Veli-Pekka Lehtola

SAAMELAISET SUOMALAISET

kohtaamisia 1896–1953

SKS

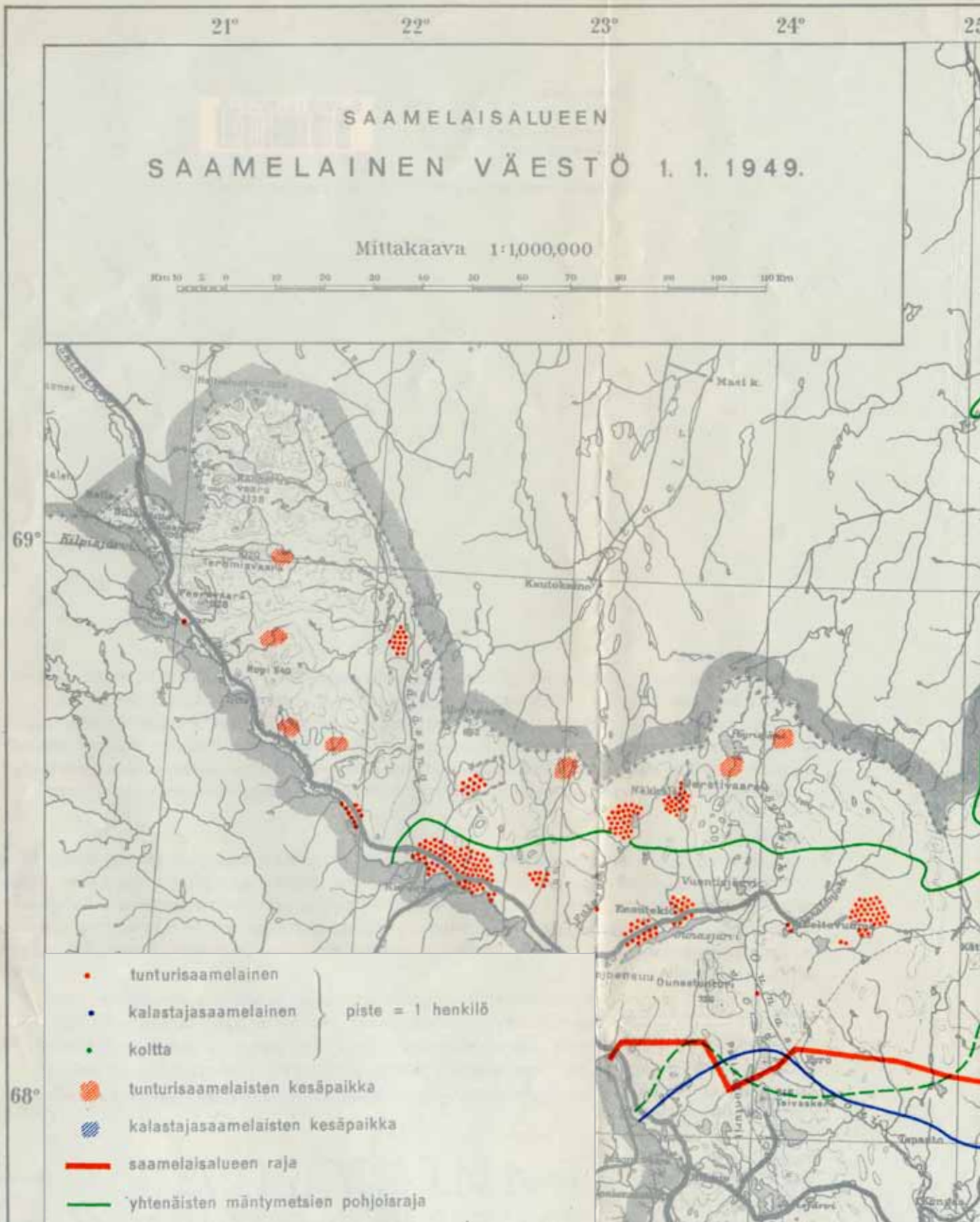
21°
22°
23°
24°
69°
68°
SAAMELAISALUEEN
SAAMELAINEN VÄESTÖ 1. 1. 1949.
Mittakaava 1:1,000,000
tunturisaamelainen
kalastajasaamelainen
piste = 1 henkilö
koltta
tunturisaamelaisten kesäpaikka
kalastajasaamelaisten kesäpaikka
saamelaisalueen raja
yhtenäisten mäntymetsien pohjoisraja

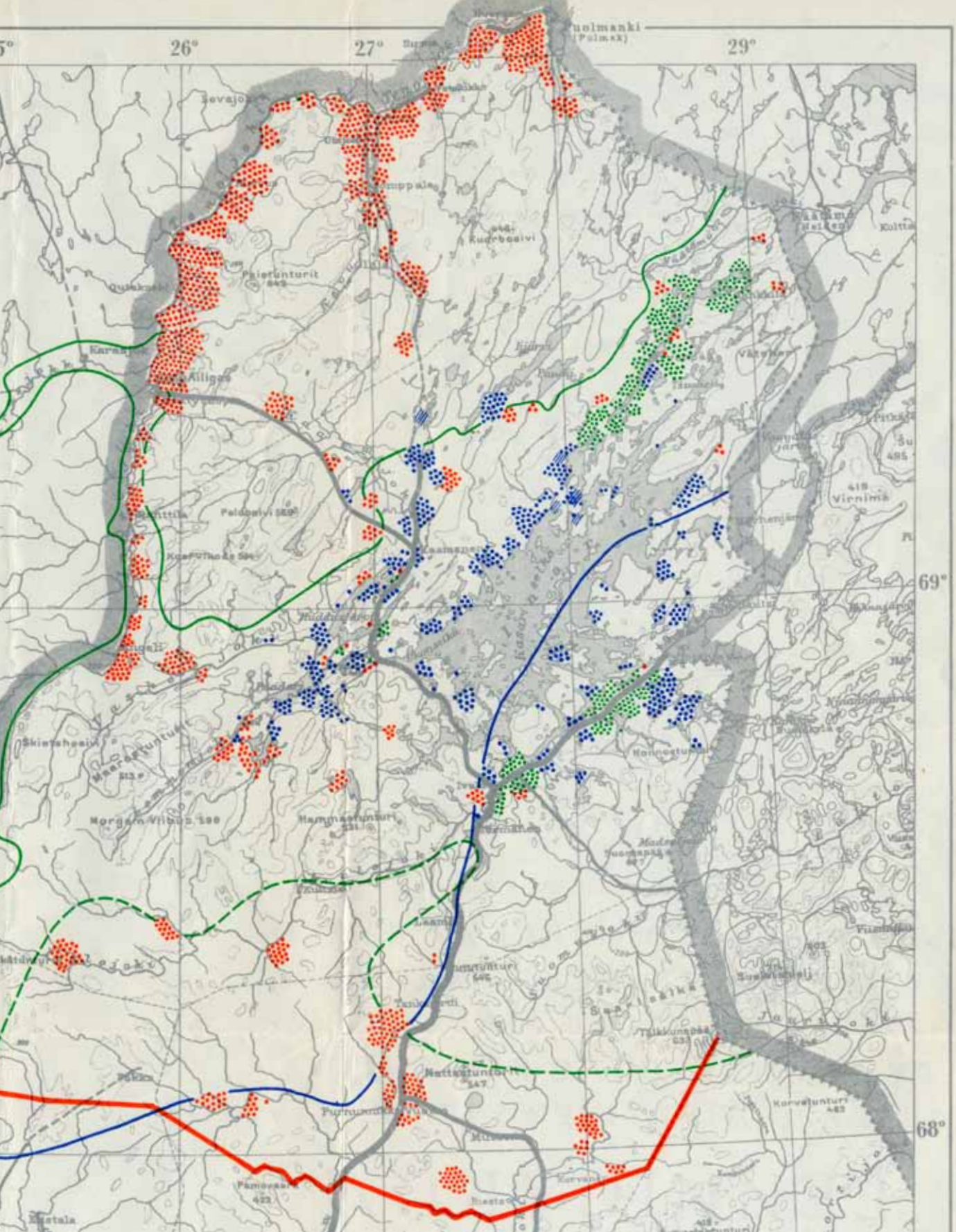
26°
27°
29°
69°
68°

SAAMELAISET SUOMALAISET – KOHTAAMISIA 1896–1953

Veli-Pekka Lehtola

SAAMELAISET SUOMALAISET

kohtaamisia 1896–1953

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura • Helsinki

ETUKANNEN KUVA **Suomalainen Erkki Mikkola vieraili Fierranjoella Tenojokilaaksossa 1930-luvun vaihteessa ja kuvasi Máhte Ovllán eli Ola Palton (oik.) perheineen. Vas. Olan poika Aslak, vaimo Ásllat-Máret, tytär Risten eli Kristiina sekä poika Uula, myöhemmän kirjailija Kirsti Palton isä. Isännän vieressä oleva mies oli tunnistajien mukaan "muhtin dovdameahttun láttán" eli joku tuntematon lantalainen mahdollisesti kuvaajan seurassa.** MV.

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURAN TOIMITUKSIA 1351/TIEDE
ISBN 978-952-222-331-9
ISSN 0355-1768

KARTTOJEN PIIRROKSET Matjas Jumisko
KUVATOIMITUS Veli-Pekka Lehtola
ULKOASU Lagarto | Jaana Jäntti & Arto Tenkanen
PAINO Saarijärven Offset Oy, Saarijärvi 2012

www.finlit.fi/kirjat

Sisällys

8 **ESIPUHE**

12 **JOHDANTO**

Puoli vuosisataa saamelaista historiaa • Kansain välit • Kohtaaminen kentällä • ”Lappalaiset” ja ”lantalaiset” • Yhteiset vai erilliset

OSA I
1896–1919

36 **TUNTURIEN, JOKIEN JA JÄRVIEN KANSA**

Yläihmiset ja tenonihmiset • Inarinsaamelaiset – maan hiljaiset? • Poro ja talo • Sompion saamelaisasutus • Kittilän saamelaiset

58 **KARTOITTAJIA, TEITÄ JA KOMITEOITA**

Kohtaaminen rajoilla • Tarkentuva karttakuva • Kilpailevat maantieteet • Ensimmäinen Lapin komitea ja tien historia I • Keinottelijat kierroksella

82 **”OMA KIELI ON JUMALAN LAHJA”**

Lappalaisnuorukaisia etelän seminaareihin • Alkavan koululaitoksen kielipolitiikka • ”Saamilaiskansan” asialla • Saamelaistuvat katekeetat

100 **NIMISMIEHEN KUISTILTA, PAPPILAN VERANNALTA**

Lappiin lähtijän oppaat • Asiantuntijoiden lapinkuvaukset • ”Heikompien tavallinen kohtalo tulla sorretuksi on täysin mitoin kohdannut heitä” • Hiljaisuuden ja tuijotuksen kirjallisuus

120 **SAAMIKANSAN VANHA JA UUSI AIKA**

Tenolainen sivistys • Utsjoen aateliset • Saamelaiset oppineet • Vanhakantaisuus ja saamelaisliikkeen alkuidut

136 **PALISKUNNISTA PORORUTTOIHIN**

Lantalainen järjestelmä lappalaisessa maaperässä • ”Voi Ounastunturia onnetonta” • Erilaiset poronhoidon mallit • Susi, tauti, pykällys ja talo • Utsjoen porosaamelaiset • Porovarkauden mytologia

OSA II
1920–1944

158 **RAUHATTOMILLA RAJOILLA**

Maailmansodan mainingit • Kiistoja koltanmaan ja kolonialismin maastossa • Petsamon lääninhullutus ja Lapin kuume • ”Pohjoisrajan heikkoudet” eli Norjan vaara

178 **ALEMPI KULTTUURI, KATOAVA KANSA?**

Mittausten rannattomilla rannoilla • Monikasvoinen lapintutkimus • ”Aito lappalainen ei syö haarukalla ja veitsellä” • Väestön heikontuminen ja lappalaisten rotunenät

196 **INARINSAAMELAINEN KÄÄNNE**

Espanjanorpoja ja lannanhousuja • Tien historia II: Ivalo solmukohtana • Tien historia III: inarinsaamelainen tapaus • Jätkistyviä lappalaisia

214 **UTSJOKI JA LANTALAISTEN PELKO**

Etäällä ja yksin? • Lappalainen suojelualue • Tien historia IV: Utsjoen kannanotto • ”…jonkinlaista sanoisinko lappalais kulttuuria”

234 **KESÄTALOJA, VÄÄRTISUHTEITA JA HEINÄKORVAUKSIA**

Porokylät muutoksessa • Suomalaiset väärtit • ”Lappalaisten maat lappalaisille!” • Muuttuva porolappi • Lihakauppaa ja näyttelyitä

254 **KOLTTASAAMELAISET TALOUSIHMEEN JALOISSA**

Tien historia V • ”Koltta ulos!” • Uusi talvikylä pääkadun varrella • Koulupaikan neitejä ja lähetyssaarnaajia

280 **”LAPIN KIELEN SÄILYTTÄMISASIALLA ON JO KIIRE!”**

Sopeutuva katekeettajärjestelmä • Kiertävistä kouluista kansakouluihin • Kielelliset oikeudet ja suomalainen isäntäajattelu • Uudistusten syrjäpoluilla

298 **LAPIN SIVISTYSSEURA JA SAAMENYSTÄVÄT**

”Onhan tehtävämme tavallaan pelastaa kokonainen kansa…” • Kenttätutkimuksista aapiseen • *Sabmelaš*-lehti – kansallistunnetta ja arjen kertomuksia • Laajeneva toimenkuva

312 **TULKIT JA LAPINTUNTIJAT**

Kaksi tutkimusmatkaajaa • Lappalaisten gentlemanni ja Jänkä-Aapo • Maanmittari ja kolttain luottamusmies • ”Tämä on ainoasti ilmaisu, vaan ei suinkaan mikään määritelmä” • Iijärven tietoniekka ja ”Puorre Tuoktär”

330 **RESERVAATTIPOLITIIKKAA VAI VÄHEMMISTÖN OIKEUKSIA?**

Raja uudisasutukselle • Julkisuuskampanja ja ”perunakomitea” • Lääninhallitus tuomarina

348 **LÄÄNIN SYNNYSTÄ LAPIN TUHOON**

Suomalainen saamelaiskuva 1930-luvulla • Lapin komitean saamelaispolitiikka • Sota-aika Saamenmaalla

OSA III
1944–1953

370 **ETÄÄLLÄ POHJANMAALLA**

Mitä syliin mahtuu – ja liikkeelle! • Kotimaan pakolaiset • Paluu tuhottuun maahan

388 **JUURILTAAN REVITYT**

”Tyytyväisiä nälkää näkeviä…” • ”Hyvä Isäntä on kaikkein parhain” • ”Köyhinä vierasta polkua käymme” • ”Lunta oli paljon, lampaat määkivät…”

402 **JÄLLEENRAKENNETTU SAAMENMAA**

Tien historia VI • Saamen kieli ja koulu • Saamelaisten koulu? • Raunioiden Lapista Valkoiseen peuraan

422 **SAAMELAISPOLITIIKAN ALKUVAIHEET**

Saamenkansan edut jälleenrakennuksen aikana • Kilpailevat järjestöt • Saamelaislähetystöstä komiteaan • Saamelaisalue, saamelaisten hallinto • ”Merkillinen tapaus” • Toiminnan ja hajoamisen vuodet

442 **LOPPULAUSE**

Kehityksen ehdot • Yhden kansan monet kasvot • Tasa-arvoisesti vaietut • Johdatus omiin historioihin

458 **PIENI LAPIN SANASTO**

460 **LÄHDEVIITTEET**

493 **LÄHTEET JA KIRJALLISUUS**

504 **VALOKUVIEN LÄHTEET**

505 **TUTKIMUSKIRJALLISUUS**

519 **HENKILÖHAKEMISTO**

528 **LOPUSSA SEISOO KIITOS**

Esipuhe

Tutkimus on ollut myös omien juurieni hahmottelua. Isoisäni Máret-Niillas (Pieski) ja áhkkuni Birit 1920-luvun Karigasniemessä. Niillas oli tunnetun Kadja-Nillan sisaren eli Kadja-Máretin poika, Juoksan-Kadjan köyhtynyttä sukuhaaraa. Vanhimmat lapset olivat Hans-Niiles ja Maarit. BAL.

”Saamelais-suomalaiset suhteet” on ollut sen luentosarjan nimi, jota olen pitänyt vuodesta 1998 lähtien parin vuoden välein Oulun yliopistolla sekä muutaman kerran Lapin yliopistossa ja Inarin Saamelaisalueen koulutuskeskuksessa. Oulussa luentosarja on liittynyt saamelaisen kulttuurin opintoihin, jotka muuttuivat pääaineeksi vuonna 2004. Sekä opetustyö että tutkimusympäristö Giellagas-instituutissa Oulun yliopistossa ovat tarjonneet hyvät lähtökohdat saamelais-suomalaisia suhteita koskevan historian työstämiselle.

Luentosarjan nimi on korostanut pyrkimystäni kuvata ensisijassa saamelaisen yhteisön näkökulmasta sitä kehitystä, jota perinteisesti on kuvattu Lapin ”modernisoitumisena” tai ”suomalaistumisena”. Lähdeaineisto on pitkälti suomalaisten luomaa, mikä aiheuttaa ongelmia saamelaisten roolin hahmottamisessa. Saamelaisyhteisön omien rakenteiden, kehityskulkujen ja arvojen näkökulmasta Lapin historia saa kuitenkin yllättäviäkin sävyjä.

Käsillä oleva teos on sekä yhteenveto että avaus: yleisesitys siitä, mitä jo tiedetään sekä itsenäinen tutkimus, joka pyrkii avaamaan uusia suuntia keskustelulle ja tutkimukselle. Saamelaisten (lähi)historian tutkimus ja siihen liittyvä opetus on vasta alkuvaiheissaan, ja esimerkiksi tapahtumassa oleva äänitearkistojen avautuminen (ks. Jouste 2007) tulee antamaan saamelaisten omien historioiden kehittelylle oivat lähtökohdat.

Yleisesitystä 1900-luvun saamelaisten historiasta Suomessa ei ole olemassa, joskin tämäkin kirja käsittelee vain puolet siitä. Tutkimukseni etenee teemojen mukaan, joista monia olen käynyt läpi mahdollisimman perusteellisesti niin, että tiedossa olevista arkistolähteistä ja kirjallisuudesta on syntynyt uusia tulkintoja. Teemoja, joista on jo olemassa tutkimuksia, olen esitellyt pääpiirteissään.

Teoksen pohjana ovat monet artikkelit ja kirjat, joita olen itse tehnyt vuosien aikana. Tärkein teos on Saamelainen evakko (1994), joka kertoi kansanomaisesti ja lähinnä naisten silmin sota- ja jälleenrakennusajan vaikutuksista saamelaiskulttuuriin. Käsillä olevaan teokseen sisältyvä katsaus vuosista 1945–1952 tiivistää ja kehittelee eteenpäin evakkokirjan teemoja. Useissa artikkeleissani olen käsitellyt 1920- ja 1930-lukujen tilannetta saamelaisalueella. Kokonaan uusia katsauksia ja tätä kirjaa varten tehtyjä tutkimuksia ovat 1900-luvun vaihdetta ja ensimmäisiä vuosikymmeniä koskevat osuudet.

Selvitystyötä on haitannut jonkin verran se, että joitakin saamelaisalueen keskeisiä arkistoja on historian saatossa tuhoutunut. Esimerkiksi Utsjoen kunnanvirasto paloi maaliskuussa 1957 ja vaikka kunnan toiminta jatkui Äimäjoella J. Helanderin talossa, suuri osa vanhemmasta asiakirja-ai-

neistosta tuhoutui. Samoin Inarin kunnan ja seurakunnan arkistoissa on merkittäviäkin puutteita muun muassa sotaajan ja evakkoajan seurauksena.

Arkistoaineiston puutteiden takia olen käyttänyt varsin laajasti muuta aineistoa. Sanomalehtiaineistoa pidetään usein historiantutkimuksen kannalta ongelmallisena, mutta siitä olen saanut kiinnekohtia historiallisen yleiskuvan kehittelylle ja suuntaviivoja muuhun arkistotutkimukseen. Minua ovat myös kiinnostaneet lehdistössä käydyt keskustelut sinällään, koska he heijastavat "ajan henkeä" ja kirjoittajiensa näkemyksiä. Erityisesti sotienjälkeisen ajan osalta työni on rakentunut myös haastatteluille, joita olen tehnyt eri julkaisuja varten aika laajasti jo 1990-luvun alusta lähtien.

Olen pyrkinyt kirjoittamaan (ja kuvittamaan) teoksen niin, että saamelaiset voisivat tunnistaa kuvauksista itsensä ja omaa historiaansa. Yhtä lailla toivon tavoittavani niitä suomalaisia lukijoita, joilla on kiinnostusta historiaan ja Lappiin. Niin saamelaisilla kuin suomalaisillakin opettajilla, virkamiehillä ja päättäjillä on tarvetta ja halua ymmärtää saamelaisten ja suomalaisten välisiä suhteita pidemmällä aikavälillä.

Paitsi perusteokseksi, kirjani on tarkoitettu linjanavaukseksi uusille tutkimuksille ja analyyseille. Kokonaiskuvan saaminen jostakin ajanjaksosta synnyttää aina uusia kysymyksiä ja niiden myötä uutta tietoa. Monia tärkeitä teemoja jää yleisteoksessa tarkemmin käsittelemättä. Sitä paitsi tiedän monta työn alla olevaa tutkimusta, jotka pureutuvat tiettyihin erityiskysymyksiin tai -teemoihin käsittelemälläni ajanjaksolla. Kaikki tämä tieto luonee tarvittavaa taustatietoa yleiskatsauksen luomiseksi seuraavasta mielenkiintoisesta ajanjaksosta 1950-luvulta 1970-luvulle.

Olen pystynyt viimeistelemään teokseni monien eri apurahojen turvin. Tärkeimmässä roolissa on ollut Suomen Akatemian varttuneen tutkijan palkkaus (2008–2009), jonka avulla saatoin keskittyä 1920- ja 1930-lukujen saamelaiskuvaan suomalaisessa julkisuudessa. Yhtä tärkeä oli Suomen tietokirjailijoiden myöntämä puolivuotinen apuraha. Sen avulla saatoin pitää virkavapaata, jota auttoivat lisäksi Lapin kulttuurirahaston apuraha Suomen saamelaispolitiikan tutkimusta varten, WSOY:n kirjallisuussäätiön apuraha, Tiedonjulkistamisen neuvottelukunnan avustus sekä ns. kirjastokorvausapuraha.

Lopussa seisovat kiitokset kaikille, jotka ovat avustaneet työtä tai olleet hengessä mukana!

Eskelisessä 1. tammikuuta 2012

VELI-PEKKA LEHTOLA

Kartan toteutus M. Jumisko.

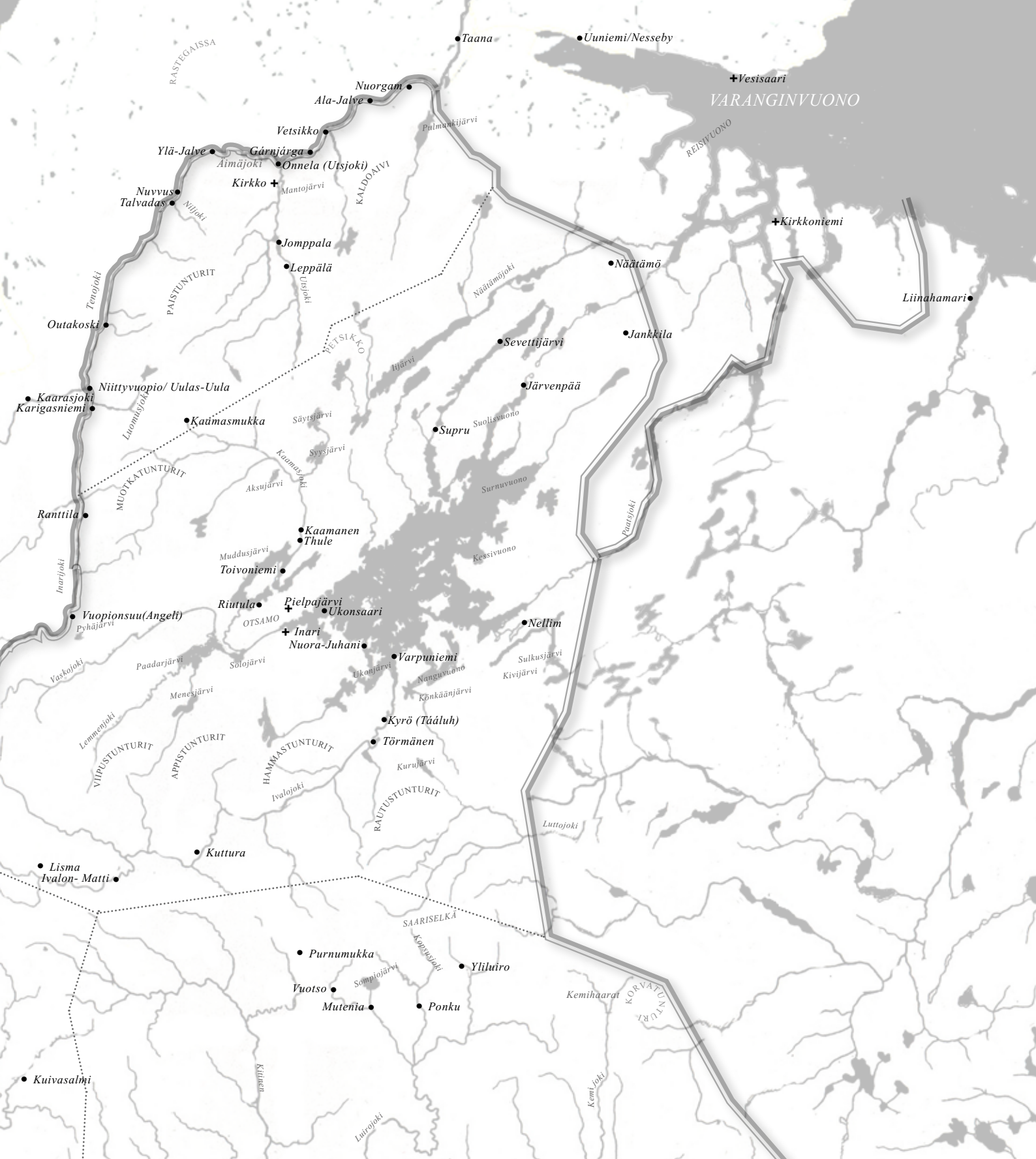
Taana
Uuniemi/Nesseby
RASTEGAISSA
Nuorgam
Vesisaari
VARANGINVUONO
Ala-Jalve
Pulmankijärvi
Vetsikko
RÉISIVUONO
Ylä-Jalve
Gárnjárga
Äimäjoki
Onnela (Utsjoki)
KALDOAIVI
Kirkko
Mantojärvi
Nuvvus
Talvadas
Niljoki
Kirkkoniemi
Jomppala
Leppälä
Näätämö
PAISTUNTURIT
Tenojoki
Utsjoki
Näätämöjoki
Liinahamari
Outakoski
VETSIKKO
Sevettijärvi
Jankkila
Iijärvi
Niittyvuopio/ Uulas-Uula
Järvenpää
Kaarasjoki
Karigasniemi
Luomajoki
Kaamasmukka
Säytsjärvi
Supru
Suolisvuono
Syysjärvi
Kaamasjoki
MUOTKATUNTURIT
Aksujärvi
Surnuvuono
Ranttila
Kaamanen
Thule
Muddusjärvi
Kessivuono
Toivoniemi
Inarijoki
Riutula
Pielpajärvi
Ukonsaari
Vuopionsuu(Angeli)
Pyhäjärvi
OTSAMO
Nellim
Inari
Nuora-Juhani
Varpuniemi
Vaskojoki
Paadarjärvi
Sulkusjärvi
Sölojärvi
Ukonjärvi
Nanguvuono
Kivijärvi
Menesjärvi
Könkäänjärvi
Lemmenjoki
Kyrö (Tääluh)
VIIPUSTUNTURIT
APPISTUNTURIT
HAMMASTUNTURIT
Törmänen
Kurujärvi
Ivalojoki
RAUTUSTUNTURIT
Luttojoki
Kuttura
Lisma
Ivalon- Matti
SAARISELKÄ
Purnumukka
Kopmasjoki
Yliluiro
Sompiojärvi
Vuotso
Kemihaarat
KORVATUNTURI
Mutenia
Ponku
Kuivasalmi
Kitinen
Kemijoki
Luirojoki

Bures boahtin – Tervetuloa! Heikki Maggan vaimo Anni eli Unit-Ánne kodan ovella 1930-luvulla Kalkujärvellä. Anni oli Thurien sukua Koutokeinosta.
Valok. Antti Hämäläinen. MV.

Johdanto

Saamelaisten ja suomalaisten suhteiden historiassa on usein kysymys vastakohtaisuuksista, vallasta ja haltuunotosta, mutta myös keskinäisistä vaikutuksista, kanssakäymisestä ja oikeuksista. Historiallisen kuvauksen ongelma on käsitellä näitä puolia niin monimuotoisesti ja kerroksellisesti, että kumpikaan ei jäisi varjoon. Historiankirjoitus ei tietenkään voi koskaan kuvata todellisuutta "sellaisena kuin se oli", koska se on aina tulkintaa. Historioitsijan lohdutukseksi voi vain sanoa, että tulkintaa se on ollut tapahtumissa mukana olleillekin.

Saamelais-suomalaisten suhteiden historia keskiajan lopulta 1800-luvun puoliväliin tunnetaan nykyisin aika hyvin, sillä tutkimuksia on ilmestynyt paljon. Samoin toisen maailmansodan jälkeistä kehitystä on selvitetty eri tieteenaloilla. Vähemmälle huomiolle on jäänyt ajanjakso 1890-luvulta 1950-luvulle. Erillistutkimuksia tietyistä teemoista tai rajatuilta ajanjaksoilta on tehty, mutta yrityksiä kokonaiskuviksi harvemmin. Yllättävää se on siksi, että tänä ajanjaksona luotiin monet keskeiset hallinnon, liikenteen ja politiikan rakenteet saamelaisalueelle. Kiinnostavaa on tutkia, mikä saamelaisten rooli tässä kehityksessä oli.

Teokseni on yleisesitys siitä, mitä tapahtui tuon puolen vuosisadan aikana. Lisäksi tavoitteena on hahmottaa saamelaisten ja suomalaisten suhteita mahdollisimman monitahoisesti. Niitä ei enää nähdä kasvottomasti siinä valossa, että etelästä tuleva valloittaa ja alistaa erämaiden asujaimiston sekä sanelee ylhäältä päin, mitä tuleman pitää. Tarkastelen enemmän kohtaamisen todellisia kosketus- ja rajapintoja, erityisesti sitä, ketkä kohtasivat ja millaisissa oloissa sekä millaisista lähtökohdista suhteita luotiin.

PUOLI VUOSISATAA SAAMELAISTA HISTORIAA

Valtaväestöjen keskuudessa ja tutkimuksessakin saamelaisia pidettiin pitkään historiattomana kansana, jonka ikiaikaisesta yhteiskuntaelämästä oli mahdollista kirjoittaa vain kansatieteen ja etnologian käsittein. Kansatieteilijät näkivät saamelaisen yhteiskunnan usein vuosisataisena tai jopa -tuhantisena kulttuurimuotona, jossa varsin myöhään – ehkä 1500- tai 1600-luvulta lähtien – ulkopuoliset voimat alkoivat aiheuttaa muutoksia. Tämän tulkinnan mukaan Lapin uudisasutus ja valtioiden toimenpiteet tuhosivat "perinteisen" saamelaisen kulttuurin 1600- ja 1700-luvuilla.

Kansatieteilijät tutkivat siis toisaalta muuttumatonta ja historiatonta saamelaiskulttuuria, toisaalta jäljittivät niitä vaikutteita ja muutoksia, joita se oli saanut "vahvemmilta" naapurikansoilta. Kieli- tai kansatieteellisesti suuntautuneille *lappologeille* saamelaisen yhteiskunnan murros ja modernisoituminen 1800-luvun puolivälistä alkaen merkitsi luonnotonta vaihetta, joka rappeutti "perinteistä", "aitoa" lappalaiskulttuuria.[1]

Varsinaisen historiantutkimuksen piiriin saamelaiset tulivat sotienjälkeisenä aikana, erityiskysymyksenä vasta 1960-luvulta alkaen. Niin suomalaiset kuin saamelaisetkin alkoivat tutkia Lapin ja saamelaisten historiaa uusien menetelmien ja näkökulmien pohjalta. Yhteistä monille uusillekin historiantulkinnoille on ollut keskittyminen 1600- ja 1700-lukujen kehitykseen. Jopa saamelaisen Samuli Aikion uudelleen arvioiva historiateos *Olbmot ovdal min* (1992) päättyi 1800-luvun alkuun ja piirsi vain yleiskatsauksen myöhempiin aikoihin.[2]

Vuonna 1995 professori Kyösti Julku totesi jopa hieman tuskastuneena, että Lapin uudisasutusta koskeva jakso 1600- ja 1700-luvuilla oli "saanut kohtuuttomasti huomiota osakseen". Julkun mielestä kyseessä oli vain tuhatvuotisen kehityksen yksi lyhyt vaihe.[3] Julku ei arvannut, että tuota ajanjaksoa koskevat tulkinnat olivat vasta tulossa kiivaan keskustelun kohteeksi erityisesti 2000-luvun alussa. Kiistaa käytiin maiden omistuksesta, jonka suhteen olennainen kysymys oli siirtymävaihe perinteisistä lapinkylistä pohjoismaisittain järjestyneeksi yhteiskunnaksi 1600-ja 1700-lukujen kuluessa.[4]

Samoihin aikoihin Julkun kanssa pohjoismaisten saamelaistutkijoiden tapaamisessa Samuli Aikio painotti tarvetta suuntautua 1800-lukuun, jonka hän näki murrosvaiheena *(brytningsperiod)* saamelaisten yhteisöjen suhteessa valtaväestöihin. Tuolloin pohjoismaisten valtioiden ote pohjoisessa kiristyi, minkä seurauksia olivat rajasulut. Etniset suhteet moninaistuivat, maailmanlaajuinen kolonialismi rotuoppeineen vaikutti saamelaisiin, samoin kuin esimerkiksi Suomen syntyminen kansakuntana.[5] Erityisesti pohjoismaisessa tutkimuksessa on sen jälkeen kiinnitetty runsaasti huomiota 1800-luvun tapahtumiin.[6] Myös Suomessa on tehty muutamia laajojakin yleiskatsauksia aiheeseen.[7]

Saamelaisia koskevaa historiantutkimusta on hallinnut sosiaali- ja oikeushistoriallinen perinne. Väestöjen ja asutuksen yleiskehityksen lisäksi on keskusteltu runsaasti maankäyttöön ja oikeuksiin liittyvistä tulkinnoista. Myös uskontohistoria on kiinnostanut tutkijoita. Saamelaisten omaa panostusta tutkimuksessa kuvastaa poliittisen historian nousu, jonka myötä myös 1900-luvun tapahtumat ovat nousseet enemmän esille.

Lappologinen perinne on kuitenkin omalla tavallaan jatkunut siinä, että poliittista historiaa lukuun ottamatta 1900-luvun alun kehitys on jäänyt vähälle huomiolle. Kärjistäen voisi sanoa, että lappologit eivät nähneet sitä historiana (mitä se ei vielä 1900-luvun alkupuolella ollutkaan), kun taas myöhemmät "oikeat" historioitsijat eivät ole pitäneet sitä tarpeeksi kaukaisena aikana, jotta se olisi historiaa. Ajanjakso on siis muodostanut tietynlaisen harmaan vyöhykkeen kahden saamelaishistoriaa kartoittavan tieteenalan, kansatieteen ja historiantutkimuksen, välillä. [8]

Historiantutkijoiden kannalta aikakausi on ollut hankala siksikin, että arkistot ovat auenneet vasta vähitellen.[9] Sitä paitsi perinteisen asutus- ja elinkeinohistorian kannalta kiinnostavat muutokset, esimerkiksi porosaamelaisten muutot, olivat jo suurelta osin ohi, samoin kuin uudistilojen ja kruununmetsätorppien perustamiset. Näihin verrattuina autonomian ajan loppupuoli ja itsenäisen Suomen alkuvuosikymmenet ovat vaikuttaneet hyvin rauhalliselta ajanjaksolta eivätkä tunnu tarjoavan erityisen suuria muutoksia minkään saamelaisryhmän osalta. Vasta Lapin sota syksyllä 1944 näytti taas merkitsevän jyrkkää murrosvaihetta.

Tilanteen seurauksena on ollut, että 1800-luvun loppupuolella alkaneet kehityskulut saamelaisten elämässä ovat jääneet tutkimuksessa vähälle huomiolle. Näitä olivat rajasulkujen (vuosina 1852 ja 1888) vaikutukset erityisesti porosaamelaisten elämään muutenkin kuin kysymyksenä siitä, mihin valtioon ja mille seudulle he asettuivat. Sama koskee Inarin saamelaisten vaiheita osana suomalaista uudisasukaskulttuuria ja suomalaisen hallintojärjestelmän vakiintumista saamelaisalueella.

Suomessa 1900-luvun alkupuoliskolle sijoittuvia saamelaistutkimuksia on tehty erityisaiheista, kuten rotututkimuksista[10], poronhoidosta erityisesti Enontekiöllä[11], kansanope-

Perinteistä ja ikiaikaista poronhoitokulttuuria henkivä valokuva on otettu keskellä sota-aikaa, johon saamelaisten osalta liittyi suuria poronluovutuksia ja -teurastuksia. Erkuna ja Anni (Palojärvi) luultavasti vasanmerkityksessä Salvasjärvellä vuonna 1942. Siida.

tuksen vaiheista[12], Inarin ja Pohjois-Sodankylän eli Sompion menneisyydestä[13], tenolaisesta kylähistoriasta[14] ja perinteestä[15] sekä Petsamon koltista[16]. Tutkimuksia on olemassa myös suomalaisen elokuvan, kuvataiteen, musiikin ja kirjallisuuden saamelaiskuvasta.[17] Erikseen ovat pitkittäistutkimukset tietyistä teemoista, kuten elinkeinojen ja elämäntapojen muutoksista.[18]

Tämän teoksen tutkimuskohteena on puolen vuosisadan ajanjakso 1890-luvun lopulta 1950-luvun alkupuolelle eli tarkalleen ottaen vuodet 1896–1953. Siihen väliin mahtuu saamelaisalueen tarkempi kartoittaminen, maantieverkoston rakentaminen, suuria poronhoidon muutoksia, kaksi maailmansotaa, kolttasaamelaisten tulo Suomen kansalaisiksi, Petsamon aika Suomen ”oikeana käsivartena” ja jopa mullistavana pidettävä jälleenrakennusaika sotien jälkeen.

Saamelaishistorian jakaminen ajanjaksoihin poikkeaa useissa kohdin esimerkiksi valtaväestöjen historioista.[19] Itse olen ottanut alkupisteeksi Suomen ja Norjan rutiininomaisen rajankäynnin (1896), joka viitoitti tietä Suomen Lapin tarkemmalle kartoittamiselle. Se, kuten myös senaatin määräys paliskuntien pakollisuudesta vuonna 1898, enteili alueen vahvempaakin haltuunottoa. Vuonna 1896 myös kirkon saamelaispolitiikassa tapahtui käänne, kun Kuopion hiippakunnan

piispa Gustaf Johansson Utsjoen vierailullaan kiinnitti vakavaa huomiota saamen kielen asemaan kirkon piirissä. Kirkon roolin vähenemistä taas enteili vuoden 1898 kansakouluasetus siihen liittyvine koulupiirisuunnitelmineen.

Vuosisadan vaihteeseen mennessä porosaamelaisten suurin liikehdintä näytti lakkaavan, kun he asettuivat asumaan paikoilleen niin Utsjoella[20] kuin Vuotson ja Länsi-Inarinkin alueilla[21]. Ensimmäinen saamelainen kansakoulunopettaja astui vuonna 1903 vakituiseen virkaan. Saamelaisalueella tehtiin monenmoisia tutkimuksia ja yleinen kiinnostus saamelaisiin näkyi julkaisutoiminnankin vilkastumisena. Merkittävin asiakirja tältä ajalta on vuonna 1905 julkaistu komiteanmietintö, jossa tutkittiin mahdollisuuksia parantaa Lapinmaan taloudellista kehitystä.

Vuosisadan vaihdetta voi siis pitää tietynlaisena murrosvaiheena Suomen saamelaisalueen historiassa. Sen lisäksi 1900-luvun alkupuolen historiassa on nähty kaksi käännekohtaa tai taitetta, joita itsekin käytän teokseni runkona. Samuli Aikio on todennut Utsjoen suhteen käännekohtina ensimmäisen maailmansodan jälkeisen pulakauden sekä toisen maailmansodan lopulle ajoittuvan evakkoajan. Itse olen samansuuntaisesti pitänyt merkittävinä Suomen itsenäistymisen ja Tarton rauhan muodostamaa taitetta sekä jälleenrakennusaikaa.[22]

Teokseni päättyy vuosiin 1952–1953, jolloin Lapin jälleenrakennusajan on nähty virallisesti päättyneen. Vuonna 1952 julkaistiin saamelaisasiain komiteanmietintö, joka oli tietynlainen huipentuma sotienjälkeisessä saamelaispolitiikassa. Samoihin aikoihin saamelaisten yhdistyksen eli Samii Litton ydinryhmä hajosi keskinäisten kiistojen seurauksena. Saamelaispolitiikan pohjoismaisen yhteistyön alkua kuvasti Ruotsin Jokkmokkissa järjestetty saamelaiskonferenssi vuonna 1953, jolloin Inariin rakennettiin myös saamelaisten kristillinen kansanopisto.

Saamelaiskulttuurin muutosta 1950-luvulta eteenpäin on hahmoteltu monissa kulttuuri- ja yhteiskuntatieteellisissä esityksissä, joskin sen sitominen laajempaan historialliseen kehityskulkuun jää vielä tulevien tutkijoiden selvitettäväksi. Myös sotienjälkeistä aikaa koskevat arkistot aukeavat vasta vähitellen. Toisaalta tämä ajanjakso on hahmotettavissa muunlaisinkin keinoin kuin pelkän arkistoaineiston avulla. Ennen kaikkea haastattelujen ja suullisen muistitiedon kokoaminen mahdollistaa saamelaisten yhteisöjen ”omien historioiden” kirjoittamisen sekä menneisyyden kokemusten ja tunteiden tutkimisen.

KANSAIN VÄLIT

Suhde = keskinäinen asema, tapa olla toisen kanssa, asenne johonkuhun

Saamelaisten menneisyydestä on usein puhuttu kolonialismin, alistamisen ja sorron historiana. Sen on nähty heijastavan epätasa-arvoisia valtasuhteita, joissa saamelaiset ovat olleet uhreja. Aiemmassa lappologisessa tutkimuksessa lappalaisten menneisyyttä tulkittiin myötätuntoisesti heikomman kansan väistymisenä kulttuurisesti voimakkaampien kansojen tieltä. Heidän valitettavana, mutta väistämättömänä kohtalonaan pidettiin kansallista häviämistä kehityksen jaloissa.[23]

Niin suomalaiset kuin saamelaisetkin tutkijat alkoivat erityisesti 1970-luvulla esittää tulkintoja saamelaisten historiasta uusien menetelmien avulla ja uusista näkökulmista. Niille oli ominaista kytkeä saamelaisten menneisyyden tapahtumat kolonialismin tai jopa imperialismin käsitteisiin. Esimerkiksi professori Kyösti Julku, joka loi pohjan suomalaistutkijoiden uudenlaiselle kiinnostukselle Lapin ja saamelaisten historiaan, puhui vuonna 1968 jopa saamelaisten kansanmurhan historiasta.[24]

Myös radikaali saamelaisliike vertasi saamelaisten menneisyyttä muiden alkuperäiskansojen, erityisesti intiaanien, kohtaloihin ja vaati historiallisten vääryyksien oikaisemista myös pohjoismaissa. Niin Julkun kuin radikaalin saamelaisliikkeenkin kuva oli yllättävän lähellä lappologien käsitystä menneisyyden saamelaisista avuttomina uhreina, tällä kertaa julman kolonialistisen koneiston kohteina.[25]

Uusien tutkimusmenetelmien ja näkökulmien myötä kuva saamelaisten historiasta on tarkentunut. Aiempia tutkimuksia ja perinteisiä lähteitä on tulkittu uusilla tavoilla. Näkökulmat ja painotukset ovat vaihdelleet tekijöiden mukaisesti. Perinteinen suomalainen lapintutkimus on ollut kiinnostunut Suomen ja suomalaisten suhteesta saamelaisiin[26], kun taas saamelaistutkimuksessa on kartoitettu saamelaisten omaa roolia ja strategioita. Saamelaisten perinteinen tapaoikeus ja ympäristön suhde kulttuuriin on noussut vahvasti esille.[27] Saamelaisten omissa historiakokemuksissa on korostunut osaavuus sekä kyky pärjätä (*birget*).[28]

Kun kuva saamelaisten historiasta on muuttunut vivahteikkaammaksi, jyrkät vastakohdat ovat tasoittuneet. Erityisesti arkipäivän tasolla tapahtuneista kohtaamisista on piirtynyt toisenlainen kuva kuin aiemmin. Niin ”kolonialistit” eli valtaväestöjen edustajat kuin ”lappalaisetkin” ovat osoit-

Post-Ovllá eli O. A. (Uula)
Guttorm oli postinkantaja ja Utsjoen nimismies E. N. Mannisen hyvä ystävä. Hän vieraili vuonna 1932 Mannisen luona Oulussa, jossa käytiin valokuvaamossa.
Kaleva/arkisto.

tautuneet joukoksi hyvin erilaisia ihmisiä, joihin yleistävät määritelmät hyvistä ja pahoista, alistajista ja alistetuista eivät välttämättä sovi.

Tämä on johtanut suomalaisessa lapintutkimuksessa jopa tietynlaiseen vastareaktioon. Eräät suomalaiset historioitsijat ovat olleet valmiita väittämään, että kolonialismista ei ole järkevää puhua saamelaisten historian yhteydessä. Heidän mukaansa etelän päättäjät ja virkamiehet ovat suhtautuneet samalla tavoin niin Lapin saamelaisiin kuin suomalaisiinkin. Siksi puheet Lapin ”valtauksesta” tai saamelaisten alistamisesta eivät pidä paikkaansa, pikemminkin päinvastoin, kun esimerkiksi porosaamelaiset ovat saaneet erityisoikeuksia.[29]

Molemmat näkökannat – uhriajattelu ja kolonialismin kieltäminen – perustuvat mielestäni liiallisiin yleistyksiin tai pitkälle vietyihin johtopäätöksiin. Selvää kuitenkin on, että perinteisesti ongelmattomina pidetyt kolonialismin ja alistamisen käsitteet vaativat uudenlaista lähestymistä. Näkemykseni on se, että ne ovat perusteltuja ja hedelmällisiä lähtökohtia suhteiden tarkastelemiseen, mutta saamelaisten ja suomalaisten suhteissa niitä täytyy lähestyä aiempaa hienosyisemmin. Tärkeää on hahmotella tarkemmin sitä monimuotoisuutta, joka liittyy niin taustoihin, oloihin kuin yksittäisiin tapauksiinkin.

Esimerkiksi Australian, Uuden Seelannin tai Yhdysvaltain alkuperäiskansojen historiaan sovellettuja lähtökohtia ei välttämättä voi ”maahantuoda” ongelmitta. Usein toistettu vertailu intiaanien ja saamelaisten välillä on turhan yksinkertaistettu sikäli, että taustat ovat niin erilaiset. Kärjistetysti voi sanoa, että intiaanit hävisivät sodan valkoisia vastaan, joiden politiikka oli sitten sen mukaista – saamelaiset eivät koskaan sotineet. Tässä suhteessa Kanadan alkuperäiskansojen historian tapahtumat muistuttavat enemmän saamelaisia.[30]

Toisaalta vähemmistöpolitiikoissa on suuria eroja jopa Skandinavian sisällä. Esimerkiksi Norjan saamelais- (ja kveeni)politiikasta voidaan kohtuullisen hyvin puhua alkuperäiskansatutkimuksen käsittein – ulottuihan vähemmistöjen tietoinen sulauttamispolitiikka jopa lainsäädäntöön. Samoin Ruotsissa on nähtävissä selkeäpiirteisiä kolonialismin ja alistamisen malleja, jotka tosin erosivat norjalaistamispolitiikasta.[31]

Suomessa ei koskaan virallisesti omaksuttu samanlaista suoraviivaista, lainsäädäntöön ja virkamieskäytäntöihin kirjoitettua hallitsemisen tapaa, joka skandinaavisissa naapurimaissa läpäisi monia hallituksia ja lautakuntia. Tutkija Jukka Nyyssösen mukaan Norjalle ominainen järjestelmällinen kieli- ja kulttuuripolitiikka sekä hyvässä että pahassa puuttuu Suomen puolelta. Suomalaisten perinteinen tapa oli työntää

saamelaiskysymykset syrjään ja korostaa koko Suomen väestön yhteisiä tarpeita.[32]

Kulttuurihistorian professori Marja Tuominen on kiinnittänyt huomiota siihen, kuinka erimielisyydet esimerkiksi Lapin kolonisaatioon liittyvistä tulkinnoista ovat olleet intohimojen lähteenä niin saamelaisille itselleen kuin suomalaisillekin, mukaan luettuina tutkijat. Tuominen torjuu liian yksioikoiset tulkinnat ja teoriat, jotka ohittavat todellisuuden moniäänisyyden ja pohjoisen elämän monikulttuurisuuden.

Tuominen toteaa: ”Alistamisen, unohtamisen ja emansipaation strategioita pohdittaessa pohjoisen kulttuurihistorian on – – syytä kiinnittää huomionsa ulottuvuuteen, jota maanomistus- ja maankäyttöoikeuksia tutkiva asutus- tai oikeushistorioitsija ei välttämättä havaitse eikä edes etsi asiakirjoistaan: mielen – ja historian – kolonisaatioon.”[33] Mielen kolonisaatiota ovat korostaneet myös saamelaiset tutkijat, kuten Vuokko Hirvonen ja Rauna Kuokkanen. He ovat viitanneet esimerkiksi suomalaisen koululaitoksen vaikutukseen asenteisiin ja näkemyksiin niin, että saamelaiset alkavat pitää omaa kulttuuriperintöään vähempiarvoisena ja hävettävänä.[34]

Näen kolonialismi-käsitteen edelleen hyödyllisenä välineenä valtaväestöjen ja saamelaisten välisen suhteen tarkastelussa. Sen yhteydessä on kuitenkin vältettävä mielikuvia yhdensuuntaisesta, vyöryvästä voimasta, jonka jäljiltä on erotettavissa selvästi sortajat ja sorretut, päätösten itsevaltaiset tekijät ja avuttomat uhrit. Saamelaisten ja suomalaisten välisiä suhteita voidaan tulkita monilla tasoilla ja erilaisina kehitysvaiheina. Omassa työssäni hahmottelen suhteiden historiaa myös saamelaisten näkökulmasta ja taustoista, varmana siitä, että heidänkin arvoillaan ja asenteillaan oli oma vaikutuksensa kohtaamiseen.

Samalla tavoin kuin skandinaavisissa naapurimaissa, Suomessakin saamelaisaluetta alettiin 1900-luvun vaihteessa kytkeä osaksi emämaata niin kunnallis- ja poronhoitohallinnon kuin liikenneverkoston ja koululaitoksenkin avulla. Tutkimukseni aiheena on se, mitä tapahtui ja miten sekä se, ketkä määrittelivät toiminnan suuntaviivat. On syytä kysyä, mikä saamelaisten rooli oli tässä kehityksessä ja miten he saivat sanansa kuuluviin, kun heidän tulevaisuudestaan päätettiin.

Tunnettu Hukka-Salkko eli Sal(o)mo Näkkäläjärvi käsipuolessaan prof. Väinö Auer Enontekiöllä 1923. MV.

KOHTAAMINEN KENTÄLLÄ

Aiemmin selostetun ajallisen jaottelun (kolme periodia) lisäksi tarkastelen kirjassani kehitystä kaikkien kolmen – Tarton rauhasta lähtien neljän – Suomen saamelaisryhmän suhteen erikseen, koska niiden lähtökohdat ja tilanteet poikkesivat

välillä hyvinkin paljon toisistaan. Alueellisesti rajaudun Suomeen, sillä esimerkiksi Ruijan saamelaisten ja kveenien suhteiden tutkiminen edellyttäisi kokonaan erilaisia aineistokokonaisuuksia[35].

Sosiaalihistoriallinen puoli jää tutkimuksessani vähemmälle niin, että käsittelen asutus- ja elinkeinohistorioita vain taustana ja tarkemmin sikäli kuin niihin kytkeytyy merkittäviä muutoksia. Pääpaino on kulttuurihistoriallisessa ja saamelaispoliittisessa kehityksessä. Se tarkoittaa uudenlaista näkökulmaa perinteisiin lähteisiin, jotka ovat pääosin ulkopuolisten luomat. Huomio kiinnittyy enemmän tulkintoihin, asenteisiin ja näkemyksiin, jotka ehkä muuten jäisivät piiloon, perinteisen arkistoaineiston ulottumattomiin.[36]

Tämän pyrkimyksen toteuttamiseksi käytän mahdollisimman laajaa aineistoa arkistolähteistä kirjallisuuteen ja komiteanmietinnöistä lehtikirjoitteluun. Katse kääntyy myös käytännön kohtaamiseen ”kentällä” ja kurkistelee yksittäisten ihmisten kokemusmaailmassaan. Keitä olivat ne ihmiset, jotka kentällä kohtasivat? Mistä lähtökohdista kahden eri kulttuurin kohtaaminen muovautui? Mitä saamelaiset itse puuhasivat, miten he suhtautuivat suomalaisiin ja millaisia tekijöitä näiden taustalla oli?

Sovellan työssäni Trond Thuenin ja Seija Tuulentien hahmottelemaa mallia niistä erilaisista kohtaamisen tasoista, joiden avulla suhteita voi analysoida.[37] *Valtion suhde* saamelaisiin tulee esiin lainsäädännössä, ministeriöiden ja muiden päättävien elinten toiminnassa. Tutkimallani ajanjaksolla koottiin kolme valtionkomiteaa pohtimaan Lapin ja saamelaisten asioita. Mietinnöt vuosina 1905, 1938 ja 1952 heijastavat kiinnostavasti niitä muutoksia, joita viiden vuosikymmenen aikana tapahtui.

Läänin- ja kunnanhallinnon osalta huomio kiinnittyy virkamiesten toimintaan ja maailmankatsomuksiin. Erityisen kiinnostavaa on tutkia, millaiset suhteet saamelaisilla oli virkamiehiin ja suomalaiseen hallintoon sekä millä tavoin saamelaiset pääsivät vaikuttamaan toimintaan. *Saamelaisten vaikuttajien ja välittäjähenkilöiden* toiminnassa voi siis tarkastella saamelaisten pyrkimyksiä joko kehittää omia strategioita tai sopeutua suomalaiseen yhteiskuntaan. Siitä voi hahmottaa myös juuria saamelaisten poliittiselle aktivoitumiselle. Neljättä tasoa, saamelaisten ja suomalaisten käytännön *kohtaamista paikallistasolla*, luonnehtii parhaiten porosaamelaisten ja talollisten keskinäinen *väärti*- eli kestityslaitos, mutta hahmottelen sitä muutenkin arkipäivän yhteistyön ja ristiriitojen kautta.

Virkamiehet ja -naiset oppivat käyttämään niin paikallisia kulkuneuvoja kuin asusteitakin. Kätilö Alisa Mikkola valmistautuu potilaskäynnille Inarin kirkolta 1930-luvulla. SMAK.

Viidentenä tasona suhteiden tarkastelussa on *julkinen keskustelu* eli se, miten saamelaisasioita on käsitelty tiedotusvälineissä ja kirjallisuudessa. Edward W. Saidin ohjeen mukaisesti ja kulttuurihistorioitsijan tavoin käytän lähteinä hyvin erilaisia tekstityyppejä, koska ne valottavat eri puolilta aikansa ajatus- ja asennemaailmaa. Siksi lähdeluettelossani ei ole eroteltu romaaneja asiakirjateksteistä tai tieteellisiä artikkeleita sanomalehtikirjoituksista. Kaikki heijastavat yhtä kiinnostavasti tutkimani aikakauden saamelais-suomalaisia suhteita.[38]

Kiinnostavimpia tutkimuskohteita ovat julkiset väittelyt, koska ne tuovat esiin tulkintoja, asenteita ja näkemyksiä, jotka ehkä muuten jäisivät piiloon, arkistoaineistojen ulottumattomiin. Julkiset keskustelut voivat tehdä näkyviksi pitkien aikojen kuluessa muotoutuneita ristiriitoja ja rakenteita, jotka tulevat keskustelussa muotoilluiksi ja perustelluiksikin.[39] Ongelmallista julkisissa kiistoissa on se, että vuosikymmenten kuluessa kertyneiden ristiriitojen ja kaunojen myötä niissä purskahtaa esiin äärimmäisreaktioita, yleistyksiä ja stereotypioita. Tämä on myös niiden mielenkiintoisin puoli.

Konfliktissa kulttuuriset rajat tulevat näkyviksi, ja yksittäistapaus paljastaa jotain olennaista laajemmistakin yhteiskunnallisista kehityskuluista. Hienovaraisemman tarkastelun avulla on mahdollista hahmottaa sitä tulkintojen mosaiikkia, joka on yksittäisen tai paikallisen kiistan pohjarakenteena. Kukin osapuoli rakentaa todellisuuttaan omien kertomustensa avulla, jotka muotoutuvat hyvin monenlaisten tarpeiden ja odotusten pohjalta. Stereotypioilla on paikkansa näissä kertomuksissa, koska ne yhtenäistävät ja juonellistavat toimintaa ja suhteita monimutkaisessa todellisuudessa.[40]

Kaikkien tulkintojen taustalla olevat mielikuvat, käsitykset ja asenteet ovat kiinnostavia myös asiakirja-aineistojen ja virkamiesten toimintojen suhteen. Kulttuurihistorian tutkija ei suostu näkemään asiakirjoja pelkkinä tiedonlähteinä, vaan ne ovat hänelle myös tuotteita, jolla on oma tarkoituksensa, oma historiansa ja oma käsikirjoituksensakin.

Lähden siitä kiistanalaisesta väitteestä, että puolueettomina pidetyt asiakirjatkin osallistuvat aina johonkin keskusteluun ja niiden perusteluja ohjaavat kirjoittajan omaan rooliin liittyvät lähtökohdat ja pyrkimykset. Tämä kiinnittää huomion asiakirjojen tekijöihin, päättäjiin, virkamiehiin ja asiantuntijoihin. Esimerkiksi valtion- ja maakuntahallinnon suhdetta saamelaisiin ei pidä nähdä vain kasvottomien komiteoiden ja virkamiesten toimintana, vaan tunnistaa avainasemissa toimineita henkilöitä, joiden näkemykset ja asenteet saattavat vaikuttaa merkittävästikin omaksuttuihin painotuksiin ja tehtyihin ratkaisuihin.

Toisaalta tärkeää on selvittää, millaisia asenteita ja käsityksiä saamelaisilla kulloisistakin hankkeista oli ja miten heidän näkökantansa otettiin huomioon. Sitä kautta on mahdollista seurata saamelaisen älymystön roolin mahdollisia muutoksia sekä sitä, miten saamelaiset tulevat mukaan keskustelemaan ja jopa haastamaan suomalaisten näkemyksiä itseään koskevissa asioissa. Lähteet tosin ovat ongelmallisia saamelaisten oman äänen erottamiselle, sillä ne ovat pääosin suomalaisten muodostamia.

Olisi yksinkertaistettua väittää, että kulttuurien kohtaamisessa osapuolina olisivat vain etelän päättäjät eli ”herrat” ja saamelaiset, kaukana pohjoisessa asuva yhtenäinen ryhmä. Niiden välillä on joukko erilaisia mikro- ja makrotason välittäjiä, joiden merkitys kohtaamisessa näyttää merkittävältä. Nämä välittäjät voi jakaa kahteen pääryhmään, joita nimitän suomalaisiksi *asiantuntijoiksi* ja saamelaisiksi (kulttuurisiksi) *tulkeiksi*.[41]

Pohjoismaissa saamelaisia koskevalle asiantuntemukselle ja tiedolle oli kasvavaa kysyntää 1800-luvun loppupuolelta lähtien, kun pohjoismaiset hallintojärjestelmät tehostivat otettaan saamelaisalueista. Näiden asiantuntijoiden tai *lapintuntijoiden* joukkoa ei pidä nähdä yhtenäisenä ”kolonialistisena koneistona”, vaan saamelaiskysymys näyttää usein olleen ristiriitaisten näkemysten ja kiivaidenkin keskustelujen kenttänä.

Asiantuntijoita olivat usein entiset tai nykyiset virkamiehet, jotka olivat toimineet saamelaisten parissa tai ainakin Lapissa. He olivat niitä luottohenkilöitä, joita valtio kutsui komiteoihin ja toimikuntiin pohtimaan Lapin ja saamelaisten asioita, samoin neuvonantajiksi monenlaisissa pohjoisen asioissa. He eivät tietenkään olleet puolueettomia ja kaikkitietäviä tahoja, vaan heillä oli omat taustansa ja mielikuvansa, jotka vaikuttivat toimintaan esimerkiksi asenteina tai ulkoapäin tulevina paineina ja odotuksina.

Eräs lapintuntijoiden alalaji olivat ”lapinystävät” tai ”saamenystävät” *(samevenner)*, kuten heitä on nimitetty myöhemmin pohjoismaisessa tutkimuksessa[42]. Jo Ilmari Itkonen käytti vuonna 1914 termiä *lapinystävä* kuvaamaan suomalaisia, jotka olivat kiinnostuneita saamelaisten asioista.[43] Heillä ei välttämättä ollut selkeää sidosta mihinkään hallinnoivaan suomalaiseen instituutioon, vaan he halusivat osallistua keskusteluun esimerkiksi humaanilta, tieteelliseltä tai yhteiskunnalliselta pohjalta. He saattoivat nähdä saamelaiskysymyksen kielellisten oikeuksien kannalta, tieteellisesti kiinnostavana asiana, kansainvälisten vähemmistöasioiden näkökulmasta tai suomalaisille merkittävänä kansallisena kysymyksenä.

Kielitieteilijä Erkki Itkonen kenttätöissä Lemmenjoella 1933. Oppaana Johan Erkki Jomppanen, myöhempi saamelaispolitiikan suurmies. Siida.

Olennaista on tarkastella, ketkä kulloinkin nähtiin asiantuntijoina ja millaisten lähtökohtien pohjalta he toimivat. Asiantuntijoiden saamelaiskuva ja maailmankatsomus eivät välttämättä rakentuneet viileän tieteelliselle perustalle, vaan taustalla saattoi olla ikivanhoja (myönteisiä tai kielteisiä) stereotypioita, kollegoiden esittämiä tietoja ja luuloja sekä kirjallisuudesta ja tiedotusvälineistä omaksuttuja näkemyksiä. Kaikki nämä määrittelivät heidän toimintojensa linjoja.

Ulkopuolisten saamenystävien, asiantuntijoiden tai virkamiesten lisäksi saamelaisten parista löytyi omat välittäjänsä, jotka saivat toimia suomalaisten asiantuntijoina. Kulttuurintutkimuksessa on kiinnitetty huomiota *kulttuurisen tulkin* rooliin kohtaamisten toimijana ulkopuolisen *tulijan* vastapoolina. Tulkit ohjaavat tulijan sisään ei vain kieleen, vaan myös kulttuurin syvärakenteisiin.[44] Tulkeilla oli jo perinteisesti merkittävä osuus esimerkiksi käännytystyössä (katekeetat ja lukkarit), hallinnossa (kylännimismiehet, kouluja käyneet ”natiivit”) samoin kuin tutkimuksessa (haastatellut eli informantit).

Tulkin panos on voinut olla jopa ratkaiseva tekijä ulkopuolisten mahdollisuuksille päästä sisään toiseen kulttuuriin. Tulkki toimi siis eräänlaisena portinvartijana toiseen kulttuuriin. On selvää, että hänen suhteensa sekä tulijaan että esiteltävään kulttuuriin saneli sitä kuvaa, jonka hän välitti. On huomautettu, että hän saattoi olla hyvinkin poikkeava yksilö omassa yhteisössään. Saamelaisten itsensä antamaankin tietoon kannattaa siis suhtautua lähdekriittisesti: ei ole ollut ollenkaan harvinaista, että kulttuurinen tulkki on tulkannut tahallaan väärin.

Yhteisöjen ristiriitainen suhtautuminen tulkkeihinsa kuvastaa sitä tosiasiaa, että saamelaiset eivät muodostaneet yhtenäistä ryhmää, joka ajatteli asioista samalla tavoin ja toimi sen mukaisesti yhtenä miehenä. Kuten muuallakin, myös saamelaisyhteisöjen sisällä oli henkilöitä ja suuntauksia, joilla saattoi olla keskenään ristiriitaisia mielipiteitä ja tavoitteita. Suhtautuminen esimerkiksi ”kehitykseen” ja suomalaiseen kulttuuriin ei siten ollut joko-tai-kysymys. Pienissäkin yhteisöissä saattoi olla erilaisia, kilpailevia suhtautumistapoja myötämielisyydestä täyteen kielteisyyteen, modernisuudesta vanhakantaisuuteen.[45]

Arkistojen ja kirjoitettujen lähteiden lisäksi oman ulottuvuutensa saamelaisten ja suomalaisten kohtaamiseen tuovat valokuvat. Niitä ottivat yleensä ulkopuoliset eli suomalaiset omiin tarkoituksiinsa, usein todistuskappaleiksi katoavasta pohjoisen kansasta – jostakin, joka poikkesi ”meistä” hyvässä tai pahassa. Perinteisesti kansatieteellisiä kuvia on käytetty kirjojen ja artikkeleiden kuvitukseen, ilman varsinaista kiinnostusta niiden sisältöihin ja merkityksiin.

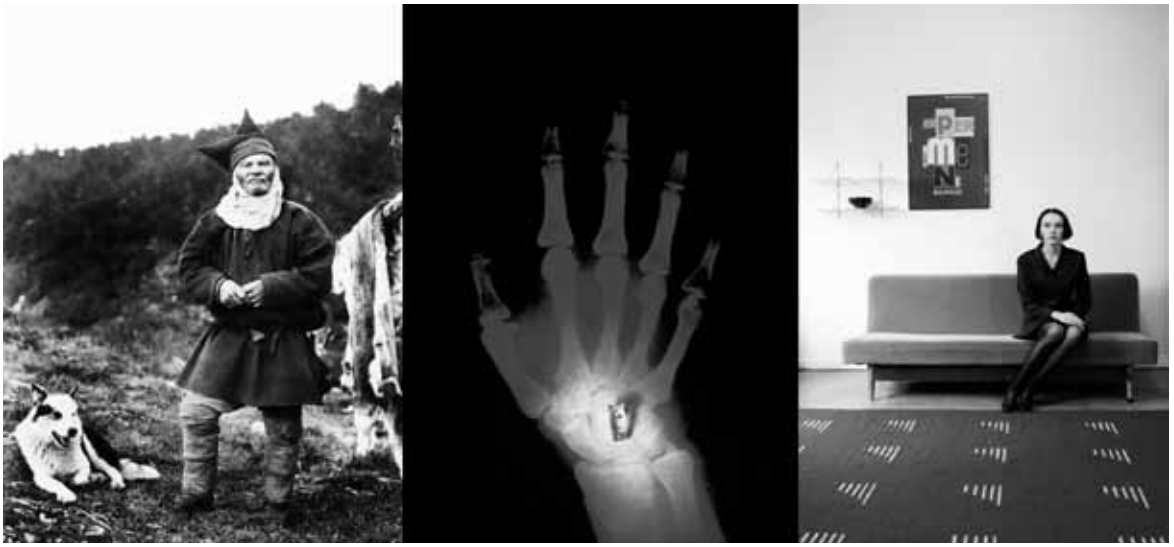

Vanhoja valokuvia on käytetty taiteellisen ilmaisun välineinä. Teoksessaan ”On toinen aika” sarjasta Sukupolvet vuodelta 1994 nuori saamelainen valokuvaaja Marja Helander etsi yhteyttä omaan kulttuuriperintöönsä ja esi-isäänsä Kadja-Nillaan (Vuolab).

”Petsamo. Kolttanaisia.” Jokainen historiallinen valokuva, kuten Suomen Matkailijayhdistyksen kortti vuodelta 1929, kertoo monia elämäntarinoita. Salmijärven kolttanaisia kylänsä sairasmajan seinustalla lapsiaan rokotuttamassa: vas. Uljana Titoff, Anna Titoff (o.s. Koputoff Moskovankylästä), Serefima Semenoff (o.s. Gauriloff Suonikylästä) ja Maria Afanasjeff (o.s. Fedotoff Boris-Glebistä). Vaimot tunnistaa päähineistä, Uljana oli naimaton. Kuva kertoo myös kohtaamisesta, sillä kameran takana oli terveyssisar Elsa Engman, pitkäaikainen Lapin virkanainen. PPM.

Tunturimaiden poronhoito väritti suomalaisten kuvaa koko saamelaisesta kulttuurista, vaikka saamelaisryhmiä oli monia ja porosaamelaisetkin elivät monenlaisissa ympäristöissä. Juhanin Matti (Jomppanen) vennikossa Menesjärvellä. Valok. Erkki Mikkola 1934. MV.

Nykyajan ristivalotuksessa ne tarjoavat kiinnostavan yhteyden suoraan kohtaamisen kentälle. Suomalaisen Jorma Purasen ja saamelaisen Marja Helanderin tavoin niitä voi käyttää taiteellisen työn välineenä, tuomassa ”nimettömiä” ihmisiä omiin ympäristöihinsä tai rakentamassa siltaa kadonneen ajan ja oman identiteetin välille. Tutkimuksessa vanhoja valokuvia voidaan tarkastella ulkopuolisten tavasta katsoa vierasta kulttuuria. Tällöin valokuvat kertovat enemmän kuvaajistaan kuin kohteistaan.

Kolmas tapa tarkastella kansatieteellisiä valokuvia on palauttaa ne paikalliselle tasolle, niiden ihmisten keskuuteen, joiden esi-isistä ne on otettu. Saamelaiset ovat tunnistaneet niissä omia esi-isiään tai kotiseudun merkkihenkilöitä ja tapahtumia. Kuvien henkilöt eivät enää ole ketä tahansa erämaiden lappalaisia, vaan kuvista erottuu henkilötarinoita, perheiden tai sukujen historioita. Kun nimettömiksi jääneitä kuvia on siirretty arkistoista takaisin kentälle, ne ovat alkaneet kertoa kokonaan uusia tarinoita: ”meidän historioitamme”.[46]

”LAPPALAISET” JA ”LANTALAISET”

Saamelaiset muodostivat pohjoisen Lapin alkuperäisen väestön, joka oli jakautunut erilaisiin kieli- ja kulttuuriryhmiin. Ryhmien välillä oli suuria paikallisia eroja ja myös keskinäisiä kiistoja. Yhteisistä juurista eri ryhmien välillä kertoi kaikista kielistä löytyvä nimitys ”meille” eli omalle ryhmälle, pohjoissaameksi *sápmi* tai *sápmelaš*, inarinsaameksi *sämmilaš* tai koltansaameksi *sä´mmlaz*. Suomalaiset nimittivät saamelaisia lappalaisiksi, joita pidettiin kielellisesti ja kulttuurisesti suomalaisista eroavana ryhmänä.

Matti Enbusken määritelmän mukaan *lappalainen* oli 1900-luvulle asti ”suomalaisten ja ruotsalaisten saamelaisista käyttämä etninen termi, johon sisältyivät kielen, elämäntavan ja kulttuurin erilaisuus suhteessa talonpoikaiseen väestöön”.[47] Etnisyys-käsitettä ei tunnettu vielä 1900-luvun alkupuolella, mutta esimerkiksi Ilmari Itkosen tekstissä vuonna 1914 sitä vastasi *kansallisuus*-käsite, julkisessa keskustelussa myös *lapin-*

suku.[48] Ne sisälsivät juuri Enbusken mainitsemat erilaisuuden tuntomerkit.

Lappalainen-käsitteessä näyttävät vuosisatojen kuluessa painottuneen eri näkökulmat. Maaveron aikana lapinveroa maksavat lappalaiset merkittiin maakirjaan, veronkantoluetteloon ja henkikirjaan erikseen tilojen lisäksi. Erityisesti verotussyistä oli tärkeää käsitteellisesti erottaa lappalainen *uudisasukkaasta*, *talonpojasta* tai *lappilaisesta* (lappländare).[49] Alun perin, lapinkylien aikaan, lappalainen merkitsi Kaisa Korpijaakko-Labban mukaan "Lapin vanhaa, lappalaiselinkeinoja harjoittavaa (ja luonnollisesti etnisesti saamelaista) väestöä".[50] Lappalaiset käyttivät itsestään ja alueestaan koko ajan omakielistä nimitystä, sillä kuten Johannes Schefferus totesi 1670-luvulla, "lapeille itselleen Lapia on Sabmienladti".[51]

Tilanne monimutkaistui sen jälkeen, kun saamelaiset rupesivat yhä enemmän perustamaan uudistiloja. Asiakirjoissa heitä ei enää merkitty lappalaisiksi, vaan uudisasukkaiksi tai talonpojiksi. Lappalainen ymmärrettiin edelleen henkilöksi, joka lapinkylän jäsenenä osallistui kruunulle maksettavan lapinveron maksuun eli toimi lappalaiselinkeinoissa. Tarja Nahkiaisoja pitää kuitenkin selvänä, että 1700-luvun puolivälin jälkeenkin lappalaisella tarkoitettiin Inarissa ja Utsjoella lähes poikkeuksetta etnisesti saamelaista väestönosaa.[52]

Uudisasutusta koskeva keisarillinen kirje vuonna 1858 rajoitti lappalaisten asuma-alueeksi Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakunnat siten, että heitä ei saanut henkikirjoissa merkitä enää muualle. Eteläisempien alueiden saamelaiset *raitiot* eli poropaimenet piti merkitä porokarjan omistajan palkollisiksi ilman viittausta lappalaisuuteen.[53] Alueellisen rajaamisen lisäksi lappalaiset vähenivät verotusluetteloissa yhä kovemmalla vauhdilla siksi, että monet siirtyivät talollisiksi ja merkittiin uudisasukkaiksi. Lapinverona tunnettu maavero lakkautettiin vuonna 1924, mutta tilattomat paimentolaislappalaiset erityisesti Enontekiöllä merkittiin henkikirjaan vuoteen 1968. Heitä oli hyvin vähän.[54]

Saamelaisten elämä ei ollut pelkkää poronhoitoa tai kalastusta: Heikki Sarre tukinajossa 1900-luvun vaihteen Inarissa. Inarinsaamelaiset saattoivat myös käyttää lapinpuvun rinnalla tai sijasta luontevasti ”lannanvaatteita”, kuten karvahattua talvella tai huopahattua kesällä. Siida.

Yllättävältä voi kuulostaa, että samaan aikaan muissa tilastoissa lappalaisten määrä kuitenkin kasvoi. Kun Lapinmaan taloudellinen komitea vuoden 1905 mietintöönsä kokosi edellisen vuosisadan väestötilastoja, saamelaisten määrä oli kaksinkertaistunut.[55] Ristiriita kertoo siitä, että lappalaisuuden eli saamelaisuuden tunnusmerkit eivät liittyneet pelkästään lapinveron maksamiseen ja elinkeinoihin. Ne olivat laajemmat, sillä esimerkiksi saamelaisväestöjä koskevien tilastojen pohjana olivat paikallisten viranomaisten, erityisesti kirkkoherrojen, antamat tiedot.

Tilastoja pitäneet virkamiehet eivät tuijottaneet pelkkään elinkeinon muutokseen, sillä uudisasukkaaksi siirtymisen perusteella niin inarinsaamelaiset kuin tenolaisetkin – ja monet porosaamelaiset 1900-luvun vaihteesta lähtien – olisi luettu suomalaisiksi. Lappalaisen tunnusmerkeistä keskeisin oli kieli, mutta Inarissa ja Utsjoella niihin luettiin myös pyyntielinkeino, erityisesti kalastus, samoin kuin tavat, esimerkiksi lapinpuvun käyttö. Saamelaisten itsensä parissa merkitsevää oli tiettyyn sukuun kuuluminen, josta erkanemista uudisasukkaat saattoivat jopa korostaa ottamalla suomalaisen sukunimen[56].

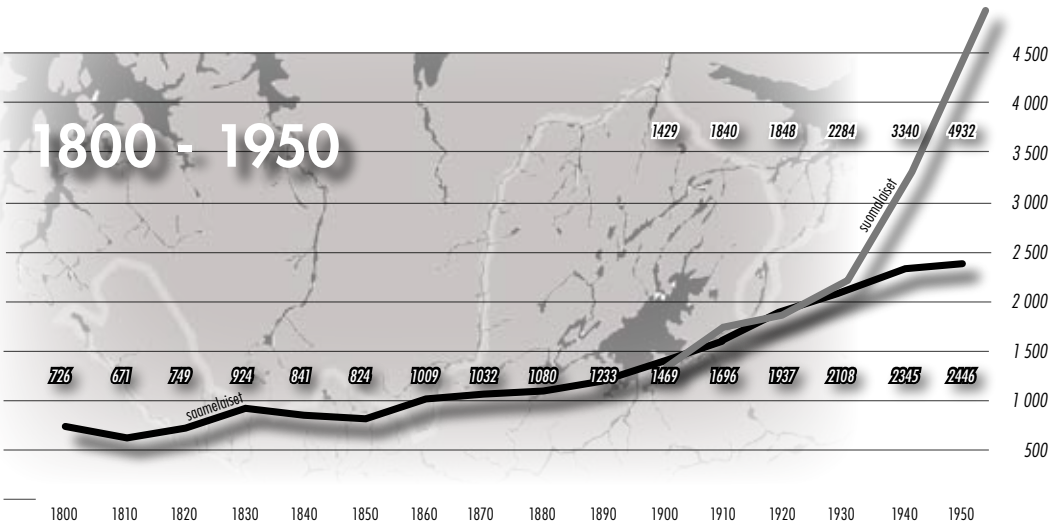

Saamelaisen väestön kasvu kolmessa pohjoisessa kunnassa 1800-1948 (musta viiva) sekä suomalainen väestö 1900-luvun alkupuoliskolla (harmaa viiva). Kaavio tehty erityisesti Saamelaisasiain komitean (1950) tilastojen pohjalta.

Lapin taloudellisten olojen komitea kiinnitti huomiota määrittelyn perusteisiin muuttuvissa oloissa: ”Porolappalaisten kiintonaisiksi asukkaiksi muuttumisen johdosta lisääntyy maataviljelevän väestön luokka ainakin näennäisesti, jonka vuoksi varsinaisten lappalaisten lukumäärä esim. virallisessa tilastossa näkyy vähenevän suuremmassa määrässä kuin mitä se oikeastaan tekee.”[57] Ilmiö koski siis talollistuneita saamelaisia erityisesti suomalaisenemmistöisillä seuduilla, joissa uudisasukkaiksi ryhtyneet saamelaiset luettiin usein suomalaisiksi.

Komitean mukaan saamelaisväestön määrä oli vaihdellut alueittain ja ryhmittäin. Muoniossa se oli vähentynyt, ja Enontekiöllä saamelaisten lukumäärä säilyi samankaltaisena sadan hengen molemmin puolin. Sen sijaan Utsjoen, Inarin ja Sodankylän kunnissa saamelaisten määrä oli kaksinkertaistunut 1800-luvun mittaan. Jopa Kittilässä saamelaisten määrä oli kaksinkertaistunut vuosina 1830–1900, joskin luku oli edelleen pieni, 33 saamelaista.[58]

Samaan aikaan saamelaisten suhteellinen määrä väestöstä oli rajusti muuttunut, kun suomalainen väestö oli kasvanut esimerkiksi Inarissa jopa 32 kertaa suuremmaksi. Vuosina 1880–1900 Lapin kihlakuntaan oli muuttanut muualta Suomesta kaikkiaan 1101 ihmistä. Samana aikana Norjasta ja Ruotsista oli muuttanut 67 saamelaista. Huomattavasti muuttoliikettä enemmän väkilukua oli kasvattanut kuitenkin syntyvyyden lisääntyminen. Kun koko Suomen väkiluku oli kasvanut vuosina 1880–1900 yhteensä 31,6 prosenttia, Lapin kihlakunnassa sama luku oli 45,2 prosenttia.[59]

Teoksessaan *Lappi* (1911) J.E. Rosberg arvosteli yleistä myyttiä saamelaisten ”katoamisesta”. Komitean tulosten pohjalta hän päätyi ihmettelemään: ”Siis on lappalaisväestö vähän enemmän kuin sadan vuoden kuluessa käynyt puolta lukuisammaksi. Missä on silloin lappalaisten sukupuuttoon häviäminen huomattavissa, josta kaikissa kirjoissa puhutaan?” Syynä vääristymään Rosberg piti saamelaisten suhteellisen osuuden vähenemistä ja tilastoinnin ristiriitoja.[60]

Rosbergin kirjaa koskevassa arviossaan myös opiskelija T.I. Itkonen totesi: ”Tarinaa lappalaisten sukupuuttoon kuolemisesta uskotaan, kumma kyllä, vieläkin, vaikka kirkonkirjat todistavat, että esim. Inarissa on lappia puhuvien luku viimeisten 160 vuoden aikana kohonnut 323:sta lähes 800:aan. Kaikesta sulautumisesta huolimatta näyttää luultavalta, että Suomessa on tätä nykyä lappalaisia enemmän kuin koskaan ennen.” Samaa ihmetteli vuonna 1914 myös Ilmari Itkonen.[61]

On selvää, että saamelaisuuden tuntomerkit eivät perustuneet pelkästään virkamiesten omiin päätelmiin, vaan paikallisten tietoihin ja luokitteluihin oman alueensa tilanteesta. Taustalla oli myös pitkäaikainen luokittelujen perinne, jota lapintuntijat muuntelivat omien kokemustensa pohjalta. Kuten venäläisen D.N. Buharovin teoksesta 1880-luvulta käy ilmi, paikallisilla viranomaisilla oli vanhastaan hyvä selko siitä, ketä he puhuttelivat lappalaiseksi ja ketä suomalaiseksi. Lähtökohtina olivat yleensä kieli, elinkeino tai elämäntapa sekä maantieteellinen ympäristö.

Lappalainen-termin ”tarkkuus” vaihteli kuitenkin ryhmien välisistä suhteista riippuen. Mitä kauemmaksi arkipäivän ”rajamaasta” mentiin, sitä suuripiirteisemmäksi lappalaiskuva muuttui. Kauempaa katsoen lappalaiset saatettiin nähdä hyvinkin epämääräisenä ryhmänä, johon liitettiin stereotyyppisiä käsityksiä. Lappalaisuuteen liittyi vanhastaan käsitys jostakin syrjäisestä, joka oli vastakohta sivistyneelle kulttuurille sekä maantieteellisesti että henkisesti.[62]

Jo vanhastaan lähteissä on tietoja siitä, että saamelaiset itse eivät pitäneet lappalainen-sanasta.[63] Sen koettiin sisältävän kielteisiä merkityksiä, vaikka monille suomalaisille se oli asiallinen nimitys. Lappalainen-sanan kielteistä merkitystä

KATOAVA KANSA KASVUSSA

Saamenkielisyys oli pohjana useimmille 1900-luvun alkupuolen tilastoille, joita tekivät muun muassa K.B. Wiklund (1905) ja Suomen virallinen tilasto. Niissä saamelaisten määrä jäi hieman pienemmäksi kuin myöhemmässä Saamelaisasiain komitean tekemässä tilastossa vuonna 1952. Komitea pohjasi työnsä seurakunnista saatuihin tilastoihin, joissa käytettiin kieliperustetta, mutta niitä tarkistivat komitean asiantuntijat, kuten T.I. Itkonen, Karl Nickul ja Erkki Jomppanen, henkilökohtaisen tietämyksensä ja tiedustelujensa pohjalta.

Vuoden 1952 tilaston mukaan saamelaisten määrä kohosi 1900-luvun alkupuoliskolla vajaasta 1 500 hengestä lähes 2 500:aan. Utsjoen kunnan väkiluku kohosi huomattavasti 1930- ja 1940-luvuilla, mutta se säilyi selkeästi saamelaisenemmistöisenä kuntana. Sen sijaan Inarissa suomalaisten määrä alkoi ohittaa saamelaisten määrän 1910-luvulla, ja esimerkiksi espanjantaudin (1920) takia Inarin saamelaisväestön kasvu jäi vähäiseksi, kunnes sotien jälkeen se lisääntyi jyrkästi Petsamon kolttien asuttamisen myötä. Enontekiön ja Sompion porosaamelaisten lukumäärät pysyivät suhteellisen vakioina.

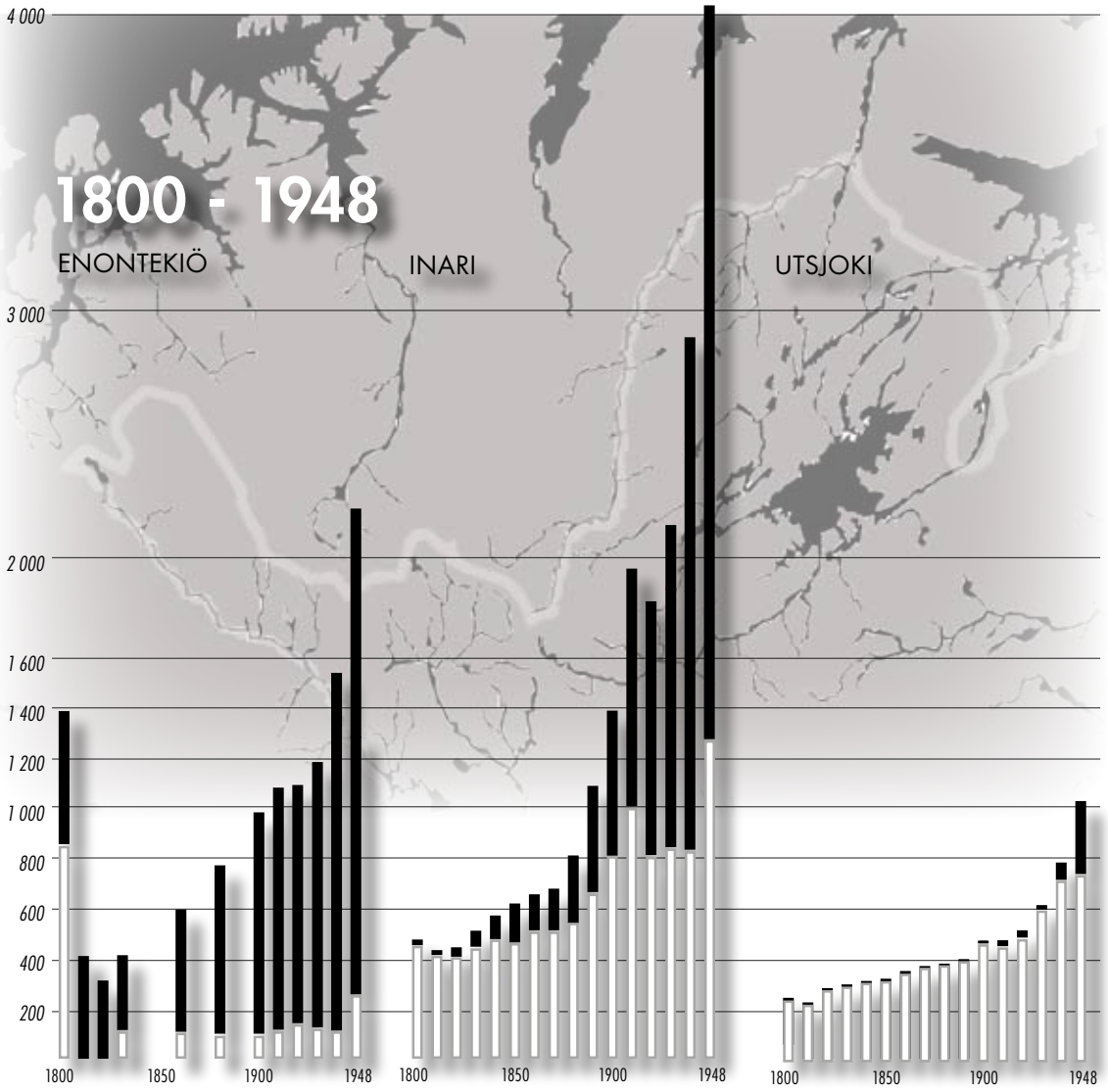

Saamelaisten ja suomalaisten väestösuhteiden muutos Enontekiön, Inarin ja Utsjoen kunnissa 1800–1948 erityisesti A. Aikion (1995) tietojen pohjalta. Utsjoki oli lähes täysin saamelainen, Inarissa suomalaiset tulivat enemmistöksi vuosina 1915–1920. Enontekiön pitäjässä oli runsas saamelaisväestö ennen kuin vuoden 1809 raja halkaisi alueen kahtia. Suuri osa saamelaisista jäi ainakin nimellisesti Ruotsin puolelle, mutta väestömäärän vaihtelu johtuu myös tilastoinnin ongelmista. Määrä vakiintui vähitellen sadan hengen tienoille. Saman verran porosaamelaisia oli sittemmin myös Pohjois-Sodankylässä ja muutamia kymmeniä Kittilässä.

LAPPALAINEN JA SAAMELAINEN

Lappalainen oli ulkopuolisten antama nimitys väestölle, joka käytti itsestään omakielistä sanaa, nykypohjoissaameksi *sápmelaš* tai *sápmi*. Sanan ikivanhaa alkuperää kuvaa, että sille on vastineensa kaikissa saamen kielissä. Kirjallisissa lähteissä jo esimerkiksi Johannes Schefferus tunsi sen 1600-luvulla. Myös suomenkielisestä lehdistöstä löytyy 1800-luvulta lähtien mainintoja siitä, että lappalaiset käyttivät itsestään *saame*-nimitystä.

Hieman uuden merkityksen sana sai 1900-luvun alussa, kun sitä alettiin käyttää itsenäisenä terminä ilman selityssuhdetta *lappalainen*-sanaan, kansan itsestään käyttämän nimityksen tapaan. Samalla termi sai symbolisia ja poliittisia latauksia. Vuonna 1902 Kuopion hiippakunnan piispa, Juho Forsman eli Koskimies, joka korosti äidinkielen merkitystä saamelaisille, puhui tarpeesta omaksua myös uuden yhteiskunnan arvoja: "Tarvitsee siis *saamilaiskansa* täällä enemmän tietoja kuin sillä ennen on ollut."

Piispankertomuksessaan Forsman ei selitellyt *saamilais*-sanaa, vaan merkitys tuli ymmärrettäväksi käyttöyhteydestä. Tapaus näyttää heijastaneen piispan halua osoittaa tietynlaista "sisäpiiriläisyyttä", pystyihän hän itse pitämään saameksi jopa saarnoja. S*aamilais*-sana ei kuitenkaan ollut Forsmanin omaa keksintöä, vaan joku saamelainen lienee käyttänyt sitä piispan kuullen. Se oli mahdollisesti Josef Guttorm, Sortavalan seminaarin käynyt saamelaisopettaja. Vuonna 1908 kirjeessään juuri piispa Koskimiehelle hän totesi: "tällä hetkellä me *Sämilaiskansa* emme ole mitään muuta kuin lappalaisia". Käsite lappalainen sisälsi siis hänen mielestään jonkin halveksivan vivahduksen, jota hän halusi välttää omakielisellä nimityksellä.

Toisenlainen tapaus oli runoilija Larin-Kyösti, joka julkaisi kaksi saamelaisiin liittyvää runoteosta, *Aslak Hetta* -runoelman (1909) ja "sävelrunon" *Aslak Smaukka* (1913). Hänellä ei näytä olleen mitään siteitä Lappiin. Siitä huolimatta hänen runoelmansa vilisi erilaisia *saame*-kantaisia sanoja. Niinpä päähenkilö "kasvoi Saamemaassa, sadun maassa", näki unia "muinaisajan saamisankareista" ja veisti hirsiä "saami-isäin puista".

Larin-Kyösti alkoi valmistella lapinkirjojaan 1900-luvun alkuvuosina, samoihin aikoihin kuin säveltäjä Armas Launis, joka oli kotoisin samasta kaupungista ja teki ensimmäiset Lapin matkansa vuosina 1904–1905. Launis käytti *saami*-sanaa omaksuttuaan sen luultavasti Tenon oppaaltaan Petteri Helanderilta, joka tunnettiin myöhemmin Pedar Jalvina. Opettaja Josef Guttorm esitteli heidät toisilleen.

Jalvi käytti sanaa *lappalaine*n virallisena terminä, mutta puhuessaan henkilökohtaisista tai tunteisiin liittyvistä asioista hän toi esiin *saami*-sanan: "Me Saamelaiset, jotka asumme pohjolan jylhillä tuntureilla, olemme kyllin onnelliset huvitellessamme itseämme salaperäisessä luonnossa." Jalvin vaikutuksesta myös seminaaritoveri, runoilija Einari Vuorela tunsi saame-sanan.

Saamelaiset itse nostivat saame-sanan valtaväestöjen julkisuuteen myös Norjassa ja Ruotsissa 1900-luvun alusta yhdistysten ja lehtien nimissä. *Rovaniemi*-lehti mainitsikin vuonna 1920, että Ruotsissa oli alettu julkaista "lappalaisille eli sameille tarkoitettua sanomalehteä 'Samekansan Oma Sanomalehti' [*Samefolkets Egen Tidning*]." Myös Suomessa *saame*-sanan käyttö näyttää 1920- ja 1930-luvuillakin perustuneen henkilöihin, jotka osasivat saamea tai olivat saamelaisiin läheisissä yhteyksissä.

Utsjoen kunnanvaltuuston puheenjohtaja O. J. Guttorm kertoi 1920-luvulla utsjokelaisen haluavan "kehittyä suomalaisen rinnalla saamilaisena". Tällaiset kannanotot herättivät suomalaisissa epäilyksiä liiallisesta lappalaiskansallisesta hengestä ja niissä nähtiin epäilyttävät "saamilaisten johtomiesten sormenjäljet".

Myös opettaja Jouni Guttorm (myöh. Keva) ja Aslak Outakoski käyttivät saame-sanaa kirjoituksissaan. Suomalaisista sanaa käyttivät esimerkiksi Samuli Paulaharju, kirkkoherrat Tuomo Itkonen ja Erkki Vuornos sekä koulutarkastaja Alfred Salmela. Nimismies E. N. Manninenkin huokaisi: "Hohhoh, saat uskoa, sanoo saamelainen, Lapissa ei suoriteta tarkoituksetonta tekoa."

Lukuisista saame-maininnoista huolimatta *lappalainen*-sana säilyi edelleen vallitsevana terminä. Saamelaisten asioiden ajamiseen vuonna 1932 perustettu Lapin Sivistysseura käytti *lappalainen*- ja *Lappi*-nimitystä. Saame-sana löi läpi suomenkielisessä julkisuudessa ensimmäisen kerran sotien jälkeen (ks. osa III). Ei liene yllätys, että se tapahtui saamelaisten oman poliittisen aktiivisuuden myötä.

Samii Litto käytti sanaa suomenkielisissä asiapapereissaan ja julkaisuissa johdonmukaisesti, samoin kuin saamelaislähetystö Helsingin vierailullaan vuonna 1947, Saamelaisasiain komitea sekä Lapin Sivistysseura. Saamelaiset halusivat käyttää omakielistä sanaa tullessaan valtaväestön julkisuuteen, jossa se yleistyi esimerkiksi *Lapin Kansa* -lehdessä.

Kaikki eivät vanhasta luopuneet. Lapintutkija T. I. Itkonen risti vuonna 1948 ilmestyneen kaksiosaisen teoksensa nimellä *Suomen lappalaiset I–II*, vaikka totesi alkusanoissa, että *lappalainen*-nimitys ei ollut Lapin heimolle mieluinen. Kielitieteilijät Erkki Itkonen ja Mikko Korhonen eivät hyväksyneet saame-sanaa vielä 1980-luvullakaan. Sen sijaan Karl Nickul käytti sitä johdonmukaisesti esimerkiksi vuonna 1953 aloitettujen saamelaiskonferenssien ja 1956 perustetun Saamelaisneuvoston suomennoksissa.

Suomen yleiskielessä *lappalainen*-sana säilyi 1980-luvulle saakka pääasiallisena nimityksenä. Saamelaisliikkeen myötä saamelainen-sana alkoi taas yleistyä laajemmassakin kielenkäytössä. Tavalliset saamelaiset käyttivät suomea puhuessaan nimityksiä "lapin kieli" ja "lapinpuku", mutta lappalainen-sanan asemesta puhuttiin usein "Lapin ihmisestä" tai "lapinmiehestä". Siihen ei sisältynyt samaa epäilyttävää kaikua kuin lappalaiseen.

Tarkemmin ks. Lehtola 2009.

Postikortti ”Lappalaistyttöjä”. Riutulan tyttöjä metsänhoitaja Uno Waenerbergin veneessä, vas, Riitta Perunka, Inka Mujo, Mari Mujo (kuvan tunnistaja), Lempi Enontekiö, Kirsti Sarre, Elle Soini ja puoliksi kuvan ulkopuolella Elli Mattus. Saamelaistytöillä on lapinlakit päässä. MMK.

kuvasi se, että *saame*-sanaa alettiin 1900-luvun alkupuolella käyttää lappalainen-sanan rinnalla (ks. oheinen artikkeli). Se näyttää olleen sidoksissa siihen, että saamelaiset alkoivat vaikuttaa suomalaisessa julkisuudessa ja halusivat käyttää omakielistä nimitystä kansallistietoisesti.[64]

Suomalaisia uudisasukkaita oli alkanut tulla saamelaisten maille suuremmassa määrin 1700-luvulta lähtien. Heistä saamelaiset käyttivät nimitystä *láddeláš* tai *láddán* (lantalainen), etelän naisesta *ládde-rivgu* tai *rivgu*. T.I. Itkosen mukaan ”Lädd-eäna” eli Lannanmaa alkoi Ivalosta ja Petsamosta, joskin utsjokelaisten mielestä jo Inarin kirkonkylä ja Enontekiö kuuluivat siihen. Itkosen mielestä nimitykset *Suoma-eäna* (Suomenmaa) ja *suopmelaš* (suomalainen) olivat myöhäisiä nimityksiä saamen kielessä.[65]

Kun esimerkiksi inarinsaamelainen Heikki Mattus kertoi 1900-luvun alussa A.V. Koskimiehelle taustastaan, hän totesi kirkkoherraystävänsä E.W. Borgin halunneen viedä hänet ”mukaansa Lantaan”, jollei hän niihin aikoihin olisi mennyt naimisiin ja asettunut aloilleen ”Lappiin”.[66] Saamelaisille Lanta oli tavallaan myös henkinen ilmansuunta, kuten suomalaisille *Lappi*. Esimerkiksi Arvi Järventauksen teoksessa *Satu-Ruijan maa* (1920) se merkitsi ”tuhmaa etelää” vastakohtana mielikuvitusta ja aitoa elämää tulvivalle pohjoiselle.

Lantalainen-sana lienee alkujaan viitannut maahan ja maanviljelyyn eli uudisasukkaisiin, ei lantaan, kuten jotkut ymmärsivät.[67] Mielleyhtymä lantaan toi siihen kuitenkin samanlaisen halveksivan vivahteen kuin lappalainen-sanaankin. Esimerkiksi Jouni Jomppasen eli Hilposen vääräleukaisessa

versiossa 1960-luvulta lappalainen ja lantalainen olivat aikanaan Laatokan rannalla asuessaan kavereita. Heidän poikansa kuitenkin riitautuivat. Lantalaisen poika haukkui lappalaisen isää siitä, että tämä vuoli aina (poron)lapaa ja tarjosi sitä lantalaisellekin, kun tämä pyysi lihaa. Lappalaispoika taas pilkkasi lantalaisen isää, joka näkyi aina tunkiolla kuokkimassa lantaa. Näin lappalaisesta ja lantalaisesta tuli Hilposen mukaan haukkumasanoja.[68]

Lappi-termi hallinnollisena käsitteenäkin koki suuren muodonmuutoksen 1900-luvun alkupuoliskolla. Vielä 1900-luvun alussa Lappi merkitsi Lapin kihlakuntaa ja nähtiin ”lappalaisten maana”, vaikka alueella asui runsaasti suomalaistakin väestöä. Lapin sisältö laajeni 1930-luvulla uuden läänin nimitykseksi. Vuonna 1938 toimintansa aloittaneen läänin asukkaita alettiin kutsua nimityksellä *lappilainen*, joka sisälsi sekä saamelaiset että suomalaiset. Termi ei lyönyt kunnolla läpi vielä 1950-luvullakaan, mutta lappalaisiakaan Lapin läänin asukkaat eivät halunneet olla sanan alentuvan merkityksen vuoksi.[69]

YHTEISET VAI ERILLISET

Suomen saamelaisryhmien väliset erot 1900-luvun vaihteessa olivat sekä kielellisiä että kulttuurisia, kuten elinkeinoihin ja elämäntapoihin liittyviä. Kielelliset erot inarinsaamen ja pohjois- eli tunturisaamen välillä olivat niin suuret, että puhujilla oli vaikeuksia ymmärtää toisiaan. Inarinsaamelainen Uula Morottaja kertoi 1950-luvulla: ”Minä olen jonku verran ollu tunturikielen kanssa tekemisessä, mutta paljon täytyy panna arvaamalla, niin kuin kirkkoherra Hinkulan rippikoululainen.”[70]

Myös perinnekulttuurit poikkesivat toisistaan. Marko Jousteen mukaan erot paikallisissa musiikkikulttuureissa olivat erittäin suuria, vaikka inarinsaamelaisen *livđe-*, koltansaamelaisen *leu´dd-* sekä pohjoissaamelaisen *luohti-* eli joikuperinteen juuret ulottuvat tuhansien vuosien taakse.[71] Ryhmät ovat eläneet suhteellisen eristyksissä toisistaan, mutta muutokset johtuivat myös eri puolilta otetuista vaikutteista.

Perinnekulttuurien rajat noudattelivat usein kielellisiä rajoja, mutta eivät aina. Suomen alueella erityisesti inarinsaamelaisten ja pohjoissaamelaisten välillä oli mielenkiintoista vaihtelua. Jousteen mukaan joiku- ja livđe-perinteistä erityisesti Länsi-Inarin alueella löytyy yhteistä aineistoa, joka kertoo läheisestä kanssakäymisestä. Kielen perusteella voi erottaa toisistaan livđen ja joiun, kun taas kappaleen alkuperä ja kohde selviää vain taustan tuntemuksella.[72]

Myöskään lapinpuvun käyttö ei aina noudattanut kielellisiä rajoja. Inarijärven länsipuolella asuvat inarinsaamelaiset käyttivät yleisesti Utsjoen pukua, vaikka puhuivat inarinsaamea. Pohjoisempana tapa ulottui Sammuttijärvelle, Iijärvelle ja Paksumaahan saakka. Ehkä Utsjoen pukua pidettiin jotenkin soveliaampana tai muodikkaampana rajamaalla, jonne oli muuttanut monia perheitä Utsjoen kunnasta. Utsjoen malli oli myös yksinkertaisempi valmistaa. Inarijärven rantamilla, erityisesti Itä-Inarissa, käytettiin inarinsaamelaisia malleja.[73]

Lapinpuvun valinta saattoi riippua myös siitä, mistä morsian oli kotoisin ja minkä alueen puvun hän osasi tehdä. Usein vaimo opetteli kuitenkin tekemään uuden kotiseutunsa puvun, jotta lapset käyttäisivät alueen omaa mallia. Saamen pukuun liittyi monia yhteisön sisäisiä merkityksiä ja arvoja, jotka naisen oli tunnettava saadakseen arvostusta. Puku osoitti paitsi emännän taitoa ja perheen kulttuuritaustaa, myös muita ominaisuuksia, kuten varallisuutta tai jopa tunteita.[74]

Kuten naapureilla usein, saamelaisryhmillä oli keskenään myös kahnauksia. Inarinsaamelaiset näyttävät riidelleen Utsjoen porosaamelaisten kanssa jatkuvasti 1800-luvun kuluessa. Se oli jo vanha perinne. T.I. Itkonen viittaa Jacob Fellmanin 1830-luvulla muistiinpanemiin joikuihin. Niissä utsjokelaiset, erityisesti porosaamelaiset, pitivät köyhempiä inarilaisia ”jonkinlaisina holhokkeina”, jotka tekivät heille pikku palveluksia. Inarilaiset taas näkivät porosaamelaiset juoppoina ja hoilottajina, joilta saattoi viinan voimalla saada teurasporojakin. Inarilaisten perinteessä utsjokelaiset olivat muutenkin omien asioidensa kovaäänisiä ajajia:

> Tenon ihmiset, isot ja kovat,
> viinaa juovat.
> Kun ihminen tulee
> puolen peninkulman päähän
> kokouksen aikaan,
> niin ääni sinne jo kuuluu – –[75]

Professori Frans Äimä totesi Lapin vierailullaan 1900-01, että ”inarilaiset, joiden murretta muiden lappalaisten oli mahdoton ymmärtää ja jotka myöskin taloudellisesti olivat melkoisesti heikommassa asemassa kuin nämä, tunsivat olevansa noiden toisten lappalaisten halveksimia, mutta toiselta puolen oli syvä juopa olemassa Inarin lappalaisten ja sikäläisten suomalaisten sekä etelämpää tulleiden ’lantalaisten’ välillä, paheksuttiinpa sitäkin, jos lappalainen otti vaimokseen suomalaisnaisen, joka ei osannut hänelle edes lapin pukua valmistaa”.[76]

Itkosen mukaan porosaamelaisissa, jotka olivat tottuneet riippumattomaan elämään ja nähneet maailmaa, oli ”enemmän ryhtiä ja itsetietoisuutta kuin muissa”. Tämä johtui myös varakkuudesta: ”Muut pitivät heitä vähän villeinä, vieläpä samaa kielimurretta puhuvat jokilappalaisetkin, jotka muuten luulevat itseään paremmiksi kuin ’tuhmia inarilaisia’ (*tòavkis ânarâdtšâh*). Nämä taas puolestaan tuntevat jonkinlaista ylemmyyttä alkeellisimmissa oloissa eläviä kolttia kohtaan; jälkimmäistenkin keskuudessa rannikon asukkaat ovat mielestään etevämpiä kuin ’metsäläisinä’ pidetyt suonikyläläiset.”[77]

Samuli Paulaharjun keräelmissä inarilaisten ja utsjokelaisten nahistelu nousi suorastaan taiteenlajiksi. Molemminpuolisen pilkkaperinteen aiheina olivat niin murre, pukeutuminenkin kuin siisteyskin. Siinä, missä inarilaiset pitivät Utsjoen tunturilaisia pakanoina ja juoppoina, nämä pilkkasivat inarinsaamelaisten musiikkia, livđ-perinnettä, joka oli ”melkein kuin koltan lauluyritykset tai niin kuin varenkilaisten, jotka samalla rumalla sävelellä laulaa jutkuttivat melkein kaikki joikunsa”.

Pukeutumisen osalta riitti arvostelua molemmin puolin, sillä utsjokelaisten mielestä esimerkiksi inarinsaamelaisen miehen punainen helmus oli kuin naisella, kun taas inarilaiselle paljas, väritön helmus osoitti yleistä kauneudentajun puutetta. Inarinsaamelaisten kieltä utsjokelaiset pitivät outona jäänteenä Baabelin kielten sekoituksen ajalta, jolloin ”inarinkieli meni niin sekaisin, ettei selvene ennen kuin tuomiopäivänä”. Paulaharju kertoi utsjokelaisten naureskelevan esimerkiksi inarilaisen palvelustyttönsä ”saarnumiselle” ja surkuttelevan hänen taitamattomuuttaan.[78] Niin Paulaharju kuin Armas Launiskin saivat kuulla, että muiden saamelaisten mielestä koltat olivat karhun sukua, johon myös inarilaiset kuuluivat. Launiksen mukaan asenne oli halveksiva, mutta Paulaharjun kuvauksessa siihen sisältyi myös tietty pelokas kunnioitus.[79]

Inarilainen taas halveksi yhtä lailla utsjokelaisten puhumaa kieltä kuin maisemaakin: ”Se on ruma maa. – – se on joka paikasta yhtä rumaa… ei ole muuta kuin tuntureita… vaaratkin niin jyrkkiä, ettei pääse tuntureihinkaan… Kauniimpi paljon on Inari.” Utsjokelainen piti inarilaista köyhäläisenä ja puhui halveksien ”kalainarilaisista” (*guolleanáraččat*). Jopa autiotupien seiniin inarilaiset ja utsjokelaiset raapivat kilpailevia kirjoituksia. Kun utsjokelainen mainitsi inarilaisten siivottomuudesta, inarilainen vastasi kokemuksista Petsikon polulla: ”Utsjoven Jsot tääi laukoivat tietää pitkin että olivat ainna poikitai nin kuin tunturi. – – eikö ollut Jso tääi.”[80]

Maria Lähteenmäki on tulkinnut ryhmien välisten ristiriitojen heijastavan sitä, että saamelaiset eivät kokeneet kuuluvansa samaan ”kansaan” tai etniseen ryhmään, koska ryhmät olivat niin erillisiä. Hän on käyttänyt esimerkkinä *Åbo Tidning* -lehden 1840-luvulla kertomaa tietoa, jonka mukaan inarinsaamelaiset eivät halunneet käytettävän itsestään sanaa ”lappalainen”. He halusivat olla vain Inarin asukkaita eli ”inarilaisia”.[81]

Esimerkki näyttää kuitenkin kuvastavan enemmän naapurusten toraisia välejä ja *lappalainen*-sanan huonoa kaikua kuin erillisyyden tunnetta. *Åbo Tidning* -lehden maininta perustui M.A. Castrénin toteamukseen 1830-luvulla siitä, että inarinsaamelaiset käyttivät lappalainen-termiä herjasanana porolappalaisista, nämä kun eivät kuulemma osanneet lukea eivätkä käyneet ehtoollisella, kasteella tai ylipäänsä kirkossa. Sen sijaan he ”kirkuvat [joikaavat], käyttävät paloviinaa ja juovat verta”.[82] *Inarilainen*-sanassa oli kyse inarinsaamelaisten omakielisen nimityksen (*anarâšah*) suomentamisesta. Ritva Kyllin tavoin voinee todeta, että inarinsaamelaiset tunsivat ylemmyyttä porosaamelaisiin ja siksi halusivat erottautua.[83]

Selvää on se, että eri saamelaisryhmät eivät vielä 1800-luvulla kokeneet keskenään sellaista etnistä yhteyttä, että se olisi saanut heidät toimimaan yhteisten etujen puolesta. Eri ryhmien paikallisuuden tunne – sitoutuminen sekä sukuun että toissijaisesti kyläyhteisöön – oli liian vahva. Se ei kuitenkaan merkinnyt sitä, etteikö saamelaisilla olisi ollut perustavanlaatuista tunnetta yhteisyydestään. Kun 1800-luvun kiistojen yhteydessä inarilainen Paavali Walle moitti *Oulun lehdessä* Utsjoen porosaamelaisia, hänelle vastineen kirjoittanut utsjokelainen paheksui soimauksia ”omaa lapinsukua kohtaan”.[84]

Lapinsuku ylitti siis kirjoittajan mielestä saamelaisryhmien väliset rajat. Lapinsuvun tärkeimpiä yhdistäviä (ja lantalaisista erottavia) tekijöitä olivat erilainen kieli ja pukeutuminen, samoin kuin lukuisat kulttuurisen erilaisuuden merkit rakennustavoista ja esineistöstä (duodji) kansantapoihin ja suulliseen perinteeseen. Syvemmällä olevia etnisen omaleimaisuuden piirteitä olivat saamelaisten eritasoiset sisäiset järjestelmät, jotka liittyivät sukulaisuuteen sekä elinkeinoihin ja elämäntapaan. Ne liittyivät sukulaisuuden lisäksi esimerkiksi vuotuiskierron mukaiseen elämänmuotoon ja saamelaiseen kulttuuriympäristöön.

Kaikille saamelaisryhmille yhteinen piirre 1900-luvun vaihteessa oli vuotuiskierto, muuttaminen eri nautinta-alueille vuodenkierron mukaan. Se kuvasti vahvaa sopeutumista luonnonehtoihin ja -ympäristöön, jonka hallinta perustui pitkän ajan kuluessa muotoutuneelle elämäntavalle. Eräs keskeinen

piirre oli perheiden ja sukujen nautinta-alueiden keskinäinen jako ja siihen perustuva perinteinen tapaoikeus, joka jäi ulkopuolisille lähes näkymättömäksi.

Lapinveron lakkauttaminen vuonna 1925 oli viimeinen toimi siinä prosessissa, jolla valtio pyrki kumoamaan kaikki saamelaisten oikeudet maihinsa ja vesiinsä. Siitä huolimatta perinteiselle siida- eli lapinkyläjärjestelmälle ominaiset perheiden ja sukujen nautinnat säilyivät kirjoittamattomana perinteenä saamelaisten parissa. Vuotuiskierto, joka perustui perinteiselle käsitykselle ”meidän” alueistamme, oli pyritty varmistamaan tilapapereilla. Eletty kulttuuriympäristö kertoi näistä nautinnoista. Maatuneiden poroaitojen lisäksi vanhat tulistelupaikat, paikannimet ja paikkoihin liittyvä perinne kertoivat saamelaisille esi-isien perinnöstä.[85]

Saamelaisten omat järjestelmät olivat vastakkaisia ns. valtionmaiden nautinnoille, jotka koskivat marjastusta, polttopuiden hankintaa tai metsästystä. Suomalaiset tulijat – erityisesti myöhempien muuttoaaltojen edustajat – eivät voineet tietää saamelaisten perinteisistä nautinnoista, vaan he käyttivät samoja alueita suomalaisen jokamiehenoikeuden perusteella. Juuri näiden alueiden hallinnasta saamelaisilla syntyi runsaasti ristiriitoja niin paikallisten asukkaiden – myöhempien asutusaaltojen edustajien – sekä myöhemmin myös matkailijoiden kanssa.[86]

Esimerkiksi Lapin taloudellisen komitean mietinnön (1905), Samuli Paulaharjun ja T.I. Itkosen kirjoitukset kertovat siitä, että nämä järjestelmät olivat olemassa. Viranomaiset eivät kuitenkaan halunneet tunnustaa niitä, vaan ohittivat ne rakentaessaan oman maankäyttönsä tapoja. Ehkä ensimmäinen ja ainoa yritys kartoittaa jonkin alueen perinteiset nautinnat oli Suonikylän suojeluhankkeeseen liittyvä selvitystyö, jossa keväällä 1938 koko lapinkylän perheiden ja sukujen nautinnat merkittiin karttoihin.[87]

Saamelaisten maankäytön ”näkymättömyys” on eräs esimerkki niistä lukuisista pinnanalaisista verkoista ja verkostoista, jotka jäävät usein saatavilla olevien lähteiden ulottumattomiin. Irja Jefremoff (2001), Marja Sofia Aikio (2003–2004) ja Tarja Nahkiaisoja (2006) ovat omissa töissään aloittaneet perinteisten nautintojen kartoittamisen, joka olisi tärkeä erillisen tutkimuksen aihe myös nykypäivän oikeuksien kannalta.

Kulttuuriympäristön käyttö ja alueiden hallinta kuvastivat vahvaa sukuyhteyttä, joka säilyi koko 1900-luvun alkupuoliskon eräänä keskeisimpänä yhteisöllisyyden ilmaisijana saamelaisten keskuudessa. Siksi tietyn suvun jäsenyys oli ensisijainen etninen piirre – osoitus kuulumisesta ”meihin”. Sukujohtoisuus ei perustunut 1900-luvun alkupuoliskolla suomalaisiin sukunimiin, jotka olivat ulkopuolisten antamia ja joiden merkitystä ei välttämättä edes tunnettu[88].

Virallisten sukunimien rinnalla tai yleensä jopa sijasta saamelaiset nimittivät esimerkiksi Tenolla sukulinjoja tiettyjen esi-isien perusteella. Aikiot tunnettiin nimellä Vulležat aikanaan eläneen Vulleš-nimisen esi-isän mukaisesti. Outakoskien ja Niittyvuopioiden sukuhaara oli Niillasaččat, Westin suku Biennážat. Čálkkut eli Salkot olivat Länsmaneja ja Guhturat Guttormeja, joiden erillisenä sukuhaarana olivat esimerkiksi Rasmuksiin kuuluvat Heikkoraččat. Inariin muuttivat muiden muassa Jompanat eli Jomppaset.[89]

Henkilönnimet rakentuivat tarvittaessa liittämällä mukaan esi-isän nimi, kuten Niillasaš-Birit-Máret tai Biennáš-Jovnna-Piera. Tämä oli osa saamelaista nimijärjestelmää, joka kytki henkilön lähisukuun. Niinpä esimerkiksi nimi Juovssa-Gádjá-Nillá viittasi kahden edellisen sukupolven henkilöihin, Juoksaan, hänen tyttäreensä Gádjáan sekä tämän poikaan Nillaan. Perheen ja suvun sisäinen nimistö rajoittui usein pieneen määrään henkilönimiä, jotka liittyivät vanhempiin ja isovanhempiin. Tämä saattoi johtaa kiusallisiin tai huvittaviinkin sekaannuksiin, kun samannimisiä saamelaisia alkoi kertyä paikalle.[90]

Sukuihin liitettiin Tenolla usein jopa luonteenpiirteitä niin, että joitakin sukuhaaroja saatettiin pitää ”luontaisesti” suurisuisina, toisia ahneina ja kolmansia viisastelevina. Asiakirjoissa saamelaisten omat nimikäytännöt eivät tule esiin kuin poikkeustapauksissa. Sen takia käytän työssäni pääosin virallisia sukunimiä. Saamelaisnimet tulevat esiin vain hyvin tunnetuissa tapauksissa (esimerkiksi Kaapin Jouni) tai niissä kohdissa, jotka perustuvat haastatteluille.

Kaikki nämä järjestelmät jatkoivat elämistään saamelaisten keskuudessa koko 1900-luvun alkupuoliskon, joskin muuttuivat. Sen sijaan suomalaisessa julkisuudessa ja hallintokäytännössä ne jäivät näkymättömiin sitä mukaa kuin suomalainen yhteiskunta levisi pohjoiseen ja korvasi aiemmin muotoutuneita rakenteita. Sen takia ne tulevat lähdeaineistoissakin esille usein vain välillisesti tai viittauksenomaisesti.

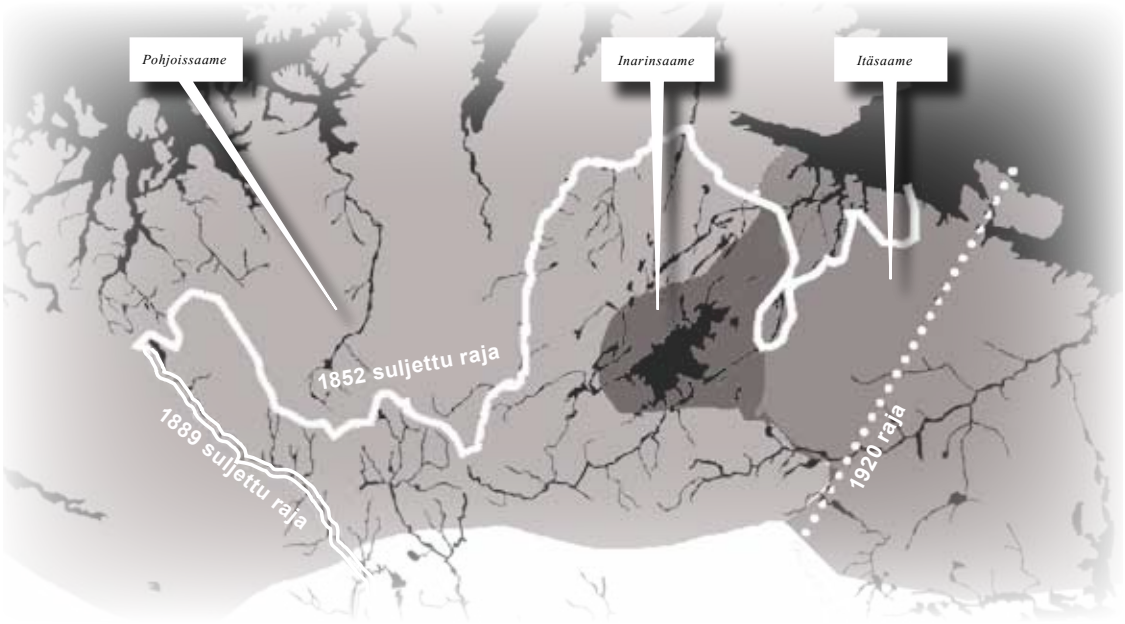

Valtioiden rajat rikkoivat samaa saamen kieltä puhuvien väestöjen alueita 1800- ja 1900-luvuilla. Pohjoissaamea puhuttiin niin Kaaresuvannon-Enontekiön-Koutokeinon porosaamelaisalueella kuin Tenojokivarressakin, mutta rajat jakoivat väestöt kolmeen eri valtioon. Tarton rauhan raja 1920 halkaisi itäsaamelaisen kieliryhmän niin, että suuri osa kolttasaamelaisista jäi Suomen puolelle Petsamoon eroon Kuolan alueen saamelaisista. Inarinsaame oli ainoa pelkästään Suomen alueella puhuttu saamen kieli.

LAPINMAA JA SUOMI 1800-LUVULLA

Saamelaisten historiassa 1800-luku on tunnettu erityisesti valtioiden sopimista rajasuluista, jotka pilkkoivat yhtenäisiä saamelaisten kieli- ja kulttuurialueita. Enontekiöllä ja Tenolla samojen sukujen edustajat joutuivat eri puolille valtionrajoja. Rajasulut aiheuttivat kriisin myös porosaamelaisille, joiden liikehdinnät 1800-luvun puolivälin jälkeen vaikuttivat kovasti Suomen saamelaisalueeseen. Erityisesti Inarin alueelle ja Pohjois-Sodankylään syntyi täysin uutta asutusta.

Vuonna 1809 Suomen suuriruhtinaskunta irrotettiin Ruotsista ja liitettiin Venäjän imperiumiin. Osa Tornion ja Kemin lapeista, jotka olivat aiemmin olleet ”Suomesta” erillisiä, liitettiin Oulun lääniin. Näin muodostui laaja Pohjois-Suomen alue, jonka pohjoisosassa sijaitsevasta Lapin kihlakunnasta oli 500–600 kilometrin matka läänin pääkaupunkiin, Ouluun. Lapin kihlakuntaan kuuluivat Muonionniska, Enontekiö, Kittilä, Sodankylä sekä Inari ja Utsjoki.

Saamelaisten kannalta vallanvaihto tuntui kipeimmin Enontekiöllä, jossa Konkämäenoa kulkeva uusi raja jakoi kahtia Rounalan ja Suonttavaaran vanhat lapinkylät. Toinenkin rajanveto 1800-luvun alkupuoliskolla koski saamelaisia, nyt kolttia. Vuonna 1826 purettiin Venäjän ja Norjan vuosisatainen Näätämön yhteisalue, joka oli jäänne vanhasta yhteisverotuksesta. Osa Näätämön lapinkylää liitettiin Venäjään, mutta käytännössä koltat karkotettiin Suomen alueelta.

Kiistat Norjan porosaamelaisten laiduntamisesta Suomen metsäseuduilla aiheuttivat närää 1830- ja 1840-luvuilla. Suomen viranomaiset valittivat jäkälämaiden kuluvan ja paikallisten asukkaiden poronhoidon kärsivän vierailuista niin, että esimerkiksi inarinsaamelaisten poromäärät eivät päässeet nousemaan. Vuonna 1852 Venäjä sulki rajan yksipuolisella määräyksellä niin, että Norjan puolella nimismiehet saattoivat vain julistaa määräyksen ilmoitusasiana. Norja vahvisti rajasulun kaksi vuotta myöhemmin.

Matti Ponku vaimonsa Katariinan ja Susanna-tyttären kanssa n. 1882–1884. MV.

Rajasuluilla on todettu olleen myönteisiä vaikutuksia Suomen puolen laitumiin ja poronhoitoon, kun taas erityisen raskaaksi se tuli Norjan puolen porosaamelaisille. Paine suuntautui Norjan tunturiseudun talvilaitumille, joilla oli muutenkin runsaasti poroja. Tilannetta helpotti mahdollisuus muuttaa Ruotsin puolelle ja laiduntaa sieltä Suomen alueella. Vuoden 1889 rajasulku esti senkin. Muutos tapahtui vaiheittain ja erillisiä sopimuksia tehtiin, samoin kuin salapaimennusta esiintyi, mutta vähitellen rajojen valvonta alkoi tehota.

RAJASULKUJEN VAIKUTUKSET

Rajasuluista johtuva laitumien ahtaus johti poropaimentolaisuuden kriisiin ja saamelaisten massamuuttoihin, jotka suuntautuivat vuosikymmenten kuluessa eri osiin Suomen, Ruotsin ja Norjan lappeja, lopulta jopa keskiseen Skandinaviaan. Suomen alueella ne suuntautuivat Teno- ja Inarijoelta Inarin alueelle sekä Enontekiön alueelta Sompion seudulle Pohjois-Sodankylään. Jotkut saattoivat menettää poronsa kokonaan, kun taas toiset pystyivät hankkimaan karanneista poroista itselleen omaisuuden alun.

Inarissa ja Utsjoella saamelaisten poronhoidon tilanne käännähti päälaelleen. Kun Utsjoella vielä 1850-luvun alkupuoliskolla asui 20 porosaamelaisperhettä, joilla oli poroja yhteensä noin 8 500, vuosisadan lopulla heitä oli enää neljä perhettä. Suuri osa virtasi Inarin alueelle, jossa vuonna 1855 asusti vakituisesti vain yksi porosaamelaisperhe. Sen sijaan vuosisadan lopulla porosaamelaisten lukumäärä Inarissa oli 25 perhettä eli 118 henkeä.

Joitakin porosaamelaisia saapui myös lännestä päin. Inarin poronhoito eli kulta-aikaansa 1890-luvun alkupuolella, ennen suuria tauti- ja petovuosia. Alueella asui 17 perhettä kota-asukkaina

ja lisäksi kolme perhettä uudisasukkaina. Kaikilla oli poronhoito pääelinkeinona. Varakkaimmilla porosaamelaisilla arvioitiin olevan noin 3 500 raavasta poroa. Niin suuria poronomistajia ei ollut suomalaisten joukossa.

Toisin kuin Utsjoen porosaamelaiset, jotka muuttivat usein entisille laidunalueilleen tai ainakin jossakin määrin tunsivat seutuja, Enontekiön alueen saamelaiset suuntasivat 1860-luvulta alkaen kokonaan uudelle asuinalueelle, lähinnä Pohjois-Sodankylään, mutta myös Ounistunturin alueelle ja Kittilän puolelle. Tärkein syy muuttoliikkeelle oli laitumien loppuminen Enontekiön ja Käsivarren alueella erityisesti Norjan rajasulun myötä. Kerrotaan, että saamelaisia olisi myös kutsuttu hoitamaan paikallisten suomalaisten poroja.

SAAMELAISET UUDISASUTTAJINA

Rajasulkujen lisäksi 1800-luvun kehitystä Suomen Lapinmaassa oli saamelaisten siirtyminen uudisasukkaiksi. Suomen saamelaisryhmistä vain Enontekiön saamelaiset pysyivät poropaimentolaisina 1800-luvun loppuun saakka ja pitkälti senkin jälkeen. Sen sijaan suuri osa Inarin ja Utsjoen saamelaisista siirtyi pyyntiväestöstä talollisiksi vuosisadan kuluessa, samoin kuin Sompion ja Länsi-Inarin porosaamelaiset.

Lainsäädännön, kaventuvien laitumien ja virkamiesten toiminnan yhteisvaikutus alkoi 1800-luvun mittaan ohjata tai jopa pakottaa pyyntiväestöä ryhtymään uudisasukkaiksi. Riidoissa kalavesistä saamelaiset huomasivat häviävänsä käräjöinnit säännöllisesti, sillä vain tilan perustamisen avulla oli mahdollista saada hallintaoikeus kalavesiin ja niittyihin. Uudistiloille annettiin 15 vuoden verovapaus. Yhä useampi saamelainen vapautui lapinverosta, jonka lankeaminen muille kiihdytti saamelaisten siirtymistä uudisasukkaiksi.

Saamelaisten osuus 1800-luvun loppupuolen uudisasutuksessa Inarissa ja Utsjoella oli yllättävän suuri, kuten T. Nahkiaisoja on osoittanut. Kun Inarissa perustettiin vuosina 1851–1891 kaikkiaan 69 tilaa, saamelaisten perustamia niistä oli peräti 61 eli lähes 90 prosenttia. Vielä selvemmin ilmiö näkyi Utsjoella, jossa valtaosa asukkaista oli saamelaisia. Utsjoen uudistilat saivat perustua enemmän karjanhoidon ja jopa lohenkalastuksen tarpeisiin maanviljelyksen asemasta. Porosaamelaiset perustivat mielellään kruununmetsätorppia porojen laidunalueiden läheisyyteen, samalla kun perheet saattoivat hoitaa nautakarjaa ja viljellä perunaa.

Uudisasukkainakin saamelaiset pyrkivät sopeuttamaan elämäntapansa perinteiseen monitalouteen. Kalastus, pienimuotoinen poronhoito ja riekkomaiden läheisyys saattoivat olla tärkeitä tekijöitä uudistilojen sijoittumisessa karjanhoidon rinnalla. Tenolaisilla karjanhoito oli vanha perinne jo ennen uudistilalliseksi ryhtymistä, mutta myös Inarin kalastajasaamelaiset alkoivat hankkia yhä enemmän lehmiä 1850-luvulta lähtien, osaksi peuran vähenemisenkin takia.

VIRKAMIEHET SIVISTYSTYÖSSÄ

Kirkon saamelaispolitiikka 1800-luvulla oli vaihtelevaa, sillä se perustui yksittäisten henkilöiden, kuten kirkkoherra Jacob Fellmanin, omatoimisuuteen ja innokkuuteen Kuopion hiippakunta alkoi tietoisemmin korostaa saamen kielen merkitystä 1840-luvulla. Kirkkoherra Anders Andelin opetteli kapitulin suositusten mukaisesti saamen kielen. Hän käänsi pohjoissaamen Utsjoen murteelle uskonnollista peruskirjallisuutta ja rohkaisi myös nuorta Aslak Laitia hankkimaan kansakoulun opettajan pätevyyden, joskin poikkeuskoulutuksena.

Monet lapinpapit kokivat kuitenkin olevansa Lapissa vain käymässä eivätkä vaivautuneet opettelemaan saamea, vaikka kielitaidosta sai palkanlisää. Jatkuvuutta kirkon ja valtion toimintaan toi paikkakunnalla asuvien viranhaltijoiden ja luottamusmiesten rooli. He toimivat uusien pappien opastajina ja tulkkeina ja vastasivat seurakunnan opetuksesta ja muusta hyvinvoinnista aikoina, jolloin pappia ei ollut.

Vanha lapinkyläjärjestelmä, jonka hajoaminen alkoi 1700-luvun loppupuolella, murtui 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Lapinkylien vanhat oikeudet korvattiin vähitellen suomalaisilla hallintomalleilla. Kunnanhallinto tuli 1860-luvulta lähtien kirkollishallinnon rinnalle. Kirkkoherrat, nimismiehet ja metsänhoitajat olivat suomalaisia, mutta Utsjoella ja Inarissakin alemmissa toimissa ja luottamustehtävissä oli runsaasti saamelaisia.

Saamelaislasten koulutuksesta olivat vanhastaan vastanneet katekeetat eli kiertävät opettajat. Kyseessä oli saamelaisten oloihin sopeutettu järjestelmä, jossa opettajat tulivat oppilaiden luo ja yleensä puhuivat heidän kieltäänkin. Valtakunnallinen keisarillinen julistus kansanopetuksen järjestämiseksi vuonna 1858 ja kansakouluasetus vuonna 1866 pitivät lähtökohtana kiinteitä kansakouluja, joihin lapset koottaisiin pitempiaikaista opetusta varten.

Outakoskella aloitti vuonna 1885 toimintansa kansakoulu, jonka oppilaat eivät yleensä osanneet suomea. He saivat opetusta pääosin suomen kielellä lukuun ottamatta uskonnon tunteja, jotka pidettiin saameksi. Opetusta valvova tuomiokapituli ja erityisesti piispa Gustaf Johansson alkoi kuitenkin korostaa 1880-luvun lopulla virkamiesten saamen kielen taitoa: "Sivistystyön tulee liikkua ja toimia Lapin kielellä ja ruveta tarpeellisia kirjoja Lappalaisille toimittamaan."[91]

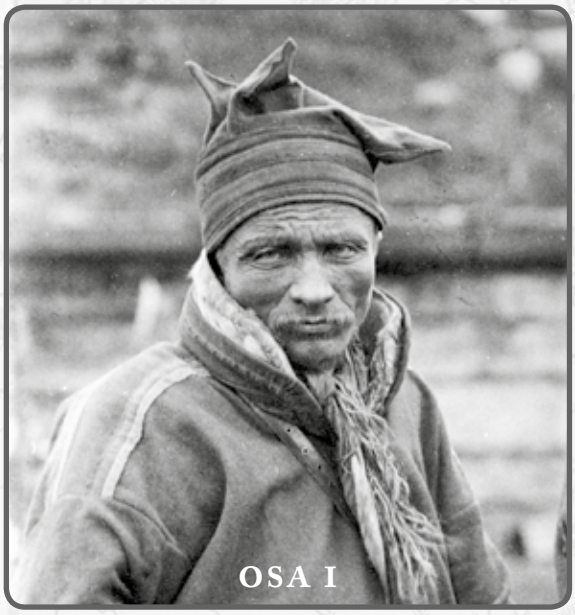

OSA I

1896–1919

Suomen saamelaisryhmät 1900

Tunturien, jokien ja järvien kansa

Nuora-Juhani (Juhani Matti Saijets) perheineen kesäpaikkansa kasvimaalla Inarijärven rannalla heinäkuussa 1902.
Taustalla Mahlatinsaari. Annavaimon lisäksi kuvassa mm. Juhan Petter, Agneeta, Maria Heleena ja Valpu Miina. MV.

Suomessa oli 1900-luvun alussa kahdesta neljään saamelaista kieli- ja kulttuuriryhmää määrittelytavasta riippuen. Kielellisesti saamelaisväestö koostui inarinsaamen ja tunturisaamen (eli pohjoissaamen) puhujista. Pohjoissaame jakaantui kahteen päämurteeseen, joista toisen tukialueena olivat Teno ja Utsjokilaakso sekä Inarijoki, kun taas toista puhuttiin Enontekiöllä ja Sompiossa. Murteet kohtasivat Länsi-Inarissa, jossa puhuttiin myös inarinsaamea.

Elinkeinojensa puolesta saamelaisväestö jaettiin järvi-, joki- ja tunturisaamelaisiin. Ensin mainitut olivat etupäässä inarinsaamelaisia, jokisaamelaiset taas Tenon asukkaita. Tunturi- eli porosaamelaistenkin elämänmuodot vaihtelivat alueellisesti. Siinä, missä Enontekiön saamelaiset jatkoivat poropaimentolaisina toiseen maailmansotaan asti, Länsi-Inarin ja Sompion porosaamelaiset talollistuivat jo vuosisadan vaihteessa, mikä muutti myös kulttuurikuvaa.

Kullakin saamelaisryhmällä oli erilaiset suhteet suomalaisuuteen. Tenolaisilla ei vuosisadan vaihteessa ollut juurikaan tekemistä suomalaisten kanssa, joiden kanssa inarinsaamelaiset taas olivat pitkään eläneet rinnakkain. Enontekiön porosaamelaiset olivat kulttuurisesti omavaraisia huolimatta kiinteistäkin suomalaiskosketuksista. Sompion porosaamelaisista taas tuli 1910-luvulla ensimmäisenä saamelaisryhmänä ”maantievarren kansa” sen tuomine muutoksineen.

Vaikka saamelaiset eivät muodostaneet niin yhtenäistä väestöä kuin ulkopuoliset usein olettivat, he erosivat suomalaisista olennaisella tavalla. Kieli oli toinen, he pukeutuivat eri tavalla ja kulttuuriperintö oli täysin erilainen. Saamelaisen elämäntavan erityisenä piirteenä voi pitää myös sekataloutta, vuotuiskierron mukaista tapaa käyttää hyväksi luonnon monimuotoisuutta.

Väinö Auer kuvasi 1918 tenonsaamelaisia: vas. Máret-Niillas eli Niiles Pieski, pororikas Andaras Hansa eli Hannu Kitti sekä Niila ja Aslak Niittyvuopio, jotka luettiin jokisaamelaisiksi, vaikka omistivat kohtalaisen paljon poroja. Kuva otettiin luultavasti Ylä-Tenon Uulas-Uulassa Niittyvuopion talon seinustalla. MV.

Tenonsaamelaisten sukujen asuin- ja oleskelupaikat 1800-luvulta 1900-luvun alkupuolelle T. I. Itkosen mukaan. I tarkoitti vanhinta, II ja III uudempaa asuinpaikkaa.

YLÄIHMISET JA TENONIHMISET

Utsjoen kirkkoherrana toiminut Aukusti Koivisto raportoi vuonna 1902 Lapin komitealle, että Utsjoella asuvista viidestäsadasta asukkaasta lähes kaikki olivat saamelaisia. Pitäjässä oli perinteisesti asunut muutamia kymmeniä suomalaisia, joista nimismiehen ja papin perheet muodostivat usein kolmasosan. Elinkeinojen suhteen Koivisto jakoi saamelaiset tunturi- ja jokilappalaisiin eli poro- tai kalastajalappalaisiin. Ensin mainittuja kutsuttiin nimellä *badji olmuš* eli ylhäällä oleva ihminen, jälkimmäisiä nimityksellä *dædnu olmuš* eli tenonihminen.[1]

Tunturilappalaisia eli pääasiassa poronhoidolla eläviä saamelaisia laskettiin vuosisadan alussa olevan seitsemän perhettä, joista kolme oli rakentanut talon. Muut olivat jokisaamelaisia, jotka olivat 1800-luvun loppupuoliskolla asettuneet vähitellen talollisiksi. Heidän suhteensa porosaamelaisiin olivat pääsääntöisesti hyvät, koska ryhmät eivät kilpailleet samoista luonnonvaroista.[2] Jokisaamelaisilla oli poroja jopa vähemmän kuin Inarin järvisaamelaisilla. Vain Niittyvuopion veljeksillä Uulas-Uulassa oli yhteensä nelisensataa poroa.[3]

Jokisaamelaiset hoidattivat poronsa yleensä tunturisaamelaisilla, joilta he muutenkin saivat poronlihaa ja muita porotuotteita. He itse toimittivat porosaamelaisille juustoja, lampaanlihaa, lohta ja voita. Talollisen *väärtin* luona oli usein porosaamelaisen aitta tai kaksikin. Niissä säilytettiin tavaroita, joita ei kuljetettu tunturissa, kuten juhlavaatteita, kesäksi varattuja ravintoaineita ja esimerkiksi porontaljoja. Tenonsaamelaisten murretilanteen J.E. Rosberg määritteli vuonna 1911 seuraavasti:

> *Jokilappalaiset* asuvat pääasiallisesti Tenojoen rannalla. (He) puhuvat Utsjoen murretta, joka niin paljon eroaa Inarin kielestä, ettei aito inarilainen sitä ymmärrä. Kielimiehet erottavat jo Utsjoen pitäjässä kolme eri murretta, joista yksi lähentelee Polmakin, toinen Karasjoen lappia, ja joista kolmas on enemmän itsenäinen. "Tavallisen ihmisen" on kuitenkin vaikeata huomata muuta kuin yhden Utsjoen kielen. Sivulliselle ehkä riittänee tietää, että poro- eli tunturilappalaisten kieltä helposti ymmärretään tenolaisten kesken, olkoon sitten millä puolella valtiollista rajaa tahansa.[4]

Suomen kielen taidosta Lapin komitean mietintö totesi vuonna 1905: "Suomenkielen oppiminen lienee – – lappalaiselle verrattain helppoa, koskapa Utsjoen kunnassakin, jonka asukkaat harvanpuoleisesti tulevat suomalaisten kanssa tekemisiin, ei enää ole olemassa monta suomenkieltä taitamatonta lappalaista."[5] Komitean väite vaikuttaa yllättävältä, sillä monien lähteiden mukaan tenolainen kulttuuripiiri oli kaikista saamelaisryhmistä säilynyt pisimpään suomalaisen vaikutuksen ulkopuolella. Jos käsitys piti paikkansa, niin mistä suomen kielen taito saatiin?

Suomalaisia virkamiehiä oli tullut Tenolle jo 1700-luvun puolivälissä, jolloin pappi asettui pitäjään. Kirkon piirissä suomesta tehtiin vuonna 1760 virkakieli, minkä lisäksi kiertoeli katekeettakoulu pyrki istuttamaan lapsiin suomen kieltä. Usein parhaaksi todettiin kuitenkin se, että katekeetta osasi saamea ja pystyi opettamaan lapsia äidinkielellä. Yksittäisiä suomalaisia uudisasukkaitakin tuli Utsjoelle 1700-luvun jälkipuoliskolla. He asettuivat Nuorgamiin ja Pulmankiin, jossa he harjoittivat pienimuotoista maataloutta. Yleistä 1800-luvun kehitykselle oli suomalaisten saamelaistuminen.

Outakosken kansakoulu oli 1900-luvun alkuun saakka suomenkielinen. Katekeettakoulussa opetettiin pitkälti suomenkielisen kirjallisuuden avulla, mutta siellä käytettiin luultavasti enimmäkseen saamen kieltä. Myös lestadiolaiset saarnamiehet, kuten Olli Koskamo, olivat pitäneet suomen kielen taitoa yllä. Esimerkiksi Anders Andelin väitti 1860-luvulla suomen kielen muuttuneen saamelaisille "hengen kieleksi" jopa siinä määrin, että kirjallinen kulttuuri nähtiin usein mahdolliseksi vain suomeksi, ei saameksi.[6] Vaikka papeille usein suositeltiin saamen kielen oppimista, kirkonmenoissa pappi puhui usein suomea ja tulkki käänsi saameksi.

Komiteanmietinnön väittämää utsjokelaisten kielitaidosta voi osittain tulkita viranomaisten toiveikkaaksi kannaksi, sillä useimmat tenonsaamelaiset eivät tarvinneet suomen kieltä elämänsä aikana paljonkaan, lähinnä vain viranomaisissa. Monet seikat viittaavat kuitenkin myös siihen, että tenonsaamelaiset näkivät sekä suomen että norjan kielitaidon tietynlaisena lisävoimavarana, joka saattoi olla hyödyksi tai ainakin laajensi jokapäiväistä kokemusmaailmaa.

Näin voi nähdä esimerkiksi Rosbergin kuvauksen tenonsaamelaisen kieliympäristöstä: "Hän kyllä puhuu suomea jokseenkin sujuvasti, mutta virheellisesti. Joku harva, joka on saanut parempaa opetusta, hallitsee täydelleen tämän kielen. Vaimoväki puhuu suomea hyvin kankeasti. Joku osaa Norjankin kieltä lasketella, nähdäänpä joskus norjalaisia sanomalehtiä suomalaisten rinnalla heidän mökeissään."[7]

Suomen kielen taidosta huolimatta Tenon saamelaisten yhteydet Suomeen olivat kaukaiset. Vielä vuonna 1945 Petsikon yli Inariin suuntaavalle matkamiehille toivotettiin, että "terveisiä Suomeen".[8] Vuosisadan vaihteessa liikenne suuntautui perinteiseen tapaan Norjaan, josta löytyi sekä läheisiä sukulaisia, kauppapaikat että ansiotöitäkin. Suomesta Utsjoelle tuli vain pappi, nimismies, opetuskieli katekeettakoulussa sekä posti kerran kolmessa viikossa.

Paikkakunnalle muuttaville virkamiehille tenonsaamelainen kulttuuri tuotti monenlaisia yllätyksiä, sillä se ei vastannut sitä kuvaa, joka monilla suomalaisilla oli lappalaisista. Poronhoito näytteli vain pientä osaa utsjokelaisten elämänmuodossa, jonka tärkeimpänä piirteenä koko 1900-luvun alkupuoliskon säilyi enemmän tai vähemmän monitalous – se, että ihmiset saivat elantonsa monesta eri lähteestä vuotuiskierron mukaisesti.

Vaikka esimerkiksi maatalousseura perustettiin Utsjoelle jo vuonna 1906, edellytyksiä viljanviljelykseen ei 1900-luvun alussa ollut. Fredrik Holmberg Nuorgamissa viljeli kyllä kauraa ja teki joitakin muitakin kokeiluja maanviljelyssä[9], mutta peruna oli yleisin viljelykasvi, ja senkin menestyminen oli kovasti ilmoista kiinni. Maatalous merkitsi Tenolla yleensä karjanhoitoa, joka oli monille tenonsaamelaisille vähintään yhtä merkittävä tekijä kuin pienimuotoinen poronhoito.

Fredrik Holmberg perheineen hirsitalon laajennustyömaan edustalla Utsjoen Nuorgamissa elokuussa 1902. MV.

Kullakin jokisaamelaisperheellä oli keskimäärin 2–5 lehmää, jotka kesäisin siirrettiin laiduntamaan jokirannoille. Lampaita perheillä oli keskimäärin 4–10, minkä lisäksi pitäjässä oli viitisenkymmentä hevosta. Lähes joka talossa oli hevonen. Kesäisin hevoset kulkivat vapaina joenrannoilla, talvisin niitä käytettiin lähinnä rahdinajoon. Sonnista oli tullut suosittu vetoeläin 1800-luvun lopulla. Karjanhoitokin perustui vuotuiskierron mukaiseen säästeliääseen luonnonkäyttöön. Joka talolla oli yleensä kaksi kenttäviljelystä, talvi- ja kesäpaikka.[10]

Talvipaikka oli isompi asuinpaikka, jossa perhe eli suurimman osan vuotta. Karja kuljetettiin kesäksi eri paikkaan, jossa oli kevyempitekoiset asuinrakennukset ja aidatut laitumet lehmille. Näin talvipaikan aitaamaton kenttä jäi lehmiltä rauhaan. Tenolainen talous sai vähän yli puolet heinästä näistä kotikentistä eli talon läheltä. Toinen puoli heinistä koottiin verrattain huonoista tunturijängistä ja ojanvarsista. Lähes viidennes luonnonniityistä sijaitsi yli viiden kilometrin päässä talvi- tai kesäpaikasta.[11]

Kesäpaikan valintaan vaikutti karjanhoidon lisäksi toinen keskeinen elannon lähde, Tenojoen lohenkalastus. Se oli ollut kovasti kannattavaa erityisesti 1800-luvun lopulla, kun taas 1900-luvun alkupuolella tuotto alkoi hiipua. Kyse oli kuitenkin kausiluontoisesta vaihtelusta. Tenolaiset eivät mielellään kesäisin syöneet muuta kuin lohta, ja kun sitä ei ollut, kaurapuuroa ja kahvia. Tenolla vain ”luossa on kala, haugi ei ole kuin vesieläin”. Aukusti Koivisto suomensi: ”Kun lappalainen kysyy toiseltaan, oletko tappanut paljon kaloja, niin kysyy hän (oikeasti): paljonko olet lohia saanut. Jos hän haluaa tietää muiden kalain saantia, niin kysyy hän, paljonko olet saanut siikoja, harria j.n.e. Lohi se on vasta kala, muut kalat ovat niitä, mitä ovat.”[12]

Kun Tenon kalastus väliaikaisesti hiipui ja kaupankäynti Norjaan alkoi vetää, käsityö (*duodji*) alkoi tulla tärkeäksi elinkeinohaaraksi joissakin talouksissa 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Tenolaiset valmistivat veneitä, suksia ja kuljettivat myös porontaljoja kaupaksi Norjan markkinoille. Kevättalvella tenolaisia samoili Ruijan rannoille hakemaan kalastustyötä merilappalaisten, norjalaisten ja kveenien luona, ”ja jollei muu auta, varastelevat he pitkin talvea porolappalaisten poroja”.[13]

Vuotuiskierto määritteli myös asumistapaa. Tenonsaamelaiset olivat toki 1800-luvun loppupuolella siirtyneet talollisiksi niin, että Koiviston tiedon mukaan vuonna 1902 he asuivat 61 talossa ja seitsemässä torpassa, kun taas vakituisesti asuttuja turvekotia oli enää kaksi. Vuotuiskierrosta johtuen monet asumukset olivat kuitenkin varsin ”alkuperäisiä” eli huonosti rakennettuja. Se koski pääosin kesäasumuksia, mutta erityisesti sisämaassa vakituiset asunnotkin olivat huonosti varustettuja, ”supistuen monessa talossa yhteen tupaan, jossa on avotakka ja lattiana osaksi maa”.

Utsjoen ”paraimmineläväss̈ä osassa” eli Tenojokivarressa talot sentään rakennettiin kaksitupaisiksi, noin neljä metriä leveiksi ja seitsemän pitkiksi. Ne olivat joko nk. viisiseinäisiä taloja, joissa oli tupa ja kamari peräkkäin, tai rakennuksia, joissa oli eteisen erottamat kaksi tupaa vastakkain. Tupa oli tavallisesti jonkin verran kamaria isompi. Niitäkin esimerkiksi kirkkoherra Koivisto kauhisteli: ”Kivijalkaa ei rakennuksissa ole ja ikkunat ovat pieniä. Samaten on takka avonainen ja ilman minkäänlaista lämmön haihtumista estävää peltiä.”[14]

Lämpöä lapintakassa eli piisissä pidettiin viemällä savupiipun päälle heinätukko, joka päästi savun läpi, mutta piti lämpöä. Silti piisissä joutui pitämään talvisin lähes jatkuvaa tulta, eikä sekään estänyt tupaa kylmenemästä yöllä. Piisintekoon sopivaa luonnonkiveä oli vaikeasti saatavilla, samoin kuin saveakin. Niinpä vuosisadan vaihteessa lämmitystapa muuttui nopeasti, kun eri puolilla pitäjää taloihin tuotiin Norjasta rautakamiinoja, useimmiten kaikenlaisilla koristuksilla varustettuja ja monikerroksisia. Tunturikoivua kului kamiinassa vähemmän kuin piisissä. Peltiä ei tunnettu vieläkään, minkä takia huone kylmeni edelleen öisin. Erikoisuutena pidettiin sitä, kun Niittyvuopion taloon hankittiin oikea savupelti.[15]

Viranomaiset pitivät kamiinoja epäterveellisinä pienissä huoneissa, joita ei koskaan tuuletettu. Kirkkoherra valitteli muutenkin: ”Siisteys ei ole yleinen, se kaipaa parannusta. Ahtaat asumukset, esimerkiksi 1 huone suurelle perheelle, tekevät puhtaudenpidon vaikeaksi. Pitäisi ainakin sauna olla joka talossa. Niitä ei tietääkseni ole kuin 7 koko kunnassa.” Toisin kuin Inarissa, Utsjoelta löytyi saunoja vain virkataloista, minkä lisäksi Holmbergin veljesten taloissa oli yhteensä kaksi saunaa.[16]

Kamiinoiden lisäksi norjalainen tyyli näkyi monissa tenonsaamelaisen elämäntavan yksityiskohdissa. Suomalaisin silmin utsjokelaisten talojen erityispiirteenä oli turvekatto. Koko pitäjän kaikista asumuksista 63 oli katettu turpeilla sekä 29 laudoilla, rimoilla tahi kelleksillä. Höylättyjen lautojen päälle laitettiin tuohieristys ja sen päälle turpeita, johon alkoi kasvaa heinää. Samalla kun se piti lämpimän, tuohet estivät veden valumasta sisälle.

Sisustuksena lapintalossa oli yleensä pari lautaa hyllyinä seinällä, mutta ikkunoissa ei ollut verhoja kuin ”paremmissa paikoissa”. Pöydät olivat suomalaismallisia siten, että ne si-

joitettiin ikkunan alle ja olivat yleensä täynnä kaikenlaista tavaraa. Penkit taas olivat norjalaistyyppisiä, sillä seinänvierustojen sijasta ne sijoitettiin usein tuvan keskelle ja ne toimivat yhtä paljon ruokapöytänä kuin istuimena. Vuosisadan alussa monen talon seinällä raksutti Norjasta tuotu seinäkello ja valoa loi petroleumlamppu.[17]

Tenon alueen hallinnollinen keskus 1900-luvun alussa oli Utsjoki. Nimismiehen virka-asunto sijaitsi Tenojoen ja Utsjoen risteyksessä, kirkko ja pappila kauempana Utsjokivarressa Mantojärven rannalla. Pitäjä oli jaettu kolmeen kameraaliseen kylään. Suurin niistä oli Outakoski Ylä-Tenolla. Utsjoki eli kirkonkylä kasvoi vähitellen sen kilpailijaksi. Pienin kylistä oli Nuorgam, Ala-Tenolla sijaitseva ”portti Norjaan”.

Lukuun ottamatta pappia ja nimismiestä suomalaiset viranomaiset vain vierailivat pitäjässä vuosittain. Käräjät järjestettiin Utsjoella kerran vuodessa helmi-maaliskuussa. Ne toivat paikalle kihlakunnan tuomarin ja kruununvoudin Kittilästä, toisinaan myös piirilääkärin ja tavallisesti matkaan liittyi ”joku metsäherrakin Inarista”. Käräjät kestivät pisimmillään pari päivää, joskus ne loppuivat puolessa päivässä. Saamelaiset käräjöivät harvoin keskenään vaan tapauksia oli enemmän viranomaisten ja yksityisten välillä. Viimeksi mainituissa jutuissa oikeuden oli usein vaikea saada ”valkeutta” erityisesti porovarkauskiistoissa, sillä paikalliset auttelivat toisiaan sillä perusteella, että ”väärän todistuksenkin kautta voi ja tuleekin lähimmäistään auttaa”.[18]

INARINSAAMELAISET – MAAN HILJAISET?

Vaikka Utsjoen ja Inarin kuntien raja kulki Ranttilan talon kohdalta, Inarijoen asukkaat kokonaisuudessaan kuuluivat utsjokelaisiin niin kielensä kuin pukeutumisensakin puolesta. Toisaalta esimerkiksi Rosberg laski Utsjoen ja Pulmankijärven rannoilla asuvien saamelaisten olevan ”puoleksi järvilappalaisia, koska he osaksi polveutuvat Inarista ja osaavat puhua Inarin kieltä. Ne lappalaiset, jotka asuvat Näätämönjoen varrella, ovat sitä vastoin täydellisiä järvilappalaisia samoin kuin Patsjoen rantamilla Suomen puolella rajaa asuvat”. Järvi- ja jokisaamelaisten kielirajan arvioitiin noudattelevan luoteessa suunnilleen kunnanrajaa.[19]

Inarinsaamelaisten tilanne erosi tenonsaamelaisista siinä, että he olivat paljon pitempään olleet säännöllisesti tekemisissä suomalaisten kanssa. Jacob Fellmanin mukaan inarilaiset puhuivat yleisesti hyvin suomea jo 1830-luvulla.[20] He olivat perustaneet tiloja ja asettuneet hirsitaloihin viimeistään 1800-luvun puolivälin jälkeen. Saamen kieli ei kuitenkaan

SAAMELAISUUDEN RAJATAPAUKSET

Monet tapaukset 1800-luvulta alkaen osoittavat, että viranomaiset tunsivat tarkkaan eri saamelaisryhmät, mutta myös ”sekaväestön” eli vahvasti suomalaistumassa (tai saamelaistumassa) olevat perheet. Esimerkiksi venäläinen diplomaatti ja kansatieteen harrastaja D. N. Buharov laati 1880-luvulla Lapin kuvauksen, joka perustui nimismies X. Nordlingin antamiin tietoihin ja asiakirjoihin. Hän kykeni Inarista luettelemaan paitsi kiinteästi asuvat saamelaiset, kalastajasaamelaiset ja porosaamelaiset, myös ”sekaveriset”, joiden lukumääräkin oli tarkka 179 henkeä.

Suomalainen sivistyneistö, johon viranomaiset kuuluivat, ylläpiti 1800-luvulla käsitystä ”puhtaasta” lappalaisesta ja ”aidosta” suomalaisesta kansasta. Heikomman lappalaisen väestön arveltiin ja usein havaittiinkin sulautuvan vahvempaan suomalaiseen kansaan. Kiinnostavana erityistapauksena pidettiin sitä, jos suomalainen saamelaistui. Esimerkiksi J. E. Rosberg mainitsi vuonna 1911 erikseen, että Inarissa ”eräs Kangasniemi elää lappalaisittain”. Kyseessä lienee ollut Ville Kangasniemi (Junnun-Ville), joka oli ruvennut poronhoitajaksi Menesjärven suunnalla. Kangasniemissä oli muitakin suuria poronomistajia, kuten Frans Kangasniemi, mutta hän oli pääammatiltaan kauppias ja luettiin selkeästi suomalaiseksi.

Näyttää siltä, että sekaväestöä tai halveksivammin todettuna ”sekarotuisia” seurattiin mielenkiinnolla, koska haluttiin nähdä, kumpaan suuntaan kukin kallistuisi. Tämän arvioitiin tapahtuvan kahdessa tai viimeistään kolmannessa polvessa. Sekaväestö oli siis tietyssä mielessä väliaikainen luokitus, koska kieli ja elämäntapa määrittelivät kuulumisen joko saamelaisiin tai suomalaisiin. Tämä sekaväestö muuttui vähitellen vuosikymmenten kuluessa niin, että selvästi suomalaistuneet perheet ja suvut alettiin lukea suomalaisiksi.

Osin inarinsaamelaista alkuperää olevat suvut, kuten Akujärvet, Huhtamellat, Mannermaat ja Kiviniemet, luokiteltiin suurelta osin suomalaisiksi. Erään Akujärven todettiin vielä 1890-luvulla elävän lappalaisittain, kun taas muiden todettiin olevan jo elämäntavoiltaan ja kieleltään suomalaisia. Pitkäaikaisia rajatapauksia olivat esimerkiksi Veskoniemet ja Seurujärvet, joissa osa sukuhaaroista suomalaistui tai saamelaistui, toisin kuin muut.

Vuonna 1829 tilan perustanut inarinsaamelainen Jonas Mattson Saijets otti käyttöön suomalaisen tilannimen Veskoniemi, mutta vei vihille saamelaisen naisen. Osa suvusta pysyi pitkään saamelaisena, sillä T. I. Itkonen mainitsee Veskoniemen käyttäneen lapinpukua vielä 1870-luvulla ja osanneen saamea.

Seurujärvi taas oli alkujaan rovaniemeläinen talonpoikaissuku, joka lappalaistui muutettuaan Kittilään, mutta uudistilojen perustamisen jälkeen taas suomalaistui. Eräs suvun jäsenistä muutti vuonna 1895 Kittilästä Partakkoon ja avioliittojen kautta osa sukuhaarasta jälleen saamelaistui.

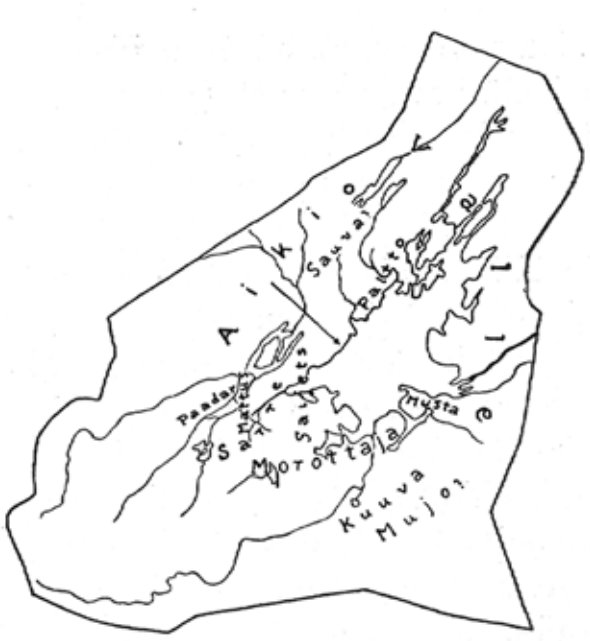

Inarinsaamelaisten vanhat sukualueet T. I. Itkosen mukaan. Ne olivat sekoittuneet ja muuttuneetkin 1900-luvulle tultaessa.

Asettuessaan Utsjoen seudulle suomalaiset usein saamelaistuivat. Nimismies X. Nordlingin renki Olli Ranttila muutti 1800-luvun lopulla metsänvartijaksi Inarijoelle ja avioitui saamelaisen kanssa. Jälkeläiset saamelaistuivat täysin. T. J. Haatajan ottamassa kuvassa 1923 Ollin poika Matti Ranttila vaimonsa Kádjá-Biret-Biretin kanssa 1920-luvun alussa. Lapset ylh. Anna-Mari, Kristiina ja Uula. Inarijoki kuului kielellisesti ja kulttuurisestikin tenolaiseen kulttuuripiiriin, mutta lapset asettuivat myöhemmin Lemmenjoen seuduille. TLK.

ollut hävinnyt, vaikka sitä oli ennusteltu jo 1800-luvun alkupuolella.

Rosbergin mukaan järvisaamelaiset kutsuvat itseään nimellä *anarládš*, mutta käyttivät myös nimeä *otzamodsch* Otsamo-tunturin mukaan. Porosaamelaisia he nimittivät sanalla *oarjelaš*, kolttia *nuortalaš*, utsjokelaisia *utsjouhulmuh* ja merisaamelaisia *merolmuh*.[21] Viimeksi mainittujen kanssa inarinsaamelaiset olivat läheisissäkin kosketuksissa vielä 1800-luvulla, minkä takia ryhmillä oli yhteisiä kielellisiä ja kulttuurisia piirteitä. Ivalo tunnettiin 1900-luvun alussa inarinsaamelaisittain nimellä *Tääluh* (Talot) ja kylänasukkaat *tállujáš* (talollinen).[22]

Inarin nimismies J. Rossander jakoi Inarin asukkaat neljään ryhmään: talollislappalaisiin, kalastajalappalaisiin, tunturi- eli paimentolaislappalaisiin ja Kyrön kyläläisiin eli Inarin suomalaiseen maataviljelevään väestöön. Länsi- ja Koillis-Inarissa asuvat tunturisaamelaiset puhuivat samaa pohjoissaamea kuin tenonsaamelaiset, tosin eri murretta. Rossanderin luokitus oli sikäli jo vanhentunut, että kalastajasaamelaiset olivat yleensä myös talollisia ja kaikki olivat kielellisesti samaa väestöä eli inarinsaamelaisia, joita Rosberg kuvaili:

> *Järvilappalaiset* kalastavat pääasiallisesti järvissä, kuten Inarissa, puhuvat Inarin [saamen] murretta, siis vanhaa Suomen lappia, pyytävät kaikenlaisia kaloja, jopa haukia, ahvenia y.m., mutta eivät juuri mateita, käyttävät yksinkertaisempia pukuja kuin poro- ja jokilappalaiset, tavallisesti mustia verkamekkoja tai harmaita tai joskus valkoisia sarkamekkoja, joissa useimmiten on ainoastaan vähän punaisia verkareunuksia, käyttävät jo yleisesti suvella suomalaisia pieksuja ja mustia huopahattuja sekä asuvat hirsitaloissa, joilla on talon ja kruununtorpan luonne. He ovat jo osaksi suomalaistumaisillaan, puhuvat selvää suomea ja ovat osaksi lestadiolaisia eli ainakin hyvin uskonnollisia. Useimmissa taloissa on jo sauna, ja siisteys on varakkaimmissa kodeissa hyvinkin miellyttävä.[23]

Tenolaisten tavoin inarinsaamelaiset elivät monitalouden ehdoilla, joskin kalastus oli keskeisin elinkeino. Sen lisäksi he harjoittivat pienimuotoista poronhoitoa ja pitivät karjaa, erityisesti lampaita. Maanviljelys rajoittui pienen perunamaan raivaamiseen. Esimerkiksi Syysjärvellä saatiin usein vain korillinen peukalonkokoisia perunoita, ja Inarin louhikkorannalla saatettiin perunoita viljellä kivilohkareitten lomaan.[24]

Monitalouden takia inarilaisilla oli tenolaisten tavoin sekä talvi- että kesäpaikat. Kesäasunnoissa oli vain yksi huone, kos-

ka kesällä tarkeni toimittaa monia askareita myös ”kentällä” eli ulkotiloissa. Sen sijaan talviasunnoissa oli useampia huoneita, ainakin tupa ja kamari. Väki oleskeli kuitenkin usein koolla yhdessä huoneessa ja asui talvella pelkästään tuvassa, kun muut huoneet jätettiin kylmilleen. Saamelaisten rakennusten pienuus, leivinuunien sekä saunojen ja navettojen vähäisyys, kuten myös aidattavien viljelysten pieni määrä olivat syynä siihen, että saamelaisten puunkulutus oli puolet pienempi kuin suomalaisilla.[25]

Suomalaiset virkamiehet päivittelivät usein kalastajasaamelaisten rakennuksia. He pitivät puutteellisen taidon ja alkeellisuuden – eivät siis vuotuismuuton – syynä sitä, että talot olivat jotenkin keskeneräisen oloisia. Kivijalasta ei ollut puhettakaan, vaan hirret lepäsivät suorastaan maan pinnalla. Toisaalta Lapissa puu ei mädäntynyt niin helposti kuin Etelä-Suomessa. Tuvan alle sijoitettiin yleensä perunakellari. Vastakohtana pikku mökeille esimerkiksi Kessivuonossa Sammakkoniemen tilan päärakennus tehtiin vuonna 1901 korkeaksi hirsitaloksi pohjalaisen rakennustyylin mukaan.[26]

Pienissä mökeissä oli yleensä keskellä kylmä eteinen ja molemmissa päissä takalliset kamarit. Kuten Utsjoella, Inarissakin asumistyyli oli se, että talvisin asuttiin mieluiten yhdessä huoneessa. Takkana oli luonnonkivistä saven avulla muurattu piisi, jonka tilavassa piipussa ei ollut peltiä. Vain heinätuppo piipun päällä vähensi lämmön karkaamista. Muistitiedon mukaan savupellin toi Itä-Inariin suomalainen Mikko Kokkarinen, joka nai inarinsaamelaisen Mari Aikion.[27]

Monet suomalaiset arvostelivat mielellään Inarissakin saamelaisten siisteyttä ja pitivät likaisuutta heille ominaisena ilmiönä. Rosberg huomautti kuitenkin, että oli ”ero lappalaisten ja lappalaisten välillä”. Kun esimerkiksi Nuora-Juhanin luona vallitsi mitä suurin siisteys ja huonekalusto oli melkein herrojen tyyliä,”ei Menes-Antin (Morottaja) kopissa huomaa muuta sänkyä kuin vanhempien; lapset saavat nukkua lattialla melkein alasti”.[28]

Inarinsaamelaisten pääelinkeinona oli järvikalastus. Nimismies Rossanderin mukaan Inarissa kaikki kalastivat. Poikkeuksen teki Kyrön kylä, jossa kalavedet olivat huonoja, mutta myös ”osaksi siitä syystä, että Kyrön kylän miespuoleinen väestö on kaiken aikaa kesästä, paitsi heinänteon aikana, kullankaivamistöissä Ivalojoen kultapitoisilla seuduilla. Kyröläinen ostaa sen vuoksi kotitarvekalansa lappalaiselta”.

Kauppiaat olivat 1800-luvun lopulla ruvenneet ostamaan saamelaisilta tuoreita kaloja: siikoja, taimenia ja rautuja. He suolasivat ne ja kuljettivat niitä Kittilään ja Rovaniemelle. Inarinsaamelaisten kehuttiin olevan hyviä kauppamiehiä. Myös rahdinveto erityisesti Norjaan tuotti hyvää sivutuloa talvisaikana: Inarinsaamelaiset eivät valmistaneet ”ulosvietäviksi” eli myyntiin juuri muita käsityötuotteita kuin poronahkioita ja -kelkkoja, vähemmässä määrin poronnahkakenkiä, peskejä ja kinttaita.[29]

Inarin pitäjän keskus oli vielä 1900-luvun vaihteessa kaksiosainen. Kirkkopaikka oli jo 1888 siirretty Pielpajärveltä Joenjoensuuhun eli Juutuansuuhun, johon myös pappila oli rakennettu. Lääkäri ja apteekkari muuttivat sinne vuosisadan vaihteessa. Sen sijaan nimismies ja hosmestari eli metsänhoitaja asuivat Kaamasjokilaaksossa, edellinen Toivoniemessä, jälkimmäinen Thulen tilalla. Kirkonkylä tuli maallisenkin esivallan keskukseksi vuonna 1909, kun nimismies ja postitoimisto siirrettiin sinne. Sairaala Inarin kirkonkylään saatiin 1911.

Kirkonkylä kasvoi vähitellen, kun rakennustöihin tulleet eri ammattikuntien miehet jäivät paikkakunnalle ammattiaan harjoittamaan. Frans Kangasniemestä tuli kauppiaista merkittävin. Saamelaisilla oli oma osuutensa kirkonkylän toiminnoissa. Kunnallislautakunnan esimieheksi valittiin inarinsaamelainen Antti Aikio (myöhempi Avaskari) eli Kunnan-Antti, josta tuli Inarin kunnan johtomies toiseen maailmansotaan saakka. Ranta-Antti (Morottaja) taas rakensi kylään kievarin, josta tuli kylän keskuspaikka.

Suomalaisten asema kunnanhallinnossa vahvistui 1900-luvun alkuvuosina niin, että kunnallislautakunnan (eli myöhemmän kunnanhallituksen) esimiehenä ei herastuomari Paavali Vallen (1876–1882) jälkeen vuoteen 1918 saakka esiintynyt saamelaisia. Myös esimiehen varamiehet olivat suomalaisia lautamies Santeri Wallea lukuun ottamatta (1911–1918). Kuntakokouksen (myöhemmän kunnanvaltuuston) esimiehenä oli kahteen otteeseen talollinen Paulus Valle (1876–1882 ja 1898–1902), mutta muulloin toimessa oli suomalainen. Talokas Isak Mattuksen (1876–1884) ja kirkkoväärti Mikkel Aikion (1885–1891) jälkeen esimiehen varamiehinäkään ei ollut saamelaisia.[30]

Inarinsaamelaiset tunnettiin vanhastaan esivaltaa kunnioittavina kansalaisina. Myös suomen kielen taidon nähtiin olevan alkujaan uskollisesti omaksutun kristinuskon ansiota, mutta siihen vaikuttivat myös Ruijankävijöiden matkat läpi Inarin kahdesti vuodessa sekä etelämpänä pitäjässä vierailevat Ivalojoen kullanhuuhtojat. Nämä suomalaiset eivät osanneet sanaakaan saamea. Sen sijaan Inarin uudisasukkaat olivat jossakin määrin oppineet saamea. Inarinsaamelaisista kaikkein eristyneimpinä suomen kielen vaikutuksista pidettiin Sulkusjärven ja osin muitakin Paatsjoen asukkaita, jotka osasivat suomea huonommin kuin muut inarinsaamelaiset.[31]

Inarinsaamelainen Ingan-Antin-Antti eli Antti Aikio eli Kunnan-Antti oli lahjakas nuori mies, jota kunnan esimies Matti Lehtola alkoi 1910-luvulla kouluttaa seuraajakseen. Siida.

Virkamiehillä oli ollut myönteinen suhtautuminen inarinsaamelaisiin. Kirkkoherra Pehr G. E. Hornborg oli mennyt naimisiin saamelaisen naisen kanssa, ja hänen myöhempi seuraajansa Lauri Itkonen 1900-luvun alussa puhui ja saarnasi inarinsaameksi. Myös metsänhoitajat A. W. Granit ja A. P. Eklund olivat opetelleet jonkin verran saamea, ja metsänhoitaja U. Waenerbergin pojat puhuivat saamea sujuvasti. Kielitieteilijä Frans Äimä keskittyi nimenomaan inarinsaameen. Tältä pohjalta J. E. Rosberg oli valmis sanomaan virkamiesten kunniaksi sen, että he eivät olleet tietoisesti pyrkineet suomalaistamaan inarinsaamelaisia.[32]

INARIN ALUEEN SAAMELAISET

Inari oli 1900-luvun alussa kolmen saamelaisryhmän kohtaamispaikka: inarinsaamelaisten sekä kahta murretta puhuvien porosaamelaisten. Maantieteilijä J. E. Rosberg laski Inarin saamelaiset lähes henkilö henkilöltä ja luetteli saamelaisten asuinpaikat:

Magga (porol.)	8 henkeä
Ivalon Matti ("puolilappalaisia"), Lismajoki (porol.)	33
Repojoki (porol.)	5
Tenonsaamelaisia Inarin kunnassa (suurimmaksi osaksi porol.)	48
Pyhäjärvi (enimmäkseen porol.)	31
Peltojärvi, Verkkojärvi, Tirro, Syrminiemi	45
Lemmenjoki	15
Menesjärvi (n. puolet porol.)	37
Paadarjärvi	50
Hammasjärvi	15
Rongajärvi	8
Nuora Juhani	15
Kirkonkylä	80
Muddusniemi	10
Aksujärvi, Kiellajoki	21
Keskinen Kaamasjoki	12
Syysjärvi – Säytsjärvi	19
Iijärven seutu	38
Paksumaan seutu	22
Varanginniemi – Väylä	48
Partakko – Karikkoniemi	53
Kuoshnajärvi – Varpuniemi (osaksi porol.)	40
Tsjurnovuono (suuri osa porol.)	11
Ola Sarre Njaamajärvi	25
Kessvuono – Tijaisniemi	75
Nellim – Sulkusjärvi	24
Tsjarmivuono – Tsjarmijärvi	39
Nanguvuono – Nangujärvi	27
Yhteensä	854

Järvi- eli inarinsaamelaisten asuinpaikat vuonna 1910 J. E. Rosbergin mukaan. Luettelossa on mukana myös talollistuneita porosaamelaisia (Rosberg 1911).

Kirkkoväkeä Inarin kestikievarin pihalla juhannuspäivänä 1904. Inarinsaamelaiset naiset käyttivät juhlapäähineenään valkoista huivia, joka kesällä myös suojasi sääskiltä. Miehillä hieman herraskaisempi päähine oli huopahattu. Tanner / TM.

”Menes-Antti” Morottajan perhettä 1902–1903. Isän kuoltua varhain äiti-Anna ei pärjännyt suuren lapsikatraan kanssa, vaan lapset joutuivat huutolaisiksi tai kasvateiksi sukulaistaloihin. Vanhin lapsista (takana) oli Anna-Briitta, joka myöhemmin Mattuksen nimellä tuli tunnetuksi erinomaisena joikuperinteen tuntijana. Penkillä istuu ”Karhu-Pekka” sylissään Jouni komsiossa. Maassa istuu ”Karhu-Sammeli”. Vas. seisomassa luultavasti nuorempi Menes-Antti. Oik. ehkä Yrjänä sekä takana piilossa Matti, joka muutti aikuisiällä Kaarasjoelle. Porosaamelainen Kaapin Jouni (Aikio) osti Menes-Antin tilan ja kuvan näkymä tunnetaan nykyisin Kaapin Jounin kenttänä. SKS.

Jotkut näkivät inarinsaamen tilanteen kuitenkin ongelmalliseksi 1900-luvun alussa. Yhtenä tärkeimmistä syistä oli inarinsaamelaisten mukautuvaisuus. Inarinsaamelainen Ella Sarre on luonnehtinut kielenvaihdosta: ”Koska [suomalaiset] eivät ymmärtäneet inarinsaamea, olisi ollut epäkohteliasta puhua sellaista kieltä, jota he eivät ymmärtäneet ja tämä heijastui saamelaisperheissä puhekielen osittaisena vaihtamisena. Saamenkieli ei enää sopinut aina edes lasten kieleksi. Isoisät ja isoäidit vaalivat kuitenkin hellien ja levottomin mielin lastenlastensa kielitaitoa.”[33]

Tenolaisten tavoin Inarin saamelaisten todettiin oppivan helposti suomea, kuten muitakin kieliä. Olipa joukossa todellisia kielimiehiäkin, kuten seppä Yrjänä Sarre, joka oli nuorena miehenä kiertänyt maailmaa, käynyt muun muassa Englannissa ja ollut naimisissa norjalaisen naisen kanssa Trondheimissä. Inarinsaamen lisäksi hän puhui virheetöntä norjaa sekä pärjäsi hyvin suomella, ruotsilla, englannilla, saksalla ja ranskalla – osasipa muutaman sanan venäjääkin. Hän toimi usein tulkkina geologeilla ja metsäviranomaisilla.[34]

Suomalaiset näyttävät jopa käyttäneen hyväkseen inarinsaamelaisten mukautuvuutta. Rosberg piti pahimpana esteenä inarinsaamen säilymiselle suomalaisten yleistä asennetta: ”Lapin suomalaiset vaativat vahvemman kansallisuuden ominaisuudessa, että suomen kieli kaikkialla ja yksinomaisesti on hallitseva kieli, virkamiehet näkevät usein mukavuussyistä parhaimmaksi, että lapinkieli häviää, ja lopuksi, mikä on pahinta, lappalaiset itse liittyvät mielellään kielellisesti suomalaisiin, pitäen lappia vähempiarvoisena kielenä, josta he vain tavan vuoksi enää joskus pitävät kiinni.”[35]

Mujon perhe kesäpaikassaan Iijärvellä 1900-luvun alussa. Vas. Anna Pigá, Vuollin Matti, Jänis-Uula ja Anna (o.s. Saijets). Inarinsaamelaisten keskuudessa Mujot olivat usein ”jäniksiä”, Kuuvissa oli Kettu-Matteja ja -Pekkoja, kun taas Morottajilla oli usein etuliitteenä Karhu.
Valok. J. E. Rosberg. (Montera)

Mukautuvuus ei toki koskenut vain suomen kieltä. Myös tunturi- eli pohjoissaamen puhujien suhteen inarinsaame tahtoi jäädä alakynteen. Rosbergin mukaan avioliitoissa poro- ja järvisaamelaisten kesken pohjoissaame kotikielenä yleensä voitti. Esimerkkinä hän mainitsi Högmanin perheen, jossa vaimo oli Morottajan sukua.[36] Näyttää kuitenkin siltä, että usein mukautuvana osapuolena oli miehen taloon siirtyvä nainen. Kun esimerkiksi Ella Sarren äiti siirtyi Sammakkoniemen tilan emännäksi, hänen kielensä muuttui pohjoissaamesta inarinsaameksi.[37]

Posti-Matin tytär Briitta-Anni Sarre (o.s. Aikio) on kertonut tapauksen, joka samalla kuvaa perheen kielitilannetta: ”Äidin äidinkielenähän oli tunturilappi. Mutta kyllä ne keskenään puhuivat inarinlappia. Mutta jotka paremmin ymmärsivät kieliä, sanoivat, ettei äiti ossaa puhasta inarinlappia puhua. Että siinä sekkaantuu hiukan tunturilappia, mutta minähän en sitä huomannut, kun lapsesta saakka olin tottunut kuuntelemaan. Se oli kaikki oikein, mitä äiti puhui.”[38]

Vuonna 1911 J. E. Rosberg näki inarinsaamen yhtenä uhanalaisimmista saamen kielistä. Hänen mielestään kielen katoaminen ei ollut yhtä suuri riski Norjan ja Ruotsin saamelaisten keskuudessa, ei myöskään Suomessa enemmän eristyksissä olevien saamelaisten parissa. Hänen mielestään Skandinavian maissa rotuvastakohtaisuus, jota oli sulautta-

mispolitiikoilla korostettu, teki sulautumisen mahdottomaksi ja jopa kohotti saamelaisten kansallishenkeä.

Rosberg ehdotti nopeita toimenpiteitä inarinsaamen säilyttämiseksi. Hänen mielestään saamelaisten itsensä keskuudessa oli aloitettava herätystyö, jossa inarinsaamen pitkän historian lisäksi tulisi korostaa kielen merkitystä kansallistunteelle. Inarin kansakouluihin piti saada inarinsaamelaisia opettajia. Virkamiesten piti läpäistä kielikoe ennen Inariin tuloaan. Sen lisäksi valtion piti tukea saamenkielisen kirjallisuuden julkaisemista.[39]

Jotkut pitivät Rosbergin huolta liioiteltuna. Esimerkiksi Ilmari Itkonen totesi vuonna 1914, että puhuttaessa saamelaisten suomalaistumisesta asiantuntija saattoi vain ”hymyillä sille uskolle, että lappalaisemme olisivat kielensä häviämisen vuoksi kansallisuutensa menettämäisillään”. Inarinsaamelaisten roolin väheneminen johtui hänen mielestään ”vain suomalaisten luonnollisesta sikiämisestä sekä paikkakunnalle siirtymisestä”. Sen sijaan suomalaistumisesta oli vähän todisteita, päinvastoin inarinsaamelaisten määrä oli karttumassa:

> – – sitäkään ei voi pitää lapin häviämisen merkkinä, että suomen taito lappalaisten parissa on paranemaan päin, sillä tämä edistys ei vielä ole tapahtunut heidän oman kielensä kustannuksella. Ei tunnu senvuoksi lainkaan harkitulta pessimistisen lapinystävän prof. Rosbergin väite, että ”nyt on jo Inarin kieli sukupuuttoon häviämässä”, nyt, jolloin sitä kuitenkin puhutaan enemmän kuin milloinkaan maailmassa![40]

PORO JA TALO

Siinä, missä Tenon saamelaiset asuivat (Inarijokea lukuun ottamatta) Utsjoen kunnassa ja inarinsaamelaiset Inarin pitäjässä, porosaamelaiset muodostivat ryhmän, joka ei noudatellut kuntien rajoja, vaikka valtakunnanrajoja heidät oli pakotettu tottelemaan. Kuvauksessaan vuonna 1911 professori J. E. Rosberg kiteytti monia käsityksiä porosaamelaisista:

> *Porolappalaiset* – – ovat porokarjaa pitäviä lappalaisia Sodankylän, Kittilän, Muonion, Enontekiön, Inarin ja Utsjoen tunturiseuduissa. He ovat lappalaisten ylimyksiä, osittain rikkaita pohatoita, joilla on parikin tuhatta poroa ja enemmän, mutta suuremmaksi osaksi suomalaisten, ruotsalaisten, norjalaisten ja omien heimolaistensa pahasti ahdistelemia paimentolais-parkoja, joitten laumoja kaikki katselevat hyvänä riistana, ja joilta kalastajalappalaiset kerjäävät apua aina hätätilassa, ja joitten laumoista sekä hukat että ihmissudet, varsinkin valtiollisilla rajoilla, missä on kova rajasulku, riistävät hyvän osan. Näin hätyytettyinä nämä ovat enemmän arkaluontoisia, enemmän luonnonkansaa kuin muut lappalaiset.[41]

Porosaamelaisia siis ihailtiin ”vapaina tunturilaisina”, joiden elämänmuoto tuntui monista alkuperäisemmältä kuin muiden saamelaisten elinkeinot, vaikka tutkimus ei tätä käsitystä vahvistanutkaan. Toiset taas pitivät poronhoitoa vanhanaikaisena ja uudisasutukselle jopa vahingollisena elinkeinona. Rosbergin kuvaus tuo hyvin esiin sen, että porosaamelaisia asui Suomen puolella koko Norjan rajan pituudelta Käsivarresta Näätämön alueelle.

Inarin porosaamelaisia neljäntuulen lakeissaan ja inarinsaamelaisia huopahatuissa kirkkomatkalla Inariin 1903. Purjeveneet on laskettu Solojärven hiekkarantaan. Takana Otsamo-tunturi ja Jurmuvaara. Vas. Kaapin Jouni Aikio, Oula Nuorgam, Juhani Jomppanen, Niila Jomppanen ja Aslak Jomppanen. Inarinsaamelaiset Paavali Valle eli Páválásh (isän kaima eli Pikku-Paavali), Wulle Lusmaniemi ja Johan Petter eli Pekka Lusmaniemi. Lusmaniemet olivat Paadareita. Valok. V. V. Olin. (Montera)

Labban veljekset nuorimmasta vanhimpaan eli vas. Tuomas, Nils ja Jouni sekä Aslak Juuso Ruotsin puolen "pirrilakissaan" Siilastuvalla Kilpisjärvellä 1905. Maantieteilijä J. E. Rosberg, joka mittasi saamelaisten pituudet ja kallonympärykset, asettui mittakaavaksi taustalle: hän oli 182-senttinen, kun taas Aslak "Joose" joukon lyhimpänä oli 152 senttiä. Juuri Suomeen rajan yli tullut Juuso perusti myöhemmin oman porokylänsä, maineikkaan Kaijukan.
Kuva: Maantieteellinen retkikunta / E. V. Suomalainen. MV.

Eri alueiden porosaamelaisten polut alkoivat suuntautua 1900-luvun alussa eri suuntiin. Siinä, missä niin Utsjoen ja Inarin kuin Vuotson ja Kittilänkin porosaamelaiset asettuivat talollisiksi, Enontekiön saamelaiset jatkoivat suhteellisen perinteistä elämäntapaansa vielä vuosikymmeniä. Ensimmäiset kesätalot rakennettiin vasta 1920-luvun vaihteessa, ja senkin jälkeen elämänmuoto säilyi paimentolaisena sotienjälkeiseen aikaan saakka.

Enontekiön porosaamelaiset kuuluivat hallinnollisesti Lapin ja Näkkälän paliskuntiin, mutta käytännössä poronhoitojärjestelmä perustui suku- tai kyläkohtaiseen paimentamiseen. Saamelaiset hallinnoivat alueen poronhoitoa, sillä vuosisadan vaihteessa koko pitäjän 8300 porosta 6470 kuului saamelaisille ja loput eli vajaa neljännes suomalaisille. Vuosisadan alussa seudun pororikas oli Näkkälän Iisko eli Isak

Näkkäläjärvi, joka virallisen laskutavan mukaan hoiti noin 1 000–1 200 poron eloa. Jouni Labballa oli viitisensataa päätä. Kahdellatoista porosaamelaisperheellä oli yli 200 poroa.[42]

Lapin paliskunnassa Govan ja Labban porokylät paimensivat kesäisin Kilpisjärven alueen tuntureilla ja Norjan puolellakin, jossa oli vilpoista ja lunta, mutta ei sääskiä. Kesäkodat sijaitsivat Suppi-, Njamat-, Ropi- tai Torisvuomassa. Talveksi porokylä eli siida ratkottiin moneksi eri siidaksi. Jotkut jutivat Muonion rajalle saakka. Osa siidoista siirtyi Kuttasen ja Palojoensuun alueelle, jotkut jäivät Markkinan ja Kaaresuvannon tienoille. Piennin siida laidunsi keskikesän Haltin seutua ja sydäntalven lähellä Syväjärveä. Keskuspaikkana oli Torisvuoma.[43]

Näkkälän paliskunta muotoutui vuosisadan vaihteeseen mennessä Norjan rajalla olevan Jauristunturin ja Peltovuoman paliskunnan väliselle alueelle. Idässä se ulottui Inarin kunnan rajoille ja lännessä Palojoen linjalle, josta virallisesti alkoivat Lapin paliskunnan alueet. Paliskunnan poronhoitajasukuina 1900-luvun vaihteessa olivat Näkkäläjärvet ja Proksit, joiden nautinta-alueet ulottuivat Palojoen itäpuolelle Salvasjärvelle asti. Suuri osa Proksien jälkeläisistä oli myöhemmin Lapin paliskuntaan kuuluneen Erkunan kylän jäseniä.[44]

Inka ja Iisko Näkkäläjärvi 1906. Valok. J. N. Soikero kesäkuussa 1906. MV.

Erkunan siidan kehitys 1900-luvun alkupuolella oli esimerkki siitä, miten suomalainen mies pororengin koulutuksella ja saamelaistumisen myötä perusti menestyvän porokylän. Antti Erkinpoika Palojärven isä, alkujaan talollinen, oli veljensä tavoin avioitunut saamelaisen kanssa. Erkin-Antti aloitti jo poikasena pororengin työt Erkki Proksilla Palojärven-Salvasjärven alueella. Aikuistuttuaan hän nai itäisen naapurisiidan Näkkälän suurporonomistajan Tuomas Näkkäläjärven tyttären. Itsenäistynyt porokylä alkoi paimentaa kesäisin Salvasjärven tunturialueella, josta se muutti talveksi etelämmäksi mäntymetsäalueelle. Vakiintuvaa yhteisöä alettiin nimittää Erkunan porokyläksi päämiehensä Erkin-Antin eli Ergonan mukaan.[45]

Päinvastoin kuin Utsjoella, Enontekiön kunnassa porosaamelaiset muodostivat pienen vähemmistön, vaikka heidän käyttämänsä porojen laidunmaat olivat hyvin laajoja. Saamelaisten lukumäärä oli jo 1800-luvun loppupuolella vakiintunut sadan hengen tietämiin. Lukkari Yrjö Halonen kuvasi Enontekiön kunnan etnisiä ja kielellisiä oloja vuonna 1902:

> Suurin osa Enontekiön kunnan asukkaista on suomalaisia eli n. s. lantalaisia, joiden äidinkieli on suomi, vaikkapa useampi osaa lappiakin, mikä vähemmässä ja mikä suuremmassa määrässä, kumminkin vaan harvoilla heistä on täydellistä taitoa viimemainitussa kielessä. – – Noin 12 prosenttia kunnan väkiluvusta on kota- eli tunturilappalaisia, jota vastaan kalastajalappalaisia ei ole yhtään. Heidän äidinkielensä on lappi ja sitä he keskenään puhuvat, mutta osaavat kaikki suomea, vaikkakin kankeanlaisesti sitä puhuvat.[46]

Suurimmat kyläryhmät olivat kirkonkylä Hetta, entinen kirkonkylä Palojoensuu sekä Peltovuoman ja Vuontisjärven

Matti Ponku perheineen kotansa edustalla Kopsusjärvellä 1890. Juhani Peltovuoma on käymässä kylässä. Valok. J. E. Rosberg 1890. (Montera)

Saamelaisperhe kodan tulisijan ympärillä heinäkuussa 1902 Sodankylän Taivalmutkassa eli Vuotsotaipaleessa. Vas. Ida Maria, Inkeri, Magreta ja Iisakki Peltovuoma sekä Pekka ja Susanna Nikodemus. MV.

kyläryhmät. Kaikissa niistä enemmistönä olivat suomalaiset. Hetassa sijaitsivat nimismiehen virkatalo, kappalaisen virkatalo, kansakoulu sekä katekeetta-koulutalo, jollainen oli myös Palojoensuussa. Sekä kirkossa että kouluissa opetettiin yksinomaan suomen kielellä. Itsenäisiä taloja ja kruunumetsätorppia kunnassa oli runsaat sata.[47]

Monien lähteiden mukaan Enontekiön alueen suomalaisten tilanne oli aika vaikea. Heidän pääelinkeinonsa oli maatalous, joka näillä leveysasteilla oli usein riskialtista. "Peltoviljelys huonon maanlaadun ja kylmän ilmanalan vuoksi harvoin kannattaa, jonka vuoksi se varsinkin viime aikoina on supistunut aivan pieneksi." Ohra ja kaura olivat ainoat viljeltävät jyvälajit, minkä lisäksi perunaa ja naurista sai ihan hyvin ja turnipsiakin oltiin kokeilemassa.

Niittyviljelys oli Halosen mukaan "suurin pyrintö", mutta tulos ei ollut häävi. Niityt olivat enimmäkseen luonnonniittyjä tai raivattuja joki- ja ojarantoja. Latoja ei ollut rakennettu juuri lainkaan, niityt olivat hajallaan, korjuu vaikeata ja saattoi jäädä tekemättäkin koko talven ajaksi. Kuten Utsjoella, karjanhoito oli osoittautunut talollisille sopivaksi elinkeinoksi, mutta sekin oli "niin alkuperäisellä kannalla, että karja tuottaa kovin niukan tulon". Kussakin talossa oli keskimäärin 3–5 lypsylehmää. Niiden ruokkimiseen käytettiin "mehutonta heinää", joka korjattiin usein liian myöhään. Karjanhoitajien onnena oli sopeutuvainen lapinlehmä, joka söi poronjäkälää osana karjanruokaa ja pärjäsi huonoillakin kesälaitumilla.

Enontekiön porosaamelaisten suhteita suomalaisiin voi luonnehtia sekä kaukaisiksi että läheisiksi. Porosaamelaisten elämäntapa oli täysin erilainen kuin talollisten. Kuten Rosberg viittasi, porosaamelaiset yhteisöt olivat myös tietyssä mielessä itsenäisempiä ja eristyvämpiä kuin muut saamelaiset. Tämä ei kuitenkaan johtunut arkuudesta, kuten Rosberg ehdotti, vaan kulttuurisesta ja elinkeinollisesta itsetietoisuudesta, vahvemmasta sitoutumisesta perinteiseen elämänmuotoon.

Keväästä syksyyn porosaamelaiset viettivät yleensä omilla laidunalueillaan. Yhteisöt olivat tiiviitä ja avioliittoja solmittiin yleensä porosaamelaisten kesken niin, että kumppanit haettiin esimerkiksi Norjan ja Ruotsin puolelta. Sen sijaan talvialueilla *oudassa* eli metsävyöhykkeellä aikaa oli tavata myös muita, saamelaisia ja suomalaisia. Porosaamelaiset kylästelivät suomalaistaloissa joko vierailemalla niissä omista kotakylistään (vierailun kohokohtana oli saunominen) tai asumalla vakituisemminkin talollisten "väärtien" luona.

Talvipaikoista käytiin markkinoilla Norjassa ja Rovaniemellä asti. Samoin pidettiin kokouksia ja jotkut käyttivät aikaansa ansiotöihin. Pororikkaat hoitelivat myös pankkiasioitaan, sillä renkien palkkaamista sekä verojen ja heinävahinkojen maksamista varten poro-omaisuutta piti muuttaa rahaksi. Rikkaimmilla oli pankissa rahaa tuhansin, ehkä kymmeninkin tuhansin markoin. Kotona käteistä oli raudoitetussa säilytysarkussa, *kiisassa*. Varakkaat porosaamelaiset hoitivat omaakin pankkiiritoimintaa lainaamalla rahaa talokkaille ja jopa kunnalle. Rosbergin mukaan rikkaat porosaamelaiset saattoivat olla avuksi muille saamelaisryhmille, samoin kuin köyhille suomalaisille uudisasukkaille. [48]

SOMPION SAAMELAISASUTUS

Kuten aiemmin on kuvattu, Sompion saamelaiset siirtyivät uudisasukkaiksi varsin nopeasti. Kun J. E. Rosberg kävi Sompiossa vuonna 1890, ensimmäinen porosaamelaisten tila oli juuri tarkastettu. Käydessään vuonna 1903 Inarissa hän kuuli mainittavan, että monet Sodankylän saamelaiset asuivat edelleen kodassa. Kun hän itse tuli uudelleen Sompioon vuonna 1910, kaikki porosaamelaiset asuivat komeissa, suomalaisten hirsimiesten tekemissä hirsitaloissa, jotka oli varustettu aitoilla, navetoilla ja ulkohuoneilla. Sompion alueella oli saamelaisia suurin piirtein saman verran kuin Enontekiön seudulla.[49]

Kun esimerkiksi Vuotsossa oli aiemmin ollut vain "primitiivinen kesäkota", nyt siellä oli talo "täydellistä pohjoissuomalaista tyyliä". Siihen kuului suuri tupa, kamari, eteinen ja lisärakennus. Rakennukset saattoivat olla jossakin määrin keskeneräisiä, sillä saamelaisilla ei ollut kirvesmiehen taitoja, kun taas suomalaiset rakentajat helposti livahtivat tiehensä viimeisen palkkaerän saatuaan.[50]

Maanmittaaja Lahja Castrén, joka vieraili syyskesällä 1906 Purnumukassa, kuvasi porosaamelaisten elintasoa: "Varakkuutta osottivat lukuisat uudenaikaiset pyssyt seinillä ja jonkunlaisena jo tänne asti tunkeutuneena eteläisemmän sivistyksen merkkinä oli keskellä tuvan lattiata keinutuoli, jota kuitenkin talonväki piti ylellisyystavarana, koska mieluummin näkyivät istuvan lattialla pitkin seinänvieriä."[51] Rosberg näki Sompion saamelaisissa turhamaisuudenkin merkkejä: "Nyt vaatii jo kaikkivaltias muoti suomalaisia alusvaatteita, jalkineita ja huonekaluja. Nyt tarvitaan puuseppiä, suutareita ja maalareita; vieläpä kelloseppä kulkee talosta taloon myyden komeita seinäkelloja ja korjaten vanhoja."[52]

Elämäntavan muutos saattoi olla eräänä syynä myös väkimäärän nousuun. Vuonna 1905 porosaamelaisten määrä oli kymmenen perhettä, joissa oli yhteensä noin 60 jäsentä. Vuonna 1910 porosaamelaisten määrä oli jo 91. Purnumukassa heistä asui 35, Vuotsossa 30, Kopsusjoen varrella 16 ja Luirojoella 10.

Vuonna 1912 kaikki Sompion porosaamelaiset yhtä lukuun ottamatta olivat talollisia.[53] Viimeinen turvekota-asukas oli ”Hiljas-Matti” (Peltovuoma), joka asui turvekodassa vielä 1910-luvun alkupuolella.[54]

Porosaamelaiset olivat tuoneet mukanaan suuret määrät poroja ja paimensivat vielä vuosisadan vaihteessa porojaan samaan tapaan kuin sukulaiset Enontekiöllä. Vasanmerkityksen jälkeen porot laskettiin vapaiksi ja koottiin syksyllä ratkomista varten. Sen jälkeen paimennus jatkui normaalisti, joskin syvän lumen aikana paimentaminen oli helpompaa. Tarkempi paimennus alkoi taas huhtikuussa jatkuakseen kesäkuun alkuun. Keväällä porot siirtyivät ylängöille Rautuntunturiin ja Luirojärven lähituntureihin. Kesän tullen siirryttiin Ivalon pohjoispuolisiin tuntureihin, joskin pieni määrä jäi Saariselälle.[55]

Sompiolaisten poromäärät kasvoivat niin, että vuosina 1892–1900 luku nousi 4 000:sta kaikkiaan 7 000 päähän. Kasvu oli siis keskimäärin 300–500 poroa per vuosi, tosin lähes puolet poroista kuului ilmeisesti Matti Ponkulle.[56] Tämä omisti 1900-luvun alussa runsaat 3 000 poroa, mikä teki hänestä ajankohdan rikkaimman poromiehen. Porot hupenivat kuitenkin niin, että Ponkun talossa laskettiin vuonna 1910 olevan 1 500 poroa, kun taas kaksi vuotta myöhemmin Ponkulla itsellään oli enää vajaat 400 päätä. Jälkimmäisenä vuonna alueen rikkaimmaksi oli kohonnut uudistilallinen Isak Hetta, jonka omaisuus oli noin 1 200 poroa.[57] 1920-luvulla kolme perhettä omisti vielä 500–1 000 poroa kukin.[58]

Poromäärän lähes kaksinkertaistuessa kymmenessä vuodessa viranomaisten pelko laitumien kulumisesta alkoi voimistua. Viranomaisten kerrotaan uhanneen tilattomia saamelaisia jopa karkotuksella. Ilmeisesti tämä joudutti, paitsi paikalleen asettumista, myös uskollisuudenvalan vannomista. Perimätiedon mukaan asioitsija Hannu Mikonpoika Alariesto auttoi porosaamelaisia Suomen kansalaisoikeuksien hankkimisessa 1910-luvulla. Valatilaisuus järjestettiin läänin pääkaupungissa Oulussa vuonna 1914. Kaikkien ei tarvinnut mennä paikalle, riitti kun edusmiehet olivat paikalla. Tunnelma oli juhlallinen ja jopa pelottava, sillä erään osallistujan mukaan paikalla oli ”kaksi kasakkaa miekat paljaina ja keisari silmäili tuimana seinätaulusta”.[59]

Juhlallinen valatilaisuus kaukana Oulussa tuotti tarinoita, joiden todenmukaisuudesta ei ole takeita. Hauskimmat perustuivat siihen, että toimitus käytiin kahden tulkin välityksellä: toinen käänsi venäjästä suomeksi, toinen suomesta saameksi. Miehet lausuivat saameksi tulkin ohjeen mukaisesti. Tarinan mukaan eräs sompiolaisista, joka pelkäsi poro-onnensa puolesta, halusi välttää valan tekemistä vääräuskoiselle eli ortodoksiselle tsaarille. Niinpä tärkeimmässä kohdassa hän lausui saameksi, että jänis hyppäsi poron paskajokoksen yli. Tulkki jätti sen huomiotta ja seurasi valan kaavaa, joten maaherrallakaan ei tullut asiasta sanomista.[60]

Metsissä liikkuvan omaisuuden ansiosta porosaamelaiset muodostivat Sompioon uuden, hyvinvoivan väestöryhmän. Vertaillessaan paikkakunnan perukirjoja Marjut Aikio on todennut suuriakin taloudellisia eroja kantaväestön ja tulijoiden välillä. Sompion metsäsaamelaisen tai uudisasukkaan jälkeläinen omisti usein arkiesineistön lisäksi vain muutaman ajohärän ja porovaatimen, jättipä kuolinpesän maksettaviksi velkojakin. Köyhiin talollisiin verrattuina porosaamelaiset vaikuttivat hyvinkin varakkailta:

> Poroja saattoi olla heti tuhat tai kaksi, niin miehillä kuin naisillakin, ja selvää rahaa löytyi jäämistöstä molemmilta, joissakin tapauksissa useamman valtakunnan valuuttana. Merkillepantavia olivat myös suunnattomat ruoka- ja elintarvikevarastot. Kahvia, teetä, jauhoja, ryynejä, kalaa, tupakkaakin oli hankittu varalta isot määrät, joissakin tapauksissa yhdellä kertaa koko vuoden tarpeiksi. Saatavia oli paljon, myös naisilla, jos velkaakin, mutta jälkimmäistä yleensä vähemmän. Jäämistöistä löytyi metsäsaamelaisten rauta-, vaski- ja puuesineiden lisäksi kulta-, hopea- ja joskus porsliiniesineitä, ja vaikka asuttiin vielä kodassa tai oli vasta tuskin ehditty muuttaa hirsipirttiin asumaan, saattoi varustukseen kuulua pöytäkelloa, korurasiaa, raamattua ja jopa lakikirja.

Aikio huomauttaa myös siitä, että naiset omistivat poronsa, ajoneuvonsa ja porokoiransa, samoin kuin pyyntivälineitä. Kodastakin puolikas saattoi kuulua naiselle. Varakkuudestaan huolimatta porosaamelaiset menettivät Sompioon muuttaessaan sen yhteiskunnallisen aseman, joka heillä vielä Norjan puolella oli. ”Nimismiehen, opettajan, lautamiehen ja lukkarin postit olivat taaksejäänyttä elämää ja valtaa pitivät Sodankylän kirkonkylän ja sivukylien suomalaiset isännät käsissään.”[61]

Talollisten suomalaisten ja porosaamelaisten välille kehittyi paikoin läheiset suhteet. Sompiolaisille oli tarjolla töitä niin pororenkeinä kuin sittemmin talollisten apumiehinä ja piikoina. Talolliset möivät poroperheille karjataloustuotteita, lähinnä voita ja maitoa. Myynnin vastikkeeksi saattoi saada myös rahaa. ”Väärti- ja vaihtokauppasysteemi kukoisti. Töitä oli niin rengeille, piioille, hevoskuskeille, heinänvedättäjille kuin erotusten pororengeille”, Aikio toteaa.[62]

Porosaamelaiset antoivat virikkeitä ja oppia suomalaisillekin poromiehille. Sittemmin kuuluisa ”Mosku” eli Aleksanteri

Hihnavaara oli yritteliäs mies, joka Matti Ponkun esimerkin mukaisesti rupesi kokoamaan itselleen suurempaakin poroomaisuutta kuin muutamia ajo- ja tappoporoja. Hänen käyttämistään keinoista oli monia näkemyksiä, mutta Moskusta tuli suuri poronomistaja. Hän osti sittemmin Vanhan Ponkun pojan Matin eli Pikku-Ponkun tilan, joka oli sinällään hyvällä paikalla niin poronhoidon kuin pyynninkin kannalta. Ponkulle paikka oli liian levoton, ja hän rakensi uuden talon ylemmäs Luiron länsirannalle.[63]

Suhteet saamelaisten ja suomalaisten välillä eivät kuitenkaan kehittyneet niin hyviksi, että ainakaan ensimmäisinä vuosikymmeninä avioliittoja olisi solmittu yli etnisten rajojen. Rosberg totesi, että Sompion porosaamelaisilla ei ollut seka-avioliittoja kuin poikkeustapauksissa. He naivat yleensä sukulaisia Ruijan Koutokeinosta tai joskus Inarin ja Enontekiön porolappalaisista, ”mutta tuskin koskaan aitokalastajalappalaisia, puhumattakaan suomalaisista”.[64] Inarin kunnan puolelle muuttanut Kutturan Niila (Niilo Magga) avioitui kuitenkin jo inarinsaamelaisen Priita Heleena Morottajan kanssa.[65]

Suomen kieli toimi alusta saakka pääasiallisena kanssakäymisen välineenä saamelaisten ja suomalaisten kesken. Vanhaa metsäsaamelaiskulttuuria tosin oli vielä hitunen jäljellä 1800-luvun lopullakin, sillä Rosberg mainitsi Muteniasta ”täysiverisen lappalaisen”, joka osasi vielä vanhaa keminlappiakin. Seudulla oli myös muistoja lapinpuvun käytöstä entisvanhaan.[66] Silti täytyy pitää rohkeana Marjut Aikion toteamusta, että ”monet metsäsaamelaisten jälkeläiset ymmärsivät myös saamea, ja niin kumpikin osapuoli saattoi keskinäisissä kontakteissa käyttää omaa kieltään ja samalla ymmärtää toista”.[67] Vaikka tulkinta metsäsaamen osaamisesta edes jossakin määrin pitäisi paikkansa, vanhan Kemin saamen ja läntisen pohjoissaamen puhujilla olisi varmasti ollut vaikeuksia ymmärtää toisiaan. Siksi suomi on varmasti sopinut kanssakäymiseen paremmin.

Tulkinnan taustalla voi nähdä myös käsityksen, että porosaamelaiset tarvitsivat saamen kielen taitoisia kuulijoita tullakseen ymmärretyiksi. Tuomas Niilanpoika Magga taas on korostanut, että tulijat osasivat suomea hyvin, sillä he olivat jo Enontekiön seudulla asuneet pitkään kaksikielisessä ympäristössä. Kuten Aikiokin toisaalla huomauttaa, Enontekiön porosaamelaisten talvilaitumet olivat suomalaisseuduilla ja talollisiin oli kiinteitäkin yhteyksiä. Kesät he taas viettivät merenrannalla, joka oli norjankielistä seutua.[68]

Sompiossakin porosaamelaiset olivat alusta lähtien tekemisissä suomalaisten kanssa. Seudulle virtasi kesäisin suomalaisia kullankaivajia, joiden keskuspaikkana oli 25 kilometrin päässä Kutturasta sijaitseva Kultala suurine virkataloineen. Suuri osa kullankaivajista tuli alkukesästä jokea pitkin Kutturan kautta ja palasi taas syksyllä samaa reittiä. Kullankaivussa kävi paljon myös kyrönkyläläisiä, joiden luona taas kutturalaiset vierailivat – myöhemmin yhä enemmän, kun Kyröstä alkoi tulla suuri kauppapaikka Ivalon nimellä. Kyröläiset olivat usein pelkästään suomenkielisiä.[69]

Kultalassa saattoi kuulla myös ruotsia ja venäjää esimerkiksi virkamiesten ja vartijoiden puhumina. Vieraat kielet eivät siis välttämättä hätkäyttäneet vanhoja saamelaisia, jotka olivat muuttaneet ennen vanhaan kesäksi Norjan rannikolle. Esimerkiksi Hirvas-Niila (Nils Hirvasvuopio) saattoi vieraskielisten herrojen kanssa aloittaa seurustelun kysymällä: ”Ikke snakke norsk?” Jos toinen ei tuntunut ymmärtävän, Niila totesi: ”Ii-e, ii gusto máhte dárustit [Ei, ei näköjään osaa norjaa]!”[70]

Lisäksi Sompion läpi oli vanhastaan kulkenut ns. Ruijanpolku, jota 1890-luvun alussa nimitettiin jopa Lapin vilkasliikenteisimmäksi reitiksi. Sitä olivat käyttäneet Ruijan kulkijat, jotka menivät sesonkiaikoina Norjan rannikolle kalastamaan ja palasivat sitä pitkin takaisin. Polku alkoi vähitellen muuttua myös matkailureitiksi, jota varten tehtäville turistimatkoille laadittiin 1890-luvulla ohjekirjojakin.[71]

Näiden taustatekijöiden perusteella jo Rosberg 1910-luvun vaihteessa totesi porosaamelaisten suomen kielen taidon hyväksi. Vaimojen kielitaitoa hän piti tosin vähän kankeampana sikäli, että heidän ”laulava ja kitisevä nuottinsa” teki puheen vaikeaksi ymmärtää. Ruotsinkielinen Rosberg siinä moitiskeli saamenkielisten naisten suomen kieltä. Suomen kielen oppiminen tuntui Rosbergistä olevan saamelaisille paljon helpompaa kuin saamen oppiminen suomalaiselle. Vanhoista 1700-luvun keminsaamelaisista polveutuvat suomalaiset Pohjois-Sodankylässä ”eivät ymmärrä sanaakaan lappalaisen puhetta, vaikka ovat joka päivä lappalaisten kanssa tekemisissä”.[72]

Porosaamelaiset puhuivat siis kolmea-neljää valtakieltä, pohjois- ja inarinsaamen lisäksi suomea ja norjaa. Esimerkiksi Kuttura Magga puhui norjaa, suomea ja pohjoissaamea. Hänen poikansa Niila Magga oppi lapsuudessaan kaksi viimeksi mainittua, ja hänen mentyään naimisiin Priitansa kanssa lapset oppivat äidinkielenään inarinsaamea ja isänkielenä pohjoissaamea, samalla kun suomen kielen taito rupesi kehittymään ympäristön vaikutuksesta.

Toisaalta Niilan pojanpoika Tuomas Magga on kuvannut, miten porosaamelaisten keskuudessa vaikuttivat myös

pohjoissaamen murre-erot. Magga-suku puhui vanhastaan läntistä Enontekiön-Koutokeinon murretta, kun taas esimerkiksi Länsi-Inarin Aikiot edustivat Ala-Tenon itäistä murretta, vaikka olivatkin alkujaan inarinsaamelaista sukua ja itsekin siis omaksuneet pohjoissaamen. Itäinen murre vaikutti esimerkiksi Lemmenjoella ja läntinen Lismassa ja Nunnasessa. Magga on todennut leikillisesti, että Kutturan kylänkin halkaisi myöhemmin ”murreraja”. Se ei tietenkään aiheuttanut käytännössä kuin korkeintaan leikinlaskua ja sen, että tarkkakorvaisen lapsen mielestä ”nuo” puhuivat vähän eri tavalla kuin kotona puhuttiin.[73]

Toisin kuin utsjokelaiset, jotka oppivat suomen kielen vasta koulussa ja omaksuivat kirjakielen, porosaamelaiset oppivat jo lapsina puhumaan oman alueensa suomen murretta. Paikallinen suomen kieli oli lainannut saamen kielen sanastoa ja rakenteitakin niin, että esimerkiksi poronhoitosanasto oli pitkälti yhteneväistä molemmissa kielissä. Näin poronhoidosta ei Tuomas Maggan mukaan tullut samalla tavoin saamen kieltä säilyttävää kuin monilla muilla seuduilla, erityisesti Norjassa ja Ruotsissa, jossa poronhoito oli saamelaisten yksinoikeus. Maggan mukaan suomen ja saamen kielten sukulaisuus aiheutti sen, että Sompion porosaamelaisten mielestä suomi ei koskaan tuntunut aivan vieraalta kieleltä.[74]

Uusi murros sompiolaisten elämään tuli 1910-luvun vaihteessa, kun Rovaniemen ja Kyrön kylän (Ivalon) välinen maantie rakennettiin Vuotson kautta. Se oli aikansa suurin tiehanke Suomessa. Tienrakentajat majoittuivat saamelaiskylässä, johon kasvava liikenne synnytti sittemmin kievarin ja postiaseman. Saamelaisista maantien vaikutusta hyödynsi erityisesti Isak Jouninpoika Hetta, joka omisti 1910-luvulla Vuotson komeimman, 17-metrisen hirsirakennuksen ja poronhoidon ohessa piti majataloa, kyytihevosia ja kauppaa. Maantie nosti myös Hetan yhteiskunnallista asemaa niin, että hän pääsi 1912 istumaan seurakunnan vanhempainneuvostoon.[75]

Samoihin aikoihin, kun maantie tuli Vuotsoon, Juhani ja Ella Hetan perhe muutti vuonna 1911 Purnumukasta Kurujärvelle Sompion aapojen keskelle. Lähin kylä oli Mutenia kymmenen kilometrin päässä ja Vuotsoonkin oli kolme peninkulmaa. Aluksi perhe asui turvekodassa, kunnes yksihuoneinen asuinrakennus valmistui. Kurujärvi pysyi aina maantien ulottumattomissa, joskin se oli perinteisten liikenneyhteyksien päässä. Kauppamatkat suuntautuivat lähinnä Sodankylään, kuten muutenkin Vuotson seudulta. Kun lapset kasvoivat ja avioituivat, kylä kasvoi kolmen talon kokonaisuudeksi.[76]

KITTILÄN SAAMELAISET

Vuonna 1903 Rosberg kirjasi Enontekiön porosaamelaisten määräksi kaikkiaan 119 henkeä, mutta heistä parikymmentä muutti Kittilään ja Muonioon. Näihin kuuluivat ”perhe Kumpulainen-Gaup” (Peltovuomassa asuvan Aslak Gaupin tytär) lapsineen, Tuomas Magga ja Josep Magga-Tornensis perheineen, samoin kuin Inkeri Valkeapää lapsineen.[77] Saamelaisalueen ulkopuolella asui toki jo ennestään porosaamelaisia muun muassa Kittilässä ja Muoniossa, mutta perinteisten ”lappalaispitäjien” ulkopuolella heitä ei ollut enää merkitty asiakirjoihin lappalaisina.[78]

Lapinmaan taloudellisten asioiden komitean mietinnön (1905) mukaan Muoniossa asui yksi perhe, yhteensä seitsemän henkeä. Kittilässä oli neljä perhettä, yhteensä 14 henkeä. Kaikki lappalaisiksi mainitut olivat porosaamelaisia.[79] Muoniossa oli 1900-luvun vaihteessa kolme saamelaista poronhoitajaa, joista talollinen Fredrik Suikki omisti noin 250 poroa. Niiden ohella hänellä oli kaksi lehmää ja pienkarjaa. Kaksi muuta saamelaista ei omistanut juurikaan poroja, vaan toimi ilmeisesti suomalaisten poronomistajien *raitioina* eli poropaimenina.[80]

Kaleva mainitsi vuonna 1901, että lappalainen Antti Unga toimi kestikievarin isäntänä Kolarin ja Muonion välillä. Hänen isänsä (Pieti Unga), lehtitiedon mukaan ”todellinen kotalappalainen”, paimensi poroja Kolarissa. Antti, jonka vaimo oli suomalainen, oli saanut ”maahengen” ja ryhtynyt innokkaasti raivaamaan peltoa kievarin yhteydessä. Kalevan mukaan näin ”ei lappalaisten sivistämistyö aivan hukkaan mene”.[81]

Muonion kolmesta tuhannesta porosta saamelaiset omistivat vuonna 1900 vain vajaat kymmenen prosenttia, 262 päätä. Kymmenen vuotta myöhemmin pitäjässä mainitaan olleen kahdeksan saamelaista: Pakajärvellä asui kaksi perhettä, Äkäsjärvellä yksi. He hoitivat porojaan Pallastunturissa.[82] Sen sijaan Kolarissa, joka kuului jo Kemin kihlakuntaan, ei saamelaisia ollut asunut enää ”moneen aikaan”.[83]

Kittilän saamelaisilla oli vuoden 1900 tilaston mukaan noin 800 poroa, joita he paimensivat Pallastunturin alueella. Perinteen mukaan Antti Logjen perhe oli muuttanut Raattamaan 800 poron tokka mukanaan 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa Koutokeinosta.[84] Henkikirjoissa taas mainitaan, että ainakin lappalaisen leski Elli Kemi ja lappalainen Nils Nutti (synt. 1866) asuivat Autton tilalla Raattaman kylässä, Elli vuoteen 1903 asti.[85]

Rosbergin mainitsema Tuomas eli Tomma Magga Inker-Anni-vaimonsa kanssa omisti parisataa poroa ja muutti aluksi

”Lappalaisnainen ja piippu.” Inarilaislähtöä oleva Elli Ketomella ajautui Kittilän Rouravaaraan: hän oli Aslak Niilanpoika Jomppasen leski (o.s. Sarre), joka muutti Johan Erkki Ketolan vaimoksi. Samuli Paulaharju tapasi näkijänäkin tunnetun, taas leskeksi jääneen Ellen vuonna 1930. PPM.

Ounastunturin maastoon, jossa hänen veljensä Heikki menetti poronsa. Tuomaksen poika Piera kertoi myöhemmin: ”Met muutima ensin Ounastunturhin, jonne sillon rakennethin pitkää poroaitaa. Siinäki syntyi jotain hankaluuksia, ja isä muutti Pallastunturhin.”

Tuomas muutti asumaan Raattamaan saakka. Kittilän pitäjän henkikirjoihin Aapo Mikkolan tilan asukkaiksi ilmaantuivat vuonna 1904 veljekset Tuomas ja Josef Magga perheineen. Rosbergin mukaan Alakyrössä (jonka mukaan Kyrön paliskunta oli saanut nimensä) asuva Tuomma Niilonpoika Magga oli kotoisin Enontekiöltä ja vaimo (henkikirjassa ”Inkeri”) Koutokeinosta. Josefinkin vaimo oli Ruijan puolelta Kemin suvusta.[86]

Vuonna 1910 Kittilän alueella oli Rosbergin saamien tietojen mukaan kaikkiaan 28–30 saamelaista. Heistä 15–17 asui Raattaman kylässä, 12 Kuivasalmella ja yksi Hanhimaassa. Hänen mielestään Kittilän saamelaisilla oli ”enemmän tunturilappalaisten tapoja kuin Sodankylän lappalaisilla” eli he luultavasti paimensivat porojaan tiiviimmin. Rosberg mainitsi, että Raattaman kylän saamelaiset asuivat suomalaisten luona ”eräänlaisessa täyshoidossa”.[87] Ei ole selvää, oliko kyse normaalista väärtisuhteesta vai toimivatko saamelaiset myös paikallisten raitioina. Molemmissa tapauksissa ”täyshoito” lienee siis ollut molemminpuolista.

Rosberg suhtautui hieman paheksuvasti siihen, että porosaamelaisilla oli vahva kosketus turisteihin, se kun oli totuttanut heidät kerjäämiseen tai kaupitteluun. Esimerkkinä turistien hyödyntämisestä oli ”Martin Juhan Erkki” eli Juho Erkki Ketola / Ketomella, joka yhdessä Inkeri Valkeapään kanssa kierteli vuonna 1910 Suomea esittelemässä saamelaisten jokapäiväistä elämää ns. lappalaisnäytöksissä.[88]

Porokomissionin vuonna 1912 kokoamissa tilastoissa Kittilän Kyrön paliskunnassa asui viisi saamelaista perhekuntaa, yhteensä 18 henkeä. Heillä oli yhteensä 1262 poroa koko paliskunnan 2858 porosta. Perheenpäät olivat Niilo Magga (5 henkeä), Antti Logje (4), Niku Nutti (1), Elli Kemi (2) ja Tuomas Magga (6). Myös Auttoista esimerkiksi Juholla oli suhteellisen paljon poroja, 167 päätä. Kuivasalmen paliskuntaan kuuluviksi oli laskettu myös porolappalaiset H. Kitti 66 poron ja N. Länsman 57 poron omistajana, vaikka kyseessä olivat ilmeisesti Inarin kunnassa asuvat poronomistajat. Kuivasalmella asuvat Suikit taas olivat talollisia tai mäkitupalaisia, joilla oli vain muutamia poroja.[89]

Kittilän Kyrön paliskunnan porot alkoivat vähetä 1910-luvulla, ja kansalaissodan jälkeen paliskunta ei toiminut kymmeneen vuoteen lainkaan.[90] Saamelaiset eivät toki kadonneet, sillä vielä vuosikymmeniä myöhemmin seudulla asui kaksi saamensukua: Logjet Raattamassa ja Maggat Keräs-Siepissä. Maggan veljesten poronhoito Pallastunturissa tuotti jatkossakin ongelmia. Lisääntyvä matkailu mahdollisti heille kuitenkin uuden elinkeinon, johon he alkoivat suuntautua. Niinpä esimerkiksi Piera Maggasta tuli myöhemmin Pallas-hotellin turistiopas.[91]

Lapin haltuunotto 1896–1920

Kartoittajia, teitä ja komiteoita

Saamelaiset toimivat maanmittaajillakin oppaina, kantajina, soutajina ja huollon järjestäjinä. Maanmittausinsinöörin utsjokelainen apumies 1922.
Valok. R. Rehn 1922. MV.

Maantieteilijä J.E. Rosberg luonnehti vuonna 1911: "Tämän vuosisadan alku on Lapissa ollut seikkaperäisten tutkimusten aika. Nyt on Lappi kokonaisuudessaan geologisesti tutkittu, metsäherrat ovat käyneet metsiä mittaamassa ja arvostelemassa, maanmittarit ovat tarkasti määränneet pinta-aloja ja korkeussuhteita ja insinöörit ovat tutkineet koskien voimat, jänkien laadut y.m. Päälle päätteeksi ovat tukkiyhtiöitten lähettiläät käyneet Lapin ikivanhoja honkia katselemassa. Lappi on nyt jokseenkin hyvästi tunnettu maa."[1]

Kiinnostus Lappia kohtaan oli alkanut lisääntyä 1800-luvun lopulla niin Suomessa kuin muissakin pohjoismaissa. Norjalaisten tuntema Venäjän ja Suomen pelko ("finske fare") sai viranomaiset kytkemään Ruijan aluetta tiiviimmin valtakunnan yhteyteen. Yhtä tärkeitä olivat taloudelliset tekijät, kuten kaivosteollisuus Pohjois-Ruotsissa.[2] Suomessa saamelaisalueen kytkeminen valtakuntaan tapahtui 1890-luvun lopulta alkaen rajankäyntien ja kartoitustyön avulla, samoin kuin liikenneverkostoa kehittämällä. Uusien verkostojen luomiseen liittyi vanhojen purkaminen, sillä pohjoiset liikenneverkostot ja muut yhteydet suuntautuivat enemmän pohjoiseen ja Norjan rannikolle kuin etelään.

Suomessa ensimmäinen perusteellinen selvitys valtakunnan pohjoisimmista oloista tehtiin vuosina 1901–1905, kun Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimista varten asetettu komitea valmisteli mietintöään. Komitea näki maanteiden rakentamisen symbolisena merkkinä siitä, että järjestynyt yhteiskunta "lopultakin" levisi syrjäisimpään Lappiin. Taustalla oli muitakin kiinnostuksen aiheita, kuten Lapinmaan metsävarat, joihin kohdistunut kiinnostus johti 1910-luvulla saamelaisten kannalta jopa suuriin ongelmiin, kuten tilakeinotteluun.

Fredrik Holmberg (oik.) oli rajavaltuuskunnan oppaana 1890-luvulla. Vuonna 1918 Väinö Auer kuvasi hänen perhettään Utsjoen Nuorgamissa, vas. Maarit, Jouni ja Johannes. MV.

KOHTAAMINEN RAJOILLA

Juhannuksen jälkeen 1896 joukko Venäjän-Suomen virkamiehiä lähti matkalle Lappiin, Suomen alueen pohjoisimpiin kolkkiin. Kyseessä oli ”översti” V. Markowin johtama komisioni, jonka tehtävänä oli tarkistaa vuosina 1826 ja 1852 muotoutunut raja Suomen suuriruhtinaskunnan ja Norjan välillä. Virkamiehelle helpoin reitti Helsingistä Lappiin oli mennä ensin laivalla Tukholmaan ja sieltä Östersundin kautta Norjan rannikolle Trondheimiin, josta laiva vei matkustajat ensiksi Vuoreijaan ja sitten Varanginvuonolle. Matka kesti vajaat pari viikkoa. Maisemat olivat komeat.

Osa virkamiehistä tuli sotilassaattueessa Arkangelin kautta Paatsjoelle, jossa venäläis-suomalainen valtuuskunta tapasi norjalaiset edustajat. Nimismiehet olivat jo talvikeleillä toimittaneet osan muonituksesta rajankäynnin etappipisteisiin, jotka ulottuivat Nuorgamista Mukkavuopioon Könkämäjoella. Venäläisiä sotilaita sekä koko joukko paikallisia asukkaita oli palkattu kantamaan muut retkikunnan varusteet. Niihin kuului neljä suurta telttaa, kahden viikon ruokavarat noin 15 hengelle, sänkyjä, makuupusseja, vilttejä ja yksityisiä matkatarpeita. Inarilaiset kantajat vaihtuivat Nuorgamiin tullessa Tenon saamelaisiksi. Matkasta raportoiva maanmittaaja Otto Savander, myöhempi Oulun läänin maaherra, kommentoi:

> Suomalaisia tovereitaan paljon pienemmät lappalaiset olivat ylimalkaan paljon sopivampia kantajiksi kuin edelliset. He pystyivät kantamaan helposti ainakin yhtä suuria taakkoja kuin suomalaisetkin ja liikkuivat paljon ketterämmin kuin nämä eivätkä koskaan valittaneet taakkojen painoa enemmän kuin niiden usein kantamiselle epäsopivaa muotoakaan.[3]

Tenolla valtuuskunta totesi, että kummallakin puolella jokea puhuttiin samaa saamen kieltä, mutta myös suomea norjan lisäksi. Retkikunta itsessäänkin oli monikielinen. Metsiin

rakennetuissa ruokailusuojissa kuului kielten sekoitus, sillä upseerit pitivät ranskankielisiä pitopuheita, osa puhui venäjää ja muutamat norjaa tai ruotsia, jotkut suomea, kantajat taas murteellista suomea ja saamea.

Tarkastusmatka oli rutiininomainen, sillä se tehtiin 25 vuoden välein. Aiemmin raja oli käyty vuonna 1871. Nuorgamissa Holmbergin 70-vuotias vanha isäntä muisti edelliset kolme rajakomisionia, jotka vuodesta 1826 lähtien olivat kulkeneet samaa reittiä. Myös väliajoilla kruununvouti teki rajamatkan vuosittain, ja nimismiehet molemmilta puolilta rajaa tarkistivat, että esimerkiksi rajamerkkejä ei ollut siirrelty tai muuta ilkivaltaa tehty.[4]

Matkalla rajankulkua tarkistettiin ja rajalinjoja hakattiin paremmin auki. Suurin tarve rajankäynnille johtui siitä, että luonto muokkasi ympäristöä: kevättulvat muuttivat oloja, uusia saaria ja hiekkasärkkiä syntyi ja entisiä hävisi. Rajakomisioni tutki, miten syvimmän uoman keskiviiva oli muuttunut viimeisimmän tarkastuksen jälkeen. Se määräsi tarkoin, kenelle matalikot ja uudet saaret kuuluivat. Kaikki kävi kuitenkin sopuisasti ja valtuuskunnat vahvistivat myöhemmin rajan yksimielisesti.[5]

Epävirallisesti tarkastusmatka tuotti joukon hilpeitä tarinoita ja lopulta jopa kirjallisuutta. Retkikuntaa avusti Enontekiön nimismies Artturi Aleksanteri Manninen, joka kertoi siitä hupaisia juttuja pojalleen Eerolle. Tämä tuli myöhemmin tunnetuksi Lapin kirjailija E. N. Mannisena, joka etelän aikakauslehtiin kirjoittamissaan Lapin tarinoissa puuttui myös vuosien 1896–1897 retkikunnan vaiheisiin.

Mannisen tarinan mukaan valtuuskunnan ”tärkeimpänä tehtävänä näyttää olleen viinaksien viljeleminen”. Saattomiehenä mukana ollut Nuorgamin kauppias Fredrik Holmberg kuskasi Norjasta satoja litroja konjakkia ja viskiä. Venäläinen kapteeni Pavel innostui jo alkumatkasta siinä määrin, että Markowin oli supistettava hänen viina-annoksensa: se oli nyt vain pullo konjakkia päivässä.

Rajoituksesta huolimatta Ylä-Jalven kohdalla kapteeni nousi puuhun laulamaan ”*vsie govorjat shto ja mnogih ljubljuu* – kaikki sanovat, että minä monta rakastan”. Hän ei lopulta uskaltanut laskeutua puusta alas, vaan se oli hakattava poikki. Utsjoen nimismies paheksui juopottelua, mutta esittelijäsihteeri E. Johnsson, myöhempi Soisalon-Soininen, totesi, että tarvittiin isompi herra kuin nimismies puuttumaan valtuuskunnan asioihin.[6]

Myös saamelaiset kantajat kertoivat rajankäynnistä hupaisia tarinoita, jotka Ovlá-Jovsset – Josef Guttorm – painoi mieleensä. Hänkin kertoi niitä myöhemmin iltakaudet pojalleen Hánsálle, Hans Aslak Guttormille, josta tuli 1930-luvulla saamelaiskirjallisuuden uranuurtaja. Ura ennen sotia jäi kylläkin yhden kirjan mittaiseksi, sillä monista valmiista käsikirjoituksista myös *Rádjajohtin* (Rajankäynti) jäi kustantamatta.[7]

Guttormin kaunokirjallisessa kuvauksessa saattomiesten eli kantajien nimet oli muutettu, ja näkökulmakin oli toinen kuin Mannisen kuvauksessa. Rajankäynti oli vain tausta kirjan teemalle, kahden erilaisen kulttuurin kohtaamiselle ja törmäykselle. Monelle Tenon saamelaismiehelle rajankäynti oli ensimmäinen kohtaaminen etelän herrojen tai ”lantalaisten” kanssa. Siksi romaanissa painottuvat saamelaisten omat odotukset, ennakkoluulot ja yritykset tulla toimeen isojen herrojen kanssa.

Romaanissa jokaisella on oma ennakkokäsityksensä herroista, joita joukon henkinen johtaja Sámmol on joskus nähnytkin: ”Nimestä se kyllä viis, kunhan tunnemme hänen arvomerkkinsä. – – Minä tunnen kyllä herran kiiltävästä miekasta, virkalakista ja kiiltävistä kengistä.” Juoksalle, kirjan päähenkilölle, herrat ovat ”harmaita ryssiä, niin kuin Bikka-serkun harmaat lampaat”. Yleisen käsityksen mukaan venäläiset ovat kovia viheltämään ja rallattelemaan. Niinpä eräs saattomiehistä toteaakin: ”Meidän veneeseemme kyllä pitäisi nimismiehen mahtua. Mutta kaipa sinne sitten tunkee viisi-kuusi viheltävää ryssääkin.”

Suuri osa kirjasta kuluu herroja – *vuorddáhushearráid* – odotellessa. Saattomiehet hikoilevat kuumissa juhlakamppeissa helteen ja sääskien keskellä. Kun herrat lopulta tulevat, kanssakäyminen tapahtuu lähtökohdista, jotka alusta lähtien muodostuvat huvittaviksi. Sámmol juoksee herroja vastaan ja kumartaa sille, jolla on miekka. Juoksa taas arvioi herrojen kiiltäviä nappeja uistimenteon näkökulmasta: ”Onko tuo nikkeliä vai messinkiä, vai onkohan sekoitettua messinkiä. On se kyllä jo melkein kuin kultaakin, mutta saattaa olla hyvin kiillotettua messinkiä.”

Seurueen arvojärjestys käy selväksi lähdöstä alkaen. Jo saattomiesten kutsuminen osoittaa, kenellä on valta. Saamelaiset joutuvat käyttämään vierasta kieltä, suomea. Herroilla on omat tulensa, omat telttansa ja oma seuransa. He pysyvät aina veneessä, kun taas sotilaat joutuvat kävelemään rantoja matalikkoja ylitettäessä. Saattomiehet huomaavat kuitenkin jotkut ennakkokäsityksensä oikeiksi: ”Aslakin veneessä tulevat venäläiset sotilaat viheltelivät. Myös Norjan sotilaat lauleskelivat.”

Guttormin huumori rakentuu omalaatuisella tavalla ja noudattelee ilmeisesti alkuperäisiä saattomiesten tarinoita. Se ei ole naureskelua herrojen kustannuksella, kuten Mannisen

kuvauksessa. Se pikemminkin tarkkailee saamelaisten omia valmiuksia tulla toimeen vieraan yhteiskunnan kanssa, joka on tulossa kaiken aikaa lähemmäksi. Toiset haluavat osoittaa uskollisuuttaan liioitellullakin tavalla, kuten Sámmol, joka on rannikolla nähnyt norjalaisten äksiisiä ja alkaa esittää nimismiehelle sotilaallista ryhtiään tekemällä omia sulkeisiaan. Jotkut tulevat katumapäälle ja kapinoivat herroja vastaan, mutta vieraalla kielellä se on vaikeaa:

> Telttaa pystytettäessä Jovnna sanoi nimismiehelle: – Mie otan nyh lopetuspalka.
> Nimismies: – Mitä palkkaa?
> Jovnna: – Naba temä reissuhomma.
> Nimismies: – Eihän siitä makseta ennen kuin Skippakurussa.
> Máhtte: – Mie ja temä Jovnna, emme halua joutistella. Me otastamme rekinki [rehkega – laskun].
> Nimismies kysyi nopeasti: – Lähdetteko pois?
> Máhtte: – Ju-uh. Killa mie uskalta.

Tapaus johtaa ankaraan puhutteluun, jossa nimismies uhkaa saattomiehiä rangaistuksella laittomasta lakkoilemisesta. Itkien ja parkuen kapinalliset lupaavat tehdä matkan loppuun.

Päähenkilö Juoksan toiminta kuvaa omanlaistaan kanssakäymisen strategiaa. Hän ei asetu herrojen kanssa vastahankaan, mutta myötäilee vain saavuttaakseen haluamansa. Kierrellen ja kaarrellen, mutta sitkeästi koko matkan ajan hän tekee tutkimusta siitä, mitä hyötyä tulijoiden tekniikasta on hänen kalastukselleen. Metsään viskotut peltipurkitkin hän keräilee ahkerasti, ei suinkaan siistimismielessä, vaan hyvinä tarvikkeina uistimien tekoon. Sotilaiden virnistellessä ahnetta lappalaista tämä menee onnellisena tiehensä, alkaen kuitenkin jo arvostella herrojen kapineita: ”Eivät nämä kyllä mitenkään hyviä tarpeita ole, ovat liian ohuita.”[8]

Saamelainen tarina valtioiden virallisesta rajankäynnistä päättyy Juoksan pitkiin pohdintoihin siitä, miten kanslian pöydällä olevasta messinkiastiasta voisi saada isomman uistimen kevätsoutuun ja toisen loppukesän hämärtyviin öihin. Kirjailijan tapa kiinnittää huomio näennäisesti toisarvoisiin asioihin kuvastaa sitä, miten erilaiselta pohjalta kulttuurien kohtaaminen saattoi lähteä. Se, mikä ulkopuolisesta näytti ahneudelta tai yksinkertaisuudelta, saattoi toiselle olla ainoa hyöty koko kohtaamisesta.

Rajankäynnin tarkoitus jäi saamelaisille apulaisille luultavasti melko yhdentekeväksi. Sen sijaan valtioiden edustajille se oli hyvin tärkeä toimitus, josta käytiin laaja virallinen kirjeenvaihto ja joka jäi heidän ansioluetteloihinsa erityismainintana. Paikalliselta tasolta katsoen rajalla oli eri merkitys kuin valtioiden näkökulmasta. Paikallinen ”kartografia” rakentui toisella tavoin kuin virallinen karttakuva, jonka tarkentuminen 1800-luvun lopulta alkaen kuvasti myös ulkopuolisen otteen vahvistumista pohjoisista alueista.

TARKENTUVA KARTTAKUVA

Tärkein tulos, mitä vuoden 1896–1897 rajankäynnissä saatiin, oli hätkähdyttävä huomio: Suomen yleiskartasta puuttui melkoinen kaistale Suomea. Karttaan piirretty raja Norjaa vastaan nimittäin kulki pitkän matkaa parikymmentä kilometriä liiaksi Suomen puolella. Voimassa oleva, vuonna 1873 tehty yleiskartta perustui näiltä osin ilmeisesti enemmän suullisiin tiedonantoihin kuin varsinaisiin mittauksiin.[9] Huomio oli keskeisimpiä syitä siihen, että 1890-luvulta lähtien Lapin kartoitukseen kiinnitettiin erityistä huomiota.

Alueena Lappi oli tunnettu jo vanhimmissa kartoissa, mutta ensi kerran suhteellisen kattavasti se oli kartoitettu vuosina 1861–1871. Tekeillä olevaa Suomen yleiskarttaa varten P.W. Aurén sai tehtäväkseen kartoittaa Muonion, Kolarin, Kittilän ja Sodankylän pitäjät, kun taas hänen veljensä Josef Aurén mittasi Inarin ja Utsjoen alueita vuosina 1865 ja 1868. Kartoittamatta jääneet alueet annettiin sen jälkeen urakalla mitattaviksi.[10]

Siinä, missä mittaukset muualla Pohjois-Suomessa tehtiin mittakaavaan 1:100 000, Inarin, Utsjoen ja Enontekiön pitäjissä tyydyttiin mittakaavaan 1:400 000. Huomioon otettiin vain vesistöt, tunturit ja maanselänteet sekä talot ja muut asumukset. Työhön kuului myös keskeisten paikannimien sijoittaminen karttaan. Kartografisena teoksena uusi yleiskartta, joka painettiin uudenaikaisella kivipainotekniikalla, oli ensimmäinen suurempikaavainen Suomen kartta. Seikkaperäisyytensä ja ulkoasunsa ansiosta se oli kansainvälisestikin huomattava tapaus, joka palkittiin mitalilla Wienin maailmannäyttelyssä vuonna 1873.[11]

Kuten myöhemmän rajankäynnin kokemukset osoittivat, mittaukset pohjoisessa olivat paikoitellen epätarkkoja ja virheellisiäkin. P.W. Aurénin moitiskeltiin tehneen mittauksensa jokseenkin umpimähkäisesti. Rosbergin mukaan myös kultamaiden ylellinen elämä ”ryösti häneltä paljon työhön tarpeellista aikaa”.[12] Toisaalta juuri Ivalojoen kullankaivu tuotti lukuisia karttoja rajatulta alueelta 1860-luvulta alkaen.[13]

Aurénien ongelmana oli joutua kartoittamaan laaja alue muutamassa vuodessa, vähillä voimilla ja graafista mittausta-

METSÄHERRAT, KIVIHERRAT, RÄKKÄHERRAT

Eristyneenä pidetty Lappi oli 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkuvuosina vilkkaan mielenkiinnon kohteena. Professori J. E. Rosberg luonnehti: "Tämä aika [1800-luvun loppupuoli] oli monien retkeilyjen aika. Silloin opittiin tuntemaan Lapin geologian pääpiirteet, silloin oleskeli siellä n.s. revontulitutkimusretkikunta, silloin matkustelivat Lapissa useat kasvitieteilijät tämän maakunnan mieltäkiinnittävää kasvistoa tutkimassa, silloin oli 'Lapin kullankuumeaika', toisin sanoen Lapin maantieteellisen tutkimuksen nuorukais-aika."

Esimerkiksi Tenolla saattoi olla yhtä aikaa geologeja tutkimassa mahdollisia kulta-alueita, maantieteilijöitä ja maanmittareita kartoittamassa tunturialueita, eläin- ja kasvitieteilijöitä sekä perinteen kerääjiä. Erikseen oli vielä Lapinmaan taloudellista tilaa tutkiva komitea, joka vieraili Lapin kihlakunnassa 1902.

Kansa jakoi kävijät leikillisesti kolmeen ryhmään: kultaherroihin, tähtiherroihin ja kasviherroihin. Kun kultaa ei tavattukaan toivotussa määrin Ivalojoen rantapenkereistä, kultaherroista tuli vain tavallisia kiviherroja, jolla nimellä geologeja myöhemmin kutsuttiin. Maanmittarit tunnettiin vaaraherroina. Vuonna 1905 Utsjoella matkustellut eläintieteilijä Uunio Saalas kertoi kuuluneensa räkkäherroihin, koska pyydysti "itikoita" eli muun muassa perhosia.

Kulkureittien varsilla saattoi olla jo vakiintuneita saattomiehiä, yöpymis- ja ruokailupaikkoja sekä tutkijoiden apulaisia. Maanmittari Lahja Castrén hämmästeli, kun keskellä Koillis-Inarin erämaata, Jakolan talossa, isäntäväki tunsi "kaikki insinöörit, geologit, metsäherrat ja muut herrat, jotka vaan ovat Inarissa käyneet". He kyselivät näiden vointia ja olinpaikkaa. Tutkijat ja virkamiehet tulivat Taka-Lappiin yleensä laivakyydillä Varanginvuonoon ja sieltä vakiintunutta "Ruijantietä" Inariin Jakolan kautta.

paa käyttämällä ilman välttämätöntä geodeettista pohjaa. Heidän ansiokseen on kuitenkin luettu koko Lapin yleiskartan ensimmäisen painoksen laatiminen lähes kahdestaan. Väinö Tanner kiteytti vuonna 1936: "Mainittu yleiskartta on saanut ankaraa arvostelua osakseen. Yksityiskohtiin nähden se tosin oli jotakuinkin onnistunut, mutta mielivaltaa yhdistelyssä ja näin syntyneitä virheitä ei voitu välttää."[14]

Pohjois-Suomen ja Peräpohjolan kartoitustyö 1800-luvun jälkipuoliskolla perustui pitkälti isojakomittauksiin. Isojako toteutettiin ensiksi Kittilän ja Sodankylän pitäjissä 1880-luvulta lähtien, sitten Kemijärvellä, Kuolajärvellä ja viimeiseksi Kuusamossa. Sen sijaan pohjoisempana isojakoa alettiin valmistella vasta 1900-luvun alussa, ja silloinkin hanke joutui vaikeuksiin tilakeinottelun myötä.[15]

Isonjaon sijasta pohjoisimman Lapin karttakuva tarkentui metsänhoitoviranomaisten työn myötä. Suuri osa Lapin kihlakunnan alueesta oli valtionmetsiä, joiden hyötykäyttöä sekä suojelemista, kuten suojametsäalueen perustamista, suunniteltiin. Esimerkiksi kesinä 1898–1902 metsänhoitaja A.W. Granit tarkasti Aurénin vanhoja merkkejä ja mittasi koko joukon uusia. Metsien taksoituksen yhteydessä mitattiin Inarijärven rantoja ja saaria.[16]

Voimakkaana sysäyksenä Taka-Lapin kartoittamiseen olivat kuitenkin Suomen ja Norjan rajan tarkastuksessa havaitut virheellisyydet. Vuonna 1899 alkaneissa mittauksissa kaksi geodeettiä mittasi uudelleen Kolmisoaivin ja Mutkavaaran välien rajan, jota muutettiin 21 kilometriä itäänpäin. Rosberg totesi: "Vertaillessa vanhoja, ennen vuotta 1896 julaistuja, sekä uudempia karttoja toisiinsa näkee, että Koillis-Inari on saanut melkoisen lisäyksen – 98 neliökilometriä – Ruijan kustannuksella."[17]

Kolmisoaivissa ja Mutkavaarassa tehty mittaus osoitti vanhan kartoituksen niin ylimalkaiseksi, että mittausta jatkettiin yli koko Inarin pitäjän pohjoisosan ja Utsjoen pitäjän. Metsänhoitohallituksen kartoittaessa metsäseutuja maanmittaushallitus keskittyi metsättömiin alueisiin. Näin alkoi projekti, jonka aikana Peräpohjola ja Lappi kartoitettiin perinpohjaisesti uudelleen vuosina 1901–1921.[18]

Hanke liittyi myös uuden kolmiomittausverkoston luomiseen. Aiempien kartoitusten ongelmallisuus johtui luotettavan geodeettisen perustan puuttumisesta.[19] Nytkin etelästä rakennettava suomalainen kolmioverkosto oli levinnyt vasta Kemijärven – Kuusamon tienoille, joten se ei ollut pikaisesti jatkettavissa pohjoisimpaan Lappiin. Niinpä Lapin kihlakunnan kolmiomittaukset perustettiin rajan läheisyydessä sijaitseviin norjalaisiin kolmiomittauksiin. Suomalainen kolmioverkosto alkoi siis levitä myös pohjoisesta etelään päin. Vuonna 1903

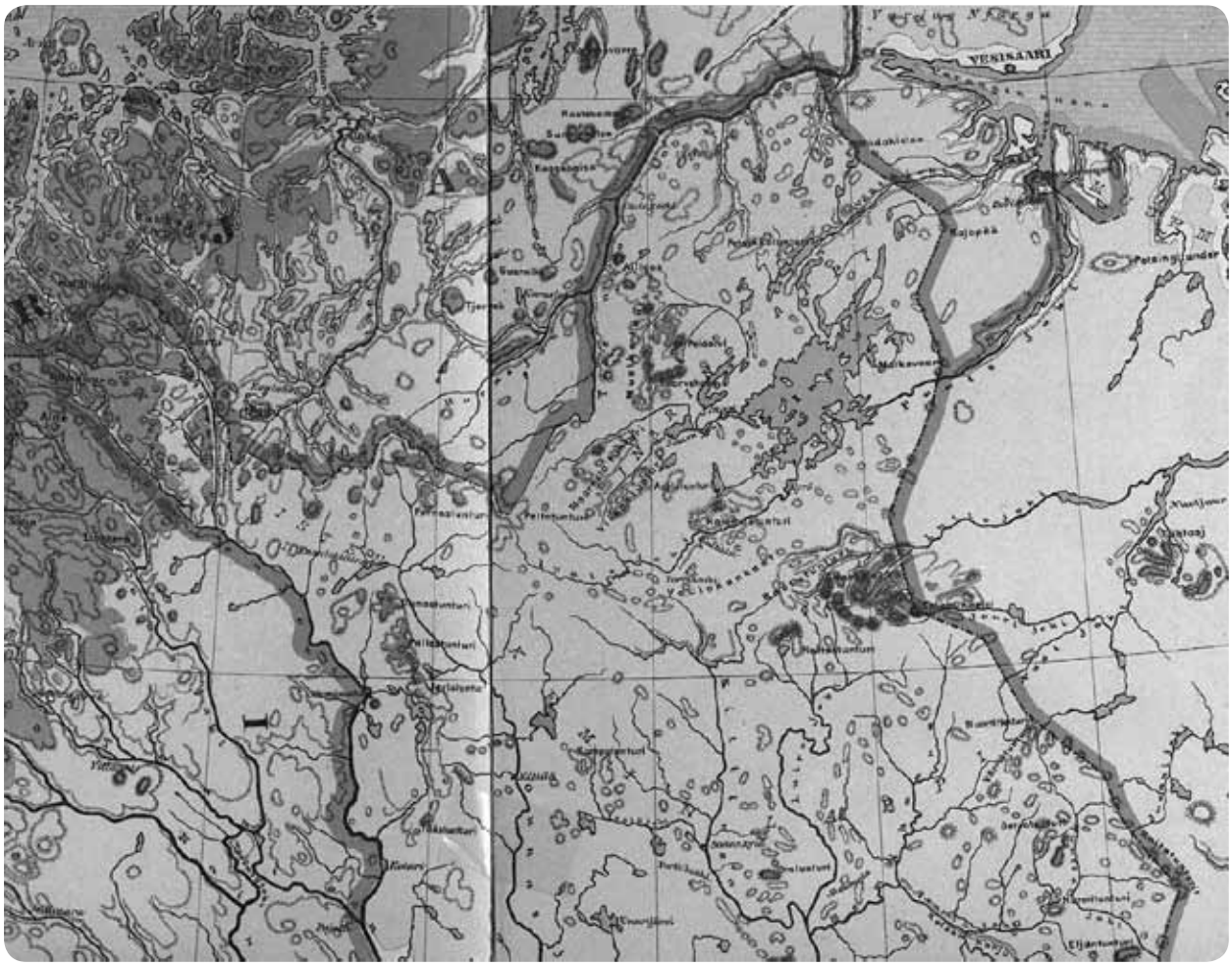

R. Hultin Suomenmaan käsikartta kouluja varten v. 1899.

Utsjoelta alkaneet mittaukset ulotettiin vuosina 1904 ja 1910 Inarin alueelle, jossa kolmioketju liittyi metsänhoitoviranomaisten mittaamaan kolmioverkkoon.[20]

Maanmittarit olivat kuitenkin kriittisiä metsänhoitajien tekemiin mittauksiin, joita he pitivät puutteellisina ja jopa virheellisinä. Niitä ei ollut "asetettu konektsiooniin" ympäristön kanssa, rannat oli mitattu ylimalkaisesti, saaria oli merkitty niemiksi ja päinvastoin. Koska metsänhoitajien kartat oli tehty alustavasti ja toista tarkoitusta varten, joidenkin maanmittaajien mielestä paras tulos olisi saavutettu tekemällä kaikki mittaukset uudelleen.[21]

Mittaukset ulottuivat Enontekiölle vuosina 1914 ja 1916. Siellä ne perustettiin pitäjän poikki kulkevaan astemittausketjuun sekä yhdistettiin ruotsalaisten kolmiomittaukseen valtakunnan rajan läheisyydessä. Verkostot voitiin vähitellen yhdistää Pohjois-Suomen muihin kolmioverkkoketjuihin, kun myös Petsamon kolmioverkosto rakennettiin vuosina 1921–1931.[22]

Olosuhteet olivat maanmittaajille erikoiset. Vaarojen ja tunturien avonaiset laet olivat sopivia kolmiopisteiden paikkoja, joiden välinen näkyvyys oli yleensä hyvä. Valoisina kesäöinä oli hyvä kiikaroida kolmiopisteiden välillä, jos sää

salli, mutta kesä oli lyhyt ja kulku vaikeaa, kun kaikki varusteet raskaita laitteistoja myöten oli kannettava mukana. Kun työt oli tehtävä nopeasti, mittaustarkkuuteen saattoi jäädä korjattavaa myöhemmillekin mittaajille.[23]

Kun sekä kantajiksi että asiantuntijoiksi haluttiin ”pitäjän paraat miehet”[24], tutkimukset toivat myös sesonkitöitä ja pientä tienestiä paikkakunnalle. Kuten rajankäynnissä, kulttuurit kohtasivat mittaustöissäkin. Erona oli se, että joskus puoli vuottakin kestävillä metsävaelluksilla suhteet herrojen ja alaisten välillä saattoivat kehittyä läheisemmiksi kuin lyhyillä reissuilla. Molemmilla osapuolilla riitti toisissaan niin oppimista kuin ihmettelemistäkin.

Utsjoen ja Inarin seutuja kolmena kesänä kartoittaneen Onni Ollilan raportista saa hyvän kuvan mittausmatkojen oloista ja kanssakäymisistä. Ollila matkusti Tenolle Norjan rannikon kautta. Lähtö myöhästyi, kun uudenaikaisen kolmiomittauksen tärkein kapine, teodoliitti eli koordinaattilaite, jonka Maanmittaushallitus oli tilannut ulkomailta, saapui Helsinkiin vasta juhannuksen alla. Ollila pääsi Skandinavian kiertomatkalleen samana päivänä, jolloin mittausten piti jo alkaa Pulmangissa, Nuorgamin naapurikylästä Norjan puolella.

Ollilan saapuessa perille työhön tilattu miehistö oli odotellut insinööriä lähes pari viikkoa. Tunturiin kannettavan tavaran määrä oli vaikuttava. Tarvekapineisiin kuuluivat telta, sänky, tarvike- ja eväslaatikko, iso sateenvarjo teodoliitin suojaksi sekä punaista ja valkeata lippukangasta. Koneina oli 30-kiloinen teodoliitti, heliotrooppi, käsikiikari, kompassi, barometri, termometri ja teräsmittanauhaa. Työkaluihin kuului pora, moukari ja kanki. Logaritmitaulukoita sekä ohje- ja havaintokirjoja oli muutama repullinen.

Varusteita raahaavan retkikunnan matka tunturista toiseen sujui hitaasti. Kun ensimmäiset päivät vielä satoi, mittaukset eivät juuri edistyneet. Öisin olisi ollut hyvä työskennellä, mutta usein sumu esti merkkien näkemisen. Työtä edisti se, että nimismies oli valinnut kuusi saamelaista apumiestä paikkakunnan eri puolilta. Niinpä matkan edistyessä aina joku apumiehistä tunsi hyvin kartoitettavan seudun ja esimerkiksi sen paikannimistön.

Ollila innostui virkatyöstä, jossa ei tarvinnut elää kellon mukaan ”eikä almanakankaan päivistä siellä paljo tietoa ole”. Hyvillä ilmoilla tehtiin pitkiä päiviä tai öitä, mutta huonolla säällä tehtiin sisätöitä eli laskutoimituksia tai nukuttiin ja syötiin. ”Kun unesta herään, nukkuvat mieheni aina sikeintä untaan, vaikkapa kymmenisen tuntia jo olisivat unen helmoissa olleet. Lappalaiset voivat nukkua vuorokausimääriä.”[25]

Yrjö Sarre toimi monien geologien ja maantieteilijöiden oppaana. Väinö Tannerille hän oli ”min följeslagare” eli minun seuralaiseni. Sarre perheineen Vuopionsuussa Paatsjoen kylässä. Valok. Y. H. Saarinen 1904. Tanner / TM.

Insinööri Y. H. Saarinen nuotiotulilla Siuttajoella 1904. Oppaana ilmeisesti Eljas Paltto. Tanner / TM.

Koillis-Inarin porosaamelaiseen sukuun kuuluva Ola Panne toimi oppaana ja mittausapulaisena suomalaisilla geologeilla ja maantieteilijöillä. Väinö Tannerin kuva Sevettijärven harjulta 1909. GTL.

APINAVAARAN ARVOITUS

Inarijärven seudut ja perinteen läpikotaisin tuntenut katekeetta eli kiertävä opettaja Laura Lehtola kertoi aikanaan tarinaa kartoittajista, jotka kauan sitten tulivat keräämään inarinsaamelaisten paikannimiä. Saadakseen nimet suomennettuina karttoihinsa he haastattelivat paikallisia. Sulkusjärven lähellä oli paikka nimeltä Čáháligvääri – korkea, kivikkoinen ja metsää kasvava vaara. Nimestäjät tunsivat päätteen -vääri (vaara), mutta selitettäväksi tuli nimen alkuosa.

Inarinsaamelaiselle asia oli selvä: kyseessä oli otus, joka asusteli juuri tuollaisissa korkeissa ja kivikkoisissa vaaroissa. Sillä oli luolassaan rikkauksia, joita se ei tietenkään antanut muille. Čáhálig oli kuitenkin kaiken korean perään: kivien väliseen onkaloon tarvitsi vain laskea värikäs kengänpaula, niin čáhálig riensi paikalle. Kun se alkoi kietoa paulaa ympärilleen, se oli helppo tempaista ylös. Paulaan solmittuna čáháligin saattoi lähettää pesäänsä hakemaan varastostaan silpa- eli hopearahoja, joilla onnekas pyytäjä pystyi salaperäisesti rikastumaan.

Tätä oli tietenkin vaikea selittää nimestäjille. Kun heille sanoi, että se oli ”sellainen pieni eläin, vähän kuin ihminen”, kartoittaja kysyi heti, ”millainen eläin, karvainenko”. Kun inarilainen selitti, että kyllä sillä varmaan näissä pakkasissa karvatkin oli, nimestäjä tiedusteli, oliko sillä häntä. Kyllä kai sillä häntäkin oli, kuten monilla muillakin eläimillä. ”Jaha, se on apina”, sanoi nimestäjä. Ja niin karttaan ilmestyi paikannimi Apinavaara.

Tämä oli eräs tulkinta Apinavaarasta, joka paikannimenä esiintyi ensi kerran Sulkusjoen eteläistä aluetta koskevassa Hj. Kingelinin erikoiskartassa vuonna 1898. Maantieteilijä A.W. Granit on arvellut, että suomenkielinen nimi pyrki olemaan käännös alkuperäisestä saamenkielisestä nimestä. Se oli ”epäilemättä liian eksoottinen”, mutta Granitin mielestä siinä oli perääkin.

Hän nimittäin totesi: ”Jos vanhemmilta lappalaisilta kysyy, mitä *čahelek* merkitsee, vastaavat he pienen epäröinnin jälkeen: apinaa, ja lisäävät selityksenä että ne ovat ’pörröisiä ihmisiä jotka asuvat kallioilla (i bärgen)’. Čahelekvarresta he sanovat, että eräässä sen rinteessä on luola, jossa vanhaan maailmanaikaan on nähty sellainen ’Lapin apina’. Tiedon luolasta pitäisi olla luotettava, sillä olen tavannut henkilöitä, jotka ovat käyneet siellä.” Granitin mukaan saamenkielinen substantiivi juontuisi verbistä *čahket,* ’mahtua sisään’ [ps *čáhkat*, *čáhket* = *pienikokoinen*]. Niinpä *čahelek* merkitsisi lähinnä luola-asukasta.

Granitin tulkinnan uskottavuutta lisää Samuli Aikion arvelu siitä, että apina olisi tullut Lapin asukkaillekin tutuksi Sakari Topeliuksen *Luonnonkirjasta*. Se ilmestyi ensi kerran vuonna 1862, ja sitä käytettiin Inarinkin kiertokouluissa jo 1800-luvun lopulla. Siinä apina kuvataan karvaisena ja hännällisenä pikkuolentona, joka muistuttaa kaukaisesti ihmistä ja jota toisessa kertomuksessa pojat houkuttelevat metsässä rusinoiden avulla.

Outoa on, jos elämäntyönsä kiertokoulun opettajana tehnyt ”Laura-täti” ei olisi tuntenut yhteyttä *Luonnonkirjaan*. Voi kuitenkin olla, että hänelle tärkeämpää oli hyvä tarina, jossa suomalaisten viranomaisten toiminta saamelaisten keskuudessa tuotti hassunkurisia tuloksia. Kasku nimistönkerääjän ja inarinsaamelaisen käymästä keskustelusta on sinällään niin erikoinen ja kuvaava, että voisi kuvitella sen olevan ainakin jossakin määrin tosi. Toisaalta se voi olla täysin keksittykin selitystarina oudolle suomenkieliselle nimelle.

Ihminen meni pois, ylewänä kuin kuningas. Nyt wapiſiwat kaikki eläimet. Leijona näki aran apinan kiipeäwän puuhun. Eläpä wielä. Ekö ſinä ole ihminen?

Apina, joka muutoin mielellään tahtoi olla ihmiſenä, kielſi nyt oikeastaan ſen olewanſa. En ſuinkaan ole mikään ihminen. Niin kaunis en ſuinkaan ole. Enhän minä kule aiwan ſuorana. Jalkani näyttäwät käſiltä. Useoilla meillä on häntä. Kertoiſin ſinulle jotakin, herra kuningas. Jumala loi ihmiſen kuwakſeen. Sikſi luotiin hän alusta niin kauniiksi. Mutta Jumalan wihollinen kadehti tätä. Herra Jumala, ſuo minunkin luoda olento. Jumala ſoi ſen. Luotiinpa apina, joka matkii ſitä ilkeätä, jota ihmiſellä on. Sikſi on minulla ruma ruumis. Sikſi on minulla häijy ſisu. Minä warastan. Minä olen ahnas. Minä olen kawala. Kuitenkin armahti Jumala minua. Apina raukka, annan ſinulle yhden ihmiſen hywistä taipumuksiſta. Sinun pitää rakastaa lapſiaſi yhtä hellästi, kuin ihminenkin rakastaa omiaan.

Z. Topeliuksen Luonnonkirjan kuvaus apinasta, joka päätyi Inarissa jopa paikannimeen.

Ranta-Antin ja myöhemmin -Marin kestikievari Inarin kirkonkylällä oli sekä tapaamis- että yöpymispaikka. Oik. Nuoran Juhanin vanha emäntä, talon nurkalla Anni Saijets. Siida.

Paikannimistön kokoamiseen liittyvistä ongelmista Ollila ei puhunut mitään, toisin kuin Lahja Castrén, joka keväällä ja kesällä 1906 mittasi Inarijärven saarista peräti 1600. Paikannimien keruu oli laaja työ, etenkin kun Castrén ei ilmeisesti osannut saamea. Vaikka oppaana oleva Uula Sarre oli Castrénin mukaan paras Inarin tuntija, hänkään ei tiennyt kaikkia nimiä saariryhmille, selille, niemille ja lahdille. Siksi Castrén haastatteli kalastajia ja muita asukkaita eri osissa Inaria sekä vertaili eri tietolähteitä toisiinsa.

Castrén huomioi, että samalla saarella ja saariryhmällä saattoi olla useampia nimiä. "Toiset nimittävät yhdeksi, toiset toiseksi ja kun sitten siihen tulee lisäksi suomalaiset käännökset ja väännökset, niin oli usein miettimistä mitenkä oikean nimen niistä valita." Monista kollegoistaan poiketen Castrén kirjasi yleensä nimet kartalle alkuperäisinä, saamen kielellä, ilmeisesti korvakuulolla.

Suomenkielisiä nimiä hän käytti vain varmistuttuaan niiden vakiintuneisuudesta, kuten "Sata-Petäjäselkä" tai "Ukonsaari". Hän kuuli myös sekaannuksista, joita kahden kielen välillä aiheutui. Saamenkielinen *Keikunuora*, viisikilometrinen suora salmi, joka oikein suomennettuna oli "Suorasalmi", oli suomalaisten suussa muuttunut *Kaikunuoraksi*. Siitä se oli

ruotsinkielisten metsänhoitovirkamiesten kartoissa muuttunut *Ekosundiksi*.[26]

Kevättalven lumilta alkusyksyn sateisiin saakka Lahja Castrén vietti suurimman osan aikaansa järvellä ja tutustui läheisesti apumiehiinsä. Hänen myöhemmästä kertomuksestaan kuvastuu kunnioitus paikallisia kohtaan. Oppaana toiminut Sarre, 60-vuotias inarinsaamelainen, oli ”vielä ketterä kuin kärppä, toimitti kaikenlaista pientä hommaa, niin kuin linjaseipäiden kantoa ym. ja kiipesi puuhun merkkiä laittamaan kuin orava, milloin tarvittiin”. Kuljetuksista huolehti Matti Aikio, joka härkien uupuessa Kasarinselällä loppukevään märässä lumessa lähti yötä myöten hakemaan porotokkaa kolmen peninkulman päästä.[27]

Joskus sivistyksen kaipuu yllätti ja maanmittaajat hiihtivät Inarin kirkolle, jossa saivat yöpyä Ranta-Antin (Morottaja) kievarin pehmeässä sängyssä ja lukea tuoreita, alle kaksi viikkoa vanhoja lehtiä. Viaporin kapina sai heidät levottomiksi, sillä seuraavat tiedot tapahtumien kulusta olisivat saatavilla vasta viikkokausien päästä: ”– – mitenkä asiat nyt olivat Suomessa, riehuiko jo kapina koko maassa, tappoivatko veljet veljiään pitkin Suomen nientä, sitä emme tienneet. Arvailimme, aavistimme ja kuvasimme mielessämme täällä kaukana asiat vielä suuremmiksi kuin mitä ne todellisuudessa olivat.”[28]

Nuotiotulilla Castrén pääsi vertailemaan kokemuksia paikallisten kanssa. Nämä kertoivat hänelle poronhoidosta ja paikallisesta elämästä, mutta innostuivat joskus muistelemaan myös hurjia tarinoita Ruijan rannikolta ja Jäämeren fiskuusta, jossa jotkut heistä olivat olleet. Maanmittaajat taas kertoivat kotioloistaan ja Helsingin tapahtumista. Lehdistä luetut Suomen uutiset eivät kuitenkaan juuri kiinnostaneet nuotiotovereita: ”heille on Suomi toinen maa ja Lappi toinen. Heidän kotimaansa ei juuri ulotu Maanselän eteläpuolelle”.[29]

KILPAILEVAT MAANTIETEET

Vuoden 1899 kartaston Suomi-kuvaa on pidetty selkeänä osoituksena suomalaisten kansallisen hengen noususta. Autonomisen Suomen asukkaat tunsivat itsensä omaksi kansakunnaksi, minkä takia kartastossakin valtiollisia rajoja korostettiin erityisesti Venäjää – emämaata – vastaan. Siinä mielessä kartastokin oli poliittinen ilmaisu, ajoittuihan se sattumoisin jopa ensimmäiseen sortokauteen.

Myös Lapin osalta karttakuva oli selkiytynyt ja aiempien kartoitusten virheellisyyksistä oli päästy eroon. Sitä edesauttoivat kartoittajien henkilökohtaiset kokemukset, joskin ne herättivät myös ymmärrystä edeltäjiä kohtaan. Vuonna 1901 Enontekiön kautta Tenolle matkustanut kartoittaja totesi: ”Kaikkihan muistamme kouluajoilta n. k. maanselät, m. m. suuren Maanselän, joka kartalla – – katkaisi Pohjois-Suomen. Kirjeenvaihtajamme on yksi niistä, joka parhaan kykynsä mukaan on koettanut poistaa näitä luuloteltuja vuorenselänteitä, ja kuitenkin olisi melkein taipuvainen tuomaan näille selänteille sijansa takaisin kartalle, kun matkustaa maamme pohjoisimpiin osiin, ja näkee kuinka vedenjakaja todella muodostaa oikean aitauksen Itämereen ja Jäämereen laskevien vesistöjen välille. Ja kuitenkin on koko selänne vain laakea tasanko, josta lähdejoet suuntaavat kulkunsa eri tahoille.”[30]

LAPPI, PERÄPOHJOLA JA POHJOIS-SUOMI

Se alue, joka 1800-luvun lopulla ymmärrettiin ”Lappina”, oli vuonna 1837 määritelty Lapin kihlakunta, johon kuuluivat Suur-Sodankylä, Kittilä, Muonio sekä Enontekiö, Inari ja Utsjoki. Lapin kihlakunta käsitti kuudennen osan koko Suomen pinta-alasta eli enemmän kuin Uudenmaan, Turun ja Porin sekä Hämeen läänit yhteensä. Sodankylä ja Enontekiö yhteensä olivat Belgian kokoisia.

Sodankylästä ja Kittilästä etelään alkoi Peräpohjola, joka oli nimensä mukaisesti Pohjanmaan pohjoinen uloke (siis etelästä katsottuna). Maantieteilijä J. E. Rosbergin mukaan Lappi oli ”Peräpohjolan luonnollisena jatkona, luonnoltaan vain hiukan kolkompaa kuin Pohjois-Suomi. – – Jokapäiväisessä puheessa Etelä-Suomessa sanotaan Lapin alkavan jo Kemin ja Tornion kaupunkien takana, mutta peräpohjalaiset kyllä tietävät toista.”

Rosbergin mukaan Pohjois-Suomi oli siis eri asia kuin Peräpohjola ja Lappi: se tarkoitti Oulun läänin eteläistä osaa (myöhempää Oulun lääniä). Rosberg totesi, että oli monia tapoja ymmärtää Lappi – näkökulmasta riippuen. Esimerkiksi historiallisesti Lappi ulottui Etelä-Karjalaan saakka, kirkollisesti nähtynä Kuolajärvi ja Kuusamo luettiin Lapin osaksi tai hallinnollisesti se merkitsi Lapin kihlakuntaa eli kuutta maan pohjoisinta kuntaa.

Kirkkoväkeä on tullut veneellä Palttoniemestä heinäkuun viimeisenä päivänä 1902 Inarin kirkonkylän rantaan. Kuvassa Matti Aikio (myöh. Posti-Matti), Antti Aikio, Sammel Aikio, Matti Sarre ja Juhan Sarre. MV.

Inarilaiset kävivät usein Varanginvuonolla Norjan rannikolla. Nuoran-Pekka (Saijets) Nellimistä ja Ristiinas-Pekan Matti (Paadar) kuljettavat venettä pahimpien paikkojen ohi Paatsjoen Kalliokoskessa 1914 palatessaan Kirkkoniemestä Nellimiin. MV.

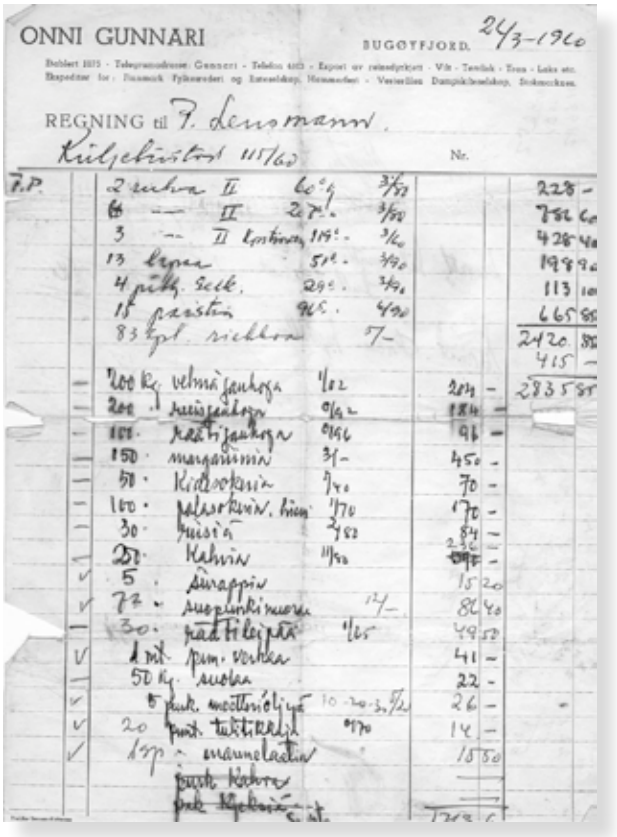
ONNI GUNNARI

BUGØYFJORD. 24/3-1960

REGNING til P. Lensmann.

Kuljebiristed 115/60

Nr.

Saamelaiset kävivät Pykeijassa Norjan puolella koko 1900-luvun alkupuoliskon, jopa 1960-luvulle saakka, kuten Piera Länsman Lismasta. ASLK.

Uusi kartasto korosti Lapin kihlakunnan kuulumista Suomen valtakuntaan. Suomen puolen kasvillisuus, kalliperä tai väentiheys osoitettiin omissa kartoissaan eri väreillä, minkä takia Pohjois-Lappi erottui selvästi Norjasta rajautuvaksi alueeksi. Siitä huolimatta varsinainen Lappi muuhun Suomeen verrattuna muodosti edelleen valkoisen läikän, joka yleiskartassa rajoittui vaaleanpunaisella merkittyyn valtakunnanrajaan. Kuntien rajat oli merkitty hennoilla viivoilla, mutta muuten alue hahmottui vain vesistöjen – suuren Inarijärven ja eri jokien – kokonaisuutena.

Kulttuurisia kiintopisteitä olivat lähinnä kartalle merkityt ristit, jotka kuvasivat kirkko- tai koulukeskusta. Niitä olivat Enontekiö, Outakoski, Utsjoki, Inari ja Kivijärvi, jossa sijaitsi vanha, alkujaan Kuolan alueen luterilaisille saamelaisille rakennettu rukoushuone. Myös Kyrö ja Kultala oli merkitty karttaan pisteillä osoitukseksi eteläisistä yhteyksistä. Muuten saamelaisten aluetta yhdistivät muuhun Suomeen vain ohuella, tuskin näkyvällä viivalla piirretyt polut tai ratsutiet. Puhelimet loppuivat etelästä tullessa jo Rovaniemen korkeudelle.[31]

Pitkäaikainen haave pääsystä Jäämerelle sai suomalaiset virkamiehet silloin tällöin kaavailemaan muutoksia jopa valtionrajoihin. Oulun läänin kuvernööriksi päätynyt Otto Savander – eräs rajantarkastusmatkan osallistujista – teki vuosikertomuksessaan 1903 senaatille kiinnostavan ehdotuksen vaihtokaupasta Suomen ja Norjan välillä. Suomi luovuttaisi Enontekiön alueen ja saisi palan Varanginvuonoa, jonne se rakentaisi rautatien Pohjois-Suomen taloudellisen tilanteen helpottamiseksi. Senaatti ei kuitenkaan ryhtynyt asiassa toimiin.[32]

Vuoden 1910 yleiskartassa kuva ei ollut juurikaan muuttunut. Esimerkiksi viljalajien viljelystä, koskien hyödyntämistä ja puhelinyhteyksiä koskevissa kartoissa Pohjois-Lappi oli edelleen tyhjää aluetta verrattuna eteläiseen Suomeen, ja kuvallisestikin se muuttui osaksi pohjoista erämaata. Vain Teno- ja Inarijoet muodostivat näihin karttoihin luonnollisen rajalinjan. Sen sijaan kouluja, postia ja historiallisia tapahtumia koskevissa kartoissa Suomen Lappi erotettiin jyrkästi punaisella tai keltaisella rajalinjalla Norjaan nähden. Koulujen suhteen Pohjois-Lapin tilanne oli vielä vaatimaton: karttaan ei ollut merkitä kuin neljä koulua Inarissa, Kyrössä, Outakoskella ja Enontekiöllä.[33]

Vuoden 1899 kartaston tekstiosassa lapin kieltä ei edes mainittu Suomen kielistä puhuttaessa, vaikka suomen ja ruotsin puhujista oli tilastot.[34] Erikoisuus vuoden 1910 kartastossa oli erillinen kartta Lapin kielioloista. Siinä erotettiin lapinkieltä puhuvat ihmiset viiden hengen tarkkuudella sekä vakituisesti asuvat ja paimentolaisina kiertelevät lappalaiset. Kittilästä löytyi kolme pistettä ja yksi piste Muonion alapuolelta.[35]

Uudet kartat kuvastivat hyvin muuttumassa olevia valtasuhteita pohjoisenkin elämässä. Voi sanoa, että viralliset kartat valtakunnallisine rajoineen ja etelän yhteyksineen eivät vastanneet sitä todellisuutta ja kokemusmaailmaa, jossa paikalliset ihmiset elivät. Ne pikemminkin ilmensivät kuvallisesti niitä toiveita, joita Suomen valtiolla oli oman valtiollisen identiteettinsä luomiseksi.[36]

Näitä toiveita pyrkivät käytännössä toteuttamaan paikalliset nimismiehet, joiden edustama valta alkoi vähitellen syrjäyttää paikallisen ”karttatiedon”. Kokemusperäinen ja esimerkiksi paikannimistön avulla maastoon kirjoitettu ympäristötieto korvautui vähitellen virallisella karttatiedolla, joka korosti etelän yhteyksiä, Norjan uhkaa ja rajojen pyhyyttä. Pitkällistä, vuosisatojen aikana syntynyttä paikallistietoa ja siihen pohjautuvaa luonnonkäyttöä ei juurikaan kirjattu ylös, vaan se säilyi yksityisenä ja epävirallisena perinteenä, josta virkamiehet ja lainsäätäjät eivät olleet edes kunnolla tietoisia.

Virallinen kartta suuntautui etelästä kauas pohjoiseen, jonka erämaihin piirretty epäluonnollinen valtakunnanraja loi kuvaa Lapin kihlakunnasta periferiana, pitkän maan äärilaidassa olevana kolkkana. Syrjäisyyttä korosti se, että välillä ei ollut juuri yhdistävää liikenneverkostoa. Suomen kartta vahvisti etelän päättäjien kuvaa Lapista muusta maa(ilma) sta eristyneenä leivättömänä Lappina kaukana sivistyksestä.

Paikallisen tason – niin saamelaisten kuin suomalaistenkin – ”karttakuva” rakentui aivan toisensuuntaisesti. Inarista ja Utsjoelta etelään katsottuna Saariselän vedenjakaja ja Kittilän pohjoispuoliset laajat suot muodostivat luonnollisen esteen, jonka takana oleva maailma tuntui kaukaiselta. Enontekiökin oli etelästä päin hankalan matkan takana. Pohjoisten pitäjien liikenne ja kauppasuhteet suuntautuivat pääasiassa pohjoiseen ja Jäämerelle.

Enontekiöltä kuljettiin Jyykeään (Skibotniin) ja Possukoppaan Alattiossa (Altassa), ”kevät-Ruijan” markkinoille. Enontekiön lukkari Yrjö Halonen kertoi vuonna 1902, että Enontekiön yhteydet Norjaan olivat vahvemmat kuin etelään. Enontekiöläiset tekivät sinne markkinamatkoja kaksi tai kolme kertaa vuodessa.[37] Inarilaisten kauppapaikkoina rannikolla olivat Reisivuono, Näätämö ja Vesisaari, aiemmin myös Isovuono. Yleinen sanonta ”Vuonoon” lähtemisestä tarkoitti Reisivuonoa tai laajemmin Varanginvuonoa.[38]

Utsjoen kirkkoherra Aukusti Koivisto luonnehti omaa seurakuntaansa: ”Liike täältä on enimmäkseen Norjaan, josta tuodaan elintarpeita ja jonne viedään kalaa, lihaa, lintuja, käsitöitä, lautoja ja mitä vaan on pois vietävää. Suomeen päin on liike vähäinen ja sitä välittää posti, vaan muuta liikettä ei ole, kuin mitä virkamiehet ylläpitävät virkamatkoillaan.” Tenojoella kuljettiin talvisin porolla, hevosella ja sonnilla, mutta Suomeen päin eli Petsikon yli vain porolla. Itäisen Utsjoen liikenne suuntautui Uuniemeen, Tenoon ja Vesisaareen, länsiosien myös Kaarasjoelle ja Lemmivuonolle eli Lakselviin.[39] Nuorgamilaisten talvireitit kulkivat lisäksi kaakkoon eli Pulmankijoen latvoille ja Sevettijärvelle.[40]

Utsjoen ja Enontekiön saamelaisilla oli runsaasti sukulaisia Norjan puolella. Sen lisäksi utsjokelaiset kävivät Norjan puolella töissä, niin rannikon kalastuksessa kuin yksityisillä yrityksilläkin. Myös tie- ja lennätinrakentaminen rajan takana työllisti utsjokelaisia. Siinä mielessä ei ollut ihme, että erityisesti 1920- ja 1930-luvuilla suomalaiset viranomaiset puhuivat paheksuen Norjan vetovoimasta, joka esti Utsjoen saamelaisia tuntemasta Petsikon takana olevaa Suomea läheiseksi.

Viranomaisten mielestä pohjoiset alueet olivat ”tietöntä Lappia”, mutta tosiasiassa Lapissa oli olemassa omat tiensä. Niillä oli oma nimikin, murresana ”keino” (saamen kielen sanasta *geaidnu*), joka merkitsi tietä, kulkuväylää. Kesäisin keinot kulkivat yleensä vesireittejä pitkin, kun taas maataipaleilla käytettiin kinttupolkuja. Talvikeinot puolestaan *oijustivat* jänkiä, jokiuomia ja järvenselkiä pitkin. Nuorgamilaiset luonnehtivat myöhemmin: ”Teno oli meidän elinkeinomme ja se oli myös meidän keinomme.”[41]

Ennen 1900-lukua viranomaiset olivat usein vain kunnostaneet tai laajentaneet perinteisiä kulkuteitä. Esimerkiksi poluista oli tehty polkuteitä viitoittamalla metsä- ja porrastamalla suo-osuuksia. Metsämailla polkutiet tehtiin havaittaviksi avaamalla linjoja. Talviteitä merkittiin tekemällä puihin pilkotuksia ja pystyttämällä seipäitä risteineen. Järvenselkiä pitkin kulkevat talvitiet tikattiin jäähän tai lumeen upotetuilla pystypuilla. Esimerkiksi Inarista Norjan Reisivuonoon suuntautuvan kauppatien 15 peninkulmasta 12 peninkulmaa oli tikkatietä.

Ensimmäiset maantiet pohjoisimmassa Lapissa olivat tienpätkiä, jotka eivät tuntuneet alkavan mistään tai johtavan mihinkään. Tenon Alakönkäällä oli niin kova koski, että sen ohittamiseksi Nivajoen ja Alajalven välillä rakennettiin vuosina 1897–1898 ”tientapaista 6 kilometrin paikoilla”. Se oli tarkoitettu tavaroiden kuljettamiseen vaarallisen kosken ohitse. Tietä oli vuosisadan vaihteessa paranneltukin, mutta paikallisten mukaan se oli turhaan ”viety tunturiin”, vaikka alempaakin olisi päässyt.[42] Samanlainen tienpätkä oli Könkämäenolla olevan Pättikkäkosken sivulle rakennettu venetie.[43]

Lapin näkökulmasta etelän suunta tuntui monin tavoin hankalalta. Utsjoelta lähdettäessä matkaa vaikeutti jo alussa Petsikon tunturimaasto. Inarista etelään lähdettäessä Saariselän tunturijono muodosti vedenjakajan, joka katkaisi luontaiset reitit. Sen takia Kittilän suunta oli ollut luonnollinen jo pitkään. Se oli liikenteellisesti helpomman matkan päässä ja siellä oli perinteisesti sijainnut koko Lapin kihlakunnan hallintokeskus. Uusien liikennejärjestelyjen myötä tämä perinteinen liikenneyhteys oli kuitenkin muuttumassa.

Lapin komitean kokous on pidetty Dalvadaksessa Tenolla Niiles Vuolabin eli Kadja-Nillan (vas.) talossa ja väki kokoontuu kuvanottoon ulos 17. elokuuta 1902. MV.

ENSIMMÄINEN LAPIN KOMITEA JA TIEN HISTORIA I

Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimista varten asetettu komitea (jota usein puhuteltiin Lapin komiteana tai Lapinkomiteana) sai sekin alkunsa Suomen ja Norjan rajankäynnistä vuonna 1897. Rajavaltuuskunnan jäsenistä Eliel Johnsson (aateloituna vuodesta 1904 Soisalon-Soininen) esitti senaatille ”sellaisten toimenpiteitten tarpeellisuutta, joitten kautta karjan- ja poronhoito kuin myös perunain ja juurikasvien viljeleminen Lapinmaan kunnissa saataisiin edistetyksi”.[44]

Lähtökohtana oli siis Lapinmaan perinteisten elinkeinojen tehostaminen, mutta taustalla vaikutti myös tarve selvittää metsänhoidon ja poronhoidon suhteita, joihin jo vuoden 1898 asetus paliskunnista oli kiinnittänyt huomiota. Metsävarojen hyötykäyttöä pohtinut komitea totesi vuonna 1900 antamassaan mietinnössä, että tehokkaan metsänhoidon keskeisiä tuloksia Lapinmaassakin olisi yhä suuremman tuoton saaminen. Erityisen lupaavilta näyttivät Inarin metsävarat.[45]

Senaatti asetti Lapin komitean vuonna 1901 tutkimaan laajemminkin alueen kehitysmahdollisuuksia. Tavoitteeksi tuli myös laatia ehdotus laiksi poronhoidosta ja poromer-

keistä. Komitean puheenjohtajaksi määrättiin Oulun läänin kuvernööri Otto Savander, joka oli ollut mukana rajankäynnissä maanmittaushallituksen insinöörinä. Jäseninä oli koko joukko Lapin tuntijoita, useimmat entisiä tai virassaolevia Lapin kihlakunnan nimismiehiä tai kirkkoherroja. Osa heistä osallistui mietinnön valmisteluun tekemällä kuvaukset parhaiten tuntemistaan kihlakunnan pitäjistä. Kirkkoherra Aukusti Koivisto laati kertomuksen Utsjoen seurakunnasta, kruununnimismies J. Rossander Inarista, lukkari Yrjö Halonen Enontekiön kunnan oloista sekä kruununvouti J.V. Parlin Kittilän ja Sodankylän tilanteesta.[46]

Komitea laati ensitöikseen kysymys- ja tilastokaavakkeet lähetettäviksi eri tahoille, samalla kun alkoi laatia tilastoja olemassa olevien tietojen pohjalta. Kootut tiedot olivat kuitenkin ristiriitaisia ja puutteellisia niin, että olennaisiakin asioita oli jäänyt selvittämättä. Siksi komitea päätti lähteä kentälle kysymään asioita paikan päällä, koska sen mielestä ehdotusten piti pohjautua paikallisten olojen seikkaperäiseen tuntemiseen.

Matkaan lähti kesällä 1902 kolme ”joukkuetta”, joista kaksi jakoi keskenään Lapin kihlakunnan. Itäisen osan oloja tutki ryhmä, johon komitean puheenjohtaja Savander kuului ja joka lähti liikkeelle Kemistä ja Rovaniemeltä. Se piti kokouksia Inarissa heinä-elokuun vaihteessa ja Utsjoella elokuun puolivälin jälkeen. Toinen ryhmä kiersi länsipuolella niin, että piti kokouksia muun muassa Kittilässä kesäkuun lopulta heinäkuun alkuun sekä Hetan ja Palojoensuun seudulla heinäkuussa. [47]

Kun ehdotukset esimerkiksi poronhoidon asetuksiksi tarkentuivat, nimismiehet järjestivät vielä joulukuussa 1903 kansalaiskokouksia, joissa paikkakuntalaisilla oli mahdollisuus edelleen lausua näkemyksiään uudistustarpeista. Vuonna 1905 julkaistu mietintö oli perusteellinen, lähes 500-sivuinen tutkimus Lapin kihlakunnan oloista ja tulevaisuuden näkymistä. Liitteitä ja taulukoitakin siihen sisältyi lähes sadan sivun verran.

Tehtävänsä mukaisesti komitea puuttui vain vähäisessä määrin opetus- ja terveysoloihin. Liikenneolojen kehittämisen lisäksi se painotti elinkeinojen, erityisesti maatalouden ja poronhoidon, kysymyksiä. Mietintö oli maltillinen, sillä sitä leimasi pyrkimys kehittää paikallisia ja perinteisiä elinkeinoja sen sijaan, että komitea olisi halunnut ”modernisoida” Lappia suurisuuntaisilla uudistuksilla tai uudisasutuksella, jolle ei edes asetettu suuria toiveita: ”Luonnollista – – on, että uudisasutukselle sopivat seudut etelämpänä tulevat käytetyiksi ennenkuin uudisasutus suuremmassa määrässä kohdistuu Lappiin.”[48]

Poronhoidon suhteen pyrkimyksenä oli vähentää niitä selkkauksia, joita ”kahden toisilleen etujensa puolesta vastakkaisten elinkeinojen”, poronhoidon ja maatalouden, harjoittajilla oli ollut. Kysymys koski maataloudelle aiheutuvia vahinkoja, samoin kuin sivuelinkeinona poronhoitoa harjoittavien uudisasukkaiden oikeuksia ja velvollisuuksia. Myös ohjeita yksityisten metsien ja valtionmetsien käyttämisestä poronhoidon tarkoituksiin oli tarkennettava.[49]

Komiteanmietintö joutui tarkkaan syyniin vuonna 1906, kun senaatti asetti erityisen neuvottelukomitean arvioimaan sitä. Ehdotuksen takana oli Oulun läänin uusi kuvernööri Guido Gadolin ja pyrkimyksenä oli saada paremmin kuuluviin paikallisten asukkaiden mielipide ehdotuksista. Lapin kihlakunnan kruununvouti Axel Hugo Sandströmin johtaman 22-henkinen neuvottelukunta koostui pääasiassa suomalaisista talollisista. Utsjoelta tulivat neuvottelukomitean ainoat saamelaiset edustajat, kunnan esimies J.F. Helander ja katekeetta N.W. Holmberg, joskaan heitäkään ei valittu saamelaisuuden, vaan kunnan edustajina. Lapinmaan taloudellisessa komiteassahan ei ollut yhtään saamelaista.

Vuonna 1908 antamassaan mietinnössä neuvottelukomitea ehdotti vain pieniä lisäyksiä tai korjauksia edelliseen mietintöön opetusolojen, tieverkoston ja poronhoidon osalta. Sen sijaan uudisasutuksen ja maatalouden merkityksestä sillä oli melkoisen erilainen käsitys. Se katsoi tärkeäksi pontevasti edistää maanviljelyksen ja karjanhoidon mahdollisuuksia pohjoisessa Lapissakin ”väestön luotettavimpana toimeentulolähteenä”.

Sen mielestä uudisasutus ja kruununtorppien muuttaminen itsenäisiksi tiloiksi oli tehtävä niin mutkattomaksi kuin mahdollista, mitä varten pitäjiin oli perustettava asutuslautakuntia. Utsjokea lukuun ottamatta yhteismetsien ei katsottu soveltuvan pohjoisimpaan Lappiin, jossa uudistiloille oli jaettava omat metsäpalstat. Neuvottelukunta ehdotti laajaa järjestelmää maanviljelyksen kehittämiseksi esimerkiksi kiertävän maanviljelyskoulun, lukuisten maatalousneuvojien sekä koeasemien avulla. Valtion palkkaamiin kiertäviin neuvojiin kuuluisi ehdotuksen mukaan myös naisten käsitöiden opettaja.[50]

Eroavaisuuksista huolimatta molemmat mietinnöt tähtäsivät samaan päämäärään. Tavoitteena oli Lapin taloudellisten mahdollisuuksien tehokkaampi hyödyntäminen, samoin kuin Lapinmaan tiiviimpi liittäminen emämaan yhteyteen ja sikäli tasa-arvoiseksi muun Suomen kanssa. Näihin pyrkimyksiin liittyivät komitean laajimmat ehdotukset tieverkoston rakentamiseksi. Lapin kihlakunnan alue käsitti kuudesosan koko

Suomalaiset 1900-luvun alun kartat, joissa Utsjoen raja Norjaa vastaan oli korostettu, ovat hyvä esimerkki viranomaisten julkaisuista, jotka ”eivät vastanneet todellisuutta” paikan päällä. Sen sijaan ne korostivat kuvallisesti valtioiden keskinäistä sopimusta ja päättäjien toiveita valtiollisen selkeyden tuottamiseksi rajojen avulla. Henkistä rajaa rakennettiin ”meidän (suomalaisten)” ja ”heidän (norjalaisten)” välille, unohtamalla ”näiden” (saamelaisten) paikallinen todellisuus.

Utsjokelaisten mielestä Suomi oli kaukana tunturien takana, jonne lähteminen oli monin tavoin hankalampaa kuin Tenon toiselle puolelle meneminen. Inarista etelään lähtiessä Saariselän tunturijonoa pidettiin hankalana kulkureittinä, joten liikenne suuntautui Kittilään, jonne matkaa oli kolmatta sataa kilometriä. Inarilaisillakin luonnollinen reitti kulki järven yli Norjan suuntaan, Jäämeren rannalle.

Kittilä oli koko Lapin kihlakunnan hallinnollinen keskus, jossa asuivat Lapinmaan tuomiokunnan tuomari, kruununvouti ja piirilääkäri. Lisäksi Kittilässä oli kihlakunnan vankila, jossa tutkintovankeja pidettiin ja jossa sakkoon tuomitut henkilöt varain puuttuessa sovittivat rangaistuksensa. Kittilä oli 1910-luvulle saakka pohjoisen liikenteen solmukohta. Sinne tuli etelän valtamaantie Kemistä Rovaniemen kautta.

Kittilän ja Inarin välinen yhteys oli vielä 1800-luvulla valtatie, jota talvisin ajettiin poroilla, kesäisin käveltiin. Tie Kittilästä jatkui Sirkkaan ja Könkään kylään, josta oli alettu 1899 rakentaa polkutietä Inarin kirkolle. Suomaille tienvarteen oli kaivettu ojat ja ojasta saatu hiekka levitetty tielle. Reitti pyrittiin rakentamaan kärrytieksi. Esimerkiksi posti Inariin ja Utsjoelle saapui tätä kautta kolme kertaa viikossa.

Polkutiet suuntautuivat Kittilästä myös Muonioon ja Sodankylään, kun taas Enontekiölle kuljettiin veneellä Ounasjokea myöten. Maantie Muonion kirkolta pohjoiseen oli suunnitteilla jo 1890-luvulla. Venekulku pitäjässä oli vaivalloista koskien takia. Talvisin kulki raitotie Peltovuoman ja Hetan kautta Näkkäläjärvelle ja sieltä Norjan rajan yli Koutokeinoon.

”Kittilä fängelset. Två lappar.” Kittilässä oli vankilakin eli puulinna, jossa saamelaisetkin sovittivat pienempiä rangaistuksia esimerkiksi porovarkauksista. Valok. Lahja Castrén, n. 1910. PPM.

Toinen reitti suuntautui Könkämäjoen suuntaisesti Kilpisjärvelle ja Jyykeään eli Skibotniin.

Kittilästä saattoi matkustaa Utsjoelle myös toista reittiä eli Enontekiön kautta Inarijoen latvoille ja sieltä Vuopionsuuhun eli Angeliin, josta pääsi Tenolle. Sekin edellytti pitkiä patikkataipaleita. Monet etelän matkailijat valitsivat tämän reitin, heidän joukossaan piispa Koskimies tarkastusmatkallaan kesällä 1902. Hänen seurueensa kulki ensin Ounasjokea pitkin Peltovuomaan, josta se jatkoi Kalmankaltiolle ja Peltotunturin poikki Inarijoen latvoille, Skietshamjoen autiotuvalle. Peltovuomasta kulkija saattoi ottaa oppaat kuljettamaan tavarat hevosilla maataipaleiden poikki. Matka jatkui veneillä Inarijokea pitkin Vuopionsuuhun eli Angeliin, jonne Nunnasesta oli 7–8 peninkulman matka.

Koskimiehen oli käytävä ensin Inarissa, jonne hän matkusti Vaskojoen kautta jatkaakseen postipolkua Utsjoen kirkolle. Moni matkailija jatkoi Vuopionsuusta veneellä Utsjoelle tai jopa aina Jäämerelle saakka. Reitin huippuelämyksenä oli Rastigaisan tunturi, sillä erään matkakirjoittajan sanoin ”täällähän Sampo Lappelill joutui merkillisiin seikkailuihinsa, joista Topelius on kertonut”.

Kittilän ja Inarin välisen reitin lisäksi Inarijärvelle ja sitä kautta Jäämeren rannalle oli vanhastaan päässyt itäisempää reittiä eli ns. Ruijanpolkua pitkin. Se kulki Sodankylästä Sompion erämaiden kautta Inarin kunnan etelärajalle ja Kyrön kylään. Ruijanreitillä olivat omat kesä- ja talvitiensä, jotka kulkivat parinkymmenen kilometrin päässä toisistaan. Lapin kruununvouti Ch. E. Ahnger kunnostutti rapistuvaa Ruijanpolkua 1800-luvun loppuvuosina, mutta sen tilalle alettiin jo suunnitella maantietä toista reittiä pitkin.

Kun Saariselän tunturеilta löytyi merkkejä kalliokullasta vuonna 1898, kultayhtiö Prospektor alkoi vuonna 1902 rakentaa valtion varoin yksityistä tietä Kitisjokivarresta Laaniojalle. Noin 70 kilometriä pitkästä Prospektorin kultatiestä tuli merkittävä linja, kun maantietä Sodankylästä Kyrön kylään alettiin rakentaa 1900-luvun alussa. Se syrjäytti lopulta Inarin ja Kittilän reitin.

Suomen pinta-alasta, mutta yleisiä teitä oli vuosisadan alussa vain 213 kilometriä. Niistä suurin osa oli rakennettu viimeisen kymmenen vuoden aikana.

Lapin komitea teki pitkän listan välttämättömistä maanteistä Lapinmaassa. Keskeisin niistä oli 200 kilometriä pitkä valtaväylä Sodankylästä Inarijärven Veskoselän rantaan. Siitä alkoi vesireitti järven yli Suolisvuonoon, josta piti rakentaa tie Norjan rajalle sekä Näätämöön ja Reisivuonoon. Valtatien piti haarautua Junttilan talosta Inarin kirkolle eli kuntakeskukseen. Sieltä Kaamaseen kulkeva vanha postitie piti rakentaa maantieksi, samoin kuin parannella Utsjoelle kulkeva polku ratsutieksi.

Maantie oli rakennettava myös Levojoen suulta Tenojokea pitkin Wetsikon kyläryhmään, josta se jatkuisi Norjan puolella Nuorgamiin ja yhtyisi jo olemassa olevaan Vesisaaren tiehen Norjan puolella. Myös Enontekiön alueella tavoitteena oli rakentaa maantie Palojoensuulta Kaaresuvantoon, samoin kuin Kilpisjärveltä Jyykeään. Välillä oleva taival ajateltiin siis taitettavaksi edelleen venekyydillä. Näiden teiden lisäksi komitea ehdotti monia muita tiensuuntia eteläisemmässä Lapin kihlakunnassa.[51]

Mistä tämä kiinnostus teiden rakentamiseen johtui? Komitea piti välttämättömänä ”tuon kaukana meren rannikolta ja muusta osasta maata olevan seudun yhdistämistä rautatien avulla sopivaan satamapaikkaan”. Rautatie mahdollistaisi Lapinmaan väestölle paremmat edellytykset saada jokapäiväisiä tarvikkeita etelästä. Tärkeämpi syy liittyi satamiin: ”rautatien aikaansaaminen tulisi hyvin edullisesti vaikuttamaan pientavarain myymiseen nähden avaroista kruununmetsistä”.

Sodankylän ja Inarin välistä maantietä perusteltiin sillä, että se ”kulkisi verrattain tiheästi asuttujen seutujen kautta” eli yhdistäisi uudisasutuksia toisiinsa ja hallintokeskuksiin. Toisena painavana syynä pidettiin sitä, että tie kulkisi laajojen viljelykelpoisten maiden halki muun muassa Riestossa ja Muteniassa, eli maantie mahdollistaisi viljelysten paremman hyödyntämisen ja toisi uutta uudisasutusta.

Kolmanneksi maantie ”tulisi epäilemättä – – kihlakunnan tärkeimmäksi kauttakulkutieksi samalla kun sen kautta Inarin kunnassa olevien suurten metsien, joissa arvion mukaan on n. 10 miljoonaa puuta, arvo tulisi nousemaan”. Komitea näki Veskoselän paikkana, johon ”Inarijärvellä vastaisuudessa tukkiliikkeen tähden tarpeelliset höyrylaivat voisivat saada laituripaikan tien päässä”. Parantunut reitti Suolisvuonon kautta Jäämerelle Reisivuonoon, joka ei jäätynyt talvisin, tiesi yhteyttä sulasatamaan samoin kuin Norjan markkinoille.

Tie-ehdotusten tavoitteena oli siis Lapin ja Jäämeren suunnan taloudellinen tehostaminen, mutta myös etelän yhteyden voimistaminen. Maanteiden avulla pohjoinenkin Lappi tulisi ikään kuin sidotuksi muuhun Suomeen. Vielä enemmän tähtäimessä oli Lapinmaan luonnonvarojen, ennen kaikkea metsien, hyötykäyttö. Lapin neuvottelukomitea oli tieverkoston nopean ja tehokkaan kehittämisen kannalla, vaikkakin se suositteli päätien rakentamista Inariin Kittilän kautta eli entistä kulkureittiä Sodankylän asemasta.

Ivalonlaakson asukkaat eli kyrönkyläläiset pitivät kokouksen, joka vaati tietä rakennettavaksi Sodankylästä Inariin, kuten Lapin komitean esitys kuului. Kittilässä taas ne kylät, Kiistala ja Hanhimaa, joiden kautta tie piti rakentaa, riitelivät tiensuunnasta, ja Inarissakin solojärveläiset pelkäsivät poronhoidon puolesta. Kun kittiläläiset mahdollisesti olivat valmiita sopuun, senaatti oli vuonna 1911 päättänyt rakentaa maantien Sodankylästä, jossa oli tehty yksimielinen päätös.[52]

Katekeetta Laura Lehtolan mukaan suurin syy Kittilän ja Inarin tien viivästymiseen oli poromiesten huoli laitumistaan, kun tien pelättiin tuovan mukanaan suuria pororaitoja. ”Suuressa maailmassa hyrrättiin jo autolla, mutta täällä sen ei uskottu syrjäyttävän pororaitoa milloinkaan ja muut epäluulot olivat syvässä.” Lehtolan mukaan ihmisillä oli myös pelko siitä, että ”lantalaisvalta” voimistuisi maantien myötä.[53]

Tällainen epäluulo ei ollut harvinaista, sillä maantien etujen vastapainona monet pelkäsivät sen tuovan tauteja ja pahoja vaikutteita. Jo Rovaniemen ja Kittilän välistä tietä tehtäessä 1800-luvun lopulla Kaukosen kyläläiset olivat vastustaneet tien vetämistä kylänsä läpi. Paulaharjun mukaan he olivat ehdottaneet sen vedättämistä kauempaa kylän ohitse: ”Silloin eivät kaiken maailman kulkurit, karkulaiset ja tattaraiset osaisi taloihin, kun tie menisi metsiä myöten, arvelivat kaukoslaiset.”[54]

Samaa perustelua käyttivät myös saamelaisen Purnumukan kylän asukkaat, kun maantien teko ehti Vuotsoon 1910-luvun alussa. Perimätiedon mukaan maantien uskottiin tuovan vain hälyä ja huonoa menoa. Kyläkunnan kerrotaan kokoontuneen ja päättäneen johdattaa tien tarpeeksi kaukaa kylän ohi. Uula Hetta pestautui tietöihin kuulemma vain ottaakseen selvää lantalaisten suunnitelmista. Tarkempaa tietoa Hetan taktiikasta ei ole, mutta maantie kulki lopulta monen kilometrin päästä kylän ohi.[55]

Andreas Alariesto on kertonut purnumukkalaisten sanoneen, että maantietä pitkin tulisivat kaikki pahantekijät ja karkulaiset. Alariesto kertoi erään taulunsa saatteessa: ”Jonkinlainen metsän läpi kulukeva poloku meni Purnumukan

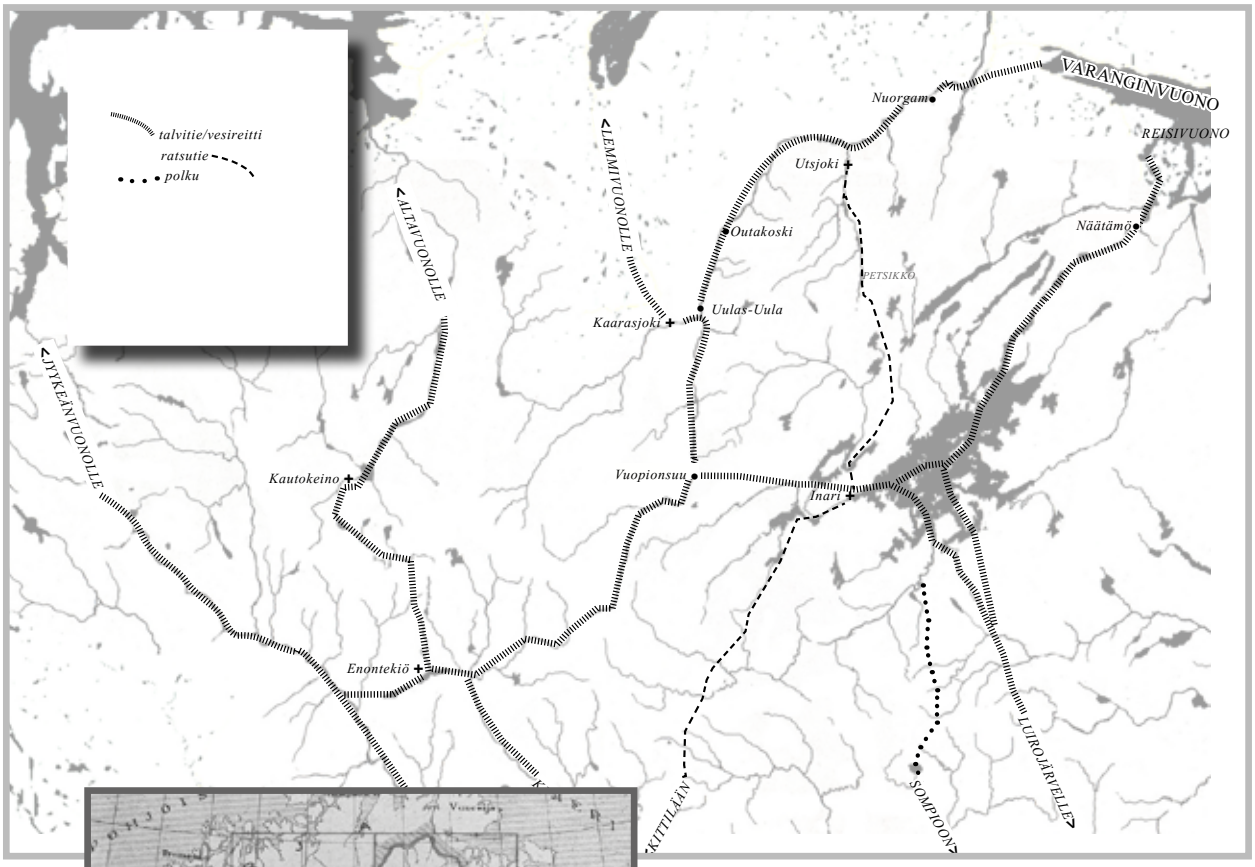

VASEMMALLA
Virkamiehen karttakuva: pohjoinen Lapin kihlakunta oli vain syrjäinen kolkka, johon ei mennyt maanteitäkään…
YLLÄ … kun taas alueen ”oma maantiede” suuntautui enemmän pohjoiseen, Jäämeren rannikolle. Lapin kulkutiet hyödynsivät luonnonreittejä ja vuodenaikoja, sillä kesä- ja talvitiet saattoivat kulkea osittain eri väyliä.

T. I. Itkonen kuvasi saamelaisten ja suomalaisten kohtaamista maantien rakentamisen yhteydessä Iisakki Hetan pirtissä Vuotsossa 1914. Vasemmalla puolella maantiejätkiä rakennusmestari Villmanin johdolla, mukana yksi huuhkajalainenkin Kyrön suunnalta. Oikealla puolella on koko joukko isäntä Hetan tyttäriä ja yksi Nikodemuskin, Kutturan muori ompelus sylissään sekä kuvaajan merkinnän mukaan "Lokan poika (lappalaistunut)". MV.

kylän kautta. Kun maantie sitten tehthin, se viethinkin kaksi ja puoli kilometriä Purnumukan sivu. Kyläläiset sopivat keskenään, ettei kuljeta yhtä jälkeä pitkin, ettei tule pientäkään polkua kylään. Toistakymmentä vuotta kuljettiin maantien laitaan eri jälkiä eikä polkua tullut."[56]

Vuotson seudun kielellistä kehitystä tutkinut Marjut Aikio on viitannut maantien kulttuuriseen vaikutukseen. Hän arvioi myöhemmin "maantien tulon kaikkine seurauksineen tärkeimmäksi sysäykseksi uusien sompiolaisten kielisuhteiden muuttumiseen. – – Tien kieli oli suomi. Etelästä tulleet tientekijät jopa opettivat Sompion saamelaisille suomea. Myös kirkon, koulun, kauppiaiden, viranomaisten kieli oli suomi."[57]

Tie eteni vuonna 1914 Kyrönkylään, jota postitoiminnan ja liikenteen kehittyessä alettiin nimittää Ivaloksi.[58] Posti pääsi nyt sinne asti maantietä pitkin, minkä jälkeen se jatkui pohjoiseen vene-, poro- ja hevoskyydillä. Matkustaessaan vuonna 1914 uutta maantietä Samuli Paulaharju muisteli aiemman matkustamisen vaivalloisuutta. Nyt ei tarvinnut "kuin panna varsa puihin, istua rattaille sekä sitten vain pitää ja päästää. Ja ahkeralla hoputtamisella voi Rovaniemeltä Ivalolle, noin 300 kilometriä, ennättää kolmessa, neljässä päivässä".[59]

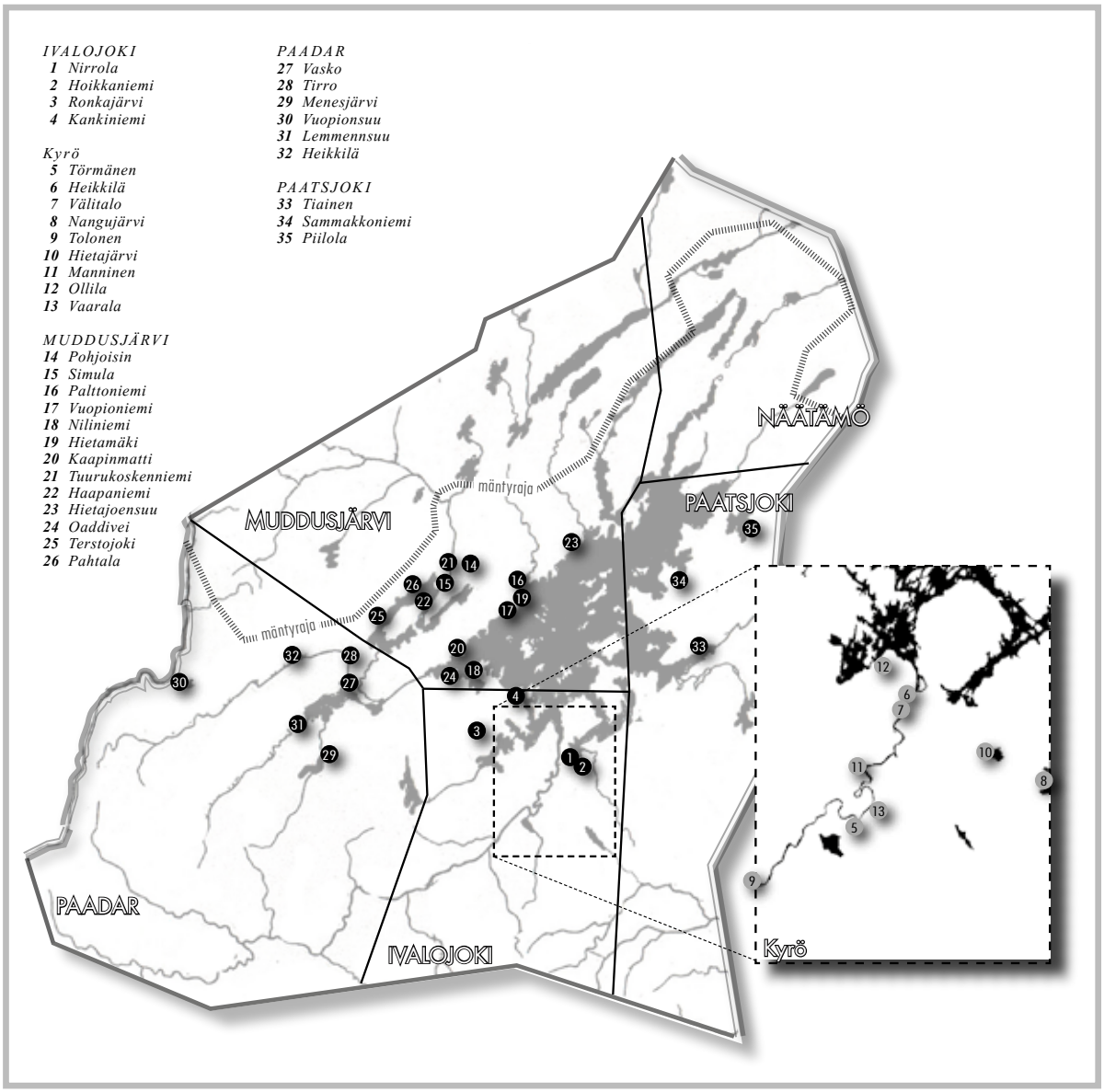

Inarin keinottelutilat 1910-luvulla. Maailmansodan pulavuosina keinottelijat ostivat talollisilta metsätiloja pilkkahintaan toiveenaan saada metsät myydyiksi isojaon toteutuessa ja metsäteollisuuden kehittyessä. Karttaan piirretty metsäraja kertoo omaa kieltään ostojen todellisista tarkoituksista.

Maantien suunta Kyröstä Inariin (47 km) ja sieltä Utsjoelle (126 km) oli tutkittu ja merkitty vuonna 1901. Inarin tietä alettiin muokata ratsutieksi 1911 ja maantieksi 1914. Maailmansodan myötä suunnitelmat muuttuivat niin, että ensisijaiseksi rakennuskohteeksi tuli Petsamon tie. Ennen Suomen itsenäistymistä sitä saatiin valmiiksi vain muutamia kymmeniä kilometrejä Könkäänjärvelle saakka. Myös Inarin maantie jäi kesken Ukonjärvellä.[60]

Inarin ja Utsjoen välisen ratsutien kunnostaminen jopa maantieksi oli ollut puheena Lapin komitean vierailulla vuonna 1902. Utsjoen kunnan päättäjät olivat painottaneet komitealle maantien tärkeyttä, koska sitä tulisivat käyttämään niin posti, monet matkustajat kuin koululapsetkin. Utsjoelle ei tarvittaisi välttämättä edes omaa lääkäriä, jos tietä pitkin pääsisi vaivattomasti Inariin ja Kittilään.[61]

Utsjoen tien kunnostamiseen myönnettiin varoja vuonna 1915, mutta sekin työ keskeytyi. Utsjokivarressa odoteltiin jo maantien tuloa. Perimätiedon mukaan Leppälän Vulleš Ovllá (Aikio) ja Jomppalan isäntä (Johan Högman) alkoivat kaataa mäntytukkeja tarvittavaa lossia varten, jonka piti kulkea Jomppalasta järven yli. Kun tie jäi tulematta, valtava tukkimäärä käytettiin muuhun. Jomppalan taloa jatkettiin ja Leppälääänkin tehtiin uusia rakennuksia, samoin kuin muualle ympäristöön. Petäjää riitti kulkuväylille Leppälän ja Vetsijärven välillä. Ylijäämäpuista rakennettuja siltoja pitkin mahtui kulkemaan kaksikin ihmistä rinnakkain.[62]

KEINOTTELIJAT KIERROKSELLA

Syyskuussa 1914 (Alek)Santeri Walle raportoi Inarista pois muuttaneelle kirkkoherra Lauri Itkoselle, että Kyrön ja kirkonkylän välinen maantie oli tekeillä, joskaan tiemestarit eivät ottaneet paikkakuntalaisia töihin – ”ja joutilaita suomen jätkiä kävelee päivät päästään työttöminä”. Paatsjoen puolella Nellimin tien varrella taas Ristiinas-Pekan taloon oli tehty metsänhoitajan puustelli ja viereen kestikievaritalo.[63]

Kaikki tämä kertoi niistä muutoksista, joita suunnitelmat maanteiden rakentamiseksi enteilivät. Inarin metsät olivat nousseet kiinnostuksen kohteiksi, kun mahdollisuudet puun kuljettamiseen paranivat ja metsäteollisuuden kysyntä alkoi ulottua myös pohjoiseen Lappiin. A. Fränti korosti 1916 Kalevassa maantien yhteyttä metsien käyttöön. Ilman kuljetusmahdollisuuksia metsät olivat arvottomia, mutta Ivalon tien rakentaminen oli tehnyt uudella tavalla arvokkaiksi: ”heti näiden metsien arvo nousi siihen määrin, että valtio voi myydä sieltä useamman miljoonan markan arvosta puuta”.[64]

Etelän lisäksi katseet kohdistuivat Norjan suuntaan, jossa norjalainen puutavarayhtiö ATIF oli osoittanut kiinnostusta puunostoon. Wallen maininta työttöminä kuljeskelevista jätkistä kertonee siitä, että hakkuita oli ainakin suunnitelmissa, ellei toteutettukin, mutta ne olivat luonteeltaan satunnaisia. Niin yksityiset kuin valtiokin käyttivät metsävaroja innokkaasti jo ennen ensimmäistä maailmansotaa. Inarissa talojen ja kylien lähimaastot hakattiin ”liiankin puhtaiksi” erityisesti Törmäsen ympäristössä. Enontekiöllä suurempien kyläkuntien, kuten Palojoensuun, Muotkajärven ja Hetan tienoot, hakattiin kilometrien matkalta melkein aukeiksi. Vuoden 1921 isojakokomisioni kuvasi:

> Ei missään Perä-Lapissa tavata sellaista metsän hävitystä kuin näissä seuduin. Surkein on näky itäosassa aluetta. Kun Hetan kylästä lähtee kulkemaan Peltovuoman kylää kohti, on ensimmäinen taloryhmä Vuontisjärven itärannalla. – – Suuret nevat ja hiekkakankaat vuorottelevat. Kaikki kankaat ovat niin hakatut, että miestä korkeampaa puuta tuskin näyttää löytyvän.

Nunnasessa talolliset selittivät kyllä, että ei lähiseuduilla ollut ”alkuluomisesta asti” ollutkaan puita, mutta lukuisat kannot lähiseuduilla kertoivat muuta. ”Eräs isäntä kertoikin, että enimmäkseen poltetaan kyllä edempää hankittavaa kuivaa puuta ja koivua, mutta kun se loppuu, niin otetaan puuta mistä likimpää saadaan.” Rakennuspuita oli myös kuljetettu tunturien yli Norjan puolelle, jossa Koutokeinon laajan kylän kerrottiin tulleen rakennetuksi suurimmaksi osaksi Suomesta luvattomasti hakatusta ja myydystä puutavarasta.[65]

Valtio puolestaan hakkasi vuosina 1916–1919 Ketojärven tienoilla lähes 20 000 runkoa havupuuta, joista osa jäi myymättä ostajan puutteessa. Inarissa valtio myi huomattavan määrän tukkipuita Paatsjoen laaksosta uitettaviksi Paatsjokea alas.[66] Ensimmäinen hakkuusuunnitelma Paatsjoen kylän metsiin oli tehty jo vuonna 1905. Puita leimattiin ja ehkä hakattiinkin jo kauan ennen 1920-lukua, jolloin metsistä löytyi vanhoja leimausjälkiä.[67]

Kiinnostus Inarin metsiin johti 1910-luvulla myös laajemmin inarinsaamelaista väestöä koskevaan ongelmaan, joka liittyi metsien arvon nousuun ja tulevaan isojakoon. Laajamittainen tilojen keinottelu muutamien ihmisten haltuun tähtäsi tiloille kuuluvien metsien myyntiin isonjaon valmistuttua. Ensimmäinen askel kolmen pohjoisimman pitäjän maanjakoolojen järjestämiseksi oli ollut väliaikaisten lohkojen antaminen Inarin ja Enontekiön taloille vuosina 1900–1901 ennen

varsinaista isonjaon suorittamista. Aloite siihen tuli metsäviranomaisilta, joiden esityksestä senaatti antoi määräyksensä.[68]

Myös kruununmetsäkomitea antoi vuonna 1900 mietintönsä, joka koski metsänkäytön järjestelyjä näissä kunnissa. Lapinmaan taloudellisen komitean mietinnössä 1905 käsiteltiin myös pohjoisten kuntien maanomistusoloja. Samaan aiheeseen liittyi Lapinmaan neuvottelukomitean mietintö 1908, samoin kuin suojametsäkomitea mietinnössään 1910 teki ehdotuksia sekä asutus- että metsäolojen järjestämiseksi näillä seuduin. Metsänhoidolliset tutkimukset, esimerkiksi August Renvallin laaja teos (1919), kertoivat osaltaan pohjoisen metsiin kohdistuneesta kiinnostuksesta.[69]

Talollisten kiinnostus isonjaon saamiseksi kasvoi, koska oman metsäpalstan saaminen antoi myös mahdollisuuden puiden myymiseen. Inarin ensimmäinen hakemus isonjaon saamiseksi lähetettiin 1911 Muddusjärven kylästä, joka käsitti lähinnä luonnonniittyjä ja jossa isojako ei ollut välttämätön. Törmäsen kylän hakemuksessa todettiin lähes suoraan, että isojako oli tarpeen omien metsäsarkojen saamista varten. Isoajakoa ruvettiin tekemään molemmissa kunnissa, vaikka esimerkiksi Muddusjärven jakokunta sijaitsi alueella, jonka suojametsäkomitea oli ehdottanut suojelualueeksi.

Heti toimitusten alettua taloja rupesi siirtymään uusille omistajille, ”paikkakunnan kauppiaitten ja muuallaolevien rahamiesten käsiin”, kuten myöhempi komisioni totesi. Heitä olivat erityisesti talollinen August Puhakka Kyrön kylästä, kauppias Frans Kangasniemi Inarista sekä ulkopaikkakuntalaisista Henry Kerkelä Kemijärveltä ja kauppias Justus Luukkonen Kuopiosta. Jatkuva uhka toimitusten keskeyttämisistä johti kovaan kampanjointiin isonjaon saattamiseksi loppuun. Siihen osallistui kunnan merkkihenkilöitäkin.[70]

Esimerkiksi vuonna 1915 kahden joukkokunnan kerrottiin kierrelleen Inarin pitäjää talokauppoja hieromassa koko kesän ajan. Kuusi tilaa oli ostettu kokonaan ja kolme ainakin osittain eli metsien osalta. Epäilyksiä herätti, että samojen omistajien käsiin lyhyen ajan sisällä joutui useita tiloja pohjoisessa Inarissa, jossa maatalouden edellytykset olivat huonot: ”panee se väkistenkin ajattelemaan, että asia juontaa juurensa joistain maataloudelle vieraista vaikuttimista”. [71]

Samana syksynä Uula Morottaja kirjoitti Lauri Itkoselle: ”Jotkut ovat myöneet talojaankin. Kuten Nirrola ja Yrjö Kangasniemi, Antti Jounin Mikko, ne myytiin Kergelälle. Paatsjoen kylästä on myöny Oskar Kuuvva J.M. Saijetsille Yrjö Paadar kauppias Luukkoselle Oulusta. Pekka Morottaja Piilola on myös myyny Luukkoselle maansa. Kalastus jääpi pää elinkeinoksi Inarin lappalaisille.”[72]

Viranomaisten tiedossa oli, että talojen ostojen taustalla oli norjalaista rahaa, sillä puiden päämarkkinoiden arveltiin olevan Norjassa. Reisivuonon kauppias Enok Gunnari osallistui kaupantekoon. Suomalaiset talonostajat kävivät ilmeisesti jo ennakkokauppaa norjalaisten puutavarayrittäjien kanssa. Kun taloja ostettiin halvalla ja Norjan kruunulla oli korkea kurssi, ei ostoihin tarvittu suuria pääomia. Norjan raha oli Inarissa muutenkin haluttua, sillä erityisesti maailmansodan aikana Norjan kauppiaat rajan takana eivät mielellään ottaneet Suomen rahaa vastaan.

Huipussaan tilojen siirtyminen oli vuonna 1917. Erityisesti maailmansodan aiheuttama pula-aika, jolloin elintarpeet kallistuivat ja ansiot vähenivät, sai monenkin tarttumaan tarjoukseen. Myöhemmin asiaa tutkinut komisioni totesi: ”Paikkakuntalaisten valistumattomuus ja yleinen köyhyys ovat olleet suurina syinä talonostojen onnistumiseen.” Ostajat painostivat monenlaisilla, keskenään ristiriitaisillakin perusteilla. He saattoivat levittää huhua siitä, että hallitus ei antaisi tiloille metsiä lainkaan, joten tilaisuus saada nyt rahat myös metsistä oli ainutlaatuinen. Toisaalta myyjille voitiin antaa kuva siitä, että vaikka myyjä luopuisi metsistään, valtio jakaisi isojaossa uudet tilat metsineen.[73]

Ostajat lupailivat talonmyyjälle ikuista asumaoikeutta tilaan, mutta sitä ei merkitty kauppakirjaan. Houkuttelun lisäksi ostajat hiostivat mahdollisia myyjiä antamalla määräaikoja, joiden jälkeen tarjous ei enää olisi yhtä edullinen. Talolliselle saatettiin lähettää ilmoitus tulla kirkolle tekemään kauppa pikaisesti, ja valmiiksi kirjoitetun kauppakirjan kanssa pidettiin kiirettä, sillä tarjouksen edullisuus piti kuulemma varmistaa hopusti. Moni kertoi ”hätäännyksissään” allekirjoittaneensa ja vasta myöhemmin huomanneensa, että sopimuksesta puuttui monia suullisesti annettuja lupauksia.

Tiloja myytiin pilkkahinnoin niin, että halvimmista saatettiin maksaa pari tuhatta ja parhaimmillaan parikymmentä tuhatta, mikä oli edelleen halpa hinta. Kaikkiaan runsaat kolmekymmentä taloa joutui keinottelijoiden käsiin, samalla kuin vähintään seitsemältä muulta tilalta ostettiin metsät. Komisioni totesi, että keinottelijat omistivat vähintään kolmanneksen koko Inarin tilojen metsistä, jotka olivat siirtymässä isossajaossa tiloille. Komisioni korosti arvionsa olevan varovainen. Siitä puuttuivat esimerkiksi ne ulkopuoliset omistajat, jotka eivät asuneet tilalla, mutta joita komisioni ei pitänyt keinottelijoina.

Kunnan eteläisissä osissa kaupat olivat onnistuneet huonoimmin erityisesti varakkailla tiloilla. Pohjoisosissa, joissa metsää ei juuri ollut, niitä ei ollut yritettykään. Eniten tilo-

ja keinottelijat olivat saaneet haltuunsa kunnan keskisessä osassa. Niinpä esimerkiksi Muddusjärven kylän 16 tilasta vain neljä säilyi alkuperäisillä omistajilla, jotka saivat päätoimeentulonsa tilalla. Muiden tilojen omistajat eivät asuneet tiloillaan, vaan myyjät saivat jäädä niille asumaan toistaiseksi. Kruununtiloja ei saanut jättää asumattomiksi, vaan jos entiset asukkaat olisivat lähteneet, omistajan olisi pitänyt hankkia uudet vuokralaiset.[74]

Entisten asukkaiden kohtalo riippui nyt uudesta omistajasta. Aiemmat oikeudet eivät enää päteneet, mikä tuotti yllätyksiä, vaikka ne olivat tietysti kaupanteon mukaisia. Jos vuokralaiselle esimerkiksi tuli suurempi puuntarve, hän joutui ostamaan puut tilan omistajalta, jolle metsä oli siirtynyt. Komisioni huomautti erityisesti saamelaisten kärsineen kaupoissa. Tilojen omistajista puolet oli sen mukaan ollut saamelaista syntyperää. Muddusjärvellä vain Lahdenperä oli enää alkuperäisen saamelaisen omistuksessa.

> Näin ollen on lappalaisasutus viime vuosina tapahtuneen tilain ostelun kautta melkein kokonaan Inarin keskuksessa menettänyt omistus- ja hallintaoikeutensa maahan. Kun etelämpänä Inarissa tilain suurin enemmistö jo on suomalaissyntyisten hallussa, käy tätä nykyä lappalaisten aina todettu siirtyminen suomalaisväestön edestä entistä nopeammin. Arvostelu siitä, onko tämä Perä-Lapin tulevaisuudelle onneksi vai onnettomuudeksi, ei kuulu tämän tehtävän puitteisiin.[75]

Asiaa tutkinut komisioni oli tutkimustensa perusteella sitä mieltä, että katumus tiloja myyneiden keskuudessa oli yleinen. Toisaalta se arvosteli paikallisviranomaisia siitä, että nämä eivät olleet hillinneet keinottelua tarpeellisin tavoin, vaan pikemminkin tukeneet siihen liittyvää toimintaa. Erityistä huomiota herätti Inarin kuntakokouksen puheenjohtajan Ilo Kyrön ja kirkkoherra Jalmari Telan osallistuminen esimerkiksi lähetystöön, joka kävi Helsingissä vaatimassa isonjaon loppuunsaattamista. Lähetystö oli vakuutellut valtioneuvostossa ja valtion viranomaisissa, että huhut tilakeinottelusta olivat panettelua.[76]

Eräs paikallisviranomainen selitti komisionin jäsenille, että ei ollut rikos ostaa ja myydä metsää. Komisionin mielestä toiminta oli kuitenkin arveluttavaa siksi, että seuraukset saattoivat olla tuhoisia sekä yksityisille että yhteiskunnalle. Niinpä yhteiskunnan oli ”huolehdittava siitä, ettei kokematon ja herkkäuskoinen kansa ajattelemattomuudessaan ja tilapäisen rahansaannin houkutuksesta myy metsää sekä itselleen että yhteiskunnalle sopimattomalla tavalla”.

Tiloille toistaiseksi asumaan jääneiden asema oli epävarma, kun uuden omistajan aikomuksia ei voinut tietää. Yhteiskunnallisesti surkein puoli oli komisionin mukaan se, että tilat tulisivat uuden omistussuhteen myötä taantumaan tai jopa rappeutumaan. Vuokralaiset eivät välttämättä hoitaisi tarpeellisessa määrin tilojaan, joiden kunnosta myöskään omistaja ei huolehtisi. ”Lopulta tila, – – kylliksi rappeuduttuaan, ei voi asujalleen tarjota mitään, ja vihdoin joutuvat asukkaat itsellisinä lisäämään tämän epäluotettavan ja köyhää kuntaa rahallisesti jo ennestään suuresti rasittavan kansanaineksen lukua.”

Vuoteen 1920 mennessä tilakeinottelu loppui, sillä talolliset eivät olleet enää halukkaita myymään. Samoin isojakoa pohtivan komisionin aloitettua työnsä ostajat joutuivat pelkäämään, että metsät eivät tulisikaan vapaaseen nautintaan. Komisioni otti sen kannan, että keinottelutilat oli saatava palautetuiksi entisille omistajilleen. Vuonna 1921 julkaistu komiteanmietintö ehdotti poikkeuslain laatimista isojaosta Inarin, Utsjoen ja Enontekiön kunnissa. Tilojen omistuksessa se ehdotti palaamista ennen vuotta 1914 vallinneeseen tilanteeseen.[77] Keinottelijat joutuivat paniikkiin ja myivät tiloja kiireesti pois alhaisillakin hinnoilla. Isojako pääsi jatkumaan vasta vuoden 1928 lain pohjalta.[78]

Kieli- ja koulupolitiikka 1896–1920

”Oma kieli on Jumalan lahja”

Opettaja Josef Guttormin ja Maarit Guttormin perhe Outakoskelta 1925: ylärivissä vasemmalla Helmi, Maarit ja Kristiina, vanhempien vieressä Jouni ja Uula Isak, alarivissä Josef Fredrik ja Hans-Aslak.
Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

Elokuun alussa 1897 saamelainen nuorimies Josef Guttorm lähti kesäpaikastaan Utsjoen Vetsikon Buollanguoikasta kävelymatkalle Kittilään. Sieltä hän matkusti postihevosen ja kievarikyytien mukana Kemiin ja laivalla Ouluun, josta lähti junakyyti Sortavalaan. Parin kolmen viikon matkustamisen jälkeen nuorimies oli määränpäässään Kymölän seminaarissa, jossa hänen oli määrä lukea neljän vuoden aikana kansakoulun opettajaksi. Lomalle kotiin Utsjoelle Guttorm ehti vain kolme kertaa koko opiskeluaikana.[1]

Guttormin pääseminen opintielle pienen valtionavustuksen turvin kuvasi Kuopion hiippakunnan piispan aktiivista politiikkaa saamen kielen aseman parantamiseksi pohjoisen seurakunnissa. Outakosken koulu, jonka opettajaksi Guttorm valmistuttuaan valittiin, oli vielä kirkon valvonnassa oleva laitos, joka siirtyi pian kouluhallituksen alaisuuteen. Kirkko piti äidinkielistä opetusta tarpeellisena, kun taas kouluhallinnossa tilanne oli erilainen.

Saamen kielen asema näytti hyvältä 1900-luvun alkuvuosina, kun sekä paikalliset papit että piispa pyrkivät kehittämään sitä. Virallisista toimikunnista esimerkiksi Lapin taloudellisten asioiden komitea suhtautui siihen kuitenkin välinpitämättömästi. Toisin kuin muualla, kirkon rooli kansanopetuksessa säilyi keskeisenä itsenäistymisen jälkeiseen aikaan asti. Niinpä äidinkielistä opetusta pyrittiin parantamaan esimerkiksi kiertävissä katekeettakouluissa, joissa suuri osa saamelaisista sai edelleen koulutietonsa alkeet.

LAPPALAISNUORUKAISIA ETELÄN SEMINAAREIHIN

Kirkon suhtautuminen saamen kieleen oli aina ollut vaihtelevaa. Jotkut piispat ja kirkkoherrat olivat harrastaneet sitä innokkaastikin, toiset suhtautuivat siihen välinpitämättömästi. Uusin käänne oli tapahtunut 1880-luvulla, kun Kuopion hiippakunnan piispa Gustaf Johansson omaksui hyvin edistyksellisen saamelaispolitiikan. Hän oli ensimmäinen piispa, joka ylipäätään vieraili Inarissa ja Utsjoella vuonna 1886. Hän mieltyi saamelaisiin ja otti kantaa saamen kielen aseman parantamiseksi.

Hannu Mustakallion mukaan Johanssonin – samoin kuin hänen ystävänsä G.Z. Yrjö-Koskisen – fennomaanisuus vaikutti siihen, että hän pyrki lujittamaan saamelaisten yhteyttä Suomeen. Sivistystyön ja omakielisen kirjallisuuden avulla voitiin torjua saamelaisten norjalaistumista ja ruotsalaistumista.[2] Johanssonin mielestä saamen kielen ja kansallisuuden sortaminen ei ollut kunniaksi pohjoismaisille kansoille. ”Lapin kansallisuudella on vielä elinvoimaa, ja se olisi säilytettävä”, hän kirjoitti.[3]

Johansson opetteli pohjoissaamea niin, että pystyi saarnaamaan sillä vuoden 1896 piispantarkastuksissa Utsjoella ja Inarissa. Utsjoella hän lausui: ”Kun kansa täällä on enimmäkseen Lapin sukua, olisi tarpeen, että Lapinkieli päästisi enemmän kehittymään ja että kansa- ja kiertokoulun opettajat, jotka eteenpäin tulevat, osaisivat tätä kieltä.”[4] Myös inarilaisille hän korosti paikallisen kielen roolia: ”Inarissa asuu enimmäkseen Lapin kansaa, joka puhuu kielimurretta, jota ei muualla ole. Olisi toivottavaa, että pitäisitte huolta kielenne edistymisestä. Ympäri maailmaa koettaa kukin kansa pitää huolta kielestänsä ja tarpeen olisi, että Inarinkin kieli kehittyisi kirjakieleksi, että saataisiin kirjoja tänne omalla kielellä. Hyvä on, että suomea opitaan, mutta oma kieli on pidettävä pyhänä, kun se on Jumalan lahja.”[5]

Vuoden 1896 piispantarkastusmatkan yhteydessä Johanssonin tapasivat myös Tromssan ja Härnösandin piispat keskustellakseen rajaseurakuntien hoidosta. Johansson veti yhteen pohjoismaisten kollegojen mielipiteet saamelaisasiassa: ”Ruotsin ja Norjan kansat tahtovat hävittää lappalaiskielen. Kaikki kansa on yhteen kieleen opetettava. Valtiollinen näkökohta vaatii muka sen. – – Lappalaiskansa ei muka ole kansaa, kun se ei ole itsetietoinen. Ainoastaan oppimalla norjaa ja ruotsia voi se muka selviytyä.”[6]

Esko I. Kähkösen mukaan Johansson korosti saamen kielen oikeuksia sekä Raamatun lähtökohdista että osana Suomen kansallista kysymystä: suomen kielen asema Venäjällä oli hänen mielestään verrattavissa vähemmistökielten asemaan Suomessa.[7] Hän perusteli saamen kielen aseman parantamista suomalaisten kansallisena velvollisuutena: ”Kuitenkin kun Suomen kansa on Jumalan avulla vapautunut omaksi valtakunnakseen ja samalla vapaaksi oman kielensä sorrosta, vaatii oikeamielisyys lappalaisia kohtaan, vaikkapa heitä ei olekaan suuri luku, että heitä harrastetaan yhä paremmin opettaa äidinkielellään.”[8]

Piispa asetti vaatimuksia myös vanhemmille: ”Mutta jollei Lapin kansa tee uhrauksia, että sen omia lapsia pääsisi enemmän oppia saamaan, niin on peljättävä, että koko kieli kuihtuu.” Piispa toivoi, että lahjakkaita ja hyvätapaisia nuoria saamelaisia saataisiin kouluttautumaan opettajiksi ja viljelemään saamen kieltä: ”Ei ole se hyvä, jos äidin kieli katoaa. Se on Jumalan lahja ja kunkin tulee omaa kieltänsä arvossa pitää ja kehittää.”[9]

Huomautus opettajien kouluttautumisesta liittyi siihen, että piispa oli vieraillut muun muassa Outakosken kansakoulussa, joka vielä hänen aikanaan kuului kirkollisen tarkastustoiminnan piiriin. Hänen mukaansa tarkastus oli osoittanut, että ”perusteellinen muutos on tarpeen opetuskieleen nähden”. Lapset eivät kouluun tullessaan osanneet muuta kuin saamea, opettajat yleensä vain suomea. Niinpä kieliongelma vei paljon voimia niin opettajalta että oppilailtakin. Se, että omasta piiristä lähteneet opettajat tukisivat oman kansansa kristillistä työtä omalla äidinkielellään, ei siis ollut Johanssonille radikaali, vaan käytännöllinen ajatus.

K.M. Armollinen Julistus 30/11 1871 määräsi, että kansakoulujen opetuskieli ”pitää sovitettaman väestön kielen mukaan”. Tätä tulkittiin vielä puoli vuosisataa myöhemmin niin, että saamen kielellekin oli ”laillinen oikeus annettu”.[10] Piispa Johansson oli selvitellyt jo vuonna 1886, millä kielellä opetusta järjestettiin Outakosken koulussa. Erikssoneista Elias itse ei ilmeisesti oppinut saamea niin hyvin, että olisi sen avulla voinut opettaa lapsia. Sen sijaan vaimo Olga opetti osittain saameksi lukemista, laskentoa ja luonnontiedettä sekä ensimmäisellä luokalla uskontoa ja lukemista.[11] Pääasiallisena opetuskielenä oli kuitenkin suomi.

Kansakouluntarkastajien tulkinnan mukaan myös kansakouluasetus ja siihen liittyvä julistus vuodelta 1893 takasivat oikeuden saada kansakoulussa opetusta äidinkielellä.[12] Piispa Johanssonin mukaan saamelaislasten opettajiksi oli saatava näiden äidinkieltä osaavia henkilöitä, jotka pystyisivät välittämään (kristin)oppia lasten äidinkielellä: ”– – pedagogiikan kannalta on tietysti selvä, että kouluopetuksen tulee tapahtua äidinkielellä”, piispa totesi.

OPETTAJIEN KEHTO VETSIKOSSA

Ola Guttormin perhe Vetsikossa oli 1900-luvun alun Tenolla erikoinen perhe sikäli, että kaikki pojat lähtivät opiskelemaan etelään. Josefin ja Jounin lisäksi Ola Iisak Guttorm luki kiertokoulunopettajaksi Hämeenlinnan seminaarissa vuosina 1905–1906. Hän ei kuitenkaan toiminut päivääkään opettajana, vaan jäi Vetsikkoon auttelemaan vanhempiaan. Sisarista kolme kuoli pieninä, kun taas vanhin siskoista meni naimisiin Norjaan.

Perheen isä Ola Joosepinpoika Guttorm oli paikallinen poliisi, joka kierteli vuosittain eri puolilla pitäjää Outakoskella asti. Hän oli tullut Norjasta kotivävyksi Lukkarin taloon. Lasten kirjalliset harrastukset lienevät saaneet alkunsa raamatun lukemisesta, sillä isä piti säännöllisesti seuroja, jonne kertyi kyläläisiä, etupäässä vaimoväkeä. Poika Jouni kertoi: "Isä veisasi virren ja luki piispa Johanssonin postillasta päiväntekstiä. Äidillä ei ollut laululahjoja, niin Lukkari kuin hänen nimensä olikin."

Vuosisadan vaihteessa Vetsikossa oli kuusi taloa, joista Guttormit asuttivat tilaa nimeltä Keskitalo. Kesäksi perhe muutti Palokoskeen (Buollanguoikka), jossa Tenon kalastus muodosti pääelinkeinon. Tilalle kuului kulkuttamisoikeus Piltamissa sekä pato-oikeudet Könkään kosken alapuolelle saakka. Opettajiksi kouluttautuvien piiri oli pieni myöhemminkin. Josef Guttormin jalanjäljillä Outakosken opettajana jatkoi hänen poikansa Hans Aslak Guttorm, joka kävi seminaarin Jyväskylässä.

Samaisesta Vetsikon kylästä kuin Guttormit lähti opintielle myös Lukkareita, joista Pekka Lukkari hakeutui Kajaanin seminaariin. Lähemmäksi saamelaisaluetta seminaarit tulivat siinä vaiheessa, kun Tornion seminaari valmistui vuonna 1922. Kuitenkin vielä Eino Lukkari ja Matti Sverloff kävivät seminaaria Kajaanissa, joskin viimeksi mainittu joutui rahapulan takia jättämään opinnot kesken. Kemijärvellä opettajaseminaari aloitti toimintansa vuonna 1950.

Vuoden 1896 tarkastusmatkansa jälkeen piispa alkoi laatia Kouluylihallitukselle anomusta, jossa hän toivoi valtion avustavan opettajaseminaariin pyrkiviä saamelaisnuoria. Hän perusteli: "Suomen maanpiirissä ei ole paljon lappalaisia, mutta naapurimaissa on niitä useita kymmeniä tuhansia. Sen tähden on Suomen kansan velvollisuus tehdä minkä voi sen eteen, että Lapin kansakouluissa voitaisiin opettaa Lapin kielellä. Ennen kuin tämä muutos tapahtuu, ei ole kansakoulusta Lapissa muuta mainittavaa hyötyä kuin että lappalaiset johonkin määrään oppivat suomenkieltä."[13]

Piispa oli tarkastusmatkallaan valinnut jo ehdokkaansakin seminaarin kävijäksi. Tämä oli poliisi Ola Guttormin poika Jooseppi (Josef), joka oli "lahjakas ja sopiva opetustoimeen". Piispa ei välittänyt siitä, että Josef ei ollut käynyt kokonaan edes kansakoulua, jonka vaatiman oppimäärän hän pystyi myöhemmin suorittamaan isänsä antaman alkuopetuksen pohjalta. Pääasia oli pojan halukkuus lähteä neljäksi vuodeksi etelään, Josefin oman toivomuksen mukaan Sortavalaan, jos hän saisi avustuksen elämiseen ja ilmaisen asunnon. Piispan vaatimuksena oli, että poika toimisi valmistuttuaan vähintään viisi vuotta opettajana Lapinmaassa.[14]

Kaikesta päätellen piispa oli matkallaan jo varmistellut sitä, että Guttorm saisi viran Outakoskelta. Opettaja Eriksson oli tarkastuksen yhteydessä ilmoittanut terveytensä huonontuneen niin, että hän oli jäämässä eläkkeelle. Piispa ehdotti, että seminaarivuosien ajan katekeetta N.W. Holmberg hoitaisi vapautuvaa opettajan tointa, kunnes Guttorm tulisi siihen.[15] Kun katekeetta Holmbergin koulutusta ei katsottu kansakoulun opettajalle soveliaaksi, piispa pyrki pitämään Erikssonin (ja tämän vaimon) toimessaan tarvittavat neljä vuotta.

K.M. Arm. Kirje 1/9 1897 määräsi 800 markan avustuksen matka- ja elatusapuna "sellaiselle lappalaisnuorukaiselle, jonka katsotaan omaavan kykyä ja olevan halullisen jossakin maan suomenkielisessä seminaarissa kehittymään ylemmän kansakoulun opettajaksi". Oppilas velvoitettiin nelivuotisen oppikurssin jälkeen ottamaan opettajatoimi "joko yksinomaan lapin- taikka sekä lapin- että suomenkielisissä kouluissa". Samansuuruinen määräraha oli käytettävissä myös, "jos lähinnä tulevina vuosina sattuu tilaisuus kansakoulunopettajaseminaariin samalla tavalla lähettää toinenkin lappalaista heimoa oleva nuorukainen".[16] Tukea ei siis ollut tarkoitettu pysyväksi, jollaisena sitä myöhemmin pidettiin.[17]

Lähtö seminaariin tuli Guttormille ilmeisesti varsin pikaisella komennuksella, sillä keisarillinen kirje oli päivätty syyskuussa, joskin tieto siitä lienee tullut jo kesällä. Kiertokoulun käynyt Josef Guttorm joutui alkajaisiksi suorittamaan

Outakosken koulu oli Lapin ensimmäisiä kansakouluja. Täysin saamenkielisellä seudulla sijaitsevan koulun opetuksen saamenkielisyydestä käytiin kiistaa 1900-luvun alkuvuosina. TLK.

kansakoulun tutkinnon, samalla kun rupesi seuraamaan seminaarin opetusta. Hän oli ensimmäinen saamelainen, joka oli saanut täyden jatkokoulutuksen, sillä edellinen ja ainoa saamelainen koulunopettaja Aslak Laiti ei saanut opettajanpapereitaan tutkinnon perusteella.

Guttormin opiskelua haittasi myös se, että hänen suomen kielen taitonsa ei alussa ollut kehuttava. Myöhemmin hänen 70-vuotisjuhlansa yhteydessä *Sabmelaš*-lehti luonnehti seminaariuran alkua: ”Varmaankin lehtorit ja seminaarilaiset katselivat aluksi tuota saamelaispoikaa, joka lapinpuvussa ilmestyi seminaariin – –, että oppiiko kyllä lappalainen mitään. Mutta pian he tulivat näkemään, että oppii se lappalainenkin.” Guttormin ei luultavasti odotettu suoriutuvan opinnoistaan vaaditussa neljässä vuodessa, mutta hän valmistui kansakoulunopettajaksi vuonna 1901, ”valmisna astumaan opettajan toimeen Lapissa”[18].

ALKAVAN KOULULAITOKSEN KIELIPOLITIIKKA

Siinä, missä seminaariin lähtijät velvoitettiin stipendien ehdoissa palaamaan töihin saamelaisten pariin, kouluille ei asetettu velvollisuutta pitää näitä opettajia valinnan yhteydessä etusijalla. Tämä tuotti yllätyksen niin seminaarista valmistuvalle Guttormille kuin arkkipiispa Johanssonillekin, joka pyrki vielä Turusta huolehtimaan, että Guttorm saisi luvatun opettajanpaikan. Outakosken kansakoulun valvonta siirtyi kuitenkin vuonna 1901 kirkolta kouluhallitukselle, joten johtokunnan ei tarvinnut muistaa piispalle tehtyjä lupauksia.[19]

Vuonna 1900 tuli kuluneeksi 15 vuotta siitä, kun Erikssonit olivat tulleet opettajiksi Outakoskelle. Koska virkavuodet luettiin kaksinkertaisina, Erikssoneilla oli koossa täyteen eläkkeeseen oikeuttavat 30 virkavuotta. Ero ja eläke myönnettiin syksyllä 1900 ja perhe muutti Viipuriin. Valitettavasti Olga ei saanut nauttia eläkepäivistään, sillä hän sairastui jo Outakoskella ollessaan ja kuoli 1901 Viipurissa.[20]

Kansakoulun johtokunta antoi Erikssoneille mairittelevan työtodistuksen, joka kertoi Erikssonien saavuttaneen ”lasten, lasten vanhempien, paikkakuntalaisten ja koulun Johtokunnan tosirakkauden, kiitollisuuden ja täyden luottamuksen”. Johtokunnan mukaan luottamusta todisti sekin, että Elias Eriksson oli ollut ensimmäinen suomalainen, jolle Utsjoen kunta uskoi kunnallislautakunnan esimiehen tehtävät. Muitakin luottamustoimia oli runsaasti.[21]

Erikssonien seuraajan valinnasta syntyi kuitenkin melkoinen sotku, jota hämmensivät niin Eriksson itse kuin johtokuntakin. Koulun vuosikertomuksen mukaan Olga ja Elias Eriksson erosivat heinäkuun lopulla 1900 täysin palvelleina, mutta heitä pyydettiin jatkamaan väliaikaisina jouluun saakka. Vaikka Guttormin tiedettiin olevan valmistumassa seuraavana vuonna, uudeksi opettajapariskunnaksi vakituiseen virkaan valittiin Dagmar Elisabet ja Antti Juhani Aalto Loimaalta. He saivat kuitenkin virkavapautta seuraavaksi talveksi, minä aikana Erikssonit hoitivat opetusta. Se jäi tosin vähäiseksi, sillä maaliskuun loppupuolella 1901 koulu täytyi sulkea lukukauden loppuun ”paikkakunnalla vallitsevan köyhyyden ja johtokunnan varattomuuden takia”.[22]

Johansson oli raivoissaan. Hänen mielestään Outakoskella oli tehty ”laittomuus ja vieläpä vilppi”, jonka tavoitteena oli syrjäyttää Guttorm ennen valmistumista. Arkkipiispan mielestä Eriksson oli juonitellut asian, sillä tämä tiesi Guttormin olevan opinnoissaan loppusuoralla. Johansson pyysi piispa Forsmania selvittämään asiaa, koska utsjokelaisten ”mieli masentuu tuohon päätökseen”. Arkkipiispa sätti myös omasta puolestaan:

> Viisitoista vuotta on Eriksson ollut Outakoskella, eikä ole lappia oppinut, eikä ole osannut opettaakaan juuri mitään, ja kun Hallitus on antanut apua niin että Outakoskella myös voisi äidinkielellä opettaa, vehkeilee kelvoton, eroava opettaja, niin että Lapin kieltä osaamaton nyt kytketään Outakoskeen, vaikka Armollinen Asetus Ylempien kansakoulujen perustamisesta Suomen maalaiskuntiin vuodelta 1898 säätää ensimmäisessä pykälässään, että lapsille on valmistettava tilaisuus nauttia kansakoulun opetusta äidinkielellä. Tätä säätylakia poljetaan julki, ja Outakosken kansakoulun johtokunta on Erikssonin hallitsema.

Arkkipiispa korosti, että laittoman päätöksen takia valtio saattoi lopettaa koulun. ”Jos Outakosken johtokunta yhä niskottelee, niin saa se tietysti itse maksaa Aallon palkan, sillä laittomalle koululle ei valtionapua ole annettava.” Johansson yritti vakuutella Koskimiestä myös omalla panoksellaan: ”Vaivaa oli minulla saada valtionapua. Vaivaa oli saada lappalaista seminaariin. Ja nyt niskottelee Outakosken johtokunta. Vähän käy harmikseni.”[23]

Guttormille hän suositteli kiistan mahdollisen jatkumisen varalta hakea Inarissa olevaa kansakoulun opettajan paikkaa. Lopullinen päämäärä oli kuitenkin Outakoski, sillä Inarissa Guttormin olisi opeteltava inarinsaamen kieli, kun järkevämpää oli saada sinne inarinsaamelainen opettaja.[24] Guttorm ei hakenut Inarin kansakouluun, jonka opettajan paikka jäi toistaiseksi täyttämättä. Aalto taas saapui Outakoskelle loppukesästä 1901. Suomalainen opettajakokelas joutui karuihin oloihin, kuten samana syksynä Tenolla kulkenut Kalevan kirjeenvaihtaja kuvasi. Hän piti uutta opettajaa tarmokkaana, mutta kauhisteli koulun kuntoa:

> Oli surullista nähdä sen ränstynyttä rakennusta. Seinissä ja ikkunoissa oli monin paikoin halkeimia, niin että huone tuntui kylmältä kesälläkin. Kuinkahan onkaan silloin kuin lumituisku vinkuu nurkissa. Täytyy tosiaan painaa mieleensä, että huoneessa silloin on vankkoihin turkkeihin puettuja lappalaislapsia, jottei asiaa aivan toivottamalta kannalta katsoisi.

Kirjeenvaihtajan mielestä koulu kaipasi täydellistä remonttia. Muuten hän kuvasi koulun puitteita: ”Täällä opetetaan lappalaislapsille suomeksi tiedon alkeita, ja sen vuoksi voipi useimmissa täkäläisissä lappalaistalossa saada nähdä tavallisia suomalaisia koulukirjoja. Oppilaat asuvat koulun yhteydessä olevassa asumalaitoksessa, kun tietystikään ei saata tulla kysymykseenkään, että he joka päivä ajaisivat porolla penikulmien päässä sijaitseviin koteihinsa.”[25]

Opettajakiistan tausta vaikuttaa yllättävältä. Johanssonin ja Forsmanin linja saamenkielisestä opetuksesta ei saanut kannatusta Outakosken johtokunnassa, joka halusi kaiken opetuksen olevan suomenkielistä. Piispantarkastuksessa vuonna 1902 todettiin: ”Kaikki lasten vanhemmat ovat pyytäneet lapsilleen opetusta yksinomaan suomenkielellä. (Ainoastaan yksi isä antoi luvan opettaa poikaansa lapiksi.) Vanhempien pyynnöstä välittämättä on kuitenkin annettu kaikille vähän lapinkielistäkin opetusta.”[26]

Aalto soveltui hyvin johtokunnan linjaan. Piispantarkastuksen yhteydessä Forsman tapasi Outakoskella Aallon, joka hänen mielestään oli ”innoitteleva suomihenkinen”. Piispa merkitsi päiväkirjaansa, että vierailuiltana hänellä oli Aallon kanssa ”pitkä, ikävä riita – – lappalaisten suomalaistuttamisesta”.[27] Piispan antama velvoite käyttää myös saamea lienee ollut yksi syy huonoihin väleihin, sillä saamen kielen opetteleminen ei tuntunut sopivan opettajapariskunnalle. Uusi opettaja loi uusiksi myös tenonsaamelaista historiaa:

> Suotavaa olisi, ettei lapiksi tarvitsisi opettaa muita kuin niitä oppilaita joiden vanhemmat sitä pyytävät, sillä useimmat Tenon lappalaiset polveutuvat suomalaisista vanhemmista

ja vaikka he ovatkin osittain lappalaistuneet niin ei sovi ihmetellä että he rakastavat enemmän esivanhempiensa eli suomenkieltä kuin lapinkieltä ja toivovat lapsilleen suomalaista opetusta.[28]

Kesän 1902 jälkeen Aalto aloitti syyslukukauden pitämisen, mutta hän oli hakenut opettajan paikkaa muualtakin. Syyskuussa sellainen järjestyi Marttilasta, mutta Aalto ei ollut lähdöstään varma. Lokakuussa hän kuitenkin teki nopean päätöksen ja lähti "Suomeen" lyhyellä varoitusajalla. Kirkkoherra Hakkaraisen mielestä syynä saattoi opettajasta tehty valitus kouluylihallitukseen, joka antoi Aallolle määräyksen opetella saamen kieli kahden vuoden kuluessa.[29]

Lokakuussa 1902 koulu jouduttiin taas sulkeamaan viikoksi "opettajan äkillisen poismuuton tähden". Ennen lähtöään Aalto lähetti sanan Josef Guttormille, jota hän pyysi saapumaan pikaisesti koululle. Hakkaraisen mukaan hän halusi ottaa Guttormin hoitamaan sijaisuutta ainakin toistaiseksi. Guttorm ei kuitenkaan saapunut paikalle ennen Aallon lähtöä. Voi olla, että hän ei ymmärtänyt tämän kiirettä, mutta Hakkaraisen mielestä kyseessä saattoi olla myös valtataistelu. Kun koulun johtokunta oli aiemmin hyljeksinyt pätevää opettajaa, tämä halusi maksaa takaisin nyt, kun häntä tarvittiin.[30]

Niinpä Aalto nimitti sijaisekseen Eriksonin pojan, Edvinin, joka oli tehtävään täysin epäpätevä. Tämä toimi opettajana syyslukukauden loppuun, mutta nyt Guttormin valinta koeajalle meni johtokunnassa läpi. Lapin piirin koulutarkastaja Onni Rauhamaa kertoi myöhemmin, "miten suurta vastarintaa Outakosken kansakoulun johtokunta teki, kun minä kouluhallituksen tukemana tyrkytin kouluun opettajaksi Josef Guttormin".[31]

Guttorm pääsi aloittamaan työt vuoden 1903 alusta lähtien, tosin erityisin ehdoin. Perä-Pohjolainen kuvasi tapausta: "Kauan on ollut ottelua Outakosken kansakoulun johtokunnan kanssa Utsjoella sen johdosta, että tämä ei millään ehdolla tahtonut lapinkielistä opettajaa kouluunsa. Kun se vihdoin joulun tienoissa tapahtui, niin pani se nimenomaiseksi ehdoksi, että uusi opettaja ei mitenkään saisi käyttää opetuksessaan lappia, joka on nykyisen opettajan Josef Guttormin ja kaikkien hänen oppilaidensakin äidinkieli. Suomeksi vain piti muka opetettaman."[32]

Johtokunta sai koulutarkastajalta aikamoisen läksytyksen syystä, johon piispa Johansson viittasi. Johtokunnalla ei ollut valtaa asettaa moisia ehtoja jo määräystenkään takia. Vuoden 1898 Armollinen asetus alempien kansakoulujen perustamisen edistämisestä Suomen maalaiskunnista nimittäin velvoitti kunnat valvomaan, että jokainen kouluaikainen lapsi pääsisi "nauttimaan kansakouluopetusta äidinkielellään".[33]

J.E. Rosberg kummasteli Outakosken tapausta myöhemmin: "Merkillistä kyllä, vaikka lappalaisilla nyt on omakielinen opettaja, pyytävät lasten vanhemmat, että opetusta lapsille annettaisiin suomeksi, jonka tuntemisesta näillä, kuten he sanovat, on suurempi hyöty kuin äidinkielen."[34] Myöhempi saamen kielen asemaa pohtinut komitea (1971) näki tapauksen samassa valossa: "Johtokunnan kanta oli luonnollisesti vain saamelaisten lasten parasta tarkoittava ja reaalisen tilanteen sanelema, koska ajateltiin, että pelkästään pääkielellä opettamalla lapset oppisivat mahdollisimman hyvin suomen kielen suullisen ja kirjallisen taidon. Samanlainen näkemys oli tuolloin myös Norjan saamelaisilla."[35]

Lapin koulutushistorian tuntija Esko I. Kähkönen on viitannut samaan tulkitessaan johtokunnan perusteluja: "Käytännölliset syyt olivat painostamassa adaptoitumaan [sopeutumaan] valtakulttuuriin."[36] Näkemys outakoskelaisten pyrkimyksestä "sopeutua" valtakulttuuriin tuntuu kuitenkin liian pitkälle viedyltä, puhumattakaan vuoden 1971 komitean käsityksestä, että päätös olisi ollut tulosta "tietoisesti harjoitetusta suomalaistamispolitiikasta".[37]

Johtokunnan pyrkimyksen voi tulkita myös outakoskelaisten ennakoivana suuntautumisena suomalaiseen yhteiskuntaan. Täysin saamenkielisellä seudulla suomen kielen oppimista ei varmasti pidetty uhkana saamen kielelle vaan lisäresurssina, jonka avulla oli saatavissa etuja ja hyötyä. Tämän kannan mukaan lapset oppivat saamen kieltä jokapäiväisessä elämässä kotona ja kylillä, kun taas koulu oli nimenomaan suomen kielen oppimista varten. Tilanne muuttui vasta vuosikymmenien päästä, kun suomen kielestä alkoi tulla saamen kielelle uhka.

Josef Guttormin jälkeläisillä on tapauksesta oma tulkintansa, jonka mukaan Outakoskella vaikuttavalla suomalaisella rajapoliisilla Alex Hagelinilla oli saamen kielen vastainen asenne. Tämä oli suomalaisuusmies, joka osasi vakuuttaa niin kansakouluntarkastajan kuin johtokunnankin jäsenet suomalaisuuden säilyttämisen tärkeydestä.[38] Hagelin tosin tuli koulun johtokuntaan 1901 ja esimieheksi 1904, joten hän ei ehtinyt vaikuttaa ainakaan alkuajan päätöksiin.

Hän oli kuitenkin Erikssonin vaimon veli, joten Johanssonin käsitys vanhan opettajan "juonitteluista" sopisi tähän kuvaan. Siinä tapauksessa poliisi Hagelin vastusti naapurikylän poliisin pojan valintaa. Laajemminkin voi kysyä, olisiko opettajakiistan taustalla ollut myös Ylä- ja Keski-Tenon välistä vastakohtaisuutta, olihan Guttorm kotoisin Utsjoen seudulta. Kiista Outakosken ja Utsjoen välillä luonnehti

esimerkiksi kunnallispolitiikkaa myös 1920- ja 1930-luvuilla, jolloin Guttorm tosin edusti jo outakoskelaisia.

Kirkkoherra Aukusti Hakkaraisella oli suomen kielen suosimisesta oma näkemyksensä sen jälkeen, kun hän oli vieraillut Outakoskella ilmeisesti koulun johtokunnan kokouksessa, josta hän ei ymmärtänyt paljonkaan. Hän kirjoitti piispalle: ”Kyllä kaikesta näkyy, että Lappi on heidän kielensä niinkuin Lapinmaa asuntonsa. Ei ne muutu Suomalaisiksi vähällä. Se Suomen kielen intoileminen ei ole kuin tekopeliä. Sen olen nähnyt. Suomalaisille he siitä puhuvat, mutta keskenään ovat kieleltään ja mieleltään lappalaisia.”[39]

Muutamaa vuotta myöhemmin[40] käytiin vielä uusi kiista, kun Guttormin virka piti vahvistaa. Kansakouluntarkastaja K. Kerkkosen mukaan Outakosken koulun johtokunnan puheenjohtaja ”toisten johtokunnan jäsenten tukemana” toivoi kouluun suomalaista opettajaa. Samalla johtokunta yritti kieltää Guttormilta virkavahvistuskirjan. Puheenjohtajan perusteluja Kerkkonen luonnehti:

> Hän huomautti Suomessa olevien lappalaisten vähälukuisuutta ja varattomuutta sekä murteiden suurta eroa, joten ei voi ajatellakaan omakielistä kulttuuria, ei kirjallisuutta, paitsi kirkollisia kirjoja, ei lakikirjaa, ei edes oikeudenkäyntiä omalla kielellä, ei edes pienoista sanomalehteä ainoatakaan. Jo pelkkä aineellinen toimeentulo, vakuutti hän, vaatii lasten oppia suomenkieltä, ja miksi tahdotaan estää lappalaisparkain lapsilta se hyvä, mikä kansakoulujen kautta Suomen muille lapsille tarjotaan.[41]

Kerkkosen tarkoittama puheenjohtaja oli ilmeisesti Hagelin, joka oli esimiehenä vuoteen 1906 saakka. Hänen jälkeensä esimieheksi tuli kirkkoherra A. Hakkarainen. jonka aikana vuonna 1907 Guttorm sai virkavahvistuskirjan.[42]

Suomalaiset viranomaiset näkivät johtokunnan kannan mielellään kaikkien saamelaisten kantana. Esimerkiksi Lapinmaan taloudellisia oloja käsitellyt komitea totesi: ”Nykyään haluavat lappalaiset itse saada opetusta suomen kielellä, jonka taitamisen he ymmärtävät olevan itselleen suureksi hyödyksi.” Se viittasi vielä erikseen Outakosken tilanteeseen: ”Oppilaitten vanhemmat ovat kuitenkin viime aikoihin saakka halunneet, että opetuksen kokonaan pitäisi tapahtua suomenkielellä.” [43] Komitean näkemys perustui luultavasti kirkkoherra A. Koiviston kuvaukseen, jossa hän totesi: ”Usea vanhempi panee lapsensa lukemaan suomen kieltä, vaikkei lapsi sitä vielä ymmärrä; sen hän tekee sitä varten, että lapsi oppisi suomen kieltä.”[44]

Näkemys sopi hyvin myös kansakouluntarkastaja Kerkkoselle, joka hänkin korosti sitä saamelaisten yhteisenä kantana. Esimerkiksi vuonna 1908 Kuopion hiippakunnan yleisessä pappeinkokouksessa Kerkkonen vastusti Lauri Itkosta, joka edellytti saamen kielen käyttöä niin papeilta kuin lastenopettajiltakin. Kerkkonen korosti kuulleensa Lapin matkoillaan ”monesti”, että lappalaiset halusivat lapsilleen suomenkielistä opetusta.[45]

Kerkkosella oli oma käsityksensä saamelaisten ”synkästä todellisuudesta, jolle tuskin voimme mitään. Lapin kansa sortuu, sammuu, väistyessään väkevämpien tieltä tuntureille, se on heidän osansa ollut kautta aikojen.” Hänen mukaansa valtion kustannuksella voitaisiin painaa ”kansallisuuden pohjaksi edes jonkinmoista kirjallisuutta” tai järjestää vaikka omakielinen koulu, jos sellainen nähtäisiin tarpeelliseksi. Kansakoulutarkastaja näki tämän kuitenkin siirtymäkautena suomalaisuuteen:

> Mutta asiain nykyisellä kannalla ollen, kun miltei kaikki lappalaiset jo ovat kaksikielisiä, – – on se järjestelmä ainoa mahdollinen, jota Outakosken koulussa noudatetaan. Oppikirjat ovat suomenkieliset, mutta opetus ja kaikki keskustelu tapahtuu lapinkielellä. Vuosikymmen, pari korkeintaan, tulee olemaan jonkinlaista kaksikielisyyden aikaa, murros-aikaa, ja kohoava kulttuuri tekee tehtävänsä, suomenkieli ylivoimaisena tukahuttaa sisarkielensä. Niin surkeata kuin se onkin, emme sille mitään voi. Mutta me emme saa kohdella lappalaisraukkoja niinkään lapsipuolen tavoin, kuin me nyt heille teemme ja jonka he syvästi tuntevat. Sääli poloisia![46]

Guttorm ei näytä noudattaneen johtokunnan toiveita suomenkielisestä opetuksesta. Vuonna 1905 Outakoskella vieraillut nuori luonnontieteilijä Uunio Saalas tutustui internaatti- eli asuntolalaitokseen, jossa oli 14 oppilasta: ”Kaikki oppikirjat olivat suomenkielisiä, mutta opetuksessa käytettiin suureksi osaksi lapin kieltä.” Etelän miehellä riitti muutenkin ihmettelemistä koulun saamelaisuudessa, muun muassa siinä, että pätevä kansakoulunopettaja vaimonsa kanssa käyskenteli lapinvaatteissa päivät pitkät.[47]

Piispantarkastuksessa 1907 todettiin opettajan käyttäneen suomen ja saamen kieltä rinnakkain uskonnonopetuksessa. Piispa oli tyytyväinen kansakoulun kaksikielisyyteen.[48] Myös esimerkiksi lukuvuonna 1915–1916 Guttormin mainitaan opettaneen kummallakin kielellä. Siinä, missä esimerkiksi Inarin kirkonkylällä, Ivalon Kyrössä tai Riutulan kansakoulussa saa-

men kieli ei näytä olleen lainkaan käytössä, Outakoskella oli Lapin piiritarkastajien mukaan saamenkielistä opetusta koko 1910- ja 1920-luvun.[49]

Outakoski jäi 1930-luvun vaihteeseen asti Suomen ainoaksi kansakouluksi, jossa edes pidettiin mahdollisena saamenkielistä opetusta. Sielläkin oppilasmäärä pysyi vuosikymmeniä alhaisena, keskimäärin kymmenenä oppilaana vuosittain. Outakosken lapsista monet pääsivät opintielle siksi, että koulu asuntoloineen tarjosi ilmaisen ylöspidon. "Koulua ei lappalaisperheitten lapsista käy muut kuin ne, jotka saavat hoidon internaatissa, jonka vuoksi oppilasmäärä on noin alhainen, ei edes alinta säädettyä määrää."[50]

Outakosken vähäisen oppilasmäärän takia kunnassa suunniteltiin koulua Utsjoen suuhun, kunnan kasvukeskukseen. Sitä ehdotettiin useaan kertaan, esimerkiksi vuonna 1907, mutta se ei toteutunut vielä pariinkymmeneen vuoteen.[51] Kansakoululaitoksen hitaasta edistymisestä johtuen suurin opetusvastuu Utsjoella jäi katekeettakoululle. Yksi ainoa kiertokoulun opettaja vastasi koko pitäjästä. Inarissa ja Enontekiöllä koulutuksen saamenkielisyyskin jäi kiertokoulujen vastuulle.

Piispa J. R. Koskimies kannusti saamelaisia käyttämään omaa äidinkieltään myös viranomaisissa, samoin kuin kehotti kirkkoherroja ja muita kirkon edustajia saamelaisalueella opettelemaan seurakuntalaistensa kielen. SKS.

"SAAMILAISKANSAN" ASIALLA

Gustaf Johanssonin työ saamen kielen hyväksi oli keskeytynyt 1897, kun hän siirtyi arkkipiispaksi Turkuun. Seuraajaksi tullut O.I. Colliander ei ehtinyt lyhyellä kaudellaan käydä Lapin rovastikunnassa. Sen sijaan seuraavasta piispasta, J.R. Forsmanista (vuodesta 1906 lähtien Koskimies) Johansson sai hyvän jatkajan saamelaisia koskevalle työlleen. Vaikka Koskimies oli suomalaisuusaatteen kannattaja, hän piti Johanssonin tavoin kansallisesti tärkeänä vaalia myös vähemmistökieliä, kuten saamea. Hän opetteli saamen kielen ja käytti sitä saamelaisalueen piispantarkastuksissa.[52]

Vuoden 1902 piispantarkastuksessa Utsjoella, jossa Aukusti Hakkarainen asetettiin kirkkoherran virkaan kaksi vuotta töiden alkamisen jälkeen, saamen kielen asema nousi tärkeäksi puheenaiheeksi. Kirkkoherra oli opetellut jo saamen kieltä niin, että saattoi saarnata saameksi. Myös piispa Forsman piti puheensa suomen lisäksi saamenkielisinä, jollaisina hän lisäsi ne virallisiin tarkastuspöytäkirjoihin. Suomeksi piispa käytti jopa ilmaisua "saamilaiskansa" lappalainen-termin asemasta.[53]

Hän arvioi kuulustelujen tuloksia kielikysymyksen valossa. Saamelaislasten sisäluku, luetun käsitys sekä kristinopin tiedot arvosteltiin yleensä tyydyttäväksi tai välttäväksi, mutta ulkoluku pääosin heikonpuoleiseksi. Myös vanhemman väen kuulustelussa ulkoluku tuotti ongelmia. "Syyksi, miksi ulkoluvun taito ei ole menestynyt, luuli Tarkastuksenpitäjä sitä, että lapset joutuvat lukemaan kieltä, joka on itse asiassa heille vieras. Tosin he norjalla muistilahjallaan voivat jonkun verran omata muistiinsa, mutta kun kieli on vieras, niin opittu pian haihtuu. Kun on toiveita pian saada lapinkielinen oppikirja, on luonnollista, että lapset ulkoluvun lukevat omalla äidinkielellään, jolloin voidaan saada tyydyttävät tulokset."

Ulkoluvun, ymmärryksen ja saamen kielen yhteys tuli siis piispan näkemyksessä selvästi esille. Hänen mielestään opetuksessa "olisi sopivinta, että olisi kaksi kieltä siten, että käytettäisiin äidinkieltä pääasiassa, mutta katsoen hyötyyn,

jota suomenkieli tuottaa, myös otettaisiin tämä kieli huomioon". Koskimies edusti sitä käsitystä, että vieraalla kielellä tapahtuva alkuopetus vaikeutti myöhemmälläkin iällä luetun ja kuullun ymmärtämistä.[54]

Piispa kannusti seurakunnan nuoria lähtemään opintielle, jotta voisivat palvella omaa kansaansa. "On vaikea ajatella, että ulkoa tulevat oppisivat kieltä täydellisesti, mutta olisi hyvä, että taitavat kansan lapset lähtisivät oppimaan, sillä he voisivat täällä jo saadulla suomenkielen taidolla päästä oppilaitoksiin ja valmistua opettajiksi tämän kansan keskuuteen." Piispa joutui kuitenkin jarruttelemaan innokkaimpia, jotka halusivat tuomiokapitulin huolehtivan nuorten koulutuksesta. Se oli "ulkopuolella tämän tarkastustoimen määräämisvaltaa" eli ei kuulunut tuomiokapitulin ajamien asioiden piiriin.

Piispa asetteli vastuuta myös saamelaisille itselleen: "Se [kielen säilyminen] on asia, joka riippuu siitä kehityksestä, mihin kansa on kulkemassa. Jos se osaa ja sillä on voimaa säilyttää oma itsensä ja samassa kasvaa kaikessa tiedossa ja sivistyksessä sivistyskansojen rinnalle, silloin epäilemättä täältä lähtee opin tielle niitä, joista tulee aikanaan miehiä vaikuttamaan sekä kirkollisella että maallisella alalla."

Todetessaan kirkkoherra Hakkaraisen saamen kielen taitoiseksi piispa kysyi seurakuntalaisilta, kumpaa kieltä nämä toivoisivat mieluummin käytettävän, suomea vai saamea. Kun selkeää kantaa ei ollut, asia jätettiin kirkkoherran omaan harkintaan. Piispa arveli kuitenkin, että kansa mielellään kuulisi äidinkielistä saarnaa. Hän toivoi (ilmeisesti myös omasta puolestaan) kansan antavan anteeksi "muutamat virheet, kun näkee, että opettajassa hyvää tahtoa on".

Myös Inarissa piispa korosti saamenkielisen opetuksen tärkeyttä, koska sielläkin ulkoluku oli puutteellista: "– – yksi syy epäilemättä on se, että seurakunta ei ole yksikielinen vaan kaksikielinen, ja kiertokoulunopettajat eivät hallitse kuin yhtä kieltä, ja kaikki lapset eivät kouluun tullessaan täysin käsitä koulun opetuskieltä. Tämä on, hyvät ystävät, varsin ikävä ja surkuteltava asia, jolle ette te ole mitään voineet. Se on entisten aikojen katsantotavasta ikään kuin peritty epäkohta."[55]

Vielä vuoden 1907 piispantarkastuksessa Koskimies arasteli saamen kielen käyttöä. "Kysyin katekeetta Holmbergiltä, eikö olisi parempi minun puhua selvää suomea sen sijasta kuin huonoa lappia. Hän piti jälkimmäistä hyvin suotavana. Täytyy siis koettaa. Sain häneltä sisälukuharjoituksia." Myöhemmin hän totesi jopa saaneensa kehut Utsjoen saamelaiselta kielitaidostaan: "Siulle (sic) ei naurettu, kun sie saarnasit lapiksi." Muutenkin Koskimies innostui erämaaoloista ja paikallisista tavoista: "En minä tarvitsisi paljon aikaa ennen kuin olisin Lappalainen puheissa ja tavoissa." Tenon matkalla piispa kirjasi tyytyväisenä muistiinpanoihinsa, että eräs venemiehistä osasi joikua.[56]

Piispa Koskimiehen innostus saamen kielen asemasta ei suinkaan edustanut koko papiston kantaa, vaan hän joutui puolustelemaan sitä pappeinkokouksissa. Esimerkiksi vuoden 1902 synodaalikokouksessa keskusteltiin saamenkielisen kirjallisuuden julkaisemisesta kirkkoherra A. Hakkaraisen aloitteen pohjalta. Kokouksessa tuli esiin kahdenlaisia tapoja torjua saamenkielisen kirjallisuuden julkaiseminen. Piippolan kirkkoherra Niilo Karlsbergin mukaan Utsjoen murteella ei ollut tarvetta julkaista, koska kirjoja oli saatavilla Norjasta. V.A. Wirkkulan mielestä taas inarinsaamenkielisille kirjoille ei ollut tarvetta, koska inarilaiset osasivat suomea. Piispa korosti kuitenkin, että äidinkieli oli aina äidinkieli, jolla opetusta oli annettava.[57]

Vuoden 1907 pappeinkokouksessa keskustelua synnytti kirkkoherra Lauri Itkosen alustus, jossa tämä kärkevästi arvosteli "kielisortoa" saamelaisten keskuudessa ja ehdotti pappien pätevyysvaatimuksiin saamen kielen taitoa. Keskustelussa Utsjoen entinen kirkkoherra V.A. Wirkkula totesi: "Vaikea on käytännössä Lapin kansallisuutta tukea, sillä suomalaisuus leviää ja lappalainen kansallisuus sortuu." Piispa Koskimies yhtyi kuitenkin alustajaan ja puhui kirkon "vanhoista synneistä", joita ole yritettävä korjata. Asessori J.A. Mannermaa ehdotti käytännön ratkaisuna lapinpappien kielilisän tuntuvaa korottamista ja saamen kielen huomioimista virkanimityksissä. Hänen mukaansa äidinkielisen kristinopin opetuksen järjestäminen saamelaisille oli kansankirkon kunnia-asia.[58]

Piispojen – aluksi Johanssonin ja sittemmin Koskimiehen – myönteinen kanta saamen kieleen oli luultavasti tärkeä taustatekijä sille, että saamen kielen arvostus myös kirkkoherrojen keskuudessa parani 1900-luvun vaihteessa. Tämä näkyi selvästi, kun Lauri Arvid Itkonen nimitettiin vuonna 1899 Inarin kirkkoherraksi ja Aukusti Hakkarainen seuraavana vuonna Utsjoen seurakunnan sielunpaimeneksi. Itkonen opetteli nopeasti inarinsaamen ja alkoi jo vuonna 1900 pitää saamenkielisiä saarnoja juhlapyhinä. Hakkarainen taas opetteli pohjoissaamen ja allekirjoitti piispalle lähettämänsä kortin vuonna 1903 ylpeänä: "Ucjogast" [Utsjoella].[59]

Itkonen ja Hakkarainen olivat kiinnostuneita puhumisen lisäksi myös kääntämisestä. Äidinkielisten oppikirjojen puute vaikeutti saamelaislasten opetusta katekeettakouluissa ja rippikoulussa. Pohjoissaameksi käytössä oli lähinnä Anders Andelinin kääntämä raamatunhistoria 1800-luvun puolivälistä sekä Norjan puolella painettu Raamatun käännös (1895).

KIELISORTOA LAPISSA? IHMIS-OIKEUTTA VÄHEMMISTÖLLE!

Vuonna 1901 nimimerkki L. I. nosti kirkon ja saamelaisten välit esiin *Kaiku*-lehdessä otsikolla ”Kielisortoa Lapissa”. Niin nimikirjaimista kuin tyylistäkin päätellen kyseessä oli Inarin kirkkoherra Lauri Itkonen. ”Suomalaiseen maaperään on kansojen kaitsija istuttanut hennon vesan lappalaista kansallisuutta, jonkun verran päälle 1 000 hengen. Suuri ei tämä väestö ole, mutta ihmis-oikeutta hekin kaipaavat”, kirjoittaja pohjusti.

Nimimerkki pilkkasi, että valtio oli kantanut erityistä huolta saamelaisten käännyttämisestä ja nyt oli asetettu komitea pohtimaan Lapinmaan taloudellista hyödyntämistä. Sen sijaan saamen kielen puolesta ei ollut tehty mitään. ”Me suomalaiset kyllä vapisemme sydänjuuristamme, kun *meidän* kieltämme uhataan. Mutta tietysti lappalaisilla ei ole näin korkeita tunteita, ei rakkautta äidinkieleensä! Saahan sitä halveksia ja loukata, kun vaan muuten ollaan kohteliaita! Mutta, ikävä kyllä, lappalainen ei käsitä asiaa tällä tavoin.”

Kirjoittajan mukaan esitykset saamelaisten erityisoikeuksista kilpistyivät siihen, että suomalaiset korostivat yhdenmukaista kohtelua ja eri alueiden tasa-arvoa. Hänen mukaansa lappalaisilla oli toki oltava ”sama laki ja uskonto kuin meilläkin”, mutta yhdenmukaisuus toi mukanaan epätasa-arvoa. Suomalaisten ei esimerkiksi tarvinnut opetella vierasta kieltä päästäkseen naimisiin.

Lapissa taas oli voimassa sekä koulupakko että ehtoollispakko. ”Suomenkieli on ollut ainoana porttina tämän ja tulevaisen maailman oikeuksiin. Tätä paavia vastaan nousemaan on lappalainen tuntenut itsensä liika heikoksi ja on kantanut kuormaansa napisematta. Onhan lappalainen sortoon tottunut.” Kirjoittaja kuvasi jo lapsena alkavaa ”kielisortoa”, kun sekä äiti että lapsi yrittivät taivuttaa kielensä aapisen vaatimiin äänteisiin:

> Ja sitte pitää äidin ruveta sanakirjaksi s.o. selittää juurta jaksain suomalaisten sanain merkitys lapiksi. Onhan siinä työtä siitä hyvästä, kun saa kuulua sivistyneen Suomen yhteyteen! Mutta katkismus se sittenkin on pahinta: siinä löytyvät käsitteet käyvät auttamattomasti yli äidin inhimillisen ymmärryksen, ja lapsen täytyy lukea ne ulkoa sekä ajatella niistä mitä tahtoo. Ettei katekeettain ja pappien työ tällaisella pohjalla ”huilaa niin kuin rullalla”, on itsestään selvä.

Kirjoittajan mielestä tähänastiset lakisäännökset eivät riittäneet turvaamaan oikeutta opetuksen saamiseen äidinkielellä. Vuoden 1898 koulupiirijaon piti taata lapsille kansakouluopetus omalla äidinkielellään, mutta mikä eteen, jos saamenkielen taitoisia opettajia ei ollut saatavilla: ”Opettakoon suomeksi! Siinä sitä taas ollaan. Suo siellä, vetelä täällä, ei kuivaa kussakaan!” Muutenkin säädöksiä laistettiin. Saamen kielen taidosta oli vuodesta 1849 lähtien maksettu 600 markan lisäpalkkaa, mutta saamelaisten parissa toimivista papeista vain harva opiskeli saamea.

Kirjoittaja ehdotti palaamista lainsäädännössä vanhan Ruotsin ajan asetuksen henkeen. ”Onko mahdotonta saada selvää lakia siitä, ettei kukaan ilman lapinkielen taitoa ole kompetentti hakemaan papin tai opettajan virkaa lapinkielisissä seurakunnissa. Ellei tuollaista asetusta tule, on pelättävä, että kieliolot Lapissa jäävät entiselleen.” Kirjoittaja halusi puhua saamelaisten nimissä ja pyytää suomalaisilta oikeudenmukaisuutta:

> Täytyykö meidän edelleen tuskalla ja vaivalla *teidän* kieltänne opetella ja luopua vähitellen siitä kielestä, joka – nöyrästi tunnustettuna – on *meille* kallein kaikista. Me tiedämme, minkä vastauksen ”yhdenmukaisuus” tähän antaa. Vaan me toivomme, että *rakkaus* vastaa toisin. Mutta ilmestyköön rakkaus myös työssä. Toimitettakoon meille oppikirjoja omalla kielellämme ja lähetettäköön meille opettajia, jotka harrastavat kieltämme.

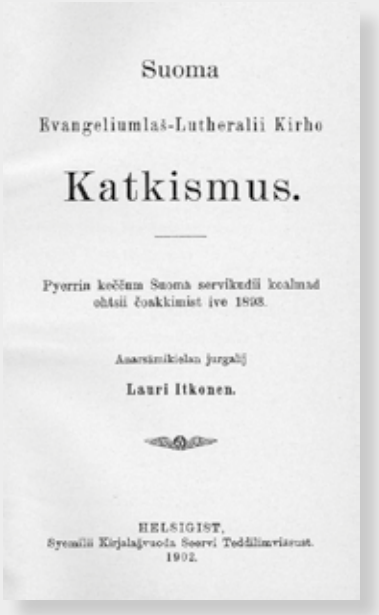
Suoma

Evangeliumlaš-Lutheralii Kirho

Katkismus.

Pyerriin koččum Suoma servikudii koalmad
ohtsii čoakkimist ive 1898.

Anarâmkielan jurgalij

Lauri Itkonen.

HELSIGIST,
Syemilii Kirjalajvaoda Soerv Tedâllimvierust.
1902.

Kirkkoherra Lauri Itkonen käänsi katkismuksen inarinsaameksi.

Inarinsaamea viljeltiin runsaasti myös kirjallisesti 1900-luvun alussa. Katekeetta Juho eli Juhani Aikio lijärveltä lähetti 1910 kirjeen veljelleen lisakille (Issá Wilja) Königstedtin kartanosta Vantaalta. Lähes nelikymppinen Aikio oli lähetyskoulussa ja kertoi työharjoitteluna saarnanneensa monissa seurakunnissa. Kova lukeminen oli heikentänyt silmiä niin, että hän oli joutunut hankkimaan silmälasit. Hän allekirjoitti kirjeen "Pärni" (Poika), joka inarinsaamessa merkitsi isän kaimaa. Kuvassa Aikio lapinpuvussaan ja solmio kaulassa. Unelma lähetystyöstä kariutui kielitaidon puutteeseen ja terveyskin reistaili. Hän kuoli keuhkotautiin 1919 Kajaanissa.

Valokuva Siida. Kirje MMK.

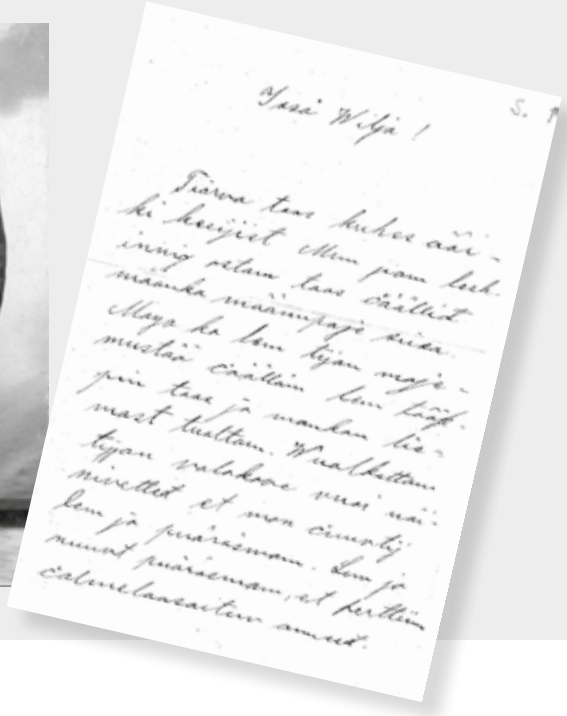

Lönnrot, Elias: Ueber den enare-lappischen Dialekt *Acta Societatis Scientiarum Fennicae 4*. Helsinki 1854.

Anar sämi kiela aapis kirje (Inarinsaamen kielen aapiskirja). Toim. E.W. Borg. Helsinki 1857. (Inarin seurakunnan uudelleenpainos 1983. Liitteenä: Doktor Martti Lutheruksen *Ucca Katkismus* Painettu Oulussa 1859. Helsingin yliopiston monistuspalvelu 1983.)

Oađáh-uv tun? (Nukutko sinä?). Kirjoittanut J.C. Ryle, inarinsaameksi Lauri Itkonen 1902.

Katkismus (Katekismus). Inarinsaameksi Lauri Itkonen. Helsinki 1902.

Ráámmát Historja (Raamatun Historia). Kirj. F.W. Sundell, inarinsaameksi Lauri Itkonen. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki 1906. (Inarin seurakunnan uudelleenpainos 1979. Helsinki 1979.)

Äimä, *Frans: Phonetik und lautlehre des Inarilappischen*. Druckerei der Finnishen literaturgesellschaft, Helsinki 1914.

Koskimies, A.V. – Itkonen, T. I.: Inarinlappalaista kansantietoutta. Helsinki 1918. (Uusintapainos: Suomalais-ugrilainen seura, Helsinki 1979.)

Koskimiehen ja Itkosen kokoelman jälkeen inarinsaamen kielellä kirjoitettuun kirjallisuuteen tuli puolen vuosisadan mittainen tauko lukuun ottamatta Uula Morottajan tuotantoa *Sabmelaš*-lehdessä.

Kirkkoherra Lauri Itkonen lähdössä Inarista Vihtiin vuonna 1914. MV.

Hakkarainen vetosi piispaan saamenkielisen kirjallisuuden kehittämiseksi, sillä ”jo rippikoulussa on mahdotoin suomen kielellä ainoastaan tulla toimeen, kun on aina osa lapsia, jotka sitä eivät taida”.[60]

Vanhat lapinpapit eivät aina näyttäneet myönteistä esimerkkiä seuraajilleen. Utsjoen aiempi kirkkoherra A. Koivisto totesi raportissaan Lapin taloudelliselle komitealle: ”Pahana tapana näissä suomalaisten pappien toimittamissa kirjoissa on se, ettei kansa tahdo niitä ymmärtää lapinkielisiksi eikä suomenkielisiksikään ja eivät tahdo niitä käyttää.” Kun saamelaiset osasivat suomea, heistä tuntui vaikealta käyttää ”kirjaa, joka on olevinaan lapinkieltä, mutta jota se ei ole”. Koska kansa ei välittänyt ”jatkuvista kokeiluista kielensä alalla”, se päätyi vaatimaan suomenkielisiä kirjoja – myös siksi, että näki tärkeäksi oppia suomea.

Koivisto, joka itse ei ilmeisesti ollut kielimiehiä, korosti sitä, että suomalaisten pappien oli mahdotonta oppia saamen kieltä kunnolla: ”Lappalainen kärsii kuullessaan kieltään rääkättävän. Kernaasti lappalainen soisi, että pappi taitaisi hänen kieltään, mutta vaikeata on sitä oppia ääntämään hänen tavallaan ja vielä vaikeampi oppia sen kielen omituisuuksia ja luontoa perinpohjin tuntemaan.” Koiviston mukaan Utsjoen saamelaisten lukutaito oli yleistä ja kansa opinhaluista, sillä ”kernaasti ostaa lappalainen uskonnollisia kirjoja ja lukee niitä ahkerasti”.[61]

Toisin kuin pohjoissaameksi, inarinsaameksi kirjoja ei ollut lainkaan. Itkonen joutui teroittamaan päättäjille sitä, että inarinsaame oli oma murteensa eli kielensä, minkä takia esimerkiksi tunturisaameksi tuotetut kirjat eivät inarilaisille käyneet. He käyttivät mieluummin suomenkielisiä. Hänen mukaansa Borgin toimittamat aapinen ja katkismus olivat inarinsaamelaisille tuntemattomia: ”Haikealla mielellä valittaa moni ymmärtävämpi kielensä unholaan joutumista, toivoen aikaa, jolloin inarilainenkin voisi antaa lapselleen ensimmäisen opetuksen äidinkielellä.”[62]

Itkonen teki uutterasti käännöstöitä niin, että julkaisi inarinsaamenkielisen katekismuksen vuonna 1902 ja raamatunhistorian 1906. Hakkarainen puolestaan teki käännöksiä yhdessä opettajien ja johtokunnan kanssa. Hän julkaisi pohjoissaamenkielisen Katekismuksen ja Sundvallin Raamatunhistorian (1902) sekä Evankeliumi- ja rukouskirjan (1905). Vuonna 1905 Hakkarainen siirtyi kuitenkin Kuolajärven kirkkoherraksi. Hänen seuraajansa, Enontekiöltä Utsjoelle siirtynyt Pekka Rudolf Heickel (myöh. Heikinheimo), ei tuntenut harrastusta käännöstöihin, joten kääntäminen jäi Itkosen harteille.

Saamen kielen käyttöön Heikinheimo sai toki kannustusta heti virkaanastujaisissaan vuonna 1907, kun piispa kehotti uutta kirkkoherraa opettelemaan saamea eli kansan äidinkieltä. Siihen ei velvoittanut mikään ulkoinen lakipykälä, mutta

”löytyy yksi laki ja se on rakkauden laki, joka siihen velvoittaa ja vaatii”. Piispan mielestä kansaa ei pystynyt lähestymään ilman kielitaitoa, koska siten ”– – epäilemättä tulee jonkin lainen vähennys siihen käsittämiseen ja tuntemiseen, jonka pitäisi seurakunnan papin ja seurakunnan välillä olla”.[63]

Päiväkirjassaan Koskimies kommentoi kehotustaan Heikinheimolle opetella saamea: ”Ei tainnut oikein tykätä: hän kai tahtoisi pikemmin suomalaistuttaa.”[64] Heikinheimo haki kuitenkin palkanlisää saamen kielen taidostaan jo saman vuoden lopulla: ”– – olen jo jonkin aikaa harjoitellut lapinkieltä ja olen nyt ruvennut mainittua kieltä käyttämään saarnoissani”. Opettaja O.J. Guttorm ja katekeetta N.W. Holmberg kirjoittivat hänelle kielitodistuksen.[65]

Heikinheimo käytti jatkossa saamen kieltä sen verran, että piti kirkkolain määräämät aamusaarnat juhlapyhien aikana saameksi, samoin kuin kaikki rippisaarnat. Lisäksi katekeetta N.W. Holmberg tulkkasi saameksi muitakin puheita ja selityksiä erityisesti Outakoskella, jota voi pitää paikkakunnan hengellisenä tai ainakin lestadiolaisena keskuksena.[66] Outakoskella tulkkina toimi myös opettaja Josef Guttorm.

Vuonna 1910 J.E. Rosberg sai aiheen kehua: ”Moni pappismies on Lapissa oleskellessaan pitänyt velvollisuutena oppia niin paljon rahvaan kieltä, että hän tulee toimeen tavallisessa puheessa tällä kielellä. Ovatpa eräät papit saarnanneetkin Lapin kielellä kirkkoväen suureksi riemuksi. Sillä vaikkapa lappalainen kernaasti puhuu suomea sen verran kuin hän osaa ja ehkä mieluummin vaihtaisi isiensä kielen suomeen, niin kuitenkin kaikki yhdestä suusta vakuuttavat, että oikein tekee sydämelle hyvää, kun saa kuulla Jumalan sanaa äidinkielellä.”[67]

Lauri Itkosen kirjalliset työt kokivat kovan kolhun vuonna 1913, kun Inarin pappila paloi, sen mukana kaikki muistiinpanot ja käsikirjoitukset. Tulen ruuaksi joutui koko saamenkielinen kirjavarasto, Tuomo Itkosen mukaan korvaamattomaksi vahingoksi inarinsaamen kielelle.[68] Myös perhesyyt vaikuttivat siihen, että Itkonen muutti perheineen etelään vuonna 1914. Sen jälkeen inarinsaamenkielisiä kirjoja ei toimitettu taas moneen vuosikymmeneen.

Saamen taidostaan huolimatta Utsjoen kirkkoherra Heikinheimo turvautui mielellään tulkkeihin. Tulkkausta ehdotettiin virallisemmaksikin järjestelyksi. Vuoden 1913 piispantarkastuksessa eräs Utsjoen kirkkoneuvoston jäsen teki aloitteen suomen kielen tulkitsemisesta saameksi. Hänen mukaansa ”olisi asetettava varsinainen tulkki, jonka toimi olisi haettava ja seurakunnan vaalin kautta täytettävä.” Epäselväksi jäi, oliko ehdotus epäluottamuslause Heikinheimon kielitaidolle vai sopiko se hänelle itselleenkin. Piispan mukaan ei kuitenkaan löytynyt lakia tai asetusta, jonka pohjalta viran voisi perustaa. Hän siirsi asian tulevaisuuteen, ”jos aihetta näkyy olevan”.[69]

Heikinheimon lisäksi kirkon piirissä saamen kielen lippua kantoi 1910-luvulla Arvi Järventaus, hänkin vaihtelevalla innolla. Tultuaan valituksi Enontekiön kirkkoherraksi hän opetteli omatoimisesti saamen kielen. Ilmeisesti jouluna 1915 hän uskaltautui pitämään saamenkielisen saarnan, joka oli paikkakunnalla ensimmäinen miesmuistiin. Kanttori ja kansanedustaja Yrjö Halonen oli harjoittanut jumalanpalvelukseen kirkkokuoron esityksen. Toimittaja N.H. kuvasi tilaisuutta:

> Lappalaisten kasvoilla kuvastuu jännitys. Jotkut näyttävät epäilevän, tuleekohan sieltä heidän kieltään. Eihän vaan käyne niin kuin joskus Norjassa, että pappi on pitänyt lapinkielisen saarnan, jota kukaan ei ole ymmärtänyt. Varsinkin nuorempien miesten suut ovat epäilevässä hymyssä. Kun saarnaaja on selvään lausunut ensimmäiset lauseensa, on kuin yleinen hämmästys valtaisi mielet. Puhdasta lapin kieltä se on. Äskeiset epäilijät alkavat katsella ympärilleen: huomaatteko, toverit, se on meidän kieltä. – – Jotkut vanhemmat ihmiset katsovat pappiin liikkumatta koko saarnan ajan, vaipuvat kokonaan kuulemiseen, joittenkin silmässä kiiltää kyynel. Sorrettu Saami-kansa tuntee tässä annettavan arvoa heidän kansalaisuudelleen. Heitä on aina sorrettu, heidän kieltään halveksittu ja nyt heille saarnataan Kristuksen rakkaudesta heidän omalla kielellään.[70]

Toinen kuvaus antaa tilaisuudesta ristiriitaisemman kuvan. *Perä-Pohjolainen*-lehtikin kehui kyllä, että oli kulunut toista sataa vuotta, kun Enontekiöllä oli saarnattu saameksi, ja koulutkin olivat supisuomalaisia. Se lisäsi kuitenkin: ”Tästä epäkohdastako johtuu, että lappalaiset itse halveksivat kieltänsä, pitävätpä melkein loukkauksena, että heidän kielellään saarnataan!”[71] Huomautus antaa sen kuvan kuin saamelaiset itse olisivat moittineet kirkkoherraansa. Voi olla, että tämän kielitaito ei ollut niin hyvä kuin hän itse mielellään ymmärsi. Niinpä saamelaiset ehkä suhtautuivat siihen harmistuneesti. Todennäköisempi selitys on kuitenkin, että arvostelijoina olivat paikalliset suomalaiset, jotka eivät välttämättä arvostaneet Järventauksen halua saarnata saameksi. Järventauksen saarna oli Enontekiöllä ehkä uhkarohkeakin teko. Se saattoi olla osasyynä siihen, että Järventaus ajautui Enontekiöllä jonkinlaiseen paitsioon seurakuntalaisten suhteen.[72]

Järventaus siirtyi Sodankylään, jossa vietetty aika (1918–1923) jäi katkonaiseksi. Aluksi työn aloittaminen viivästyi kansalaissotaan osallistumisen takia, ja keväällä 1920 hän oli mukana Petsamon valtausretkellä. Oman kirkkoherran toimensa ohessa Järventaus toimi lääninrovastina ja erilaisissa luottamustoimissa sekä riiteli lestadiolaisten kanssa. Lisäksi hän panosti kirjailijantyöhönsä ja sai valmiiksi muun muassa yhden pääteoksistaan, *Satu-Ruijan maan* (1920).[73] Kirkkoherran vierailuista Sompioon porosaamelaisten luo jäi jälkiä joihinkin novelleihin, erityisesti ”Loviisaan” *Tunturikertomuksissa*.

Juhani Liukkonen on halunnut tutkimuksissaan horjuttaa käsitystä Järventauksesta saamelaisten ymmärtäjänä ja tukijana. Hän on viitannut kirkkoherran vuonna 1918 tekemään raporttiin, jossa tämä ei pitänyt erillistä lapinkielistä opetusta tarpeellisena, koska saamelaiset osasivat suomea. Tämä oli tyypillinen veruke välttää kysymystä saamenkielisestä opetuksesta. Liukkosen mukaan se, ettei Järventaus koko toimintansa aikana Sodankylän kirkkoherrana osoittanut aktiivisuutta saamenkielisen opetuksen järjestämiseksi, jättää varsin kielteisen kuvan hänen suhtautumisestaan paikkakunnan kielivähemmistöön.[74] Järventauksen Sodankylän ajan sirpaleisuuteen nähden tulkinta on uskottava.

SAAMELAISTUVAT KATEKEETAT

Saamelaisten parissa toimivien katekeettojen kielitaito oli huono vielä 1900-luvun alkuvuosina. Poikkeuksen muodosti Utsjoki, jossa saamen kielen taito lasten parissa oli suoranainen välttämättömyys. Piispantarkastuksessa todettiin: ”Opetuskielenä on lappi ja moni lapsista lukee lapinkielisiä kirjoja.” Lähes kaikkien lasten kotikieli oli saame, sillä koko kunnassa oli vain muutamia suomenkielisiä perheitä. Silti oli ”usean perheen tahto, että lapset lukisivat ja oppisivat suomeakin. He ovat näkevinään, että lapset, kun osaavat suomeakin, paremmin kehittyvät ja oppivat.” Piispa näki tärkeäksi käyttää tarkastuksissa saamen kieltä, jotta ”kaikki lapsetkin saisivat tietoa, mihin huomioon tarkastaja on tullut”.

Utsjoella oli vain yksi katekeetta, jonka työmaana oli koko laaja pitäjä lukuun ottamatta Outakosken koululla olevia lapsia. Vuosisadan alkupuolella Vanhalla Koulumiehellä eli N.W. Holmbergillä oli keskimäärin 50 oppilasta vuodessa. Kiertokoulua pidettiin seitsemässä eri paikassa yhteensä 32 viikkoa. Toista katekeettaa toivottiin yleisesti ja siitä oli tehty aloitteitakin ainakin vuosina 1907 ja 1912, mutta senaatilta oli saatu kieltävä vastaus.[75]

Inarin katekeetoista saamea puhui vuosisadan vaihteessa vain Matti Lehtola, joskin hänen pitkien virkavapauksiensa aikana sijaisuutta hoitivat inarinsaamelaiset Mikko Aikio ja Juho Aikio.[76] Toisen Inarin katekeetan Frans Verner Lust-

Hetan talossa Vuotsossa vas. Elsa Nikodemus, Marja Katrina Hetta ja Petkulan tyttö Hilda Musikka. Valok. J. E. Rosberg 1907. **(Montera)**

Vanhan Kutturan eli Kutturan Niilan perhe vuonna 1918. Niila ja Kaarina Magga sekä lapset Kuttura, Niila, Antti, Kaarin, Priita Helena sekä piika Hammas-Inkeri. Siida.

bergin (1892–1924) ei tiedetä osanneen saamea. Enontekiöllä katekeettoina toimivista Kumpulaisista, isä Petteristä ja poika Karl Edvardista, kumpikaan ei osannut saamea.[77]

Opetus oli suomenkielistä myös Sodankylän saamelaislapsilla, jotka 1900-luvun alkupuolella kuuluivat Mutenian piiriin. Ei ole tietoa, kävivätkö he katekeettakoulua Korvasessa vai kauempana Riestossa, jos kävivät koulua lainkaan.[78] Vuotsossa katekeettakoulun pitäminen aloitettiin vuonna 1906 Iisak Hetan talossa, Purnumukassa Oula Hetan pirtissä 1909 ja Ponkussa Yliluirolla 1912. Katekeetta J. D. Sipola ei osannut saamea.

Suorittaessaan tarkastusta Sompiossa vuonna 1907 kirkkoherra Pekka Heickel seurasi opetusta Isak Hetan talossa. Hän totesi seitsemän paikalla olevan saamelaislapsen sisä- ja ulkoluvun heikoksi. Hän arveli erääksi syyksi puutteellista suomen kielen taitoa. Parhaiten suomea osaava oppilas toimi tulkkina opettajana toimivalle katekeetalle. Kirkkoherra esitti tuomiokapitulille toivomuksen, että Purnumukan ja Vuotson lapsille saataisiin saamenkielistä opetusta.[79] Samana vuonna myös Enontekiölle toivottiin kolmatta katekeettaa nimenomaan saamelaislapsia varten.

Uusien katekeetanvirkojen perustamista oli hidastanut luultavasti se, että kansakoulujen odotettiin korvaavan kiertokoulut hyvinkin nopeasti eli katekeettakoulujen oppilasmäärien arveltiin vähenevän. Kuitenkin jo vuoden 1905 Lapin taloudellisia oloja koskeva komitea suhtautui varovaisesti kuntien mahdollisuuksiin rakentaa uusia kouluja. Oppilasmäärän vähäisyyden takia se piti tarpeettomana rakentaa koulua jokaiseen koulupiiriin.

Kuntien ahdingon tähden komitea ehdotti valtion vastaavan kokonaan Inarin, Utsjoen ja Enontekiön koulujen rakentamisesta. Se piti välttämättömänä asettaa kiertäviä katekeettakouluja niihin piireihin, joihin kansakouluja ei vielä saataisi.[80] Saamen kielen suhteen komitean lähtökoh-

LASTENKOTI JA SUOMALAISUUS

”Riutula on muuten yksi suomalaistuttamisen pääpesäpaikkoja! – Riutula, sinä saat lappalaisvereni riutumaan suonissani! Ja jos minun olisi valta, niin heti minä ovesi kiinni naulaisin, ettet heimoni tuhoamista enää pidemmälle saisi jatkaa! Muddusjärven ’seidat’ sinut tuhotkoot! – Jo silloin jotakin aavistin – aavistus myöhemmin tietoisuudeksi tuli – että jotakin hävitystyötä, tosin ’jalosti’, tuossa laitoksessa toimitettiin.”

Näin purki kiukkuaan tenonsaamelainen Jouni Guttorm, joka lähti 1910-luvulla Utsjoelta etelän seminaariin ja ohitti alkumatkasta Riutulan. Lastenkodin perusti vuonna 1905 Nuorten Naisten Kristillinen Yhdistys, jonka piirissä Naemi von Bonsdorff ja Ida Lilius halusivat tehdä lähetys- ja avustustyötä ”meidän maassamme niin laiminlyödyn Lapin kansan hyväksi”. Riutulan ensimmäiset lapset olivat Matti Vallen tyttäret Aili, Agneta ja Elsa, joiden äiti oli paleltunut kuoliaaksi riekonpyyntimatkalla.

Muddusjärven rantaan luotu maatalouden mallitila oli omavarainen, sillä kalaa saatiin järvestä ja riistaa metsästä, samalla kun tilalla kasvatettiin karjaa sekä perunaa ja vihanneksia viljeltiin omassa maassa. Laitos pyrki kasvattamaan lapsista oma-aloitteisia ja osaavia suomalaisen yhteiskunnan kansalaisia. Siksi he osallistuivat myös tilan toimintoihin. Tyttöjen oli opittava käsitöitä ja taloudenhoitoa, poikien miesten ammatteja.

Lastenkodin periaatteena oli opettaa lapset Lapin olosuhteisiin niin, että esimerkiksi poikia pyrittiin kouluttamaan maanviljelyksen lisäksi myös poronhoitoon. Lapin olosuhteisiin sopeuttaminen ei kuitenkaan koskenut saamen kieltä, vaan Riutulan kansakoulussa saamenkieliset lapset pyrittiin kasvattamaan suomen kieleen ja suomalaisiin ihanteisiin. Guttormin tavoin kansakouluntarkastaja V. Lähde arvosteli Riutulan toimintaa siitä, että se laiminlöi lasten äidinkielen, vieraannutti heitä omasta kulttuuristaan ja tappoi heistä ”lapin sivistyksen”.

Tiina Saukko on tutkinut NNKY:n naisten lähtökohtia ja esimerkiksi jäsenlehtien kirjoitusten asenteita. Hänen mukaansa kristillisten naisten työ alkuaikoina muistutti ulkomailla tehtyä lähetystyötä. Myös kuvaukset saamelaisista olivat samantyyppisiä kuin ulkolähetystyön näkemykset pakanakansoista. Likaisuutta ja tietämättömyyttä ei kuitenkaan nähty saamelaisten omana syynä, vaan kirjoittajien mukaan he eivät vain olleet päässeet osallisiksi suomalaisten jo hallitsemasta sivistyksestä, hyvistä käytöstavoista ja uskonnollisuudesta.

Suomalaisten oli opetettava lapsiille erityisesti hygieniaa ja siisteyttä. Lastenkotiin tulijat saunotettiin heti aluksi ja hiukset kerittiin. Kristilliset naiset arvostelivat saamelaisia myös huonoista ruokailutottumuksista, laiskuudesta ja lastenkasvatuksen tavoista. Näihin kaikkiin haettiin muutosta lastenkodin kasvatuksessa.

Saukon mukaan saamelaisuuteen liittyvät ongelmat tiedostettiin, sillä esimerkiksi lastenkodin perustaja von Bonsdorff neulotutti tulokkaille lapinvaatteet ja halusi parantaa lasten äidinkielen asemaa. Suomalaisia vaatteita oli kuitenkin helpompi saada muun muassa lahjoituksina. Johtajattarien pyrkimyksistä kertoi myös se, että Riutulaan hankittiin 1930-luvulla myös porotokka, jotta lapset oppisivat toimimaan niiden kanssa.

Jo von Bonsdorffista lähtien koulunjohto esitti aika ajoin toivomuksen mahdollisuudesta opettaa saamen kieltä, mutta käytäntö oli toinen. Saukko arvelee, että Riutulan henkilökunta ei nähnyt lapsia enää saamelaisina, vaan suomalaisina, joille suomesta oli tullut äidinkieli. Siksi saamen kieltä ei tarvittu. Varmana hän pitää sitä, että kristilliset naiset kokivat tekevänsä hyvää ja tärkeää työtä saattaessaan saamelaiset osallisiksi suomalaisista elämäntavoista ja etuuksista.

Monille lapsille elämänmuutos kotioloista lastenkodin arkeen tuotti vaikeuksia niin kielen kuin tapojenkin suhteen. Toisaalta henkilökunnalla oli samoja ongelmia. Esimerkiksi von Bonsdorff valitteli yksinäisyyttä ja seuran puutetta, sillä paikalliset ihmiset kylään tullessaankin ”eivät tiedä sivistyneitten ihmisten tavoista, vaan istuvat mykkinä”. Raskasta oli tehdä kristillistä työtä ”erossa kaikista sivistyksen tuottamista mukavuuksista ja nautinnoista, erossa kaikesta mikä on sydämelle rakasta, katsoen yksin Jeesukseen”.

tana oli kuitenkin Liukkosen sanoin lähes kyyninen toteamus siitä, että saamelaiset olivat sulautumassa. ”Komitea ei tehnyt esityksiä kuvaamansa kehityksen hidastamiseksi tai kielivähemmistön oikeuksien turvaamiseksi”, Liukkonen toteaa.[81]

Suuri edistysaskel oli, kun vuonna 1906 Inariin perustettiin kolmannen katekeetan virka, jonka hoitajalta edellytettiin inarinsaamen taitoa. Virkaa hoiti pari vuotta Juho Juhonpoika Aikio, joka oli opiskellut diakoniksi Sortavalan seurakuntapalvelijalaitoksessa. Hänen seuraajansa (1908–1920) oli saman kaupungin opinahjossa kiertokoulun opettajaksi valmistunut Juhani Heikinpoika Aikio. Tätä pidettiin ahkerana ja lahjakkaana opettajana, joka kuoli kuitenkin espanjantautiin vuonna 1920.[82]

Keskustelu alkuopetuksen järjestämisestä ja yleisestä oppivelvollisuudesta ei tuntunut edistyvän, vaan lykkääntyi 1910-luvulle saakka.[83] Niinpä kysymys katekeettakoulujen kehittämisestä tuli entistä ajankohtaisemmaksi. Piispa Koskimies taas korosti tarkastuksissaan jatkuvasti saamenkielisten katekeettojen tarvetta. Vuonna 1908 alkuopetuskomitea piti kiertävää koulua Lappiin sopivana muotona tilanteessa, jossa kiinteitä, kunnallisia kouluja oli vaikea saada perustetuksi.[84]

Samana vuonna neuvottelukomitea, joka arvioi Lapin taloudellisten olojen komiteanmietintöä, ehdotti omassa selvityksessään nimenomaan saamenkielisten katekeettojen lisäämistä. Kolmen Inarin katekeetan lisäksi oli tarpeellista perustaa Pyhäjärvelle saamenkielisen katekeetan virka. Enontekiöllä Kaaresuvantoon Ruotsin rajalle oli rakennettava asunto ja kouluhuone katekeetalle kunnan kahden muun katekeetan lisäksi. Myös Sodankylään ehdotettiin peräti kolmea uutta katekeettaa, joista yksi toimisi saamelaisten parissa.[85]

Kielitaidosta työryhmä totesi, että katekeettojen Utsjoen kunnassa sekä Paatsjoen ja Pyhäjärven piireissä oli osattava saamea. Utsjoen kirkonkylään ja Inarin Paatsjoelle ehdotettiin perustettaviksi uusia kansakouluja, joiden opettajien tuli osata, ”jos mahdollista, myöskin lapinkieltä, koska kaikkien lapinkielisten perheitten lapset eivät kouluun saapuessaan ole täysin perehtyneet suomenkieleen”. Kirkonkylän ja Kyrön kouluissa vaatimus ei ollut välttämätön.[86]

Myös julkisuudessa toiveikkuus kansakoulujen perustamista kohtaan väheni. Yleinen oppivelvollisuus ja pyrkimys saada Lapissa voimaan sama koululaki kuin muuallakin ei tuntunutkaan yhtä helpolta kuin ehkä aiemmin oli ajateltu. Koulujen perustaminen takkuili niin, että kun valtio oli myöntänyt osan avustusta Paatsjoen koulua varten, köyhyyttään valitteleva kunta ei voinut laittaa loppuja eli koulu jäi perustamatta.

Nimimerkki ”Lappalainen” arvosteli Kalevassa sitä, että kiertokoulujen kimppuun hyökättiin julkisessa keskustelussa ja syytettiin opettajia huonoiksi ja lahjattomiksi. Hänen mielestään pohjoisen Lapin harvaanasutuilla seuduilla kiertävät koulut, jotka olivat Lapin pappien tarkastuksen alaisia, toimivat parhaiten. Ongelmana oli kuitenkin opetusvälineiden ja -tilojen puutteellisuus. ”Vaikka kiertäviä kouluja parjataan, niin ne ovat kuitenkin Lapissa kaikkein käytännöllisimpiä, kun ovat opetusvälineillä tarpeellisesti varustettuina.” Hän vaati korotuksia katekeettojen palkkoihin, ”kun he saavat täällä pakkasen ja tuiskujen kanssa alituiseen taistella, ja moni sentähden menettää terveytensä ijäksi päiväksi”.[87]

Tuomiokapituli ja piispa ajoivat aktiivisesti uusien katekeetanvirkojen perustamista. Vuonna 1911 Keisarillinen senaatti päätti tukea Lapinmaan seurakuntien kiertäviä kouluja perustamalla kaikkiaan viisi uutta katekeetanvirkaa. Muonionniskan ja Kittilän lisäksi Inari, Enontekiö ja Sodankylä saivat lisävirat. Huomattavaa oli, että monissa niistä painotettiin saamelaisten etuja ja saamen kielen taitoja.[88]

Niinpä Inarin uuteen neljännen katekeetan virkaan varattiin sadan markan palkanlisää opettajalle, joka osaisi opettaa saamelaislapsia näiden äidinkielellä. Vuosina 1912–1918 virkaa hoiti Anni Kitti, joka osasi sekä inarin- että pohjoissaamea. Hän pätevöityi virkaan käymällä Tuhkasen kiertokouluseminaarin Hämeenlinnassa lukuvuonna 1912–1913. Tuon ajan hänen sijaisenaan toimi Abram Juhonpoika Aikio. Vuonna 1918 virkaan tuli nuori Agneta Valle.[89]

Myös Enontekiölle saatuun kolmannen katekeetan virkaan liittyi toivomus saamen kielen taidosta. Vuosina 1912–1921 virkaa hoitanut muhoslainen Herman Karjalainen opetti ilmeisesti yksinomaan suomeksi, kun taas hänen seuraajansa Juho Albert Kuru opetteli saamea.[90] Sen sijaan Utsjoelle ei saatu toista katekeetan virkaa hakemuksista huolimatta.

Toiveeseen saada toinen katekeetta Utsjoelle vaikutti sekin, että katekeetta Holmberg oli alkanut sairastella, mutta arvossa pidettyä ”Vanhaa Koulumiestä” ei ilmeisesti haluttu syrjäyttää tehtävästään ennen kuin lainmukaiset eläkevuodet olisivat käsillä. Tästä ehkä johtui se, että Holmberg ei ollut hyvillään toista katekeettaa koskevista hakemuksista.[91] Hän piti niitä epäluottamuslauseena itselleen. Toinen katekeetan virka oli kuitenkin tarpeen alueen laajuuteen nähden, sillä koko seurakunnan kattava kiertäminen oli luultavasti murtanut Holmbergin itsensäkin terveyden.

Sodankylän neljännen katekeetan virka oli tarkoitettu itäiseen koulupiiriin, johon kuului kunnan saamelaisasutus Vuotsossa, Purnumukassa ja Ponkussa. Tältäkin opettajalta

toivottiin saamen kielen taitoa. Kaikki katekeetat olivat kuitenkin suomalaisia ja kenenkään ei tiedetä oppineen saamea. Sadan markan lisäpalkka sisältyi tuomiokapitulin menosääntöehdotukseen vuodesta toiseen, mutta turhaan.[92]

Tarvetta saamenkieliselle opettajalle olisi ollut. Liukkosen mukaan vuonna 1910 Sompion kylissä oli parikymmentä saamelaislasta. Vuonna 1918 lapsia oli kaikkiaan 37, joista äidinkielisiä enemmistö eli 26 lasta.[93] Seurakunnan käsitykseksi vakiintui kuitenkin ajatus siitä, että saamelaiset osasivat sen verran suomea, että saamenkielistä opetusta ei tarvinnut painottaa. Tätä korostettiin niin tuomiokapitulille vuonna 1916 lähetetyssä uudessa ohjesäännössä kuin kirkkoherra Arvi Järventauksen toimintakertomuksessa 1918. Liukkonen on pitänyt Järventauksen lausuntoa oloihin nähden yksioikoisena ja kiistanalaisena, sillä se ei perustunut kenttätilanteessa tehtyyn omaan arvioon.[94]

Tilanne 1910-luvun loppupuolella oli kuitenkin kohentunut kovasti parin vuosikymmenen takaisesta. Saamenkielentaitoisia katekeettoja oli nyt neljä, sillä Utsjoen katekeetan lisäksi Inarin neljästä katekeetasta kolme osasi saamea. Sen lisäksi Enontekiön ja Sodankylän kahteen virkaan toivottiin saamen kielen taitoa. Enontekiöllä tämä edellytys täyttyi 1920-luvulla, Sodankylän Vuotson seudulla ei koskaan.

Utsjoella tilanne alkoi muuttua vuonna 1915, kun N.W. Holmberg erosi katekeetan virasta täysin palvelleena. Katekeetaksi hakevista kolme oli saamelaisia: Tuhkasen seminaarin käynyt Ola Iisakki Guttorm, Jouni Lauri Guttorm sekä Jooseppi Lukkari, joka oli suorittanut diakonin tutkinnon Sortavalassa 1909. Viimeksi mainittu valittiin virkaan koevuosiksi, mutta hän erosi kesken lukukauden keväällä 1917.

Vuonna 1917 virkaan oli viisi hakijaa, joista neljä oli naisia. Valituksi tullut Hellin Aaltonen haki kuitenkin heti virkavapautta ja erosi pian. Kun kirkkoherra otti sijaiseksi paikallisen Martta Hagelinin, vanhemmat torjuivat tämän liian nuorena ja Outakosken kylä teki lakon. Siksi opetus lukuvuonna 1917–1918 jäi hyvin vähäiseksi, kun koulua pidettiin koko lukuvuonna vain 12 viikkoa. Utsjoen ”naiskokeilu” loppui tähän ja virkaan valittiin vuonna 1918 Albert Keskitalo Enontekiöltä. Hänestä tuli Utsjoen pitkäaikainen katekeetta, joka opetteli myös saamea.[95]

Katekeettojen toimenkuva pysyi vuosikymmenten mittaan samana. Koska kiertokouluja sai pitää vain muutamia viikkoja, työtä tehtiin aamusta iltaan. Esimerkiksi vuonna 1907 Enontekiön kiertokoulussa päivä kesti aamuyhdeksästä iltakuuteen niin, että välillä oli tunnin ruokatauko. Viikoittainen tuntimäärä laski vasta 1920-luvun oppisäännöissä esimerkiksi Enontekiöllä 23 tuntiin viikossa.[96]

Katekeettoja pyrittiin lisäkouluttamaan samanlaisten apurahojen avulla, joita jaettiin kansakoulunopettajiksi aikoville. Hämeenlinnassa toimiva ns. Tuhkasen seminaari oli kiertokoulunopettajien koulutukseen tarkoitettu opinahjo. Apuraha ei kuitenkaan ollut riittävän houkutteleva, jotta katekeetat olisivat voineet jättää perheensä pitemmäksi aikaa. Muiden virkamiesten tavoin katekeettojen täytyi asetuksen mukaan olla naimisissa, joten koulutukseen oli hankala lähteä. Saamelaisista katekeetoista Tuhkasen seminaarin koulutuksessa kävi muiden muassa Anni Kitti lukuvuotena 1912–1913.[97]

Katekeetat saattoivat ajautua koulutielle dramaattistenkin elämänkäänteiden kautta. Esimerkiksi Agneta Valle, Inarin pitkäaikainen ja pidetty katekeetta, joutui jo pienenä lastenkotiin menetettyään äitinsä. Tämä oli Hammastunturissa riekkoansoja kokiessaan eksynyt lumimyrskyssä ja sairastunut keuhkokuumeeseen. Lähin lääkäri oli Kittilässä parinsadan kilometrin päässä. ”Äiti riutui vielä neljä vuotta, mutta me avuttomat lapset jouduimme NNKY:n lastenkotiin, jossa sain kodin ja kasvatuksen.”

Yhdeksänvuotiaana myös Agneta itse sairastui. Kirkkoherra Heikinheimo ehti jopa valmistella häntä maallisen elämään päättymiseen: ”Agneta saa pian valkosiivet ja pääsee taivaaseen.” ”Minä en lähde”, tyttö hangoitteli vastaan. ”Miksi et lähtisi?” kysyi kirkkoherra. ”Pelkään hautaa ja kuolemaa.” Omakohtainen hengellinen herätys yhdessä lastenkodin kasvatuksen kanssa lienee ollut syynä tytön opinhaluun. Hän osoittautui rippikoulussa niin lahjakkaaksi oppilaaksi, että kirkkoherra Jalmari Tela ehdotti hänelle, 17-vuotiaalle saamelaistytölle, kahden kuukauden sijaisuutta rippikoulun pitäjänä. ”En rohjennut kieltäytyäkään. Olin lapsi lasten joukossa.”

Vuotta myöhemmin Valle pääsi seminaariin Kotkaan. Matka alkoi kymmenen kilometrin kävelyllä kotoa ja jatkui soutaen 60 kilometriä Inarijärveä pitkin Kyrön kylään. Nyt Ivalosta pääsi jo maantietä pitkin hevoskyydillä 300 kilometrin matkan Rovaniemelle, josta loppumatka sujui mukavasti junassa. Lukuvuoden aikana Inarissa tuli katekeetan paikka auki. Valle sai sen väliaikaisen todistuksen turvin, mutta pystyi jatkamaan koulun loppuun ennen kuin aloitti elämäntyönsä läntisen Inarin kiertävänä opettajana.[98]

Saamelaiskuva 1900–1920

Nimismiehen kuistilta, pappilan verannalta

Kirkkoherra Lauri Itkosen perhe Inarin pappilassa 1900-luvun vaihteessa. Äiti Amandan valvovan katseen alla koko joukko tulevaisuuden lapintuntijoita: Toivo Immanuel, Tyyni, takana (Lauri) Ilmari, hänen edessään Arvo ja Tuomo. Edessä Eeva ja Aili. MIKK.

Pulkkila Pohjois-Pohjanmaalla 1890-luvun lopulla. Kappalainen Lauri Itkosella oli pulma. Perhe oli alkanut kasvaa, mutta tulot pysyivät pieninä ja halla vieraili usein viljapelloilla. Säästyäkseen aikaa vieviltä vaalisaarnamatkoilta hän totesi, että Lappiin pääsi kirkkoherraksi ilman vaalia, jos suoritti yliopistossa saamen kielen tutkinnon. Se oli terävälle nuorelle miehelle helppoa, ja ensimmäisen tilaisuuden tullen hän pisti hakemuksen vetämään.

Valinta Inarin kirkkoherran virkaan vuonna 1899 oli mieluinen: "Olihan siellä vapaa asunto, heinämaat karjalle, 5000 mk vuodessa suoraan valtiolta ja lisäksi jonkinverran tihunteja seurakuntalaisilta." Koko omaisuuttaan hevoskyydillä pohjoiseen kuljettava papin perhe herätti huomiota niin, että vastaantulija kyseli: "Missä nyt on markkinat, kun mustilaisia on niin monta kuormaa menossa?" Matka Inariin kesti kolmatta viikkoa ja Itkosen koko komennus 14 vuotta.[1]

Itkonen oli tyypillinen Lapin virkamies siinä, että hän ei ennen saamen kielen opintojaan tiennyt Lapin kihlakunnasta tai saamelaisista juuri mitään. Tiedonhaluiselle lähtijälle oli kuitenkin tarjolla monenlaisia, joskin aika hajanaisia ja usein vieraskielisiä lähteitä ja oppaita. Myös saamelaisiin kohdistuva tieteellinen tutkimus alkoi lisääntyä, samoin kuin kaunokirjalliset kuvaukset.

Lapin kävijät ja erityisesti virkamiehet halusivat tutustua "Lapin sieluun" eli saada yhteyden saamelaisiin, mutta heidän näkemyksiään sävyttivät usein suomalaiset ihanteet ja yleiset saamelaisia koskevat ajattelutavat. Monia virkamiehiä ja heidän perheitään vaivasi myös kiihkeä kaipaus pois Lapin raukoilta rajoilta – etelään "omenapuiden varjoon".

LAPPIIN LÄHTIJÄN OPPAAT

Vanhoilla päivillään Lapin tuntija ja kirjailija Samuli Paulaharju muisteli kustannustoimittajalleen lapsuutensa elämyksiä Kurikassa Pohjanmaalla: ”Ja Topeliuksen sadut. Oletko koskaan lukenut? Niitä jo monet viisaat halveksivat, olen kuullut, eivät pidä enää ’nykyaikaisina’. Minulla ne on omassa huoneessani hyllyllä. – Sieltä ensimmäiset Lappinikin löysin. ’Sampo Lappelill’ – nyt S-o Lappalainen.”

Paulaharjun pohjoisen innostusta ruokkivat myös Taula-Matin kertomukset Lapin ihmeellisestä maasta Aleksis Kiven *Seitsemässä veljeksessä*. Lisäksi pieneen poikaan vaikuttivat 1880-luvun alussa A.V. Ervastin matkat Karjalaan ja Kuolan Lappiin. Jo kahdeksanvuotiaana pikku Samuli leikkeli *Suomen Kuvalehdestä* Petsamon karttoja, joista erityisen eksoottisena jäi mieleen paikka nimeltä Boris Gleb. ”Oli alitajunnassani varmaan, että saan ne vielä nähdä.”[2]

Paulaharjulla näyttää olleen harvinaisen määrätietoinen suuntautuminen Karjalaan ja Lappiin jo lapsena, mutta hänen luettelemansa lähteet lienevät olleet tuttuja monille myöhemmille Lapin kävijöille ja virkamiehille. Suomalaisten Lapin kuva vielä 1900-luvun alussa oli vahvasti topeliaaninen. Z. Topelius iskosti myyttisen Lapin suomalaisten maantieteelliseen mielenmaisemaan sekä Inarinjärvi-laulussa, sadussa Sampo Lappalaisesta että *Maamme kirjan* selostuksessa pönkäposkisista lappalaisista.[3]

Inariin muuttanut Lauri Itkonenkin teki poikansa Ilmarin kanssa matkan Tenolle ja Rastegaissalle vain nähdäkseen omin silmin ne seudut, joilla Sampo Lappalainen oli seikkaillut.[4] Maanmittari Lahja Castrén puolestaan totesi saaneensa Topeliukselta käsityksen Inarijärvestä tietynlaisena Kuolleena merenä, elottomana ja saarettomana. Käsitystä tukivat koulukartat ja maantieteen opettaja.”Ja kuitenkin on Inari maamme saaririkkain järvi, sillä jonkunverran yli 2000 niitä siinä on – allekirjoittanut kartoitti noin 1600 – ja suuriakin joukossa.”[5]

Paulaharjun ja Castrénin kaltaisten kävijöiden lisäksi Lappiin houkuteltiin virkamiehiä pitemmiksi ajoiksi erioikeuksilla, koska niin papin kuin nimismiehenkin virkoihin oli jatkuvasti pulaa pätevistä hakijoista. Lappiin lähtevät papit saivat lukea hyväkseen kaksinkertaiset virkavuodet, joiden avulla saattoi ohittaa vanhempia hakijoita oman hiippakunnan alueella. Sitä paitsi Inariin ja Utsjoelle hakevat saivat etuoikeuden papinvirkaan saamen kielen taidon perusteella, josta he saivat palkanlisää. [6]

Nimismiehen poika Heikki Soriola kuusivuotiaana v. 1912 päällään lapinvaatteet ja jalassa mustat kengät. Hän on lähdössä ”edustamaan Utsjokea” Helsinkiin. Matka tapahtui Vesisaaren, Narvikin ja Bodenin kautta.

Virkamiehet lähtivät Lappiin usein toivoen pikaista pääsyä takaisin. Ennakkokäsitykset Lapista olivat usein topeliaanisella tasolla, mutta tehtävään vakavammin paneutuvat saat-

Armas Launis kulki hankalassa tunturimaastossa hevosella. Opas Joun-Andaras käveli.

Suomalaiset virkamiehet opiskelivat saamea skandinaavisten oppikirjojen avulla. Ohessa Arvi Järventauksen merkintöjä sanalistaa päntätessä.

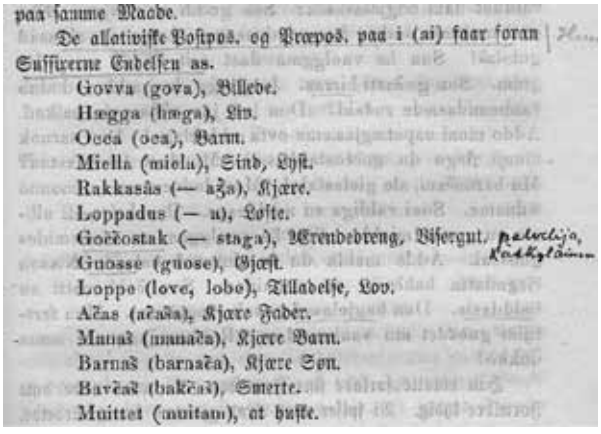

paa samme Maade.
De allativiske Postpos. og Præpos. paa i (ai) faar foran
Suffixerne Endelsen as.
Govva (gova), Billede.
Hægga (hæga), Liv.
Occa (oca), Barn.
Miella (miela), Sind, Lyst.
Rakkasâs (— aža), Kjære.
Loppadus (— u), Løfte.
Gorčostak (— staga), Vrendedreng, Visergut, palvelija, Kaskystäjä
Gnosse (gnose), Gjæst.
Loppo (love, lobe), Tilladelse, Lov.
Ačas (ačaža), Kjære Fader.
Mannaš (mannaža), Kjære Barn.
Barnaš (barnaža), Kjære Søn.
Bavčaš (bakčai), Smerte.
Muittet (muitam), at huske.

toivat löytää parempiakin tietolähteitä ruotsiksi tai latinaksi. Gustaf von Dübenin yleisteos lappalaisista oli ilmestynyt Ruotsissa kolmekymmentä vuotta aiemmin, mutta se sisälsi ajankohtaisinta tietoa – tosin eri alueelta – yksien kansien sisällä. Vanhempi yleisteos oli Johannes Schefferuksen *Lapponia*, yli 200 vuotta aiemmin ilmestynyt klassikko. Molemmat koskivat Ruotsin Lappia.[7]

Suomen Lapista oli saatavilla kaksi laajaa kuvausta 1800-luvulta, molemmat Utsjoen kirkkoherrojen kirjoittamia. Jacob Fellmanin muistelmateoksen *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken* alkuosa oli ilmestynyt vuonna 1846 ja Anders Andelinin *Kuvaus Utsjoen pitäjästä* vuonna 1858. Suuri osa Fellmanin kirjoituksista oli jäänyt julkaisematta hänen elinaikanaan. Hänen poikansa Isak Fellman julkaisi vuonna 1906 lähes kaikki isänsä kirjoitukset neliosaisena kirjasarjana. Agathon Meurman toimitti niistä suomenkielisen valikoiman nimellä *Poimintoja muistiinpanoista Lapissa* (1907).[8] Isak Fellman julkaisi myös neliosaisen sarjan Lapin historian lähteitä. Kyse oli lähdevalikoimasta, josta tuli olennainen viittauskohde tutkijoille.[9]

Vuosien varrella oli ilmestynyt myös Lappia koskevia matkakertomuksia, joista osa oli hyvin saatavilla, kun taas toiset painettiin erikoisjulkaisuissa ja jäivät pienen piirin tietoon. Suosituimpia olivat M.A. Castrénin matkakuvaukset, joiden luonnehdinta lappalaisten rauhallisesta luonteesta sai lähes myyttisen maineen – etenkin kun sekä Ervast että Topelius siteerasivat sitä. Castrénin matkakertomuksista oli ilmestynyt laaja saksankielinen laitos 1862 sekä ruotsinkielinen lyhennelmä, mutta ei suomenkielistä versiota.[10] Vuonna 1902 ilmestyivät Elias Lönnrotin matkakertomukset kahdesta matkasta Suomen ja Kuolan Lappiin 1830- ja 1840-luvuilla.[11]

Saamen kielen opiskeluun oli tarjolla naapurimaissa tuotettuja teoksia. Kun Lauri Itkonen suoritti yliopistossa saamen kielen, hän tilasi Helsingistä K.B. Wiklundin ja J.K. Qvigstadin *Kleine lappische Chrestomathie* -kirjan sekä Lönnrotin ja A. Andelinin tutkimukset Inarin lapinmurteesta. Tutkinnon hän suoritti professori Arvid Genetzille.[12] Piispa J.R. Forsman eli myöhempi Koskimies taas kääntyi vuonna 1901 veljensä, suomen kielen tutkijana tunnetun lehtori A.V. Forsmanin, puoleen. Hän kertoi lähtevänsä Lappiin tarkastusmatkalle seuraavana vuonna ja haluavansa pitää ”saarnantapaisen” saamen kielellä Inarissa ja Utsjoella. Veli lähetti saamenkielistä kirjallisuutta ja neuvoi tilaamaan J.A. Friisin *Lexicon Lapponicumin*. Hän ehdotti myös inarilaisen tai utsjokelaisen saamelaisnuorukaisen hankkimista kielimestariksi.[13]

Koskimiehellä oli hyvä kielipää, sillä hänen sanottiin lukevan kirjallisuutta yli 20 kielellä, joten saameakin hän opiskeli omine nokkineen. Kesällä 1902 hän kirjoitti päiväkirjaansa: ”Kylmä ilma. Lukenut lappia sekä norjalaista runoutta.”[14] Käytännön harjoittelu jäi lopulta matkalle. Kittilän Ketomellassa hän kuuli kieltä ensi kerran elävänä talon vanhalta emännältä, jota hän luonnehti saameksi ”*hui boares galgo*” [hyvin vanha akka]. Nuorempi emäntä Elle, joka piispan mukaan oli ”koko sievä lapitar”, jutteli vilkkaasti saamen kielellä mukana olevan kirkkoherra A. Koiviston kanssa ja kehaisi vierastakin: ”nuorra ja čabba bisma” [nuori ja komea piispa].[15]

Kun hämeenlinnalainen runoilija Larin Kyösti sai vuonna 1904 päähänsä tehdä runoelman lappalaisesta aiheesta, vuoden 1852 Koutokeinon ”kapinasta”[16], hän tiedusteli Genetzin seuraajalta Frans Äimältä tiedonlähteitä mistä tahansa saamelaisiin liittyvästä. Äimä piti von Dūbenin ruotsinkielistä teosta vieläkin parhaana esityksenä saamelaisten kulttuurista. Kansanperinnettä oli tarjolla esimerkiksi J. A. Friisin kokoelmassa *Lappiske eventyr og sagn* sekä Donnerin lappalaisissa lauluissa samoin kuin J. K. Qvigstadin (Äimän kirjeessä Zvigstadin) teoksessa *Lappische Sprachproben*.[17]

Kielen opiskeluun Äimä neuvoi Larin-Kyöstiä ostamaan markalla tai parilla sopivan sanakirjan sekä Wikllundin ja Qvigstadin kieliopin.[18] Kun oululainen Arvi Järventaus lähti kirkkoherraksi Enontekiölle 1910, kielioppina laukussa oli *Lappisk elementärlärebog* vuodelta 1882, samoin kuin matkakokoinen *Salbmagirje* sekä norjansaamenkielinen *Darrogiel ja Samegiel Katekismus*, jälkimmäinen Kristianiassa painettu vuonna 1900.[19] Järventaus suoritti saamen kielen tutkintonsa Äimälle.

Ajatus saamelaisesta kielimestarista tai haastateltavasta suomalaisessa kaupungissa ei ollut niin outo kuin voisi luulla. Lapin harrastajilla tuntuu olleen hyvä tieto siitä, ketä saamelaisia kulloinkin opiskeli esimerkiksi Sortavalan opettajaseminaarissa. Kun Äimä halusi Larin Kyöstin haastattelevan myös saamelaisia, hän kehotti kyselemään mahdollisia kielimestareita Sortavalassa opiskelevalta Inarin saamelaiselta [Samuel Saijetsilta]. Muitakin sopivia haastateltavia Helsingissä asuvalla Äimällä oli tarjota: ”Muuten on täällä Sörnäisten vankilassa paraikaa lappalaisia useammalta eri taholta, mahdollisesti Enontekiöstäkin. Voisithan intervjuuata heitä ennen matkalle lähtöä.”[20]

Kokeneiden Lapin virkamiesten neuvot olivat suuri apu lähtijöille. Esimerkiksi Lauri Itkonen sai erinomaisen Lapin oppaan entisestä Lapin kihlakunnan kruununvoudista, Charles Emile Ahngerista. Tämä kirjoitti käsin Itkoselle pienen oppaan matkustamisesta Lappiin. Hän julkaisi sen

Hämeenlinnalainen Armas Launis keräsi saamelaista musiikkia ja teki Aslak Hetta -oopperan vuonna 1922. Sitä ei esitetty Launiksen elinaikana, vaan vasta vuonna 2008. Vuonna 1922 ilmestynyt kirja Kaipaukseni maa on aikansa parhaimpia saamelaisalueen matkakuvauksia. Valok. Kansalliskirjasto.

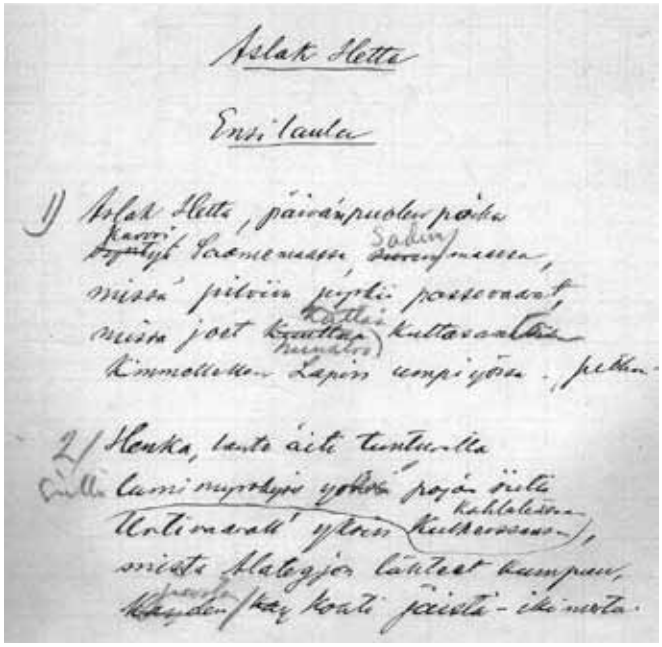

Aslak Hetta

Ensi laulu

1/ Aslak Hetta, päivänpuolen poika
Lapin Saamenmaan, Suomensaamaa,
missä pilvöin pyyti passeraset
miss joet kuuttaa (Kittilä kultavaaltaa
Kimmolehden Lapin ompi yöu, pelto-

2/ Henka, tanto äiti tuntuella
Lapin nuorikon yöhön pojan öitä kahlelessa
Utimaalt' ylkön kultaroseen,
miesti Alategjon lähteet kumpuu,
Käydän/käy koati päivistä - ikimaita.

Larin-Kyösti ei koskaan käynyt Lapissa, mutta kirjoitti runoelman Aslak Hetta (1909), jossa hän käytti saame-sanaa. Käsikirjoitusversiosta äiti Henka muuttui vielä Biggaksi ja Alategjo oikeaan muotoon Alattioksi. HKM.

Norjansaamelaisen Matti Aikion romaani ilmestyi suomeksi peräti kahtena suomennoksena.

myöhemmin Matkailuyhdistyksen vuosikirjassa Karl Resen nimellä. Itkonen puolestaan lahjoitti Inarista lähtönsä jälkeen joitakin inarinsaamenkielisiä kirjoja seuraajalleen Jalmari Telalle, joka vakuutteli aikomustaan opiskella Inarin seurakuntalaisten kieltä. Sairastelun ja espanjantaudin takia suunnitelmat eivät kuitenkaan toteutuneet.[21]

Painettujakin matkaoppaita Lapin kulkijoille oli tarjolla. Suomen matkailijayhdistyksen julkaisema *Matkasuuntia Suomessa* (1888) neuvoi parhaimmat matkareitit ja majoituspaikat sekä kertoi paikkojen taustoja. Kulkijoita varoiteltiin: ”Lappalaiset – – ovat rehellisiä ja hyväntahtoisia, mutta myöskin sangen uteliaita ja jokseenkin ahneita.”[22] Lapin matkoja kuvattiin ajankohtaisemmissakin matkailualan julkaisuissa ja lehdissä.[23] Uudempi matkaopas saatiin vuonna 1905, kun August Ramsay toimitti *Suomi. Matkaopas* -kirjan.[24]

Lapin asioita käsiteltiin 1900-luvun alussa monilla julkaisufoorumeilla. Lapissa matkusti yhä enemmän virkamiehiä, tutkijoita ja muita matkustajia, jotka halusivat kirjata ylös harvinaisia kokemuksiaan. Erikoisaloja edustivat esimerkiksi maanmittarit ja -tieteilijät omissa julkaisuissaan, kuten eri yhdistysten vuosikirjoissa sekä *Terrassa*. Kulttuuritutkijoiden foorumeita olivat *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja*, *Kotiseutu* ja *Matkailijayhdistyksen vuosikirja*. Musiikkitutkija Armas Launis, joka kierteli vuosina 1904–1905 saamelaisten parissa, julkaisi ensimmäiset vaikutelmansa oman alansa erikoislehdissä. Ajalleen harvinaista Lapin paikallishistoriaa edusti G.A. Anderssonin julkaisema Sodankylän ja Kittilän kuvaus (1914), jossa oli sekä perinnetietoa että omakohtaisia havaintoja 1800-luvun lopun olosuhteista[25].

Saamelaisia koskevia artikkeleita julkaisivat laajemmalle leviävätkin julkaisut, kuten *Suomen Kuvalehti*, *Kyläkirjaston kuvalehti* ja *Suomen Kalastuslehti*. Myös sanomalehdistössä ilmestyi silloin tällöin Lapin kuvauksia ja ”Kirjeitä Lapista”, jotka olivat joko virkamiesten tai Lapin asukkaiden tekemiä kuvauksia arkipäivän oloista tai kiistaa herättävistä kysymyksistä. Saamelaisia kirjeenvaihtajia oli ollut *Kalevassa* jo 1800-luvun puolella, ja 1900-luvun alussa Aslak Helander saattoi kirjoittaa pääkaupungissa ilmestyvään *Päivälehteen* uutisia Utsjoen säästä ja onnistuneesta karhunpyynnistä.[26]

Mielenkiintoinen kirjallinen tapaus oli Larin Kyöstin runoelma *Aslak Hetta* (1909), jota voi pitää ensimmäisenä suomalaisen tekemänä kaunokirjallisena kuvauksena saame-

laisista. Se oli harvinainen siksikin, että tekijä käytti siinä *saami*-sanaa lähes yksinomaisena terminä *lappalaisen* sijasta. Larin Kyösti ei koskaan käynyt Lapissa ja hän ammensi aineistonsa lehdistöstä ja kirjallisuudesta, erityisesti Fellmanin ja A. Andelinin vanhoista saamelaiskuvauksista. Larin Kyöstin teos tulvi saamelaisromantiikkaa, mutta ajalleen poikkeuksellisesti se tulkitsi Koutokeinon väkivaltaista välikohtausta jopa ihailevasti alistetun väestön kansannousuna.[27]

Toinen kaunokirjallinen saamelaiskuvaus julkaistiin vuonna 1912, kun norjansaamelaisen Matti Aikion läpimurtoromaani *Eläinten nahoissa* ilmestyi peräti kahtena suomennoksena. Kaarasjoelta kotoisin oleva Aikio kuvasi realistisesti saamelaisten suhdetta kveeni- ja norjalaisväestöihin Norjan rannikon ja sisämaan yhteisöissä. Juhani Siljon tekemän käännöksen esipuheessa V.A. Koskenniemi totesi Aikion olevan suomensaamelaista sukua ja harmitteli, että kielipolitiikoista johtuen Aikio joutui kirjoittamaan norjaksi eikä – suomeksi![28]

Sen sijaan ruotsinsaamelaisen Johan Turin *Kertomus saamelaisista*, joka ilmestyi vuonna 1910 tanskaksi ja saameksi, jäi tuntemattomaksi Suomessa, kunnes Samuli Paulaharju kiinnostui siitä 1920-luvun lopulla ja rupesi jopa kääntämään sitä.[29] Turi itse matkusteli vuonna 1914 Pohjois-Norjan ja Suomen saamelaisalueilla yhdessä maailmanmatkaaja Frank H. Butlerin ja valokuvaaja Borg Meschin kanssa. Inarin ja Varanginvuonon välillä Turi kertoi seurueen yöpyneen Tervala-nimisessä talossa, jonka kirjahyllystä Butler teki löydön, Turin kirjan tanskan- ja saamenkielisenä versiona: ”– – siitä lähtien hän piti minua enemmän arvossa”.[30] Suomen saamelaiskirjailija Pedar Jalvin julkaisema runo- ja novellivihkonen *Muottačalmmit* (Lumihiutaleita 1915) jäi sekin näkymättömiin julkisuudessa. Suomeksi Jalvi julkaisi muutamia artikkeleita.[31]

ASIANTUNTIJOIDEN LAPINKUVAUKSET

Lappia koskeva tieto oli sirpaleista ja hankittava monista eri lähteistä. Merkittävätkin selvitykset saattoivat jäädä pienten piirien tietoon. Tällainen oli esimerkiksi Lapin taloudellisten olojen kehittämistä pohtivan komitean mietintö, joka julkaistiin vuonna 1905. Perinpohjaisuudestaan huolimatta se kului lähinnä hallinnollisten asiantuntijoiden ja tiedemiesten käsissä, kun taas suuri yleisö ei siitä tiennyt.

Vielä vähemmälle huomiolle jäi mietinnön taustaksi koottu aineisto, jonka kirjoittajina olivat alueella pitkään toimineet virkamiehet. Aukusti Koivisto laati kuvauksen Utsjoen seurakunnasta, nimismies J. Rossander Inarin pitäjästä, kansanedustaja Yrjö Halonen Enontekiöltä ja

MAANVILJELYS – SIVISTYKSEN TAE

Maanviljelyskulttuurin ylivertaisuus, joka korostui suomalaisessa tieteessä, heijastui laajemminkin suomalaisessa julkisuudessa. *Perä-Pohjolainen*-lehti julkaisi vuonna 1901 pääkirjoituksen, jossa pohdittiin ”lappalaisten sivistyttämistyön” tehostamista. Paitsi ”juoppous, epärehellisyys ynnä muut turmiolliset ja pahat tavat”, hidasteena oli myös poronhoito, joka pakotti saamelaiset liikkumaan ja esti paikalleen asettumisen.

Pääkirjoittajan mielestä historia osoitti selvästi, että sivistystä saattoi syntyä vain siellä, missä ihmiset olivat hankkineet vakinaiset asuinsijat ja ryhtyneet harjoittamaan elinkeinoa, joka pakotti heidät pysymään paikallaan. ”Näin ollen tultaisiin siihen, että lappalaisia pitäisi totuttaa maanviljelykseen ja ennen kaikkea hankkia maata, ja sitä kyllä heille voitaisiin hankkia ja antaa, kun kerran laki myöntää kruununtorppien perustamisen Lappiin.”

Kirjoittajan mielestä poronhoito sopi sivuelinkeinoksi, kuten etelän paliskunnissa, mutta pääelinkeinona se oli haitallinen. Myönteisenä esimerkkinä kirjoittaja piti kolarilaista Antti Ungaa, joka oli ruvennut viljelemään maata. Samoin hän oli vieraillut Kittilässä Tuomas Maggan luona, joka ”kuuluu olevan sivistyneimpiä joukossaan”. Tuomaksen poika Niilo vaikutti vielä edistyneemmältä, koska oli oppinut itsekseen kirjoittamaan ja aikoi ruveta viljelemään maata.

Kirjoittaja veti yhteen: ”Jos tahdotaan, että – – koko lappalais-rotu ei häviäisi olemassa olosta, niin olisi ennen kaikkea hankittava heille vakinaisia asuinsijoja. Ja onhan lappalaisilla maanomistukseen yhtä suuri oikeus kuin esim. Yhdysvaltojen intiaaneilla, joille sanotun maan hallitus on luovuttanut suuria maa-aloja.” Kirjoittajan mielestä saamelaisille oli järjestettävä myös maanviljelysopetusta, jotta sivistyttämistyö voisi päästä kunnolla käyntiin.

Vuonna 1906 tuli ajankohtaiseksi Lapin kihlakunnan oman maamiesseuran perustaminen, koska Perä-pohjolan maamiesseuralta ei tuntunut riittävän voimia tai mielenkiintoa Lapin maatalouden kehittämiseen. Saman vuoden huhtikuussa perustettiin Lapinmaan maatalousseura Kittilässä. Ainoa saamelainen paikalla oli Utsjoen talollinen, poliisi Ola Guttorm. Myöhemmin myös N.W. Holmberg valittiin yhdistyksen johtokuntaan. Paikallisina asiamiehinä toimivat opettaja J. Guttorm ja poliisi Guttorm, siis poika ja isä.

”Lappalainen ajaa suksiporolla.” Arthur Heickelin maalaus 1912. Yksityisomistuksessa. MV.

Lapinpukuinen Matti P. C. Rettigin tupakkatehtaan mainoksessa Kalevassa 1905.

J. V. Parlin Kittilän ja Sodankylänkin kunnista.[32] Kertomusten voi nähdä jatkavan sitä asiantuntijaselostusten perinnettä, jota oli tehty relaatioiden tai kuvausten (*beskrifningar*) nimellä 1600-luvulta lähtien yleensä pohjustamaan laajempia yleisesityksiä.

Selostukset oli tarkoitettu alun perin muistioiksi komiteaa ja ehkä laajemminkin virkamiehiä varten. Tekijät laativat ne kuitenkin kirjallisen kuvauksen muotoon niin, että niitä voitaisiin käyttää osana mietinnön kuvausosioita. Suurelta osin näin ei käynyt, sillä siinä, missä esimerkiksi Rossander ja Koivisto kiinnittivät päähuomionsa saamelaisiin, mietintö käsitteli kansallisia eroja vain niukasti. Siten myös saamelaisia koskevat erilliset maininnat jäivät suppeiksi.

Komitean arkistoon liitetyt kertomukset tarjoavat kiinnostavan näkökulman siihen, millä tavoin Lapin kihlakunnan kokeneet asiantuntijat näkivät saamelaisten elämäntavan ja kulttuuriset erityispiirteet 1900-luvun alussa. Esimerkiksi eri ryhmiä koskevissa painotuksissa on nähtävissä sama ero kuin eri pitäjien väestöjen määrissä. Rossanderilla ja Koivistolla saamelaiskuvaukset olivat laajoja, kun taas Halosen lähtökohta oli toinen:

> Suurin osa Enontekiön kunnan asukkaista on suomalaisia eli n.s. lantalaisia, joiden äidinkieli on suomi, vaikkapa useampi osaa lappiakin, mikä vähemmässä ja mikä suuremmassa määrässä, kumminkin vaan harvoilla heistä on täydellistä taitoa viimemainitussa kielessä. – – Noin 12 prosenttia kunnan väkiluvusta on kota- eli tunturilappalaisia, jota vastaan kalastajalappalaisia ei ole yhtään. Heidän äidinkielensä on lappi ja sitä he keskenään puhuvat, mutta osaavat kaikki suomea, vaikkakin kankeanlaisesti sitä puhuvat.

Tältä pohjalta Halonen vain mainitsi porosaamelaiset, heidän yhteydessään porovarkaudet erityisenä ongelmana.[33] Parlinin kuvaus Kittilästä ja Sodankylästä ei ottanut saamelaisia huomioon senkään vertaa. Hän ei maininnut edes poronhoitoa Kittilän elinkeinoista puhuttaessa, vaikka eritteli tarkoin muut elinkeinot. Parlin näki pohjoisten pitäjien kehityksen pelkästään maatalouden valossa. Sodankylän elinkeinoista Parlin mainitsi poronhoidon yhtenä sivuelinkeinona. Porot merkitsivät hänelle lähinnä raaka-aineiden tuottajia ja rahdinvetäjiä, mutta esimerkiksi raidoilla ajamiseen liittyvistä käytännön ongelmista hän puhui jopa porojen rääkkäyksenä.[34]

Sodankylän saamelaisista Parlin mainitsi: ”Nämä lappalaiset asustelevat vieläkin kodissa. Talvella siirtyvät he porokarjoineen paikasta toiseen, mutta kesän aikana asuvat Sompiojärven rannalla sekä Riestojoen varrella, missä heillä on kotansa.” Kuvauksen mukaan saamelaiset muuttivat päämäärättömästi niin, että kotaa ”täytyy aina väliin muutella toisesta paikasta toiseen”.[35] Tämän tyyppisiä lappalaiskuvauksia professori J.E. Rosberg moitti sanomalla, että liikkeellä oli paljon vanhentunutta tietoa porosaamelaisista.[36] Parlin näki saamelaisten kohtalon perinteisen historiankäsityksen eli väistymisteorian valossa:

> Pitäjän asukkaat ovat vanhaan aikaan olleet lappalaisia, mutta sikäli kun suomalaiset ovat sinne tunkeutuneet ja ryhtyneet harjoittamaan jonkunlaista maanviljelystä, on lappalaisten täytynyt siirtyä yhä pohjoisempaan niin, että lappalaisia tätä nykyä tavataan ainoastaan pitäjän pohjois-osassa eli Sompion kylässä ja on osa näistä lappalaisista noin kolmatta kymmentä vuotta sitten muuttaneet Karesuannon pitäjästä Ruotsista.[37]

Rossanderin ja Koiviston kertomuksissa korostuivat lähes runolliset kuvaukset porosaamelaisista ja heidän elämästään. Sen sijaan järvi- eli inarinsaamelaisista Rossander ei kertonut lainkaan. Koivisto taas kuvasi jokilappalaiset tietynlaisena sivilisoituneena vastakohtana porosaamelaisille, mutta moitiskeli erityisesti miehiä laiskanpuoleisiksi luonnonlapsiksi, jotka viihtyivät talojensa lämmössä. Kahvi oli jatkuvasti tulella, samoin lihakeitto.

Koivisto arvosteli miesten käsityötaitoja, sillä monet eivät kuulemma osanneet veistää kirvesvartta ja nikkarismiehiäkin löytyi vain pari kolme koko kunnasta. Sen sijaan vaimoväkeä kirjoittaja kehui taitavaksi käsitöissä: ”Lapin vaimo on nahkuri ja suutari, kankuri ja räätäli, hän pehmittää nautaeläimen nahkan kesäkenkätarpeiksi, samoin kuin porontaljan ja koipinahat talvivaatetarpeiksi; hän neuloo nahkoista ja vaatteista – – kaikki päällä pidettävät.” Kotitöiden lisäksi naiset hoitivat karjan, usein hevosenkin, joskin mieskin osasi lypsää lehmää. ”Lapin vaimolla on aina jotakin tekemistä, mutta joutavana hän ei istu eikä hän keittopuuhiin usein jouda. Lapsensakin hän hoitaa hyvin hellävarasesti, ja aikaa hänellä on kaikkeen; mutta puhtaudesta hän ei juuri välitä.”[38] Komitealle raportoiva Koivisto kiinnitti erityistä huomiota hygieniaan.

> Lappalainen yleensä ei ole elintavoissaan siisti ja puhdas. Tunturilappalaisen asumusolot ovatkin sitä laatua, ettei siellä puhtaudesta voi tulla kysymystäkään ei missään suhteessa. Jokilappalaisen asumusoloissa sitä voisi paremminkin harrastaa, mutta hänkin on tottunut liassa elämään eikä kaipaa parempaa, poikkeuksia parempaan päin kuitenkin paikoin huomaa. Huoneita harvoin pestään ja samoin vaatteita, paitsi pyhävaatteet, jotka ovat aina puhtaat niin tunturi- kuin jokilappalaisilla, miehillä ja naisilla ja onkin aivan loistavanväriset, punaisilla ja keltaisilla nauhoilla koristellut.

Entisen kirkkoherran mukaan likaa oli kaikkialla, samoin kuin täitä ja kirppuja ”kauheasti”. Talvella kaikki vaatteet vietiin ulos pakkaseen, jossa ne piestiin erityisesti tähän tarkoitukseen koivunvitsaksista punotulla ruoskalla niin, että ”tikit [täit] karisevat hangelle; mustaksi jää jälki, niin niitä karisee.” Ruokailun siisteyskään ei pappismiestä tyydyttänyt, sillä keittovälineitä ei pesty sen enempää kuin pataan laitettavia lihoja ja kalojakaan. Sormilla syöminen oli osoitus alkukantaisesta siivottomuudesta.

Koivisto moitti asuntojen hajuja ja selvitti myös syitä niille: ”Lapin asunnoissa on aina omituinen haju, joka tulee poron nahkasta valmistetuista vaatteista ja kaikenlaisista happamista ruoka-aineista ja varmaan liiasta liasta. Kun lappalainen käyttää ruoka-aineissaan vähän suolaa, niin hänen suolakalansa on yleensä kesääntynyttä, s.o. kovasti hapanta ja haisevaa ja samoin ovat lihavaratkin kevätpuoleen, kun ilmat lämpenevät.”

Koivisto kehui kuitenkin suomalaisten mukanaan tuomaa hygieniaa, kuten saunoja, sillä siinä missä tunturilappalainen ei käynyt koskaan saunassa, ”jokilappalainen kun on siihen tottunut, on ahkera kylpijä”. Myös tapojen parantumista oli ollut havaittavissa erityisesti Norjan puolelta levinneen lestadiolaisuuden myötä. ”Entisinä aikoina on kansa ollut ahneenpuoleinen viinaan ja väkeviin juomiin, vaan nykyjään kansa on yleensä raitista; joku vielä on, jota voipi juopoksi sanoa. – – Uskonnollinen liike, læstadiolaisuus, on tapoja täälläkin

siinä suhteessa raitistuttanut.” Yleisenä luonnehdintana Koivisto määritteli:

> Lappalainen yleensä on rehellinen ja sanansa pitävä, mutta lakia, joka kieltää kalastamasta, metsää haaskaamasta, vieläpä poroja varastamasta, hän ei kunnioita, sillä hän pitää sen ihmisten tekemänä vastoin Jumalan lakia. Kun Jumala on kalat kasvattanut, metsät istuttanut ja porot vapauteen luonut, niin on hän ihmiselle antanut vallan niitä hyväkseen käyttämän. Säästäväiseksi ei voi lappalaista sanoa, sillä hän on päivän lapsi, joka huomisesta ei huolehdi, syöpi ja juopi kun saapi käsiin kun on puute, mutta ei valita eikä kerjää. Rahan ahneutta voipi hänessä olla, sillä hän on hyvä ottamaan missä vaan on siihen tilaisuutta. Ja keskinäistä kateutta on hyvinkin likeisten sukulaisten välillä; isä voipi kadehtia lastaan, lapsi isäänsä, veli veljeään j.n.e.

Koiviston mukaan saamelainen rakasti ja kunnioitti ”itseään ensi sijassa ja vaimoaan ja lapsiaan toisessa”, kun taas ”muut kansallisuudet hänen rinnallaan eivät ole mitään”. Suomalainen mies sai vähän kunnioitusta osakseen, jos osasi esimerkiksi sauvoa, mutta ”suomalaista naista hän ei kunnioita, vaan nimittää häntä riukun nimellä eikä lappalainen voi vaimoaan pahemmin loukata kuin sanomalla häntä riu’uksi, s. o. suomalaiseksi naiseksi, joka ei pysty lapin naisen töihin.”

Koiviston mielestä ei kuitenkaan ollut pelkoa saamen kielen ja kansallisuuden häviämisestä ainakaan Utsjoella, koska saamelaiset pitivät niitä suuressa arvossa. Saamelainen oli kiintynyt maahansa, ”eikä siirtolaiskuume ole häntä vielä kuumentanut; hän ei vaihtaisi olojansa mihinkään.” Kaiken kaikkiaan Koivisto oli sitä mieltä, että utsjokelaiset olivat hyviä kansalaisia. Sekä tunturi- että jokisaamelaiset toivat lapsensa kouluun ja pitivät hänet koulussa tarvittavan ajan. He hoitivat kunnallisasiat itse ja seurasivat mielellään yhteiskunnallisia ja valtiollisia teemoja. Erityisenä kehuna Koivisto totesi, että utsjokelainen istui kirkossakin toimituksen alusta loppuun, vaikka olisi pakkastakin. [39]

Yllättävää on, miten vähän taustatiedoiksi kootut, paikoin hyvinkin asenteelliset kuvaukset vaikuttivat lopulliseen mietintöön. Lapin komitean suhtautuminen saamelaisiin oli suurelta osin asiallista ja kiihkotonta. Tehtävänsä mukaisesti se ei nostanut Lapinmaan etnisiä suhteita suureen rooliin, vaan saamelaisia ja suomalaisia käsiteltiin yleensä yhteisesti alueen ”väestönä”. Se ei johtunut siitä, että komitea oli nähnyt kihlakunnan väestön yhtenäisenä – päinvastoin. Mietinnön johdannossa se piirsi tarkan kuvan ryhmien eroista ja myös niiden välillä olevasta ”rajamaasta” eli tapauksista, joissa saamelaisista tuli suomalaisia tai suomalaisista saamelaisia.

Mietintö totesi Lapin suomalaisen väestön muuttaneen maan etelä- ja itäosista. Suomalaisten katsottiin olevan ”yleensä kookasta ja älykästä väkeä, joitten usean mieli nykyisen sukupolven aikana näyttää enemmän kääntyvän kaupan ja muun keinottelun puoleen kuin maanviljelijän raskaaseen ruumiilliseen työhön”. Osasyynä oli isojaon aloittaminen, joka houkutteli hankkimaan helppoja tuloja metsäkaupoilla. ”Kielensä, elintapansa ja vaatetuksensa ovat Lapin suomalaiset säilyttäneet muuttumattomina.”[40]

Väestöjen suhteista komitea totesi, että suomalaisten myötä maanviljelys ja karjanhoito olivat levinneet saamelaisten keskuuteen aina Utsjoelle saakka, kun taas suomalaiset olivat oppineet saamelaisilta harjoittamaan poronhoitoa, josta oli tullut heillekin merkittävä elinkeino. Tavallinen kehityskulku komitean mielestä oli, että saamelainen, joka luopui perinteisistä elinkeinoistaan ja siirtyi uudisasukkaaksi, muutti myös elintapansa, pukunsa ja kielensä suomalaiseksi.

Komitea kiinnitti kuitenkin huomiota siihen, että myös suomalaiset saattoivat saamelaistua elintapojaan, vaatetustaan ja kieltä myöten. Seka-avioliitoissa sulautuminen riippui siitä kielellisestä ympäristöstä, johon mies tai vaimo tuli: ”Kun suomalainen mies nai lappalaistytön, suomalaistuu tämä, jos hänen on eläminen suomalaisissa oloissa, mutta mies lappalaistuu, jos pariskunta elää lappalaisissa oloissa.” Mietinnön mukaan suomalainen nainen ei yleensä halunnut eikä voinut elää ”lappalaisissa oloissa, joissa naisen tehtävät ovat paljon vaikeammat ja monipuolisemmat kuin suomalaisissa”.

Yleissuuntauksena Lapinmaassa komitea piti väestön suomalaistumista. Selityksenä oli perinteinen vetäytymisteoria ja käsitys voimakkaammista kansakunnista: ”Luonteeltaan on puhdasrotuinen lappalainen siivo ja nöyrä sekä voimakkaam-

Helsingin Kaiku -lehti huomioi etusivullaan Suomen saamelaisten retken Hampuriin ja Königsbergiin 1910. Retken johtaja Juhani Jomppanen kuvassa vas. takana sylissään tytär Maaret ja vas. vaimo Marja. Pojat vas. Matti, Aslak ja Juhani. Jouni Piera syntyi matkan aikana Königsbergissä. Perhe käytti talvivaatteitaan myös kesähelteillä järjestetyissä esityksissä.

HELSINGIN KAIKU

8:s vuosik. Helsingissä, Helmik. 12 p. 1910. N:o 6

Sisältö. Kuvia: Lappalaisia matkalla maailman näyttämölle. — Seitsemän kuvaa muodista 19:nnellä vuosisadalla. — Kolme kuvaa Pariisin tuhvista. — Toukolan uusi kansakoulurakennus. — Eräs „Hellaan" flyygeleistä. Muotokuvia: Arvid Berner. — Lilly Rönnblad. — Selma Kajanus. — I. Timirjaseff. — Vassalainen murhapoltttaja.

Kirjoituksia: Kotiin palanneet siirtolaiset. — Muoti 19:nnellä vuosisadalla. — Kaksi runoa, kirj. U. V. Valakorpi. — Suomalainen pianotehdas „Hellas". — Pieniä tietoja.

Lappalaisia matkalla maailman näyttämölle.

Sanomalehtien kertomuksista tunnettu lappalaisseurue matkalla Hagenbeckin eläintarhaan Hampurissa. Valokuva otettu Hangossa.

paa pakeneva. Tätä todistaa se seikka, että hän suomalaista on paennut äärimmäiseen Pohjolaan saakka saadakseen vanhoja perittyjä tapojaan noudattamalla elää erillään ja itsenäisenä. Missä pakeneminen ei enää ole ollut mahdollinen vaan lappalaisen on täytynyt mukautua elämään voimakkaamman kansallisuuden parissa, siellä hän pian muuttuu elintavoiltaan ja kieleltäänkin voimakkaamman kaltaiseksi."

Suomalaistumisen edellytyksenä komitea piti saamelaisten mukautuvuutta, jonka ansiosta "suomenkieltä oppii lappalainen pikemmin kuin suomalainen lapinkieltä". Inarissa suomen kielen oppiminen oli luonnollistakin, mutta sama ilmeni myös Utsjoella, jossa kosketuksia suomalaisiin oli edelleen hyvin vähän. Komitean tapa korostaa saamelaisten suomen kielen taitoa muodostui myöhemmin monien virkamiesten perusteluksi sille, että saamenkielistä opetusta ei tarvittu.

Mietinnön suppea kuvaus saamelaisista teki huomioita, jotka monilta lyhytaikaisilta Lapinmaan virkamiehiltä jäivät huomaamatta. Se rekisteröi esimerkiksi suomalaisesta elämäntavasta poikkeavan vuotuiskiertojärjestelmän, joka oli luontoa säästävä ja ympäristön moninaiskäyttöön perustuva taloudellisen hyödyntämisen malli. Mietinnön mukaan perinteiset elinkeinot olivat riippuvaisia erilaisista ympäristöistä vuoden mittaan: "Kun kalastuksen tuottavaisuus eri vuoden aikoina, keväällä, kesällä ja syksyllä, on suuresti riippuva paikasta, missä sitä harjoitetaan, on varsinkin Inarin kalastajalappalaisilla kevät-, kesä- ja syysasuntonsa eli 'paikkansa'."

Mietintö kuvasi sitä elämänmuodon vaikutusta asumiseen, joka sai monet virkamiehet pitämään saamelaisten rakennuskantaa puutteellisena: "Talviasunto, joka useimmiten sijaitsee porolaitumien keskustassa, on paremmin rakennettu kuin kesäasunto, mikä rakennetaan jonkun kalarikkaan järven tahi joen rannalle. – – Kesäasunnossa on tavallisesti ainoastaan yksi huone, jota vastoin talviasunnossa sellaisia on useampia, ainakin tupa ja kamari. Näistä pidetään kuitenkin viimeksi mainittua kylmillä, sillä lappalaisperheen jäsenet haluavat oleskella koolla yhdessä huoneessa ja asuvat talvella tuvassa."[41]

Komitean yhteenveto noudatteli perinteisten lapinkuvausten – ja kirkkoherra Koiviston – linjaa sikäli, että sen mukaan saamelainen asumus oli "usein huonosti siivottu ja pahanhajuinen, ruoka-astiat likaiset samoin kuin lappalainen itsekin". Saamelaisten puhtauden ja siisteyden katsottiin siis jättävän "paljon toivomisen varaa". Mietintö ei kuitenkaan selittänyt sitä rodun tai kansan ominaisuudeksi, vaan seuraukseksi liikkuvasta elämästä ja ahtaasta asumisesta. Samoin hajuja, jotka yleensä tulkittiin alemmalle kansalle luonteenomaisen siivottomuuden merkiksi, mietintö selitti käytännöllisillä syillä: "Haju (asunnoissa) syntyy varsinkin happamesta kalasta, jota lappalainen käyttää ruuakseen, ja poronnahkaisista vaatteista, jotka pehmittämistä varten ovat voidellut kalanrasvalla ja muilla pahanhajuisilla voiteilla."[42]

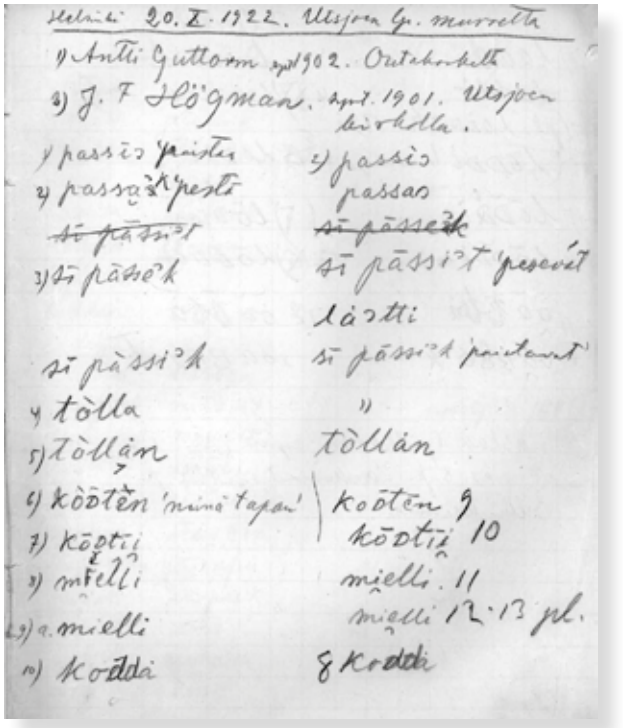

Frans Äimän merkintöjä Tenon murteesta 1900-luvun alussa.

"HEIKOMPIEN TAVALLINEN KOHTALO TULLA SORRETUKSI ON TÄYSIN MITOIN KOHDANNUT HEITÄ"

Toukokuussa 1910 Helsingissä järjestettiin harvinainen Lapin ilta. Juhlavieraina oli joukko saamelaisia, jotka menesjärveläisen Juhani Jomppasen johdolla olivat kiertäneet ns. lappalaiskaravaanissa ympäri Saksaa neljä kuukautta. Illan aikana yleisölle näytettiin lapinkävijöiden ottamia skioptikon-kuvia, joita

saamelaiset kommentoivat innokkaasti. He kertoivat omasta kulttuuristaan ja Saksan matkasta sekä joivat kovasti kahvia, ”yhtä parhaista maallisista juomista”. Kun järjestäjät pyysivät esittämään saamelaista musiikkia, vieraat suostuivat mielellään ja alkoivat – veisata virsiä![43] Se lienee ollut uskovaisille saamelaisille sopiva tapa esittää ”perinnemusiikkia”.

Monet Lapin iltaan osallistuneista suomalaisista olivat ehkä käyneet Lapissa, mutta toisille elävä kosketus saamelaisiin loi varmasti uudenlaisen kiinnostuksen Lappiin. Samana vuonna Helsingin Kaisaniemen puistossa vieraili toinenkin saamelaisryhmä.[44] Uudenlaista saamelaiskuvaa välitti myös dia- tai kuultokuvaesitys, joka toi Lapin maisemat ja saamelaiset yleisön eteen elävämpinä kuin kirjat tai lehdistö. Kielentutkija Frans Äimä ja maantieteilijä J. E. Rosberg, jonka kuvia illan aikana pääosin esitettiin, olivat 1900-luvun alun johtavat saamelaistutkijat.

Äimä edusti suomalaiskansallisen tutkimuksen vahvaa linjaa Suomessa, kielitieteellistä jatkumoa. Hän vietti 1900-luvun vaihteessa Lapissa yhteensä puoli vuotta ja perehtyi erityisesti inarinsaamen kieleen. Hän käytti kielimestareina myös Helsingissä käyviä saamelaisia. Äimä piti Helsingin yliopistossa saamen kieleen liittyviä kursseja sekä antoi todistuksia saamen kielen taidosta muun muassa Lappiin meneville virkamiehille. Larin Kyöstin tavoin häneen ottivat yhteyttä monet saamelaisista kiinnostuneet. Hän julkaisi löydöksiään ja matkakuvauksiaan erikoislehdissä, kuten Virittäjässä ja Suomalais-ugrilaisen seuran vuosikirjassa. Äimä väitteli inarinsaamen fonetiikasta vuonna 1914.[45]

Rosberg taas oli maantieteilijä, joka nimitti omaa kulttuurikiinnostustaan antropogeografiseksi näkökulmaksi. Ensimmäiset matkansa saamelaisten pariin hän teki 1890-luvun alussa. Vuosina 1911–1912 hän julkaisi perinpohjaiset ja laajat artikkelit havainnoistaan sekä ruotsiksi että suomeksi. Suomenkielisestä julkaisusta *Lappi* (1911) tuli ensimmäinen suomalainen monografia saamelaisista sitten Anders Andelinin Utsjoen kuvauksen 1860-luvulla.[46]

Periaatteiltaan Rosbergin kirja noudatteli ulkopuolisten asiantuntijoiden tekemien saamelaiskuvausten perinnettä. Siihen kuului kokonaisvaltaisen ja järjestelmällisen kuvan luominen niin maantieteellisistä puitteista kuin saamelaisväestöstäkin. Edeltäjistään Rosberg arvosti Jacob Fellmanin kirjoituksia, mutta suhtautui tylysti Anders Andeliniin, jonka kuvausta Utsjoen saamelaisista hän piti kylmänä ja vastenmielisenä. Omien kuuden kesän kokemustensa pohjalta hän ei allekirjoittanut joidenkin suomalaisten näkemyksiä syöpäläisten suuresta määrästä.[47]

Rosberg erotteli saamelaisryhmät toisistaan elinkeinojen ja kielten perusteella, mutta maantieteilijänä oli kiinnostunut myös ryhmien erilaisista tavoista sopeutua luonnonympäristöihinsä. Hän ei pitänyt saamelaisia vain menneisyyteen kuuluvana ikiaikaisena ilmiönä, jossa ei olisi koskaan tapahtunut kehitystä. Hän selvitteli niin suomalaisen hallinnon kuin uudisasutuksenkin vaikutuksia saamelaisiin. Samoin hän puuttui käsitykseen saamelaisväestön pienemisestä.[48]

Rosbergin *Lappi*-teos ja erityisesti sen laajempi ruotsinkielinen versio olivat historiallisia tapauksia toisellakin tavoin. Niihin sisältyivät ensimmäiset systemaattiset pyrkimykset kuvata Suomen saamelaisia rodullisesti. Rosbergin mielestä suomalaiskansallinen tutkimus osoitti vanhakantaisuutta suhtautumalla hyljeksien eurooppalaisiin rotuteorioihin, joihin Rosberg itsekään ei suhtautunut kritiikittömästi. Joka tapauksessa ikään kuin tutkimuslinjan avaukseksi hän mittasi suurin piirtein kaikki kohtaamansa saamelaiset:

> Mittani eivät ole aivan täsmällisiä, sillä mittaan useat lappalaiset paulakengissä, josta mitasta olen laskenut pois arvioidun eron tämän ja paljain jaloin seisovan pituuden välillä. – – Mitta paulakengissä on niin sanoaksemme lappalaisten maantieteellinen mitta, sillä lappalainen ei koskaan käy paljain jaloin, eikä kernaasti näytäkään jalkojaan, vaikka ne ovat hyvin sievät ja valkoiset.[49]

Rosberg luki saamelaiset mongoliseen rotuun, mutta arvosteli eurooppalaisessa rotututkimuksessa esitettyjä väitteitä, jotka perustuivat hyvinkin puutteellisiin aineistoihin. Hän piti perusteettomana uskonkappaleena yleistä käsitystä saamelaisten lyhytkalloisuudesta, jonka hän arveli vaihtelevan eri saamelaisryhmien välillä, mutta josta oli hyvin vähän mittauksia. Rosberg itse otti saamelaisilta ”lakkimittoja” eli mitan otsan yli korvien yläpuolelle, mutta sekin kertoi vain sen, että ”pään koko tällä napaseutukansalla on verrattain pieni”.[50]

Samalla tavoin hän kumosi käsityksen saamelaisten mustatukkaisuudesta, joka saattoi pitää paikkansa Norjan porosaamelaisilla, mutta jo ”meidän porolappalaisistamme” tuskin puoletkaan oli mustatukkaisia. Joukossa oli paljonkin vaaleatukkaisia: ”Olen nähnyt muutaman aivan vaalakan ja sinisilmäisen lappalaisen, vieläpä punatukkaisia ja punapartaisia. Silmät ovat usein kyllä ruskeat, mutta ei niin yleisesti kuin tavallisesti luullaan.”

Rosberg korjasi ulkomaisten antropologien käsitystä myös sen suhteen, että ”lappalaisperheissä vilisee lapsia”.

Sammuttijarven tila muutoksessa: uuden talon piippu nakyy vanhan kodan takaa. Vas. Sáárá-ákku (Aikio), Sáárá Sáárá eli Saara Saijets (o.s. Aikio) sylissä Hans Saijets, Hannu Saijets (Siempárnáá Hannu), Aleksanteri Veskoniemi, Elias Paltto, Kirkkoväärtin-Anna (Aikio) ja Johannes Aikio eli Kirkkoväärti-Johannes. Maassa etualalla istumassa Akun-Jouni Högman eli Áhu Jovnâ, Anna Saijets (myöh. Morottaja) ja Saara Saijets. Akun-Jouni oli Elli Helanderin kasvattipoika. Valok. J. E. Rosberg 1907. (Montera)

Helsingin yliopiston maantieteen professori J. E. Rosberg kuului Ruotsin ja Norjan porokomissioniin, jonka matkoilta 1910-luvun alkupuolella otettu kuva sisältyy Väinö Tannerin arkistoon. Aukeaman kuvat ovat Rosbergin ottamia. Tanner / TM.

Vuotson porosaamelaisia. Ylärivin miehet ovat Jouni Hetta ja Piera Sara, josta oik. taustalla on K. Sara (o.s. Ponku) ja oik. hänen edessään M. Peltovuoma sekä suomalainen piika. Alarivin aikuiset ovat vas. J. Hetta (o.s. Tuuri), J. M. Magga (o.s. Hetta), Elsa Nikodemus, Marja Hetta, G. M. Hetta (o.s. Ponku) sekä E. Hetta (o.s. Ponku). Valok. J. E. Rosberg. (Montera)

Tenon saamelaisia Nuorgamista. Vieraina on kaksi norjansaamelaista perhettä. Kuvaaja J. E. Rosberg mittasi kaikki aikuiset tarkasti ja otti valokuvan paitsi edestä, myös henkilöiden profiileista. Ylärivissä J. W. Holmberg, Nils Holmberg, Fredrik Holmberg, Ole Olsen, Nils H. Holmberg, Jouni Halonen ja H. Aslaksen. Toisen rivin naiset Elin Holmberg, K. Holmberg, Ella Holmberg, Anna Olsen (o.s. Holmberg), Elin K. holmberg, Marta Holmberg ja M. Holmberg. Alarivin aikuiset Elin Aslaksen, E. Eilert-Johnsen, Inka Halonen ja Elmini Guttormsen. Valok. J. E. Rosberg. (Montera)

Näin oli hänen mukaansa köyhillä järvilappalaisilla, joiden elämänfilosofia kuului: ”Lapset ovat köyhän omaisuus”. Yleisesti saamelaisalueen mökeissä oli kuitenkin usein vain pari pienokaista, joita hoidettiin erittäin hyvin. Rosberg korosti saamelaisten lapsirakkautta, jonka ansiosta lapset ”eivät kuole huonoon hoitoon”.[51]

Saamelaisten suhtautumisesta Rosbergin vierailuihin ei ole tietoa, mutta sitä voi kuvitella. Hän käytti paljon aikaa perheenjäsenten mittailemiseen ja arvioimiseen. Usein hän kokosi väen pihalle ottaakseen heistä kuvan, tuotiinpa kuviin joskus rekvisiittaa aitastakin. Kuvateksteihin hän lisäsi henkilöiden mittasuhteet. Paikkakunnalta poistuneesta tutkijasta ei yleensä enää kuultu eikä hänen mahdollisesti julkaisemastaan kirjasta tiedetty. Niinpä saamelaisilta jäi lukematta, mihin kaikkeen ”lannan herra” oli kiinnittänyt huomiota.

Rosberg saattoi pohtia kirjassaan porolappalaisille ominaista vääräsäärisyyttä, kun taas erityisesti järvilappalaisilla oli pitkät kädet: ”Lieneekö hän tähän alituinen soutaminen syynä? Tunnettua on joka tapauksessa, etteivät porolappalaiset käytä käsivarsiaan juuri muihin töihin kuin ’suopungin’ heittämiseen.” Rosberg kertoi kirjassaan, että lappalainen ei soveltunut koviin töihin. Oppaana, kokkina, soutajana ja hauskana seuranpitäjänä hän oli kuulemma oivallinen, mutta esimerkiksi koskenlaskijana hermostui vaaratilanteissa. Oppaitaan tutkija luonnehti:

> Mainittiin lappalaisten käynnin olevan hyvin omituisen. Oudosta on aina hauskaa katsella, miten he kävellä huojuttelevat. Mutta koettakaapa seurata lappalaista pitkällä taipaleella! Siinä pian pitkäsäärinen suomalainen väsyy, vaikka hän olisi ilman taakkaa. Lappalainen vain uupumatta astuskelee yli kankaitten, kahlaa läpi soiden ja ”kiikkuu” (kiipeilee) tunturien rinteillä, joskus kääntyen ja lausuen kummastellen: ”No mihin se lantalainen jei, eikö se teelle sileällä vuomalla ja selgillä perjä.”[52]

Vuonna 1913 suuressa *Tietosanakirja*-sarjassa myös suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori U.T. Sirelius kirjoitti erikoisartikkelin saamelaisista. Hänkin piti näitä mongoliseen rotuun kuuluvina, joskin totesi, että ”tutkimatta on vastaiseksi, missä suhteessa he antropologisesti ovat muihin napa- tai (mahdollisesti sukupuuttoon kuolleisiin) eteläisempiin kansoihin”. Puhdasverisimpinä saamelaisina hän piti Ruotsin Lapin pohjoisimpia porosaamelaisia. Hän perusteli käsitystä erityisesti pituusmitoilla eli lähti siitä, että lyhyimmät saamelaiset olivat puhdasverisimpiä.

Sirelius käsitteli artikkelissaan koko Pohjolan saamelaisväestöä ja pohjasi tietonsa pitkälti skandinaaviseen kirjallisuuteen, muun muassa K.B. Wiklundin tutkimuksiin. Niiden pohjalta hän piti selvänä, että – toisin kuin usein ajateltiin – poronhoito oli saamelaisten parissa nuori elinkeino. Hän totesi kuitenkin, että ruotsalaisten tutkijoiden mukaan saamelaisten määrä Ruotsissa oli vähenemässä.[53]

Erikoisartikkelissaan Sirelius oli varsin varovainen lausumaan arvioita saamelaisten alkuperästä tai asemasta muiden suomalaisugrilaisten kansojen joukossa. Muissa tutkimuksissaan hän jakoi suomalaisugrilaiset kansat elinkeinojensa puolesta eri kulttuuri- ja kehitysvaiheisiin. Saamelaiset kuuluivat useimpien muiden heimokansojen tapaan ns. anastaviin kulttuureihin, joka oli ”jäänyt” pyyntikulttuurin tasolle. Nimitys tuli hieman nurinkurisesti siitä, että pyyntikansat ”käyttävät luonnonantimia passiivisesti hyväkseen”.[54]

Suomalaiset taas olivat ”kohonneet” viljelevien kulttuurien tasolle, jossa toimeentulo hankittiin aktiivisesti omalla työllä. Suomalaiskansalliselle tutkimukselle oli ominaista pitää maanviljelyksen tasolle noussutta kulttuuria kehityskelpoisena, kun taas pyynti- ja paimentolaiskulttuureita odotti häviäminen. Kehityskulkua pidettiin valitettavana ja surkuteltavanakin, mutta väistämättömänä, kuten Rosbergkin *Lappi*-teoksessaan luonnehti:

> Lapin myöhempi historia on lappalaisille ollut surkea. Heikompien tavallinen kohtalo tulla sorretuksi on täysin mitoin kohdannut heitä. – – Nyt on jo Inarin kieli sukupuuttoon häviämässä; tunturilappikin näyttää häviävän verrattain pian kaikki erilaisuudet tasoittavana nykyaikana ja lappalaisista jää ainoastaan nimi ja ehkä joku vaikeasti tunnettava taru.[55]

Rosbergkin ajautui siis päätelmissään omia havaintojaan vastustavalle kannalle, olivathan hänen tilastonsa saamelaisten väestönkasvusta osoittaneet vääriksi käsitykset katoavasta kansasta. Hän seuraili kuitenkin suomalaiskansalliselle tieteelle ominaisia kehitysteoreettisia polkuja, joiden lopputuloksena oli ”alemmalla tasolla” olevien luonnonkansojen häviäminen modernin ajan tieltä. Selviytymisen takasi vain ryhtyminen maanviljelykseen. Sireliuskin totesi monien metsälappalaisten jo ”onneksi” ruvenneen uudisasukkaiksi.[56]

Sireliuksen oppilaana suomalais-ugrilaisessa kansatieteessä oli T.I. Itkonen, joka jo 1910-luvun kuluessa alkoi nousta hänen ja Rosbergin rinnalle saamelaisasiantuntijana. Suomalais-ugrilaisen kansatieteen edustajana hän tarkasteli

myöhemmin muun muassa sitä, miten erilaiset kulttuurivaikutteet näkyivät Suomen saamelaisten kulttuurissa. Itkosen mielenkiinto suuntautui Venäjän Lapin saamelaisiin, joiden pariin hän teki monta retkeä 1910-luvulla kooten sekä tutkimustietoa että esineistöä Kansallismuseolle.[57]

Venäjän Lappi oli monien myöhempien saamelaiskulttuurin tuntijoiden kiinnostuksen kohde 1910-luvulla. Pohjoismaisen poronhoitokomissionin lisäksi maantieteilijä Väinö Tanner tunsi vetoa Kuolan niemimaalle, jonka maantieteellisiä oloja hän kartoitti jo 1910-luvun vaihteessa. Hänen myöhempi kolttia koskeva tutkimuksensa (1929) perustui osaltaan venäjänvallan ajan olojen tutkimukseen.

Samoin Samuli Paulaharju teki ensimmäisen pohjoisen matkansa Venäjän Lappiin rajankäyntiretkellä vuonna 1910. Neljä vuotta myöhemmin hän teki perinteen keräysmatkan kolttasaamelaisten pariin, jossa hän Itkosen tavoin kokosi myös esineistöä. Matkakokemukset purkautuivat lyhyinä kuvauksina, jotka ilmestyivät teoksessa *Kuva tuolta, toinen täältä kautta Suur-Suomen* (1919) sekä perusteellisemmin laajassa kuvauksessa *Kolttain mailta* 1921.[58]

HILJAISUUDEN JA TUIJOTUKSEN KIRJALLISUUS

”Tuo loputon hiljaisuus ja pitkän talven äänetön aaveenkalpea hämärä, jossa omaa varjoansa turhaan saa etsiä, ne tekevät mielen joskus toivottoman tukalaksi. Ja ainainen yksinäisyys pakottaa ihmisen kääntymään liian paljon sisäänpäin, liiaksi kuvittelemaan, syventymään itseensä ja tutkiskelemaan itseänsä. Siinä piilee vaara. Voi tapahtua, että hän lopulta eksyy sielunsa sokkeloihin, eikä löydä enää takaisin päivänvaloon ja tulee mieleltänsä sairaaksi.”[59]

Arvi Pohjanpään novellin (1915) kuvaus Lapin papin tunteista tuo esiin erään keskeisen syyn sille, että hyvistä valmisteluista ja mahdollisesta Lapin kuumeestakin huolimatta monien virkamiesten palvelusaika Lapissa jäi lopulta aika lyhyeksi, yleensä kuuden vuoden mittaiseksi. He odottelivat malttamattomasti Lapin viran oikeuttamien kaksinkertaisten virkavuosien kertymistä, minkä jälkeen esimerkiksi papeille oli luvattu mahdollisuus ohittaa vanhempia hakijoita oman hiippakunnan alueen hauissa.[60]

Virkamiehiä ja usein erityisesti heidän rouviaan vaivasi Lapissa palava kaipuu ”sinne Suomeen”, kuten kirkkoherra V. A. Wirkkulan vaimo kirjoitti, tai Järventauksen sanoin ”omenapuiden varjoon”.[61] Kun tarpeelliset vuodet Lapissa oli kulutettu, pappi oli ”oikeutettu ylimääräisesti senaatissa hakemaan kirkkoherran virkaa keisarillisissa pitäjissä”. Lauri Itkonen viihtyi Inarissa peräti 14 vuotta eli pitkään yli vaadittujen vuosien, mutta rupesi lopulta miettimään poismuuttoa.

Poika Ilmari, joka oli jo nimismiehen apulaisena Kittilässä, kannusti häntä lähtemään: ”– – ihminen *voi* tulla toimeen vähälläkin, kuten esim. Inarissa, muttei sellainen ’kädestä kärsään’ eläminen tunnu oikein ihanteelliselta silloin kun kuitenkin tietää, että hyvin saattaisi elää paremmastikin”. Käytännössä esimerkiksi lasten koulutustarpeet puhuivat muuton puolesta. Muutkin syyt vaikuttivat poika-Itkosen kantaan:

> Ainainen erillään-olo, Lapissa eläminen – – on omiaan ehkäisemään ihmisen kehitystä henkisessä suhteessa. Lapin yksitoikkoisuus siinä kohden voi tylstyttää, se tekee ihmispelkuriksi. Lappalainenhan mielellään pökäsee tiepuoleen, jos jotakin oudompaa näkee vastaan tulevan. Mutta se on väärä periaate, sillä ihmiset ovat luodut elämään yksissä, toistensa avulla kehittymään – kehityshän se on luomakunnan suurin laki.[62]

Lopullisen päätöksen lähdöstä Lauri Itkonen teki sen jälkeen, kun Inarin pappila vuonna 1912 paloi mukanaan hänen monivuotiset keräelmensä inarinsaamen alalta. Hän haki Lapin oikeuksillaan rovastiksi Pielavedelle, mutta päätyi Vihtiin. Omaiset lähettivät onnitteluja: ”Sangen hyvä on, kun pääset ihmisten ilmoille pitkien vuosien kärsimyksistä virkistymään sisällisesti ja ulkonaisesti.”[63]

Isä huokaili kuitenkin lastensa sopeutumista: ”Juurtunevatko tunturikukat Vihdin polttavaan mustaan multaan.” Kirkkoherran toinen poika Tuomo, joka oli sopeutunut Inariin, lähetti postikortin, joka päättyi: ”koti, koti, koti Lappi, Lappi, koti!” [64] Tuomo muuttikin myöhemmin takaisin Inariin. Samoin Ilmari jäi Lappiin nimismiehen virkaan, jossa hän toimi toistakymmentä vuotta. Hänestä tuli virkamiehenä Lapin parhaimpia asiantuntijoita. Enontekiöllä asuessaan hän pohti pohjoisessa asumisen henkisiä vaikutuksia:

> Tuntuupa näet siltä, että tuo tunturien ankea yksinäisyys vähitellen hyytää hoilauksen huulille jopa hullulta turistiltakin, saati sitten siltä, jonka täytyy niitä vaeltaa poskipäät polttavassa, läpinäkymättömässä pyryssä tai – – jäätävässä pakkasessa. Silloin oppii siellä myös tuijotuksen taidon: ensin tuijottaa keinoa, kusta paljakalta viimein pois pelastuu, mutta lopulta rupeaa tuijotus kimmahtelemaan lumitanterelta takaisin silmäterään, niin että alkaa myös

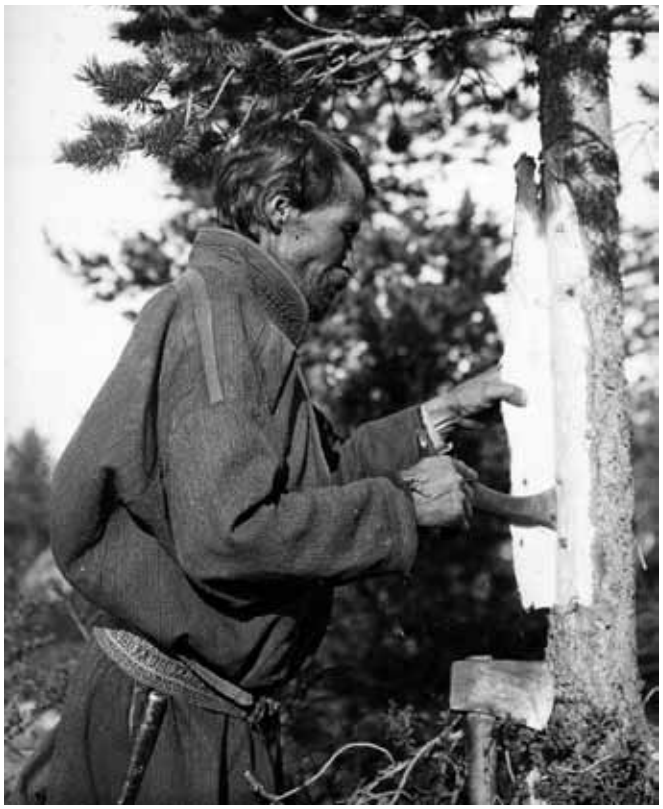

Kirkonisäntä Santeri Valle irrottaa pettua. Valle oli kirkkoherra Lauri Itkosen hyvä väärti, jota T. I. Itkonen käytti valokuvamallinaan. Vallella on yllään Utsjoen mallin takki, mutta inarilainen vyö. Tanner / TM.

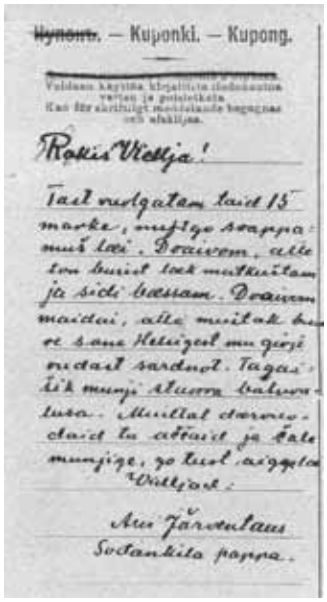
~~Hymonki~~. — Kuponki. — Kupong.

Rakis Vielja!

Tast nulgatam laiti 15 marke, mujige soappa- muš loi. Doaivom, alle ton burist lok mutkuštam ja sidi bassam. Doaivom maidai, alle muitak ko e sane Helsingel mu gieži nudait sardnot. Tagas- lik munji Aluorra balvu- lusa. Muitlat dasse- daid ta oddait ja tale munjige, go tust aiggia

Vielja!

Arv Järventaus

Sodankila pappa.

Arvi Järventaus lähetti 15 markkaa ja saamenkieliset terveiset T. I. Itkoselle Sodankylän aikanaan 1910-luvun lopulla.

tuijotella silmät kiinni ja huulet tiukasti lukossa. – – [En osaa sanoa] mitä itse tunturilaiset tuijottelevat, mutta ryppyisiä he vaan ovat jo verrattain nuorina. Sen jonkulaisen sielullisenkin jännityksen, joka tuota tuijottelua seuraa, on heidän kuitenkin pakko, siltä näyttää, tavantakaa laukaista – viinalla tai joikauksella.[65]

Pekka Heickel eli P.R. Heikinheimo iloitsi vuonna 1916 sitä, että ”minullakin on ensi vappuna Lapin ansiot tienattuina, ja nyt on keisarillisia pastoraatteja haettavana. – – Jo täältä raskis pois lähteä kunhan vain pääsisi.”[66] Arvi Järventaus ei viihtynyt Lapissa ja saattoi kirjoittaa kyllästyneenä: ”Joona – – on ollut kolme vuorokautta valaan vatsassa. Ja minä olen ollut kokonaista kuusi vuotta Enontekiön Lapissa.” Kun kiihkeä haku pois Lapista lopulta onnistui, hän selitti: ”Lappia voi silti rakastaa, vaikka ei tahtoisi Lappiin ijäksi jäädä.”[67]

Virkamiehillä riitti pitäjässään tai seurakunnassaan paljon oppimista ja tekemistä ensimmäisinä vuosina, mutta rutiinien myötä vapaa-aika alkoi lisääntyä. Jotkut kirkkoherrat ahkeroivat saamen kielen opiskelun parissa hyödyn tai välillä huvinkin takia. Lauri Itkonen, Arvi Järventaus ja Frans Äimä lähettelivät toisilleen saamenkielisiä kortteja tai jopa kirjeitä. Myös Itkosen poika Toivo aloitti kirjeensä inarinsaameksi: ”Räähis eettši [rakas isä]!”[68] Itkosen ja Aukusti Hakkaraisen käännöstyöt olivat jo merkki vakavammasta suhtautumisesta.

Kielitaito antoi virkamiehille uusia edellytyksiä solmia suhteita paikkakuntalaisiin. Esimerkiksi Lauri Itkonen ystävystyi lukkari Henrik (Heikki) Mattuksen kanssa, johon hän oli kirjeitse yhteydessä vuosikausia etelään muuttonsa jälkeenkin.[69] ”Pyeri Ustev [hyvä ystävä]!” kirjoitti Sammeli Mattus ja selosti arkielämän asioita, kuten kalastuksen ja poronhoidon onnistumista.[70] Kirkkoväärti Santeri Walle Sarviniemestä lopetti kirjeensä: ”immelaarmu ja rähisvuoda haaltun, te päisi tiervan” [Jumalan armoa ja rakkautta, jää terveenä].[71]

Virkamiehillä riitti aikaa myös kirjallisiin harrastuksiin. Kirjailija Juho Koskimaa pilkkasi: ”Kaikki sivistyneet muuttuvat täällä runoilijoiksi: tuomari kirjoittaa korvia hiveleviä runoja tuomiokirjansa ääressä, pastori sepittää ihania kertomuksia, joku metsämies, jolla ei ole jumalallista kipinää, kirjoittaa, ellei muuta, ainakin korkeasti oppineen väitöskirjan, joku toinen taas rustailee mielenkiintoisia tut-

№ 5497

Todistus

Venäjän Keisarikunnan kaupunkeihin ja maaseuduille matkustamista ja siellä oleskelemista varten, antanut Helsingin Poliisilaitos

kaupungista

syntyperäiselle suomalaiselle

On voimassa

Passitoimiston hoitaja.

Föreståndaren för Passexpedition.

T. I. Itkonen teki 1910-luvulla kenttätutkimuksia Venäjän puolella Kuolan saamelaisten luona. Venäjälle matkustamiseen tarvittiin lupa. KA.

kielmia… Ja kaikkea tätä maassa, mistä kaikki kulttuuri puuttuu."[72]

Larin Kyöstin *Aslak Hettaa* (1909) lukuunottamatta suomalaisen Lapin kaunokirjallisuuden alku sijoittuu 1910-luvulle. Torniolaaksolaisen Väinö Katajan kirjoissa saamelaisaiheet olivat vielä sivuroolissa, kun taas lakitieteen opiskelija ja lapinkävijä Arvi Pohjanpää julkaisi teoksissaan *Tuntureilta* (1913) ja *Revontulten alla* (1916) useita saamelaisaiheisia novelleja. Romanttisen tunnelmallisissa kertomuksissa kuvattiin dramaattisia tapauksia sekä moraalin ja katumuksen kysymyksiä Lapin tumman taivaan alla.[73]

Vuonna 1916 aloitti kirjailijanuransa myös Arvi Järventaus teoksellaan *Risti ja noitarumpu*. Seuraavana vuonna ilmestyi Juho Koskimaan esikoisteos *Erämaan kansaa*. Ne enteilivät suoranaista kaunokirjallisten Lapin kuvausten vyöryä 1920- ja 1930-luvuilla. Koskimaa keskittyi enemmän suomalaisten uudisasukkaiden, tukkityöläisten ja metsänhoitajien arkeen. Hänen novelleihinsa sisältyi vain muutamia saamelaisaiheita.[74]

Järventaus oli mielenkiintoinen esimerkki sekä Lapin virkamiehestä että Lapin kirjailijasta. Häntä on usein pidetty Lapille omistautuneena miehenä, kirjoittihan hän esimerkiksi *Satu-Ruijan maassa* (1920) klassisen vertailun "tuhman Lannanmaan" ja mielikuvitusrikkaan Ruijan eli Lapin välillä. Järventauksen olisi voinut kuvitella kaiken uhallakin asuvan koko ikänsä mieluummin Lapissa kuin kurjassa lannanmaassa. Todellisuudessa Järventaus haki monen vuoden ajan kiihkeästi virkapaikkaa etelästä.[75]

Järventaus itse piti Lappia kirjallisten harrastustensa synnyttäjänä ja innoittajana. Hänen virkakaudellaan

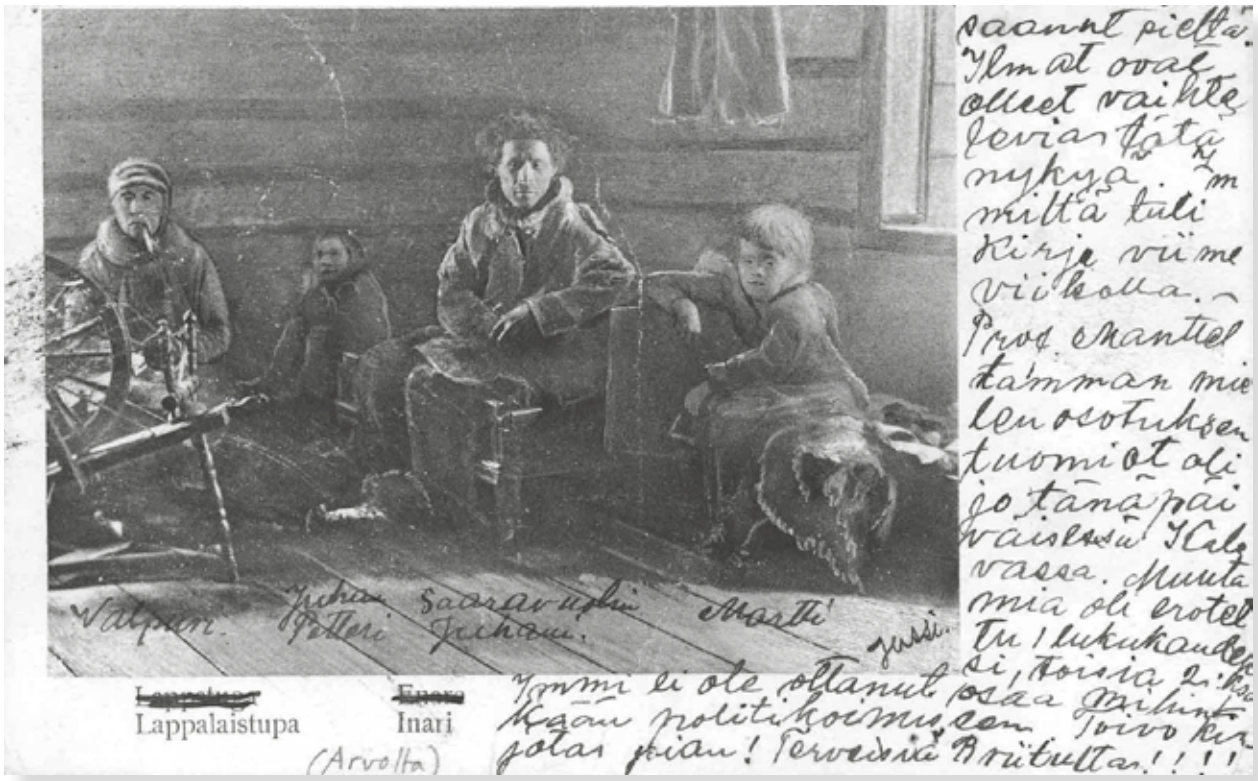

Inarilainen Arvo Itkonen lähetti 1910-luvulla etelässä opiskelevalle veljelleen postikortin, jossa oli kuvattuna tuttuja saamelaisia. Siisteydestään tunnettu Nuora-Juhani (Saaravuollin Juhani Saijets) oli kuvaajienkin suosiossa. Vas. Valpu, Juhan Petteri ja oikealla Martti.

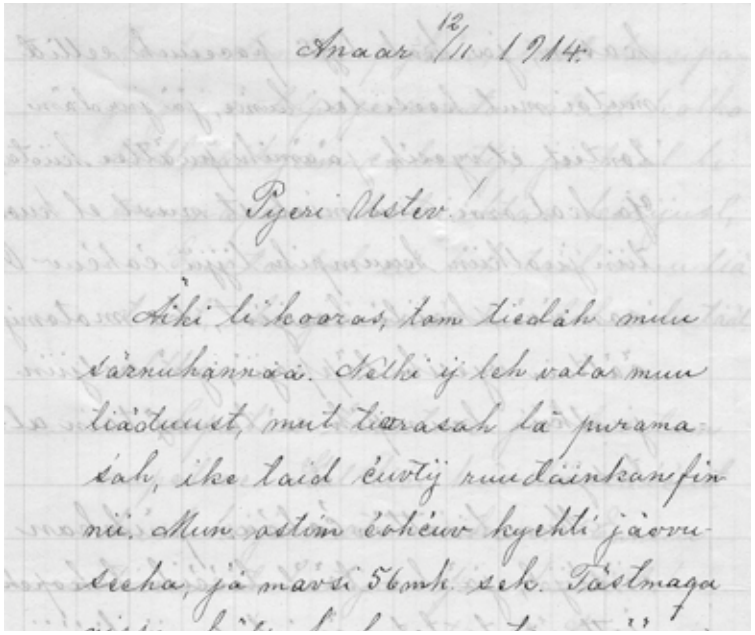

Sammeli Mattus kirjoitti inarinsaameksi kirkkoherra Lauri Itkoselle vielä tämän siirryttyä etelään. ”Pyeri Ustev!” merkitsee hyvää ystävää ja kirjoittaja lopetti: ”Immeel haaltun [Jumalan haltuun]!”

1910-luvulla Enontekiö oli vielä erillään muusta Suomesta. Maantie oli, mutta Järventauksen aikana vain yksi auto piipahti kylässä. Oulusta tulleen nuorenmiehen kirjoittamishalua ruokki tutustuminen saamelaisten kulttuuriin ja elämäntapaan, mutta epäilemättä mielikuvituksen kirvoittajana oli myös pappilan yksinäisyys, kuten Erno Paasilinna on todennut.[76]

Järventauksesta tuli yksi Lapin kirjallisuuden merkittävimpiä edustajia, joka kuvasi pohjoisen oloja erityisesti varhaistuotannossaan 1920-luvun puoliväliin saakka – siitä huolimatta, että muutti Tuusulaan jo 1921. Romanttisen *Ristin ja noitarummun* sekä tarinoita pursuavan *Satu-Ruijan maan* lisäksi hän kunnostautui humorististen ja lämpimien novellien kirjoittajana kokoelmassa *Tunturikertomuksia* (1921). Erityisesti hänen lapsikuvauksensa olivat psykologisen novellitaiteen mestariteoksia.

Neljässä muussa Lapin romaanissaan Järventaus syventyi enemmän suomalaisten virkamiesten ja uudisasukkaiden elämään. Erityisellä lämmöllä hän kuvasi virkamiehiä ja kirkkoherroja, jotka eri tavoin kipeästi kokivat vierautta ja sisäistä ikävää Lapin ympäristössä. *Risti ja noitarumpu* kertoi saamelaisesta papista Olaus Sirmasta, joka taisteli niin omia paheitaan kuin oman kansansa perinteitäkin vastaan. Sirmassa kirjailija näyttää löytäneen sielunveljen, jonka äksyyn ahdistukseen, riitelyyn ja epätoivoon oli helppo eläytyä. Yhtä lailla kirkkoherra kuvaili saamelaisten pakanuutta vahvoin ja rohkein värein.

Järventauksen pappishahmot olivat usein henkilöitä, jotka – mieluummin kuin paukuttivat evankeliumia miehen lailla – harhailivat levottomina etsimässä ”Lapin sielua”, päätyivätpä vielä ryypiskelemään ehtoollisviinejäkin kimmeltävässä kesäyössä. Romaani *Kaukainen onni* oli epätoivon kirja Lapin painamista virkamiehistä, joista jokaisen Lappi oli merkinnyt ”tavalla tahi toisella omaan inventaarioonsa kuuluvaksi”.

Päähenkilönä oleva rovasti Stark oli pitkään yrittänyt päästä sisälle saamelaisten maailmaan, tarinoihin ja pohjoiseen mytologiaan, samoin kuin uskon alueella lestadiolaisuuteen. Hän totesi kuitenkin jatkuvasti tiensä katkeavan ”lukitun linnan portilla”, josta ei tuntunut pääsevän sisään. Lapin kansa osoittautui *menentelijä*sieluksi, joka ei tahtonut antautua: ”Se pakeni kuin riekkoparvi hänen edellään. Kesämatkailijat kulkivat riemuiten etelään. He luulivat löytäneensä tämän etsityn helmen. Mutta itse asiassa he olivat löytäneet vain värjätyn lasinpalasen.”[77]

Juho Koskimaan Erämaan kansaa (1917) sisälsi novelleja myös saamelaisaiheista.

Arvi Pohjanpään novellikokoelmaa Tuntureilta (1913) voi pitää avauksena pohjoista Lappia koskevan kaunokirjallisuuden vyörylle.

Saamelainen sivistyneistö 1896–1920

Saamikansan vanha ja uusi aika

Jomppalan isäntä Johan F. Högman vaimonsa Márgetin (o. s. Bigga) kanssa. Tämä esittelee kuvaajalle sarvilakkia, joka oli jo jäänyt käytöstä uskonnollisten syiden tai vain epäkäytännöllisyytensä takia. Lakki oli hankala metsässä ja koivikkoisessa maastossa ajettaessa. Viimeisenä sarvilakkia käytettiin ilmeisesti Nils Kitin talossa Pyhäjärvellä. TMK. Tanner / TM.

Kuten monet suomalaiset virkamiehet ja tutkijat pystyivät toteamaan, saamelaiset eivät olleet yhtenäinen kansa, vaan jakaantuivat erilaisiin kieli- ja kulttuuriryhmiin. Erillisiä ryhmiäkään ei pidä ymmärtää yhtenäisinä ja ristiriidattomina. Tenolaisen kulttuuripiirin tarkastelu 1900-luvun alussa osoittaa, että pienenkin yhteisön sisällä saattoi vaikuttaa monensuuntaisia asenteita ja mielipiteitä niin nykyaikaistumisen kuin suomalaisuudenkin suhteen.

Tenolaisen yhteisön johtohahmot ja vaikuttajat toimivat erilaisissa vaikuttamisen verkostoissa, jotka eivät enää edustaneet yksinomaan suvun tai kylän paikallisia suhteita. Esimerkiksi lestadiolaisuus tuki tiettyä vanhakantaista saamelaisuutta, joskin sanoutui myös irti joistakin perinteistä. Vahvistuva kuntajärjestelmä taas synnytti uudenlaisia saamelaisia mielipidejohtajia. Nimismiestä, kirkkoherraa ja tuomaria lukuun ottamatta lähes kaikki alemmat toimet olivat Utsjoella saamelaisten hallussa.

Saamelaisia kirjanoppineita olivat perinteisesti edustaneet katekeetat, kuten Nils Wilhelm Holmberg, joka veljensä Fredrikin kanssa johti 1900-luvun alun tenolaista älymystöä. Oulun hiippakunnan aktiivinen politiikka johti siihen, että useita saamelaisia lähti lukemaan myös opettajiksi. Se vaikutti siihen, että hengellisen viljelyksen lisäksi saamelaisen sivistyneistön parissa alkoi vähitellen laajeta myös ”saamikansan” hengen nostatus. Ensimmäisiä saamelaisliikkeen airueita Suomessa oli opettaja Petteri Helander, kirjailijanimeltään Pedar Jalvi.

TENOLAINEN SIVISTYS

Kuten aiemmin on tullut esille, eri saamelaisryhmien suhteet lantalaisuuteen ja lantalaisen yhteiskunnan leviämiseen olivat hyvin erilaisia. Esimerkiksi inarinsaamelaiset olivat jo varhaisessa vaiheessa omaksuneet suomalaisen yhteiskunnan vaikutteita asumis- ja elämäntavasta suomen kieleen. Sen sijaan Enontekiön porosaamelaiset olivat selkeimmin valinneet eristäytyvän tai paremminkin kaukana pysyttelevän strategian: he eivät pyrkineet osallistumaan suomalaiseen yhteiskuntaan tai hallintoon, vaan jopa paliskuntajärjestelmän sisällä pitkälti säilyttivät omat porokylänsä ja paimentolaistapansa.

Eri saamelaisryhmillä oli myös erilaiset mahdollisuudet osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan. Porosaamelaiset erityisesti Enontekiöllä ja Sompiossa muodostivat niin pienet vähemmistöt kuntien väkiluvuissa, että he eivät pystyneet nousemaan päättäviin asemiin. Inarissa saamelaisten ja suomalaisten väliset suhteet alkoivat 1910-luvulla kallistua jälkimmäisten hyväksi niin, että myös luottamustoimissa ja päättävissä elimissä saamelaiset alkoivat menettää keskeisen asemansa. Tämä muutos tapahtui kuitenkin selvästi vasta 1920- ja 1930-luvuilla.

Sen sijaan Utsjoen kunnassa saamelaiset olivat selkeästi hallitseva ryhmä, muodostivathan suomalaiset perinteisesti alle prosentin suuruisen vähemmistön kunnassa. Virkamiesten perheiden lisäksi paikkakunnalla oli muutamia suomalaisia uudisasukkaita tai metsänvartijoita. Tenolaisen kulttuuripiirin[1] tarkastelu 1900-luvun alussa tuo saamelaisten ja suomalaisten suhteiden tarkasteluun omat, jopa yllättävätkin sävynsä. Se ei tuntunut lainkaan vastaavan niitä käsityksiä, joita saamelaisten ”sivistyksestä” tai ”kehitysmahdollisuuksista” suomalaisten parissa ajateltiin.

Ensinnäkin vaikuttaa jonkin verran harhaanjohtavalta asettaa modernisoituvan suomalaisen yhteiskunnan vastakohdaksi saamelaisten ”perinteinen kulttuuri”, joka nyt yhtäkkiä joutui tekemisiin ulkoisten vaikutteiden kanssa. Hedelmällisempää lienee puhua jatkuvuuden ja muutoksen jatkuvasta vuoropuhelusta. Tenolainen kulttuuri oli ollut murroksessa koko 1800-luvun ajan. Elinkeinot ja elämäntavat olivat muuttuneet jyrkästikin, kun esimerkiksi lukuisia porosaamelaisia perheitä oli muuttanut Inariin. Vanhan lapinkyläjärjestelmän oli korvannut uusi maallinen hallinto, kuntalaitos.

Käsitys siitä, että suomalainen yhteiskunta olisi tullut korvaamaan ”ei-kirjallisen” luonnonkulttuurin, ei Tenolla pitänyt paikkaansa. Tenolaisten lukeneisuus oli tunnettu jo pitkään, joskaan se ei kirkonmiesten mielestä vetänyt vertoja inarilaisten kirjasivistykselle 1600-luvulta alkaen. Saamelaisten kirjanoppineisuus oli lähtökohdiltaan hengellistä. Vuonna 1902 Utsjoen kirkkoherra totesi, että uusi testamentti oli joka talossa ja raamattu puuttui vain 17 perheeltä. Uskonnollisista lehdistä utsjokelaisille tulivat suomenkieliset *Lähetyssanomia* sekä saamenkieliset *Sami Usteb* ja *Nuorttanaste*, molemmat Norjan puolelta. Myös saamenkielistä hengellistä kirjallisuutta hankittiin Norjasta: ”Lutherin-Stockflethin lapintama postilla on niistä, Raamatun perästä, paras.”[2]

Saamelaisalueelle eniten levinneet sanomalehdet olivat *Peräpohjolainen*, *Kaiku* ja *Liitto* sekä *Sagai Muittaleagji*. Paikkakunnan merkkihenkilöistä esimerkiksi kauppias Fredrik Holmberg tilasi sekä suomalaisia, norjalaisia että saamelaisia lehtiä. Joskus suomalaiset virkamiehet saattoivat olla innoittajina yllättävilläkin tavoilla. Kun Outakosken kylältä 1890-luvulla puuttui posti ja lähin oli kirkonkylällä 70 kilometrin päässä, opettaja Elias Eriksson keksi keinon. Hän tilasi useisiin taloihin *Kaiku*-lehden ja *Suomettaren*. Lehtien saajat tosin riensivät hätääntyneinä koululle, mutta saivat kuulla, että tilaukset oli maksettu. Kun kylään nyt tuli määrätty määrä postia, postihallituksen kuului järjestää vakituinen postinkuljetus. Osaa tilauksista lienee jatkettu Erikssonin lähdön jälkeenkin.[3]

Outakosken opettaja Josef Guttorm tuli jo varhain tunnetuksi laajasta kirjastostaan. Yhdessä Outakosken koulun kirjaston kanssa se saattoi innostaa saamelaislapsia, kuten Keski-Tenolta tullutta Petteri Helanderia, joka oli valmistunut Outakosken koulusta jo Erikssonien aikana. Kun suomalainen kansanmusiikintutkija Armas Launis vieraili koululla, hän kiinnitti huomiota Petterin laajaan yleissivistykseen. Hän tiesi nimeltä esimerkiksi helsinkiläisen *Päivälehden* musiikkiarvostelijat – yhtä lukuun ottamatta. Poika hämmästytti tutkijaa kysäisemällä, oliko nimimerkki ”O” kenties Oskar Merikanto.[4]

Norjan puolelta leviävä lestadiolaisuus vaikutti 1890-luvulta lähtien monella tavoin tenolaisten hengellisyyteen perinteisen kirkollisen järjestelmän rinnalla. Se näyttää innostaneen saamelaisia uudella innolla Sanan kuulemiseen ja

KIRKKO JA LESTADIOLAISUUS

Piispa Gustaf Johanssonin mielestä lestadiolaisuus oli ”turmioksi”. Hänen mukaansa se sitoi ihmiset saarnamiehiin korostamalla, että syntien anteeksi saaminen tapahtuisi ihmisten avulla. Sen sijaan piispa J. K. Forsman (Koskimies) totesi Utsjoen piispantarkastuksessa 1902, että lestadiolaisuus oli jo pitkäaikainen perinne eikä se näyttänyt enää aiheuttavan ”suurempaa mielten liikettä”, minkä takia piispa oli valmis jättämään asian Herran käsiin.

Kirkkoherrojen asenteet liikkeen suhteen vaihtelivat. A. Hakkarainen totesi, että Outakosken alueella vaikutti entinen, intohimoinen lestadiolaisliike, kun taas kirkolla ja Nuorgamin kylissä tavattiin hiljaista kirkollista harrastusta. ”Näistä on læstadiolaisuus luettava harha-opiksi sekä synteinanteeksisaamisen kohdassa, josta vakuutusta veljen, erittäinkin saarnamiehen suusta tahdotaan alituiseen kuulla, että myös seurakunta-käsitteessä, kun väitetään, ettei ole autuutta muualla löydettävissä kuin lahkon piirissä.”

Lestadiolaisuus oli levinnyt alkujaan Norjasta, josta saarnamiehiä kävi Suomen puolella edelleen saarnaamassa. Outakoskella lestadiolaiset pitivät omia kokouksiaan ilman papistoa, Olli Koskamon kaltaisten maallikkosaarnaajain johdolla. Kirkkoherran mukaan lestadiolaisuus oli osaltaan poistanut ”ulkonaista raakuutta” Outakoskella ja sen suhde kirkkoon oli asiallinen.

Inarin kirkkoherra Lauri Itkonen suhtautui liikkeeseen jyrkemmin. Lestadiolaisuutta oli seurakunnassa sekä ”Tenon puolella” eli Inarijoella että Kyrön kylässä, jossa pidettiin julkisia hartauskokouksia ilman papiston johtoa. Saarnaajina toimivat Koskamo ja saamelainen Hannu Hellander. Itkosen mukaan kyseessä oli harhaoppi siinä, että lestadiolaiset ”ottavat toisiltansa synninpäästön ilman mielenmuutosta”. Tuloksena uskonsuunnasta oli ”ylvästelevää kiihkoa, toisten tuomitsemista, kirkollisen jumalanpalveluksen halveksimista y.m. laestadiolaisuuden tavallisia hedelmiä”. Lestadiolaiset olivat vähentäneet käyntejään omassa kirkossa ja kulkivat sen sijaan Kaarasjoella, jossa kuului olevan ”uskovainen” pappi.

Enontekiön kappalainen A. E. S. Frosterus näki lestadiolaisen liikkeen myönteisessä valossa: se oli ”ainoa uskonnollisen elämän ilmaus täällä”. Hän ei halunnut lukea sitä harhaopiksi, vaan kirkolliseksi liikkeeksi jo sen takia, että se oli saanut alkunsa kirkon papista. ”Laestadiolaisuutta täytyy sanoa Lapin uskonnon muodoksi ja ainoaksi hengelliseen harrastukseen vivahtavaksi suunnaksi, jota ilman täällä olisi silkka pakanuus, porovarkaus, juoppous, huoruus j.n.e. vallan päällä.” Pienenä myönnytyksenä Frosterus totesi:

> Mutta suunnan ykspuolisuuksia täytyy oikoa. Niitä ovat: harhaan jotenkin pahoin joutunut rippioppi, liikutukset, todistajain joukko, kirjoitetun sanan vähäarvoisena pitäminen, luulousko. Näistä tulee muistuttaa, varoittaa, ojentaa ja opettaa, ja vaikka näkyykin, että tämä toimi on turha, turhaan tästä puhun, eihän minua kuunnella, niin toivoa kuitenkin täytyy parannusta näissä.

Piispa Koskimies tunnusti sittemmin julkisesti liikkeen uskonnollisen ja kansallisen merkityksen, mikä kasvatti myös lestadiolaisten luottamusta piispaan. Koskimiehen pitkää kautta on pidetty eheyttävänä käänteenä kirkon suhteessa pohjoisen herätysliikkeeseen.

tutkimiseen. Se elävöitti hengellistä elämää tuomalla Sanan kirkon seinien sisältä ihmisten pirtteihin. Lestadiolaisuus oli tavallaan hengellisen aikuiskasvatuksen katekeettalaitos: kiertävät saarnaajat pyrkivät vaikuttamaan henkilökohtaisesti kuulijoihin ja heidän oikeuteensa saada armo ilman kirkon virallisia edustajia.

Lestadiolaisuudesta tuli omalaatuinen yhdistelmä saamelaisuutta tukevaa vanhakantaisuutta ja vanhojen perinteiden vastaisuutta. Vanhakantaista se oli siinä mielessä, että se halusi sanoutua irti maallisen elämän ja erityisesti uudenaikaisen maailman houkutuksista. Vaikka suomen kieli oli tavallaan lestadiolaisten ”pyhä kieli”, Tenolla saarnat ja seurat usein tulkattiin saameksi, jotta kaikki olisivat ymmärtäneet. Myös saamelaiset itse toimivat saarnamiehinä.

Monipäiväiset saamelaisten kokoontumiset eli seurat sekä saamenkieliset tekstit ja virret takasivat sen, että saamen kieli säilyi eräällä julkisella näyttämölla niinä aikoina, jolloin suomen kieli valtasi alaa muun muassa kansakoululaitoksen myötä. Josef Guttormin ja N.W. Holmbergin kaltaiset tulkit huolehtivat siitä, että myös papin toimitukset kääntyivät saameksi. Kaikki tämä korosti saamen kielen arvoa, samoin kuin saamenkielisen (hengellisen) kirjallisuudenkin merkitystä sikäli, että raamatunluku vahvistui osana saamelaisten arkipäivää.[5]

Ola Laiti oli hyvä perinteentaitaja Armas Launiksen jounkeräysmatkalla 1904.

Lestadiolaiset suhtautuivat kuitenkin kielteisesti joihinkin saamelaisiin perinteisiin. He eivät hyväksyneet värikästä vaatetusta, vaan korostivat vaatimattomuutta, mikä näkyi esimerkiksi Utsjoen puvun koristelun vähäisyytenä. Lestadiolaisten tiliin on laitettu myös ns. sarvilakin (*ládjugáhpir* eli kypärilakki, kuten Pedar Jalvi sen käänsi[6]) kieltäminen, koska se olisi joidenkin mukaan muistuttanut pirunsarvea. Jotkut tosin olivat sitä mieltä, että sarvilakki oli epäkäytännöllinen ja ruma, mikä johti sen katoamiseen[7].

Tunnetuin esimerkki lestadiolaisuuden kielteisistä vaikutuksista oli joikaamisen kieltäminen, liittyihän ”pirun laulu” usein markkina-aikojen juopotteluun ja järjestyshäiriöihin, samoin kuin jokisaamelaisten mielissä myös pakanallisiin porosaamelaisiin. Käsivarren saamelainen saarnaaja Ieš-Pieti (Vasara) oli sitä mieltä, että joikata sai, kun sen teki iloisella ja Jumalaa kunnioittavalla mielellä[8]. Yleisesti saarnaajat olivat kuitenkin joikaamista vastaan. Joikaamistavan jälkiä on arveltu säilyneen saamelaisten omalaatuisessa kirkkoveisuussa, jota papitkin pitivät poikkeavana ja häiritsevänä.[9] Lestadiolaisuudella oli vaikutuksensa saamelaiseen perinteeseen, kuten Tenolla vuonna 1903 liikkunut Konrad Nielsen huomasi:

> Mutta kiire jo alkaa olla, jos tahtoo pelastaa tämän omaisuuden häviämästä. Missä lestadiolaisuus, tuo lappalaisten maassa niin paljon levinnyt uskonnollinen liike saapi jalansijaa, siellä se hävittää aivan tyystin kaikki semmoiset ”jumalattomat menot” kuin on joikastaminen y. m. – – mm. Karasjoella ennen laitettiin luötte joka henkilöstä, sen jälkeen kun lestadiolaisuus pari vuotta sitten tunkeutui tännekin, on lähes mahdotonta saada kaarasjokelaisia joikastamaan.[10]

Perinteen katoamista enemmän kyse oli siis siitä, että ihmiset eivät halunneet joikata ulkopuolisille. Nämä paheksuivat saamelaisten suhtautuvan välinpitämättömästi arvokkaaseen perinteeseensä. Armas Launis valitteli Lapin matkallaan 1905–1906, että joikumusiikki oli huolestuttavasti katoamassa erityisesti lestadiolaisuuden takia. Porosaamelaisten parista sitä vielä irtosi, mutta muualla perinteentaitajia sai joikaamaan vain puoliksi pakottamalla. Utsjoella mieluisan poikkeuksen teki Uula Laiti, joka esitti iloisesti Launikselle lukuisia joikuja, vieläpä selvin päin. Hän osoittautui Utsjoen lukkariksi.[11]

Lestadiolaisuudenkin suhteen on varottava yleistyksiä, mutta se näyttää tuoneen uuden, varsin kiinteän rakenteen saamelaisten keskuuteen. Vanhastaan hallitsevan sukujohtoisuuden oheen syntyi uudenlaista yhteisyyttä korostava järjestelmä, jonka suhdetta saamelaiseen identiteettiin on vaikea määritellä. Vaikka lestadiolaisuus oli ulkopuolelta nopeasti levinnyt ilmiö, jossa suomen kielellä oli oma roolinsa, siitä tuli tenonsaamelaista kulttuuria keskeisesti leimaava ilmiö. Keskeisenä piirteenä oli tietyn saamenkielisen sisäpiirin vahvistuminen, joka äänettömästi vastusti niin uuden ajan moderneja vaikutteita kuin monia virkamiesten uudistuspyrkimyksiäkin.

Vielä oman tasonsa uudenlaisen yhteisyyden luojana loi julkinen hallinto, joka Utsjoella muotoutui täysin saamelaiseksi. Kirkkoherraa ja nimismiestä lukuun ottamatta kaikki alemmat viranhaltijat ja luottamusmiehet niin seurakunnan kuin kunnankin piirissä olivat yleensä saamelaisia. Esimerkiksi seurakunnan osalta vuonna 1902 talollinen Johan Fredrik Högman toimi puheenjohtajana kirkkoneuvostossa, jonka kaikki jäsenet olivat saamelaisia. Lukkarina oli nimensä mukaisesti Joosef Lukkari, jonka tehtäviin kuului johtaa veisuuta

ja auttaa kinkereillä opetuksessa. Kirkonisäntänä toimi Ola Guttorm ja kirkonvartija-kellonsoittajana Johan Fredrik Högman. Pitäjän ainoa katekeetta oli N.W. Holmberg.[12]

Arvovaltainen elin oli myös Outakosken johtokunta, joka määritteli kunnan ainoan kansakoulun linjauksista. Se oli täysin saamelainen ensimmäiset 15 vuotta, kunnes vuonna 1901 johtokuntaan ja varaesimieheksi tuli paikallinen poliisi Alex Hagelin. Tämä toimi kaksi kautta esimiehenä, kunnes hänet korvasi kirkkoherra P.R. Heickel eli Heikinheimo vuonna 1906. Neljän vuoden kuluttua johtokunta saamelaistui taas täysin.[13]

Kunnan pöytäkirjat eivät ole säilyneet, mutta eri lähteistä esille tulevat tiedot kertovat, että kunnallislautakunnan jäsenet olivat yksinomaan saamelaisia.[14] On tietysti vaikea erottaa, kokivatko he ”yhteisistä asioista” päättäessään käsittelevänsä enemmän hallinnollisia kuin varsinaisesti *saamelaisi*a asioita. Myöhempi, vuoden 1925 kunnallisvaltuuston päätös erillisen lappalaisalueen perustamisesta kertoi kuitenkin, että raja saattoi joskus olla hienon hieno.

Huomiota kiinnittää, että niin seurakunnan, kunnan kuin Outakosken koulun johtokunnankin luottamustoimet olivat täysin miehisiä. Yhtään naista ei ollut mukana päättämässä yhteisistä asioista. Havainto tukee Vuokko Hirvosen esittämää arvostelua siitä, että tasa-arvoisuutta on myyttisestikin pidetty perinteiselle saamelaiselle yhteiskunnalle ominaisena ilmiönä.[15] Utsjoen päättävien elinten rakenne viittaa vahvaan miesvaltaisuuteen.

”Vanha Koulumies” eli katekeetta N.W. Holmberg vanhoilla päivillään 1930-luvulla.
Valok. E.N. Manninen. ELK.

UTSJOEN AATELISET

Nuorgamin ja Utsjoen alueen johtavaa sivistyneistöä ja porvaristoa edustivat 1900-luvun vaihteessa Holmbergin veljekset, Nils Wilhelm (1858–1937) ja häntä kymmenen vuotta nuorempi Fredrik (1868–1937). He hallitsivat kansanopetuksen ja kaupankäynnin kenttää sekä toimivat monissa luottamustoimissa. Keskenään kilvoitteleva veljespari oli mielenkiintoinen esimerkki saamelaisista, jotka käyttivät hyväkseen suomalaisen yhteiskunnan luomia mahdollisuuksia, mutta säilyttivät luontevasti saamelaisuutensa.

Veljesten esi-isä oli suomalainen virkamies, joka oli avioitunut saamelaisnaisen kanssa ja jonka jälkeläiset olivat lähes täysin saamelaistuneet. Kotikielenä oli säilynyt myös suomi, mikä antoi hyvät edellytykset kulttuurien väliselle toiminnalle. Veljeksistä vanhempi, Nils Wilhelm, opiskeli katekeetaksi kotiopetuksessa niin Nuorgamissa kuin Norjan puolellakin. Kirkkoherra J. Gummerus totesi jo 1878 ”porvarinpoika” Nils Holmbergin olevan väliaikaisena katekeettana, jonka menettäminen muihin tehtäviin olisi todellinen vahinko seurakunnalle. Ainoana hakijana hän sai Utsjoen katekeetan viran vuonna 1880.[16]

Holmberg alkoi erottautua myös suomalaisten viranomaisten suunnassa niin, että piispa Johansson 1890-luvulla luonnehti häntä ”Suomen nykyänsä sivistyneimmäksi lappalaiseksi”.[17] Holmbergin kielitaito oli hyvä, sillä hän osasi saamen ja suomen kielen lisäksi sujuvasti norjaa. ”K(atekeettak) oulun opetuskielenä on ollut ylipäänsä Lapin kieli, mutta on suomenkin kielellä opetettu niitä, jotka sitä kieltä lukevat, vaan asian tarkempi selitys on kaikille tapahtunut Lapin kielellä.” Katekeetantyö oli kovaa, kuten kirkkoherran raportti vuodelta 1896 kuvasi:

> Kovin vaivaloinen on Katekeetan toimi täällä. Pitkät ovat matkat koulun pitopaikkoihin. Esim. Outakosken Yläpiirin koulun pitopaikkaan on Holmbergin kodista Nuorgamista 170 kilometriä ja saman kylän Alapiirin koulupaikkaan 120 kilometriä, Kirkon piirin koulupaikkoihin 60 ja 50 kilo-

57-vuotias Andreas Hansen Kitti vaimonsa ja lapsensa kanssa Vuopionsuussa eli Angelissa 1901.
Valok. J. E. Rosberg. (Montera)

metriä. Kun Holmberg on perheellinen mies, hänellä on 6 lasta, joista vanhin vasta 16 vuotta vanha, niin on tarpeen aina käydä kotonakin, koulun piirissään loputtua. Matkoja siten paljon karttuu ja matkat täällä tulevat kalliiksi jo siitäkin syystä, kun ne ovat pitkät.

Koulun pitäminen Lapin tuvassa Lapin pakkasilla, jolloin elohopeakin heittää elämisensä, kysyy kyllä kärsivällisyyttä ja rakkautta toimeen. Mutta terveys kyllä kärsii. Ja Katekeetan toimi on kuitenkin tärkeä toimi täällä. Hän on kotien läheisin apulainen johtaessaan Lapin kansan lapsia lukutaitoon ja Jumalan tuntemiseen. Kun ottaa huomioon, että hän on ainoa täällä olevista virkamiehistä, joka täydellisesti taitaa kansan kieltä ja joka enimmin kuin yksikään muu toimii ja vaikuttaa kansan seassa ja kansaa lähinnä, niin käy selväksi kuinka tärkeä ja paljon vaikuttavainen hänen työnsä on tämän kansan kasvatuksessa.[18]

Kirkkoherran maalailevakin kuvaus ankarista olosuhteista oli suunnattu tuomiokapitulille katekeetan palkan korottamiseksi. Se perustui kuitenkin todellisille ongelmille, sillä

TENON MALLITILOJA

Suomalaiset viranomaiset pitivät niin asuntojen pienuutta ja keskeneräisyyttä kuin turvekattojakin kehittymättömyyden merkkinä. Heidän ihanteenaan olivat suomalaisten ”paremmin lämmitetyt ja tyylikkäämmät” talot, joissa oli suuret ikkunat, oikea kivijalka ja pärekatto. Ristiriidassa näille ihanteille oli esimerkiksi huomio siitä, että saamelaisten puunkulutus oli paljon pienempää kuin paikkakunnan suomalaisten.

Tenolla oli myös tiloja, jotka miellyttivät lantalaistenkin silmää. Erityisesti Fredrik Holmbergin talo Nuorgamissa edusti uutta, nykyaikaista rakennustyyliä. Muuhun tenolaiseen asutukseen verrattuna se oli suoranainen kartano. Vieraille tarjottiin aterialla viiniä ja gramofoni soi. Se kehittyi myöhemmin majataloksi, johon tuli saamelaisia, suomalaisia ja norjalaisia lehtiä.

Utsjokivarresta mainittiin usein Jomppala eli Juhani Högmanin tila esimerkkinä hyvin hoidetusta lappalaistalosta. Eräs pysähdyspaikka Tenon matkalaisilla oli Outakosken lisäksi Kadja-Nillan eli Nils Vuolabin talo Nilijoella, jossa suuren porokarjan omistaja piti viiden lehmän navettaakin. Joillakin tiloilla, kuten Paatuksessa, oli parikymmentä lammasta, ja Outakoskella pidettiin kanojakin.

Myös Uulas-Uulassa Niittyvuopion veljesten talot herättivät huomiota. Rakennuskanta oli monessa suhteessa norjalaistyyppistä. Talot rakennettiin niin korkeiksi, että niissä oli tilaa parille vinttihuoneellekin. Katot tehtiin turpeesta ja sisällä oli rautakamiinat, seinäkellot ja öljylamput. Niittyvuopiossa oli vuonna 1901 neljä lehmää, kaksi vasikkaa, kuusi lammasta ja hevonen. Veljekset olivat jokisaamelaisiksi suurten porotokkien omistajia, sillä heidän perheillään oli yhteensä nelisensataa poroa. Uula Niittyvuopio oli myös taitava puukontekijä.

Inarijoella Vuopionsuussa eli Angelissa Kitin tila herätti huomiota suomalaistyylisine pirtteineen ja kamareineen, kehtoineen ja kattiloineen. Kiteillä oli tuhatkunta poroa, mutta vain yksi lehmä eikä lainkaan lampaita. Toinen Vuopionsuussa sijaitseva tila, Eira, oli hieman vaatimattomampi. Se tunnettiin toisesta piirteestä: viidestä tyttärestä, joista kasvoi ulkopuolistenkin tuntemia matriarkkoja, vahvoja naisia.

vuonna 1903 Holmberg sairastui niin pahoin, että viran hoitaminen kävi epävarmaksi. Hän jatkoi toimessaan kuitenkin vielä vuosikymmenen. Katekeetan työn lisäksi Holmberg toimitti lukkarin virkaa vuodesta 1883 lähtien, samoin kuin opetti rippikoulussa raamatunhistoriaa ja virrenveisuuta. Kotonaan hän toimitti rukoushetkiä ja pyhäkoulua lapsille. Hän toimi myös tulkkina niin kirkkoherroille kuin joskus piispallekin.[19] Samuli Aikio toteaa:

> Katekeettana hän osasi olla ankara mutta oikeudenmukainen niin että hän saavutti poikkeuksetta oppilaidensa luottamuksen ja kunnioituksen. Samaa voi sanoa niistä monista kirkonmiehistä ja oppineista, jotka joutuivat turvautumaan hänen apuunsa saamen kielen harrastuksissaan. Sillä Nils Wilhelm Holmberg oli myös aatteen mies, joka piti arvossa niin saamelaista kuin suomalaistakin perintöään ja oli aina valmis tukemaan sivistyksellisiä pyrkimyksiä ja saamen kielen kirjallista viljelyä.[20]

Boares Skuvl-almmai eli Vanha Koulumies jäi täysinpalvelleena eläkkeelle vuonna 1913. Senkin jälkeisinä vuosikymmeninä hän tuli tunnetuksi seudun patriarkkana, joka valittiin moniin seurakunnan ja kunnan luottamustoimiin. Asiantuntijana hän toimi esimerkiksi valtioiden välisissä porokomiteoissa, minkä takia hänen jäämistöstään löytyi myös rajankäyntejä koskevaa kirjallisuutta. Pappien tulkkina hän oli ”čeäppi ja čielgas [taitava ja selkeä]”, kuten *Sabmelaš*-lehti totesi myöhemmin.[21]

Sabmelaš-lehti nimitti myöhemmin Vanhaa Koulumiestä saamen kielen paikalliseksi ”professoriksi”, joka oli aina valmis auttamaan niin saamelaisia omien asioidensa hoitamisessa kuin ulkopuolisiakin, jotka olivat kiinnostuneita saamen kielestä. Näihin kuului esimerkiksi Tuomo Itkonen aapista laatiessaan, samoin kuin Utsjoen kirkkoherrat – toiset opiskellessaan saamea, toiset käyttäessään Holmbergiä tulkkina.[22] Aikio korostaa suomalais-saamelaista perimää:

> Sekä tulkin että opettajan tehtävissään koulumies käytti saamea niin luontevasti, ettei kuulija tai oppilas voinut havaita ilmaisussa mitään työn jälkiä. Suomea hän käytteli yhtä etevästi monissa luottamustehtävissään, kuten pitäjänkokousten ja poronhoitoyhdistyksen kirjurina. Näissä toimissa hänen luonteensa vakaus ja varmuus kuvastui esityksen selkeytenä, jopa ihan käsialan huolellisuuteen ja viimeistelyyn asti. Vanhan koulumiehen tekstiin ei ollut tarvis lisätä pistettä ei pilkkua, sanottiin ylpeästi.[23]

Nuorempi veli Johan Erik Fredrik suuntautui alusta lähtien toiselle sektorille, sillä hänen elämäntyökseen tuli kaupankäynti. Hän peri kaupankäynnin isältään porvari J.W. Holmbergiltä, joka lopetti pitkäaikaisen kauppiaan uransa 1890-luvulla ja kuoli 1903. Fredrik oli ollut nuorena Jäämerellä osakkaana kalastuksessa. Sieltä saamillaan tuloilla hän osti suuren määrän rullatupakkaa ja toi varaston Nuorgamiin. Norjan vuosina Fredrik omaksui myös norjan kielen taidon, josta oli hyötyä kauppa-alalla ja joka toi lisäarvostusta paikkakunnalla. Fredrikin äidinkielenä oli suomi, kun taas hänen perheensä kotikieleksi tuli saame.[24]

Fredrik Holmberg toimi kauppiaana 1880-luvulta vuoteen 1925 ja sen jälkeen vaihtelevasti vuoteen 1937, joskin vuosisadan alkupuolella hänen kerrotaan kokeneen yhden konkurssinkin. Porvarin talo Nuorgamissa ei ollut kovin suuri, vain kaksi matalaa huonetta ja eteinen niiden välissä, päällä vinttikamari. Aluksi Fredrik perheineen asui yläkerrassa, vanha porvari alakerrassa. Vaatimattomasta asumistavasta huolimatta itse tila oli vaikuttava näky, sillä siihen kuului kymmenkunta rakennusta, muun muassa iso navetta eteisineen ja latoineen, hevostalli, erillinen maitotupa, kuusi aittaa ja kalakellari. Omassa talossa Harjulassa Holmberg alkoi pitää kauppaa vuoden 1910 paikkeilla. Kauppa sijaitsi aitassa vielä senkin jälkeen, kun hän laajensi päärakennusta.[25]

Kauppiaana Holmberg omisti paljon poroja ja työllisti paikkakuntalaisia, mutta hänellä oli myös tokka poikia ja työteliäs emäntä. Jo varhain hänet valittiin oikeuden lautamieheksi ja laintulkiksi. Ansioistaan hän sai herastuomarin arvonimen.[26] Samoin hän kunnostautui kunnan luottamustoimissa, kuten taksoituslautakunnassa ja kunnanhallituksen jäsenenä. Samoin hän toimi paliskunnan poroisäntänä ja metsänvartijanakin.

Kaiken ohella Fredrik Holmberg oli talollinen, joka oli innostunut kalastukseen, maanviljelykseen ja nuorempana metsästykseenkin. Harjulasta tuli kulttuurikoti, josta löytyi gramofonikin jo 1910-luvun alussa. Samoin sinne tuli norjalaisia, saamelaisia ja suomalaisia lehtiä. Se oli paikkakunnan suurin talo, jossa isäntä alkoi pitää majataloa eli kestikievaria. Sinne tuli paikkakunnan ensimmäinen puhelin vuonna 1934.

Holmberg osoitti kauppiasluonnettaan ostamalla useampia tiloja, joissa hän teki maatilakokeiluja. Vanhemmiten hän alkoi majatalon pitämisen lisäksi tarjota runsaasti kyyti- ja rahtipalveluja. Hän työllisti renkejä ja piikoja, käsityöntekijöitä ja porotuotteiden hankkijoita sekä rahti- ja kuljetusmiehiä. Hän perusti myös haaraliikkeen Vetsikkoon, jossa sitä piti Uhca-Ásllat eli Aslak Lukkari vuosina 1905–1915, kunnes lo-

petti avioiduttuaan. Holmberg siirsi aittarakennuksen kirkolle, jossa hän itse tai hänen tyttärensä Anna hoiti sitä. Kirkolla hoidettiin mikkelinpäivänä kirkonmenojen yhteydessä myös kauppa-asioita. Siellä pidettiin kauppaa ja ruokalaa vielä 1930-luvulle tultaessa.[27]

Vastakohtaisuuksistaan huolimatta Holmbergin veljekset edustivat tenolaisessa yhteisössä siirtymävaihetta ”perinteisestä” sukuyhteisöstä suomalaismalliseen yhteiskuntaan, jossa yhteiset asiat merkitsivät laajemman alueen eli koko kunnan ja seurakunnan asioita. Suomalaisen alkuperänsä takia veljekset tavallaan sukkuloivat tietoisesti kahden tai jopa kolmen kulttuurin välillä. Suomen ja Norjan ”rajamaalla” he saavuttivat aseman, jota arvostettiin sekä suomalaisten että saamelaisten parissa.

Fredrik Holmbergin vanhetessa hänen roolinsa kaupankäynnissä peri Hans Laiti, josta 1920- ja 1930-luvuilla tuli Tenonvarren ”kaupparuhtinas”. Vanhan Koulumiehen rinnalla taas toimi 1900-luvun alusta lähtien toisentyyppinen opettajahahmo. Josef Guttorm edusti uutta kerrosta Suomen tenolaisessa yhteiskunnassa, kouluja käynyttä sivistyneistöä. Guttormin ura Outakosken opettajana venyi lopulta 37 vuoden mittaiseksi. Vaikka suunnitelmia saamenkielisen opetuksen kehittämiseksi esitettiin silloin tällöin, Guttorm toimi koko uransa ajan ainoana saamenkielisenä kansakoulun opettajana – olkoonkin, että pääkielenä oli suomi.

Guttormista tuli erityisesti Outakosken merkkihenkilö, joka valittiin moniin kunnan ja seurakunnan luottamustoimiin. Hän toimi elämänsä aikana muun muassa kunnallislautakunnan esimiehenä, asutuslautakunnan puheenjohtajana, kirkkovaltuuston puheenjohtajana ja kirkkoneuvoston jäsenenä (1924–1937) ja Lapin neuvottelukomitean jäsenenä. Häntä pidettiin myös raittiustyön esikuvana. Hyvät välit kirkkoherroihin, joiden tulkkina hän toimi usein, tarjosi liikkumatilaa myös opetuksen kehittelyssä, koska kirkkoherra kuului kansakoulun johtokuntaan yleensä sen puheenjohtajana.[28]

Paikkakunnalla 1914 vieraillut A. Fränti kuvasi: ”Opettajana Guttorm on vilkasluontoinen, toimintakykyinen ja harrastuksellinen henkilö. Nämät seikat ovat vaikuttaneet siihen, että hän on hyvin pysynyt aikansa mukana, vaikka opettajatoverien ja muun sivistyneen seuran kosketus ovat harvinaisuuksia ja monet muut mukana pysyttävät tilaisuudet Outakoskella tuntemattomia. Mutta kirjallisuus ja sanomalehdistö ovatkin talossa hyvin edustettuina.”[29]

Outakoskella kävijät huomauttivat usein myönteisesti myös saamelaisopettajan saamelaisesta vaimosta. Olga Eriksson tavoin Guttormin vaimo Maarit (o.s. Laiti Karnjárgasta) osallistui opetukseen. Hän kävi Inarissa lyhyen kurssin Ida Liliuksen luona, joka pystyi antamaan tarvittavat eväät tyttöjen käsityön opetukseen. Maarit-vaimon opetustilana oli opettajan keittiö, jossa myös asuntolalaiset ruokailivat. Tässä työssä Maarit Guttorm toimi 36 vuotta.[30]

Piispa Johansson oli toivonut, että Guttorm voisi palattuaan opetuksen lisäksi toimittaa saamenkielisiä hengellisiä kirjoja.[31] Kirjallisiin töihin jäi vain vähän aikaa, mutta Guttorm teki opettajan toimensa ohella työtä saamen kielen hyväksi käytännössä. Hän käänsi pappien saarnoja kirkossa ja kinkeripaikoilla. Guttorm toimi myös kielimestarina professori E.N. Setälällä sekä Konrad Nielsenillä.[32]

Vuonna 1913 Guttorm aikoi kääntää saameksi jonkin suomalaisen aapisen. Hän kyseli piispa Koskimieheltä, mikä se voisi olla ja mistä saisi varoja painamiseen.[33] Samuli Aikion mukaan kirjalliset hankkeet sammuivat viimeistään kustannuspulmaan, sillä Guttorm ”sai jäädä ihmettelemään käsiinsä juuttunutta Topeliuksen *Luonnonkirjan* käännöstä”.[34] Hänen mahdollisten kirjallisten haaveidensa perijäksi tuli myöhemmin poika ”Oahp´tii Hánsá” eli Hans-Aslak Guttorm.

SAAMELAISET OPPINEET

Katekeettojen ja Guttormin lisäksi saamelaisten oppineiden joukko alkoi kasvaa 1900-luvun alkupuolella, jolloin opintielle lähti muitakin saamelaisia kuin Josef Guttorm. Kun Erikssonin pariskunta muutti Utsjoelta vuonna 1901, heidän mukanaan lähti Niiles Niittyvuopion poika Antti. Tämän tulevaisuus poromiehenä oli kariutunut käsivammaan, joten isä toivoi, että teräväjärkisestä pojasta saataisiin opettaja. Antti oli veljensä Hansin kanssa leikkinyt nopeusleikkiä: toinen pani käden pölkylle ja yritti ehtiä tempaisemaan sen pois, kun toinen heilautti kirvestä. Antti ei ehtinyt, joten peukalon, etusormen ja keskisormen jänteet katkesivat.[35]

Antti oli käynyt Utsjoella kansakoulun, mutta siirtyessään Jyväskylään yliopettaja Maria Erikssonin hoiviin hän pääsi pikkukouluseminaariin. Vuosina 1902–1906 hän luki Sortavalan opettajaseminaarissa, minkä lisäksi hän kävi kursseja muun muassa Tuusulan osuustoimintaopistolla. Ilmeisesti jo seminaariaikanaan hän otti nimen Outakoski Niittyvuopion sijaan ja suojasi sen. Vuonna 1908 hän meni naimisiin Erikssonien tyttären, Marian, kanssa, johon hän oli tutustunut jo Outakoskella.[36]

Valmistumisensa jälkeen Outakoski toimi opettajana ensin Pudasjärven Hetekylän koululla yli 15 vuotta. Sopivaa opettajanpaikkaa saamelaisalueelta ei löytynyt ja Outakoski

Antti Outakoski valmistui opettajaksi Sortavalan seminaarista 1906 ja otatti itsestään juhlakuvan. Myöhemmin hän asettui Oulun seudulle. MAOK.

Opettaja Jouni Guttorm perheineen Kolarissa 1918 Eliel Lagercrantzin kuvaamana. Guttorm muutti myöhemmin sukunimensä Kevaksi.

sopeutui Pohjois-Pohjanmaalle. Hän oli aktiivinen järjestöihminen, joka perusti mm. Hetekylän osuuskassan ja osuusmeijerin, joiden sihteerinä hän toimi. Samoin hänellä oli laaja kirjo kunnallisia luottamustehtäviä niin, että hän toimi Pudasjärven kunnanvaltuuston varapuheenjohtajanakin.[37]

Opettajaseminaariin pääsi vuonna 1902 myös inarinsaamelainen Sammeli Saijets, joka vietti edellisen talven Vetsikossa Josef Guttormin oppilaana. Saijets rupesi seminaarista valmistuttuaan opettajaksi Rovaniemen seudulle. Hän ei vuonna 1908 hakenut avoimeksi tullutta Kyrön koulun opettajan virkaa, vaikka jotkut suosittelivat sitä. Syynä kieltäytymiseen saattoi olla koulun kuntokin, sillä ruustinna Itkosen mukaan rakennus oli ”huono, törmältä alas pukattava on koko hökötys”. Vuonna 1910 S.A. Saijetsin tiedettiin olevan opettajana Rovaniemen Jaatilassa.[38] Aukusti Hakkarainen totesi myös Jon Fr. Helanderin hakeneen seminaariin vuonna 1902. Nuori mies oli ”etevä alku, osaa suomeakin sujuvasti”.[39]

Vetsikkolainen Jouni Lauri Olanpoika Guttorm seurasi isonveljensä Josefin jalanjälkiä vuonna 1910 lähtemällä Kajaanin seminaariin. Hänen mukaansa opettajaksi lukeminen oli ”kohtalon kirjoihin kirjoitettu”, joskin siihen saattoi vaikuttaa se, että käydessään lomilla omasta seminaaristaan Josef toi tuliaisia etelän mailta ja kertoi kiinnostavia tarinoita. Äiti vastusteli Jounin lähtöä, koska oli toivonut yhden pojista seuraavan isovanhempien esimerkkiä, ”talvet metsäkanain jäljissä hiihtää ja kesät kalastella”, kuten Jouni itse luonnehti. Äiti ennakoi: ”Suomeen menet, herraksi tulet ja sitten sinne etelään jäät!” Poika lähti maailmalle laukussaan äidin laittamat eväät ja suomenkielinen *Kieliopin alkeita*.[40]

Matka seminaariin oli lyhyempi kuin veli-Josefilla aikanaan, joskin oli sitä edelleen runsaat 700 kilometriä. Kittilään tullessaan Jouni oli kävellyt 23 peninkulmaa ja kulkenut veneellä 13. Siinä vaiheessa hän jo huokaili, että herraksi tuleminen oli kova urakka lappalaisnuorukaiselle. Sisnakenkänsä Jouni vaihtoi ”mustiin anturoihin” Hanhimaassa, ja Kittilässä ulkonäkö muuttui kokonaan ”lantalaiseksi”. Matka jatkui kestikievarikyydillä Rovaniemelle, junalla Ouluun ja laivalla Muhokselle, jossa odotti hevoskyyti Vaalaan. Laivamatka Kajaaniin suuntautui Oulujärven yli, jonka aalloilla tenonsoutajaan iski meritauti. Sen jälkeen alkoi nelivuotinen seminaariaika, josta Jouni vietti kotona Tenolla kesät juhannuksesta elokuun alkuun.[41]

Jouni Guttorm sai opintojaan varten 800 markan vuotuisen apurahan, jota varten hänen piti sitoutua vähintään viideksi vuodeksi palvelemaan Lapin kansakouluissa.[42] Kyseessä oli sama ”lappalaisnuorukaisten koulutukseen tarkoitettu

apuraha", joka oli alkujaan tarkoitettu kertaluontoiseksi Josef Guttormia varten. Viranomaiset näyttävät kuitenkin suhtautuneen siihen säännöllisesti haettavana avustuksena, joskin Lapin koulutarkastaja sai arvioida hakijat tapauskohtaisesti.

Tämä tuli esiin vuonna 1910, kun Jouni Guttormin kanssa avustusta haki lahjakkaaksi todettu saamelaisnuorukainen Petteri Helander. Kouluylihallitus puolsi aluksi Helanderin hakemusta[43], mutta Lapin piirin kansakoulutarkastaja K. Kerkkonen asettui poikkiteloin. Hänen mielestään saamelaiset olivat jo kylliksi käyttäneet valtionvaroja opettajankoulutukseen, vaikka sopivia opettajanpaikkoja saamelaisalueella ei ollut.

Kerkkonen viittasi siihen, että matka- ja elatusavun saaneista niin Saijets kuin Outakoski olivat opettajina muualla kuin saamelaisalueella. "Kun tällaisten tarpeettomain varamiesten valmistamisesta on seuraus vaan se, että Lapin kykenevimmät nuorukaiset valtion varoilla siirretään pois kansansa keskuudesta – – , niin en katso voivani anomusta puoltaa, kun selvästi näen, että tulos on aivan päinvastainen kuin K. Arm. Kirjeen 1/9 97:ltä oli tarkotus."[44] Koulutoimen ylihallitus tuli Kerkkosen lausunnon perusteella siihen tulokseen, että "lapinkielisiä opettajia ei pitkiin aikoihin näytä olevan tarvis".[45] Guttorm sai avustuksen, mutta Helander ei.

Jälkimmäisen asia lähti uudelle kierrokselle Oulun läänin kuvernöörin kansliaan ja palasi seuraavan vuoden puolella senaattiin. Matkalla se oli saanut käänteen, johon lienevät vaikuttaneet arvovaltaiset tukijat, kuten Launis ja Erikssonit. Nyt senaatti päätti myöntää apurahan Helanderille.[46] Jotain asetelmasta kertoi se, että Koulutoimen ylihallitus lähetti päätöksen Lapin piirin koulutarkastajalle vain tiedoksi.[47]

Helander oli käynyt talven aikana Tampereen Käsityö- ja Taideteollisuuskoulun kolmekuukautisen kurssin, joka tuotti kelpoisuuden ylempien maalaiskansakoulujen käsityönopettajan virkaan. Tampereelta hän lähetti hakemuksen Jyväskylän seminaariin yhdessä saamansa apurahapäätöksen kanssa. Pääsykokeissa hän valikoitui 30 parhaimman joukkoon. Apurahan ehtoihin kuului lupaus vähintään viiden vuoden pestistä kotiseudullaan valmistumisen jälkeen.[48]

Vuoden 1913 piispantarkastuksessa todettiin, että kuusi saamelaista oli koulutettu valtion varoin. Seminaarin oli käynyt kaksi nuorukaista, joista toinen oli opettajana Outakoskella, toinen etelämpänä Suomessa. Kaksi nuorukaista oli vielä seminaarissa Kajaanissa ja Jyväskylässä. Piispa totesi: "Nykyjään eivät lappalaisnuorukaiset enää kauhulla ja pelolla ajattele Suomeen matkustamista, vaan olisi montakin halukasta lähtiää oppimaan Suomeen, kun vaan varoja olisi. Tämä osoittaa, että Lapin kansakin rupeaa tuntemaan mikä sille on välttämätöntä voidakseen säilyä. Eikä suinkaan sovi syyttää, ettei Suomesta päin ole kaikki tehty kohottaakseen tämän kansan hyvinvointia ja menestymistä."

Saamelaisalueen kansakoulujen tilanne ei saamen kielen osalta päässyt paranemaan 1910-luvulla. Jouni Guttorm ja Petteri Helander valmistuivat seminaareistaan opettajiksi, mutta Helander kuoli jo vuonna 1916 tuberkuloosiin[49]. Sitä ennen hän oli opettajana Savitaipaleella. Guttorm taas haki valmistumisvuotenaan avoimeksi tullut Utsjoen katekeetan paikkaa, mutta ei saanut sitä. Niinpä hän lähti opettajaksi Kolarin kirkonkylälle, jossa vieraillut musiikintutkija Eliel Lagercrantz käytti häntä pohjoissaamen kielioppaanaan.[50]

Kolarista Guttorm muutti Utajärven Vaalaan ja sieltä Muhoksen Honkalan kouluun, josta hän siirtyi Tervolan Lapinniemen koululle. Sen lisäksi, että saamelaisalueella ei ollut Guttormille sopivia virkoja, syy Lapista poismuuttoon saattoi olla perhesuhteissakin. Guttormin morsian, Kristiina (o.s. Vuolab), oli pororikas Kadja-Nillan tytär. Tämä ei hyväksynyt heidän seurusteluaan, puhumattakaan avioliitosta vuonna 1916. Muutto Utsjoelta oli siis alkujaan ehkä jopa mielenosoituksellista laatua. Myöhemmin perheen ja rahahuolten lisääntyessä Kristiina lähestyi isäänsä lähettämällä suoranaisia kerjuukirjeitä. Pororikkaalta ei kuitenkaan liiennyt rahaa perheen tilanteen helpottamiseksi.[51]

Outakosken tavoin Guttorm toimi opettajantyön ohella erilaisissa luottamustoimissa, samoin kuin vt. lukkarina, nuorisoseuran esimiehenä ja kuoronjohtajana. Vuonna 1929 perhe muutti eteläiseen Suomeen Kylmäkoskelle, jossa hän teki opettajantöitä eläkkeelle saakka. Guttormit muuttivat nimensä Kevaksi. Nimi tuli Kevolla olevan kesäpaikan mukaan, joka oli Kadja-Nillan peruja. Kun Varsinais-Suomessa oli muita Kevo-nimisiä, suojatuksi sukunimeksi tuli Keva. Nimenvaihdon syynä lienee ollut se, että vanhemmat halusivat päästä eroon liian "lappalaisesta" nimestä, jotta lapset eivät joutuisi kärsimään kiusaamista ainakaan sen takia.[52]

Jouni Keva teki elämäntyönsä kokonaan suomalaisten parissa. Saamelaisuus vaivasi kuitenkin hänen mieltään. Hän lähetteli lehtiin pieniä kirjoitelmia, joista yhdessä hän kuvasi kaupungissa asuvaa nuorta opettajaa kaipaamassa pohjoiseen oman kansansa pariin. Joululehdestä luettu tarina "Aslak Njargasta" herätti jonkinlaisen (saamelais)kansallisen kipinän. Innoituksen aihe toki oli mielenkiintoinen ja yllättäväkin, sillä Azlak Njarga oli työväenlehdistöön kirjoittavan kittiläläisen kommunistin Emil Pyttysen päähenkilö, joka taisteli sorretun kansanosan eli työväestön puolesta.[53]

Njargan vaikutuksesta nuoreen saamelaisopettajaan Keva kirjoitti: ”Se kasvatti hänessä tahdon voimaa työskentelemään Aslakin tavoin kansansa hyväksi. – – Hän päätti uhrata elämänsä kansallisuuden vainioilla. Hän tahtoi jatkaa Aslak Njargan alottamaa työtä, vaikka hänkin joutuisi saman kohtelun alaiseksi. Siitä ei hän enää perustanut.”[54] Opettajatyöltään ja luottamustoimiltaan Guttorm ei kuitenkaan ehtinyt hoitamaan saamelaisuuteen liittyvää kutsumustaan. Jonkinlainen viite isä-Jounin pohjoisen kaipuusta oli se, että eläkkeelle jäätyään Guttorm toimi kaksi vuotta opettajana pohjoisessa, Kittilän Könkäällä ja Sodankylän Askassa.

Muista saamelaisista opettajista Antti Outakoski pysyi jatkossakin Pohjois-Pohjanmaalla, sillä vuonna 1923 hän siirtyi Haukiputaan Parkumäen koululle eläkevirkaan. Ilmeisesti syynä oli halu saada lapsille paremmat mahdollisuudet koulutukseen Oulussa. Niinpä esimerkiksi hänen poikansa Aslak ja Nilla valmistuivat myöhemmin Oulun lyseosta. Haukiputaallakin Outakoski toimi pitkään osuustoiminta-alalla sekä kunnallisissa luottamustoimissa. Tenolla hän kävi mahdollisuuksien mukaan, vähintään joka kesä. Vanhoilla päivillään Outakoski alkoi kiinnostua saamen kielen kirjoittamiseen (ortografiaan) liittyvistä kysymyksistä.[55]

Kyse saamelaisopettajien jäämisessä etelämmäksi ei ollut vain kansakouluntarkastaja Kerkkosen epäilemässä tottumisessa parempaan elintasoon. Tosiasia oli sekin, että ehdotettuja saamenkielisiä virkoja Lapin kihlakunnan kansakouluihin ei koskaan perustettu. Kerkkosella oli kyllä suuria suunnitelmia, mutta myös verukkeita sille, miksi saamenkielinen opetus ei edistynyt. Kuten Jalvin tapauksessa, hän moitti valmistuneita saamelaisia opettajia haluttomuudesta palvella heimoaan, vaikka ei itse pystynyt järjestämään näille saamenkielisten opettajien paikkoja.[56]

Kirjanoppineiden lisäksi saamelaisia alkoi valmistua hoitoalalle. Vuonna 1909 Helsinkiin tuli ”nuori lappalaistyttö Helander” Utsjoelta suorittamaan kätilöntutkintoa. Kalevan mukaan Lapissa ei vielä ollut yhtään pätevää (ilmeisesti syntyperäistä) kätilöä. Inarin ja Utsjoen kunnat olivat myöntäneet tuhat markkaa kätilön. koulutukseen. Kyseessä oli Maria Helander, joka ensimmäisenä saamelaisena opiskeli valtionavustuksella kätilöksi.[57]

Utsjoen kirkkoherra Heikinheimo puolestaan pyrki saamaan kentälle saamelaisia diakoneja. Hän rohkaisi Jooseppi Lukkaria lähtemään diakonissalaitokseen Sortavalaan. Piispa Koskimies, joka seurasi tarkasti saamelaisalueen tapahtumia, kyseli Josef Guttormilta Lukkarin saamenmielisyyttä. Guttormin mielestä kyseessä oli ”äidinkielen ystävä” ainakin päätellen hänen saamenkielisistä kirjeistään.[58]

Kirkkoherra Heikinheimolla riitti työtä hankkia rahoitusta diakonin palkkaukseen. Se oli ”suureen tarpeeseen täällä missä lääkäri on kolmenkymmenen penikulman päässä ja sairaanhoito sekä yleensä puhtaus useassa tapauksessa kovinkin alkuperäisellä kannalla”. Paitsi rahoittajia, kirkkoherra joutui kamppailemaan ennakkoluuloja vastaan, kun ”ihmiset luulevat itse osaavansa hoitaa sairaat ja omillaan toimeen tulevansa”.[59]

Syksyllä 1911 senaatti myönsi avustuksen diakonissan palkkaamiseen neljäksi vuodeksi. Saamenkielinen diakonissa saatiin seurakuntaan vuonna 1912, kun Oulun diakonissakoulun käynyt Brita Lukkari saapui Utsjoelle. Avustusta saatiin kuitenkin vain lyhyitä jaksoja kerrallaan, sillä jokaisen 3–4 kuukauden jaksolle kirkkoherran oli laadittava aina uudet paperit. Vuoden 1915 jälkeen jatkoa ei enää myönnetty.[60]

VANHAKANTAISUUS JA SAAMELAISLIIKKEEN ALKUIDUT

Liikkuessaan Tenolla vuonna 1905 suomalainen hyönteistutkija eli itikkaherra Uunio Saalas seurueineen poikkesi Uulas-Uulassa Niittyvuopion varakkaaseen taloon. Seurue joutui pettymään, kun heille ei tarjottu ruokaa, jota matkustajat vesi kielellä odottivat. He joutuivat menemään naapuritaloon. Siellä vieraileva paikkakunnan pororikas Nils Vuolab eli Kadja-Nilla kysyi ensitöikseen uhmakkaasti, oliko Saalas poromies ja oliko Helsingissä poroja. Kun vastaus molempiin oli kieltävä, Kadja-Nillan kasvoille nousi ”kovin ylenkatseellinen ilme”.

Samaisen Kadja-Nillan komeassa talossa Niljoella Talvadaksessa matkamiehet saivat vielä tylympää kohtelua. Rikkaan Nillan talo oli suosittu pysähdyspaikka matkailijoille, mutta Saalaksen vierailulla isäntä loi tulijoihin tuskin katsettakaan, vaan tuntui ”kovin kopealta”. Saalas lisäsi: ”Sivumennen mainittakoon, että hänen koiransakin oli minulle hyvin epäkohtelias. Se asettui viereeni, nosti ylös toisen takakoipensa ja laski pienen lorauksen pitkin saappaani vartta.”[61]

Kadja-Nilla ja hänen porokoiransa olivat esimerkki siitä, että jos suomalaisilla oli ennakkoluuloja ja epäilyksiä saamelaisten suhteen, niin myös saamelaisilla saattoi olla omat epäluulonsa lantalaisia kohtaan. Yleensä kulkijat saivat hyvää ja jopa ylellistä kohtelua, mutta toisin paikoin saamelaiset esiintyivät jurottavina, välinpitämättöminä tai loukkaavastikin huvittuneina. Asenne, jota voisi nimittää *vanhakantaiseksi*, ei ollut harvinainen, joskin se pysyi usein näkymättömissä, tietynlaisena vastahankana virkamiesten, matkailijoiden tai tutkijoiden innokkuutta kohtaan.

Kadja-Nillan emäntä Maarit lypsää lammasta ilmeisesti Niljoensuussa 1925. Vaimo oli 74-vuotiasta Nillaa puolet nuorempi ja pari vuotta myöhemmin hänestä tuli leski 34-vuotiaana. Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

Kadja-Nilla eli Nils Vuolab oli kiisteltykin poronikas. Kuvan koira ei pissannut Uunio Saalaksen saappaalle. Valok. Samuli Paulaharju 1927. PPM.
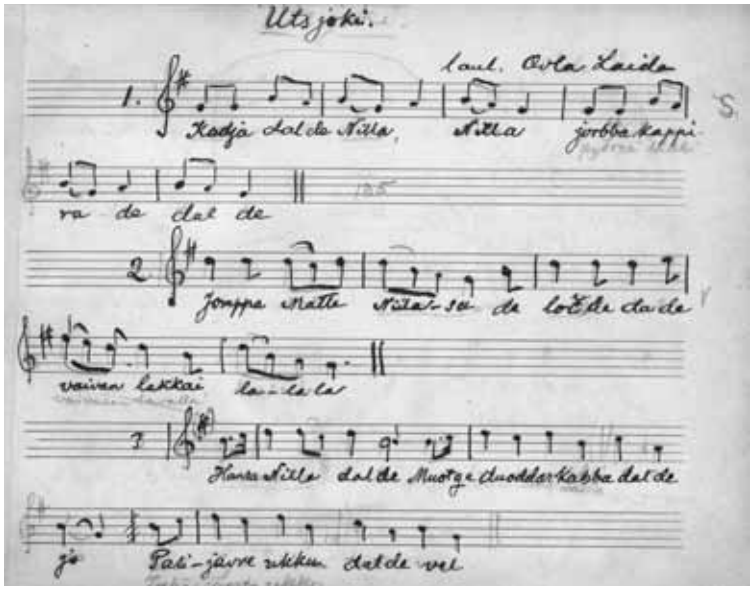
Kádja-Nillaa joikattiin pyöreälakkina Uula Laitin mukaan. Armas Launiksen muistiinmerkintä.

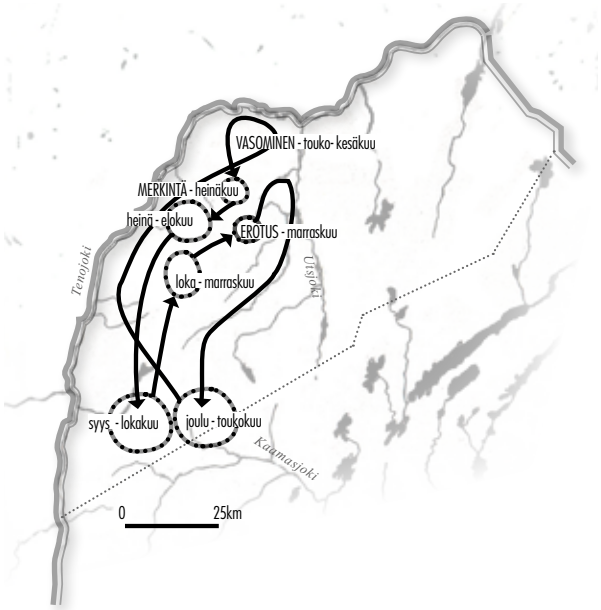

Kadja-Nillan eli Nils Vuolabin vuotuismuutto poroeloineen L. Saressalon (1982) mukaan. Nilla asettui talolliseksi jo 1890-luvulla, mutta hän kulki poroelonsa mukana laajoilla alueilla vuoden mittaan.

Kyse saattoi olla pelkästään asumisesta sellaisessa ympäristössä tai elinkeinossa, jossa suomalaisuudella ei ollut merkitystä. Syrjäseuduilla usein vieroksuttiin outoja ihmisiä. Tenolta 1900-luvun alussa on lukuisia tietoja siitä, että lantalaisia jopa pelättiin. Saalas jutteli Uulas-Uulassa nuoren naisen kanssa, joka osasi vain hieman suomea. Tämä kertoi monien saamelaisten pelkäävän suomalaisia. Nainen itse ei tunnustanut pelkäävänsä, koska ”ovat kai lantalaisetkin ihmisiä”.[62]

J.E. Rosberg totesi tenolaisten pelkäävän kuljeskelevaa suomalaista työmiestä eli jätkää, eikä hän ihmetellyt sitä, koska kulkujätkät aiheuttivat levottomuutta ja tekivät ilkitöitäkin matkallaan Norjaan. Rosberg lisäsi kuitenkin saamelaisesta, että muuten ”katselee hän suomalaisessa vanhempaa ja viisaampaa veljeään, jota hän ihailee ja koettaa jäljitellä”.[63] Lantalaisten pelosta kertoivat myöhemmin niin suomalaiset kulkijat kuin saamelaiset itsekin.

Vaikka saamelaisia pidettiin vieraanvaraisina ja kiltteinä, saamelaisten pariin muuttavat virkamiehet ja uudisasukkaat saivat kokea monenlaisia asenteita. Kirkkoherran ponnistelut saamen kielen opettelemiseksi saattoivat kohdata pilkkaa, puhumattakaan nimismiehestä, jonka arvovalta saattoi kärsiä moisista yrityksistä. Esimerkiksi Enontekiön pitkäaikainen nimismies L.I. Itkonen tunnusti muualle siirryttyään, että ei ollut opiskellut saamea kunnolla, koska koki sen kiusalliseksi työnsä kannalta.[64]

Myös ”lappalaisittain elävät” lantalaiset saivat osakseen pilkantekoa, usein mutkan kautta eli esimerkiksi ironian asussa. Inarin Paadarin kylän ainoa suomalainen, Johan Lohilahti, pyrki sopeutumaan ympäristöönsä käyttämällä lapinvaatteita. Lohilahti ei ollut kaikkein siisteimpiä miehiä, kuten kirkkoherra Lauri Itkonenkin oli kokenut[65]. Hänen tekemisiään joikattiin (Paulaharjun muistiinmerkitsemänä ja suomentamana):

Na Lohilahti-ga joo-o
niin niin niin niin
Lapin-ga lakkikin joo-o
neljän-gä tuulenkin joo-o
Lapin-ga vilkkimet joo-o
jalan-ga vieressä heiluvat-taa joo-o
Lapin-ga paltsarajat-taa joo-o
päälle-gä vääntää joo-o
pitäishän paltsarajat joo-o
päälle-gä vääntää joo-o[66]

Inarin apteekkari taas kertoi Tenolle muuttaneesta Kemppaisesta, joka oli nainut oikean lapittaren ja elänytkin lappalaisittain, mutta kun hän ”poikkesi sentään heistä monessa kohdin, hän katsoi lopulta parhaaksi siirtyä muualle, kun elämä kävi viimein sietämättömäksi yleisen karsauden takia”. Eränen piti tätä esimerkkinä saamelaisten vahvasta itsetunnosta: ”heistä eroavalla kannalla olevan on väistyttävä tai nujerruttava”.[67] Kyseessä oli Jaakko Kemppainen, joka perusti Jaakkolan tilan vuonna 1904.[68]

Vanhakantaisuus saattoi olla turhauttavaa niille suomalaisille, jotka halusivat tutustua kunnolla saamelaisiin, mutta jotka eivät Järventauksen sanoin saavuttaneet ”Lapin kansan sielua”. Kyse saattoi olla keskinäisestä vieraudesta, epäluulosta tai keskinäisen luottamuksen puutteista. Joillekin saamelaisille vanhakantaisuus saattoi olla tietoinen valinta. Näin näyttää olleen Kadja-Nillan laita, joka suhtautui Uunio Saalaksen kaltaisiin porottomiin lantalaisiin kylmän ylenkatsovasti.

Porosaamelainen yhteisö säilytti pitkään itsetietoisen piittaamattomuutensa lantalaisten asioista. Niin Salkko-Niila (Länsman) Inarissa kuin Kadja-Nilla Tenolla olivat ikään kuin omia instituutioitaan. Esimerkiksi Kadja-Nilla loi poroelinkeinon sisään tavallaan oman valtakuntansa, joka toimi ”vedenrannan ihmisten” eli jokisaamelaisten suuntaan, mutta ei ollut juuri missään tekemisissä lantalaisten kanssa. Kadja-Nillan yhteiskunta oli itseriittoinen oma maailmansa, kahden saamelaisyhteisön sisäinen verkosto, jota esimerkiksi suomalaiset eivät juuri tunteneet ennen Samuli Paulaharjun innoittunutta kuvausta (1927). Hänen myöhempi tunnettuutensa perustuu suvun kertomuksiin ja muuhun perinnetietoon, ei niinkään historiallisiin lähteisiin.[69]

Uusi suomalainen hallintojärjestelmä oli jopa eräänlainen kilpailija Kadja-Nillan kuningaskunnalle, sillä esimerkiksi kuntalaitos edellytti asioiden yhteistä hoitoa. Kunnan tavoitteena oli tasapainottaa varallisuussuhteita erillisten lautakuntien, kuten köyhäintoimen, kautta, joka ei ajatuksena soveltunut sen enempää perinteiseen sukuajatteluun kuin Kadja-Nillan edustamaan ”sosiaaliturvajärjestelmäänkään”. Vielä 1920-luvulla utsjokelaisia oli vaikea saada vakuuttumaan köyhäinhoidon merkityksestä kunnallisena toimintana.

Toisaalta on virheellistä kuvitella, että vanhakantainen saamelaisuus olisi ollut sisimmältään niin ”ikiaikaista” ja muuttumatonta kuin monet suomalaiset tahtoivat ymmärtää. Saamelaiset olivat perinteisesti omaksuneet erityisesti Norjan rannikolta uusia vaikutteita, joista käyttökelpoisimmat olivat sulautuneet olennaiseksi osaksi ”perinteistä” kulttuuria, kuten missä muualla tahansa. Viimeisimmistä virtauksista esimerkiksi lestadiolaisuus edusti ”uutta aikaa”, mutta suhtautui kielteisesti moderniin yhteiskuntaan. Tenon lestadiolaisuutta voi tarkastella joko pelkästään vanhakantaisena asenteena maallisuuteen tai myös osana saamelaisten suhdetta lantalaisen yhteiskunnan leviämiseen.

Kuten todettu, saamelaisen kulttuurin ”välittäjinä” ulospäin olivat pääosin miehet. Naisten panosta ei tietenkään pidä väheksyä. Heidän valtakuntansa oli kuitenkin julkisuudessa näkymättömämpi kodin piiri. Käytännön töiden lisäksi naisten tärkeimpiä rooleja oli välittää perinnettä perheen sisällä. Useimmiten *äidin*kielen välittyminen myös poikalapselle tapahtui nimenomaan naisen kautta, olihan hän lasten kanssa eniten läsnä. Laura Lehtola kertoo, että Inarin erikielisten perheiden parissa kotikieli määräytyi äidin mukaan[70]. Lasten kasvattajana ja opettajana naisella oli vahva rooli siinä, miten lapsi omaksui vanhempiensa arvot, perinteen ja käytännön taidot. Tässä mielessä naiset edustivat sitä sisäpiiriin kuuluvaa vanhakantaisuutta, jolle niin sanottu perinteinen saamelainen yhteiskunta rakentui.

Tietoinen vanhakantaisuus ja saamelaisuuden korostaminen olivat pohjana etnopoliittiselle heräämiselle, jonka ensimmäiset merkit näkyivät Suomen saamelaisalueellakin 1900-luvun alkupuolella. Vanhakantaisuuteen verrattuna uutta oli se, että saamelaisliike oli nimenomaan suomalaisen yhteiskunnan puitteissa tapahtuvaa toimintaa. Se, että saamelaiset Norjassa ja Ruotsissa alkoivat korostaa *lapinsuvun* merkitystä eli etnistä yhteisyyttä, liittyi ymmärrykseen siitä, että suuryhteiskunnassa oli mahdollista toimia vain suuryhteiskunnan ehdoin. Siksi saamelaisten oli ruvettava käyttämään norjalaisen, ruotsalaisen ja suomalaisen yhteiskunnan rakenteita.

Niillä henkilöillä, jotka alkoivat selkeästi tiedostaa nimenomaan saamelaistoiminnan merkitystä, oli taustalla usein tietty välimatka omaan perinteeseen ja erityinen suhde suomalaisuuteen, kuten opiskelu tai muu asuminen suomalaisympäristössä. Etääntyminen omasta ympäristöstä, samoin kuin tutustuminen suuryhteiskunnan toimintatapoihin, sai hänet näkemään oman saamelaisyhteisönsä aseman uudella tavalla.

Esimerkiksi Josef Guttorm oli saanut suomalaisen koulutuksen, mutta se oli herättänyt hänet tekemään aktiivista työtä kielensä ja kulttuurinsa hyväksi. Kuten todettu, Guttorm lienee käyttänyt *saami*-sanaa muun muassa piispa Koskimiehen kuullen, ilmeisesti vielä varsin tietoisessa etnopoliittisessa merkityksessä. Hänen puheessaan se tarkoitti ”entistä lappalaista”, joka halusi nyt itse määritellä ne puitteet, joissa hän halusi itsestään keskustella.

Sama mies, eri roolit: Armas Launiksen oppaana toiminut Petteri Helander viihtyi luonnossa. Jyväskylän seminaarissa hän muutti taiteilijanimeksi Pekka Päivänsäde, kun taas saamelaiskirjallisuuden uranuurtajana hän tuli tunnetuksi Pedar Jalvin nimellä.

Petteri Helander, kirjailijanimeltään Pedar Jalvi, otti tehtäväkseen pukea tätä kansallista tietoisuutta sanoiksi. Jyväskylän seminaarissa hän tutustui suomalaisten kansallisromanttiseen ajatteluun, jota hän halusi soveltaa myös saamelaiseen kulttuuriin. Siitä kertoi myös hänen omaksumansa suomalaisnimi Pekka Pohjansäde. Hän hahmotteli saamelaisten menneisyyttä vääryyksien historiana, jossa valtioiden ankarat toimenpiteet uhkasivat saamelaisten olemassaoloa: ”Tällöin on tehty surkea yhteiskuntarikos 20:nnellä vuosisadalla, tällä yleisen humaniteetin, vapauden ja tasa-arvoisuuden vuosisadalla.”[71]

Kansallisromantiikan hengen mukaisesti Jalvi korosti kansanperinteen merkitystä kansan sielun kuvastajana. Artikkelissaan ”Lappalaisten laulurunoudesta” hän totesi: ”Opettakoot ne Saami-kansaa katsomaan kansansa muinaisuuteen ja näkemään niissä entiskansan hengen kykyjä. Samalla viittokoot ne tietä nousevalle saamilaispolvelle uusien ja parempien luomiseen.” Jalvi lähti jo kesällä 1913 Lappiin keräämään saamelaisten kansanperinnettä, jota hän kolmena kesänä sai runsaasti kokoon.[72]

Suomenkielisissä lehtikirjoituksissaan hän esitteli saamelaiskulttuuria ulkopuolisille. Suomen kieli ei kuitenkaan tuntunut riittävän sisäisten tunteiden ilmaisemiseen, johon äidinkieli sopi paremmin. Taustalla oli myös Jalvin suurisuuntainen päämäärä: saamenkielisen kirjallisuuden luominen. Nuoren miehen into hajosi moneen suuntaan. Hän kirjoitteli runoja ja novelleja suomalaisen kirjallisuuden ihanteidensa mukaisesti. Hän alkoi kääntää kirjallisuutta saameksi.

Ennen varhaista kuolemaansa Jalvi sai julkaistuiksi vain yhden kokoelman *Muottačalmmit* (Lumihiutaleet) vuonna 1915. Julkaisemista joudutti ilmeisesti jo tiedossa oleva tuberkuloosi, mutta sekin, että tekijä halusi myydä kirjojaan perinteenkeruumatkoillaan. Kokoelma sisälsi runoja ja kertomuksia eri aloilta, juhani-ahomaisista lastuista kertomukseen saamelaisten uskonnollisesta heräämisestä, mahtuipa joukkoon käännös Suonion ”Kuun tarinoista”.

Sisällöllisesti teos oli sekoitus nuoren harrastajakirjoittajan koti-ikävää ja rakkaudenkaipuuta sekä saamelaiskansallista ohjelmallisuutta. Omakohtaisia tuntoja heijasteli käännöskertomus keuhkotautia ja koti-ikävää potevasta nuoresta miehestä Nizzassa. Jotkut novellit palasivat onnelliseen lapsuuteen ja kotiseudun luontoon, jotka olivat tavallaan kuvia saamikansan kultakaudesta. Omaelämäkerrallisessa novellissa Jalvi kuvaa Pikku Sammelia, jota Norjan rannikolla haukutaan syntyperänsä vuoksi (”*du usiviliserte finn* – sinä sivistymätön lappalainen”). Kokemus kasvattaa hänet näkemään oman saa-

melaisuutensa ja ajattelemaan ihmisarvoa, joka kuuluu kaikille syntyperään tai ruumiinominaisuuksiin katsomatta.

Samalla tavoin kuin Norjan puolen saamelaisliikkeen merkkimies Isak Saba myös Jalvi keskittyi novelleissaan ja erityisesti runoissaan ajatukseen saamelaisten ”herättämisestä” näkemään oma asemansa. Nimikkoruno kuvaa, kuinka pienet yksittäiset lumihiutaleet keväällä sulaessaan muodostuvat joeksi, jonka voima kasvaa suureksi. Tämä oli nuoren saamelaispoliittisen kirjallisuuden ydinajatuksia: yhtenäisyys on voimaa. Runo ”Pojalle” taas kertoo tarpeesta välittää perinnettä sukupolvelta toiselle.[73]

Jalvin työ jäi lopulta varsin hajanaiseksi ja päättyi hänen varhaiseen kuolemaansa vuonna 1916.[74] Suomessa ei muutenkaan syntynyt saamelaispoliittista ”herätystä” samalla tavoin kuin Norjassa ja Ruotsissa, jossa saamelaisliike syntyi jo 1900-luvun vaihteessa. Sen ytimenä olivat eteläsaamelaisten alueet, joilta se levisi lievempänä merisaamelaisten yhteisöihin ja Pohjois-Norjaan. Kiinnostava kysymys on, miksi Suomen saamelaisalueella ei syntynyt saamelaispoliittista liikehdintää 1900-luvun alkuvuosikymmeninä.

Tenolainen kulttuuripiiri olisi sinällään ollut mitä otollisin kulttuuripoliittisen toiminnan syntymiselle. Suomen tenolaiset tunnettiin valveutuneina ja ”kansallistietoisina”, eli heillä oli selkeä käsitys omasta erityisyydestään suhteessa valtaväestöihin. Norjasta kuultiin tietoja saamelaisten poliittisesta toiminnasta. Selvää on, että esimerkiksi Josef Guttorm ja Jalvi seurasivat lehdistä ja kuulivat sukulaisilta, mitä Norjan puolella tapahtui.

Jalvi oli ennen opiskeluaikaansa jonkin aikaa ansiotöissä Norjan puolella ja lienee keruutöidensäkin tiimoilla tiennyt Isak Saban toiminnasta. Jalvin tiedetään myös ihailleen Matti Aikiota.[75] Jalvin varhainen kuolema herättää ajatuksen siitä, oliko Suomen saamelaisten poliittinen herätys kiinni vain sopivan henkilön puutteesta.

Hilkka Oksala on arvellut, että vahvaksi koettu sukulaisuus vaikutti 1900-luvun kuluessa jopa heikentävästi koko saamelaisväestön yhteiseen integroitumiseen. Hänen mielestään sukusolidaarisuus tarjosi ”riittävän tuen ja toimintamahdollisuuden – – ulkopuolista painetta vastaan”.[76] Näkemys on kiinnostava, joskin se herättää kysymyksen, eikö näin ollut myös Norjassa ja Ruotsissa. Vahvan sukulaisuuden lisäksi näyttää siltä, että esimerkiksi Josef Guttormin tarmo suuntautui vielä toistaiseksi toiseen ”yhteisyyteen” eli hengelliseen toimintaan.

Vuonna 1920 suomalainen tutkija Eliel Lagercrantz vieraili Tenon matkallaan katekeetta N.W. Holmbergin luona. Eteläsaamelaisten alueella hän oli tutustunut saamelaisliikkeen edustajiin ja intoili Holmbergillekin saamelaisten sivistyksen puolesta. Kyselyyn siitä, eikö Suomen saamelaistenkin pitäisi ryhtyä kansalliseen toimintaan, tutkija sai vanhalta katekeetalta viileän käytännöllisen vastaanoton:

> Pöytään kannettiin höyryävä lohikeitto, ja patriarkka ohjasi vieraansa Tenon Lapin kansallisruoan ääreen. Keskustelumme sai vähitellen väljemmät puitteet, ja minä tulin lausuneeksi, että lappalaisilla on omaperäinen kansallinen alkuperäisyys, jolla pohjalla he voisivat rikastuttaa inhimillistä kulttuuria uusilla teoksilla ja aatteilla kirjallisuuden, runouden, taiteen ja tieteenkin aloilla. Tiesin, että lappalaiset olivat pyrkineet saamaan aikaan jonkinlaisen kansanopiston. Mielestäni lappalaisten nyt olisi liityttävä perustamaan oma seura näiden päämäärien saavuttamiseksi. Vilhelm kuunteli ystävällisesti ja kärsivällisesti utopistisia lausuntojani hyväksyen ne. ”Voitaisiinko ajatella, että tällainen seura perustuisi uskonnolliselle pohjalle?” hän kysyi tiukasti, ja siihen minun tietysti oli yhdyttävä. Puhe tieteestä ja taiteesta oli osunut harhaan. Tällaisesta laitoksesta tulisi vain lestadiolaisuuden linnoitus.[77]

Lisäksi täytyy muistaa, että saamelaisten ja suomalaisten välit eivät kärjistyneet Suomessa samalla lailla kuin esimerkiksi eteläsaamelaisten alueella. Suomessa saamelaisia kohtaan ei suuntautunut sellaista sulauttamispainetta kuin erityisesti Norjassa. Kuten Outakosken johtokunnan esimerkki osoittaa, suomen kielen ja kulttuurin oppimista pidettiin jopa toivottuna lisänä lasten taitoihin. Sitä ei koettu samanlaiseksi vaaratekijäksi kuin muualla Skandinaviassa – tai Suomessa toisen maailmansodan jälkeen.

Tärkeimpiä syitä Suomen tilanteen erityislaatuisuuteen lienee se tosiasia, että Utsjoella ja Inarissa saamelaisten toimintatarmo pääsi vapaasti suuntautumaan yhteiskunnalliseen toimintaan. Sitä ei rajoitettu, kuten erityisesti Norjassa. Saamelaisten toiminta suomalaisessa yhteiskunnassa tuli esiin niin paliskuntien, kuntien kuin seurakuntienkin toiminnassa. Tilanne alkoi muuttua 1920- ja 1930-luvuilla erityisesti Inarissa ja Petsamossa, mutta ”tien historia” johti monet yllättäneeseen reaktioon myös Utsjoella.

Poronhoito 1898–1920

Paliskunnista pororuttoihin

Kartoittaja Lahja Castrén vieraili Nils Proksin kodalla Enontekiäisissä. n. v. 1909. PPM.

Vuosisadan vaihteessa saamelaisalueenkin poronhoitoa alettiin sopeuttaa paliskuntajärjestelmään. Uusi hallintomuoto oli syntynyt eteläisemmän suomalaistalollisen poronhoitotavan pohjalta ja erityisesti porosaamelaisten porokylämallille se oli vieras. Paliskuntajärjestelmä oli ensimmäinen selvä askel siihen saamelaisalueen maankäytön kartoittamiseen, jota jatkoi vuonna 1901 asetettu Lapin taloudellisten asioiden komitea.

Vuosisadan alussa saamelaisalueella liikkui monia asiantuntijoita tutustumassa poronhoidon oloihin ja kehittämistarpeisiin. Lapin taloudellisten asioiden komitean lisäksi suomalainen J. E. Rosberg teki omia tutkimuksiaan. Vuosina 1910–1911 myös norjalaiset Konrad Nielsen ja A. Ulve tekivät laajoja haastatteluja poronhoidon tilanteesta. Samoin T. I. Itkonen valmisteli kansatieteen opinnäytettään Enontekiön porosaamelaisista.

Selvityksistä käy ilmi, että Enontekiöllä paliskuntajärjestelmän toteutuminen oli varsin nimellistä vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä, sillä perinteinen suku- ja kyläkohtainen paimentaminen sai vielä jatkua. Sen sijaan Inarin, Utsjoen ja Sompion alueen porosaamelaisten elämäntavassa oli tapahtunut selvä murros, jonka syynä inarilaisen lukkarin Henrik Mattuksen sanoin olivat "susi, tauti ja pykällys". Vanhempi polvi nimitti muutosta jopa tunturilappalaisten taantumiseksi.[1] Petovahinkojen, tautivuosien ja paliskuntajärjestelmän lisäksi taustalla oli myös porosaamelaisten talollistuminen eli paikalleen asettuminen.

LANTALAINEN JÄRJESTELMÄ LAPPALAISESSA MAAPERÄSSÄ

Senaatin kirjeessä vuonna 1898 (Poronhoitoasetus 1898) paliskuntalaitos määrättiin pakolliseksi koko Suomessa. Tarkasti rajattujen ja hallinnollisesti järjestettyjen paliskuntien muodostaminen määrättiin ehdoksi syöttöoikeuden saamiseen kruununmailla. Paliskuntien, joilla piti olla nimet, rajat ja vastuuhenkilöt, oli huolehdittava yhteisesti porojen lukemisesta, paimentamisesta ja vahingonkorvauksista. Tavoitteena oli määritellä poronhoidon asemaa muiden elinkeinojen rinnalla sekä pitää lukua poromääristä ja porojen omistajista.[2]

Reijo Savolainen on viitannut siihen, että poronhoidon varhaisemmat järjestelyt, muun muassa poroyhtiöt, oli tehty sisäisistä syistä. Sen sijaan 1800-luvun loppupuolella tärkeiksi tulivat ulkoiset tekijät, kun maa- ja metsätalouden uudistukset, samoin kuin kasvava rahatalous, vaativat kehittämään poronhoidon organisaatiota. Kruununmailla laiduntaminen oli ikivanha tapa, mutta isonjaon myötä se vaati uudenlaisen vahvistuksen. Poronhoidon suhdetta muihin maankäytön muotoihin pyrittiin selkeyttämään virallisilla hallintojärjestelyillä, jotka samalla vahvistivat valtion otetta pohjoisessa.[3]

Vuosi 1898 ei sinällään ollut ratkaiseva ajankohta koko Suomen paliskuntalaitoksen kehitykselle, koska suuri osa paliskunnista oli perustettu jo ennen sitä, itse asiassa vuoteen 1891 mennessä. Ainoastaan Lapin kihlakunta oli poikkeus, sillä vaikka neuvottelukokouksia oli pidetty 1890-luvun kuluessa, tulokset näkyivät hitaasti. Sodankylään oli määrätty perustettaviksi paliskunnat erityisellä ohjesäännöllä 1892, Enontekiölle vuotta myöhemmin. Edellisessä oli kuusi paliskuntaa, joista vain yksi eli Lappi oli perustaltaan saamelainen. Enontekiön alueelle perustettiin peräti neljä paliskuntaa: kaksi saamelaista (Lappi ja Näkkälä) ja kaksi suomalaista (Peltovuoma ja Palojoensuu).[4] Muista saamelaiskunnista omat ohjesääntönsä saivat vuonna 1900 Utsjoki, jossa oli kaksi paliskuntaa, ja vuonna 1901 Inari, joka oli jaettu viiteen paliskuntaan.[5]

Suomalaiset olivat nopeita paliskuntalaitoksen omaksumisessa, sillä esimerkiksi Enontekiöllä syntyi jopa kaksi vähäporoista paliskuntaa. Porosaamelaisilla ei ollut hoppua, sillä vuonna 1902 vain suomalaisten todettiin panneen voimaan vaaditun poronhoito-ohjesäännön eli pitäneen muun muassa vuosittain porojen pykällyksen.[6] Näkkälän ja Lapin paliskunnissa oli toki valittu poroisännät, mutta edellisessä järjestelmä toimi vain osittain, jälkimmäisessä ei lainkaan. Siellä ei ollut saatu aikaan erotuksia tai muutakaan ”järjestystä”.[7]

Syitä pohjoisten pitäjien hitauteen paliskunta-asiassa oli monia. Inari, Utsjoki ja Enontekiö muodostivat erityiskysymyksen esimerkiksi isojaon ja metsänhoidon suhteen, ja viranomaisilla ei välttämättä aiemmin ollut samanlaista tarvetta saattaa paliskuntajärjestelmää voimaan kuin etelämpänä, jossa isojaon myötä alueidenhallinta oli muotoutumassa tarkasti säädellyksi. Eräs Lapin taloudellisen komitean tehtävistä oli kuitenkin kartoittaa sitä, miten paliskuntajärjestelmä oli käynnistynyt Lapin kihlakunnissa ja mitä esteitä sen kehittymiselle oli.

Paliskunnan tärkeimpiä tehtäviä oli porojen laskeminen, yhteishaun ja valvotun merkinnän järjestäminen sekä porojen aiheuttamien vahinkojen korvaaminen. Porosaamelaisilla ei omasta puolesta ollut tarvetta lukea poroja, koska kukin hoiti poronsa omissa tokkakunnissaan. Sitä paitsi poro-onnelle tiesi pahaa laskea porot tarkalleen. Siinä, missä esimerkiksi Enontekiöllä Peltovuomassa porot luettiin tarkkaan, Lapin ja Näkkälän paliskunnissa sitä ei tehty alkuvaiheessa lainkaan. Tilanne, jossa lukeminen oli enemmän poikkeus kuin sääntö, jatkui ensimmäiseen maailmansotaan asti.[8]

Lapin ja Näkkälän paliskunnilla ei 1900-luvun alussa vielä ollut erotusaitoja. Vanha Iisko Näkkäläjärvi kertoi 1911

Lähes 80-vuotias Näkkälän Salomon Iisko (Näkkäläjärvi) Pöyrisjärveltä kaksi viikkoa ennen kuolemaansa.
Valok. Samuli Paulaharju 1921. SKS.

”Naisia ja lapsia.” Tutkija Eliel Lagercrantz tavoitti Enontekiön Pöyrisjärvellä vaimoväkeä. Vas. Salkon Jussan Antti (Näkkäläjärvi), Pieran Inga ja Elli (Proksi), Antan Maarita (Näkkäläjärvi), Ovlinan Anni (Sara) ja Salkon Jussan Inka. MV.

ERILLISALUE PORONHOIDOLLE?

Lapin taloudellisten asioiden komitea pyrki vuosina 1902–1905 selvittämään, oliko pohjoisen pitäjissä tarvetta ja ehdotuksia osoittaa erillisiä alueita pelkästään poronhoitajien käyttöön niin, että uudisasutus niiden sisällä kiellettäisiin. On mahdollista, että vertailukohtana oli Ruotsin poronhoitoalue, jossa ns. viljelysrajan avulla erotettiin toisistaan poronhoidolle ja uudisasutukselle tarkoitetut alueet. Sekä Ruotsissa että Norjassa poronhoito oli saamelaisten yksinoikeus.

Tämä vertailu ehkä johti sekaannukseen, joka näkyi komitean kokousten pöytäkirjoissa. Vuonna 1902 pidetyissä yleisissä kokouksissa kysymys erillisalueista kääntyi – joko epäselvän kysymyksen tai vastaajien väärinymmärryksen takia – koskemaan pelkästään saamelaisia poronhoitajia eli sitä, oliko lappalaisille varattava erityisoikeuksia paliskuntajärjestelmän suhteen. Ajatus torjuttiin useimmissa kokouksissa.

Esimerkiksi Kittilässä ”lausuttiin se yksimielinen toivomus, että heidän tulisi paliskuntahoitoon y. m. nähden olla täysin samojen määräysten alaisena kuin poronhoitajat yleensä. Jos lappalaiset saisivat olla ilman järjestystä, niin olisi usein mahdotointa porojaan takaisin heidän luotaan saada.” Palojoensuun kokousväki ehdotti, että kunnan luoteisen niemekkeen Tarvantojokea tai jopa Palojokea myöten voisi erottaa ”vasituiseksi poroalueeksi lappalaisille, niin ettei sille alueelle uudistiloja sallittaisi perustaa”.

Inarissa Kyrön kyläläisillä oli ristiriitainen kanta: ”Joku arveli olevan hyvä, jos he saisivat olla erityisillä alueilla Raututunturissa ja Ivalojoen lähteillä. Toiset vastustivat erikoismääräyksiä lappalaisille, koska ruokamaat ja muut olot sitä estävät.” Inarin kirkolle kokoontunut poroväki totesi, että erillisalueita poronhoidolle ”ei sovi juuri erottaa” muutamia Inarin länsipuolen taloja lukuun ottamatta. Kokouksen mukaan ”lappalaiset eivät tahdo erityisiä alueita”.

Varsinaisessa komiteanmietinnössä, jossa ehdotettiin ”yhtäjaksoisia alueita” varattaviksi poronhoidon käyttöön, ei puhuttu saamelaisista, vaan poronhoitajista yleensä. Ruotsissa toteutettuun rauhoitusjärjestelmään viittasi kuitenkin komitean pyrkimys suojella ”poronhoidon tulevaisuutta, joka yhä enenevän uudisasutuksen kautta saattaa joutua vaaranalaiseksi sellaisillakin seuduilla, missä poronhoidolla – – epäilemättä on suurempia edellytyksiä menestyä kuin maataloudellisilla elinkeinoilla”.

Luonnoksessa poronhoitolaiksi alueiden määrittely annettiin kuvernöörien oikeudeksi, mutta perusteluissa komitea teki omat ehdotuksensa. Sen mukaan poronhoidon erityisalueiksi sopisivat Enontekiön luoteinen niemeke Tarvantojokea myöten, Lapin paliskunnan pohjoinen osa Sodankylässä, Inarin länsipuoli sekä koillisosa Iijärveä myöten, Vätsärin tunturiseutu sekä Kaldoaivin ja Paistunturin tunturialueet Utsjoella.

Lapin neuvottelukomitea (1908) kannatti Lapin komitean ehdotusta erityisalueista ja jopa laajensi edellistä ehdotusta koskemaan kaikkia Lapin kihlakunnan pitäjiä. Suojametsäkomissio taas ehdotti vuonna 1910 laajoja tunturiseutuja poronhoidolle erotettaviksi alueiksi. Sen mielestä ”– – ovat järkiperäinen metsänhoito ja samojen metsämaitten käyttäminen poronlaitumena aivan vastakkaisia käsitteitä”. Sen takia alueiden erottaminen oli välttämätöntä. Myös esimerkiksi Porolaidunkomisioonin mietintö (1914) muistutti uudisasutuksen haitallisuudesta poronhoidolle.

Ajatus poronhoidolle omistetuista erillisalueista ei johtanut toimiin, mutta se jäi kytemään niin, että siihen palattiin 1920- ja 1930-luvuilla. Utsjoen kunnanvaltuusto liitti siihen vuonna 1925 myös saamelaisten oikeudet. Erillistä poronhoitoaluetta ei kuitenkaan suunniteltu pelkästään saamelaisten tai poronhoitajien edun takia. Taustalla oli halu ratkaista poronhoidon asema suhteessa muihin elinkeinoihin, erityisesti metsänkäyttöön.

tiukan paimentamisen tyydyttävän kuvernööriä niin, että kun poroelot eivät sekaantuneet toisiinsa, erotuksia ei tarvittu. Poroluvut arvioitiin silmämääräisesti kussakin siidassa. Näkkäläjärvi piti aitoja jopa vaarallisina poroille. Hän suositteli Ruotsin mallia, jossa porot eroteltiin talvella järven jäällä, heitettiin suopungeilla kiinni ja lasketut porot merkittiin karvaan.[9]

Pohjoisessa porojen aiheuttamat heinävahingot eivät sinällään pakottaneet paliskuntien perustamiseen, sillä ne eivät ilmeisesti aiemmin olleet samanlainen ongelma kuin eteläisemmällä poronhoitoalueella. Suhde maanomistajien ja poronomistajien välillä oli toki ollut jo aiemmin enemmän tai vähemmän kireä, kun poronomistajat olivat vastahakoisia maksamaan usein liioiteltuja korvausvaatimuksia.[10]

Lapin komitean mukaan vahinkojen korvaamisen viralistaminen johti kuitenkin väärinkäytöksiin: maanomistajat tekivät heinää porojen kulkureiteille "yksinomaan siinä tarkoituksessa, että ne joutuisivat porojen vahingonteon alaisiksi ja että he siten saisivat heinistään korvauksen poronomistajilta". Komitean mukaan myös vahinkojen arvioimisessa oli ollut puutteellisuuksia.[11]

Suomalainen paliskuntajärjestelmä kehittyi talonpoikaisen poronhoidon luomien mallien pohjalta. Siksi sitä on pidetty vastakkaisena saamelaiselle poronhoitotavalle.[12] Näin oli nimenomaan porosaamelaisten elämänmuodon suhteen. Martti Linkolan mukaan paliskuntalaitos erosi Ruotsin ja Norjan poronhoidon malleista, jotka toimivat paimentolaisporonhoidon ehdoin. "Paliskunnan osuustoimintaluonteinen poronhoitojärjestelmä onkin perinteelliselle saamelaiselle suku- tai kyläkohtaiselle poronhoitomuodolle täysin vieras", toteaa Linkola, joka lukee paliskunnat paimentolaisporonhoidon kriisitekijöihin Suomessa.[13]

Klemetti Näkkäläjärvi ja Jukka Pennanen ovat tulkinneet asian samalla tavoin: "Suomalaismallisen paliskuntajärjestelmän taustalla voidaan nähdä jo 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla muotoutunut ajattelutapa, jossa poronhoito on nähty maatalouden sivuelinkeinona ja poroa on pidetty jopa vahinkoeläimenä. Talonpoikien tiluksia ryhdyttiin varjelemaan porojen tekemiksi väitetyiltä vahingoilta. Poro oli maanviljelyksen ja metsänhoidon kannalta vahinkoeläin, joten maanviljelyn ja metsänhoidon harjoittajat halusivat saattaa poronhoitajat tiukkaan kontrolliin." [14]

Paliskuntien hallintomallissa voi nähdä suomalaisen kuntajärjestelmän piirteitä. Poronhoitoalue jaettiin paliskuntiin, joilla oli virallisten nimien ja tarkkojen rajojen lisäksi oma lautakuntansa, jonka vastuullisena esimiehenä oli poroisäntä. Myöhemmät saamelaiset vaikuttajat saivat kuitenkin paliskuntien hallinnossa usein ensimmäiset kosketuksensa suomalaiseen päätöksentekojärjestelmään.

Paliskuntajärjestelmän vaikutukset porosaamelaisiin vaihtelivat eri alueilla. Inarissa ne näyttävät alkaneen tuntua vahvasti heti 1900-luvun alkuvuosina, kun taas Enontekiön (poro) saamelaisalueella paliskuntajärjestelmän merkitys osoittautui ensimmäisinä vuosikymmeninä Linkolan sanoin teoreettiseksi.[15] Oulun kuvernöörin vahvistamassa poronhoito-ohjesäännössä Enontekiön alueelle puhuttiin erikseen porolappalaisista, joilla oli oikeus hoitaa poroja omalla totunnaisella tavallaan, tosin tietyillä rajoituksilla.[16]

POROSAAMELAISET 1900-LUVUN ALUSSA

Pitäjä	Perheitä	Henkilöitä
Utsjoki	6	28
Inari	23	118
Enontekiö	19	95
Muonio	1	7
Kittilä	4	14
Sodankylä	10	59
Yhteensä	63	311

Porosaamelaiset Suomessa 1905 Lapin taloudellisen komitean mukaan.

Paliskunnan tehtävät rajoittuivat Enontekiön saamelaispaliskunnissa pitkään lähinnä viranomaiskontaktien ja kirjanpidon järjestämiseen, samoin kuin vahinkojen korvaamiseen, josta sittemmin tuli jopa suuri kysymys.[17] Porojen hoitaminen kyläkunnittain jatkui niin, että muutama kotakunta muodosti porokylän eli siidan, joka hoiti poroja yhdessä ja jonka jäsenet asuivat samassa kyläyhteisössä. Siita saattoi jakaantua talven ajaksi pienemmiksi ns. talvisiidoiksi.[18] Porokylissä tapahtui 1900-luvun alkupuoliskolla suuriakin muutoksia, mutta niillä ei näytä olevan läheistä yhteyttä paliskuntajärjestelmään. Sen sijaan Enontekiön alueen eteläosissa paliskuntajärjestelmä oli osasyynä dramaattisiinkin tapahtumiin.

Enontekiön ja pohjoisen Kittilän poronhoito 1900-luvun alussa. Alueella toimi kaksi suurta saamelaista paliskuntaa, Lappi ja Näkkälä, joissa vanha porokyläjärjestelmä säilyi. Vuosisadan alussa pitäjän suomalaiset perustivat kaksi paliskuntaa, Palojoensuu ja Peltovuoma. Vuonna 1912 ne yhdistettiin Peltovuoman paliskunnaksi, joka taas yhdistettiin Näkkälän paliskuntaan 1918. Suomalaiset poronhoitajat rakensivat 1900-luvun vaihteessa rengasaidan Ounastunturin alueelle, josta myöhemmin tuli Pallaksen kansallispuisto.

”VOI OUNASTUNTURIA ONNETONTA”

Eteläistä Enontekiötä hallitsi suomalainen poronhoito, jonka kesämaina olivat Ounastunturi ja sitä ympäröivät suot, talvimaita hieman pohjoisempana olevat metsämaat. Alueelle perustettiin kaksikin paliskuntaa: Palojoensuu ja Peltovuoma. Edelliseen mainittiin kuuluneen 1 200, jälkimmäiseen 1 000 poroa, mutta jo 1900-luvun alussa paliskunnat olivat niin pieniä, että ne yhdistettiin Peltovuoman paliskunnaksi. Vuosina 1908–1912 Peltovuoman paliskunnassa ei ollut yhtään perhettä, joka olisi harjoittanut poronhoitoa pääelinkeinona. Vuonna 1908 poroluku oli 873 ja pieneni vuoteen 1912 mennessä 562:een.[19]

Se, että paliskunnat perustettiin jo 1890-luvun alkupuolella, kertoo siitä, että suomalaiset talolliset katsoivat hyötyvänsä paliskuntajärjestelmästä. Sen toivottiin tehostavan omaa poronhoitoa, ja ehkä lisääntynyt poronlihan kysyntä 1800-luvun loppuvuosikymmeninä oli pantu merkille. Syynä paliskuntien perustamiseen saattoi olla myös suurhanke, rengasaita, jota suomalaiset talolliset suunnittelivat Ounastunturiin. Virallisella paliskunnalla katsottiin ehkä olevan parempia mahdollisuuksia saada valtionavustusta.

Rengasaita rakennettiin vuosina 1896–1901 Ounastunturin ympäri 80 kilometrin pituudelta. Sen valmistumisesta raportoitiin kesällä 1902 Lapin komitealle, joka sisällytti sen komiteanmietintönsä (1905) karttaan. Rakentaminen maksoi 16 000 markkaa, josta neljäsosa saatiin avustuksena ja loput lainana.[20] Rengasaitaa perusteltiin sillä, että sen avulla talollisten heinäniityt saatiin suojatuiksi poroilta. Se oli tarkoitettu kesälaidunalueeksi noin 1 900 porolle, jotka vapautettiin talveksi ympäröiviin metsiin. Aidattua aluetta ilmeisesti kuitenkin ylilaidunnettiin alusta lähtien.[21]

Yrjö Kortelainen arvosteli myöhemmin kovin sanoin niin rengasaitahanketta kuin sen kuvastamaa suomalaista poronhoitotapaakin. ”Lyhyt oppikurssi” paimentolaisten renkeinä antoi hänen mukaansa suomalaisille tunteen siitä, että he osasivat poronhoidon: ”– – he pitivät itseään tyhmiä lappalaisia viisaampina, kun olivat oppineet saman muutamassa vuodessa, johon lappalaisilla oli kulunut satoja vuosia”.

Syventävä opetus jäi Kortelaisen mukaan kuitenkin saamatta tärkeimmästä eli jatkuvan poronhoidon elinehdoista: ”jäkälämaiden säästämisestä ja jäkälän kasvun turvaamisesta ei ollut puhuttu sanaakaan”. Porosaamelaisten vuosisataiseen perinteeseen kuului pitää tarpeellinen välimatka kesä- ja talvilaitumien välillä ja turvata jäkälän kasvu molemmilla alueilla. Sen mahdollisti huolellinen paimennus. Suomalaisten huolettomuus näkyi Kortelaisen mukaan jo siinä, että pitämällä poroja talojen ja kylien läheisyydessä he tekivät ”tuhoisaa jälkeä näissä lähijäkäliköissä”. Samalla tavoin katosi jäkälä kalajärvien ympäristöistä.

Kortelaisen mielestä Ounastunturin aitaamisella pyrittiin helppoon tapaan hoitaa poroja. Se kuvasti samaa lantalaisten yli-innokkuutta, joka sai jäkälämaat loppumaan alueelta. Jäkälä polkeentui aidan sisällä nopeasti, eikä aitaakaan korjattu tai rakennettu uudelleen, kun se lahosi ja rappeutui. Sen jälkeen porot kuljeskelivat kesätkin vapaina aidan ulkopuolella, mikä kulutti jäkälämaita entisestään. Näin suomalaisten porot söivät myös Ounastunturin ja valtakunnan rajan välisiä laitumia, joiden piti olla Lapin ja Näkkälän paliskuntien talvi-alueita.[22]

Kari Autto on pitänyt ”Veriaidan” tai ”Kuolemanaidan” rakentamista jopa saamelaisia vastaan suunnattuna toimenpiteenä: ”Varmhanki vallesmannin johola, tahi hyvälä avustuksela, oli kuultu ette Suomessa on menossa Isojako ja se on tulossa tänne asti: *’Kaikki maa joka kerithän aijata, saahan omaksi’*, niin tiethin. – – Ouniksen ympäri häätyi saaha rengasaita jolla tämä poroparatiisi vallotethan. Lappalaiset sanothin ettei het tartte aitaa mutta eipä tietenkhän heitä kuunneltu.”

Autton mukaan suomalaiset valtasivat aidan avulla 1900-luvun alkuun mennessä ”Ounastunturin ja ison osan Pallastaki, lappalaisilta lantalaisten käythön”. Perimätiedon pohjalta Autto on väittänyt, että suomalaiset aitaajat käyttivät omankäden oikeutta saamelaisia vastaan, joista muutamia olisi surmattukin. Lisäksi Autton mukaan aidan maksoivat paitsi senaatti avustuksina myös saamelaiset omilla poroillaan, joita varastettiin ja tapettiin aidassa: ”Son hienosti selostettu viralisesti, että aita on ollu ’vuokrala ja lappalaisilta on peritty vuokraa’.”[23]

Maininta vuokrasta viittaa erityisesti Heikki Maggan kohtaloon rengasaidassa. Hän oli 1890-luvulla siirtänyt kirjansa Koutokeinoon, josta hän kuitenkin palasi Suomen kansalaiseksi vuonna 1903. Hän piti porojaan talvisin metsäalueella, mutta ei noudattanut enää perinteistä tapaa jutaa talvipaikasta Käsivarteen, vaan alkoi maksua vastaan hoitaa porojaan Ounastunturissa suomalaisten rengasaidassa. Maggan kerrotaan tuoneen aitaan noin 700 poroa, joista viisi vuotta myöhemmin oli jäljellä vain murto-osa: vaatimia oli 15.[24]

Sippolan ja Rauhalan tulkinnan mukaan Maggan porojen loppumisen aiheutti rengasaidan liikakäyttö ja siitä seurannut ruuan väheneminen.[25] Autto on pitänyt tapausta osoituksena suomalaisten häikäilemättömyydestä.[26] Magga muutti köyhtyneenä pois Ounastunturista ja asui aluksi turvekodassa, piti lehmiä ja harjoitti poikineen metsästystä. Hän sai vasta myöhemmin hankituksi poroja niin paljon, että nomadisoitui uudelleen ja pystyi luopumaan lehmistään 1920-luvulla.[27]

Ylilaiduntamisesta kertoo myös opettaja Werner Rechardtin kirje porolaidunkomissionille 1913. Siinä hän valitti, että rengasaitaan koottiin naapuripaliskunnasta poroja (ilmeisesti vuokraa vastaan) enemmän kuin paliskunnan laitumet kestivät.[28] Rengasaidasta ei ollut hyötyä peltovuomalaisillekaan, sillä vuonna 1912 paliskunnassa oli alle 500 poroa. Palojoensuun paliskunnan virallinen yhdistäminen Peltovuomaan nosti poromäärää vain parillasadalla porolla.

Lähes koko paliskunnan porokarja hävisi ensimmäisen maailmansodan aikana. Sota-aikana poroja ammuttiin ruuaksi ja ne hajaantuivat paimennuksen puutteessa. Vuonna 1918 Peltovuoman paliskunta yhdistettiin Näkkälään, joskin liitos sai lainvoiman vasta vuonna 1924.[29] Autton mukaan myöhempi Pallaksen kansallispuisto perustettiin sattumoisin juuri rengasaidan alueelle, lähes samoja rajoja noudatellen.[30]

ERILAISET PORONHOIDON MALLIT

Porosaamelaisten perinteinen malli oli paimentaa ympäri vuoden, ”siirtäen asuntoaan sen mukaan kuin poroja on kuljetet-

PORONHOITOA MÄÄRITTELEMÄSSÄ

Senaatin kirjeessä 1898 poronhoidon asemaa hahmotettiin erityisesti suhteessa muihin maankäytön muotoihin. Tätä määrittelyä jatkettiin 1900-luvun alkuvuosikymmeninä erilaisissa komiteoissa ja selvityksissä. Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimista varten perustetun komitean mietinnössä 1905 ja sitä kommentoivassa mietinnössä 1908 esitettiin ensimmäiset säädökset poronhoidon järjestämiseksi maassa. Suojelusalueiden erottamista varten Pohjois-Suomessa perustettu komitea käsitteli mietinnössään (1910) poronhoidon suhdetta metsätalouteen ja määritteli laiduntamiselta suojattavat alueet.

Marraskuussa 1911 senaatti asetti porolaidunkomisioonin, jonka tehtäväksi tuli tarkentaa ehtoja porojen laiduntamiselle kruununmailla. Komitea teki matkoja Lapin eri kuntiin, joiden kokouksissa käsiteltiin myös porolaidunkysymyksiä. Mietinnössään (1914) porolaidunkomitea antoi säädösehdotukset paimennusajasta, rauhoitusalueista ja porojen tekemän vahingon korvaamisesta. Kansainvälisen porolaidunkomisionin mietintö (1914–1918) määritteli pohjoismaiden yhteisiä laitumia ja takavarikoitujen porojen luovutuksia. Työ jatkui 1920-luvulle saakka ja tärkeimpänä tuloksena oli poronhoitolaki (1932).

Hirvasvuopio	11 henkeä
Kilpisjärvi	20 henkeä
Palojärvi	3 henkeä
Näkkälä ja Proksi	33 henkeä
Itäosa	10 henkeä
Kirkonkylä	9 henkeä

Enontekiön porosaamelaisten asuinpaikat vuonna 1910 Rosbergin mukaan.

tava vereksille laitumille". Inarissa ja Utsjoella poroja ruvettiin kuitenkin 1900-luvun alussa laskemaan vapaiksi kesän ajaksi heti vasomisen ja merkitsemisen jälkeen. Vasat merkittiin sääsken tultua juhannuksen tienoilla, minkä jälkeen porot jätettiin taas rauhaan ja ruvettiin kokoamaan niitä syksyllä.[31]

Sen sijaan Inarin kalastaja/talollissaamelaisten poronhoitotapa edusti enemmän metsäsaamelaista mallia, jolle oli ominaista pienten poromäärien hoito rinnakkain muiden elinkeinojen, kuten kalastuksen ja talonhoidon, kanssa. Porot palkivat kesät vapaina, joskin niiden oleskelupaikat olivat suurin piirtein tiedossa. Naapurukset, joiden porot palkivat samoilla seuduilla, tekivät "liiton" eli alkoivat syyskuun tienoilla koota poroja.

Porokoiria ei käytetty, vaan porot kollostettiin peräkkäin 30–40 poron tokiksi, jotka tuotiin ns. liittopaikkoihin erottelua ja lypsämistä varten. Myös vieraiden porojen omistajat saivat hakea omansa, saatuaan siitä sanan. Näitä ettoretkiä tehtiin useita parin viikon välein. Tällaista tokkaa ei tarvinnut alkuaikoina viedä paliskunnan erotuksiin, jos asianomaisiin luotettiin, mutta suurehko erotus tapahtui poroisännän läsnä ollessa.[32]

Erotuksen jälkeen kalastajasaamelainen vei poronsa kotinsa läheisyyteen, jossa hän hoiti niitä talven ajan yksin tai yhdessä naapurin porojen kanssa. Joitakin vaadinporoja pidettiin hihnoilla puihin kytkettyinä ja siirrettiin pari kolme kertaa päivässä, samalla kun muu tokka pysytteli vaatimen läheisyydessä. Kun lunta talven tullen oli kertynyt niin, ettei ollut vaaraa tokan hajoamisesta, porot päästettiin vapaiksi, joskin niitä koirien avulla siirrettiin määräajoin uudelle laitumelle.[33]

Siinä, missä muualla vasojen annettiin kulkea vapaina ja ne merkittiin vasta kesällä, inarinsaamelaiset vasottivat hihnassa. Muut porot olivat vapaina eli veitallaan, mutta vaatimia pidettiin vasotusaikana hihnassa niin kauan, että vasa syntyi ja se saatiin korvamerkkiin. Hihnavasotus oli niin ominaista inarilaisille, että pohjoissaamelaiset antoivat heille oman nimityksenkin, *lávžeanáraččat*, hihnainarilaiset.[34]

T.I. Itkosen mukaan tämä poronhoitotapa oli "aito lappalainen". Hän viittasi ilmeisesti siihen, että se oli vanha metsäsaamelainen malli, johon myös paliskuntajärjestelmä pohjimmiltaan perustui, joskin muutoksetkin olivat suuria. Lapin suomalaiset olivat tehostaneet menetelmää paliskuntalaitoksen hengen mukaisesti. Porot koottiin paliskunnan yhteisvoimin vähitellen isommiksi eloiksi, joita paimennettiin erotukseen asti yhteisesti.

Toimitukseen osallistuivat suuremmat poromiehet apureineen sekä palkatut raitiot ja hakumiehet. Erotuksia alettiin pitää marraskuussa, mutta lopulliset suuret pykällykset ajoittuivat tammikuulle. Eläimiä koottiin pohjoisissa paliskunnissa yhteen jopa 10 000, joten erotukset kestivät monta päivää. Samalla tehtiin kauppoja ja teurastettiin eläimiä. Kaarrepaikat vakiintuivat ja niihin alkoi vähitellen ilmestyä tupiakin.[35]

Paliskuntajärjestelmien vakiintuessa myös saamelaiset alkoivat noudattaa samaa tapaa. Sopeutuminen oli kuitenkin erilaista eri alueilla. Inarinsaamelaisten, joiden poronhoito-

tavat olivat lähempänä suomalaista, oli ehkä helpompaa tottua uuteen paliskuntajärjestelmään. Esimerkiksi T.I. Itkosen kuvaus paliskunnan kokouksesta Hietajärvellä huhtikuussa 1913 antaa kuvan varsin sopuisasta ja vaikeuksitta sujuvasta paliskunnan toiminnasta:

> Eri tahoilta oli Hietajärvelle kerääntynyt parikymmentä poromiestä, melkein kaikki lappalaisia. Puheenjohtajana toimi eräs keski-ikäinen Kyrön suomalainen, kirjurina Hietajärvellä asustava Uula Morottaja, joka oli minun ikäiseni nuorimies. Käytiin läpi poroluvut, todettiin peurakorvien ja vieroporojen määrät, tarkastettiin pari uutta korvamerkkiä verraten niitä erikoiseen vihkoon piirrettyihin entisiin merkkeihin ja määritettiin porojen talokkaille aiheuttamat heinävahingot, joita ei paljon ollutkaan. Istunnon jälkeen eväitä syödessä ja kahvistellessa tietenkin kerrottiin vielä poro- ja susijuttuja ja lausuttiin arveluja siitä, millainen toukokuussa alkavasta vasomisesta tulisi. Sitten vieraat hyvästeltyään talonväen lähtivät kotejaan kohti.[36]

Kuten eteläisimmissä paliskunnissa, Inarissakin toimintatavat vaihtelivat. Toisissa paliskunnissa oli olemassa yksi varsinainen paimen eli raitio, joka poronomistajien palkkaamana paimensi koko paliskunnan porokarjaa ja palkkasi itse apulaisensa. Toisissa paliskunnissa porotyöt tapahtuivat yhteisesti poroisännän johdolla, jonka alaisuuteen kaikki poronomistajat olivat velvolliset asettamaan paimenensa poroluvun mukaan.[37]

Esimerkiksi Koillis-Inarissa, Iijärven seuduilla, useimmat poronomistajat valitsivat vielä vuosisadan alussa keskuudestaan raition hoitamaan useiden omistajien tokkia isona elona. Raitio paimensi eloa miltei kautta vuoden Iijärven ja Kuorboaivin seuduilla. Elot yhdistettiin syksyllä ratkomista varten. Suuri erotus tapahtui helmi-maaliskuussa, jolloin suurelosta ratkottiin vieraiden porot, joihin kuului paljon Norjan saamelaistenkin poroja. Kaarre- eli pykällysaita oli Siuttajoella. Siinä saattoi olla enimmillään 5 000 poroa.[38]

Toisaalta suomalaisetkaan eivät sopeutuneet heti paliskuntajärjestelmään. Kun Lapin taloudellinen komitea kokosi 1902 tietoja paliskuntalaitoksen toiminnasta, Kyrön kyläläiset totesivat poronhoidon ohjesäännön niin uudeksi, että se ei ollut tullut käytäntöön. Tietoa poroluvuista ei ollut, ja paliskuntien rajatkin oli niin vasta määrätty, että kokemuksia niiden sopivuudesta ei ollut.[39]

Sen sijaan (poro)saamelaisten ja suomalaisten erot tulivat kokouksissa selvästi esiin. Vaikka esimerkiksi Sodankylän Lapin paliskunnan ja Ivalon paliskunnan porot olivat usein

Paliskunnan kokous Hietajärvellä 1913, kirjurina Uula Morottaja. MV.

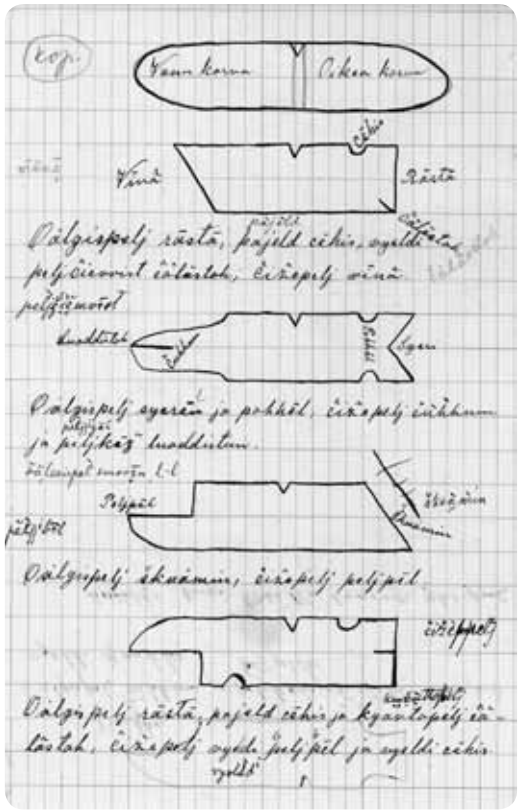

Frans Äimän merkintöjä poromerkeistä inarinsaamelaisten parissa 1900-luvun alkuvuosina.

sekaisin, yhteistä paliskuntaa ei haluttu. Ivalolaiset valittivat Lapin komitealle, että ”lappalaiset eivät tuo porojaan eroitukseen, vaan huolimatta eroituksista etsivät poronsa ja vievät ne kotiinsa tai jättävät tunturille. Lappalaiset Sodankylästä taas väittävät, että ivalolaiset vievät heidän poronsa, ettei jää jälkeäkään”.[40]

Lapin komitea sai kuulla ivalolaisten vasottavan poronsa hihnassa, kun taas saamelaiset vasottivat paimennuksen alla: ”Paimennusta ei ole Kyrön paliskunnassa ollut, vaan pidetään porot kiinni. – – Porotokkaa on pidetty niin lähellä taloja kuin on tahdottu.” Eroavaisuudet johtivat myös eriäviin vaatimuksiin. Suomalaisten mielestä poroja ei saanut merkitä lainkaan kesällä, vaan kaikki pitäisi merkitä syksyllä, koska ”lappalaiset merkitsevät täysikäisiäkin poroja omiin merkkeihinsä”. Saamelaisten mukaan ivalolaiset saattoivat merkitä vasansa jo keväällä siksi, että porot olivat hihnassa, kun taas heillä porot pääsivät vasotuksen aikana menemään ja vasoja oli usein mahdollista merkitä vasta kesällä.[41]

Nimismies J. Rossander raportoi Lapin taloudelliselle komitealle, että talollisten poronhoitotapa oli turmiollinen jäkälämaille, kun poroja pidettiin sulan maan aikana jäkäläkankailla. Rossander suositteli niiden siirtämistä soille ja jängille. Toisaalta tunturilappalaiset syöttävät porojaan liian lähellä taloja, jolloin he puolestaan turmelivat talollisten jäkälämaita. Laitumet olivat yhteiset, mutta talollisilla oli Rossanderin mukaan usein vahva käsitys niiden kuulumisesta oman tilan piiriin. Rossander piti tarpeellisena ”jonkunlaista rajoittavaa määräystä”.[42] Kyrön kyläläiset olivat sitä mieltä, että aitaaminen oli ainoa keino suojata tilallisia heinävahingoilta.[43]

Lapin taloudellisen komitean kuulemistilaisuuksissa kesällä 1902 tuli esille, että Inarissa ei vielä ollut erotusaitoja, vaikka niitä pidettiin tarpeellisina. Liittopaikoilla erotelluista vieraista poroista ei ollut vaadittu korvauksia. Sen sijaan inarilaiset valittivat, että sodankyläläiset ja kittiläläiset veivät inarilaisten poroja palkisiinsa ja vaativat palkintoa poroista ja pitivät orpovasat. Poroista aiheutuneet vahingot oli maksanut yksittäinen poronomistaja ja ne oli maksettu valmiista heinästä, ei niittyjen tallaamisesta.[44]

SUSI, TAUTI, PYKÄLLYS JA TALO

Paliskuntalaitos avasi uusia mahdollisuuksia talollisille, kun porojen sekaantumista muiden poroihin ei tarvinnut karttaa. Paliskunnan alueella kaikki porot oli koottava tiettyinä aikoina erotuksiin, joten paikallaan asuvatkin saattoivat pitää enemmän poroja. Enontekiöllä Lapin paliskunnassa, jossa suuri osa poroista oli saamelaisten hallussa, saamelaiset eivät joutuneet hankaluuksiin. Sen sijaan Inarissa, jossa porosaamelainen poronhoito kohtasi talollisia suosivan paliskuntajärjestelmän, tilanne oli toinen.

Tasapainon muutos näkyi porolukujen kehityksessä. Ajanjakso 1880-luvulta 1910-luvulle oli voimakasta kasvun aikaa Suomen poronhoidossa, sillä eri syistä poromäärä kasvoi kolminkertaiseksi.[45] Eniten poroja oli Suomen pohjoisimmissa pitäjissä eli Lapin kihlakunnassa, jossa porojen määrä kolminkertaistui mainittuna ajanjaksona. Vaikka vuosisadan lopun tautivuodet koettelivat raskaasti nimenomaan Lapin kihlakuntaa, vuonna 1900 poromäärä oli kohonnut edelleen 69 000:een, mikä teki runsaat 58 prosenttia kaikista Suomen poroista. Vuosisadan alussa taas uudet tautivuodet ja susivahingot aiheuttivat sen, että poromäärä laski 64 200:een, mikä teki vajaat puolet (49,2 prosenttia) kaikista poroista.[46].

Suhteessa suomalaisiin saamelaisten osuus poronhoidossa väheni erityisesti Inarissa. Vuonna 1900 saamelaiset omistivat noin 64 prosenttia kihlakunnan poroista, ja Utsjoen, Inarin ja Enontekiön poroista saamelaisten hallussa oli suuri osa. Sodankylässä kymmenen porosaamelaisperhettä omisti kolmanneksen kunnan poroista. Muonion ja Kittilän poroista saamelaiset omistivat kymmenen prosenttia. Suomalaisten porot lisääntyivät kuitenkin niin, että vuonna 1912 heillä oli koko kihlakunnassa suunnilleen yhtä paljon poroja kuin saamelaisilla, joiden poromäärät jopa laskivat. Esimerkiksi Inarissa saamelaiset menettivät puolet poroistaan, kun taas suomalaisten poromäärät hieman nousivat.[47]

Juuri 1890-luvun lopulle ja 1900-luvun alkuvuosiin ajoittui suuria porokatovuosia, jolloin poroja kuoli joukoittain. Paimennus ei onnistunut, vaan porot kulkivat ristiin rastiin ja ihmiset niiden perässä.[48] Lapin taloudellisen komitean tutkimuksissa 1900-luvun alussa petovahingot ja tautikuolemat tulivat esiin suurena ongelmana. Inarin nimismiehen mukaan sudet saattoivat liikkua vuosisadan vaihteessa 13–15 pedon laumoina. Lukuisuuteen nähden niitä tapettiin kuitenkin verrattain vähän siitä huolimatta, että tapporaha oli hyvä ja poromiesten oma toimeentulo riippui osaksi susien hävittämisestä.[49]

Taudeista ongelmallisimpana mainittiin *šlubbo*tauti, mädättämisvika poron koparoissa eli sorkissa. Ainoa keino sen torjumiseksi oli laskea porot hajalleen, koska se oli tarttuva tauti. Porotaudeille olivat ominaisia suuret vuosittaiset vaihtelut, sillä tuhoisimmat taudit olivat tarttuvia kulkutauteja. Erityisen kovia suoneniskuja olivat kaksi vaikeaa vuotta 1896 ja 1897, samoin kuin vuosi 1906. Taudit keskittyivät Lapin kihlakuntiin

Niila ja Elli Jomppanen turvekodan edustalla Länsi-Inarissa. Valok. Väinö Auer 1918. MV.

Maantieteilijä Väinö Tanner kuvasi Aslak Pannea viimeiseksi puolinomadiksi Koillis-Inarissa 1900-luvun alussa, kun muu saamelaisväestö oli asettunut asumaan paikoilleen. Pannen sukunimi katosi sittemmin kokonaan Suomen puolelta, kun Aslakin sisaret menivät naimisiin ja veljekset jäivät lapsettomiksi. Valok. Väinö Tanner 1904.

Kalastajasaamelainen Heikki Aikion tupa Iijärven lounaispuolella n. v. 1901. Vas. porosaamelainen Elli Helander (o.s. Högman), Aleksanteri Veskoniemi (Rosbergin mukaan "neljäsosalappalainen"), Heikki Aikio, Sara Vuolli eli Ola Aikio ja Brita Kaisa Aikio (o.s. Morottaja). Istumassa Eljas Paltto ja Brita Aikio. Elli ja miehensä Jouni Helander, jonka porot joutuivat lopulta kolttien suihin, olivat kovia liikkumaan, sillä heihin liittyviä paikannimiä löytyy eri puolilta Inaria. Valok. J. E. Rosberg. (Montera)

Länsi-Inarin porosaamelaisia 1903. Ylärivissä vas. Elsa Jomppanen, Hannu Kitti, Valpuri Kitti sekä Marja ja Juhani Jomppanen Matti-pojan kanssa. Edessä Johan Petter ja Kristiina Kitti. Valok. V. V. Olin. (Montera)

ja erityisesti sen pohjoisosiin, siis porosaamelaisten pariin, jossa poroja paimennettiin tiiviimmin kuin muualla. Porot olivat lähes koko vuoden suurina laumoina, joten kulkutauti levisi hyvin nopeasti. Monet päästivät porot hajalleen taudin iskiessä, jotta se ei olisi vienyt koko laumaa.[50]

Vanhan kansan muistiin jäivät tiettyjen henkilöiden kohdalle sattuneet katastrofit. Muistelusten mukaan 1900-luvun alun ”pororutossa” Kutturan Niilon (Magga) 6 000 porosta ei jäänyt henkiin yhtään, Salkko-Niilan (Länsman) kaikki 10 000 poroa kuolivat ja Menes-Antillekin (Morottaja) jäi vain neljä poroa. Aslak Jomppasella oli ruton jälkeen enää 200 poroa. Juhani Jomppasen tokka tai paremminkin elo, tuhansia poroja, kuoli tunturinnokkaan yhteen kasaan. Piera-Niila Länsmanilla yhteen makuusijaan kuoli 800 poroa. T.I. Itkonen mainitsee, että Menesjärvellä kuoli toukokuussa 1906 kolmannes saamelaisten poroista, kun eläimille tuli kielentyveen ”kuin kova kuula”. Hänen mukaansa kerrotaan (aikaa mainitsematta) ruton surmanneen Uula Kitiltä koko tuhatpäisen elon.[51]

Toinen muutos Inarin alueen porosaamelaisten keskuudessa oli asettuminen talollisiksi Sompion porosaamelaisten tavoin 1900-luvun vaihteen molemmin puolin. Alueella oli perinteisesti asunut inarinsaamelaisia kalastajia, jotka olivat perustaneet uudistiloja. Porosaamelaiset saattoivat muuttua talollisiksi avioitumalla eli tulemalla vävyiksi tiloille, ostamalla taloja inarinsaamelaisilta tai perustamalla itse uudistiloja.

Läntisessä Inarissa Kitit olivat talollistuneet jo aiemmin, sillä Nils Hansinpoika Kitti oli tullut Pyhäjärven tilan isännäksi vuonna 1885, vain muutamaa vuotta Utsjoelta muuttonsa jälkeen. Hän osti tilan Johan Abrahaminpoika Aikiolta, joka oli tilan perustaja. Niilan poika Uula peri isännyyden myöhemmin, kun Niila itse perusti 1902 oman Uutelan tilansa. Hannu Antinpoika Kitti taas vihittiin vuonna 1890 Valpu Mustan kanssa ja asettui asumaan Menesjärven tilalle, joka sekin oli perustettu 1850-luvulla.

Vuonna 1902 Niila Kutturanpoika Magga perusti oman Uusitalon tilansa Ivalojoelle paikkaan, joka tunnettiin myöhemmin Kutturana. Vuosi 1907 oli vilkas Länsi-Inarin tilojen kannalta. Porosaamelainen Nilla Nillanpoika Länsman perusti Lismajoki-nimisen tilan ja Hans Hansinpoika Kitti Hannulan tilan. Kaapin Jouni (Aikio) puolestaan osti Menes-Antin eli Karhu-Antin (Morottaja) tilan Sotkajärven pohjoispäästä isännän kuoltua.[52]

Seuraavana vuonna porosaamelaisasutus vankistui entisestään, kun Juho (Juhani) Jomppanen perusti Jomppalan. Samaan aikaan Uula Westistä tuli jo olemassa olevan Viljaniemen eli Hammasjärven tilan isäntä Jonas Juhaninpoika Morottajan jälkeen. Vuonna 1910 Nilla Pehrinpoika Länsman haki Koskenniemen ja Juho Päiviö Jokiniemen tilaa. Molemmat hakemukset hylättiin, joten heidän piti tyytyä kruununtorppiin.

Myös koillisessa Inarissa porosaamelaiset asettuivat vähitellen aloilleen. Jouni Pannen hakemus Varpuniemen tilan perustamiseksi hyväksyttiin vuonna 1895. Aslak Panne oli kruununtorpparina Suprussa. Jouni Högman piti Jalon kruununtorppaa. Vuosisadan vaihteessa Inarin porosaamelaisista vain Juho Högmanin ja Jouni Helanderin kerrottiin asuvan kodassa.[53] Viimeksi mainitusta Helanderista Rosberg kertoi vuonna 1910 surullisen tarinan, joka koski hänen yritystään laajentaa poronhoitoa idän suuntaan:

> – – kun on koetettu ajaa porot sinne, on saatu kovasti katua, sillä koltat (Venäjän niemimaan lappalaiset) ja venäläiset ovat pahoja tappamaan ja viemään Suomen poroja. Kerran sattui, että Helander-niminen porolappalainen Pohjois-Inarista ajoi laumansa hyville jäkälämaille Saariselän pohjoispuolelle, mutta siinä hän menetti niin monta tuhatta poroa että kuoli mieliharmiin, ja leski muutti takaisin huonommille, mutta varmemmille kotipaikoilleen.[54]

Kyseessä oli katekeetan poika Jouni Helander, joka oli henkikirjoissa Näätämön kylän jäsen. Naituaan poromies Johan Högmanin tyttären Ellin hän muuttui suureksi poromieheksi ja Samuli Paulaharjun mukaan juti Luttojoelle asti, mutta siellä ”koltat söivät” hänen poronsa. Paulaharjunkin mukaan Helander kuoli Luton jäkälätuntureissa porottomana.[55]

Vuonna 1903 J.E. Rosberg totesi, että kaikki Inarin porosaamelaiset olivat rakentaneet itselleen talot, lukuun ottamatta muutamia yksittäisiä kota-asukkaita. Esimerkiksi Niiles Panne eli Rosbergin sanoin ”villimiehen vapaata ja kuritonta (laglösa) elämää lapinnaisen kanssa”. Hän kuljeskeli rajan pinnassa Pulmangin ja Iijärven välisissä erämaissa, jossa hän eli kalastuksesta ja poronhoidosta. Yksittäisiä kota-asujia löytyi vielä 1907, kuten kalastajasaamelaiset Annan-Matti (Musta), Pitkä-Matti (Valle) sekä Heikin-Matti (Valle). Viimeksi mainittu asusteli kodassaan Inarijärven saaressa. Suojametsäkomitea mainitsi, että vuonna 1908 Inarissa oli asutettuina kaksi turvekotaa ja neljä ”varsinaista lapinkotaa”.[56]

Kun norjalaiset K. Nielsen ja A. Ulve kiersivät haastattelemassa Suomen puolen porosaamelaisia vuonna 1911, kävi selväksi, että erityisesti Inarin paimentolaisporonhoidossa

oli tapahtunut suuri murros. Rajasulun jälkeinen tilanne oli pakottanut monet paimentamaan porojaan tarkemmin totuttaessaan poroja uusiin laitumiin. 1900-luvun alkupuolelle tultaessa ympärivuotisesta paimentamisesta oli kuitenkin vähitellen luovuttu, samalla kun poronhoitajat olivat asettuneet taloihin. Laitumet olivat kärsineet, ja kovat tauti- ja petovuodet heikensivät saamelaisten porokantoja.[57]

Poromiesten tulkinnat muutosten syistä vaihtelivat. Kun Nielsen kysyi Hans H. Kitiltä, eikö tämä paimentanut poroja enää kesällä, Kitti tokaisi: ”Mitä sitä meillä enää on, mitä paimentaa kesällä? – – Minun pitäisi päästä eroon tästä talosta, jos haluaisin saada elon suurenemaan. Emmehän me poromiehet osaa hoitaa taloa. Meillä pitää olla muut, jotka nikkaroivat, rakentavat taloja ja niin edelleen. Emmekä me osaa viljellä maata.”[58]

Nils J. Kitti Lismasta taas moitti pykällysasetusta eli paliskuntajärjestelmää. ”Pykällykset tekivät suurta vahinkoa ensimmäisinä vuosina. Sen enempää ihmiset kuin porotkaan eivät olleet tottuneet siihen. Ihmiset olivat liian kovakouraisia porojen kanssa ja porot juoksivat puolikuolleina. – – Paljon vasoja joutui emästä erilleen. Sadoittain myytiin peurakorvia, emättömiä vasoja, vaikka emät saattoivat olla elossa. Tartuntatauteja on ollut paljon viime vuosina, ja siihen ovat pykällykset syynä.”[59] Muutkin yhdistivät pykällykset porotauteihin. Hans Hansinpoika Kitti muisteli: ”Erotukset olivat rasitukseksi poroille. Jotkut kuolivat aitaan, muut saivat vikoja ja kuolivat myöhemmin aidan ulkopuolelle. Ja ensimmäisenä keväänä pykällysten jälkeen, ne eivät olleet sellaisia vasoja jotka elivät, ne kuolivat. Raavaat porot kuolivat tautiin.”[60]

Monet viittasivat vuosien 1906–1908 tautikesiin. Nils J. Kitti oli varma, että vahingot eivät olisi olleet lainkaan niin suuret, jos poroja olisi paimennettu kunnolla, mutta kun porot kulkivat vapaina räkkä- eli sääskiaikana, porot juoksivat kovasti eivätkä vasat jaksaneet seurata. Tilannetta pahensivat kuumat alkukesät. Kaapin Jounikin moitti porokadoista paimennuksen puutetta, samoin kuin viime kesien susivahinkoja ja vuoden 1906 porotauteja, joihin kuoli 400 poroa. ”Pikku-Hannu kyllä syyttää vain pykällyksiä, mutta siinä kyllä liioittelee”, Jouni totesi.[61]

Juhani Jomppanen luonnehti talossa-asumista: ”Minä itse ja muut poronhoitajat täällä Suomessa, joilla on talo, me paimennamme pienemmällä alueella kuin ennen, etenkin talvella. Joskus etäännymme kauaksi talosta, etenkin kevätpuolella, mutta niin äkkiä kuin mahdollista olemme taas tulossa lähemmäksi taloa. Ja niin pian kuin porot voi päästää, me lähdemme taloon toimittamaan niitä töitä, joita siellä on. Talo on kuin liekapaalu meille. Aika, jonka panemme poronhoitoon, on niinkuin laina-aikaa.” [62]

Jo 1900-luvun alussa esimerkiksi Sodankylän, Kyrön ja Ivalon paliskuntien kesken oli sopimus porojen palauttamisesta toisiin paliskuntiin. Sen sijaan Kittilän ja Enontekiön paliskunnille piti maksaa palautettavista poroista.[63] Hans H. Kitti valitti vuonna 1911, että oli joutunut maksamaan tuhansia markkoja erityisesti Kittilän paliskunnalle: ”Ja sitten olen vielä joutunut maksamaan satoja markkoja omalle paliskunnalle porojen kokoamisesta. Minä olin rikas, mutta pykällykset ja tämä talo ovat tehneet minusta köyhän. Jos minulla olisi ne rahat, jotka olen pistänyt taloon, niin olisin voinut elää pelkillä koroilla.”[64]

Nils J. Kitti kuvasi omaa jutamistaan:

> Sen jälkeen kun perustin talon, olen alkanut koota poroja vasta mikkelinpäivän tienoilla, kuten muutkin. Kun olen jonkin verran saanut eloa kokoon, olen Viibuksessa, parikymmentä kilometriä pois talosta. Siinä olen joulun yli. Sitten judan mäntymetsään talon lähelle. Tavallisesti paimennan ihan eteläpuolella järveä enkä kauempana kuin kymmenen kilometriä talosta. Siinä olen talven. Hankien tullen judan tunturiin, joko Viibukseen tai Aapistuntureille. Siellä laidunnan.[65]

Niila Kitti totesi K. Nielsenille, että porojen lypsäminen väheni sitä mukaa kuin ympärivuotinen paimentaminenkin.[66] Niinpä maantieteilijä J. E. Rosberg valitteli vuonna 1910, että poronjuustoa oli saatavilla enää Helanderin Ellillä Inarissa, (Nils) Vuolabin luona Utsjoella, Ponkun Matilla Sodankylässä, Kutturan Kaisalla Inarissa ja Enontekiön rikkaimmilla lappalaisilla.[67] Enontekiön porosaamelaisten jutaminen ja tiiviimpi paimentaminen jatkuivat vielä pitkään, joten siellä oli saatavissa myös poronmaitotuotteita. Nämä olivat osa saamelaisten vientitavaroita, joita rannikolla vaihdettiin jauhoihin, suolaan ja kahviin.[68]

UTSJOEN POROSAAMELAISET

Poronhoito oli raskasta työtä, sillä suomalaisten renkien todettiin useinkin siirtyvän muihin töihin. Yrjö Kortelainen totesi myöhemmin: ”Useimmat heistä katsoivat kuitenkin poronhoidon niin raskaaksi ammatiksi, että aikansa lappalaista palveltuaan palasivat talollisen paljon vaivattomampaan, mutta taloudellisesti surkeaan elämään.”[69] Samoin kävi saamelaisille talollisille. Esimerkiksi Utsjoella porosaamelaisten kerrottiin

maksavan rengeille hyvää palkkaa, mutta ”harva jokilappalaisen lapsista rupeaa poropaimenen vaivalloiseen toimeen; vuoden tai kaksi yritettyään palajaa takaisin jokilappalaisen rauhallisempaan elämään”. Monet talolliset saivat kuitenkin hyvän kosketuksen poronhoitoon.[70]

Ammatin vaivalloisuus lienee ollut osasyynä siihen, että porosaamelaiset itsekin alkoivat siirtyä 1900-luvun vaihteessa talollisiksi niin Utsjoella, Inarissa kuin Sompiossakin. Vanha polvi moitiskeli heitä laiskumisesta ja virkamiehetkin saattoivat kirkkoherra A. Koiviston tapaan pelätä poronhoidon tulevaisuuden puolesta: ”Tunturilappalainenkin jo nykyaikana laskee kesäisin poronsa hajalleen ja siellä ne ovat kesän aikana vähin katsomisin syyskuun alkuun, jolloin hän alkaa niitä kokoilla.”[71]

Vuoden 1900 henkikirjoissa Utsjoella mainittiin olevan porolappalaisia vain kolme perhettä. 30-vuotias Iivar Pieski vaimonsa ja tyttären kanssa jatkoi Nils Pieskin perintöä. Tämä oli vajaan 400 poron omistajana ollut pitäjän suurin poronomistaja 1880-luvun alussa. Toinen porosaamelaisperhe oli Nils Jomppanen vaimonsa ja poikansa kanssa. Lisäksi kirkonkylällä asui Aslak Länsman, jonka renkinä oli Hans Aikio.[72]

Uulas-Uula (Niittyvuopio) oli joiustakin tuttu mies, jonka nimiin merkittiin 1900-luvun alun kartoissa talo tai kylä. Joiku antoi hieman epäilyttävän kuvan hänen poronhoitotavoistaan. Kovana pyyntimiehenä hän kävi lohestamassa alempana Tenolla, jossa Samuli Paulaharju kuvasi hänet nuotiollaan Jalven luona 1926. SKS.

Henkikirjat eivät siis laskeneet porosaamelaiseksi pitäjän suurinta poronomistajaa, Nils Vuolabia eli Kadja-Nillaa. Sama koski muutamia muitakin suuria poronomistajia. Sen sijaan Lapin komiteanmietinnön mukaan (1905) Utsjoella oli kuusi porosaamelaista perhettä, yhteensä 28 henkeä.[73] Myös J.E. Rosberg luki porolappalaisiksi kuusi talollista. Nils Vuolab perheineen omisti 2 000–3 000 poroa, joita hän laidunsi Utsjoen länsipuolella. Antti Rasmus perheineen oli 500 poron omistaja lähellä Outakoskea. Nils Pieskin jälkeläiset 600–700 poron kanssa laidunsivat Outakoskelta itään. Inarista muuttanut Magga Kitti oli naimisissa Norjan saamelaisen kanssa ja omisti 300 poroa. Ola Länsman perheineen kaitsi 2 000 poron eloa Utsjoelta itään. Paavali Njorgan eli Nuorgam eli 150 poron omistajana puoliksi jokisaamelaisen tavoin.[74]

Vuonna 1901 Utsjoen porosaamelaisista kolme perhettä asui vaatekodissa, viisi hirsitaloissa. Poroja pitäjässä oli noin yhdeksän tuhatta, joista jokivarsien saamelaiset omistivat vajaat 1 600, porosaamelaiset loput. Porosaamelaiset siirtyivät ensin asumaan kesäksi hirsitaloihin ja viettivät talvet porokylissä, kunnes muuttivat kokovuotisesti taloihin. Tuloksena oli se, että kesäpaimennuksesta alettiin luopua jo 1900-luvun alussa.[75] Porosaamelaiset hoitivat myös jokisaamelaisten poroja. Näiden luona heillä oli aitta tai kaksikin niiden tavaroiden säilyttämiseksi, joita he eivät kuljettaneet mukana tuntureilla.

Niitä olivat juhlavaatteet, kesäksi varatut ravintoaineet ja ylimääräiset porotuotteet, kuten taljat.[76]

Rajanveto porosaamelaisten ja pororikkaiden talollisten välillä saattoi siis olla hankalaa. Esimerkiksi Niittyvuopion veljekset olivat jo vuosisadan alussa hankkineet satoja poroja, kuten Uunio Saalas totesi vuoden 1905 matkakertomuksessaan. Niittyvuopion kalastajalappalaistaloon kuului kolme rakennusta ja kymmenkunta lehmää sekä niiden lisäksi puolitoista sataa poroa. Talo oli siinäkin suhteessa edistyksellinen, että vanhin poika (Antti, sittemmin Outakoski) opiskeli Sortavalan seminaarissa.[77] Vuonna 1912 talollinen Hans Niittyvuopio oli hankkinut 650 poroa, ja hän oli noussut seudun toiseksi suurimmaksi poronomistajaksi Kadja-Nillan jälkeen (1715).[78]

Ennen paliskuntalaitosta saamelaisten poronhoidossa oli *isorikkaita*, joiden poroelojen pääluvun sanottiin kipuavan tuhansiin, Salkko-Niilan kohdalla kymmeneenkin tuhanteen. Utsjoella kuuluisin esimerkki oli Kadja-Nilla (Vuolab), josta joiku kertoi: ”Tässä me muistelemme sitä äijää äijä hän oli eläessään viidentuhannen tokkaa hän pyöritti Paistunturissa.” Kadja-Nillan vanhemmat olivat paimentaneet poroja Norjan puolella, joskin vierailleet Suomenkin alueella. Toisin kuin veljensä Oula, joka jäi Norjaan, Kadja-Nilla muutti kirjansa Utsjoelle vuonna 1894 ja rakensi jo seuraavana vuonna talon. Toimeentulo perustui kuitenkin poronhoitoon.

Muissakin lähteissä kuin joiussa Nillan kerrottiin parhaimmillaan omistaneen viitisentuhatta poroa 1800-luvun puolella, mutta 1900-luvun alkuvuosina määräksi arveltiin parituhatta. Paikkakunnalla vuonna 1905 vieraillut Uunio Saalas mainitsi luvuksi 3 000, kun koko paliskunnan poroluku oli vähän yli 5 000. Vuoden 1912 tilastossa Vuolabin omaisuus oli 1715 päätä, joka muodosti yhden kolmanneksen koko Utsjoen pitäjän poromäärästä.[79]

Myös Paulaharju mainitsee Nillan poroelon ”sulaneen” miehen vanhetessa niin, että 1920-luvulla määrä oli enää parinsadan paikkeilla. Porojen lisäksi hänellä oli toistakymmentä lehmää, kaksi hevosta ja paljon muuta omaisuutta uudessa ja komeassa talossa. Nillan pojalla, Pikku-Nillalla, joka asui isänsä entisessä komeassa maalitalossa Nilijoen suussa, oli neljä-viisisataa sarvipäätä.[80]

Tenolaisessa kansanperinteessä Kadja-Nillan asema oli poikkeuksellinen, mistä kertoo hänestä laaditut kuusi joikua. Nillalla oli karjanhoitotila Ylä-Tenolla, mutta perinteessä hänet kuvataan varakkaana porosaamelaisena, joka auttoi köyhempiä jokisaamelaisia. Perinteen mukaan ”Kadja-Nilla Nulpen Niga hän oli eläessään köyhien ystävä Utsjoen silloinen sosiaalilautakunta – – oli köyhien ystävä Nulppen Niga Hyvän muiston hän on jättänyt jälkeen tuleville että niin pitää ihmisen elää että pitää omaisuutta käyttää että tulee köyhien hyväksi.”[81]

Viittaus sosiaalitoimeen kertoo siitä, että varakkaat poronhoitajat auttoivat usein köyhempiä saamelaisia, joskin usein kyseessä oli vastavuoroinen väärti-suhde, jossa myös jokisaamelaiset tarjosivat vastapalveluksia. Kadja-Nillan tapa auttaa köyhiä oli kuitenkin värikkäämpi. Hän teetti näille palkan edestä monenlaisia töitä, joita on tulkittu myös köyhien kyykyttämiseksi. Nilla saattoi nimittäin vedättää palkollisellaan tyhjää pulkkaa perässään, kannattaa tyhjää pataa päiväkaudet, purattaa ja uudelleen rakennuttaa uunin tai kaivauttaa kultaa Niljoessa. Myönteisessä perinteessä viimeksi mainittu on tulkittu niin, että Nilla pyrki ohjaamaan Niljoen uomaa niin, ettei kevättulva söisi muutoinkin vähäistä laidunmaata.[82]

Lassi Saressalo on korostanut Kadja-Nillaa koskevan perinteen kaksijakoisuutta. Hänen mukaansa tunturisaamelaiselle ”yläihmisten” kerronnalle oli ominaista korostaa Nillan myönteisiä piirteitä, kuten voimaa, osaamista, johtajuutta ja huolenpitoa vähäosaisista. Tässä perinteessä Nilla oli suuri luonnontuntija, joka osasi kulkea erehtymättömästi sumussakin. Sen sijaan ”vedenrannan ihmisten” eli jokisaamelaisten perinteessä osoitettiin hänen huonot puolensa. Hän joi viinaa, käytti hyväksi piikoja, kiusasi köyhiä ja pakanana yritti asioida yliluonnollisten kanssa.[83] Samanlainen rajalinja kulki tavallaan myös sukuhaarojen välillä. Kadja-Máretin eli Nillan sisaren jälkeläisillä saattoi olla pisteliäitä näkemyksiä siitä, millä tavoin Nillan omaisuus oli kasvanut samalla kun Máretin ja Ivvár Pieskin poro-omaisuus oli kuihtunut.

Kadja-Nilla laidunsi porojaan Ylä-Tenon ja Utsjoen välisellä tunturialueella. Hän osti tilan myös Kevojoelta ja rakensi sinnekin. Toinen nimikkojoiku, jossa Kadja-Nillaa joikattiin ”pyöreälakkina” (Jorbagáhpir), kuvasi hänen käyttämäänsä erikoista lapinlakkia, mutta lienee viitannut myös Gáhpirmarastoon Kevolla, joka oli Nillan valtakunnan ydinaluetta. Erikoista kolkkalakkiaan Kadja-Nilla lienee käyttänyt osoituksena varakkuudestaan samalla tavoin kuin Kaapin Jouni Aikio Länsi-Inarissa käytti myöhemmin punaista talvilakkia.

Kadja-Nilla muistetaan myös uutuuksien kehittäjänä. Hänellä oli Talvadaksen parhaat lehmät, Talvadaksen kylän ensimmäinen sauna ja hän raivautti peltomaata luonnonniittyjen sijaan. Hän toimi myös Paistunturin paliskunnan poroisäntänä.[84] Myyttiselle hahmolle ominaisesti Kadja-Nilla tuli tunnetuksi myös monista töistä, jotka eivät liene olleet hänen aikaansaannoksiaan. Esimerkiksi Erttigvaaran kiviaita, jota on joskus pidetty Kadja-Nillan rakentamana, oli Ivvár

Pieskin tekemä 1800-luvun alkupuolella. Tämän kerrotaan palkanneen rakennustöihin renkejä. Kadja-Nilla laajensi ja korjaili myöhemmin aitaa useaan otteeseen.[85]

Pororikkaisiin liitettiin opettavia tarinoita siitä, miksi jokainen pororikas köyhtyi ennen kuolemaansa. Salkko-Niilaan liitettiin kauppa pirun kanssa, joka vanhemmiten tuli perimään velkojaan. Kadja-Nillaa kerrottiin hankkineen poro-omaisuutensa maahiaisten avulla, jotka toivat hänelle tarvittavan alkupääoman omista aarteistoistaan. Nillan arveltiin kaivaneen rikkautensa maahan eli antaneen ne takaisin maahisille, mikä selitti omaisuuden katoamisen.

Vuonna 1899 Utsjoelle oli perustettu poronhoitoyhdistys, jonka ensimmäisenä puheenjohtajana oli N.W. Helander. Kuvernööri vahvisti yhdistyksen säännöt 1900 ja kuntaan perustettiin kaksi paliskuntaa, läntinen Paistunturi ja itäinen Kaldoaivi. Paliskuntien rajanvedosta oli myöhemmin erimielisyyttä.[86] Lapin komitea tuli Utsjoelle elokuussa 1902 tutustumaan pitäjän poronhoitoon, laitumien kuntoon ja tuoreen paliskuntajärjestelmän tarpeellisuuteen. Se piti kokouksia Talvadaksessa, kirkolla ja Nuorgamissa.

Paistunturin palkisessa tunturi- eli porolappalaisia oli neljä perhettä: Niilo Vuolab, Iivari Pieski, Niilo Jomppanen ja Antti Rasmus. Heistä Pieskillä ja Jomppasella ei ollut omaa taloa. Paliskunnan poromäärä oli 4 000 ja enemmällekin todettiin olevan tilaa, sillä paliskunta itse ehdotti suurimmaksi sallituksi poromääräksi 6 000 poroa. Paistunturilla ei tuntunut olevan suuria vaikeuksia naapureihin nähden. Inarista kulkeutuneet porot palautettiin ilman maksua, jota ei peritty myöskään Inarissa Utsjoen poroista. Norjan porojakaan ei ollut riesaksi asti, toisin kuin esimerkiksi Pulmangissa Kaldoaivin alueella. Talollisille aiheutuneet vahingot, joita ei ymmärrettävästi ollut kovin paljon, oli korvannut jokainen poronomistaja itse.[87]

Kaldoaivin paliskunnassa poroja oli hieman vähemmän, vuoden 1905 tiedon mukaan 3500 päätä.[88] Poronhoito oli pääelinkeinona kahdella perheellä eli Länsmanin veljeksillä, Uulalla ja Aslakilla. Nämä omistivat valtaosan paliskunnan poroista. Kokous arveli paliskuntaan sopivan vähintään 4 000 poroa ilman, että laitumet kuluisivat. Kruununnimismiehellä oli railakkaampi arvio, sillä verratessaan tilannetta Norjaan hän arveli, että Utsjoen molemmissa paliskunnissa pystyi elättämään yhteensä 20 000 poroa.[89]

Kokousten osanottajat vaativat paliskunnan sääntöihin pykälää siitä, että vieraista kunnista ei saisi tuoda poroja kuin perintönä tai myötäjäisinä, paitsi paliskunnan luvalla. Lisäksi omistajan täytyi asua kunnassa. Näkemykset Norjan vastaisen rajan ongelmallisuudesta vaihtelivat Kaldoaivin alueella jonkin verran. Utsjoen kokouksessa poromiehet olivat sitä mieltä, että poroaitaa Norjaa vastaan ei kannattanut rakentaa.[90]

Sen sijaan Nuorgamissa nähtiin ongelmana Norjan saamelaisten tapa kiertää suruttomasti valtioiden välistä sopimusta, jonka mukaan nimismiehellä oli oikeus takavarikoida joka kymmenes rajan ylittänyt poro. Norjalaiset jakoivat porot pieniin tokkiin, joissa ei ollut enempää kuin yhdeksän poroa, ”jotta ei voitaisi tehdä peslaagia”. Niinpä nimismies saattoi vain lähettää porot takaisin Norjaan pelkän kuljetusmaksun hinnalla. Nuorgamilaiset paheksuivat Norjan puolen porosaamelaisia: ”Tapaavat tuoda jo syksyllä poronsa tänne, hätyyttävät suomalaisten (= utsjokisten) porot koirillaan pois ja tuovat sitten omat poronsa sijaan, syöttävät aivan talojen luona, talojen syöttömailla, ja päästävät siellä hihnoistakin suomalaisten poroja, siten on ainakin 100 norjalaista poroa Utsjoella.”[91]

Länsi-Utsjoen poromiehet pitivät 1910-luvulla poroja kahtena elona kautta vuoden. Rasituksena olivat Inarin porot, joita laidunsi runsaasti Utsjoen puolella. Koko pitäjän asukkaista 31 prosenttia omisti poroja, yhteensä runsaat 5 600 päätä. Poroja omistavia perheitä oli vajaat 40. Niistä 14 perhettä omisti yli sadan poron tokan, kun taas 23 perheellä poromäärä jäi alle sadan poron.[92]

Vuonna 1911 Magga Hansintytär Kitti luonnehti Konrad Nielsenille vuosisadan vaihteessa tapahtunutta murrosta: ”Muistan oman lapsuuteni ja nuoruuteni ajalta, että paimensimme kovasti sekä kesät että talvet – – Porot pystyy totuttamaan uusiin paikkoihin, kun paimentaa niitä oikein – eikä niinkuin nyt, vain päästävät porot ja antavat mennä minne menevät. Se on ihmisen laiskuutta, kun eivät enää paimenna.” Haastatellun mukaan porot saattoi opettaa uusiin laitumiin kolmessa vuodessa.[93]

Muidenkin vanhan polven poronhoitajien mielestä poronhoito oli mennyt pilalle, kun ympärivuotisesta paimennuksesta oli luovuttu. Muutokseen nähtiin kaksi syytä: paikalleen asettuminen ja paliskuntajärjestelmä. ”Nyt poromiehet asuvat taloissa, eivätkä niinkuin silloin porojen luona tunturissa”, Magga Kitti moitti. Paimentamisen sijasta porot laskettiin pitkiksikin ajoiksi veitalleen, jolloin porot ”hajaantuvat ja hajoavat joka suuntaan”.[94]

Utsjoen alueen paliskunnilla oli eroja paimentamisen tarpeessa. Kaldoaivin paliskunnassa, jossa poromiehet olivat alkaneet laskea porot veitalleen kesäksi, ongelmaksi tuli porojen kulkeutuminen Norjan puolelle, erityisesti Varanginvuonolle. Paliskunta rupesi uudelleen paimentamaan poroja

kesäisinkin muutamaa viikkoa lukuun ottamatta. Sen sijaan Paistunturissa, jossa Tenojoki muodosti luonnollisen rajan, tokat kuljeskelivat enemmän vapaina.

Paistunturissa poronomistajat käyttivät aikaansa enemmän kalastamiseen niin, että viettivät esimerkiksi koko elokuun Akšu- ja Luobmosjärvillä. Heillä oli paimenvuorot, kun talot olivat jopa 6–7 peninkulman päässä. Erotukset toimitettiin syksyllä pikku aitauksissa, joissa oli 200–300 poroa kerrallaan. Sellaisia oli Muotka- ja Paistunturissa, joskin myös lypsy- ja kivikaarteet kelpasivat. Viikon päivät kestäviä pääerotuksia varten oli olemassa isommat pykällyskaarteet kunnon siuloineen ja konttuureineen.[95]

Vuonna 1914 Paistunturin paliskunnan poroisäntä Antti Rasmus luonnehti poronomistajia: ”Kaikki ovat talolliset ei ole yksikän perhe joka elä ainoastan poron hoidolla, vaan joku itsellinen jolla ei ole vielä perhe.”[96] Utsjoen kunnan mielestä pitäjän jäkälämaat riittivät moninverroin suuremmalle poroluvulle, joten rajoitukset olivat tarpeettomia. Porojen vähyyden takia laitumet olivat hyvin jäkälöityneet.[97]

Kaldoaivin poroisäntä Ola Aikio totesi, että paliskunnassa oli sulan maan aikana tarpeeksi jäkälämaita, mutta talvella paksun lumen ja kovien pakkasten aikaan tilanne oli ongelmallinen. Paliskunnan maat olivat enimmäkseen tunturirisukkoa ja porojen oli vaikea kaivaa ruokansa kovan hangen alta. Siksi paliskunnan rajoja oli Aikion mukaan ehdotettu muutettaviksi ”kaamasjoen ja yijärven rajoille, paitsi yijärveltä Puolmakjokilatvaan ja sama jokea alas norjan rajaan asti sillä tunturi maita ei tarvita lisä meidän palkisella”.[98]

Aikion toteamus paliskunnan rajojen muuttamisesta ei ollut yksittäinen heitto. Utsjoki haki lisää metsämaata 1910-luvun alussa anomalla virallisestikin Inarin ja Utsjoen kuntien rajan siirtämistä alemmaksi. Metsähallitus myöntyi tukemaan ehdotusta, joskin supistetusti. Sen mielestä Inarijokilaakso oli mahdollista liittää Utsjokeen. Inarin kunta vastusti ajatusta ja epäili Utsjoen tavoitteena olevan vain päästä isännöimään Inarin puolen porolaitumilla, ”etenkin kun kunnan pohjoisosassa Paadarin ja Muddusjärven paliskuntien poroluku on yhteensä noin 10 tuhannen paikkeilla”.[99]

Utsjoen piirin nimismieskin toivoi erillistä komissiota asiaa pohtimaan, vaikka hän piti Utsjoen porolaitumia riittävinä, joten lisälaitumia ei tarvittu. Hänen mielestään poromiehet olivat laiskuneet paimentamiseen, mikä oli syynä pororiitoihin. Utsjoen nimismies esitti yllättävän kannan: hänen mielestään kaikki voimat oli laitettava metsänhoitoon, ei poronhoitoon, jota hän piti ”aikansa eläneenä kulttuurimuotona”. Vuosisatainen kokemus ja tiede todistivat nimismiehen mukaan sitä, että poronhoidolla ei ollut tulevaisuutta. Sitä saattoi tukea vain, jos se ei haittaisi muita elinkeinomuotoja.[100]

POROVARKAUDEN MYTOLOGIA

Vuoden 1852 rajasulku oli tuonut mukanaan määräyksiä, joiden perusteella rajaa pyrittiin valvomaan. Keskeisin niistä oli nimismiehille annettu oikeus takavarikoida kymmenesosa rajan yli tulleista poroista. Rajojen valvonta näyttää tiivistyneen 1800-luvulla lopulla niin, että Enontekiön nimismiehet A. A. Manninen 1890-luvulla ja Ilmari Itkonen 1910-luvulta alkaen tekivät runsaasti takavarikkoja. Käytäntö hiersi Suomen ja Norjan suhteita, sillä Norjan viranomaisilla ei ollut käytössään yhtä vahvoja keinoja.[101]

Nimismies Itkosen mielestä rajantarkastusmatkat eivät suuntautuneet pelkästään rajamääräysten noudattamiseen, vaan niillä oli moraalista merkitystä oman alueen saamelaisille, ”sisäisen järjestyksen ja lappalaisten kurissapidon kannalta”. Salapaimennuksen estämiseksi tarkastuksia tehtiin usein Enontekiön saamelaisten poroeloissa, joissa etsittiin hupurakorvia eli ”pilamerkkisiä” poroja. Itkosen mielestä sillä oli ainakin ennaltaehkäisevä merkitys, antoihan se viestin siitä, että ”väärin saatu väärin menee”. Nimismiehen matkapäiväkirjan merkinnät ”porokylä tarkastettu” ja ”elo tarkastettiin” viittasivat siis myös porovarkauksien valvontaan. Vuosina 1915–1919 Itkonen kertoi takavarikoineensa varkailta 80 elävää poroa.[102]

Itkonen epäili joidenkin käyttävän rajan yli tulleita vieroporoja jopa hyväkseen omissa porovarkauksissaan. Erityisesti Piennin kylä oli niin Mannisen kuin Itkosenkin silmätikkuna. Itkosen mukaan varastettuja poroja saatettiin merkitä tietoisesti Norjan tai Ruotsin saamelaisten merkkeihin. Niitä ei ollut tarkoituskaan luovuttaa rajan taakse, mutta jos nimismies tarkastusmatkallaan tavoitti näitä poroja, poroelon isäntä ei ”omistellut” niitä, vaan luovutti ne mukisematta takavarikoitaviksi. Näin hän säästyi syytteiltä porovarkaudesta. Asia saattoi tietysti tulla ilmi, kun Norjan viranomaiset tutkivat takavarikointipöytäkirjoja, mutta siinä vaiheessa nimismiehen oli myöhäistä avata tapausta uudelleen.[103]

Porovarkaudet yleensä aiheuttivat päänvaivaa saamelaisalueen suomalaisissa virkamiehissä. Lapin taloudelliselle komitealle tehdyissä raporteissa sitä pitivät oman alueensa erityisenä ongelmana niin Enontekiön lukkari Yrjö Halonen kuin Utsjoen kirkkoherra Aukusti Koivistokin. Jälkimmäinen totesi: ”Kun poronvaras tarvitsee poron koipinahkoja, menee hän tunturiin ampuen poron, ottaa koipinahat ja jättää muun osan siihen mätänemään; tietysti on sellaisiakin varkaita, jotka

PITKÄSILMÄT JA PITKÄ PERKELE

Vuonna 1916 tutkija Toivo Ilmari Itkonen kulki nimismiesveljensä Ilmarin kanssa Enontekiöllä keräämässä tietoa paimentolaisuudesta kansatieteen pro graduaan varten. Piennin Piera, jota nimismies epäili porovarkauksista, heittäytyi tuttavalliseksi veli-Toivon kanssa. Hän tilasi tältä Helsingistä uudenaikaisen, kaksisilmäisen prismakiikarin. Saamelaisilla oli kyllä ennestään "pitkiäsilmiä, niitä kyynärän pituisia putkia", mutta uusinta mallia oleva kiikari paransi Pieran mahdollisuuksia kontrolloida nimismiehen tarkastusmatkoja.

Nimismies Itkonen ei kuitenkaan hätkähtänyt teknologian kehitystä. Hänellä oli omat konstinsa: "Kävelin paljaassa lapinturkissa – – ja sisnapersauksissa, kuten ainakin 'alma [oikea] ihminen', ja niinpä lappalaiset eivät ulompaa kiikareillakaan saaneet selvää, mikä oikein on tuo 'guhkes Bergalak' [pitkä Perkele]." Inarissa oppimiensa saamelaistapojen ansiosta hän pystyi siis edelleen yllättämään pahanteosta.

Nimismies Ilmari Itkonen oli kasvanut Inarissa ja omaksunut paljon saamelaisten tapoja. Tarton rauhan jälkeen hänestä tuli Petsamon kruunuvouti, lääninhallituksen virkamies ja luotettu lapintuntija. Lauri Tuomolan kuva virkamatkalta 1921. Otava.

ottavat koko poron kaikkine karvoineen eivätkä pelkää kruunun linnassa rikoksensa sovittamista…"[104]

Nimismiehet olivat melko neuvottomia porovarkauksien suhteen. Inarin nimismies J. Rossander valitteli, että "lappalaiset edistävät porovarkauksia, kun eivät ilmoita niistä syyttäjälle, vaan sopivat rikoksen tekijän kanssa kaikessa hiljaisuudessa tai tappavat sopivan tilaisuuden tullen tämän poroja". Porovarkauksia tehtiin toisaalta tappamalla ja viemällä lihat ja talja, mutta rikoslain mukaan korvattoman taljan säilyttäjää ei voinut syyttää. Varkauksia tehtiin myös merkkejä muuttamalla ja merkitsemällä merkittömiä vasoja varkaan merkkiin. [105]

Enontekiön nimismies Ilmari Itkonen kuvasi tilannetta 1910-luvun lopulla, että "muutaman poron varastamista, 'syömäporon-ottoa', ei varsinkaan sellaisen tekemänä, jolla itsellään on poroja, pidetä minään rikoksena; se on vain 'lainanottoa', ottaja kun tietää, että toinen 'lainaaja' menettelee aivan samoin hänen poroihinsa nähden. Vasta kun 'lainaaminen' alkaa mennä yli jokapäiväisen kotitarpeen, niin että poroilta – – 'papinkirjat', s.o. korvamerkit, pilataan tai ne väärennetään ottajain omiin merkkeihin, aletaan varkautta pitää vikana". Nimismies Itkonen kirjoitti viralliseen pöytäkirjaan:

> Lappalaisilla on jo "mailman alusta" porovarkaus vereen syöpynyt. Mutta porovarkaudesta ei lappalaisia saa millään nykyisin käytettävissä olevilla keinoilla vieroitetuksi. Kuritushuonetta he eivät pelkää, ja sen iloista pääsevätkin osallisiksi säännönmukaisesti vain pikku varkaat, joilla ei ole suojelijoita, ja tyhmänrohkeat, jotavastoin varakkaat suurvarkaat ovat aina vapaalla jalalla oveluutensa ja vaikutusvaltansa takia. Kun vapausrangaistusta, kuritushuonettakaan, ei pidetä suurena häpeänä, ei sellaisella ole kerrassaan mitään muuta merkitystä kuin että asianomainen sen kestäessä on estettynä ammattiaan harjoittamasta, mutta ei silloinkaan ovelampia suunnitelmia punomasta!

Yksityisessä kirjeessä Itkonen oli valmis ehdottamaan porovarkaille rajumpia sanktioita: "Tepsivin rangaistus, jota myös ehdottomasti peljättäisiin, olisi raipparangaistus ja useammin uusitusta varkaudesta – hirttäminen; sen myöntävät tasapuolisesti ajattelevat lappalaisetkin, puhumattakaan siitä, että Lapin virkamiehet lienevät aina olleet yksimielisiä tuollaisen 'taantumuksen' suotavuudesta." Itkonen joutui kuitenkin myöntämään, että syyllisiä oli vaikea edes saada tilille teoistaan. Hän itse toimitti kuulustelujakin, mutta ilman näkyvämpää tulosta: "Todistajain puutteissa jäävät vain asiat tavallisesti sillensä."[106]

Pitkän nimismieskautensa aikana Itkonen ehti tutustua porosaamelaisiin myös myönteisemmältä kannalta. Inarissa kasvanut nimismies, joka osasi pukeutua moniviikkoisille tunturimatkoilleen oikealla tavalla, herätti saamelaisissa ainakin kunnioitusta. Hän itse oli kiinnostunut porosaamelaisten elämäntavasta ja kehui heidän vieraanvaraisuuttaan vanhemmilleen, jotka olivat asuneet aiemmin Inarissa: ”lihaa kyllä keitetään – isäntä sen aina keittää – mielinmäärin, ja kyllä se nuoren lihavan poron liha, hitaasti keitettynä, on sormin syötäessä ja rasvakuppiin kastellessa mitä ihaninta! Joo! Tuskin te naudansyöjät sitä enää muistattekaan! Päälle sitten juodaan kahvit, joihin pannaan joko jäätyneestä sulatettua tai kuivattua poronmaitoa.”[107] Ihailunkin keskeltä kirkkoherran pojan arvomaailma nousi esiin:

> Kyllä ne ovat täysin luonnonlapsia nuo tunturilaiset. Ei niillä ole suuria elämänvaatimuksia. Parissa kolmessa tunnissa he voivat koko taloutensa kaaristaa ahkioihin, ja niin jutavat (siirtyvät) he toiseen verekseen paikkaan elonsa (tokkansa) kera ja tunnissa on kota jälleen pystyssä, savu nouseskelee räppänästä, lihapata pannaan haahloihin kiehuskelemaan ja vaimo rupeaa peseskelemään kattilassa muutaman viikon vanhaa poikaansa. – – Ja koirat, joita on legio, ärisevät ja tappelevat luupaloista ja tuskin vilkaista viitsivät, vaikka niitä olan takaa kepillä kalahuttaa.

Itkonen kertoi tulevansa hyvin toimeen saamelaisten kanssa, ”huolimatta siitä, että meidän harrastuksemme pyrkivät poroasioissa paljon käymään ristiin”. Itkonen ymmärsi, että saamelaisista saattoi tuntua epäoikeudenmukaiselta, kun rajan ylittäneitä poroja takavarikoitiin ja heitä saatettiin syyttää oikeudessakin. Kirjeessä vanhemmilleen nimismies Itkonen selosti näkemyksiään ja menetelmiään ironisen suorasukaisesti:

> Siis nimismiehestä voi lappalaisille olla ristiä, varsinkin kun ne täällä ovat kovia porovarkaita läpeensä. Sitä paitsi ovat täkäläiset lapp:set paljon itsetietoisempia kuin inarilaiset, jotkut oikein pöyhkeitäkin. Mutta heitä täytyy käsitellä – mikäli mahdollista – kuin suuria lapsia; ja mikäpä on hä-

Mikko Fedotoff kertoo kolttasaamelaista satua T. I. Itkoselle. Valok. Frans Äimä 1927.

ITKOSEN VELJEKSET LAPINTUNTIJOINA

Kirkkoherra Lauri Itkosen pojista tuli 1910-luvulta lähtien mielenkiintoinen asiantuntijoiden ryhmä. Jokaisen kiinnostus saamen kieleen tai saamelaisasioihin ilmeni eri tavoin. Toivo Immanuel Itkonen oli laaja-alainen lapintutkija eli lappologi, joka toimi sekä kielitieteen että kansatieteen parissa, samoin kuin jossakin määrin kansanperinteen tallentajana. Pikkuveli Tuomo toimi pappina ja oli veljeksistä aktiivisin osallistuja pitämällä saamelaisasioita julkisuudessa. Erkki Itkonen erikoistui kielitieteen tutkijaksi.

Vanhin veljeksistä, Lauri Ilmari Itkonen edusti virkamiehenä selkeimmin perinteistä lapintuntijainstituutiota: hän oli varatuomari eli juristi, nimismies ja kruununvouti, maakuntahallinnon edustaja ja erilaisten komiteoiden asiantuntija. Hän aloitti uransa Kittilän nimismiehen sijaisena, mutta siirtyi vuonna 1914 Enontekiön nimismieheksi. Vuonna 1920 Itkonen tuli nimitetyksi Petsamon kruununvoudiksi kesken isojakoa pohtivan komisionin matkan.

Vuonna 1927 varatuomari Itkonen nimitettiin lääninnotaariksi lääninhallitukseen, jossa hän osallistui muun muassa Oulun läänin jakamista koskevan toimikunnan työhön Lapin asiain esittelijänä. Vuonna 1930 hän siirtyi Oulun tuomiokapitulin lainoppineeksi sihteeriksi, kunnes sotien jälkeen nimitettiin lääninsihteeriksi Lapin lääninhallitukseen. Asiantuntijana ja jäsenenä eri komisioneissa ja komiteoissa Itkonen oli nuoresta virkamiehestä alkaen.

E. N. Manninen totesi 1930-luvun alussa, että Itkonen ”lienee Euroopan ainoa juristi, joka talvireisuihin tuntureille lähtiessään riisuu paidan päältään, vetää sen sijaan ylleen pitkäkarvaisen peskin – karva ihoa vasten, ja tämän päälle toisen – karva ulospäin. Se on oikeata porolappalaismallia.” Vuonna 1932 Itkonen nimitettiin porolaidunkomissioon 1932 yhdessä Östen Elfvingin kanssa, mutta erosi helmikuussa 1933 ja tilalle tuli E. N. Manninen. Vuonna 1934 hän oli jäsenenä erinäisiä poronhoitoa koskevia kysymyksiä selvittämään asetetussa komiteassa. Puheenjohtajana hän toimi muun muassa Saamelaisasiain komiteassa (1949–1951).

tänäkin, sillä sen tiedän varmasti, että jos tinka tulee, minun tarvitsee vain vankasti karjaista, niin p-a on housuissa joka peskiniekalla; he näet kokoani kovin respekteeraavat, vaikka toiselta puolen olen kuullut heidän keskenään arvelevan, jotta ”siivo mies lensmanni”.[108]

Käsitys saamelaisista porovarkaina alkoi tulla myös kaunokirjalliseksi aiheeksi. Se oli esillä jo Matti Aikion suomennetussa romaanissa *Eläinten nahoissa*, jossa kuvataan käräjille joutuneen porosaamelaisen kohtaloa. Vuonna 1917 myös Arvi Järventaus julkaisi aiheesta oman muunnelmansa romaanissa *Synnin mitta*. Se oli kuvaus porosaamelaisesta Aslak Rostosta, hänen rikoksestaan ja tunnontuskista. Kirjan tapahtumat olivat kuin suoraan Villistä Lännestä: saamelaisten elämä pyöri porovarkauksien ympärillä, pororenkejä hakattiin henkihieveriin, kilpailevat rosvot ammuttiin ja ajokkaat laukotettiin kuoliaiksi kovissa takaa-ajokohtauksissa.

Siinä, missä Järventaus esikoisromaanissaan *Risti ja noitarumpu* kuvasi ”villin Lapin” kesyttämistä kristinuskon avulla, *Synnin mitta* tavoitteli samaa oikeus- ja moraalikäsityksissä. Hankalinta haastetta suomalaiselle oikeusjärjestelmälle pohjoisessa merkitsivät porovarkaudet, koska ne olivat järjestelmä järjestelmän sisällä eikä niistä haluttu puhua ulkopuolisille. Samalla se oli haaste kristinuskolle, koska nimismiehen lisäksi kirkkoherra ei päässyt siihen sisälle. Roston kääntymys alkoi hänen unestaan:

> Hän oli ollut seisovinaan avaralla jängällä, jossa kasvoi hillankukkia ihan valkoisenaan. Hän asteli suopunki kädessään jänkää ristiin rastiin, ja kun hän katsahti taaksensa, huomasi hän, että jokainen askelen jälki oli veripunainen. Hillankukatkin, jotka olivat joutuneet hänen jalkainsa alle, olivat muuttuneet veripunaisiksi. – – Levottomana lähti hän silloin astumaan jängän toista laitaa kohti ja hän koetti kulkea niin suoraan kuin mahdollista. Sinne päästyään hän silmäsi taaksensa ja näki, että koko jängän toinen laita, josta hän oli lähtenyt, oli kerrassaan muuttanut väriään: se hohti kauttaaltaan verenkarvaiselta.

Järventaus rinnasti suomalaisen oikeuslaitoksen Jumalaan, jota vastaan Aslak Rosto synneillään kapinoi. Rosto kärsi ylpeyden synnistä, sillä hän varasteli poroja röyhkeästi, ilman omantunnon tuskia, mutta aina yksin, ilman todistajia. Ylimielisyys sai Roston lopulta tappamaan rikkaan ”Salkko Hukan” poron muiden nähden, ja kateellinen pororenki paljasti hänet nimismiehelle. Aslak joutui vankilaan eli *staalun* viemäksi, kuten lapsille selitettiin. Synti oli saanut palkkansa.

OSA II

1920–1944

Poliittinen tausta 1917–1920

Rauhattomilla rajoilla

Utsjoen kansakoulun opettaja Juho Högman opettamassa lapsille Suomen maantiedettä 1930-luvulla. Väärtinsä, nimismies E. N. Mannisen tavoin saamelainen Högman piti tärkeänä korostaa suomen kielen ja suomalaisen kulttuurin asemaa epävarmalla rajaseudulla. Kansakoulutarkastaja Antti Hämäläisen ottamassa kuvassa opettaja osoittelee lapsille omaa kotiseutua, jota ei koulukirjoissa juuri mainittu. SKS.

Vuosina 1917–1920 pohjoiset alueet tulivat Suomessa uudenlaisen kiinnostuksen kohteiksi. Suomen itsenäistyminen ja sitä seuranneet heimosodat, kuten kaksi Petsamoon suuntautunutta sotaretkeä, olivat alkusoittoa. Käännekohta oli Tarton rauha (1920), jossa Petsamo liitettiin osaksi Suomea. Sen myötä Suomen pitkäaikainen haave pääsystä Jäämerelle toteutui. Petsamon syväsataman piti olla linkkinä suureen maailmaan. Petsamon ohella koko Lappi nousi tapetille.

Suomen itsenäistyminen ja Tarton rauha toivat suomalaiseen politiikkaan kaksi teemaa, joilla oli vaikutuksia myös saamelaisiin. Petsamon mukana Suomen kansalaisiksi tuli monietninen väestö, johon kuului etupäässä venäläisiä, karjalaisia ja uusi saamelaisryhmä, koltat. Kansallismielisen suomalaisen sivistyneistön tavoitteena oli kuitenkin yksikielinen ja yksimielinen valtakunta. Kolttasaamelaiset joutuivat kärsimään suomalaisten asenteesta. Esinäytös asiassa nähtiin jo vuonna 1919 ns. kolttaretken muodossa.

Toinen piirre liittyi Suomen omiin, itsenäisiin rajoihin, joiden vahvistaminen vaati erityisesti ”epävarmojen” alueiden kytkemistä valtakuntaan. Petsamon lisäksi muut rajaseudut, pohjoisessa erityisesti Utsjoen pitäjä, herättivät päättäjien ja suuren yleisön huomiota. Tässä keskustelussa Norjan rooli nousi vakavammaksi uhaksi kuin konsanaan ”ryssäläisyys”. Norja tuntui tasa-arvoiselta kilpailijalta, jonka pelättiin pystyvän valloittamaan Suomen epävarmoja alueita muutenkin kuin sotilaallisin keinoin.

MAAILMANSODAN MAININGIT

Ensimmäinen maailmansota tuntui Suomen saamelaisalueella lähinnä elintarvikkeiden vähentymisenä ja Norjan rajan valvonnan vaihtelevana tiukentumisena. Taka-Lapin ihmisille oli vanhastaan taattu oikeus käydä vaihtokauppaa Norjan rannikolla ja Lapin kihlakunta oli pysynyt passimääräysten ulkopuolella. Maailmansodan aikana Norja kielsi lihan ja metsälintujen tuonnin Suomesta. Poronliha oli Norjassa hyvässä hinnassa, mutta Suomen puolen asukkaat eivät saaneet sitä myydä.[1]

Myös suomalaiset viranomaiset yrittivät vaikeuttaa Norjaan kulkua passipakon ja kieltojen avulla. He suosittelivat Rovaniemen suuntaa, mutta Utsjoelta sinne oli 46 peninkulmaa, kun taas matka Gunnarin kauppaan Reisivuonoon oli vain 14 peninkulmaa. Santeri Walle valitti helmikuussa 1917 väärtilleen Lauri Itkoselle: ”– – ankara on aika. Jos on aije lähtiä norjaan raijolla niin lähe noutaan passia nimismieheltä kymmenen penikulmien päästä ja kuin olet tullut kotia niin lähe viemään passia nimismiehelle”.[2]

Norjan raja oli aivan liian pitkä valvottavaksi muutamien poliisien tai muiden vartijoiden avulla. Tenolla salakuljetus oli yleistä, varsinkin kun myöhempien tarinoiden mukaan ”veljellä oli hyvät porot ja minulla hyvät hevoset”. Nuorgamissa vartijan mökki sijaitsi aivan joen rantatörmällä, mutta sen ohi saattoi huomaamatta jopa sauvoa mahdollisimman lähellä rantaa. Tapana oli hämätä rajavartijaa järjestämällä hänelle töitä kauempaa. Niinpä kylälle saattoi sopivalla hetkellä ilmaantua oudon heinäsäkin kantaja, jota vartijan oli lähdettävä tarkastamaan.[3]

Ongelmat rajalla vaikuttivat osaltaan siihen, että esimerkiksi Inarissa elintarvikkeista alkoi olla pula jo syksyllä 1915. Paatsjoen kauppiailla ei ollut enää myydä jauhoja, kun taas Kyrön ja kirkonkylän kauppiailla hinnat kohosivat niin, että köyhemmillä ei ollut varaa kaupantavaroihin. Samaan aikaan kohosivat myös kunnan verot ja manttaalimaksut, joita vähävaraisten oli vaikea suorittaa. Inarinsaamelainen Uula Morottaja valitteli vuonna 1916 elämisen kallistuneen niin, että ”akan ottamisesta ei ole puhettakaan”.[4]

Utsjoki kuului vielä vuonna 1917 niihin harvoihin Suomen kuntiin, jotka ilmoittivat olevansa omavaraisia viljavarojen riittävyyden suhteen.[5] Tämä ”omavaraisuus” perustui kyllä Norjan läheisyyteen ja se loppui, kun norjalaiset sulkivat rajan kokonaan kansalaissodan alettua kevättalvella 1918. Vastavuoroisesti Lapin rajavartioston päällikkö, majuri Martti

Salkko-Antin väkeä eli Länsmanin lapset Uula, Magga, Niila ja Iivari. Valok. Väinö Auer 1918. MV.

Heikki Aikio, Juhani Jomppanen ja Mikko Tepsell Inarissa 1918. Tepsellin isä oli muuttanut Sodankylästä, mutta postimies Mikko oli saamelaistunut.
Valok. Väinö Auer. MV.

Suomi sai Tarton rauhassa 1920 uuden ”siirtomaan”, Petsamon alueen, jossa asui vanhastaan kolttasaamelaista, venäläistä, karjalaista ja suomalaista väestöä.

Wallenius, kielsi kaiken tavarankuljetuksen Norjasta takavarikoimisen uhalla. Rajan sulkeutuminen johti lopulta jopa nälkäaikaan, jonka pääsyynä oli hankalista sääoloista johtuva kalan ja riistan vähyys.

Varsinaiset kansalaissodan taistelut tuntuivat saamelaisalueella vain vähän. Wallenius lähetti Inariin muutaman miehen retkikunnan Kalle Karhusen johdolla karkottamaan punaisia rajan taakse. Inariin perustettiin maaliskuussa myös suojeluskunta, jonka alaosasto toimi Paatsjoella ja joka järjesti harjoituksia Utsjoella asti.[6] Kansalaissotaan osallistui kaksi inarinsaamelaista, Sammeli Valle ja Pekka Kuuva muiden Inarin suojeluskuntalaisten rinnalla. He osallistuivat hajanaisiin taisteluihin koillisrintamalla, Kurtissa.[7]

Utsjoen suunnalla varsinainen kansalaissota taisi jäädä elämään vain utsjokelaisten huvittuneissa tarinoissa, sillä ns. Vidgavein ”sodasta” Utsjoella ei ole kirjallisia dokumentteja. Suullisen perinteen mukaan Utsjoellakin koettiin vihollisten eli tšuudien uhkaa. Tšuudit olivat saamelaisen kansanperinteen ryöväämiä ja tappajia. Pilkkatarinan mukaan kunnallislautakunnan puheenjohtaja Hans Laiti tilasi lääninhallitukselta aseita, joiden määräksi arvioitiin suuripiirteisesti ”yksi ahkiollinen”.

Kodinturvajoukkojen touhukkaana päällikkönä Laiti opetti kuulemma vapaaehtoisille aseenkäsittelyä ja harjoituksia (saameksi *ekseret*). Utsa Pannas Mahtte (Mattus) Säytsjärveltä määrättiin päällikön adjutantiksi ja lähetiksi, ja hän sai myös ylennyksen korpraaliksi. Vidgavei-joen latvoilla tehtiin havainto tšuudeista. Parisenkymmentä miestä käsittävät joukot nousivat kertojan mukaan Gárnjárgasta Vidgavei-jokea ylöspäin ja taidettiin siellä ammuskellakin vainolaisia. Vihollisesta ei kuitenkaan saatu virallista havaintoa. Tapauksesta jäi muistuttamaan kertojan mukaan vain paikannimi Tšuudien kuru.[8]

Keväällä 1918 alkaneisiin heimosotiin saamelaisia osallistui enemmän, koska nyt taistelujoukot tulivat saamelaisten alueelle. Ensimmäinen Petsamon valloitusta yrittänyt Torsten Renvallin johtama retkikunta lähti Inarista huhtikuussa 1918. Renvallin retkikuntaan värvättiin tai liittyi paljon paikallisia saamelaisia pääasiassa huoltomiehinä ja koskenlaskijoina. Heitä oli yli kaksikymmentä. Koskenlaskijana toiminut Yrjö Paadar kaatui Töllevissä kesäkuussa. Martti Mattus ja Uula Saijets joutuivat vangeiksi Muurmannille. Sammeli Mattus taas haavoittui Vuoremitunturin taistelussa.[9]

Mukana oli myös yksi Utsjoen saamelainen, Antti Helander, joka tunnettiin myöhemmin ”Jääkäri-Anttina”. Nimellä ei ollut mitään tekemistä Saksan jääkärien kanssa, vaan se viittasi Renvallin joukoille annettuun nimitykseen ”Lapin jääkärit”. Jääkäri-Antti kuvaili myöhemmin useille lehtimiehille omaa sotaretkeään. Rajaa ylittäessään joukot lauloivat isänmaallisia lauluja ja huusivat eläköötä. Salmijärven kylä oli tyhjänä, sillä ihmiset olivat paenneet Norjaan epätietoisina retkikunnan aikeista. Suomalaiset valtasivat Boris Glebin eli Kolttakönkään ilman vastarintaa, joka alkoi vasta Vuoremissa. Petsamon taistelussa Renvallin joukot joutuivat perääntymään ja menettivät myös Kolttakönkään.

Kesäkuussa, kulkuteiden auetessa, 16 miehen joukko lähetettiin valtaamaan Kolttaköngästä takaisin. Mukana oli myös Jääkäri-Antti. Vihollinen oli järjestänyt väijytyksen Töllevissä, jossa jokea pitkin tulevaa partiota alettiin tulittaa rantakallioilta. Soutumiehenä oleva Antti haavoittui käteen. Osa ryhmästä joutui vangiksi Venäjälle. Antti pakeni Töllevijärven yli Norjan puolelle, jossa hänet internoitiin sotavankileirille Harstadiin. Suomeen hän pääsi palaamaan syksyllä.[10] Renvallin retkikunnan sotaretki epäonnistui täysin, kuten T.I. Itkonen kirjoitti Inarista: ”Jos äijän tulo Lappiin lienee ollut komea, niin koomillinen oli lähtö.”[11]

Kesällä 1918 Inariin perustettiin rajavartiosto, johon liittyi vapaaehtoisena myös inarinsaamelainen Petter Morottaja. Tottunutta erämiestä tarvittiin, ja hän toimi ”Suvin” eli kapteeni Vilho Suvirinteen luottomiehenä niin hyvin, että yleni korpraaliksi. Kesällä 1919 hän lähti kuitenkin maantietöihin. Kurt Teira kirjoitti hänestä *Kansan Kuvalehteen* pahansuovan kuvauksen, jossa hän moitti Petterin likaisuutta, tyhmyyttä ja syytti tätä jopa porovarkauksista. Se ei ollut harvinainen asenne suomalaisilla upseereilla, kuten E.N. Mannisen tai Martti Walleniuksen asenteet osoittivat.[12]

Pekka Morottaja (vas.) osallistui vapaaehtoisena Petsamon retkeen ja rajavartiostonkin töihin. Kuva Ukonjärven autiokämpältä. TLK.

Kansalaissodan alettua pohjoiseen Lappiin oli perustettu ns. Paatsjoen ambulanssi eli liikkuva kenttäsairaala mahdollisten sotatoimien varalta. Se myös rokotti väestöä tautien estämiseksi. ”Ambumalanssin” väki totesi väestön niin Sodankylässä kuin Inarissakin näkevän nälkää. Poromiehet pärjäsivät jotenkuten, mutta erityisesti Inarin talollisille tilanne oli hälyttävä. Kunta perusti elintarvikelautakunnan kansan huoltamiseksi.

Inarinsaamelaiset olivat vanhastaan käyttäneet pettua arkiravintonakin, osana ruokia, mutta nyt Lapissakin pettu oli hätäajan ruokaa, jota syötiin monessa talossa. Joskus jopa aitapuut oli kuorittu ”ja sisältä kuului petkelen jyske”. Useimmissa paikoissa oli sekoittaa petturuokaan kolmannes viljaa, mutta toisinaan perhe ”söi ikenet irvissä puhdasta metsänrieskaa jo kuudetta kuukautta ja päälle jonkun harrin tai tammukan äpäreen”. Kun karja oli teurastettu lihoiksi, maitoa ei ollut saatavilla.[13]

T.I. Itkosen mukaan Utsjoella ei elintarvikkeiden puute ollut niin tuntuva kuin Inarissa, koska siellä saatiin yhtä ja toista tavaraa Norjan puoleisen rannan asukkailta. ”Sen pahempi, Tenon laaksossa kulki paraikaa espanjantauti, jonka johdosta väki oli monin paikoin vuoteenomana.”[14] Samassa seurueessa liikkunut Väinö Auer kertoi Tenon kokemuksista hieman toisin: ”Retkikunnan liikkuessa siellä oli Norja sulkenut kylmästi rajansa ja Suomen lappalaiset alkoivat kärsiä kauheaa nälkää. Tukalaa tilannetta edisti vielä espanjanrutto, joka viljan asemesta tunkeutui rajan yli Suomen puolelle. Liikuttavaa oli nähdä miten tyynesti lappalaiset alistuivat kohtaloonsa kapinanhengen saamatta kansassa jalansijaa.”[15]

Myös utsjokelaisten myöhemmät muistikuvat tilanteesta olivat ristiriitaisia. Muutamaa vuotta myöhemmin O.J. Guttorm purki kiukkuaan Norjan rajavartijoihin, jotka olivat sulkeneen rajat Norjan tuonnilta.[16] Yleisempi asenne Utsjoella oli kuitenkin pettymys Suomeen, joka pystyi pula-aikana tarjoamaan vain leipäkortteja, ei leipää. Utsjoen kirkkoherra Juhani Aholan mukaan ”ilman Norjan viranomaisten hyvyyttä Utsjoki olisi vaikeana vuonna 1918 saanut kuolla nälkään”. Hänen mukaansa Finnmarkun maaherra toimitti elintarvikkeita myös utsjokelaisille. Kymmenet utsjokelaiset saivat Norjan puolelta myös töitä.[17]

Tavaroiden toimittamisen suhteen näyttää olleen epävirallista ja virallista käytäntöä. Viimeksi mainitusta esimerkkinä on Enontekiön nimismies Ilmari Itkosen valittelu toukokuussa 1918 siitä, että jauhoja ei ole ”leiväksi eikä velliksi”. Elintarvikelautakunnalla ei ollut mitään, joten asukkaiden piti turvautua luonnonantimiin, jotka nekin olivat niukkoja.

Inarilaiset käyttivät perinteisesti pettua ruokien ja leivän höystönä, mutta pula-aikana, kuten vuonna 1918, petäjäistä oli suuri osa ruuasta. Inka Sarre paistaa kakkua piisin ääressä. Valok. Väinö Auer 1918.

”Norjassa kyllä on kaikkea elintarvetta aivan yltäkylläisesti, mutta anneta ei rahalla eikä millään!” Toimeen tulivat vain porosaamelaiset, jotka olivat myyneet lihaa jopa korkohintaan.[18]

Inarilaiset taas joutuivat syksyllä salakuljettamaan elintarvikkeita Norjan puolelta. Ilmeisesti Norjan viranomaiset sallivat suomalaisten ostaa esimerkiksi jauhoja, kun taas Walleniuksen kielto piti.[19] Syksyllä 1918 Inarin kunta kääntyi maan hallituksen puoleen saadakseen hankkia elintarvikkeita Norjan puolelta vaihtamalla niitä polttopuihin.[20] Elintarvikelautakunnan puheenjohtaja Ilo Kyrö valitteli Toivo Itkoselle: ”Nälkään on todellisuudessa kuollut jo useita. Luulet kyllä ehkä, että kalaa ja lihaa on, mutta sitä ei saa, vaikka itkis ja

SAAMELAISET ASEISSA?

Itsenäistyneen Suomen uusi lainsäädäntö tiesi saamelaisille uutta, sotilaallista rasitusta, kun yleinen asevelvollisuus astui voimaan. Lapinmaa lappalaisineen oli ikivanhan käytännön mukaisesti vapautettu sotaväenotosta. Sama periaate ulotettiin 1673 myös Lappiin muuttaneisiin uudisasukkaisiin, ja vuoden 1695 uudisasutusplakaatissa uudisasukkaita houkuteltiin Lappiin verovapauden lisäksi vapautuksella sotaväenotosta.

Myös vuoden 1751 Strömstadin rajasopimukseen kuului pykälä, jossa käytännössä kiellettiin saamelaisten ottaminen valtioiden asevoimiin. Tämä rajoitus kumottiin ensimmäisenä Norjassa, jossa saamelaiset kutsuttiin aseisiin muiden Finnmarkin asukkaiden tavoin vuonna 1898. Ruotsissa tehtiin 1904 ehdotus lappalaisten ottamiseksi sotapalvelukseen. Venäjällä, jota Strömstadin sopimus ei koskenut, saamelaiset kutsuttiin aseisiin 1915.

Suomessa Lapin kihlakunnan ja Kuolajärven pitäjän asukkaat oli vapautettu armeijapalveluksesta vuoden 1878 laissa. Sen sijaan keväällä 1918 annettu ehdotus Suomen valtakunnan asevelvollisuuslaiksi totesi: ”Valtaistuimen ja isänmaan puolustukseksi on jokainen Suomen mies asevelvollinen.” Velvollisuudesta olisi vapautettu ”vain kuninkaallisen perhekunnan jäsen” [!], eivät muut erityisryhmät.

Samana keväänä enontekiöläiset lukkari Yrjö Halosen johdolla anoivat senaatilta vapautusta asepalveluksesta ”jos joillakin syillä”, kuten Enontekiön nimismies Ilmari Itkonen harmissaan totesi. Kirjeessään kotiväelle Itkonen moitti enontekiöläisiä ”raukkamaisiksi pelkureiksi”. Osasyynä kiivauteen oli se, että nimismiehen veli Jussi oli murhattu kansalaissodan viimeisinä päivinä Vihdissä. Anomukset osoittautuivat lopulta tarpeettomiksi, koska Lapin asukkaisiin sovellettiin vielä vanhoja määräyksiä.

Helmikuussa 1919 annettu väliaikainen asevelvollisuuslaki muutti tilanteen: nuorten saamelaismiesten piti lähteä kaukaisista erämaistakin armeijan palvelukseen. Oula Näkkäläjärven mukaan saamelaiset pelkäsivät asepalvelusta kovasti ja rikkaammat porosaamelaiset lahjoivat kutsuntaviranomaisia. Lähin kasarmi löytyi Oulusta, 600–700 kilometrin päästä. Esimerkiksi Joosef Guttorm (myöhempi Taka-Lapin Jooseppi) ja Jouni Kitti (Hannun-Jouni) tekivät matkaa Tenonvarresta ja Lismasta parisen viikkoa.

Jo kesäkuussa 1919 Kalevassa nimimerkki ”-vi” ehdotti saamelaisten vapauttamista sotapalveluksesta: ”Se kolme kuukautta, jonka lappalaiset tähän asti ovat palvelleet, on kyllin selvästi osoittanut, että Lapin pojat eivät kestä sellaisissa oloissa kuin sotapalveluksessa on. Kun esim. joukkoihin sattuu jokin tauti, ovat lappalaiset sen ensimmäiset uhrit. Kuolevaisuus heidän keskuudessaan on suurin m.m. Oulussa, mitä sitten, jos heidät olisi viety etelämmäksi – luulen, että he olisivat kuolleet sukupuuttoon.”

Pohjoisen miehet olivat alkaneet sairastella ja ainakin kolme saamelaista merkittiin kirkonkirjoihin kuolleiksi Oulussa. Osasyynä ongelmiin oli se, että Oulun varuskuntaan otettiin samaan aikaan kahden vuoden alokkaat. Tilanahtauden takia hygienia oli puutteellista ja lisäksi kasarmille iski espanjantauti. Koska saamelaisten immuniteetti tauteja vastaan ei ollut kehittynyt kuten etelän miehillä, tavallinen influenssakin saattoi koitua kohtalokkaaksi.

Kalevan kirjoittajan toivomus palvelusajan lyhentämiseksi tai poistamiseksi toteutui vuoden 1922 asevelvollisuuslain myötä. Siinä todettiin, että ”Lapin kihlakuntaan kuuluvien Utsjoen, Inarin ja Enontekiön kuntien sekä Petsamon kihlakunnan asukkaat ovat toistaiseksi vapautetut asevelvollisuudesta”.

Lainsäätäjän myöhemmän lausunnon mukaan vapautus tapahtui ”niiden terveydellisten vaarojen vuoksi, joiden alaisiksi mainituista kunnista kotoisin olevat asevelvolliset näyttivät joutuneen suorittaessaan palvelusta heidän kotiseutuaan huomattavasti etelämpänä sijaitsevissa joukko-osastoissa”. Vapautus kesti vuoteen 1931 saakka, jolloin tuli mahdolliseksi kouluttaa varusmiehiä paikallisessa rajavartiostossa Petsamossa. Täydellinen vapautus tuli koskemaan vuosien 1902–1912 ikäluokkia, jotka luettiin nostoväkeen. Heidätkin kutsuttiin tarkastettaviksi talvisodassa, tosin vasta sen loppuvaiheissa.

Saamelaiset joutuivat asepalvelukseen itsenäistyneessä Suomessa. Suomen Kuvalehti julkaisi vuonna 1933 kuvan: ”Länsman, joka on Inarista saapunut suorittamaan asevelvollisuuttaan.” Kuva on Oulun Ainolan puistosta ja siinä on Májjo-Ásllat (Länsman) Angelista.

maksas painonsa kultaa."[21] Kirkkoväärti Santeri Walle kuvasi Lauri Itkoselle lokakuussa 1918:

> – – ikävä on aika kuin nälkä tahto ehtistaa, jauhoja sadan joskus jonaki viikkona, kala on saatu vähän. potut ei kasvanut ollenkaan – – onhan korttijärjestelmä hyvä, että yhellä lailla syövät rikhat sekä köyhät. kuolevaisuus on suuri yli puolisataa on hautattu tässä maailmassa, vaan meijän talossa eletän vielä kaikki vanha äitikin vielä ilman kepittä kävele. – – porovarkauksia on ollu paljon. muutamat pane ansoja polun päälle vaan ei onnistu, niikuin kaapin jounin akka oli pannu peura ansan niin sattui oma härkä mennä ansan ja hirtyi.[22]

Elokuussa 1919 Henrik Mattus saattoi jo kirjoittaa Lauri Itkoselle: "– – kova köyhys on täällä ollut, ja paljon ihmiset on kuolleet nälkään, on usiat metsäänkin kuolleet, mutta nyt on tullut hyvä vuosi, ei ole ollut kylmä tänä kesänä, perunoitakin on kovasti, on kalojakin saatu enemmän kuin viime vuosina".[23] Myös muualta tuli viestejä peruna- ja marjasadon onnistumisesta, joskin asukkailla oli yhä vaikea hankkia leipää. Ruotsissa ja Norjassa elintarvikkeita oli saatavilla ja jopa halpaan hintaan, mutta rahankurssi oli erittäin huono. Marraskuussa Suomen puolen asukkaille palautettiin oikeus hankkia elintarvikkeet Norjasta entiseen tapaan. Lähetystö Inarista oli käynyt anomassa sitä sisäasiainministeriössä vuoden alussa.[24]

Inarin nälkäaika 1918–1919 oli merkittävä Nuorgamin kylän asutukselle sikäli, että Pikku-Juhani (Itäkivi) palasi kotiseudulleen. Itäkivi oli ollut 1910–1915 pororenkinä Norjassa ja siirtynyt sitten kauppias Frans Kangasniemen rengiksi Inariin. Naimisiin mentyään hän palasi takaisin mukanaan myös vaimon entistä perhettä. Inarin pula-ajan lisäksi paluuseen liittyi tietoinen päätös pyrkiä lasten takia saamelaiseen ympäristöön.[25]

Itäkiven jälkeen myös poromies Salkon Antti (Länsman) muutti Inarista Pulmankijärvelle "kerjäläisiä pakoon". Seutu oli ollut porottomana monta kymmentä vuotta. Pikku-Juhani järjesti Antin porukalle asuinpaikaksi Sarjan tilan, joka oli kuulunut metsänvartija K. Vähäsarjalle. Juhani itse sai aikanaan asutustilan Pulmankijärven eteläpäähän, mutta asui kesät Nuorgamissa. Salkot pyrkivät pitämään kovaa kuria porovarkaiden varalta ja karkottivat näitä eloistaan kiväärienkin avulla. Joka tapauksessa Nuorgamin itäinen ja eteläinen tunturiseutu tuli 1920-luvun vaihteessa uudestaan tehokkaaseen käyttöön.[26]

KIISTOJA KOLTANMAAN JA KOLONIALISMIN MAASTOSSA

Valokuvassa vuodelta 1919 miesjoukko taluttaa poroja tunturipaljakan yli. Edessä porojen laitistajana kulkee hattupäinen Jaurun Mitri (Semenoff). Näkymä on rauhallinen ja jopa hieman raukea, mutta todellisuus on toista. Pororosvona vangittua Jaurun Mitriä siinä talutetaan Suomen rajalle. Takana tulevat miehet kuuluvat rajavartioston komentaja Martti Walleniuksen johtamaan siviilipukuiseen sotilasryhmään, jonka oppaina on Sompion seudun suomalaisia poromiehiä.

Mitrin hahmossa voi nähdä jopa pelokkuuden merkkejä. Se ei ole ihme, sillä Mitri ei tiedä, tuleeko hän ammutuksi Suomen rajalla. Retkikunnan äänivaltaiset jäsenet ovat jättäneet tahallaan avoimeksi päätöksen siitä, tapetaanko porovaras vai päästetäänkö menemään. Mitriä pelotellaan loppuun asti, sillä hän saa seurata, kuinka korttipeli ratkaisee hänen kohtalonsa. Päätöksenä on vapautus, mutta sitä ennen miesjoukko pieksää hänet.[27]

Walleniuksen johtama kolttien "tukistusretki" syyskuussa 1919 oli toimenpide, jossa Suomen viranomaiset tekivät laittoman rajanylityksen Venäjän puolelle ja rupesivat tuomitsemaan kolttasaamelaisia ilman oikeudenkäyntiä. Päämaja oli asiasta tietoinen, mutta ei voinut antaa virallista tukeaan, joten retki järjestettiin siviiliasuissa. Kolttien kovimmat tuomitsijat – ne, jotka pelasivat Mitristä korttia – olivat kolttien pahimpia kilpailijoita ja vihollisia. Puolueettomasta oikeudenjakamisesta ei siis ollut kyse.

Rajan takainen Venäjä oli jo vuosikymmenien ajan nähty villinä ja arvaamattomana seutuna. Kun Lappi oli kansalaissodassa siivottu valkoisen Suomen kannalta epäsopivista aineksista, katse kääntyi rajan takaisiin seutuihin, joita hallitsivat "ryssät", koltat ja sodan jälkeen myös punaiset joukot. Raja symboloi eroa kahden kokonaisen maailman välillä. Valkoisten mielissä toista ääripäätä edusti järjestynyt, valkoinen, suomalainen yhteiskunta. Rajan takana oli epäjärjestynyt, punainen, "ryssäläinen" sekasorto, johon myös koltat liitettiin.

Vuosina 1918 ja 1920 järjestetyt Petsamon retkikunnat sekä vuonna 1919 toimeenpantu kolttaretki olivat yrityksiä ottaa tätä villiä raja-aluetta sivilisaation piiriin. Kaikkien retkien alkuperäisenä puuhamiehenä oli majuri Wallenius, Pohjois-Suomen valkoisen armeijan komentaja. Niin punaisten kuin venäläistenkin uhka Lapin itärajalla korosti Walleniuksen mielestä tarvetta "puhdistuksiin": raja-alueen harmaat vyöhykkeet oli väkivalloin pestävä valkoisiksi. Hänelle kaikki rajan takana oleva edusti jotain rappeutunutta ja moraalitonta, mutta samalla uhkaavaa.

Jaurun Mitri ja ”kostoretkeltä” Suomeen palaava Walleniuksen sotilasjoukko.
Kuva Sakari Kännön kirjasta Mosku (1992).

Kolttaretkeä Wallenius nimitti ”rangaistusretkeksi”, koska rajantakaisia kolttia oli tarkoitus saattaa vastuuseen epäillyistä porovarkauksista. Todellisuudessa tapauksen taustalla on monimutkainen vyyhti paikallisiin suhteisiin ja elinkeinoihin liittyviä ristiriitoja sekä toisiinsa sekoittuvia poliittisia ja etnisiä asenteita. Jokaisella osapuolella oli kiistassa omat lähtökohtansa, minkä takia myös tulkinnat ovat vaihdelleet näkökulman mukaan.

Kolttien porovarkaudet sinällään olivat jatkuneet jo vuosikymmeniä. Ne olivat samanlaisia kuin muuallakin itärajalla tapahtuneet porovarkaudet, jotka J. Juhani Kortesalmen mukaan olivat vuosisatainen ongelma koko itärajalla.[28] Kolttien suhteen porovarkauksien taustaa on selitetty osaltaan elinkeinomurroksella, joka oli alkanut 1860- ja 1870-luvuilla. Peuranpyynnistä elantonsa saaneet koltat olivat vasta vähitellen siirtymässä poronhoitoon, ja vanhat käsitykset vapaasta tunturien riistasta säilyivät pitkään.[29]

Martti Linkola on nähnyt porovarkaudet poronhoidon sisäisenä käytäntönä, lähes omana instituutionaan, jolla olivat omat kirjoittamattomat sääntönsä. Porovarkaus pienimuotoisena ”tarpeen sanelemana lainauskäytäntönä” oli lähes erottamattomasti elinkeinoon liittyvä piirre. Se edusti toisaalta olosuhteiden sanelemaa toimintamuotoa, jolla säänneltiin laajoilla alueilla porojen etsimiseen tarvittavaa työtä. Toisaalta kyse oli Linkolan sanoin ”ylisuuren kapitalismin kontrollista”, jonka avulla useampi ihminen pääsi kiinni omistukseen.[30]

Normaalitilanteessa käytäntö toimi vastavuoroisesti niin, että ”lainattu” tavara otettiin tavalla tai toisella takaisin. Vain murto-osa tapauksista tuli käsiteltäväksi käräjillä, kun esivaltaa ei perinteisesti sallittu sotkettavan asiaan: ”Kortot kehtaa-

vat vallesmannille kannella!" selitettiin Samuli Paulaharjulle.[31] Joskus varastelu kuitenkin laajeni hallitsemattomaksi, mikä saattoi johtaa raakaan ryöstötoimintaan tai jopa porosotaan, järjettömään kostokierteeseen. Siinä toiminta ylitti kestävän kehityksen rajat. Tarkoituksena oli vain tuhota, eivätkä sen enempää vastavuoroisuuden kuin toimivan sääntelynkään periaatteet enää pelanneet.

Näyttää siltä, että ensimmäinen maailmansota pahensi kriisiä Suomen itärajalla. Sekava sotatila Kuolan niemimaalla sotki täysin kolttien poronhoidon, etenkin kun Venäjän armeijaan otetut nuoret miehet eivät olleet pitämässä poroista huolta. Alueella liikkui erilaisia sotilaallisia joukkoja Muurmannin legioonalaisista suomalaisiin punaisiin ja valkoisiin. Kolttien poroja teurastettiin sotilaille ruuaksi tai kuljetettiin suurina tokkina myytäviksi Norjaan. Kun koltat olivat jo oppimassa, että metsissä liikkuvat porot olivat jonkun omaisuutta, heidän omia poroelojaan kohdeltiin kuin vapaata riistaa.[32]

Kehitys koltta-alueella siis tukee kolttien osallisuutta varkauksissa, mutta oliko näkemys yksipuolinen? Porovarkauskäytännön vastavuoroisuus panee kysymään, olivatko koltat yksin syyllisiä kriisiin. Suomalaisten uudisasukkaiden osuus asiaan on jäänyt epäselväksi. Jo 1910-luvun alusta lehtitiedot kertoivat, paitsi kolttien tekemistä varkauksista, myös suomalaisten miesten jäämisestä kiinni Venäjän puolella.[33]

Keskushenkilöksi nousee Mosku, Aleksi Hihnavaara, joka käytännössä sai rangaistusretkikunnan liikkeelle ja toimi komentajan tärkeimpänä tiedonantajana koko retken ajan. Mosku oli monin tavoin epätavallinen henkilö. Hänen elämänsä[34] myötäili Sompion alueen yleistä historiaa: savotat ja poropalkiset olivat hänen työmaitaan. Kuten muutkin Sompion suomalaiset uudisasukkaat, hän yritti repiä leipänsä karusta luonnosta selviytyjän sitkeydellä. Myös suhteessa seudun muihin suomalaisiin Mosku oli erilainen. Hän pyrki nousemaan omasta lokerostaan hinnalla millä hyvänsä.

Luku- ja kirjoitustaitoisena hän yleni piankin savotoiden raatajasta hartsumestariksi hankkimaan jätkille evästä. Poromiehenä hän ei tyytynyt "saulaisten" (savukoskelaisten) pienimuotoiseen porojen pitoon, vaan otti oppia Sompion porosaamelaisten elämäntavasta ja pyrki saavuttamaan heidän vaurautensa. Tässä yhteydessä hän oppi epäilemättä myös porosaamelaisten porovarkauskulttuuria.[35] Mosku ei ollut saamelainen, vaikka poroelinkeinon kautta toimi samantyyppisessä ympäristössä Sompion porosaamelaisten ja rajantakaisten kolttien kanssa.

Moskusta teki tunnetun paitsi hänen ahkeruutensa myös hänen häikäilemättömyytensä. Kovan rehellisen työn lisäksi hänen kerrotaan hankkineen alkupääomaansa teurastamalla ja myymällä eksyneitä poroja ja merkitsemällä naapureiden poroja omaan merkkiinsä. Myöhemmin, kun Petsamo liitettiin Suomeen 1920, Mosku rupesi tämän "valtakeinon" avainkohdassa kievarin- ja salakapakan pitäjäksi, viinanpolttajaksi. Hänestä tuli paikkakunnalla vihattu ja arvosteltu suurmies, jälkimaineeltakin hyvin ristiriitainen hahmo.[36]

Tätä asemaansa Mosku oli ensimmäisen maailmansodan aikana vasta hankkimassa. Hän kamppaili samoista resursseista itärajan takana asuvien kolttasaamelaisten kanssa. Osapuolilla oli paljon yhteistä. Molemmat pyrkivät tulemaan toimeen ja leventämään leipäänsä rajantakaisella toiminnalla. Koltat kävivät Suomen puolella, Mosku tovereineen kulki itärajan takana. Koska ajat olivat muutenkin kovat, suhteet rajan pinnassa näyttävät jo 1910-luvun alussa ryöstäytyneen "porosodaksi", jossa toisten omaisuutta tuhottiin surutta. Siitä kertoivat lukemattomat metsiin jätetyt poronraadot.[37]

Tähän tilanteeseen kolmas osapuoli – majuri Martti Wallenius – tuli Moskun kannalta sopivasti. Wallenius, kuopiolaisen pankinjohtajan poika, oli lahjakas nuorimies, joka oli ehtinyt lukea maisteriksi kolmessa vuodessa ja jääkärinä nousta Lapin rintaman komentajaksi 25-vuotiaana. Häntä eivät alkujaan kiinnostaneet koltat, vaan punaiset suomalaiset, joita hävityn kansalaissodan jälkeen piileskeli itärajan takana. Punaiset muodostivat hänelle "villin" uhkan, jonka taltuttamisen hän katsoi päätehtäväkseen Lapin rajavartioston komentajana.[38]

Wallenius oli lapsuudesta asti ihaillut eräelämää ja päässyt jääkärinä sen makuun. Mosku oli häntä yli kymmenen vuotta vanhempi erämaan kasvatti, kokenut ja tiukka selviytyjä. Wallenius näyttää joutuneen Moskun pauloihin. Tämä oli Sakari Kännön sanoin kuin "eräseikkailujen tyypiksi luotu". Moskun tarinat erämaan väkivaltaisesta intiaanielämästä vetivät Walleniusta puoleensa. Hän omaksui innokkaasti Moskun koruttoman "korpilain" periaatteen, jonka mukaan erämaan olemassaolon taistelussa pärjäsivät kaikkein vahvimmat. Se vastasi hänen omaa, lujaan tahtoon perustuvaa elämänfilosofiaansa, jonka hän yliopistoaikana oli kehittänyt.

Jo ensi tapaamisella Wallenius nimitti Moskun Kemihaarojen ja Korvatunturin suunnan valvojaksi erillisellä valtakirjalla, joka oikeutti punaisten pidätyksiin. Paremmaksi vakuudeksi hän luovutti Moskulle armeijan ukkomauserin. Myöhemmin Wallenius tarttui innokkaasti Moskun tarjoilemaan ajatukseen pororosvojen muodostamasta uhkasta itärajalla. Niinpä hän toi joukkonsa Moskun taisteluun kolttia vastaan. [39]

Moskun ja Walleniuksen suhteen voi nähdä kaupankäyntinä, jossa Moskun tarjoamat tulkinnat sopivat Walleniuksen omiin odotuksiin. Moskun edustama paikallinen, elinkeinoihin liittyvä tarina sai Walleniuksen perusteluissa uusia muotoja. Wallenius omaksui Moskun käsityksen siitä, että koltat olivat luontaisesti moraalittomia porovarkaita kaikki tyynni. Moraalista perustelua vahvempi lähtökohta Walleniuksella oli kuitenkin poliittinen.

Näyttää siltä, että vaikka rajan takana asuvat kolttasaamelaiset ymmärrettiin omaksi ryhmäkseen, Wallenius (kuten monet muut suomalaiset hänen jälkeensä) piti heitä ”ryssänkulttuurin” tuotteina ja sen takia rappeutuneena lappalaisena heimona. Sotilaallisissa perusteluissa hän rinnasti ”Ryssän” puolella asuvat koltat punikkeihin ja korosti heidän muodostamaansa uhkaa Suomen valtiolle ja elinkeinoille. Wallenius suorastaan vihollisti koltat tekemällä heistä väkivaltaisia salamurhaajia, jotka liittoutuivat Suomen vihollisten eli punaisten kanssa. Tuleva kirjailija perusteli pääesikunnalle:

> Kuvaavaa on, että nytkin, jos suomalainen ja koltta toisensa kohtaavat, poletaan [toinen] jänkään eikä jälki haise, sillä Lapin Erämaissa on voimassa Korpilaki. Usein sattuu, että kiekeröön hiihtänyt poromies ei koskaan palaa. Vaaraa lisää se, että brittiläinen sotilasjohto on, mikäli meille on ilmoitettu, jakanut koltille sotilaskivääreitä.[40]

Suomalaisten käymässä taistelussa vihollista vastaan kaikki valkoisten etujen kanssa ristiriidassa olevat pyrkimykset oli Walleniuksen mielestä ehdottomasti tuomittava ja ”lain nimessä” keinolla millä hyvänsä lopetettava. Hän käytti kolttia vastaan käytävästä taistelusta sanaa ”sotatila”, jonka pohjalta näitä saattoi kohdella kuin vihollissotilaita. Karl Nickulin mielestä termin käyttö osoittaa, että Wallenius kumppaineineen käytti levottomia aikoja hyväkseen oikeuttaakseen oman väkivaltansa.[41]

Vuonna 1919 siirryttiin sanoista tekoihin. Sompiolaiset poromiehet yhdessä siviilipukuisten sotilaiden kanssa ylittivät rajan. Wallenius oli varustanut lähes 20 miehen joukon siksi, että arveli kohtaavansa myös punaisia. Oppaina retkellä toimivat sompiolaiset poromiehet, siis kiistan toinen osapuoli. Siviilejä vastaan tehty sotilasoperaatio, jossa suomalaisille ”kostajille” annettiin viralliset valtuudet, sai ruman luonteen.

Jokaisessa koltta-asumuksessa Wallenius pisti muitta mutkitta pystyyn kenttäoikeudenkäynnin, jossa perheitä kuulusteltiin kovaotteisesti ja tiukattiin suomeksi varastettujen porojen sijaintia. Samalla, kun naiset ja lapset lukittiin sotilaan vartioimaan tupaan, miehet vietiin ulos, jossa heille ”opetettiin suomea”. Kolttia otettiin panttivangeiksi, joita sotilaat ja välillä sompiolaisetkin mukiloivat. Heitä uhkailtiin hirttämisellä ja puhuteltiin ”kolttaorjiksi”, joille teetettiin raskaimmat työt. Miehiä kidutettiin esimerkiksi vetämällä heitä köyden avulla vedessä avannosta toiseen. Kolttatarinat kertoivat jonkun tulleen surmatuksikin sillä matkalla.[42]

Terroriretkensä jälkeen joukko palasi Suomen puolelle mukanaan kaksi suurta tokkaa takavarikoituja poroja. Koska Wallenius itse ei tuntenut poromerkkejä, Mosku ja Pyhä-Selmi olivat saaneet osoittaa varastetut porot kolttien tokista. Löydettyjen taljojen (ja niitä vastaan takavarikoitujen porojen) suureen määrään nähden omituista oli, että kun Walleniuksen kostoretken aikoihin Ivalon rajakomendantti Vilho Suvirinne teki viikon pituisen retken Venäjälle samassa tarkoituksessa, hän ei löytänyt yhtään suomalaisten poroa.[43]

Yhtä aikaa Jaurun Mitrin kanssa retkikunta vangitsi tämän 18-vuotiaan kasvattipojan. Samalla nuotiolla, jossa Mitrin hengestä lyötiin korttia, poika kertoi muuttavansa mielellään Suomeen. Wallenius nimesi hänet uudelleen Risto Ahkilaksi, jota hän puhutteli myöhemmin nimityksellä ”kolttapoikani”.[44] Ahkila osoittautui lahjakkaaksi nuorukaiseksi, joka palveli Lapin rajavartiostossa alikersanttina. Walleniuksen Petsamon retkellä ja rajankäynnissä hän toimi sekä oppaana, koltan kielen tulkkina että sotilaspalvelijana. Pastori Arvi Järventaus opetti hänelle ruotsiakin. Ahkila kuoli 1920-luvulla Inarissa vahingonlaukaukseen.[45]

Vaikka kolttien pahat tavat tiedettiin, Sompiossakin Walleniuksen retkeä paheksuttiin ja kuiskuteltiin, että se oli Paha-Moskun parhaimpia porovarkausretkiä.[46] Kolttien pariin retki jätti synkän muiston. Se liitettiin siihen tarinaperinteeseen, jossa tšuudit eli vainolaiset olivat vuosisatojen ajan tehneet hävitys- ja ryöstöretkiä kolttien pariin.[47] Wallenius omalta puoleltaan ikuisti tapauksen kaunokirjallisessa teoksessaan *Ihmismetsästäjiä ja erämiehiä* (1933). joka oli ihannoiva kuvaus kolttaretkestä ja Moskusta.[48]

PETSAMON LÄÄNINHULLUTUS JA LAPIN KUUME

Keväällä 1920 Wallenius johti virallista retkikuntaa, joka lähti valtaamaan Petsamoa. Toisin kuin vuonna 1918, miehistö värvättiin nyt kokonaan Oulun varuskunnan vakituisesta miehistöstä. Ainoa miehistöluettelossa mainittu saamelainen oli koltankielen tulkki Risto Ahkila.[49] Retkikunnan oli vaikea saada paikallista väkeä avustamaan huollossa ja kuljetuksissa.

Uula Maggan väkeä talonsa edustalla 1927. Oviaukon lantalainen on taiteilija Anton Lindfors, joka oli eräretkellä "Moskun" eli Aleksi Hihnavaaran ja yleisesikunnan päällikkö K. M. Walleniuksen kanssa. Nämä olivat ystävyksiä vuoden 1919 kolttaretken ajoilta. Vas. Paulus, Matti, Onni ja Elsa Magga, oik. Brita-Johanna ja Inkeri Magga. Valok. K. M. Wallenius. LMM.

Wallenius ihmetteli: ”Yleensä lappalaiset, talokkaat ja kauppiaat sekä virkamiehet [Inarissa] suhtautuvat retkikuntaan hämmästyttävän välinpitämättömästi.”[50]

Tilanteeseen vaikutti osaltaan seudulla riehuva espanjantauti, mutta luultavasti vielä enemmän paikallisen väestön varovaisuus kaikenlaisia sotatoimia kohtaan. Niiden pelättiin vahingoittavan kauppayhteyksiä Norjaan. Renvallin retkikunnan aiheuttama hämminki Norjan rajalla oli hyvässä muistissa. Kuljetusongelmat alkoivat ratketa vasta Kauppa-Matin eli Matti Sarren ruvettua neuvottelijaksi. Retkikunnan päiväkirjassa mainittiin poromiehinä myös Lassin Uula (Vest), Sammeli Mattus ja Pekka Morottaja.[51]

Petsamon retki oli osa suomalaisten pyrkimystä korostaa aluevaatimuksiaan Neuvosto-Venäjälle, jonka kanssa neuvottelut itäisten alueiden hallinnasta alkoivat kesäkuussa 1920 ja päättyivät lokakuussa tehtyyn rauhansopimukseen Viron Tartossa. Sopimus herätti Suomessa ristiriitaisia tunteita. Itä-Karjalan alueiden luovuttaminen Venäjälle eli Neuvostoliitolle aiheutti katkeruutta erityisesti kansallismielisissä piireissä, jotka olivat pari kolme vuotta aktiivisesti sotineet liittääkseen ”ikiaikaiset heimoalueet” Suomeen. Tarton sopimusta pidettiin häpeärauhana, johon palattiin vielä lukemattomia kertoja 1920- ja 1930-luvuilla.[52]

Tarton rauhan myötä Suomi sai kuitenkin pääsyn Jäämerelle, Petsamoon. Siinä, missä raja Itä-Karjalan suunnalla piirrettiin karttaan hyvin yksityiskohtaisesti pikkukylät huomioiden, pohjoisen suunnassa raja vedettiin viivottimella suorana linjana Korvatunturista Kalastajasaarennolle. Siinä ei otettu huomioon sen enempää maaston muotoja, paikallisia olosuhteita kuin vanhoja rajojakaan.

Erityisen kipeästi tämä koski alueen vanhimpiin asukkaisiin, kolttiin. Raja halkaisi Suonikylän koltta-alueen niin, että neljännes siitä jäi Neuvostoliiton puolelle, sen mukana talvikylä, yhteisön keskus. Osa Nuorttijärven ja Muotkan kolttakylien maista jäi Suomelle, kun kylän väestöt jäivät Neuvostoliiton puolelle. Saamelaisten kannalta Tarton rauha jatkoi sitä perinnettä, jossa rajat eivät noudatelleet saamen kieliryhmien ja saamelaisten kulttuuriryhmien välisiä rajoja, joskaan kyseessä eivät olleet suomenkielisten väestöjenkään rajat. Samoin kuin vuonna 1852 suljettu raja oli halkaissut tylysti pohjoissaamelaisen kieliyhteyden, Tarton raja halkaisi itäsaamelaisen kielialueen: osa kolttakylistä jäi Suomen, osa Neuvostoliiton puolelle. Niitä tuli erottamaan toisistaan ylipääsemätön raja.

Tiettyä nurinkurisuutta liittyi siihen, että suomalaisten perustellessa oikeuksiaan Jäämeren rannikkoon lappalaiset olivat olleet varsin keskeisessä osassa. Esimerkiksi Väinö Voionmaan mukaan suomalaisten vanhat oikeudet Jäämerellä palautuivat pirkkalaisten verotusoikeuksiin, jotka koskivat lappalaisia. Koska kolttien oikeudet olivat kaikkien lappalaisten oikeuksia ja siksi Suomen oikeuksia, historiallinen todistusaineisto puolusti suomalaisten pääsyä Jäämerelle.[53]

Lappalaisväestön suomalaistuminen sekä Suomen Lapin muuttuminen keskeiseksi osaksi vahvaa ja laajenevaa Suomea oli johtanut Voionmaan mukaan tilanteeseen, jossa elintilaa hakeva Suomi tavoitteli ”luonnollisia rajoja tullakseen maantieteelliseksi kokonaisuudeksi”. ”Kun siis kohtalo tai historia on kaikilta puolin ahdistellulle Suomen kansalle säilyttänyt Jäämeren rannalla sopivan alueen ja siihen liittyvät arvaamattomat kehitysmahdollisuudet, niin kansamme ei varmaankaan ymmärtäisi omaa historiaansa, omaa elämäntehtäväänsä, ellei se rientäisi tarjona olevaa tilaisuutta hyväkseen käyttämään.” Tässä vaiheessa saamelaisille ei Voionmaan kaavailuissa ollut enää käyttöä:

> Jäämeri ei ole enään lappalainen meri eikä Jäämeren kysymys enään koske vain muutaman lappalaisen kalakeittoa ja jäkälämaata. Ei ole mitään järkeä eikä oikeutta pidättää jonkun sadan taantuneen ja jälkeenjääneen eläjän hyväksi, olkoompa heidän kielensä ja kulttuurinsa muuten kuinka

Kauppa-Matti (Sarre oik.) auttoi K. M. Walleniusta kuljetusten järjestämisessä Petsamoon. Vas. Matin tytär Kávppi-Maati Ánná-Máárjá ja poika Saammal. MMK.

Moskovankylän koltta Andrei Jefremoff Trifonan matkailijamajan portailla. Hän on lähtenyt käymään "maalikylillä" Petsamovuonon lohenkalastuksensa välillä. Valok. Elsa Engman ennen vuotta 1929. SKS.

mielenkiintoinen ja säilymisen arvoinen tahansa, suuria taloudellisia etuja, joita sadattuhannet ihmiset ja kokonaiset valtiot voivat hyödyksensä käyttää. Lappalaiskysymykset täytyy voida ja ne epäilemättä voidaankin ratkaista tyydyttävällä tavalla uhraamatta niiden vuoksi koko maallemme tärkeitä etuja.[54]

Saamelaiskysymys nousi esille poliittisesti myös norjalaisten kanssa käydyissä neuvotteluissa vuoden 1920 kuluessa. Petsamon retken aikaan kevättalvella Norja oli tarkoitushakuisesti järjestänyt omalle puolelleen paenneiden kolttien keskuudessa kansanäänestyksen, jonka mukaan koltat halusivat liittyä Norjaan. Suomi taas esitti Tarton rauhan jälkeen Norjalle vaatimuksia kolttasaamelaisten vanhoista oikeuksista Norjan puoleisissa vesistöissä. Kummassakaan ei ollut kyse kolttien eduista tai heihin kohdistuneesta huolesta, vaan poliittisesta pelistä.[55]

Petsamosta muodostettiin aluksi erillinen lääni, koska siellä oli "omaperäiset olot" ja Ouluun oli pitkä matka. "Lääninhullutus" loppui kuitenkin nopeasti ja alue liitettiin Oulun lääniin vuotta myöhemmin. Saamelaisten matka läänin pääkaupunkiin säilyi vähintään 500–600 kilometrin mittaisena, samoin kuin henkinen etäisyys päättäjien ja Lapin kihlakunnan asukkaiden välillä. "Sääsken ääni ei kuulu taivaaseen", luonnehti tilannetta inarinsaamelainen Uula Sarre.[56]

Petsamon raja käytiin kesän ja syksyn 1921 kuluessa. Retkikunnan huoltomiehinä oli kaksi kolttaa, jotka herrojen tavaroita kanniskellen seurasivat perinteisten alueidensa jakamista. Kolmantena huoltomiehenä olleen E.N. Mannisen mukaan punapartainen Petin-Kiureli oli hyvä opas ja huolellinen huoltomies. Hänellä oli mietelauseitakin joka lähtöön: "Nuo ohot [pilvet] tietävät säätä, jota herrat eivät kiitä." "Olkoon, että ahma on pieni mies, mutta kädet sillä ovat pitkät."[57] Tarkastusmatka keskeytyi suomalaisen valtuuskunnan johtajan, lähetystösihteeri Lauri Hannikaisen hukkumiseen.

Petsamoa alettiin kartoittaa muutenkin. Insinöörit, metsäherrat ja maanmittarit tekivät perustyötä valmistellakseen alueen taloudellista hyödyntämistä. Kuolan metsätaloudellisiin näkymiin oli kiinnitetty huomiota jo aiemmin. Metsien lisäksi alueen koskivaroja haviteltiin teollistuvan Suomen käyttöön. Kun Norjan puolella oli malmiesiintymiä, niitä uskottiin olevan myös Petsamossa. Suurimmat toiveet asetettiin kuitenkin kalastukseen ja siihen liittyvään teollisuuteen.

Petsamon kartoitusta valmisteltiin vuodesta 1921 ja aloitettiin kunnolla vuonna 1924 niin, että kolmiomittaukset tehtiin vuosina 1925–1931. Mittausten pääasiallisina johtajina olivat in-

sinööri N. Tarkka ja maisteri Karl Nickul. Täälläkin, erityisesti Etelä-Petsamossa, kenttätöiden ongelmaksi huomattiin se, että alue oli suurelta osin tietöntä ("vaikkakaan ei asumatonta", huomautti Nickul) ja työjoukon piti kuljettaa kaikki tarvitsemansa mukanaan. Maanmittaushallitus hankki käyttöönsä veneen, ja retkikunnalle perustettiin oma muonitusryhmänsä, jota vuonna 1930 johti kolttasaamelainen Jaakko Sverloff.

Kolmiomittausten kuluessa kävi selväksi, että Keski- ja Etelä-Petsamon aiemmat kartat olivat hyvin ylimalkaisia ja virheellisiä. Tarkkojen kolmiomittausten lisäksi käytettiin apuna myös piirroksia, joita muonitusryhmään kuuluneet kolttasaamelaiset tekivät kulkemistaan joista ja maastoista. Nickulin mukaan "kolttain erinomainen seututuntemus on huomattavasti edistänyt työtä tehdessään rekognisoinnin usein tarpeettomaksi".[58]

Maanomistuksen osalta Petsamo muodosti Suomen viranomaisille helpon tapauksen. Venäjän aikana siellä ei heidän mukaansa ollut yksityistä maanomistusta eli maita ei ollut jaettu. Suomen valtio mittasi luostarille omat maat, minkä jälkeen kaikki muu maa julistettiin valtionmaaksi. Isojakoa ei näin ollen tarvittu, vaan vuonna 1925 annetulla Petsamon asutuslailla alettiin jakaa tiloja yksityisille. Vuosina 1929–1935 muodostettiin lähes 700 viljelys- tai asuntotilaa. Tätä toimenpidettä ja siihen liittyviä kartoituksia vuosina 1925–1931 voi pitää pohjoisen isojakotoimitusten jatkona. Asutuslain kattavuus asetettiin kyseenalaiseksi vain ns. Suonikylän suojelualuehankkeen yhteydessä.[59]

Muu Lappi sai osansa kasvavasta kiinnostuksesta. Etelän rautatien päätepisteessä oleva Rovaniemi alkoi kasvaa merkittäväksi kauppalaksi. Saamelaisalueella Jäämerentien varressa Ivalon rooli lisääntyi kasvukeskuksena, johon keskittyi niin kaupankäyntiä kuin modernisaation tuomaa väestöäkin. Rautatien jatkamista Rovaniemeltä Petsamoon pidettiin välttämättömänä 1920-luvun alkuvuosina. Sen tuli hyödyttää myös matkan varrella olevia pitäjiä.[60]

Tieverkoston eräänä tavoitteena oli kytkeä pohjoinen kansainvälisen metsäteollisuuden markkinoihin, kun puunkysyntä kasvoi. Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen jälleenrakennus kasvatti sahatavaran eli sellun ja paperin menekkiä erityisesti sen jälkeen, kun Venäjä sulkeutui markkinoilta. Vuonna 1922 Kemissä aloitti toimintansa valtion omistama Veitsiluodon saha.[61] Sen vaikutus ei kuitenkaan vielä ulottunut pohjoiseen Lappiin, joka oli puuntuotannon nollarajan takana. Inarin alueella merkittävämmäksi tekijäksi tuli norjalainen puutavarayhtiö ATIF, joka alkoi hakata Inarin metsiä 1920-luvun alkupuolelta lähtien.[62]

LAPPALAINEN MAAHERRA UUDEN LÄÄNIN ISÄNTÄNÄ?

Valtavan suuren Oulun läänin jakamisesta keskusteltiin vilkkaasti 1910-luvulta lähtien. Yleinen ajatus oli Lapin ja Kemin kihlakuntien yhdistäminen omaksi lääniksi. Maaherra Matts von Nandelstadh päätyi kuitenkin vuonna 1921 ehdottamaan, että Lapin kihlakunnasta (vahvistettuna Petsamon alueella ja Kolarin kunnalla) tehtäisiin oma lääni hallintopaikkanaan Inarin pitäjän Kyrön kylä eli Ivalo.

Maaherran mielestä Kyröön piti sijoittaa myös "Lapin oloja tunteva ja sen edistystä harrastava ja mikäli mahdollista lappalaisten kieltä puhuva maaherra". Uuden läänin tavoitteena oli liittää muuhun Suomeen "Lapin raukat rajat, jossa varsinkin lappalaissukuisen asujaimiston, tuon etnograafilliselta kannalta mielenkiintoisen ja Lapin pohjoisemmissa osissa melkein yksinomaan asuvan kansan kohottaminen ja säilyttäminen tulisi kuulumaan (maaherran) tärkeimpiin tehtäviin".

Maaherran ehdotus perustui huoleen siitä, että nyt Lapin kihlakunnan tarpeet jäivät kaukaisessa Oulussa vaille ansaitsemaansa huomiota. Niinpä väestö vieraantui omasta maastaan ja oli "pakotettu" kääntymään Norjan tai Ruotsin puoleen Suunnitteilla oleva rautatien rakentaminen Petsamoon korosti Kyrön merkitystä keskuspaikkana. Maaherran ehdotus ei kuitenkaan saavuttanut vastakaikua. Keskustelu Oulun läänin jakamisesta jatkui siltä pohjalta, että uusi lääni muodostettaisiin "Peräpohjolasta ja Lapista". Se tapahtui 1930-luvulla.

SAAMELAISALUEEN VÄKILUVUN KASVU

Utsjoki	36,1 %
Inari	31,1 %
Petsamo	102,9 %
Enontekiö	20,9 %
Sodankylä	31,9 %

Saamelaisalueen koko väkiluvun kasvu vuosina 1921–1934 Onnelan 1999 mukaan. Koko Oulun läänin kasvu samana aikana oli vain 18,5 prosenttia ja koko Suomen maalaiskuntien kasvu 6,0 prosenttia.

Turistiauto Vuotsossa Jäämerentien varressa syksyllä 1937. Auton keulassa olevasta merkistä näkee sen käyneen Petsamossa. Lapinpukuiset henkilöt ovat sukunimeltään Maggoja: vas. Tuomas, Kaarina, Oula, Inker-Marja (o.s. Hetta), Kutturan-Piera sekä Kristiina (o.s. Aikio) sylissään Piera. Vasemmalla seisova Mobiloil-öljykanisterimies lienee auton omistaja. Siida.

Kun suomalaiset haaveilivat Petsamon ja koko Lapin talousihmeestä, saamelaisilla ei ollut suurta osaa näissä kaavailuissa. Hyvän kuvan tästä antaa Viljo Puustisen pieni kirjanen *Mietelmiä Lapista ja Petsamosta* (1922). Puustinen oli vahva heimoaatteen kannattaja, jolla oli ollut vahva rooli muun muassa kansalaissodan jälkeisissä heimosodissa.[63] Suomalaisesta heimoaatteesta kertoo kuitenkin se, että pohtiessaan Petsamon ja muun Lapin, esimerkiksi Inarijärven metsävyöhykkeen, tehokkaampaa hyödyntämistä, tekijä ei sanallakaan viitannut (oman maan) saamelaisiin. Kun kuitenkin Oulun läänin maaherra, jolle tekijä kirjasensa osoitti, oli kiinnittänyt erityistä huomiota saamelaisten oloihin, Puustinen esitti kirjansa viimeisellä sivulla arvionsa:

> Puhdasveriset lappalaiset kauttaaltaan tekevät joko kehittymättömän, melkeinpä lapsellisen vaikutuksen tai kuihtuneen ryppyisen vanhuksen. Kehittyneitä piirteitä, jotka osoittaisivat keski-ikäisen ihmisen kypsyneisyyttä, ei heissä löydä. Sukupuolivietti, kuulemma, on heidän keskuudessaan hyvin voimakas, eikä sitä keväisin hillitse mikään. Tämä ja juoppous kuuluvat tekevänkin hyvin tuhoisaa jälkeä heidän keskuudessaan. Epäsiisteydestäänkin huolimatta he silti ovat hyvin ylpeitä. Suomalaiset ”lantalaiset” eivät ole lappalaisten mielestä heidän rinnallaan muuta kuin työnorjia. Sen sijaan sekarotuisissa, joita täällä Lapissa onkin aika paljon, löytää kehittyneempiä ja terävämpiä yksilöitä.

Suomen saamelaisten tärkeimpänä merkityksenä Puustinen näki sen, että he kuuluivat laajempaan suomensukuiseen heimoyhteyteen: ”Näin ollen ainoa aihe osoittaa erikoista huolenpitoa lappalaisista on se, että lappalaisia asuu ei ainoas-

taan Suomessa, vaan myös pohjois-Ruotsissa, pohjois-Norjassa ja pohjois-Venäjällä ja että meidän velvollisuutenamme oikeastaan on ryhtyä kaikkien lappalaisten oikeutta ajamaan ja valvomaan."[64]

"POHJOISRAJAN HEIKKOUDET" ELI NORJAN VAARA

Puustisen näkemys siitä, että suomalaisten velvollisuutena oli ajaa kaikkien lappalaisten oikeuksia Norjassa, Ruotsissa ja Venäjälläkin, heijasteli suomalaisen heimoaatteen laajenevaa luonnetta. Sen mukaan suomensukuisilla kansoilla oli ikiaikainen heimoyhteys, joka oli hajonnut kielellisesti ja valtiollisesti sekä pirstoutunut Suomen rajojen ulkopuolelle. Heimo- ja aitosuomalaisuusajattelu tähtäsi kadotetun yhtenäisyyden uudistamiseen.

Suurin mielenkiinto kohdistui Itä-Karjalaan ja Inkerinmaahan, pienemmässä määrin Ruotsin Länsipohjaan ja Norjan Ruijaan. Pohjoiseen suuntautuvat kansallismieliset suomalaiset halusivat kuitenkin muistuttaa siitä, että Suomen heimon ainoa sortaja ei ollut itärajan takana. Suomalaisten kielitilanne Länsi-Pohjassa ja Ruijassa oli jopa huonompi kuin Itä-Karjalassa, jossa kouluissa saatiin opetusta suomeksi aina Stalinin puhdistuksiin asti.[65]

Puustisen näkemys oli sikäli harvinainen, että saamelaisia ei yleensä pidetty heimoyhteyden merkittävänä osapuolena. Todellisuudessa kyse Puustisenkin lausunnossa oli samasta kuin Voionmaan perusteluissa Jäämeren rannikon valtaamiseksi. Saamelaiset olivat sopiva laajennus ja hyvä perustelu vaatimuksille suomalaisten ja suomensukuisten asioiden nostamiseksi esille naapurimaissa. Saamelaisten omasta tilanteesta siinä ei ollut huoli.

Lukuun ottamatta sitä kiistaa, jonka Tuomo Itkonen synnytti Länsipohjan kysymyksen tiimoilta[66], saamelaisten kohdalta Ruotsin suunta jäi paljon epäolennaisemmaksi kuin suhde Norjaan. Neuvostoliiton ohella Norjan rajan takainen kehitys nousi suomalaisten epäluulon ja vertailunkin pääkohteeksi 1920- ja 1930-luvuilla. Suomen itsenäistyessä yhteistä rajaa Norjan kanssa oli 727 kilometriä, ja Tarton rauhan myötä raja piteni vielä 196 kilometrillä.[67]

Norjakin oli itsenäistynyt vastikään vuonna 1905, ja sen Jäämeren politiikka nähtiin Suomessa laajentumishaluiseksi. Norjan suhde Suomeen oli perinteisesti ollut jännittynyt, kun käsitys suomalaisvaarasta (*den finske fare*) ja Venäjän uhasta oli johtanut voimakkaaseen sulauttamispolitiikkaan niin suomalaisia kuin saamelaisiakin vastaan.[68] Suhteet olivat parantuneet niin, että Norja tunnusti Suomen itsenäisyyden ensimmäisten maiden joukossa ja oli valmis antamaan ruoka-apua sisällissodan ja pula-ajan runtelemalle väestölle rajan takana, esimerkiksi Utsjoella. Tilanne muuttui kuitenkin taas, kun tiedot valkoisesta terrorista levisivät ja kun Suomi liittoutui Saksan kanssa, mitä entente-valtioihin suuntautunut Norja ei voinut hyväksyä.[69]

Asennetta jyrkensivät Suomen toimet sulasataman hankkimiseksi Jäämeren rannikolta Petsamosta, koska Norja itsekin pyrki laajentamaan samoille raja-alueille. Itsenäistynyt Suomi peri norjalaisten silmissä Venäjän roolin laajentumishaluisena naapurina. Suoranaisen uhkakuvan muodostivat vuosina 1918 ja 1920 järjestetyt Petsamon retkikunnat, joihin norjalaiset suhtautuivat hyvin vihamielisesti.

Kun Walleniuksen retkikunnan yhteydessä paikallinen väestö Höyhenjärveltä Pitkäjärvelle pakeni Norjan puolelle, siellä järjestettiin kansalaiskokous venäjänpuoleisen Paatsjokilaakson asukkaiden halusta liittyä Norjaan. Asiaa oltiin viemässä jopa Kansainliittoon.[70] On epävarmaa, kuinka vakavasti otettavia rajaseutuja koskevat kannanotot olivat. Tietoteos *Suomenmaa* väitti myöhemmin, että vuosina 1919–1920 myös Utsjoella oli "norjalaisen agitation tuloksena" keskusteltu Norjaan liittymisestä kansojen itsemääräämisoikeuden perusteella.[71]

Wallenius piti syynä petsamolaisten vastahankaan sitä, että "Norjan lehdet ja lentojätkät (punakaartien ja legioonan jätteet)" käyttivät epävarmaa tilannetta hyväkseen. Suomalaisten omaksi syyksi hän ei suostunut sitä ottamaan. Kun joukkojen pastori Arvi Järventaus pyysi norjalaisilta lupaa tulla pitämään jumalanpalvelusta Norjan puolen suomalaisille, hän sai vastauksen, että "puolijäässä [puolivälissä rajajokea] on hänellä kuula otsassa".[72]

Norjakin ehti aloittaa omat neuvottelunsa Petsamosta Neuvosto-Venäjän kanssa, mutta Suomi voitti kilpajuoksun Tarton rauhan myötä. Jatkossa norjalaiset pyrkivät pitämään rajan mahdollisimman suljettuna. Rajoilla käytiin lukuisia pikku kahnauksia, joista saamelaisia koskivat erityisesti kiistat porojen laiduntamisesta. Suomalaiset eivät jääneet huonommiksi, sillä koko 1920- ja 1930-lukujen ajan norjalaisten aikeisiin pohjoisessa suhtauduttiin mitä suurimmalla epäluulolla.[73]

Kun maiden välistä rutiininomaista rajankäyntiä vuonna 1925 valmisteltiin, maanmittaushallituksen ylitirehtööri Kyösti Haataja kirjoitti salaisen kirjeen Oulun läänin maaherralle. Siinä hän suositteli rajatarkastuksen tekemistä "mahdollisimman vähän huomiota herättävällä tavalla ja niin, ettei rajan toisella puolella asuvilla viranomaisilla ja väestöllä ole aihetta kiinnittää siihen huomiota".[74]

Rajakomissioni ilmeisesti Onnelassa nimismiehen puustellin edustalla Utsjoella 1925. Edessä keskellä tummassa hameessa Jenny Paulaharju ja oik. E. N. Manninen, joka kirjoitti myöhemmin komissionin matkasta kuvauksen.
Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

Ehkä tästä johtuen Petsamon rajakomendantti, majuri Ragnar Heikel, totesi, että verrattuna edelliseen rajankäyntiin (jonka roimasta viinankäytöstä kerrottiin nuotioilla hurjia juttuja) tämä tarkastusmatka oli ”mitätön”. Normaalin rajapyykkien korjailun ja umpeenkasvaneen rajan hakkaamisen ohella pientä väriä rajankäyntiin toi juuri Haataja, suomalaisen valtuuskunnan johtaja, joka E.N. Mannisen humoristisen kuvauksen mukaan puhui norjalaiset pyörryksiin lähes jokaisessa kiistatilanteessa.[75]

Saamelaiset joutuivat 1920- ja 1930-luvuilla kahden varsin samanlaisen kansallispolitiikan puristukseen, jossa ääripäinä olivat suursuomalainen ja suurnorjalainen ajattelu. Useammassa yhteydessä on viitattu siihen, että Norjan kansallinen politiikka oli yllättävän samanlaista kuin Suomen. Molemmat rakensivat tietoisesti kansakuntaa korostamalla valtionrajojen luomaa yhtenäisyyttä ja kansalliskielen merkitystä identiteetin rakennusaiheena.[76]

Molemmissa maissa tämä kansakunnan rakentamisen projekti (*nasjonsbyggingsprosjektet*) johti kielitaisteluun: Suomessa suomen ja ruotsin väliseen, Norjassa boksmålin ja landsmålin (nynorskin) kamppailuun. Norjassa taistelu aiempaa tanskan ylivaltaa vastaan oli jo 1800-luvulla synnyttänyt ns. norjalaistamispolitiikan, jonka kohteiksi joutuivat vähitellen maan vähemmistöt, pohjoisessa kveenit ja saamelaiset. Suomen itsenäistymisen jälkeen sulauttamispolitiikka tai ainakin siihen liittyvä valvonta voimistui.

Molemmat pyrkivät kytkemään monietniset pohjoiset alueet emämaahan tiukemmin sekä kielellisesti että valtiollisesti. Norja oli jo pitkään vahvistanut Finnmarkun hallintaa niin sotilaallisesti, uudisasutuksen avulla kuin kielipolitiikallakin. Suomen taas on todettu suhtautuneen Petsamoon kuin uuteen siirtomaahan[77], mutta kansallisvaltion rajojen lujittaminen tuli kohdistumaan myös muihin epävarmoihin alueisiin, ennen kaikkea Utsjoen pitäjään, joka oli eniten Norjaan suuntautunut.

Kummassakin maassa erityisesti äärikansalliset piirit kannattivat avoimesti rajojen yli tapahtuvaa laajentumispolitiikkaa. Norjalla oli oma Jäämerenpolitiikkansa, joka suuntautui erityisesti Grönlannin ja napa-alueiden hallintaan.[78] Suo-

Postihevonen lähdössä linjalle Ivalo-Kaamanen-Utsjoki Ivalon postitalolta, jonka ikkuna näkyy oikealla. Postimiehet Matti Sietiö, Nili-Antti (Mattus) ja Pekka-pojan Matti eli Piákkáá-Matti (Aikio). LKK.

Turisteja Moskovankylässä 1939. Auto on Darmidon Jefremoffin vanhan asuinrakennuksen pihalla, oik. Anton ja Boris Jefremoffin uusi talo, jonka pihalla mm. Oudotja Afanasjeff (o.s. Jefremoff). Valok. Hannes Pukki. SKS.

Vuonna 1925 ilmestyi itsenäisen Suomen ensimmäinen kartasto – kirja, joka oli vuosien 1899 ja 1910 kartastoja laajempi ja monipuolisempi. Siinä kuvastui vasta itsenäistyneen kansakunnan voimakas eurooppalainen identiteetti. Karttojen oranssi väri korosti erillisyyttä Neuvostoliitosta ja Ruotsista. Norja loisti pohjoisessa valkoisen tyhjänä, mutta Suomen ”oikea käsivarsi” yhdisti Suomen Jäämereen, joka Varanginvuonon kohdalta kartan ylilaidassa hohti houkuttelevan sinisenä.

Vilkkaan kartoittamisen myötä pohjoiset alueet olivat tulleet kartastossa ”tasa-arvoisiksi” muun Suomen kanssa siten, että pelkän erillisen yleiskartan sijasta sitä kuvattiin yksityiskohtaisesti kahdella karttalehdellä. Nimet oli pääosin suomalaisessa muodossaan tai suomalaistettuina tyyliin Jaurijoki, Luttojoki tai Muotkatunturit. Tämä näkyi myös saamelaiskylien muodoissa, kuten Purnumukka, Vuotso tai Outakoski. Uusilla nimillä tahdottiin liittää Lappi osaksi suomalaistuvaa maailmaa ja tehdä tuo ”kaukainen maankolkka” tutumman oloiseksi.

Saamelaisuus näkyi tunturien nimistössä, jossa saamelaispäätteet, kuten Koarvikoads, Rosloaivi tai Stuorroaivi, toivat eksoottista erämaan tunnelmaa. Sen sijaan laajemmat tunturialueet, kuten Pais- ja Muotkatunturit tai Petsamon tunturit, oli merkitty suomeksi. Joissakin Petsamon alueen paikannimissä koltankielinen nimi oli lievästi suomennettu, esimerkiksi tyyliin Sonjärvi, Jaurijoki, Ylä-Akkajärvi tai Ala-Njaannamjärvi.

Koko vuoden 1925 kartastossa ainoa kokonaan saamenkielisenä säilynyt, joskin yksinkertaistettu paikannimi, Vouvatus*jävri*, oli koltta-alueella. On mahdollista, että jo esimerkiksi J. E. Rosbergin, Armas Launiksen ja Matti Olinin kirjoista tuttu paikka oli haluttu jättää tietynlaiseksi houkuttelevaksi ja eksoottiseksi väriläiskäksi turistien matkareitin varrelle.

Myös Utsjoen alueella asuinpaikat olivat suomalaisissa muodoissaan, kuten Ollila, Jomppala, Utsjoki tai Outakoski. Joissakin paikannimissä, kuten Vetshikko, tai maastonnimissä, kuten Kevujokka, saamenkielistä alkuperäisyyttä oli haluttu säilyttää. Tenon alueella paikannimet näyttivät varmaan suomalaiselle kartankäyttäjälle muutenkin erikoisilta, kuten Nuvvus, Nuorgam ja Puolmak. Enontekiön ja Käsivarren alueella nimet olivat suomalaistettuina, kuten Kahperus- ja Peeravaara tai Enontekiö. Sielläkin tunturien nimissä, kuten Stuorroaivi, saamelaisuus näkyi.

Saamelaisuus kytkettiin näin siis enemmän luonnonympäristöön ja erämaihin, kun taas asuinpaikkojen nimet haluttiin esittää karttojen käyttäjille suomenkielisinä. Poliittisesti kiinnostavaa oli, että Neuvostoliiton puolella, Kuolan alueella sijaitsevia paikkoja oli merkitty suomen- tai koltankielisillä nimillään, ei niinkään venäjäksi. Kartantekijöiden tiedot alueesta lienevät perustuneet ennen Neuvostoliiton perustamista tehtyihin tutkimusmatkoihin.

Yllättävää oli sen sijaan se, että Pohjois-Norjan paikkakuntia oli merkitty karttoihin runsaasti ja yleensä norjankielisillä nimillä. Vaikka useilla norjalaisilla paikoilla oli kveenin- eli suomenkieliset nimet, saamenkielisistä puhumattakaan, vain Vadsö-Vesisaari, Neiden-Näätämö ja Kirkenes-Kirkkoniemi sekä itäiset vuonot (Varanki-, Lemmi- ja Alattiovuono) oli merkitty kaksikielisesti. Norjankielisyytensä olivat säilyttäneet jopa Pasvikelven ja Tana, jotka vasta Suomen puolella muuttuivat Paatsjoeksi ja Tenoksi.

Eivätkö kartantekijät siis tunteneet vanhaa kveeninkielistä nimistöä, vai tunnustivatko he tavallaan Norjassa harjoitettavan sulauttamispolitiikan, joka ulottui voimallisesti koko Ruijan paikannimistöön. Vai toteuttivatko kartantekijät ystävällismielistä politiikkaa Norjaa kohtaan yhteistä vihollista, Neuvostoliittoa, vastaan?

Merkiksi tästä voisi tulkita sellaisen visuaalisen piirteen, että vahvaksi piirretty Neuvostoliiton vastainen rajaviivoitus loppui Nuorgamiin tultaessa. Sen jälkeen rajaa osoittamaan riitti pelkkä Teno- ja Inarinjoen vesistö, kunnes Skietshimjoen latvoilla rajalinja alkoi taas näkyä matkalla Käsivarteen yli tunturiselänteiden, joilta luonnolliset rajat puuttuivat.

messa eli Kaukiaisen sanoin ”ruotsinkielisen establishmentin hallitsemassa maassa” itsenäistyminen johti äärikansallisen suomalaisajattelun radikaalistumiseen. Samalla kun se valtion sisällä aiheutti vaatimuksia yksikielisen ja yksimielisen kansakunnan rakentamisesta, siihen liittyneessä heimoaatteessa tavoitteeksi tuli suomensukuisten kansojen ”auttaminen” valtionrajojen ulkopuolella.[79]

Paitsi vastakohtaa Venäjää kohtaan, tämä merkitsi takaiskua Suomen skandinaavisille suhteille. Suursuomalainen ajattelu, jonka tavoitteena oli koota yhteen kielellisesti ja valtiollisesti hajonnut suomenkielinen väestö, suuntautui 1920-luvun loppupuolella myös pohjoiseen. Akateemisen Karjala-Seuran yhteyteen perustettiin vuonna 1927 oma organisaationsa huolehtimaan Länsi-Pohjan ja Ruijan suomalaisten ”kulttuuritarpeista”. Johtoon tuli kirjailija-toimittaja Ilmari Turja, jonka teoksesta *Ruijan rantaa ja Ruijan merta* (1928) tuli eräs tunnetuimmista kveenien asioita ruotivista matkakuvauksista.[80]

Suomen äärioikeistolaisen liikehdinnän voimistuessa Norjan lehdistön suhde Suomeen ja tapahtumiin luoteisrajalla alkoi Toivo Nygårdin mukaan muuttua miltei sairaalloisen epäluuloiseksi. Pienimmätkin ristiriidat uutisoitiin räikein otsikoin. Lapuanliikkeen ja Suur-Suomi-aatteen kaltaiset ääri-ilmiöt saivat norjalaiset epäilemään kaikkea.[81] Saamelaisten kieli- ja kulttuuriasioihin suuntautuvan Lapin Sivistysseuran perustaminenkin tulkittiin norjalaisessa lehdistössä provokaatioksi.

Epäluulot naapurimaan toimia kohtaan molemmilla puolilla olivat suhteettomia todellisuuteen nähden. Valtioiden viralliset välit säilyivät korrekteina, mutta julkisuudessa pienten ääriryhmien äänekkäiden kannanottojen tulkittiin edustavan maiden virallisia pyrkimyksiä. Tyypillistä oli, että viranomaiset suhtautuivat väheksyen omassa maassa esitettyihin näkemyksiin, mutta reagoivat voimakkaasti toisen maan julkisiin mielipiteisiin.[82]

Suomalaisten heimoaktivistien kiinnostus Ruijan ja Länsipohjankin kysymyksiin jäi lopulta vähäiseksi muuhun Suur-Suomi-intoiluun verrattuna. Teemu Ryymin toteaa, että vaikka suomalaiset tulkitsivat Ruijan kveenien asumat alueet ”suomalaiseksi maaksi”, johtopäätöksiä sen suhteen ei vedetty eli suomalaiset eivät esittäneet vaatimuksia saada kveenialue liitetyksi Suomeen, kuten tapahtui Itä-Karjalan ja Inkerinmaan suhteen. Epäluulot Norjaa kohtaan vaikuttivat käytäntöön pohjoisessa toimivien virkamiesten asenteissa.[83]

Ryyminin mukaan myös suomalaisten aktivistien mahdollisuudet tehdä heimotyötä Norjan maaperällä olivat olemattomat. He joutuivat toimimaan kotimaan ulkopuolella rajoitetuin voimin ja ilman viranomaisten tukea. Kveenit itsekään eivät olleet yrityksille erityisen suopeita. Norja taas pystyi selvästi enemmän panostamaan Ruijan valvontaan. Kveeneistä käyty taistelu tapahtui suuryhteiskunnan tuella ja omien rajojen vahvistamiseen suunnattiin paljon voimavaroja.[84]

Suurin seuraus keskinäisestä epäluulosta oli sisäisen valvonnan tehostuminen. Norja piti erityisesti kveenejä epäluotettavina tekijöinä omalla maaperällä, mutta muutenkin vähemmistöjen katsottiin hajottavan kansallista yhtenäisyyttä ja vahvuutta. Ruijan johtavilla virkamiehillä, kuten maaherralla, Haalogalannin piispalla ja sotilasviranomaisilla, oli tärkeä rooli sekä väestön valvonnassa että konkreettisessa norjalaistamispolitiikassa.[85] Suomessa esimerkiksi Utsjoen nimismies E.N. Manninen pyrki samalla tavoin vahvistamaan Suomen ja Norjan rajaa sekä eristämään Utsjoen saamelaisten yhteyksiä Norjaan.

Saamelaisten asema kahden kansallisvaltion välissä muotoutui siis varsin nurinkuriseksi. Samalla, kun suomalaiset Puustisen tavoin vetosivat myös saamelaisten epäoikeudenmukaiseen kohteluun Norjassa ja korostivat suomensukuisen heimoyhteyden tärkeyttä, Utsjoen saamelaisia alettiin toden teolla vieroittaa Norjan – ja siten omien sukulaistensa ja heimolaistensa – yhteydestä. Rajanvalvonta poronhoitajien estämiseksi ylittämästä rajoja tehostui. Kun kansallisvaltiot Suomi ja Norja vahvistivat rajojaan, kyse oli kaiken aikaa myös saamelaisryhmien pilkkomisesta ja niiden epäyhtenäisyyden vahvistamisesta.

Saamelaiskuva 1920–1944

Alempi kulttuuri, katoava kansa?

”Pohjoismainen ja mongoloidi tyyppi”. Väinö Auerin ottamaa kuvaa 1918 käytettiin suomalaisessa rotututkimuksessa kuvaamaan rotueroa saamelaisen ja suomalaisen välillä. Kuvassa olivat inarilaiset Katri Valle ja Valpu Aikio. MV.

Suomen itsenäistyminen ja Tarton rauha tiesivät sitä, että suomalaisten kiinnostus Petsamoa ja sen myötä Lappia kohtaan lisääntyi. ”Petsamon aika” merkitsi Suomen saamelaisia koskevan tiedon voimakasta kasvua, sillä varsinaisten kielentutkijoiden lisäksi esimerkiksi T.I. Itkonen, Väinö Tanner, Karl Nickul ja Samuli Paulaharju julkaisivat keskeisen tuotantonsa 1910-luvulta 1940-luvulle.

Aikakauden julkinen kuva saamelaisista syntyi kuitenkin laajemmalla kentällä kuin tieteessä ja tutkimuksessa. Suuri osa tavallisista suomalaisista – jopa Lappiin suuntaavista virkamiehistä – omaksui käsityksensä hyvin kirjavasta tiedonvälityksen kentästä, sanomalehdistä matkakirjoihin ja oppikirjoista kaunokirjallisuuteen. Niissä saamelaisia koskeva ”tieto” oli monenlaisten ennakkokäsitysten ja uskomusten läpitunkema.

Sitä paitsi ajan saamelaiskuva syntyi suurelta osin ”suomalaiskansallisen identiteettiprojektin” sivutuotteena. Saamelaisia tarkasteltiin suomalaisten kansallisen itsekuvan valossa ja usein vastakohtana. Sitä sävytti suomalais-ugrilaiselle tutkimukselle ominainen käsitys eri kehitysasteilla olevista kulttuureista. Suomalaiset edustivat kehittynyttä vaihetta, kun taas sukukansat olivat jääneet kehityksessä jälkeen.

Vielä aiempaa kielteisemmän sävyn tämänkaltaisille arvoasteikoille tai hierarkioille antoivat rotuteoriat. Ne joutuivat suomalaisessa tutkimuksessa piankin umpikujaan, mutta elivät omaa elämäänsä niin lehdistössä kuin matkakirjallisuudessakin. Erityisen tylysti suomalaiskansalliset näkemykset suhtautuivat koltta-saamelaisiin ja vaikuttivat jopa arkielämään.

MITTAUSTEN RANNATTOMILLA RANNOILLA

Vuonna 1927 Ruijaan tekemällään matkalla suomalainen kirjailija ja päätoimittaja Ilmari Turja vieraili Annijoella porolappalaisen Ole Olofsen Vallen luona tunturissa. Hän oli tottunut pitämään porokoiria rauhallisina, mutta näistä toinen yltyi pitämään erityisen kovaa rähäkkää tulijoille. ”Me tekeydyimme ystäviksi, sesetimme ja olimme olevinamme niin nöyrää ja kilttiä kuin ihminen aina parempansa edessä koettaa olla.” Koira leppyi, mutta isännän pororengin mukaan syynä ei ollut tulijan ystävällisyys. Se oli kieli. Rengin mukaan eräs ruotsalainen matkamies oli potkaissut koiraa – ”ja tästä syystä kuuluu koira nyt vihaavan kaikkia germaaneja: ei se osaa erottaa ruotsia ja norjaa toisistaan. Kun me puhuimmekin suomea, eikä norjaa, pyysi koira häntänsä huiskeella meiltä anteeksi epäluuloaan ja sai.”[1]

Vallen koira osallistui omalla tavallaan julkiseen keskusteluun, jota käytiin lisääntyvässä määrin myös Suomessa 1920- ja 1930-luvuilla. Paitsi, että koira osasi erottaa suomalais-ugrilaiset kielet germaanisista, joita se piti vihamielisinä kielinä, se toi esille myös ”germaanien” ja muiden rotujen väliseen kilpailuun liittyvän kiistan. Suomalaiset olivat vielä 1900-luvun alussa suhtautuneet eurooppalaiseen rotukeskusteluun varovasti, koska heidät itsensäkin luettiin yleensä kehittymättömään mongoliseen rotuun.[2]

Rotuteoreettisten painotusten nousuun myös Suomessa vaikutti 1910-luvulta lähtien monta tekijää. Ruotsinkielisen älymystön piirissä esiintyi halua rodullistaa Suomen väestö germaanisiin ruotsalaisiin ja mongolisiin suomalaisiin, joiden perintötekijöitä pidettiin heikompina. Suomalaiskansallisen retoriikan tehostuminen Suomen itsenäistymisen jälkeen johti osaltaan haluun sanoutua irti mongolien maineesta. Samoin kasvava venäläisvastaisuus tai suoranainen russofobia lisäsi rimpuilua irti itäisistä eli mongolisista juurista.[3]

Epävarmaa oli, väittikö kukaan pätevä eurooppalainen tutkija enää suomalaisia mongoleiksi, mutta ainakin poliittisena argumenttina sitä käytettiin edelleen. Julkisuudessa esimerkiksi Kaarlo Hildén otti kiivaasti kantaa tähän kiistakysymykseen.[4] Yrjö Kajavan laaja tutkimushanke Suomen väestön rodullisista ominaisuuksista 1920- ja 1930-luvuilla suuntautui enemmän tieteellisesti varsinaisten mittausten tekemiseen, vaikka perustelut olivat isänmaallisia. Myös julkisuudessa siltä odotettiin poliittisesti sopivia tuloksia. Rotuteorioita tutkinut Pekka Isaksson ei kuitenkaan pidä perusteltuna käsitystä siitä, että Kajavan hankkeessa olisi poliittisista syistä tähdennetty suomalaisten ja saamelaisten rotueroja.[5]

Kajavan tutkimushanke pääsi käyntiin Suomalaisen Tiedeakatemian tukemana vuonna 1924, jolloin kallonmittaajat lähtivät liikkeelle eri puolille maata. Mittaukset eivät kohdistuneet vain saamelaisiin, vaan tavoitteena oli tutkia Suomen heimojen rotuominaisuuksia sekä esimerkiksi rikollisia, joiden rodullisista ominaisuuksista oltiin kiinnostuneita. Kaksi vuotta hankkeen alkamisesta mittauksia ruvettiin tetekmään saamelaistenkin parissa.[6]

Mittausten tekijät olivat yleensä lääketieteen ylioppilaita ja kandidaatteja, mutta vuoden 1933 retkikuntaan osallistui myös kielentutkija Paavo Ravila. Vuotta myöhemmin myös maisteri Aslak Outakoski kierteli Esko K. Näätäsen kanssa Tenolla ja Karl Nickulin avustuksella Suonikylässä. Vuosina 1926–1934 mitattiin kaikkiaan 37 prosenttia Suomen saamelaisista, yhteensä 795 henkilöä.[7]

Teknisen kaluston kanssa liikkuvat tutkimusryhmät aiheuttivat monenlaisia kielteisiä tuntemuksia saamelaisalueella. ”Silloin tällöin kävi ilmi, että koko kyläkunta piiloutui, kun kuuli, että tutkijat olivat tulossa”, valitteli Näätänen. Eräs mittauksia tekevä opiskelija ajoitti tulonsa Utsjoelle juhannuskirkon aikaan saadakseen paljon mitattavia, mutta yksikään ei suostunut. Tutkijanalku vietti nimismiehen puustellissa Onnelassa ”monia harmaita, milteipä toivottomia päiviä, sillä niin täydellistä epäonnistumista en ollut osannut ottaa laskelmiin mukaan”.[8]

Toisissa paikoissa väki karkasi navettaan tai kiipesi ullakolle suljetun oven taakse. Joku vastasi tutkimuspyyntöön: ”Enpä ole mittauksen tarpeessa.” Valistunut talonisäntä Utsjokilaaksossa raivostui tutkijoille ja alkoi ”ladella hävyttömyyksiä”. Tutkijoita ihmetytti tietenkin, miksi ihmiset eivät olleet valmiita osallistumaan (suomalais)kansallisesti tärkeään hankkeeseen. Parempia tuloksia saatiin lupaamalla osallistujille lääkärintarkastus sekä lahjoittamalla lääkkeitä ja tupakkaa. Nuoret tutkijat pitivät kuitenkin saamelaisten ahneutena sitä, että nämä edellyttivät mittauksissa istumisesta jotain hyötyäkin: ”Lappalaisten rahanahneushan on tunnettua.”[9]

Suomalaiset tutkijat syyttivät kielteisestä asenteesta aiempaa amerikkalaista retkikuntaa, jonka kerrottiin pakottaneen ihmisiä mittauksiin ja ottaneen kovakouraisesti muun muassa verinäytteitä. Selitys oli kovin yksinkertainen siihen nähden, kuinka yleistä saamelaisten epäluuloisuus ulkopuolisia kohtaan oli. Se ei sitä paitsi rajoittunut pelkästään antropologeihin, vaan kohdistui paikoittain muihinkin tulijoihin.

Taustalla saattoi olla älymystön edustajien yleinen asenne ”kansaan”, niin saamelaisiin kuin suomalaisiinkin, joita he

Lappalaiset. 209

Norjan lappalaisia.

Jokilappalaisnaisen ja etelästä tulleen virkamiesnaisen sekoitus.

2. Lappalaiset ovat kaiken todennäköisyyden mukaan rodullisesti suomalaisille täysin vieras kansa, joka aikojen varsilla, jouduttuaan pysyviin kosketuksiin suomensukuisen heimon kanssa, on omaksunut sen kielen. Toistaiseksi ei kuitenkaan ole voitu asettaa lappalaisia rodullisesti sukulaisuussuhteeseen minkään tunnetun kansan kanssa, ja mahdollista onkin, että lappalaiset — kuten Stratz (1920) olettaa — ovat jäte aikoinaan eläneestä alkuperäisestä kansasta, josta sekä valko- että keltaihoiset rodut ovat syntyneet. Tätä olettamusta tukevat lukuisat lappalaisilla esiintyvät alkukantaiset rotuominaisuudet.

Suomen suku -teos 1928 luonnehti saamelaisten rodullisia piirteitä. Herastuomari Fredrik Holmberg oli kuulemma kehittyneempi lappalainen siksi, että hänen veressään virtasi suomalaista verta.

Saamelaisia pyydettiin antropologista tutkimusta varten riisuutumaan alasti ja heidät kuvattiin edestä, sivulta ja takaa rotusuhteiden selvittämiseksi. Osallistuminen oli periaatteessa vapaaehtoista, mutta suuri osa saamelaisista ei ehkä ymmärtänyt sitä. Kolttaperhe tehtävässään. TLK.

katselivat usein nenänvartta pitkin. Saamelaisia kohtaan ero oli jyrkempi, sillä on selvää, että suomalaiset oppineet ymmärsivät saamelaiset kokonaan eri rotuna, eivät pelkkänä Suomen ”heimona”. Kyse ei siis ollut aste-erosta, vaan täysin eri kielestä ja kulttuurista, jota saatettiin ihannoidakin, mutta jonka rodullinen jälkeenjääneisyys oli johtamassa tuhoutumiseen.

Erityisesti Tenon saamelaisten parissa suomalaisten ”toiseus” näyttää synnyttäneen jopa suoranaista pelokkuutta. Kansakouluntarkastaja Alfred Salmela kertoi tenolaisten kavahtavan ”lantalaisia” niin, että saattoivat piiloutua näiltä. Myös tiettyjen pikkukylien saamelaiset ovat muistelleet myöhemmin, että lantalaisen lähestyessä kylää laitimmaisesta talosta lähti viestinviejä varoittamaan muita, jotka piiloutuivat esimerkiksi navettaan.[10]

Mittausten lisäksi tutkimuksiin liittyi muitakin hankkeita, jotka aiheuttivat erityistä tyytymättömyyttä. Vuoden 1934 retkikunta kaivoi Inarin Vanhasta hautuumaasaaresta noin 70 luurankoa. Paikka oli sama, josta jo K.G. Hällsten oli saanut materiaalia omiin kallotutkimuksiinsa. Valtaosa haudoista ajoitettiin 1700-luvulle. Retkikunta otti kallot mukaansa ja arkistoi ne Helsingin yliopiston anatomiselle laitokselle, jossa muun muassa väitöskirjan tekijä Esko K. Näätänen käytti niitä eräänä tärkeimmistä aineistoistaan.[11]

Usein saamelaisten suhtautumistapana kaikkein suurimpiin loukkauksiin oli syvä hiljaisuus, joka purkautui vasta vuosikymmeniä ja sukupolvia myöhemmin.[12] Muutamaa vuotta kaivausten jälkeen kirkkoherra Tuomo Itkonen sai vieraakseen inarinsaamelaisen, joka halusi ripittäytyä ja saada Herran ehtoollisen. Hänen ”ahdistuksenaan oli se, mitä varten ne herrat niitä hautoja kaivoivat – eikö ne ollut siunattu leposijoiksi?”[13]

Tyytymättömyys ilmeni enemmän saamelaisten keskuudessa kiertelevinä huhuina, joiden mukaan tutkijat pyrkivät todistelemaan lappalaisten olevan lähellä apinoita. Tutkijoiden kuiskailtiin myös ottavan saamelaisista alastonkuvia ja julkaisevan ne Suomen Kuvalehdessä.[14] Huhu sai ehkä alkunsa siitä, että E.N. Manninen julkaisi vuoden 1933 Suomen Kuvalehdessä valokuvan imettävästä saamelaisnaisesta, joka oli otettu peräti kansikuva-aiheeksi.[15]

Mittausten huonoa mainetta ei lainkaan parantanut yksittäisten matkailijoiden röyhkeys. Esimerkiksi matkakirjailija Ernst Lampén katsoi oikeudekseen käydä koltta-asunnoissa tarkistamassa, pitivätkö käsitykset kolttanaisten taipumuksesta kaljuuteen ja pään rupisuuteen paikkansa. Lampén oli isokokoinen mies, joka itse kertoi menneensä ovenkarmit rutisten vierailulle kolttamökkeihin kopeloimaan asukkaiden päänmuotoja.[16]

Fyysisestä antropologiasta tuli 1920- ja 1930-luvuilla eräs suomalaisen lääketieteen painopistealueista. Se sai paljon julkisuutta, josta Kajava piti huolta markkinoimalla esimerkiksi antropologisten väitöskirjojen tuloksia tiedotusvälineille. Yleisemmät tulkinnat jäivät kuitenkin muiden tieteenalojen tutkijoiden ja suuren yleisön tehtäviksi, sillä kuten Isaksson korostaa, suomalaiset antropologit halusivat pitäytyä mittaavien menetelmien ja havainnoinnin kehittelyssä. Rotuopillisia pohdintoja he eivät mielellään tehneet.[17]

Siten tutkijat eivät ennen 1930-lukua tehneet näkyviä varauksia perinteiseen rotuoppiin, vaan välttelivät suoraa kritiikkiä. He tukeutuivat vakiintuneeseen ja osin jopa vanhentuneeseen keskieurooppalaiseen ja skandinaaviseen kirjallisuuteen tekemättä uusia teoreettisia avauksia. Esimerkiksi Rudolph Virchow, jonka nimeen suomalaiset tutkijat usein vannoivat, oli julkaissut tärkeimmän tuotantonsa 1870-luvulla.[18]

Väitöskirjassaan saamelaisten kallonsaumoista vuonna 1921 Väinö Lassila, eräs suomalaisen rotututkimuksen suurista nimistä, tutki täysin tilastollisesti sitä antropologisen teorian väittämää, että kallonsaumat sulkeutuivat eri järjestyksessä ja eri aikaan ylemmillä ja alemmilla roduilla. Hän piti käsiteparia "alemmat rodut" ja "kulttuurirodut" niin itsestään selvänä, että ei sanallakaan perustellut tai luonnehtinut sen käyttöä. Toisaalta johtopäätöksissään hän ei suostunut spekuloimaan saamelaisten kuulumisesta esimerkiksi mongoliseen rotuun.

Seuraavassa tutkimuksessaan lappalaisten kallontilavuudesta ja silmäkuopan koosta rodullisen määrittelyn kannalta (1924) Lassila asettui jo epäilemään rodullisen tutkimuksen väittämää siitä, että kallontilavuuden ja älykkyyden välillä olisi vastaavuus. Perinteinen tapa oli selittää aivojen koon suurenemista lisääntyvän kulttuurikehityksen avulla. Lassila piti kuitenkin oleellisina muitakin tekijöitä, kuten ikää, ruumiinkokoa, lihasmassaa ja ravintoa.[19]

Suomalainen rotututkimus törmäsi piankin niihin ongelmiin, jotka olivat ajamassa rotututkimusta tieteelliseen kriisiin muualla Euroopassa. Suurin pulma oli yleiskuvan hukkuminen mittausten rannattomaan rajattomuuteen. Tutkittavia piirteitä oli valtavasti ja muuttujia lähes rajaton määrä. 1800-luvun lopulla luodut rotuteoriat saattoivat perustua hyvinkin suppeisiin aineistoihin, joihin perustuvan teorian yleistettävyys heikkeni sitä mukaa kuin mittaukset etenivät.

Suomalaiset maantieteilijät sekä kieli- ja kansatieteen edustajat tekivät kuitenkin saamelaisesittelyjä perinteisen rotutieteellisen tutkimuksen käsittein. Vuonna 1920 kielitieteilijä J.J. Mikkola yhtyi Virchowin arvioon siitä, että lappalaiset olivat "epäsuotuisien olosuhteiden näivettämä rotu".

ANTROPOLOGEINA
LAPISSA
Suomen Kuvalehdelle kirjoittanut
lääket. kand. Y. K. SUOMINEN

Y. K. Suominen esitteli suomalaista rotututkimusta Suomen Kuvalehden artikkelissa. Erityistä porolappalaista rotutyyppiä esittelivät sompiolaiset Aikiot. Kuvissa ovat Kaapin Piera (Aikio) sekä hänen poikansa Kaapin Pieran Oula, myöhempi saamelaispoliitikko. Pieran isä Annan-Kaapi oli alkujaan inarilaista sukua, joka oli muuttanut ensin Utsjoelle ja sieltä Länsi-Inariin, josta Piera muutti Sompion seudulle.

Mikkolan selostuksesta päätellen olosuhteet olivat näivettäneet saamelaisten hampaatkin.[20] Yhtä yleinen selitysmalli oli C.H. Stratzin oletus saamelaisista "jätteenä aikoinaan eläneestä alkuperäiskansasta", jota T.I. Itkonen piti vuonna 1928 perusteltuna näkemyksenä.[21]

Rotututkijoiden varovaisuus tehdä laajamittaisia johtopäätöksiä lisääntyi koko ajan. Myös yhteiskunnalliset ja poliittiset syyt vaikuttivat 1930-luvun kuluessa suomalaisen rotututkimuksen kriisiin, jonka näkyvimpänä ilmaisuna oli Väinö Lassilan suunnanmuutos. Erityisesti vuonna 1935 Väinö Lassila sanoutui useissa artikkeleissaan irti rotuteorioista, jotka olivat hänen mielestään aikansa eläneitä ja tieteelliseltä kannalta merkityksettömiä.

Lassila arvosteli sitä, että rotuoppi ”mittaamalla korvia ja neniä ei ainoastaan jakanut ihmiskuntaa eri rotuihin vaan vieläpä oli valmis selittämään toiset rodut korkeammalla kehityskannalla oleviksi”. Lassilan uuden asenteen mukaan antropologia esitti ”houkuttelevia laverteluja eri roduista, jotka, mitä Eurooppaan tulee, ovat kokonaan keinotekoisesti muodostettuja ja tieteellistä pohjaa vailla olevia”. Rotuteorioiden sijaan Lassila esitti ympäristötekijöihin pohjautuvan tutkimuksen vahvistamista.

Tieteellisten perusteiden lisäksi Lassilan suunnanmuutokseen oli vaikuttanut poliittinen kehitys, jossa natsi-Saksan rotuideologia oli näkyvin esimerkki teorioiden häikäilemättömän poliittisesta tulkinnasta. Sosiaalidemokraattisesti asennoitunut Lassila oli 1930-luvun alkupuolella radikalisoitunut niin, että oli solminut kiinteitä yhteyksiä yhteiskunnallisesti kriittisiin vasemmistolaisiin ryhmiin. Juuri vuonna 1935 hän oli perustamassa myös Ihmisoikeuksien liittoa, jonka ensimmäiseksi puheenjohtajaksi hänet valittiin. Tältä pohjalta hän arvosteli oppia rotujen hierarkkisuudesta:

> Se on antanut jonkinmoisen oikeutuksen tapahtuneille epäinhimillisyyksille ja julmuuksille, se on teoreettisena pohjana eurooppalaiselle expansiolle, siirtomaiden valtaukselle ja koko nykyisen imperialismin kehitykselle. Se on niin ikään ”aatteellisena perustana” rotuvihaan, nationalististen tunteiden kiihtymiseen ja sotien leimahtamiseen. Saksalaisten viimeaikainen hämmästyttävä suuruusharha on tässä suhteessa mitä parhain esimerkki, ja on sillä samanlainen vastine muissakin maissa.[22]

Lassilan mielenmuutos oli nopea, sillä vielä muutamia vuosia aiemmin hän oli kyseenalaistamatta hyväksynyt rotujen jaotuksen ja käsityksen rotujen korkeammista kehitysasteista. Murroskauteen sijoittui Lassilan valinta Lapin Sivistysseuran ensimmäiseksi puheenjohtajaksi (1932–1938) samoin kuin hänen johtamansa antropologinen retkikunta, joka vuonna 1934 teki Inarissa laajamittaisia kaivauksia Inarijärven hautuumaasaaressa.

Se, että Kajavan tutkimushankkeen sihteeri Lassila asetti koko rotuajattelun kyseenalaiseksi, heijasteli laajemminkin tutkijoiden lähtökohtien muutosta. Esimerkkinä tästä oli Esko K. Näätäsen väitöskirja (1937), joka oli tärkein saamelaisiin liittyvä tulos Kajavan laajasta projektista. Hänen tuloksensa poikkesivat Lassilan aiemmista, eikä hän löytänyt todisteita esimerkiksi J.E. Rosbergin tähdentämille eroille poro- ja kalastajasaamelaisten välillä. Hän ei ollut lainkaan varma saamelaisten rotuteoreettisista ominaisuuksista.[23]

Näätänen itse oli kannanotoissaan hyvin varovainen ja pyrki keskittymään vain mittaustuloksiin. Sen sijaan väitöskirjan arvioissa korostettiin Näätäsen tutkimuksen osoittavan, että saamelaisilla ei ollut niitä ominaisuuksia, joita oli pidetty heille tyypillisinä. Siitä ei löytynyt tukea esimerkiksi Stratzin jäänneteorialle. Monet suomalaiset tutkijat alkoivat ”rotuominaisuuksien” sijaan puhua mieluummin antropologisista ominaisuuksista, joiden biologinen muuntelu oli sidoksissa esimerkiksi ympäristötekijöihin. Tässä suhteessa suomalainen tutkimus oli samoilla linjoilla anglosaksisten tutkijoiden kanssa.[24]

Rotututkimuksen kriisi ei näkynyt tutkijoidenkaan näkemyksissä yhtäkkisesti. *Suomen maantieteen käsikirjassa* vuonna 1936 Kaarlo Hildén esitteli saamelaiset edelleen rotuhierarkioiden valossa. Hän tulkitsi eurooppalaisen ja suomalaisen rodun pitkäkalloisuuden ja pystyhampaisuuden kehittyneisyyden merkiksi, kun taas lappalaisten kitukasvuisuus, alaraajojen suhteeton lyhyys, lyhytkalloisuus ja pienet hampaat kuvastivat kehittymättömyyttä.[25]

MONIKASVOINEN LAPINTUTKIMUS

Rotuteoriat, joita voi siis pitää suomalaisessa tutkimuksessa lyhyenä, mutta näkyvänä vaiheena, eivät suinkaan synnyttäneet käsitystä saamelaisten alemmuudesta verrattuna eurooppalaisiin tai suomalaisiin. Ajatus kulttuurien välisistä hierarkioista oli jo vanha 1700-luvulle periytyvä luokittelun tapa. Se näkyi hyvin esimerkiksi uudemmassa suomalais-ugrilaisessa tutkimuksessa, jota voi pitää toisena kehitysopilliselle perustalle rakentuvana teoriana. Siinä kulttuurikehitys ymmärrettiin asteittain nousevaksi ja edistyväksi.

Monille suomalaisille tutkijoille oli selvää, että kehittyneemmät kansat olivat syrjäyttäneet heikommat, kuten saamelaiset, jotka olivat joutuneet vetäytymään pohjoiseen. Luonnonkansojen ”jääminen” pyyntikulttuurin asteelle kertoi siitä, että ne olivat pysähtyneet kehityksessään paikalleen. Ne edustivat ikiaikaista suomalais-ugrilaista kulttuurimuotoa, joka oli aina pysynyt samanlaisena. Tästä johtui se joidenkin kansatieteilijöiden näkemys, että tutkiessaan kolttasaamelaista sijd-järjestelmää tutkija saattoi samalla muodostaa kuvan muinaissuomalaisesta yhteiskunnasta. Samalla tavoin Erik Therman totesi, että saamelaisten perinteessä eli monia muistoja ”meidän oman kansamme lapsuusajoista”.[26]

Pysähtyneisyyden nähtiin ulottuvan myös luonnonkansojen henkisiin ominaisuuksiin. Sitä, kuinka vakiintunut käsitys oli,

Armas Launiksen ooppera Aslak Hetta tulkitsi mielenkiintoisesti ns. Koutokeinon kapinaa 1852 saamelaisten kansallisena liikkeenä, jonka valtaväestö taltutti.

Väinö Tanner oli maantieteellisen saamelaistutkimuksen huippunimi. Tanner / TM.

kuvasi saamelaisen Aslak Outakosken kuvaus omasta kansastaan: ”Äärimmäisen niukka ja epävarma elanto lamauttaa kuten monien muiden vielä hiljattain puoliksi luonnontilassa olleiden kansojen esimerkki osoittaa.” Suomalaisen ajattelutavan mukaisesti Outakoski selosti saamelaisten historiaa heikomman väistymisenä pohjoiseen. Hän poikkesi monista suomalaisista siinä, että näki uuden ajan tuoneen saamelaisille hyvinvointia, jonka ansiosta saamelaisten tulevaisuus näytti toiveikkaammalta.[27]

Kehityksen pysähtyneisyyden kääntöpuolena oli vakaumus siitä, että saamelaiset olivat ”historiaton kansa”. Kyseessä oli hegeliläis-snellmanilainen ajatus, jonka mukaan vain valtiomuodostuksen tasolle kehittynyt kansa saattoi puhua omasta historiastaan. Heimoyhteisöksi jääneen luonnonkansan kohdalla kyse oli kansankulttuurista, johon olivat vaikuttaneet korkeintaan ulkopuoliset vaikutteet. Esimerkiksi *Suomen historian* (1926) kirjoittajalle K.O. Lindeqvistille saamelaisten historiassa oli vain yksi mainittava tapaus: kristinuskoon käännyttäminen. Sen lisäksi hän ei heitä maininnut.[28] Koulujen historiankirjat vaikenivat saamelaisista kokonaan.

Saamelaisten kuvaaminen historiattomaksi kansaksi oli eurooppalaisesta näkökulmasta helppoa. He eivät olleet käyneet sotia, eivät rakentaneet kaupunkeja ja linnoituksia, eikä heillä ollut kirjallista historiaa. Yhtä lailla saamelaisten menneisyydessä ei nähty järjestynyttä yhteiskuntaa. Tyypillistä oli puhua ”kiertelevistä lappalaisista”, jotka J.W. Ruuthin sanoin ”kuljeksien edestakaisin äärettömillä korpimailla, pystyttivät yksinkertaiset ’kotansa’ milloin minnekin. Joillakin seuduilla kyllikseen vierailtuaan he hävisivät taas teille tietymättömille”.[29]

Asenteiden lisäksi 1920-luvun tutkijoiden näkemykset kuvastivat tietysti oman aikansa tietämyksen määrää saamelaisista. Vasta Väinö Tannerin ja Karl Nickulin sotienvälisenä aikana tekemissä tutkimuksissa alkoi hahmottua se monimuotoinen yhteiskunnallinen organisaatio, joka myös saamelaisten keskuudessa oli pitkälle kehittynyt. Pelkän ”kiertelyn” ja ”kuljeksivien lappalaisten” sijasta saamelaisten vuotuiskierto tapahtui uuden tutkimuksen mukaan tarkasti rajoitetuilla alueilla tarkasti sovittujen sääntöjen mukaan.

Käsitteen ”kiertelevät lappalaiset” pinnanalainen johtopäätös oli selvä: saamelaisilla ei ollut koskaan ollut vakituisia asuinpaikkoja, ei edes nautinta-alueita. Kyse oli maan omistamisesta ja sen osoittamisesta, mikä tuli esiin puhtaasti historiallisissakin tutkielmissa. Esimerkiksi J.W. Ruuth totesi, että saamelaisia ”siis tuskin voi ottaa lukuun, kun on kysymys maan asuttamisesta, sanan varsinaisessa merkityksessä”.[30] Kaisa Korpijaakko on pitänyt näkemystä perusteettomana,

Sisarukset Maria Leontjevna Afanasjeva ja Krišan Timofejevitsh Titoff olivat Väinö Tannerin parhaimpia tietolähteitä Paatsjoen sijdin historian avaamiseen. Valok. V. Tanner lokakuussa 1926. Tanner / TM.

mutta toteaa sen kiteytyneen koko laajan asutus- ja oikeushistoriallisen kirjallisuuden perustaksi Suomessa 1920- ja 1930-luvuilla.[31]

Näkemys saamelaisten historiasta kuvastaa sitä tosiasiaa, että monet saamelaisia koskevat käsitykset syntyivät tietynlaisena sivutuotteena, kun kansalliset tieteet pyrkivät hahmottamaan suomalaisten omaa kansallista erityislaatua. Esimerkiksi Jaakkolan ja Voionmaan tutkimukset eivät lainkaan keskittyneet saamelaisten historiaan, joka huomioitiin vain niiltä osin kuin se liittyi suomalaisten kansallisiin etuihin. Saamelaiskuva rakentui siis suhteessa suomalaisuuteen, sen eräänlaisena kääntöpuolena.

Rotuteorioiden ja kulttuuristen hierarkioiden luomista kehyksistä huolimatta tieteellinen tutkimus saamelaisista kehittyi Suomessa pitkin askelin 1920- ja 1930-luvuilla. Ajanjaksoa voi pitää suomalaisen *lappologian*[32] eli ulkopuolisten tekemän saamelaistutkimuksen kulta-aikana. Vanhoista tutkijoista professorit Frans Äimä ja J.E. Rosberg jatkoivat vielä 1920-luvulla myös saamelaistutkijoina. Johtaviksi lapintutkijoiksi tai -kuvaajiksi nousivat kuitenkin T.I. Itkonen, Väinö Tanner ja Samuli Paulaharju, joiden tutkijanura oli alkanut jo 1900-luvun alkuvuosikymmeninä, mutta jotka julkaisivat merkittävän osan tuotannostaan 1920-luvulta lähtien. Joukkoon alkoi 1930-luvulla nousta myös Karl Nickul.[33]

Esimerkiksi Itkonen aloitti koltansaamen ja -perinteen tutkimuksensa jo opiskeluaikoinaan 1910-luvulla ja kohosi viimeistään 1920-luvulla erääksi johtavaksi saamelaistutkijaksi. Kielitieteen lisäksi hänellä oli kansatieteen koulutus, minkä lisäksi hän teki tutkimuksia perinnetieteen, uskontotieteen ja historian aloilta. Elämäntyönsä hän teki museoalalla. Suomalais-ugrilaisen tutkimuksen ihanteiden mukaisesti hän kokosi laajoja keräelmiä niin esinekulttuurin kuin perinteen ja kielinäytteidenkin suhteen.

Itkonen oli tuottelias kirjoittaja, joka Martti Linkolan sanoin ”yhteiskunnallisia rientoja suorastaan vieroksuen” ahersi yksilöllisellä ja ahkeralla tavallaan. Hän kirjoitti erilaisiin tieteellisiin julkaisuihin, kuten Kalevalaseuran vuosikirjaan, lukuisia tutkielmia saamelaisten aineellisesta ja henkisestä kulttuurista. Laaja artikkelituotanto muodosti sen pohjan, jolle Itkosen myöhempi pääteos *Suomen lappalaiset I–II* (1948)

perustui.[34] Voi väittää, että vasta se takasi hänelle maineen myös tieteellisten piirien ulkopuolella.

Julkisuudessa eräs näkyvimmistä Lapin-kuvan muodostajista oli kuurojenkoulun opettaja Samuli Paulaharju, joka julkaisi vuosina 1919–1939 kymmenkunta perusteosta Lapista ja Ruijasta. Kukin niistä loi läpileikkauksen tietystä kulttuurialueesta. Kolttasaamelaisten lisäksi hän käsitteli Länsi-Lapin, Peräpohjan, Takalapin (Inarin ja Utsjoen) sekä Ruijan saamelaisten ja suomalaisten kulttuuriperinnettä. Erno Paasilinna on kuvannut Samuli Paulaharjun saavutuksia hänen saavuttamallaan ”maailmanennätyksellä”: hän lähetti Kansanrunousarkistoon yhteensä yli 65 000 merkintää.[35]

Paulaharju ei ollut akateeminen tutkija, vaan hän laati ”Lapin eepoksensa” tyylitellyiksi ja kuvitetuiksi kokonaisuuksiksi, jotka pyrkivät johdattamaan lukijat pohjoisen maailmaan sekä tiedon että tunteen tasolla. Saamelaisiin Paulaharjun kirjoista keskittyivät varsinaisesti vain *Kolttain mailta* (1921) sekä *Taka-Lappia* (1927), joka koski Utsjoen ja Inarin saamelaisia. Enontekiön saamelaisten ”lapinkodalla” hän vieraili teoksessa *Lapin muisteluksia* (1922), mutta Pohjois-Sodankylän porosaamelaiset jäivät kokonaan sivuun myöhäisiällä tehdyssä kirjassa *Sompio* (1939).

Saamelaisia enemmän Paulaharjun tuotannossa korostui pohjoiskalotin suomalaisyhteisöjen kulttuurihistoria. Hän näki kuitenkin Lapin historian saamelaisen ”tuhkalapin” ja suomalaisen ”lannanväen” sekoittumisena ja limittymisenä, rajamaan kulttuurina, jolle olivat ominaisia monet erityispiirteet niin perinteessä, elinkeinoissa kuin kielessäkin. Jokaiseen teokseensa hän laati esimerkiksi luettelon ”oudoista sanoista”, jotka olivat tulleet paikalliseen suomeen kieleen joko saamesta, skandinaavisista kielistä tai venäjästä.[36]

Kuten Itkosen ja Paulaharjun erilaisuus kuvastaa, lapintutkijoiden joukko ei ollut yhtenäinen. Lappologeiksi luetaan tutkijoita, jotka Itkosen ja Nickulin tavoin tekivät keskeisen elämäntyönsä saamelaisaiheista, sekä niitä tutkijoita, jotka tekivät saamelaisaiheista vain muutamia tutkimuksia, kuten Eliel Lagercrantz, Kustaa Vilkuna, Ilmari Manninen ja Uno Holmberg (Harva). Jotkut olivat pelkästään kielitieteilijöitä (Paavo Ravila, Erkki Itkonen), kun taas esimerkiksi Itkoselle oli ominaista monitieteisyys.

Eri tieteenalojen lisäksi lappologit edustivat erilaisia lähestymistapoja. Itkonen näki tutkimuksen tehtäväksi

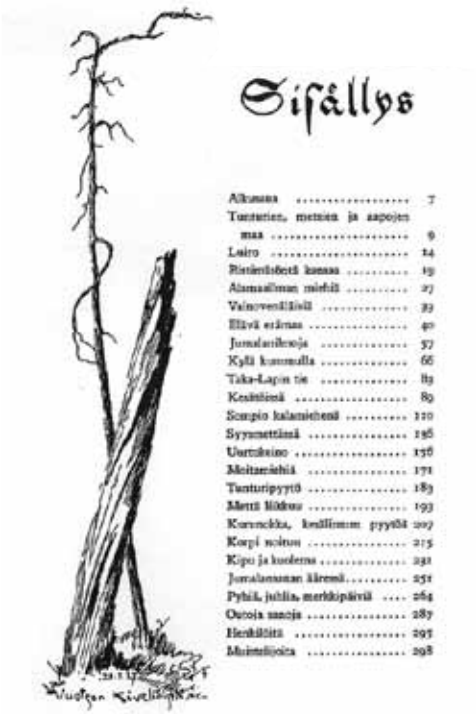
Sisällys

Alkusana 7
Tunturien, metsien ja aapojen maa 9
Leiro 14
Ristiinlöötä kaasaa 19
Alamaailman miehiä 27
Valmovenäläisiä 33
Elävä esivaa 40
Jumalanilmoja 57
Kylä kummulla 66
Taka-Lapin tie 83
Kesätöissä 89
Sompio kalamiehenä 110
Syysmettässä 136
Uuttakeino 156
Meitämiehiä 171
Tunturipyyntö 183
Mettä löötsun 193
Kuvaelmia, kesällisiam pyyntöä 207
Kurpi noitun 215
Kipu ja kuolema 231
Jumalanmaan käresä 251
Pyhiä, juhlia, merkkipäiviä 264
Outoja sanoja 287
Henkilöitä 295
Muistelijoita 298

Samuli Paulaharju kuvitti teoksensa itse. Sisällysluettelot kuvasivat lappologien halua kertoa kohteestaan kaikki.

Samuli Paulaharju keräsi ja kuvasi Lapin eepoksissaan niin saamelaisten kuin suomalaistenkin pohjoisia perinteitä. SKS.

Inga Elle Aikio ja Jenny Paulaharju Pulmankijärvellä 1925. Valokuvan ottajan Samuli Paulaharjun vaimo hankki naisnäkökulmaa Taka-Lappia -kirjaan. Talontytär Aikio oli 40-vuotias, joten haastateltavissa oli kaikenikäisiä. SKS.

muodostaa kokonaiskuva saamelaiskulttuurista laajan keräysaineiston ja kulttuuripiirteiden kuvailun avulla. Maantieteilijät Väinö Tanner ja Karl Nickul tutkivat saamelaiskulttuurin historiallisia ja paikallisia vaihteluita sekä erilaisia tapoja sopeutua aktiivisesti ympäristöön. Maantieteilijät toivat saamelaistutkimukseen mielenkiintoisen ympäristöhistoriallisen näkökulman johtavan kansatieteellisen tutkimuslinjan rinnalle.[37]

Myös (tutkimus)poliittisilta asenteiltaan lappologit olivat erilaisia. Monet tutkijat pitivät saamelaistutkimusta lähinnä tieteellisesti kiinnostavana pyrkimyksenä kirjata erään ”kuolemassa olevan” sukulaiskansan ominaisuuksia. Toisena ääripäänä oli Karl Nickul, joka näki saamelaiskysymyksen eettisesti ”kulttuurisena probleemina” ja pyrki vaikuttamaan saamelaisten oloihin niin kirjoituksillaan kuin käytännöllisillä poliittisilla toimilla. Hän oli esimerkiksi Suonikylän suojeluhankkeen vahvimpia puolestapuhujia 1930-luvulla.[38]

Suomalaisen lappologian huippujakso sijoittuu Lapin ja saamelaisalueen historiassa merkittävään aikaan, jota Suomen itsenäistymisen aiheuttamien muutosten lisäksi leimasi Petsamon alueen liittäminen Suomeen Tarton rauhassa. Tannerin ja Nickulin kaltaiset maantieteilijät tulivat tekemisiin saamelaisten kanssa ”Suomen siirtomaana” tunnetun Petsamon kartoittajina. Humanistiset tutkijat T.I. Itkosesta lähtien taas ”kartoittivat” alueen etnisiä, väestöllisiä ja kulttuurisia oloja.

Vuonna 1927 Tanner julkaisi tutkimuksen siitä, miten Petsamon taloudellisia mahdollisuuksia voitaisiin hyödyntää. Hän hyväksyi suomalaisen kolonisaation alueelle, mutta vastusti valtion ohjaamaa ryöstötaloutta, kuten kaivostoimintaa. Hänen mukaansa kaiken oli perustuttuva paikalliseen väestöön ja sen elinkeinoihin. Tutustuttuaan matkoillaan läheisesti kolttasaamelaisiin Tanner siirtyi kohti sosiaalitieteitä ja antropologiaa. Antropologisessa tutkimuksessaan koltista 1929 hän korosti, että perinteinen kolttayhteiskunta ei ollut alkukantainen, vaan kurinalainen ja käyttökelpoinen. Se oli myös monikerroksinen, sillä siidan olemassaolo liittyi olennaisesti luontoon ja maankäyttöön.[39]

Myös Nickul tuli pohjoiseen Suomen valtion edustajana, geodeettinä, joka maanmittaustöissään tutustui kolttiin ja näiden kulttuuriin. Tannerin tavoin hän halusi saada suomalaiset tietoisiksi kolttakulttuurin erityisluonteesta ja osallistui vahvasti julkiseen keskusteluun. Tieteellisesti Nickul kiinnostui saamelaiskulttuurista koltankielisen paikannimistön kautta, jonka lisäksi hän rupesi kokoamaan siidajärjestelmään ja sen maankäyttöön liittyvää aineistoa.

Suomalainen saamen kielen tutkimus edistyi kovasti 1920- ja 1930-luvuilla. Merkittävimpiä tekijöitä oli Paavo Ravila, joka keräsi huomattavia kielennäytteitä ja julkaisi tutkimuksia saamen kielen äänneopista sekä saamen suhteesta itämerensuomalaisiin kieliin. Ravilan seuraaja Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen professorina oli Erkki Itkonen, joka aloitti keräystyönsä saamen kielen parissa jo 1930-luvulla, mutta julkaisi merkittävimmät teoksensa sotien jälkeen. Suomalaisten kielentutkijoiden ansiokkaaseen kaartiin kuului myös Eliel Lagercrantz, joka keskittyi Norjan ja Ruotsin saamelaiskieliin.[40]

Kaikkein vilkkainta suomalainen tutkimustoiminta oli Petsamossa, jossa erityisesti 1920-luvun loppupuolella työskenteli lähes kaikkien mahdollisten alojen edustajia geologeista arkeologeihin ja kasvitieteilijöistä perinnetutkijoihin. Myös saamelaisia koskevassa tutkimuksessa Petsamoon sijoittuvan kolttakulttuurin osuus painottui. Paulaharju, T.I. Itkonen ja Tanner olivat jo kokeneita kolttatutkijoita, joista kaksi viimeksi mainittua jatkoi aktiivista työtä.[41]

Nickul keskittyi 1930-luvun toiminnassaan kokonaan Suonikylän kolttien kulttuuriin. Uskontotieteilijä Uno Holmberg (Harva) kokosi kolttien vanhaan uskontoon ja yhteiskunnallisiin oloihin liittyvää aineistoa, A.O. Väisänen musiikkiperinnettä. Kielentutkija Ravila erikoistui merilapin murteeseen. Hannes Pukki keräsi koltan kielen sanastoa karjalan kielennäytteiden ohella. Nuori Kustaa Vilkuna tutki kolttien merikalastusta sekä yhteiskuntajärjestelmää. [42]

”AITO LAPPALAINEN EI SYÖ HAARUKALLA JA VEITSELLÄ”

Tieteellinen tutkimus, jota julkaistiin eri tieteenalojen omissa julkaisuissa sekä kansainvälisillä areenoilla, jäi useinkin suuren yleisön tavoittamattomiin. Tanner kirjoitti ruotsiksi tai ranskaksi, Itkonen tieteellisissä aikakauskirjoissa, kielitieteilijät omissa julkaisuissaan. Samuli Paulaharjun teokset olivat suosittuja, joskin niissä saamelaisuus liittyi usein vanhaan, ”tuhkalappalaisten” aikaan. Tutkimuksia kommentoitiin ehkä lehdistössä ja tutkijat saattoivat julkaista silloin tällöin yleistajuisia artikkeleita kuvalehdissä tai *Helsingin Sanomissa*.

Laajemmassa julkisuudessa tulivat kuitenkin usein näkyviin yleisöön menevät aiheet, joista rotututkimus oli kiinnostavimpia ja suosituimpia. Julkisuus ammensi tieteestä vallitsevan kansallisen ajattelun kannalta sopivia näkemyksiä, kun taas sen kanssa ristiriidassa olevat muutokset, kuten rotututkimuksen kriisi, tulivat julkisuuteen viiveellä, jos lainkaan. Tältä pohjalta syntyvä saamelaiskuva tuli esiin laajalla julkisuuden rintamalla: lehdistössä, matkakuvauksissa, kaunokirjallisuudessa ja oppikirjoissa, joiden merkitys kouluopetuksen kautta saattoi olla arvaamattoman suuri.

Knut ja Maria Vallen talo Syysjärvellä 1940. Kyltti ovipielessä kertoi, että talossa sijaitsi postitoimisto. Portailla lapset Aili ja Heikki. Nurkalla polkupyörä, jolla postimies kulki Inarista maantietä Syysjärvelle ja postipolkua Utsjoelle päin. Siida.

KUVIA NIMETTÖMÄSTÄ KANSASTA

”Petsamon aikana” kamerat tulivat yleisemmiksi, ja pohjoisten paikkakuntien silmäätekevät, kuten apteekkarit tai kirkkoherrat, saattoivat innostua valokuvauksesta. Monilla tutkijoilla oli mukanaan kamerat niin, että esimerkiksi Samuli Paulaharju, T. I. Itkonen, Karl Nickul ja Antti Hämäläinen kuvasivat laajan kuvamateriaalin niin kirjoihinsa kuin arkistoihinkin. Jotkut virkamiehet, kuten oululainen insinööri Eino Jokinen, julkaisivat valokuviaan vasta myöhemmin.

Yleislinjana 1920- ja 1930-luvuilla olivat edelleen kansatieteelliset valokuvat, joissa saamelaiset kuvattiin eksoottisena joukkona luonnon helmassa. Osasyynä oli se, että valokuvaaminen sisätiloissa oli edelleen hankalaa, joten oli helpompaa koota saamelaiset ulos yhteiskuviin. Sisäkuvia otettiin piisin ääressä, ikkunan luona tai keinovalaistuksen, kuten peilien, avulla.

Varsin tuntemattomaksi omana aikanaan jäi maantieteilijägeologi Erkki Mikkola, tohtorismies, jonka panoraama- eli laajakulmakuvia on käytetty omassakin kirjassani. Hän opiskeli professori J.G. Granön johdolla ja avusti tätä pohjoisten alueiden kuvaamisessa. Hän kuvasi kulttuurihistoriallisestikin kiinnostavia kylämaisemia Lapissa ja Kainuussa.

Saamelaiskuviaan hän julkaisi J. E. Rosbergin toimittamassa Suomenmaa-kirjasarjan niteessä, joka koski Oulun läänin pohjoisosia. Panoraamakameran avulla hän sai kuviinsa avaruuden tuntua ja laajuutta. Ihmisasutus nousi esiin ympäristöstään, mutta myös sulautui laajaan maisemaan. Lupaava ura katkesi talvisotaan, jossa Mikkola kaatui vain 35-vuotiaana.

Antti Hämäläinen kuvasi Knut Vallen eli Nuutin talossa. Luultavasti paremman valaistuksen saamiseksi perhe kutsuttiin ikkunan ääreen, mutta teoksessa Tunturien mailta (1945) asia saikin uuden merkityksen…

Lappalaiset ovat uteliaita.
Knut Valle perheineen. Syysjärvi.

Toimittajien, matkakirjailijoiden ja suuren yleisön parissa tieteelliset käsitteet muuttuivat helposti yksinkertaistetuksi kehitysopilliseksi ajatteluksi, jota sovellettiin saamelaisiinkin. Rotuteoriat sekoittuivat käsityksiin kulttuurien välisistä kehityseroista ja suomalaiskansallinen suuruudentunto pukeutui kärjistettyihin väitteisiin vahvempien eloonjäämisestä. Petsamossa mukaan tuli vielä suomalainen siirtomaa-ajattelu ja ryssäviha.

Kun liikenneyhteydet Lappiin paranivat erityisesti Jäämerentien autoliikenteen myötä, tavalliset suomalaiset tulivat yhä suuremmassa määrin tekemisiin saamelaisten kanssa. Vanhojen lappalaisia koskevien stereotypioiden lisäksi matkailijoilla oli omat odotuksensa ja ennakkoluulonsa, jotka koskivat ”alemman” ja ”kehittymättömän” kansan oloja. Asenteisiin vaikuttivat kovasti lehdistön ja matkakirjallisuuden antamat käsitykset.

T. I. Itkonen kiinnitti huomiota tulijoiden asenteisiin. Hän näki saamelaisten esiintymisessä ”jonkinlaista väistyvän heimon vanhaa ’kulttuuria’ ja hienotunteisuutta, joka karttaa karkeita sanoja ja huomiotaherättävää käytöstä”. Samaa tunnustusta hän ei voinut antaa kaikille matkailijoille, jotka ”hieman ylimielisinä pöllyttelevät pitkin Lapin autoteitä”.[43]

Lapin kävijät saattoivat itse olla kotoisin millaisista peräkylistä tahansa, mutta Lapissa he pääsivät esiintymään valtiaiden tavoin ja arvostelemaan lappalaisten kehityksen astetta. Niinpä etelän virkamies saattoi todeta *Rovaniemi*-lehdessä 1923: ”Lapin kulttuuri ei ole enää niin alhainen kuin aikaisemmin. Lappalainen tuntee jo varsin paljon maamme oloja. Luku- ja kirjoitustaito on jo hyvin yleinen ja sanomalehtiä leviää sinne odottamattoman paljon. Mutta paljon on siellä vielä myös alkuperäistä ja kehittymätöntä.”[44]

Monet ajan lappalaiskuvaukset peilasivat enemmän lausujiensa kulttuuria ja asenteita kuin kertoivat mitään oleellisesti uutta saamelaisista. Matkaillessaan pohjoisessa *Suomen Kuvalehden* pakinoitsija Olli-Pekka korjaili omia ennakkokäsityksiään: ”Eipä silti, etteikö lappalaisilla olisi henkisiäkin harrastuksia. Sanomalehtiä luetaan ahkerasti. Mihin taloon tahansa matkan varrella poikkesimme, huomasimme sinne saapuvan kaksi lehteä: Rovaniemen ja Suomen Kuvalehden.” Saijetsin talossa Tuuruniemessä pakinoitsija totesi:

> – – panimme muuten merkille, että lappalaisista on paljon liioiteltu. Mitä tulee siisteyteen ja puhtauteen, kelpaa esim. Saijetsin talo esimerkiksi monille ”lantalaisille”. Myöhemmin matkalla tapasi kyllä paljon puutteellisuuksiakin, mutta ei lähestulkoonkaan siinä määrässä kuin olimme aikaisemmin kuullut kerrottavan. Totisesti täytyy sanoa,

Uula Sarre hankki kameran 1920-luvulla. Potrettikuva on ehkä omalla kameralla tai valokuvaamossa otettu. ASK.

Inarinsaamelainen Uula Sarre lienee ensimmäinen Suomen saamelainen, joka otti valokuvia ja julkaisi lehdissä jopa pieniä kuvareportaaseja saamelaisten elämästä 1920-luvulla. Hän syntyi vuonna 1900 Nangujärven kylässä Inarissa. Isä hukkui pojan ollessa kuusivuotias. Uula joutui elämään lähes kerjäämällä, kunnes vastaperustettu Riutulan lastenkoti otti hänet huostaansa. Innokkaasti opitut maatalousvirikkeet ja kädentaidot tekivät nuoresta miehestä jo 20-vuotiaana Riutulan tilan pehtorin.

Sarre hankki 1920-luvun alussa paljekameran, jolla hän kuvasi sekä oman elämänsä vaiheita että saamelaisten elämää. Hänen kuviaan julkaistiin muun muassa Suomen Kuvalehdessä ja Helsingin Sanomissa. Hän osallistui myös Tuomo Itkosen aloittamaan julkiseen keskusteluun saamen kielestä ja saamelaisten tilanteesta vuonna 1929.

INARINSAAMELAINEN VALOKUVAAJA JA KÄSITYÖLÄINEN

Sarre lienee ollut ensimmäinen saamelainen, joka valokuvasi heimolaisiaan. Hän julkaisi 1923 Suomen kuvalehdessä kolmen kuvan ”reportaasin”, jossa hän kirjoitti: ”Antti Kitti vähän huilaamassa eli levähtämässä. Hän on lappalainen, joka 15-20 vuotta takaperin oli 1400 poron omistaja. Nyt ei ole enää yhtään poroa. Hänellä on ollut 14 lasta. Eikä hänen aikansa kulu enää lapsiensakaan tykönä, kun on kaiken omaisuutensa menettänyt maailmalle. Hänen paras kotinsa on metsä ja tietön taival.” Kitin hahmossa Sarre kuvaili tavallaan omaakin kohtaloaan orpona inarinsaamelaisena, joka oli ajautunut maailmalle.

Veri veti kuitenkin opintielle etelään. Hän suoritti käsityön opettajan tutkinnon Helsingin puuteollisuuskoulussa 1929, jolloin hän sai loppuun myös iltaopinnot Ateneumissa. Molempien päästötodistuksessa oli arvosana kiitettävä. Sen jälkeen ”puusta ja tiestä” tuli hänen kohtalonsa. Työpaikka Kittilässä vaihtui 1930-luvun kuluessa käsityön opettajan viraksi Karjalassa, Kurkijoella Laatokan rantamilta.

Asuinpaikastaan Särkijärven kylästä Kiiskin talosta hän löysi Aili-vaimonsa. Nuoripari alkoi rakentaa taloa muusta asutuksesta erilleen kauniiseen joenpolveen hiljaisen metsän keskelle – paikkaan, joka muistutti Nangujärveä. Maantie vei kuitenkin jatkosodan myötä koko karjalaista väestöä, sen mukana Uula Sarren perheineen.

Kurkijokelaiset sijoitettiin pääosin Loimaan seudulle viljelyaukeineen ja sitkeine savimaineen. Sarret asettuivat Puujalkalan kylään Nälkäniityn tilalle. Ne muuttuivat myöhemmin asiallisemmin Karhulan kyläksi ja Uulankummun tilaksi. Jälkimmäinen nimitys viittasi siihen, että Sarre alkoi 1950-luvulla rakentaa tilalleen ”tunturia”, valtavaa savimaasta tehtyä muistomerkkiä.

Sarre alkoi myös koota omaleimaista kotimuseota, johon hän kokosi lähes parituhatta esinettä. Lisäksi nähtävillä oli lapinaiheisia veistoksia ja maalauksia. Se muistutti isännän Lapin juurista, joiden vaaliminen oli jatkunut sekä muistoissa että kesäisinä polkupyöräretkinä Lapin maisemiin. Poika Aslak jatkoi myöhemmin Uulankummun ylläpitämistä.

Sarre teki 1928 Helsingin Sanomille jutun saamelaisten joulunvietosta. Sen yhteydessä julkaistiin Sarren ottama kuva lestadiolaisseuroista Inarissa 1920-luvulla: sanaa lukemassa Nils Jomppanen, keskellä Antin Pieti ja oik. Uula Kitti.

että kyllä löytää likaisen paikan muualtakin Suomesta eikä vain Lapista.[45]

Matkailijoiden tavassa suhtautua saamelaisiin oli jotain samaa, mitä *Suomenmaan* kirjoittaja havainnoi Enontekiöllä paikallisten uudisasukkaiden asenteista: ”Suomalaisten kerrotaan ennen erikoisesti halveksineen ja kohdelleen ynseästi lappalaisia kuin alempina olentoina, myöskin rikkaampia porolappalaisia, vaikk'ei heidän omassa talonhoidossakaan suinkaan ollut kiittämisen syytä.” Kirjoittajan mukaan köyhyys oli enontekiöläisille tuttua, mutta he näkivät kuitenkin lappalaiset alkeellisempina ja arvottomampina.[46]

Saamelaiset joutuivat useinkin kokemaan, että etelän ihmiset pitivät heitä tyhminä tai metsäläisinä, jotka eivät tienneet juuri mistään mitään. Vaikeus oli tietysti molemminpuolinen, kun toisten oloja ja tiedontasoa ei tunnettu. Etelän ihmisille saattoi käydä kuten kouluneuvos Rauhamaalle, joka innostui talvi-illan porokyydissä ihastelemaan taivaalle syttyneitä revontulia. ”Nämäkö ne nyt sitten ovat niitä revontulia?” hän jutteli kyytipojalle. Tämä osoitteli taivaalle ja vastasi: ”Niin, ko taivaalla välkehtii, on revontulet, nuo pienet valkiat pilkut taas ovat tähtiä ja tuolla takana tuo iso pyöriä on kuu!”[47]

Samalla tavoin porolappalaisen perikuva, Juhani Jomppanen, saattoi ruveta matkailijalle kertomaan Saksanmaan pitkistä tasangoista ja suurista kaupungeista. Hampuri ja Stettin olivat kuulemma komeita kaupunkeja, mutta kaikista hienoin oli Königsberg, jossa Juhanille syntyi poika. Jomppasen tietous Helsingistä ja Viipuristakin saattoi yllättää matkailijan, joka oli ehkä valmistautunut kysymään, oliko lappalainen koskaan kuullut kaduista tai kerrostaloista. Jomppanen oli vieraillut eduskunnassa jo venäjänvallan aikana ja saattoi keskustella matkailijan kanssa vaikkapa Kansallismuseon kokoelmista.[48]

Siitä ei ollut pitkä hyppäys suomalaisen matkailijan epäilyyn, oliko tämä oikea lappalainen ollenkaan. Kysymys lappalaisten aitoudesta askarrutti usein matkakirjailijoiden mieliä, sillä vakiintuneen käsityksen mukaan lappalaisen kuului olla oikea luonnonkansan lapsi siihen liittyvine ominaispiirteineen. Aitoa saamelaisperinnettä etsiskelevä kirjailija saattoi pettyä, kun pyydetyn joikaamisen sijasta esimerkiksi lestadiolainen Piera Tornensis tarjoutui laulamaan virsiä.[49]

Sivistyneet tai muuten uudenaikaiset saamelaiset tuottivat kulkijoille yllätyksiä, joihin ei oikein osattu suhtautua. Ernst Lampén ihmetteli ensimmäistä näkemäänsä ”kunnon saamelaista”, oppaakseen saamaansa inarinsaamelaista poikaa, joka puhtaasti lappalaisesta ulkomuodostaan huolimatta alkoi rallatella erämaassa ”kontinentaalisia renkutuksia”, sävelmiä *Iloisen lesken* ja *Luxenburgin* kaltaisista opereteista. Poika oli ollut mukana Jomppasen johtamassa lappalaiskaravaanissa ja oleskelu Saksan kaupungeissa oli antanut monenlaisia vaikutteita.[50] Tapaus oli Lampénille hauska kuriositeetti, josta sai hupaisan kappaleen matkakirjaan. Joskus uudenaikaiset lappalaiset saattoivat kuitenkin aiheuttaa suomalaisissa jopa ärtymystä. Fordin takapenkillä istuva saamelainen sai Ilmari Turjan tuhahtamaan, ettei ”lappalaispuku sovi autoon eikä Kauhavan puukko lapinpukuun”.[51] Koululaisille tarkoitetussa *Kotimaan kirjassa* Salme Setälä paheksui Norjan saamelaisia, jotka ajelivat ”vieläpä polkupyörilläkin kansallispuvuissaan, mikä sivistyksen voitto tuntui perin naurettavalta”.[52]

Setälä moitti sitä, että saamelaiset olivat pystytelleet matkamuistokioskejaan suurten matkailureittien varteen ja Tromssan kaltaisten kaupunkien liepeille. Samoin kokivat monet Petsamon kävijät nähdessään kolttien tekevän ”afäärejä” kestikievareiden liepeillä Jäämeren tien ja bussireitin varrella. Koltat valokuvauttivat itseään rahasta tai laittoivat käsitöitä ja muuta rekvisiittaa näytille myyntiä varten. Vaikka saamelaisten köyhyyttä päiviteltiin, moista toimintaa matkailijoiden kustannuksella ei suvaittu: ”Elävä museo – – kerjuuta varten ei huvita.” Rahasta tarjottu kulttuuri ei tuntunut aidolta.[53]

”Aitouden” vaatimus liittyi tiukasti perinteiseen elämäntapaan ja modernien vaikutteiden välttämiseen. Suomen kuvalehdessä julkaisemassaan artikkelissa E.N. Manninen laittoi oman käsityksensä epäsuorasti saamelaisystävänsä Post-Ovlan (Guttorm) suuhun. Puhuessaan Helsingissä käyvästä saamelaisesta Hans Skaitista Manninen kirjoitti omaan kevyesti rupattelevaan tapaansa: ”Skaitihan ei olekaan oikea lapinmies: hän on kerran Helsingissä käynyt ja herrain kanssa Fennia-hotellissa kahveleilla syönyt.”[54]

Sakari Pälsikin totesi 1930-luvun vaihteessa, että nykyaika leikkotukkineen, kultaisine rannekelloineen ja kiillotettuine kynsineen oli tullut saamelaisten pariin.[55] Yleensä nykyaikaisia vaikutteita saaneiden saamelaisten tulkittiin ”luopuneen” omasta kulttuuristaan. Huolehtivasti matkakirjailijat pitivät nykyajan vaikutuksia saamelaiskansalle vahingollisina. Asia ilmaistiin usein säälittelevänä näkemyksenä siitä, että aito luonnonkansa vahingoittui joutuessaan tekemisiin sivilisaation kanssa. ”Korkeampi kulttuuri tarttuu kuin rutto”, valitteli Lampén.[56]

Taustalla oli sosiaalidarvinismin sävyttämä ajatus siitä, että alempi kulttuuri ei pystynyt sulautumaan korkeampaan kulttuuriin. Kulttuurin ”tartuttamien” saamelaisten uskottiin joko rappeutuvan – kuten nähtiin olevan laita monien Petsa-

Ernst Lampén, myös Iso-Keisarina tunnettu matkakirjailija oli siviiliammaltiltaan ruotsin ja suomen kielen opettaja Helsingistä. Vuonna 1921 hän matkusti Jäämeren hengessä Petsamoon. SML.

Kalle Seurujärvi ja Kaisa Aikio. Pohjois-Inarissa saamelaiset ja suomalaiset elivät luontevasti rinnakkain. TLK.

mon kolttien – tai luopuvan kulttuuristaan ja suomalaistuvan. Jopa syvällisesti saamelaiskulttuuria ymmärtävä Armas Launis totesi: ”Paremmissa ja suotuisammissa oloissa he eivät voi menestyä, vaan näivettyvät kuin metsäkasvi puutarhassa.”[57]

Saamelaisilla ei nähty olevan mahdollisuuksia vaikutteiden sulattamiseen osaksi kulttuuriaan. Ilmari Turjan mukaan saamelaisilta oli otettu pois ”kaikki aseet taistelussa maailmaa vastaan”, minkä takia heidän häviämisensä kansana oli vain ajan kysymys. Turja neuvoi saamelaiskulttuuria pysähtymään paikalleen: ”– – parhaiten sopii lappalainen alkuperäiseen tarkoitukseensa, tunturilla jutaamaan poron perässä. Siellä on hän omissa oloissaan kuin lapsi hiekkaläjällä. Sillä lappalaisella on lapsen mieli, naisen muisti, vaikka naama on partasuun urohon”.[58]

Tätä näkemystä vastustavat äänet jäivät julkisuudessa aika vähäisiksi. Karl Nickul painotti jatkuvasti sitä, että saamelaiset olivat historiansa aikana pystyneet ihmeteltävällä tavalla sopeutumaan hyvin jyrkkiinkin muutoksiin menettämättä saamelaista itseään.[59] Erik Therman viittasi samaan toteamalla, että saamelaiset olivat vastustuskykyisimpiä ja sikäli kehityskelpoisimpia kansoja maailmassa vanhakantaisuutensa ansiosta. Hänen mukaansa saamelainen mieli ”jatkuvasti kuin vesi taipumattomana taipuisuudessaan, torjuvana alttiudessaan, käsittää kaiken kokemansa saamelaisella tavallaan ja selittää ja tulkitsee kaiken saameksi”.[60]

VÄESTÖN HEIKONTUMINEN JA LAPPALAISTEN ROTUNENÄT

Kuten esimerkit eri tieteiden alalta samoin kuin laajemmasta julkisuudesta osoittavat, rotujen ja kulttuurien hierarkioita koskevat ajatukset olivat pohjana laajoille saamelaiskulttuuria koskeville päätelmille. Niiden luoma päättelyketju, joka oli sisäisesti ristiriitaistakin, piirsi saamelaisten tulevaisuudesta lohduttoman kuvan.

Sen mukaan heidän historiattomuutensa ymmärrettiin merkiksi siitä, että paikalleen pysähtynyt kulttuuri oli kyvytön kehittymään maanviljelyskulttuurin asteelle. Kehityksen nähtiin aiheuttavan saamelaisissa vain rappiota, kuten uudisasutusten liepeillä asuvat ”maantievarren lappalaiset” osoittivat. Toisaalta rappio osoitti saamelaisten taipumuksen kulttuurista luopumiseen (eli epäaitouteen) kuuluvan heidän rodullisen alemmuutensa tunnusmerkkeihin, joihin kuului myös yhteiskuntaelämän alkeellisuus ja moraalin velttous.

Yhdessä nämä päätelmät johtivat sekä tieteellisissä julkaisuissa että matkakirjallisuudessa selvään lopputulokseen: saamelaiset olivat katoava kansa. Siitä puhuttiin toisaalta surumielisesti, toi-

Kaksi lapinpukuista. Nimismies E. N. Manninen oli kotoisin Enontekiöltä ja virkamiehenä käytti lapinvaatteita, joskus oikein *gáktiakin*. Häntä ei kuitenkaan pidetty saamelaisena. ”Leppälän Liisa” (Aikio) oli alkujaan suomalainen ”Kempeleen Liisa”, joka jäi pienenä hoidettavaksi Aikion taloon isän Jäämeren retken yhteydessä. Hän sai täysin saamelaisen kasvatuksen ja meni myöhemmin naimisiin talon isännän kanssa. Häntä pidettiin elämänmuotonsa takia saamelaisena. Jouni Guttormin sanoin Leppälän emäntä oli ”niin lappalaistunut, ettei vieras tunne, onko hänen suonissaan enää ollenkaan ’lantalaista’.”
Valok. E. N. Manninen. ELK.

saalta mainostaen kehitystä ja edistystä, joka oli ”jättävä alleen vähämerkityksisen ja elinkelvottoman”. Ilmari Turja totesi: ”Lapin kansa jutaa kohti pikaista kuolemaansa.”[61] Rosbergin mukaan saamen kieli oli kaikki erilaisuudet tasoittavana nykyaikana häviämässä, ja saamelaisista olisi ”jäävä vain nimi ja joku vaikeasti tunnistettava taru”.[62]

Tämä näkemys oli niin itsestään selvä, että sen mukaisia painotuksia esittivät johtavat saamelaistutkijat T. I. Itkosesta alkaen. Erityisen ongelmallisia ne olivat, kun saamelaisalueen omat virkamiehet omaksuivat niitä jopa toimintansa ohjenuoriksi. Niinpä Utsjoen nimismies, jääkärikapteeni E. N. Manninen saattoi julistaa sanomalehdissä, että heikon kulttuurimuodon edustajina saamelaiset olivat sortumassa ja katoamassa ilman, että suomalaisten tarvitsi asiaan puuttua. Manninen vastusti valtion varojen haaskaamista kuolevaan kieleen ja katoavaan kulttuuriin. (Ks. tarkemmin vuoden 1929 kielikeskustelua koskeva luku.)

Mannisen edustaman sosiaalidarvinistisen ajattelun mukaan yhteiskunnan toimet vähemmistöjen hyväksi olivat epäluonnollista luonnonjärjestykseen puuttumista ja omiaan pitkittämään vääjäämätöntä kehityskulkua: heikompien häviämistä. Luontoon verrattava olemassaolon taistelu ja luonnollinen karsinta toimi myös yhteiskunnissa. Siksi oli väärin suunnata yhteiskunnan tukitoimia ryhmille, jotka luonnonvalinnan mukaan olivat tuomittuja katoamaan.[63]

Mannisen ajattelussa kulttuurimaailman ja saamelaiskulttuurin välinen raja oli ylittämätön. Lappalaisen olemukseen kuuluivat luontaiselinkeinot, ei-kirjallinen kulttuuri, kieli ja lapinpuku. Kaikki ne olivat katoamassa sivistyksen tieltä. Uusia vaikutteita ottaessaan saamelaiset turmeltuivat ja menettivät aitoutensa. Nykyajassa esiintyvä saamelainen saattoi Manniselle olla vain ”rahan edestä näyteltävä ihme”.[64]

Monien muidenkin virkamiesten mielestä kehitys asetti saamelaisille esteen, jota nämä eivät olleet elinkelpoisia ylittämään. Heille saamelaisten kulttuurinen ja rodullinen heikkous merkitsi vastakohtaa suomalaisen yhteiskunnan kehitystarpeille, joskin poikkeuksiakin oli. Maaherralle osoitetussa asiakirjassa Petsamon kruununvouti W. F. Planting luonnehti kolttakulttuuria primitiiviselle tasolle jääneeksi kulttuurimuodoksi, jolla ei ollut sijaa kehittyvässä suomalaisessa yhteiskunnassa. Rajun näkemyksen taustalla oli se, että kruununvouti halusi kehittää Suonikylää valtion varoin ikään kuin suomalaisen kehittämistyön näyteikkunana, mutta rajata muut koltat kokonaan ulos valtion huolenpidon piiristä.

Se, että rotututkimukset olivat lääketieteellisen tutkimuksen painopistealueena, näkyi myös lääkärien näkemyksissä. Tyypillinen oli lääkintöhallituksen edustajan L. F. Rosendalin toteamus, jonka mukaan kolttalappalaiset olivat ”kovin primitiivisellä kannalla”. Toisaalta kolttien puolustukseksi saattoi esittää poliittisia syitä ja sanoa, että he olivat eläneet ”pohjan pimeillä perillä tsaarivallan painostamana ja sitten Neuvosto-Venäjän Damokleen-miekka yläpuolellaan”.[65] Terveyssisarista vielä Saimi Lindroth tutkaili Utsjoella 1940-luvun vaihteessa, miten hyvin utsjokelaiset sopivat rotumääritteisiin. Eivät kuulemma sopineet: kuka oli liian pitkä lappalaiseksi, kuka liian vaalea.[66]

Sodankylän aluelääkäri Onni Laitinen näki myös tuberkuloosin leviämisen taustalla rodullisen heikentymisen. Tauti levisi 1920-luvun lopulla Lapin kihlakuntaan, joka oli sekä saamelaisten että suomalaisten asuttama, mutta Laitinen piti sitä heikompien rotujen sortumisena: ”Tuberkuloosibakteereja

on joka taholla niin kuin homesieniä. Ei keuhkotauti terveeseen tartu. Se sortaa sen, joka muussa suhteessa on heikontunut ja tullut taudeille alttiiksi."

Laitisen mukaan poronhoito oli saamelaisten alkuperäinen elämäntapa, jossa he olivat menestyneet. He olivat kuitenkin tehneet virheen luopuessaan "terveellisestä paimentolaiselämästä" ja asettuessaan hirsitaloihin kiinteiksi asukkaiksi, mikä oli heikentänyt heitä rodullisesti. Kuumat lapinpuvut vaikuttivat sisäasumisessa "heikontavasti" ennen kaikkea lapsiin, jotka tulivat taudeille alttiiksi.

Laitisen mukaan rodun heikkenemiseen vaikutti myös vähentynyt rotujen vuorovaikutus. Saamelaisten liikkuessa laajalla alueella avioliittoja oli solmittu Suomen, Norjan ja Ruotsin saamelaisten kesken. Paikalleen asettumisen myötä lisääntyneet läheiset sukulaisavioliitot aiheuttivat rodun heikontumista sekä "lähisukulaispiirteitä, luonteen tylsistymistä ja henkistä rappeutumista". Aluelääkäri Laitinen julisti:

> Kaikki vanhemmat Lapin tuntijat ovat tehneet sen havainnon, että se henkinen terävyys, joka lappalaisväestölle vielä kolmisenkymmentä vuotta sitten oli ominaista, on nyt ollutta ja mennyttä. Poikkeuksia tietenkin vielä saattaa olla, mutta sikäli kuin se epäterve elämä jatkuu, jonka tämä ennen verrattain elinvoimainen paimentolaiskansa on omaksunut, sikäli se tietää lappalaisväestön jatkuvaa heikkenemistä ja rodun häviämistä. Lappalaisväestö menetti juurensa silloin, kun se vieraantui porokarjoistaan ja asettui uudistalollisiksi.[67]

Saamelaisten vieraanvaraisuus oli yleisesti tunnettua. "Mujon emäntä kakkua paistaa." Briitta Mujo (ent. Morottaja, os. Sarre). Valok. Samuli Paulaharju 1925. SKS.

SAAMELAISTEN TULEVAISUUS?

Päinvastoin kuin monet muut lappologit, suomalaisen saamelaistutkimuksen uranuurtaja, professori J. E. Rosberg, näki saamelaisten poliittisen heräämisen myönteisessä valossa. Hän korosti vuonna 1928 sitä, että saamelaiset eivät olleet kuoleva väestö, vaan määrä oli kasvussa. Norjan ja Ruotsin saamelaisten poliittinen toiminta kertoi myös yhteistoiminnan lisääntymisestä. Östersundin yleinen saamelaiskokous vuonna 1917 oli vaatinut valtiolta käytännön toimia saamelaisten virkamiesten ja pappien kouluttamiseksi, samoin kuin saamelaisedustajien nimittämiseksi valtiopäiville. Se merkitsi tasa-arvoista kansalaisuutta valtaväestöjen kanssa.

"Sen sijaan heidän parissaan ei näytä heränneen ajatusta poliittisesta autonomiasta, itsenäisyydestä tai suurlappalaisesta valtiosta", Rosberg totesi. Tärkein syy oli saamelaisten sirpaleisuus, historiallinen hajaantuminen eri heimoihin tai kansanosiin, joilla oli omat tarpeensa ja ajattelutapansa, samoin kuin moninaiset murteensa. Myös liikkuvuus ja vähälukuisuus tekivät lähemmät yhteydet ryhmien välillä hankaliksi. "Oma lappalainen valtio kuuluu siksi pakostakin utopioiden joukkoon", Rosberg totesi.

Toisin oli laita "henkisen Saamenmaan" (ett andligt Same-land), jolla Rosberg viittasi poliittiseen aktiivisuuteen: "Lappalaisten täytyy minun mielestäni pitää huolta siitä, että he eivät jää vain etnografisiksi nähtävyyksiksi tunturimaiden suuressa ulkoilmamuseossa, vaan että he saavat täsmälleen yhtä suuret oikeudet ja velvollisuudet kuin muutkin pienet kansat kielensä ja tapojensa säilyttämiseksi, käyttämiseksi ja kehittämiseksi."

Kehitystyö tarkoitti professorin mukaan niin kirjallisuuden edistämistä kuin omien koulujen ja yliopistonkin saamista. Hajanaisuuden voittamiseksi Rosberg ehdotti luotavaksi "jonkinlaista lappalaista esperantoa", jossa eri murteet yhdistettäisiin diktatorisella kädellä yhteiseksi kirjakieleksi. Lisäksi hän piti hyödyllisenä ja toivottavana jatkaa järjestötyötä ja Östersundin kaltaisia kokoontumisia, "ei vain yhden valtion saamelaisten kesken, vaan yhteislappalaisena kongressina, jonne tulisi edustajia kaikista Pohjolan lapinmaista". Rosberg teki ehdotuksensa 25 vuotta ennen Jokkmokkin pohjoismaista saamelaiskonferenssia.

Tortti-Jooseppi (Laiti), tunnettu rukintekijä, keräsi talteen kaikki inhimillisen toiminnan tuotteet. SKS.

KERÄILIJÖIDEN KUNINGAS

Tutkijat kokosivat pohjoisessa niin esineistöä museoille kuin tietoa kirjoihinkin, mutta Tenojoelta löytyi vielä tehokkaampi keräilijä. ”Tortti-setä” eli Tortti-Jooseppi (Laiti), joka oli saanut kutsumanimen valmistamiensa rukkien perusteella, kokosi talteen kaikki inhimillisen toiminnan tuotteet poltettuja tulitikunpätkiä myöten. Hän oli kerännyt ensin aittansa täyteen tavaraa ja sitten asuinrakennuksensa. Kun Antti Hämäläinen vieraili hänen luonaan 1930-luvun lopussa, hän joutui kiipeämään eteisestä alkavien tavarakasojen yli löytääkseen isännän.

Keräystoiminnan kohteena oli myös lika, sillä Jooseppi ei pessyt asuntoaan, vaatteitaan tai astioitaan. Piiaksi saapunut Inarijoen tyttönen Birit-Anni Pieski yritti pestä hänen pahkakuppinsa, johon oli vuosien mittaan pinttynyt vahva kerros niin kahvia, sulatettua juustoa kuin ruuantähteitäkin. Isäntä ei ymmärtänyt vaivalla kerätyn aineiston tärväämistä ja piian työrupeama jäi lyhyeksi.

Jooseppi ylpeili sillä, että ei ollut peseytynyt juuri koskaan eikä varsinkaan käynyt saunassa, joka oli vaaraksi terveydelle: ”Mie kuolisin, jos minut pestäisiin!” hän huokaili Hämäläiselle. Tämä ei pitänyt väitettä ihan tuulesta temmattuna, sillä Inarin kunnalliskotiin viety vanhus kuoli hyvästä terveydentilastaan huolimatta – kuulemma vain siksi, että hänet pakotettiin peseytymään.

Kehitys merkitsi virkamiehille myös maanviljelyskulttuurin korostamista, joka suomalais-ugrilaisessa teoriassakin oli nousevan kehityksen huipentuma. Sen rinnalla poronhoitoa pidettiin jopa menneisyyden elinkeinona. Tätä kantaa edustivat merkittävät virkamiehet, kuten varatuomari Arthur Aspelin, joka valittiin vuonna 1922 edistyspuolueen kansanedustajaksi Lapinmaan vaalipiiristä. Hän väitti, ”että poronhoito Lapissa on kuolemaan tuomittu elinkeino sekä että olisi maakunnalle vahingoksi koettaa sitä elvyttää”.

Aspelinin mielestä paimentolaiselämän tukeminen venytti vain siirtymäaikaa maatalouteen. Poronhoidon vaikutuksena ihmisten luonteeseen oli ”– – vastenmielisyys säännölliseen työhön, etenkin maatöihin, epäluuloisuus, ujous, joitten poistamiseen vaaditaan kymmeniä jollei satojakin vuosia. Tässä suhteessa kuvaavaa on, että vaan ani harva lappalainen on mennyt tahi menee valtion ja yhtiöitten järjestämiin töihin, vaikka näissä nykyään maksetaan aivan satumaiset palkat. Ei, mieluummin hän makaa kotona ja kärsii ankaraa puutetta.”

Aspelin vakuutti, että ”maahenki on se ainoa oikea, maan ja kansan pelastaja, jota on va(a)littava, lietsottava, elvytettävä”. Poronhoidon oli hänen mielestään annettava loppua luonnolliseen kuolemaan tai kehitettävä sitä uudelle tasolle. Hänen ehdotuksensa oli muuttaa paliskuntajärjestelmä osuuskunnaksi, jossa yhteisesti hoidettaisiin porot, ilman yksityisille kuuluvia poroja.[68]

Maatalouskulttuurin ylivertaisuus ja kaikkivoipaisuus oli suomalaisille itsestään selvä asia, jota ei sopinut epäillä. Saamelaisten kannalta kehityskulkua saattoi kuvata myös päinvastaisesti. Samuli Paulaharju näki Kittilän ja Muonion porosaamelaisten muuttumisen uudisasukkaiksi arvonalennuksena: ”Tuhatlukuista villiä metsänkarjaa raitioinut paimentolainen on häätynyt hoitamaan tyhmiä ja hitaita lannanelikoita. Huvikseen ja mielihaluikseen juomukaalia kasvattaneen metsänasukkaan on täytynyt ruveta hikipäissään möyrimään entistä porokaarrettaan saadakseen siihen pahaisen perunapellon ja mitättömän ohratilkkareen.”[69]

Samalla tavoin Karl Nickul totesi monien tapausten osoittavan, että luontoa mestaroivat etelän elinkeinojen harjoittajat kärsivät kirveleviä tappioita Pohjois-Suomen karussa luonnossa: ”Usein he aluksi voittivat, mutta toisessa polvessa tavallisesti talttuivat.” Hänen mielestään pohjoisilla alueilla kehittynyt kulttuurimuoto vastasi paremmin paikallisia elämäntarpeita kuin vierasperäinen ”maantieasutus”:

> Maantie osittain vapauttaa asutuksen seudun paikallisista rajoituksista ja tekee sille mahdolliseksi olla vuorovaikutuksessa

niiden seutujen kanssa, joista se on lähtöisin ja jotka maantietä myöten varustavat aineellisilla edellytyksillä. Mutta sen koneisto ei toimi toisissa oloissa, joissa taloudelliset pulat ja muut teknistä kulttuuria ja sen organisointia vaivaavat heikkoudet häiritsevät sen tasaista käyntiä, silloin asutus joutuu kärsimään hätää ja vauraammilla seuduilla kehittyneet tarpeet eivät tule tyydytetyiksi, sen elintaso alenee, sille on järjestettävä hätäapua.[70]

Käsitys saamelaiskulttuurin mahdollisuuksista säilyä ei ollut riippuvainen siitä, suhtautuiko kirjoittaja saamelaisiin myönteisesti tai kielteisesti. Myönteinen tai ihaileva kuvaus saattoi isällisessä alentuvuudessaan sisältää saman käsityksen alkeellisella tai lapsellisella tasolla olevasta luonnonkansasta, jolla ei ollut edellytyksiä selviytyä modernissa maailmassa. Puhdasverisimpiä esimerkkejä tästä asenteesta oli helsinkiläinen kirjailija Erik Therman, jonka tuotannossa tutkijan terävyys ja sosiaalidarvinistiset näkemykset yhtyivät.

Therman oli ruotsinkielinen kirjailija, jonka tuotantoa ei tunnettu suomenkielisissä piireissä, mutta hänen kuvauksensa heijastelivat kiinnostavalla tavalla aikakauden ajattelutapoja. Pääteoksessaan *Bland noider och nomader* (1939) Therman piirsi värikkään kuvan Enontekiön ja Koutokeinon persoonallisuuksista ja elämästä. Hänen vahvuutensa oli arkipäivän havainnoinnissa ja ihmisten kuuntelussa, joiden avulla hän pystyi kuvaamaan yksityiskohtaisesti paikallisyhteisön sisäisiä suhteita ja ristiriitoja. Romanttista taipumusta ilmensi hänen innostuksensa kerätä tarinoita noituudesta ja saamelaisten myyttisestä historiasta.

Suomalaiskansallista kehitysajattelua taas kuvasti Thermanin alentuvan isällinen suhtautuminen saamelaisiin. Rotuteorioihin hän oli tutustunut sen verran, että tarkkaili näennäisen tieteellisesti saamelaisten päänmuotoja, lappalaisten kitukasvuisuutta ja näkkäläläisten neniä. Hänen päätelmänsä olivat kuitenkin hyvin kansanomaisia sovelluksia niistä rotuteoreettisista ajatuksista, joita viljeltiin lehdistössä ja yleistietokirjallisuudessa. Thermanin viittaukset rotuteorioihin olivat vain kuorrutusta perinteisemmälle saamelaiskuvalle, johon kuuluivat niin kulttuurien väliset hierarkiat, käsitykset suomalaisten ylemmyydestä kuin uskomukset luonnonkansan alkeellisesta perusluonteestakin.

Therman näki saamelaisyhteisön paikalleen pysähtyneenä kulttuurina ja vertasi sitä antiikkiliikkeeseen. Kaikki piirteet uskonnollisia käsitteitä, sanastoa ja esinekulttuuria myöten olivat lainatavaraa naapurikansoilta. Omaa oli vain luonnonläheinen lapsellisuus. Therman muisti vähän väliä vakuuttaa, että lappalaiset olivat ”pohjimmiltaan viattoman hauskoja”, ”tietämättömiä raukkoja” ja ”uskomattoman lapsellisia, lapsia sanan täydessä merkityksessä”. Onneksi sentään suomalainen veri oli tullut antamaan heihin ”enemmän vakavuutta ja sitkeyttä”.[71]

Therman ihaili romanttisesti Enontekiön porosaamelaisia. Se näkyi siinäkin, että hän ajalleen tyypillisesti – ja toisin kuin tutkimus oli osoittanut – kertoi porosaamelaisten edustavan saamelaiskulttuurin alkuperäistä ainesta. Sen rappeutuminen oli alkanut poronhoitajien siirtyessä muihin ammatteihin. Sen sijaan Tenon ja Inarin saamelaiset olivat Thermanille porosaamelaisten rappeutuneempia sukulaisia, puhumattakaan koltista, jotka Petsamossa Thermanin sanoin ”taantuneina viettävät kurjaa elämäänsä”.[72]

Therman selosti vanhoihin saamelaisiin vedoten, että tallollistuvat porosaamelaiset kulkivat ”kurjuutta kohti”. Esimerkiksi Nunnasen taloissa talvisin asuvat Maakkat eli Maggat kuulemma ”todistavat yksimielisesti, että heidän muuttaessaan taas keväällä tuntureille käsi, jonka pitää heittää heittonarua, suopunkia, on epävarma. Käsivarsi on liian pehmeä, jäsenet takkatulen liiaksi lämmittämät”.[73]

Kansallisen historiantutkimuksen pirkkalaissympatioille uskollisena Therman selitti suomalaiset jo vanhastaan saamelaisalueilla asuneiksi, minkä takia ”uudisasukas on sopimaton ja harhaanjohtava nimitys”. Enontekiön suomalaiset hän kuvasi karaistuneiksi erämaan ihmisiksi, jotka olivat ”ottaneet erämaat haltuunsa ja alkaneet elää ihmisen elämää”. Heille oikeus maahan ja veteen, kuten lappalaisiinkin, oli itsestäänselvyys – sen he olivat ”ostaneet sukupolvien kamppailulla”.

Sen sijaan saamelaiset olivat Thermanille luonnonlapsia, kansa joka ”ei ole koskaan niin kastettu eikä uskonnollinen, ettei se perustaisi käsityksiään, mielenlaatuaan ja elämäänsä kivikauteen”. Heihin on helppo vaikuttaa, mitä todisti lestadiolaisuus, josta saamelaiset olivat kirjailijan mukaan ottaneet vain uskon villitsevyyden ja hysterian. Alttius villiintyä vaikutti Thermanin mukaan jopa porolla-ajoon. Hän kehui uudisasukkaita paremmiksi ajajiksi, koska vauhti ei ”päihdyttänyt” heitä kuten lappalaisia. Samaan hengenvetoon hän totesi kuitenkin, että kilpa-ajoissa saamelainen voitti uudisasukkaat. Selitys oli, että ”lappalainen ja poro ovat saman villeyden tartuttamia”![74]

Inarinsaamelaiset 1920–1939

Inarinsaamelainen käänne

”Lappalaistyttö.” Valpu Aikio, Miljoona-Iisakin vaimo Hietamäestä Pohjois-Inarista, jossa poronhoito oli tärkeä elinkeino monille inarinsaamelaisille. Valpu oli omaa sukua Aikio, joten naimisiin mennessä ei tarvinnut vaihtaa sukunimeä. A. Pietinen. SML.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä monta tekijää tuli vaikuttamaan inarinsaamelaiseen kulttuuriin. Tilakeinottelu 1910-luvulla oli kohdistunut paljolti inarinsaamelaisiin, eivätkä 1920-luvulla jatkuneet isojakotoimitukset ja saamelaisalueen varalle laadittu erillislaki pystyneet muuttamaan merkittävästi tilannetta. Vuonna 1920 iskenyt espanjantauti verotti runsaasti nimenomaan (inarin)saamelaista väestöä.

Myös väestösuhteissa tapahtui merkittävä muutos, kun Inarin kunnassa suomalaisten määrä ohitti saamelaisten määrän. Se alkoi näkyä kunnan sisäisen painopisteen muutoksena, kun Muddusjärven kylä – pääpaikkanaan Inarin kirkonkylä – menetti vähitellen kuntakeskuksen asemansa Kyrön kylälle eli Ivalolle. Ivalon seudulla suomalaisten määrä kasvoi nopeasti, samoin kuin kunnanavun ja hätäaputöiden varaan jäävä väestö. Saamelaisten rooli kunnan päättävissä elimissä väheni.

Myös Petsamon maantiestä tuli merkittävä murrostekijä inarinsaamelaiselle kulttuurille. Tie rakennettiin inarinsaamelaisen alueen läpi Nellimiin ja sieltä Petsamoon. Rakentaminen ja sen ympärille syntyvät toiminnot tarjosivat inarinsaamelaisille ansiotöitä ja paransivat kulkuyhteyksiä niin Ivaloon kuin Petsamoonkin. Toisaalta ne toivat mukanaan uusia asukkaita, samoin kuin työntekijöitä tukkityömaille, jotka sijoittuivat juuri eteläisen ja koillisen Inarin metsiin. Inarinsaamelaiset omaksuivat nopeasti uusia vaikutteita sekä hyvässä että pahassa.

ESPANJANORPOJA JA LANNANHOUSUJA

”Kuolema kulkee ja kiertelee pitkin maita ja mantereita”, aloitti kirjailija Juho Koskimaa romaaninsa *Uskollinen vähässä* (1926). Vaikka kaunokirjallinen kuvaus sijoittui eri aikaan ja paikkaan, Koskimaa lienee pohjannut sen omiin havaintoihinsa ja kuulemisiinsa Inarin seudulla vuoden 1920 alkupuolella riehuneesta espanjantaudista.[1] Koskimaan kuvauksessa kuolema muuttui jopa aineelliseksi kulkijaksi Lapin erämaissa:

> Se lensi yli kaljun tunturin ja etsi käsiinsä metsän pimennoissa elelevän asujaimen, jonka olemassaolokin muistettiin vain silloin, kun hän näyttäytyi ihmisten ilmoilla, järkähtämättömällä lyönnillään se kaatoi kiveliöitä hiihtelevän poromiehen niinkuin porovarkaankin, joka vaani laihinta vasaa nälkänsä sammuttamiseksi, se kaahloi yli aapojen, nevojen ja soiden, souteli järven jäillä makailevan usvan läpi yksinäisille saarille, missä joku kalastajaperhe näihin asti oli elänyt leivättömyydessään ja suolattomuudessaan, ja sitten se taas palasi kyläpaikkoihin ja kiersi uudelleen talot, mökit ja puustellit pappiloita myöten.[2]

Saamelaisalue ja erityisesti Inari kokivat ensimmäisen maailmansodan jälkimainingeissa yhden historiansa nopeimmista väestökadoista, kun espanjantauti eli maailmanlaajuinen influenssaepidemia iski alkuvuodesta 1920. Tauti oli raivonnut Suomessa vuoden 1918 jälkeen neljänä aaltona, laajuudeltaan ja

Espanjantauti aiheutti monia murhenäytelmiä. Juhani Jomppasen perheestä vain Aslak (vas.) ja Jouni Piera selviytyivät, jälkimmäinenkin puoliksi kuuroutuneena. Kuva tautia seuranneelta kesältä 1920. Jouni Piera Jomppasen jäämistö / TLK.

INARILAISTEN MUSTA SURMA

Espanjantaudin leviämissuunnasta on erilaisia tulkintoja. Saamelaiset asevelvolliset olivat joutuneet sen kanssa tekemisiin jo vuonna 1919 Oulun varuskunnassa, jossa muutamat saamelaiset olivat kuolleet siihen. Erään tulkinnan mukaan sotilaat olisivat tuoneet sen mukanaan pohjoiseen. Inarin ja Utsjoen vt. aluelääkäri Yrjö Jukolan mukaan espanjantauti näytti levinneen Inariin pohjoisesta. Ensimmäiset kaksi tautitapausta Jukola havaitsi 10. tammikuuta 1920 Kaamasen kylässä, jossa sattuivat myös ensimmäiset kuolemantapaukset viikkoa myöhemmin. Sairastuneet olivat saapuneet Norjasta, minkä takia aluelääkärin mielestä ”taudin lähtöpaikka on selvä”.

Kaksi ensimmäistä kuollutta 18. tammikuuta olivat nuoria ihmisiä, samoin seuraavana päivänä kuollut 19-vuotias poika. Sitä seuraavana päivänä kuoli viisi ihmistä, joista neljä oli parhaassa iässä olevia aikuisia. Seitsemän kuolemantapausta 22. tammikuuta aloitti muutaman viikon mittaisen vyöryn. Jukolan mukaan tammikuun lopulla pitäjän 2 000 asukkaasta sairaina oli 1 800. Pahimmassa vaiheessa Inarin seudun asukkaista oli terveinä kymmenkunta. Toisen lähteen mukaan terveenä oli vain lääkäri, kun hoituritkin olivat sairaina.

Aikalaiskuvauksen mukaan ”eräissä taloissa ovat kuolleet aikuiset ja pienet lapset vaan eloon jääneet, isäin ja äitein joutuessa tuonelaan. – – Ei ollut terveitä sen vertaa, että olisi voitu kuolleita arkkuihin saada”. Inarin kirkkoherra Jalmari Tela menetti taudin alkuvaiheessa paitsi lapsensa, myös 32-vuotiaan vaimonsa.

Kaikista kuolleista lähes puolet oli työikäistä aikuisväestöä, kun taas esimerkiksi vanhusten kuolleisuus kyseisenä aikana vaikuttaa lähes normaalilta. Aikuisväestön kuolemisella erämaaoloissa kesken sydäntalven oli kohtalokkaita seurauksia. Monin paikoin asukkaat olivat ”niin lukuisasti sairaina, että huoneet jäivät lämmittämättä”. Ilman aikuisväkeä jääneet lapset ja eläimet menehtyivät kevättalven pakkasilmoilla.

Tauti laantui yhtä nopeasti kuin alkoikin. Kun taudin puhjettua täyteen tuhoonsa Eenokki Kangasniemi lähti hakemaan lääkkeitä Rovaniemeltä, hänen palatessaan pari viikkoa myöhemmin taudin voima oli taittunut. Utsjoella ja Sodankylässä, puhumattakaan Enontekiöstä, espanjantauti ei ollut lainkaan niin kohtalokas kuin Inarissa.

voimaltaan vaihtelevina eri puolilla Suomea.[3] Pohjois-Lappiin ja Inariin iski toden teolla vasta viimeinen aalto.

Se oli sitäkin kovempi, sillä Inarin kärsimät vahingot olivat suurimmat kaikista yksittäisistä pitäjistä Oulun läänissä ja koko Suomessa. Tauti tappoi kymmenen prosenttia väestöstä vajaan kuukauden aikana tammi-helmikuussa 1920. Parintuhannen asukkaan kunnassa se teki runsaat kaksisataa kuollutta. Taudin pelottavuus oli siinä, että se tappoi erityisesti aikuisiässä olevia miehiä ja naisia. Lapset näyttivät kestävän sitä jopa paremmin kuin aikuiset, minkä takia orpolapsia oli keväällä suuret määrät. Kirkkoherra Jalmari Telan tekemän tilaston mukaan tauti tappoi 49 alle kymmenvuotiasta lasta, mutta kaikkiaan 65 miestä ja 74 naista eli yhteensä 139 aikuista. Kun lisäksi muihin tauteihin kuoli 24 henkeä, kuolleiden kokonaismäärä oli 212.[4]

Menesjärvellä jäi eloon vain yksi komsiolapsi, jonka äiti oli ennen kuolemaansa vienyt navettaan lehmän eteen heiniin lämpimään. Jälkitaudit aiheuttivat lisäongelmia: esimerkiksi Jouni Piera Jomppanen, jonka sisaruksista eli Juhani Jomppasen lapsista monet kuolivat tautiin, menetti jälkitaudin takia lähes kokonaan kuulonsa. Myös Lukkarin Sammelista Solojärvellä tuli umpikuuro. Lusman Piettarin tiedetään käyttäneen taudin torjumiseen karanteenia: hän ei päästänyt vieraita lainkaan sisään ja poltti tervahöyryä häätääkseen taudin. Ella Soini kertoo: ”Yhdessäkin talossa naapuri oli mennyt katsomaan sinne. Lapsia oli vielä elossa ja lapset sanoivat: ’Isä on jo kuollut, mutta äiti nukkuu.’ Ja kuolluhan se oli se äitiki…”[5]

Syyksi taudin voimakkuuteen Lapissa arveltiin myöhemmin heikon ja yksipuolisen ravinnon aiheuttamaa vastustuskyvyn puutetta sekä ”alkuperäisiä olosuhteita”: ihmiset söivät samoista astioista, syljeskelivät lattioille, joilla öisin nukuttiin, ja ”kansallinen tapa siistiä nenä on myöskin tässä tapauksessa tartuntaa edistävä”. Asiantuntijan mukaan ”vähänkään säädyllisimmissä oloissa tauti ei vaikuta”. Pitkät sairaankuljetukset talviaikana päättyivät usein keuhkokuumeeseen ja kuolemaan. Taudin tehokkuutta lisäsi se, että sota- ja nälkäaika olivat tyhjentäneet elintarvikevarastot ja ihmisten kunto oli huono.[6]

Helmikuun lopulla 1920 *Kaleva* saattoi todeta taudin alkavan olla Inarissa ohi, mutta ”tuonen sato onkin kaamea: kolmattasataa ruumista odottaa hautaamista”. Kirkkoherran sairauden takia hautaustöihin päästiin vasta maaliskuun alkupuolella. Inarin kirkonkirjojen merkinnät ovat karua luettavaa. Ensimmäiset kuolleet haudattiin maaliskuun alkupuolella. Sunnuntaina 14. maaliskuuta hautaan laskettiin 22 ruumista, viikkoa myöhemmin 62. Synkin päivä oli 28. maaliskuuta, jolloin siunattiin peräti 93 vainajaa. Loput tautiin kuolleista haudattiin huhtikuun loppupuolella.[7]

Saamelaiselle väestölle espanjantauti merkitsi pahaa suoneniskua. Pelkästään saamelaisten sukunimien perusteella laskettuna puolet kuolleista – satakunta ihmistä – oli saamelaisia, suuri osa inarinsaamelaista väestöä. Erityisen merkittävänä iskua täytyy pitää siksi, että juuri 1920-luvulla inarinsaamelaiselle alueelle erityisesti Ivalon-Nellimin suunnalla alkoi virrata suomalaista väestöä. Vähentyneen inarinsaamelaisen asujaimiston oli vaikea vastata suomalaistumisen paineisiin.

Espanjantaudin vaikutus inarinsaamelaiseen kulttuuriin ei rajoittunut kuolemantapauksiin. Sillä oli myös jälkivaikutuksensa, kun ”espanjanorvot” koottiin lastenkoteihin. Koska Riutulan lastenkotiin mahtui vain vajaat 30 lasta, lopuille lapsille perustettiin Toivoniemen orpokoti vuonna 1920. Lastenkodilla oli kahtalainen merkitys. Yksilön kannalta se oli hyvin myönteinen asia, tarjosihan se lapsille turvapaikan eli kodin ja ruuan. Kulttuurisesti kyseessä oli ongelmallisempi tapaus, sillä lastenkodissa lapset kasvatettiin lähes täysin suomalaiseen kulttuuriin.

Arvi Järventauksen novellikokoelmaan *Tunturikertomuksia* (1921) sisältyy kaunokirjallinen kuvaus ”Nahkahousut”, joka on selvästi saanut vaikutteita Inarin lastenkodin ilmapiiristä. Se kertoo pienestä Aslakista, joka äitinsä kuoltua on joutunut lastenkotiin. Hän on saanut äidiltä lahjaksi nahkahousut, joista tulee koko sopeutumiskehityksen symboli. Ikään kuin vertauskuvana uudelle elämälle silmälasipäinen hoitaja, *riuku*, riistää Aslakin housut ja antaa tilalle kankaiset lannanhousut.

Vastaan hangoitteleva Aslak linnoittautuu huoneeseensa ja kieltäytyy kaikesta yhteistoiminnasta lantalaisten kanssa. Lopulta uusi koti viekoittelee pojan harmonin äänellä, joka on kuin viesti oudosta ja salaperäisestä maailmasta. Se vaikuttaa Aslakiin ”aivankuin vihellys pakomatkalla olevaan jäniksenpoikaan”. Se lamauttaa pojan ja saa hänet ymmärtämään turvattomuutensa, joka johtaa hänet lopulta toisten seuraan.[8]

Lastenkotien henkilökunta oli suomalaista, ja kuten Riutulassa aiemmin, se korosti nimenomaan suomalaisia arvoja. Inarinsaamelainen Ilmari Mattus on todennut, että samalla kun lastenkoti antoi hoidokeille kodin, se ikään kuin vastapalveluksena vaati suomen kielen puhumista ja siten hävitti saamen kielen taitoa.[9] Muutos alkuperäiseen tilanteeseen oli jyrkkä, ja lapsilla oli eriasteisia sopeutumisongelmia. Pienille lapsille se oli arvatenkin helpompaa, mutta orpoihin kuului myös kouluikäisiä lapsia, joilla sopeutuminen uusiin oloisin vaati varmasti enemmän.

Lastenkodeista tuli siis, paitsi lasten henkilökohtaista hyvinvointia ylläpitävä, myös suomalaisuuteen kasvattava laitos. Saamelaiskulttuurin kannalta katsottuna niissä on samoja piirteitä kuin myöhemmissä asuntoloissa, joiden vaikutus niin saamen kielen kuin monien muidenkin perinteisten taitojen säilymiseen oli ongelmallinen. Siinä, missä asuntolaelämä katkesi joulu- ja kesälomien ajaksi, lastenkodeissa asuttiin ympärivuotisesti aikuistumiseen saakka. Täysin suomalaisessa ympäristössä saamen kielen taito heikkeni tai katosi kokonaan.

Siinä, missä Inarin pitäjän suomalaistuminen ennen ensimmäistä maailmansotaa oli ollut vähittäistä, Tarton rauhan jälkeen tahti muuttui. Kuten aiemminkin, saamelaisten lukumäärä pysyi suhteellisen vakiona, eli se oli runsaat 800 henkeä toiseen maailmansotaan saakka. Tilasto on sen suhteen harhaanjohtava, että siihen ei ole laskettu niitä saamelaisia, jotka eivät puhuneet saamea.

vuosi	suomalaisia	saamelaisia
1920	930	806
1930	1 256	840
1940	1 907	820

Suomalaisen ja saamelaisen väestön määrä Inarissa vuosina 1920–1940 T. Nahkiaisojan mukaan.

Sen sijaan suomalaisten määrä nousi nopeasti. Vuoteen 1930 mennessä nousu oli 26 prosenttia, 1930-luvun kuluessa 35 prosenttia. Suomalaisten määrä lisääntyi Tarton rauhan ja talvisodan välisenä aikana yli viisikymmentä prosenttia. Varsinainen muuttoaalto Inariin tapahtui 1930-luvulla. Muuttaneiden joukossa oli runsaasti itsellisiä ja työmiehiä, mikä kertoi tilapäistöiden, kuten metsätyömaiden ja tietöiden, suuresta määrästä. Nahkiaisoja toteaa, että kun 1920-luvulla väkiluku kasvoi paljolti syntyvyyden ansiosta, 1930-luvulla väestönkasvuun vaikutti merkittävästi muuttoliike.[10]

Vuosi 1920 oli käänteentekevä, paitsi Tarton rauhan takia, myös saamelaisalueen väestökehityksen kannalta. Inarissa suomalaisten määrä ylitti ensi kertaa saamelaisten vastaavan. Lukumäärät olivat tulleet suurin piirtein tasoihin 1910-luvulla, mutta vuoden 1920 tilastossa suomalaisten määrä nousahti selvästi saamelaisten ohi. Syynä oli paikkakunnan saamelaisten väestönkasvun pysähtyminen juuri tuona vuonna espanjantaudin takia.

Riutulan tila, jossa oli lastenkoti ja koulu, pyrki olemaan mahdollisimman omavarainen niin hallinnon kuin elannonkin suhteen. Lapset osallistuivat tilan toimintoihin ja heitä kasvatettiin suomalaisiin ihanteisiin suomen kielellä. Yllä lastenkoti koululta nähtynä. Alh. korkeushyppääjät Johannes Morottaja, Oskari Nikula, Pekka Morottaja ja Joose Valle. Siida.

paikkakunta	1910		1920		1930	
	koko. väestö	saam.	koko. väestö	saam.	koko. väestö	saam.
Enontekiö	926	95	1 152	174	1 324	163
Utsjoki	488	475	548	491	684	608
Inari	1 384	799	1 782	806	2 264	840
Kittilä	3 143	33	4 609	---	5 286	9
Sodankylä	3 882	58	4 957	109	6 147	131
Petsamo	---	---	1 491	357	2 371	357
Yhteensä	**10 982**	**1 469**	**14 539**	**2 039**	**18 076**	**2 108**

Saamelaisalueen väestö vuosina 1900, 1920 ja 1930.

vuosi	saamelaisia	suomalaisia	yht.
1810	412	20	432
1860	522	179	701
1910	799	776	1 775
1920	806	976	1 782
1930	840	1 424	2 264

Inarin väestösuhteet vuosina 1810–1930.

Väestötilastoista on seurattavissa myös se painopisteen muutos Inarin kunnassa, jonka keskeinen aiheuttaja oli Petsamon maantie. Entinen hallintokeskus, kirkonkylä, alkoi jäädä syrjään, kun taas vilkkaasti liikennöidyn Petsamontien varrella olevat asutukset kukoistivat ja laajenivat. Sama kehitys näkyy myös väestötilastoissa. Niiden mukaan Kyrön kasvuvauhti 1920-luvulla oli huomattava. Kymmenen vuoden kuluessa väestö lisääntyi lähes kolmanneksella. Kuten hallintorakennusten lisääntyminen osoittaa, virkamiesten määrä Ivalon-Kyrön kylässä kohosi.[11]

Toinen kasvukeskus oli Paatsjoen kylä, jonka asukasmäärä kasvoi 1920-luvun mittaan lähes neljänneksellä. Kuten Nahkiaisoja toteaa, syynä senkin kasvuun oli Petsamon tie. Kylä kasvoi erityisesti itsellisten määrän noustessa. Vuonna 1920 heitä oli 16, mutta kymmenen vuotta myöhemmin jo 85. Sen sijaan kruununmetsätorppareiden luku kylässä laski. Muddusjärven kylä, johon kirkonkylä kuului, väkiluvun nousu oli maltillisempaa eli 15 prosentin luokkaa. Inarin kirkonkylällä sijaitsivat edelleen kunnanhuone, metsänhoitajan ja kirkkoherran virkatalot sekä sairaala ja lääkärin virkatalo.

Muissa Inarin kunnan kylissä, Näätämössä ja Paadarissa, asukasmäärä laski 1920-luvun kuluessa. Tämä liittyi kruununmetsätorppareiden määrän vähenemiseen. Näätämöläisten toimeentulo riippui paljolti tilapäistöistä. Kun liikenne Norjaan väheni Petsamon tien valmistumisen myötä, alue alkoi muuttua ”takamaaksi”, jossa elämisen ehdot olivat vaikeat. Paadarin kylän väkiluku väheni vuosikymmenen ensimmäisellä puoliskolla, mutta vakiintui sen jälkeen.[12]

TIEN HISTORIA II: IVALO SOLMUKOHTANA

Lapin matkakertomuksessaan vuonna 1921 suomalainen matkakirjailija Enrst Lampén kuvasi Kyrön kylää: ”Tästä alkaa laivakulku Inarille, tässä on postikonttori, tässä sähkölennätinasema, tässä kauppiaita, tässä rajavartia-asema. – Kyröjä on monta Suomessa, sentähden on seudun postiosoite: Ivalo.” Korkeat mäet ja tunturit ympäröivät Kyrön kylää. Lampén lisäsi: ”Tähän on ehdotettu tulevaksi Lapin läänin maaherran asuinpaikka.”[13]

Kyrö oli siis varsin vaatimaton, mutta kasvava kylä. Lampénin mukaan se oli erotukseksi muista Suomen Kyröistä omaksunut Ivalo-nimen, joka oli itse asiassa naapurikylän nimi. Henkikirjoissa Kyrö ja Iivalo säilyivät kahtena eri kylänä uuteen, vuonna 1939 vahvistettuun kyläjakoon saakka. Iivalon kylään kuului vain kuusi tilaa, kaikkiaan 78 henkeä, lähes kaikki inarinsaamelaisia. Sen sijaan Kyrö oli jo vuonna 1920 kunnan suurin kylä, jossa asui 565 henkeä.[14]

Kyrön etuna uudessa, Tarton rauhan jälkeisessä tilanteessa oli maantie, joka oli valmistunut vuonna 1914. Vuonna 1922 Rovaniemen ja Ivalon väliä liikennöitiin kolme kertaa viikossa. Petsamon tien ansiosta Kyröstä alkoi 1920-luvulla kasvaa vakava haastaja kirkonkylän kuntakeskukselle. Suomalaisen Kyrön vahvistuminen tiesi saamelaisten vaikutusvallan vähenemistä kunnan toiminnoissa. Sitä auttoi se, että maantien jatkaminen Ivalosta kirkonkylään viivästyi.

Vuonna 1919 hätäaputöinä alkanut rakentaminen oli keskeytynyt niin, että viisi vuotta myöhemmin keskimmäinen, louhikkojen kautta kulkeva tieosuus oli kokonaan rakentamatta. Siinä ei ollut edes ratsutietä. Tien puuttuminen teki jatkoyhteydet Ivalosta Inariin hankaliksi. Muutamina leutoina talvina ivalolaisten oli lähes mahdotonta päästä kuntakeskukseen hauraita jäitä pitkin. Myös perinteinen tapa kulkea hevosilla rantoja pitkin Norjaan ostoksille alkoi tuntua vaivalloiselta, kun. samaan aikaan maantien tarjoamat yhteydet etelään lisääntyivät.[15]

Inarin maantien saamista pidettiin kyllä tärkeänä, olihan kyseessä sentään kunnan keskus. Tienmittausta jatkettiin vuonna 1922 Muddusjärvelle saakka, jossa oli runsas asujaimisto, lastenkoti ja kaksi kouluakin. Myös Utsjoen polkua alettiin laajentaa ratsutieksi samana vuonna. Tieosuudelle rakennettiin tarvittavat porrastukset ja sillat.[16] Petsamontie meni kuitenkin edelle valtion tärkeysjärjestyksessä.

Tarton rauhan syntyessä Petsamontietä oli valmiina vain lyhyt 15 kilometrin pätkä Kyrön kylästä Könkäänjärvelle. Sitä saattoi kulkea kesäisin hevosella. Maantietä Petsamoon ruvettiin jatkamaan vuonna 1921. Hanke, jonka kokonaisbudjetti oli 26 miljoonaa markkaa, oli määrä toteuttaa kolmessa vuodessa. Tie Nautsiin saakka valmistui syksyllä 1922, ja linja-autoliikenne alkoi seuraavana vuonna. Rakentaminen edistyi jatkossa hitaammin, ei vähiten sen takia, että kehittyvä automobiililiikenne edellytti parempia teitä. Petsamon tie, jota alettiin nimittää Jäämerentieksi, oli valmis Liinahamariin saakka vasta vuonna 1930.[17]

Petsamon tien rakentaminen toi mukanaan paljon uutta väestöä, josta osa jäi asumaan kuntaan, yleensä Ivalon-Nelli-

Tirron väkeä 1920-luvulla: ”Vesko-Ranssu” eli Frans Veskoniemi oli nainut talon ainoan tyttären Kaisa Mattuksen ja siirtyi talon isännäksi. Hän puhui sujuvasti saamea. Lapset Kaisa ja Hans. Tirron talo edusti niin hyvin ”perinteistä” inarinsaamelaista asumusta, että se siirrettiin vuonna 1961 Inarin saamelaismuseoon. Siida.

Pekka Paadar kesäkotansa edustalla 1925.
Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

Sammel Valle Inarista.
Valok. Samuli Paulaharju 1925. SKS.

”Oskar Uula Musta kenkäheinää panee kenkäänsä Inarin Junnaksessa.” Valok. Samuli Paulaharju 1925. SKS.

min seudulle. Työmaat ja kasvava väestö kasvattivat läpikulkuliikennettä, samalla kun kauppojen ja majoitusliikkeiden tarve lisääntyi. Kun myös Norjan yhteydet vähenivät, ihmiset käyttivät yhä enemmän paikallisia kauppoja. Ivaloon perustettiin 1920-luvun kuluessa kymmenkunta kauppaa.

Inarin kirkonkylällä toimi samana aikana kolme kauppaa. Kolmas kaupallinen keskus oli Paatsjoki, jossa elinkeinoilmoituksen teki 1920-luvulla neljä kauppiasta. Kauppatoiminta oli pitkälle suomalaisten käsissä, sillä saamelaisia mukana oli vain kolme, Matti Antinpoika Sarre ja Johan M. Saijets 1920-luvulla ja myöhemmin Petsamon Kauppaa hoitanut M.M. Saijets.[18] Maantien vaikutus kaupankäynnin suuntaan oli selvä. Viranomaiset huomasivat jo vuonna 1923, että Etelä-Inari sai tavaransa pääosin Rovaniemen suunnasta, kun taas Pohjois-Inari ja Utsjoki olivat edelleen kauppayhteydessä Norjan kanssa.[19]

Kuntaan muuttava väestö oli pääosin liikkuvaa työväestöä, joka eli pitkälti tilapäistöillä. Kunnan hätäaputöiden lisäksi tarjolla oli 1920-luvulla erityisesti kaksi sesonkiluonteista tulonlähdettä: tukkityöt ja kullankaivu. Norjalainen tukkiyhtiö ATIF (Allmänna trävaru aktiebolaget i Finland) ja myöhemmin sen työn jatkaja Pasvik Timber hakkasivat Inarin alueella useina vuosina 1920-luvun lopulta lähtien. Talvitöiden lisäksi tarjolla oli uittotöitä, kun tukkeja kuljetettiin parinkymmenen hinaajan laivastolla Paatsjokea pitkin Kirkkoniemen sahalaitoksille.[20]

Metsänhakkuu ja uitto toivat työtä myös inarilaisille, ja erityisesti Nellimin alueen saamelaisetkin saivat niistä osansa. Tukkitöiden ongelmana oli töiden epäsäännöllisyys niin, että erityisesti Ivalon seudulla saattoi olla runsaasti työväkeä odottamassa töiden alkamista. Tukkityömaat eivät maksaneet kunnolla paikallisista tuotteista, mikä herätti tyytymättömyyttä.[21] Petsamon rajavartiostoa moitittiin välinpitämättömyydestä ATIFin toimintaan, kun se kuljetti valtavat määrät elintarvikkeita ja rehuja Norjasta Inarissa sijaitseville työmailleen.[22]

Vielä epävarmemmaksi tulonlähteeksi osoittautui kullankaivu, johon erityisesti lehdistössä asetettiin suuria odotuksia. 1920-luvun puolivälissä Ivalossa koettiin uusi kultakuume, kun Ivalojoella juhlittiin suuria kultahippuja. Sekä suomalaiset että muutama ulkomainenkin yhtiö kiinnostui asiasta. Paikalla käyneet ulkomaiset asiantuntijat alkoivat puhua kultateollisuudesta, jonka myötä Ivalosta tulisi Suomelle yhtä tärkeä kuin Kalifornia oli Amerikalle.[23]

Innostus hiipui kuitenkin nopeasti. Vuonna 1925 perustettu Oy Ivalojoki Ab päätyi konkurssiin jo kaksi vuotta myöhemmin. Samoin kävi Oy Lapin Kulta Ab:lle, joka vain vuoden kestäneen toimintansa aikana ehti hankkia 76 valtausta. Jälkimmäinen ilmoitti, että kullanhuuhdonta Ivalojoella oli osoittautunut kannattamattomaksi. Myös ulkomaiset yhtiöt lähtivät vähin äänin.[24] Lehdistön innostus ja huhut vetivät kuitenkin pohjoiseen toiveikasta väkeä, joka useana vuonna turhaan odotteli töiden alkamista.

Runsas liikkuva väestö loi kunnassa paitsi paineita hätäaputöille myös järjestyshäiriöitä. ”Jätkien” maine kansan parissa oli muuallakin huono, ja sitä lisäsivät runsas alkoholinkäyttö ja tappelut, joita tavalliset ihmisetkin näkivät Ivalon kylällä. Sanomalehdissä Ivalosta tulevat huonot uutiset lisääntyivät. Erityisesti viinankeitto ja trokaus olivat Ivalossa suuri ongelma.[25] Maaliskuussa 1927 Ivalossa pidettiin jopa kansalaiskokous, jossa pohdittiin yltyvää rikollisuutta. Paikkakunnalla oli juuri tehtyä murhakin, ja käräjillä luettiin jatkuvasti viinanmyyntisyytteitä.[26]

Sen lisäksi, että Ivalossa oli vain yksi poliisi, ivalolaiset rupesivat valittamaan myös nimismiehen syrjäistä asemapaikkaa kirkonkylällä: ”Eiköhän paljon paremmin Ivalo sopisi nimismiehen asuinpaikaksi, sillä Ivalo on vilkkaan keskuksen ja kauttakulun kylä talvella ja kesällä ja aina liikenne näyttää lisääntyvän”, valitti nimimerkki ”Ivalolainen” maakuntalehdessä. Kunnanvaltuustossa vuonna 1925 kyröläiset kauppiaat Ilo Kyrö ja Aukusti Puhakka vaativat nimismiehen virkatalon siirtämistä Ivaloon.[27]

Muutenkin kirkonkylän asema kuntakeskuksena alkoi joutua keskustelunalaiseksi. Vaikka maantie Inariin valmistui lopulta vuonna 1925, oppositio Ivalossa oli ehtinyt jo kasvaa melkoiseksi. Kyrön isännät olivat jo aiemmin, leikillään ja vakavamminkin, puhuneet keskuksen muuttamisesta Ivaloon tai jopa oman Ivalon tai Kyrön kunnan perustamisesta.[28] Nyt vaatimukset lisääntyivät.

Pohjois-Inarin kehittäminen oli kunnan toiminnoissa etusijalla vielä 1920-luvun loppupuolella. Sitä kuvasti se, että kansakoulu Toivoniemeen valmistui syksyllä 1926, Riutulaan 1927 ja Kaamaseen 1928.[29] Muutosta osoitti kuitenkin se, että Törmäsen koulun rakentaminen siirrettiin Paatsjoen koulun edelle, päinvastoin kuin alkujaan oli suunniteltu. Törmäsen koulu valmistui jo vuonna 1929 ja Paatsjoen 1937.[30]

Virastot alkoivat keskittyä Ivaloon. Vuonna 1924 sinne oli rakennettu metsähallituksen virkatalo sekä nimismiehen kanslia ja asuintalo samaan ryppääseen kasarmin, postitoimiston ja matkailumajan kanssa. Lennätinkonttorin lisäksi Ivalossa sijaitsi ATIF-yhtiön konttori sekä metsäpäällikön tukikohta, komea Korkeamännikkö. Virastoja ei rakennettu Kyrön puolelle, vaan joen etelärannalle. Terveyspalveluista

Inarinsaamelainen ”Ingan-Antin-Antti” (Aikio) toimi koko 1920- ja 1930-luvun Inarin kunnan esimiehenä. Hänen suomalainen kutsumanimensä olikin Kunnan-Antti. Myöhemmin hän toimi pankinjohtajana. Sotien jälkeen toisen Antti Aikion rötöstelyt vaikuttivat siihen, että hän muutti viralliseksi sukunimeksi Avaskarin. Kuva yhdessä veli Hannun kanssa on ilmeisesti otettu Hietaniemessä tai Väylän Palttoniemessä. Hannulla on inarilaiset paulat kengissään. EAK.

KUNNAN SAAMELAINEN ESIMIES

Uusi kunnallislaki 1917 lopetti kunnalliskokoukset ja määräsi vaaleilla valittavat kunnallisvaalit pakollisiksi tietyn määräajan jälkeen. Inarissa se aloitti vuoden 1919 alusta. Ensimmäisen kunnanvaltuuston 12 jäsenestä saamelaisia oli vain kaksi, seppä Yrjänä Sarre kirkonkylältä ja Antti Aikio Väylästä. Vuosina 1919–1945 saamelaisten rooli Inarin kunnanhallinnossa väheni niin, että esimerkiksi kunnanvaltuuston puheenjohtajissa ja varapuheenjohtajissa ei esiintynyt ainuttakaan saamelaista, vaikka nämä muodostivat kunnan väestöstä kaksi viidesosaa.

Sen sijaan kunnallislautakunnan esimiehenä toimi koko 1920- ja 1930-luvun ajan inarinsaamelainen Ingan-Antin-Antti (Aikio). Kunnalliskokouksen pitkäaikainen esimies, katekeetta Matti Lehtola oli 1910-luvulla ottanut terävän saamelaispojan kisällikseen ja koulutti hänestä työnsä jatkajan. Lehtola jäi esimiehen tehtävistä järjestelmän vaihtuessa 1919. Aikio oli monitaitoinen mies, jolle kasaantui monenlaisia tehtäviä. Kunnallisten tehtävien lisäksi hänellä oli sivutoimi kauppias Frans Kangasniemen kirjanpitäjänä, ja hänet valittiin seurakunnan kirkonisännäksi eli kirkkoväärtiksi. Kun Petsamon Osuuskauppa laajeni Inariin, Aikio valittiin sen hallintoneuvostoon. Kunnan painopisteen muutos näkyi hänen elämässäänkin niin, että vuonna 1939 hän muutti kunnantoimiston Ivaloon. Hän luopui esimiehen tehtäväksi ja siirtyi pankkialalle.

ensimmäisenä apteekki muutti Ivaloon, kun kirkonkylän apteekki paloi 1924.[31]

Ivalon keskustaan suunniteltiin vuonna 1925 oman rukoushuoneen rakentamista sekä Ivalon muodostamista omaksi seurakunnakseen.[32] Koulun lisäksi kylään saatiin kappelikoulu, joka rakennettiin sekä koulunkäyntiä että jumalanpalveluksia varten.[33] Vuonna 1928 ivalolaiset saivat ensimmäisen kerran enemmistön myös kunnanvaltuustossa. Heille kuului nyt seitsemän paikkaa, kun taas muille jäi neljä paikkaa. Ainoa saamelainen valtuustossa 1920-luvun lopulla oli talokas Antti Aikio, joka jatkoi kunnan esimiehenä.

Ivalon merkitys näkyi myös matkailijoiden määrässä, joka vuonna 1927 kohosi 3 000 henkeen, kun se aiemmin oli ollut parisentuhatta.[34] Tavaraliikenteen lisäksi pohjoisen teillä lisääntyi matkailijaliikenne ja yksityinen autoilu. Vuodesta 1921 alkaen turistit viilettivät autobusseissa 50 kilometrin tuntivauhdilla kohti eksoottista Petsamoa. Seuraavana vuonna kuorma-autojen suurimmaksi sallituksi nopeudeksi määrättiin 20 kilometriä tunnissa päiväsaikaan ja yöllä 15 kilometriä. Talvisin liikennettä rajoittivat sääolot, sillä esimerkiksi Kaunispään tuntureilla tie saattoi olla lumimyrskyjen takia tukossa viikkokausia. Kelirikkoaikana taas teillä ei voinut ajaa autoilla.

Maantien rakentamisen yhteydessä pystytettiin väliaikaisia tiloja työmiesten tarpeisiin. Samassa yhteydessä alettiin rakentaa myös varsinaisia majataloja, jotka valmistelivat matkustajaliikenteen kasvua. Petsamontien varteen Ivaloon, Könkäänjärvelle ja Virtaniemeen oli saatu majatalot jo ennen Tarton rauhaa. Vuonna 1922 valmistui myös Mustolan majatalo. Ukonjärvellä olevan majatalon lisäksi Inarin kirkonkylällä oli kolme majataloa, niistä tunnetuin ehkä ”Ranta-Antti” Morottajan liike vuoteen 1931 saakka. Myös Kaamasessa oli majatalo.[35]

Inarin kunnan painopiste alkoi siirtyä Ivaloon. 1930-luvulla. Sairasmaja muuttui kunnansairaalaksi vuonna 1932, jolloin myös lääkäri muutti Ivaloon. Samana vuonna VPK muutti Ivaloon, kuten myös palomestarin virka kaksi vuotta myöhemmin. Ratkaiseva tapaus kuntakeskuksen siirtymisen kannalta oli vuosi 1938, kun kunnan esimies Antti Aikio siirsi toimistonsa Ivaloon. Vain kirkkoherra Tuomo Itkonen pysyi sitkeästi kirkonkylällä niin, että seurakunnan siirtymistä saatiin odottaa sota-aikaan asti. Inarissa vieraillut matkailija kirjoitti vuonna 1938:

> Inarin kirkonkylä näyttää vähin erin kadottavan merkityksensä. Kaikki virastot on siirretty komeaan Ivaloon (ent. Kyrö), joka onkin nykyään kehittynyt valtavaksi keskukseksi Rovaniemen Petsamon suurliikenteen ansiosta. Kunnantoimisto on näihin asti ollut Inarissa, mutta nyt sekin on viety Ivaloon. Ainoa on vielä mahtava kirkko, ja komea pappila, jossa kaikkien rakastama kirkkoherra Itkonen julistaa ijäisiä totuuksia niin suomeksi kuin saamiksikin.[36]

Kun Inarin kirkko paloi pommituksessa talvisodan aikana, Ivalo alkoi muuttua myös seurakunnan keskukseksi. Sosiaalihuollon tarkastaja valitteli tosin, että ”ainakin jos lappalaisten olosuhteet otetaan huomioon, on entinen kirkonkylä keskeisempi paikka”. Itkonenkin sai uuden viran Keminmaasta jatkosodan syttyessä ja siirtyi sinne. Seuraajan vaalisaarna pidettiin jo Ivalossa, jonne myös kirkkoherranvirasto rakennettiin sodan jälkeen.

Jatkosodan loppuvuosina syntyi ajatus erityisen saamelaispapin viran perustamisesta Inariin. Hankkeen takana olivat katekeetta Laura Lehtola ja sotilaspappina Lapissa toiminut A.I. Heikinheimo, myöhempi tuomiokapitulin notaari. Vuonna 1945 piispainkokous myönsi varat uuteen virkaan, jossa aloitti Niilo Mattila.[37] Voi olla, että saamelaispapin virka Inarissa oli eräänlaista korvausta siitä, että kirkkoherran virka oli siirtynyt Ivaloon.

TIEN HISTORIA III: INARINSAAMELAINEN TAPAUS

Nellim Paatsjoen kylässä oli alkujaan tila, jonka Nuoran Pekka eli Petteri Petterinpoika Saijets oli perustanut Konkelovuonon perukkaan 1860-luvulla, joskin virallinen perustamisvuosi oli 1876. Vuosisadan vaihteessa paikalla ei ollut muita asukkaita kuin Pekan pariskunta sekä poika Juhan Matti Saijets perheineen. Vuonna 1920 Nuoran Pekka kuoli espanjantautiin, samoin kuin kolme Juhan Matin lasta.[38]

Paatsjoen kylä koostui lähinnä hajallaan sijaitsevista erämaataloista, joiden toimeentulo perustui pienimuotoisen poronhoidon ohella metsästykseen ja kalastukseen. Mahdollisimman suuren omavaraisuuden saavuttamiseksi taloissa oli myös lehmiä ja lampaita. Erämaajärvien lisäksi kalaa pyydettiin Paatsjoesta verkoilla, uistimella, pitkälläsiimalla tai kulkuttamalla eli kulkuverkoilla.[39]

Ennen maantietä ja kauppoja ostotavara haettiin pororaidoilla Norjan Reisivuonosta ja Näätämöstä. Rahaa ei yleensä ollut, joten ostokset maksettiin pääasiassa poronlihalla ja riekoilla. Kulku kävi parhaiten talvella, ja matka kesti yleensä runsaan viikon. Yhdellä tai kahdella porolla matkaan ei kannattanut lähteä, koska ostoksia piti tehdä koko vuoden

tarpeiksi. Kauppareissulle valjastettiin yleensä kokonainen pororaito. Jauhojen lisäksi Norjasta tuotiin kahvia, sokeria ja suolaa.[40]

Esinäytöksenä muutoksille Paatsjoen alueella voi pitää vuoden 1916 ”pumpulitalvea”. Kauppareittien tukkeuduttua maailmansodan myötä Venäjän sotatarvikekuljetuksia rahdattiin kolmea reittiä, joista yksi vei Norjan Kirkkoniemestä Rovaniemelle. Suuria puuvilla- eli pumpulipaaleja kuljetettiin Tampereelle puuvillatehtaan tarpeisiin, joskin painostaan päätellen paalit sisälsivät asetarvikkeita.[41]

Itä-Inarissa reitti kulki Ivalosta Nirrolaan, sieltä Nangu- ja Tsurnuvuonoa pitkin Peskan kannaksen yli Lusmavuonolle, Paatsjoen luusuasta Nuoran-Pekan torppaan ja sieltä Paatsjokea pitkin Vaggatem-järven kautta Kirkkoniemeen. Kuljetukset kestivät vain yhden kevättalven, mutta mukana oli 800 hevosta, 1 000 poroa ja 1 200 miestä. Kuljettajille maksettu rahapalkka houkutteli myös inarinsaamelaisia, joista monet saivat näin ensimmäiset kokemuksensa ansiotyöstä. Kolttien tiedetään olleen mukana töissä luultavasti Venäjän puoleisilla osuuksilla.[42]

Petsamon maantien varteen muotoutui 1920-luvulla Nellimin kylä. Aiemmin Konkelovuonon perukassa asui Juhan Matti Saijets perheineen ”Lapin oloihin nähden vauraalla tilallaan”. Tientuloa tiesi se, kun TVH vuonna 1920 rakensi kaksihuoneisen kelorakennuksen tienrakentajia varten vuonon perään. Kaksi vuotta myöhemmin Arvid Kokko haki tonttia nimellä Kokkola ja rakensi hirsistä yksihuoneisen rakennuksen. Kun tie Ivalosta Nellimiin valmistui 1920-luvun puolivälissä, kaksi suomalaista tientekijää rakensi talon ja asettui pysyvästi Nellimiin.[43]

Maantien myötä Paatsjoen kylän kaupankäynnin suunta alkoi muuttua. Ivaloon oli aiempaa helpompi matkustaa, mutta erityisesti Petsamosta sai tullivapauden ansiosta tavaraa edullisemmin kuin konsanaan Norjan kaupoista. Norjan yhteys alkoi katketa, minkä myötä liikenne luoteisen Inarin erämaataloissa väheni. Kasvava turismi vilkastutti ja vaurastutti Nellimiä, kun kievareita ja matkailumajoja rakennettiin tien varteen. Matkailijoille järjestettiin vapaa-ajan ohjelmaa, ja esimerkiksi taimenenpyynnissä Paatsjoella tarvittiin paikallisia soutajia.[44]

Huomattavimpana muutostekijänä Itä-Inarissa lienevät kuitenkin olleet tukkityömaat. Savottojen alkamisesta on erilaisia käsityksiä[45], mutta lehtitietojen mukaan norjalainen ATIF hakkasi jo talven 1920–1921 aikana yli 100 000 tukkia, joista ”jokainen vastaa noin kolmea tavallista tukkia”. Paperipuun sijasta norjalaisten kohteena oli siis järeä tukkipuu. Uittoväyläksi tuli Paatsjoki, jota pitkin tukit uitettiin Kirkkoniemeen. Talven 1924–1925 aikana Inarin Luusuassa hakattiin 150 000 tukkia, kahta talvea myöhemmin Kontosjoella ja Sulkusjoella sekä Paatsjoen pohjoispuolella kaksin verroin enemmän.[46]

Nuora-Juhanin kesätupa 1930-luvulla. Piisin ääressä Nuoran-Petteri eli Juhan Petteri Saijets vaimonsa Aili Marjan (o.s. Mattus) kanssa. Tyttäristä Aili Katariina kokkaa ja Aune Valpu istuu äidin vieressä. SML.

Suurta osaa Inarin metsistä suojeli vuonna 1922 määrätty ja vuonna 1927 tarkistettu laki suojametsistä. Metsärajan alenemisen estämiseksi hakkuut suojametsäalueella sallittiin vain metsähallituksen luvalla. Sen ulkopuolelle jäivät kuitenkin Inarijärven etelä- ja kaakkoispuolella olevat metsät, johon hakkuupaine suuntautui. Näitä olivat erityisesti Njammijärven, Paatsjoen, Nellimin sekä Sarmi- ja Nangujokien alueet.

Nellimin uittorännin tekoa 1930-luvulla. Aukeaman kuvat ovat nellimiläisen valokuvaajan Pekka Paadarin kokoelmasta. LMM

Inarinsaamelaisia neitoja Nellimissä 1935: vas. Inga Paadar (myöh. Vahlqvist) ja siskonsa Alli (myöh. Korhonen). Valok. Pekka Paadar. LMM.

Nuoret kulttuurit kohtaavat Nellimissä 1930-luvulla. Vas. Tauno Keskitalo, Esko Valle ja Arvo Saijets. Valok. Pekka Paadar. LMM.

Nellimiläinen Matti Saijets etualalla naureskelee tuttujen leikkiä, josta ei ole säilynyt tietoa. Valok. 1929 Pekka Paadar. LMM.

Tarton rauhan myötä Paatsjoki tuli vapaaseen käyttöön uittoväylänä, jota pitkin vuonna 1922 uitettiin ensimmäiset tukkierät Sarminiemestä Pasvikin sahalle. Uittoa kehitettiin Kemijoelta saatujen kokemusten pohjalta. Suurimmat savotat ajoittuivat vuosiin 1928–1930, jolloin Inarista hakattiin noin 610 000 runkoa. Suuri työmaa oli esimerkiksi Sarmijoella, jossa vuonna 1928 oli töissä kaikkiaan 3000 miestä ja 300 hevosta.

Inarin työmaat olivat monella tavoin houkuttelevia etelämpää tuleville työmiehille. Kemijoella puhuttiin jopa ”Inarin kuumeesta”. Palkat pohjoisessa saattoivat olla jopa kolmannesta paremmat kuin etelämpänä. Tullivapauden ansiosta ruoka taas oli jopa puolta halvempaa. Myöhempien haastattelujen mukaan veroja ei pidätetty: ”Ei kuntakaan verottanu silloin semmosesta tyhjästä miehestä, joka tuolla liikku.” Tukkityö oli ruumiillisestikin helpompaa sikäli, että puissa ei ollut raskasta tykkylunta ja puu oli pehmeämpää: ”Se ei ole niin pihkanen kuin tämä ja lylynen kova.”[47]

Myös paikkakuntalaiset osallistuivat tukkitöihin. Savotoissa oli erilaisia tienestejä. Parhaat tulot sai ajamalla tukkikuormia omalla hevosella ja ylipäätään osallistuminen tukkitöihin löi leiville. Varsinaisen hakkuun lisäksi töitä riitti kesäisin uitossa, kun tukkilauttoja uitettiin Paatsjokea pitkin Norjan puolelle Kirkkoniemen sahalaitoksiin. Töihin tarvittiin myös esimerkiksi jääteiden kunnosta huolehtivia ”vesittäjiä”.[48]

Paikkakuntalaiset alkoivat varsin pian myös huoltaa tukkityömaita. Esimerkiksi Onnelan talon isäntä Yrjö Sarre rakensi suuren hevostallin, jota hän vuokrasi hakkuumiehille. Tallin yhteydessä oli sauna, jota lämmitettiin iltaisin työmiehille maksua vastaan. Isäntä alkoi toimittaa savottamiehille myös kauppatavaraa. Erämaatalot toimivat usein muutenkin savottamiesten majapaikkoina.[49]

Irja Jefremoff luonnehtii: ”Suuret savotat työllistivät inarilaisia, mutta toivat myös paljon muuta väestöä kautta Suomen. On paljon esimerkkejä siitä, miten paikallinen väestö – inarinsaamelainen väestö erityisesti – nopeasti löysi alueelleen tulleista savottatyömaista ja niiden työväestön tarpeista mahdollisuuksia ansiotoimintaan. Perustettiin erämaakauppoja,

T. I. Itkonen ja Uula Morottaja Talvitupalompolossa, Sulkusjärven eli Tulliniemen tilan talvipaikan edustalla. Paikka kuului Sarre-suvulle. Valok. Frans Äimä. Siida.

tarjottiin ruoka- ja saunapalveluita, kuljetuspalveluita, talleja hevosille."[50] Myös uusia vaikutteita levisi, kuten T.I. Itkonen todisti palatessaan Koltan-Lapin retkeltään vuonna 1926:

> Ennen Inarin rajaa ohitimme valtion hakkuualueen, missä vain lukuisat kannot ja oksat todistivat paikalla kasvaneesta havumetsästä. Vasko [Moshnikoff] tiesi kertoa, että koltat ja Inarin lappalaiset olivat ruvenneet käyttämään muoniolaisten savottamiesten esimerkin mukaan keveitä, hevosrekien mallisia tukkirekiä. Vankka härkäporo saattoi niillä vetää pari kolme hirttä kerrallaan. Muoniolaiset kuuluivat antaneen poroilleen joka päivä apettakin, jonka voimalla ne pysyivät paremmassa kunnossa kuin pelkällä jäkälärehulla.[51]

Inarinsaamelaiset siis käyttivät hyväkseen kotinurkille tulleita ansiotöitä. Kääntöpuolena oli omavaraistalouden muutos kohti rahataloutta, joka oli herkkä suhdannevaihteluille. Työt olivat sesonkiluonteisia, joten niistä ei riittänyt elantoa koko vuodeksi. Niiden takia kuitenkin perinteiset elinkeinot saattoivat tulla vain puolittaisesti hoidetuiksi.

Vuosi 1935 merkitsi uutta vaihetta Nellimin kehitykselle. Pasvik Timber -yhtiö rakensi uittomiehilleen kolmihuoneisen rakennuksen sekä ison kämpän sillantuntumaan.[52] Samana vuonna Nellimiin asettui myös yrittäjä Fredi Fredlund, joka oli havainnut paikan edullisen sijainnin sekä kaupankäynnin että tukkiliikkeen kannalta. Nellim oli ainoa paikka, jossa Inarijärvi ulottui Petsamoon menevän maantien varteen. Vuono oli tarpeeksi leveä tukkilauttojen kuljetukseen ja Nellimjoen kosket pitivät rantavedet sulina keskitalveen saakka. Lähes koskemattomat mäntymetsät kasvoivat pitkin järven itäisiä rantoja.[53]

Fredlund ryhtyi aluksi teurasporojen välittäjäksi Itä-Inarin erotuksilta Petsamoon ja Norjaan. Se paransi paikallisten toimeentuloa, kun lihan menekki kasvoi. Samoin Fredlund avasi kalamarkkinat ja osti kalaa paikkakuntalaisilta, joiden kalastus oli aiemmin rajoittunut kotitarvepyyntiin. Fredlund rakensi kauppatalon norjalaisilta ostamistaan tukeista. Hän perusti myös Nellimin sahan, ensisijaisena markkinointikohteenaan Petsamon nikkelikaivokset. Vaikka työmiehet sahalle tulivat muualta, Fredlundin järjestämät hakkuut sahalaitosta varten työllistivät myös paikkakuntalaisia. Kun Nellimiin alkoi ilmaantua oman sahan tavarasta tehtyjä rakennuksia, paikka alkoi näyttää yhä enemmän kylältä. [54]

Vuonna 1938 Pasvik-Timberin savotalla esiteltiin myös tekninen uutuus, moottorisaha, joka painoi 150 kiloa. Sen käyttö vaati viisi miestä. Moottorisahan "konehtöörinä" toimi Martti Saijets, joka autoilijana oli tutustunut erilaisiin koneisiin. Kokeilu ei ollut pitkäaikainen, sillä moottorisahalla kaadettiin kaksi puuta, minkä jälkeen se meni epäkuntoon. Seuraava moottorisaha tuli vasta saksalaisten mukana, eikä senkään menestys ollut kehuttava.[55]

Paatsjoen kylän merkityksen korostuminen näkyi 1930-luvulla kaupankäynnin vireydessä. Paatsjoelle perustettiin peräti kuusi uutta kauppaa, niistä kolme Jäniskosken työmaiden yhteydessä vuonna 1938 Tässä suhteessa Paatsjoki ajoi ohi Ivalosta (viisi uutta kauppaa) ja kirkonkylästä (kolme).[56] Fredlund itse myi puotinsa Takalappi Osuuskaupalle jouduttuaan hintakilpailuun Petsamon Osuuskaupan kanssa, jolla oli varaa laskea hintoja alle omakustannusarvon. Kaupanhoitajaksi tuli utsjokelainen Joosef Guttorm, joka siitä lähtien tunnettiin nimellä "Taka-Lapin Jooseppi".[57]

Koko 1920- ja 1930-luvun Paatsjoen kylä oli hyvin edustettuna myös inarilaisessa ja saamelaisessa kulttuurielämässä. Juhan Matti Saijets toimi pitkään kunnan- ja kirkkovaltuuston jäsenenä. Hän joutui puolustamaan muun muassa Fredlundia kirkkoherra Tuomo Itkosta vastaan, tämä kun piti Fredlundia pahamaineisen uskonnollisen lahkon, åkerblomilaisten edustajana.[58]

Toinen itäinarilainen merkkihenkilö oli Uula Morottaja Sulkusjärveltä, "hyvin valistunut Paatsjoen puolen luottamus-

mies". Kunnan ja seurakunnan luottamustoimien lisäksi hän hoiteli monenlaisia asioita: toimi kirjurina paliskunnan kokouksissa ja lukijana erotuksissa, toimitti kolttasaamelaisten asioita ja luki postillaa hartaustilaisuuksissa, suorittipa tarvittaessa hätäkasteenkin naapuriperheiden lapsille. Hän työskenteli myös parin kolmen akateemisen tutkijan runsastietoisena kielimestarina, samoin kuin tuli tunnetuksi *Sabmelaš*-lehden ensimmäisenä inarinkielisenä avustajana.[59]

JÄTKISTYVIÄ LAPPALAISIA

Inarinsaamelaisten asema niin julkisuudessa kuin virkamiesten ja tutkijoidenkin toiminnassa näyttää muuttuneen 1920- ja 1930-luvuilla aiempaan verrattuna. Vielä vuosisadan alussa inarinsaamen kieltä oli pidetty merkittävänä niin, että sitä oli tutkittu ja sillä oli julkaistu kohtalaisen runsaasti kirjallisuutta. Monet virkamiehet ja tutkijat opettelivat saamen kielen. Inarinsaamelaisten äidinkielisen opetuksen järjestämiseksi kaavailtiin innostuneimmissa suunnitelmissa jopa omia kouluja.

Vuoden 1918 jälkeen inarinsaamelaista kirjallisuutta ei julkaistu lainkaan kymmeniin vuosiin uusintapainoksia lukuun ottamatta. Haaveet inarinsaamelaisten omasta koulusta eivät enää kiinnostaneet viranomaisia. Paikalliset virkamiehet eivät opetelleet inarinsaamea, sillä jopa kirkkoherra Tuomo Itkonen opiskeli sen sijaan tunturisaamen, joka edusti kunnassa Länsi-Inarin porosaamelaisten kieltä.

Inarinsaamelaisia koskevia tietoja on välillä jopa vaikea löytää arkistolähteistä tai julkisuudesta. Siinä mielessä he erosivat esimerkiksi Enontekiön porosaamelaisista ja Petsamon koltista, jotka edustivat suomalaisille selvimmin "toiseutta", jotakin vierasta ja suomalaiselle kulttuurille vastakkaista. Edellisiä suomalaiset pitivät romanttisen vapaina tunturilaisina. Koltat taas olivat ryhmä, johon suhtauduttiin "ryssäläisyytensä" takia ristiriitaisestikin, mutta kuitenkin kiinnostuneesti ja uteliaasti. Myös utsjokelaiset, joiden luokse matkustaminen vielä 1930-luvulla oli monen mutkan takana, koettiin erillisiksi vahvan kansallistuntonsa takia.

Inarinsaamelaiset muistuttivat ehkä Vuotson saamelaisia sekä Paatsjoen ja Petsamonkylän kolttia siinä, että he olivat tavallaan liian lähellä suomalaista kulttuuria (ja maantietä!) ollakseen toiseutensa takia kiinnostava ryhmä. Heidän ainoana tulevaisuuden suuntanaan nähtiin suomalaistuminen ja sivistyneen kulttuurin aiheuttama kulttuurin rappeutuminen. Kun Petsamon kolttien kohdalla puhuttiin halveksivasti "maantien kansasta", ansiotöihin lähteneitä inarinsaamelaisia luonnehdittiin julkisessa keskustelussa "jätkistyviksi lappalai-

Pekka Kuuva eli inarilaisittain Paavvâl Piättâr Piäkká eli värikkään elämän. Nuorena hän toimi postinkantajana Kittilän ja Inarin välillä Hannu Mattuksen kanssa. Reitti tunnettiinkin nimellä "Piäká post päälgis" eli Pekan postipolku. Vuonna 1910 Kuuva oli mukana Juhani Jomppasen lappalaiskaravaanissa Saksaa kiertämässä. Kansalaissodan aikana hän osallistui taisteluihin Tuntsan rintamalla ja oli mukana Petsamon retkellä. Niillä kokemuksilla hänestä tuli sodan jälkeen poliisi Nellimin suunnalle, jonne hän oli muuttanut avioiduttuaan Elli Morottajan kanssa. Tämä oli Ranta-Antin veljentytär, jonka miehenä Pekasta tuli myöhemmin Ahvenjärven talon isäntä. Kuvassa Pekka ja Elli jo varttuneemmassa iässä. Siida.

Valpurin Matti (Musta) ja vaimonsa Maarit (o.s. Sarre) Sotkaniemen kentällä, takana Aili Veskoniemi. Pariskunta asui Lankojärvellä kesäpaikassa, myöhemmin Junnaksen pikkupuolella. Muddusjärvelläkin käytettiin Utsjoen pukua, vaikka puhuttiin inarinsaamea. SML.

Inarin nuorisoa ilmeisesti 1930-luvun Syysjärvellä: Mari Saijets paljasjalkaisena sekä sisarukset Villen Iivari (Kangasniemi) ja Vile-Määrjá. Mari hukkui nuorena Syysjokeen. MMK.

siksi". Ilmaisu tarkoitti liian läheistä vuorovaikutusta suomalaisten kanssa esimerkiksi tukkityömailla sekä siitä johtuvaa alkuperäisten tapojen turmelusta.

Kuvaava asenne oli professori Frans Äimällä, joka yhtenä harvoista jatkoi inarinsaamelaisia koskevia tutkimuksiaan vielä 1920-luvulla. Hän laati inarinsaamelaisista varsin yksityiskohtaisia muistiinpanoja ja luetteloita, joista kävi selvästi ilmi, että niin inarinsaamen kieli kuin omaleimainen kulttuurikin olivat säilyneet vahvoina talollisten kalastajasaamelaisten keskuudessa.[60] Julkisuudessa Äimä antoi kuitenkin sen kuvan, että "aito" inarinsaamelaisuus oli katoamassa:

> Edellisellä käynnilläni (1900–1901) puhuivat lappalaiset aina suurella rakkaudella omasta "äidinsyntymäkielestään", jota he eivät tulisi koskaan unohtamaan. Vuonna 1926 oli kansallispuku joko kokonaan syrjäytetty tai käytettiin sitä vain juhlatiloissa. – – Suomalainen kansakoulu ja erinäiset kasvatuskoulut ovat tietysti tätä suomalaistumista suuresti edistäneet, ilmeisesti myöskin vilkastunut tukkiliike.[61]

Äimä paheksui ulkoisia muutoksia muun muassa pukeutumisessa, suomen kielen puhumisessa ja elinkeinojen valinnassa. Metsänhoitaja I. Montell säesti häntä toteamalla, että suomalaistuva lappalainen jäljitteli suomalaisten kieltä ja elämäntapaa, mutta "jätkistynyt lappalainen menee tästä vielä edelle, hän on omaksunut lisäksi vielä kaikki ne paheet ja sen villeyden, minkä opettajansa suomalainen jätkä on voinut hänelle tarjota". Yhteistä sekä suomalaistuneelle että jätkistyneille lappalaisille oli se, että he luopuivat vanhasta elämäntavasta, "halveksivat sitä ja koettavat tulla toimeen tilapäisansioilla".[62]

Aitoutta ja puhdasta alkuperäisyyttä vaaliville tutkijoille oli kauhistus se, että inarinsaamelaiset käyttivät lantalaisvaatteita (joskin useimmiten lapinpukua), turvautuivat ansiotyöhön (tosin suurimmaksi osaksi elivät edelleen luontaistaloudesta) tai esimerkiksi Uula Morottajan tavoin harrastivat kirjallisuutta tai muita sivistyneen maailman tapoja. Kaikki se osoitti vastaansanomattomasti, että inarinsaamelaiset olivat hitaasti, mutta varmasti menettämässä alkuperäisyytensa ja suomalaistumassa.

Inarinsaamelainen Uula Sarre otti julkisuudessa kantaa keskusteluun inarinsaamelaisten tapojen turmeluksesta ja jätkistymisestä. Sarren mukaan taustalla oli inarilaisten taloudellinen ahdinko, joka johtui osaltaan 1910-luvun tilakeinottelusta. Sen yhteydessä monet saamelaisten tilat olivat joutuneet norjalaisten tai suomalaisten sijoittajien käsiin.

Sarren mielestä virkamiehet eivät olleet kyenneet puuttumaan tilanteeseen. Esimerkiksi maailmansodan pulavuosina ja yleisen hädän aikana saamelaisille ei ollut saatu toimitetuksi valtion apua sen vertaa, että he olisivat selviytyneet veloistaan kauppiaille. Niinpä nämä olivat mitättömistä tavaraveloista saaneet haltuunsa kymmeniä lapintaloja.

Monet inarilaiset sopeutuivat muuttuneisiin oloihin alkamalla ansiotöihin, jotka toivat uusia tapoja: ”Menestyäkseen jätkien työmailla täytyy lappalaisen myös elää, puhua ja pukeutua heidän tavallansa. Ja suojellakseen itseään tässä raa’assa seurassa usein kustannuksellaan tapahtuvalta ilvehtimiseltä, koettaa lappalainen luonnollisesti mitä pikimmin täysin sopeutua ympäristöönsä.” Sarren mukaan saamelaiset siis muuttivat tapojaan välttyäkseen kiusaamiselta, mutta se ei estänyt sitä, että palatessaan kotiin inarinsaamelainen ”jätkä” saattoi luontevasti palata lapinpuvun käyttöön.[63]

Sarre vastasi sapekkaasti Montellin käsityksiin suomalaistuneesta lappalaisesta, joka ”matkii” suomalaista kaikissa toimissaan. Hän parodioi näkemystä käänteisellä esimerkillä, jossa ”täysin lappalaistunut suomalainen” muka matkimisen vuoksi puhuisi lappia ja jäljittelisi tavoissaan lappalaista. Hänen mielestään Montell koetti uskotella, että moinen jäljittely merkitsi myös oman entisyyden häpeämistä. Sarre kielsi asian: ”– – omaa kansallisuuttaan eri rotuansa lappalainen ei silti sentään halveksu. Hän on vain pakoitettu taloudellisten seikkojen vuoksi ulkoisesti suomalaistumaan.” Tältä pohjalta Sarre arvosteli myös Äimää, joka oli sanonut inarinsaamelaisten häpeävän syntyperäänsä:

> Syntyperäisenä Inarin lappalaisena uskallan väittää, että Inarin lappalaiset sen paremmin kuin muutkaan lappalaiset eivät totisestikaan ole niin raukkoja, että kieltäisivät ja halveksuisivat omaa syntyperäänsä, kieltänsä ja pukuansa. Tässä kohden on eittämättömästi prof. Äimä astunut pahasti niiden varpaille, joiden oikeutta hän tahtoo puoltaa. Ehkä hän tämän esimerkin avulla on tahtonut todeta, kuinka suuri häviämisen vaara uhkaa Lapin kansaa. Mutta olen vakuutettu siitä, että tällainen perätön väite pahentaa hyvää asiaa enemmän kuin sitä parantaa.[64]

Puhe jätkistymisestä heijasti osaltaan virkamiesten ja tutkijoiden huolta tukkityömaiden aiheuttamasta levottomuudesta alueella. Suomalaisia tukkityöläisiä asusteli inarinsaamelaisten kortteereissa erityisesti rospuuttokausina ja sesonkiluonteisten töiden alkamista odotellessa. Viranomaiset raportoivat tukkityöläisten aiheuttamista järjestyshäiriöistä ja huonosta käytöksestä. Tukkityömailla levisivät myös aatteet, joihin etenkään seurakunnan papit eivät suhtautuneet hyvällä.

Ulkopuolisten huolta lisäsi se, että he pitivät inarinsaamelaisia kykenemättöminä torjumaan sivilisaation tuomia huonoja vaikutteita, jotka turmelisivat ja surkastuttaisivat koko rodun. Toisilla oli selvä käsitys myös siitä, että lappalaiset eivät pärjäisi ruumiillisissa töissä, kuten tienrakennuksessa tai tukkitöissä. Joka tapauksessa raa’an jätkäkulttuurin vaikutus luonnonlapsiin oli vahingollista ja johti lappalaisuuden tuhoon.

Huoli inarinsaamelaisten kohtalosta oli aiheellinen sikäli, että kolmen vuosikymmenen aikana he olivat kokeneet suuria muutoksia. Seka-avioliitot suomalaisten kanssa olivat alkaneet vahvasti lisääntyä 1890-luvulta alkaen. Tilakeinottelu ja sen jälkiselvittely oli aiheuttanut pahaa verta monella taholla, mutta vahvistanut myös viranomaisten uskoa inarinsaamelaisten kyvyttömyydestä puolustaa omia etujaan. Lisäksi espanjantauti oli surmannut merkittävän osan pienestä väestöstä ja vahvistanut muiden ryhmien, erityisesti kasvavan suomalaisen väestön, osuutta kunnassa.

Inarinsaamelaisten muuttuminen ”näkymättömäksi” oli kuitenkin kiinteästi sidoksissa myös suomalaisten käsityksiin saamelaisista. Musiikintutkija Marko Jouste on osoittanut, kuinka vakavia seurauksia suomalainen aitous-ajattelu saattoi tuottaa käsityksille inarinsaamelaisesta kulttuurista. Hänen mukaansa juuri 1920- ja 1930-luvuilla tutkijoiden keskuudessa yleistyi käsitys siitä, että inarinsaamelaisilla ei ollut omaperäistä ja ”aitoa” musiikkikulttuuria, vaan heidän musiikkinsa oli naapurikansoilta lainattua. Myöhemmin käsitys johti siihen, että inarinsaamelaista musiikkia ei katsottu tarpeelliseksi edes ottaa mukaan perinteenkeräysohjelmiin, koska sitä pidettiin tavallaan epäaitona perinteenä. Niin myöhemmät tutkijat kuin inarinsaamelaiset itsekin omaksuivat tämän käsityksen.[65]

Kyse oli osaksi siitä, että inarinsaamelaista *livđe*musiikkia ei tunnistettu omaksi lajikseen, vaan se sekoitettiin Inarin alueen pohjoissaamelaiseen joikuperinteeseen. Esimerkiksi Armas Launis, joka kokosi huomattavan keräelmän saamelaismusiikkia Inarista, ei huonon kielitaidon vuoksi kyennyt erottamaan kieliä toisistaan. Toinen syy inarinsaamelaisen perinteen häivyttämiseen oli pyrkimys yleistyksiin, joissa saamelaiskulttuuria tarkasteltiin yhtenäisenä perinteenä. Tässä näkemyksessä livđe muodosti tavallaan pohjoissaamelaisen joiun alalajin.

Taustalla oli kuitenkin myös laajempi inarinsaamelaista kulttuuria koskeva käsitys. Jousteen mukaan suomalais-ugrilaisissa tieteissä vallitsevat evoluutio- ja diffuusioteoreettiset käsitykset kulttuurin aitoudesta ja epäaitoudesta olivat tutki-

Sakari Pälsi kuvasi saamelaisia Inarin Toivoniemessä Lapin matkallaan 1929. Edessä Tuuruniemen isäntä Juhan Antti Saijets, oik. ilmeisesti Hannu Musta, joka oli töissä Toivoniemessä. Hannu jätti jälkensä paikannimistöön: Hannunkivi Syysjärven lähellä kertoi hänen riiustelustaan tulevan vaimonsa kanssa. MV.

joiden parissa niin vahvoja, että he katsoivat inarinsaamelaiset sekakulttuuriksi, jonka omaleimaisuus oli kyseenalainen. Äimä ja A.V. Koskimies, jotka varmasti tunsivat inarinsaamen ja pohjoissaamen eron, pitivät inarinsaamelaisten musiikkia pääosin ulkopuolisena vaikutuksena.

Porosaamelaiset, koltat samoin kuin Utsjoen saamelaiset katsottiin vielä riittävässä määrin erilaisiksi voidakseen edustaa saamelaisen kulttuurin ihannetta. Inarinsaamelaiset nähtiin kansanmuruna, jonka musiikkiperinnekin heijasti sen sulautumista naapurikansoihin. Jouste korostaa sitä, että inarinsaamelaisten ottamia vaikutteita ei pidä nähdä kielteisenä ilmiönä, joka olisi kertonut kulttuurin suomalaistumisesta. Vaikutteita ei tullut vain suomalaiselta suunnalta, vaan vuorovaikutusta oli myös pohjoissaamelaisten, kolttien, Varanginvuonon saamelaisten sekä norjalaisten ja venäläisten kanssa. Jousteen mielestä inarinsaamelaiset suhtautuivat myönteisesti uusiin vaikutteisiin ilman, että omaa kulttuuria olisi hylätty uuden tieltä.[66]

Tutkijoiden paheksumat kulttuurilainat olivat siis inarinsaamelaisille vahva voimavara, eivät oman perinteen köyhyyttä. Se, mitä tutkijat ja suuri yleisö pitivät halveksittavana suomalaistumisena ja perinteistä luopumisena, oli elävää monikulttuurisuutta, jossa vaikutteita otettiin usealta taholta ja sulatettiin osaksi ”meidän elämää”. Inarinsaamelaiset sukkuloivat erilaisten kulttuuriympäristöjen välillä ja toivat tuliaisia paitsi suomalaisten parista, myös Koltanmaalta, Varanginvuonon saamelaisten, norjalaisten ja kveenien parista sekä pohjoissaamelaisten perinteistä niin Länsi-Inarin porosaamelaisten kuin Utsjoen kalastajasaamelaistenkin suunnalta.

Tämän tyyppinen joustava perinnekäsitys oli jotain, mitä ”yhtä kieltä, yhtä mieltä” korostava suomalainen sivistyneistö ei helposti sulattanut. Suomalaisen kulttuuri-ihanteen näkökulmasta inarinsaamelainen elämänmuoto edusti ”sekakulttuuria” ja oli häviämässä. Etsiessään aitoa inarinsaamelaista perinnettä esimerkiksi T.I. Itkonen ja Samuli Paulaharju

suuntautuivat menneisyyteen, sillä uuden talolliskulttuurin sijasta he keskustelivat pääasiassa 1800-luvun tilanteesta, ”perinteisestä” esine- ja muistelukulttuurista.

Suomalaiset näkivät saamelaisuuden esikuvana tunturi- eli porosaamelaisten kulttuurin, johon verrattuna inarinsaamelaisilta puuttui monia oleellisia tekijöitä, kuten ”oikea” paimentolaisen poronhoidon perinne tai omaperäinen joikumusiikki. Näkemystä vahvisti ”järvilappalaisten” ryhmän näkeminen yhtenäisenä, vaikka Inarijärven pohjoispuolella esimerkiksi poronhoito näytteli suurempaa osaa kuin ”kalastajasaamelaisista” usein ajateltiin – kuuluihan Muddusjärven paliskuntaan suuriakin inarinsaamelaisia poronomistajia.[67]

Myös kolttiin verrattuna inarinsaamelaisilta näytti puuttuvan voimakas, talvikylän kaltainen keskus, jossa yhteisistä asioista olisi päätetty tiettynä aikana vuodesta. Inarinsaamelaiset osallistuivat kyllä vilkkaasti Inarin kunnan toimintoihin, mutta se oli suomalainen laitos. He kokoontuivat suurina pyhinä Inarin kirkolle, mutta ulkopuolisten mielestä kristilliset kokoontumiset olivat tyypillinen ja epäkiinnostava merkki suomalaistumisesta.

Kokonaisvaltaista tutkimusta inarinsaamelaisten elämänmuodosta 1920- ja 1930-luvuilla ei ole tehty, mutta erillisten selvitysten pohjalta näyttää selvältä, että sen hajoamista koskevat käsitykset olivat liioiteltuja. Saamelaiset nimikäytännöt säilyivät esimerkiksi Morottajan ja Sarren sukujen keskuudessa vielä 1920- ja 1930-luvuilla[68]. Vuotuiskiertojärjestelmä pysyi vahvana inarinsaamelaisilla alueilla usein sotienjälkeiseen aikaan saakka[69] ja runsaasta paikannimistöstä[70] voi tehdä myös inarinsaamelaisten liikkumiseen liittyviä päätelmiä. Valokuva-aineiston mukaan lapinpukujen käyttö oli yleistä, joskin lantalaisvaatetusta käytettiin sen rinnalla. Samalla tavoin vaihteleva lienee ollut suomen kielen asema inarinsaamen rinnalla.

Vaikka muutos Paatsjoen kylässä ja Inarin kirkonkylän liepeillä oli voimakasta, niiden ulkopuolella se oli hitaampaa. Enemmän kuin muilla saamelaisryhmillä, inarinsaamelaisten omat historiat näyttävät liittyvän perheiden ja sukujen alueille, joilla ulkopuoliset edelleen varsin harvoin vierailivat. Siellä myös saamen kieli ja perinteinen elämänmuoto säilyivät parhaiten. Perinteinen maankäytön tapa purkautui vähitellen esimerkiksi isonjaon ja yleistyvien jokamiehenoikeuksien vaikutuksesta, mutta kuten muuallakin saamelaisalueella, maankäytön tavat säilyivät kirjoittamattomina yksityisessä piireissä koko vuosisadan ajan.

”Keija Mattus”. Antti Hämäläisen kuva 1930-luvun lopulta. Kyseessä oli Kaisa (inarilaisittain Káijá) Mattus, joka asui Tirrolla ja avioitui Vesko-Ranssun eli Frans Veskoniemen kanssa. MV.

Tenonsaamelaiset 1920–1939

Utsjoki ja lantalaisten pelko

Jovnn´-Ánne eli Anni Laiti (o.s. Helander) kiikuttaa komsiossa tytärtään Elsa Mariaa.
Valok. Eino Jokinen elokuussa 1939. MV.

Suomen itsenäistyminen korosti valtakunnan rajojen merkitystä. Kansallisen ajattelun mukaisesti valtionraja alettiin nähdä luonnollisena ilmiönä, joka suojasi yhtenäisen kansan olemassaoloa. Kaikki pyrkimykset hämärtää tai ylittää näitä rajoja kuvastivat epäisänmaallista ymmärtämättömyyttä tai suoranaista vastarintaa. Rajaseudut nähtiin epävarmoina alueina, sillä kaukana keskuksista ne eivät välttämättä kokeneet tarvittavaa yhteenkuuluvuutta muun Suomen kanssa. Epäisänmaallisten tahojen oli siis mahdollista käyttää niitä hyväksi.

Yksi ongelmallisimmista pitäjistä oli Utsjoki, jonka asukkaista suuri osa oli saamelaisia ja jolla oli vanhat yhteydet Norjan puolelle. Suomalaisessa julkisuudessa lähdettiin siitä, että utsjokelaiset oli saatava ymmärtämään oma etunsa ja siten pelastettava heidät laajentumishaluisen Norjan kynsistä. Parhaimpina keinoina nähtiin sivistystyö ja taloudellisten olojen parantaminen sekä erityisesti syrjäisen Utsjoen kunnan kytkeminen emämaahan toimivan liikenneverkoston avulla.

Sitäkin suurempi oli yllätys, kun Utsjoen kunnanvaltuusto 1920-luvun puolivälissä kieltäytyi ”kehityksen eduista”. Se halusi estää maantien rakentamisen Utsjoelle ja ehdotti kunnalle erityisasemaa lappalaisalueena. Suomalaiset päättäjät tulkitsivat toimet eristäytymispolitiikaksi tai jopa suoranaiseksi separatismiksi – haluksi irrottautua Suomesta. Maantiestä tuli vertauskuva, joka heijasteli utsjokelaisten huolta ”lantalaisyhteiskunnan” vaikutuksista kunnan tasapainoon.

ETÄÄLLÄ JA YKSIN?

Kertomuksessaan Utsjoen seurakunnan tilasta piispantarkastusta varten vuonna 1912 kirkkoherra P.R. Heikinheimo kirjoitti lähes tuskastuneena siitä, että väkiluku ei kohonnut samalla tavoin kuin monissa muissa seurakunnissa: ”Tästä [runsaasta 500:sta] se ei pääse nousemaan. Jos se jonakin vuotena on yli, niin toisena vuotena jo alenee ja tätä taistelua se on taistellut jo ammoisista ajoista, joten seurakunnan väestön kasvamisesta ei ole toivetta, ei ainakaan suuremmassa määrässä.”[1]

Väestönkasvua pidettiin yleensä kehityksen mittarina, eikä Utsjoki täyttänyt tässä suhteessa mittoja vielä 1920-luvullakaan. Vähälukuinen väestö oli ripoteltuna pitkin laajaa kuntaa koko Tenojoen pituudelta ja Utsjokilaaksossa, osin Inarijoella saakka. Kunnasta puuttui keskitetty hallintokeskus, sillä nimismiehen puustelli Onnela oli rakennettu Tenojoen varteen, erilleen kirkkopaikasta, joka sijaitsi Utsjokivarressa Mantojärven rannassa.

Yhdentoista saamelaistalon ja nimismiehen virkatalon lisäksi Utsjoen kirkonkylän muodosti kirkkoyhdyskunta. Kirkkotuvat olivat käytössä vain kirkko- ja markkina-aikoina. Niinpä taiteilija Yrjö Kari kuvasi, että Utsjoki oli ”autio kylä, jossa asuu vain pappi perheineen ja palvelijoineen sekä lukkarin leski. Mutta tunturikivistä rakennettu kirkko on iso ja komea, niin että norjalaisetkin sitä kadehtivat”.[2]

Utsjoki ei edelleenkään ollut virkamiesten unelmapaikka. Suomalaiset viranhaltijat vaihtuivat usein niin, että papit, nimismiehet, sairaanhoitajat ja seurakuntasisaret saattoivat viivähtää paikkakunnalla vain odotellen ja hakien komennusta muualle. Tilanne näkyi esimerkiksi seurakunnan toiminnassa, jonka tilanne oli ollut sekava Heikinheimon jälkeen. Seurakuntaa oli hoidettu väliaikaisen kirkkoherran voimin tai vuosina 1920–1922 jopa Inarista käsin. Sairasteleva Jalmari Tela ei päässyt käymään Utsjoella lainkaan.[3]

Vuonna 1922 kirkkoherraksi tuli J.E. Kaakinen, mutta hänenkin vierailunsa jäi lyhyeksi. Työpaikkana oli jääkylmä kirkko, joka vaikutti jopa kirkkoherran terveyteen: ”– – pakkasilmassa saarnaaminen on melkeinpä joka kerta aiheuttanut äänen käheyden ja on toisinaan sen takia täytynyt jumalanpalvelus keskeyttää”, hän valitteli tuomiokapitulille ja vakuutti: ”Jumalanpalvelus menettää paljon merkityksestään, kun pakkanen värisyttää kuulijoita samoin kuin pappiakin.”[4]

Vuoden 1924 alusta tilanne vakiintui, kun Juhani Ahola siirtyi kirkkoherraksi Enontekiöltä. Hän viipyi paikkakunnalla vuoteen 1930 saakka. Seurakunta vaikutti uuden papin silmissä ihanteelliselta, sillä kansa oli raitista, ylellisyyksiä ei

Poromies Aslak Niittyvuopio Tenojoen yläjuoksulta heinähaasionsa vierellä 1926. Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

Johan Fredrik Aikio, pikkumies Mieraslompolosta.
Valok. Samuli Paulaharju 1925. SKS.

harrastettu, vaan elämäntavat olivat yksinkertaiset. ”Mitään huvitilaisuuksia ei ole, eikä myöskään mitään maallisia yhdistyksiä”, kirkkoherra kirjoitti tyytyväisenä raporttiinsa piispantarkastusta varten kesällä 1924. Samaa todisti *Kaleva*-lehti: ”Väkijuomia viljellään vähän ja kieltolakia pidetään yleensä paremmin kunniassa kuin täällä etelämpänä.”[5]

Norjasta tulevia lestadiolaisia saarnaajia saattoi liikkua paikkakunnalla joskus, mutta he eivät saaneet aikaan mitään huomattavaa liikehdintää. Outakoski oli lestadiolaisliikkeen keskuspaikka Tenolla. Ahola suhtautui siihen maltillisesti: ”Lestadiolainen liike näyttää kehittyvän Lapin perukoilla yhä enemmän kirkolliseksi. Syynä siihen on silmien avautuminen näkemään että lujassa kansankirkossa on turva myös lestadiolaiselle suunnalle.”[6]

Rikollisuutta paikkakunnalla ei porovarkauksia lukuun ottamatta juuri ollut, sillä edellisen piispantarkastuksen jälkeisinä kuutena vuotena Utsjoella oli tuomittu yksi mies kavalluksesta, yksi näpistelystä ja yksi varkaudesta. Naisia ei ollut tuomittu yhtään. Jotain huomautettavaa sentään löytyi: ”siisteydessä on vielä paljon siivoamisen varaa”. Miesväkeä vaivasi kuulemma lievä laiskuuskin kaiken muun paitsi kalastuksen ja metsästyksen suhteen.

Suurimpia huomauttamisen aiheita kirkkoherroille oli jo vanhastaan ollut utsjokelaisten ”heikko” kirkkoveisuu: yhteislaulu otti papilla korvaan, jos ihmiset ylipäätään vaivautuivat veisaamaan. Ratkaisuna pidettiin urkujen hankkimista säestykseen, samoin kuin tehtävään innostuneen lukkarin saamista.[7] Veisuun ”heikkous” saattoi toki johtua myös kirkkoherrojen tottumattomuudesta kuunnella saamelaisten erilaista tapaa laulaa virsiä.

Virkamiesten suurin ongelma Utsjoella oli eristyneisyys siitä elämästä, johon he yleensä olivat tottuneet – ”sivistyksestä”. Miehellä vielä menetteli, kun hän saattoi suunnata yksinäisyydentunteensa työhön ja kulkea pitkin pitäjää. Sen sijaan kirkkoherran tai nimismiehen rouva pysyi yleensä neljän seinän sisällä ilman etelän tukiverkostoja. Kirjailija E.N. Manninen kuvasi tätä vaimon kokemaa ahdistusta kaunokirjallisesti kertomalla papinrouvasta, jolla ”tunturi tuntui kaatuvan päälle”.[8]

Mannisen kaunokirjallisen kuvauksen malli oli selvä: ruustinna Kyllikki Ahola, joka 1920-luvun loppupuolella kirjoitti lehteenkin tuntemuksistaan Utsjoen pappilassa: ”Luonto on kyllä oikein suurenmoinen, mutta kun erämaa oikein lujin kourin puristaa, kysyy se, kuka kestää. – – Jos tänne tuotaisiin joku ison pitäjän papinemäntä ja sanottaisiin: ’Ala elää perheinesi, kuten parhaaksi näet’, niin varmaan moni pitelisi

Kauppias Hans Laiti.
Otava.

Herastuomari Fresdrik Holmberg jatkoi kauppiaan toimiaan vanhoille päiville asti, minkä lisäksi rahdinajon ja majoitustoiminnan osuus korostui 1920- ja 1930-luvuilla. Kuljettuaan aluksi itse porokylissä ostamassa kokonaisia tokkia, hän alkoi 1920-luvulla käyttää omaa poronostajaa, joka oli Klemet Halonen Rajalasta. Tämä ajeli erotuksissa kauppiaan poroilla sekä kuljetti lihoja ja taljoja raidoissa kauppapaikkaan. Nuorgamissa toimi 1920-luvulta lähtien myös itsenäinen poronostaja Andreas Johansen eli nimenmuutoksen jälkeen Pohjanrinne, joka elätti itsensä välittämällä poronlihaa ja -taljoja.

Utsjoen ja Nuorgamin alueen kauppatoiminta vilkastui muutenkin erityisesti 1930-luvulla. Holmbergin rinnalle tulleista yrittäjistä erityisesti Hans Laitista tuli mahtikauppias. Hän oli aloittanut Utsjoen Karnjargassa ja piti myyntipistettä myös Jeägelveadjissä ja Nuorgamissa, jossa myyjänä oli ”Koulumiehen Johannes” (J.V. Holmberg). Nuorgamissa sijaitsi myös Jouni Niittyvuopion kauppa, jota 1930-luvulla piti Neuvolan aitassa herastuomarin ja kauppiaan tytär Anna Holmberg (myöh. Guttorm, nimenmuutoksen jälkeen Suomenrinne).

Laiti oli 1920-luvulla aktiivinen kauppias, joka vieraili Helsingissä saakka liikeasioita hoitamassa. Vuonna 1925 hän antoi *Helsingin Sanomille* haastattelun Utsjoen tilanteesta. Hänen mukaansa poronhoito oli elpynyt maailmansodan jäljiltä, mutta ei kuitenkaan vielä sotaa edeltäneelle tasolle. Viidesosa Utsjoen väestöstä eli poronhoidolla, mutta Laitin mukaan ”tämä elinkeino on vähitellen taantumassa, karjanhoidon astuessa

Hans Laitin talo Karnjargassa Tenolla 1925. Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

KAUPPARUHTINAAN VALTAKUNTA

sen sijaan". Maanviljelys rajoittui lähinnä perunan ja juurikasvien viljelyyn, mutta saamelaissyntyisen maatalousneuvojan saaminen kuntaan lupasi kehitystä myös sen suhteen.

Laiti korosti, että Utsjoen väestö muodosti ainoan puhtaasti lappalaisen asujaimiston Suomessa: "Vaikkakin sivistys, tunkeutuessaan Pohjolaan, on monin paikoin syrjäyttänyt vanhat tavat ja tottumukset, on se siinä suhteessa jättänyt Utsjoen koskemattomaksi." Hän toivoi kuitenkin maantien ja sähkölennättimen pikaista rakentamista. Kademielellä Laiti kertoi katselevansa Norjan puolelle, josta löytyivät nykyaikaiset lennätinlinjat ja maantiet. Siellä ajeltiin komeasti autoilla maantietä pitkin, kun Suomen puolella tavaroita Nuorgamista Utsjoelle sai kuskata "henkensä kaupalla" Tenojokea pitkin.

Laiti hyötyi 1920-luvun lopun murrosvaiheesta, jossa useat tekijät heikensivät Norjan kauppaa. Tavaroiden tuonti Suomesta Utsjoelle oli parantunut Petsamon myötä, josta ne saattoi kuljettaa laivalla Varangin Vuononpohjaan, siitä maantietä pitkin autolla Skippakuruun ja veneellä ylös Tenoa. E. N. Mannisen mukaan Laiti (Mannisen artikkeleissa "Skaidi") oli kukistanut Norjan puolen kauppiaat: "Mutta mikäs oli kukistaessa, kun kaikki tavara Suomen puolella yhtäkkiä halpeni puoleen – piipputupakat esimerkiksi: tietemannit ja lankoorit maksavat Norjassa 70 äyriä, Skaitilta niitä saat samoja lajeja, norjalaisten omia tuotteita, 45 äyrillä rasian. 'Niin, katsokaas', sanoo Skaiti, 'sen vaikuttaa ransiito ja varantti.'"

Seura-lehden toimittaja kuvasi Laitia 1930-luvulla "Suomen pohjoisimmaksi kaupparuhtinaaksi", joka määräsi seudun poro- tai kalamiehen jauho-, sokeri- ja kahvikilon hinnat. Hänellä oli kauppoja Nuorgamin lisäksi Välimaassa, kievarissa ja kirkolla. Neljä moottorivenettä kuljetti Tenolla kesäisin hänen tavaroitaan. Kauppiaalta sai hyvin luottoa, mikä samalla sitoi asiakkaita häneen.

Laitin pääpytingin vieressä sijaitsi kievari eli hotelli, kaksikerroksinen talo, jota emännöivät tyttäret Rauna ja Maarit. Kievarissa oli laaja olohuone, ruokasali ja kaksi makuukamaria. Toimittaja laskeskeli vieraskirjasta hotellissa majoittuneen kuuden vuoden aikana 660 matkailijaa, siis 110 henkilöä vuodessa. Norjalaisten lisäksi kävijöitä oli San Franciscosta, Lontoosta ja Berliinistä. Myös paikkakunnalla vierailleet virkamiehet yöpyivät Laitin kievarissa.

Herastuomari Holmbergin tavoin Laiti oli persoonallisuus. Kun asiakas tuli Karnjargassa ostoksille heinäaikana, kauppias saattoi laittaa hänelle haravan käteen ja ohjata töihin pellolle. Vasta jonkinmoisen kaistaleen haravoimisen jälkeen asiakas sai palvelua puodissa. Ontuva kauppias jäi monen kävijän mieleen. Laskutoimitusten ajan hän naputteli kynällä otsaansa, jossa oli aina kynänjälkiä.

Kauppias Hans Laitin tyttäriä: Inka-Elli, Rauna ja Maarit. Valok. E. N. Manninen. ELK.

päätään jonkin aikaa pelkästä tuskasta ja kauhusta. Tottumista täällä eläminen vaatii."

Rouva kertoi ikävöivänsä Helsinkiin: "Usein täällä sanomattomasti kaipaa uskovien seuraa, kaipaa kuulla ja nähdä ylentäviä jumalanpalveluksia ja juhlia ja muuta henkistä hyvää ja kaunista, mutta meidät erottaa kaikesta niin suunnaton matka." Rouva valitteli, että paikallisten "vaellusluonto" näkyi palvelusväessäkin: töihin ei tahtonut saada kuin tottumattomia saamelaistyttöjä, jotka pysyivät vain kuukauden, pari.

Paikallisista miehistä apua ei ollut apua senkään vertaa, sillä ruustinna kertoi kirkkoherran joutuvan itse vetämään tuntureilta tarvittavat puut ja jäkälän, jota heinien lisäksi käytettiin lehmien ruokinnassa. Hevosen, kolmen lehmän ja muutaman kanan hoitamisen lisäksi pappilanväki teki itse maatyötkin. Lapset olivat tottuneet perunoihin, mutta niiden viljely oli Herran kädessä, sillä joinakin vuosina maa ei tuottanut perunaa lainkaan. Kirkkoherra ja ruustinna koettivat raivata lisää peltoa, mutta voimat eivät tahtoneet riittää.[9]

Ulkopuoliset vieraatkin tahtoivat käydä ruustinnan voimille. Kesäisin postin matkassa tuli niin suomalaisia kuin ulkomaalaisiakin vieraita jopa 5–6 hengen ryhmissä. Pappila toimi heille kestikievarina. Kirkkoherra viihtyi mielellään vieraiden seurassa kesken puhdetöiden. "Ainoina kirkonkylän asukkaina koetamme järjestää heille [matkustajille] asunnon ja ruokaa, sitä suuremmalla syyllä, kun he usein ovat lopen väsyneitä kuljettuaan hankalia teitä. Onhan tällaisista käynneistä virkistystäkin täällä yksinäisyydessä."[10]

Ruustinna oli kovasti pahoillaan siitä, että kaikki tavara oli ostettava vieraasta maasta eli Norjasta. Oli kallista tilata esimerkiksi kaikki ryynit Helsingistä viiden kilon postipaketteina, joita suurempia paketteja ei saanut lähettää. Kesäaikana korkein sallittu paino laski kahteen kiloon, jonka pystyi tuomaan kantopostina. Kärryillä kuljettavaa tietä ei ollut, joten kaikki suuremmat ruokalastit oli mahdollista tuoda vain rekikeleillä omalla hevosella. Kevättalvella oli siis hankittava kahdeksan kuukauden muonat, koska tavaroiden sauvottaminen kesällä Tenoa pitkin kysyisi kukkaroa.[11]

Siinä, missä suomalaiset virkamiehet useinkin tulivat Utsjoelle vastahakoisesti ja viihtyivät siellä huonosti, tenolaisille itselleen Suomi oli etäinen valtakunta. Jotkut eivät voineet katsoa sen edistäneen heidän olojaan millään tavoin. Ennen maailmansotaa lupailtu maantie oli jäänyt tulematta. Samoin muistot maailmansodan ajalta olivat kielteisiä: monien mielestä Suomi oli sulkenut rajan, kun taas Norja oli tarjonnut pelastuksen nälkäaikana.

Suomalaisten osuus pitäjässä ei 1920-luvullakaan kasvanut merkittävästi. Sitä paitsi virkamiesten perheet vaihtuivat usein. Kuten Ludger Müller-Wille huomauttaa, vaihtuvuuden takia Utsjoella ei päässyt syntymään suomalaisten "kotipaikkakuntalaisten" ryhmää. Etniset rajat ylittäviä avioliittoja solmittiin harvoin, sillä utsjokelaiset ottivat puolisonsa yleensä muiden saamelaisten keskuudesta, myös Norjan puolelta.[12]

Utsjoen hengellinen ja maallinen johto pysyi saamelaisten käsissä korkeimpia virkamiehiä lukuun ottamatta. Katekeetta Albert Keskitalo oli Enontekiöltä muuttanut lantalainen, mutta muuten esimerkiksi kirkkoherran työtoverit olivat saamelaisia. Vuonna 1924 kirkkoneuvostoa johti Outakosken opettaja Josef Guttorm. Lukkarin virka oli vielä avoinna, mutta tehtävää hoiti Uula Laiti. Kirkonisäntänä toimi Aslak Lukkari, suntiona ja kellonsoittajana Jouni Helander.

Diakonissaa seurakunnassa ei ollut. Valtio oli myöntänyt varat sairaanhoitajattaren palkkaamiseen, mutta virka oli ollut pitemmän aikaa täyttämättä. Oulun diakonissalaitoksen pyrkimys löytää saamelainen oppilas koulutukseen täyttyi, kun Inga Eriksen (Katekeetta) jätti palvelijan työnsä Vesisaaressa ja lähti Ouluun. Hänestä odotettiin pysyvää sairaanhoitajaa Utsjoelle. Hän toimi Utsjoella kiertävänä sairaanhoitajana ja diakonissana vuosina 1926–1935. Maria Lukkari toimi kätilönä 1924–1926, mutta muuten kätilöt ja sairaanhoitajat olivat suomalaisia.[13]

Utsjoen kunnanvaltuusto oli pääosin saamelainen ja piti kokouksensa saameksi, joskin kirjoitti pöytäkirjat suomeksi. *Rovaniemi*-lehden toimittaja kuvasi Utsjoen kunnantaloa 1927: "Kaksi huonetta vain, suurempi ja pienempi. Edellisessä kokoontuu määräaikoina Utsjoen peskipukuinen parlamentti ja jälkimmäisessä säilytetään kunnan arkistoa." Kirjoittajan

Polis-Ásllat eli Olen-Ásllat eli Aslak Guttorm soutamassa Utsjokisuun alapuolella.
Valok. E. N. Manninen. ELK.

mukaan pöytäkirjat olivat Utsjoella paremmin hoidetut kuin monessa muussa Suomen pitäjässä, ”ajatuksenjuoksu selvä ja käsiala yleensä hyvää”.[14]

Kuten maininta kuvastaa, utsjokelaiset olivat valveutunutta väkeä. Paikkakunnalle tuli niin suomen-, saamen- kuin norjankielisiäkin lehtiä. Luettu kirjallisuus oli pääosin hengellistä, mutta vuonna 1923 *Kalevan* toimittaja kehui: ”Lukuhaluiset utsjokelaiset ovat pienen kirjastonsa hyvin tarkoin tutkineet ja paraat kirjat useampaankin kertaan lukeneet.” Palkintona siitä, että Utsjoelle tilattiin asukaslukuun nähden eniten Kalevaa koko Suomessa, lehti lahjoitti kunnalle kohtalaisen suuren kirjakokoelman.[15]

Useampi lähde 1920- ja 1930-luvulla mainitsi, että utsjokelaiset olivat hyvin ”kansallisuudestaan kiinni pitäviä”. Esimerkiksi Johan Nuorgamin mielestä erityisesti Utsjoella asukkaat suhtautuivat saamelaisuuteen ”heimomerkityksessä” ja halusivat pysyä saamelaisina. Läheisyyttä Norjan saamelaisiin pidettiin eräänä syynä voimakkaaseen kansallistuntoon.[16] Mainninnalla viitattiin saamen kielen keskeiseen asemaan pitäjässä ja kunnan toiminnoissa sekä siihen, että paikkakunnalle muuttavat suomalaiset olivat pikemminkin saamelaistuneet kuin saaneet itse merkittävää suomalaistumista aikaan.[17] Kun utsjokelaiset sitten 1920-luvun puolivälissä tekivät omaa ”eristyneisyyttään” tukevia päätöksiä ja ehdotuksia, ne eivät välttämättä olleetkaan niin harkitsemattomia ja tuulesta temmattuja kuin suomalaiset halusivat ne ymmärtää.

LAPPALAINEN SUOJELUALUE

Vuoden 1925 alussa Utsjoen kunnanvaltuusto jätti kansanedustaja A. A. Neitiniemelle anomuksen ryhtyä ”toimenpiteisiin, että lappalaisasutus Utsjoen pitäjässä tulisi täysin turvatuksi”. Tavoitteena ei ollut enempää eikä vähempää kuin estää ulkopuolisten muuttaminen Utsjoelle. Sen mukaan muuttolakiin oli saatava määräys, jonka mukaan Utsjoen kuntaan eivät ilman kunnanvaltuuston suostumusta saisi muuttaa muut suomalaissyntyiset henkilöt kuin ne, jotka saapuivat valtion virka- tai palvelushenkilöinä. Näin tulisi mahdolliseksi, että ”Utsjoen kunnan alue säilytettäisiin varsinaisena lappalaisalueena”.

Valtuusto vetosi siihen, että maanviljelyksellä oli kunnan karuissa oloissa erittäin huonot edellytykset tulla toimeen, kun taas poronhoito, jolla saamelaiset elivät, kannatti kutakuinkin. ”Näin ollen saa pitäjän varsinainen asutus kyllä toimeentulonsa, kun taas muualta tullut uudisasukas ei tule toimeen. Niinpä on sattunut tapauksia, että kun kuntaan on siirtynyt

Kittiläläinen kansanedustaja A. A. Neitiniemi toi eduskuntaan utsjokelaisten ehdotuksen lappalaisen suojelualueen perustamiseksi. OMA.

Utsjoen kunnanvaltuusto 1900-luvun alkupuolella. Pitkäaikainen puheenjohtaja O. J. Guttorm ilmeisesti kolmas oikealta. Ola eli Olli Tapiola (Gáva-Ovllá) karvahatussaan ja kädet vyön päällä, hänen takanaan toinen karvahattumies Biennás-Jovnná (Vest). Siida.

joku suomalainen uudisasukas, perustanut perheen ja yrittänyt maatalouden avulla mennä eteenpäin, niin on hän lopuksi – ellei itse, niin ainakin perheensä – joutunut vähävaraisen kunnan köyhäinhoidon varaan."[18]

Kunnanvaltuuston pöytäkirjat eivät ole säilyneet, joten käytettävissä on vain Neitiniemen muokkaama esitys eduskunnalle sekä *Rovaniemi*-lehden uutisointi asiasta. Valtuuston puheenjohtajana oli O.J. Guttorm, Outakosken opettaja.[19] Ehdotuksessa kiinnittää huomiota kolme tekijää: vakaumus uudisasutuksen soveltumattomuudesta Utsjoelle, sen pohjalta tehty ehdotus suomalaisten muuttokielloksi alueelle sekä esitys erillisen lappalais- eli saamelaisalueen välttämättömyydestä.

Suomalainen uudisasutus oli 1920-luvulle tultaessa ehtinyt laajeta vasta Inarin kuntaan saakka, jossa se kasvatti väestön määrää, mutta – kuten Utsjoen kunta anomuksessaan totesi – aiheutti myös liikaväestön ongelmaa. Se, että Utsjoen väkiluku oli noussut vain vähitellen, johtui pitkälti siitä, että saamelaiset saivat toimeentulonsa perinteisistä elinkeinoista, jotka kykenivät ylläpitämään rajatun määrän ihmisiä. Siirtyminen maatalouteen oli perinteisesti alkanut kasvattaa väestön määrää, mutta kaukana napapiirin pohjoispuolella se oli erittäin riskialtis elinkeino. Karujen kasvuolojen ja epäedullisen ilmaston takia kadot olivat yleisiä. Lapin maatalousseura halusi kuitenkin levittää uudisraivausintoa myös pohjoisimpiin pitäjiin vilkkaan neuvontatoiminnan avulla. Apuna olivat väkilannoitteille myönnetyt rahtiavustukset, raivauspalkkiot ja hyvä rahatilanne.[20]

Liikaväestön aiheuttamat ongelmat tulivat eteläisessä Inarissa näkyviin 1920-luvun kuluessa ja niitä uutisoitiin utsjokelaistenkin lukemissa maakuntalehdissä. Maantien rakentaminen toi pohjoiseen uutta väestöä, aluksi tienrakentajia, joista osa jäi Inarin kuntaan odottelemaan töitä. Teiden varsille syntyi uutta asutusta, ja muun muassa 1920-luvun tukkityömaat ja kultakiihko vetivät puoleensa uusia tulijoita. Useimmilla ei ollut mahdollisuuksia ruveta tilallisiksi, joten töiden puuttuessa liikaväestö jäi kunnanavun ja hätäaputöiden varaan.

Utsjoen kunta oli onnistunut tähän asti olemaan turvautumatta köyhäinapuun, kuten köyhäinhoidon piiritarkastaja V. Hyvönen vuonna 1923 totesi. Niinpä Utsjoella oli ollut tilastojen mukaan vuosittain neljä viisi köyhäinavun saajaa "ja nekin tavallisesti suomalaisia". Utsjoen kunta oli ollut täysin velaton, mutta vuonna 1923 se päätti ottaa 15 000 markan lainan köyhäinhoidon tarpeisiin. Huonon poro- ja karjavuoden takia tarvitsijoita oli aiempaa enemmän.[21] Neitiniemelle tehty ehdotus kuvasti kunnan pelkäävän tilanteen yleistymistä.

Valtuuston ehdotuksen näkyvänä perusteluna oli myös erillisen lappalaisalueen luominen. Neitiniemen ehdotusta seuranneessa keskustelussa jotkut suomalaiset näyttävät kyllä pitäneen ajatusta lappalaisalueesta vain harkitsemattomana lipsahduksena tai heittona, joka sen tarkemmin perustelematta oli laitettu ehdotukseen mukaan. Toiset keskustelijat taas toivat esiin jopa korostetusti ehdotuksen "lappalaiskansalliset" (eli etniset) painotukset elinkeinollisten ja sosiaalisten perustelujen lisäksi.

Rovaniemi-lehti seurasi tarkasti ehdotuksen etenemistä. Alkuvaiheessa se kannatti asiaa luettelemalla joukon syitä Utsjoen kunnan pyrkimysten tueksi. Suomen valtiolla oli tiettyjä velvollisuuksia "pohjoisimpiin erämaihin työnnetyitä lappalaisia kohtaan", sillä oli "tunnettu tosiasia, että heikompi on saanut väistyä väkevämmän tieltä". Siksi ei ollut liikaa vaadittu ottaa ehdotus ainakin käsittelyyn. Toiseksi lehti vetosi utsjokelaisten käytännön argumentteihin: "Kun kerran on käytännössä osoittautunut todeksi, ettei suomalaisella uutisasukkaalla ole siellä menestymisen mahdollisuutta, niin ei kai liene sopimatonta, jos estetään kunta rasittumasta tarpeettomilla köyhäinhoitomenoilla."

Kolmantena argumenttina lehti nosti esiin pyrkimyksen parantaa "tuon kaukaisen rajaseutukunnan asukkaiden suhdetta muuhun maahan". Utsjokelaisten katseet olivat kuulemma liiaksi suuntautuneet Norjaan, joka osasi pitää eduistaan kiinni. Utsjokelaiset olivat pakotettuja hankkimaan elintarpeensa Norjasta, minkä takia norjalaiset saivat myös määritellä hinnat. *Rovaniemi*-lehti viittasi myös lappalaisuus-perusteluun:

> Mikäli olemme kuulleet, voidaan jo Norjan puolella puhua lappalaiskulttuurista. Norjan lappalaisilla on oma sanomalehtensä, joka myös leviää jossain määrin myös Suomen puolelle. Me emme tiedä, missä hengessä tuota lehteä toimitetaan ja ennenkaikkea: missä hengessä sitä levitetään Suomen puolelle, mutta jääköön se tällä kertaa käsittelemättä. Joka tapauksessa olisi toivottavaa, että myöskin meidän hallituksemme taholta oloihin Utsjoen pitäjässä pyrittäisiin kiinnittämään huomiota samassa suhteessa kuin tekee naapurimme siellä pohjoisessa, jotta meilläkin voitaisiin joskus puhua lappalaiskulttuurista.[22]

Omassa esityksessään eduskunnalle helmikuussa 1925 lappilainen kansanedustaja Neitiniemi[23] lähti siitä, että Utsjoen kunnan esitys "maamme ainoan eheän lappalaisasutuksen turvaamiseksi" oli syytä ottaa vakavan harkinnan alaiseksi. Esityksen mukaan Utsjoki ei ollut uudisasutuksen kannalta merkittä-

vä suunta, koska viljanviljelykseen ei ilmasto-olojen takia ollut mahdollisuuksia. Siksi ehdotus uudisasutuksen pysäyttämiseksi ei aiheuttaisi vahinkoa maanviljelyskulttuurin leviämiselle.

Neitiniemi laajensi kysymyksen koskemaan kaikkia saamelaisia: ”Tämän Lapin heimon elämäntavat, kieli ja käsityskanta y. m. s. ovat kokonaan erilaiset kuin maamme suomalaisen kansan. Lappalaiskansallinen asujamistomme kuuluu perinnäistavoiltaan paimentolais- ja kalastajakansoihin, joka saapi toimeentulonsa, jos kohtakin usein niukan ja puutteellisenkin, niissä seuduissa, joissa muilla sivistyskansoilla ei ole menestymisen mahdollisuuksia, siis maanviljelyspiirien pohjoispuolellakin olevilla alueilla.”

Samoin Neitiniemi korosti valtion velvollisuutta kehittää saamenkielistä opetusta. Outakosken lisäksi ”lappalaiskoulu” oli perustettava Utsjoen kirkonkylään sekä Inarin länsiosan tunturipiiriin. Vaikka lähtökohtana oli Utsjoen kunnan esitys, Neitiniemi laajensi siis anomuksensa yleisemmäksikin ohjelmaksi saamelaisten tilanteen korjaamiseksi. Samalla anomusesitys ”yhtenäisen suunnitelman valmistamisesta valtakunnan lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista varten” muuttui enemmän periaatteelliseksi kysymykseksi ja lisäselvityksen aiheeksi.[24]

Kun *Helsingin Sanomat* kysyi pääkaupungissa vierailevalta kauppias Hans Laitilta, eikö Utsjoen kunta tosiaan halunnut suomalaisia tulokkaita, Laiti selvensi, että aloitteen tarkoituksena oli ”estää paikkakunnalle saapumasta toimetonta hylkyjoukkoa kunnan rasitukseksi. – – On nimittäin jo pidemmän ajan havaittu etelästä päin saapuneen tukkijätkiä ja rikollisiakin, jotka ovat muuttaneet kirjansa kuntaan ja sitten menneet Norjan puolelle, josta heidät on jonkun kolttosen takia palautettu rajan taakse takaisin kunnan rasitukseksi.”[25]

Eduskuntaan saakka edennyt hanke herätti keskustelua *Rovaniemi*-lehden palstoilla. Voimakkaimmat kannanotot tulivat kahdelta Saksan jääkäriltä, jotka olivat asiasta täysin vastakkaista mieltä. Eero Heickel (myöhempi Kuussaari) kannatti hanketta lämpimästi, Utsjoen nimismiehenä toimiva E.N. Manninen tyrmäsi sen. Heickel viittasi Norjaan ja Ruotsiin, joiden Suomea suuremmat saamelaisväestöt olivat ”elinkelpoisempia”. Eräänä syynä oli se, että esimerkiksi poronhoito oli siellä vain saamelaisten yksinoikeus. Suomessa saamelaiskysymyksellä ei Heickelin mielestä ollut sellaista kansantaloudellista merkitystä kuin Ruotsissa. Erityistoimien piti johtua ”humanistisista syistä”:

> – – kiinnitettäköön huomiota ennen kaikkea heidän kansalliseen kehitykseensä ja lappalaisten kansalliseen elvyttämiseen. Huollettakoon, että kaikki lappalaissyntyiset lapset omissa kansakouluissaan saavat kotiseuturakkautta herättävää ja lappalaiskansallisuutta kunnioittavaa opetusta omalla äidinkielellään. Huollettakoon, että lappalaisalueen virkamiehet, koulunopettajat, papit ja muut ovat lapin kieltä taitavia sekä samalla henkilöitä, jotka lämpimästi harrastavat lappalaisten olojen kehittämistä.

Heickel halusi kuitenkin laajentaa Utsjoen kunnan ehdotusta koskemaan koko aluetta, jota voitiin pitää lappalaisten ”omana maana”. Ruotsin mallin mukaisesti Heickel ehdotti: ”Kun lappalaisalueen raja ei mielestämme tarvitse olla riippuvainen pitäjänrajoista, voitaisiin asettaa erityinen raja lappalaisalueelle eli sanokaamme viljelysraja, joka määrää uudisasutuksen levenemisen.” Raja, jonka pohjoispuolella maanviljelys muutenkin oli vaikeaa, ei Heickelin mukaan vähentäisi merkittävästi uudisasutusmahdollisuuksia, sillä koko Pohjois-Suomen ja Karjalan saloissa oli tilaa. Hän lopetti huudahdukseen: ”Annettakoon lappalaisille heidän oma maansa!”[26]

Heickel korosti siis etnistä kysymystä saamelaisväestön kansallisesta olemassaolosta ja ehdotti samaa kuin Utsjoen kunnanvaltuusto, joskin laajennetussa muodossa: (suomalaisen) uudisasutuksen leviämisen estämistä koko saamelaisalueella. E.N. Manninen, joka juuri vuonna 1925 aloitti työnsä Utsjoen nimismiehenä, kauhisteli sekä Utsjoen kunnan ehdotusta että Heickelin kirjoitusta. Manninen korosti, että ”harkitsemattomat tai liian vähän harkitut uudistukset voidaan ennen pitkää huomata taka-askeleeksi ja johtavan usein toivotusta päinvastaiseen tulokseen”.[27]

Mannisen mukaan ehdotus tarkoitti ”jonkinlaisen taloudellis-sivistyksellis-kansallisen rajan vetämistä suomalaisten ja samalla suomalaisuuden eteen pohjoisimmassa Lapissa”. Utsjoen kunnan tavoitteena oli ”eristää” alue Suomesta. Mannisen oma kanta oli, että Utsjoki oli liian kaukana Suomesta ja liian lähellä Norjaa. Norjalla oli käsissään kaikki valtit: rajan takana asuva saamelaisväestö oli ”– – paremmissa olosuhteissa elävä, puhelimineen, majataloineen ja helpompine pääsyineen meren rantaan. Utsjoen lappalaiset ovat kuin yli laidan hylätyt”. Manninen jatkoi:

> Nykyisessä asemassaan utsjokelainen näkee kaiken elämän mahdollisuuden olevan Norjassa. Hän huomaa, miten hänen veljensä tai sisarensa sinne muuttaneena – – rupeaa vaurastumaan ja itsekin hän saa jokapäiväisen toimeentulon Norjasta. Hän ei sitä laske miksikään, että vaihdettu kala, lintu tai liha on todellisuudessa lähtöisin Suomesta.

> Suomesta ei tiedetä mitään. Suomi on siellä jossain etelässä tunturien takana, josta tulee joskus miehiä, jotka ovat ”syntyneet puukko hiassa” ja jotka heidän mielestään ovat tuskin ihmisiäkään. Tähän todella ovat suomalaiset osalta syypäätkin, sillä suurimman osan nähdyistä suomalaisista ovat muodostaneet Norjasta viranomaisten toimesta läpikulkumatkalla olleet pahantekijät ja maankiertäjät.

Mannista sapetti utsjokelaisten muuttaminen Norjaan sekä muu Norjan ihannointi, joka oli hänen mielestään synnyttänyt hyvin kielteisen kuvan varsinaisesta isänmaasta: ”Suomalaisia ei lappalainen siis halua millään alueelleen, ne turmelevat kansan ja saattavat kaikki kaltaisikseen: voivat vielä aikaansaada kaupankäynnin ja tavaransaannin Norjasta keskeytymään. Siksi on suomalaisten muutto lailla estettävä.”

Nimismies kiinnitti huomiota siihen, että kunnanvaltuuston aloite pyrki kieltämään nimenomaan suomalaisten muuton, ei norjalaisten: ”Norjalle ja norjalaisille utsjokelainen on ystävällinen – – eikä epäile tuoda ilmi hyvinkin suorasanaisesti norjalaisystävällisyyttään. Hänelle on norjalainen kauppias kuin ruhtinas ja auttaja, vaikka todellisuudessa heidän pussinsa ja leveä elämänsä keikkuisi arvaamattomasti, jos mielivaltaiset nylkyhinnat – – jäisivät saamatta.” Kansallismielinen nimismies päivitteli: ”Jokainen, joka suinkin kykenee, puhuu norjaa, norja on hienoa; suomea, oh, kuka sitä haluaisikaan!”

Manninen kiisti Heickelin käsityksen, että Ruotsissa ja Norjassa ”olisi muodostettu jonkinmoinen lappalaisalue”. Pikemminkin hän näki, että Norjan puolen Tenonvartta norjalaistettiin täyttä vauhtia ja pelkäsi, että ”vähitellen tulee Suomen puolen rannan vuoro”. Mannisen johtopäätöksen mukaan tämä kehitys oli päässyt tapahtumaan suomalaisten hyväuskoisuuden takia ja ”– – siksi, että me olemme luulleet voivamme säilyttää [lappalaisen] kansan olemassaolon, joka suurin piirtein katsoen ei itse sitä harrasta eikä haluakaan”.[28]

Utsjoen nimismiehen mukaan Norja siis viekoitteli saamelaisia helmaansa, mutta vain saadakseen sulauttaa heidät. Tämän kanssa ristiriidassa oli hänen varoituksensa utsjokelaisten itsetietoisesta oveluudesta, joka oli hämännyt suomalaisia päättäjiä: ”Utsjokelainen on sivistyksellisesti siksi korkealla, että se on määrätietoinen pyrkimyksissään, se on poliittisesti ja yhteiskunnallisesti valveutuneempi kuin luullaankaan. Utsjoella ei ole ainoatakaan kommunistia mihinkä on kuitenkin osaltaan ollut vaikuttamassa taistelu suomalaisia vastaan, joita ja joiden tapoja he halveksivat. Utsjokelaiset ovat itsepintaisesti ja usein ihmeteltävällä luonnon kansan viekkaudella puoliaan pitäviä.”

Mannisen johtopäätös oli, että Neitiniemen ehdotus ei palvelisi Suomen eikä lappalaistenkaan etuja. Saamelaisten yhteenkuuluvuutta Suomen kanssa piti parantaa kehittämällä Lapin kihlakunnan ja Utsjoen taloudellista tilannetta sekä liikenneverkostoa. Hän yhtyi toiseen julkisuudessa käytyyn keskusteluun korostamalla, että yhteys Suomesta Utsjoelle paranisi ratkaisevasti vasta rautatien ulottuessa Ivaloon.[29]

Utsjoen kunnanvaltuusto ei jäänyt ehdotuksessaan yksin, sillä kesällä 1925 Inarin valtuusto päätti samankaltaisista toimista. Kirkkoherra Tuomo Itkosen johdolla Inarin päättäjät ehdottivat muuttolakiin määräystä, jonka mukaan kuntaan eivät ilman kunnanvaltuuston suostumusta saisi muuttaa muut kuin ne, jotka valtion virka- tai palvelutoimissa joutuivat muuttamaan. Valtuuston mukaan ehdotettuihin toimiin pakottivat ”olevat olot, koska kuntaan on joukoittain siirtynyt sellaista ainesta, jonka kuntaan siirtyminen on kunnan asujamistolle suoranaiseksi vahingoksi”.

Inarin kunnanvaltuusto vetosi vain sosiaalisiin ja elinkeinollisiin syihin. Se halusi järjestystä muun muassa niihin tulijoihin, jotka kiersivät passiasetusta siirtämällä muuttokirjat kuntaan ja hankkimalla asumisoikeuden, vaikka heillä ei ollut ”aikomustakaan alistua samoihin velvollisuuksiin kuin varsinaiset kunnan asukkaat, vaan [he] jättävät verot maksamatta ja kuljeskelevat paikasta toiseen”. Erikseen olivat vielä kunnan avustusten varaan jääneet muuttajat, joista oli jo alkanut muodostua taakka kunnan sosiaalihuollolle.[30]

Kunnanjohto alkoi suunnitella rajoituksia myös Inarin alueen kalastukseen. Se teki maataloushallitukselle esityksen siitä, että tilapäistä urheilukalastusta lukuun ottamatta ”kiellettäisiin kalastusoikeus ulkopaikkakuntalaisilta sekä niiltä Inarin kuntalaisiksi lukeutuvilta, jotka vartavasten aikovat asettua sinne ammattikalastajiksi”. Anomuksen mukaan kotiseudultaan pohjoiseen pyrkivät kalastajat oli ohjattava Petsamoon avaamalla heille siellä mahdollisuuksia.”[31]

Kunta ehdotti toimenpidettä noudatettavaksi, kunnes valtio tekisi selvityksen, missä laajuudessa paikkakunnalla oli mahdollista kalastaa ilman, että se muodostuisi ryöstökalastukseksi. Metsähallitus antoi aluemetsänhoitajille alustavat ohjeet Inarin kunnan anomuksen mukaisesti. Maataloushallituksen kalastusosaston ylijohtaja, professori T. H. Järvi matkusti Inariin valmistelemaan tutkimusta.[32] Sen pitemmälle hanke ei kuitenkaan kehittynyt.

Edustaja Neitiniemen anomusehdotus eteni syksyllä 1925 sivistysvaliokuntaan, joka suhtautui siihen ympäripyöreän myönteisesti. Se kytki asian kuitenkin yleisempään rajaseutukysymykseen ja ehdotti, että asiaan ”olisi kiinnitettä-

Utsjoen eristäytymispyrkimykset.

Mistä ne johtuvat.

Kuten toisessa paikkaa lehteä lähemmin kerrotaan, kuului Utsjoelta outoja viestejä: kunta ei halua yhteyttä muuhun maahan, vaan haluaa pysyä siitä mahdollisimman erillään. Ei edes puhelinlanka saa olla rasituksi ole vielä ylettynyt. Pappi ja nimismies ovat ainoat, jotka tuossa laukaisessa rajapitäjässä ovat raskaine virkamatkoineen koettaneet ylläpitää valtakunnan auktoriteettiä.

Utsjoen kunnanvaltuuston kannanotot herättivät kovasti keskustelua 1920-luvun puolivälin jälkeen.

vä erikoista huomiota rajaseutuoloja yleensä järjestettäessä". Saamelaisten kieleen ja kouluopetuksen liittyvät kysymykset oli ratkaistava erikseen. Se siis erotti kulttuurikysymyksen alueesta ja maanhallinnasta. [33]

Talousvaliokunta päätyi samalta pohjalta ehdottamaan anomusehdotuksen raukeamista. Perustelu oli varsin ristiriitainen. Valiokunta totesi saamenkielisen koulutuksen kuuluvan erikoiskysymyksenä keskusteluun rajaseutujen sivistysoloista, joista oli vastikään valmistunut mietintö. Siinä saamelaisista ei tosin puhuttu mitään, mutta "valiokunnan mielestä [on] rajaseutukysymysten käsittelyn yhtenäisyyden kannalta suotavaa, ettei puheenalaista lappalaiskysymystä oteta erillisenä asiana harkittavaksi".

Valiokunta otti kantaa myös ehdotukseen "varsinaisen, muulta asutukselta rauhoitetun lappalaisalueen aikaansaamiseen". Sen mukaan laki isojaosta oli ottanut huomioon sen, että poronhoitoon erityisesti sopivat alueet jätettäisiin jaon ulkopuolelle. Lisäksi Utsjoen asutusoloissa ei ollut tapahtunut mainittavia saamelaisväestölle epäedullisia muutoksia eikä valiokunnan mukaan tulisi tapahtumaankaan, olihan seutu karuutensa takia turvattu liialliselta uudisasukkaiden innostukselta. Lausunnon mukaan

> – – etelämpää valtakunnan pohjoisimpiin seutuihin toimeentulomahdollisuuksia etsimään siirtyvät suomalaiset nyttemmin, kun Petsamo on liitetty Suomeen ja pääsy Jäämeren rannalle sitä tietä avautunut maan väestölle, mieluummin pyrkivät sinne kuin syrjäiseen, merestä eristettyyn ja vain varsinaisten lappalaiselinkeinojen harjoittamiseen soveltuvalle Utsjoen alueelle, jonka säilyminen lappalaisten hallussa niin ollen jo luonnonsuhteidenkin puolesta on turvattu.[34]

Talousvaliokunnan kannan mukaisesti eduskunta hylkäsi Neitiniemen aloitteen ilman keskustelua. Päätös perustui siihen, että eduskunta oli kiinnittänyt huomiota lappalaisväestön aseman parantamiseen rajaseutukysymysten yhteydessä.[35] Tässä vuonna 1925 annetussa mietinnössä lappalaisasia mainittiin tosin vain sivistys- eli opetuskysymyksenä. Näin hanke "suojelusuunnitelman" ajamiseksi eduskunnassa pysähtyi jo vuoden 1925 kuluessa.[36]

TIEN HISTORIA IV: UTSJOEN KANNANOTTO

Keväällä 1925 Utsjoen kunnanvaltuusto teki muitakin ehdotuksia, jotka saivat *Rovaniemi*-lehden otsikoimaan: "Hämmästyttäviä tietoja Utsjoelta." Valtuusto päätti anoa Oulun läänin maaherralta, että Utsjoelle ei rakennettaisi sen enempää maantietä kuin puhelinlinjaakaan. Se halusi kieltää rajavartioston perustamisen paikkakunnalle. Samoin kunnanvaltuusto vastusti kansakoulun rakentamista Utsjoen kirkonkylään.[37]

Kunnanvaltuuston kannanotot tulivat suoranaisena järkytyksenä monille suomalaisille virkamiehille. Kansakoulua koskevan päätöksen "kummallisuuden" vuoksi esimerkiksi Lapin kansakoulutarkastaja kiirehti kuntaa lähettämään pöytäkirjaotteet päästäkseen tutustumaan perusteluihin. Ällistynyt tarkastaja oli varma siitä, että anomus "parhaiten todistaa Utsjoen tarvitsevan sellaista lain uudistusta, joka tekee kouluolojen kehittymisen mahdolliseksi".[38]

Vielä vuonna 1923 utsjokelaisten oli todettu odottavan maantien rakentamista, joka virkamiesten mukaan "ei tuottaisi valtiolle suuria kustannuksia, mutta liittäisi melkoisen määrän lappalaisia Suomen liikenneverkostoon".[39] Nyt kunnanjohto puki viralliseksi ehdotukseksi sen tiekammon, joka oli aiemmin saanut Kaukosen ja Purnumukan kylät vastus-

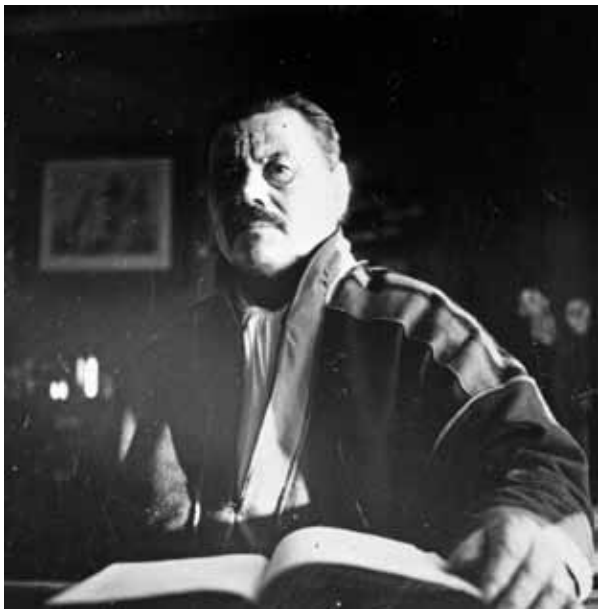

Outakosken kansakoulunopettaja Josef Guttorm. MV.

tamaan maantien vetämistä kylänsä läpi. Valtuuston tarkat perustelut myös tienrakentamisen suhteen jäävät avoimiksi kunnan asiakirjojen tuhoutumisen takia. Julkisessa keskustelussa esille tulleista näkemyksistä voi kuitenkin hahmotella niiden taustoja.

Utsjokelaisten omana perusteluna asialle mainittiin usein maantien tuomat huonot vaikutteet. ”Kun on puhe maantien tekemisestä, vetoavat utsjokilaiset aina siihen, että sen mukana tulisi ’huonoja lantalaisia’ huonoine tapoineen. Muuta selitystä ei juuri koskaan saa”, valitteli kouluneuvos Alfred Salmela, joka juuri kesällä 1926 teki tarkastusmatkan Utsjoelle. Hänen mielestään valtuuston ehdotusten ”pohjana on pääasiassa yleinen vastenmielisyys lantalaisia kohtaan”.

Salmelan mielestä utsjokelaisten ”antisuomalaisuus” perustui pitkälti käytännöllisiin seikkoihin. Esimerkiksi kauppiaat pelkäsivät Suomen maantien rakentamisen vievän heiltä tulot. Väite ei pitänyt paikkaansa ainakaan siltä osin, että kauppias Hans Laiti halusi maantien Nuorgamiin saakka. Hänen mielestään utsjokelaiset olivat nyt Norjan armoilla: elintarvikkeiden hinnat olivat kohonneet huomattavasti, ja esimerkiksi jauhosäkistä oli maksettava kymmenen kruunua tullia.[40]

Rajavartioston pelättiin hankaloittavan Utsjoelle niin elintärkeää Norjan kauppaa. Salmelan mielestä selvää oli, että utsjokelaiset eivät missään nimessä halunneet sotaväkeä kuntaansa. Koulun suhteen Salmela arveli utsjokelaisten pelkäävän rakennus- ja ylläpitokustannuksia. Kannattaessaan aiemmin Utsjoen koulun perustamista valtuusto oli pitänyt ehdottomana edellytyksenä sitä, että valtio ottaisi kantaakseen kaikki kustannukset. ”Pienintäkään uhrausta koulun hyväksi eivät he olisi valmiit tekemään. Erikoisesti he vastustavat lasten oppivelvollisuutta. Etteivät he välitä koulusta, on kai jo tästä selvillä.”

Vahvana syypäänä utsjokelaisten kantaan Salmelakin piti Norjaa, josta tenolaiset olivat suuresti riippuvaisia. Paikallisesta näkökulmasta Norja tuntui vetävän pitemmän korren lähes kaikessa: ”Norjassa on meri ja maailma, Suomesta Utsjoen erottaa autio Petsikko. – – Norjan puolella ovat koulut ja oppivelvollisuus täydessä voimassa, Suomen puolella vain noin 15 prosenttia lapsista käy koulussa. Norjan puolella on sähkölennätin ja puhelin, maantiekin lähempänä. Suomen puolella ei ole mitään sitä vastaavaa.”

Erot nousivat jopa symboliselle tasolle: ”Norjan puolella posti ajaa hevosella, Suomen puolella porolla. Norjan postilla on komea torvi. Suomen posti ei sitä monista pyynnöistä huolimatta ole valtiolta saanut. Siksi hankki postinkuljettaja sen omilla varoillansa saadaksensa sillä töräytellä yhtä uhkeasti kuin Norjankin mies.” Salmelan johtopäätös kuului: ”Suomi on niin kaukana, Norja lähellä. Siksi Utsjoen lappalainen matkii norjalaista, sättii suomalaista ja sydämestänsä halveksii kumpaakin. – – Koskahan Utsjoki saa *maantien* Suomesta, *puhelimen* ja ennen kaikkea *koulut*?” (Kurs. AS)

Nimismies Mannisen tapaan Salmela korosti sitä, että utsjokelaiset eivät olleet omien asioidensa ajajina lainkaan niin ”alkuperäisellä kannalla” kuin kuviteltiin. Lantalaisvastaisuus oli kuitenkin ilmiselvää. Salmelan mielestä se heijastui jopa talojen lämmityksessä: melkein jokaisessa mökissä oli Norjasta tuotu kamiina! Suomesta oli lähetetty yksi Högforsin kamiina, mutta sitä ei muurattu paikoilleen, koska Suomessa tehtynä ”sen on mahdoton olla hyvä ja kunnollinen”.

Salmela torjui kuitenkin ajatuksen siitä, että kyse olisi kapinallisuudesta, koska tenolaiset olivat hyvin lainkuuliaisia ja varovaisia: ”He pyrkivät eristäytymään Suomesta, se on kiistämätön tosiasia, mutta käyttävät anomuksia ja muitakin luvallisia keinoja. – – Onko valtakunnalle eduksi, jos sen rajalla on tuollainen täydellisesti neutraalinen ja vieraaseen kallisteleva väestöryhmä, on kokonaan eri asia.”[41]

Julkisuudessa suomalaiset suosivat näkemystä siitä, että Norjan houkutuksen ja Suomen välinpitämättömyyden takia

utsjokelaiset olivat ”pakotettuja” suomalaisvastaisiksi ja tekemään omituisilta kuulostavia ehdotuksiaan. Tässä suhteessa kiinnostava oli kunnanvaltuuston puheenjohtajan, O.J. Guttormin, puuttuminen keskusteluun. Hän halusi torjua syytökset eristäytymispyrkimyksistä ja utsjokelaisten Norjan ihannoinnista. Olot Norjan puolella eivät hänen mukaansa olleet sellaiset, että utsjokelaiset olisivat halunneet niiden piiriin.

Guttorm totesi, että utsjokelaisille oli kunnia-asia kuulua Suomeen. Puheenvuorossaan hän ei kuitenkaan antanut periksi kunnanvaltuuston tekemistä ehdotuksista. Rajavartiostoa ei haluttu kuntaan siksi, että erityisesti kriisitilanteissa rajojen sulkeutuminen johtaisi vakaviin ongelmiin Utsjoen puolella. Tästä oli kokemuksia elintarvikepulan ajalta ensimmäisen maailmansodan loppuvaiheessa.

Valtuuston puheenjohtajan mielestä oli ”totta, että utsjokelainen ei kovin kipeästi kaipaa maantietä”. Guttorm vetosi kuitenkin täysin taloudellisiin perusteisiin siten, että kun rautatie ei vielä ulottunut Rovaniemeä pohjoisemmaksi, tavaroiden kuljettaminen maantietä pitkin tuli kalliiksi. Matkailun varaan taas ei kannattanut ruveta rakentamaan tietä. Guttorm otti esille myös Inarin esimerkin: ”Niin pian kuin liike(nne) sinne etelästä käsin suuntausi, alkoi sinne myöskin kerääntyä sellainen väestö, jonka syyksi ainakin osalta voimme lukea Inarin nykyisen tilanteen. Utsjokelainen ei soisi, että samanlainen näytelmä toistuisi Utsjoella.”

Kirjoittaja viittasi siis niihin lieveilmiöihin, liikaväestön aiheuttamiin kuluihin ja jopa kasvavaan rikollisuuteen, joista sanomalehdissä kirjoitettiin. Sen, että kunnanvaltuusto ei halunnut kansakoulua, Guttorm liitti koulupakkoon, jonka viranomaiset halusivat toteuttaa Utsjoellakin. ”Utsjokelainen sitä ei tahdo millään. Paitsi taloudellisia vaikeuksia, joita koulupakko harvaan asutussa Utsjoen kunnassa tuottaisi, käsitetään Utsjoella, että oppiminen vapaaehtoisesti on paljon siunauksellisempaa. Ja merkillistä: Norjassa on koulupakko ollut jo pitkän aikaa, mutta valistus ei ole ollenkaan korkeammalla kuin Suomen puolellakaan.”

Guttorm lopetti ylevästi: ”Utsjokelaisilla ei ole eristäytymispyrkimyksiä eikä se ole vieraaseen kallistelevaa väestöä. – – Utsjokelainen tahtoisi kehittyä suomalaisen rinnalla saamilaisena. Se tahtoisi sivistyä, ei vaan kuoreltaan, mutta ennen kaikkea sisällisesti, jotta se voisi olla pikku tähtenä Suomen suuressa lipussa, ollen kunniaksi Suomelle eikä suinkaan häpeäksi. Näissä pyrkimyksissämme toivomme kaikkien oikeiden ja jalojen suomalaisten apua ja tukea.”[42]

Guttormin vakuuttelut saivat aikaan odottamattoman reaktion *Rovaniemi*-lehden toimituksessa, joka lisäsi kirjoituksen perään kärkevät kommenttinsa. Lehti oli aiemmin suhtautunut myönteisesti Neitiniemen aloitteeseen ja utsjokelaisten perusteluihin. Nyt se kääntyi vastustamaan jyrkästi Utsjoen ”eristäytymistä” ja ”kummallista” ehdotusta. Toimitus tunnisti alkukirjaimin allekirjoitetusta artikkelista ”saamilaisten johtomiesten sormenjäljet” ja piti kirjoitusta utsjokelaisten salahankkeen virallisena puhdistusyrityksenä:

> Ensiksikin osoittaa kirjoitus selvästi, että kertomamme hämmästyttävä uutinen Utsjoelta on ollut kylmää todellisuutta. Asian kiertelevä ja kaarteleva siloittelu ja tekopyhä puolustelu tekee vain entistäkin surullisemmaksi ja utsjokilaisten tarkoituksen sitäkin pahemmaksi. Kysymyksessä ei ole satunnainen, erehdyksestä johtunut valtuuston päätös, vaan harkittu ja kauan aikaa ajettu politiikka.[43]

Kirjoituksessa pohdittiin todellista syytä vastarintaan rajavartioston suhteen. Puolustivatko utsjokelaiset rajantakaisten asukkaiden etuja ja heidän passitonta kulkemistaan Suomen puolella? Vai salakuljettivatko utsjokelaiset rajan yli tullattavia tavaroita, mistä rajavartiosto tekisi tietysti lopun? ”Kolmatta vaihtoehtoa ei järkevä ja oloja tunteva ihminen hevillä saata ajatella.” Vaihtoehto lienee ollut epäisänmaallisuus tai suoranainen vakoilu.

Guttormin perusteluja maantien suhteen toimitus piti silmänlumeena, ”kun he kouluasiassa olisivat valmiit valtiolle tuottamaan suuria ja aivan hyödyttömiä kustannuksia”. Lehden mukaan maantiekuljetukset tekisivät tavaroista Utsjoella halvempia. Eristäytymispyrkimyksenä se piti sitä, että utsjokelaiset pelkäsivät maantien tuovan mukanaan suomalaisia – ”ja suomalaisen he ajattelevat aina mahdollisimman huonoksi”.

Se, mikä toimitusta näyttää eniten kauhistuttaneen Guttormin kirjoituksessa, oli huomio siitä, että utsjokelaisten aloitteet eivät olleetkaan avuttomia hätähuutoja rajaseudulta tai reaktioita valtion huonoon politiikkaan pohjoisessa. Lehden aiempi politiikka oli perustunut myötätuntoisesti siihen, että Utsjoki oli laiminlyöty ja Suomen valtion oli tuettava sitä, jotta Suomi pääsisi huolenpidossa Norjan ohitse. Lehti oli korostanut: ”Utsjoen nykyiset olot johtuvat juuri huonosta yhteydestä muuhun maahan.”[44]

Nyt Guttormin kirjoitus toi esiin, että kunnanvaltuusto oli tehnyt päätöksensä tietoisesti, jopa niin, että takana oli pitkään harkittu ”saamilaisten – – politiikka”. Guttorm oli ilmoittanut ”oikein alleviivattuna, että utsjokelaiset tahtovat kehittyä suomalaisen rinnalla saamilaisina, s.o. lappalaisina”,

Heikuraksen eli Rovisuvannon kylä Ylä-Tenolla 1931. Oik. Biennáš-Elle Rasmus (o.s. Vest), poika Elle-Piera ja aviomies Heiken-Ovllá-Sámmol eli Samuel Rasmus. Valok. Erkki Mikkola. MV.

Tulo- ja omaisuusveron lautakunnan kokous Utsjoella 1930-luvulla. Vas. Olli Tapiola (aik. Helander), "Reistin Sammeli" eli Jovsset-Sámmol (Guttorm) sekä suomalainen katekeetta Albert Keskitalo. Valok. E. N. Manninen. ELK.

toisin sanoen erillisenä ryhmänä. Taustalla toimitus näki taas Norjan uhkan siten, että hyväuskoiset saamelaiset omalla politiikallaan ajautuisivat norjalaisten leiriin.

Toimituksen mielestä utsjokelaisten oma politiikka oli ristiriidassa suomalaisten etujen kanssa. Se jopa loukkasi valtion asettamia velvollisuuksia ja "meidän" huolenpitoamme vastaan: "Emme ole koskaan tahtoneet syyttää utsjokelaisia siitä, mitä he ovat. Me tahdomme vain, että valtion velvollisuutena on kasvattaa heidät kunnon kansalaisiksi, jotka todella rakastavat isänmaatamme ja ovat myös valmiit sitä puolustamaan."[45]

Utsjoen kunnanvaltuuston ehdotukset vuonna 1925 tuntuivat sotivan kaikkia niitä ihanteita vastaan, joille virkamiehet ja suomalaiset tiedotusvälineet näkivät kehittyvän yhteiskunnan rakentuvan. Niihin kuuluivat maatalouteen perustuva elinkeinorakenne, kasvava väestö, kehittynyt liikenneverkosto, nykyaikainen koulutus ja järjestynyt rajanvalvonta. Yhtä lailla lähtökohtana oli se, että suomalaiset päättivät kehityksen suunnasta. Utsjokelaisten puolustukseksi saattoi laskea sen, että he mahdollisesti olivat Norjan houkuteltavina tai tyytymättömiä Suomen palveluihin. Kauhistuttava piirre oli, jos he tietoisesti pyrkivät määrittelemään ja määräämään asioita itse.

”...JONKINLAISTA SANOISINKO LAPPALAIS KULTTUURIA”

Utsjoen kunnanvaltuuston kannanottoja ei pidä yleistää koskemaan kaikkia saamelaisia, utsjokelaisia tai edes eriaikaisia kunnanvaltuustoja. Valtuustossa oli kilpailevia kantoja, jotka 1930-luvulla kärjistyivät Outakosken ja kirkonkylän vastakkaisuudeksi tieasiassa. Sitä paitsi Utsjoen tielautakunta, johon O.J. Guttorm itse kuului, haki samana kesänä valtionrahoja Utsjoen postitien kunnostamiseen.[46]

Vuonna 1926 Utsjoella vieraillut rajaseutukonsulentti Eero Maamies oli sitä mieltä, että utsjokelaisten tyytymättömyyttä Suomen valtiota kohtaan oli suurenneltu. Esimerkiksi puhelinlinjan rakentamista ja osuuskaupan perustamista pidettiin kuulemma perusteltuina ja toivottuina toimenpiteinä. Maamiehen oma kanta osoitti, että suomalaisilla virkamiehilläkin saattoi olla asioihin erilaisia näkemyksiä. Hän otti maantien rakentamiseen kielteisen kannan sillä perusteella, että oli ”paljon väkirikkaampia seutuja rajaseudulla vailla kulkuteitä”. Maamiehelle sopi siis hyvin käyttää varat muihin kohteisiin erityisesti Karjalan suunnalla.[47]

Vuonna 1928 Lapin rajakomendantti Oiva Willamo otti kantaa Utsjoen kysymykseen pohjoisia rajaseutuja koskevassa raportissaan. Hänen mielestään kaupankäynti oli kallistumassa Suomen suuntaan, kun hinnat Norjassa olivat kohonneet. Hän kiirehti maantien rakentamista jopa tilanteen kääntämiseksi: ”Suuria mahdollisuuksia olisi myöskin nykyisin olemassa – – Norjan puoleisen Tenon asujaimiston kaupan suuntaamiseksi Suomeen päin.”

Norjan vahvasta vaikutuksesta huolimatta Willamo ei pitänyt tarpeellisena sen enempää rajavartioston kuin tullinkaan perustamista Utsjoelle. Vastikään aikaansaatu tullivapaus ja ns. lisenssin takaama oikeus tuoda suurempia tavaraeriä oli helpottanut rajanvalvontaa, ja laittomuuksiakin esiintyi harvoin. Willamo mainitsi ”separatistisen pyrkimyksen”, mutta totesi sen vähentyneen. Ansio siitä kuului virkamiehille, joilla oli ollut oikea tapa lähestyä saamelaisia.

Willamon mukaan Utsjoen saamelaiset olivat kuitenkin pitkään hoitaneet asiansa täydellisesti ilman ”lantalaisten” apua. Kuva suomalaisista ei ollut muodostunut kovin hyväksi, sillä saamelaiset olivat tulleet tekemisiin lähinnä virkamiesten kanssa sekä ”silloin tällöin sinne eksyneitten hurjastelevien jätkien kanssa, joita kohtaan he tuntevat suoranaista kauhua”. Norjalaisissa lehdissä julkaistut railakkaat kirjoitukset suomalaisten edesottamuksista lisäsivät pelkoa.[48] Muuten rajakomendantti luonnehti Utsjoen saamelaishenkeä:

Inka Ellen Aikio hakee joesta kahvivettä.
Valok. Antti Hämäläinen 1937. MV.

Anna-Maria Aikio Mieraslompolossa. Valok. Eino Jokinen 1939. SML.

Veli-Sammeli eli Olen-Sámmol Guttorm majoitti kulkijoitakin Jegilvein tilallaan Nuorgamissa. Ikkunoissa oli välillä jopa pitsiset ikkunaverhot ja vieraita varten pöydälle levitettiin vahaliina. Takana Málečohkka eli Vellipää-tunturi. Sammelin talo jäi 1960-luvulla Nuorgamin tien alle. Valok. E. N. Manninen. ELK.

Lappalaiset ja varsinkin Utsjoen lappalaiset, joittenka keskuudessa täytyy myöntää vallitsevan jonkinlaista sanoisinko lappalais kulttuuria, suhtautuvat suomalaisiin (lantalaisiin) äärimmäisellä varovaisuudella tekisipä melkein mieli sanoa pelokkuudella t.s. tunteella, joka löytyy heikommassa vahvempaansa kohtaan. Tästä johtuu, että on vaike(a)ta saada syntymään minkäänlaista avomielistä suhdetta, puhumattakaan mistään luottamuksellisesta suhteesta suomalaisen ja lappalaisen välillä; näin on ainakin asianlaita suomalaisiin virkamiehiin nähden. Lappalainen on luonteen laadultaan kavala ja pyyteissään harvinaisen kauvas tähtäävä.

Rajakomendantti myönsi siis pitkin hampain, että saamelaisilla oli oma kulttuurinsa, joka erosi suomalaisten kulttuurimuodosta. Lappalaisen kavaluuden takia hän näyttää pitäneen tätä erillisyyttä epäilyttävänä piirteenä, jota ”vahvemman kansan” oli pidettävä silmällä. Tenolaisten lappalaiskansalliselle ajattelulle löytyi toki suomalaisten parissa myös ymmärrystä. Ivalon apteekkari Jaakko Eränen, joka kalasteli mielellään Tenolla, selosti Erkki Reijoselle:

> Eivät utsjokelaiset – – ole ollenkaan norjalaismielisiä, vaikka heidän liikkumisensa olojen ja luonnon pakosta on suuntautunut sinne päin. He ovat ennen kaikkea lappalaisia ja siltä kannalta maantietäkin vastaan, jonka he pelkäävät tuovan vierasta ainesta puhtaana säilyneeseen lappalaismaailmaansa ja saattavan heidät samaan polkeelliseen (sic) ja syrjäiseen sekä syrjittyyn asemaan kuin muuallakin on ollut laita. Enemmän vaistomainen kuin tietoinen itsesäilytysvietti panee heidät vastustamaan muualla ilomielin tervehdittyjä uudistuksia ja parannuksia.[49]

Lásse-Máret eli Maarit Paltto (o.s. Pokka) Áiligasnjárgasta tyttäriensä Mariannan ja Kirstenin kanssa ehkä v. 1933. Valok. E. N. Manninen. ELK.

SEUROJA JA SAARNAMIEHIÄ

Lestadiolaisuus vaikutti tenonsaamelaisten parissa 1930-luvun alussa, kuten ennenkin. Kylillä pidettiin usein ”julkisia hartauskokouksia ilman papistoa”, kuten kirkkoherrat raportoivat. N.W. Holmbergin ja Josef Guttormin lisäksi saamelaisina saarnamiehinä toimivat Uula Porsanger Outakoskella ja Nils Jomppanen Kaamasmukassa. Norjasta saarnoja tulivat pitämään Lapin apostoliksi nimitetty Olli Koskamo Tenosta, P. Hulkko Vesisaaresta ja Nils Piti Kaarasjoelta. Kirkkoherra Vuornos kuvasi: ”Kokouksissa veisataan virsiä, pidetään rukouksia, luetaan postilloja ja selitetään Raamattua. Kokoukset vaikuttavat hyvää.”

Lestadiolaiset seurat Tenolla 1940-luvun lopulla: vas. Ovlla-Piera eli Piera Länsman Kidisjoelta, keskellä Ánot-Jovsset (Laiti) Vetsikosta. Ikkunan vieressä oik. Tsieskulin Juhani (Aikio) ja Jovsset-Máret (Aikio).
Valok. Antti Hämäläinen. SKS.

Maarit Laitin ja Elias Aikion häät Utsjoen kirkolla, hääpari etujoukon takana. Suuri tapaus oli, kun kauppias Laitin tytär meni naimisiin. Elias eli Eljas Aikio luki opettajaksi, joka teki myöhemmin elämäntyönsä Saamelaisten kristillisellä kansanopistolla Inarissa. Valok. Eino Jokinen 6.8.1939. MV.

Tuomo Itkonen kuvasi seuroja Angelissa: ”Ensin kahvisteltiin ja kyseltiin kuulumiset, puolin ja toisin, sitten lapset kastettiin, sen jälkeen seurat ja lopuksi aina Herran ehtoollinen. Miesväki täytti tuvan, naissuku ahtautui kamariin, monien vanhojenkin ihmisten istuessa lattialla – mistäpä istuimia kaikille. Viimeistään ehtoollisen aikana alkoivat liikutukset. Maiju [Länsman] vanhimpana sisaruksista pani ne tavallisesti alulle. Liikutukset tässä hienossa lapinkylässä olivat aina hyvin kauniit, hillityt ja liikuttavat. – – Outakoskelaisten valtavalla vimmalla veisattu virsi meni sieluni läpi”.

Terveyssisar Saimi Lindroth oli mukana seuroissa Utsjoella 1930-luvun lopulla. Pakahduttavan kuumassa seurahuoneessa saarnamies intoutui pauhaamaan monen tunnin ajaksi. Laveasti hän lähti liikkeelle viheriöitsevästä Aaronin sauvasta ja joutui viimein Uuden Testamentin loppupuolelle asti. Saarnamies toisteli sanoja kuin tehokasta loitsua ja tempaisi kuulijat mukaansa. Pari kertaa hän huomasi innoissaan joutuneensa liian kauaksi tekstistään ja julisti: ”Nin met teemme impärikäännöksen ja palaamme tekstiimme”.

Lindroth kuvasi tilaisuuden kulkua piikikkäämmin kuin Itkonen, sillä terveyssisar oli huolissaan sekä kuulijoiden ruumiillisesta että henkisestä jaksamisesta. Saarnaaja kurkisti syvälle ”herkän tunturikansan sielun saivovesiin, salaperäisiin kaltioihin” tavalla, jota Lindroth vertasi kevätsateeseen, ukkoseen ja jään sulamiseen. Ihmistä korkeammat voimat tuntuivat olevan liikkeellä, mikä johti patojen laukeamiseen:

> Ja herkkä tunturikansa koki jokakeväisen ylösnousemisensa riemun, ihmisen suuren suven. Se joutui ”liikutuksiin”, hurmoksiin. Se oli suuri lapsi, jonka henki äkkiä kohosi pyörryttäviin korkeuksiin. Ei ollut mitään synkkää, eikä kolkkoa enää, ihminen oli päässyt kahleistaan. Oli vain ihanaa autuutta ja taivaan kartanoiden esimakua maan talven kohmettamassa sielussa. Ja vanhat kangistuneet ukon- ja akankäppänät nuortuivat kuin lapsiksi. /--/ Kaulailtiin pahimpia vihamiehiä, syntejä saatiin ja annettiin anteeksi. Aina ei maan lakien alainen ruumisriepu jaksanut seurata hengen lentoa, joskin joku yrittikin huumaannuksissaan hihkua ja hypätä kuin peura.

Seuroja pidettiin päivä- ja viikkokausia. Esimerkiksi Marianpäivän kirkkopyhää seurasi tavallisesti kaksikin viikkoa kestävä seurojen sarja: ”Saarnamiehet ajoivat kilisevin kulkusin talosta taloon seurojen pitoon, ja Lapin kansa juovoi jäljessä. – – Suurenkin poroelon isäntä jätti tokkansa renkien paimennukseen ja kulki emäntänsä kanssa seuroissa.” Pitkityessään seurat kävivät raskaiksi niin, että henkisiä romahduksia sattui tai ainakin toipuminen kesti pitkään.

Pääkirjoituksessaan vuonna 1929 myös uusi maakuntalehti *Lapin Kansa* otti kantaa utsjokelaisten huoleen: ”On pidettävä tarkoin huolta siitä, ettei lappalaisväestön asumille alueille pääse tunkeutumaan mitään hylkyainesta. Kun nämä alueet tiettävästi ovat sellaisia, että niillä on vaikea tulla toimeen muiden kuin lappalaisten, jotka elättävät itseään kalastuksella ja poronhoidolla, ei varsinkaan Utsjoelle pitäisi antaa muuttolupia. Säästettäköön nämä alueet jätkäkulttuurin turmiollisilta vaikutuksilta ja siten myös lappalaiskansa sortumasta.”[50]

Utsjokelaisten poliittista käyttäytymistä seurattiin tiedotusvälineissä kiinnostuneina. Kun vuonna 1928 kunnallisvaalit järjestettiin lähes samanaikaisesti molemmin puolin rajaa, *Lapin Kansa* uutisoi, että Norjan puolen vaalit kiinnostivat utsjokelaisia ”enempi kuin omat”.[51] Valtion alkaessa rakentaa uutta puhelinlinjaa Syysjärveltä Utsjoen Onnelaan kesällä 1929, vastustavia ääniä ei kuulunut. Puhelinlinja yhdisti kirkonkylän paremmin ”Suomeen”. Sen rakentamista jatkettiin seuraavaksi Nuorgamiin.[52] Postin kulku parantui niin, että 1920-luvun lopulla posti tuli Utsjoelle Kaamasen kautta kolmesti viikossa.

Utsjoen kirkonkylä sai vuosina 1929–1930 myös kauan kaivatun kansakoulun, jonka opettajaksi tuli paikkakunnan oma mies Juho Högman. E.N. Manninen luonnehti kirkonkylän kehittymistä Utsjokisuulla kirpeästi: ”Siinä sijaitsee, paitsi viittä kuutta alkuasukasperhettä vaatimattomine tönöineen, toista miljoonaa maksava uusi, upea kansakoulu oppilasasuntoloineen valtion rakentamana ja sataprosenttisesti ylläpitämänä, lähes puolen miljoonan valtion sairaala ja nimismiehen asunto, kallis kylliksi sekin.”[53]

Ludger Müller-Willen mukaan poliittis-hallinnollisen järjestelmän laajentaminen valtion avustuksella liittyi pyrkimykseen kytkeä alue paremmin emämaahan.[54] Manninen siis pilkkasi sitä kehitystä, jota hän itse oli ollut vaatimasta: voimakkaampaa panostusta Utsjokeen Norjan vaikutuksen vähentämiseksi. Hänen mukaansa Utsjoki liittyi valtiollisesti Suomeen ja taloudellisesti Norjaan. Siksi utsjokelaiset puhuivat Suomeen tai Norjaan menemisestä:

> Poliittisesti ovat kaikki asukkaat pikkuporvareita ankarine elinehtoineen ja pienine vaatimuksineen, jotakin ani harvaa lukuun ottamatta. Kommunismista kuitenkaan ei ole mitään tietoa; päinvastoin ollaan uskonnollisia ja etenkin laestadiolaisuuteen kallistuvia. Käydään kirkossakin isompina pyhinä. Kuvaavaa lienee, että kuusijuhlat jouluina kansakoululla ovat syntiä.[55]

Sen sijaan maantien rakentaminen Utsjoelle ei edistynyt. Utsjoen kunnanvaltuuston kanta ei sinällään vaikuttanut tie- ja vesirakennushallituksen kaavailuihin, jotka sisälsivät edelleen maantien jatkamisen Inarin kirkonkylältä Kaamaseen ja siitä Utsjoelle. Valtion tulo- ja menoarvioon ei tahdottu saada edes yhteyttä Inarista Sikovuonoon, vaikka rajaseutukomissiokin asetti vuonna 1928 Utsjoen tiesuunnan etusijalle.[56]

Ainoa huomattavampi tiemuutos oli se, että Alakönkään tietä jatkettiin vuosina 1925–1926 Nuorgamiin saakka rakentamalla rumpuja purojen yli ja kunnostamalla polkuja. Näin saatiin aikaan hevosella kuljettava kärrytie, jota nuorgamilaiset ajelivat jopa Norjasta ostetuilla *sihkkeleillä* eli polkupyörillä, samoin kuin hevoskieseillä, jollaisen ensimmäisenä Nuorgamissa hankki kauppias ja herastuomari Fredrik Holmberg.[57] Ylä-Tenolle Inarista pääsi polkutietä Kaamasesta Kaamasmukan kautta Niittyvuopioon. Autiotuvat löytyivät Luomusjoelta ja Kielajoelta.[58]

Epävarmuus utsjokelaisten yhteenkuuluvuudesta Suomen kanssa näkyi suomalaisten asenteissa koko 1920-ja 1930-luvun ajan. Erityisen voimakkaan kannan asiaan otti nimismies Manninen, joka siirtyi Oulun poliisimestariksi 1930-luvun alussa, mutta kirjoitti suomalaisiin kuvalehtiin reportaaseja pohjoisesta. Manninen epäili saamelaisten kykyä päättää asioista, jotka kuuluivat myös suomalaisille viranomaisille. Hän paheksui sitä, että oppimattomilla saamelaisilla oli Utsjoen kunnassa ja seurakunnassa paljon sananvaltaa:

> Käsittely on kaikkien yhtäaikaa puhumista, ja päätökset, jos asiat ovat sen laatuisia, aina suomalaista vieroksuvia. Kuitenkaan ei pidä luulla, että otteet olisivat aina typeriä tai taitamattomia; täytyy sanoa, että useinkin päinvastoin. Lausuntoja ja anomuksia virastoihin laadittaessa käytetään erikoisoloja ja varsin usein asioiden ratkaisijoiden asiantuntemattomuutta taitavasti hyväksi. Suomalaista ja norjalaista – yleensä lantalaista – on aina vedettävä nenästä milloin se suinkin on mahdollista – se on lappalaisen mihinkään kirjoittamaton laki, se on vaistossa.

Mannisen mukaan Utsjoen saamelainen oli ”kaukaa ovela, laskelmallinen, suhteellisesti valistunut ja joustava”. Hän antoi ulkopuoliselle aina sellaisen vastauksen, jollaista hän ajatteli tämän toivovan. Ahdistettuna hän vetäytyi kuoreensa ja lakkasi tietämästä mitään. Nimismies Manninen antoi omakohtaisen esimerkin utsjokelaisten kälmeydestä: kun hän muutti paikkakunnalta pois ja antoi pois liikoja tavaroitaan,”ei mikään mennyt niin hyvin kaupaksi kuin vanhat lakikirjani”.[59]

MAANTIEN HISTORIA IV:
UAL UAL VAI UTSJOKISUU?

Kiista Utsjoen maantiestä nousi uudelleen esiin 1930-luvun puolivälissä. Maantie Inarin kirkonkylältä saatiin valmiiksi Kaamaseen saakka ns. lamakauden varatöinä eli työllistämistöinä. Vuonna 1934 tiesuuntaa Utsjoen kirkonkylään päin tutkittiin Syysjärvelle saakka. Sen sijaan outakoskelaiset ehdottivat nyt maantien rakentamista Uulas-Uulaan Ylä-Tenolle Inari- ja Tenojokien yhtymiskohtaan.

Kilpailevat tiensuunnat heijastivat kahden Utsjoen kunnan keskuksen, Outakosken ja kirkonkylän, keskinäistä kädenvääntöä. Kilpailutilanne ilmeni jo kesällä 1935 ensiksi Tasavallan presidentin vierailulla Inarissa ja vielä selvemmin Lapin komitean kiertueella Inarissa. Komitea sai luettavakseen kunnanvaltuuston puheenjohtajan, Josef Guttormin, kirjelmän, jossa tämä ilmoitti olevansa Inarin-Utsjoen maantien suhteen "kielteisellä kannalla, perustellen kantaansa sillä, että tien vaikutukset siveellisessä suhteessa ovat tuhoisia". Käsitys maantien tuomista huonoista lantalaisista siis toistui. Utsjoen edustajat Juho Högman ja Aslak Holmberg kiirehtivät vakuuttelemaan komitealle, että kunnanvaltuuston puheenjohtajan kanta ei edustanut Utsjoen asukkaiden kantaa vaan "se jää vain puheenjohtajan omaksi ajatukseksi".

Tie- ja vesirakennushallitus alkoi vuonna 1935 taas selvitellä asiaa. Utsjoen suuntaa pidettiin nyt ongelmallisena sen suhteen, että "kaikki seudut Tenolla tulisivat edes likipitäen tyydytetyiksi", mukaan luettuna suurin kylä Outakoski. Outakoskelta nimimerkki "–o –n" kirjoitti lehteen pitkän kirjoituksen Inarijokisuuhun suuntautuvan tien puolesta:

> Sillä mitä kiinteämpää yhteyttä voi tuntea esim. Utsjoen laajimman ja väkirikkaimman kyläkunnan Outakosken asukas Suomeen? Hän tosin saapi kirjepostia täältä – – ja hakee, kun sen edullisemmaksi huomaa, sokerinsa ja ryyninsä talveksi Inarin kirkonkylän osuuskaupasta, mutta Norja on hänelle todellisempi ja Karasjoki, vieläpä Lemmivuono ovat hänen tavarahankintapaikkojaan. Norjan "heärrat" ovat useimmin nähtyjä virkamiehiä ja Norjan papilta tulee pyytää sija Karasjoen kirkkomaahan vainajilleen, koskapa oma kirkko ja hautausmaa ovat Utsjokivarressa, niin toivottoman kaukana ja syrjässä kulkuväylästä, Tenosta.

Nimimerkki, luultavasti Antti Outakoski, otti siis pisteliään kannan Utsjokea kohtaan. Hän piti kirkonkylän paikkaa onnettomasti valittuna, sillä sen syrjäisyyttä Tenostakin kuvasi saamen kielen määritelmä "Utsjoen sisällä" [Ohcejoga siste]. Sen sijaan kirjoittaja hehkutti Inarijokisuuta eli Uulas-Uulaa ("muistuttaapa kovin Abessinian Ual Ual'ia") tärkeänä liikenteen solmukohtana koko Tenolle.

Seuraavina vuosina tiehanke eteni nimimerkin toivomalla tavalla. Norjalaiset toivoivat yhteyttä Kaarasjokisuulta Suomeen päin, ja heidän kanssaan neuvoteltuaan TVH nosti maantien rakentamisen Kaamasen ja Inarijokisuun kautta Outakoskelle ensisijaiseksi. Utsjoelta katekeetta Albert Keskitalon ja kirkkoherra Erkki Vuornoksen muodostama lähetystö kävi syksyllä 1937 Helsingissä vetoamassa viranomaisiin. Ilman Utsjoen kiinteää yhteyttä Suomeen Norja pystyi kuulemma hallitsemaan niin elintarvikkeiden hintoja kuin terveydenhuoltoakin. Lähetystön mielestä Outakosken tie olisi tuhoisa Petsamon matkailun kannalta, kun Kaarasjoen suunta vetäisi matkustajat Norjan rannikolle.

Nimimerkki Sabmelash ihmetteli *Kalevassa*, että saamelaisenemmistöisen kunnanvaltuuston lähetystön muodostivat lantalaiset, eivät lappalaiset. Kirjoittajan mukaan Inarijokisuun tiensuunta hyödyttäisi koko matkailullisesti vetovoimaista jokilaaksoa. Nimimerkki Utsjokilainen tyrmäsi Sabmelashin näkemykset. Hän korosti, että Utsjoen kunnanvaltuusto oli syyskuussa 1937 äänin 7–1 päättänyt, että Utsjokisuun suunta oli ensisijainen ja kiireellinen.

Mietinnössään 1938 Lapin taloudellinen komitea kirjasi tarpeellisiksi sekä Karigasniemen että Utsjokisuun tiensuunnat. Jälkimmäistä pidettiin ensisijaisena. Kaikkien Lapin teidenkin suhteen se oli komitean listalla ensimmäisenä. Perusteluna oli saada syrjäseutujen asukkaat palvelujen piiriin ja tarjota varatöitä työttömille, mutta muistaa myös matkailun tarpeet. Sodan myötä kysymys muuttui strategiseksi: maantietä alettiin rakentaa Karigasniemeen ja Kaarasjoelle, josta rakennettiin saksalaisten huoltoyhteyksiä Petsamon suuntaan. Saksalaiset rakensivat suomalaisten aloittaman Karigasniemen valmiiksi.

Utsjokelaisten vastahakoisuus maantietä kohtaan puhutti sotien jälkeenkin. Inarilaisen Erkki Jomppasen mukaan utsjokelaiset vastustivat tien rakentamista lisääntyvän sisäänmuuton pelossa, koska Utsjoen luonto ei pystynyt tarjoamaan edellytyksiä laajemmalle asutukselle. Kun maantietä Utsjoelle alettiin rakentaa 1955, Juhani Sujala arveli *Sabmelaš*-lehdelle sen tuovan "sekä hyvää että pahaa", etupäässä kuitenkin mahdollisuuksia tulla paremmin toimeen. Hän ei pelännyt, että ulkopuolisia tulisi maantien mukana kovinkaan paljon, koska Utsjoen luonto oli karu eikä tarjonnut elämisen edellytyksiä suurelle väestölle. Tie Utsjoelle valmistui 1957.

Mannisen mielipiteet vaihtelivat. Välillä hän kirjoitti ihailevasti siitä, että Utsjoki oli niin Suomen kuin Norjankin ulottumattomissa. Siellä ei kaivattu lantalaista, joka ei tiennyt mitään riekonpyynnistä eikä osannut heinittää kenkiään: ”Mitä olisi siis lantalaisella Utsjoella tekemistä, kuka häntä kaipaa? On paras niin kuin on: on Suomi ja Norja ja niiden välissä Utsjoki. Valtakuntako? Ei nyt juuri sitäkään, mutta jotakin sinne päin. Kun kerran utsjokelainen sallii muiden olla omissa oloissaan, antakoon siis lantalaisenkin hänelle rauhan.”[60]

Tulevaisuutta Manninen ei kuitenkaan nähnyt olevan sen enempää Norjan kuin Suomenkaan saamelaisilla: ”– – kansa tuolla ja tällä puolella on vielä yksi. Yksi, mutta ei jakamaton, sillä se on jo jaettu. Onko se kuoleva kansa, koska sen asumuksen alitse virtaa kylmä vesisuoni? Siihen täytyy vastata myöntävästi. Sillä tuolla puolen Tenoa lapinkansa norjalaistuu, siitä pidetään siellä huoli; tällä puolen lapinkansa suomalaistuu, tai – joutuu kettutarhaan, siitä pidetään täällä huoli. Kansa siis sairastaa.”[61]

Ivalon apteekkari Eränen piti utsjokelaisten kansallistunnetta kiihkeänä: ”Joka ei ole kuin he, on heitä vastaan, jollei suoraan heidän vihollisensa.”[62] Tietokirja *Suomenmaa* taas totesi vuonna 1931, että Utsjoen saamelaiset eivät olleet ”menossa kohti epäkansallistumista, vaan kuten Norjassakin oma kulttuuri on vahvistunut. – – Utsjoen lappalaisten nuorempikin polvi rakastaa ja pitää omaa kieltään yhä arvossa, toivoen Suomen esivallalta siinäkin suopeutta, samalla kuin suomenkielen entistä täydellisempi oppiminen käsitetään välttämättömäksi.”[63]

Suomenmaa-teos kiinnitti huomiota Norjan uhkaan viittaamalla rajapoliittisiin kysymyksiin, jotka olivat käyneet ”polttaviksi ja kriitillisiksi sen takia, että Norja on asettanut päämääräkseen lappalaisasutuksensa norjalaistuttamisen koululaitoksen avulla, jopa iskenyt Utsjokeenkin silmänsä”. Teos piti kuitenkin uskottavina saamelaisten perusteluja liikaväestön haitoista ja korosti Utsjoen merkitystä saamelaiskulttuurin ydinalueena.

Suomenmaa totesi: ”Utsjokelaiset ovat Suomen lappalaisista ensimmäiset siisteydessä ja valistuneisuudessa, yleensäkin korkealla tasolla, huolimatta toimeentulon niukkuudesta ja yleisestä köyhyydestä. Myös yritteliäisyys ja käytännöllisen elämän vaisto ovat sangen huomattavat, mihin kaikkeen – – edullinen rotusekoitus lienee vaikuttanut.”[64] Viimeksi mainittu huomautus viittasi yleisiin rotuteorioihin ja suomalaisten käsitykseen siitä, että tenonsaamelaisilla oli suonissaan paljonkin suomalaista verenperintöä.[65]

Myöhemmässä matkakirjassaan *Tunturien mailta* (1935) kansakouluntarkastaja Antti Hämäläinen palasi vielä kiistaan lappalaisalueesta ja maantien rakentamisesta. Lappalaisaluetta kannattavien ja maantietä vastustavien suomalaisten, kuten Tuomo Itkosen, tavoitteena Hämäläinen piti saamelaisten mahdollisuutta harjoittaa poronhoitoa pääelinkeinonaan. Haitallinen suomalainen vaikutus oli siis rajattava pois kaikilla mahdollisilla keinoilla. Tähän kantaan kuului Hämäläisen mukaan myös saamelaiskulttuurin arvon korostaminen sekä tieteelliseltä että turistiselta kannalta.

Suomen kielen oppimista ja maantien rakentamista kannattavien mielestä saamelaisilla piti olla samat edut ja velvollisuudet kuin muillakin Suomen kansalaisilla. ”Jos lappalaiset eivät opi hyvin valtakunnan pääkieltä, auttamattomasti he jäävät jälkeen muustakin sivistyksestä. Näin he kyllä säilyttävät lapinkielensä, mutta samalla myös alkukantaisen kulttuurinsa elintapoineen. Tämä saattaisi kyllä olla Suomelle sekä turistiliikenteen että tieteen kannalta tärkeääkin, koska matkailijat löytäisivät Lapista perin mielenkiintoisen elävän museon. Mutta toinen kysymys on, alistuvatko lappalaiset mielellään esittämään tällaista osaa.”[66]

Kolmannen osapuolen eli maantietä vastustavat ja ”äidinkieltään puoltavat, vähemmistönä olevat lappalaiset” Hämäläinen sivuutti kokonaan, koska ei katsonut ymmärtävänsä heidän tarkoitusperiään. Heidän näkemyksissään ei tieteellinen kiinnostavuus tai museointi varmaankaan näytellyt mitään osaa. Keskeisin lähtökohta oli käytännön huoli elinkeinoista ja resurssien riittävyydestä, mutta kulttuurin tai elämänmuodon säilyttämiseen liittyviä perustelujakaan ei voi sivuuttaa.

Pilkallisesti Hämäläinen kertoi tarinaa utsjokelaisten tiepelosta. Kun utsjokelaiselta kysyttiin, miksi hän ei halunnut kuntaan maantietä, hän vastasi, että tietä pitkin tulee ”piessakin” eli paha henki. Siihen tien kannattaja kommentoi: ”Eiköhän se pääse tänne muutenkin.”[67] Hämäläinen lienee muistanut sananvaihdon jonkin verran väärin, sillä *piessa* oli karjalainen nimitys pahalle – saamelaisten parissa se olisi ollut ehkä *kortto*.

Utsjoen terveyssisar Saimi Lindroth taas kertoi saman tarinan muistelmissaan omakohtaisena tapaamisena opettaja Guttormin kanssa, joka vastusti maantietä sanomalla: ”Paha sitä myöten tänne ajaa ja kaikenlainen riesa.” Lindroth kertoi jonkun koiranleuan vastanneen, että ”pääsee se piru kinttupolkujakin”.[68] Tieasia oli siis muuttunut jo kiertäväksi tarinaksi, jossa terävän vastaväittäjän älykkyys korostui.

Porosaamelaiset 1920–1944

Kesätaloja, väärtisuhteita ja heinäkorvauksia

Aslak Juuso tunturissa 1933.
Valok. Kaarina Kari. LMM.

Vuonna 1922 Samuli Paulaharju luonnehti: "Kovin pieneksi on jo supistunut Suomen porolappalaisten joukko, joka vielä vanhaan tapaansa elää erämaan ikuisena kiertolaisena. Inarista on kotalappalainen jo melkein kadonnut, eikä ole porokarjan kanssa kiertäjiä enää monta Utsjoellakaan; vain Enontekiön mahtava tunturiseutu on jäänyt porolapin asuinmaaksi."[1] Ajalleen ja kirjoittajalleen tyypillisesti Paulaharjun kuvaus huokui "katoavaa Lappia" eli käsitystä siitä, että porosaamelaisuus oli häviämässä nykyaikaisempien elinkeinojen tieltä.

Tosiasiassa esimerkiksi Enontekiöllä porosaamelaisten lukumäärä oli pysynyt vuosikymmenten ajan hyvin vakaana, jopa noussut. Myös Inarissa, Utsjoella ja Sompiossa saamelaisten poronhoito laajentui, vaikka varsinaiset porosaamelaiset olivat siirtyneet tai siirtymässä talollisiksi. Paulaharjun selostuskin kuvaa omalla tavallaan sitä murrosta, joka jatkui Enontekiön saamelaisten parissa koko 1900-luvun ensimmäisen puoliskon ajan. Yhteiskunnan ja maankäytön muutokset johtivat uusien porokylien muotoutumiseen. Kesätalojen rakentaminen taas enteili elämäntavan muuttumista kohti vakinaista talonpitoa.

Erityisenä piirteenä Enontekiöllä olivat saamelaisten ja uudisasukkaiden suhteet, joilla oli myönteiset ja kielteiset puolensa. Edellisiin kuuluivat läheiset, vuosikymmenten mittaan hioutuneet väärtisuhteet, jotka perustuivat molemminpuoliselle hyödylle. Kielteisenä puolena olivat kiistat heinävahingoista, joilla uudisasukkaiden nähtiin jopa epäreilusti yrittävän hyödyntää porosaamelaisten varakkuutta.

POROKYLÄT MUUTOKSESSA

Paulaharju luonnehti Enontekiön porosaamelaista kulttuuria: ”Se on kuin mikäkin lappalainen ulkomuseo, jossa vielä saa nähdä vuosisatain takaista lapinelämää entisessä alkuperäisyydessään.” Paulaharju näki siis poropaimentolaisuuden ikiaikaisena, paikalleen pysähtyneenä perinteenä, jota ”enää” vain muutamat kymmenet perheet pitivät yllä ennen lappalaisuuden lopullista katoamista. Enontekiön alueen saamelaisista Paulaharju teki kuitenkin suhteellisen kattavan luonnehdinnan:

> Ei ole suuri enää Enontekiönkään kotakansan suku. Pöyrisjärven tunturiseudussa, Norjan rajoilla, asustaa kesäkautensa kymmenisen kotakuntaa Näkkäläjärviä, Prokseja, Maggoja; ja suuren Porojärven sekä Kilpisjärven ympäristöllä, Haldin eteläpuolisissa loppumattomissa tunturimaissa, majailee toistakymmentä kotajoukkoa Kalttopäätä, Labbaa, Valkeapäätä, Vasaraa, Palojärveä, Juusoa ja Tornensista. Erämaan kiertäjien koko sukukunta käsittää kaikkiaan noin 120 henkeä.[2]

Enontekiön alueella oli 1920-luvulla kaksi paliskuntaa: Näkkälä ja Lappi. Pääosin suomalaisesta Peltovuoman paliskunnasta olivat porot loppuneet ensimmäisen maailmansodan aikana niin tyystin, että se oli vuonna 1918 yhdistetty Näkkälän paliskuntaan. Samalla määrättiin Lapin ja Näkkälän paliskuntien yhteinen talvilaidunalue, joka rajautui Muonio- ja Ounasjokeen sekä Muonioon ja Enontekiön kunnanrajaan.

Enontekiön alueen poronhoitajat olivat enimmäkseen paimentolaisia, joista puolet laidunsi kesäisin Näkkälän tunturimaassa ja sen ympäristössä, puolet ylätunturien juurilla olevilla vuomilla, osa keskikesällä aina Haltin juurella saakka. Porosaamelaisia Enontekiöllä oli 1920-luvun alussa noin 120 henkeä. Kaksitoista kotakuntaa omisti yli 200 poroa kukin. Suurimmat tokat olivat 500–700 päätä.[3]

Enontekiön poromäärät kasvoivat 1920-luvun loppua kohti noin 11 000–12 000 poroon, joista saamelaiset omistivat neljä viidesosaa. Suurimpana poronomistajana tunnettiin Antti Palojärvi eli Erkuna, jolla oli virallisen luvun mukaan 900 poroa. Porosaamelaiset muodostivat kunnan varakkaimman osaa. Vaikka heidän lukumääränsä koko väestöstä oli 12 prosenttia, he maksoivat kunnallisveroista ja valtionveroista 40–60 prosenttia. Tietoteos *Suomenmaa* julisti vuonna 1931, että poronhoito oli näissä oloissa kaikkein tarkoituksenmukaisin elinkeino.[4]

Helsingin poroviikot ja erityisesti Kaapin-Jouni Aikio saivat näkyvyyttä myös Suomen Kuvalehdessä 1936, käviväthän saamelaiset presidentti P. E. Svinhufvudin puheillakin.

Kaijukan poikia tunturissa Rommajärvellä vuonna 1939. Sauvoihinsa nojailevat Lars-Juhani ja Jouni Juuso. Siida.

Lapin paliskunnassa pysyvyyttä edustivat Labban ja Kovan kylät Länsi-Käsivarressa, kun taas Piennin ja Kaijukan porokylät Itä-Käsivarressa olivat enemmän muutostilassa.[5] Labbat ja Kovat olivat perinteisesti jutaneet lähekkäin niin, että laitumet saattoivat olla päällekkäisiä ja joskus vaihtuakin. Tilanne vakiintui 1920-luvulla niin, että Käsivarren länsipuolisko Lammaskoskesta pohjoiseen oli Labban, siitä etelään suuntautuvat seudut Kovan kesälaidunaluetta.

Sydänkesällä kumpikin kylä oleskeli Kilpisjärven tienoilla, jossa tiukka paimennus piti elot erillään. Kovan kylä, jonka uusina jäseninä 1920-luvulla olivat Piera ja Nils Tornensis, piti kesäpaikkaansa Saarijärven ja Ropin tienoilla. Labban kesäkylä oli Suppijärvellä, josta se juti talveksi Enontekiön-Muonion rajoille asti Sonkamuotkan ja Puolitaipaleen väliseen metsämaastoon. Kovalaisten talvilaitumet olivat pohjoisempana, sillä he jutivat hyvin harvoin Palojoensuun eteläpuolelle.

Labban kylästä alkoi Aslak Juuson eli Kaijukan (Kaijan-Antin-Aslakka) kehittyminen ”pororuhtinaaksi”. Juuso aloitti poromiehen uransa Labbain renkinä, mutta itsenäistyi vähitellen niin, että valitsi vuonna 1923 kesäpaikakseen Kilpisjärven Tsahkkaljärven. Hänen paimennuskumppanikseen tuli aluksi Nils Tornensis eli Piritin Nilppa, joka oli ollut pororenkinä niin Näkkälässä, Erkunassa kuin Kovan kylässäkin. He jutivat talveksi Kaaresuvannon eteläpuolelle ja Jatunin kylän tienoille.[6]

Kilpisjärven tienoot olivat Kovan ja Labban kylien voimaperäisessä käytössä, joten pienen poronomistajan olo kävi ahtaaksi jo muutamassa vuodessa. Tornensis liittyi Kovan kylään, kun taas Aslak Juuso siirsi kesäpaikkansa Terbmisjärvelle. Kun Kaijukan kylään liittyivät Tuomas ja Pietari Labba sekä Metsun-Antti (Juuso), kylä alkoi levittäytyä idemmäksi ja vallata osittain Piennin kylän laitumia. Piennien asuinalueeksi oli vakiintunut Torisvuoma, josta se käytti 1920-luvulla kesäisin Rommaenon–Haltin välistä tunturialuetta. Kun Piennin kylä kärsi myös sisäisistä ristiriidoista, se alkoi vähitellen hiipua.[7]

Piennit rakensivat ensimmäisen esteaidan noin vuonna 1920. Yhdessä vesistöjen (Ylempi Vuontisjärvi, Kaskasjoki ja Toriseno) kanssa Piennien aitakokonaisuus muodosti lopulta renkaan, jonka tavoitteena oli estää porojen hajoaminen syksyllä etelään ja länteen. Piennit käyttivät rakennustöissä suomalaisia työmiehiä. Piennin talvilaidunalue sijoittui Kaaresuvannosta Syväjärven tienoille, joskin huonoina talvina judettiin alemmaksikin.

Piennin esimerkin pohjalta Aslak Juuso oli jo Tsahkkaljärvellä rakentanut pienen aidan, mutta siirryttyään koilliseen ja itään hän alkoi kehittää kokonaista aitajärjestelmää, joka käytti hyväkseen luonnonesteitä, kuten vesistöjä ja tunturiseinämiä. Aitojen tavoitteena oli syyskesästä alkutalveen saakka pitää porot koossa ja estää niitä ajautumasta talollisten heinämaille, samoin kuin Norjaankin. Keskikesällä porot olivat

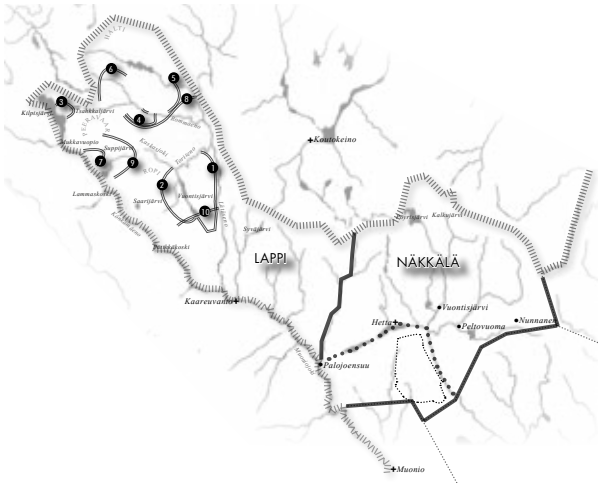

Käsivarren alueen saamelaiset rakensivat 1920- ja 1930-luvuilla este- eli vastusaitoja porojen liikkumisen rajoittamiseksi. Kartta M. Linkolan (1972) mukaan: 1) Piennin-Antin eli Antti Kalttopään vastusaita, jonka rakentaminen alkoi n. 1920, 2) Piennin-Jussan vastusaita 1920-luvulta, 3) Kaijukan ja Piritan-Nilpan eli Aslak Juuson ja Nils Tornensiksen vastusaita 1920-luvun puolivälissä, 4-6) Kaijukan ison vastusaidan osia 1920- ja 1930-luvuilla, purettu myöhemmin, 7) Labbojen vanha pieni esteaita, 8) Kaijukan ison vastusaidan säilyneitä osia, 9) Labbojen vastusaita 1930-luvun lopulta ja 10) Kovan kylän vastusaita 1930-luvun lopulta.

aitajärjestelmän ulkopuolella, mutta tiukassa paimennuksessa. Talvella porot vietiin havumetsään, *outaan*, kauaksi kesäpaikoista Kaaresuvannon eteläpuolelle.[8]

Laajentumisessaan Juuso käytti hyväkseen sitä, että viranomaisten valvonnan tiukennuttua Norjan saamelaiset saattoivat yhä vähemmän käyttää hyväkseen Käsivarren alueen laitumia. Samoin Kaijukka valtasi 1930-luvun alkupuolelle tultaessa kesäalueekseen koko Rommaenon-Haltin ylätunturiston eli perinteiset Piennin laitumet, joita aiemmin oli käytetty vähemmän. Laitumia säästi kuitenkin se, että toisin kuin Piennin kylässä, jossa kesä- ja talvialueet limittyivät ilman selviä rajoja, Kaijukan kesä- ja talvialueet olivat selvästi erillään toisistaan. Vuosikymmen kuluessa osa Pienneistä myös liittyi Kaijukkaan.

Martti Linkolan mukaan niin Piennien kuin Kaijukankin esteaitojen rakentaminen osui ajallisesti yhteen kesätaloihin asettumisen kanssa. Porot olivat enemmän vapaina, joten niiden paimentamiseen käytettiin nyt aitoja syyskesällä ja syksyllä.[9] Piennin kylä, joka oli syntynyt 1900-luvun vaihteessa, alkoi hajota 1930-luvun lopulla, kun Piennin Piera ja Jussa vuorollaan erosivat kylästä ja liittyivät Kaijukkaan. Kaijukka ”peri” kylän laidunalueet sotien jälkeen.[10]

Kaijukan taistelu laidunalueista oli menestyksellistä, mutta sillä oli hintansakin. Ruotsin puolen ”markkulaiset” (Márgguhat oli Blind-suvun haara[11]) tekivät 1930-luvun pororyöstön Kaijukan eloon ja veivät lähes koko omaisuuden. Toinen suuri pororyöstö sattui jatkosodan ensimmäisenä talvena 1941–1942, jolloin aseellisessa ryöstössä Norjan Koutokeinon poromiehet veivät valtavan elon Kaijukan poroja Norjaan. Aslak Juuso onnistui kuitenkin oikeusteitse saamaan korvausta Norjan valtiolta.[12]

Maarit Antintytär Palojärvi ja Iisko Antinpoika Palojärvi kodan ovella Salvasjärvellä 1935. Kota tehtiin Antti Palojärven eli Erkunan kesätalon vanhasta eteisestä. MV.

Aslak Juuson aitajärjestelmä innosti Labboja rakentamaan 1920-luvun loppupuolella rengasaidan Peeravaaran eteläpuolelle. Samoin 1930-luvun lopulla he rakensivat ison esteaidan kesäalueilleen. Myös Kovan kylä rakensi vastusaidan 1930-luvun lopulla Kaijukan esimerkin mukaisesti. Sen avulla pyrittiin estämään porojen laskeutuminen syksyllä tunturimaastosta etelään päin.

Lapin paliskunnan itäosissa, ennen Näkkälän paliskunnan aluetta, paimensi Erkunan porokylä varsin suppealla alueella. Nils Tornensiksen muutettua 1920-luvun alussa Käsivarteen Antti Palojärvi asui kylässä lähinnä perheensä ja pororenkiensä kanssa. Kesäalueeltaan Salvasjärven tienoilla Erkuna käytti porojaan myös Norjan puolella. Talveksi kylä laskeutui havuoudan rajaan Suonttajärven korkeudelle, joskus aina Sonkamuotkaan asti Muonion rajalle.[13]

Erkunan kylän itäpuolella alkoi Näkkälän paliskunta, jossa Paulaharjun mukaan oli 1920-luvun alussa runsaat 4 000 poroa. Itkosen mukaan luku kohosi vuosikymmenen mittaan noin 6 500 päähän. Sen sijaan pororikkaiden aika oli Paulaharjun kuvauksen mukaan väistynyt Iisko-äijän (Näkkäläjärvi) myötä. Hänellä oli ollut kolmetuhatta poroa, joista hän oli jakanut lapsilleen 600 päätä per nokka. Paliskunnan rikkaimpana Paulaharju mainitsi Tuomaan Antin, jolla oli 600–700 poroa. Muilla oli poroja puolentuhatta ja alle. Esimerkiksi Iskon Antti omisti 500, Iskon Jussa 400, Niila Magga 400, Tuomas Labba 350 ja Antti Kalttopää 350 poroa.[14]

Poroja paimennettiin kesäisin lähellä Norjan rajaa Pöyrisjärven seudulla. Porot olivat kahdessa elossa, joista toisen isännät asuivat Pöyrisjärvellä, toisen idempänä Kalkujärvellä. Pöyrisjärveläiset olivat pääosin Näkkäläjärviä ja Prokseja, jotka asuivat 1920-luvun lopulla kolmessa tuvassa ja yhdessä turvekodassa. Poronhoidon lisäksi tärkeä elinkeino oli kalastus, joka oli 1900-luvun alkuvuosina kasvanut kovasti. Pöyrisjärvestä oli muotoutunut Näkkälän lapinkylän kesäisen elämän keskuspaikka, jossa kalastuksella oli suuri merkitys.[15]

Lantalaisista Vuontisjärven suomalaiset Pöyrisjoen alajuoksulta olivat ahkerimpia Pöyrisjärven pyytäjiä. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen kalastus oli yltynyt jopa kilpapyynniksi lantalaisten ja porosaamelaisten välillä. Viimeksi mainituilla oli varaa hankkia kunnon kalastusvälineet ja heistä tuli ”mahtimiehiä tälläkin alalla”. Saaliiden pienentyessä pienennettiin verkonsilmän kokoa, mikä johti isomman kalan loppumiseen järvessä.[16] Esimerkiksi Salmon Jussa (Näkkäläjärvi) ei vanhemmiten enää kulkenut porojen perässä, vaan keskittyi kalanpyyntiin Pöyrisjärvellä. Hän nuottasi siikaa valtavat määrät, suolasi ne ja myi Ruotsin puolelle. Niillä rahoilla saatiin perheelle jauhot, tupakat, kahvit ja suolat.

Kalkujärveläiset koostuivat Heikki Maggan ja Iiskon Jussan perhekunnista, jotka asuivat kahdessa tuvassa ja kahdessa vaatekodassa. Idän ja lännen näkymätön rajalinja kulki Pöyrisjärven ja Kalkujärven välisen laajan Pöyrisvuoman suoalueen halki.[17] Magga edusti Näkkälän paliskunnassa uutta porokylää. Köyhdyttyään vuosisadan alussa Ounastunturin rengasaidassa hän oli elättänyt perheensä metsästyksellä ja pitämällä turvekodassaan muutamaa lehmääkin. Saatuaan kokoon uuden tokan hän alkoi viettää kesät itäisen Enontekiön pohjoisella tunturialueella, jossa oli poronhoidolta käyttämätöntä laidunaluetta Korsajärven-Nunnasen outamaista Kalkujärven tunturiylängöille saakka.

Hänkin kävi tosin kilpailua laitumista Iiskon Jussan (Näkkäläjärvi) kanssa, mutta avioliitot yhdistivät sukuja. Jussan liityttyä ”heikkiläisiin” Itä-Enontekiön laitumille alkoi syntyä 1920-luvulla vahva Maggan lapinkylä, joka tunnettiin myös nimellä Itäkylä. Heikki Magga luopui lehmätaloudestaan ja metsästyksestä ja palasi perinteiseen paimentolaiselämään – täysin toisella alueella kuin hänen esi-isänsä.[18]

Kesäpaimennus oli vaativaa ja perustui hyville koirille. Porosaamelaiset paimensivat oman väen avulla, joskin palkkasivat välillä suomalaisia renkejäkin, mikä takasi myös suomen kielen taidon välittymisen lapsille. Paliskunta ryhtyi toimiin vasta alkutalvesta, kun porot koottiin yhteen. Siinä yhteydessä arvioitiin porojen talokkaille tuottamat heinävahingot, jotka olivat noin 30 000–50 000 markkaa vuodessa. Paliskunta valvoi myös pykällyksiä tammi-helmikuussa. Ne pidettiin erikseen kussakin porokylässä, joita oli viidestä kuuteen.[19]

SUOMALAISET VÄÄRTIT

Syksyllä ilmojen jäähtyessä paimentolaiset siirtyivät pohjoisen rajaseudun aukeilta tunturimailta aluksi koivumetsiin, talvemmalla havu*outaan*, jossa porojen syöttäminen oli helpompaa. ”Ylätunturilaiset” tulivat Muonionjokivarteen, näkkäläläiset taas Hetan ja Ounastunturin ympäristöön, osaksi myös kunnan itäosiin Inarin rajoille saakka. Pöyrisjärveläisten talvialueet sijaitsivat Hetasta etelään Muotkajärven ja Palojoen kankailla, jopa Sonkamuotkan takalistoilla. Jotkut perheet asuivat 1930-luvulla omissa taloissa Hetan kirkonkylässä. Kalkujärveläisistä Näkkäläjärven Jussa juti outamaihin Hetan ja Näkkälän välille, kun taas Maggat oleskelivat Peltovuoman ja Nunnasen seuduilla.[20]

Talvella Hetan metsät olivat täynnä poroja. Monilla porosaamelaisperheillä oli vakituiset talollisystävänsä, joiden luona

Maitoa kaadetaan ”ankasta” juustokattilaan Pöyrisjärvellä Maarit Näkkäläjärvi vierellään tytär Maarit ja Inga avustamassa. Valok. Väinö Auer 1923. MV.

Enontekiön suomalainen Eemeli Suonttajärvi ja saamelainen vaimo Inka. Valok. Väinö Auer 1924. MV.

”Kalkujärveläinen perhe kotansa edustalla”. Heaikka Heijá eli Heikki Magga vaimonsa Annin (o.s. Thuri) kanssa. Lapset vas. Ánne, isän sylissä Issát Heijá ja Elle sekä äidin oik. puolella ehkä Inga-Saara, Jouni Taneli ja Nils-Antti. Valok. Antti Hämäläinen 1940-luvulla. MV.

Elli Vasara pukkinsa ja kilinsä kanssa. Valok. H. Roivainen. SML.

he kävivät ja asuivat. Usein taustalla olivat vanhat raitiosuhteet, joissa saamelaiset olivat hoitaneet talollisten poroja. Ne eivät olleet kuitenkaan välttämättömiä sen säännöllisen yhteyden muotoutumiselle, jota vanhastaan nimitettiin ns. väärtisuhteeksi.[21]

Itkonen mainitsee, että saamelaiset olivat vanhastaan käyneet kyläilemässä suomalaisten taloissa ja mielellään esimerkiksi saunomassa.[22] Myös vakinaisempi kortteeraaminen talollisten luona oli alkanut yleistyä jo varhain. Vanhukset ja lapset saatettiin jättää talven ajaksi suomalaistaloihin hoitoon joulusta kevääseen. Viimeistään 1910-luvulla eräät saamelaisperheet siirtyivät asumaan osaksi talvea suomalaistaloihin.[23]

Israel Ruongin määritelmän mukaan väärtisuhde oli ”molemminpuolinen taloudellis-sosiaalinen suhde”, jonka toimijoina olivat *verddet* tai *verdežat*, kestiystävät.[24] Linkola toteaa: ”Väärtisuhteen perustana on ollut se hyöty, jota eri talousmuotoihin erikoistuneet etniset ryhmät ovat voineet toisistaan saada.” Saamelainen antoi tietyn määrän syömäporoja ja huolehti päivittäisestä liharuuasta eli toi lihan taloon. Vastavuoroisesti hän sai ruokailussa maidon ja perunan, viilin ja muut talontuotteet. Hän sai käyttää myös talon metsää härkien kaivamiseen.[25]

Talollista vaikutusta oli se, että jotkut porosaamelaiset ostivat lehmiä ja lampaita. Ne annettiin jutamisen ajaksi hoitoon suomalaistaloihin silloinkin, kun niitä hankittiin kesätaloihin. Suhteet saattoivat olla hyvinkin luottamukselliset. Therman kertoi Niila eli Nilppa Tornensiksesta: ”Pankissa hänellä ei ole rahaa, mutta sitä on melkoisesti sukassa, joka on erään Könkämäenon uudisasukkaan huostassa. Moni ihmettelee, että hän luottaa enemmän uudisasukkaaseen kuin pankkiin, mutta uudisasukas ei ole koskaan pettänyt hänen luottamustaan.”[26]

Virallisia sopimuksia, esimerkiksi vuokrasopimusta asumisajasta ja korvauksista, ei tehty, vaan kyseessä oli herrasmiessopimus. Väärinkäytöksiä toki esiintyi, sillä talollinen saattoi juottaa porosaamelaisen humalaan hankkiakseen tältä poroja pilkkahintaan tai ilmaiseksi.[27] Sanaton sopimus oli kuitenkin purettavissa tällaisen jälkeen. Sitä paitsi oli saamelaistalouksia, jotka eivät koskaan kortteeranneet vakituisesti väärtin luona. Näitä olivat esimerkiksi Juhani Valkeapään perhe ja Erkuna, joka rakensi oman talvitalon jo 1930-luvun alussa.[28]

Linkola toteaa väärtilaitoksen nousseen täyteen kukoistukseen 1930-luvun alussa. Hän korostaa kuitenkin, että väärtitalossa asuminen ei ollut mikään yhdenmukainen tapahtuma, vaan vaihteli perheestä ja talvesta toiseen. Vakiintuneet väärtisuhteet eivät myöskään sulkeneet pois satunnaisia majoittamisia, joilla tienattiin lihaa ja rahaa. Tilapäinen kortteeraaminen oli yleistä jutamisen yhteydessä esimerkiksi Kuttasessa tai Palojoensuussa tai kauppa- ja virastomatkoilla muun muassa Hetassa ja Muoniossa.[29]

Kirjailija Erik Therman piti porosaamelaisten varakkuutta jopa olennaisena koko kunnan hyvinvoinnille. Hän väitti, että ennen rajasulkuja Enontekiön uudisasukkaat olivat eläneet ”uskomattomassa köyhyydessä”, mutta saamelaisten jäätyä porotokkineen kokonaan maan rajojen sisälle suomalaiset uudisasukkaat ja talot olivat nousseet kukoistukseen. Kyse ei ollut pelkästään korvauksista, vaan porosaamelaiset olivat kunnan luotettavia veronmaksajia, kun taas köyhtyneet talolliset nauttivat usein köyhäinapua. Porosaamelaiset olivat myös työnantajia niin, että lähes jokainen kokenut uudisasukas välitti porotuotteiden, lihan, juustojen, taljojen, sarvien ja sarvesta tehtyjen tuotteiden kauppaa. ”Moni ansaitsee hyvin myymällä sekä välttämättömyystavaroita että turhamaisuuksia lappalaisille.” Therman jatkoi:

> Sekä uudisasukas että lappalainen todistavat rahaa olevan sellaisessa talossa, johon lappalainen on tullut esim. jouluksi tai pääsiäiseksi tai markkinoiden ajaksi, ja kylissä, joiden läheisyyteen tai joiden alueelle lappalaiset ovat leiriytyneet talviajaksi, on ansiomahdollisuuksia. Lappalaiset hoitavat lisäksi uudisasukkaitten poroja hyvin mitätöntä korvausta vastaan ja lisäksi lainaavat tai vuokraavat vetoporoja uudisasukkaille.

Thermanin mukaan saamelaiset lainasivat nuoria opettamattomia vetohärkiä, jotta uudisasukkaat ajaisivat ne sisään, ja jättivät vanhempia voimakkaita härkiä ”vuokraa vastaan tai toisinaan ilmaiseksi puhtaasta ihmisystävällisyydestä”. Hän kertoi esimerkiksi Aslak Juuson antaneen vastikään omasta aloitteestaan kaksi vetohärkää ilman korvausvelvollisuutta köyhälle talonomistajalle, jonka hän tiesi olevan porojen tarpeessa ja vaikeassa asemassa.[30]

Kylästely suomalaisten väärtien luona, jonne vanhukset ja lapset saatettiin jättää pitemmäksikin aikaa, saattoi olla yksi askel kohti talollistumista. Se alkoi kesäpirttien rakentamisella, kun Kortelaisen sanoin poromiehet olivat ”opastuneet tuvan tarjoamiin mukavuuksiin”. Sompion tavoin myös turvekotien rakentaminen edelsi oikeita tupia. Pöyrisjärvellä suomalaiset olivat vanhastaan pystyttäneet turvekotia. Antti Näkkäläjärvellä eli Vilkunallakin oli lautakota Pöyrisjärven Kenttälompolossa, jonne hän rakensi hirsistä salvetun kesäpirtin joko vuonna 1919 tai 1920. Se oli ensimmäinen Enontekiön alueen porosaamelaisten pirtti. Vilkuna rakensi saunan ja kenttään ilmestyi jo ensimmäisinä vuosina myös perunamaa, joka aidat-

tiin eläinten varalta kyljelleen käännetyillä pororeillä. Lehmiä taloon otettiin kuitenkin vasta 1930-luvulla, koska se sitoi asukkaita liiaksi talonpitoon ja vaati myös navetan rakentamista.[31]

Lapin paliskunnassa uranuurtajia kesätalojen perustamisessa olivat Piennit. Piennin-Antti rakensi perheelleen talon Torisenon varteen vuoden 1920 tienoilla, samoihin aikoihin näkkäläläisten kanssa. Häntä seurasivat pari vuotta myöhemmin Piennin-Jussa Vuontisjoen varressa ja Piennin-Piera Torisenolla. Piennin kylään nousi uusia taloja 1930-luvun alkupuolella niin, että siihen kuului kuusi taloa.

Syyksi Piennien varhaisuuteen pirtintekijöinä Linkola näkee sen, että veljekset olivat lapsina tottuneet asumaan turvakodassa, eikä heillä ollut pitkiä paimentolaisperinteitä. Veljeksillä oli vanhastaan paljon yhteistoimintaa suomalaistalollisten, erityisesti Nieritalon ja Hirvasvuopion, kanssa. Lisäksi Pienneillä oli suomalaissyntyisiä vaimoja. Linkola huomauttaa kesätalojen olleen käytöltään lähes kota-asumuksia vastaavia. Naiset ja lapset asuivat niissä miesten kiertäessä paimennuksessa, ja kesätaloissa saatettiin asua talvenkin yli.[32]

Näkkäläläisten esimerkin mukaisesti Erkuna rakensi Salvasjärvelle kesätalon 1920-luvun puolivälin tienoilla. Talo ostettiin Jatunista valmiiksi hakattuna hirsikehänä ja vedätettiin Salvasjärvelle, jossa se koottiin yksihuoneiseksi tuvaksi.[33] Aslak Juuso alkoi rakentaa kesätaloja 1930-luvun alussa Rommajärvelle. Samoihin aikoihin Kovan kylään nousi ensimmäinen kesätalo Piera Tornensikselle Saarijärvellä. Se oli ensimmäinen porosaamelaisten talo Könkämäenon puoleisella sivulla Käsivartta. Hän piti siinä muutamaa lehmääkin.[34]

Kovan kylän ensimmäinen talo rakennettiin noin vuonna 1930 ja toinen 1935. Labban kylässä Pietari Labba rakensi ensimmäisen kesätalon Suppijärvelle vuonna 1937, mutta myöhemmin Labbain kesätalojen paikaksi vakiintuivat Njamakkajärvet, jossa oli jatkosodan alkaessa jo kuusi kesätaloa. Labbain siirtyminen kesätaloissa asumiseen oli siis nopea ja yhtenäinen ilmiö. Sen sijaan talvitaloa kukaan ei hankkinut ennen evakkoaikaa.[35]

Kesätalojen rakentaminen ei juurikaan muuttanut poronhoitoa, sillä kesätalot rakennettiin kesälaitumien tuntumaan. Perheet asuivat taloissa, kun taas miehet kulkivat porotöissä. Piennin kylä oli ensimmäinen, joka asusti kesätaloissaan myös joitakin talvia. Sen sijaan ensimmäisen talvitalon nimenomaan talvipaimennusmaiden tuntumaan rakensi Erkuna vuonna 1932, vaikka isäntä itse viihtyikin parhaiten kotaoloissa. Tarkka paimentaminen jatkui talosta huolimatta ja suppean alueen ansiosta edelleen 1930-luvun loppupuolelle saakka, jolloin Erkunan pojat luopuivat ympärivuotisesta paimentamisesta.[36]

Matti Palojärvi (kesk.) perheineen vuonna 1934. Lapset vas. Oula, Antti ja oik. Inka. MV.

Näkkäläjärven Tuomaan Antin emäntä Kristiina lapsineen Enontekiön Pöyrisjärvellä 1921.
Valok. Samuli Paulaharju. SKS.

”Juhani, lappalaispoika, jonka ryhdistä ja ilmeestä kuvastuu pohjoisen Suomen yksinäisten erämaiden tyyni umpimielisyys.” Oikeasti Suomen Kuvalehden kuvassa oli kuusivuotias Iiskon Antin Matti (Näkkäläjärvi).

”LAPPALAISTEN MAAT LAPPALAISILLE!”

”Lapissa tulee sota, sanovat sekä poronomistajat että talonomistajat.” Näin uhkaavasti totesi 1930-luvun lopulla kirjailija Erik Therman, joka oli oleskellut pitkään Enontekiön ja Käsivarren saamelaisten luona. Porosaamelaisten ja suomalaistalollisten välien kiristymisen takia Therman ehdotti, että kaikkien kiinteästi asuvien levittäytyminen yhä pohjoisemmaksi oli estettävä. Samoin talollisten ”laittomat tulot tulisi lakkauttaa”.[37] Jälkimmäisellä maininnalla Therman tarkoitti heinävahinkokorvauksia, joista oli tullut paikkakunnalla kuuma kysymys.

Thermanin epävirallinen ehdotus sijoittui siis tavallaan siihen jatkumoon, johon kuuluivat Utsjoen kunnanvaltuuston ehdotus erillisestä lappalaisalueesta sekä Suonikylän suojeluhanke 1930-luvulla. Samaa huomiota Thermanin ehdotus ei kuitenkaan saanut, sillä kaikesta päätellen se jäi hänen omaksi mielipiteekseen. Paikallistasolla siitä ei keskusteltu, puhumattakaan virallisista tahoista. Thermanin esiintuoma ilmiö kuvasti kuitenkin saamelaisten ja suomalaisten suhteiden ongelmallisuutta Enontekiön alueella ja osin Inarissakin.

Suomenmaa-kirjan kuvaus vuonna 1931 (kirjoittajana luultavasti T.I. Itkonen) kertoi Enontekiön kunnan enemmistön olevan suomalaisia pientalollisia, joilla oli ehkä 3–4 lehmää, pieni perunamaatilkku ja perin harvoilla pieni ohrapelto, jota ei useina vuosina edes saatu kylvöön. Erityisen riskialtista suomalainen talonpito oli metsärajan yläpuolella. Kirjan mukaan olisi ollut ”parempi, että mäntymetsärajan yläpuolella olevat maat olisivat ainaisesti saaneet jäädä porolappalaiselle. Metsienkin säilymiselle voi metsärajaseudun uutisasuttaminen käydä varsin tuhoisaksi.” Suomalaisten joukossa ei ollut kovin paljon poronomistajia 1920-luvulla. Kirjan mukaan ”ne onnelliset muodostavat vain pienen osan asukkaista”.[38]

Vuonna 1924 *Rovaniemi*-lehti raportoi, että Enontekiöllä nähtiin suoranaista nälkää. ”Lukuun ottamatta porokarjojen omistajia ja virkamiehiä – – on paikkakunnan toimeentulo nyt työansion varassa.” Uutisen mukaan tukkityötkin olivat hyvin satunnaisia ja sesonkiluonteisia.[39] Samalla tavoin *Suomenmaa*-kirja jakoi väestön hyvinvoiviin porosaamelaisiin ja puutteessa eläviin uudisasukkaisiin. ”Köyhyys on aina vaivannut kuntaa. – – Kuten nälkämailla tavallista, oli luontainen väenlisäys voimakasta, ja huomattava määrä liikaväestöä on ollut pakotettu muuttamaan etupäässä Norjaan.”[40]

Varallisuuserot olivat taustana sille kehitykselle, jonka paliskuntajärjestelmän säännökset olivat tehneet mahdollisiksi jo vuosisadan alkupuolelta lähtien. Ne velvoittivat paliskunnan maksamaan uudisasukkaille korvauksia porojen aiheuttamista heinävahingoista. Monien lähteiden mukaan tämä oli johtanut jopa korvausten hyödyntämiseen varakkaiden porosaamelaisten kustannuksella.[41]

Väinö Oinosen mukaan talolliset tekivät heinää porosaamelaisten jutokeinojen varsille yksinomaan korvauksen saamiseksi aikomattakaan kuljettaa heiniä lehmilleen: ”Saurat tehtiin pitkät ja seipäät korkeat, vaikkei heinä olisi ollut panna niihin kuin nimeksi. Mutta kun poro sitten ne sotki, niin korvausta vaadittiin täysistä sauroista.”[42] Therman, joka oli suuri porosaamelaisten ihailija, totesi:

> Toden sanoaksemme uudisasukkaat ansaitsevat lappalaisilta eniten puhtaalla epärehellisyydellä. – – Uudisasukkaiden suurin tulonlähde lappalaisten kustannuksella onkin

vaatia vahingonkorvauksia porojen tärvelemistä heinistä. Joka suolla tai niityllä, missä ruohon voi ajatella kasvavan, uudisasukkailla on niittyjään. Heinät jätetään koko talveksi seipäille paljaan taivaan alle, mieluummin mahdollisimman lähelle porojen teitä, ja jos porot ovat tulleet niitten tykö, lappalainen saa maksaa tästä saraheinästä markasta 1:40 markkaan kilolta. Usein uudisasukkaat eivät tarvitse heinää.

Saamelaiset saattoivat tarjota uudisasukkaille heiniä pilattujen tilalle, mutta tarjoukset oli torjuttu. Uudisasukkaat halusivat rahaa, eivät rehuksi vaan ihmisravinnon hankkimiseen. Uudisasukkaat eivät Thermanin mukaan ottaneet vastaan myöskään valtion tarjoamia lainoja latojen tekemiseksi ja sitä, että paliskunta tarjoutui maksamaan puolet latojen kustannuksista. ”Jos porot eivät tule heinien tykö, kuka ne silloin söisi?” Therman pilkkasi.

Therman myönsi, että talollisten parissa esiintyi todellistakin heinien tarvetta lehmille, lampaille ja vuohille. Keinottelu ei ollut suinkaan kaikille kunnan talollisille ominaista. Juuri se teki tilanteesta hankalan: ”– – on melkein mahdotonta vahvistaa juridisesti, milloin on kysymys todellisesta tarpeesta tai todellisesta vahingosta, jonka porot ovat aiheuttaneet, vai milloin uudisasukkaitten heinänviljely ja korvausvaatimukset ovat puhdasta kiusantekoa”.[43] Therman, joka korosti porosaamelaisten näkemyksiä, jätti siis avoimeksi kysymyksen ongelmien syylle eli sille, oliko kyse viime kädessä talollisten hyödyntavoittelusta vai esimerkiksi porolaitumien ahtaudesta.

Säädösten mukaan korvaukset koskivat ennen vuodenvaihdetta tehtyjä vahinkoja. Poro ehti kuitenkin sotkea heinät moneen kertaan jo ennen sitä. Eniten poroja meni ”heinäpyydyksiin” syysmuuttojen aikana. Poronomistajat kannattivat Ruotsin mallia, jossa korvaukset koskivat vain kesäaikana, elokuun loppuun, mennessä tehtyjä vahinkoja. Korvauksia ei tarvinnut maksaa lainkaan, jos niitty ei ollut selvästi merkitty ja vanhastaan viljelty. Ruotsissa oli todettu, että uudisasukkaat osasivat suojata heinänsä ja tuoda ajoissa latoihin, jos eivät laskeneet saavansa niistä korvauksia.[44]

Esimerkiksi Nils Tornensiksen muutto talvialueille saattoi viivästyä vuodenvaihteen yli. Vaikka porot kärsivät hätää tuntureilla, porokylä ei uskaltanut lähestyä Lätäsenoa ennen tammikuuta, sillä koko Lätäsenon varrella oli ”heinäniittyjen rintama juuri lappalaisten muuttotien poikki”. Esimerkiksi Nunnasessa, jota Therman nimitti erääksi saamelaisten ja uudisasukkaiden ”sotanäyttämöistä, noin kaikessa hiljaisuudessa”, saamelaiset jatkoivat vahingonkorvausten maksamista tammikuun alun jälkeenkin, Thermanin mukaan rauhan

Tunturimaat lappalaisil

Enontekiön alueella pitkään viihtynyt kirjastonhoitaja Erik Therman julisti vuonna 1939 Suomen Kuvalehdessä: ”Tunturimaat lappalaisille!” Kirjailija itse pikkukuvassa lapinpeskissään.

vuoksi. ”Ja siellä, tuntureiden ulkolaidoilla, voinee todella olla kysymys sodasta ja rauhasta.”[45]

Therman vakuutteli, että ei halunnut pitää kumpaakaan osapuolta toista parempana, sillä molempien pyrkimykset perustuivat ”perinteeseen ja pakkoon”. Hänen mukaansa saamelaisten ja kiinteästi asuvien suomalaisten välillä käytiin kamppailua, jossa aseena ei ollut puukko ja keihäs, vaan heinät ja suopunki. Hän näki tämän kamppailun kahden kansanluonteen erilaisuutena: saamelaisten sovinnollisuutena ja väistyvyytenä, suomalaisten kovana tahtona pärjätä karussa maassa, johon he katsoivat ostaneensa oikeuden sukupolvien kamppailulla.[46]

Therman näki ratkaisumallina saamelaisten maiden palauttamisen saamelaisille ja niiden erottamisen lantalaisten alueista. Hän suositteli Ruotsin mallia, jossa viljelysraja suojasi poronhoitoa uudisasutukselta. Suomessa ei ollut kumottu Juhana III:n vuonna 1585 laatimaa kuninkaankirjettä, jossa saamelaisille vahvistettiin Enontekiön alue Sonkamuotkasta Palojoensuusta pohjoiseen. ”Sitä ei ole koskaan peruutettu, mutta sitä ei ole myöskään noudatettu.”

Ehdotuksenaan Therman totesi: ”Meillä lappalaiset ovat kärsineet vahinkoa muun muassa rauhoitusalueilla. Näitä emme kuitenkaan halua syyttää, ne saattavat olla perusteltuja, mutta olisi aika julistaa rauhoitus myös lappalaisille ja heidän elinkeinolleen.” *Suomen Kuvalehdessä* vuonna 1940 julkaisemansa artikkelin otsikossa Therman julisti vetoomuksen: ”Lappalaisten maat lappalaisille!”[47]

Raja-aitakysymys Suomen ja Norjan välillä ja sen vaikutus erityisesti Näkkälän paliskuntaan puhutti 1930-luvun alussa. Suomen Kuvalehden kannessa Antti Näkkäläjärvi.

MUUTTUVA POROLAPPI

Kohtuuttomia heinävahinkokorvauksia on pidetty pääsyynä siihen, että Enontekiön alueelta muutti porosaamelaisia Inariin 1930-luvun alussa. Toisena syynä oli laidunahtaus, jota korvauksetkin omalta osaltaan pahensivat.[48] Nils-Henrik Valkeapää on todennut, että samaan aikaan ja samoista syistä kuin osa Näkkäläjärvistä lähti Inariin, myös Vilkunan eli Tuomaan Antti Näkkäläjärven siida muutti muutamiksi vuosiksi Käsivarteen.[49]

Porosaamelaisten tilanne erityisesti Pöyrisjärven ja Jauristunturin alueilla oli käynyt tukalaksi. Etelän suunnassa porojenpitoa haittasi pelko heinävahingoista ja pohjoisessa Norjan rajan tiivistyvä valvonta kasvatti rajanylityksistä koituneita maksuja. Uhkana oli myös rajalle suunniteltu esteaita. Rajaongelmia pohtivan rajakomisionin mukana matkustanut E.N. Manninen totesi: ”Vaadittiin, että aitoja on rakennettava Norjan rajalle, muuten ei tulla toimeen. Nyt on jo ihmisiä muuttanut Inariin, kun elanto käy mahdottomaksi, kun norjalainen takavarikoissaan lukee kohta jokaisen pään, joka sille puolelle sattuu pistäytymään.”[50]

Tilanteen vakavuutta kuvasi lehdissä käyty keskustelu siitä, olisiko Näkkälän paliskunnan vaihdettava vaikeasti vartioitava poronhoitoalueensa toiseen. Hyviä jäkälämaita mainittiin olevan Inarissa.[51] Siinä suunnassa Näkkäläjärviä oli vieraillut jo aiemmin. Huonot laiduntalvet vuosina 1918–1919 olivat aiheuttaneet sen, että Näkkälän Iisko kolmen nuorimman lapsensa ja vävynsä Heikin Niilan (Magga) kanssa otti muuttokirjat Inariin. He asuivat kuitenkin siellä vain pahimman nälkätalven ja palasivat sitten takaisin.[52]

Mannisen mainitsemat Inariin muuttajat olivat Näkkälän Jussa eli Juhani Salomoninpoika Näkkäläjärvi sekä vävynsä Iiskon Iisko (Näkkäläjärvi), joka vuonna 1931 avioitui Ingansa kanssa. Muuttomatka alkoi seuraavana vuonna kolmen kodan ja tuhannen poron kanssa. Vuosikymmenen lopulla Inariin muutti myös Iiskon Jussan tytär Anni (Näkkäläjärvi), joka avioitui Näkkälän Jussan pojan Antin kanssa.[53]

”Inka-ahku” kertoi myöhemmin lähdön syyksi sen, että ”maat loppuivat”. Jäkälää ei ollut enää ollenkaan niissä tuntureissa, joissa Iisko laidunsi porojaan. Myös Näkkäläjärvet tavannut Ilmari Hustich kertoi 1940-luvulla, että elämä Enontekiöllä oli käynyt hankalaksi, kun heinävahingot pakottivat poronhoidon rajan pintaan, josta ne karkasivat helposti Norjan puolelle ja saatiin harvennettuina takaisin.[54]

Iisko Näkkäläjärven tiedetään tehneen tiedusteluretkiä muuallakin kuin Länsi-Inarin alueella, joka lopulta osoittautui sopivimmaksi.[55] Inga ja Iisko jatkoivat vielä Inarissa paimentolaiselämää muutaman vuoden. Aluksi he oleskelivat kesät Peltotunturissa, josta porot vietiin syksyllä Jauristunturiin. Vuonna 1935 tilanne oli Ilmari Hustichin mukaan muuttunut niin, että talvikota oli Kultakurun luona Ivalon ylimmillä lisävesillä, kesäkota sata kilometriä itään Kulpakkojärvellä Hammastunturissa.

Iiskon kesälaitumet vakiintuivat Appistunturin ja Hammastunturin väliselle alueelle, talvilaitumet Korsatunturin lähelle Inarin ja Enontekiön rajamailla. Perheeseen syntyi ensimmäinen lapsi vuonna 1936. Lasten tulevaisuuden ja koulunkäynnin edellytyksiä silmällä pitäen perhe muutti taloon Lisman kylään autioksi jääneeseen Länsmanin taloon. Se oli perheen ensimmäinen kiinteä asumus siihen asti, kun perhe muutti Vaskojoelle Heikkilän tilalle.[56]

Näkkäläjärvet siirtyivät siis vakinaisiksi taloasujiksi ennen monia enontekiöläisiä sukulaisiaan. Länsi-Inarin porosaamelainen yhteisöhän oli siirtynyt talollisiksi jo vuosisadan alussa.

Inga ja Iisko Näkkäläjärvi kodallaan Hammastunturin Kulpakkojärvellä. Valok. Erkki Mikkola 1934. MV.

Muutos oli alkanut vaikuttaa poronhoitotapoihin. Kesäpaimennuksesta oli vähin erin luovuttu, samoin kuin porojen lypsämisestä. Etto alkoi lokakuun alussa ja kokoaminen marraskuussa. Pykällyksiä pidettiin ennen joulua Sallivaaran kaarteessa Viipustunturin kaakkoispuolella sekä maaliskuulla Hammastunturin kaarteessa.[57]

Muualla Inarissa poronhoito oli asettunut niihin uomiin, jotka 1900-luvun vaihteen suuret muutokset olivat johtaneet. Rajakysymys oli ongelma täälläkin. Vielä 1930-luvulla porolaidunkomitea totesi, että Muddusjärven palkisesta kulki kesällä runsaastikin poroja Norjan puolelle ja osa hävisi sinne. Norjan poroja taas oleskeli Paats- ja Näätämöjoen välillä kesällä ja jopa talvella. Siuttajoen pykällyksistä Norjan saamelaiset noutivat vuosittain tuhansia poroja: Paatsjoelta noin 2000, Muddusjärveltä 700.[58]

Sompiossa sopeutuminen jatkui edelleen niin, että porosaamelaiset joutuivat vähitellen siirtymään paliskunnan yhteispaimennukseen kokoamisen ja paimennuksen suhteen.

Pariskunnan tie vei Enontekiöltä 1930-luvun kuluessa Länsi-Inariin Lisman kylään. Sotien jälkeen perhe hankki Heikkilän tilan Vaskojoelta.

Talvisista porotyöpäivistä alettiin maksaa palkkaa paliskunnan kassasta, jota ylläpidettiin poronomistajien suorittamilla päämaksuilla. Myös raitiojärjestelmä oli purkautunut paliskuntajärjestelmän myötä. Linkolan mukaan erot suomalaisten ja saamelaisten harjoittaman poronhoidon välillä alkoivat vähitellen kadota.[59]

Suomenmaa totesi vuonna 1931 Sompion alueen suurimmiksi poronomistajiksi Paulus Maggan Orposesta, Juho Hetan Kurujärveltä ja Piera Maggan Vuotsosta. Heidän taloissaan poromäärä nousi 500–1 000 päähän. Koko Lapin palkisessa poroja oli lähes 4 000. Sompiolaiset olivat edelleen pororikkaiden maineessa, sillä Orposten kerrottiin mittaavan poromääränsä jängällisinä. Kyseessä lienee ollut tyypillisen välttelevä vastaus uteliaille: ”On niitä sen verran, että puun kahden puolta juoksevat.” ”Kyllä niitä saattaa muutama jängällinen olla.”[60]

Huomattavin saamelaiskylistä oli Purnumukka. Vielä 1910-luvulla siellä oli vain neljä taloa, mutta kun väkirikkaiden perheiden lapset perustivat omia talojaan, kylässä oli kymmenkunta taloa 1930-luvun vaihteessa. Suurimmillaan Purnumukka oli ennen toista maailmansotaa, kun asukkaita oli kaikkiaan 128. Vuotsossa maantien varrella oli kolme lappalaistaloa. Ainoa suomalainen asukas oli Reutu-Hannu (Puolakanaho), joka piti kauppaa ja majataloakin myöhemmän Taka-Lapin paikalla. Muutamia porosaamelaisia asui idempänä Kurujärvellä ja Luiron varrella, jossa huomattavin lapintalo oli Orponen Revojoen suulla.[61]

Utsjoella varsinaisia porosaamelaisia laskettiin olevan 13 taloutta, kuusi kirkonkylällä ja Nuorgamissa sekä seitsemän Outakosken kylässä. Paistunturin paliskunnassa luettiin talvella 1926–1927 yhteensä kolmisentuhatta poroa. Kaldoaivin paliskunnassa todettiin olevan parituhatta poroa, enimmät niistä Piera Länsmanin ja Sammel Laitin omistuksessa.[62] Vanhoista pororuhtinaista Kadja-Nilla Vuolab alkoi 1920-luvulla jo ”vaipua” (njuossalit) ja kuoli vuonna 1927. Hänen poikansa Pikku-Niila paimensi kohtuullisen suurta eloa Andaras

Poroelon hengityksestä syntyi pakkasella höyrypilvi. K. M. Wallenius vieraili Siuttajoen erotuksessa Pohjois-Inarissa talvella 1934–35. LMM .

Tsiutta- eli Siuttajoen poroerotusaita 1930-luvun alussa K. M. Walleniuksen mukaan.

TIEN RAPPEUTTAMA SOMPIO?

Rovaniemi-lehden kirjoittaja paheksui kansalaissodan jälkeen maantien tuomaa muutosta. Hän oli vieraillut Sompionperällä ennen tien tuloa ja todennut, että saamelaiset elivät vielä luonnontilassa: ”Tavat olivat yksinkertaiset, vieraanvaraisuus kiitettävä, esivallan asetuksia ja määräyksiä kunnioitettiin ja harras Jumalanpelko oli vallitsevana.” Maantien valmistuttua olot olivat silminnähden muuttuneet: Sompioonkin oli tunkeutunut paheksuttava *jätkäkulttuuri*.

Kirjoittajan mukaan se merkitsi yleistä moraalin löyhtymistä: ”rappeutuminen on aivan yleistä ja sitä välittömästi seuraava köyhtyminen, veltostuminen, irstas piittaamaton elämä ja himoksi kehittynyt juoppous”. Jotkut olivat jopa paenneet asevelvollisuutta Venäjän puolelle. Kirjoittajan mukaan ”bolševismi on saanut tukevan jalansijan. On kyläkuntia, joita voidaan pitää aivan epäluotettavina”.

Yleisluontoisen moraalisaarnan ohella kirjoittaja piti saamelaisten jätkistymistä maanpuolustuksellisesti arveluttavana: ”Lappalainen on, niin kuin ymmärrettävää onkin, suuri ja taitava erämaankulkija ja kun hän heittäytyy epäluotettavaksi, saattaa erämaa avautua millaiselle ’trafiikille’ tahansa, vallankin kun ympäröivä, harva suomalaisasutus, Mutenian kylää lukuun ottamatta, on aivan punaista. Mainittakoon, että koko Sompiossa, joka käsittää 4 000 neliökilometriä, on yksi ainoa poliisi, joka asuu Muteniassa, koulua luonnollisesti ei lainkaan.”

Tilanteen parantamiseksi kirjoittajan ehdotus oli varsin yllättävä: ”Lappalainen on siinä suhteessa helposti käsiteltävä, että häneen kenties voi vaikuttaa puheilla, neuvoilla ja esityksillä. Mutta puhujan täytyy kuulua hänen omaan heimoonsa ja puhua hänen omaa kieltään, muussa tapauksessa suhtautuu hän puhujaan epäluuloisesti ja arastellen, so. kuuntelee kylläkin nöyrästi ja hartaan näköisenä, mutta ajattelee: ’jo vain sinä osaatkin meille puhua!’”

Kirjoittajan mukaan paikallisen kotikasvatusyhdistyksen tuli kutsua esimerkiksi opettaja Josef Guttorm Outakoskelta sivistämään sompiolaisia. Hän oli soveliain ehdolla olevista saamelaisista oppineista, sillä muut olivat kaikonneet mikä minnekin, muka paremmille leipämaille ja ”lantalaistuneet”. Kirjoittaja ei suinkaan tehnyt ehdotustaan saamelaisten kulttuurin säilyttämiseksi, vaan hän käsitteli sitä moraalisena kysymyksenä, jolle *jätkistyminen* oli pahin uhka. Tavoitteena oli pelastaa saamelaiset myrkytykseltä, mikä vaati uhrautuvaisuutta: ”Ja se tuskin on liikaa erämaiden pimennoissa eläville.”

Kirje Purnumutkasta.

O.Y. VUOTTA- & NAHKA

Lapin mies.

Kirjeessään Purnumukasta nimimerkki ”Lapin mies” valitteli ansiotöiden puutetta.

RAUHOITETTU PORONHOITOALUE?

Huhtikuussa 1925 asutushallitus otti kantaa maatalouden mahdollisuuksiin pohjoisessa: ”Laajoilla alueilla pohjoisimmassa Suomessa on maatalouteen perustuva asutus mahdoton tai ainakin hyvin uhanalainen. Tämä koskee suurinta osaa Enontekiön, Utsjoen ja Inarin kuntia – –. Puheena olevilla seuduilla on kuitenkin oma luonnonmukainen elinkeinonsa, nim. porotalous.” Asutushallitus ehdotti maatalousministeriölle harkittavaksi, ”olisiko syytä määritellä sellainen raja, joka erottaisi varsinaisen porotalousalueen maatalousasutuksen alueesta ja jonka rajan tuolle puolen porotalous olisi mahdollisimman suuressa määrin rauhoitettava”.

Ei ole selvää, liittyivätkö asutushallituksen pohdinnat Neitiniemen tekemään ehdotukseen. Ne olivat hyvin samanaikaisia, vaikka asutushallituksen esitys liittyi toiseen keskusteluun, joka oli alkanut jo 1900-luvun alussa. Lapin komitean mietinnön (1905) ja muiden asiakirjojen lisäksi ajatus pulpahti pinnalle vuonna 1919, kun metsänhoitaja August Renvall ehdotti Ruotsin esimerkin mukaista asutusrajaa, jonka ulkopuolella uudistilojen perustaminen olisi kiellettävä.

Oulun läänin maaherra kannatti asutushallituksen esitystä uudisasutuksen rajoittamisesta. Vuonna 1926 mietintönsä antanut valtionmetsäkomitea ei pitänyt asutusrajaa välttämättömänä, mutta suositeltavana: ”Asutusrajan ulkopuolelle ei ilman erityisen pätevää syytä olisi sallittava maatalouteen perustuvaa pysyväistä asutusta.” Poronhoitolakiin sisältyi sama vaatimus, joskin varovaisemmassa muodossa.

Lain mukaan valtioneuvosto voi, ”mikäli katsotaan tarpeelliseksi, toistaiseksi varata yhtäjaksoisia alueita yksinomaan poronhoitoa varten”. Asiasta oli kuitenkin sovittava laajasti eri osapuolten kesken. Vuonna 1934 ”erinäisiä poronhoitoa koskevia kysymyksiä asetettu komitea” kiirehti asiaa niin, että kehotti poronhoitoyhdistyksiä tekemään maaherralle ehdotuksia alueista, joille asutusta ei saanut perustaa. Sen pidemmälle asia ei kuitenkaan edistynyt.

Hansin eli Hannu Kitin kanssa yhteisessä laumassa, kun taas oman tokkakuntansa samassa paliskunnassa muodostivat Niila Jomppanen, Niittyvuopion veljekset Hans, Niiles ja Jouni sekä Hentto Niillas (Valle).[63]

Kitti oli muuttanut luultavasti maailmansodan jälkeen Angelista 400 poron tokan kanssa, joka kasvoi parissa kymmenessä vuodessa kolmituhantiseksi. Kitti kulki enimmäkseen Tenon puolta Seitalan, Vaskojoen ja Muddusjärven välisillä seuduilla. Hentto-Niillaksen alue ulottui Kevojoen itäpuolelta aina Inarijärven rantaan. Hän kulki 4–5 renkinsä kanssa Ruohtirissa, etelämpänä Kaktsavaarassa ja Kaamasmukan ympäristössä. Kun poroluku heijastui renkien määrässä, jotain voi päätellä siitä, että Hans Kitillä oli neljä renkiä ja Nilla Vuolabilla kolme.

Myös jokisaamelaisten parissa porot lisääntyivät ensimmäisen maailmansodan jälkeen, osaksi huonojen lohivuosien takia. Esimerkiksi Niittyvuopion veljekset Karigasniemen kentässä ja Kaarasjoen suulla omistivat kukin muutaman sata poroa ja olivat isojen tilojen haltijoita, samoin kuin vanha Rasmus Talvadaksessa. Sammel Laiti, Oula Länsmanin entinen kasvattipoika ja renki, oli jutanut Mierasjärven eteläpään erämaihin ja ruvennut uudistilalliseksi samalla kun hoiti pariakolmeasataa poroa. Monilla muilla talollisilla oli muutamia kymmeniä poroja. Kaikilla lohestus, riekonpyynti, karjanpito ja siihen liittyvä niittyjen pito kulkivat rinnakkain poronhoidon kanssa.[64]

LIHAKAUPPAA JA NÄYTTELYITÄ

Pohjois-Suomen laajan poronhoitoalueen suomalaiset poronomistajat näkivät 1920-luvulla tarvetta laajempaan etujärjestötoimintaan paliskuntien ja poronhoitoyhdistysten lisäksi. Niinpä vuonna 1926 Rovaniemellä perustettiin Poronjalostusyhdistys (myöhempi Paliskuntain yhdistys), jonka tehtäväksi tuli toimia poronhoidon neuvonta- ja etujärjestönä sekä paliskuntien yhdyssiteenä valtiovallan ja poronhoitajien välille. Yhdistys lähetti neuvojia eri puolille poronhoitoaluetta ja pyrki markkinoimaan poronlihaa valtakunnallisesti.[65]

Kahdenlaisia matkalaisia Kaamasmukassa vuonna 1931. Valokuvaaja Erkki Mikkola tuli panoraamakameroineen pororikas Henddo-Niillaksen kesämerkitykseen oppaanaan Jovnnás-Jovnna Paadar (toinen oik.) Karhujärveltä. Edessä valkoisissaan itse Niiles Valle, joka oli mennyt pääsiäisenä naimisiin Káren (ent. Aikio, o. s. Panne) kanssa. He muuttivat Norjasta Suomen puolelle entisille laidunmaille. Henddo-Niillas oli Paistunturin suurimpia pororikkaita. Vas. veljenpoika Ánne-Ovllá (Valle) ja vaimo Máhtte-Rávdna tai Sire-Rávdna, joka tunnettiin siis sekä isän että äidin mukaan, Káren ottotyttö Biennáš-Elle (Vest), Máret-Ivvár Pieski Rauduskaidista, Uhca-Ánddes (Ovllán veli) sekä Ánne-Piera Valle. Henddo-Niillaksen koira oli Spirte.

Oulan Piera eli Piera Länsman Rauduskaidista oli poroisäntä ja pororikas Kadja-Nillan vävy. Hän oli poromerkkien asiantuntijana nimismies Mannisen tarkastusmatkoilla valtakunnanrajoilla. Valok. E. N. Manninen. ELK.

”Pikku Nilla” eli Niila Vuolab nuorempi renkinsä Sammel Palton kanssa. Valok. Samuli Paulaharju 1926. SKS.

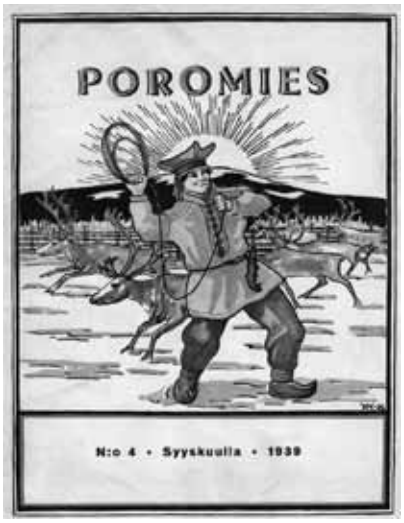

Poromies-lehti oli Paliskuntain yhdistyksen julkaisu, jossa vähäisessä määrin käsiteltiin saamelaistenkin poronhoitajien asioita.

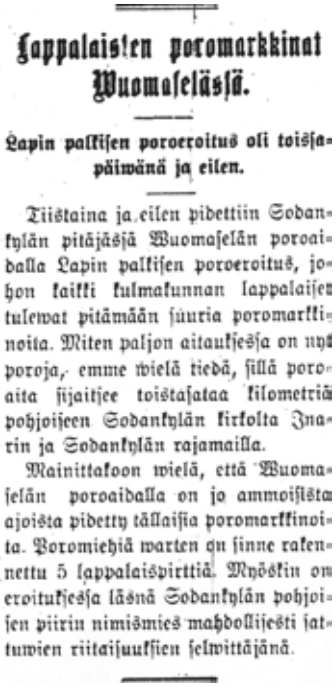

Lappalaisten poromarkkinat Wuomaseläss.

Lapin palkisen poroeroitus oli toissapäiwänä ja eilen.

Tiistaina ja eilen pidettiin Sodankylän pitäjässä Wuomaselän poroaidalla Lapin palkisen poroeroitus, johon kaikki kulmakunnan lappalaiset tulewat pitämään suuria poromarkkinoita. Miten paljon aitauksessa on nyt poroja, emme wielä tiedä, sillä poroaita sijaitsee toistasataa kilometriä pohjoiseen Sodankylän kirkolta Inarin ja Sodankylän rajamailla.

Mainittakoon wielä, että Wuomaselän poroaidalla on jo ammoisista ajoista pidetty tällaisia poromarkkinoita. Poromiehiä warten on sinne rakennettu 5 lappalaispirttiä. Myöskin on eroitukseesa läsnä Sodankylän pohjoisen piirin nimismies mahdollisesti sattuwien riitaisuuksien selwittäjänä.

Vuomaselän poroerotus oli iso tapahtuma, josta tehtiin viisujakin. Rovaniemi-lehden uutinen 1928.

Erinäisiä poronhoitoa koskevia kysymyksiä selvittämään asetettu komitea sai ensimmäisen osamietintönsä valmiiksi vuonna 1929. Kolme vuotta myöhemmin valmistui suuri laiduntutkimus. Näiden pohjalta säädettiin Suomen ensimmäinen poronhoitolaki vuonna 1932, ja toinen osamietintö valmistui seuraavana vuonna. Uuden poronhoitolain myötä Poronjalostusyhdistys muuttui kaikkien poronomistajien keskusjärjestöksi. Poronhoitolaki vahvisti ja yhdenmukaisti niitä käytänteitä ja sitä organisaatiota, joka oli monien komiteoiden työn tuloksena kehittynyt vuoden 1898 asetuksen jälkeen.[66]

Suunnittelutyö perustui suomalaismalliseen poronhoitotapaan, joka korosti maatalouden merkitystä poronhoidon sivuelinkeinona. Laki yhdenmukaisti koko Pohjois-Suomen poronhoidon hallinnollisia ja käytännöllisiä tapoja. Saamelaisten poronhoidolle ei annettu minkäänlaista erityisasemaa. Vaikka laissa havaittiin myöhemmin heikkouksia, joita pohtineen poronhoitolakikomitean mietinnön pohjalta säädettiin uusi laki 1948, saamelaisen poronhoidon asema ei muuttunut. Se pyrittiin sulauttamaan talonpoikaiseen poronhoitomalliin.[67]

Saamelaisilla ei 1920- ja 1930-luvuilla ollut paljon mahdollisuuksia osallistua Poronjalostusyhdistyksen toimintaan. Sen johtoporras istui kaukana Rovaniemellä, eivätkä eteläisen Lapin poronhoitoa koskevat keskustelut tuntuneet liikuttavan saamelaisia. Vuonna 1931 perustettu *Poromies*-lehtikin keskittyi eteläisen Lapin alueelle. Sotien jälkeen Samii Litton piirissä alkoi näkyä jopa vastahankaa paliskuntalaitoksen suomalaisuutta kohtaan, mutta vielä 1930-luvulla suhde oli vain kaukainen.

Saamelaisia oli kuitenkin näkyvästi mukana yhdistyksen järjestämillä poroviikoilla, joita järjestettiin 1920-luvulta alkaen edistämään erityisesti poronlihan myyntiä. Ensimmäiset poropäivät järjestettiin vuonna 1928 Rovaniemellä, jossa suomalaisten poromiesten lisäksi saamelainen Juhani Jomppanen esitelmöi Taka-Lapin poronhoidosta. Hän itsekin harrasti turismia lähtemällä Junkersin lennolle: ”Samalla varmuudella, jolla hän Ounasjärven kupeelle pystytetyssä kodassaan esitteli niin Lapin tavaroita kuin lapinkieltäkin, samalla varmuudella hän sitten Lainaalla kiipesi Gottschalkin koneeseen, että peski heilui ja säpikkäät suhisivat.”[68]

Vuonna 1932 poropäivät saivat jatkoa Viipurissa, jossa poronhoito sai oman osaston maatalousnäyttelyn yhteydessä. Kaupunkiin rakennetussa poroaidassa oli satakunta poroa ja ihmiset pääsivät oheisohjelman avulla tutustumaan poroelinkeinoon. Poroja hoitava Niila Jomppasen perhe asusteli paimentolaiskodassa, jonka yhteydessä esiteltiin poronhoitajien tarvitsemia tarve-esineitä ja rakennuksia. Yleisölle oli tarjolla luentoja ja pororuokia.[69]

Eri saamelaisryhmien edustajia kokoontui Helsingin poropäiville kevättalvella 1936. Kaupunkiin rakennetun poroaidan laidalla vas. Kaapin Jouni Aikio sekä Kiurel ja Annastasia Moshnikoff. MV.

Vuonna 1936 Helsingissä järjestetty poroviikko oli laajamittainen yritys saada porotuotteita kotimaisille markkinoille, samoin kuin jakaa tietoa Lapin oloista. Neljäkymmentä helsinkiläisravintolaa tarjosi poronlihaa ja puolensataa kauppaa oli hankkinut sitä tiskeilleen. Näytteillä oli myös runsaasti porosta valmistettuja käsitöitä. Suuri osa osallistujista oli suomalaisia, mutta mukana oli myös kahdeksanhenkinen saamelaisseurue.

Seurueen johtaja Kaapin Jouni (Aikio) oli liikkeellä vaimonsa Margitin ja Katri-tyttären kanssa. Suonikylän kolttia edustivat Kiureli ja Anastasia Moshnikoff. Purnumukasta Helsinkiin saapuivat nuori Briitta Hetta sekä Niila Hirvasvuopio ja hänen poikansa Into. Matka sujui muuten hyvin, paitsi Lapin kuoppaisilla teillä kulkevassa linja-autossa matkustajiin iski ”jonkinlainen meritauti”.[70]

Pääkaupungissa Kaisaniemen puistoon oli pystytetty aitaus, jonka sisällä oli kolme kotaa ja neljä isoa nuotiota, joiden ääressä saamelaiset iltaisin joikasivat. Musiikkia esittivät Niila Hirvasvuopio ja Briitta Hetta. Moshnikoffit lienevät esittäneet kolttasaamelaista leu´ddia. Hetta samoin kuin Kaapin Jouni (Aikio) ja Margit tulivat ikuistetuiksi *Suomi-Filmin* tekemään dokumenttifilmin, jossa ”lyhytkasvuiset vantterat lappalaiset, ukot ja akat” esittivät ”omituisia laulujaan”. Filmin erotuskohtaukset oli kuvattu jo aiemmin Lapissa. Lisäksi *Suomi-Filmi* oli saanut valmiiksi Ansa Ikosen tähdittämän mainosfilmin *Herrain herkku jokamiehen ruuaksi* poronlihan markkinoinnista.[71]

Saamelaiset herättivät runsaasti huomiota sekä vierailivat eduskunnassa ja korkeiden virkamiesten luona. Tapahtuman huippukohta oli vierailu presidentinlinnassa, jossa juotiin kakkukahvit. Seuraavana päivänä presidentti vieraili kotakylässä. Lapin Sivistysseurakin piti juhlan, jossa senaattori Kaarlo Castrén ja maisteri Karl Nickul puhuivat saamelaisten ja suomalaisten keskinäisen kunnioittamisen tarpeellisuudesta.[72]

Lapin viikkojen merkitys poronlihan kaupankäynnin kannalta jäi vähäiseksi, mutta enemmän arvoa lienee ollut sillä, että kaupunkilaiset pääsivät tutustumaan pohjoisen asukkaisiin ja elämänmuotoihin käytännössä ja paikan päällä. Tapahtumat levittivät kokemuksia ja tietoa saamelaistenkin asioista samalla tavoin kuin dokumenttielokuvat sotien jälkeen. Saamelaiset itse pääsivät tutustumaan kaupunkien elämään. Esimerkiksi vuoden 1936 Lapin viikon aikana lapset kuljeskelivat lapinpuvuissa kaupungilla sekä ajelivat Stockmannin rullaportaissa ylös ja alas. Lapin viikko tiesi Kaapin Jounille tietynlaista läpilyöntiä suomalaisessa julkisuudessa.

Näkemykset siitä, mikä oli hyvä paikka asua, eivät aina kohdanneet saamelaisten ja suomalaisten kesken. Kaapin Jouni kuvaili myöhemmin, että vaikka hän oli ollut monenlaisessa viimassa ja pakkasessa, hänellä ei koskaan ollut niin kylmä kuin Kaisaniemen puistossa 17 asteen pakkasessa. Presidentti taas päivitteli, millaista sitkeyttä vaatikaan asuminen Lapissa, ”siellä kaukana Jumalan selän takana”. Kaapin Jounin kerrotaan vastanneen: ”Mistä Herra Presidentti tietää, miten päin Jumala istuu?”[73]

Kolttasaamelaiset 1920–1939

Kolttasaamelaiset talousihmeen jaloissa

Suomen matkailijayhdistyksen postikortti kolttasaamelaisista vuodelta 1929. Kolttaäiti on Ilja Pavlovitsh Jefremoffin vaimo Fedosja poikansa Grigorin kanssa. Valok. Elsa Engman. LMM.

Saadessaan Tarton rauhassa Petsamon alueen Suomi vastaanotti sen mukana kolme kolttasaamelaista siidaa eli lapinkylää, jotka olivat Täyssinän rauhasta (1595) lähtien kuuluneet Venäjään: Paatsjoen (Paaccjokk), Petsamonkylän (Peäccam) ja Suonikylän (Suõ´nn´jel sijdd).[1] Tartossa määrätty raja oli vain yksi uusi häiriötekijä kolttasaamelaisille. Petsamon alueen alkuperäisväestön kulttuuri ja yhteiskunta oli ollut kriisissä jo puolensataa vuotta.

Petsamonvuonon kiinteä asutus oli vaikeuttanut kolttien kalastusta niin vuonossa kuin merellä. Paatsjoen lapinkylä oli hajonnut kahtia jo ennen Suomen aikaa. Suhteellisen eristyneessä Suonikylässä oli oma yhteiskunnallinen murroksensa, joka perustui peurakannan vähenemiseen ja lännestä leviävään poronhoitoon. Suomen alaisuudessa kolttakylien kehitys kulki eri suuntiin. Lisääntyvän suomalaisasutuksen ja laajenevien elinkeinojen vaikutuspiirissä olleet kolttasiidat joutuivat entistä ahtaammalle, kun taas erämaan suojissa sijainnut Suonikylä säilyi paremmin uuden yhteiskunnan vaikutuksilta.

Suonikylästä alkoi jo 1920-luvulla muotoutua jopa Suomen viranomaisten suosikki, jota pyrittiin kehittämään valtion varoin. Taustalla ei kuitenkaan ollut pelkkä vilpitön auttamisen halu, sillä ”uuden Suonikylän” rakentamiseen liittyi myös intoa sivistää luonnonkansaa ja tehdä koltista Suomen valtion kannalta soveliaita kansalaisia. Uuden talvikylän ja elpyvän poronhoidon myötä Suonikylä alkoi muotoutua kulttuurimatkailijoiden ihannekohteeksi.

Kolttia oppaina suomalaisten malminetsinnässä Kotselkurussa Paatsjoen itäpuolella 1924. Kodan ovella istuu Jaakko Sverloff. Muut vas. J. N. Soikero, Ivčča Feodoroff, Jegor Gauriloff, istuallaan suomalaiset Konrad ja Leonitz Pudas sekä seisaallaan Savilei Feodoroff, Vasko Afanasjeff ja Kiureli Sverloff.
Valok. H. Törnqvist. Tanner / TM.

TIEN HISTORIA V

Petsamon koltat eivät olleet ensimmäisiä, joille Tarton rauhan tuloksia riennettiin kertomaan, vaikka ne vaikuttivat olennaisesti heidän elämäänsä. Sitä paitsi Venäjän ajalta periytyvät kartat sisämaasta olivat niin epämääräiset, että alussa ei ollut tarkkaa tietoa, miten raja tulisi koskemaan kolttakyliin.[2] Asia selvisi koltille vähitellen. Kun Jakk Sverloff, joka oli lähtenyt Venäjän armeijaan vuonna 1915, palasi monien vaiheiden jälkeen kotiseudulleen vuonna 1921, hän huomasi, että entinen tyttöystävä oli naimisissa toisen miehen kanssa ja kansalaisuus oli vaihtunut suomalaiseksi. Virallinen nimikin oli tästä lähtien Jaakko.[3]

Vuoden 1921 Petsamon väkilukuselvityksen mukaan asukkaita oli 1423, joista suomalaisia oli 577, karjalaisia 387, lappalaisia (etupäässä kolttia) 221, venäläisiä 225 ja muita kansallisuuksia 13.[4] Rekisteröimättä oli vielä arviolta 275 henkeä, mukaan luetteluina 230 Suonikylän asukasta. Kuten Vaasan Jaakkoo totesi, ”mettis arveltihin elävän nuon kolmisensataa, jokk'ei oo kirjoos eikä kansis”.[5]

Viranomaisilla ei aluksi ollut varmaa tietoa siitä, kummalle puolelle rajaa Suonikylän asukkaat lopulta sijoitettaisiin.[6] Armas Launis totesi: ”Valtakuntain rajat eivät heille suuria merkitse. Joku aika sitten yritettiin heitä luetteloida ja havaittiin heidän lukumääränsä Suomen puolella noin kahdeksisadaksi. Nyt kuuluu heitä jo taas olevan kenties kaksi sen vertaa, mutta alkuperäisiin luetteloihin viedyistä lienee tuskin puolta jäljellä. Toisia on tullut, toisia mennyt. Pidä sitten kirjaa taivaan linnuista!”[7]

Vaikka koltat vannoivat uskollisuudenvalat Suomelle vuosina 1921–1923, epätietoisuus koltta-alueesta jatkui vuosikymmenen ajan.[8] Kuten Launis oli epäillyt, tilastojen tarkentuessa

Seitsenvuotias Olavi Haltta (oik.) on juksannut Maattivuonosta 50-kiloisen ruijanpallaksen heinäkuussa 1929. Avustajana Akseli Sliden Maattivuonosta. Isä-Lassin kalastusvene (sekta) takana ullivesi- eli hierua-alueella. Pallas otti turskajuksaan sadan metrin syvyydestä.
Valok. luultavasti Hannes Pukki. SKS.

kolttien lukumäärä kaksinkertaistui. Kun heitä vuonna 1921 oli tilastoitu 191, luku asettui vuosikymmenen mittaan noin neljäänsataan.[9] Ensimmäisen yksityiskohtaisen tilaston Petsamon koltista laati Väinö Tanner, joka luetteli suurimman osan perhe perheeltä[10]:

	talouksia	henkilöitä
Suonikylä	37	165
Paatsjoki	39	97
Petsamo	22	140
Yhteensä	98	402

Tanner arvosteli käsitystä alkuperäisväestön ja saamelaisten sukupuuttoon kuolemisesta, josta oli hänen mukaansa tullut kyseenalaistamaton iskulause. Hänen mielestään asiassa sekoitettiin kaksi käsitettä, suhteellinen ja todellinen väheneminen. Tannerin tilastojen mukaan esimerkiksi kolttaväestö kaikissa kolmessa siidassa oli kasvanut kahden viimeisen vuosisadan aikana jopa suhteellisen tasaisesti, lukuun ottamatta kulkutautien vaivaamia vuosia. Sen sijaan heidän suhteellinen määränsä oli jyrkässä laskussa. Kun koltat olivat olleet enemmistönä alueella vielä 1800-luvulla, heidän osuutensa Petsamon väestöstä oli nyt 19,8 prosenttia.[11] Petsamon väestökehityksen takia suunta jatkui samana niin, että 1920-luvun lopussa kolttien osuus oli 17 prosenttia ja vuonna 1939 enää 10,5 prosenttia.[12]

Ortodoksiset, itäsaamelaiseen kieliryhmään kuuluvat koltat eivät olleet uuden Petsamon alueen ainoita saamelaisryhmiä. Asukkaina oli myös vanhastaan Kuolan alueella asuneita luterilaisia saamelaisia, joihin kuului sekä poro- että merisaamelaisia. Vuonna 1926 heitä oli kaikkiaan kuutisenkymmentä henkeä. Heillä oli Tannerin sanoin yksipuolinen elinkeino: joko merikalastus tai poronhoito.[13]

Katri Sliden 80-vuotiaana 1930-luvulla. Pari päivää ennen kuvan ottamista hän käveli Pummangista Maattivuonoon. "Matkaa on 24 kilometriä ja tällä välillä ei ole edes polkua." MV.

Jaa´kk Sverloffin perhe Suonikylästä vuonna 1926. Oikealta takaa Jaakko, takana piilossa Pavel eli Paavali ja Uljana Sverloff. Eturivissä Jaakon vaimo Feodosia Nikiforovna eli Fetsi sekä Solomania Sverlova sylissään Pavelin tytär Vassilista eli Vassi. Valok. Elsa Engman maaliskuussa 1926. Tanner / TM.

Merisaamelaisia, jotka olivat tulleet Muurmannin rannikolle 1800-luvun loppupuolella, asui Maattivuonossa yhteensä 36 henkeä. Perheenpäinä olivat Piera ja Lassi Sliden, Inga Eikjokk, Matti Halt ja Ivar Vesterelven sekä lisäksi Ola ja Piera Snaula. Tannerin mukaan kaikki olivat Varangin merisaamelaisten jälkeläisiä, jotka puhuivat edelleen samaa kieltä. ”He asuvat oikeissa melko siisteissä taloissa ja inhoavat syöpäläisiä. Vilkkaina ja tarmokkaina he ovat aina vastustaneet epäkansallistuttamista.”[14]

Porosaamelaiset olivat saapuneet alueelle kahdessa aallossa, ensimmäiset luultavasti 1700-luvun loppupuolella lännestä. He olivat asettuneet asumaan taloihin 1800-luvun loppupuolella ja vuotuiskierto oli lyhentynyt, mutta ei lakannut. 1920-luvulla he asuivat Petsamonkylässä ja Petsamolompolossa. Kolmen perheen päämiehinä olivat Anders Matvig, Petter Halt ja Ola Halt. He aitasivat porojensa laidunmaat, mikä helpotti paimentamista, mutta johti suppean alueen ylilaiduntamiseen. Osa porosaamelaisista oli asettunut paikoilleen Kaakkuriin (Antti ja Matti Skoore sekö Antti Inger) ja Alaluostariin (Piera Haltin perhe).[15]

”Suomen ajan” alkaessa Paatsjoen kylän koltat asuivat Kolttakönkään lisäksi Salmijärvellä, Menikassa, Höyhenjärvellä sekä Vaggatem- eli Vouvatusjärvellä. Suurin keskus oli Kolttaköngäs, jossa asui kolttien lisäksi vain pappi, hotellin henkilökunta ja rajavartioston eli tullin kersantti. Toiseksi eniten Paatsjoen kolttia oli Salmijärvellä. He olivat luopuneet talvikylän asunnoistaan ja asettuneet asumaan vakituisesti kyliin.[16]

Myös Petsamonvuonon koltat olivat 1800-luvun lopulla erikoistuneet merikalastukseen menestyksekkään pomorikaupan myötä. Paatsjokelaisten tavoin he luopuivat perinteisestä monitaloudesta: poronhoidosta, metsästyksestä ja osin myös kalastuksesta sisämaassa. Oleskellessaan pidempään merenrannalla he jättivät vähäiset poronsa porosaamelaisten

Peahccam-siita etelästä katsottuna. Edessä Petsamojoki, takana Spasiteljnaja-tunturi. Tanner 1926. Tanner / TM.

Moskovankyläläisten pyhä risti jäi törröttämään kalliosirpaleelle, kun suomalaiset rakensivat paikalle kalatehtaan.
Valok. Antti Hämäläinen. SKS.

huostaan, joiden eloihin ne olivat vähitellen ”sulautuneet”. Perinteiset kalastuspaikatkin olivat alkaneet jäädä lisääntyvien siirtolaisten käsiin. Koltista oli vähitellen tullut merikalastusta hyödyntävän luostarin palkollisia, jotka maailmansodan jälkeen jäivät lähes tyhjän päälle.

Tarton rauhan jälkeen kaikkien kolttakylien voi nähdä olleen voimakkaassa murrostilassa, joka 1920-luvun kuluessa vei niitä taas eri suuntiin. Erämaan ja metsien suojissa oleva Suonikylä oli köyhtynyt ja hajaantunut. Petsamon kruununvouti luonnehti vuonna 1927 suonikyläläisten olevan ”niin alkuperäisellä asteella, että esimerkiksi heidän heimolaisensa Moskovassa ja Kolttakönkäällä ovat heihin verrattuina suorastaan ’aristokraatteja’”.[17] Termi ”alkuperäisellä asteella” merkitsi 1920-luvun kielenkäytössä alkukantaista tai primitiivistä tilaa. Viranomaisten tarmo suuntautui 1920-luvun kuluessa Suonikylän asioiden järjestämiseen.

Muiden kolttakylien kehitys jatkui entisillä raiteillaan. Suomalaisen kalateollisuuden kehittyessä Petsamonkylän koltat alkoivat menettää kalastuspaikkojaan vuonossa. Liinahamarin kesäpaikat alkoivat mennä yksi toisensa jälkeen. Petsamojoen kolttia suojasi vielä 1920-luvulla jonkin verran yksinoikeus kalastaa merilohta seisovilla verkkopyydyksillä, *harv*-verkoilla.[18] Suomalaiset kalastajat ostivat kuitenkin kolttien hirsikömmänöitä tai asettuivat kuuluisan ”Silli-Elfvingin” tavoin lupaa kysymättä kolttien asuntopaikoille. Petsamonkyläläisten entinen merikalastuksen tukikohta ja satamapaikka, Nurmensätti eli Jierni, alkoi jäädä kalateollisuuden

jalkoihin. Liinahamarin maantien valmistuttua vuonna 1930 sinne rakennettiin laituri, jolloin isot valtamerihöyryt alkoivat ilmestyä kolttien kalavesille. Koltat saivat töitä kalankäsittelijöinä Petsamon kalanmyyntiosuuskunnalla, kun se osti kalaa Jiernissä.[19]

Konsuli Ragnar Nordström perusti kalajauho- ja öljytehtaansa Liinahamarin vuonon rannalle aivan kolttain välittömään läheisyyteen. Monet tehtaan rakennukset sijoitettiin niin, että kolttien kesäpaikkojen rakennuksia tuskin erotti niiden välistä. Itse tehdasrakennusta varten lohkottiin kalliota, jolla moskovankyläläisten vanha pyhä risti sijaitsi. Risti jäi kuin ihmeen kaupalla törröttämään tehtaan viereen kalliosirpaleelle.[20]

Liinahamarinlahden menetetyistä kalastuspaikoista koltat eivät saaneet korvauksia, eli kuten Antti Hämäläinen totesi: ”Eikä näistäkään kolttain kalastusoikeuksien loukkaamisista ole tarjottu heille minkäänlaista hyvitystä.”[21] Vuonokalastus huononi, kun suomalaisten kiilanuottakalastus alkoi jo ulkomeren rantamilla kohdistua Petsamojoen lohikantaan. Harv-verkoilla vuonolla pyydetyt saaliit heikentyivät. Kaikkiaan 1930-luvun vaihteessa merilohen pyyntiä harjoitti enää kymmenkunta perhettä. Petsamojoella kalastus oli Suomen aikana mahdollista vain määrätyissä verkkopaikoissa.[22]

Muutenkin petsamonkyläläiset olivat puristuksissa, kuten Kiril Sergejeff toteaa: ”Lähes kaikki uudet tulokkaat luostarista rajavartiostoon ja jokaiseen siirtolaisperheeseen saakka hankkivat porokarjoja samoille kaventuneille laidunmaille. Muiden porokarjojen hankintaa olisi tullut radikaalisti rajoittaa ja ulkomeren mantereenrannoilla merilohen kiilanuottakalastus olisi tullut sallia vain koltille.”[23] Kolttien elanto perustui yhä enemmän ansiotöihin, jotka olivat satunnaisia.

Paatsjoen kolttien elämä ajautui samanlaiseen tilanteeseen kuin petsamonkyläläisillä, joskin osin eri syistä. Suomeen liittymisen jälkeen mahdollisuus harjoittaa merikalastusta Norjan puolen vuonoissa loppui, kun Suomi myi kolttien lohikalastusoikeudet Norjalle. Norja maksoi oikeuksistaan 125 000 Suomen markkaa, jonka pääoman korko jaettiin vuosittain Paatsjoen koltille henkilöluvun mukaan. Sopimus koski lohenkalastusta. Turskaa sai pyytää 1930-luvulle saakka, jolloin Norjan viranomaiset kielsivät senkin.[24]

Kauppaa on pidetty esimerkkinä siitä, kuinka valtiot neuvottelivat kolttien asioista näiltä itseltään lupaa kysymättä. Antti Hämäläinen kertoo kuitenkin Paatsjoen kolttasaamelaisen, Mikko Kalininin, itse esittäneen suomalaiselle rajavaltuuskunnalle, että – välttääkseen riitoja norjalaisten kanssa – koltat myisivät oikeutensa kokonaan. Rahoista, jotka merkittiin Suomen pankkiin kolttien tilille, he saivat vuosittaisia korkoja. Kiril Sergejeffin sanoin Paatsjoen koltista ”tuli täydellisiä maa-krapuja Kolttakönkäälle ja muualle Paatsjoen varrelle”.[25]

Etelän suunnasta perinteistä Paatsjoen siitaa nakersi Petsamon maantie, joka rakennettiin Höyhenjärveltä Yläluostarille ja sieltä Liinahamariin 1920-luvun loppupuoliskolla. Vaikka se toi mukanaan aineellistä edistystä ja myös töitä, se halkaisi lähes koko perinteisen Paatsjoen siidan alueen. Se kulki melkein poikkeuksetta jokaisen suvun perinteisen nautintalueen läpi. Tie rikkoi porojen ja koko siidan perinteiset kulkureitit.

Tien rakentamisen edellyttämät yleiset työt kasvattivat Paatsjokilaakson väestöä muita asuinalueita enemmän. Maantierakennuksen loputtua Paatsjokilaakson väestönlisäys jatkui, sillä Salmijärven, Höyhenjärven ja Pitkäjärven asutustilat tulivat haettaviksi.[26] Uudisasutus perustettiin yleensä tien tai muun kulkuväylän yhteyteen, koska se oli siitä riippuvainen. Paatsjokilaaksossa olivat Petsamon parhaat viljelymaat. Uudisasutukseen liittyi lähialueiden voimakas hyödyntäminen ja valtaaminen.

Tien konkreettinen yhteys koltta-alueen hyödyntämiseen laajemminkin tuli erityisen hyvin näkyviin 1930-luvun lopulla, kun Kaulatunturin Kolosjoelle rakennettiin tie kaivostoiminnan aloittamiseksi. Oli selvää, että viimeistään tuossa vaiheessa Paatsjoen sisämaa ”suomalaistui”. Kolosjoki, jonne myöhempi teollisuusyhteisö syntyi, oli vanhaa Paatsjoen saamelaisten aluetta, sen entisen talvikylän paikka.[27]

Kohtalaisen huonosti tuottavien perinteisten elinkeinojen rinnalla koltat turvautuivat yhä enemmän ansiotöihin suomalaisten tai norjalaisten palveluksessa. Jotkut ryhtyivät uudisviljelijöiksi, mutta oudot menetelmät ja vieras päivärytmi teki sen vaikeaksi. Osa koltista jäi väistämättä hätäavun varaan tai peräti kerjäläisiksi – joka tapauksessa riippuvaisiksi suomalaisesta yhteiskunnasta.[28] Asuessaan kulkuteiden varsilla nämä olivat kuitenkin se osa, jota esimerkiksi suomalaiset matkailijat enimmäkseen näkivät ja jonka perusteella he muodostivat kuvan koltista ja heidän ”alemmuudestaan”.

Kehitys ei jäänyt huomaamatta virkamiehiltä. Vuonna 1928 Petsamon kruununvouti – joka käytti koltista nimitystä *alkuasukas* tai *alkuperäinen asukas* – esitti huolestuneisuutensa siitä, että ”mannermaan kalastajat, varsinkin alkuperäinen kalastajaväestö, yhä enemmän luopuu kalastuksesta ja siirtyy tilapäisten maantietöitten varaan. Useimmat alkuasukkaista ovat jo pyyntivehkeensäkin suomalaisille talokkaille myöneet.”[29]

Paatsjokelainen Pimen Feodoroff raitonsa kanssa helmikuussa 1923 Salmijärvellä. Valok. Samppa Luoma. Tanner / TM.

Entiset kalastuspaikat ovat jääneet syrjään joko valtiollisista syistä tai on nykyaikainen liikenne jo osalta tehnyt ja edelleen tulee tekemään niiden käytön tarkoitustaan vastaamattomiksi. Porokanta on Kolttakonkäällä jo melkein tyystin hävinnyt ja Moskovan kolttien porot paraillaan nopeasti vähenevät – – metsästyksestä ei kannata puhuakaan.

Petsamon tiestön rakentamisen yhteydessä oli korostettu etupäässä uudisasukkaille koituvaa hyötyä, mutta perusteluiden mukaan myös ”köyhät kolttalappalaiset tulisivat saamaan ansiotyötä, jota he kipeästi tarvitsevat”.[30] Kruununvouti totesi

kuitenkin, että koltilta puuttui ammattitaito esimerkiksi kivitöihin ja kirvesmiehen askareisiin. ”Näin ollen on alkuperäisestä väestöaineksesta täällä muodostunut ryhmä, jolla ei ole kalastukseen tarpeellisia välineitä ja joka vain sattumalta ja tilapäisesti saa maantie- ja muita ansiotöitä. Seurauksena on alituinen työnpuute ja siitä johtuva velkaantuminen ja vaikea toimeentulo.”

Kolttakönkäällä myöskään tukkityöt eivät olleet tuoneet ansioita. ”Useimmat ovat kuitenkin herrasmiesten tapaan uistelleet lohia joesta. Täten saadut lohet sekä soutupalkkiot lienevät koko kylän pääasiallinen ansio. Kun heillä ei ole hevosia, ei poroja eikä edes lämpimänpitäviä asuntoja, asetan heidän tilansa kaikkein huonommaksi koko kihlakunnassa. Paatsjoen puolella on myös eletty maantietöitten varassa, mutta oli siellä lisäksi jonkunverran uittohommia sekä maanmittaritöitä.” Kruununvoudin mukaan Kolttakönkään pienen kolttayhteiskunnan hätäaputöihin kului vuosittain 20 000 markkaa, kun taas suonikyläläiset eivät tarvinneet niitä lainkaan.

”KOLTTA ULOS!”

Hilja Vartiainen vertaili Kolttakönkään elämää Suonikylään keväällä 1928, jolloin hän viipyi paikallisen koulun opettajana pari kuukautta. Vartiaisen mukaan kolttien suhteet suomalaisiin muotoutuivat Kolttakönkäällä etäämmiksi kuin Suonikylässä, jossa vieraili vähemmän väkeä, mutta tavalla tai toisella pysyvämmin. Läpikulkevan turistivirran lisäksi Kolttakönkäällä virkamiehet vaihtuivat usein, niin että sen enempää opettajaan, pappiin kuin rajavartioston miehiinkään ei syntynyt pysyvämpiä suhteita.

Kolttakönkään sijainti lähempänä suomalaista (ja norjalaista) asutusta näkyi jo siinä, että siellä juotiin kahvia paljon yleisemmin kuin tsaijuteltiin. ”Kielikin oli erilainen. Täällä enemmän Norjan, siellä [Suonikylässä] Venäjän kielen sekoitus vallitsevana.” Opettajan mielestä myös koulusivistys oli paremmalla tolalla: ”Osattiinhan täällä suomea jo hiukan enemmän kuin Suonikylässä. Kolme oppilasta osasi ennestään lukeakin. Se on laskettava heidän pappinsa ansioksi. – – Tälläkin on tulkki omasta laumasta, Pekka Kalinin, virkeä ja ajatteleva, toisellakymmenellä oleva poika, Suonikylän Vasiliakin etevämpi.”

Vartiainen päätteli: ”Tämän kylän väki on ollut kosketuksissa matkailijain kautta sivistyksen kanssa, se näkyy kaikesta. Mutta samalla kun he ovat jotakin saaneet, ovat he myös jotakin menettäneet.” Kolttakönkään asukkaat olivat paljon köyhempiä kuin suonikyläläiset, sillä vain harvalla oli poro-

Vanhaa ja uutta Petsamoa. Karttaan on piirretty kolttasijdien vanhat nautinta-alueet 1900-luvun alussa V. Tannerin (1929) mukaan sekä uusi Jäämeren tie, joka rakennettiin 1920-luvun kuluessa läpi Paatsjoen vanhan koltta-asutuksen. Maantietä seurasi uudisasutus ja 1930-luvulla myös kaivosteollisuus. Vain Suonikylä jäi syrjään suomalaisesta asutusaallosta, ja siellä kolttien vanha yhteiskunta säilyi toiseen maailmansotaan saakka.

Tanner tutki saamelaisensa päästä varpaisiin. Hän luetteloi kolttasaamelaiset lähes henkilö henkilöltä ja mittasikin heistä monia. Vuonna 1926 hän kokosi Petsamonkylän kolttaperheitä yhteiskuviin, miehet ja naiset erikseen. Perheet olivat Titoffeja, Kiprianoffeja, Jefremoffeja, Koputoffeja, Afanasjeffeja sekä Ljubava Kalinin, joka seisoi naisten puolella senttimetrejä osoittavan mittatikun vieressä. Tanner / TM.

Moskovankyläläiset Prokopi ja Katariina Jefremoff ovat asettaneet pehmittämiään kenkäheinäsuortuvia kuivumaan. Valok. Hannes Pukki 1939. SKS.

ja ja hänelläkin vähän. Könkään koltat saivat kesällä rahaa soutamalla lohenpyynnissä turisteja, joita tuli usein Norjan puolelta. Rahaa tienasi myös kantamalla matkailijoiden laukkuja hotellista pari kilometriä postimoottorille.

Lisäksi koltat pystyivät nostamaan korkoja, jotka koskivat Norjan ja Suomen sopimusta Paatsjoen menetetyistä kalapaikoista. Vartiaisen mukaan korot tekivät satakunta markkaa. Sillä ei potkittu pitkälle. Jotkut olivatkin niin huonossa asemassa, että kulkivat kerjuulla turistien joukossa tai Norjan puolella. Osa sai myös apua köyhäinhoitolautakunnalta, jonka ruokavarastoa hoiti Kolttakönkään matkailuhotellin isäntä.[31]

Jotkut kolttanuoret innostuivat harvinaisistakin suomalaisista harrastuksista. Vasko Fedotoffista tuli merkittävä kansallisen tason mäkihyppääjä 1920-luvulla. Hän hyppäsi Ounasvaaralla mäkiennätyksen, jonka mukaan mäkeä alettiin kutsua Vaskon mäeksi.[32] Luonnonmäkien lisäksi Vasko lienee harjoitellut Kirkkoniemen hyppyrimäessä. Se, että köyhä nuorimies olisi kävellyt Rovaniemelle, oli huhua, mutta säästäväisesti kuitenkin hän matkusti postihevosen mukana Salmijärveltä Rovaniemelle ja maksoi siitä 70 markkaa. Hidasta oli, mutta ”ei kumminkan moitinut sitä matka hevosella”, kirjoitti Mikko Fedotoff T. I. Itkoselle.[33] Ratkaisevissa kilpailussa Fedotoff jäi kärjen taakse ja harrastus ilmeisesti hiipui nopeasti.

Lapset lypsävät lammasta Petsamon Kolttakönkäällä.
Valok. Kustaa Vilkuna 1927. MV.

Uudisasukkaiden, virkamiesten ja monenlaisten tutkijoiden lisäksi maantie toi mukanaan matkailijoita, jotka suunnistivat joukoittain kohti Jäämerta ja Suomen ainutlaatuisia vuonoja. Pysähdyspaikkana oli usein Kolttaköngäs. Yritteliäimmät koltat pystyttivät matkamuistokojuja tai valokuvauttivat itsensä rahasta matkailijoiden kanssa. Nämä etsivät kuitenkin ”aitoja elämyksiä” eli halusivat kokemuksia ja kuvia koltista omin neuvoin.

Koltat saivat siis usein odottamattomia vieraita – ja minkälaisia vieraita! Vaasan Jaakkoon tavoin nämä saattoivat tulla muitta mutkitta kolttien koteihin ja ruveta arvioimaan niin asuntoja kuin asukkaitakin: ”Mitättömän näköösiä n’oon kolttaan asumukset ja ovi on nii piäni, jotta kumaras konttimalla ja tukkimalla sinne sisälle mahtuu. Pahoin muakin ahristi ku tukiin sisälle, ja ku Hermanni rupes samasta lävestä sisälle yrittämhän, tarttuu se nii hartioosta kiinni ovelle.”

Humoristiseksi tarkoitetussa kuvauksessa pohjalainen kirjailija halveksi isäntäväkeä moittimalla niin sekalaisen sisustuksen kuin asukkaatkin, jotka olivat ”ryssän ja lappalaasten sekarotua”. Heistä ei ollut mitään myönteistä sanottavana.[34] Samalla tavoin Ernst Lampén tunkeutui sisään kolttamajaan ja rupesi tekemään rotutieteellisiä tutkimuksia käsikopelolla. Hänkin kirjoitti myöhemmin hyvin kielteisen arvion niin kolttien siisteydestä, ulkonäöstä kuin älynlahjoistakin.[35]

Vaasan Jaakkoo ja Lampén lienevät ääriesimerkkejä siitä ylimielisestä röyhkeydestä, joka heijasteli suomalaisten asenteita Petsamoon – ”Suomen siirtomaahan”. Siitä huolimatta, että Petsamo oli Viipurin ohella yksi Suomen monikansallisimpia alueita, suomalaiskansalliset piirit suhtautuivat hyvin kielteisesti alueen kantaväestöihin – kolttiin, karjalaisiin ja venäläisiin. He näkivät Petsamon ihanteellisesti laajenevan Suomen porttina. Siinä valossa koltat näyttivät täytenä vastakohtana unelmoidulle teolliselle nousulle.

Koska etelän suomalaisuus muodosti vertailukohdan kehittyneisyydelle, vanha suomalainen asutus herätti kävijöissä myönteisiä arvioita ja karujen olojen takia sympatiaakin. Sen sijaan kolttasaamelaisiin matkakirjailijat suhtautuivat avoimen halveksuvasti. Vaasan Jaakkoon tapaan monet suomalaiset töllöttivät ihmeissään ”näitä ouron ja hullunkurisen näköösiä, piäniä vanhoja kääpiöötä” ja ihmettelivät, että ”ryssännaamoja siin’ oli pualilappalaases krupis”. Lappalaisten mökitkin olivat ”sen kokoosia ja näköösiä ku meirän puales siantiiut”.[36]

Ernst ”Iso Keisari” Lampénin mukaan koltat olivat ”parrakkaita kääpiöitä, jotka lepertelevät ja piipattavat omituista kieltään kuin ripille menevät tyttöset”. Trifonanniemessä Lampén kuvasi kievarissa näkemäänsä kolttaa:

Pakinoitsija Vaasan Jaakkoo (Jaakko Oskari Ikola) virnuili Petsamossa koltille.

> Mikä hassunkurinen tassero! – – Tämä Rapsuttimen jälkeläinen oli tuuheapartainen, vanutukkainen, mutta niinkuin suuresta pienennetty. Naama villin venäläisen, mutta pituus kääpiökansan. Ei voinut nauramatta häntä katsella. Pään koko ja hartioiden avaus liian isot pituuteen verrattuna. Tinttamareski olento![37]

Lystikkyyden kaapuun puetussa teoksessaan Vaasan Jaakkoo pilkkasi kolttia tyhmyydestä, kun esimerkiksi kolttalapsi saattoi kysyä junan nähdessään, ”vetääkö poro junaa”. Samoin Jaakkoota huvitti, kun koltta iski kaupassa rahat pöytään ja sanoi: ”Mitä sä näillä annat?” Pyynnissäkään eivät asiat parantuneet, sillä ”puisella ongenkoukulla kalaa narraava koltta on säälittävä olento”.[38]

Kolttia koskevaa halveksuntaa voi osaksi selittää venäläisvastaisella asenteella, joka ilmeni itsenäistymisen jälkeen jopa ryssävihana. ”Jokainen koltta polveutuu isän puolelta Petsamon munkista”, Lampén kuittasi. Suuri osa kolttia koskevista luonnehdinnoista sijoittui kuitenkin vanhaan saamelaiskuvausten jatkumoon. Niihin kuuluivat epäsiisteys, laiskuus, yksinkertaisuus tai metsäläisyys sekä moraalittomuus. Saamelaisten erilaisuuden elintavoissa ja kulttuurinmuodoissa matkakirjailijat tulkitsivat kerkeästi rodulliseksi piirteeksi

Roman Afanasev vaimonsa kanssa on saanut tutkijavieraita Kolttakönkäällä: T. I. Itkonen ja U. Holmberg leppoisasti pihanurmikolla. Valok. Kustaa Vilkuna 1927. MV.

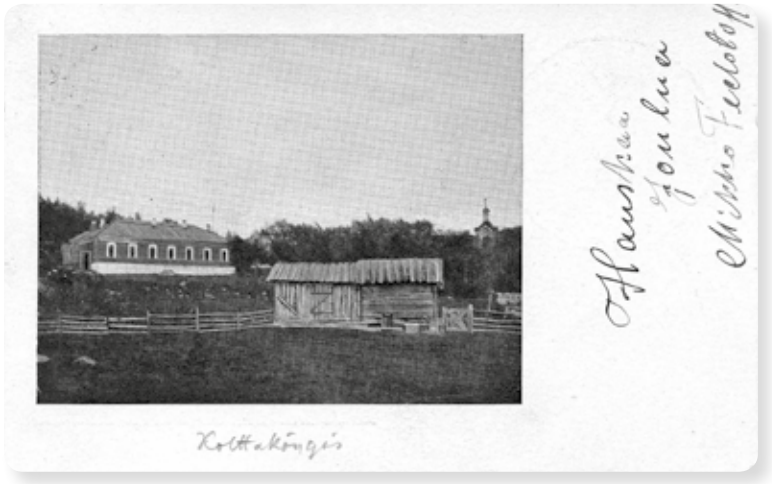

Mikko Fedotoff lähetti T. I. Itkoselle jouluterveisinä postikortin, jossa oli kuvattuna hänen oma kotikylänsä Kolttaköngäs.

Taas kerran mittatikun ääressä: suenjelilainen Mitri Moshnikoff (vas.) sekä paatsjokelaiset Olli Fedotoff ja German Afanasjeff maantieteilijöiden mukana. Miesten keskipituus oli 148 senttiä. Valok. Väinö Tanner 1928. Tanner / TM.

tai osoitukseksi kulttuurisesta alemmuudesta. Taustoja ei pyrittykään ymmärtämään.

Hämmästelyn ja ivailun aiheena saattoi olla se, että ”maantievarren koltat” eivät tarttuneet innokkaina suomalaisen yhteiskunnan tuomiin kehittyviin elinkeinoihin, kuten maatalouteen tai palkkatyöhön kalatehtailla ja kaivoksissa. Håkan Mörne naureskeli Kolosjoen kaivoksella palkkatyötä tekevää Antti Jefremoffia ainoaksi koltaksi, joka oli ”uskaltautunut” työhön. Mies joutui kuulemma kotonaan Moskovan kylässä muiden kyläläisten ”perusteellisesti pilkkaamaksi” niin, että hän päätti pyytää lopputiliä. Kaivokselle palatessa suomalainen työmoraali kuitenkin voitti ja hän jatkoi työtä.[39]

Mörne piti tapausta esimerkkinä kolttien helmasynnistä, laiskuudesta. Suomalaisten mielestä kolttien olisi pitänyt ymmärtää siirtyä heti taantuneista luontaiselinkeinoista uusiin, ”tulevaisuuden elinkeinoihin”. Karl Nickulin mielestä suomalaiset virkamiehet olivat sitä mieltä, että kaikkien kolttien piti ruveta viljelemään perunoita ja pitämään lehmiä. Nickulilla oli kuitenkin monia kielteisiä esimerkkejä siitä, millaisiin vaikeuksiin esimerkiksi huonosti liikuteltavien lehmien pito puolinomadisessa kulttuurissa johti.[40]

Kokonaan oma teemansa suomalaisten kirjoittajien kuvauksissa olivat käsitykset koltista parantumattomina porovarkaina. Jo Juho Koskimaa oli vuonna 1920 julkaissut novellin ”Erämaan laki”, joka kuvaa itärajalla kulkevan esteaidan

vartiointia ennen ensimmäistä maailmansotaa. Novellissa kolttia pidetään niin toivottomina tapauksina, että kahden kolttavarkaan – isän ja pojan – surmaamista raa'asti pidetään oikeutettuna tekona.[41]

Tunnetuin esimerkki – ehkäpä Suomen kirjallisuushistorian rasistisin kirja – lienee K.M. Walleniuksen *Ihmismetsästäjiä ja erämiehiä* (1933), jossa kirjailija muisteli kansalaissodan jälkeistä kolttien "tukistusretkeä" Lapin rajavartioston komendanttina.[42] Sota- ja seikkailukirjan tapaan Wallenius asetti teoksessaan vastakkain hyvän Valkoisen Suomen ja pahan Punaisen Ryssän, oikeamieliset suomalaiset ja kierot koltat. Lyhyessä, melkeinpä kansatieteellisessä kuvauksessaan koltista Wallenius selvitteli sitä, missä kohdin kolttien elämänmuoto oli "puutteellinen" ja "huonompi" kuin suomalainen kulttuuri. Kolttien elämäntapa oli "alkeellista", veneet "kelvottomia", luonteeltaan koltat olivat kieroja valehtelijoita ja jopa heidän paikannimistönsä osoitti "mielikuvituksen puutetta".

Pahimpana kaikesta koltta oli Walleniukselle toivoton porovaras. Se tuli todistetuksi jo kirjan henkilövalikoimassa. Rehtien suomalaisten vastapuolen muodostivat kolttaäijä Matvia, jota epäiltiin pororosvoksi, Pyhäjärven Iivana, joka retken aikana todistettiin pororosvoksi, Pyhäjärven Ohnas, joka kuulemma oli pororosvo sekä Rupipäät, joiden suku kokonaisuudessaan oli pororosvoja. Jaurun Mitri oli pororosvoista pahin. Kaiken tämän pohjalta rangaistusretkikunnan toiminta raakoine kuulusteluineen ja nöyryyttävine toimenpiteineen esitettiin kirjassa oikeutettuna ja sankarillisena.[43]

Walleniuksen kirjaa ihaillut Erkki Ilmari julkaisi novellin porokoltta Kiurelista, "ainoasta rehellisestä koltasta" koko maailmassa. Kuten arvata sopii, lyhyt novelli keskittyi kertomaan, kuinka ainoakaan rehellinen koltta ei pystynyt olemaan rehellinen. "Pikku hiivassa" Kiurelikin tuli tappaneeksi suomalaisen poromiehen vaatimen ja hirvaan, myyneeksi vaatimen taljan turistille (korvamerkkeineen!) ja silponeeksi valkon taljan hihnoiksi. Novellin opetus on selvä: "Minkäs se poro pääsee sarvistaan: kolo pois, aina kasvavat uudet: se on luonnon määrä. Kuinkas koltta sitten konsteistaan."[44]

Verrattuna esimerkiksi tunturisaamelaisista ja tenolaisista kirjoitettuihin kuvauksiin, jotka isällisestä alentuvaisuudestaan huolimatta olivat tietyllä lailla ihailevia[45], kirjailijoiden kolttavastaisuus on silmiinpistävää. Kärjistämättä voi todeta, että 1920- ja 1930-luvun kaunokirjallisuudesta ei löydy yhtään myönteistä kolttakuvausta. Tietokirjallisuudessa myönteisiä arvioita oli enemmän.

Kansanperinteen kerääjä Armas Launis arvosteli kitkerästi monien Petsamon kävijöiden pinnallisia käsityksiä, joiden vallassa hän myönsi itsekin tulleensa Lappiin. Hän piti syynä kielteisyyteen toisaalta tulijoiden ennakkoluuloja, toisaalta sitä, että "nousukastyyppiset", valtaväylien varsilla asuvat koltat olivat "joutuneet vieraille, epäedullisille vaikutteille alttiiksi". Kolttien mustamaalaaminen ei kuitenkaan ollut vain suomalaisten harrastus: "Vielä entisen valtakunnanrajan yli siirryttäessä kuvaili muudan Suomen lappalainen heitä miltei jonkinlaisiksi välimuodoiksi ihmisen ja karhun välillä", Launis kuvaili.[46]

Myös J.E. Rosbergin mielestä moni pohjoisessa käynyt – puhumattakaan Etelä-Lapissa piipahtaneista – ei ollut nähnyt todellisia saamelaisia, vaan lähinnä siihen "degeneroituneeseen luokkaan" kuuluvia yksilöitä, joka kerää matkailijoilta tai ansaitsee rahaa valokuvauttamalla itseään.[47] Sekä Rosberg että Launis viittasivat matkailijan saaman näkökulman kapeuteen, mutta heidänkin näkemyksenään oli, että turistien valokuvattavina olevat koltat olivat rappeutuneita eli menettäneet "aitoutensa". Tämä jaottelu rappeutuneempiin "maantievarren kolttiin" ja edistyneempiin suonikyläläisiin oli tyypillinen myös virkamiehistön keskuudessa, kuten esimerkiksi kruunuvoudin lausunnot kertoivat.[48]

Kolttakuvan kielteisyydestä ja suomalaisten kansallisesta itsetunnosta johtuen ei ollut ihme, että juuri Petsamosta on tiedossa jopa rasistisia toimia kolttia kohtaan. Petsamolainen majatalonpitäjä saattoi koltan astuessa sisään ojentaa kätensä ja sormensa ja komentaa: "Koltta ulos!"[49] Asenne ulottui virkamiehiin saakka. Lapin konsuli Eero Lampio kuvasi kolttia eräkirjassaan muun "eläimistön" ja muiden "olioiden" ohessa, ihmetellen heidän puolen metrin mittaisia tassujaan ja metrin mittaista muodotonta ruumistaan. Metsästysretkellä Lampio huvitti itseään ja tovereitaan haukuttamalla kolttapojilla jäniksiä.[50]

UUSI TALVIKYLÄ PÄÄKADUN VARRELLA

Suurimman muutoksen Suomen alaisuuteen siirtyneistä kolttakylistä oli Väinö Tannerin tulkinnan mukaan kokenut Suonikylä, jonka hyvinvointi oli romahtanut maailmansodan myötä. Kaksikymmentä miestä kylän 160 asukkaasta oli kutsuttu tsaarin armeijaan. Taitavimpien miesten ollessa poissa sekä lihan ja nahkojen hintojen noustessa naapurit käyttivät ahdinkoa hyväkseen. Varkaat ja petoeläimet veivät 75 prosenttia kyläläisten 8 000–9 000 poron omaisuudesta, jota vanhukset ja naiset eivät pystyneet suojelemaan.[51]

Tarton rauhan myötä Suonikylän koltat menettivät neljänneksen koko siitan alueesta, sen mukana talvikylän kaik-

Suonikylän kolttien päämiesten nimikirjoituksia 1927, osa venäjäksi ja osa puumerkeillä.

Suonikylän perheenpäät maaliskuussa 1925. Ylärivissä vas. Filip Timosejevitsh Feodoroff, Jaakko Sverloff, Kiureli Moshnikoff ja Kiureli Sverloff. Keskirivillä seisomassa vas. (venäläinen Tihonka,) Anton Feodoroff, Evdokim Semenoff, Feodor Fofonoff, Feodor Feodoroff, Andrei Gauriloff, Feodor Moshnikoff, Ivan Sverloff, Ivan Ivanovitsh Feodoroff. Keskirivi istuallaan vas. (Sergei Fofonoff, Matvei Fofonoff), Grigori Gauriloff, Archip Andrejevitsh Fofonoff (sekä seisaallaan kruununvouti W. F. Planting). Eturivi vas. Karp Sverloff, Aleksanteri Gauriloff, Terentji Gauriloff ja Pavel Sverloff. Valok. Elsa Engman. Tanner / TM.

kine rakennuksineen. Jäljelle jääneitä poroja oli vaikea estää ylittämästä uutta rajaa, jonka yli paimenilla ei ollut meneminen. Rauhan myötä kyläläisiltä evättiin myös osallistuminen tuottoisaan Patunan kosken lohenpyyntiin, jota he olivat harjoittaneet yhdessä nuortijärveläisten kanssa 1500-luvun lopulta lähtien. Menetystä ei mitenkään korvattu.[52]

Nickulin mielestä huomionarvoinen oli kolttien reaktio Tarton rauhan aiheuttamaan kylän jakautumiseen. Se, miten koltat valitsivat uuden kotimaansa, riippui sukualueista, joista he hankkivat elantonsa, ei siitä, mihin valtioon he kuuluisivat. Tämän perusteella osa – Tannerin mukaan kolme perhettä – ryhtyi Neuvostoliiton kansalaisiksi. Nuortijärven ja Muotkan siidojen alueista pieni osa jäi Suomen puolelle, ja jälkimmäisestä kylästä muutama perhe siirtyi Paatsjoen kylään ja Suomen kansalaisiksi.[53] Kolme köyhtynyttä Suonikylän perhettä valitsi uudisasukaselämän ja asettui asumaan kiinteästi Salmijärvelle, jossa elanto tuli enimmäkseen ansiotöistä.[54]

Tannerin ja Nickulin näkemykset talvikylän menetyksestä eroavat hieman toisistaan. Nickulin mielestä talvikylän menettäminen ei sinällään ollut suuri menetys suonikyläläisille. Vaikka se yhteiskunnallisesti oli keskeinen, sen sijainti oli Nickulin mukaan jossain määrin abstraktinen. Talvikylää oli siirretty aikaisemminkin, mikä ei ollut vaikeaa rakennuskannan yksinkertaisuuden takia.[55]

Sen sijaan Tannerin mukaan yhteisö oli talvikylän menetyksen jälkeen hajonnut ympärivuotisesti kesä- tai syyspaikoilleen. Hänen mielestään ”Suonikylän siita oli vaarassa hajota, ja sen jäsenet olisivat silloin saattaneet joutua juurettomien ihmisten suureen joukkoon. Vanhempia huolestutti suuresti se, etteivät lapset saaneet minkäänlaista kouluopetusta.” Ongelmana oli myös sodan aiheuttama köyhtyminen, kun kalastusvälineet oli kulutettu loppuun eikä uusia ollut vara ostaa. Niinpä miesten piti hankkia rahaa palkollisina kaukana kotikyliltä.[56]

Matti Sverloffin mukaan vuonna 1920 ”suenjelilaisilla alkoi uusi, köyhtynyt elämä”. Osaltaan siihen oli syynä yhteyksien katkeaminen Kuolaan ja koko Kuolanniemelle, jonne pääsi nyt matkustamaan vain erillisluvalla. Talvireitit rajoittuivat länsisuuntaan eli Suomen ja Norjan suuntaan. Siinä, missä suonikyläläiset aiemmin olivat liikkuneet suurillakin pororaidoilla pitkiä matkoja eri kolttakylien välillä, köyhtyminen ja yhteyksien katkeaminen vähensivät liikkumista.[57]

Suonikyläläiset itse olivat aktiivisia uudessa tilanteessa. Kyläkokous päätti talvella 1924–1925 tehdä esityksen siitä, että Suomen viranomaiset osoittaisivat heille uuden talvikylän paikan ja että sen yhteyteen rakennettaisiin koulu. He eivät halunneet lapsiaan kouluun Salmijärvelle tai Petsamoon niin ”täysihoidon” kustannusten kuin lasten edunkin takia. Vanhemmat eivät tahtoneet jättää lapsiaan ”vieraiden, välinpitämättömien ihmisten hoitoon ja elämäntavoiltaan aivan outoon ympäristöön aikana, jolloin he enemmän tarvitsevat vanhempiensa tukea ja huolenpitoa”. Kokous valtuutti Illep-Kiurelin (Kiureli Sverloffin) ja Eunka-Ivtsan (Ivan Feodoroffin) tekemään esityksen valtioneuvostolle.[58]

Vuonna 1926 tehty aloite sai tukea Väinö Tannerilta ja Jalmar Castrénilta, jotka vetosivat Suomen hallitukseen talvikylän rakentamiseksi valtion varoin. Esityksen mukaan Suonikylän alueet eivät soveltuneet kiinteään viljelykseen, vaan asutus saattoi menestyä vain kolttien perinteisen elämäntavan muodossa: ”Petsamon alueesta on 90 pros. sellaisia maita, joissa taloudellisesti kannattavana elinkeinona ainoastaan paimentolaisuus on mahdollinen, ja kansantalous voi vain hyötyä siitä, että näitä maita käyttää suunnitelmalliseen poronhoitoon väestö, joka samalla harjoittaa kalastusta järvissä ja joissa ja varsinkin meressä.”[59]

Lausunnon perusteluiden mukaan toivottavaa oli ”tämän kehityksessä takapajulle jääneen ja lasten suuren kuolevaisuuden takia häviämässä olevan kansanheimon säilyttäminen sekä kansatieteelliseltä, ihmisystävälliseltä että myöskin asutuksen kannalta”. Perusteluiden alentuvasta sävystä huolimatta Tannerin ja Castrénin esitystä voi pitää ensimmäisenä Suomen viranomaisille osoitettuna asiakirjana, jossa nostettiin esiin kolttien ”siittan” eli lapinkylän oikeudet ikiaikaisena perinteenä:

> Kunkin näiden alueiden pienoisyhteiskunnat olivat aikoineen jonkunlaisia autonomisia yhteiskunnallisia yksilöitä, jotka säilyttivät koskemattomuutensa naapurisiittoihin nähden ja omassa keskuudessaan pitivät yllä sekä oikeuden käyttöä että hallintovaltaa siittojen ”kotakäräjien” kautta, missä jokaisella perheen päämiehellä oli paikka ja ääni. Siittalaitos ja sen käräjät näyttivät – – aina viimeaikoihin saakka menestyksellä toimineen jonkunlaisena järjestelevänä itsehallinto-elimenä, joka m.m. tarkoin järjesti elinkeino-olot ja varsinkin tarpeen vaatiessa tarkoituksen mukaisena sovinto-oikeutena.[60]

Maatalousministeriö suhtautui aloitteeseen myönteisesti ja alkoi valmistella sen saamista valtion budjettiin. Oulun läänin maaherra E.Y. Pehkonen ja Petsamon kruununvouti W.F. Planting tarttuivat tomerasti asiaan. Heillä oli kova

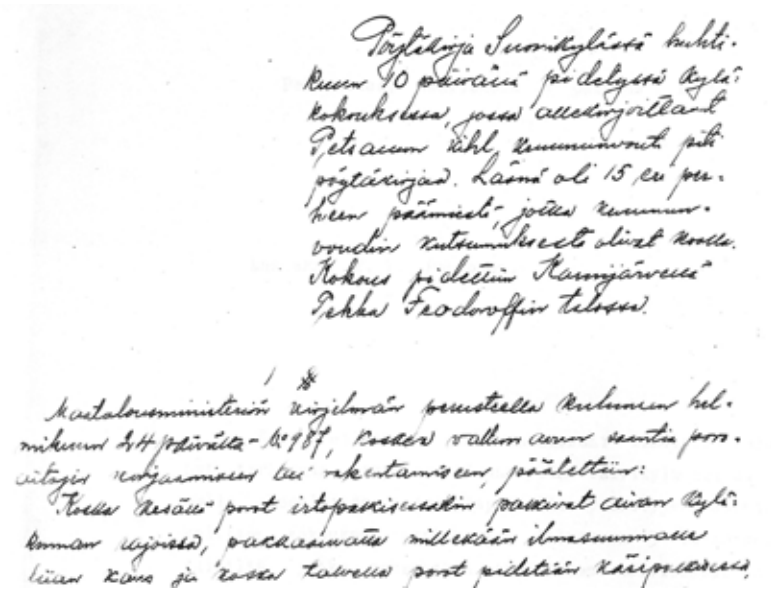

Pöytäkirja Suonikylässä kuhti-
kuun 10 päivänä pidetyssä Ayli-
kokouksessa, jossa allekirjoitettu
Pietarsaaren kihl. kruununvouti piti
pöytäkirjaa. Läsnä oli 15 eri pe-
rien päämiestä, joiden kruunun-
vuodin rutuumkuset olivat koolla.
Kokous pidettiin Kamijärvessä
Pekka Frodoffin talossa.

Maatalousministeriön kirjeen perusteella Kuhmoon kih-
mikuun 24 päivältä n:o 987, koskien valtion avun antia yksi-
tyisiin rantajaamisen tai rakentamisen, päätettiin:
Koska kesäiset pont irtopaikkisuuksiin pakkaisi aivan kylä-
kunnan rajoissa, puolestaan millekään ihmisunnalle
liian kova ja koska talvella pont pidetään käyttökelpoisina

Suonikylän kolttakokoukset pidettiin pääosin kevättalvella talvikylässä. Ne olivat osa suomalaista hallintojärjestelmää ja sihteerinä oli kruununvouti.

Maaherra E. Y. Pehkonen oli hyvin suosiollinen niin Suonikylän talviasuntojen rakentamiselle kuin suunnitelmalle kolttien suojelualueen muodostamiseksi. OMA.

Petsamon kruununvouti Väinö Ferdinand Planting toimi kolttien hyväksi niin Suonikylän talvikylän rakentamisessa kuin myöhemmin suojeluhankkeen yhteydessä. Kruununvouti lähdössä ajoneuvollaan virkamatkalle 1920-luvulla. Sylissä on kuvauksen ajan poika Martti, myöhempi Ivalon poliisi. PaPK.

halu rakentaa kolttakylä vastaamaan suomalaisia ihanteita, ”auttaa” kolttia suomalaisen yhteiskunnan kehityskelpoisiksi jäseniksi. Planting korosti tulevan Suonikylän olevan ”keskus, jonka avulla kolttien hoito ja yhteiskunnallinen kasvatus tulee mahdolliseksi”. Hän vetosi Suomen valtion velvollisuuksiin:

> Minun mielestäni on maamme velvollisuus, ottaessaan nämä alkuperäiset ihmiset Suomen kansalaisiksi, tehdä kaikkensa kasvattaakseen heistä sekä siveellisessä että yhteiskunnallisessa suhteessa täysarvoisia kansalaisia ja että niin kauan, kuin koltat elävät nykyisellä kannallaan samassa alkuperäisessä tilassa kuin muutkin Pohjoisen Jäämeren paimentolaisheimot, tämä tila on maalle häpeäksi ja jyrkässä ristiriidassa väestön terveydenhoidon edistämiseksi ja valistuksen kasvattamiseksi annettujen lakien ja asetusten kanssa.[61]

Planting heitti piikin myös Tannerin ja Castrénin suuntaan: ”Sen sijaan kaikellaiset idealistiset pyrkimykset siihen suuntaan, että kolttalappalaiset koetettaisiin pysyttää nykyisessä luonnontilassaan jonkinmoisina eriskummallisuuksina ei kuulu minun tarkoituksiini, koska katson, että se on takaperoisin kulkemista luonnollisessa kehityksessä, joka kuitenkin lopuksi tulee voittamaan keinotekoiset suunnitelmat.”[62] Kruununvoudin mielestä luonnollinen kehitys oli siis hallittua modernisoitumista, johon alkuperäisellä kannalla olevien elinkeinojen suojeleminen ei kuulunut.

Näiden periaatteiden pohjalta kruununvouti halusi ohjata Suonikylän kehitystä toivottuun suuntaan. Se koski jo rakentamista. Hän vetosi kolttien huonoon rakennustaitoon ja totesi, kuinka huonoja ”hataroita, huonosti ja vaillinaisesti rakennettuja ja sellaisina epäterveellisiä” kolttien omat rakennukset olivat. Sikin sokin rakennetut kylät olivat alttiita tulipaloille, kun taas ulkohuoneita rakentamalla saataisiin myös kylän hygienia paremmalle tolalle.

Kruununvoudin mielestä valtion oli otettava rakennustyö vastatakseen. Valtionavustuksen myötä oli mahdollista määrätä metsänhoitoviranomaiset valvomaan myös sitä, että Suonikylän koltat eivät asettuisi asumaan vakinaisesti muualle kuin keskuskylään. Kruununvoudin mukaan kolttien kalakämpissä ”voitaisiin asuminen – – sallia vain kalakautena eli siis kesäisin”.[63] Vaikka Planting halusi määrätä kaikesta itse, hän pelkäsi näiden kääntyvän suunnitelmia vastaan ilman sopivaa taktiikkaa:

> Kolttalappalainen on täydellinen luonnonlapsi ja luonnonkansojen tapaan erittäin vaihettelevainen luonteeltaan sekä sen ohessa suuressa määrin taikauskoinen ja erittäinkin uskonasioissa vanhoillinen ja ennakkoluuloinen. – – Sellaiselle luonnonlapselle kuin koltalle, jonka mieliala saattaa lyhyessä ajassa vaihdella toisesta äärimmäisyydestä toiseen, voi yksi ainoa viranomaisten puolelta tapahtunut ajattelemattomuus saada koko talvikyläasian heille vastenmieliseksi.[64]

Kun talvikylän syntyminen oli tärkeätä sekä valtion että kolttien edun kannalta, olisi suorastaan vaarallista loukata kolttien tunteita. Niinpä Planting vei talvikyläkysymyksen kolttien kyläkokoukseen, joka vuonna 1927 ehdotti talvikylän rakentamista valtion varoin.[65] Valtionrahoitus kylän rakentamiseen varmistui, samalla kuin myös sisäasiainministeriö myönsi määrärahat koulun rakentamiseen.

Talvipaikan valinnan suhteen viranomaisten ja kolttien välillä tapahtui kuitenkin pieni yhteentörmäys. Koltat olivat

Sähkösanoma — Telegram

Vastaanotettu — Emottaget

MAAHERRA

29798 OULU

PALAVAT VASTIKÄÄN SUONIKYLÄSTÄ TALVIKYLÄASIA ERINOMAISEN HYVÄLLÄ JA ONNELLISELLA TOLALLA INNOSTUS HARRASTUS JA KIITOLLISUUS KOLTTAIN KESKUUDESSA SUURI PISTE KAIKKIA 20 TALOA RYHDYTÄÄN HETI RAKENTAMAAN METSÄNHOITAJA TÄHDÄN LÄHETTÄÄ SUONIKYLÄÄN LEIMAUTTAMAAN TARKOITUKSEEN 3000 PUUTA TYÖNJOHTAJAKSI SAIN KOULUN RAKENTAJAN JOTA MYÖS KOLTAT ERITYISESTI PYYSIVÄT LÄHTEE 15 PÄIVÄ MATKALLE TALVIKYLÄPAIKALLE JOLLOIN MYÖS TYÖT KOKO LAAJUUDESSAAN ALKAVAT JÄRJESTÄN PARAILLAAN MUONITUSKYSYMYSTÄ RUOKATAVAROITA OSTETAAN

Kruununvouti W. F. Plantingin innostunut sähke Oulun maaherralle lokakuussa 1928.

sekä perimätiedon että kokemuksen pohjalta asiantuntijoita talvikylän paikan määräämisessä. Sen tuntumassa piti olla riittävästi jäkälämaata poroille, samoin kuin polttopuita taloihin. Kolttien välilläkin oli pientä kiistaa, kun mikään perhe ei halunnut talvikylää ja koulua omien kalajärviensä rannoille, mutta ei myöskään liian kauaksi omalta paikalta. Tältä pohjalta pohdittaviksi tuli neljä hyvää vaihtoehtoa, joista koltilla oli ollut perinteisesti tapana valita arpomalla.[66]

Arpa osui Suelojaurin ja Treffeljaurin väliseen kannakseen, mikä oli kolttien kyläkokouksen virallinen valinta. Viranomaiset alkoivat kuitenkin rakentaa koulua Marnjaurashin eli Marenjärven rantaan – Nickulin mukaan erehdyksestä. Kouluhallituskin oli toiminut ripeästi ja määrännyt kierto-

koulun opettajan aloittamaan vuoden 1928 alussa. Kolttien kyläkokous, jonka kruununvouti kutsui koolle, ryhtyi vasta helmikuussa keskustelemaan talvikylän rakentamisesta eikä siis ehtinyt enää puuttua talvikylän paikkaan.[67]

Voi olla, että kruununvouti piti arpomista monien vaihtoehtojen välillä epäjärkevänä toimintana ja halusi määrätä paikan itse. Sekaannus lienee synnyttänyt epäsopua, koska Plantingilla oli se käsitys, että koltat eivät halunneet muuttaa uuteen talvikylään: ”Kun pakkokeinoilla lienee mahdoton saada kolttia uuteen talvikylään muuttamaan, täytyy asiassa toimia mitä suurimmalla harkinnalla ja varovaisuudella, saada koltat itse johtuneiksi muuttohommiin, muutoin voi koko kysymys mennä myttyyn.”

Planting halusi valvoa myös koulun toimintaa, koska siitä piti hänen suunnitelmiensa mukaan muodostaa koko kylän hallintokeskus. Opettajan piti osata sopeutua toimintaan luonnonkansan parissa, jossa opetustyö oli aloitettava aakkosista ja jossa ei voinut ”ihmetellä, vaikka alussa odottamattomuuksia sattuisikin”. Opettajan piti kruununvoudin mielestä myös edustaa ortodoksista uskoa, koska luterilainen opettaja saattaisi monella tavoin loukata kolttien tunteita.[68] Ensimmäinen opettaja oli lopulta luterilainen Hilja Vartiainen. Hänen aloittaessaan talvipaikalle oli rakennettu kolme kämppää neljälle perheelle, joiden lapset kävivät koulua. Uudella opettajalla oli sen verran joustava luonne ja kokemusta pohjoisista kouluoloista, että kruununvoutikin mieltyi häneen.[69]

Helmikuun lopulla 1928 pidetyssä suuressa kyläkokouksessa kruununvouti Planting yhdessä kolttien kanssa kävi suunnitelmat läpi paikan päällä. Kolmen päivän perusteellisen pohdinnan päätteeksi ne hyväksyttiin ”osaksi riitaistenkin neuvottelujen ja sovittelujen yhteistuloksena”. Taloja piti rakentaa yhteensä 20. Koltat saivat rakennushirret ilmaiseksi ympärillä olevasta valtionmetsästä. Rakennusavustusta heille myönnettiin työn edistymisen mukaan. Koltat korostivat, että työt oli mahdollisuuksien mukaan teetettävä koltilla itsellään.[70] Koulun opettaja Hilja Vartiainen kuvasi kokousta:

> Kruununvouti esitti asiansa suomeksi. Eräs valistuneimmista koltista, Kiureli Sverloff, toimi tulkkina. Kärsivällisyyttä siinä asian esittäjältä kysyttiin, että kaikki edes asian ymmärsivät. Yli puolenyön aina kokous istui. Mukava siinä oli töiden lomassa seurata. Uusissa rakennuksissa oli niin monen monta sellaista seikkaa otettava huomioon, joista koltalla ei ollut omatyylisenään timperinä edes aavistustakaan.

SUONIKYLÄN ASEMAKAAVA

Suonikylän taloihin kuului yleensä kaksi huonetta, joista toisessa oli leivinuuni ja toisessa kolttamallinen takka. Lisäksi rakennusryhmään kuului lammasnavetta ja aitta. Ongelmana oli, että taloja oli vain kaksikymmentä. Talvikylässä oli asuntopula, jonka takia noin kymmenkunta kolttaperhettä joutui asumaan lammasnavetoissa. Uuden talvikylän talot jaettiin seuraavan järjestyksen mukaisesti (kirjoitusasu kruununvoudin):

1. Kiureli Mosnikoff	2. Anton Fofonoff
4. Huotari Mosnikoff	3. Riiko Fofonoff
6. Huotari Feodoroff	5. Aleksanteri A. Gavriloff
8. Illeppi Feodoroff	7. Nikolai Gavriloff
10. Pavel Sverloff	9. Jaako Sverloff
12. Pekka Feodoroff	11. Kiurelli Sverloff
13. Dorofei Sverloff	14. Outas Semenoff
15. Andrei Gavriloff	16. Karppa Sverloff
17. Stepan Sverloff	18. Ivan Feodoroff
19. Illeppi Sverloff	20. Aleksanteri P. Gavriloff

Suonikylän pääkatua.
Valok. Antti Hämäläinen 1938. MV.

SOPEUTUNUT ELÄMÄNTAPA

Valtion varoin rakennettua suonikyläläisten talvikylää lukuun ottamatta kolttasaamelaisten elämäntapa ei vastannut suomalaisten käsityksiä oikeasta asumisesta. Esimerkiksi Petsamonkylässä ja Paatsjoella kylmien ja vetoisten hökkelien ainoana lämmönantajana oli avoin takka. Kokenut Lapin kävijä, kansakouluntarkastaja Antti Hämäläinen järkyttyi yöpyessään tällaisessa talossa. Hän joutui nousemaan aamuyöstä laittamaan takkaan tulta.

Sen sijaan koltat, ”nuo ihmeelliset luonnonlapset”, eivät olleet pakkasesta millänsäkään. Nukuttuaan yön rauhallisesti, pakkasen kuuratessa hataran talon sisäseinätkin tai tuiskun tuprutellessa tilkitsemättömistä seinänraoista, kolttamies ravisteli kuuran tai lumen parrastaan mutisten: ”Kylläpä sie, piessa, oletkin tarttunut lujasti kiinni!”

Asumisen mukavuuden sijaan koltat pitivät tärkeämpinä elannonhankintaan liittyviä rakennuksia. Kesäpaikan varastopaikat olivat arvokkaammat kuin asunto, sillä niissä säilytettiin saalis talven varalle. ”Pääasiana on koltalla kesäpaikoissaan kala-aitta ja pyydyssuoja, mutta itse saattaa hän tyytyä kankaasta tai turpeista laitettuun vaatimattomaan kotaan, joka on kaikelle kylmyydelle ja kosteudelle altis. Joskus koltta huolehtii tässä asiassa koiristaan ja lampaistaan enemmän kuin itsestään ja omasta perheestään. Lampaille koltta usein laittaa turpeista suojan, ja koirilleen, jos ei muuta keksi, kaivaa maakuopan.”

Elämän puolipaimentolaisesta luonteesta kertoi jatkuva keskeneräisyys. Vuosittaisten muuttojen takia hirsistä salvottu rakennus saattoi jäädä viimeistelemättä ja lopuksi kokonaan hoitamatta: ”– – tilkitys, lattia- ja kattotäytteet ovat kolttain mailla tuntemattomia käsitteitä, kaksinkertaisista ovista ja ikkunoista puhumattakaan”, Hämäläinen kertoo. Keskeneräisyyteen ja liikkuvuuteen liittyi tietty epäsiisteys, kun kaikki oli tavallaan kaiken aikaa muutostilassa. Se saattoi kauhistuttaa lantalaista, mutta kuului koltalla asiaan. Kiureli Moshnikoff lausahti Suonikylän uudesta koulusta: ”Liika siisti koltalle.”

Puolipaimentolaisuus säilyi myös elinkeinojen kehityksessä. Koltat pitivät kotieläimiä, jotka pystyivät sopeutumaan omistajiensa elämänmuotoon. Lähes jokaisessa taloudessa oli vähintään muutama lammas, jolle rakennettiin omat suojansa ja joka oli ainoa varsinainen maidon antaja. Niistä ei kuitenkaan huolehdittu niinkään kotieläinten kuin puolikesyjen porojen tapaan. Talvellakin ne olivat ulkona ja hakivat lumesta törröttäviä keltaisia korsia. Niille voitiin keittää jäkälällä suurustettua keittoa kalanpäistä ja perkausjätteistä, mutta usein ne saivat omatoimisesti etsiä ravintonsa.

Ongelmallisia olivat eläimet, jotka eivät soveltuneet kiertäviin oloihin. Suomalaisten vaikutteiden mukana jotkut koltat olivat valmiita omaksumaan karjanhoidon malleja. T. I. Itkonen kertoi tapaamisestaan Kiurel Moshnikoffin kanssa, joka oli itärajan sulkemisen takia jäänyt asumaan vakituisesti kevätpaikkaansa: ”’Met olemma nyt lehmäihmiset’, hän ilmoitti hieman arvokkaan tuntuisena. Tosiaankin oli tuvan lähelle rakennettu isohko puu- ja turvekota neljän kaarevan korvakon varaan ja sen sisällä seisoi havualustalla valkoinen, pohjoista rotua oleva lehmä, josta kuitenkaan ei koko talvena ollut herunut maitoa.”

Karl Nickul korosti, että siinä, missä muutamat lampaat voitiin vaivatta kuljettaa mukana perheen muuttaessa paikasta toiseen, lehmät olivat eri asia. Hän itse tapasi 1930-luvun alussa tyytyväisen madsashjaurilaisen kolttamuorin, joka oli käynyt ostamassa lehmän Inarista ja talutti sitä toistasataa kilometriä kesäpaikalleen. Muori oli suomalaisten vakuutteluista tullut siihen käsitykseen, että lehmänpito merkitsi ehdottomasti edistystä. Nickul oli toista mieltä:

> Siitä tulee olemaan alituinen vastus hänen paimentolaiselämässään. Asuntopaikat, jotka hän asiallisimmin valitsisi kalastuksen ja poronhoidon näkökohtia silmälläpitäen, on nyt valittava heinänkasvun kannalta, ja kuitenkaan ei lehmästä ole taloudessa vastaavaa hyötyä. Siitä on hyötyä vain, jos se lypsää ja poikii. Mutta siihen ei aivan vähällä päästä, ja jos siihen päästään, niin vanhat elinkeinot kärsivät enemmän kuin mitä koltta uudesta hyötyy. – –
>
> Perunanviljelys ja lehmänhoito eivät tue hänen talouttaan, vaan sekoittavat sen ja tekevät hänestä maantieasutuksen surkean jäljittelijän. Jos hän pysyy kalastajana ja poronhoitajana, mihin hänellä ja hänen seudullaan on edellytyksiä, niin hän tulee hyvin toimeen ja säilyttää itseluottamuksensa.
>
> – – Aikooko hän todella retustaa tuota lehmää kaikille järvilleen ja talveksi noin 5 peninkulmaa talvikylään? Kurjuus uhkaa reilua lappalaista.

Nickulin mukaan ne alueen länsiosassa oleskelevat kaksi perhettä, joilla oli lehmiä, eivät tavallisesti asuneet talvella yhteisessä kylässä. Lehmien kanssa ei voinut liikkua entiseen malliin. Nickulin mielestä muutamat koltat olivat myös ”nykyaikaisuuttaan” ruvenneet perunanviljelijöiksi ja kuluttivat huonotuottoiseen perunasatoonsa runsaasti aikaa, jonka he olisivat voineet hyödyllisemmin käyttää poronhoidon kehittämiseen.

> Taloihin piti tulla kaksi asuinhuonetta, halkovaja, lammashuone, aitta ja ”pikkula” (uutuuksia). Piirustukset näistä tehtiin koulun mustalle taululle.[71]

Tyytyväinen krrununvouti selosti kylän asemakaavaa, joka oli piirretty yhtä suoralla viivoittimella kuin entisen talvikylän halkaissut Tarton rauhan raja: ”Talojen julkisivuviivat kulkevat yhden suuntaisesti kolmenkymmenen metrin etäisyydellä toisistaan suorana linjana. Välissä on samoin linjasuorat tiet.”[72] Talot sovittiin rakennettaviksi ”pääkadun” varteen kahden puolen niin, että kukin talo sijaitsi 15 metrin päässä tien keskiviivasta ja 30–50 metrin etäisyydellä toisistaan. Tämä oli myös kylän suunnittelijoiden vaatimus paloturvallisuussyistä. Erno Paasilinnan mukaan kylän pohjakaava oli suomalaisen arkkitehdin piirtämä: parikymmentä pientä hirsirakennusta kahdessa suorassa jonossa.[73]

Viranomaisten epäluulo kolttia kohtaan näkyi siinä, että valtionavustuksia ei maksettu koltille suoraan esimerkiksi rakennustarpeiden ostoon, koska kruununvoudin mukaan nämä tuhlaisivat ne heti muuhun. Kolttien toivomus töiden teettämisestä heillä itsellään kuitenkin toteutui, jopa pienellä palkalla. Kruununvouti joutui selittelemään sitä, että koltat saivat palkan omien talojensa rakentamistyössä. ”Nyt esittämästäni järjestelmästä on se hyöty, että koltat saadaan asiaan omasta halustaan ja samalla saadaan heille ansiomahdollisuuksia työssä, joka joka suhteessa on heille eduksi.” [74]

Rakentamisen alkajaisiksi työnjohtajan oli ensin opetettava koltille kirvesmiesammatti. Sen jälkeen työt alkoivat edetä joutuisasti ja hyvässä hengessä, mikä oli yllätys skeptiselle kruununvoudille. Hän antoi kuitenkin siitä ansion töitä johtavalle kirvesmiehelle, salmijärveläiselle Hermanni Kinnuselle. Nyt kruununvouti oli huolissaan siitä, miten kaikki tilitykset saataisiin asiallisesti tehtyä, riippuihan ”selvän saanti – – kokonaan ja yksinomaan kolttien omasta rehellisyydestä, mikä tähän asti kyllä on hyvin kestänyt koetuksensa”.[75]

Uusi talvikylä valmistui vuonna 1930 ja kruununvoudin mukaan ”sekä rakennustyössä että siinä tarkoitusperässä, johon sillä on pyritty – – on suurenmoisesti onnistuttu”. Rakennukset olivat ”uskomattoman hyvin salvettuja ja rakennettuja”. Hänen mukaansa koltat osoittivat oma-aloitteisesti kiitollisuutta Suomen valtiolle ja erityisesti maaherralle.[76] Koulupaikkaa oli alkujaan suunniteltu käytettäväksi myös hallintorakennuksena, mutta kun sellaiselle ei tuntunut olevan tarvetta, koko rakennus siirtyi opetushallituksen huolehdittavaksi.[77]

Suonikyläläisten elämä asettui vähitellen uomiinsa. Talvikylä oli siidan sydän, jonne suvut kokoontuivat talveksi. *Sobbariin* eli kyläkäräjiin keskittyi koko siidan yhteiskunnallinen ja poliittinen toiminta.[78] Keväällä perheet ja suvut hajaantuivat omille alueilleen, joilla he muuttivat paikkaa vuotuiskierron mukaan. Muutot tapahtuivat pääasiassa kalastuksen ja kalojen kutuaikojen mukaan, mutta syyspaikan valintaan vaikuttivat myös poronhoidon edut.

Uuden talvikylän valmistuttua suonikyläläiset valitsivat ensi kertaa poroisännän, joksi äänestettiin Riiko Fofonoff. Valinta oli erikoinen, koska suonikyläläiset kuuluivat Salmijärven palkiseen, jossa komento, mukaan luettuna poroisännyys, oli suomalaisilla. Kruununvoudin mukaan kaikkiaan 300–400 poroa omistavat suomalaiset määräsivät poro-oloista myös Suonikylässä, jossa poroja oli seitsemän kertaa enemmän.

Valinta kertoi kolttien tyytymättömyydestä tilanteeseen. Paliskunnan viralliset kokoukset järjestettiin Salmijärvellä, jonne oli vaikea kulkea, eivätkä suonikyläläiset edes mielellään lähteneet ”suomalaisten kanssa riitelemään”. Kruununvoudin mielestä aloitekykyisemmät suomalaiset järjestelivät poroasiat mielensä mukaan. Siksi Suonikylän irrottaminen omaksi paliskunnakseen tuli 1930-luvun ajankohtaiseksi.[79]

Muutenkin kolttasaamelaisten osuus suomalaisessa hallinnossa oli vähäinen. Petsamon kunnanhallintoon koltilla ei ollut mitään asiaa. Se noudatteli Paasilinnan määrittelyn mukaista kolonialistista hallintoa sikäli, että suomalaiset miehittivät kaikki keskeiset kunnanelimet. Vain Suonikylän paikallisiin elimiin kolttia otettiin, heistäkin lähinnä Kiureli ja Jaakko Sverloff, kolttien luottamusmiehet. Jaakko Sverloff toimikin esimerkiksi 1930-luvulla Suonikylän koululautakunnassa, piirikirjaston johtokunnassa, Suonikylän piirin sammutuspäällikkönä sekä Petsamon huoltolautakunnan Paatsjoen osaston jäsenenä.[80]

Suonikylän kansakoulun johtokunnasta sentään puolet oli kolttia, jotka esimerkiksi lukuvuonna 1937–1939 olivat Kiureli Sverloff, Jaakko Sverloff ja K. Mosnikoff. Toinen puoli olikin kylän ulkopuolisia: konsuli M. Rauanheimo, pastori Yrjö Räme ja talollinen A. Mörsäri Salmijärveltä. Johtokunnan kokouksia pidettiin yleensä vain talvikylän ollessa koolla ja silloinkin niiden pitäminen riippui kiireisen konsulin aikatauluista.[81]

Suonikylä sijaitsi syrjässä suomalaiskeskuksista, joista sinne lähdettiin harvoin. Sairaanhoitaja Elsa Engman matkusti kerran vuodessa Suonikylään. Hän oli tyytyväinen, kun opettaja laittoi kahvit tulemaan ja petasi vuoteen. Se oli epätavallista, kun sairaanhoitaja sai yleensä itse keittää kahvinsa

Suonikylän koulu lukuvuonna 1928–1929. Opettajana Hilja Vartiainen. OLKA / OMA.

ja nukkuakin siellä, missä parhaiten taisi. Muualla hän raahasi sisään ajoahkion nukkumista varten. Sairaanhoitaja viipyi kylässä neljä päivää ja teki sieltä matkoja perheiden luo.[82]

Paikallisten epäluulot uuteen terveydenhuoltoon istuivat lujassa, sillä Engmanin mielestä he tuntuivat pitävän sitkeästi kiinni tottumuksistaan. Se esti muun muassa suuren vitsauksen, keuhkotaudin, parantamista. ”Synnytyksiin ei ensimmäisinä vuosina haettu koskaan apua, nyt sen sijaan melkein poikkeuksetta joka tapauksessa.” Houkutellessaan etelän kollegaansa toverikseen Suonikylän kierrokselle Engman huokaisikin: ”Då skulle Du med egna ögön få se huru alkuperäisiä de ännu äro här [silloin saisit omin silmin nähdä, kuinka alkuperäisiä he vielä ovat täällä].”[83]

KOULUPAIKAN NEITEJÄ JA LÄHETYSSAARNAAJIA

Harvalla opettajalla Suomessa oli niin idyllistä työpaikkaa kuin Hilja Vartiaisella, Suonikylän koulun ensimmäisellä opettajalla, joka kuvasi: ”Matalan, jänkäreunaisen järven rannalla – – hoikat hongat huojuivat tikan koputuspuina, vesilintu ui matalalla lahdella, karhu poikasineen kisaili tulevan Koulupaikan pihamaalla ja pogostan (kylän) nuorten kisakentällä. Aivan koulun rappujen edestä levisi peninkulmaisena tuuhea, kukkiva jäkälikkö, joka määräsi koulun paikan.”[84]

Romanttisten lähtökohtien vastakohtana opettajalla oli edessään hankala työmaa. Hänen piti kevätkauden aikana yrittää opettaa lukemaan joukko eri-ikäisiä lapsia, jotka puhuivat vain vähän tai eivät ollenkaan suomea. Suuri osa ei ollut aiemmin voinut käydä koulua. Hänen piti myös opettaa lapsia ymmärtämään, mitä suomalaisuus ja suomalainen kulttuuri olivat. Uusi opettaja naulaili seinille Suomen maantieteellisiä kuvatauluja: ”Siinäpä saivat nyt koltat kummakseen katsella, miltä näyttää lappalaiskylä [Juho] Kyyhkysen silmissä.”[85]

Ensimmäisenä keväänä koulussa aloitti yksitoista lasta, joukossa yksi tyttö. Vanhin oli 17–18-vuotias ja nuorin seitsenvuotias. Kaksi kolttapoikaa toimi tulkkeina, kun opettaja alkoi aluksi opettaa lapsille suomen kieltä, jotta opetuksessa olisi tultu toimeen. Tulkkienkin suomen taito oli aluksi vähäinen, sillä etenkin koulukielen sanat puuttuivat. Siksi opetus tapahtui usein sekakielellä, kuten komentamalla: ”Raitoon barna [jonoon lapset]!” Myös kieliopin hienoudet saattoivat

jäädä oppimatta: ”Pulpettiin, pulpetille, pulpetista, pulpetilta, pysyi kuin pysyikin muutamille koko kouluajan yhtenä samana pulpettina.”

Kruununvoudin mukaan koltat suhtautuivat kouluasiaan suurella harrastuksella. Arvosteluun koulun suomenkielisyydestä hän vastasi, että koltat itse eivät halunneet koulua omakieliseksi: ”päinvastoin on perheen päämiesten nimenomainen tahto, että koulussa on opetettava Suomen kieltä, koska sen oppiminen on heidän mielestään heidän lapsilleen välttämätön ehto selviytyäkseen käytännöllisessä elämässä suomalaisessa yhteskunnassa paremmin kuin heidän isänsä”.[86]

Talvikylän rytmi tuntui myös koulutyössä. Lukujärjestyksen mukaan sen piti alkaa aamuisin kymmenen aikaan, jolloin oli jo valoisaa, luokassa kun ei ollut lamppua. Koltat olivat kuitenkin illanvirkkuja eli päivä venyi iltayöhön, kun syötiin ja saijusteltiin, joten lapsilla oli vaikeuksia tulla kouluun edes kymmeneksi, vaikka matkaa oli vain parisataa metriä. Kun lisäksi ortodoksien ja luterilaisten pyhiä oli ”monenlaisia, ’teijän’ ja ’meijän’ pyhiä, niin eivät lapsiraukat aina tietäneet, tullako kouluun vai ei”.

Vartiaisen päiväkirjan mukaan työpäiviä tuli yhteensä 69. ”Sinä aikana kieltätaitamaton kolttalapsi oppi lukemaan hitaanpuoleisesti omin neuvoin suomalaisesta kirjasta.”[87] Myös kruununvouti Planting, joka oli epäillyt suomalaisen, luterilaisen opettajan mahdollisuuksia, myönsi opettajan onnistumisen: ”Vaikka alussa kieli teki tavatonta vaikeutta, ovat useat lapset oppineet kuuden viikon aikana tuntemaan kirjaimet, vieläpä tavaamaan.”[88]

Kruununvouti huokasi helpottuneena: ”Näyttää siltä, että Suonikylän koulun opettajakysymys vastoin luuloani on ratkennut erittäin onnellisesti. Sikäläinen opettajatar näyttää olevan kovasti pidetty ja osaa hän hyvin tulla kolttain kanssa toimeen sekä mikä vielä kummallisempaa, hän näyttää siellä viihtyvänkin.” Vastoin kruununvoudin toivetta Vartiainen palasi kuitenkin Sodankylään yhden kevään jälkeen, kuten oli jo etukäteen päättänyt.[89]

Vartiaisen tavoin hänen seuraajansa Anni Tattari totesi, että kouluhallituksen viranomaisten odotukset kolttien koulun suhteen olivat kovin vähäiset. Se toimisi ”toistaiseksi vain kokeilutarkoituksella”, jonka piti näyttää, kannattiko kolttalasta kehittää koulun avulla vai ”olisiko hän niin heikko henkisiltä lahjoiltaan, että ei pystyisi koulun edellyttämää kasvatusta vastaanottamaan”.[90]

Tattari toimi Suonikylän opettajana aluksi sivutoimisena vuodesta 1929 alkaen ja päätoimisena vuosina 1932–1936. Päätoimisuus tarkoitti sitä, että koulua pidettiin koko talven ajan Suonikylässäkin. Syyspuolella sitä kävivät alakoululaiset, kevätpuolella yläluokkalaiset. Koululaisten oli jäätävä kylään ja asuttava asuntolassa:[91] Tattari huokaili asuntolan perustamisen aiheuttamia huolia:

> Alussa kun talo oli remontin alla, täytyi laittaa moni paikka uudestaan, kuten ovet, ikkunat, lattiat, eteinen konttoreineen ja asua 16 henkisen perheen kanssa siinä samassa. Se vasta oli vaikeaa se. Sitten pitkä huono syksy. Ruokatarpeet (keväällä varatut) loppuivat, mutta jängät ja järvet vaan pysyivät sulina ja vetisinä. Te ymmärrätte, mitä maksoi kannattaa Nautsista. Varamme taas ovat niin vähäiset, että tuskin riittää kaupasta irti saada. – – Pääsi siinä huokaus jos toinenkin aivan leipähuolien tähden. Lasten sängyt ja makuuvaatteetkin tulivat vasta jouluksi. Koko pitkä syksy täytyi vain taljojen kanssa värkätä. Sitten kaiken huolen palkaksi monen ihmisen karkea ymmärtämättömyys, kiittämättömyys.

Tattari näki säännöllisen opetuksen tuottavan paljon parempia tuloksia kuin pelkästään kevättalven kestävä. Hän kehaisi lasten oppivan nyt syyslukukaudella saman määrän kuin lyhyissä jaksoissa monen vuoden aikana, sillä ”säännöllinen elämä ja voimakkaampi ravintokin piristi noita pieniä miehentaimia ja he lukivat niin mielellään läksynsä ja osasivat tunnilla myös. Vaikka Suonikylän opettajalla ja asuntolanhoitajalla (joka talvella 1932–33 oli hänen siskonsa) riitti edelleen huolta lasten nukkumisrytmin kanssa, Tattari puolusti asuntolaa:

> Minä luulen, että asuntola antaa suuren siunauksen koulutyölle, että se rupeaa lopultakin vastaamaan olemassa olonsa kasvattajana ja yleensä koulun tehtävän täyttäjänä täälläkin. Näihin saakka se on mennyt niin pienin askelin eteenpäin että aivan välistä pakkasi masentamaan. Sillä ei ole niinkään helppo pitää lapsia talvella työssä, kun vanhemmat viettävät markkinaelämää, johon kuuluu enemmän huvittelua, työ on silloin sivuasia, on poikkeuksia tietysti.[92]

Tattari tunsi kuitenkin, että sen enempää koltat itse kuin kouluviranomaisetkaan eivät arvostaneet hänen työtään. Karl Nickul, joka oli hänen kanssaan kirjeenvaihdossa, joutui useaan kertaan puhumaan hänet ympäri, kun hän suunnitteli Suonikylän jättämistä. Myös Nickul itse piti koulua kolttien kannalta ”probleemina” sikäli, että suomalaisten opetussuunnitelmien mukaisesti toteutettu opetus ei välttämättä palvellut

kolttien pysymistä siinä elämänmuodossa, joka hänen mielestään oli ainoa mahdollinen tässä ympäristössä.[93]

Tattari ymmärsi Nickulin tarkoittavan sitä, että vain luonto olisi lasten kasvattajana, eikä hän hyväksynyt sitä lähtökohdaksi. Hän määritteli nöyrästi oman tehtävänsä opettajana: ”Mutta jos ajattelee koulua kasvattajana, lujan, siveellisen luonteen kasvattajana, jos se kykenisi jättämään jonkun hyvän periaatteen kolttalapsen sydämeen tai jos se jättäisi jonkin hyvän tiedon, joka auttaisi häntä käytännöllisenkin elämän kysymyksissä, niin koulu olisi silloin paikallaan mielestäni Suonikylässäkin, eikä se vielä tekisi väkivaltaa kolttakulttuurille.”[94]

Nickulin tavoin Suonikylän opettajat kävivät jatkuvaa tiedotuskampanjaa kolttien puolesta. Hilja Vartiainen joutui oman oleskelunsa aikana luopumaan monista ennakkoluuloistaan ja kertoi siitä myös suomalaisille lukijoille.[95] Tattari taas muisteli Nautsissa tapaamiensa suomalaisten työmiesten pitäneen Tattarin seurassa olevalle koltalle ”röyhkeän julman sanaesityksen”, jonka tyyppistä pöyhkeilyä hän ei ollut koskaan kuullut kolttien suusta: ”En malttanut sen kerran olla vaiti. Kysyin miehiltä, tiesivätkö he todella, mitä roskaa kertoivat ja koetin hiukan valaista, että kolttakin on ihminen ja hänellä ihmisen tunteet, miksi haavoittaisimme häntä, johon eräs rohkein vastasi, että ’koltilla onkin nyt näemmä lähetyssaarnaaja’.”[96]

Tattari siirtyi lopulta Trifonan koululle ja hänen seuraajakseen tuli Jaakko Pohjola. Erääksi syyksi lähtöönsä Tattari mainitsi ristiriitaiset odotukset koulun suhteen. Hän koki osoittaneensa epäileville kouluhallituksen herroille, että koululla oli merkitystä myös koltille. Nyt hän oli saanut kuulla eriäviä mielipiteitä siitä, mitä koltille sai opettaa ja mitä ei. Häntä oli arvosteltu siitä, että ”koulu kylvää tarpeettomia tapoja ja sekoittaa aitoa kolttalaisuutta, jonka se tietysti kaikesta varovaisuudestakin huolimatta tekee”. Tattari katsoi olevansa liian herkkä ihmisten mielipiteille, mutta ei myöskään halunnut tinkiä periaatteistaan opettajana.[97]

Kielipolitiikka 1921–1939

”Lapin kielen säilyttämisasialla on jo kiire!”

”Sodankylän lappalaisia, joiden on haettava posti 40 km päästä, lukemassa Suomen Kuvalehteä.” Vas. Maria Hetta (o.s. Magga) poikansa Pauluksen sekä Inkeri Maggan (o.s. Ponku) kanssa. Mariasta tuli myöhemmin kymmenpäisen lapsilauman kaitsija. Luultavasti Yli-Luirossa otettu kuva julkaistiin Suomen Kuvalehden mainoksena 1933. Otava.

Vuonna 1921 voimaantullut laki oppivelvollisuudesta pyrki tehostamaan kouluverkoston rakentamista, joka oli ollut keskeinen tavoite jo vuoden 1898 asetuksessa maalaiskuntien jakamisesta koulupiireihin. Jokaista kuntaa velvoitettiin nyt perustamaan riittävä määrä kouluja, jotta kaikilla kansalaisilla olisi oikeus hankkia luku- ja kirjoitustaito. Oppivelvollisuudesta vapautettiin vielä toistaiseksi ”lähimmästä kansakoulusta viittä kilometriä kauempana asuvat lapset niissä kunnissa, joiden keskimääräinen asukasluku neliökilometriä kohti ei nouse kolmeen”.[1]

Kiinteiden koulujen oli määrä vähitellen korvata kiertävät koulut eli kirkon ylläpitämät katekeettakoulut. Lain avulla pyrittiin korostamaan valtion ja kuntien vastuuta opetuksesta, samalla kun kirkon rooli vähenisi.[2] *Harvaan asutun maan olosuhteet ja kunnalle koituvat taloudelliset rasitukset huomioon ottaen säädettiin lain toteuttamisen siirtymäajaksi 16 vuotta eli uudistus piti toteuttaa vuoteen 1937 mennessä.*[3]

Utsjokea lukuun ottamatta saamenkielisen opetuksen asema Lapin kihlakunnan kouluissa nähtiin kuitenkin ongelmalliseksi. Erityisesti vuosina 1929–1930 asiasta käytiin kiihkeä keskustelu suomalaisessa julkisuudessa. Viranomaisten mukaan laki antoi hyvät mahdollisuudet saamenkieliseen opetukseen eli tilanne oli hyvä. Inarin kirkkoherra Tuomo Itkonen taas edusti kantaa, jonka mukaan hurskaista toiveista huolimatta kentän tilanne oli huono. Väittely johti joukkoon aloitteita ja ehdotuksia, joissa viranomaisten tahto punnittiin.

SOPEUTUVA KATEKEETTAJÄRJESTELMÄ

Oppivelvollisuuslaissa uudet kansakoulut suositeltiin sijoitettaviksi niin, ”ettei lapsilla yleensä ole kodistaan oman piirinsä kansakouluun matkaa enempää kuin viisi kilometriä”.[4] Lapin laajoissa ja harvaanasutuissa pitäjissä tämä oli ongelma. Enontekiön kirkkoherra laskeskeli 1920-luvun lopulla, että hänen pitäjässään tarvittaisiin 20 koulua, jotta kaikki yksinäiset talot tulisivat kiinteän koulun piiriin.[5] Lapset itsekin olivat tietoisia siitä, että koulupakko koski alle viiden kilometrin päässä asuvia. Kun Riutulan pojat karkasivat koulusta, he hiihtivät ensin viisi kilometriä hiki hatussa ennen kuin tunsivat vapautuneensa oppivelvollisuudesta.[6]

Toisaalta lapsia tuli kouluihin myös viittä kilometriä kauempaa. Sulo Sammeli Saijets lähti Riutulan kouluun Kessivuonosta saakka, Inarijärven perältä. Hän tuli aluksi veneellä Nellimiin saakka, josta jatkoi maantietä Ivalon kautta Sikovuonoon. Sieltä pääsi moottoriveneellä Riutulaan. Hän viihtyi koulussa niin hyvin, että kävi läpi koko kansakoulun. Muut sisarukset keskeyttivät aiemmin.[7]

Olosuhteet eivät olleet parhaat mahdolliset. Kun kansakouluntarkastaja Alfred Salmela vuonna 1926 vieraili Kaamasen Toivoniemen koululla, hän totesi olot kovin karuiksi. Luokkahuone oli tehty entisestä tallista, joka oli saatu siistiksi, mutta lattia oli jäässä ja osa seinääkin kuurassa. Ylempänä sentään lämpömittari osoittaa nollaa: ”Ulkona on pakkasta viidettäkymmenettä astetta. Se tunkeutuu väkisinkin sisään. Lapset hierovat kohmeisia käsiään. Sukkia on heillä vain muutamilla, mutta sen sijaan kyllä kengissä heiniä.”[8]

Tarkastajan vieraillessa luokassa isommilla oli hiljaisia tehtäviä, kun taas pienemmät pänttäsivät matematiikkaa. Opettajalla oli vaikeuksia saada oikeaa vastausta kysymykseen, mitä oli 2 + 2. ”Jos hän kysyisi, miten riekkoja on pyydystettävä tai kaloja pyydettävä, niin mikäpä olisi selvitessä, mutta ne numerot, ne numerot…” Opettaja tenttasi: ”Sammeli sai kaksi luossaa [lohta] ja kaksi siikaa. Kuinka monta kalaa hän sai yhteensä?” Oppilas viittasi ja kysyi: ”Oliko ne verkossa?” Saatuaan myöntävän vastauksen hän vastasi: ”Neljä tietysti.” ”No niin, paljonko siis on 2 + 2?” ”Kaksi”, kuului vastaus.

> Opettaja ei hyväksy. Luokka mykistyy. Ajatus loppuu. Vieraat kuuntelevat. Opettaja koettaa auttaa. Vertaa entisiin esimerkkeihin. Silloin huomaa ”Lemmensuu”: – Se on kaksi kaksi, yksi kaksi ja tuo toinen kaksi. Kauemmaksi ei sillä tunnilla päästy.

Myös opettajalta vaadittiin sopeutumista. Hänen asuntonsa oli kaksi metriä pitkä ja leveä. Se oli ”irti kaikesta muusta paitsi maasta, lapinmökki, lautaovi, ikkunat yksinkertaiset ja nurkassa pieni takka, joka putkettomana johtaa savun ja lämpimän suorinta tietä taivaalle. Kylmän vuoksi on opettaja tukkinut molemmat ikkunat heinillä ja vaatteilla, eikä se auringottomana aikana edes päivällä ole paljoakaan haitaksi, sillä lamputta olisi muutenkin vähän vaikea lukutyötä tehdä pieni-ikkunaisessa huoneessa. – – Ja opettaja on tyytyväinen ja iloinen.”[9]

Opettajien oli vaikea saada esimerkiksi poronhoitajia vakuuttumaan koulutuksen tärkeydestä. Kuten Salmelan kuvaus osoitti, opetus saattoi mennä perille, jos aiheet tuotiin paikalliseen ympäristöön, koska muuten mielenkiinto saattoi lopahtaa. Erik Therman kuvasi opetusta Enontekiöllä: ”Kesken kertomusta Hannibalin retkistä Alppien yli opettajan täytyy keskeyttää ja vertailla elefantteja ja poroja. Heti kuullessaan sanan porot lapset ovat pelkkänä korvana. Poroista heidän mielenkiintonsa alkaa, mutta poroihin se myös päättyy.”[10]

Thermanin mukaan oli tyypillistä, että vielä rippikoulussa useimmat vain ”yskivät” pakolliset tekstit läpi. Poikkeuksiakin oli, kuten Therman kertoi lukutaidottomana rippikouluun tulleesta Nils Tornensiksesta. ”No niin, aluksi hän sai istua etupenkkiin ja kuunnella, kuinka muut lukivat. Mutta kun kirkkoherra alkoi kysellä, Nilppa oli ainoa, joka osasi vastata täydellisesti. Toiset olivat änkyttäneet – – ja heillä oli ollut niin paljon vaivaa tavaamisesta, että eivät suorastaan ehtineet kiinnittää huomiota sisältöön. Mutta Nilppa, joka oli vain istunut ja kuunnellut, osasi ulkoa kaiken heidän lukemansa.”[11]

Jotkut karkasivat koulusta eikä heitä saatu takaisin sen enempää houkuttelemalla kuin uhkailemallakaan. Yleistä asennetta kuvasi nuoren poromiehenalun tokaisu: ”Porot ei kysele koulutojistuksia.”[12] Toinen asia oli opetuskieli. Suomalaiset opettajat eivät taitaneet saamen kieltä, vaikka esimerkiksi Toivoniemen koulun oppilaista seitsemän eli neljäsosa oli äidinkieleltään saamelaisia. Lapset puhuivat paremmin saamea kuin opettajan kieltä suomea, jonka taito oli joillakin lapsilla jopa heikko.[13]

Kansakoulujen perustaminen oli hidasta, sillä kunnat pelkäsivät rakennus- ja ylläpitokustannusten kaatuvan päälleen. Utsjoen tavoin Inarin kunta anoi valtioneuvostolta sataprosenttista avustusta koulujen rakentamiseen. Sen mukaan harvaanasutulla seudulla koulut tulivat kalliiksi ja ”lisäksi ovat kunnassa melkein ainoina veronmaksajina siellä olevat virkamiehet”. Kunta oli kuitenkin valmis korvaamaan korjaus- ja

Katekeetta Agneta Valle (vas.) oli yksi neljästä kiertävästä opettajasta Inarissa 1930-luvulla. MV.

Kinkerit Utsjoen käräjä- eli kunnantuvassa kirkonmäellä 1930-luvulla. Luettajana Veahčat-Ásllat eli kirkkoväärti Aslak Lukkari.
Valok. E. N. Manninen. ELK.

ylläpitokustannukset. Huonoon taloudelliseen tilanteeseen vetoava kunta oli jättänyt oppivelvollisuuslain täytäntöönpanosuunnitelman tekemättä.[14]

Kansakouluntarkastaja oli samoilla linjoilla, mutta patisteli kuntia osallistumaan rakentamiseen ainakin kymmenen prosentin osuudella. Hän epäili, että ”kunta kokonaan valtion varoin rakentaessaan menettelisi vähemmän harkitusti ja ylläpitokustannuksissa taas osoittaisi liiallista säästämishalua”. Inarin kunnan hidasteluun lienee vaikuttanut myös se, että aikaa tuntui olevan runsaasti, vuoteen 1937 saakka.[15]

Keskuskylien ulkopuolella saamelaislasten opetus oli edelleen katekeettojen eli kiertävien opettajien varassa. Oulun hiippakunnan piispa totesi vuonna 1921: ”Katekeettakoulut – – ovat tässä seurakunnassa epäilemättä se opetuksen muoto, joka käytännöllisimmästi soveltuu täkäläisiin oloihin ja voipi siis menestyksellä opetusta antaa kaikille seurakunnan lapsille.”[16] Kiertokoulujen oppilasmäärät nousivat huippuunsa vuonna 1922, yhtä aikaa oppivelvollisuuden voimaantulon kanssa.[17] Koko Lapissa oli lain voimaan tullessa 28 katekeettaa yhteensä 150 opetuspiirissä. Kaksitoista heistä toimi Lapin kihlakunnassa.

Kirkko oli jo aiemmin suositellut saamen kielen taitoa katekeetoille, jotka toimivat saamelaisten parissa. Siitä maksettiin erillistä korvaustakin. Voi sanoa, että tilanne jopa parani 1920-luvulla monissa seurakunnissa. Esimerkiksi Enontekiöllä perinteisesti puhtaasti suomenkielisenä toteutettu opetus sai uuden vivahteen vuonna 1922, kun kolmanneksi katekeetaksi nimitettiin Juho Albert Kuru (vuoteen 1949 saakka). Hänen mainitaan pystyneen antamaan opetusta tunturilapin kielellä suuremmitta vaikeuksitta.[18]

Enontekiön katekeettakoulu sijaitsi Palojoensuussa. Se oli kiinteä, mutta toimi kiertokoulun tavoin sikäli, että oppilaat osallistuivat opetukseen vuoden mittaan vain muutamien viikkojen jaksoissa. Kuru asui tilallaan Sonkamuotkassa. Sijaisten joukossa oli inarinsaamelainen Juho Valle, joka teki 1920-luvulla niin ensimmäisen kuin toisenkin katekeetan sijaisuuksia Enontekiöllä sekä toimitti lukkarin virkaa.[19]

Utsjoella N.W. Holmbergin eläkkeelle jäämisen jälkeen oli kulunut muutama vuosi epävarmassa tilanteessa, mutta vuonna 1919 Enontekiöltä muuttanut Albert Keskitalo vakiinnutti viranhoidon, sillä hän pysyi virassaan seuraavat kolmekymmentä vuotta, joskin alkoi hänkin vanhemmiten sairastella. Kirkkoherra Telan ilmoituksen mukaan Keskitalo osasi tyydyttävästi saamen kieltä ja asiakirjoissa hänen mainitaan opettaneenkin saameksi, mutta pääasiallisesti opetus näyttää tapahtuneen suomeksi. Saamen kieltä käytettiin katekeettakoulussa vain apukielenä. Muuten Keskitalo sai kiitoksia ”hyvin hyvästä opetus- ja kurinpitotaidosta”.[20]

Katekeetta Albert Keskitalon (takana) oppilaat Karigasniemessä kesällä 1939. Alh. vas. Aslak, Hans Ilkka ja Hans Niittyvuopio, Aslak Pieski, Sofe-Piera Niittyvuopio. Keskirivin pojat Aslak-Uula Valle, Uula Somby, Sofe Uula Niittyvuopio, Jouni Niittyvuopio (myöh. Orti) sekä Aslak Uula ja Veikko Niittyvuopio. Takarivin tytöt Birit-Anni Niittyvuopio, Birit-Anni Pieski, Magga Niittyvuopio, Ásllat-Máret Niittyvuopio ja Maarit Niittyvuopio. BAL.

Utsjoki joutui tulemaan toimeen yhdellä katekeetalla, vaikka toista virkaa oli haettu piispantarkastusten yhteydessä. Seurakunta oli laaja: yhdelle katekeetalle koulupaikkoja oli liian monta, ja kuitenkin niitä olisi pitänyt saada vielä lisää, jotta oppia olisi saatu levitetyksi entisestään. Kotiopetus todettiin puutteelliseksi eli vanhemmat laittoivat kaiken vastuun katekeetan harteille. Tämä joutui myös kustantamaan opetusvälineitä omasta pussistaan. Vuonna 1922 Utsjoen seurakunta haki taas toista katekeettaa Outakoskelle, mutta ei saanut.[21]

Inarissa kolmannen ja neljännen katekeetan virat oli suunnattu saamelaisten opetukseen. Juhani Aikion kuoltua espanjantautiin sekä Heikki Kärpän lyhyen kauden jälkeen kolmannen katekeetan virkaan valittiin Anni Saijets vuosiksi 1923–1929. Sinä aikana hän piti välivuoden opiskellakseen

Tuuru-Juhháán-Aanti-Ánná eli kiertokoulunopettaja Anni Kaarret (o.s. Saijets). Kuva lienee otettu kiertokoulunopettajakurssin yhteydessä Raudaskylässä 1930-luvulla. Pohjanmaalla Kaarret kuolikin evakkoaikana, kun souturetkellä vene kaatui ja hätääntynyt kanssamatkustaja veti Kaarretinkin pinnan alle. Hänet haudattiin Ylivieskaan. Valok. Esa Hilli. MV.

tarvittavan kiertokouluopettajan kurssin Kalajokilaakson kansanopistossa. Vuonna 1929 virkaa tuli hoitamaan Laura Lehtola. Neljäntenä katekeettana toimi Agneta Valle.

Kun ensimmäisen katekeetan virka lakkautettiin vuonna 1930, suomenkieliseksi jäi vain toisen katekeetan virka. Siinäkin viransijaisina oli saamelaisia: Hans Aslak Guttorm vuonna 1936–1937 ja Jooseppi Lukkari 1942–1946, molemmat utsjokelaisia ja pohjoissaamen puhujia. Muuten Inarin katekeettakunta oli naisvaltainen, sillä vuonna 1929 kaikki olivat naisia. Heistä kaksi oli saamelaisia, Valle ja Anni Saijets. Lehtola oli opetellut inarinsaamen.[22]

Sodankylässä saamenkielistä katekeettaopetusta ei saatu aikaiseksi, vaikka neljännen katekeetan virka oli perustettu vuonna 1912 sitä silmällä pitäen. Professori Frans Äimä mainitsi kyllä vuonna 1929, että Vuotsossa toimi ”lapinkielinen katekeettakoulu”[23], mutta todellisuudessa kielitaitoista opettajaa ei saatu missään vaiheessa. Vanhojen sompiolaisten haastatteluissakaan saamenkielisyys ei tule esiin. Sen sijaan he jopa korostavat suomen kielen ylivaltaa.[24] Kähkösen mukaan yritys Sodankylän saamelaisen katekeettakoulun luomiseksi oli epäonnistunut kokeilu, mutta kuvasti tuomiokapitulin pyrkimystä kunnioittaa lapsen oikeutta saada alkuopetus omalla äidinkielellään.[25]

Katekeettakouluissa käytettiin suomenkielisten kirjojen lisäksi Norjan puolella tehtyjä kirjoja, kuten Norjan kirkon lapinkielistä virsikirjaa, sekä esimerkiksi Aukusti Hakkaraisen saamentamia tekstejä, kuten F.W. Sundvallin raamatunhistoriaa ja katekismusta.[26] Enontekiön katekeetta Kuru kertoi käyttäneensä vuonna 1930 sisälukukirjana aapista sekä suomen- ja saamenkielistä *Uutta testamenttia*. Saamenkielinen lukutunti tuotti hänen mielestään aina paremman tuloksen. Kuru toivoi lisää saamenkielisiä aapisia, lukukirjoja ja uskonnollisia kirjoja.[27]

Inarin katekeetoista Agneta Valle käytti saamen kieltä uskonnon lisäksi sisäluvussa ja laulussa. Katekeettakouluissa lapset oppivat kirjoittamaan yleensä suomeksi, mutta Valle opetti kirjoittamaan myös saameksi. Anni Kitti taas lähti siitä, että lapset osasivat suomea ja siksi oli mahdollista opettaa heidät kirjoittamaankin suomeksi. Inarinsaamelaisten parissa toimivalla Kitillä oli mahdollisuus tähän. Sen sijaan Inarin seurakunnan länsiosassa toimivan Vallen oppilaisiin kuului ummikkosaamelaisia esimerkiksi Angelissa.[28]

Kiinnostavaa on, että Utsjoen katekeettakoulun oppilaista useimmat valitsivat 1930-luvulla suomenkielisen raamatunhistorian ja katekismuksen saamenkielisen sijasta. Osansa tähän saattoi olla katekeetta Albert Keskitalolla, jonka saamen kielen taidosta ja myös suhtautumisesta saamen kieleen on ristiriitaisia käsityksiä. Kirkkoneuvostokin näyttää vastustaneen Keskitaloa esimerkiksi vuonna 1935, kun se tilasi erän Tuomo Itkosen *Samigiel Abis* -kirjoja ja päätti, että sisälukutunneilla luettaisiin saamenkielistä aapista niidenkin saamelaisoppilaiden kanssa, joilla oli suomenkielinen aapinen.[29]

Siitä huolimatta, että katekeetat pystyivät suomenkielisiä tekstejä opettaessaan ja selittäessään käyttämään saamea, heillä oli ajoittain vaikeuksia saada oppilaat ymmärtämään luetun sisältöä, puhumattakaan kristinopin arvoihin liittyvistä käsitteistä ja käsityksistä. Kun tarkastukset tehtiin yleensä

suomeksi ja suomenkielisistä kirjoista, ongelmat näkyivät selvästi, kuten kirkkoherra Itkosen tarkastusmatkalla Inarijärven perukoilla:

> Oppilaat täällä olivat – – Inarin murretta puhuvia järvilappalaisia, jotka kuitenkin jo kotioloissaan oppivat auttavasti puhumaan suomea, tavallisimpia arkiasioita ainakin. Myös [suomenkieliset] katkismus-läksynsä he ”osasivat” ulkoa papattaen, mutta tehden kieliopillisia virheitä niin, että sanojen sijapäätteet heittivät hassusti kuperkeikkaa eikä lauseisiin tullut mitään mieltä. Jo siitä saattoi päättää että läksyn asiasisällys jäi käsittämättä. Jos näin oli Inarin murrealueella, mitä sitten tunturilappalaisten keskuudessa.[30]

Kouluajan lyhyys aiheutti ongelmia oppimiselle. Erik Therman oli Enontekiön kokemustensa perusteella valmis väittämään, että katekeettakoulussa lapset eivät ehtineet oppia kunnolla juuri enempää kuin virsilaulun.[31] Katekeetoilla oli kuitenkin suuri vaikutus saamelaisten keskuudessa. Esko I. Kähkösen mukaan ”papit tulivat ja menivät, mutta paikkakuntalaiset katekeetat ja lukkarit edustivat jatkuvuutta”.[32]

Kiertävät opettajat edustivat kansan parissa monia aloja ja ammattikuntia, kuten Agneta Vallen kuvaus omasta työstään luonnehtii: ”Ei se helpoin työkenttä ollut, mutta kiitollinen. Opetettiin lukutaitoa, kirjoitusta, uskontoa, laulua ja laskentoa. Rakkaus ja olosuhteet pakottivat tekemään minkä voi ja osaa. Sai opetella kaikenlaista sairaanhoitoa. Täytyi olla mukana pieni apteekkikin sairauden varalle. Sai olla kätilön apuna, kuolevien lähtöä näkemässä ja heikon taitonsa mukaan kaikessa auttamassa.”[33]

Katekeetoista tuli erityisesti äideille ja lapsille arkielämän tukijoita ja jopa elinikäisiä ystäviä, jotka oman uskonsa voimalla huolehtivat hengellisestä tilanteesta kansan parissa. Katekeetatkin saattoivat työlääntyä karussa ympäristössä ja käydä sisäisiä kamppailuja vakaumuksestaan. Valle kertoi myöhemmin saarnamiehestä, joka kysyi nuorelta Agnetalta: ”Jumala on antanut sinulle kauniin lauluäänen. Oletko muistanut laulaa myös sydämelläsi?” Agneta vastasi: ”Minä opettelen.”[34]

Inarin kirkkoherra Tuomo Itkonen otti tomerasti kantaa saamen kielen asemaan. Hän oli Lapin Sivistysseuran perustajajäsen. OMA.

KIERTÄVISTÄ KOULUISTA KANSAKOULUIHIN

Vuosi 1927 oli taitekohta sikäli, että koko Lapin kansakoulujen oppilasmäärä ylitti katekeettakoulujen vastaavan.[35] Tuomo Itkosen mukaan myös suhtautuminen katekeettakouluihin muuttui jyrkästi samoihin aikoihin. Hän väittää opetusministeri A.J. Ailion aloittaneen vuosina 1926–1927 tietoisen kampanjan ajaakseen katekeettakoulut alas. Lapin kansakoulutarkastaja Salmela ilmoittautui asian innokkaaksi kannattajaksi Lapissa.[36]

Totta onkin, että Tannerin hallituksen opetusministerinä toiminut Ailio suhtautui kriittisesti kirkon toimintaan. Hänen aikanaan katekeettakoulujen saama tuki laski selvästi. Toisaalta Ailio noudatteli kouluhallituksen vanhaa linjaa, joka ei suosinut opetuksellisesti vajaita pikkukouluja ja supistetun kansakoulun yleistymistä. Tilanteen muuttamiseksi Ailio alkoi laadituttaa osastopäällikkö A.J. Tarjanteella mietintöä

”Opettaja Guttormin pojat tulossa kalalta.” Kuvassa ovat Hans-Aslak (vas.) ja Uula Isak. Hans-Aslak seurasi isänsä Josefin jalanjälkiä lähtemällä opintielle Jyväskylän seminaariin ja palaamalla opettajaksi Outakosken koululle. SKS.

Opettaja Juho Högman sauvoo venettä.
Valok. Eino Jokinen heinäkuussa 1939. MV.

harvaan asuttujen alueiden kansakoulun kehittämiseksi. Siinä ohessa piti selvittää myös katekeettakouluasia eli käytännössä se, miten katekeettakouluista siirryttäisiin täysin kansakoulujärjestelmään myös Lapissa.[37]

Itkosen mukaan Salmela syytti kuntien viivyttelevän tahallaan kansakoulujen perustamisessa, koska ne pystyivät katekeettakoulujen avulla aivan ilmaiseksi välttämään panemasta opetusvelvollisuutta täytäntöön. Kunnanvaltuuston pitkäaikaisena puheenjohtajana Itkonen tiesi pohjoisten kuntien tosiaankin suhtautuvan nihkeästi koulujen perustamiseen, mutta pääsyy oli se, että ne pelkäsivät joutuvansa maksumiehiksi, jos ja kun valtion tuki ei olisi riittävä.[38]

Itkonen totesi myöhemmin myös, että ”sivustatukea” Salmelalle antoivat Lapissa herätetyt epäluulot katekeettakouluista keuhkotaudin levittäjinä.[39] Tässä suhteessa Itkosen muisti ei ollut aivan tarkka, sillä tämä keskustelu käytiin vasta pari vuotta myöhemmin. Muonion ja Enontekiön aluelääkäri Vilho Rantanen piti vuonna 1929 katekeettakouluja syynä tuberkuloosin nopeaan leviämiseen Enontekiöllä. Rantasen mukaan lasten kokoaminen (suomalais)taloihin katekeettaopetusta varten altisti erityisesti saamelaislapset sairaudelle:

> Katekeettakouluahan pidetään vuorotellen milloin missäkin talossa. Lapset makaavat lattialla ja istuskelevat päivisinkin siellä niinkuin lappalaisten on tapana. Kun puhtaus taloissa ei ole kehuttava, esim. lattialle sylkeminen on aivan yleistä, on selvää, etteivät lapset välty tartunnalta. Ellei oloja pian korjata, arvelee tri Rantanen olevan tarjolla vaaran, että harvalukuiset lappalaiset nopeasti kuolevat sukupuuttoon.[40]

Enontekiön kirkkoherra T.W. J. Tapionlinna ja Sodankylän aluelääkäri Onni Laitinen torjuivat julkisuudessa Rantasen väitteet erityisesti saamelaislasten osalta. Näiden määrä katekeettakouluissa oli hyvin pieni, 10–15 lasta seitsemänä viikkona vuodessa.[41] Kouluviranomaisista Salmela korosti sitä, että kouluissa siisteys oli eri luokkaa kuin kiertokoulussa eli nopea siirtyminen kansakouluihin oli suositeltavaa.[42] Tarjanne totesi kuitenkin julkisuudessa, että katekeettakoulut eivät Lapin oloissa olleet kovin nopeasti lakkautettavissa.[43]

Kuten viimeksi mainittu kommentti osoittaa, Tarjanteen vuonna 1929 ilmestynyt mietintö oli maltillinen ja sovitteleva. Sen mukaan ylimääräisen valtionavun turvin tuli perustaa nopeasti alakansakouluja ja supistettuja kouluja. Pohjoisen Lapin harvaan asutuilla alueilla katekeettakoulut olivat kuitenkin edelleen merkittävässä asemassa, eikä niiden pakollinen kunnallistaminen ollut järkevää jo yksistään niiden nauttiman myötätunnon takia. Tarjanne oli huolissaan siitä, miten kunnallisia kouluja voisiin perustaa rasittamatta pohjoisen köyhiä kuntia liikaa.[44]

Kuntien lievästä vastahakoisuudesta huolimatta kansakoulut lisääntyivät pikkuhiljaa. Esimerkiksi Inarissa oli vuonna 1929 yhteensä viisi kansakoulua: Etelä-Inarissa Ivalon ja Koppelon koulut sekä Pohjois-Inarissa kirkonkylän, Riutulan ja Toivoniemen kansakoulut. Oppilaita oli yhteensä 194. Vuoteen 1934 mennessä oli rakennettu lisäksi Törmäsen koulu Etelä-Inariin ja Toivoniemi oli vaihtunut Kaamasen kouluksi. Alakansakoulussa oli nyt 93 oppilasta ja yläkouluissa 162, yhteensä siis 255 lasta.[45]

Kansakoulun vallatessa alaa katekeettakoulujen oppilasluku laski. Kun Inarin katekeetoilla oli vuonna 1926 kaikkiaan 174 oppilasta, seuraavana vuonna 149 ja sitä seuraavana 120, vuonna 1934 katekeettojen määrä oli laskenut kolmeen ja oppilaita oli enää 89. Opetuspiirejä oli parikymmentä ja opetusaika kussakin paikassa keskimäärin viisi viikkoa. Kirkkoherra totesi vuonna 1934, että kansakoulun rooli oli kasvanut merkittävästi ja ”hyvin suuri osa lapsista kasvatetaan nyt kansakoulujen asuntoloissa”.[46]

Utsjoella katekeettakoululla oli vielä 1920-luvulla suurempi merkitys kuin pitäjän ainoalla kansakoululla, jossa oli keskimäärin 8–14 oppilasta vuodessa. Outakosken koulussa oli noin 10–12 prosenttia kunnan kouluikäisistä lapsista, ja kansakoulututkinnon suoritti vuosittain 1–3 lasta.[47] Katekeettakoulujen oppilasmäärä taas vaihteli 1920- ja 1930-luvulla noin neljästäkymmenestä vajaaseen kuuteenkymmeneen oppilaaseen vuodessa. Huippuvuosina 1931–1932 oppilaita oli yli 70, samoin kuin sotavuosina 1942–1943. Opetusta oli yhdeksässä koulupiirissä, kussakin 2–5 viikkoa kerrallaan.[48]

Kauan kaivattu toinen kansakoulu valmistui Utsjoen kirkonkylälle vuonna 1929 ja se aloitti seuraavana vuonna. Opettajaksi tuli Utsjoen oma mies, Juho Högman. Hän oli työskennellyt Oulun tarkastuspiirissä ja hakenut Inarin kirkonkylän kansakouluun, jossa hänet oli ohitettu pienen muodollisuuden, puutteellisen laulutaidon, takia. Professori Frans Äimän ja T.I. Itkosen ärtyneen lausunnon mukaan Högman olisi ollut tehtävään erinomaisen sopiva.[49] Utsjoella laulutaitoa ei ilmeisesti katsottu niin ensisijaiseksi, valittelivathan Utsjoen kirkkoherratkin seurakuntansa laulutaidon kehnoutta.

Högmanin, samoin kuin Utsjoen koulun johtokunnan, linja saamenkielisen opetuksen suhteen näyttää olleen erilainen kuin Guttormilla Outakosken koulussa. Esimerkiksi Tuomo Itkosen mielestä Högman ajoi täysin suomenkielisen

Inarinsaamelainen Sammeli Mujo Paksumaasta ja Toivo Linna Ivalosta ehkä rippikuvassa 1939 kiertävän kuvaajan luona. Kohtalo vei Mujon opintielle: menetettyään sodassa jalkansa hän lähti kelloseppäkouluun ja sai elantonsa kelloseppänä. Siida.

Utsjoen kirkonkylän koulun pihalla pelataan nelimaalia lippalakkipäisen opettajan, Juho Högmanin, valvonnassa. Valok. E. N. Manninen 1930-luvulla. ELK.

opetuksen asiaa. Nimismies E.N. Manninen antoi Högmanin opetusmenetelmästä sävykkäämmän kuvan. Hänen mukaansa Utsjoella opetus- ja keskustelukielenä oli saame, kun taas opin alkeet ja tavaaminen tapahtuivat suomalaisesta aapisesta. Manninen puolusti Högmanin opetusmenetelmää:

> Jokainen lappalainen täällä osaa lappia opettamattakin, mutta suomea huonosti, lapsista monet eivät sanaakaan. Jos alkuohjaus annetaan lapiksi, t.s. lapinkielistä aapista käyttäen, eivät oppilaat, supistetun kansakoulukurssin suoritettuaan, kerkeä oppia suomea, ei ainakaan tyydyttävästi. Tavaamasta päästyään heidän kai olisi ryhdyttävä lukemaan muita oppiaineita, jotka kuuluvat koulun ohjelmaan, mutta nehän ovat melkein kaikki suomenkielisiä. Olisi siis ennen sitä ryhdyttävä oppimaan ensin suomea, jos sitä ensinkään aiotaan oppia.[50]

Mannisen mielestä Högmanin menetelmän etuna oli se, että suullisen opetuksen ansiosta oppilas ei unohtanut saamea, mutta oppi lukemaan ja ymmärtämään suomea, jolla suuri osa opetusmateriaalista oli. Kun lapsi oppi lukemaan suomea, hänellä ei nimismies Mannisen mukaan ollut vaikeuksia myöskään saamenkielisen tekstin lukemisessa! Mannisen ajattelussa suomen kieli oli siis kaiken opetuksen lähtökohta. Hänen mielestään äidinkielinen opetus esti lasten kasvamista suomalaisen yhteiskunnan jäseniksi. Siksi hän antoi Outakosken opetuksestakin sen kuvan, että tavoitteena oli säilyttää saame ”ainoana” oppi- ja sivistyskielenä. Todellisuudessahan koulu oli kaksikielinen.

Itkosella oli oma näkemyksensä Utsjoen koulun tilanteesta. Hänen mukaansa Högman yhdessä katekeetta Albert Keskitalon kanssa edusti suomenmielistä linjaa, jonka oppi-isäksi hän katsoi juuri Mannisen. Sen sijaan Högmanin suomalainen vaimo edusti Itkosen mukaan toista näkökantaa: ”Nähdessään, miten kouluun ummikkoina tulevat lappalaislapset töllistelivät sormi suussa ymmärtämättä aluksi mitään koulun suomenkielisestä komennosta, hänen äidillinen sydämensä oli heltynyt, hän oli opetellut lappia ja luullakseni käytti sitä alkeisopetuksessa.”[51]

Kun Utsjoelle oli saatu kaksi koulupiiriä, kunnan viranomaiset riemuitsivat, että ”oppivelvollisuus on astunut täyteen voimaan”. Todellisuudessa oppilasmäärät olivat toistaiseksi vain tasoittuneet: vuonna 1932 noin puolet kouluikäisistä (65 lasta) kävi kansakoulua, toinen puoli taas katekeettakoulua, josta huolehti edelleen yksi katekeetta. Toisin kuin Josef Guttorm, Högman ei ollut erityisen kiinnostunut solmimaan yh-

teyksiä kirkon ja papiston kanssa. Koululaitoksen ja kirkon välit alkoivat etääntyä myös tällä tavoin.[52]

Pohjois-Sodankylässä Sompion koulupiirin kansakoulu aloitti toimintansa vuonna 1926 Riestossa, josta se siirrettiin Lokkaan kolme vuotta myöhemmin. Sinne valmistui vuonna 1931 oma koulutalo. Vuotson porosaamelaisten lapsille matka oli liian pitkä, joten katekeettakoulu säilytti asemansa. Vuonna 1936 Sodankylän kunta päätti perustaa Purnumukkaan saamenkielisen kansakoulun. Johtokunnasta tuli täysin saamelainen, sillä siihen kuuluivat Oula Aikio, Niila Hirvasvuopio, Pietari Hetta, Ingermari Peltovuoma, Piera Aikio ja Jouni Hetta. Koulu ei kuitenkaan päässyt alkuun, vaan perustamispäätös purettiin seuraavana vuonna.[53]

Lakisääteinen kansakoulu oli varattomissakin kunnissa selvästi paremmassa asemassa kuin kiertävät koulut. Opettajien palkat eivät olleet sanottavasti paremmat, mutta työ oli helpompaa. Katekeetat hoitivat monia opetuspiirejä ja suurempia oppilasmääriä eri puolilla pitäjää vaatimattomissa oloissa yleensä aina muiden taloissa. Sen sijaan koulut toimivat omissa tiloissa tai vuokrahuoneistoissa, mikä merkitsi vaatimattomimmillaankin parempia opetusoloja kuin katekeettakouluissa.[54]

Varakkailla ihmisillä oli mahdollisuus lähettää lapsensa jatkokoulutukseen esimerkiksi Oulun lyseoon. Tavallisella kansalla ei ollut siihen varaa. Lapset saattoivat kuitenkin päästä kansanopistoihin, jotka tarjosivat jopa reitin muihin kouluihin lukemaan opettajiksi tai maatalous- ja metsäteknikoiksi. Moni saamelainen kävi 1920- ja 1930-luvuilla vähintään opistotasoisen jatkokoulutuksen.

Lähin kansanopisto saamelaisille oli Rauduskylän kansanopisto Ylivieskassa, kunnes vuonna 1923 Sodankylään perustettiin Lapin Opisto. Seuraavien 20 vuoden aikana Lapin Opistosta valmistui esimerkiksi inarilaisia yhteensä lähes neljäkymmentä nuorta, joista saamelaisia oli kolmannes. Näistä ainakin Eljas Aikio jatkoi vielä seminaariin valmistuakseen opettajaksi.[55] Postimies Iivari Mattus oli käynyt Kalajokilaakson kristillisen kansanopiston.[56]

KIELELLISET OIKEUDET JA SUOMALAINEN ISÄNTÄAJATTELU

Saamelaisalueelle vuosisatojen aikana sopeutuneen katekeettalaitoksen vaihtuessa maallisemmaksi kansakouluksi keskustelun aiheeksi tuli saamenkielinen opetus. Siinä, missä saamelaisalueen katekeetat olivat usein saamen kielen taitoisia, joko äidinkielisiä tai saamea opiskelleita, kansakoulujen opettajat olivat yleensä suomalaisia. Poikkeuksen tekivät vain kaksi Utsjoen koulua. Utsjoen ulkopuolella oli monta kansakoulua, joiden oppilaista yli 20 prosentilla äidinkielenä oli saame. [57]

Kansakouluissa tilanne oli se, että tullakseen toimeen koulussa lasten piti opetella opettajan kieli. Eri asia oli vielä tekstien ymmärtäminen. Monet saamelaiset ovat myöhemmin kertoneet papattaneensa suomenkielisiä tekstejä ulkoa ymmärtämättä niitä lainkaan. Teräväpäisimmät selvisivät ulkoluvusta muistisääntöjen avulla, heikommat sortuivat samoihin sanallisiin ja sisällöllisiin kuperkeikkoihin, joista Itkonen tarkastuksensa yhteydessä kertoi.[58] Saamelaisopettajien vähyyden lisäksi ongelmana oli äidinkielisten oppikirjojen puute. Päinvastoin kuin katekeettakouluissa, kansakoulun opetukseen soveltuvia saamenkielisiä kirjoja ei juuri ollut.

Hyvän kuvan saamenkielisen opetuksen virallisesta tilanteesta kouluissa saa kouluneuvos Alfred Salmelan haastattelusta joulukuussa 1928. Hän toi esiin, että saamenkielisiä lapsia varten oli olemassa vain kansakoulu Outakoskella sekä alakansakoulu Petsamon Suonikylässä. Edellisessä oli saamenkielentaitoinen opettaja, jälkimmäisessä ei. Koltankielisiä opettajia ei ollut sen enempää kuin koltankielisiä oppikirjojakaan. Salmela piti opettajan suomenkielisyyttä perusteltuna, koska tämä opetti puolet vuodesta enemmistöltään suomalaisessa koulussa.

Sen sijaan Outakoskella opetus tapahtui Salmelan mukaan ”pääasiassa lapinkielellä”, vaikka muutamia suomalaisiakin oppilaita oli joukossa. Saamenkielisiä oppikirjoja oli vain uskonnossa ja lukemisessa, joten esimerkiksi kirjoituksen opetus oli kaksikielistä. Salmela ylpeili sillä, että Outakoski oli luultavasti maailman ainoa koulu, jossa saamen kieli oli opetusaineena. Vaikka Norjassa ja Ruotsissa oli enemmän saamelaisia, siellä ei saanut opettaa saamen kieltä kouluissa. [59]

Kouluneuvos moitti erityisesti Norjan sulauttamispolitiikkaa, joka norjalaisti tietoisesti niin saamelaisia kuin kveenejäkin. Sen sijaan mitään ”suomalaistuttamistarkoitusta” ei liittynyt hänen mukaansa esimerkiksi siihen, että inarinsaamea ei ollut aikomuskaan ottaa opetuskieleksi Inarin alueen kouluissa – kaikki inarinsaamelaisethan osasivat hänen mukaansa suomea. Suomen kielen taito edisti suotuisasti hänen toivomaansa suomalaistumista: ”Suomalaisuuden kannalta ei liene mitään syytä kiirehtiä itsestään hiljalleen tapahtuvaa lapinkielisen väestön suomalaistumista, ellei nykyinen olotila vain keinotekoisesti tuo norjalaisuutta valtakuntaan.”[60]

Salmela kommentoi keskustelua, jonka suomalaisten ylioppilaiden vetoomus Länsipohjan suomenkielisen koulutuksen puolesta oli aiheuttanut Ruotsin lehdistössä. Muuta-

mat lehdet olivat arvostelleet Suomen omaa kielipolitiikkaa. Salmelan mukaan näissä ”tavattomasti liioitelluissa ja suorastaan vääristellyissä” puheenvuoroissa oli koetettu ”tehdä uskottavaksi, että Suomi harjoittaa lappalaisia, venäläisiä ja karjalaisia vastaan vielä paljon ankarampaa ja häikäilemättömämpää politiikkaa kuin Ruotsi konsanaan Länsipohjassa”.

Salmela korosti Suomen lainsäädännön edistyksellisyyttä julistamalla, että saamenkielisten suhteen ”lainsäädäntömme on aivan yhtä vapaamielinen kuin ruotsinkielisiinkin nähden”. Oppivelvollisuuslaissa määrättiin, että lapsille oli annettava opetusta heidän äidinkielellään tarpeen mukaan. Salmelan mukaan laissa ei ollut vähemmistöjen oikeuksia tietoisesti rajoittavia pykäliä, kuten esimerkiksi Norjassa. Suomen laissa ei ollut ”määräyksiä, jotka edellyttäisivät kansakoulun käyttämistä vähemmistökansallisuuksien suomalaistamiseen”. Salmela painotti: ”Millään tavalla koulu tai opettaja ei ole velvollinen valvomaan, että oppilaat suomalaistuisivat tai ruotsalaistuisivat.” Hän selvitteli lainpykäliä:

> Jos koulussa on yksinomaan kielelliseen vähemmistöön kuuluvia lapsia, on opetus annettava myös yksinomaan oppilaiden äidinkielellä. Mikäli tällä kielellä on saatavissa hyväksyttyjä oppikirjoja, on ne otettava käytäntöön. Muuten on käytettävä, mikäli tarpeelliseksi katsotaan, oppikirjoina joko suomalaisia tai ruotsalaisia oppikirjoja. Jos tällaisessa kansakoulussa oppilaina on muitakin kuin kielelliseen vähemmistöön kuuluvia lapsia, on vähemmistön lasten kieltä käytettävä opetuksessa niin paljon kuin on tarpeellista.[61]

Salmelan selvennykset olivat paikallaan, sillä oppivelvollisuuslaissa asia oli selostettu koukeroisesti. Sen 11. pykälän mukaan kansakoulupiirin, jossa asui erikielistä väestöä, oli huoltajain vaatimuksesta perustettava kansakoulu niille lapsille, joilla oli äidinkielenä vähemmistön kieli. Jos vähemmistön lasten lukumäärä oli kuitenkin niin pieni, että kuntaa ei voinut velvoittaa kustantamaan opetusta omassa piirissä, näiden lasten oli suoritettava oppivelvollisuutensa väestön enemmistöä varten perustetussa koulussa ja sen kielellä. Kunnissa, joissa vähemmistö asui hajallaan, vähemmistön lapsia oli pidettävä yhtenä koulupiirinä. Toisaalta kahtakymmentä lasta pienemmille ryhmille kunta ei ollut velvollinen kustantamaan opetusta omassa piirissään, vaan näiden oli käytävä jonkin muun piirin kansakoulua.[62]

Kaiken kaikkiaan Salmelan mukaan kielelliset vähemmistöt Suomessa olivat vähäiset ja niiden koulukysymykset suhteellisen merkityksettömiä muuten kuin ruotsalaisia kos-

KIELEN OPISKELU JA VIRKAMIEHEN USKOTTAVUUS

Päinvastoin kuin papit, nimismiehet eivät saaneet saamen kielen taidosta lisäpalkkaa, joten heillä ei useinkaan riittänyt kiinnostusta kielenopiskeluun. Ainoita poikkeuksia oli Enontekiön pitkäaikainen nimismies Ilmari Itkonen, joka oli viettänyt nuoruutensa Inarissa. Hän oli saanut myös käytännön kosketuksen saamen kieleen, jota hän ilmeisesti oppi auttavasti. Vielä enemmän Inarin tausta vaikutti hänen elämäntapoihinsa, kuten pukeutumiseen, porotuntemukseen ja esimerkiksi lapinvaatteiden käyttöön. Näitä hän pystyi käyttämään myös nimismiehenä hyväkseen porokylien yllätystarkastuksissa.

Siirryttyään myöhemmin lääninkirjuriksi Ouluun Itkonen tunnusti, että ei ollut opiskellut saamea kunnolla. Hän pyysi tutkijaveljeltään Toivolta saamen kielioppia ja kertoi tuntevansa, että vasta ”Lapista lähdettyä kiinnostus sen kieltä kohtaan olisi voimakkaampi kuin siellä ollessa”. Näyttää siltä, että nimismies oli pelännyt auktoriteetin menettämistä kielenopiskelun myötä, saattoivathan jotkut saamelaiset naureskella virkamiesten yrityksiä puhua saamea. Itkosen asenne kieltä kohtaan oli penseä, koska hän joutui olemaan porosaamelaisten kanssa hankalissa väleissä virkansa puolesta, minkä takia kielen opiskelu ei vetänyt puoleensa.

Lappalaista ei ole tarvis sortaa, se sortuu itsestään.

Elinvoimaisen kulttuurin puutteessa ei heillä ole mahdollisuuksia säilyttää kansallisuuttaan voimakkaamman kansan keskuudessa.

Rajan takana tervehdittäisiin lappalaisten eristämistä mielihyvällä.

Utsjoen piirin nimismies Eero Niilo Manninen kirjoittaa kirkkoherra Itkosen kirjoituksen johdosta Lapin kansallisuuden ja kielen säilyttämisestä lehdellemme seuraavan mielenkiintoisen artikkelin:

Nimismies E. N. Mannisen kannanotto julkiseen väittelyyn oli tyly.

kevalta osalta. Viranomaisten suopeus nimenomaan saamelaisia kohtaan korostui hänen mukaansa siksikin, että nämä eivät voineet koskaan tulla ”sellaiseksi vaaraksi ja esteeksi valtakunnalle kuin saattaa ajatella lähellä rajaa asuvasta venäläisestä väestöstä”.[63]

Tuomo Itkonen on myöhemmin arvostellut Salmelan lausuntoja näennäisiksi, sillä myönteisistä periaatteista huolimatta saamenkielisten kohtelu Suomessa oli ”epäoikeudenmukaista”.[64] Itkosen kriittisyyden taustalla on se, että hän itse oli aloittamassa laajaa debattia, joka suomalaisessa lehdistössä käytiin vuonna 1929 saamen kielen asemasta. Vastineessaan Salmelalle Itkonen puuttui erityisesti Inarin tilanteeseen, jossa Salmela oli todennut annettavan saamenkielistä opetusta ”tarpeen mukaan”. Itkosen mukaan tämä oli sovellettua totuutta: ”Sillä Inarissa ei ole ainoatakaan kansakoulunopettajaa, joka osaisi lapinkieltä. Ja heidän käytettävissään ei ole minkäänlaisia lapinkielisiä koulukirjoja. Mitenkä he siis voisivat antaa minkäänlaista lapinkielistä opetusta – edes tarpeen mukaan?”

Hän arvosteli suomalaiseksi isäntäajatteluksi sitä, että inarinsaamelaiset eivät tarvitsisi saamenkielistä opetusta, kun he osasivat suomeakin. Itkosen mukaan jo väite inarinsaamelaisten suomen kielen taidosta oli liioiteltu. Heidän koulutaidoissaan piti erottaa toisistaan suomen kielen muodollinen osaaminen ja suomenkielisen käsitemaailman ymmärtäminen. Jälkimmäinen oli parhaiten mahdollista äidinkielellä, kun taas suomenkielisessä opetuksessa ”lapsen pitäisi olla kypsä ottamaan vastaan kaiken opetuksen kielellä, jota hän ei pohjaltaan taida, koska ei ole hänen äidinkieltään”.[65]

Itkonen muistutti Salmelan itsensä paheksuneen Länsipohjan suomalaisten kokemaa ”kielisortoa”, jossa lapset yritettiin keinolla millä hyvänsä vieraannuttaa äidinkielestään. Samoin Suomessa oli arvosteltu Latvian kielipolitiikkaa liivejä kohtaan. Itkonen näpäytti: ”– – Suomella on täällä Lapissa ’puolitoistatuhantinen pikku veli’, joka tuntureillaan värjöttelee samansuuruisena ja samantapaisessa kielellisessä sorrossa kuin Liivin kansa Latvian rannikolla.” Hän puuskahti: ”Suomalaisuus harjoittaa siis esim. Inarin kansakouluissa mustinta sortopolitiikkaa lapinkieliseen vähemmistöön nähden.”

Ruotsin ja erityisesti Norjan näkyvään sortopolitiikkaan verrattuna Suomen suhtautuminen saamelaisiin oli Itkosen mielestä toisenlaista. ”Laiskuuskin voi muodostua toisen sortamiseksi. Laiskuudessaan suomalainen riistää lappalaiselta kansallisuuden ja kielen, pitää alhaalla sen sivistystarpeen, tekee siitä (jos pystyy) alemmalla tasolla olevan sekakansan, joka on rappeutuva henkisesti ja ruumiillisesti.” [66]

Itkosen kirjoitus synnytti vilkkaan keskustelun ensin pääkaupungin lehdissä, sitten *Rovaniemi*-lehdessä ja *Lapin Kansassa*. Esimerkiksi vapaaherra Lauri A. Yrjö-Koskinen, Salmela sekä Utsjoen nimismies E.N. Manninen ottivat siihen hyvin kriittisen kannan, kouluneuvos Onni Rauhamaa puolusteli kouluhallituksen toimia, kun taas professori Frans Äimä ja Lapin rajavartioston talouspäällikkö I.G. Montell edustivat sovittelevampaa näkemystä. Kaikkia näitä puheenvuoroja arvioi kriittisesti vielä inarinsaamelainen Uula Sarre.

Itkosen vastustajista esimerkiksi Salmela ja Manninen tunsivat saamelaiskysymyksen hyvin. Niinpä he pystyivät puuttumaan tiettyihin perusongelmiin ja tuomaan esiin neljä-viisi pääasiallista perustelua, joiden takia saamen kielen aseman turvaaminen oli ongelmallista. Sen myötä he pitivät syytöksiä saamelaisten sortamisesta kohtuuttomina. Erityisesti heitä ärsytti se, että Itkonen syytti ”vapaata Suomea” mustasta sorrosta ja rinnasti sen suomen kieltä polkevaan Ruotsiin. Norjaan viitaten Salmela tivasi: ”Koska meillä on kielletty saamelaisia lapsia kansakouluissamme äidinkieltään puhumasta ja koska sen käyttämisestä välitunneilla rangaistu?”[67]

Vastustajien eräs argumentti oli vedota saamen kielen sisäiseen jakautuneisuuteen. Kun pohjoissaamenkieliseen ope-

tukseen ehdotettiin oppikirjoja Norjan puolelta, Yrjö Koskinen kyseli: ”– – kirkkoherra Itkonen sen paremmin tietää, onko ehkä Inarin lappalaisten vaikeata ja Petsamon kolttain mahdotonta ymmärtää sitä Norjan lappalaisten kirjakieltä?”[68] Salmelan mielestä kansakoulu ei voinut omaksua ajatusta vain tietyn murteen opettamisesta: ”Se ei tahdo sortaa kielellisesti ketään eikä tehdä kieleltään toiseksi ketään, ei Inarin saamelaistakaan Norjan saamelaiseksi.”[69]

Kouluneuvoksen mukaan saamenkielinen opetus oli siis aloitettava joko kaikilla kolmella kielellä tai ei millään niistä. Vastustajat pitivät inarinsaamea, kolttaa ja pohjoissaamea eri murteina, joille he vaativat yhtäläisiä oikeuksia. Frans Äimä sai turhaan todistella, että kyseessä oli kolme eri kieltä[70], mutta esimerkiksi kouluneuvos Rauhamaa vaati Itkosta laatimaan kaikille yhteisen kirjakielen, jotta ”pahin este” saamenkieliseltä opetukselta poistuisi.[71] Tasavertaisuus tuli vastustajien puhetavoissa esiin myös niin, että saamen kieltä ei voinut hyväksyä opetuskieleksi tai edes -aineeksi, jos mukana oli suomalaisia oppilaita. Salmela todisti: ”Kielellisessä puolueettomuudessa kansakoululaitoksemme eroaa monen muun maan koululaitoksesta.”[72]

Saamen kielten ”hajanaisuuteen” liittyi myös argumentti saamelaisväestön pienuudesta. Yrjö-Koskinen pilkkasi: ”– – olisi hassutusta kaikki puhekin siitä, että laitettaisiin eri kuntiin lapinkielisiä kansakouluja noille Enontekiön 94, Muonion 8, Kittilän 28 ja Sodankylän 91 hajallaan asuvalle lappalaiselle, joista korkeintain 1/10 on kouluijässä olevia lapsia ja joista moni ei edes kunnolla enään osaa lapinkieltä.”[73]

Manninen kiteytti nämä kaksi teemaa tavalla, joka heijasteli kansallismielisten suomalaisten ajatuksia vahvasta isänmaasta. Hänen mielestään saamen kieli oli niin pieni ja hajanainen, että hänen mielestään ”tuskin on kahta lappalaista, jotka puhuvat samaa murretta. Teknillisestikin kirjakielen luominen tuottaisi luullakseni voittamattomia esteitä.” Hän jatkoi: ”– – sen jälkeen kun näin pieni kansa kuin lapinkansa on jaettu kolmeen valtakuntaan ja näissäkin sinne tänne laajalle alueelle, on sen olemassaolo ajanpitkään joutunut hyvin kyseenalaiseksi. Enkä voi olla esittämättä vakaumustani, että onkin vain ajan kysymys, milloin lappalaiset ovat muuttuneet kieleltään ja mieleltään toisiksi. – – Se on perin valitettavaa, mutta sitä ei voida eikä ole syytä estää väliaikaisesti ja teennäisin keinoin.” [74]

Monet Itkosen vastustajista vetosivat siihen, että saamenkielisiä opettajia ja oppimateriaaleja ei ollut. Tämän pohjalta he todistelivat saamenkielisen opetuksen mahdottomuutta. Saamelaisia ei kannattanut kouluttaa opettajiksi, koska he jäivät töihin etelään. Jopa saamelaismyönteiset kirjoittajat pitivät tätä osoituksena luonnonlasten kohtalosta, kun heidät irrotettiin arktisen kulttuurin piiristä. Professori Äimä todisteli: ”Kummako sitten, että kasvatit suureksi osaksi ovat suomalaistuneet, käyneet vieraiksi kotiseutunsa väestölle, ja se heille.”[75]

Kuten Äimän näkemys kertoo, eräässä asiassa Itkosen vastustajilla ja hänen puolustajillaan oli melko samantyyppinen käsitys. Koulunpenkillä lappalaiset alkoivat menettää lappalaisuuttaan. Itkonen itse halusi vähentää tätä vaikutusta äidinkielisen opetuksen avulla. Toiset taas näkivät perinteisen lappalaiskulttuurin niin vastakkaisena nykyajan sivistykselle, etteivät pitäneet lappalaisten säilymistä mahdollisena. Yrjö-Koskinen kuvasi:

> – – säilyisivätkö lappalaisina sellaiset lappalaiset, joita 4 talvea kasvatetaan siistissä koulukodissa ja opetetaan siellä pesemään itsensä joka päivä, käyttämään puhtaita alusvaatteita, syömään lautaselta veitsellä ja haarukalla y.m. Sen kurssin käytyään olisi varmaan monikin heistä haluton palaamaan vanhempiensa puutteellisiin tunturimajoihin. Olen monelta taholta kuullut tapauksia, jolloin sellainen lappalainen tai koltta, joka vähän aikaa on asunut ja toiminut suomalaisten kanssa, on ruvennut häpeämään alkuperäänsä ja unohtanut kielensä.
>
> Jos siis kansatieteellisen tai kielitieteellisen intoilun vuoksi tahdotaan oikein valtion voimalla huolehtia siitä, että se vähälukuinen sukulaisheimomme ede muutamia miespolvia säilyy sekaantumatta ja säilyttää kielensä, silloin on parasta antaa ”sen pikku veljen värjötellä siellä tuntureillaan”.[76]

Kiinnostavia Yrjö-Koskisen puheenvuorossa olivat pinnanalaiset päätelmät, joita hän teki suomalaisen ja saamelaisen kulttuurin erilaisuudesta. Puhtaus sisälsi ajatuksen lappalaisten aiemmasta likaisuudesta, josta piti päästä eroon. Siisteyden huippuna olivat puhtaat alusvaatteet sekä syöminen veitsellä ja haarukalla. Kirjoittaja oletti myös, että päästyään näkemään uuden kulttuurimuodon ihmeitä saamelaiset havaitsivat oman kulttuurinsa puutteellisuuden, mikä sai heidät häpeämään vanhempiensa kulttuuria ja hylkäämään kielensä. Myös Mannisen mielestä järkevät saamelaiset ymmärsivät suomalaistumisen edut:

> – – kuinka paljon on niitä lappalaisia, jotka haluavat pysyä lappalaisina siten, että saavat koulusivistyksensä lapinkielellä. – Niitä on harvassa. Sillä nykypäivän lappalainen

Professori Frans Äimä yritti sovitella näkemyksiä saamen kielen roolista koulu-opetuksessa. OMA.

Kirkkoherra Itkonen ei vuoden 1929 julkisessa väittelyssä jäänyt näkemyksineen niin yksin kuin hän muistelmateoksessaan antoi ymmärtää. Hänellä oli omat kannattajansa, jotka ottivat kantaa saamelaisten oikeuksien puolesta. Heidän perustelunsa heijastelivat kuitenkin monilta osin samoja suomalaisen sivistyneistön arvoja kuin vastustajienkin. Kaikki näkivät nimenomaan suomalaisten tehtäväksi määritellä saamelaiskulttuurin tarpeet ja tulevaisuus.

Metsänhoitaja I. G. Montell totesi: "Maamme arvon mukaista ei ole, että kokonainen rotu, vaikkakin lukumäärältään vähäinen ja vailla elinvoimaa, häviää silmiemme edessä ilman, että teemme mitään sen eteen ja että päinvastoin vain joudutamme sen perikatoa." Montell siis hyväksyi Mannisen käsityksen saamelaisista kansana, jolla ei ollut elinvoimaa. Sen sijaan hän korosti tarvetta säilyttää saamelaisten perintö osana Suomen kulttuuria – jos ei saamelaisten itsensä, niin ainakin Suomen valtion edun vuoksi.

Professori Äimä korosti saamen kielen tieteellistä kiinnostavuutta, sillä jos se sammuisi, "häviää siinä todellinen aarre, jota tuskin ehdimme sitä ennen kyllin perinpohjaisesti tutkia, ja häviää samalla verraton keino oman muinaisuutemme tutkimiselle". Jos suomalaiset päättäjät eivät tekisi mitään, saamen kielen mukana häviäisi myös arktiseen ympäristöön sopeutunut kulttuuri. "Tuosta heimosta tulee – kuten Tuomo Itkonen sattuvasti sanoo – 'alemmalla tasolla oleva sekakansa, joka on rappeutuva sekä henkisesti että ruumiillisesti'."

Itkonen itsekin todisteli, että pohjoinen, karu ympäristö oli muovannut saamelaisten perinnön "omalaatuiseksi lappalaiseksi sivistysmuodoksi, jonka avulla se, kuten koivu tunturissa, pystyy elämään siellä, missä suomalainen ei tulisi toimeen. Mutta jos lappalainen hylkää sivistysmuotonsa ja kielensä, ei hän jaksa enää elää karuilla maillaan, vaan pyrkii sieltä pois sinne missä vain luulee helpommalla elävänsä".

Keskustelussa tuli esiin myös saamen kielen kehittäjien haluttomuus liian suuriin uudistuksiin. Niin Montell kuin Äimäkin halusivat rajoittaa sen lähinnä uskonnolliseen kirjallisuuteen. Äimä totesi: "Kansakoulujen lappalaistamisesta ei tarvitse olla kysymys; Inarin lappalaiset eivät varmaan itsekään halua suomen kieltä suuremmassa määrässä opetuksesta poistettavaksi. Pääasia on, että rakkaus äidinkieleen saadaan uudelleen heräämään, ja siihen riittää, jos uskonnonopetus voidaan suorittaa lapin kielellä."

Kyseessä saattoi olla pelkkä strategia, jonka mukaan oli turha pelästyttää viranomaisia liian suurisuuntaisilla pyrkimyksillä. Ajattelutapa heijasteli kuitenkin myös Lapin ystävien pyrkimystä säilyttää saamelaisasia pelkästään hengellisenä tai kirjallisena kysymyksenä. Saamenkielisten koulujen perustaminen arvelutti monia sivistyneistön edustajia, sillä se tuntui avaavan ovia ennakoimattomille muutoksille, kuten saamelaisten oman sivistyneistön syntymiselle.

Kun inarinsaamelainen Uula Sarre otti kantaa keskusteluun, hän ei suinkaan arvostellut vain Itkosen vastustajia vaan myös tämän puolustajia. Koko väittely oli hänen mielestään tuonut esille "seikkoja, jotka halventavat ennestäänkin halpana pidettyjen lappalaisten mainetta". Sitä kuvasti jo keskustelun käyminen pääosin lehdissä, joita saamelaiset itse eivät lukeneet.

Sarre arvosteli kirjoittajien halveksivia näkemyksiä inarinsaamelaisten "jätkistymisestä". Hänen mukaansa saamelaiset eivät halveksuneet omaa syntyperäänsä ja kulttuuriaan, vaan sopeutuivat uusiin oloihin niin hyvin kuin taisivat. Samoin hän piti virheellisenä puuttumista pelkästään saamen kielen asemaan. Pelastuksena eivät olleet vain saamenkieliset hengelliset lehdet tai edes saamenkielinen alkeisopetus.

Avain saamelaisuuden säilymiselle löytyi Sarren mukaan elinkeinoista ja taloudellisen perustan turvaamisesta. "Lapin kansan ja kielen säilyttämiseksi olisi ensi kädessä turvattava ja tuettava lappalaisten vanhinta elinkeinoa: poronhoitoa." Sen jälkeen tulivat kulttuuriset toimenpiteet: "alkeisopetuksen antaminen Lapin kielellä sitä haluaville on luonnollisesti suuresti kohottava lappalaisten kansallistuntoa."

Sarrellakin oli huoli koulujen suomenkielisyydestä. Hänen mukaansa suomalaiset jättivät lapsensa nykyisiin kouluihin ja oppilasasuntoloihin ilomielin, sen sijaan saamelaiset vanhemmat vain "äärimmäisessä hädässä ja olosuhteiden pakosta". Näissä kouluissa "heidän oma rakas kielensä on syrjäytetty ja niin ollen pieni lapsi olosuhteiden pakosta joutuu vieroitetuksi pois vanhemmistaan, kielestään ja heimostaan".

Sarre vetosi suomalaisten päättäjien haluun säilyttää "lappalaisen rotumme rippeet erikoisine kansallispukuineen, tapoineen ja kielineen". Muuten kohtalo olisi sama kuin muinaisilla lappalaisilla "muuallakin koko suurella Suomenniemellä" – sulautuminen ja katoaminen.

ymmärtää jo itsekin, että hänellä ei ole mitään paremman toimeentulon ja sivistyksen saantimahdollisuutta tulevaisuudessa, ellei hän opi sen mukaan kieltä täydellisesti, missä hän asuu. Lappalainenkaan ei enää toki ole niin takapajulla oleva että hän ei ymmärtäisi omaa etuaan, lastensa etua, tulevaisuuttaan.

Itkosen vastustajien mielestä saamelaisten ainoa pelastumisen avain oli suomalaistuminen. Yrjö-Koskisen mainitsema ”kansa- ja kielitieteellinen intoilu” vain hidasti väistämätöntä kehitystä. Nimismies Manninen puki näkemyksen jopa radikaalimpaan asuun. Jo otsikko, joka palasi Itkosen aloittamaan sorto-teemaan, oli paljon puhuva: ”Lappalaisia ei ole tarvis sortaa, he sortuvat itsestään.”

Mannisen mielestä saamelaisilla ei ”elinvoimaisen kulttuurin puuttuessa” ollut mahdollisuuksia säilyttää kansallisuuttaan voimakkaamman kansan eli suomalaisten keskellä. Sulautumista ”ylemmällä kulttuuritasolla olevaan kansaan” hän ei pitänyt edes suurena vahinkona, puhumattakaan sortona. Koska saamen kielen säilyttäminen oli Mannisen mielestä keinotekoinen ajatus, hän käänsi sen Salmelan tavoin saamelaisten vastaiseksi toiminnaksi:

> Niinkin voi kysyä, etteikö juuri se ole sortoa, että jotakin kansaa koetetaan pitää teennäisesti, jonkin vissin maailmankatsomuksen tukemiseksi sellaisella asteella, jolla sen on mahdoton esiintyä kulttuuri-ihmisten rinnalla muuna kuin rahan edestä näyteltävänä ihmeenä markkinapaikoissa ja kiertueissa. Tästä tilasta lappalaisen nostamiseen ei riitä lapinkielisen kirjakielen aikaansaaminen, koska sillä ei ole mitään hedelmällistä luomismahdollisuutta.

Utsjoen nimismies näki saamelaisasian rajaseutuja koskevana poliittisena kysymyksenä, jonka suhteen hän piti saamelaisten sulautumista toivottavana tuloksena. Hän totesi vanhojen asiakirjojen osoittavan, että ”sisällisten sotien heikontamat kaupungit joutuvat helposti niiden muukalaisten saaliiksi, jotka niitä väijyskelevät”. Suomen kansa oli hänen mielestään niin pieni, että sillä ei ollut varaa tahallisesti omien voimiensa hajottamiseen. Saamen kielen aseman vahvistaminen oli omiaan jättämään ”kulttuuri- ja maantieteellisen rajamme avoimiksi vieraalle”, mitä salakavalat norjalaiset toivoivatkin.

Manninen korosti, että ei halunnut olla suomalaiskansallinen intoilija vaan kertoi ”luettelevansa vain tosiasioita” ennustaessaan saamen kielen katoamista. Hänen näkemyksissään ristesivät omakohtaiset havainnot sekä tieteellisen kuuloiset perustelut vahvemmista ja heikommista kulttuureista. Näitä hän tulevana kirjailijana yhdisteli niin taitavasti ja vakuuttavasti, että vielä selostaessaan niitä muistelmateoksessaan neljä vuosikymmentä myöhemmin Itkonen oli tikahtua kiukkuunsa.[77]

Myöhemmissä arvioissaan Itkonen ihmetteli puheenvuoronsa aiheuttamia voimakkaita reaktioita. Hän vakuutteli, ettei ollut syyttänyt opettajia eikä kouluhallitustakaan, ”mutta ketä on syyttäminen, jos asiat vain entisellään jatkuvat?”: Väittelyssä oli hänen mielestään ohitettu varsinainen pääasia: ”– – nykyisin ei lapinkielinen lapsi Inarin kansakouluissa saa sanaakaan äidinkielistä opetusta. Millä nimellä tätä asiaintilaa pitää nimittää, jotta kukaan ei siitä loukkaantuisi?”[78]

UUDISTUSTEN SYRJÄPOLUILLA

Keskustelussa suomalaisesta vähemmistöpolitiikasta esiintyivät usein käsitteet ”lapin kielen turvaaminen”, ”kielelliset oikeudet” ja ”sorto”, mutta keskustelijoilla ei näytä olleen yhteistä käsitystä niiden sisällöstä. Esimerkiksi puhuessaan lainsäädännön myötämielisyydestä vähemmistökieliä kohtaan kouluneuvos Salmela keskittyi selvittelemään sitä, millä tavoin laki ei estänyt vähemmistöjä käyttämästä kieltään. Hän ei ottanut lainkaan kantaa siihen, miten valtio ja viranomaiset voisivat aktiivisesti vaikuttaa oikeuksien toteutumiseen.

Professori Äimän mielestä valtiota ei voinut syyttää esimerkiksi saamelaisopettajien tai saamenkielisen kirjallisuuden laiminlyönnistä. Niiden suhteen oli toimittu, ”kun vaan on ollut aloite olemassa”.[79] Hänen mukaansa kansalaisjärjestöjen ja yksittäisten ihmisten oli siis tarjottava haasteita, joihin vastata. Useissa puheenvuoroissa vastuu aloitteista vieritet-

„Jos haluamme säilyttää Lapin kansan,
pitää meidän säilyttää myös Lapin kieli.“
Onkin luotava tai omaksuttava yhteinen Lapin kirjakieli koko Suomen Lappiin.
„Rovaniemelle“
kirjoittanut Inarin kirkkoherra
Tuomo Itkonen.

Kirkkoherra Tuomo Itkonen syytti Suomen valtiota saamelaisten sortamisesta.

tiin Itkoselle itselleen, jota kehotettiin valittamisen sijasta tekemään esityksiä kieliopetuksen tarpeista. Yrjö-Koskinen arvosteli Itkosen tapaa lykätä vastuu ehdottamansa aapisen teosta Helsingin herroille ja kehotti ivallisesti häntä ryhtymään töihin: ”Pitkänä napamaan talviyönä olisi siihen työhön niin riittävästi aikaa ja räiskyvät revontulet ja vinkuvat lumimyrskyt antaisivat kirjalle tunnelman, joka olisi kemiallisesti puhdas kaikista eteläsuomalaisesta.”[80]

Aloitteita rupesi syntymään jo keskustelun aikana. Itkonen ehdotti Riutulan ja Toivoniemen opettajille valtion stipendejä Norjan Kaarasjoella järjestettäviä saamen kielen kursseja varten – he kun kertoivat olevansa halukkaita osallistumaan sellaisille.[81] Ehdotus ei toteutunut. Montellin ajatuksena saamen kielen edistämiseksi oli kerran kuukaudessa ilmestyvä hengellinen lehti saamen kielellä Norjan mallin mukaan. Koska lehti ei olisi taloudellisesti kannattava, valtion oli tuettava sitä, koska se olisi saamelaisille tärkeä väline.[82] Ajatus ei johtanut toimiin. Äimän ehdotus pikaisiksi toimiksi inarinsaamelaisen kulttuurimuodon pelastamiseksi oli toimittaa uudet painokset Lauri Itkosen katkismuksen ja raamatunhistorian käännöksistä.[83] Professorin aloite ei herättänyt vastakaikua.

Lehtikirjoittelun sisuunnuttama kirkkoherra Itkonen alkoi kesällä 1929 myös käytännön toimiin: ”Kun en voinut kysymyksessä lapinkielisestä alkeisopetuksesta tyytyä pelkkään suukopuun, täytyi minun itseni saada kokeilla, miten opetus lapin kielellä sujuisi.” Hän raportoi tuomiokapitulille pitävänsä Angelissa lapinkielisen sisälukukoulun pojille, jotka eivät olleet katekeettakoulussa oppineet lukemaan suomenkielistä aapista. Etenkin valtakunnan rajalla rippikoulun käynti saattoi huonon lukutaidon takia lykkääntyä yli 20-vuotiaaksi.

Itkonen halusi testata, menisikö oppi perille paremmin äidinkielellä. Hän matkusti Juhani Jomppasen kanssa Angeliin ja alkoi pitää koulua kymmenelle saamelaisnuorukaiselle. Opetusvälineinä olivat Aukusti Hakkaraisen saamentamat raamatunhistoria ja katekismus. Jomppanen toimi apuopettajana. ”Lyhyesti kerrottuna kokeiluni onnistui yli odotusten: lahjakkaimmat oppivat äidinkielellään sisäluvun hämmästyttävän nopeasti ja hitainkin oppi ainakin tavaamaan aivan tyydyttävästi.”[84]

Samalla matkalla Itkonen poikkesi Outakoskelle ja piti koululla jumalanpalveluksen, jossa tulkkina toimi opettaja Josef Guttorm. ”Kansa veisasi tavattoman voimakkaasti norjanlapinkielistä virsikirjaa. Näki ja tunsi elävästi, miten täällä äidinkieltä rakastettiin. Tosi on Juhani Jomppasen sana, että suomenkielinen saarna on kuin suolaton keitto.” Matkan jälkeen Itkonen lähetti kaksi Inarin katekeettaa opiskelemaani saamea Outakoskella Guttormin kanssa. Hän teki opetusministeriölle anomuksen katekeettojen kieliopiskelun korvaamiseksi valtion varoista.[85] Anomus ei tuottanut tulosta.

Salmelan julistaman suvaitsevaisuuden lisäksi pohjan vilkastuneelle aloitteellisuudelle saamelaisasiassa antoi opetusministeriön osastopäällikkö A. J. Tarjanteen mietintö, jossa hän teki ehdotuksia Lapin ja muiden harvaanasuttujen seutujen kouluolojen kehittämiseksi erityisrahoituksen turvin. Tarjanne ehdotti, että saamelaista väestöä varten järjestettäisiin Enontekiölle ja Inariin kiertävät alakansakoulut, jotka toimisivat samalla tavoin kuin Suonikylän koulu.[86] Opetusministeriön virkamies ehdotti siis saamelaisalueen kansakoululle samanlaista kiertävää luonnetta kuin katekeettakouluilla.

Tarjanteen ehdotus sai kannatusta esimerkiksi Enontekiön kirkkoherra T. W. J. Tapionlinnalta, joka oli huolissaan pitäjänsä porosaamelaisten haluttomuudesta lähettää lapsia koulutielle. Koska Palojoensuun katekeettakoulukin oli kiinteä, kirkkoherran mielestä oli välttämätöntä palkata erityinen ”lapinlasten opettaja, joka asunto- ja koulukotineen ’jutaisi’ lappalaisten mukana”. ”Lapin kielen taito ja lappalaisten elämäntapain ja luonteen tunteminen olisivat opettajalle välttämättömät. Kouluaikoja ei voitane järjestää tavallisiksi lukukausiksi, vaan mieluummin kesä- ja talviajoiksi.”[87] Paikallisen kirkkoherran tuesta huolimatta osastopäällikkö Tarjanteen ehdotus ei johtanut toimiin.

Tarjanteen mietinnön hengessä kansanedustaja M. A. Hannula teki aloitteen eduskunnalle lisärahoituksesta saamenkielisten opettajien koulutukseen. Hän toivoi valtion vahvistavan äidinkielisten opettajien rekrytoimista lisäämällä varoja lahjakkaiden saamelaissyntyisten nuorten koulutukseen.[88] Sivistysvaliokunta totesi kuitenkin menosäännössä jo olevan opintotuen riittäväksi. Se vaati pykälään jopa tiukempia ehtoja sen suhteen, että apurahan saaja sitoutuisi palvelemaan määrätyn ajan opettajana kotiseudullaan.[89] Hannulan aloite pysähtyi siihen.

Lapin Kansa otti pääkirjoituksessaan kantaa viranomaisten tapaan vedota käytännön ongelmiin, jotka oikeuttivat pidättymään saamenkielisen opetuksen järjestämisestä. Esimerkiksi saamenkielisten oppimateriaalien puutetta pidettiin esteenä kaikelle saamenkieliselle opetukselle. ”Onkohan näitä oppikirjoja tosiaankin mahdoton saada, kuten on väitetty? Edelleen valitetaan, etteivät ne muutamat lappalaiset opettajat, jotka seminaareistamme ovat valmistuneet, ole taipuvaisia lähtemään opettajiksi kotiseuduilleen. Onkohan selvitetty, mistä tämä johtuu?” Lehden mukaan opettajille ei ollut suunniteltu riittäviä taloudellisia edellytyksiä toimia menestyksellä saamelaislasten hyväksi. ”Ja edelleen: mitä on seminaareissamme tehty niiden suojissa opetusta saaneiden

lappalaisnuorukaisten kansallisen itsetunnon valveilla pysyttämiseksi ja lujittamiseksi. Luulemme, että tässä suhteessa on paljon laiminlyöty."[90]

Lapin Kansan pääkirjoitus heijasteli kirkkoherra Itkosen ajatuksia, joihin viittasivat myös pohdinnat viranomaista erilaisesta suhtautumisesta rajojen takana olevien suomalaisten ja rajojen sisällä asuvien saamelaisten oikeuksiin. Pääkirjoituksen mukaan Länsipohjan kysymys herätti suomalaiskansallisten piirien kiukkua. "Mutta kun näemme raiskan veljemme silmässä, niin miksi emme huomaa malkaa omassa silmässämme?"[91]

Itkonen itse teki kouluhallitukselle esityksen oppimateriaalitilanteen parantamiseksi. Tarjanteen mietintö oli pitänyt välttämättömänä saada aikaan "Lapin lasten miellepiiriin soveltuva alkeisoppikirja", jolle oli ehdotettu jopa määrärahaa. Itkonen ilmoittautui kirjan tekijäksi. Apurahan myöntämisen sijasta kouluhallitus nosti ongelmaksi sen, oliko kirjan oltava suomenkielinen vai kaksikielinen ja millä saamen "murteella" se tulisi kirjoittaa. [92]

Asian selvittämiseksi kouluhallitus perusti asiantuntijaraadin, jonka muodostivat professori Frans Äimä ja tohtori T.I. Itkonen, siis Tuomon veli. He ehdottivat aapisen kieleksi tunturisaamea Konrad Nielsenin ortografialla. He opettivat kouluhallitukselle, että inarin- ja koltansaame olivat eri kieliä, joten niiden piti saada omat kirjansa. Raadin mielestä pohjoissaamenkielinen aapiskirja tulisi käyttöön yhteensä neljässä kansakoulussa, joista kaksi oli Utsjoella, yksi Enontekiöllä ja yksi Inarissa. Lisäksi lukemiston käyttäjiksi sopisivat Petsamon luterilaiset tunturi- tai kalastajasaamelaiset. [93]

Saman tien Äimä ja Itkonen ehdottivat kahden uuden saamenkielisen koulun perustamista. Inarin alueen tunturisaamenkieliset lapset piti koota yhteen kansakouluun äidinkielistä opetusta varten. Sen "internaattiin (asuntolaan) olisi koottava pääluvultaan noin kaksisataisen tunturilappalaisväestön lapset, samoin kuin mahdollisesti niiden länsi- ja pohjoisinarilaisten kalastajalappalaisten lapset, jotka oman kielensä ohella puhuvat tunturilappia". Inarinsaamelaiseen kouluun, joka piti perustaa asuntoloineen Inarin kunnan itäosaan, tuli saada inarinsaamea puhuva opettaja. "Valistuneena inarinlappalaisena" mainittiin Uula Morottaja. Inarinkielinen aapislukemisto oli saatavissa verraten vähäisillä kustannuksilla ottamalla uusintapainos Lauri Itkosen saamentamasta raamatunhistoriasta.[94]

Keskustelun aikana myös professori Emil Nestor Setälä teki linjanvedon saamenkielisen opetuksen suhteen. Hänkin ehdotti aapisen tekemistä kaikilla kolmella saamen kielellä. Valtion oli panostettava saamenkielisten opettajien koulutukseen. Setälä vastusti esimerkiksi Salmelan kantaa siinä, että opetuskielen piti perustua vanhempien tahtoon. Hänen mielestään lainsäädäntö perustui nimenomaan lasten oikeuteen. "Vähemmistökielisen opetuksen antaminen ei siis riipu siitä, toivovatko vanhemmat omakielistä opetusta vai eivätkö, ei myöskään vanhempien tahto, vaan oppilaan todellinen kieli määrää millä kielellä häntä on opetettava."[95]

Kouluhallitus sai siis uusia ehdotuksia ja ohjeistuksia asiantuntijaraadilta ja kunnioitetulta professori Setälältä. Ne eivät kuitenkaan johtaneet toimiin. Vain aapishanke pysyi pinnalla, mutta sekin purjehti aikamoisissa karikoissa. Elokuussa 1930 kouluhallitus piti aapishanketta "kaikkea huomiota ansaitsevana" ja kaavaili jopa valtionkomiteaa sopimaan alkeislukukirjan suuntaviivoista ja saamenkielisen opetuksen tarpeista.[96]

Opetusministeriö valitsi toisen tien. Se kysyi Tuomo Itkoselta, oliko tämä valmis laatimaan luonnoksen aapis- ja alkeislukemistoksi. Itkonen vastasi pitkin hampain olevansa valmis, jos valtionkomitean asettaminen olisi mahdotonta. Hän arvioi tarvitsevansa vuoden ajan kirjan laatimiseen. Tuomiokapituli hyväksyi kirkkoherran suunnitelman ja suositteli opetusministeriölle hankkeen toteuttamista ehdotetulla tavalla.[97]

Huhtikuussa 1931 opetusministeri merkitsi kuitenkin hankkeen asiapapereihin: "Saa odottaa toistaiseksi." Valtion varoja ei myönnetty sen enempää aapisen laatimiseen kuin sen painamiseenkaan.[98] Itkonen päätti kuitenkin toteuttaa hankkeen omalla ajallaan. Hanke venyi kaikkiaan yli viisivuotiseksi. Siinä välissä ehdittiin laatia taas koko joukko uusia lausuntoja ja käydä useita neuvotteluja.

Yhteenvetona vuoden 1929 keskustelusta voi todeta, että eduskunnalle tehdyn aloitteen lisäksi kouluhallitukselle ja opetusministeriölle tehtiin monia ehdotuksia niin kirjelmissä, selvityksissä kuin julkisen keskustelunkin yhteydessä. Aapishanketta lukuun ottamatta yksikään niistä ei toteutunut seuraavien vuosien aikana. Kouluneuvos Salmelan rohkaisevat sanat kielellisistä oikeuksista jäivät ilmaan. Tarjanteen mietintö ei johtanut tuloksiin. Yhden myönteisen tuloksen viranomaisten nihkeys tuotti, tosin ilman näiden panosta: Lapin Sivistysseuran syntymisen.

Saamelaispolitiikka 1932–1939

Lapin Sivistysseura ja saamenystävät
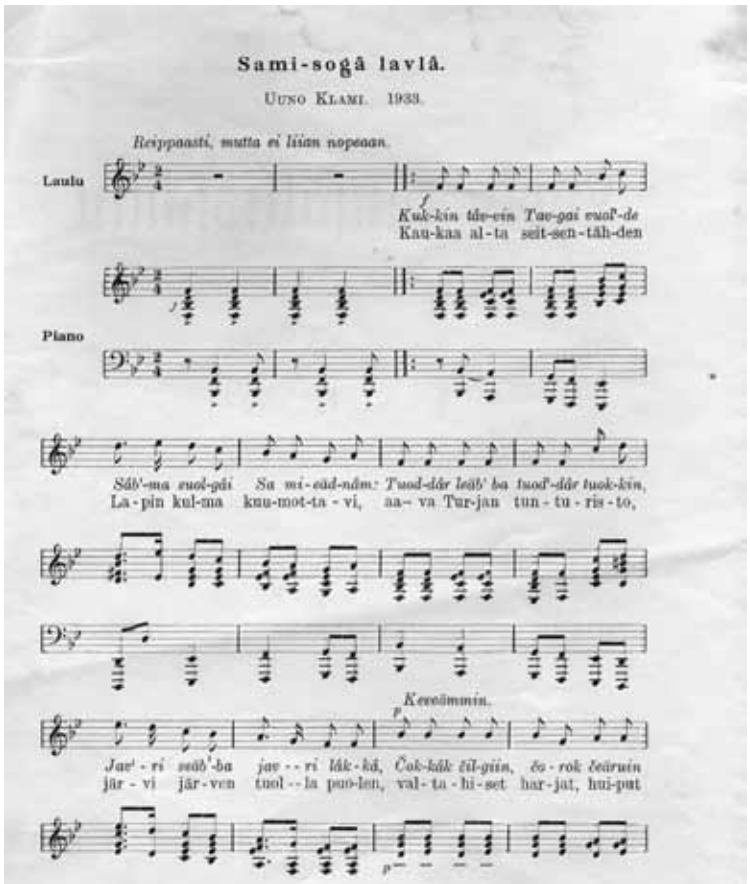
Norjansaamelaisen Isak Saban kansallishenkinen runo sai suomenkieliset sanat, kun Lapin Sivistysseura tilasi ne runoilija Otto Manniselta. Sävelen teki Uuno Klami, mutta se jäi unohduksiin. Vuonna 1986 Saamelaiskonferenssi hyväksyi norjalaisen Arne Sørlin tekemän sävellyksen.

Vuoden 1929 väittelyssä saamenkielisen opetuksen kehittämiselle ei ollut nähty lainsäädännöllisiä esteitä. Sen kannattajilta oli vaadittu käytännön toimia valittamisen sijaan. Eri yhteyksissä tehdyt viralliset ja epäviralliset aloitteet eivät kuitenkaan johtaneet mihinkään. Niin viranomaisissa kuin julkisessa keskustelussakin oli olemassa vahvat perustelut niiden hylkäämiseksi: saamenkielisiä opettajia ja opetusmateriaalia ei ollut, Suomen kolmelle saamen kielelle oli mahdotonta luoda yhteistä kirjakieltä ja muutenkin saamenkielinen opetus oli kuolevan kielen keinotekoista elvyttämistä.

Tämänkaltaiset käsitykset olivat taustana sille, että suomalaiset "Lapin ystävät" perustivat vuonna 1932 Lapin Sivistysseuran. Virallisella yhdistyksellä toivottiin olevan enemmän painoa kuin yksittäisten ihmisten aloitteilla. Seuran toimintaan suhtauduttiin aluksi epäluuloisesti niin Norjassa kuin saamelaistenkin parissa, mutta seura keskittyi käytännön toimintaan saamen kielen ja kulttuuriasioiden nostamiseksi julkisuuteen.

Seuran toiminnassa voi erottaa kaksi linjaa. Akateemiset lapinystävät näkivät saamelaiskysymyksen pelkkänä kielipolitiikkana ja halusivat keskittyä julkaisutoimintaan ja saamenkielisen lehden toimittamiseen. Kolttien ystävänä tunnetun Karl Nickulin myötä 1930-luvun lopulla myös käytännön yhteiskunnallinen osallistuminen tuli ajankohtaiseksi Suonikylän suojeluhankkeen myötä. Erikseen oli vielä saamelaisten oma rooli yhdistyksessä, joka korosti saamelaisten omaehtoista toimintaa.

”ONHAN TEHTÄVÄMME TAVALLAAN PELASTAA KOKONAINEN KANSA...”

Lapin Sivistysseuran voi sanoa saaneen alkunsa lääkärin vastaanotolta. Helsingissä loppusyksystä 1932 vieraillut Inarin kirkkoherra Tuomo Itkonen joutui Mehiläiseen lääkäri M.J. Mustakallion tutkittavaksi. Aapisensa kanssa puuhaileva Itkonen näyttää kärsineen aapisensa takia stressioireista, mutta keskustelu lääkärin kanssa sai tämänkin innostumaan saamelaisasiasta. Kaksikko päätti kutsua koolle valmistelevan kokouksen, jossa haluttiin punnita suomalaisen sivistyneistön halu tukea ja auttaa saamelaisväestöä. Paikalle ilmaantui yli 30 henkeä.[1]

Tiettyä ironiaa oli siinä, että Lapin Sivistysseura (Sami Čuvgetusseärvi), jonka tavoitteeksi asetettiin ”suurempien kehitysmahdollisuuksien hankkiminen lappalaisille omaperäiseltä pohjalta”, syntyi Helsingin yliopiston anatomisella laitoksella. Se ei sinällään viitannut rotuteoreettisiin tai edes erityisen tieteellisiin lähtökohtiin, sillä professori Väinö Lassila halusi antaa laitokseltaan tilat kokousväen käyttöön. Tausta-ajatuksena Lassilalla lienee kuitenkin ollut saada seuralta taustatukea suunnitteilla olevalle hankkeelle antropologisen retkikunnan lähettämiseksi Lappiin.

Valmistelevan kokouksen avaaja, tohtori Mustakallio, oli laatinut saman päivän *Helsingin Sanomiin* ohjelmanjulistuksen saamen kielen merkityksestä. Sitä, että komiteaa kieliasian pohtimiseksi ei ollut saatu asetettua, puhuja piti esimerkkinä siitä, miten välinpitämättömästi suomalaiset suhtautuivat saamelaisten sivistystarpeisiin. Kirjoitus heijasteli vahvasti toisen koollekutsujan, kirkkoherra Itkosen näkemyksiä. Tällä oli seuran perustajana oma poro ojassa sikäli, että hänen suurin kiinnostuksensa kohdistui aapisen julkaisemiseen.[2]

Mustakallio korosti myös kirkon roolia saamelaiskysymyksessä. Hänen mielestään esimerkiksi teologinen tiedekunta ei ollut tehnyt mitään saamen kielen hyväksi. Se oli laiminlyönyt pappien saamen kielen taidon, vaikka varoja oli kyllä riittänyt ”erinäisten neekeriheimojen kirjallisuuden hyväksi jne”. Viittaus ”neekereihin” oli erikoinen sikäli, että Mustakallion omat vanhemmat olivat mukana lähetystyössä.[3]

Professori Kyösti Haataja, Maanmittaushallituksen aiempi pääjohtaja, toi sähköä kokoukseen kytkemällä seuran rajapoliittisiin keskusteluihin. Hänen mielestään oli tarpeen vahvistaa itsenäisen Suomen epävarmoja rajoja ja kytkeä saamelaisia kiinteämmin valtakunnan yhteyteen: ”Suomi on lappalaisille vieras. Niinpä esimerkiksi Utsjoen lappalaisten keskuudessa on havaittavissa lappalaista separatismia.” Haatajan mielestä saamelaisia ei kuitenkaan pitänyt vetää mukaan ”pakollisilla käännytystoimenpiteillä”.

Haatajan mielestä ”lappalainen separatismi” ei ollut yhdentekevä asia, koska Norja käytti sitä hyväkseen tavoitellessaan kulttuurihegemoniaa Jäämeren rannikolla. Esimerkkinä tästä oli norjalaisten suunnittelema tieteellinen retkikunta Kuolan niemimaalle. Haatajan mielestä oli ”pakko kehottaa suomalaisia tarkoin seuraamaan, mitä läntisenkin rajan takana meistä ajatellaan ja lausutaan sekä olemaan valmiina puolustamaan oikeuksia”. Ei ollut vaarallista kehittää kieltä ja kulttuuria, ”mutta se on meille vaarallista, että lappalaiset ovat vihamielisiä Suomelle”.[4]

Itkonen puuttui kärkevästi Haatajan puheenvuoroon ehkä siksikin, että ne muistuttivat hänen kiistakumppaninsa, E.N. Mannisen, näkemyksiä. Itkonen oli itse kutsunut Haatajan paikalle, mutta ei ilmeisesti ollut varma tämän tarkoitusperistä, koska tokaisi: ”Usein ne henkilöt, jotka vastustavat kaikkia lappalaisten ja lappalaisuuden säilyttämispyrkimyksiä, vetoavat poliittisiin syihin.”

Itkosta lienee ärsyttänyt myös Haatajan holhoava asenne saamelaisiin. Hän julisti uhmakkaasti: ”He [lappalaiset] ovat omalla työllään ja omilla varoillaan toimeentulevaa kansaa, joka veroja maksavana nykyään elättää esimerkiksi Inarin kunnassa työttömiä suomalaisia.” Saamelaisten poro-omaisuus oli niin arvokas, että ”jos he taloudellisesti nyt sortuisivat, olisi Inarin kunta kypsä valtion hoitoon”.

Ongelmana Itkosen mielestä oli se, että nuoria saamelaisia vaivasi ”tunturipelko”: he olivat luopumassa esi-isiensä elinkeinoista, koska eivät luottaneet enää tulevaisuuteensa. ”Jos lappalainen häviää, häviää porokin”, hän ennusteli. Itkonen näki ratkaisuksi herättää saamelaisten elämänrohkeus ja tulevaisuudenusko. Eräs tärkeimmistä keinoista oli äidinkielen vaaliminen. Hän asetti Mustakallion esittelemän, kieli- ja julkaisupolitiikkaan keskittyvän linjan seuran päätehtäväksi.[5]

Haatajan puheenvuoron lisäksi seuran perustaminen sai julkisuudessa poliittisia sävyjä. Norjalainen *Tidens Tegn* -lehti ehti jo ennen seuran perustamista kirjoittamaan asiasta ”hälyttävän” kirjoituksen, kuten seuran perustajat luonnehtivat. Lehti tulkitsi seuran perustamisen suursuomalaiseksi ja

kiihkokansalliseksi teoksi, joka oli tähdätty Norjaa vastaan. Suomen ulkoministeriö pyysi seuran perustajilta näkemystä asiasta ja antoi Norjan viranomaisille lausunnon yhdistyksen taustoista.[6]

Lapin Sivistysseura perustettiin Helsingissä 11. joulukuuta 1932. Ensimmäisen hallituksen puheenjohtajaksi tuli Väinö Lassila ja sihteeriksi kielitieteen professori Paavo Ravila. Jäseniksi valittiin professori Frans Äimä sekä tohtorit T.I. Itkonen ja M.J. Mustakallio. Seura oli lähtökohdiltaan siis akateeminen, suomalainen ja miehinen[7], ja sen kotipaikaksi määriteltiin Helsingin kaupunki. Tuomo Itkonen oli pyrkinyt värväämään kokoukseen myös poliitikkoja ja valtion virkamiehiä, mutta nämä jäivät tulematta lukuun ottamatta kansanedustaja Lauri Kaijalaista, josta tuli pariksi vuodeksi hallituksen jäsen.[8]

Professori Lassila alusti seuran tavoitteista: ”Onhan meidän tehtävämme tavallaan pelastaa kokonainen kansa, jonka elämä on vaarassa ja jolla kansalla kuitenkin on mitä parhaimpia ominaisuuksia, joiden säilyminen ja edelleen kehittyminen olisi mitä tärkeintä. Olen varma siitä, että kaikki seuran perustajat ovat todella lähteneet täysin epäitsekkäistä pyrkimyksistä auttaa kansaa, jota kohtaan on niin paljon rikottu ja jolle sen tähden ollaan myös niin paljon velkaa.”[9]

Ehkä Haatajan poliittisuuden pelästyttäminä perustavan kokouksen osallistujat korostivat Lapin Sivistysseuran käytännöllisiä tavoitteita, kuten julkaisu-, kurssi- ja tutkimustoimintaa. Seura päätti esittää Suomen hallitukselle viisikohtaisen ohjelman lähivuosien toiminnaksi saamelaisasiassa. Valtion kustannuksella piti saada painetuksi saamenkielinen aapinen ja perustaa saamenkielinen sanomalehti, jonka toimittajaksi kaavailtiin Seurasaaren museon vahtimestarin apulaista, Johan Nuorgamia.

Valtion oli järjestettävä saamen kielen kursseja esimerkiksi Lapissa toimiville sairaanhoitajille ja papeille, samalla kun olisi koulutettava saamelaissyntyisiä hoitajia. Kaikki lappalaisia ja Lappia koskevat asetukset oli painettava myös saameksi. Lisäksi Lappiin vuonna 1933 suuntautuvan antropologisen retkikunnan mukaan tuli saada lääkäreitä, jotka palvelisivat saamelaisia. Nämä ehdotukset muodostuivat Lapin Sivistysseuran linjaksi 1930-luvulla.[10]

Anomusta hahmotteleva väliaikainen komitea jätti listasta pois koko joukon tavoitteita, joita se oli kokouksissaan ideoinut. Niiden mukaan kouluhallituksen oli perustettava saamenkielinen kansakoulu. Riutulan lastenkotiin piti palkata saamen kielen taitoinen toimihenkilö. Suomalais-ugrilaisiin kulttuurikongresseihin oli saatava saamelaisedustus. Toimikunnan mielessä oli alkuun suunnitella saamelaisille oma lippu, mutta hanke vaihtui kansallislauluksi. Runoilija Otto Mannista pyydettiin suomentamaan ja Uuno Klamia säveltämään Isak Saban kirjoittama *Sámi soga lávlla* (Saamen suvun laulu), joka julkaistiin 1934.[11]

Eräs Lapin Sivistysseuran keskeisimmistä aloitteista oli saada saamenkielisille lapsille mahdollisuus opiskella yhtenä oppiaineena äidinkieltään. Sivistysseura teki asiasta anomuksen opetusministeriölle vuonna 1932. Se pyysi muuttamaan Lapissa toimivien kansakoulujen opetussuunnitelmaa niin, että saamenkieliset tunnit olisivat mahdollisia. Lisäksi se toivoi, että muissakin oppiaineissa, kuten käsitöissä ja terveysopissa, otettaisiin aiempaa paremmin huomioon paikalliset ja kansalliset näkökohdat.

Opetusministeriö pyysi lausuntoa kouluhallitukselta, joka lähetti asiasta kyselyt Lapin koulujen johtokunnille ja Lapin piirin kansakoulujen tarkastajalle, Antti Hämäläiselle. Yhteenvedossa saamastaan palautteesta Hämäläinen totesi, että ”eivät läheskään kaikki johtokunnat kannata Lapin Sivistysseuran tekemää aloitetta”. Utsjoen kirkonkylän koulu jopa vastusti asiaa jyrkästi. Inarin Kaamasen koululla vedottiin siihen, että enemmän kuin puolet oppilaista oli suomenkielisiä.

Kokonaan myönteisellä kannalla olivat Inarin kirkonkylän ja Utsjoen Outakosken koulujen johtokunnat. Tarkastaja huomautti kuitenkin, että edellisellä koululla kaikki lapset osasivat hyvin suomea, jälkimmäisellä oli ollut jo pitkään saamenkielinen opettaja. Siksi ”tuskin tältäkään taholta saanee kyseessä oleva anomus osakseen huomattavampaa tukea”. Hämäläinen jatkoi: ”Päinvastoin asiaa vielä vaikeuttaa sekin, että Utsjoen Outakosken kansakoulun johtokunta ehdottaa opetuksessa käytäntöön otettavaksi Norjan Lapin kirjakielen, jota tietääkseni ei Inarin puolella ymmärretä ja jota tuskin muutenkaan otettaisiin Suomen puolella käytäntöön.”

Ainoana ratkaisuna Hämäläinen näki sen, että Paatsjoen kansakoulupiiriin alettaisiin suunnitella uutta koulutaloa, jossa annettaisiin saamenkielistä opetusta. Kouluun pitäisi rakentaa asuntola, koska lapset tulisivat kauempaakin. ”Sitä ennen pitäisi kuitenkin saada sikäläisistä lappalaisista joku koulutetuksi opettajaksi, joka sitten ottaisi mainitun viran hoitaakseen, sillä lapin kielen taitoisista opettajista on suuri puute. Samoin pitäisi kiireellisesti saada julkaistuksi tätä tarkoitusta varten tarvittavat, välttämättömät lapinkieliset oppikirjat.”

Lapin piirin kansakoulutarkastajan perustelut toistivat siis aiemmasta väittelystä tuttuja näkemyksiä. Koska kaikki johto-

kunnat eivät olleet asialle myönteisiä, saamenkielistä opetusta ei voinut ”pakottaa” yhteenkään niistä. Vaikka Sivistysseura oli anonut mahdollisuutta saamenkieliseen opiskeluun nimenomaan saamelaislapsille, tarkastaja vetosi siihen, että kouluilla oli myös suomalaisia oppilaita.

Koska Inarin kirkonkylän oppilaat osasivat suomea, he eivät tarkastajan mukaan tarvinneet saamenkielistä opetusta, vaikka johtokunta olikin sitä mieltä. Outakoskella taas oli saamenkielinen opettaja, joten häntä varten ei tarvittu erillisiä määräyksiä. Sen lisäksi tarkastaja puuttui saamen kirjakieleen: ”Norjan kirjakieltä” eli tunturisaamen kirjoitustapaa ei voinut hyväksyä, koska eri saamen kieliä puhuvat saamelaiset eivät voineet sitä ymmärtää!

Ehdotukseen mahdollisuudesta saada saamenkielistä opetusta (kenties muutamia tunteja viikossa) Lapin oma kansakoulutarkastaja ehdotti opetusministeriölle raskasta ratkaisua: uuden, kalliin koulun rakentamista. Sitäkään tosin ei voinut tehdä ennen kuin olisi varmistettu, että koululle saataisiin (inarin)saamelainen opettaja sekä vaadittava saamenkielinen oppikirja. Ei ollut ihme, että Lapin Sivistysseuran aloite hylättiin opetusministeriössä, olihan perusteet siihen antanut Lapin piirin oma asiantuntija. Sivistysseuran aloitteessa mainittujen käsitöiden ja kotiseutuopin opetus oli Hämäläisen mielestä otettu huomioon sikäli, että sitä ”on pitänytkin järjestää paikallisia ja kansallisia näkökohtia silmällä pitäen”.[12]

KENTTÄTUTKIMUKSISTA AAPISEEN

Lapin Sivistysseuran ensimmäisiä käytännön toimia oli organisoida tieteellisen retkikunnan matka saamelaisalueelle vuonna 1933. Valtion myöntämällä apurahalla tehtiin antropologisia (professori Lassila ja tohtori Y.T. Roschier) ja kielitieteellisiä (tohtori Ravila) kenttätutkimuksia Moskovankylässä, Maattivuonossa, Kolttakönkäällä sekä Inarissa. Ravila vieraili myös Enontekiöllä. Saamelaisten terveydentilasta saatiin nyt realistisempi kuva kuin aiemmin. Tuberkuloosi osoittautui vähäisemmäksi kuin oli uskottu, samoin mielisairaudet.[13]

Tohtori Ravilan tavoitteena oli selvittää ”ruijanlappalaisen murteen soveltumista suomen lapin kirjakieleksi” eli sitä, voitiinko Norjan pohjoissaamen kirjoitustapa ottaa käyttöön Suomen puolen pohjoissaamen kohdalla. Ravila päätyi kielteiseen tulokseen: hänen mielestään Suomen puolen kirjoitustapa piti perustaa tietyin poikkeuksin Inarin tunturi- eli pohjoissaamen kielimuotoon.[14] Tästä sai alkunsa ns. Lapin Sivistysseuran ortografian eli kirjoitustavan kehittäminen.

KAIVAUKSET INARIN HAUTUUMAASAARESSA

Tuomo Itkonen on kertonut Inarin hautuumaasaaren kaivausta edeltäneistä toimenpiteistä. Vaikka Muinaistieteellinen toimikunta oli rauhoittanut saaren muutamia vuosia aiemmin, Suomen Tiedeakatemia haki vuonna 1934 oikeusministeriöltä lupaa kaivauksiin. Opetusministeriö piti asiaa arkaluontoisena ja pyysi Inarin kirkkoherra Itkosen yksityistä suostumusta hankkeeseen.

Itkonen suhtautui kaivaukseen kielteisesti, koska tiesi sen aiheuttavan saamelaisissa pahennusta. Omien sanojensa mukaan hän piti kuitenkin opetusministeriön yhteydenottoa muodollisena niin, että hanke oli tarkoitus toteuttaa joka tapauksessa, hänen yksityisellä luvallaan tai ilman sitä.

Niinpä hän alkoi neuvotella tekeillä olevan aapishankkeensa rahoituksesta vastineena omalle moraaliselle luvalleen. Hän totesi, että kuolleet saamelaiset olisivat näin osallistuneet elävien saamelaisten äidinkielen kehittämiseen. Kun Itkonen alkoi asettaa ehtoja, hänen lupaansa ei odoteltu, vaan retkikunta teki kesällä kaivauksensa opetusministeriön suostumuksen turvin.

Ikävämpää mainetta retkikunta herätti vuonna 1934 kaivamalla Inarin hautuumaasaaresta kaikkiaan 70 luurankoa tieteellistä tutkimusta varten.[15] Asian arkaluontoisuuden takia opetusministeriö pyysi moraalista tukea kirkkoherra Itkoselta, mutta tämä sanoutui siitä irti. Hän piti hanketta ”lappalaisia loukkaavana asiana”, mutta hänellä ei omien sanojensa mukaan ollut valtaa kieltää sitä. Muistelmissaan Itkonen kertoo kaivausten aiheuttaneen inarinsaamelaisten keskuudessa mielipahaa.[16]

Inarin alueellääkäri Meri Virkkula moitti seuraa siitä, että se ei kysynyt paikallisten lääkärien mielipidettä lähettäessään Lappiin lääketieteellisiä retkikuntia. Myös Utsjoen saamelaismyönteinen kirkkoherra Erkki Vuornos arvosteli sitä, että seura ”levitti väärää käsitystä suomenlappalaisten nykyisestä asemasta”. Hän viittasi ehkä arvosteluun kirkon nuivasta suhtautumisesta saamen kieleen. [17]

Utsjoen nimismiehen virasta E. N. Manninen siirtyi 1930-luvun alussa Oulun poliisimestariksi. Lappia hän alkoi muistella lukuisissa lehtikirjoituksissa.

SUOMALAISMIELINEN ASIANTUNTIJA

Virkamiesten asenteita ei pidä sekoittaa heidän asiantuntemuksensa tasoon. Hyväntahtoisuus ei välttämättä taannut saamelaisten kannalta myönteistä lopputulosta, jos virkamies oli tietämätön tai sinisilmäinen näiden tilanteesta. Suomalainen nationalisti saattoi suhtautua saamelaiskysymykseen joko hyvin kannustavasti tai jyrkän kielteisesti, kuten kahden jääkäriupseerin, Eero Heickelin ja E. N. Mannisen, väittely Utsjoen tilanteesta 1920-luvun lopulla osoitti.

Manninen oli esimerkki virkamiehestä ja lapintuntijasta, joka suhtautui kielteisesti lähes kaikkiin saamelaisia koskeviin uudistuksiin. Hän saattoi horjuttaa merkittäviäkin myönteisiä uudistuksia johdonmukaisilla, mutta saamelaisille kielteisillä perusteluilla. Manninen vastusti suunnitelmia saamenkielisen opetuksen kehittämiseksi ja pohjoissaamen yhteispohjoismaisen kirjoitustavan luomiseksi. Hän suhtautui väheksyen saamelaisiin yhteisten asioiden ajajina ja Tuomo Itkosen sanoin "virnuili" muun muassa näiden vajavaiselle suomen kielen taidolle. Suomalaisella taholla häntä arvostettiin kuitenkin niin, että hän istui esimerkiksi rajaseudun poronhoitoa pohtivassa pohjoismaisessa komiteassa saamelaisasioiden tuntijana.

Mannisen tapaus osoittaa, että samoja asioita saattoi tulkita eri tavoin riippuen omaksutusta näkökulmasta. Hän oli ristiriitainen hahmo, jonka asenne saamen kieltä kohtaan selittyy osaksi jääkäritaustalla ja isänmaallisuudella: hänen mielestään vähemmistökielten tukeminen hajotti kansallista yhtenäisyyttä. Manninen edusti myös aikansa suomalaista sivistyneistöä, joka katseli "kansaa" – olipa se suomalaista tai saamelaista – nenänvarttaan pitkin. Henkilönäkin hän oli kulmikas, sillä jopa kollegat pelkäsivät hänen pilkkaansa.

Lapin kirjoituksissaan Manninen oli kuitenkin terävä ihmistuntija ja havainnoitsija. Lapissa kasvaneena ja pitkään aikuisiälläkin pohjoisessa asuneena virkamiehenä hän tutustui saamelaisiin paremmin kuin monet aikalaisensa ja tallensi näiden elämänmuotoa merkittävällä tavalla esimerkiksi romaanissa *Tunturi uhkaa* (1938). Hän suhtautui yhtä ironisesti lantalaisten omalaatuisuuksiin kuin saamelaisväärtiensä edesottamuksiin. Mannisen asiantuntemus ja kirjalliset kyvyt tekivät hänestä asiantuntijana hankalan vastustajan niille, jotka halusivat edistää saamen kielen ja saamelaisten asemaa.

YSTÄVIENI
KUVAKIRJASTA

E. N. Manninen julkaisi artikkeleitaan niin Suomen kuin Kansankin Kuvalehdessä.

Muutenkin Lapin Sivistysseuran avaukset herättivät keskustelua ja jopa ennakkoluuloja. Eräs arvostelija oli Utsjoen entinen nimismies, Oulun piirin poliisipäällikkö E. N. Manninen, joka *Helsingin Sanomien* ”Lapin sarjassa” vuonna 1933 liitti Lapin Sivistysseuran mieliteemaansa: poliittisesti vaarallisiin rajaseudun hankkeisiin. Hänen mielestään seura myötäili Outakosken kyläläisten tai ainakin opettaja Josef Guttormin haaveita, joissa ”kangastelee kolmesta naapurivallasta koottu lappalaisten oma valtakunta täyslappalaisine määräämisoikeuksineen, seminaareineen, jopa yliopistoineenkin”.

Manninen pilkkasi Lapin Sivistysseuran, kuten kirkkoherra Itkosenkin, intoa perustaa lapinkielisiä kouluja ja ”lapinkielisiä aapisia laaditaan parhaillaan”. Esimerkin jopa epäisänmaallisesta hengestä Manninen näki lappalaisten kansallislaulun laatimisessa. Hänen mukaansa Utsjoen kirkonkylällä oltiin selkeästi eri kannalla. Koulussa haluttiin oppia suomea, jolla pystyi hankkimaan myös jatko-opetusta: ”Ennen kuin lappalaiset seminaarit ja yliopistot ovat käynnissä, kerkeää kurki kuolla.”

Manninen vetosi myös tuttuun perusteluun: saamen kieliä oli monta, eikä käynyt päinsä, että inarinsaamelaisten olisi ruvettava tavaamaan tunturisaamelaisten aapista. Aiempaan pääargumenttiinsa Manninen tyytyi vain viittaamaan: ”Mitä Norjan Ruijassa Suomen lappalaispolitiikasta sanotaan, on asia, josta tässä yhteydessä ei liene paikallaan lausua arvailuja. Seurataan sitä ainakin mielenkiinnolla Norjan taholla.”[18]

Tuomo Itkonen luonnehti kirjoitusta myöhemmin ironisesti: ”Pääkaupunkilaisyleisö lienee haukkonut henkeään lukiessaan nämä hirveät uutiset! Lappalaisuus, jonka Manninen aikaisemmin oli todennut ’sortuvan itsestään’, oli nyt kerrassaan monipäinen Lernan lohikäärme, vaaraksi kaikille.”[19] Ainakin Lapin Sivistysseuran johtomiehet haukkoivat henkeä, sillä heidän mielestään Mannisen kirjoitus oli ”erittäin ilkeäsävyinen seuran harrastuksia kohtaan”.[20]

Puheenjohtaja Lassila soitti päätoimittajalle äkäisen puhelun, jonka seurauksena toimitus esitti kirjoitukseen oikaisun. Kysymys oli sen mukaan ”harkitsemattomasta ja onnettomasti stilisoidusta kappaleesta”, joka antoi väärän kuvan seuran tavoitteista. Se ei suunnitellut ”lappalaiskysymyksen hoitamista minkäänlaisen valtiollisen ohjelman – kaikkein vähimmin ’lappalaisten oman valtakunnan’ – toteuttamiseksi”. Manninen itse selitti tarkoittaneensa saamelaisten haaveilevan vain kolmen ”naapuripitäjän” kokonaisuudesta.[21]

Lassila joutui muutenkin toteamaan, että seuran tavoitteita oli yritetty ”mustamaalata poliittisiksi”. Hän piti syytöksiä suorastaan naurettavina, koska seuran ainoana tarkoituksena oli ”edistää lappalaisten terveydentilaa sekä levittää lapinkielistä kirjallisuutta”. Ilmeisesti myös muunlaista palautetta oli tullut, koska Lassila huomautti: ”– – semmoinen käsitys, että lappalaiset olisivat degeneroitunut ja surkastunut kansa, jonka hyväksi ei kannata mitään sivistystyötä tehdä, on peräti väärä”.[22]

Tuomo Itkonen teki aapisen uudella Lapin Sivistysseuran kirjoitustavalla. Samuli Paulaharjun kuvat eivät miellyttäneet kaikkia saamelaisia.

Mannisen maininta siitä, miten ”lapinkielisiä aapisia laaditaan parhaillaan” lappalaisten valtakunnan tarpeita varten, kuulosti perin suureelliselta, kun todellisuudessa yhdenkin aapisen kustantamisessa riitti haastetta. Huolimatta kouluhallituksen virkamiesten näennäisen myönteisistä asenteista, samoin kuin Tarjanteen mietinnön kaltaisista asiakirjoista, valtion rahoitusta ei ollut järjestynyt sen enempää kirjan tekemiseen kuin painamiseenkaan.

Itkonen oli alkanut laatia aapista ”kutsumustyönään” samalla kun haki sille rahoitusta. Lapin Sivistysseura otti aapisen yhdeksi kiireellisimmistä hankkeistaan, josta se painosti

opetusministeriötä ja kouluhallitusta. Ilman tietoa rahoituksesta Itkonen pyysi ystäväänsä Samuli Paulaharjua laatimaan teksteihin piirroksia, joista tämä sai jälkikäteen palkkion Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralta.

Kaksikieliseen aapiseensa Itkonen saamensi kansansatuja ja -tarinoita, *Kantelettaren* tekstejä, suomalaiskirjailijoiden runoja ja hengellisiä kirjoituksia. Hän suomensi Jacob Fellmanin keräämiä joikuja, Pedar Jalvin runoja ja Johan Turin tekstejä sekä Isak Saban kirjoittaman ”Saamen suvun laulun”. Oman panoksensa kirjan tekemiseen antoi Hans-Aslak Guttorm, Jyväskylän seminaarissa opiskeleva Josefin poika eli ”Oahp´tii Hansa” (Opettajan Hans), jonka yhdeksän runoa sisältyi aapiseen rinnakkain Itkosen suomennosten kanssa. Itkosen kielimestareina käännösten tekemisessä olivat olleet katekeetta N.W. Holmberg ja opettaja Josef Guttorm sekä Juhani Jomppanen. Kirjoitustavan tarkastivat Paavo Ravila ja Erkki Itkonen, joiden omana kielimestarina Helsingissä oli Johan Nuorgam.

Syksyllä 1933 Itkonen sai Paulaharjun piirrokset ja oli niistä innoissaan. Sopimus WSOY:n kanssa alkoi tuntua mahdolliselta: ”Mutta kun joskus pääsen Helsinkiin papereineni ja täräytän Sinun lapinkuvasi pöytään, niin eiköhän tärppää!” Seuraavana keväänä tilanne näytti hyvältä: ”Nyt kuulemma nykii: ensimäinen lapinkielinen aapinen Suomessa – ja Paulaharjun kuvittamana! Se viekottelee WSOY:tä.”[23]

Kustantamon ehdot olivat Itkosen mielestä kuitenkin kovat: ensipainos olisi vain 500 kappaletta, joista 300 kappaleelle tekijän piti taata menekki määrätyssä ajassa. Kirjailija itse oli tietysti myynnin suhteen toiveikas: kirjaa menisi helposti vähintään tuhat, kun Inarin kunnan esimies Antti Aikiokin oli ennustellut 500 kappaleen menekkiä jo Inarissa – tietenkään ennakko-ostoja lupaamatta.[24]

Valtion rahoitusta ei vain kuulunut, vaikka Lapin Sivistysseura piti asiaa kaiken aikaa vireillä. Kirkkoherra sätti: ”Mutta valtion herrat ne vain p–sevat koko asialle!” Hän ihmetteli Helsingin kouluviranomaisten haluttomuutta julkaista aapinen yhteiskunnan varoin: ”annetaanhan nyt ilmaiset oppikirjat kaikille kansakoululaisille yhteiskunnan kustannuksella – ei kai se tule juuri sen kalliimmaksi, jos sitte yksi kirja annetaan lapinkielisenä. Tosinhan siitä rahat eivät mene kustantajien taskuun, valtio vain kärsii kulut lappalaisille annettavista aapisista, mutta myö loput Lappia harrastaville suomalaisille.”[25]

Itkonen kertoo käyttäneensä lopussa lievää kiristystäkin eli vetosi siihen pahastukseen, jota Inarin hautuumaasaaren kaivaminen oli aiheuttanut saamelaisissa. Tiukkasävyisessä kirjeessä kansliapäällikkö Y. Loimarannalle hän korosti opetusministeriön velvollisuutta huolehtia *elävien* saamelaisten sivistystarpeista samalla innolla kuin se jakeli lupia näiden esi-isien luurankojen kaivamiseen.[26]

Kesällä 1934 kouluhallitus päätti lopulta sitoutua ostamaan aapista Lapin kansakouluihin tarvittavan määrän. Itkonen sai tuomiokapitulilta kolmen kuukauden virkavapaan syksyksi kirjan viimeistelyä varten. Hanke yskähteli edelleen: ”Kouluhallitus kierrättelee kirjaa nyt lausunnoilla toht. Ravilasta aina Suonikylän kolttain opettajatar Tattaria myöten – kuinka monta välietappia siinä lienee, on mulle tietymätöntä. – – Niin niin, täytyy sanoa aapisesta Galilein kanssa, että se pyörii sittenkin – pyörii pyörii – mihin lopuksi, ja milloin.”[27]

Tuomo Itkosen *Samikiel Abis – Lapinkielinen aapinen* ilmestyi maaliskuussa 1935, viisi ja puoli vuotta kouluhallitukselle tehdyn esityksen jälkeen. Omia vapaakappaleitaan Itkonen lähetti työtä avustaneille ja muille tuttavilleen. Esimerkiksi opettaja Josef Guttorm arvioi sitä 1935 Utsjoen kirkkoherralle: ”Kirjan suhteen saattaa tietysti monessakin kohdin olla toista mieltä, mutta kiitoksena on mainittava, että tekijä on vaivojaan säästämättä tehnyt sen kanssa paljon työtä ja että kirja on minusta tarkoitustaan vastaava. Jospa saamilaiset ymmärtäisivät ottaa kirjan kiitollisuudella vastaan ja käyttää sitä hyväkseen!”[28]

Utsjoen kirkonkylän koulun opettaja Juho Högman vastusti aapista jo ennakolta ja kirjelmöi kouluhallitukselle, että kirjaa ei pitänyt edes painattaa.[29] Muutenkin kirjan käyttö kouluissa lienee jäänyt hyvin vähäiseksi, vaikka kouluhallitus lunasti lupaamansa osuuden painoksesta toimittaakseen niitä Lapin kouluille. Kouluhallituksen lähettämät kirjalaatikot unohtuivat usein koulutarkastajien tai koulujen varastoihin.[30] Katekeetoista Agneta Vallen tiedetään käyttäneen Itkosen aapista opetuksessaan, kun taas Albert Keskitalon suhtautumisesta kirjaan, kuten saamenkieliseen opetukseenkin, on erilaisia näkemyksiä.[31]

Samuli Aikio luonnehti kirjan vastaanottoa saamelaisten keskuudessa: ”1940-luvulle, jopa pitkälle 1950-lukua kirja pysyi paljon käytettynä saamelaislasten lukemistona, varsinkin kodeissa. Vähäinen kieliasun ja uuden kirjoitustavan aiheuttama huvittuneisuus vaihtui sitä mukaa tutunomaisuudeksi. Sen sijaan Paulaharjun realistiseksi ja varsin epäidealistiseksi luonnehdittava kuvitus aiheutti saamelaisten keskuudessa arvostelua ja närkästystä.”[32]

Myös Itkonen itse kuuli pettymyksekseen hiljaista kritiikkiä nimenomaan kuvituksesta. Utsjokelaisten mielestä kuvat eivät olleet kauniita; Itkosen mukaan ”he vaistosivat kuvien tekevän heistä pilkkaa. Ja tosiaankin näiden kuvien ukoissa

SABMELAŠ

OLGUSADDUJUVVOM SAMI ČUVGITUSSEÄRVI TOAIMAST

N:o 1 Toaimateäggjik *Paavo Ravila* ja *Erkki Itkonen* 25. 3. 1934

SABMELAŠ

OLGUSADDUJUVVUM SAMI ČUVGITUSSEÄRVI TOAIMAST

N:r 3-4 (43-44) Toaimateägjik *Erkki Itkonen*, *Aslak Guttorm* ja *Kalle Nickul* 23. 12. 1944

Oktanubbelogad jakkikeärdi

Sabmelaš (Saamelainen) -lehti alkoi ilmestyä vuonna 1934 vaatimattomana nelisivuisena julkaisuna. Kymmenvuotisjuhlan kunniaksi lehti sai romanttisen tunnuskuvan etusivulleen.

ja akoissa saattaa nähdä samaa enemmän tai vähemmän lievää karikointia, jota huumorin nimellä esiintyy Paulaharjun omissakin kirjoissa". Inarissakin jonkun saamelaisen kuultiin murahtelevan, että "hyvä kirja, mutta rumat kuvat".[33]

SABMELAŠ-LEHTI – KANSALLISTUNNETTA JA ARJEN KERTOMUKSIA

Alkuvuosina saamelaisten itsensä osoittama kiinnostus Lapin Sivistysseuran toimintaan oli vähäistä, vaikka sen lähtökohdaksi oli määritelty kehittää saamelaisten elinmahdollisuuksia "omaperäiseltä pohjalta", siis saamelaisten omista lähtökohdista. Eräänä syynä oli seuran sijainti kaukana Helsingissä. Saamelaisia ei toiminut seuran hallituksessa ennen vuotta 1948.[34] Jostain syystä siihen ei kuulunut esimerkiksi Johan Nuorgam, joka asui Helsingissä koko 1930-luvun alkupuolen ja toimi niin Ravilan kuin Erkki Itkosenkin kielimestarina. Ilmeisesti aika ei ollut kypsä päästää oppimatonta lappalaista päättämään saamelaisasioita pohtivan yhdistyksen asioista.

Yhteys saamelaisiin itseensä alkoi muuttua vuonna 1934, kun Lapin Sivistysseura perusti saamenkielisen *Sabmelaš*-lehden. Siitä tuli seuran huomattavin ja myös pysyvin saavutus, sillä lehti eli yli 60 vuotta. Ensimmäinen Suomen puolella perustettu lehti oli ulkoasultaan vaatimaton, sillä se pysyi nelisivuisena lehdykkänä 1950-luvun vaihteeseen saakka, jolloin se muuttui kahdeksansivuiseksi. Valokuviakin lehdessä alkoi olla vasta sotien jälkeen.

Sabmelaš-lehden avausnumeron pääkirjoituksessa yhdistyi kaksi tärkeää teemaa: hengellisyys ja saamen kielen asema. Lähtökohtana oli raamatun lause: "Kunnioita isääsi ja äitiäsi!" Pääkirjoituksen mukaan tärkein tapa noudattaa käskyä oli pitää huolta esivanhempien kielestä. Samalla tavoin kuin nämä olivat taistelleet tšuudeja vastaan, myös äidinkielen puolustajilla olivat vastassaan uuden muodon saaneet viholliset:

> Meidän aikamme on varmaan vielä vaarallisempi kuin entiset tšuudiajat. Nyt tšuudi ei tule miekka kädessä tappamaan ja hävittämään, nyt se tulee paljon viekkaammin. Se ei enää halua saamelaisen henkeä tai omaisuutta, mutta se haluaa nyt hävittää saamelaisten sukukunnan maan päältä ja tehdä saamelaisista suomalaisia, norjalaisia ja vaikka mitä. Raamatussa sanotaan, että jokaisen kielen täytyy kiittää Jumalaa, mutta kun – – saamelainen ei enää pysty kiittämään Jumalaa muuten kuin vieraalla kielellä, silloin saamen sukukunta on tehnyt suuren synnin, silloin saamelainen ei ole enää osannut kunnioittaa isäänsä ja äitiänsä.

Erkki Itkosen kirjoittama pääkirjoitus muistutti, että suomalaiset naapurit halusivat pitää huolta kielisukulaisistaan (kiella-sogalažžak). Siksi "muutamat suomalaiset Helsingissä" olivat perustaneet niin Lapin Sivistysseuran kuin saamenkielisen lehdenkin, vaikka ennakkoluuloja oli myös saamelaisten parissa. Toimittajat kehottivat saamelaisia kirjoittamaan lehteen: "Olkoon lehti niin kuin aamurusko, joka pitkän yön jälkeen osoittaa, että aurinko on nousemassa."[35]

Sabmelaš-lehti pyrki muutenkin kohottamaan saamelaisten yhteishenkeä. Siinä julkaistiin Isak Saban laatima kansallislaulu, "Sami-soga lavla", joka päättyi uhmakkaaseen huudahdukseen: "Muistakaa esivanhempien sana: Saamenmaa saamelaisille!" Lehteen sisältyi Hans Aslak Guttormin runo "Eädnikiella", jonka säkeistä ("Äidinkieli, kultakieli") tuli myöhemmin saamelaiskirjallisuuden tunnetuimpia. Avausnumero sisälsi myös Tuomo Itkosen saamennoksen Z. Topeliuksen Inarijärvestä sekä kansantarinan Laurukaisesta ja saamelaisten taistelusta vainolaisia vastaan.[36]

Ensimmäinen numero, joka pyrittiin jakamaan kaikille saamelaisille, herätti huomiota niin, että toimitus sai "paljon kauniita kirjeitä". Lehti julkaisi esimerkiksi sompiolaisen Oula Aikion kirjeen, jossa tämä korosti tarvetta valtion tukeen niin saamenkielisen koulutuksen saamiseksi kuin poronhoidonkin säilyttämiseksi. "Kyllä olisi korkea aika herättää saamelaisten sukulaistunnetta, ennen kuin kaikki Saamenmaan nuoret vieraantuvat suvustaan ja tulevat suomalaisiksi."

Lehden toiseen numeroon kirjoitti Utsjoen kesätunnelmia myös nimimerkki P.A.L. eli Pekka Lukkari, josta lehti sai vakituisen avustajan vuosikymmeniksi. Myös Hans Aslak Guttorm alkoi kirjoittaa lehteen säännöllisesti sekä omalla nimellään että nimimerkeillä, kuten A.N. M-Rottug, "Asgu" ja myöhemmin "Korsa". Jo vuonna 1935 hänen runoelmansa Saamen kansan vaiheista oli tyrkyllä julkaistavaksi lehdessä, mutta se todettiin siihen liian laajaksi. Siitä irrotettiin vain otteita, kuten "Sabmelas albmuglavla" (Saamelainen kansallislaulu). Koko teos julkaistiin vasta puoli vuosisataa myöhemmin.[37]

Isak Saban runo sai siis kilpailijoita kansallislauluksi jo 1930-luvun kuluessa. Myös Guttormin laatima "kansan eepos" kuvastaa sitä, että saamelaiset ymmärsivät tiettyjen kansallisten symbolien merkityksen yhteishengelle. Suomalaiskansallisia teoksiakin saatettiin muuttaa sopivammiksi saamelaiseen henkeen, kuten Matti Mattuksen saamennoksessa Fredrik Paciuksen *Suomen laulusta*, josta tuli *Sami lavla* eli *Saamen laulu*: "Kula movt dat juoigus kašša, / sami mana njalmist vissat / Sámi lavlaga, Sámi lavlaga!"[38] Guttorm julkaisi myös

Hämäläisten laulun käännöksen, jonka nimeksi tuli *Sami eäna* (Saamenmaa).[39]

Kolmas vakituinen saamelainen avustaja *Sabmelaš*-lehdessä oli Johan Nuorgam, joka ilmeisesti oli myös yksi sen tukipilareista Helsingin päässä, vaikka häntä ei mainittu lehden toimituskunnassa. Nuorgam avusti lehteä kirjoituksillaan, sekä uutisilla että haastatteluilla. Hänellä oli hyvät tietoverkostot, joista hän poimi uutisia erityisesti Inarin alueelta ja poronhoidosta. Hän omaksui luontevasti tavan haastatella tapaamiaan saamelaisia ajankohtaisista asioista.[40]

Nämä olivat taitoja, joita Nuorgam käytti hyväkseen myöhemmin saamelaisten omassa yhdistyksessä. *Sabmelaš*-lehden piirissä hän oppi toisenkin tärkeän taidon: kirjoittamaan saameksi. Lehden toimittajat tunnustivat jo alussa ongelmaksi sen, että he olivat suomalaisia ja tekivät virheitä saamen kielessä. Nuorgam oli heidän kielimestarinaan ja opetti elävää arkipäivän saamea, kun taas toimittajat pystyivät opettamaan uuden kirjoitustavan ja vähän toimittamisen alkeitakin.

Kirjoitustapa eli ortografia oli asia, josta toimitus sai heti palautetta ja ilmeisesti tiukkaakin arvostelua. Lapin Sivistysseuran kielimiehet olivat Ravilan kenttätutkimusten perusteella päätyneet siihen, että Norjan kirjakieli ei käynyt Suomen puolen kirjoitustavan pohjaksi. Ravila ja Erkki Itkonen kokeilivat itse laatimaansa kirjoitustapaa kahteen kohteeseen, Itkosen saamenkieliseen aapiseen ja *Sabmelaš*-lehteen.

Kieliasiaan käytännön aapistyön kautta tutustunut Tuomo Itkonen luonnehti ortografian muodollisia piirteitä: ”Siinä oli silmiinpistävintä se, että sanojen alussa k-, p- ja t-äänteet kirjoitettiin ’kovina’ suomen kielen mukaisesti, kun ne taas norjanlapissa kirjoitettiin pehmein g-, b- ja d-kirjaimin. Sen lisäksi norjanlapin kaksoiskirjain æ sai nyt muodon eä, vaikka muuten ä-kirjain ei esiinny lapin kirjakielessä.”[41]

Uusi kirjoitustapa pohjautui vanhaan Norjan puolella käytettyyn ns. Friisin ortografiaan, mutta sitä kehiteltiin Suomen puolen murteiden ja koulutuksen ehdoin. Arvostelijat olisivat halunneet, että tunturisaamea kirjoitettaisiin Suomessa samalla tavalla kuin Norjassa, olihan kyse samasta kielestä. Uudistajat vetosivat siihen, että kun Suomen kouluissa opetettiin suomen kielen kirjoittamista myös saamelaislapsille, oli järkevintä rakentaa saamen kielen kirjoitustapa sellaiseksi, että lasten oli helppo siirtyä siihen. ”Suomessa on paljon saamelaisia, jotka eivät osaa lukea Norjan-tekstiä (Tažža-preänta) siksi, että he ovat tottuneet lukemaan suomalaista tekstiä.”

Niin sanottua Lapin Sivistysseuran kirjoitustapaa alettiin kehitellä Inarin seudun tunturisaamen pohjalta. Valintaan

Utsjoen kirkkokansaa Utsjoella 1930-luvulla. TLK.

Junnas-Hannun-Hannu eli Posti-Hannu eli Hannu Mattus moottoriveneessään kuljetti postin syrjäisempiinkin paikkoihin. Valok. A. Pietinen 1939. SML.

saattoi vaikuttaa suurestikin se, että Helsingissä asuva Nuorgam, joka toimi niin Ravilan kuin Itkosenkin kielimestarina, edusti tätä kielimuotoa. Saamansa palautteen pohjalta toimitus valitteli sitä, että oli vaikea kirjoittaa kieltä, johon kaikki olisivat tyytyväisiä:

> Enontekiön saamelaiset väittävät erittäin tiukasti, että he puhuvat kaikkein selkeintä saamen kieltä, mutta samalla lailla väittävät utsjokelaisetkin. Kuka on oikeassa? Molemmat, koska Enontekiöllä ja Utsjoella puhutaan yhtä hyvää saamen kieltä, kumpikaan ei ole toistaan parempi. Mutta kun pitää kaikille kirjoittaa, sanat täytyy asetella niin, että kaikki ymmärtävät.[42]

Kirjoitustavan uudistus johti siihen, että samaa tunturisaamen kieltä kirjoitettiin eri tavoin Suomen ja Norjan puolella. Kirjoitustapoja oli itse asiassa kolme, kun Konrad Nielsen oli 1920-luvulla kehittänyt oman ortografiansa. Suuri osa Norjan saamelaista kirjallisuutta ja lehdistöä, muun muassa merkittävä hengellinen lehti *Nuorttanaste*, oli julkaistu Friisin kirjoitustavalla. Nyt sen rinnalle alkoi syntyä Lapin Sivistysseuran tavalla laadittu kirjallisuus.[43] Ortografia-asia olikin yksi niistä teemoista, jotka 1940-luvulla saivat jotkut saamelaisaktiivit äänekkäästi kannattamaan ”skandinaavisen linjan” palauttamista.

Sabmelaš-lehdestä tuli 1930-luvulla saamelaisten tärkein kanava yhteisten asioiden julkiseksi pohtimiseksi. Lehdellä oli hengellinen pohjasävy, sillä useimmat 1930-luvun lehdet sisälsivät saarnoja tai muita uskonnollisia kirjoituksia. Lehden toimittajien lisäksi kirjoittajina olivat papit, kuten Tuomo Itkonen, Erkki Vuornos ja Arvi Järventauskin. Myös saamelaiset kirjoittivat joko nimimerkeillä tai usein nimikirjaimin, kuten N. G-m, mutta myös omalla nimellä kuten Nils Länsman. Saamelaisista erityisesti Johan Nuorgam painotti saamelaisten yhtenäisen hengen merkitystä. Hän pahoitteli saamelaisten halua luopua kielestään ja esivanhempien tavoista, samalla kun moitti ”ajan henkeä”. Hänen mielestään saamelaisten piti valmistautua yhteisesti ajan muutoksiin, sillä yksimielisyys oli voimaa.[44]

Enemmän kuin tietoisena kansallishengen nostattajana, *Sabmelaš*-lehti toimi saamelaisille tiedonvälittäjänä ja kertomisen kanavana. Saamelaiset kirjeenvaihtajat, jotka käyttivät usein nimimerkkejä, kuten ”Occijokkalaš” tai ”Teänu sabmelaš”, kertoivat usein laveasti säiden kehityksestä, Tenojoen tulvimisesta, riekonpyynnin onnistumisesta ja muista arkipäivän asioista. Vähitellen lehteen alkoi tulla myös kertomuksia tai jopa kaunokirjallisia kuvauksia, joissa kerrottiin kaskuja kirjallisessa muodossa sekä enemmän tai vähemmän todenmukaisia tapauksia tietyistä henkilöistä tai mieleen painuneista tapauksista.

Lehden kirjoittajina oli vaikutusvaltaisiakin saamelaisia, kuten Fredrik Holmberg Nuorgamista (ilmeisesti nimimerkeillä tai ilman allekirjoitusta) lähes kaikissa alkuvuosien *Sabmelaš*-lehden numeroissa.[45] Myös inarinsaamea lehdessä käytettiin lähes alusta saakka. T.I. Itkonen julkaisi vanhoja keräelmiä inarinsaameksi, mutta innokkaan inarinsaamelaisen kirjoittajan lehti sai Uula Morottajasta, joka vuodesta 1935 lähtien kirjoitti lehteen vakituisesti kymmenien vuosien ajan.[46] Naisia kirjoittajien joukossa ei juuri ollut. Ensimmäisten kymmenen vuoden aikana vain nimimerkki E.P. välitti lukijoille naisten ajatuksia esimerkiksi lastenkasvatuksesta sekä Senja Guttorm lapintilojen kevättöistä.

Lapin Sivistysseura saattoi olla tyytyväinen lehden herättämään kiinnostukseen ja keskusteluun, vaikka väittelyitä ”suomalaistuttamisseuran” (suobmelaštuttinseärvi) tarkoitusperistä joskus syntyikin.[47] Lehden toimittajat pitivät seuran suurimpana ansiona sitä, että se oli Lapissa ja Suomessa onnistunut avaamaan ihmisten silmät näkemään, että saamelaiset olivat erillinen kansa: sillä oli oikeus äidinkieliseen sivistykseen sekä oikeus säilyttää omat tapansa ja elämänmuotonsa, jotka niiden esivanhemmat olivat luovuttaneet heille perintönään.[48]

Johan Nuorgamin myöhemmän mielipiteen mukaan *Sabmelaš*-lehdellä oli suuri ansio saamelaisten kansallisuustunteen syntymisessä. Hänen mielestään lehti syntyi samoihin aikoihin kuin lantalaisuus (laddelašvuohta) alkoi voimakkaasti levitä ympäri Saamenmaata.[49] Jouni Länsmanin mukaan tärkeää oli kuulla, mitä muiden saamelaisten parissa tapahtui, mutta lehti antoi yleisempääkin ymmärrystä maailman asioista ja laajensi ajattelutapaa.[50]

Iisakki Paadar kertoi myöhemmin, että hänen kotonaan Lusmaniemessä ei aiemmin juuri tunnettu muuta kirjallisuutta kuin saamenkielinen virsikirja. *Sabmelaš*-lehti aiheutti kuitenkin uudenlaisen innostuksen, etenkin kun lehden toimituskunta kiersi kylissä selvittämässä saamelaisten osoitteita toimittaakseen lehdet ilmaiseksi. Lapset hakivat lehden viiden kilometrin päästä ja usein myös lukivat sitä vanhemmille ihmisille, joille vanhasta virsikirjasta poikkeava kirjoitustapa tuotti vaikeuksia. Lapset oppivat katekeettakouluissa jonkin verran kirjoittamaan saamea, 1930-luvulta alkaen Lapin Sivistysseuran kirjoitustavalla, jonka vahvistajaksi Itkosen aapinen tuli.[51]

LAAJENEVA TOIMENKUVA

Väinö Lassila toimi Lapin Sivistysseuran puheenjohtajana vuodet 1932–1938 ja professori Jaakko Keränen hänen seuraajanaan 1939–1956. Sihteereinä toimivat Paavo Ravilan ja V.I. Mikkosen lisäksi Erkki Itkonen ja E. Mikkola, kunnes Karl Nickulista vuonna 1940 tuli seuran pitkäaikainen sihteeri (vuoteen 1970 saakka). Hallituksessa istui ensimmäisen vuosikymmenen aikana pääosin akateemista väkeä, kuten Ravila, Erkki Itkonen ja T.I. Itkonen sekä Kustaa Vilkuna, joka oli hallituksen jäsen vuosina 1935–1947.

Lapin Sivistysseuran jäsenmäärä kipusi jo ensimmäisenä vuonna sataan. Halukkuus seuran pyörittämiseen oli vähäisempää, sillä ensimmäiseen vuosikokoukseen keväällä 1933 osallistui vain kymmenen henkeä. Seura päätti liittää kokousten yhteyteen esitelmätilaisuuksia, mikä osoittautui hyväksi houkuttimeksi. Seuraavan vuosikokouksen juhlaesitelmän Lars Levi Laestadiuksen toiminnasta tiedemiehenä piti senaattori Kaarlo Castrén, ja paikalla oli 200 ihmistä. Seura nimitti Castrénin myös ensimmäiseksi kunniajäsenekseen. Vuonna 1941 kunniajäseneksi tuli norjalainen rehtori J.K. Qvigstad, lappologian *grand old man*.[52]

Huomattavaa on, että Tuomo Itkonen jättäytyi toiminnan ulkopuolelle lähes kokonaan aapishanketta lukuun ottamatta. Seuran sijainti Helsingissä saattoi olla Inarin kirkkoherralle käytännön syy, etenkin kun seuran hallituksessa toimi kaksi muuta Itkosta. Aapishankkeen valmistuttua hän näyttää muutenkin hieman väsyneen saamelaisasiassa niin, että esimerkiksi Lapin taloudellisten asioiden komiteassa hänen roolinsa – ja sitä kautta saamen kielen asema – jäi yllättävänkin pieneksi.

Itkosen etääntymistä seurasta voisi selittää myös sillä, että seuran puheenjohtaja Lassila oli Itkosen myöhempien muistelmien sanoin ”tunnettu liberaali, pasifisti, ateisti ja jumalankieltäjäin liiton puheenjohtaja”. Itkonen jatkoi puolileikillään: ”mokomankin, tosin toisaalta hyvin lupsakan miehen oli tohtori Mustakallio puuhannut Lapin Sivistysseuran puheenjohtajaksi!” Itkonen joutui kuitenkin Lassilalle kiitollisuudenvelkaan 1930-luvun lopulla, kun tämä hankki rahoituksen saamenkieliselle virsikirjalle. Valtion raha-asiain valiokunnassa myönnettiin kuulemma huvittuneina, että ”kun kerran jumalankieltäjä Lassila tulee anomaan virsikirjalle avustusta, niin kaiketi asia on niin tärkeä, että avustus täytyy myöntää”.[53]

Lapin Sivistysseuran jäsenmäärä kasvoi jo vuoteen 1937 mennessä lähes kahteensataan ja sotien jälkeen se oli 500. Saamenkielisen lehden lisäksi Lapin Sivistysseura aloitti julkaisusarjan, jossa suomenkielisten tuotteiden lisäksi kustannettiin saamenkielistä kirjallisuutta. Julkaisutoiminta oli vilkasta, sillä vuoteen 1945 mennessä se kustansi neljätoista saamelaisiin liittyvää julkaisua. Epävirallista alkua julkaisusarjalle merkitsi Mannisen kauhisteleman kansallislaulun julkaiseminen nuottipainoksena vuonna 1934.

Lapin Sivistysseura teetti 1930-luvulla myyntiin postikorttisarjan Karl Nickulin ottamista kolttakuvista. Kuvassa Ohnas-Mikolai Gauriloffin Tatjana-vaimo (o.s. Feodoroff) Mashpoikansa kanssa Jiertavarashin asuinpaikalla. TLK.

Tuomo Itkosen *Samigiel Abi*s merkittiin julkaisusarjan numeroksi 1, vaikka sen kustansikin WSOY. Seura julkaisi runsaasti hengellistä kirjallisuutta, kuten Lauri Itkosen inarinsaameksi kääntämän hartauskirjan uutena painoksena *Oađahuv tun?* (Nukutko sinä? 1937), Tuomo Itkosen laatiman *Nuottasalbmakirjin* (Nuottivirsikirja 1941) sekä U.P. Porsangerin hengelliset kirjaset *Čuorvu jiedna meäccist* (Huutava ääni korvessa 1945) ja *Ibmilii oamastuvvum eällim* (Jumalalle omistettu elämä 1947).[54]

Uutta saamelaista kaunokirjallisuutta edusti Hans Aslak Guttormin runo- ja novellikokoelma *Koccam spalli – Tivtak ja maidnasak* (Herännyt tuulispää – Runoja ja kertomuksia 1940). Kustannustyön vaivalloisuudesta kertoi se, että kokoelma oli valmiina kustannettavaksi jo vuonna 1937. Guttormilla oli pöytälaatikossaan koko joukko muitakin kaunokirjallisia teoksia, mutta kustannusvaikeuksien vuoksi hän ei saanut niitä

julki.[55] Seuran valistukselliseen julkaisulinjaan kuului saamenkielinen terveysopas *Sami nieidai ja kandai teärvasvuođaoappa* (1942). Seura osti ja jakoi saamelaisalueelle myös jäännöseriä A. Hakkaraisen saamentamasta evankeliumi- ja rukouskirjasta.[56]

Kirjoittamisen lisäksi Lapin Sivistysseura pyrki muutenkin aktivoimaan saamelaisia ”omaperäiseen” toimintaan. Vuonna 1935 se myönsi pohjoisinarilaiselle, Helsingissä asuvalle Johan Nuorgamille apurahan, jonka avulla tämä pääsi pitemmäksi aikaa pohjoiseen. Hänen tehtävänsä Pohjois-Inarissa ja Utsjoella oli ottaa selvää ”lappalaisten omiin sivistysrientoihinsa kohdistamista toivomuksista”.[57]

Kesällä 1936 tehtiin historiaa, kun Nuorgam perusti kotiseudulleen Syysjärven nuorisoseuran. Sitä voi pitää ensimmäisenä saamelaisena yhdistyksenä Suomessa, vaikka se syntyikin Lapin Sivistysseuran haaraosastona 1450 markan avustuksen turvin. Perustavaan kokoukseen osallistui kolmisenkymmentä henkeä, siis yhtä paljon kuin pääseuran ensimmäiseen kokoukseen Helsingissä. Kokouksen avasi Sammeli Valle, joka painotti saamelaisuuden säilyttämisen merkitystä. Kaisa Kangasniemi luki kirjasta ajatuksia nuorisoseurojen tehtävistä yleensä.

Uuden seuran tavoitteeksi asetettiin oman kansan sivistäminen niin, että esi-isiltä perittyä kansallisuustunnetta *(maddar-aččiin arbijuvvum albmuglaŠvuottamek)* olisi mahdollista säilyttää ja kehittää uudessa yhteiskunnassa. Puheenjohtajaksi valittiin Nuorgam itse ja varapuheenjohtajaksi Hannu Musta. Johtokuntaan kuuluivat lisäksi poromiehet Uula Högman ja Sammeli Valle sekä talollinen Matti Sarre. Sihteerinä toimi Maria Mattus, joka oli ensimmäinen ja vuoteen 1948 saakka ainoa nainen koko Lapin Sivistysseuran hallinnossa.[58]

Yhteiskokouksissa Lapin Sivistysseuran kanssa nuorisoseura totesi tärkeimmäksi tehtäväksi kerätä ja kirjata perinneja muistitietoa. Samalla kun korostettiin esivanhempien siivoutta ja nöyryyttä, pyrittiin sivistystyön avulla vastustamaan vahingollisia tapoja, kuten ”juoppoutta ja vaatteilla koreilua”. Nuorisoseuran toiminta näyttää olleen ensimmäisenä kesänä vilkasta. Se järjesti esitelmätilaisuuksia Syysjärven seudulla, jossa Nuorgamin lisäksi puhujina olivat Sammeli Valle ja Matti Mattus. Juhannuksena Inarin kirkolla järjestetyssä tilaisuudessa esitelmöivät Tuomo Itkonen ja Johan Nuorgam, joka puhui aiheista ”Nuorisoseuran vaatimukset” ja ”Kuinka voimme työskennellä kansamme hyväksi”.[59]

Vuosikertomuksessaan seura ilmoitti julkaisseensa omaa seuralehteä nimellä *Sabmi*, johon kaikki seuran jäsenet saivat kirjoittaa. Vireästä alusta huolimatta paikallisyhdistyksen toiminta näyttää tyrehtyneen heti ensimmäisenä vuonna. Syynä oli todennäköisesti Nuorgamin apurahan loppuminen, minkä jälkeen hän palasi Helsinkiin. Paikkakuntalaiset eivät olleet aktiivisia ylläpitämään yhdistyksen toimintoja.[60]

Lapin Sivistysseuran tavoitteisiin kuului myös saamelaisten nuorten tukeminen jatko- ja ammattiopinnoissa. Siihen liittyen Lassila neuvotteli lääkintöhallituksen ylijohtajan kanssa henkilökohtaisen sopimuksen, jonka mukaan saamelaissyntyisille tytöille järjestettäisiin vapaaoppilaan paikat sekä sairaanhoitaja- että kätilökouluihin.[61] Ongelmana oli saada koulutukseen oppilaita. Vasta vuonna 1940 Marit Guttorm lähti seuran avustuksella kätilöopistoon.[62]

Pyrkiessään lähettämään saamelaisnuoria seminaareihin ja ehkä kansanopistoihin seura jakoi ensimmäiset avustukset vuonna 1938 Niila Guttormille ja Petter (Pekka) Lukkarille. He olivat käyneet Ylitornion kristillistä kansanopistoa, ja Lukkari halusi lähteä seminaariin lukemaan kansakoulunopettajaksi. Guttorm haki avustusta suorittaakseen Kansanvalistusseuran kirjeopistossa raittiuspuhujan kurssin sekä keskikoulututkinnon. Heikentynyt terveys esti kuitenkin Guttormin luvut. Lukkarin kohdalla taas sota keskeytti opinnot.[63]

Saamelaisten tukemisen lisäksi seura näki tehtäväkseen levittää saamelaisista asiallista tietoa. Joukossa oli pieniä, symbolisia avauksia, kuten Lapin-aiheiset postimerkit, jotka kuitenkin jäivät haaveeksi, vaikka taiteilijat Eero Nelimarkka ja Yrjö Kari niitä jo luonnostelivat.[64] Vuosikokousten esitelmätilaisuudet olivat suosionsa takia oiva tilaisuus levittää saamelaisista asiallista tietoa suomalaisille.

Vuoden 1936 poroviikon yhteydessä Lapin Sivistysseura järjesti juhlan saamelaisten vieraiden kunniaksi. Karl Nickul piti puheen, jossa hän korosti tarvetta saamelaisten ja suomalaisten tasa-arvoisuuteen: ”Asenteemme lappalaisiin ei saa olla hyväntekeväisen säälivä, vaan heitä kansalaisina tasavertaisesti kunnioittava. Meidän pitäisi oppia näkemään heidät vanhan, heitä monessa suhteessa hienostaneen lappalaiskulttuurinsa kehityskykyisinä edustajina, joiden omalaatuisuus vaatii tunnustamista ja huomioon ottamista. Silloin me myös rohkaisemme heitä hyvin perustellussa uskossaan omiin lappalaisiin elinkeinoihinsa, lisäämme heidän itseluottamustaan ja heidän viihtyisyyttään maamme kansalaisina.”[65]

Tärkeä julkaisumuoto oli myös suomenkielisen valistus- ja tutkimuskirjoitusten sarja. Sen aloitti vihkonen *Eräs Petsamokysymys* (1935), joka käsitteli kysymystä Suonikylän julistamisesta lappalaisalueeksi. Kaupallistakin menestystä sai T.I. Itkosen ja Karl Nickulin toimittama kuvakirja *Suenjel – Kuvia kolttalappalaisten maasta* (1936), samoin kuin J.J. Mikkolan

Kolttakylän arkisto (1941), joka perustui kolttasaamelaisten hallussa oleviin Venäjän tsaarin myöntämiin suojelukirjeisiin.[66]

Vuoteen 1945 mennessä sarjassa julkaistiin neljä T.I. Itkosen tutkielmaa. Ne koskivat saamelaisten perinteisiä leikkejä ja ajanviettotapoja, vanhoja henkilönnimiä, kosinta- ja häätapoja sekä verotus- ja kauppahistoriaa. Samana vuonna ilmestyi Itkosen kirkkohistoriallinen tutkimus *Keminlapin apostolit*. Seura sai tuloja myös postikorttisarjasta, joka perustui Nickulin ottamille kolttakuville.[67]

Seura pohdiskeli 1930-luvulla sitäkin, eikö se voisi edistää ”lappalaisten kotiteollisuustuotteiden” levikkimahdollisuuksia välittämällä saamelaisten tekemiä lapinnukkeja ulkomaille, nimenomaan Yhdysvaltoihin. Se vastusti saamelaiskulttuurin hyväksikäyttöä suomalaisessa julkisuudessa ja arvosteli esimerkiksi vuonna 1938 liikkeellä olevaa ”lappalaisnäyttelyä”, jonka se katsoi olevan puhtaasti ansaitsemismielessä ja epäpätevällä tavalla järjestetty.

Kettutarhan omistaja L. Hellbergin järjestämää näyttelyä esiteltiin muinaislappalaisena kylänä, mikä oli seuran mielestä harhaanjohtavaa mainontaa: järjestäjillä ei ollut käsitystä ”minkään aikakauden lappalaisesta kylästä”. Mukana oli lähinnä ”näyttelylappalaisia”, joskin oikeita saamelaisiakin oli ainakin yritetty houkutella esiintyjiksi. Seuran mielestä se ei kuitenkaan nostanut näyttelyn arvoa, joka oli ”koko Lapin heimon arvoa alentava”. Myös porot joutuivat kärsimään alkeellisissa oloissa.

Seuran lehdistökampanja johti siihen, että keväällä 1939 näyttelyn järjestelyt oli hoidettu paremmin ”niin, ettei erikoisen räikeitä epäkohtia ole”. Joka tapauksessa Lapin Sivistysseuran mielestä saamelaisten elämää piti tehdä tunnetuksi hienotunteisesti ja kunnioituksella: ”Tuollaiset kiertelevät ’ihmistarhat’ herättävät vain sääliä esiintyjiä kohtaan”, ja taloudellista voittoa tavoiteltaessa käytettiin hyväksi ”kansamme lappalaisharrastusta”.[68]

Lapin Sivistysseuran näkyvimpiä toimintoja 1930-luvun puolivälistä lähtien oli kysymys Suonikylän julistamisesta lappalaisalueeksi, joka otettiin ensi kerran viralliseksi pääkäräksi helmikuussa 1934. (Ks. erillinen luku.) Hankkeen yhteydessä seura joutui useaan otteeseen tarkentamaan niitä määrittelyjään, joita se oli alkuvaiheissa tehnyt saamelaiskulttuurin ”omaperäisyyden tukemisesta”. Lassila totesi vuosikokouksen juhlaesitelmässään vuonna 1937:

> Kun me tahdomme edistää lappalaisten omaperäistä kehitystä, niin se merkitsee, että me tunnustamme heidän oman kulttuurinsa kelvolliseksi pohjaksi yleisinhimilliselle kehitykselle. Tämä tunnustaminen ilmaiseikseen mm. siinä, että katsomme sen kielen, jota he käyttävät keskinäisessä seurustelussa – kotona, tuntureilla ja järvillään – myös mahdolliseksi kirjallisesti viljeltäväksi. – – Lappalaiset kulkekoot kehityksen mukana, valveutuneina, tietorikkaina kansanvaltaisen maan lappalaisina kansalaisina.[69]

Kohtaaminen kentällä 1910–1944

Tulkit ja lapintuntijat

Grafiikanlehti, joka esittää Juhani Nuorgamia Seurasaaren ulkomuseon Lapin osastolla.
Piirros A.Haapala 1934. MV.

Monen saamelaisalueella toimineen merkittävän virkamiehen tai tutkijan taustalta erottuu saamelainen henkilö, jota suomalaisella on kiittäminen saamastaan syvällisestä kosketuksesta paikalliseen kulttuuriin ja sen tietämykseen. Siinä, missä virkamiesten ja tutkijoiden asiantuntemus sai huomiota ja kiitosta, nämä välittäjät eli ***kulttuuriset tulkit*** *jäivät usein nimettömiksi hahmoiksi. Tämän vakiintuneen asetelman torjumiseksi kulttuurintutkimuksessa on puhuttu Squanto-ilmiöstä, kun on haluttu korostaa kulttuurien kohtaamisen molemminpuolista luonnetta.*

Squanto oli Pohjois-Amerikan itärannikon Patuxet-intiaani, joka kohtasi uuteen maailmaan muuttaneet englantilaiset vuonna 1620 Plymouthissa, Massachusettsissa. Tulijat olisivat tuhoutuneet oudoissa oloissa ilman paikallista asiantuntemusta. He saivat kuitenkin oppaakseen intiaanin, joka puhui hyvää englantia ja auttoi heitä selviytymään ensimmäisestä ankarasta talvesta. Ristiriitaisen sävyn Squantolle antoi se, että hänen on nähty samalla edistäneen oman kulttuurinsa myöhempää tuhoa.[1]

Squanto-ilmiö oli hyvin tyypillinen eri puolilla kolonialistista maailmaa. Tulija eli uudisasukas, virkamies tai tutkija kohtasi kulttuurien rajoilla erikoislaatuisen henkilön, joka kuului alkuperäisväestöön ja pystyi avaamaan ulkopuoliselle ovia omaan kulttuuriinsa.[2] *Myös saamelaisten ja suomalaisten suhteissa squantoilla on ollut merkittävä rooli. Esimerkeinä tästä kohtaamisesta 1900-luvun alkupuoliskolla ovat suomalaisen tutkijan, kahden kirkkoherran, maanmittarin ja nimismiehen suhteet saamelaisiin "väärteihin".*

KAKSI TUTKIMUSMATKAAJAA

T.I. Itkonen oli merkittävimpiä Suomen lappologeja eli varhaisen saamelaistutkimuksen edustajia, joka tuli tunnetuksi erityisesti saamelaisten esineellisen kulttuurin sekä koltan- ja inarinkielen asiantuntijana. Päätyönsä eli kaksiosaisen *Suomen lappalaiset I–II* (1948) ja kielitieteellisen suurteoksen *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja* (1958) hän julkaisi vasta vanhoilla päivillään, mutta ne perustuivat pitkälti jo 1910-luvulta lähtien kerättyyn materiaaliin.

Itkonen oli Inarin kirkkoherran poika, joka lähti koulutielle Ouluun ja opiskeli Helsingissä suomen sukukieliä sekä suomalais-ugrilaista kansatiedettä. Nämä alat yhdistyivät jo Itkosen ensimmäisillä Kuolan matkoilla siten, että hän keräsi sekä kielinäytteitä ja kolttien kansanperinnettä että esineistöä Kansallismuseon saamelaiskokoelmia varten. Inarissa vuosia kasvaneena hän ei kenttätöihin lähtiessään tullut täysin tuntemattomaan maahan, mutta hän myös ymmärsi tukeutua paikalliseen asiantuntemukseen. Itkosen oppaaksi itään suuntautuville kenttämatkoille tuli inarinsaamelainen Nuoran-Pekka (Saijets).

Virkamiesten ja tutkijoiden käyttämistä kulttuurisista tulkeista saatetaan helposti ajatella, että he olivat sattumoisin palkattuja toimettomia miehiä, joilla oli lähinnä kyyditsijän virka. Todellisuudessa kyse oli usein omassa yhteisössäänkin erikoisesta yksilöstä ja sellaisesta kokemusmaailmasta, jota tulija ei odottaisi ”täältä” tapaavansa. Tulkilla saattoi olla samalla tavoin liikkuva tausta kuin tulijallakin, minkä takia hän pystyi ymmärtämään ulkopuolisen tarpeita ja kiinnostuksen kohteita.[3]

Nuoran-Pekkakin oli ylitellyt elämänsä aikana monenlaisia rajoja. Hän oli nuoruudessaan ollut vuosikausia soutajana Jäämerellä Norjan puolella ja tutustunut moniin eri kansallisuuksiin. Hänellä oli Nellimjärven rannassa komea punaiseksi maalattu lapintalo, jossa elintaso oli korkea. Hänellä oli ollut varaa lähettää kirjallisesti lahjakas poikansa Sammeli ensin talveksi Utsjoelle Josef Guttormin oppiin ja sitten opettajaseminaariin. Poika toimi kansakoulun opettajana etelässä odotellessaan inarinsaamenkielisen koulun perustamista, mutta kuoli varhain keuhkotautiin.

Nuoran-Pekalla oli pitkä historia myös koltankävijänä, sillä hän tunsi hyvin niin koltanmaan talot, asukkaat kuin esineistönkin. Hän oli ollut kyytimiehenä ja oppaana monilla

Nellimin talo, Pekka ja Juhani M. Saijets. Valok. T. Ii. Itkonen. MV.

Nuoran-Pekka (Saijets) esiintyi myös T. I. Itkosen valokuvissa – tässä suolaamassa kaloja 1913. MV.

Koltankävijä Nuoran-Pekka (Saijets) Nellimistä kuoli espanjantautiin 1920.
Valok. Väinö Auer 1916. MV.

Kuolan kävijöillä, muun muassa saksalaisella Julius Konietzkolla, joka oli ostanut esineitä Hampurin kansatieteellistä museota varten[4]. Taustansa ja älykkyytensä puolesta Nuoran-Pekkaa voi sanoa paikallisen tason tutkimusmatkailijaksi ja kansatieteilijäksi, jolle kirjallinen sivistys ei ollut lainkaan vierasta.

Nuoran Pekan opastuksella Itkonen lähti omille tutkimusretkilleen mukanaan jalustallinen levykamera, fonografi äänityksiä varten sekä suuri määrä muistiinpanolehtiöitä. Pekalla oli vene tai poro, kalastus- ja metsästysvälineet sekä uskomaton paikallistietämys. Hän löysi tutkijan toivomat paikat, joissa tietoa ja esineitä oli tarjolla. Fonografit ja lehtiöt täyttyivät kielinäytteistä ja tarinoista, rakennuksia koskevasta tiedosta ja muista kansatieteellisistä havainnoista. Kameran käyttäjänäkin Itkonen pyrki täydellisyyteen niin, että matkoilla otetut kuvat olivat tarkasti harkittuja otoksia.

Myös kuljetusvälineet täyttyivät tavaroista. Opas ja tutkija kehittivät kauppaneuvotteluja varten oman merkkikielensä, jonka avulla oli mahdollista tingata hinnoista ja päättää sopivasta maksusta. Itkonen oppi saamelaisen tavan käydä kauppaa – se vei aikaa ja tinkimätön kaupanteko ei käynyt laatuun. Saumattomassa yhteistyössä Pekan kanssa avulla Itkonen hankki Kansallismuseolle suuret kokoelmat pukuja, laukkuja, käsitöitä, sarvisia laukunleukoja, suopungin kieloja, petun kuorimisvälineitä, hylkeennahalla päällystettyjä suksia, ajoahkioita, valjaiden osia, värttinöitä, näätäverkkoja – ja lisäksi kokonaisia rakennuksia niliaitoista lammaspuuriin.[5]

Kaiken tämän esineistön Pekka rahtasi tienvarteen odottamaan kuljetusta Helsinkiin. Kolttamökeissä Pekka otettiin ilolla vastaan, ja nuotioilla hän juttelutti kolttia ja Itkosta saamaan jutunjuuresta kiinni. Välillä Nuoran-Pekka otti omiakin valtuuksia esimerkiksi alkamalla Itkoselle puhemieheksi. Keskinäisillä matkoilla ja asentotulilla Pekka itse osoittautui inarinsaamen kielen ja perinteen aarreaitaksi, jossa riitti kansantietoutta ja erityissanastoa. Itkosen lisäksi Nuoran-Pekka avusti esineiden keruussa myös Samuli Paulaharjua.[6]

Koltanmatkojen ansiosta Itkosesta tuli jo nuorena miehenä keskeisin saamelaisuuden asiantuntija Frans Äimän ja J.E. Rosbergin rinnalle ja jopa sijaan. Hän oli Kansallismuseon saamelaiskokoelmien suurin kartuttaja. Lisäksi hän rakensi asiantuntijan mainettaan niin matkakertomuksillaan kuin tieteellisilläkin tutkimuksilla, joita alkoi ilmestyä säännöllisesti 1910-luvulta lähtien. Itkonen toimitti myös teoksen *Inarinlappalaista kansantietoutta* (1917) yhdessä A.V. Koskimiehen kanssa, joka oli kerännyt aineistonsa 1880-luvulla. Itkonen lisäsi siihen muun muassa Uula Morottajan tarinoita.[7]

Uula Morottaja kalalla 1930-luvulla. Siida.

Viimeksi mainittu eli Leski-Antin Uula (Morottaja) toimi Nuoran-Pekan kirjurina kirjeenvaihdossa Itkosen kanssa. Sen jälkeen, kun Nuoran Pekka kuoli Inarissa jyllänneeseen Lapin ruttoon eli espanjantautiin vuonna 1920, Morottaja peri Itkosen luottomiehen roolin.[8] Morottajallakin oli monella tavoin liikkuva tausta. Isä Antin köyhyyden takia poika Uula joutui jo lapsena vieraan palvelukseen eli huutolaispojaksi. Nuorena miehenä Morottaja palveli renkinä ja työmiehenä kotiseudullaan sekä kulki töissä Norjassakin.

Kun Jäämerentietä ruvettiin rakentamaan, hän oli maantietöissä aluksi Nellimin suunnalla ja sittemmin Petsamossa. Rengintyöt vaihtuivat lopulta talon isännyydeksi Nellimin Sulkusjärvellä, kun Morottaja vuonna 1926 avioitui leskeksi jääneen Aili Sarren kanssa. Tämän mies Matin Sammeli oli kuollut espanjantautiin. Morottajasta tuli orvon lapsiperheen isäpuoli ja hän sai oman kodin. Hän toimi myös postinkantajana Sulkusjärven ja Ivalon välillä.

Erkki Itkonen – Toivo Ilmarin veli – luonnehti myöhemmin Morottajaa mieheksi, jolle oli annettu silmät nähdä ja korvat kuulla. Kiertäessään eri seuduilla nuorimies kuunteli tarkasti paikallisia kertojia ja tietäjiä niin, että hänestä tuli kielentuntija ja tarinankertoja sekä paikallisten asioiden syvällinen ymmärtäjä. Itkonen arveli, että jos mies olisi saanut käydä muutakin kuin vähän kiertokoulua ja rippikoulun, hänestä olisi voinut tulla ”tutkija, hengenmies, kirjailija tai talouselämän palvelija, niin monelle alalle hänellä riitti järkeä”.[9]

Vuonna 1927 Morottaja kuvasi: ”Täälä on näilä kuukausilla – – hälinää, kuin ollaan keskellä Atihfi-yhtiön tukkisavottaa on satoja hevosia ja miehiä ympäristöllä. Mutta ei erityistä rauhattomuutta ole ollu tähän asti. Waan nyt on tänne alkanu ilmaantua väkijuomia ja sitä tavallisesti aina pahe seuraa.”[10] Huoli inarinsaamelaisten tulevaisuudesta teki Morottajasta yhteiskunnallisenkin vaikuttajan, joka istui Inarin kunnanvaltuustossa ja eri lautakunnissa.

Morottaja toimi kielimestarina ja oppaana Itkoselle koltanmaalle suuntautuvilla retkillä 1920-luvulla. Koltanmaa oli avautunut Tarton rauhan myötä suomalaisille tutkijoille aivan uudella tavalla niin, että Suonikylässäkin tutkijoita riitti lähes tungokseen saakka. Itkoselle matka merkitsi paitsi aiemman aineiston täydentämistä myös mahdollisuutta vertailla kolttien elämän muuttumista runsaan kymmenen vuoden aikana. Itkosella oli mahdollisuus tutustua lähemmin myös Morottajaan, joka Nuoran-Pekasta poiketen oli melkein Itkosen ikätoveri. Morottajasta tuli Itkosen yhteyshenkilö, jolta hän sai sekä tietoja inarilaisten oloista että tarvittaessa apua esineiden hankkimisessa museolle.[11]

Itkosten lisäksi Morottaja toimi koltanmaan oppaana Uno Holmbergille ja A. O. Väisäselle, joista hän raportoi Itkoselle jo alkumatkasta 1926: ”Suuresti ihmetytti herroja Koltan elämä vaikka heijän vaelluksensa oli vasta alulla.” Omassa kertomuksessaan Väisänen piti Nellimin ympäristöä ”kulttuurirajana” kolttiin mennessä, kun esimerkiksi Sulkusjärvellä oli siirrytty jo ”vakavalle maanviljelyskannalle”. Morottaja yllätti Väisäsen kirjallisuuden tuntemuksellaan, sillä hän saattoi keskustella iltanuotiolla esimerkiksi Jacob Fellmanin tuotannosta.

Yhteisen retken kunniaksi Morottaja pyysi Väisästä ostamaan ja lähettämään itselleen Samuli Paulaharjun kirjan *Kolttain mailta* – ei tietenkään ilmaiseksi, vaan postijälkivaatimuksella. Väisänen suhtautui ylimielisen huvittuneesti lappalaisen oppaansa kirjallisiin harrastuksiin: ”Kunhan koltat vain eivät tiedustelisi viimeisimpiä filosofisia teoksia.”[12]

Morottajan yhteys Itkoseen jatkui kirjeenvaihtona, ja pyydettäessä hän lähetteli ”näitä vekuttimia”. Lähettämissään kirjeissä Morottaja uskaltautui käyttämään inarinsaameakin. Hän valitteli saamen kielen kirjoittamisen vaikeutta, johon pitäisi saada koulutusta, mutta hän oli koettanut sepustaa: ”Vaikka olenki aika paljon käyny kouluja, sillä olenhan 8 päivää kiertokoulussa kirjoittanut niitä kiviseen tauluun.”[13]

Suomenkielisiä lehtijuttuja Morottaja alkoi julkaista *Rovaniemi*-lehdessä, jonka asiamiehenäkin hän toimi. Erkki Itkonen houkutteli hänet 1935 inarinsaamelaiseksi kirjeenvaihtajaksi *Sabmelaš*-lehteen, jossa Morottaja seuraavina vuosikymmeninä julkaisi suuren määrän niin tarinoita kuin kantaaottavia kirjoituksiakin. Matti Morottajan sanoin Leski-Antin Uulasta tuli inarinsaamen kirjoittamisen ja kirjallisen kertomisen edelläkävijä 1900-luvulla.[14]

T. I. Itkosen inarinsaamelaisilla oppailla oli siis mielenkiintoiset taustat. He poikkesivat siitä kuvasta, joka etelän ihmisillä oli ”aidoista lappalaisista”: Nuoran-Pekka ja Leski-Antin Uula eivät olleet porosaamelaisia, vaan talollisia, jotka olivat elämässään tehneet hyvinkin sekalaisia töitä. Sen sijaan Toivo Ilmarin veljellä Tuomolla oli porosaamelainen ”tulkki”, mutta hänkin oli kaikkea muuta kuin tavallinen saamelainen.

LAPPALAISTEN GENTLEMANNI JA JÄNKÄ-AAPO

Tuomo Itkonen luki papiksi 1910-luvulla ja palasi kotiseudulleen Inariin kirkkoherraksi vuonna 1923. Hän oli Itkosen veljeksistä poliittisin hahmo sikäli, että hän teki antaumuksellista työtä saamelaisten hyväksi sekä työssään että julkisuudessa. Hän opiskeli saamen kielen ja laati saamelaislapsille aapisen, samalla kun kamppaili äidinkielisen opetuksen puolesta ja oli aloitteentekijänä Lapin Sivistysseuran perustamiseksi. Itkonen oli myös kirkkohistorian ja paikallishistorian tutkija.

Heti tultuaan valituksi kirkkoherran virkaan Itkonen tutustui porosaamelaiseen Juhani Jomppaseen, josta tuli sekä hänen renkinsä ja ajomiehensä että kielimestarinsa. Vuonna 1931 Inarissa vieraillut Sakari Pälsi kuvaili Jomppasen olevan ”oikea lappalainen, kulki oikeassa lapinpuvussa, puhui lappia pojalleen ja murti muille omituisen pehmeätä suomeaan”[15]. Pälsi näki selityksen tarpeelliseksi, koska kaikessa muussa mielessä Jomppanen oli kaikkea muuta kuin tavallisen porolappalaisen perikuva.

Jomppanen oli jo taustaltaan monikulttuurinen, sillä hänen isänsä (joka oli muuttanut Menesjärven seudulle Utsjoelta ja lienee tullut alkujaan Norjan puolelta) oli poropaimentolainen, kun taas äiti oli Inarin kalastajasaamelaisia. Isänsä tavoin Jomppanen näyttää olleen ”golgoseaibi”, liikkuvaa sorttia sekä

Sakari Pälsi vieraili Lapin matkallaan 1929 Inarissa Juhani Jomppasen luona, joka keitäytti kahvit nuotiolla. MV.

Kirkkoherra Tuomo Itkonen peskissään ja taaempana hänen oppaansa ja kielimestarinsa Juhani Jomppanen. Valok. G. Hällström 1925. VM.

henkisesti että käytännön elämässä. Tiedonhalu oli ilmennyt jo keisarivallan aikana. Kuultuaan idän suunnassa asuvista eriuskoisista heimolaisistaan, erikoisista sipulikattoisista kirkoista ja kaljuista papeista hän matkusti inarinsaamelaisen tuttavansa kanssa tutustumaan kolttasaamelaisiin, Petsamon luostariin ja munkkien elämään. [16]

Yhtä lailla tiedonhalu lienee ollut syynä Jomppasen valmiuteen osallistua vuonna 1910 ns. lappalaiskaravaanin kiertueeseen Saksassa. Puolen vuoden matkalle lähtö oli ilmeisen kiireinen ainakin siitä päätellen, että mukaan lähtenyt Juhanin vaimo oli neljännellä kuulla raskaana. Jomppanen oli johtajana 17 saamelaisen muodostamassa ryhmässä, joka esiintyi Carl Hagenbeckin järjestämissä kansatieteellisissä näytöksissä Hampurista Königsbergiin.[17]

Jomppanen itse oppi hieman saksaakin. Hän yllätti myöhemmin suomalaisia kuulijoita kertomalla omakohtaisia kokemuksia Stettinistä, Hampurista ja Berliinistä, jotka olivat kuulemma komeita kaupunkeja. Merkittävin oli kuitenkin Königsberg, jossa hänen neljäs poikansa syntyi. Yleisesti Saksanmaa oli tasaista ja ”pelkkää peltoa täynnä”, kertoili lappalainen. Vuodenajat olivat omituisia, kun kesä tuli puolta vuotta liian aikaisin. Saamelaisille oli tullut matkalla jopa hätä siitä, miten kotona pärjätään äkillisen kesän kanssa, mutta onneksi kotoa saatiin rauhoittavia viestejä talven jatkumisesta.[18]

Toki Jomppanen täytti perinteiset porosaamelaisenkin tunnusmerkit. Lehtien mukaan hän ”tiesi poroista kaiken mahdollisen” ja tunsi hyvin läntisen Inarin seitapaikat. Kun Poronjalostusyhdistys järjesti ensimmäiset poropäivät Rovaniemellä vuonna 1928, Jomppanen oli paikalla koko saamelaisalueen edustajana. Hän piti esitelmän saamelaisten poronhoidosta ja esiintyi tiedotusvälineille tottuneen poliitikon tavoin. Jomppasella oli paljon ajatuksia saamelaisalueen ja poronhoidon kehittämiseksi. Hän ehdotti jo 1920-luvun lopulla poropoliisien palkkaamista laittomuuksien vähentämiseksi.

Tuomo Itkoselle Jomppasesta tuli korvaamaton apu hänen opiskellessaan saamen kieltä. Jomppanen oli myös perhetuttava, joka osallistui mielellään Itkosen kokeiluihin, kuten maanraivausinnostukseen 1920-luvun loppupuolella. Itkonen kuvasi näitä vaiheitaan romaanissa *Sigrid ja Jänkä-Aapo* (1933), jossa Jomppanen esiintyi lähes omana itsenään Bumbas-Jussan hahmossa. Työn ohessa miehet pänttäsivät saamen kieltä, kuten Jomppanen kirjoitti Tuomon isoveljelle: ”Inarin Papin kansa täällä silloin tällöin Lapinkielen tolskamme.”[19]

Ilmeisesti myös Itkosen ”taistelu Lapista” eli saamen kielestä 1930-luvun vaihteessa sai suuria vaikutteita Jomppaselta. Jo vuonna 1928 tällä oli vahva ajatus saamenkielisen kouluopetuksen merkityksestä ja toteuttamisesta. Itkosen epäkiitollisena tehtävänä oli yrittää saada hanke läpi kouluviranomaisissa. Kun Itkonen itse lähti toteuttamaan saamenkielistä opetusta Angelin seudulle, kyytimiehenä mukana ollut Jomppanen lienee päässyt vaikuttamaan myös sisältöihin. Näinhän oli laita myös Itkosen aapistyössä, jossa Jomppanen toimi kielimestarina.

Jomppanen oli läheisessä yhteydessä myös toiseen veljeen, T.I. Itkoseen, joka oli Königsbergissä syntyneen Jouni Pieran kummisetä. Nuoran-Pekan ja Uula Morottajan tavoin Jomppanenkin osallistui museotyöhön keräämällä porosaamelaisten esineistöä Kansallismuseon kokoelmiin. Se oli Jomppaselle mieluinen tienesti.[20] Hän kävi mielellään myös esiintymässä itse. Rovaniemen poropäivien lisäksi Jomppanen matkusti perheineen ja poroineen Viipuriin maatalousnäyttelyyn vuonna 1932. Samassa yhteydessä T.I. Itkonen järjesti saamelaisesityksen Helsinkiin.

Saamansa palkkion lisäksi Jomppanen näyttää hoidelleen muitakin ”afääreitä”, kuten Tuomo totesi palkkion määrittelyn yhteydessä: ”Jos Juhani saa myyskennellä tavaroitaan, valokuviaan, ottaa ’lahjuksia’ jne, niin lienee helppo sopia palkasta.”[21] Kun Seurasaaren intendenttinä toimiva T.I. Itkonen palkkasi Juhanin sukulaistytön töihin museolle lähes puoleksi vuodeksi, Katri-äiti huolehti, että palkan voi maksaa suoraan Biritille ”käyttämättä Juhani Jomppasta välittäjänä”.[22]

Museotyönsä lisäksi Birit sai Helsingissä muutakin roolia, kuten nuori kielitieteilijän alku Erkki Itkonen totesi: ”Minä näet aion mennä foneettiselle laitokselle kokeellisfoneettisiin harjoituksiin, ja sinne täytyy itse hommata kielimestari. Ja sellaiseksi olisi Birit mitä sopivin. Kevätlukukauden kielimestareiksi saisin sitten joko isännän tai emännän – olettaen, että vielä aiot silloin ottaa Seurasaarelle lappalaisia.”[23]

Itkoset pitivät Jomppasta arvossa hänen valtavan tietämyksensä, mutta myös esiintymiskykynsä ja määrätynlaisen diplomaatin tai lähettilään asemansa takia. Tietty välimatka säilyi kuitenkin aina. Kirjoittaessaan veljelleen Viipurin poropäivien saamelaisosallistujista Tuomo Itkonen mainitsi ”professori Juhani Jomppasen” saapuvan paikalle.[24] Samalla tavoin esimerkiksi Sakari Pälsi käytti Jomppasesta ilmaisua ”lappalaisten gentlemanni”, koska hän edusti tavallaan saamelaisten aatelisia.[25]

Ilmaisut kertoivat arvonannosta ja kuvasivat Jomppasen asemaa, mutta niihin sisältyi myös ironiaa. Niiden antajat halusivat asettaa vastakkain kaksi omasta mielestään risti-

Juhani Jomppasen 50-vuotispäivä tuli huomioiduksi Suomen Kuvalehden muotokuvissa vuonna 1923.

”LENTÄVÄ LAPPALAINEN,,

Suomen Kuvalehdelle kirj. toim. ERKKI ILMARI

Matkailijat vierailivat usein Juhani Jomppasen luona, jota nimitettiin lappalaisten gentlemanniksi tai lentäväksi lappalaiseksi, kuten Erkki Ilmari Suomen Kuvalehdessä 1929.

Juhani Jomppasen perhe heinätöissä Inarin pappilassa. TLK.

riitaista käsitettä ja siten synnyttää huvittavan vaikutelman. Professori-nimikkeen lystikäs yhdistäminen oppimattomaan kansanmieheen, vieläpä lappalaiseen, teki selväksi ”kahden kerroksen” välisen jaon, joka tuntui olevan sisäsyntyinen asenne suomalaisen sivistyneistön edustajilla, jopa Itkosten kaltaisilla saamenystävillä.

Vaikka suomalaiset pitivät Jomppasta kiinnostavana erikoistapauksena ja hyödyllisenä tuttavana, vakavan poliittisen toiminnan tai kirjallisen sivistyksen piiriin oppimatonta Jomppasta ei kelpuutettu. Kun Lapin Sivistysseura perusti saamenkielisen *Sabmelaš*-lehden, jota toimittivat suomalaiset kielimiehet, Jomppanen kirjoitti ärtyneenä suomeksi T. I. Itkoselle: ”– – soppi kysyä? miksi ei minun kutsuttu siihen Lapin sivistys ja lapinkielisen sanomalehen toimitukselle. täällä kaikki sanoivat miksi ei sinun kutsuttu. sinä olisit ollu enemmän kokenu kaikkia.”[26]

MAANMITTARI JA KOLTTAIN LUOTTAMUSMIES

Kesäkuun ensimmäinen päivä 1930. Suomen maanmittaushallituksen vanhempi insinööri Karl Nickul on mittaamassa A´kkjärven ympäristöä eteläisessä Petsamossa ja saapuu kolttasaamelaisten Sverloffien kesäpaikalle. Nickul on kuullut, että 36-vuotias Huottar-Illepin Jakk (Sverloff) tuntee alueen hyvin. Niinpä hän pyytää tätä apulaisekseen maanmittaustöihin. Se on alku ainutlaatuiselle ystävyydelle, joka kasvaa ja vahvistuu vuosikymmenten mittaan tuhansien kilometrien kävely- ja venematkoilla pitkin koltta-aluetta.[27]

Käytännön luonnonelämän lisäksi Sverloff on myös perinteen tietopankki, joka tuntee vaarat ja vesistöt paikanniminineen ja kertomuksineen, kolttien historian ja luonnonkansan maailmankuvan. Hänestä tulee Nickulin kolttatuntemuksen avainhenkilö. Sverloff tutustuttaa suomalaisen maanmittausinsinöörin kulttuuriin, jota monet muut virkamiehet pitävät alkukantaisena ja kehityskelvottomana. Nickul alkaa toimia ”omanatuntona” nationalistisen Suomen julkisuudessa, jonka kolttakuva on erittäin kielteinen.

Kulttuurien kohtaamisenkin kannalta tapaus oli kuvaava. Siinä kohtasi kaksi henkilöä, jotka molemmat olivat omissa ympyröissään omalaatuisia ja erikoisia hahmoja. Sverloff oli joutunut nuorena miehenä lähtemään kotikylästään kauas etelään, kun kaikki kolttasaamelaisetkin kutsuttiin tsaarin armeijaan. Hänet koulutettiin sotilaaksi Pietarissa ja hän osallistui taisteluihin Puolan rintamalla. Sverloffista tuli tsaarin armeijan vääpeli.

Jaakko Sverloff vaimonsa Fetsin kanssa Suonikylässä 1934.
Valok. K. Nickul. MV.

Karl Nickul valokuvasi paljon Suonikylässä. Paavel Sverloffin vaimo Oijaš ja Olli Gavriloffin vaimo Uljan Suonikylässä huhtikuussa 1934. MV.

Agni nykyaikaisessa teepöydässä Sverloffien kesäkentässä Petsamon Ylä-Akkajärvellä, joka oli Suonikylän aluetta. Nickul ei halunnut vältellä myöskään ”nykyaikaisia” aiheita. MV.

Palatessaan seitsemän vuoden sotamatkalta kotikyläänsä vuonna 1921 hän huomasi joutuneensa toisen valtion kansalaiseksi. Suonikylä oli Tarton rauhassa vuonna 1920 irrotettu Venäjästä ja liitetty Suomeen. Koltan ja venäjän lisäksi hänen oli opeteltava kolmas kieli, suomi. Sota-aika oli tuonut Sverloffille uutta kykyä ja varmuutta huolehtia omasta kylästään ja kulttuuristaan. Ajan mittaan hänestä tuli Suonikylän kolttasijdin johtohahmo, joka edusti kyläänsä suhteessa viranomaisiin ja Suomen valtiovaltaan.[28]

Sverloffia ja Nickulia yhdisti kaksi asiaa: monikulttuurisuus ja sota. Molemmat olivat tottuneet toimimaan monen kielen ja kulttuurin rajoilla. Nickul oli kasvanut virolaisen isän ja Baltian saksalaisen äidin lapsena suomenkielisessä Oulussa, jossa hän kävi ruotsinkielistä koulua. Lapsena hän oppi saksan, suomen ja ruotsin. Molemmat olivat törmänneet sotaan, kansallisuuksien konfliktiin. Nickul oli ollut ensimmäisessä maailmansodassa lääkintämiehenä, mutta 1920-luvulla hänestä oli tullut vankka pasifisti. Juuri vuonna 1930, A´kkjärven kesän jälkeen, hän joutui aseistakieltäytyjänä vankilaan.[29]

Niin Sverloff kuin Nickulkin ajautuivat suomalaisen nationalismin tulilinjoille. Nickul joutui pasifistina yhteenottoon Suomen armeijan ja omavaltaisen Lapuan liikkeen kanssa. Samalla tavoin koltat joutuivat nationalistien silmätikuiksi ortodoksisuutensa ja venäläisten vaikutteidensa takia. Heidät nähtiin ”ryssinä”, alempiarvoisena pidetyn venäläisen kulttuurin tuotteina. Se tuli esiin paitsi paikallisten suomalaisten, lehtimiesten ja kirjailijoiden, myös hallintomiesten suhtautumisessa kolttiin.[30]

Ystävystyminen Sverloffin kanssa kuvasti Nickulin poikkeuksellista asennetta valtion virkamiehenä. Hänen suhtautumisensa kolttiin oli alusta lähtien demokraattinen. Insinöörinä hän käytti mielellään apuna paikallisia asiantuntijoita, ja Petsamossa hän palkkasi usein kolttia, vaikka havaitsi sen aiheuttavan kateutta ja pahansuopaista ihmettelyä suomalaisten parissa. Nickul mieltyi kolttien avuliaisuuteen, paikallistuntemukseen ja luonteeseen. He olivat sopeutuneet erämaan oloihin eivätkä purnanneet pienistä vastoinkäymisistä. ”Satoi tai paistoi, he olivat aina tyytyväisiä ja sanoivat: Hyvä näinkin päin.”[31]

Lähempi tutustuminen kolttiin vaikutti ratkaisevasti Nickulin näkemyksiin Petsamon alueen ”kulttuurisesta kartasta”. Hän alkoi ymmärtää, että hän ei ollut kartoittamassa tyhjää erämaata, kuten monet kollegat asian näkivät. Seutu oli tuntematonta vain uusille tulijoille. Koltat olivat asuneet alueita satoja vuosia ja heillä oli uskomattoman tarkka tietous ympäristöstään. Nickulin kartoitustyö Petsamon sisäosissa perustui pitkälti kolttien paikannimistöön ja perinnetietoon, joiden pohjalta uusi kolmiomittausverkosto voitiin sijoittaa vanhoihin, erittäin ylimalkaisiin ja virheellisiin karttoihin.

Ongelma kolttanimistön suhteen uudessa suomalaisessa yhteiskunnassa oli se, että paikannimet olivat koltaksi, eikä suomalaisilla ollut tietoa niiden järjestelmistä. Seurauksena oli se, että suomalaiset omaksuivat hyvin vahvan käsityksen erämaiden asumattomuudesta. Heidän mukaansa kolttain alueella oli hyvän vähän nimiä ja nekin todistivat mielikuvituksen puutetta. Niinpä suomalaiset erityisesti Paatsjoen ja Petsamojoen alueilla nimesivät seudut kokonaan uudelleen sitä mukaa kuin ne tulivat tutummiksi.

Nickulin artikkeli ”Petsamon eteläosan koltankieliset paikannimet kartografiselta kannalta” maantieteilijöiden *Fennia*-julkaisussa vuonna 1934 oli huomattava kulttuuripoliittinen kannanotto tutkijalta. Siinä hän korosti kolttasaamelaisten perinteisen maankäytön ja paikallistiedon merkitystä, keskusteltiinpa sitten alueen kartoittamisesta tai laajemmin suomalaisten oikeutuksesta ”erämaiden” hallintaan.[32]

Monissa julkisissa kirjoituksissaan Nickul arvosteli suomalaisten ”siirtomaa-ajattelua”. Ensimmäisen julkisen taistelunsa hän kävi kirjailijakenraali K.M. Walleniuksen teoksen *Ihmismetsästäjiä ja erämiehiä* (1933) tiimoilta, jonka kolttakuvausta hän piti ymmärtämättömänä ja militaristisena. Hän pyrki vaikuttamaan suomalaisten kolttakuvaan kirjoittamalla yleistajuisia artikkeleita niin suurelle yleisölle kuin Petsamon matkailijoillekin, joita hän saattoi evästää jo artikkelin otsikossa: ”Lapinkävijät, kunnioittakaa lappalaisten ominaislaatua!”[33]

Sverloffin kanssa Nickul vaelsi kymmeniä kertoja läpi koko koltta-alueen. Yhteisillä erämaataipaleilla Sverloff kertoi mielellään tarinoita, joihin liittyi tärkeitä opetuksia historiasta, luonnontuntemuksesta ja elämänfilosofiasta. Tarinat olivat tapa muistaa ihmisiä ja tapauksia. Matkoilla oppimaansa perinnettä, historiaa ja elämännäkemystä Nickul purki kirjoittamalla koko loppuelämänsä.

Vuosina 1929–1939 Nickul teki Suonikylään 14 matkaa ja viipyi siellä yhteensä 20 kuukautta. Suurin merkitys, joka Nickulin läheisellä suhteella kolttiin tuli olemaan koko hänen julkaisutoiminnalleen, oli tutustuminen perinteiseen kolttayhteiskuntaan, sijd-järjestelmään. Se oli vuotuiskiertoon perustuva elämänmuoto, jossa asuinpaikkaa muuteltiin vuoden mittaan elinkeinojen mukaan ja jossa talveksi kokoonnuttiin yhteiseen talvikylään.

Kyseessä oli tieteellisestikin kiinnostava tapaus, sillä siidajärjestelmä ei ollut säilynyt elävänä muualla kuin Suonikylässä. Maantieteilijä Väinö Tanner oli ennen Nickulia luonut vankan pohjan kolttasijdin tutkimukselle. Erityisesti 1930-luvulle Suonikylään virtasi kansatieteilijöitä tutkimaan erikoista yhteiskuntamuotoa, jota esimerkiksi Kustaa Vilkuna piti aikansa teorioiden pohjalta myös suomalaisen yhteiskunnan ”alkumuotona”. Nickulin mielenkiinto suuntautui siihen, miten Suonikylän koltat olivat lapinkyläjärjestelmänsä avulla pystyneet sopeutumaan luonnonympäristöönsä mahdollisimman järkevällä ja monipuolisella tavalla.[34]

Käytännön kolttapolitiikassa, esimerkiksi Suonikylän suojeluhankkeessa, Sverloff ja Nickul muodostivat vaikuttajakaksikon, jossa kummallakin oli oma selkeä roolinsa. Sverloff oli ennen kaikkea oman heimonsa suojelija, joka vääpelin koulutuksella pystyi pitämään suonikyläläiset suhteellisen yhtenäisinä ja kehitti luovia ratkaisuja murrosaikoina. Hänen toimintansa loi vankan taustatuen Nickulin toiminnalle viranomaisten kanssa ja suomalaisessa julkisuudessa, jossa erityisesti paikallistason ja Lapin maakuntatason vastustus oli näkyvää.

Maaherra Kaarlo Hillilän johtaman kokouksen keväällä 1938 toivottiin edistävän Suonikylän suojeluhanketta, mutta Lapin lääninhallitus asettui lopulta suunnitelmaa vastaan. Nickul purki kokouksen yhteydessä saadun aineiston vuosikymmentä myöhemmin englanninkielisessä julkaisussaan.[35] Samana keväänä Nickul oli avustajana myös Kustaa Vilkunan ja Eino Mäkisen tekemässä dokumentissa *Suonikylän talvielämää*, josta tuli kansatieteellisen elokuvan klassikko.[36]

Nickul, joka asui talvet Helsingissä, pysyi selvillä Suonikylän asioista kirjeenvaihdon kautta, jota hän hoiti niin Jaakon ja muiden kolttien kuin Suonikylän opettajienkin kanssa. Välittömyydestä huolimatta Nickulin ja Sverloffin välit pysyivät kunnioittavan muodollisina. ”Herra Maisteri” muuttui Jaakon kirjeissä vasta vuosien mittaan tuttavallisemmin ”Maisteriksi”, ja ”Kalleksi” Jaakko alkoi puhutella häntä vasta 1930-luvun loppupuolella, luultavasti Nickulin vaimon ansiosta.[37]

Suonikylässä Nickul asui aina mieluimmin Sverloffin luona. Pitemmistä jaksoista hän maksoi pientä vuokraa, samoin majoittaessaan Jaakon ja vaimonsa Fetsin peräkamariin

muita tutkijoita. Hän pyrki huolehtimaan siitä, että Fetsille ei koituisi liikaa työtä. Vastapalveluksena vieraanvaraisuudesta Nickul pyrki järjestämään Sverloffeille etelästä kaikkea tarvittavaa talousastioista alkaen. Näiden lapsille hän toimitti Helsingistä mieluisia lahjoja.

Helmikuussa 1939 Jaakko ja Fetsi tulivat kahdeksi viikoksi Helsinkiin vierailulle Nickulien luo. Nämä näyttivät kaukaisille vieraille kaupunkia ja omaa elämänympäristöään. Sverloffit saivat pääkaupungissa osakseen jo tutuksi käynyttä huomiota. T.I. Itkonen riensi paikalle täydentääkseen koltansaamen sanakirjaansa. Jaakko kertoi tarinoita ja lauloi kieli-instituutin gramofonilevylle.[38]

”TÄMÄ ON AINOASTI ILMAISU, VAAN EI SUINKAAN MIKÄÄN MÄÄRITELMÄ”

Voisi kuvitella, että Lapin virkamiehistöllä oli yleisenä haluna ja pyrkimyksenä solmia lähempiä suhteita saamelaisiin kanta-asukkaisiin. Näin ei kuitenkaan aina ollut. Jotkut suomalaisen sivistyneistön jäsenet eivät taustansa takia ehkä halunneet tai kyenneet lähestymään luontevasti ”kansaa”. Esimerkiksi kirkkoherra Juhani Aholan suhde saamelaisiin näyttää jääneen varsin kaukaiseksi. Toiset suhtautuivat siihen ylimielisesti, mikä näkyi myös saamelaisten vasta-asenteissa. Uudet, innokkaat virkamiehet saattoivat törmätä suomalaisen lähiympäristönsä vastahankaisiin asenteisiin. Näin näyttää käyneen nuorelle Erkki Vuornokselle.

Vuornoksesta tuli yksi pitkäaikaisimmista kirkkoherroista Utsjoella, sillä hänen kautensa kesti 14 vuotta (1930–1944). Hän oli pidetty pappi, joka vuonna 1938 kertoi paikkakunnalla vierailleelle toimittajalle: ”Pelkään kohta jo itsekin lappalaistuvani.” Kirkkoherra käytti lapinpukua ja puhui saamea: ”Täällähän oppii sen pakosta, kun ei ympärillään paljon muuta kuulekaan. Sitä paitsi olen henkilökohtaisesti kiinnostunut tähän saamien kieleen ja harrastanut sitä silloin kun aikaa on riittänyt”[39] Aivan omin nokkinensa Vuornos ei saamelaistietämystään saanut. Siihen vaikutti kovasti ystävyyssuhde vanhaan katekeettaan N.W. Holmbergiin Tenolla.

Vuornos oli piispa J.R. Koskimiehen veljenpoika, joka valmistumisensa jälkeen sai ensimmäisen pestinsä Enontekiön papiksi vuonna 1925. Hän mieltyi Lappiin ja saamelaisiin, jotka olivat ”hauskoja luonnonlapsia, parhaimmistoa seurakuntalaisista”. Pesti jäi lyhyeksi, sillä T.W. Tapionlinnan tultua seuraavana vuonna vakituiseen virkaan Enontekiöllä, Vuornos siirtyi Muonioon. Hän solmi hyvät välit seudun lestadiolaisiin.[40]

VELJESTEN VÄLIT

Holmbergin veljekset Nils Wilhelm ja Fredrik muodostivat vielä 1930-luvulla Utsjoen suuren kaksikon. Heidän välinsä olivat kuitenkin viileät tai suorastaan jääkylmät, jos on uskominen nimismiehenä 1920-luvun lopulla toimineen E. N. Mannisen kuvauksia. Fredrik väisteli isoveljeään tietoisesti ja moitti hänen tekemisiään, kun taas Nils Wilhelm saattoi suomalaista kirkkoherraa tulkatessaankin piikitellä herastuomaria: ”Se, että hän veljensä – – syntiluetteloon viittaili ja vihaisesti alas julmisteli, siitä ei sen enempää.”

Manninen totesi: ”Niin oli jatkunut kiista ja kilvoittelu vuosikymmenet. Markkinassa kirkkopyhien aikana, milloin veljekset tahtomattaan sattuivat yht'aikaa pappilan vieraspöydän ääreen, he puhuivat kumpikin vain isännälle ja sitä tietä toisilleen, ikään kuin eivät olisi ymmärtäneet ensinkään toistensa kieltä. Nimismiehen luona taas kahvisteltaessa he käyttivät nimismiestä itseänsä tulkkina, toinen hurskain, toinen lakituvasta tuoduin ankarin silmäyksin seinän seutuja ja katon rajauksia tarkastellen. Koko pitäjä tiesi, osa toistakin pitäjää, millaiset olivat näitten arvovaltaisten veljesten välit.”

Veljekset kuolivat vuonna 1937 viikon välein, ensin nuorempi veli ja sitten vanhempi. Kertomuksessaan ”Aapram ja Antaras” (1940) Manninen kertoi oman versionsa salanimien suojassa, mutta tunnistettavasti. Traaginen tarina päätyy kuolemaa tekeviin veljeksiin, jotka eivät pysty antamaan toisilleen anteeksi, vaikka molemmilla olisi siihen halu. Kumpikin sattuu aloittamaan sen väärällä hetkellä tai väärillä sanoilla. Niinpä sovituksen ja anteeksiannon sanat jäävät lausumatta.

Kirkkoherra Erkki Vuornos käytti saamenpukua ja saarnasi myös lestadiolaisseuroissa. Valok. Antti Hämäläinen. SKS.

Alumiinirunkoinen vesitaso on laskeutunut Mantojärven rantaan vuonna 1937 ehkä sairaustapauksen johdosta. Vas. Johan Högman, raskaana oleva Anni Aikio, Olavi Holmberg ja suomalainen lääkäri. Oik. kirkkoherra Erkki Vuornos sylissään poikansa Tuomas, edessä tytär Anna-Liisa sekä pappilan piika Elli Lukkari ja Jouni Helander. Siida.

Nuoren papin haaveena oli ollut päästä lähetystyöhön Inkeriin, mutta Lapin vuoden synnyttivät halun päästä takaisin saamelaisalueelle. Vuosikymmenen lopulla, kun piispalle tuli tieto kirkkoherran Aholan aikeista lähteä Utsjoelta, Vuornos alkoi elätellä toiveita pääsystä maan pohjoisimpaan kuntaan. Siellä olisi Enontekiön tavoin mahdollisuus tavoittaa erämaan yksinäisyys ja erämaan kansa, joka oli ”niin nöyrää, ja kiitollisena ottaa vastaan huonommankin puheen”. Keväällä 1930 Vuornos siirtyi Utsjoen kirkkoherraksi.[41]

Enontekiöllä ja Muoniossa Vuornos oli työskennellyt pääasiassa suomalaisten kanssa ja vain vieraillut porosaamelaisten luona lyhyillä saarnamatkoilla. Utsjoella Vuornoksen työtovereina oli pääasiassa saamelaisia, mutta yhteistä Muonioon oli lestadiolainen usko. Suomalaisista virkaveljistä Vuornoksen suhde nimismies E. N. Manniseen ei näytä muotoutuneen erityisen läheiseksi, pikemminkin päinvastoin. Manninen suhtautui nuoreen kirkkoherraan hieman ylenkatseellisesti, pitihän hän romanttisena haihatteluna esimerkiksi tämän halua opetella saamen kieli. Myös toinen suomalainen kollega eli katekeetta Albert Keskitalo oli sen verran suomenmielinen, että välit kirkkoherraan jäivät etäisiksi.

Vuornos ystävystyi paremmin Vanhan Koulumiehen eli entisen katekeetan N.W. Holmbergin kanssa, joka toimi sekä kirkkoherran ajomiehenä että tulkkina Ala-Tenolla. Kirkkoherra pyyteli aluksi molemmilta Holmbergin veljeksiltä neuvoja viranhoidon ja pappilan elämän järjestämiseksi. Sopivan piian löytämisestä pappilaan käytiin niin tarkka neuvottelu kirjeitse vanhan koulumiehen ja kirkkoherran välillä, että se tiesi säännöllisen kirjeenvaihdon alkamista. Piiaksi tuli lopulta Holmbergin pojantytär Ella.[42]

Nils Wilhelmin halua tulla uuden kirkkoherran ”väärtiksi” lienee lisännyt aluksi kilpailutilanne veljen, herastuomari Fredrikin, kanssa. Kirkkoherralla oli Nuorgamiin tullessaan kaksi vaihtoehtoa yöpaikaksi, kummankin Holmbergin koti. Molemmat houkuttelivat tulijaa omalle puolelleen. Niinpä Vanha Katekeetta saattoi kirjoittaa: ”Kun Kirkkoherra viimeksi täällä oltuaan oli naapuritalossa, niin nyt sopinee tulla meille. Mielihyvällä otamme vastaan, jos sopii tulla, ja jos sopii tyytyä siihen jo ennestään tunnettuun kaikinpuolin yksinkertaiseen elämään.”[43] Aina kuullessaan kirkkoherran matkasta Vanha Katekeetta kiirehti tiedustelemaan:

> Kuin nyt taas menivät ne kovat pakkaset ohi, niin luulisin, että Kirkkoherra tarkenemisen puolesta voisi kuluttaa täällä meillä yhden yön. Me pyytäisimme jos Kirkkoherra voisi olla ystävällinen ja tullessaan Nuorgamiin ajaisi suoraapäätä meille. Se on sen takia ehkä mukavampi, jos aika alkaa mennä myöhäseksi, että ei kulu enää muualla hukkaan. Kunnioittaen N.W. Holmberg.

Kirkkoherran yöpymispaikka Nuorgamissa vakiintui vähitellen ja hän saattoi merkitä kirjeen alalaitaan: ”Menty, ilta(saa)rna pidetty N.W. Holmbergin luona ja oltu yötä.” Vastavuoroisesti Holmberg yöpyi pappilassa kirkonkylällä käydessään.

Suhde vanhan katekeetan kanssa alkoi syventyä yhteisten seurakuntamatkojen aikana ystävyydeksi. Kirjeenvaihto keskittyi käytännöllisiin asioihin, mutta siitä käy selville, että miehet ehtivät matkoillaan keskustelemaan runsaasti niin hengellisistä kuin saamelaisuuteenkin liittyvistä asioista. Vanha Koulumies säilytti kunnioittavan välimatkan kirkkoherraan, jota hän puhutteli lähes aina hän-muodossa tai kirkkoherraksi ja käytti vain joskus arastellen Te/sinä-muotoa.[44]

Holmberg toimi kirkkoherran yhdyssiteenä Norjaan, josta hän toimitti elintarvikkeita perheelle, leluja lapsille ja tarvittaessa uuden kirkonkellon seurakunnalle. Hän huolehti pappilanväen hyvinvoinnista järjestellessään elintarvikeasioita Norjan kaupoissa: ”Mihinkään jauhokauppaan en osaa vielä ryhtyä kirjeittenne perusteella, sillä ettehän te Hyvät ihmiset tule toimeen ilman ruisjauhoja.” Hän toi pappilaan niin appelsiineja kuin peskinahkojakin, jotta perhe viihtyisi. Hän toimitteli Norjasta lääkkeitä, joita ei saanut Ivalosta, kun siellä ei ymmärretty norjalaisen lääkärin merkintöjä – lähin lääkärihän oli Vesisaaressa Norjan puolella.[45]

Holmberg hoiti tarvittavat yhteydet Norjan puolen Pulmangin kirkkoherraan, mutta huolehti myös vastavuoroisista järjestelyistä: ”Kun Uuniemen pappi on kuuluttanut Jlan palvelusta Polmakin kirkkoon tämän kuun 28 p:si, sentähden oli hän, niin kuin muukin yleisö täällä sitä mieltä, että meidän Kirkkoherra ei saapuisi samaksi pyhäksi Nuorgamiin, sillä se vähentäisi kummaltakin kuulijoita. Tämä on ainoasti ilmaisu siitä, vaan ei suinkaan mikään määritelmä.” Hän ehdotteli kirkkoherralle sopivia aikoja, ”vaikka enhän minä ole määrääjä”.[46]

Kirkkoherraa ja vanhaa katekeettaa yhdisti myös Utsjoella vuosina 1931–1932 syntynyt skandaali, jossa ”uutta” (siis viitisentoista vuotta virassa ollutta) katekeettaa, Albert Keskitaloa, epäiltiin aviottoman lapsen isäksi. Nils Wilhelm asettui Vuornoksen puolelle, joka virkansakin puolesta pyrki keräämään todistusaineistoa Keskitaloa vastaan. Fredrik Holmberg taas näyttää asettuneen Keskitalon puolelle.[47] Tämäkin riita kärjisti Holmbergin veljesten keskinäisiä välejä.

Kirkkoherra käytti seurakuntaa kiertäessään kahta tulkkia. Outakosken koululla toimitettuja jumalanpalveluksia tulkkasi opettaja Josef Guttorm, joka oli myös kirkkoneuvoston ja -valtuuston jäsen. Se, että Ylä-Tenolla tarvittiin tulkkausta ummikkosaamelaisten takia, tuli selväksi useaan otteeseen 1930-luvulla, muun muassa Lapin komitean vierailun yhteydessä. Sen sijaan Holmbergin maininta siitä, että ”Nuorgamissakin tarvitaan tulkkia suurimman osan takia”, kertoi siitä, että suomen kielen taito ei ollut itsestäänselvyys Ala-Tenollakaan.

Kyse saattoi olla myös tulkin tarpeen korostamisesta. Tukeutuminen Guttormin ja erityisesti Holmbergin ystävälliseen apuun näyttää saattaneen Vuornoksen hieman hankalaan tilanteeseen saamen kielen suhteen. Hän halusi opiskella saamen kielen itse, mutta ei halunnut luopua tulkkien avusta. Vielä ensimmäisenä vuonna Vuornos totesi ymmärtävänsä esimerkiksi saamenkielistä uskonnonopetusta Outakosken koululla vain vaillinaisesti. Ennen ensimmäistä piispantarkastusta hän kuitenkin rohkaistui muutaman kerran jopa saarnaamaan saameksi.

Tulkin käyttö tuntui kuitenkin paremmalta vaihtoehdolta, kun seurakunta ymmärsi saarnoja paremmin ja kirkkoherra sai tehdä yhteistyötä kahden kielimestarin kanssa. Piispantarkastuksessa vuonna 1932 virkaansa vihittävä kirkkoherra esitti mielenkiintoisen toivomuksen tulkin palkkaamisesta seurakuntaan. Se, oliko aloite kirkkoherran itsensä vai seurakunnan, ei käy selville. Piispan kanta oli kielteinen: ”Tarkastaja lausui, että nykyinen kirkkoherra, samoin kuin entisetkin, pian saarnaa lapinkielellä. Seurakunnan toimielimet pitänevät asian eteenpäinviemisen osanaan.”

Piispa Koskimies ei ehkä halunnut antaa veljenpojalleen erivapauksia, mutta hän piti myös johdonmukaista linjaa kirkkoherrojen kielitaidon suhteen. Se tuli esille lopputarkastuksessa, kun piispa totesi: ”Tulkin otto tietää, ettei kielelle anneta itsenäistä merkitystä. Jos seurakunta haluaa, voi se tietysti tehdä alotteen. En kuitenkaan osaa tässä luvata mitään. Aina piispa Johanssonista alkaen on yleisenä harrastuksena ollut, että virkamiehistön itsensä tulisi oppia lappia.”[48]

Vuornos rohkaistui sittemmin käyttämään saamen kieltä niin, että pystyi esimerkiksi seuroissa sujuvasti keskustelemaan seurakuntalaisten kanssa näiden äidinkielellä. Saarnoissaan hän halusi käyttää tulkkia niin kauan kuin Holmberg ja Guttorm olivat voimissaan. Holmberg oli jo vanha mies, joka vuonna 1933 juoksevien asioiden perään kirjoitti: ”Olen tänään 75 vuotias.” Hän saattoi kuitata kirjeensäkin: ”Soitan perjantaina jos elän.”[49]

Keväällä 1935 vanhalta katekeetalta alkoi murtua terveys niin että kirjoittaminenkin tuotti joskus vaikeuksia. Kesän tullen hän oli taas ”jaksanut hiljolleen”, mutta elämä hidastui. Yhteydet kirkkoherraan katkeilivat uusista puhelinlinjoista huolimatta, tai ehkä niiden takia: ”kun olen laiska puhumaan puhelimessa, niin sentähden joku rivi”, Holmberg kirjoitti. Huonosta terveydestä huolimatta hän kuljetti vielä elintarvikkeita Norjasta.[50]

Vuornoksen ilmoitettua perheenlisäyksestä Holmberg lähetti viestin: ”Kyllä oli kovin hauska saada kuulla Teistä. Olemme muorin kanssa usein Teitä muistaneet. Viime viikolla yhtenä yönä näjin Teitä unessa; sekä miten Anna-Liisa ja Pekka juoksevat peräkkäin ja pikkupoika kulkee konttaamalla niiden jälessä. Sanoin sitten aamulla, että nyt on Teitäkin 5 henkinen perhe.”[51]

Nils Wilhelm Holmberg kuoli vuonna 1937, vain muutamia viikkoja veljensä Fredrikin jälkeen. Vuornos vietti Utsjoella vielä seitsemän vuotta. Nilla Outakoski luonnehti myöhemmin Vuornosta papiksi, jonka vuorovaikutus saamelaisten kanssa kehkeytyi syvälliseksi. Hän osasi kieltä, käytti lapinpukua virantoimituksessa ja saarnasi lestadiolaisseuroissakin, jotka olivat ”laulultaan kokonaan ja saarnaltaan vähintään puoleksi saamenkielisiä”. Sota-aikana Vuornos toimi Utsjoen suojeluskunnan päällikkönä, kunnes huhtikuussa 1944 koko perhe muutti Lahteen lasten koulunkäynnin takia.[52]

IIJÄRVEN TIETONIEKKA JA ”PUORRE TUOKTÄR”

Viimeaikaisessa tutkimuksessa on korostettu, että virkamiesten ja tutkijoiden työ esimerkiksi siirtomaissa perustui ”squantojen” olemassaoloon. Onnistuneen matkan outoon tai jopa vihamieliseen maahan teki mahdolliseksi kehittynyt verkosto oppaita, apulaisia, palvelijoita, kantajia ja huoltohenkilöstöä. Nämä eivät kuitenkaan yleensä saaneet sitä asemaa yksilöinä ja ”niminä”, joka ulkopuolisella tulijalla oli. Ei-valkoisen ihmisen oli paljon hankalampi tulla sankarilliseksi tutkimusmatkailijaksi, kulttuurin tulkiksi tai tieteelliseksi asiantuntijaksi.[53] Vaikka tulijoiden menestys perustui usein paikallisten oppaiden tietämykseen ja apuun, näitä ei tehty näkyviksi, kun tuloksista puhuttiin.

Tässä suhteessa kiinnostavimpia tutkijoiden käyttämiä kielimestareita oli Johan Nuorgam. Hän oli porosaamelaisen poika Iijärveltä, joka oli hänen lapsuudessaan vankkaa saamenkielistä seutua. Ensimmäisen suomalaiseen pukuun puetun miehen Nuorgam kertoi nähneensä kymmenvuotiaa-

Kansan Kuvalehti vieraili Seurasaaren saamelaisosastolla 1932. Vahtimestari Nuorgam oli kuulemma ”uhkaavasti suomalaisen näköinen”. Seurasaaresta Nuorgam lienee saanut ajatuksen Inarin saamelaisen ulkomuseon toteuttamiseksi 1950-luvun lopulla.

Johan Nuorgam toimi Inarin matkailumajan turistioppaana vuonna 1935, kun Aarne Pietinen otti hänestä kuvan taiteellista sommitelmaa varten. SML.

na, siis vuoden 1920 paikkeilla, ”ja se oli hänestä silloin suuri ihme”. Suomen kielen hän kertoi oppineensa 13-vuotiaana, mutta vielä aikuisenakin suomalaisten parissa hänen piti ”ajatella lapiksi ennen kuin jotakin sanoo”.[54]

Nuorimies loukkasi 1930-luvun vaihteessa pahasti silmänsä poro-onnettomuudessa. Vanha professori Frans Äimä, joka oli kiinnittänyt huomiota hänen ilmeiseen lahjakkuuteensa niin kielen kuin perinteenkin taitajana, kutsui hänet Helsinkiin saamaan hoitoa silmäkirurgilta, samalla kun hän itse sai pysyvän kielimestarin. Kun hoito pitkittyi eikä Nuorgamilla muutenkaan ollut palaaminen porohommiin, hän jäi pääkaupunkiin yhteensä viideksi vuodeksi.[55]

Äimän lisäksi muutkin tutkijat olivat innostuneita nuoren miehen laajasta kieliopin tuntemuksesta ja sanarikkaudesta, mutta huomasivat hänellä olevan myös pohjattomasti tietoa saamelaisten elämäntavasta ja uskomuksista. Vuonna 1932 Nuorgam kierteli kielentutkija Paavo Ravilan kanssa kokoamassa kielinäytteitä Inarin seudulla ja erityisesti Iijärvellä, jossa he asuivat Nuorgamin kotona. T.I. Itkosen toivomuksesta miehet toimittivat esineistöä Kansallismuseoon. ”Puorre Tuoktär” eli Itkonen sai suomenkielisiä väliaikatietoja: ”Ravila sanoi, että muuten se kyllä olis ollut hyvä. Mutta kun täit ovat ruveneet komunistiksi, kuin hänen niskassa oli joka aamu suuri punanen täi, siis tulipunanen.”[56]

Ravilan lähdettyä Nuorgam jäi pohjoiseen palkisen rengiksi. Hän jatkoi keräystyötä ja toimitti ”herra tohtorille” koko joukon tavaroita, joista osan hän osti omilla rahoillaankin saadakseen mahdolliset korvaukset myöhemmin. Kentältä

tuli viestejä kaikenlaisilla ilmoilla: ”Nyt kuin oli pakkanen ja muste oli jäätynyt niin kirjoitin ensin kosmuskynällä, sillä aika kuin Martti Saijets lämmitteli mustetta. Suoka anteksi että niin tuli tehtyä.”[57]

Kesäksi Nuorgam palasi Helsinkiin, jossa Itkonen järjesti hänelle töitä Seurasaaren ulkomuseon Lapinosastolta vahtimestarina ja esittelijänä. Kun osastoa uhkasi sulkeminen ja Nuorgamia työttömyys[58], tutkijat järjestivät muita töitä, kuten *Uusi Suomi* vuonna 1934 kuvasi: ”Yliopiston foneettinen laitos on pienessä, ränsistyneen näköisessä kivitalossa Hallitus- ja Fabianinkadun kulmassa. Sen vahtimestarina ja samalla lapinkielen mestarina toimii nyt nuori lappalainen Juhani Nuorgam, jonka läsnäolosta ja taidosta on paljon etua lapinkielen opiskelijoille ja tutkijoille.”[59]

Nuorgamilla lienee ollut osuutensa Ravilan kehittelemässä ns. Lapin Sivistysseuran kirjoitustavassa, joka tuli käyttöön vuonna 1934 ja joka perustui Nuorgamin edustamalle murteelle. Nuorgam luonnehti julkisuudessa sen nojaavan suomalaiseen oikeinkirjoitukseen ja käyttävän lapinkielen puuttuvien sanojen vastikkeena suomalaisia lappalaisessa muodossa. Hän kannatti uutta kirjoitustapaa siksi, että saamelaiset pystyivät sen avulla lukemaan kieltään helpommin kuin norjalaista kirjoitustapaa noudattaen.[60]

Nuorgamia kaavailtiin perusteilla olevan *Sabmelaš*-lehden päätoimittajaksi, mutta suomalaiset kielimiehet päättivät kuitenkin toimia sellaisina itse. Kynnyskysymykseksi koitui ehkä Nuorgamin tottumattomuus kirjalliseen ilmaisuun, mutta mukana saattoi olla yleisempääkin epäluottamusta oppimattoman lappalaisen kykyyn toimia vastuullisesti. Tähän viittaa sekin, että Nuorgamia ei pyydetty edes Lapin Sivistysseuran hallitukseen, joka toimi hänen oman heimonsa ja kulttuurinsa kehittämiseksi.

Lapin Sivistysseuran ja *Sabmelaš*-lehden avustajana Nuorgam sai toimia mielin määrin. Hän käänsi suomalaisten tekstejä, tarkisti kielimiesten kirjoituksia sekä kirjoitti itsekin. Samalla hän oppi hyvin Lapin Sivistysseuran kirjoitustavan. Ravilan ja Itkosen tarkastaessa Tuomo Itkosen saamenkielisen aapisen kirjoitusasua Nuorgam toimi äidinkielisenä kielimestarina.[61] Paavo Ravila ja T.I. Itkonen haastattelivat Nuorgamilta aikamoiset kokoelmat sekä perinne- että kielitieteellistä aineistoa.

Jo vuonna 1934 Ravila julkaisi Nuorgamin haastattelujen pohjalta tarinakokoelman saksaksi. Ravilan teoksessa oli saamenkielinen litterointi, jonka takia teos ei ollut kovin luettava saamelaisille. Nuorgamia ei mainittu kirjan toimittajana Ravilan rinnalla, mutta alkusanoissa hän sai kovasti kehuja kertojana ja oppaana olemisesta.[62] Myös Itkonen julkaisi Kalevalaseuran vuosikirjoissa (1934–1939) monta sarjaa Nuorgamilta kokoamaansa kansantietoutta. Kokoelmien lopussa hän mainitsi Nuorgamin kertojana.[63]

Nuorgam itse lienee ottanut Helsingin oleskelunsa oppimisen kannalta, jonka tuomia kokemuksia hän saattoi myöhemmin käyttää hyväkseen. Kovin hyvin hän ei kuitenkaan viihtynyt etelässä, jossa elämä tuntui usein ”oudolta ja ikävältä”. Näin oli varsinkin syksyllä, jolloin lapinmies kaipasi pohjoisen vuodenaikojen vaihtelua. Nuorgam teki huomioita kaupungissa asumisesta: ”Lapissa, siellä saattaa kävellä yhtämittaa vuorokauden umpeen, ja jaksaa sitten tehdä vielä toisen vuorokauden työtä. Mutta täällä väsyy hyvin nopeasti. Pieni kävely kaupungilla jo väsyttää. Ilma on niin raskasta ja painostavaa. Täällä ei mies kauan kestä.”[64]

Vuonna 1935 Nuorgam sai stipendin Lapin Sivistysseuralta ja Suomalais-ugrilaiselta seuralta matkaan Utsjoelle. Nyt hänellä oli oma muistivihkonsa, johon hän kirjoitti perinnetietoa. Esineistön suhteen hänellä oli haaveena jopa noitarummun hankkiminen kuulopuheiden perusteella, mutta huhu osoittautui perättömäksi.[65] Seuraavana vuonna Nuorgam matkusti Pohjois-Inariin perustamaan Lapin Sivistysseuran haaraosastoa. Tuloksena oli Syysjärven nuorisoseura, joka kuitenkin kuihtui Nuorgamin muutettua paikkakunnalta.

Vuosikymmenen loppupuolella Nuorgam toimi Inarissa muun muassa turistioppaana. Kaupunkiin eli Ouluun hän jäi taas Lapin sodan jälkeen, kunnes palasi 1949 Inariin. Sotien jälkeisinä aikoina Nuorgam pääsi toteuttamaan Helsingissä oppimiaan taitoja, sillä jo Oulussa hän oli aloittamassa saamenkielistä radiotoimintaa. Vuonna 1952 hänestä tuli lopulta *Sabmelaš*-lehdenkin päätoimittaja, joka oli oppinut saamen kielen kirjoittamisen professorien parissa. Seurasaaren ulkomuseon peruja lienee ollut ajatus erityisestä saamelaisten ulkomuseosta, jota Nuorgam alkoi tosissaan puuhata 1950-luvulla.

Nuorgamin kertoma perinne jäi elämään omaa elämäänsä tutkijoiden teksteihin. Kun Itkonen julkaisi jättiläisteoksensa *Suomen lappalaiset I–II* vuonna 1948, hän sisällytti myös Nuorgamilta kokoamansa aineiston siihen. Se ei enää muodostanut erillistä kokonaisuutta vaan Itkonen merkitsi sen yleisesti Pohjois-Inarin porolappalaisten perinteeksi.[66] Yksittäisen kertojan muistitieto sulautui siis osaksi tutkijan laajaa sommitelmaa saamelaiskulttuurin yleispiirteistä.

Saamelaispolitiikka 1930–38

Reservaattipolitiikkaa vai vähemmistön oikeuksia?

Miehiä kyläkokouksessa Suonikylässä. Etualalla Huottar Feodoroff vieressään pitkäpartainen Ontrei Fofanoff, keskellä keskustelevat Teppana Gauriloff ja Illep Feodoroff, takana vas. Ivan Sverloff. Taustalla oik. ilmeisesti luottamusmies Kiureli Sverloff.
Valok. Antti Hämäläinen 1937. MV.

Paatsjoen ja Petsamonvuonon perinteiset kolttayhteisöt olivat hajoamassa 1920-luvun kuluessa. Sen sijaan eteläisen Petsamon metsäalueella sijaitseva Suenjel eli Suonikylä säilyi paremmin suomalaisen yhteiskunnan sulauttavalta vaikutukselta. Vanha talvikylä oli Tarton rauhan myötä jäänyt Neuvostoliiton ulkopuolelle, mutta suonikyläläiset saivat valtion varoin rakentaa uuden talvikylän.

Suonikylän tilanne verrattuna muiden kolttakylien kohtaloon johti 1930-luvun alussa ehdotukseen, joka muistutti Utsjoen tekemää esitystä erityisen lappalaisalueen perustamiseksi. Petsamossa virisi hanke suojella Suonikylän kolttasaamelaisten perinteinen kulttuurimuoto erityislainsäädännön avulla. Suomalaisasutus oli tarkoitus kokonaan kieltää rajatulla, mutta varsin laajalla metsäalueella. Hankkeeseen suhtauduttiin valtionhallinnossa niin vakavasti, että lausuntokierroksen jälkeen sen suunnittelu laitettiin alulle.

Myöhemmin Suonikylän suojeluhanketta on luonnehdittu lähinnä reservaattipolitiikaksi, puhuttiinhan kolttasaamelaisista jo 1930-luvulla "Suomen intiaaneina". Erno Paasilinna on viitannut kaavailtuun alueeseen tutkijoiden ja matkailijoiden luvattuna maana, jonka tavoitteena oli museoida koltat ja erottaa heidät väkisin modernista maailmasta.[1] Näitä perusteluja käytettiin jo hankkeen tiimoilta käydyssä kiistassa 1930-luvun lopulla. Koko 1930-luvun ajan kestänyt ja keskusteluttanut suojeluhanke kehittyi aluksi lähinnä virkamiesten keskinäisinä mietintöinä ja pohdintoina ja herätti laajemman keskustelun vuosikymmenen loppupuolella.

RAJA UUDISASUTUKSELLE

Suomalaisista tutkijoista erityisesti Väinö Tanner ja Karl Nickul korostivat 1920-luvulta lähtien, että Suonikylän sijdeli lapinkyläjärjestelmä edusti vanhaa, ikimuistoista maankäyttöä. Siinä kyläkokous jakoi nautinta-alueet sukujen kesken, jotka puolestaan antoivat ne perheiden nautintaan. Paikallisista virkamiehistä kruununvouti W. F. Planting tunsi ilmiön hyvin ja korosti:

> Jakotraditioni on niin vanha, että sen noudattaminen on ehdotonta. Koltan päähän ei pälkähtäisikään mennä toisen järvelle kalastamaan. Rajat ovat yksityiskohtaisesti määrätyt niin tarkasti että samasta järvestä voi osa kuulua toiselle, osa toiselle perheelle tai suvulle. – – Tähän vanhaan käytäntöön nähden Suomen laki asettunee täysin suopealle kannalle sikäli, että ylimuistoinen kalastusnautinto on lain suojaama.

Kruununvoudin raportti 1930-luvun alussa kertoi, että tämä perinne oli särkymässä myös Suonikylässä, kun salmijärveläiset ja muut suomalaiset olivat alkaneet tunkeutua kolttien pyyntialueille. Ammattikalastajia Inarista saakka kävi ryöstökalastamassa koltta-alueella, minkä lisäksi he pyydystivät laittomasti myrkkysyöteillä etupäässä kettuja Suonikylän metsissä. Toiminta oli mennyt kruununvoudin mukaan vallattomuuteen. Poronhoidossa oli samankaltaisia pulmia, joiden ratkaisuksi oli ehdotettu Suonikylän muuttamista omaksi paliskunnakseen, mitä suomalaiset poronhoitajat eivät hyväksyneet.[2]

Suurimpana uhkana nähtiin suomalaisen uudisasutuksen leviäminen Suonikylän alueelle. Väinö Tanner, joka oli tehnyt aloitteen talvikylän rakentamiseksi, piti vuonna 1929 ilmestyneessä ruotsinkielisessä kolttakuvauksessaan selvänä, että ”luonnonolosuhteet eivät suosi alueen järkiperäistä uudisasutusta. Näillä alueilla maanviljely on todella onnenkauppaa”. Hän piti kolttien puolipaimentolaista elämää ainoana tapana hyödyntää alueen luonnonvaroja.[3] Kaikki eivät olleet varmoja siitä, että päättäjät ymmärsivät tämän.

Pelkona oli, että vuonna 1925 säädetty Petsamon asutuslaki ulotettaisiin Suonikylän alueelle, jolloin kaksi toisiinsa sopimatonta järjestelmää kohtaisi. Isojaon mukainen maanomistuksen määrääminen olisi vaikeaa jo siksi, että vuotuiskierron takia ”koltta ei voisi tulla toimeen edes neljällä asuntotilalla”.[4] Suomalaisten asuttaminen Suonikylän alueelle taas johtaisi vanhan kulttuurin romahtamiseen, kuten oli tapahtunut muissa kolttayhteisöissä. Suonikylän kohtalo nähtiin yhä enemmän kysymyksenä koko kolttakulttuurin tulevaisuudesta. Siksi siitä alettiin 1930-luvulla kaavailla erillistä suojelualuetta, kolttaterritoriota.

Kolttien muistitieto kertoo, että koltat itse olivat suojeluhankkeen aloitteentekijöinä.[5] Näin oli todellakin laita. Uuden talvikylän valmistuttua koltat pitivät joulukuussa 1930 kokouksen, jossa oli edustettuna 21 perhettä. Kyläkokous teki sisäasiainministeriölle aloitteen, jossa se anoi Suomen hallitukselta turvaa ja suojaa vanhoille, Venäjän vallan aikaisille oikeuksilleen, ”joita ilman Suonikylän kolttalappalaisten elämä ei voi taloudellisesti häiriintymättä jatkua omavaraisella luonnontalouteen perustuvalla pohjallaan”.[6]

Maanmittaaja Karl Nickulista tuli aikansa parhaita kolttakulttuurin tuntijoita, joka puolusti kolttien asiaa myös julkisuudessa yhdessä kruununvouti W. F. Plantingin kanssa. Ajokortti oli sivuvaunullisen moottoripyörän ajamiseen.

Ohnas-Olli eli Olli Gauriloff vaimonsa Uljanan (o.s. Moshnikoff) ja ottotyttärensä Marffan kanssa Suonikylässä. Ohnas-Olli oli palvellut tsaarin armeijassa ja Venäjän sisällissodan pyörteissä joutunut taistelijana Siperiaan saakka. Jeniseillä hän karkasi joukko-osastostaan ja käveli kotiin!
Valok. Karl Nickul 1934. MV.

Oula Semenoff perheineen Petsamon Vuonnjaurilla; poika Evvan kurkistaa taustalta. Kuva ei ole asetelma, vaan pikku pirtit olivat usein täynnä väkeä ja tunnelmaa riitti. Valok. Ilmari Manninen 1933. MV.

Suojeluhankkeen kannattajat eivät halunneet avata Suonikylän alueita uudisasutukselle ja muuhun vapaaseen käyttöön esimerkiksi kalastuksessa. Moskovankylän koltta Aleksanteri Jefremoff kalastamassa lohta Petsamojoella Moskovankylän kohdalla. Valok. Hannes Pukki 1939. SKS.

Valtion toimenpiteet olivat tarpeen, kun Suonikylän alueelle oli ”yhä enemmän alkanut tunkeutua vieraspaikkaisia ja -heimoisia kalastajia ja metsästäjiä, jotka eivät pidä arvossa mainittua oikeutta”. Anomusta tekemään valittiin Ivan Feodoroff ja kylänvanhin Kiureli Sverloff, jotka parhaiten tunsivat voimassa olleet määräykset. Ilmeisesti myös kruununvouti W.F. Plantingin osuus hankkeen eteenpäin viemisessä oli keskeinen. Hän oli virkansa puolesta kolttakokouksen kokoonkutsuja, mutta hänen näkemyksensä kuultaa läpi myös hakemuksen perusteluosassa, muun muassa viittauksessa kolttien ikimuistoisiin oikeuksiin.[7]

Nämä ”ikivanhat, Venäjän entisten keisarien vahvistamat oikeudet metsästykseen ja kalastukseen” tulivat esille asiakirjakokoelmasta, joka oli kylänvanhimman eli Kiureli Sverloffin hallussa. Kun ministeri Niilo Solja vieraili Petsamossa vuonna 1931, Planting ilmeisen taktisesti lähetti asiakirjakokoelman hänen mukanaan sisäasiainministeriöön sekä nähtäväksi että kopioitavaksi säilytystä ja tutkimusta varten. Vanhassa puukotelossa oli 23 kolttien vanhaa suojelukirjaa Venäjän tsaarilta. Asiakirjoista otettiin fotostaattikopiot Valtionarkistoon, ja J.J. Mikkola alkoi valmistella niistä selityksillä varustettua suomennosta, joka ilmestyi vuonna 1941.[8]

Plantingin lisäksi suojeluhankkeen alullepanemiseen näyttää aktiivisesti osallistuneen geodeetti Karl Nickul. Nickul sai hankkeen taakse sisäasiainministeriön esittelijäneuvoksen, Esko Heilimon, jonka ehdotuksesta ministeriö ryhtyi toimiin. Se teki vuonna 1932 virallisen aloitteen Suonikylän erottamiseksi Petsamon asutustoiminnan ulkopuolelle. Ministeriön ehdotuksen mukaan ”mainitunlainen kolttaterritorio olisi Sisä-Petsamoon muodostettava, jotta sen kautta kansantieteellisesti erittäin mielenkiintoinen kolttaväestö voisi edelleen rauhassa jatkaa tähänastista luonnontilaista elämäänsä ja siten säilyä häviämästä”.[9]

Ehdotus lähti lausuntokierrokselle, jossa Oulun läänin maaherra otti innostuneen asenteen hankkeeseen. Hän kannatti alkuperäistä ajatusta Petsamon asutuslain muuttamiseksi niin, että Suonikylä rajattaisiin sen ulkopuolelle. Suomalaista asutusta alueella ei pitäisi sallia.[10] Kielteisimmän kannan taas otti paikallinen elin, Petsamon kunnanvaltuusto. Sen mukaan erityistoimet olisivat vaikeasti sovitettavia ja liiaksi hallitustoimia sitovia. Kunnanvaltuusto torjui kaikki kolttia koskevat erityisoikeudet, myöskin metsästystä ja kalastusta koskevat. Niinpä ”valtuusto jyrkästi vastustaa uuden territorio-alueen muodostamista mikäli Petsamon muulle asutukselle – – aiheutuisi hankaluuksia tai rasituksia”.[11]

Suojeluhankkeeseen varauksellisesti suhtautuva kruununvoutikin totesi: ”Kunnanvaltuusto ei ole osannut asiasta

lausua mitään positiivista. Valtuustossa ei ole ainoatakaan kolttaväestön edustajaa, minkä lisäksi valtuuston jäsenet ovat etupäässä muualta muuttaneita." Hänen mielestään oli siten ymmärrettävää, että he suhtautuivat varovasti "alueen satoja vuosia vanhan, alkuperäisen isäntäväestön oikeuksiin".[12]

Kruununvouti kritisoi kunnanvaltuuston näkemystä siitä, että Suonikylä joutuisi kunnanavun varaan. Hänen mukaansa Suonikylään ei ollut tarvinnut järjestää hätäaputöitä, kuten muualle Petsamoon, ja "vaivaisapukin johtunee heikosta köyhäinhoidon kontrollista". Kruununvouti painotti: "Suonikylästä saadaan verotettavaa tuloa 150 000 markkaa vuodessa yksistään poroista, joista saadut verotulot melkein yksinään riittävät korvaamaan kunnan avustusmenot, kunhan avustusten tarkkailu hoidettaisiin tehokkaammin."

Selostuksessaan Planting vastakohtaisti jyrkästi eri kolttaryhmät. Hän halusi korostaa suonikyläläisten erityisasemaa, joka oli turvattava. Hänen mukaansa "jätkistyminen" ei ollut Suonikylässä päässyt alullekaan, sillä kolttaheimo oli metsässä "säilynyt verraten puhtaana". Jotta vältyttäisiin muiden kolttaryhmien kokemalta "kurjalta kohtalolta", Suomen valtion velvollisuutena oli kehittää erityistoimia Suonikylän perinteisen elämänmuodon turvaamiseksi.

Kunnanvaltuuston lausunnon takia kruununvouti Planting piti kolttien kanssa kokouksen, joka tarkensi näkemyksiään. Kyläkokous korosti, että koltat eivät halunneet vaatia mitään etuoikeuksia asumansa alueen metsänkäyttöön nähden. Tarkoitus oli "saada Suomen Hallituksen kautta vahvistetuiksi entiset satojen vuosien vanhat oikeudet metsästykseen ja kalastukseen nähden". Se totesi itse Luttojoen olevan vapaa vesi, joka oli muidenkin käytettävissä lukuun ottamatta latvajoissa olevia järviä, jotka olivat vanhastaan kuuluneet sukujen keskeiseen jakoon.[13]

Kruununvouti itse pyrki tietynlaiseen rajoitettuun ratkaisuun. Hän halusi suojella kolttien poronhoidon, kalastuksen ja metsästyksen edut, mutta totesi, että "ei liene myöskään tarpeellista kehittää suojelustoimenpiteitä yhteisen edun kustannuksella pitemmälle kuin mitä välttämätön tarve todella vaatii". Siksi hän suositteli ainoastaan niitä toimia, mitkä lainsäädännöllisessä ja kameraalisessa suhteessa olivat tarpeen perinteisten elinkeinojen turvaamiseksi: "Jos sanottu tarkoitusperä voidaan saavuttaa ilman ajateltua kansallista territoriota, ei sellaista silloin pitäisi toimeenpanna."[14]

Muutamista hyvinkin kielteisistä lausunnoista huolimatta sisäasiainministeriö piti hankkeen jatkamista perusteltuna. Se antoi maatalousministeriön tehtäväksi erottaa riittävän suuruinen alue "kolttien yksinomaiseksi asuma-alueeksi täysine

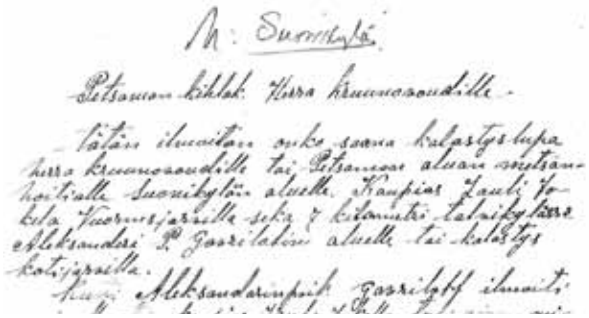

Luottamusmies Kiureli Sverloffin käsialaa 1933 kirjeestä kruununvoudille.

oikeuksineen poronhoitoon, metsästykseen ja kalastukseen, kuitenkin niillä rajoituksilla, joita metsänhoidolliselta kannalta ehkä katsotaan tarpeellisiksi".[15]

Maatalousministeriö myönsi koltille oikeuden laillisella ajalla ja laillisin keinoin maksutta pyytää sijdin alueella "toistaiseksi" eli vuoden 1933 alusta alkaneen selvitystyön ajaksi. Oikeus kuului myös esimerkiksi kansakoulun opettajalle, joka virkansa takia asui kylän alueella. Sen sijaan ministeriö hylkäsi Petsamon kunnan anomuksen, jossa Petsamon kuntalaisille haluttiin yksinoikeus sisäjärvikalastukseen Petsamon alueella, samoin kuin maksuttomaan urheilukalastukseen Petsamon joessa.[16]

Suojelualueen rajojen määrittelemiseksi insinööri Ilmari Laukkanen järjesti heinäkuussa 1933 Höyhenjärven majatalossa neuvottelukokouksen, jossa koltat, paikalliset suomalaiset sekä virkamiehet selvittelivät etujaan alueella. Koltat puolustivat erityisesti Suonikylän vanhoja rajoja pohjoisessa, jossa "Suonikylän kolttien ja Paatsjokilaakson uutisviljelijäin

Jaakko Sverloff pelaa paaskopeliä Gauriloffin naisväen eli Ohsnin ja Okmin (Eunka-Ivtsa Feodoroffin vaimo) kanssa Gorsekjaurilla Suonikylän alueella syyskuussa 1935. Valok. Karl Nickul. MV.

Pavel eli Paavali Sverloff on tuonut tukkipuuta poltettavaksi talvikylässä. Valok. K. Nickul 1934. MV.

Kaikki eivät tulleet asumaan talvikylään, vaan esimerkiksi Iivana Riikonpoika Gauriloff vaimonsa Annan (o.s. Sverloff) kanssa asui koko talven järvillään pienessä asunnossa.
Valok. Karl Nickul 1934. MV.

välillä on ollut ja on edelleen lisääntymässä etujen ristiriitaa". Sen sijaan Luttojoen eteläpuolisia rajoja koltat pitivät vähempiarvoisina.[17]

Pöytäkirjan mukaan kokous oli varsin yksimielinen, sillä suomalaisten virkamiesten näkemykset olivat maltillisia. Niissä annettiin kuitenkin selkeitä ehtoja. Aluemetsänhoitaja Lauri Koskimies suhtautui ajatukseen suojelualueesta periaatteessa myötämielisesti, mikäli se ei rajoittaisi metsähallituksen metsänhallintaa eikä valtion omistusoikeutta Suonikylässä. Myös kruunun vouti hyväksyi asian, "kunhan vaan valtion ylivalta ja omistusoikeus metsiin, mineraalilöytöihin y.m.s. säilytetään". Sen sijaan Paatsjoen-Suonikylän paliskunnan poroisäntä Lauli Jokela toi esiin paikallisten suomalaisten ajatukset todetessaan, että metsästyksen ja kalastuksen pitäisi olla vapaat ja samanlaiset kaikille Petsamon kuntalaisille.[18]

Kokouksen jälkeen Laukkanen alkoi laatia kartalle yhteensä 4263 neliökilometrin laajuista suojelualuetta. Hän perusteli kolttien määrittelemien rajojen asianmukaisuutta sillä, että ne määritteli kokouksessa Kiureli Sverloff, "joka on kehittyneimpiä ellei kehittynein koltta". Laukkasen laskujen mukaan jokaisen suonikyläläisen käyttöön tulisi keskimäärin 34 neliökilometriä. Hän korosti, että myös Paatsjoen vanhan ja vakiintuneen suomalaisasutuksen edut oli turvattava.[19]

Vuonna 1934 asutushallitus ja maanmittaushallitus olivat valmiit hyväksymään Laukkasen laatimat rajat. Niiden mukaan uudisasutus alueen sisällä olisi kielletty. Samoin ammatillinen metsästys ja kalastus kiellettäisiin kaikilta muilta paitsi koltilta. Sen sijaan virkistys- ja urheilukalastus alueella olisi sallittu. Koltta-alueen muodostamiseen liitettiin kaksi merkittävää varausta. Poronhoitokysymys tuli ratkaista erikseen – Paatsjoen suomalaiset eivät halunneet yhteistä paliskuntaa hajotettavan. Toisaalta selvänä pidettiin, että "valtion omistus- ja hallintaoikeuksia luonnonrikkauksiin ei rajoiteta".[20]

Metsähallitus halusi kuitenkin jäädyttää nyt koko hankkeen. Se tosin kannatti ehdotusta asutuslain muuttamisesta, mutta ei hyväksynyt rajojen vetämistä eikä muitakaan erityissäädöksiä: "Olojen kehittyessä sekä kolttien että suomalaisten epäilemättä tapahtuvan sekaantumisen kautta tulee varsin luonnolliseksi sallia ja edistääkin pysyväistä asutusta. Vuoriteollisuus saattaa myöskin aiheuttaa asutusta nyt aavistamattomille paikoille. Ehdotettu Suonikylän asuma-alue olisi sitäpaitsi liian suurikin 180 hengen kyläalueeksi."

Metsähallituksen mielestä siis Suonikylän alueelta mahdollisesti löytyvät luonnonrikkaudet oikeuttaisivat uudisasutuksen ja sitä kautta kolttakulttuurin sulauttamisen. Metsähallitus ei myöskään ymmärtänyt *sijd*-järjestelmän vaatimaa elintilaa. Kaiken aikaa se korosti, että erillisestä alueesta oli luovuttava. Toisaalta se hyväksyi ajatuksen erillisestä laista, jolla säädettäisiin, että Petsamon asutuslakia ei Suonikylässä toimeenpantaisi ja "ettei muiden kuin Suonikylän kolttien sallittaisi toistaiseksi, ja kunnes olosuhteet toisin vaativat, asettua kartassa osoitetulle alueelle".[21]

JULKISUUSKAMPANJA JA "PERUNAKOMITEA"

Kun suojeluhankkeen käsittely viranomaisissa tuntui vuonna 1935 pysähtyneen, Lapin Sivistysseura otti siihen aktiivisen asenteen. Akateemisena pidetyn suomalaisten saamenystävien yhdistyksen siirtyminen "kentälle" selittyy osaksi sillä, että Karl Nickul oli samana vuonna liittynyt seuran aktiiviseksi jäseneksi. Kieli- ja kustannusasioiden lomaan tuli nyt hallinnollis-poliittisia asioita. Nickulin esitysten pohjalta seura laati julkilausumia, jotka laajensivat Suonikylän asian periaatteelliseksi, koko saamelaiskulttuuria koskevaksi kysymykseksi. Julkisuudessa seuran edustajana esiintyi yleensä Nickul, ei niinkään puheenjohtaja Lassila.

Ehdotukset alueen erottamiseksi Petsamon asutuslain ulkopuolelle tarkoittivat Lapin sivistysseuran mukaan vain Suonikylän kolttien alueellista turvaamista. Valtion oli kuitenkin ryhdyttävä toimenpiteisiin koko kulttuurin, elinkeinojen ja tällä seudulla kehittyneiden yhteiskunnallisten muotojen suojaamiseksi. Nickulin teesin mukaisesti "Suonikylä ei ole pelkästään asutusprobleemi, se on kulttuuriprobleemi".[22]

Seura laajensi saman tien vaatimuksensa koskemaan maan kaikkia saamelaisia. Suomen maantieteellisen seuran tukemana se ehdotti komitean asettamista tekemään esitys "lappalaisten omintakeisten elämänmuotojen turvaamiseksi Enontekiöllä, Utsjoella, Inarissa ja Petsamossa" sekä kolttakulttuurin suojelualueen suunnittelemiseksi. Lapin Sivistysseura ehti jopa valita asiaa ajamaan oman komiteansa, jonka puheenjohtajaksi tuli T.I. Itkonen.[23]

Oulun läänin maaherran ehdotuksesta maatalousministeriö toimitti kuitenkin kolttakysymyksen vuonna 1935 perustetun Lapin komitean ratkaistavaksi. Syyskesällä 1936 komitea piti Suonikylässä kokouksen yhteensä 40 koltan kanssa. Paitsi kokoonpanon suhteen, johon Tuomo Itkosta lukuun ottamatta ei kuulunut saamelaisasioiden tuntijoita, sivistysseuralaiset suhtautuivat komiteaan epäluuloisesti myös ennakkolausuntojen perusteella. Etelä-Lapista olevat jäsenet tuntuivat korostavan maatalouden merkitystä lähes ainoana "nykyaikaisena elinkeinona". Sivistysseura pelkäsi saamelaisasian jäävän sivuseikaksi.[24]

Tukeakseen suojeluhanketta Lapin Sivistysseura aloitti vuosina 1936–1937 laajan julkisuuskampanjan. Seura otti yhteyttä vaikutusvaltaisiin tahoihin sekä kotimaassa että ulkomailla ja pyysi heiltä lausuntoja niin yksityishenkilöinä kuin erilaisten yhteisöjenkin edustajina. Vetoomuksia tuli huomattaviltakin tahoilta niin, että Royal Geographical Society ja Royal Anthropological Institute säestivät Lapin Sivistysseuran vaatimuksia kirjelmillään. Huomattavimpia tuenosoituksia oli ansioituneen suomalaisen tutkijan, Lontoon yliopiston professorin Edvard Westermarckin julkinen vetoomus Tangerista, Marokosta.

MITEN KÄY SUOMEN „INTIAANIEN"?

Karl Nickul etsi mallia kolttien suojelualueen hallinnointiin myös Yhdysvalloista.

Lausunnoissa suojeluhankkeen merkitystä luonnehdittiin, paitsi kolttien omalla edulla, erityisesti Suomen tieteen ja valtion saamilla hyödyillä. Hanketta pidettiin arvokkaana kulttuuritieteelliselle tutkimukselle, jonka oli mahdollista saada Suomen maaperällä arvokasta tietoa etnologisesti ja kulttuurihistoriallisesti kiinnostavasta kansanryhmästä. Ulkomaisten lausuntojen mukaan toimenpiteet olisivat ”luonteenomaisia Suomen kaltaiselle edistyvälle demokratialle”. Suomalaiset lausunnonantajat vetosivat Suomen kilpailukykyyn tieteellisesti – ja suhteessa Venäjään, jonka saavutukset kolttien oikeuksien suojelijana Suomen piti ylittää.

Kansainvälisten vetoomusten vastapainona paikallinen väestö oli tiukasti hanketta vastaan. Suunnitellun suojelualueen arveltiin edistävän vain ”kolttien juopottelua” ja heidän joutumistaan yhteiskunnan eläteiksi maantievarren kolttain lailla. Lapin Sivistysseuraa arvosteltiin siitä, että se halusi eristää ja museoida kolttakulttuurin. Viimeksi mainitun lausuman takana oli muun muassa K.M. Wallenius, joka pari vuosikymmentä aiemmin oli johtanut väkivaltaista retkikuntaa ”kurittamaan” kolttia.[25]

Suonikylän tapaista suojelualuetta ei ollut kehitelty aiemmin muualla Suomessa ja pohjoismaissakaan. Ruotsissa ehdotettiin kyllä 1930-luvulla Vittangin saamelaiskylän suojelua, ja Norjassakin oli tehty samanlaisia ehdotuksia. Ne eivät kuitenkaan toteutuneet.[26] Lähin käytännön vertailukohta Suonikylän suojeluhankkeelle löytyi Yhdysvaltain intiaaneihin kohdistuneesta reservaattipolitiikasta.

Vuonna 1937 *Suomen Kuvalehdessä* julkaisemassaan artikkelissa ”Miten käy Suomen ’intiaanien’?” Nickul viittasi uuteen intiaanilakiin (1934), jonka avulla intiaanien maat pyrittiin pysyttämään intiaaneilla. Hallituksen intiaanitoimiston lähtökohtana oli hänen mukaansa se, että ”intiaanien oma kulttuuri oikeassa ympäristössä tekee heistä onnellisia ihmisiä ja hyödyllisiä kansalaisia”.

Railakkaasta otsikosta huolimatta Nickul käytti intiaaniterritorioita lähinnä esimerkkinä siitä, että aiempi ”valloittaja- ja riistäjäasenne” oli maailmanlaajuisesti muuttumassa. Hän torjui kritiikin kolttien museoimisesta ja holhoamisesta: ”Koltilla täytyy olla aivan samat sivistykselliset ja elinkeinolliset kehitysmahdollisuudet kuin muilla Suomen kansalaisilla, mutta juuri sen vuoksi heidän erikoislaatunsa vaatii huomioonottamista.” Hän viittasi intiaanien itsehallinnon kasvuun ja muistutti: ”– – on varottava koskemasta sellaisiin lappalaisten kulturellisiin arvoihin, jotka ovat heidän olojensa ja elinkeinojensa luomia ja heidän onnensa ja omanarvontunteensa edellytyksiä”.[27]

Nickul lähetti tiedusteluja intiaanijärjestöille ja Commissioner of Indian Affairs -virastolle saadakseen tietää, kuinka laajaa itsehallinto reservaateissa oli ja miten valtio oli niissä edustettuna. Syntyessään Indian Reorganization Act vaikutti edistykselliseltä ja pyrki lisäämään intiaanien itsehallintoa, mutta sen todellinen vaikutus jäi vähäiseksi.[28] Nickulkaan ei palannut siihen myöhemmin.

Sen sijaan hän kehitteli ajatustaan kolttakulttuurin erityislaatuisuudesta, jonka sopeutuneisuutta omaan ympäristöönsä suomalaiset virkamiehet eivät tuntuneet ymmärtävän. ”Petsamossa elää kaksi kulttuurimuotoa, joista kolttain on

omaperäinen ainakin sikäli, että se on tällä seudulla kehittynyt, ja toinen, uutisasutuksen, on vierasperäinen, syntynyt toisten ulkoisten edellytysten vallitessa ja ulotettu tänne", kirjoitti Nickul. Maantie kohosi hänen näkemyksissään symboliksi kahden erilaisen kulttuurin välisestä rajasta, jonka hän halusi yleisemminkin tunnustettaman:

> Kun Suenjelin mies tulee maantielle, ja kun hän näkee soratun tien koreana vilkkuvan puiden välissä, silloin hän tuntee astuvansa toisen kulttuurin piiriin. Hänen erämaakulttuurinsa on maisemavarainen, se ei tee väkivaltaa ulkonaisille oloille, se on hioutunut, omalla tavallaan hienostunut. "Jäämeren valtatien" asutus edustaa toista, meikäläistä kulttuuria, joka kyllä on riippumattomampi paikallisista oloista, mutta ei vielä ole niin pitkällä omassa teknillisessä kehityksessään, että se kykenisi tyystin vapautumaan ympäristön vaikutuksesta, mikä raastaa ihmistä. Täällä ihminen taistelee luontoa vastaan, usein karkein ottein, usein rehellisin raivaajamielin.
>
> Molempien kulttuurien oikeutus on tunnustettava ja niiden on sallittava vapaasti edelleen kehittyä. Suenjel vaatii erikoisempaa huomiota siksi, että se omalaatuisuutensa vuoksi ei samalla tavalla kuin rinnakkainen seutu voi käyttää hyväkseen meikäläisen yhteiskunnan tarjoamia keinoja asiainsa hoitamiseen ja etujensa ajamiseen. (1933 79–80.)

Lapin kansan päätoimittaja, kansanedustaja Lauri Kaijalainen halusi perusteilla olevasta Lapin läänistä modernin maakunnan.

Nickul painotti jatkuvasti sitä, että kolttakulttuuri oli täysin oma kokonaisuutensa, jota ei pitänyt arvioida eikä kohdella suomalaisten ja uudisasukkaiden näkökulmasta. Hänen mielestään ulkopuoliset eivät ymmärtäneet kolttien siidajärjestelmän kärsivän pahasti ulkopuolisesta tunkeutumisesta, vaan pitivät kolttien vastalauseita vanhanaikaisuutena tai kateellisuutena.[29] Myös poronhoidossa "Suonikylän erikoiset poronhoitoprobleemit" jäivät maantienvarren suomalaisten poronhoitajien näkemyksissä vähälle huomiolle.

Suomalaisille matkailijoille suuntaamassaan artikkelissa Nickul kehotti näitä vakavasti kunnioittamaan saamelaisten ominaislaatua, joka oli kehittynyt nimenomaan Lapin karuissa, tiettömissä olosuhteissa. "Me olemme kuin nousukkaat heidän rinnallaan: tiede ja tekniikka ovat meidän kohdallamme huojentaneet toimeentulon taistelun rasituksia, mutta noiden rasitusten terveesti kurittavaa vaikutusta me emme ole osanneet korvata lämpimällä inhimillisyydellä." Hänen mielestään mukautuminen karun luonnon ankariin vaatimuksiin oli kasvattanut saamelaiset hienotunteisiksi ja toisia huomioonottaviksi.[30]

Toukokuussa 1937 Lapin Sivistysseuran lähetystö kävi sisäasianministeri Urho Kekkosen puheilla pyytämässä, että ministeriö ratkaisisi kysymyksen kolttaterritoriosta pikaisesti. Sen ei ollut tarvetta odottaa Lapin komitean lausuntoa, koska asiasta oli seuran mukaan tehty jo riittävästi selvityksiä. Kekkonen kertoi kuitenkin odottavansa Lapin komitean lausuntoa. *Lapin Kansa*, jonka päätoimittaja oli Lapin komitean jäsen Lauri Kaijalainen, kommentoi lähetystön toiminnan kuvastavan ”omituista menettelyä eräiden asiaan innostuneiden taholta”[31]

Kaijalainen oli myös Lapin maalaisliittolainen kansanedustaja, jonka välit Nickuliin näyttävät olleen alusta lähtien epäluuloiset. Kaijalainen ei luultavasti arvostanut helsinkiläistä pasifistia ja idealistia, joka arvosteli julkisuudessa virkamiesten asenteita Suomen vähemmistöjä kohtaan. Nickulin suhtautumiseen taas vaikuttivat ehkä Kaijalaisen kärjistetyt mielipiteet ruotsin kieltä vastaan vuoden 1935 ylimääräisillä valtiopäivillä, jossa kielikiista suomen ja ruotsin käyttämisestä muun muassa yliopistojen opetuksessa kärjistyi.

Kaijalainen otti tuossa yhteydessä esille myös saamelaiskysymyksen. Ihmetellessään ruotsinkielisten ”itsekkyyttä” oman kielensä puolustamisessa hän nimittäin korosti, että maan muutkaan vähemmistöt eivät olleet vaatineet omakielisiä opettajia yliopistoon. Kaijalaisen mukaan niin lappalaiset, Petsamon koltat kuin Petsamossa asuvat syrjäänitkin olisivat voineet vaatia oikeutta päättää Helsingin yliopiston kieli-oloista. Se olisi ollut Kaijalaisen mukaan ”oikeudenmukaista”. Kaijalaisen puheenvuoro ei kuitenkaan heijastellut todellista halua antaa vähemmistöille sanansijaa, päinvastoin. Hän pyrki mitätöimään ruotsinkielisten vaatimukset esimerkillä, jota itse piti naurettavana.[32]

Jo ennen varsinaista mietintöään Lapin komitea jätti laajan kolttalappalaisia koskevan osamietinnön elokuussa 1937. Se oli suojeluhankkeelle periaatteessa myönteinen, joskin runsaasti varauksia sisältävä. Lisäksi siihen sisältyi suojeluhankkeelle kielteinen eriävä mielipide. Komitean enemmistön mukaan koltille oli ”erinäisin poikkeuksin” annettava yksinoikeus kalastukseen ja metsästykseen niillä alueilla, jotka olivat olleet vanhastaan heidän asuinsijojaan. Lausunnon mukaan ulkopuolinen asutustoiminta Suonikylässä olisi rajattava niin, että asutussäännöksiä sovellettaisiin siellä vain maatalousministeriön luvalla.

Mietinnössä painotettiin kuitenkin, että kolttia ei ollut varaa jättää ”nykyaikaisen kulttuurin ulkopuolelle” eli nykyiselle tasolleen, kuten Lapin Sivistysseura sen mukaan vaati. Ajatuksena oli saada koltat vakituisesti asutetuiksi, mutta

Kolttapelimanni Utts Evvan eli Ivan Semenoff haitarin kanssa. Valok. Karl Nickul 1934. MV.

Marij, Euska-Huottar Feodoroffin vaimo tekee taikinaa. Valok. Karl Nickul 1934. MV.

Semenoffien perheet lähdössä talvikylästä kesäpaikoilleen.
Valok. Aslak Outakoski 1934.

koska komitea ei halunnut vielä toimenpiteitä kolttien pysyvästi asuttamiseksi, heille oli luotava mahdollisuudet jatkaa luonnonvaraista elämää. Osamietinnön mukaan oli luotava 4300 neliökilometrin alue, jossa voimassaolevia asutuslakeja ei sovellettaisi muuten kuin maatalousministeriön luvalla. Koltille ei kuitenkaan pitänyt antaa erityisoikeuksia, jotka voisivat ”olosuhteiden ehkä muuttuessa” vaikuttaa Petsamon taloudellisten olojen järjestämiseen.[33]

Komitean enemmistön lausunto koltta-asiasta oli siis varovainen, sillä periaatteellisesta myönteisyydestään huolimatta se jätti ovia auki Suonikylän myöhemmälle hyötykäytölle. Kolttia oli rohkaistava asettumaan kiinteästi asumaan alueillaan ja siten saatava erämaa ”asutetuksi”, minkä takia valtion oli tuettava uusien asumusten rakentamista. Se tarkoitti myös siirtymistä kiinteään asumiseen. Komitea ehdotti lukuisia valtion tukitoimia pellon ja niityn raivaamista sekä perunan ja kasvitarhaviljelyksen kehittämistä varten, samoin maatalousneuvonnan saamiseen. Karjanhoidon voimallinen kehittäminen valtiontuen avulla oli välttämätöntä.[34]

Maatalous korostui ehdotuksissa tavalla, jota erityisesti Nickul oli vastustanut voimakkaasti. Erityisesti häntä sapetti se, että komitea tuntui ylikorostavan maatalouden merkitystä perinteisten elinkeinojen, ennen kaikkea poronhoidon kustannuksella. Yksityisesti hän nimittikin sitä ”perunakomiteaksi”. Hän oli jo aiemmin kritisoinut suomalaisten itsepintaista tapaa nähdä maatalouskulttuuri ainoana oikeana elämänmuotona, vaikka se pohjoisen oloissa osoittautui usein huonoksi vaihtoehdoksi. Maanviljelys näillä leveysasteilla oli erittäin riskialtista, karjanhoito taas sitoi koltat tiettyyn paikkaan ja siten häiritsi muiden elinkeinojen harjoittamista.[35]

Helsingin Sanomiin kirjoittamassaan artikkelissa Nickul kritisoi kovin sanoin komitean lausuntoa. Hänen mielestään taloudellinen komitea ei ollut oikea elin käsittelemään ”oleellisesti yleiskultturellista ja tieteellistä kysymystä”. Komitean olisi pitänyt pyrkiä perehtymään kolttakulttuurin olemukseen, mutta siihen sillä ei hänen mielestään ollut ”edellytyksiä eikä edes viitsimystä”. Komitean innostuksesta ”asuttaa” koltat vakinaisesti Nickul huomautti, että koko

Suonikylän kolttia katrillia tanssimassa.
Valok. Antti Hämäläinen 1930-1940. MV.

Suonikylä oli nytkin asuttua, vaikka ”sen asutus oli oloissamme omalaatuinen, nomadinen”. Niin hyödylliseltä kuin suomalaisista saattoi tuntua, että koltat viljelisivät perunoita ja juurikasveja, uusi harrastus tulisi Nickulin mielestä tekemään väkivaltaa varsinaisille elinkeinoille tuottamatta vastaavaa hyötyä.[36]

Varovaisuudestaan huolimatta komiteanmietintö sisälsi komitean kolmimiehisen vähemmistön eriävän mielipiteen, jonka julkisena edusmiehenä esiintyi juuri Kaijalainen. Vähemmistö tyrmäsi varovaisetkin ehdotukset. Asutustoimintaa Suonikylän alueella oli hoidettava samaan tapaan kuin muuallakin maassa. Talvikylän perustaminen oli ollut virhe ja estänyt kolttien asettumista kiinteään asutukseen, joka oli välttämätöntä heidän elinkeinoelämänsä ohjaamiseksi ”muuttuneiden olosuhteiden edellyttämällä tavalla”.

Lausunnon mukaan Lapin komitean enemmistön (samoin kuin Lapin Sivistysseurankin) ehdotus tähtäsi kolttien eristämiseen, mikä ei ollut ”sivistysvaltion arvojen mukaista”. Vähemmistön mielestä ”maamme väkiluku on niin pieni, ettei meillä ole varaa perustaa sellaisia kansatieteellisiä ihmistarhoja, jollaista Suonikylään suunnitellaan”. Se, että muut saamelaiset olivat jo ammoin luopuneet talvikyläjärjestelmästä ja pyrkineet eteenpäin seuraamalla valppaasti kehitystä, oli antanut takeet näiden saamelaisryhmien säilymiselle, vieläpä pitänyt ne kilpailukykyisinä muun pääväestön rinnalla.[37]

Nickulin mukaan kyse ei ollut eristämisestä. Suonikylän vain katsottiin olevan parhaiten hoidettavissa omana hallinnollisena piirinä, jota ei ilman muuta voitu yhdensuuntaistaa vallitsevan järjestelmän kanssa. Hän korosti, että kyse ei ollut aidattavasta alueesta, vaan kolttien vuorovaikutuksen naapurikulttuureihin piti olla vapaa. Vähemmistön näkemykseen siitä, että Suonikylästä oltiin tekemässä jopa sirkusta, Nickul letkautti, että komitean ehdotuksissa oli enemmän sirkusmaisuutta. Hänen mielestään suomalaiset voisivat esittäytyä koltille onnistuneemmin muulla tavoin ”kuin tuomalla sonnin areenalle”[38].

Lapin Sivistysseura torjui omassa lausunnossaan ajatuksen museoimisesta. Seura vaati pikemminkin kolttien tasaarvoisuuden tunnustamista niin laajasti, että heidän erikoislaatunsa otettaisiin huomioon: ”Tällainen ehdotus voi syntyä vain johdonmukaisen demokraattisen ideologian puitteissa.” Sivistysseura ei halunnut rajoittaa ulkopuolisia vaikutteita suoraviivaisesti vain siksi, että kolttien ”aitous” kärsisi. Sen sijaan oli selvää, että kolttien toimeentulon edellytykset pohjautuivat heidän omaan kulttuurimuotoonsa, joka oli kehittynyt pohjoisen karuissa olosuhteissa.

Yhteenvetona Nickul totesi: ”– – suenjelpolitiikka ei tarkoita sitä, että kolttia pidettäisiin jonkinlaisina museoesineinä, jotka ovat sitä arvokkaampia, kuta vanhanaikaisempia ne ovat, vaan se merkitsee, että heille annettaisiin kaikki mahdollisuudet kehittyä ja että tämä kehitys saisi tapahtua heidän omalla lappalaisella linjallaan. – – Olisi erikoisesti varottava, etteivät toimenpiteet vaikuta kolttia ihmisinä Petsamon muista asukkaista eristävästi.”

Nickul tunnusti, että niin valitettavaa ja haitallista kuin suomalaisen uudistuksen leviäminen koltta-alueelle olikin, sitä ei voinut enää estää. Sen sijaan oli selvää, mihin Petsamon asutuslaki oli johtanut niillä alueilla, joihin sitä oli jo ehditty soveltaa. Ainoa keino pelastaa Suonikylä samalta kohtalolta oli saada asutuslakiin tiettyjä parannuksia tai muutoksia ehdotetun suojelulain nojalla. Ehdottamistaan toimenpiteistä Nickul totesi: ”Koltat eivät olisi holhottuja vaan asianmukaisesti huomioonotettuja.”[39]

LÄÄNINHALLITUS TUOMARINA

Lapin komitean periaatteessa myönteinen kanta piti toiveita yllä suojeluhankkeen kannattajissa. Virkamiesten vakavaa suhtautumista asiaan kuvasti myös maatalousministeriön tarkastajan vierailu Suonikylässä loppukesästä 1937. Hänkin korosti sitä, että kylän elämää ei voinut säilyttää täysin muuttumattomana, koska kansakoulu ja asevelvollisuusaika sekä ansiotyöt totuttivat nuoria kolttia uusiin oloihin. Suomalaista asutusta ei kuitenkaan ollut syytä ”keinotekoisesti suunnata” Suonikylän alueelle, koska se haittaisi perinteisiä elinkeinoja: ”Suonikylän oloja järjestettäessä on lisäksi muistettava, että koltilla epäilemättä on vuosisataisen nautintonsa perusteella todellinen, omistusoikeuden luontoinen oikeus hallitsemiinsa alueisiin, mitä oikeutta valtiovallan luonnollisesikin on pidettävä kunniassa.”[40]

Hankkeen kannalta vielä tärkeämpi vierailu seurasi kevättalvella 1938. Vuoden alussa aloittaneen Lapin läänin ensimmäiseksi maaherraksi oli valittu Kaarlo Hillilä, Nickulin lapsuudentoveri. Maaherra kutsui Suonikylän kyläkokouksen yhteen huhtikuussa selittämään viranomaisille perinteisiä oikeuksiaan. Koska koltille kuuluvien vesien ja maiden oikeudet eivät olleet yksityiskohdissaan Suomen viranomaisten tiedossa, kokous kävi eri sukujen ja perheiden nautinta-alueet läpi yksi kerrallaan. Nickul käytti myöhemmin aineistoa laajan artikkelinsa pohjana.[41]

Hillilän vierailu liittyi siihen, että maatalousministeriö oli pyytänyt Lapin uudelta lääninhallitukselta perusteel-

lisen selvityksen Suonikylän olojen järjestämiseksi. Myös kruunun vouti Planting kirjoitti Hillilälle oman lausuntonsa. Historiallisiin oikeuksiin vedoten hän puolsi kolttien anomia erityisoikeuksia kalastuksessa, joka taas oli kiinteässä yhteydessä poronhoidonjärjestelyihin: ”ja molemmat ovat kolttain toimeentulolle välttämättömiä”.[42]

Näyttää siltä, että Hillilän vierailu koltta-alueella sai niin Plantingin kuin Nickulinkin toiveikkaiksi hankkeen etenemisen suhteen. Nickulin myöhemmistä kirjoituksista ja arkistosta välittyy se kuva, että Suonikylän suojeluhankkeelle olisi näin luotu virallinen pohja, mutta että sen kehitteleminen pysähtyi talvisodan puhjetessa.[43] Tosiasiassa Lapin lääninhallituksen lausunto oli vakava takaisku suojelualueen etenemiselle. Se asettui pitkälti Lapin komitean vähemmistön kannalle ja suhtautui kielteisesti kolttien erityisoikeuksiin.

Maaherra Hillilän näkemys asiasta ei ole selvä, sillä Nickul ei myöhemmissä kommenteissaan ilmaissut pettymystä tai epäluottamusta häneen. Sen sijaan Nickulin hampaisiin joutui Kaijalainen, jonka argumentit kieltämättä kuuluvat selvästi Lapin lääninhallituksen lausunnossa. Voi arvella, että maaherra ja lääninhallitus olivat alttiimpia kuuntelemaan maalaisliiton lappilaisen kansanedustajan kuin geodeetti Nickulin käsityksiä.

Lääninhallituksen käsitys kolttien tulevaisuudesta oli se, että ”– – on pakko ryhtyä saattamaan heidän olonsa ja elämänsä valtakunnan lakien mukaiseksi, samalla turvaten heille mahdollisuus hankkia toimeentulonsa tähän asti harjoittamiensa elinkeinojen turvin”. Lausunnossa vedottiin siihen, että ”kolttien nykyiset elämänmuodot ovat kehityksen alaisia ja voivat aivan lähimmässä tulevaisuudessa muuttua”.

Lausunnon mukaan arktiseen ympäristöön ja oloihin sopeutuneiden elämäntapojen muutosta ei ollut erikoisempaa syytä ryhtyä ulkoapäin kiirehtimään.

> Toiselta puolen taas ei tässä saa mennä niin pitkälle, kuin eräissä esityksissä on menty, ehdottamalla erikoisia territorioita, jossa vieläpä suomalainen uudisasutuskin kiellettäisiin. Kolttien omat edut eivät vaadi tätä, eikä valtakunnankaan etujen mukaista ole rajaseudulle luoda – – määrättyyn alueeseen kohdistuvia, epämääräisin oikeuksin varustettua väestöryhmää.
>
> Niinpä lääninhallitus vastustaakin jyrkästi tällaisen yksinomaan kolttia varten varatun alueen järjestämistä. Edelleen lääninhallitus katsoo, ettei ole mitään syytä vakavasti ajatella ehdotuksia sobbareista, joita asiakirjoissa näkyy, ei myöskään sallia mitään poikkeuksia valtakunnassa voimassaoleviin siviili- tai rikosoikeudellisiin säännöksiin. Voimassaolevien lakien puitteissa pitäköötkoltat kernaasti erikoistapansa, mutta lakien vastaisten tapojen legalisoimista ei voida ajatella.

Lääninhallitus suhtautui jopa huvittuneesti ajatukseen erityisestä territoriosta ”senvuoksi, että n. 200 hengen suuruinen väestöryhmä on kansatieteellisesti, sosioloogisesti ja kielitieteellisesti mielenkiintoinen”. Suojelualueen perustaminen olisi ”vähemmän harkittua, kun samanlaatuisin perustein voitaisiin esim. Enontekiöllä ja Utsjoella ryhtyä vaatimaan tämänlaatuisten territorioiden perustamista.” Lääninhallitus pelkäsi siis, että suojelualueen perustaminen johtaisi muiden saamelaisten vaatimuksiin samanlaisista erityisoikeuksista. Tätähän Lapin Sivistysseura oli ehdottanutkin.

Lääninhallitus ehdotti kolttien vähittäistä siirtymistä kiinteään asutukseen asutustilojen avulla. Jotta vuotuiskiertoon perustuvaa elämäntapaa ei äkillisesti muutettaisi, asutustilojen omistajille annettaisiin määräajaksi nautintaoikeus kevät-, kesä- ja syyspaikkojensa vesialueisiin. ”Todennäköistä on, että koltat 25 vuoden kuluessa ovat jo paikallaan asuvia ja nuo nautintaoikeudet voidaan lopettaa.” Lääninhallitus antoi siis koltille 25 vuoden siirtymäkauden asettua aloilleen ja lopettaa vuotuiskiertonsa, koska sen jälkeen perinteiset nautintaoikeudet luultavasti tulisivat erillisesti haettaviksi.

Ajatus suonikyläläisten ryhtymisestä asutustilallisiksi sisälsi myös toisen ehdotuksen, jota suojeluhankkeella oli haluttu välttää. Lääninhallitus totesi: ”Kun nämä tilat on saatu muodostetuksi, olisi asutustoimintaa Suonikylässä edelleen jatkettava ja asutustiloja tavallisessa järjestyksessä muodostettava ja niille asukkaiksi otettava tavallisin ehdoin niin hyvin kolttia kuin suomalaisiakin.” Ehdotus viittaa jopa asutustoiminnan rohkaisemiseen Suonikylän alueelle.

Yleensä ottaen lääninhallitus asetti Suomen lait kolttien vanhojen oikeuksien yläpuolelle. Petsamon liittäminen Suomeen oli muuttanut kolttien aseman ja oikeudet niin, että ”Suomen valtio ei juriidisesti ole sidottu niihin velvollisuuksiin, jotka usein mainitut asiakirjat ovat ehkä Venäjän valtiolle asettaneet”. Kolttien etujen valvomiseksi maaherra painotti, että asutustoimikunnan jäseneksi oli erikseen nimitettävä – ei suinkaan koltta, vaan – Lapin lääninhallituksen määräämä edustaja.

Lapin lääninhallituksen lausunto oli kaksijakoinen. Toisaalta se hyvin selvästi sanoutui irti kolttien erityisoikeuksista ja suojelualueen muodostamisesta. Siinä se noudatteli Lapin komitean vähemmistön linjaa. Toisaalta se lähti siitä,

että avustuksia ja lainoja uusien elinkeinojen kehittämiseen ei kannattanut myöntää. Tätä ristiriitaa lausunnossa luonnehdittiin: ”Lääninhallituksen mielestä on nykyisen luonnonvaraisen elämäntavan annettava jatkua, kunnes koltat itse sen muuttavat nousevan varallisuutensa mukana. Tämän vuoksi ei lääninhallitus pidä tarpeellisena ehdotettuja avustuksia lehmien ja sonnin hankkimiseen ja perunansiemenen hankkimiseen. Myöskään poronhoidon edistämistä lainojen avulla ei suositella.”

Perustellessaan erityistoimien hylkäämistä lääninhallitus käytti jopa hyväkseen Lapin Sivistysseuran argumentteja. Lausunnon mukaan päähuomio olisi kiinnitettävä, ”kun ottaa huomioon kolttien varsin erikoisen kehitysasteen”, heidän tuntemiensa elinkeinojen kehittämiseen.”Sen sijaan olisi vältettävä käyttämästä varoja sellaisten elinkeinojen edistämiseen, jotka toistaiseksi ovat kokonaan kolttien käsitepiirin ulkopuolella.”[44]

Lääninhallitus suhtautui nuivasti perinteisen kulttuurin tieteelliseen kiinnostavuuteen, jota Lapin Sivistysseuran kokoamissa lausunnoissa oli kovasti korostettu. Sarkastisesti lääninhallitus huomautti, että perinteinen kulttuuri oli ”nytkin helposti tutkittavissa” ja tarjosihan kolttakulttuurin muutos sinällään mielenkiintoisen tutkimusaiheen. Suuremman rahoituksen kanavoiminen kolttatutkimukseen oli lääninhallituksen mukaan kuitenkin paikallaan. Lausunnossa torjuttiin vetoaminen Yhdysvaltain intiaaniterritorioihin, koska ”tässä on Ameriikan oloihin nähden kyseessä sangen vähäinen väestöryhmä ja koska Ameriikassakin on noudatettu intiaanipolitiikka osoittautunut vähän tuloksia tuottavaksi”.

Kaksijakoisuudessaan lääninhallituksen lausunto oli jopa ristiriitainen, kuten *Rovaniemi*-lehti kritisoi: vaikka kolttatilaan pitäisi kuulua viljelyskelpoista maata, lääninhallitus ei katsonut voivansa kannattaa Lapin komitean ehdotuksia viljelystoiminnan ja karjanhoidon edistämiseksi.[45] Lääninhallitus epäsi kolttien erityisoikeudet perinteisen kulttuurimuodon turvaamiseksi ja tuntui edellyttävän koltilta paikalleen asettumista ja siirtymistä karjanhoitoon määräajan puitteissa. Tälle siirtymäkaudelle ei kuitenkaan pitänyt myöntää valtion varoja, koska – kuten lääninhallitus suoraan totesi – avustustoiminta olisi omiaan ”pilaamaan heidän vähäisen oma-aloitteisen yritteliäisyytensä”.[46]

Lapin lääninhallitus leikkasi lausunnollaan kerralla poikki sen myötämielisyyden, jota Oulun läänin maaherra oli osoittanut suojeluhankkeelle. Syynä jyrkkään kantaan oli mahdollisesti se, että Lapin komitean mietintö innosti lääninhallintoa kokonaan muilla sektoreilla, joiden suhteen syrjäisen Suonikylän asiat olivat toisarvoisia, etenkin kun moinen hanke poikisi uusia vaatimuksia muiden saamelaisten taholta.

Kansanedustaja Kaijalaisen panos suojeluhankkeen jäädyttämisessä näyttää keskeiseltä. Lapin komitean ehdotusten eteenpäin viejänä eduskunnassa hän lienee tehnyt selväksi maaherralle ja lääninhallitukselle, mitkä olivat kannatettavia hankkeita ja mitkä eivät. Tosiasiaksi jääkin, että niin Lapin komiteassa kuin lääninhallituksen lausunnon yhteydessä nimenomaan lappilaiset poliitikot tyrmäsivät Suonikylän suojeluhankkeen, jolle oli ollut kannattajia valtionhallinnossa ja aiemmin asiasta vastanneessa Oulun lääninhallinnossa.

Nickul ja Kaijalainen kävivät asiasta jälkikahakoita vielä kesällä 1938, jolloin Lapin komitean lopullinen mietintö ilmestyi. *Helsingin Sanomien* artikkelissaan Nickul arvosteli, että Lapin komitea ei ollut käsitellyt kolttakysymystä kokonaisuutena, vaan irrottanut eri puolet toisistaan: ”Komitea on oman kulttuuripiirinsä lumoissa, Se ei ole kyennyt relativoimaan tilannetta ja siksi kolttalaisuus voi sen mielestä kehittyä vain tulemalla samanlaiseksi meidän taloutemme kanssa.” Komitea oli täysin sivuuttanut poronhoidon kehittämisen ja sen tosiasian, että Suonikylä oli hyvin toimeentuleva poronhoitoalue:

> Mutta sensijaan, että komitea tutkisi keinoja tämän elinkeinon tehostamiseksi, se esittää koltille eteläisempien seutujen elinkeinoja, joiden menestyminen on epävarmaa, ja jotka haitallisesti vaikuttavat kolttain luonnollisten elinkeinojen harjoittamiseen. Valtion palkkioilla on koltat saatava raivaamaan peltoja ja niittyjä, apurahoilla heistä on tehtävä perunan, nauriin y.m. kasvien viljelijöitä, avustuksin heidän on hankittava lehmiä, valtion olisi sijoitettava sonni kylään. Tuntuu siltä kuin komitea olisi päättänyt kerralla ottaa koltilta pois uskon heidän omiin mahdollisuuksiinsa. Vaikka komitea on sanonut tahtovansa suojella kolttia ”äkillisesti vaikuttavilta häiriöiltä”, se ei luota kolttien omiin elinkeinoihin.[47]

Vuonna 1939 hallitussihteeri V. Pohjanpelto vieraili Petsamon kolttien luona ja Suyonikylän edustajakokoukseen. ”Koltat vaativat, että heidän kylästään oli muodostettava erikoinen territoriaalialue, jolle ei uloteta suomalaisasutusta eikä muodosteta asutustiloja, vaan että koltat saavat jatkaa paimentolaiselämäänsä. – – Johtoasemassa olevat koltat vastustivat maantien rakentamista kylään.”

Pohjanpelto piti perusteluja erityisalueen muodostamiseksi ihan kiinnostavina ja koki tärkeäksi määritellä kolttien

oikeussuhteet. Hän totesi kuitenkin saman tien, että kolttien ryhtyminen vakinaisiksi asukkaiksi oli turvattava: ”Tämä järjestely tapahtuu parhaiten siten, että Suonikylän koltat saavat asutustilan.” Hallitussihteeri oli siis ottavinaan huomioon kolttakokouksen näkemyksen, mutta omissa johtopäätöksissään kumosi sen yksintein. Hän esitti täysin saman suunnitelman 25 vuoden siirtymäaikoineen kuin lääninhallituskin.[48]

Vaikka keskustelu suojelualueesta jatkui julkisuudessa, maatalousministeriö näyttää vetäneen Lapin lääninhallituksen lausunnosta omat johtopäätöksensä. Sen osalta asia oli käsitelty loppuun. Lapin Sivistysseurankin mahdolliset jatkotoimet loppuivat viimeistään vuonna 1939 alkaneen sodan myötä. Suonikyläläiset joutuivat jo talvisodan aikana evakkomatkalle, joka muuttui pysyväksi jatkosodan jälkeen.

Kaiken kaikkiaan Suonikylän suojeluhankkeen eteneminen keskeisten viranomaisten käsiteltäväksi kuvastaa sitä, että ilmapiiriltään nationalistiseksi kuvatussa 1930-luvun Suomessa oli tilaa keskustelulle myös pienen vähemmistön asemasta. Tärkeitä avainhenkilöitä hankkeessa olivat eri tason lapintuntijat tai -ekspertit, jotka toivat koltta-asiaa esiin valtion virkamiehille ja päättäjille. Heitä olivat erityisesti kruununvouti W.F. Planting paikallistasolla ja maanmittari Karl Nickul myös ”Helsingin päässä”.

Asenteet hanketta kohtaan vaihtelivat selvästi hallinnon eri tasoilla. Valtion- ja lääninhallinnoissa oli myötämielisyyttä asialle niin, että ministeriöt ja Oulun läänin maaherra olivat hankkeen vahvimmat tukijat sen alkuvaiheissa. Voimakkain vastustus suojeluhanketta syntyi paikallistasolla, niin kunnanhallinnon kuin metsähallituksenkin piirissä. Kysymys oli eturistiriidoista, jotka olivat todellisia tai oletettuja.

Laajentamalla hankkeen elinkeinokysymyksestä ”kulttuuriprobleemiksi” Lapin Sivistysseura pyrki saamaan aikaan periaatteellista keskustelua saamelaiskulttuurin tulevaisuudesta. Voi kuitenkin olla, että seura teki siinä ratkaisevan virheen. Se antoi viranomaisille ja erityisesti Lapin komitean vähemmistölle mahdollisuuden kääntyä hanketta vastaan; viittasihan seuran lausunto siihen, että kolttaterritorion jälkeen valtion olisi laajennettava sama periaate koskemaan kaikkia saamelaisia Suomessa.

Suojeluhankkeen varsinaisena tyrmääjänä eivät olleet ”Helsingin herrat”, vaan läänitason toimijat, Lapin komitea ja Lapin lääninhallitus. Niiden edistysuskoisiin suunnitelmiin ei sopinut lainkaan pienen, syrjäisen ja vanhakantaiseksi koetun kansanryhmän erityiskohtelu. Niitä luonnehti kulttuurihierarkkinen ajatus siitä, että vain ”eteneminen” maatalouden tasolle, paikalleen asettuminen ja vuotuiskierron mukaan liikkuvan elämän hylkääminen saattoi pitää kolttien tapaisen luonnonkansan kehityskykyisenä.

Kirjallisuuden ja lehdistön heijastama kuva (koltta)saamelaisista ei siis välttämättä ollut irrallaan niistä näkemyksistä ja asenteista, joiden varassa virkamiehet sekä muut asiantuntijat keskustelivat suojeluhankkeesta ja tekivät päätöksiään kolttien tulevaisuudesta. Ongelmallista keskustelussa on se, että eri osapuolten käyttämillä käsitteillä ja määrityksillä oli erilaisia merkityksiä ja mielleyhtymiä. Mitä tarkoitettiin puhuttaessa ”koltta/saamelaiskulttuurin suojelusta” tai sen ”tulevaisuudesta”?

Erot käsitteiden *suojelu* ja *eristäminen* tai *holhoaminen* välillä osoittautuivat niin pieniksi, että joissakin puheenvuoroissa suojeluhanketta ajavat nähtiin kolttakulttuurin tuhoajina ja sen vastustajat pelastajina. Keskustelu oli rajankäyntiä monien toisiaan leikkaavien kysymysten kanssa, kuten millaista oli perinteinen tai ”aito” (koltta)saamelaiskulttuuri ja mikä oli sen suhde nykyaikaan, moderniin yhteiskuntaan. Se taas johti käytännön näkemyksiin siitä, miten kulttuuria voitaisiin erityistoimin ”säilyttää” sortumatta museoimaan sitä.

Saamelainen rauha ja sota 1929–1944

Läänin synnystä Lapin tuhoon

Kaarin Maria Näkkäläjärvi Suomen Kuvalehden kansikuvassa 1934.

Petsamon tien valmistuminen 1930-luvun vaihteessa herätti suuren kiinnostuksen pohjoista kohtaan niin matkailijoiden kuin lukevan yleisönkin parissa. Petsamon ja Lapin asioista keskusteltiin julkisuudessa vilkkaasti, mutta saamelaiset jäivät siinä sivuosaan. Näin kävi myös, kun keskustelu Oulun läänin jakamisesta kiihtyi ja ajatus Kemin ja Lapin kihlakuntien yhdistämisestä uudeksi Lapin lääniksi vahvistui. Laki Oulun läänin jakamisesta annettiin heinäkuussa 1936 ja lääni aloitti toimintansa vuoden 1938 alussa.[1]

Jo ennen lain hyväksymistä valtioneuvosto asetti komitean, jonka tehtäväksi tuli tutkia Lapin taloudellisten olojen kehittämistä. Siinä hahmoteltiin samalla tulevan lääninhallinnon linjaa saamelaisasioissa. Komitean kannanotot saamelaisasioiden ajamiseksi jäivät kuitenkin kovin vaatimattomiksi, oltiinhan nyt laatimassa ohjelmaa uuden, kehittyvän maakunnan tulevaisuudelle. Lapin läänin ja siinä ohessa sen saamelaispolitiikan kehittely ei ehtinyt kunnolla vauhtiin, kun sen katkaisi kansainvälinen kriisi.

Talvi- ja jatkosodan aikana saamelaiskulttuuri tuli aiempaa läheisemmin tekemisiin suomalaisen kulttuurin ja eurooppalaisen talousjärjestelmän kanssa. Saamelaiset osallistuivat sodan tuomiin velvollisuuksiin kaikin tavoin moitteettomasti. Tämä rooli johti sotien jälkeen vaatimuksiin siitä, että saamelaisten oli tultava tasa-arvoisiksi suomalaisten kanssa muillakin tavoin, erityisesti mahdollisuuksissa kehittää omaa kulttuuriaan ja äidinkieltään.

SUOMALAINEN SAAMELAISKUVA 1930-LUVULLA

Kuvatessaan romaanissa *Suuri illusioni* (1928) oman ikäluokkansa väsynyttä rappiota 20-vuotias kirjailijanalku Mika Waltari nosti vastapainoksi tervehenkisen nuorison, jota edustivat Pikkuveli ja hänen teräsjousen kimmoisa tyttöystävänsä. Suunnatessaan kohti valoisaa tulevaisuutta Pikkuveli lähti Helsingistä moottoripyörällään – ei suinkaan Eurooppaan ja Pariisiin vaan – Petsamoon.[2]

Waltarin maininta kuvaa sitä asemaa, jonka Petsamo matkailukohteena alkoi saavuttaa juuri 1920-luvun lopulla sitä mukaa kuin Jäämeren tie valmistui. Matkailijat kiitivät 50 kilometrin tuntivauhtia kulkevissa autobusseissa pohjoiseen. Muu Lappi sai osansa Petsamon kuumeesta, myös saamelaiset. Yksi jos toinenkin Petsamon ja Lapin kävijä kirjoitteli kokemaansa ja näkemäänsä ylös julkaistakseen ne lehdissä tai kirjoissa.

Petsamon kuume näkyi selvästi esimerkiksi kuvalehtien aihevalikoimissa. Vielä 1920-luvun kuluessa *Suomen Kuvalehti* ja *Kansan Kuvalehti* eivät julkaisseet paljonkaan Lappiin liittyviä artikkeleita. Sen sijaan vuosina 1929–1930 tilanne muuttui jopa jyrkästi. Vuonna 1929 *Suomen Kuvalehti* julkaisi pohjoisen aiheista kahdeksan artikkelia, seuraavana vuonna seitsemän ja sitä seuraavana kymmenen juttua. Sama ilmiö näkyi *Kansan Kuvalehdessä*. Koko 1930-luvun ajan kummassakin lehdessä ilmestyi vuosittain 6–10 artikkelia pohjoisen aiheista.

Suuri osa artikkeleista koski Petsamoa, jota lähestyttiin niin autobussilla, lentäen, jalkapatikassa kuin laivallakin. Tutkijoita myöten kaikki olivat innostuneita Petsamon maisemista, linnuista, Jäämeren ihmeestä ja ”Suomen Alpeista”. Siinä ohella T.I. Itkosen (1926), E.A. Virtasen (1929), Yrjö Linkolan (1932) ja Ilmari Mannisen (1934) kaltaiset ”tieteelliset matkailijat” vierailivat myös Suonikylän kolttien parissa, joista tehtiin innostuneita reportaaseja kuvien kanssa tai ilman. Karl Nickul neuvoi Suomen matkailijalehdessä: ”Matkailijat, kunnioittakaa lappalaisten ominaislaatua!” (1936) tai kyseli *Suomen Kuvalehdessä* suonikyläläisiä tarkoittaen: ”Miten käy Suomen intiaanien?” (1937).

Petsamon ohella kulkijoita riitti muuallekin Lappiin, joskin vähemmän. Antti Hämäläinen tosin kehaisi myöhemmin, että Petsamon houkutuksen takia vain itsenäisimmät lapinkävijät poikkesivat etsimään ”todellista Lappia” Inarista ja Utsjoelta.[3] Tietyt vakiohaastateltavat, kuten lappalaisten gentlemanniksi nimitetty Juhani Jomppanen ja Kaapin Jouni (Aikio), kiinnostivat niin Erkki Ilmaria (1929) kuin Sakari Pälsiäkin (1931). Enontekiöllä oleskeleva Erik Therman vetosi *Suomen Kuvalehdessä*: ”Tunturimaat lappalaisille!” (1939).

Suomen matkailijayhdistys julkaisi vuosikirjansa 1932 teemanumeron Lapin ja Petsamon matkailusta.

Kuvalehtien kirjoittajina oli tunnettuja henkilöitä Sakari Pälsistä alkaen. Samuli ja Jenny Paulaharju kertoivat Lapin asioista yhdessä tai erikseen. Petsamoon muuttanut K.M. Wallenius vieraili niin kolttien parissa kuin Inarin Siuttajoen erotuksessakin. Tuotteliain ja ehkä huomatuinkin kuvalehtien vakiokirjoittajista oli E.N. Manninen, joka kertoi humoristisesti, joskin välillä alentuvasti ja loukkaavastikin, Lapin ”vähemmän väen” kohtaloista. Mannisen vaiettua Eila Jokela huolehti sota-aikana siitä, että Lapin ihmisten ääni pääsi kuuluviin *Suomen Kuvalehdessä*.

Saamelaisetkin seurasivat lehdistöä, joskaan eivät sitä juuri kommentoineet lukuun ottamatta Uula Sarrea, joka lähetti 1920-luvulla *Suomen Kuvalehteen* valokuvareportaasin. Esimerkiksi utsjokelaisiin koteihin tuli suuri määrä lehtiä – etupäässä hengellisiä, mutta kasvavassa määrin myös maallisia. Vuonna 1932 Utsjoelle tulevien lehtien lista antaa hyvän kuvan tiedotusvälineiden kirjosta. Hengellisiin lehtiin kuuluivat *Nuorttanasten* lisäksi *Suomen lähetyslehti*, *Lähetyssanomat* ja *Lasten lähetys*, samoin kuin *Heräävä nuoriso*, *Raamatullinen Aikakauskirja* ja *Huutavan Ääni* sekä *Herättäjä* ja *Kotimaa*.

Myös maallisten lehtien luettelo oli pitkä: *Rovaniemi*, *Lapin Kansa*, *Kaiku*, *Kaleva*, *Uusi Suomi*, *Helsingin Sanomat* ja *Suomenmaa* sekä kuvalehdistä *Kansan Kuvalehti*, *Suomen Kuvalehti*, *Kotiliesi*, *Koti* ja *Oma koti*. Vuodesta 1934 moneen taloon tuli myös *Sabmelaš*-lehti.[4] Pohjoisessa vieraileva matkailija saattoi lapintalon ulkokäymälässä lueskella seinävuoraukseen käytettyjä vanhoja kuvalehtiä. Saamelaisalueelta julkaistut kirjoitukset saattoivat herättää paikallisten joukossa keskustelua, ja E.N. Mannisen pakinamaista kertomusta ”Aslak ja joulumänty” saatettiin muistella huvittuneina vielä vuosikymmeniä myöhemmin.[5]

Lehdistön lisäksi saamelaisalueella oli jonkin verran radioita. Vuoden 1929 alussa pohjoisissa kunnissa oli neljättä sataa radiokuuntelijaa, joskin Ivalon posti- ja lennätinkonttorin kautta oli myönnetty vain 33 radiokuuntelulupaa. Inarissa ja Kaamasessa oli kymmenkunta radiota, Utsjoella ehkä kaksi. ”Salakuuntelijoita lienee jokaisen kunnan alueella huomattavasti.”[6] Ohjelmaa pohjoisesta tuli harvakseltaan. Vuonna 1935 Yleisradio lähetti ohjelman Sompiosta, Vuomaselän aidalta, jossa kuultiin muun muassa Niila Hirvasvuopion haastattelu ja saamelaista musiikkia. Seuraavana vuonna Norjan radio lähetti saamenkielisen jumalanpalveluksen Pulmangin kirkosta.[7]

Suomenkielistä kirjallisuutta saamelaiset eivät ilmeisesti juuri lukeneet Josef ja Hans-Aslak Guttormin kaltaisia poikkeuksia lukuun ottamatta. Kovin paljon hurrattavaa siinä ei saamelaisten kannalta ollutkaan. Lapin kirjallisuutta ilmestyi kyllä kohtalaisen paljon, mutta sen saamelaiskuva oli kovin karu. A.E. Järvisen ja Jussi Lainion kaltaiset kirjailijat kuvasivat pääosin suomalaisten kokemuksia ja saamelaiset vilahtivat vain sivuhenkilöinä. K.M. Walleniuksen *Ihmismetsästäjiä ja erämiehiä* (1933) piti kolttasaamelaisia alemman luokan kansalaisina, kuten Erkki Ilmarin novellitkin.

Romaaneissaan *Erämaan armoilla* (1937) ja *Saattoi olla miehen onni* (1945) E.N. Manninen kuvasi rehtien suomenmiesten vastakohtana saamelaisia valehtelijoina, porovarkaina ja viinankeittäjinä. Järventauksen *Hyljätyssä kylässä* (1935) saamelaisia edustivat mälliä pureskeleva kulkurilappalainen Tihki- eli Täi-Tommi, mätökalalle haiseva kirkkoväärti Koninraato ja hänen sairasteleva poikansa Luukas sekä vanha Mattus, joka öisin kulki palava kekäle kädessään manaamassa perkeleitä.

Tuomo Itkosen romaanista *Sigrid ja Jänkä-Aapo* (1933) löytyi sentään myönteinen saamelaishahmo Bumbas-Jussa, jonka esikuvana oli kirjailijan väärti Juhani Jomppanen. Sen sijaan lappalainen kotiapulainen yritti vokotella suoraselkäistä suomenpappia päästäkseen pappilan emännäksi. Romaanin koltat olivat jumalanpilkkaajia, joille Herra kosti riistämällä heiltä lapsen. Kaunokirjallisuuden lappalaiset olivat yleensä merkityksettömiä sivuhahmoja, eivät toimijoita, kuten eivät myöskään naiset. Lappi oli suomenmiehisen toiminnan kohde.

Sen sijaan Samuli Paulaharjun tuotannossa – myös novellikokoelmassa *Tunturien yöpuolta* (1934) – saamelaisia kuvattiin itsenäisinä hahmoina ja päähenkilöinä, joskin Lapin kirjallisuuden yleisen hengen mukaisesti lähes kaikille kävi huonosti kansallisuudesta välittämättä. Paulaharjun kauhunovelleissa Heikun Piettar hiihtää tunturien ikuisena vaeltajana, ajomies pakenee kuollutta Paksujalka-noitaa kalmankalpean kuutamon valossa ja Martin Jussa löytää onnen lampaan menettääkseen sen taas.[8]

Eräs 1930-luvun mielenkiintoisimmista saamelaiskuvauksista oli E.N. Mannisen romaani *Tunturi uhkaa* (1938). Kirjailija tunnettiin railakkaista mielipiteistään, joissa hän piti saamelaisia kuolemaan tuomittuna heimona. Sen sijaan tenolaiseen ympäristöön sijoitetussa romaanissaan hän osoittautui havaintokykyiseksi ja oivaltavaksi kirjailijaksi, joka moniäänisellä kerrontatavallaan tavoitti jotain olennaista saamelaisten ja suomalaisten suhteista.

Mannisen romaani kuvaa saamelaisia toisella otteella kuin yleensä perinne- ja kansatieteellisesti asennoitunut Lapinkirjallisuus. Hänen kuvauksessaan vastakkain eivät ole alkeellinen luonnonkansa ja sivistynyt lantalaiskulttuuri, vaan ”Pohjoisinta” leimaavat uuden ajan vaikutteet, kuten telegrafit, maantien pätkät ja ”muturit”. Pohjoisimman asukkaat eivät myöskään ole innoissaan omaksumassa lantalaisten tuomia sivistyksen ihanteita, päinvastoin.

Kahden elämänmuodon väliset ihanteet joutuvat vastakkain ja usein törmäyskurssille. Pieniltä vaikuttavat yksityiskohdat nousevat vertauskuviksi kulttuurisista eroista. Ajankäytön erilaisuus tuottaa lukuisia huvittavia kohtauksia. Saamelainen on oppinut sovittamaan sen luonnonehtoihin ja siihen, että suunnitelmat voivat muuttua. Lantalainen taas ei siedä ”singuttelua ja venyttelyä”, vaan hänelle kaiken on oltava tarkasti kellotettua ja sovittua.

Yhtä lailla törmäyksiä aiheuttaa puhetapojen erilaisuus. Lantalaisen tarkan määrittelyn vastapainona on saamelaisen epämääräisyys niin vastauksissa kuin ajankäytössäkin. Erityisen hyvin tämä tulee esiin romaanin päätapahtumassa, porovarkausoikeudenkäynnissä. Nimismies ja nuori innokas tuomari haluavat kitkeä pois lappalaisten pahat tavat, joihin moraaliton porovarkaus kuuluu.

Käräjäistunto muuttuu kuitenkin oikeudenkäynnin irvikuvaksi, kun varmoiksi luullut todistajat käyvätkin epämääräisen tietämättömiksi ja muistamattomiksi. Samalla romaani tuo näkyviin ristiriidan suomalaisen lain ja saamelaisten perinteisen tapaoikeuden välillä. Saamelaisten epämääräisyys on tietynlainen strategia, jolla hiljaisesti vastustetaan suomalaista oikeudenkäyttöä.

Se, että lantalaisten ”sivistyneet pyrkimykset” kilpistyvät tämäntyyppiseen hiljaiseen vastarintaan, *taamoo* eli opettaa monet romaanin lantalaisista henkilöistä. Papin rouvan ahdistus ilmenee vatsavaivoina, joihin ei löydy selitystä, samoin kuin tunteena tunturin kaatumisesta päälle. Jotkut ratkeavat ryyppäämään, toiset tulevat sekopäisiksi. ”Tavallaan tunturi uhkasi kaikkia, sekä ihmisiä että eläimiä tämän taivaan alla”, pappi miettii. Hän itse päätyy uskonnolliseen ratkaisuun, mutta kahden kulttuurin keskinäinen vieraus jää jäljelle.[9]

Vanhoista Lapin kirjailijoista Samuli Paulaharju julkaisi 1930-luvulla Suomen Lapista vain *Sompio*-kirjan (1938). Huomiota kiinnittää, että vanheneva lapinkävijä ei siinä lainkaan vieraillut Sompion saamelaisten luona. Paulaharjun roolia Lapin monikulttuurisen väestön kuvaajana pyrki ottamaan itselleen Antti Hämäläinen. Hän aloitti saamelaisalueen kiertämisen kansakouluntarkastajana, mutta haastatteli ja valokuvasi ihmisiä kirjan kokoamista varten.

Hämäläisen teos *Koltta-Lappia sanoin ja kuvin* (1938) kuvasi erityisesti Suonikylän perinteitä ja elämää, mutta viittasi myös muiden kolttaryhmien tilanteeseen suomalaisasutuksen puristuksessa. Kirjan sävy oli jonkin verran isällinen kolttiin nähden, mutta hän arvosteli myös jonkin verran suomalaisten viranomaisten toimenpiteitä kolttien suhteen. Toisen teoksensa *Tunturien takaa* (1945) Hämäläinen kokosi Utsjoen ja Inarin matkaltaan. Hän löysi monia mielenkiintoisia erämaiden persoonallisuuksia, mutta koki olevansa tallentamassa katoamassa olevaa kulttuuria.[10]

Aikakauden julkinen saamelaiskuva rakentui lähes täysin suomalaisten laatimista kuvauksista eri areenoilla. *Sabmelaš*-lehti tarjosi omia ”vastakuviaan” saamelaisille itselleen, mutta saamenkielinen julkaisu ei vaikuttanut suomalaisiin. Sama kohtalo oli Pedar Jalvin työn jatkajalla, Hans-Aslak Guttormilla, joka julkaisi esikoisteoksensa *Koccam spalli* (Herännyt tuulispää) vuonna 1940. Julkaisuongelmien takia se jäi hänen ainoaksi julkaisukseen 40 vuodeksi, sillä useampi pöytälaatikossa oleva käsikirjoitus tuli julkaistuksi vasta 1980-luvulla.

Samuli Paulaharju:
TUNTURIEN YÖPUOLTA.
WERNER SÖDERSTRÖM

Samuli Paulaharju:
NIILAS SAARAN KIROISSA

Samuli Paulaharju julkaisi vuonna 1934 Lapin kauhutarinoiden kokoelman Tunturien yöpuolta, josta yksi novelli julkaistiin makupalana Kansan Kuvalehdessä – piirros ei ollut kuitenkaan Paulaharjun tekemä.

Runoissaan Guttorm korosti äidinkielen merkitystä ja luonnontunnetta. Kertomuksissaan hän kuvasi tavallisia ihmisiä arkipäivän askareissaan. He soutivat lohenpyynnissä Tenolla, tunturissa lehmän haussa, ehkä häätivät susia tokasta tai havainnoivat naapurien tekemisiä. Vain yksi novelli kuvasi poronhoitajia. Muuten tenolaiset olivat kalastajia ja karjanhoitajia.

Kirjan luontosuhde on toinen kuin ajan suomalaisessa kirjallisuudessa. Päähenkilö elää rauhallista rinnakkaineloa jokensa kanssa, jonka hän tuntee kivenmurikoita ja kuoppia myöten, samoin kuin jokivarren eläimet ja jokaisen linnun-

Suomen matkailu -lehti mainosti Lapin opasta 1939.

Vaasan leipä mainosti saamelaisten avulla tuotettaan keväällä 1944. Mainos oli tavallaan ennakoiva, sillä saamelaisia tuli Vaasan lääniin jo samana syksynä.

pesän. Luonnon rinnalla Guttormin novelleissa korostuu ihmisyhteisö, jota on yhtä luontevaa tarkkailla kuin kalojen liikkumista. Maiseman kautta ihminen on vahvasti sidoksissa historiaansa, menneiden polvien perintöön.[11]

LAPIN KOMITEAN SAAMELAISPOLITIIKKA

Suonikylän suojeluhankkeen yhteydessä Lapin Sivistysseura ehdotti vuonna 1935 perustettavaksi komiteaa, joka tutkisi mahdollisuuksia ”rajaseudulla asuvan lappalaisväestön omintakeisten elämänmuotojen turvaamiseksi ja säilyttämiseksi”. Viranomaiset reagoivat asiaan hitaasti, jos lainkaan. Sen sijaan kansanedustaja, *Lapin Kansan* päätoimittaja Lauri Kaijalainen teki huhtikuussa 1935 oman ehdotuksensa komiteasta, joka pohtisi laajasti toimenpiteitä syntymässä olevan Lapin läänin taloudellisten olojen parantamiseksi.[12]

Valtioneuvosto asetti jo samana vuonna Lapin taloudellisia oloja ja niiden kehittämistä pohtivan komitean eli ns. Fräntin komitean (puheenjohtajansa Aleksanteri Fräntin mukaan). Sen työ erosi vuoden 1905 komiteanmietinnöstä siinä, että nyt ei ollut kyse Lapin kihlakunnasta, jossa saamelaiset olivat merkittävässä asemassa. Sen sijaan perustettavana oleva Lapin lääni tarvitsi tietynlaista ohjelmaa, strategista suunnitelmaa, jonka tekijäksi komitea käytännössä tuli. Siinä saamelaisten asiat olivat erittäin pienessä roolissa.

Valtioneuvosto sisällytti saamelaiskysymyksen ja kolttien suojeluasian Lapin komitean työhön. Saamelaisasiantuntemusta komiteassa edusti Tuomo Itkonen ja sihteerinä toimiva varatuomari L.I. Itkonen. Elokuussa 1935 komitea teki ensimmäisen matkansa saamelaisalueelle, jossa pidetyt kokoukset keskittyivät kaikille asukkaille yhteisiin kysymyksiin mm. liikenneverkoston ja elinkeinoelämän parantamisesta. Toisen matkan Taka-Lappiin ja Suonikylään komitea teki seuraavana vuonna.[13]

Komitean jäsenenä oleva Kaijalainen näyttää halunneen alusta saakka jättää saamelaisasian sivurooliin komitean työssä. Oman lehtensä *Lapin Kansan* pääkirjoituksissa hän torjui Lapin Sivistysseuran käsityksen saamelaisten ”sorrosta”. Hän piti yhdistyksen aloitteita etelän romantikkojen asiantuntemattomuutena. Lapin komitean vierailuilla hän kertoi todenneensa, etteivät saamelaiset itse osoittaneet kärsineensä vääryyttä suomalaisen esivallan taholta.

Saamelaiset eivät kuulemma myöskään olleet niin huolissaan saamenkielisen opetuksen puutteesta kuin ”ulkopuoliset”, vaan toivoivat lastensa voivan oppivan koulussa suomea. Kaijalaisen mielestä ehdotukset erillisoikeuksien myöntämiseksi

olivat yritystä eristää saamelaiset suomalaisesta yhteiskunnasta: ”Käsityksemme lappalaisväestön aseman turvaamisesta on kerta kaikkiaan se, että tätä väestöä ei ole pyrittävä eristämään valtakunnan asukkaista, koska sellainen eristäminen olisi turmioksi tälle väestölle. Siitä ei saa muodostaa mitään sellaista ansarikasvia, jota kaiken maailman matkailijat kävisivät katsomassa kuin jotakin erikoista ihmettä.”[14]

Kaikkein jyrkimmin Kaijalainen suhtautui Lapin Sivistysseuran ehdotukseen kolttakulttuurin suojelemisesta. Hänen mielestään koltat olivat jääneet kovasti jälkeen suomalaistumiskehityksessä muista saamelaisryhmistä: ”– – muut maamme lappalaiset ovat seuranneet aikaansa ja suomalaisväestön esimerkin vaikutuksesta luopuneet sellaisista alkuperäisistä elämäntavoistaan ja tottumuksistaan, jotka olisivat olleet haitaksi heidän kehitykselleen”.

Verrattuna Norjan tilanteeseen Suomen saamelaiset olivat saaneet kehittyä vapaasti maan kansalaisiksi, joita ”valtiovalta on – – pyrkinyt kohtelemaan tasa-arvoisesti maan pääväestön rinnalla”. Asuminen Venäjän alueella oli kuitenkin tehnyt koltista kykenemättömiä seuraamaan edistyneempien heimoveljiensä esimerkkiä. Kaijalainen totesi, että ”sitä mukaa kuin myös osattomiksi jääneitä kolttalappalaisia ohjataan taloudellisesti ja henkisesti pois siitä umpikujasta, johon se Venäjän vallan alaisena joutuu, avautuu sillekin mahdollisuudet päästä eteenpäin.” [15]

Saamenkielistä opetusta koskevissa mielipiteissään Kaijalainen edusti täysin vastakkaista kantaa kuin Tuomo Itkonen, jonka mukaan saamelaisväestö esimerkiksi Outakoskenlla oli yksimielisesti saamenkielisen opetuksen kannalla. Utsjoella pidetyn kokouksen ilmapiiri oli ristiriitaisempi, sillä erityisesti katekeetta Albert Keskitalo ja opettaja Juho Högman olivat kovia suomen kielen kannattajia. Kaijalainen vetosi nimenomaan näiden näkemykseen siitä, että lapset oppivat kotona muutenkin saamen kielen, minkä takia sen käyttö koulussa oli tarpeetonta.[16]

Komitea törmäsi muutenkin tosiasiaan, että pohjoisesta löytyi vielä varsin paljon puhtaasti saamenkielistä väestöä. Outakosken kansakoululla pidettyyn kokoukseen oli ”tullut niin paljon ummikkolappalaisia, joilla oli komitealle esitettävänä asioita, että komitean oli käytettävä tulkkia, jona toimi Utsjoen valtuuston puheenjohtaja, opettaja Jooseppi Guttorm.”[17] Itkonen taas kertoi kokemuksia Moskovan kylästä Petsamossa:

> He olivat, lapset ainakin – miesväki taisi olla pyynnissä merellä – aivan ummikoita, osaten vain kolttaa ja venäjää. Tietenkään he eivät saaneet kouluopetusta kummallakaan kielellä – vain suomeksi. Jonkin verran saatoin keskustella heidän kanssaan käyttäen tunturilappia, jota he hiukan ymmärsivät. Uskonnon opetusta he nähtävästi olivat saaneet venäjäksi, ehkä munkeilta.[18]

Tuomo Itkosen rooli Lapin komiteassa jäi lopulta vaatimattomaksi. Aapistyönsä jälkeen hän näyttää jollakin tavoin väsyneen saamelaisasiaan eikä hän ollut yhtä kärkäs kuin ennen pitämään sitä esillä. Kovin suuri luottamus hänellä ei ehkä ollut komiteaankaan, saattoihan hän kertoa tuttavalleen

UKKO-PEKAN POHJOISEN MATKA

Heinäkuussa 1935 Tasavallan presidentti P. E. Svinhufvud teki maakuntamatkan Inarin ja Petsamon kuntiin. Koleasta ilmasta huolimatta presidentin matka oli kuin juhlakulkue: asukkaat olivat pitkienkin matkojen päästä kerääntyneet teiden varsille liputtamaan ja huutamaan eläköötä, kun presidentin autokulkue meni ohi. Pääjuhlassa Inarin kirkolla olivat vastassa kirkkoherra Tuomo Itkonen ja kunnallislautakunnan esimies Antti Aikio Inarin edustajina sekä kirkkoherra Erkki Vuornos Utsjoen edustajana. ”Kunnan-Antin” lapset, Rauna ja Eero Aikio, ojensivat presidentille kukkia.

Puheessaan presidentille Itkonen esitti toivomuksia, kuten Utsjoen tien saamista ja isojaon loppuunsaattamista. Kunnan ja seurakunnan puolesta hän lahjoitti presidentille valtavan lapinpuvun. Vaikka Svinhufvudin isokokoisuus oli tiedetty, vyö osoittautui aivan liian lyhyeksi. Niinpä presidentti ei voinut pukeutua lapinpukuun. Se harmitti erityisesti Suomi-Filmin kuvaajia, jotka olivat tekemässä dokumenttia Euroopan levitykseen.

Saamelaisten puolesta presidenttiä tervehti Juhani Jomppanen, joka jätti hänelle anomuskirjelmän maantien ja puhelinlinjan saamiseksi Menesjärvelle. Jomppanen lahjoitti presidentille lapinleu'un. Pappilan pihalla nautitun juhla-aterian aikana presidentti viihtyi hyvin ”erittäinkin lappalaisten kanssa, joiden keskellä hänet myös valokuvattiin”. Presidentti toivoi näkevänsä saamelaisia vastavierailulla Helsingissä. Viimeksi mainittu toivomus toteutui poropäivien aikana 1936.

lähtevänsä Tenolle ”Lapin Kometian laskuun, ja saman hökötyksen nimissä kai joutunen tämän lokakuun aikana ajamaan jälleen hyvään Helsinkiin”.[19] Itkonen oli toki tunnettu sarkastiselta kuulostavasta puheenparrestaan, ja myöhemmissä muistelmissaan hän oli ehkä ylpeäkin komitean saavutuksista muissa paitsi saamelaisasioissa[20].

Sen sijaan Kaijalainen oli nousussa oleva lappilainen poliitikko, päätoimittaja ja kansanedustaja, jolla oli suuri vaikutus tulevan Lapin lääninhallituksen linjaan. Kaijalaisen rooli näkyi ilmeisesti myös siinä vähäisessä merkityksessä, jonka Lapin komitea antoi saamelaiskysymykselle omassa työssään. Parista kymmenestä erillisestä lausunnosta yksi koski ehdotusta kolttien suojelualueesta. Vuonna 1938 ilmestyneestä 171-sivuisesta mietinnöstä saamelaisosuus kattoi viimeiset puolitoista sivua.

Komitean linjana oli, että ehdotukset niin elinkeinojen, liikenteen kuin sivistysolojenkin suhteen palvelivat myös saamelaisia. Sen mukaan ”lappalaisväestö vuosisataisen kosketuksen vaikutuksesta suomalaisväestöön on täydellisesti mukautunut suomalaiseen yhteiskuntaelämään, omaksunut suureksi osaksi suomalaisten elinkeino- ja elämäntavan sekä menettämättä omaa erikoisluonnettaan heimona kasvanut ja kehittynyt”.

Siksi komitean mielestä ei ollut ”mitään syytä asettaa taloudellisessa ja sosiaalisessa kehitystyössä lappalaisia poikkeusasemaan”. Minkäänlaisia pelkästään saamelaisväestöä koskevia erityistoimenpiteitä ei tarvittu. Sen sijaan komitea katsoi aiheelliseksi tukea saamenkielisen väestön ”omalaatuista kulttuurielämää, joka kieltämättä merkitsee arvokasta lisää Suomen kansan yhteiseen kulttuuripääomaan”. Tässä suhteessa komitea rajoittui täysin kieli- ja koulutuskysymykseen eli äidinkielisen sivistystarpeen tyydyttämiseen.

Komitean mukaan saamelaislapsille oli varattava tilaisuus saada opetusta äidinkielensä luku- ja kirjoitustaidossa, ei pelkästään suullisessa opetuksessa. Komitea halusi kuitenkin jättää saamenkielisen opetuksen riippumaan vanhempien tahdosta. ”Tälle kannalle asettui komitea sen vuoksi, että niissä neuvottelukokouksissa, joissa komitea tiedusteli asian johdosta lappalaisväestön mieltä, väestöstä osa asettui jyrkästi lapinkielen opetusta vastaan pitäen sen sijaan tärkeämpänä, että suomenkielistä opetusta – – tehostettaisiin.”[21]

Saamenkielisen opetuksen pulmaksi komitea totesi sen, että tätä ”jo oppivelvollisuuslakimme edellyttämää” opetusta ei ollut voitu toteuttaa, koska sekä saamen kielen taitoisista opettajista että äidinkielisestä materiaalista oli pula. Se teki jo tutulta kuulostavat ehdotukset. Äidinkielisten kirjojen ja yleisen kirjallisuuden aikaansaamista oli tuettava valtion varoin. Suomalaisille opettajille oli maksettava palkanlisää saamen kielen taidosta. Saamelaisnuorisoa oli innostettava opiskelemaan kansakouluseminaareissa, kirkkomusiikkiopistoissa sekä maa- ja kotiteollisuusoppilaitoksissa.[22]

Uuden Lapin läänin ”ohjelman” käsitys saamelaisasiasta oli siis varsin mielenkiintoinen. Taloudellisessa ja yhteiskunnallisessa mielessä se samasti saamelaiset suomalaiseen väestöön eli kieltäytyi ajattelemasta mitään erityislainsäädäntöä heidän mahdollisten etujensa suojelemiseksi. Siten se tavallaan vapautti tulevan Lapin lääninhallituksen saamelaisten kulttuurin tulevaisuutta koskevista kysymyksistä. Sen sijaan kieli- ja koulutuskysymyksessä se heitti pallon kouluhallituksen ja opetusministeriön suuntaan, nehän olivat perinteisesti huolehtineet niin opettajien koulutukseen kuin oppikirjojen tuottamiseenkin liittyvistä toimista.

Yleisesti ottaen komitean työ, jota Kaijalainen kehui myöhemmin ”maailman parhaimmaksi komiteanmietinnöksi”[23], tarjosi hyvät lähtökohdat uuden läänin kehittämiseen. Se edusti varovaista kantaa siinä, että Lapin asutustoimintaa ei ollut syytä viedä pitemmälle kuin alueen väestön oma asuttamistarve edellytti. Komitean mukaan lääniä oli kehitettävä perinteisten elinkeinojen pohjalta. Niistä ”perunakomitea” korosti kuitenkin maa- ja metsätaloutta, kun taas porotaloudelle annettiin mietinnössä tilaa vain viiden sivun verran. Mietintö teki monia ehdotuksia maa-, metsä- ja kotitalouteen liittyvän jatkokoulutuksen kehittämiseksi.[24]

Liikenneolojen parantamiseksi komitea teki runsaasti ehdotuksia, jotka Ilmari Hustichin arvion mukaan toteutuivat paremmin kuin pystyttiin kuvittelemaankaan. Toisaalta Hustich toteaa, että mietintö vanheni jo kohta ilmestyttyään, koska toinen maailmansota muutti lähtökohtia niin paljon.[25] Hustich viittasi siihen, että mietinnön kehitysnäkymät perustuivat pitkälti Petsamon alueen hyödyntämiseen niin taloudellisesti kuin esimerkiksi matkailullisestikin.

Komitean saamelaisnäkemystä luonnehti Hustichin mukaan käsitys siitä, että saamelaiset olivat sopeutumassa tai pikemminkin heitä oltiin sopeuttamassa suomalaisen enemmistön ehtoihin.[26] Päinvastoin kuin Lapin Sivistysseura oli toivonut, saamelaiskysymystä ei nähty yhteiskunnallisena tai edes kulttuurisena ”probleemina”, vaan se rajoitettiin koskemaan vain saamen kieltä ja siihen liittyvää opetusta muutamissa kouluissa. Siinäkään suhteessa kehitystä ei tapahtunut. Itkonen valitteli myöhemmin, että saamelaisia koskeville vähäisillekin ehdotuksille ”valtiovalta on täydelleen viitannut kintaalla”.[27]

Saamelaiset olivat rekvisiittana monenlaisissa yhteyksissä.

Rovaniemi aloitti kampanjan Lapin pääkaupunkina jo ennen läänin perustamista. Yrjö Karin laatima juliste vuodelta 1937. TLK.

Herroja kylässä Menesjärvellä Matti Jomppasen talossa 1930-luvun lopulla. Vas. Kaarlo Hillilä, Kaapin-Jouni Aikio, Urho Kekkonen, Juhani Jomppanen ja takaa kurkistaa ”Kolmonen” eli Aslak III Jomppanen. TLK.

Maaherra Kaarlo Hillilä liikkui mielellään luonnossa ja kansan parissa. OMA.

Lapin lääni aloitti toimintansa vuoden 1938 alusta. Uusi lääninhallitus antoi melkein ensi töikseen kielteisen lausunnon Suonikylän suojeluhankkeesta. Saamenkieliseen opetukseen se ei missään vaiheessa katsonut edes asiaksi puuttua. Lääninhallinnon siirtyminen lähemmäksi saamelaisaluetta ei siis ainakaan välittömästi tiennyt parannusta saamelaiskysymykseen. Kun talvisota syttyi vuonna 1939, lääninhallituksen tarmo suuntautui kokonaan muihin asioihin kuin pienen vähemmistön erityisongelmiin. Sama kehitys jatkui sota-aikana ja sen jälkeen, jolloin sisäasiainministeriksi ja kansanhuoltoministerin tehtäviin siirtyneen Hillilän korvasi maaherrana Uuno Hannula.

SOTA-AIKA SAAMENMAALLA

Talvisodan aikana tammikuussa 1940 suomalaiset joukot tekivät iskun Neuvostoliiton puolelle vanhaan Suonikylään. Oppaina oli kolme kolttasotilasta, jotka osallistuivat muun joukon mukana oman sukunsa entisen asuinpaikan tuhoamiseen. Tapaus oli esimerkki siitä nurinkurisuudesta, joka saamelaisia kohtasi toisessa maailmansodassa. Saamelaiset palvelivat sotilaina kolmessa armeijassa, joista kaksi oli sotatilassa keskenään.

Saamelaisnaiset osallistuivat kotirintaman töihin muun muassa neulomalla vaatteita sotilaille. Kittilän Kaukoseen evakuoidut sompiolaiset puhdetöissä, vas. Vappu Saijets, Bigga Hetta, Marja Kitti (Kitti-Pekan-Marja) piippu suussaan sekä Inka Hirvasvuopio (Hirvas-Inka). Siida.

Talvisodassa Suomen saamelaiset oli kutsuttu aseisiin taistelemaan maahan tunkeutuvia neuvostojoukkoja vastaan, joissa palveli Kuolan saamelaisia. Vuonna 1940 Norjan saamelaiset taistelivat liittoutuneiden joukoissa saksalaisia vastaan, jotka miehittivät maan. Jatkosodassa molemmin puolin Suomen ja Neuvostoliiton rintamaa kaatui saamelaisia. Lapin sodassa saamelaiset olivat mukana karkottamassa maasta saksalaisia, jotka polttivat mennessään koko alueen.

Sodan aikana saamelaiset joutuivat tilanteeseen, jolta aiemmilla sopimuksilla oli pyritty välttymään: taistelemaan omia heimolaisiaan vastaan. Jotkut saamelaiset veteraanit olivat varmoja, että eräässä taistelussa Petsamon rintamalla vastapuolella oli saamelaisia. He olivat tunnistavinaan nämä huudahduksista sekä käyttäytymisestä ja tavasta käsitellä poroja.[28] Vaikka havainto ei edes pitäisi paikkaansa, se ei vähennä sodan luoman tilanteen nurinkurisuutta. Kolttasaamelaiset asuivat sotilaspoliittisesti aralla alueella, mistä he joutuivat maksamaan kovan hinnan jo talvisodan aikana. Suomen viranomaiset olivat jättäneet Petsamon väestön paikalleen sodan uhasta huolimatta, joten evakuointi alkoi pommien putoillessa. Kuuden talon suuruista Puskan kolttakylää ei edes ehditty evakuoida ennen neuvostojoukkojen saapumista. Puskalaiset vietiin sotavankeina Pollojärvelle lähelle myöhempää Luujärveä, jossa he asuivat koko talven ajan kahdessa parakissa. He pääsivät palaamaan kotiinsa vasta elokuussa.[29]

Suomen puolelle evakuoidut koltat kuljetettiin linja-autoissa 500 kilometrin päähän Tervolaan talven ajaksi. Kolttamiehet kokosivat kiireessä porot ja kuljettivat ne taistelujen alta Inarijärven pohjoispuolelle Sevettijärven seudulle. He paimensivat porojaan alueella, josta myöhemmin muodostui

PEKKA PAADARIN KUVIA

Nellimiläinen Pekka Paadar oli harvinainen inarinsaamelainen: hän kuvasi omaa elämänympäristöään jo 1930-luvulta lähtien. Hänellä oli toki edeltäjänsäkin, Nanguniemessä syntynyt Uula Sarre, joka oli muuttanut etelään 1920-luvulla. Myös esimerkiksi Utsjoen opettajan, Josef Guttormin, tiedetään valokuvanneen.

Pekka Paadar kuvasi Nellimin saamelaisten ja suomalaisten arkipäivää humoristiseenkin sävyyn. Samoin hänen kuvakokoelmistaan löytyy otoksia tukkityömailta. "Maantien varressa" sijaitsevien saamelaisyhteisöjen murros tulee hänen tuotannossaan hyvin esiin.

Paadarin valokuvissa oli jopa taiteellista kunnianhimoa, vaikka hänen ei tiedetä yrittäneen myydä kuviaan esimerkiksi aikakauslehtiin. Hänen kuvansa ovat jääneet tuntemattomiksi. Ne ovat olleet esillä vain Lapin maakuntamuseon järjestelmässä "Suunta on pohjoinen" -valokuvanäyttelyssä (1998), joka perustui valokuvaajan siskon, Inga Maria Vahlqvistin, kotialbumiin. Ks. myös s. 206–207.

Ylhäällä: Kalevi ja Eero Paadar pitelevät kalasääskeä Nellimissä 1950-luvun alussa. Oikealla: Inarinsaamelaiset neitoset Elsa ja Aili Saijets 1940-luvulla. Alhaalla: Pekka Paadar sota-aikana. Oikealla: Lapset ja lapinpuku – Hilja Sotaniemi ja Kauko Seppänen leikkivät. Kaikki kuvat: Pekka Paadar.

heidän kotiseutunsa.[30] Erämaan suojissa oleva Suonikylä säästyi talvisodasta vähäisillä vaurioilla, joskin koulu ja asuntola sekä kaksi kolttataloa tuhoutuivat pommituksissa. Sen sijaan Paatsjoen ja Petsamojoen koltat kärsivät suuria vahinkoja. Suomalaiset joukot itse hävittivät kaikki maantievarren rakennukset heti sodan alussa, jotta vihollinen ei pääsisi hyötymään niistä.

Talvisodan aikana koko Kolttakönkään kylä oli tyhjänä, kun kaikki olivat pakolaisina Norjassa, paitsi nuoret miehet rintamalla ja työkomppaniassa. Mikko Fedotoff kirjoitti T.I. Itkoselle lohdullisesti: "Kaikki ovat meidän kylän pojat säilynet yli Molotofin talven." Sen sijaan kylä oli kärsinyt pahoin. Hotelli, pappila, kolme kauppaa ja Pimen Fedotoffin mökki olivat palaneet. Vuosi aiemmin rakennettu silta oli räjäytetty.[31]

Muualtakin saamelaisalueelta nuoret miehet joutuivat rintamalle erityisesti Petsamoon. Kahdeksan saamelaista kaatui talvisodan aikana. Inarin itäinen osa kirkonkylää myöten evakuoitiin lännemmäksi, jotkut Menesjärven, Angelin ja Karigasniemen seudulle, suuri osa Muonioon. Kolttien tavoin kymmenkunta nellimiläistä jäi pitämään poroeloa koossa sodan ajaksi. Venäläisten pommitukset olivat varsin tehottomia eivätkä saaneet aikaan suuria vahinkoja Petsamon länsipuolella lukuun ottamatta Inarin kirkon tuhoamista. Sompion saamelaiset evakuoitiin talven mittaan Kittilään.[32]

Utsjoella saakka nimismies oli huolissaan venäläisten lentokoneista. Siksi ihmisten ei päivisin annettu pysyä taloissaan, vaan vietiin Rovikenttään Norjan puolelle. Siellä ommeltiin rintamalle kenkiä, punottiin lankoja ja kudottiin lapasia, joissa etusormen kohdalla oli reikä liipaisinsormea varten. Lapsilla oli valkoiset vaatteet, jotta heitä ei erottaisi lentokoneesta. Öisin ikkunat peitettiin pahvein, mutta pihalta erotti taivaalla lentokoneita kuunvaloa vasten. Utsjokea ei kuitenkaan pommitettu.[33]

Sota-aika merkitsi suurta muutosta saamelaisalueen tieoloissa, kun sekä Inarin-Karigasniemen että Kilpisjärven maantiet rakennettiin. Utsjoen tiestä oli kiistelty koko 1920- ja 1930-lukujen ajan. Vielä Lapin taloudellisen komitean listalla ensimmäisenä oli maantie Kaamasesta Utsjoen kirkonkylään. Tiesuunnitelma Syysjärveltä Säytsjärvelle vahvistettiin juuri ennen talvisodan puhkeamista.[34]

Tilanne muuttui välirauhan aikana kevättalvella 1940–1941, kun Norjan vallanneet saksalaiset joukot halusivat käyttää myös Suomen tiestöä sotilaskuljetuksiinsa. Se, että valtio alkuvuodesta 1941 myönsi rahoituksen sekä Käsivarren tien että Kaamasen-Kaarasjoen tietöihin, kuvasti ilmeisesti sotilaallisten tavoitteiden merkityksen kasvua, elleivät kyseessä olleet jo saksalaisten Barbarossa-suunnitelman valmistelut.[35]

KAAPIN JOUNI – PRESIDENTTIEN VÄÄRTI

Kaapin Jouni Aikio (1875–1956) oli 1900-luvun tunnetuimpia saamelaisia Suomessa – ”Lapin kuningas”, jonka kerrottiin olevan kahdeksan presidentin *väärti* eli kestiystävä. Hän oli syntyjään Utsjoelta, mutta isä Gabriel eli Annas-Kaapi muutti perheensä kanssa Inarin Hammasjärvelle 1890-luvulla. Poika Jouni muutti avioliiton solmittuaan Lemmenjoelle ja rakensi talon ostamalleen kruununtilalle.

Jouni harjaantui poronhoitoon jo lapsesta saakka. Aikuisiässä hänestä tuli pororikas, jonka poromäärän huhuttiin välillä olevan kolmetuhatta päätä, välillä 500–600 ja toisinaan kerrottiin tuhannesta porosta. Hän hoiti porojaan poikiensa kanssa Marasto- ja Viibus-tuntureissa. Samuli Paulaharju kuvaa, kuinka Jouni liikkui punaisissa lakeissa ja fietterhousuissa, joita hän ei aikonut vaihtaa uudenaikaisempiin.

Myös vanhat inarilaiset muistavat Jounin käyttämän punaisen neljäntuulen lakin, jonka sarvet olivat punaiset. Kesälakissa vierki oli punainen. Vain ”rikkaammuksien” poromiesten sanottiin saavan käyttää sellaisia. J. E. Rosbergin mukaan punaisen talvilakin käyttöä pidettiin Inarin porosaamelaisten parissa ”suuren varallisuuden ja samalla suuren keikarimaisuuden merkkinä”. Uuden ajan tuotteena 1930-luvulla hän kiinnitti hellelakista irrottamansa punaisen selluloidilipan tunturilakkinsa häikäisysuojaksi.

Juhani Jomppasen tavoin Kaapin Jouni oli tiedonhaluinen ja edistysuskoinen mies, joka halusi vaikuttaa poronhoidon mahdollisuuksiin laajemminkin kuin kotituntureissa. Ennen ensimmäistä maailmansotaa hän teki laajan retken Kuolan niemimaalle tutkimaan sikäläisiä mahdollisuuksia poronhoidolle.

Osallistuminen nuorena Inarin kunnanvaltuustoon ja kunnallisiin lautakuntiin sai hänet kiinnostumaan yhteiskunnallisesta vaikuttamisesta. Hän teki 1930-luvulta lähtien useita pitkiä matkoja eteläiseen Suomeen tiedottaakseen ja neuvotellakseen poronhoidon ja Lapin kehittämismahdollisuuksista päättäjien kanssa. Hän tunsi niin Svinhufvudin kuin Paasikivenkin. Suomalaisten päättäjien parissa hänen kannanotoilleen annettiin arvoa. Hänen aloitteestaan 1950-luvulla asetettiin komitea tutkimaan poronhoitoon liittyviä kysymyksiä.

”Maallemme vaikeina aikoina suorittamistaan palveluksista” Jouni Aikio sai vuonna 1941 Valkoisen Ristin ritarikunnan I luokan ritarimerkin. Ansioina mainittiin, että talvisodan aikana hän lahjoitti runsaasti poroja ja porontaljoja puolustusministeriölle. Hän oli työskennellyt aktiivisesti isänmaan hyväksi jo ensimmäisessä maailmansodassa. Maaherra Kaarlo Hillilä kiinnitti sen hänen rintaansa Lapin lääninhallituksen juhlassa, Essi Renvall veisti saamelaisen suurmiehen pään pronssiin.

Saamelaista ritaria kehuttiin lehdistössä siitäkin, että hän oli etevä ja ansioitunut metsämies, joka oli kaatanut yli kolmekymmentä sutta, kymmenkunta karhua ja ahmaa sekä lukemattomasti pienempiä petoeläimiä. Lisäksi Kaapin Jouni liittyi kullankaivun historiaan sikäli, että hän teki etsintöjä Lemmenjoen alueella jo 1920- ja 1930-luvuilla. Myöhemmät Ranttilan veljesten kultalöydöt perustuivat osaltaan Kaapin Jounin arveluihin ”kultasuonesta”.

Ensimmäinen lappalainen, joka on saanut Suomen Valkoisen Ruusun Ritarikunnan ensimmäisen luokan mitalin. Maaherra Hillilä kiinnitti sen hänen rintaansa Lääninhallituksessa muiden kutsuvieraiden läsnäollessa.

Ja mikä on miehistä tämä Kaapin Jouni, joka on tämän kunnian mitalin ansainnut? Hän on suuri pororuhtinas ja metsästäjä, syntyisin Utsjoelta. Hän on ampunut suuia pitkin joon yli 30, karhuja ja ahmoja kymmenkunta ja pienempää petoeläintä lukemattomasti. Viime sodan aikana hän lahjoitti puolustusministeriölle poroja ja porontaljoja, joita kipeästi tarvittiin pohjoisessa talvisodassamme. Jo vapaussodan aikoina hän aktivisesti työskenteli sodassa mukana.

Kaapin-Jounin palkitsemista juhlittiin pienellä onnittelulla Suomen Kuvalehdessä.

Pienuudesta huolimatta Jounilla oli ”miehen mieli ja varsinkin ääni”, sillä hän oli hyvä joikaamaan. Tutkija Armas Launis sai 1920-luvulla kootuksi häneltä satoja joikuja, mitä Erkki Itkonen piti suursaavutuksena. Jouni oli kuitenkin Launiksen vierailun aikaan vielä nuori mies, joten hän ehti myöhemmin oppia vielä koko joukon lisää joikuja. Aikio oli myös ensimmäinen saamelainen, jonka joikua kuultiin suomalaisessa elokuvassa *Lappia Helsingissä* (1936).

Kaapin Jouni sopeutui hyvin ”vieroihmisiin”, mutta oman väen kanssa hän ei tahtonut tulla toimeen. Hän kohteli huonosti omia lapsiaan ja avioliittokin muuttui muodolliseksi. Niinpä 1920-luvulla Margit-vaimo lapsineen asui Jounin ostamassa Ivalon-Matin kruununtorpassa. kun taas Jouni itse asui Lemmenjoella avovaimonsa kanssa. Vuonna 1953 Jouni

Kaapin-Jouni sotaherrojen kanssa elokuussa 1944, juuri ennen Lapin sodan alkua. Vas. Lothar Rendulic, poltetun maan taktiikan toteuttaja. Takana yliluutnantti Marcus ja oik. yhteysesikunta Roin päällikkö eversti Oiva Willamo. Kuva Rendulicin majapaikan eli ns. Dietlin talon edustalla. Jounin rinnuksilla on sisnapussin lisäksi Suomen Valkoisen Ruusun risti, jonka hän sai jatkosodan aikana isänmaan hyväksi tehdystä työstä. Siida.

muutti samaan taloon Margitin kanssa, mutta pariskunta asui eri huoneissa ja oli ”eri leivissä”.

Lapin sodan myötä Kaapin Jouni menetti suuren osa porokarjastaan, mutta vieläkin niitä riitti. Juhani Magga muistaa, kuinka Kaapin Jouni jätti hyvästit rakkaille tuntureilleen kesällä 1955. Hän sanoi muille: ”Nyt mie en ennään tule tänne.” Hän kumarteli eri suuntiin ja luetteli: ”Hyvästi Morgam-Viibus ja kiitoksia paljon. Hyvästi Viibuspää ja kiitos sinulle. Hyvästi Sallijoen pää.” Seuraavan talven Jouni eli vielä hyvävoimaisena. Njurgulahtelaiset naureskelivat, ettei sitten tullutkaan lähtöä Jounille. Kesällä, tehdessään lähtöä vasanmerkitykseen, Kaapin Jouni kuoli.

Ihmiset sanoivat, että Jouni kuoli työnsä ääreen, mikä vanhassa Lapissa oli erityisen maininnan arvoinen asia. Hautajaiset huomioitiin *Lapin Kansassakin* näkyvästi otsikolla ”Suuren suomalaisen hautaus”. Tilaisuuden aluksi hautajaisväki lauloi virsikirjasta ”O, (olm) mos jurdas (du) loapad birra” (Oi ihminen ajattele loppuasi). Pastori Uula Keva – opettaja Jouni Guttormin jälkeläinen – siunasi vainajan. Koruttoman tilaisuuden vastapainona oli väenpaljous ja loisto:

”Filmikamerat surisivat, sanomalehtien ja suurten aikakauslehtien edustajat olivat läsnä, radiomiehet nauhoittivat tilaisuuden ja monet kymmenet kamerat laukeilivat. – – Värikäs oli se surusaatto, joka lapinpukuisena hiljaa vaelsi haudalle vähin elein, mutta sydämessään raskas suru. Oli kaukaisiakin vieraita ja paljon matkailijoita, niin kuin on Kaapin-Jounin ympärillä ollut hänen eläessäänkin. Jokainen heistä tiesi, että Kaapin-Jounin mukana meni hautaan kappale sitä Lappia, jota ei enää ole.”

Vuonna 1947 Kaapin-Jouni komeili Suomen Kuvalehden kannessa. Kuva liittyi Erik Blombergin dokumenttielokuvaan Lemmenjoen kultakuumeesta. Kaapin-Jouni, joka itse oli tutkinut kultamaita jo aiemmin, edusti filmissä vanhaa ja kokenutta lapinmiestä, joka koiransa kanssa korkealta kalliolta katseli viileän pidättyvästi lantalaisten kultakuumetta.

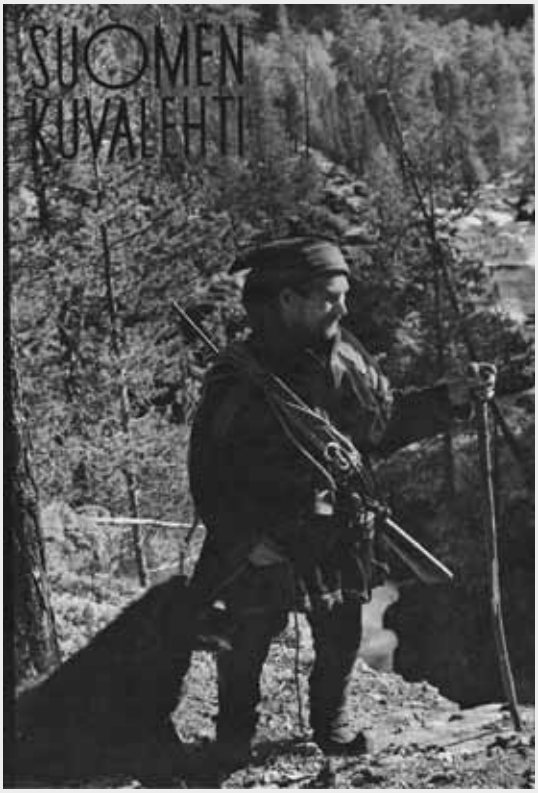

Erkki Jomppanen yleni alikersantiksi, mutta haavoittui rintamalla niin, että sota jäi kesken. Kuva toukokuulta 1939. Siida.

Nuori maantieteilijä Ilmari Hustich, joka hiihtomatkallaan Utsjoelle näki tienteon ensimmäisiä valmisteluja, piti sitä mielenkiintoisena tekniseltä kannalta, rakennettiinhan se suureksi osaksi talvioloissa. Maantie yhdisti Inarin Pohjois-Norjan tieverkkoon. Kaarasjoki oli ollut vanhastaan maantieyhteydessä maailman pohjoisimman kaupungin Hammerfestin kanssa. Kaamasen läpi kulkevasta maantiestä tuli Hustichin mukaan Pohjois-Skandinavian tärkeimpiä teitä ja suorastaan elintärkeä saksalaisten toiminnalle Tromssan ja Petsamon välisellä alueella.[36]

Tietä rakennettiin kuitenkin ”kansantaloudellisten syiden” mukaisesti varatöinä, joiden loputtua tienrakennus keskeytyi Luomusjoelle kymmenen kilometrin päähän Karigasniemestä. Saksalaisten tehtäväksi tuli rakentaa Kaarasjoen tie loppuun. Samoin he rakensivat valmiiksi tien Kaaresuvannosta Kilpisjärvelle. Sekin oli ollut Lapin komitean ehdotuslistassa korkealla, ensimmäisessä tärkeysluokassa, joskin rakentamisjärjestyksessä vasta sijalla 16. Saksalaiset rakensivat tiet lähes kokonaan pakkotyövoimalla eli sotavankienavulla.[37]

Suomalaiset olivat jo ennen sotia alkaneet rakentaa maantietä Palojoensuusta ylöspäin pitkin rajaa kohti Kilpisjärveä. Työ edistyi hitaasti, sillä kymmenkunta miestä rakensi muutamia kilometrejä vuodessa niin, että aiemmin tehty ehti jo nurmettua. Saksalaisten tultua tietä rakennettiin 180 kilometriä parissa vuodessa ja tie oli valmis.[38] Romaanissaan *Neljän tuulen tie* (1947) Yrjö Kokko kuvasi vanhan saamelaisnaisen, Ahkun, tuntemuksia tienrakennuksesta:

> Mutta Ahku pelkää ja vihaa lantalaisten tietä. Poro ja lappalaiset eivät menesty siellä, mihin tulee tie. He molemmat tarvitsevat luonnon rauhaa ja sen koskemattomuutta ja sieltä, minne lantalaiset rakentavat tiensä, katoavat nämä molemmat, katoavat lappalainen ja poro. Sellainen on luonnon järjestys. Ja nyt ovat lantalaiset alkaneet rakentaa tietä Palojoensuusta Kaaresuvantoon.
>
> Nuoret lappalaiset eivät älyä tuhonsa tulevan. He iloitsevatkin tuosta tiestä. Nyt päästäisiin autolla talviasuinsijoilta aina Muoniossakin käymään, jonne ennen oli pitkä ja vaivalloinen poromatka – –. Nuoret eivät ymmärrä, että kun vaikeudet voitetaan, siinä karaistutaan. Eivät he tiedä, että helppous on tuho. Helppoahan on asua talossakin, kuten monet nuoremmat lappalaiset ovat alkaneet tehdä, mutta kun tähän helppouteen tottuu, ei enää pysty vaeltamaan porotokan jäljessä tunturissa ja asumaan laavussa. Poro vaeltaa aina ja ken sitä ei seuraa, tuhoutuu poron hävitessä.[39]

Lounavaarassa kaatuneen Erkke-Lemeha Erkken (Lukkari) hautajaiset Utsjoen kirkossa huhtikuussa 1942. Siida.

Ylimääräisiin sotaharjoituksiin syksyllä 1939 lähtenyt Taavetti Högman lähetti kenttäpostina sisarelleen, emäntä Anna Aikiolle postikortin, jossa luki: "Lappalaispari vihillä Utsjoen kirkossa". Siida.

Ahku pelkäsi, että tie ei pysähtyisi Kaaresuvantoon, vaan jatkaisi matkaansa kauemmaksi pohjoiseen saamelaisten alueille. "Työmiehiä ja rahaa tulee kaukaiseen Lappiin kuin sopuleja. Tien eteenpäin syöksy kiihtyy. Tunturien rinnekalliot räjähtävät hirveällä paukkinalla. Ruoppauskoneet ja lapiot nostavat kiviä ja soraa suuriin kuorma-autoihin." Kokon kuvauksessa tie kohtasi Kilpisjärvellä toisen tien, joka oli työntynyt Norjan tunturien yli. Se oli "halkaissut lappalaisten tiettömän yli kolmen valtakunnan rajojen levittäytyneen maan kahtia".[40]

Jatkosodassa Suomen saamelaiset saivat jäädä pääosin pohjoisen rintamille. Heidät sijoitettiin suurimmaksi osaksi Petsamon rintamalla toimivaan Erillisosasto Pennaseen. Suhteellisen moni palveli myös Kuusamon-Sallan lohkolla jalkaväkirykmenteissä JR 33 ja JR 12 sekä erityisesti sodan loppuvaiheissa myös Kannaksella. Petsamossa saamelaisia sijoitettiin runsaasti konekivääriKomppaniaan, mutta he toimivat myös erityisissä erämaataitoja vaativissa tehtävissä, kuten oppaina ja kaukopartiomiehinä sekä huoltojoukkojen vene- ja poromiehinä.

Saamelaiset osallistuivat sotatoimiin muiden suomalaisten tavoin, saamatta tai edellyttämättä erikoisasemaa vähemmistönä tai poronhoidon harjoittajina. Nickulin mukaan tiukassa kurissa oli suhteellisen vapaaseen elämänrytmiin tottuneille saamelaisille totuttelemista, mutta heidän etunaan oli sopeutuminen erämaaoloihin. Suuri vaikutus saamelaiskulttuuriin oli sillä, että sotavuosien aikana saamelaismiehet olivat jatkuvassa tekemisessä suomalaisen kulttuurin kanssa. Sota jätti monien sieluun kipeän muiston, joka saattoi sotien jälkeen ilmetä kielteiselläkin tavalla esimerkiksi juopottelun lisääntymisenä.[41]

Sodissa kaatui yhteensä 61 saamelaista, joista kahdeksan talvisodassa. Jatkosodan kaatuneista kolmekymmentä sai

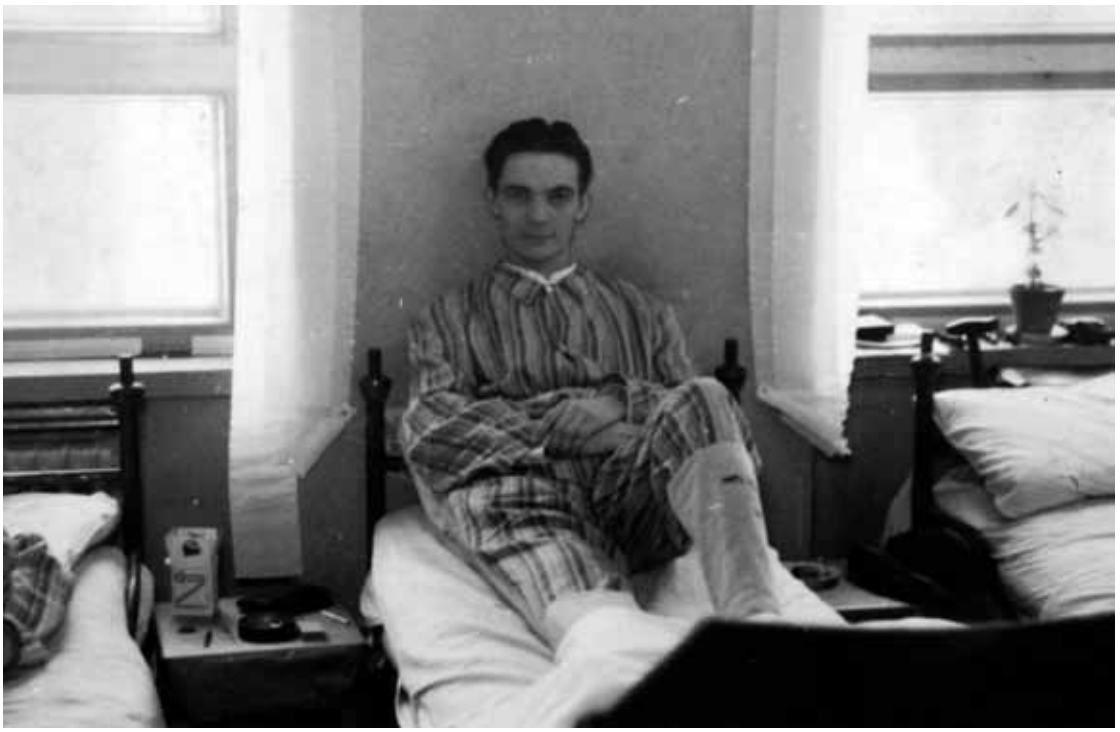

Pekka Kuuva eli ”Raali-Pekka” sotasairaalassa jatkosodan aikana. Kun Pekka sotilasuransa alkuvaiheissa sai korpraalin natsat, isä-Matti kehuskeli poikansa olevan ”amiraali, kenraali tai joku muu -raali” – siitä lempinimi. Nellimin suunnasta löytyi vanhempikin Pekka Kuuva, joka oli osallistunut kansalaissotaan ja toimi pitkään poliisina. MMK.

surmansa vuoden 1944 aikana, heistä kymmenen Lapin sodassa.[42] Kuten saamelaisasiain komitea sotien jälkeen totesi, kaatuneiden osuus saamelaisväestön keskuudessa oli sama kaksi prosenttia kuin muualla Suomessa.[43] Siitä luvusta puuttuivat vielä evakkoajan ja Lapin miinoituksen aiheuttamat kuolemat.

Sotien aikana vain kolme saamelaista kävi upseerikoulun ja yleni luutnanteiksi. He olivat Nilla Outakoski sekä veljekset Uula ja Nilla Keva, kaikki siis saamelaisalueen ulkopuolella syntyneitä saamelaisia. Outakoski toimi Pennasen esikunnassa ja Ivalon rajakomendanttina. Inarinsaamelainen Uula Musta sai vääpelin arvon ja toimi sodan aikana Luton kenttävartion päällikkönä. Tenonsaamelainen Biennáš-Elle Ovllá eli Uula Rasmus kohosi ylikersantiksi.

Saamelaisia kersantteja oli enemmän. Utsjoella heitä olivat Jouni Guttorm (”Sota-Jouni”), Ola Pieski, Klemet Jouni Porsanger, Samuel Porsanger ja Uula Tenopuro (ent. Porsanger). Inarin alueen saamelaisista kersanteiksi kohosivat Juhani Aikio, Juho Aikio, Eljas Aikio, Johan Erkki Jomppanen ja Timo Titola. Koltista kersantteja olivat Titolan lisäksi ainakin Matti Fofonoff ja Pekka Kalinin. Alikersantin tunnukset sodan aikana sai yksitoista Utsjoen saamelaista sekä kaksitoista Inarin alueen saamelaista.[44]

Monista sodassa kunnostautuneista tuli näkyviä vaikuttajia myöhempinä vuosikymmeninä, mikä heijasti myös aikojen muuttumista. Luutnanteista Nilla Outakoski ja Uula Keva lukivat papeiksi. Biret-Lásse Sámmol eli Samuel Porsanger eteni urallaan Raision kaupunginjohtajaksi. Uula Musta toimi kotiseudullaan kunnanvaltuutettuna ja poroisäntänä. Erkki Jomppasesta tuli Inarissa niin saamelaispolitiikan kuin kunnalliselämänkin keskeinen hahmo, joka sai kunnallisneuvoksen arvonimen. Sotien jälkeisissä Utsjoen kunnan- ja

Lusmaniemen väkeä kesällä 1942. Täysikasvuiset miehet ovat poissa. Takana vas. myöhempi kirjailija Iisakki Paadar sekä Maarit, Kaisa ja emäntä Anni Paadar. Edessä lapsineen vas. Elli-Mari Mattus (Kala-Martin emäntä), Kantas-Mari (Saijets) ja hänen äitinsä. Siida.

kirkkovaltuustoissa istui monia sotaveteraaneja.[45] Se saattoi olla syynä siihenkin, että Nilla Outakoskea ei koskaan valittu Utsjoelle kirkkoherraksi, olihan hän innokkaana luutnanttismiehenä tullut höykkyyttäneeksi muutamaakin myöhempää valtuutettua.

Saamelaisten poronhoitoon sota-aika vaikutti kuitenkin raskaalla tavalla. Kun nuoret miehet olivat sodassa, työvoimaa ei ollut tarpeeksi ja käytännön porotyöt kärsivät. Nuorten miesten valvovan silmän puuttuessa porovarkaat verottivat porotokkia, ja ulkopuoliset ostajatkin hankkivat poroja pilkkahintaan. Vielä pahemmin koskivat pakkoteurastukset, joita valtio pani toimeen kaikkina sotavuosina. Porojen luovutuksista tuli monille paliskunnille tuskallisia toimia. Saamelaiskylien kentät olivat täynnä verta, kun poroja teurastettiin enemmän kuin koskaan.[46]

Poronhoidon on katsottu kärsineen tilanteesta muita elinkeinoja enemmän. ”Mitään muuta elinkeinoa ei ole niin raskaasti verotettu toisten elinkeinoharjoittajien hyväksi kuin porotaloutta”, totesi Lapin sodan historioitsija T.T. Kaila pian sodan jälkeen.[47] Saamelaisjuristi Oula Näkkäläjärven myöhemmän mielipiteen mukaan kyseessä oli suhteettoman suuri poromäärä nimelliseen hintaan, kun ainakin kolmasosa lukuporoista luovutettiin.[48]

Myös Armas Niemelän käsityksen mukaan ”Suomen valtio oli kohdellut sota-aikana poromiehiä oikein suurrosvon tavalla anastamalla erittäin suuren määrän poroja ja maksamalla näistä aivan mitättömän pienen korvauksen. Senkin saanti oli monen mutkan takana, nöyriä anomuksia piti tehdä, vaikka porot oli otettu väkisin.”[49]

Myös Lapin lääninhallituksen mielestä luovutusmäärät olivat täysin kohtuuttomia erityisesti ensimmäisenä sotatalvena. Tilastot kertovat porolukujen romahduksesta sotavuosina. Poronhoito kärsi rodullisestikin, kun lähes kaikki kolttien isokokoiset porot, noin 3 500 päätä, menetettiin Neuvostoliiton puolelle evakuoinnin yhteydessä.[50] Luovutusten moitteeton, lähes sataprosenttinen toteuttaminen kuvasti poronhoitajien myönteisyyttä Suomen valtiota kohtaan.

Jatkosodan aikana saamelaisalueesta muodostui Petsamon rintamalla hyökkäävien saksalaisten toiminta-alue. Myöhemmän kehityksen suhteen oireellinen tekijä, joka liittyi saksalaisten huoltotoimintaan ja hyökkäysvalmisteluihin, oli uudenlaisten liikenneyhteyksien rakentaminen saamelaisalueelle. Pääteiden lisäksi saksalaiset rakensivat useita lentokenttiä. Organisation Todt rakensi pohjoisessa pääasiassa vankityövoiman avulla.[51]

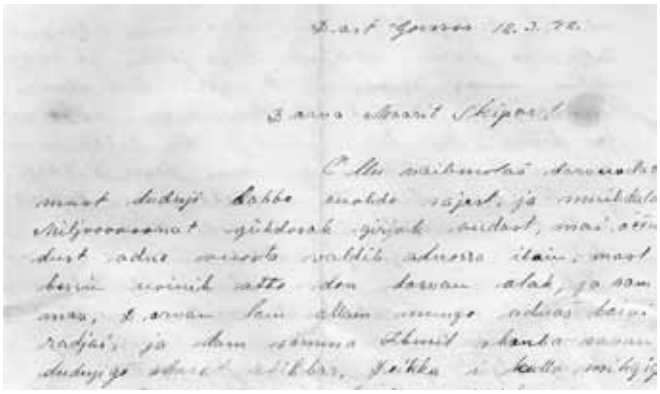

Tavalliset saamelaisetkin käyttivät saamen kieltä kirjeissään, kuten sota-aikana lähetetty kirje kertoo.

Saksalaiset sotilaat olivat Inarissa vakituisia vieraita myös saamelaisperheissä, kuten Sammeli ja Kaisa Kitin talossa, joka sijaitsi parin kilometrin päässä saksalaisten leiristä. Sulo Kitti pääsi tietämättään jopa Die Woche -lehden kansikuvaan 1942. Saksalaiset leikkasivat pojan tukan millimetriterällä jättäen otsatukkaan muodikkaan töyhtön, jota poika häpesi kaverien keskuudessa. Inarilainen.

Muuttuvaa inarilaista pukumuotia sota-aikana: Hannun Jouni (Jouni Kitti) lapinpuvussa ja Nilppi (Niilo Jomppanen) puserossa ja pussihousuissa vuonna 1942. Siida.

Sotienjälkeiseen kehitykseen vaikutti myös se, että suomalaiset ottivat mallia saksalaisten järjestelmällisestä hallintotavasta ja ympäristön hyödyntämisestä, esimerkiksi laajoista metsähakkuista lähellä puurajaa.[52] Inarissa saksalaisilla oli useita suuria metsätyömaita, joista tukit uitettiin Petsamoon. Isoja sahojakin heillä oli muun muassa Akujärvellä, Nellimissä ja Inarin Nukkumajoella. Vaikka saksalaiset tuhosivat vetäytyessään esimerkiksi rakentamansa tieverkoston, erityisesti sillat, se oli sodan jälkeen kohtalaisen helppo rakentaa uudelleen.

Saksalaisten mukana Saamenmaahan tuli rahatalous, joka erityisesti Tenolla oli siihen saakka ollut mitättömän pientä. Saksalaisten oleskelusta koitui paikallisille ihmisille suurta hyötyä. Yrittäessään sopeutua oloihin saksalaiset ostivat paikallisilta ihmisiltä karvatossuja, käsitöitä, maitoa ja poronlihaa. Varustaessaan armeijaansa he ostivat poroja Suomen ja Norjan poronhoitajilta. Heidän työmaillaan riitti töitä: naisille ruokaloissa, keittiöillä ja sotilaskodeissa, miehille parakkien ja lentokenttien rakentamisessa sekä metsätöissä.[53]

Sotaonnen kääntyessä Saksalle ja Suomelle epäedulliseksi vuodesta 1943 lähtien väestön siirtämistä turvaan venäläisten varalta ryhdyttiin taas suunnittelemaan ja tekemään. Evakuointisuunnitelmissa inarilaiset oli tarkoitus siirtää Kittilän kuntaan, petsamolaiset Tervolaan sekä sodankyläläiset Enontekiölle, jonne laskettiin mahtuvan tarvittaessa myös pari tuhatta idempää tulevaa evakkoa. Utsjoen ja Enontekiön omaa väestöä koskevia evakuoimissuunnitelmia ei tehty.[54] Porojen evakuointia varten oli omat suunnitelmansa, joiden toteuttajiksi ehdotettiin kahta saamelaisryhmää, Suonikylän kolttia ja Sompion porosaamelaisia.[55]

Sodan lopulla partisaanihyökkäykset itärajan siviiliasutusta vastaan lisääntyivät. Niiden takia Suonikylän koltat siirrettiin kesällä 1943 kotiseudultaan länsemmäksi Nellimin seudulle. Muitakin kolttaperheitä alettiin siirtää Inarin puolelle ja Petsamoon, jossa heidät sullottiin kahteen parakkiin. Myös sompiolaisia evakuoitiin, joskin Yliluiron ja Uulalan saamelaistalojen kohdalta se myöhästyi kohtalokkaasti.

Elokuussa 1943 Sompion Yliluiron kylään tehtiin partisaanihyökkäys, jossa surmattiin Paulus Maggan vaimo Elsa-Marja ja pojat Pauli ja Oula. Partisaanit veivät mukanaan Niila Maggan, joka joutui vankileirille ja palasi vasta sotien jälkeen. Talon suomalainen piika surmattiin matkalla. Uulalassa partisaanit ampuivat Priitta-Johanna Maggan talon portaille, muut ehtivät karkuun. Partisaanivaaran takia monen saamelaistalon väki asui metsässä poissa taloista. Uulalan kahakassa myös asukkaat ehtivät käyttää aseita, joita varattiin itsepuolustukseen.[56]

Utsjoellakin pelättiin pimeässä lentävien koneiden joko pommittavan tai laskeutuvan tuomaan partisaaneja. Pelkona oli, *jus gii nu laskuvarjoäijä boahta min goddit* – jos joku laskuvarjomies tulee meitä tappamaan. Daavid Lukkari ehdotti, että Mantojärven jäälle pystytettäisiin valkoisiksi maalattuja tolppia, joihin mahdollinen laskua tekevä lentokone törmäisi.[57] Viimeistä sotakesää muisteltiin myöhemmin Inarissa ”pelkokesänä”. Se toi myös lisääntyvän määrän suru-uutisia rintamalta. Pelko päättyi lopulta 4. syyskuuta Suomen ja Neuvostoliiton aselepoon, jonka myötä sodan piti olla ohi.

OSA III

1944–1953

Evakkomatka ja Lapin sota 1944–1952

Etäällä Pohjanmaalla

Evakkomatkan alkaessa suuri osa nuorista miehistä oli vielä rintamalla, joten järjestelyt olivat naisten ja vanhojen miesten harteilla. Uula Paltto Outakoskelta (vas.) ja Samuel Rasmus Rovisuvannosta Rovaniemen hyörinässä. SA-kuva.

Alussa oli jänkäniitty, viikate ja Máret-Niillas. Syyskuussa 1944 pienessä pohjoisen Lapin saamelaisessa kylässä, Gárigasnjárgassa, elettiin touhukasta aikaa. Syystoimet heinätöineen ja jäkälän kokoamisineen olivat käsillä, ja pitkä jatkosota oli loppunut. Vasta solmittu aselepo Neuvostoliiton kanssa lupaili sitä, että pojat palaisivat rintamalta kotiin ja elämä asettuisi taas uomilleen. Máret-Niillas niitti Luomusjoen jänkäniittyä. Heilauttaessaan viikatetta hän huomasi liikettä jängänreunassa: Sofe-Risten juoksi pomppien kiireissään pounumättäältä toiselle. Hän kerkesi hengästykseltään tuskin tervehtimään, kun alkoi jo hoputtaa miehiä kotiin: kylällä oli käynyt suomalaisia viranomaisia, jotka olivat käskeneet laittautua valmiiksi evakuointia varten – heti.[1]

Máret-Niillas (Pieski) heinäjängällä on kuva, jossa heijastuu koko saamelaiskulttuurin kehitystä koskeva taitekohta. Monet saamelaiset joutuivat lähtemään suoraan jänkäniityltä koko talven kestävälle evakkomatkalle Pohjanmaalle, täysin toisenlaisen ja vieraskielisen kulttuurin pariin. Syynä evakuointiin oli saksalaisten ja suomalaisten välillä alkava sota, jossa saksalaiset tuhosivat syksyllä 1944 koko Lapin.

Tuhon ja miinoituksen takia evakot palautettiin kotiseudulleen pääosin vasta seuraavana kesäkautena. Evakkotalvi merkitsi saamelaisille erikoista ajanjaksoa, jolloin he tutustuivat läheisesti suomalaiseen kulttuuriin sekä hyvässä että pahassa. Kohtaaminen osoitti, että pohjoisen talolliskulttuuri oli vielä aika tavalla erilaista kuin keskisessä Suomessa. Sillä tuli olemaan suuria vaikutuksia saamelaisten jokapäiväiseen elämään. Evakkoajan vaikutukset olivat kuitenkin vasta alkusoittoa pitkäaikaisemmalle murrokselle, jälleenrakennusajalle.

MITÄ SYLIIN MAHTUU – JA LIIKKEELLE!

Lapin sotaan johtivat Suomen ja Neuvostoliiton välisen aselevon ehdot syyskuussa 1944. Määräajaksi saksalaisten poistumiselle Suomesta annettiin vajaa kaksi viikkoa, syyskuun puoliväliin mennessä. Aika oli ehdottomasti liian lyhyt saksalaisille, joiden piti siirtää parinsadan tuhannen miehen lisäksi koko kalustonsa Oulun korkeudelta saakka Pohjois-Norjan tukialueille. Sota näytti väistämättömältä, ja väestö oli evakuoitava sodan jaloista ennen määräajan umpeutumista.[2]

Viranomaisille yllätyksenä tuli se, että uhkana Lapin väestölle eivät olleetkaan venäläiset, kuten kaikissa evakuointisuunnitelmissa oli kaavailtu, vaan saksalaiset, jotka jo olivat Lapissa. Evakuointisuunnitelmat oli laitettava uusiksi muutamassa päivässä. Idästä länteen tapahtuvan siirron sijaan evakuointia alettiin suunnitella pohjoisesta etelään. Sisäasiainministeriö huolehti sijoitussuunnitelmista, jotka muuttuivat hyvinkin viime vaiheissa. [3]

Saksalaisten hallitsema alue Pohjois-Suomessa määräsi sen, mihin evakuoitava väestö oli turvallista sijoittaa. Päämajan antaman käskyn mukaan ketään ei saanut jättää Oulujoki-Oulujärvi-Sotkamo-linjan pohjoispuolelle. Se oli suurin piirtein saksalaisten ja suomalaisten joukkojen rintamavastuualueiden raja. Pohjoisin alue, johon evakuoitavaa väestöä saattoi turvallisesti sijoittaa, oli eteläinen Pohjois-Pohjanmaa noin 700 kilometriä saamelaisalueelta etelään. Enontekiön saamelaiset evakuoitiin muun Länsi-Lapin tavoin Pohjois-Ruotsiin.[4]

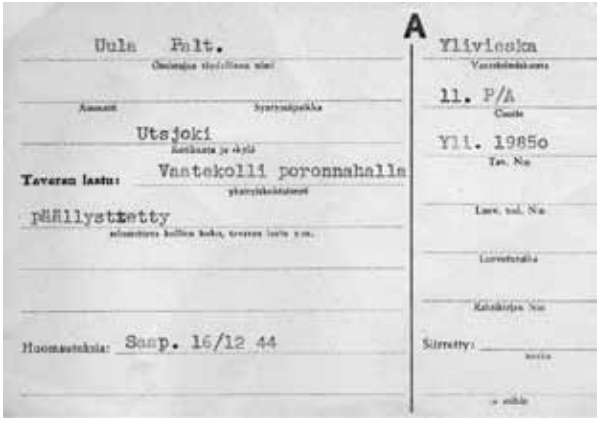
A
Uula Palt.
Utsjoki
Vantekolli poronnahalla
Tavaran laatu:
Määrä ja laatu
pällystetty
Huomautuksia: Saap. 16/12 44
Ylivieska
11. P/A
Yli. 1985o
Tav. No
Lasv. tod. No
Siirretty:

Uula Palton viemiset evakkoon saapuivat perille joulukuussa.

Virallinen määräys evakuoinnin aloittamisesta annettiin 7. syyskuuta 1944. Utsjoki, Inari ja Petsamo kuuluivat kaikkein kiireellisimmin evakuoitaviin alueisiin. Keskuskylistä irtainta omaisuutta saatiin mukaan jonkin verran, mutta syrjäkyliltä voitiin ottaa se, minkä kukin jaksoi kantaa. Monet tenolaiset kertoivat saaneensa vain ohjeet: ”Mitä syliin mahtuu – ja liikkeelle!” Kokoamiskeskuksista kuljetukset alkoivat kuitenkin lähes viikko myöhemmin.[5]

Lähtö oli monille järkytys. Pitkän, viisivuotisen sota-ajan uskottiin olevan ohi, kun rauha Neuvostoliiton kanssa solmittiin. Jänkäniityltä tavoitettu Máret-Niillas ei osannut aluksi ottaa todesta naapurin tuomaa viestiä, vaan keitti vielä kahvit ja teki niittotyönsä loppuun, ennen kuin lähti palailemaan kylälle. Siellä totuus kuitenkin alkoi selvitä, sillä kotona oli jo täysi muuttotohina päällä. Niillaksen tytär Maarit kertoi myöhemmin, kuinka koville vanhalla isällä otti, kun hän ymmärsi joutuvansa jättämään kotinsa:

> Kun me muut touhusimme, isä käveli synkkänä pihalla ja istui sitten tuntikausia pöydän ääressä, huokaili niin että hartiat liikahtelivat. Meistä alkoi tuntua, että eihän lähtemisestä tule mitään, kun isä ottaa niin raskaasti. Mutta aikansa huokailtuaan hän lauloi pöydän ääressä virren: *Man Ipmil dahka, dasa duđan* [Minkä Jumala tekee, siihen tyydyn]. Ja ihmeellistä oli, että sen jälkeen koko evakkoajan isä oli niin rohkea ja hyväntuulinen, että häneltä riitti iloa ja lohtua kaikille. Hän jätti siihen pöydänkulmalle kaiken ikävän.[6]

Evakkoon lähtijöille oli epäselvää, pystyisivätkö he enää palaamaan kotiseudulleen. ”Semmoset huhut tuli, että kyllä se ryssä tieten ottaa tämän Pohjois-Suomen”, kertoi eräs inarilainen. Arviona oli, että saksalaisten vetäytyessä Neuvostoliiton joukot miehittäisivät Lapin. Kaikki eivät kuitenkaan

Evakkoon menijät Rovaniemen hälinässä. Lapsille evakkomatka toi mukanaan unohtumattomia elämyksiä. Jotkut muistavat sen suurena seikkailuna, toisille se jäi mieleen ahdistavana aikana. SA-kuva.

luottaneet huhuihin. Inarin lähellä Nuoran-Juhanissa isäntä Heikki Sarre uskoi vakaasti palaavansa ja totesi piipustellessaan: ”Onhan se oikeastaan mukava, että lapsetkin saavat nähdä vähän maailmaa.”[7]

Viranomaiset totesivat, että paniikkimielialaa ei syntynyt. Inarinsaamelainen Briitta Aikio kuvasi myöhemmin omaa lähtöään: ”Sain tavarat laatikoihin, ja osoitekin oli jo tiedossa. Katsoin koulukartasta, missä Ylivieska sijaitsee. No, kotimaahan kuiten, ei Amerikkaan. Kun aikaisemmin vitseiltiin: jos Amerikkaan vievät, niin asetumme asumaan Adhapaska-järven rannalle, sehän on varmaan kalajärvi.”[8] Vuotsossa, Jouni Hetan isossa talossa, järjestettiin jopa lähtötanssit evakuoinnin kunniaksi.[9]

Matkaan sai ottaa vain 50 kiloa tavaraa, ja kun tietoa määränpäästä ei ollut, oli vaikea valita. Kalastaja saattoi kaapaista mukaansa verkot kalastusta varten, useimmat ottivat keittoastioita tai muita tarve-esineitä. Loput piilotettiin lähimetsiin tai kaivettiin maahan. Josef Lukkari kuvasi kuumeisia lähtövalmisteluja: ”Työ ei ollut mitään haluttua, sillä se oli talon hävittämistä. Arvokkaimmat tavarat pakattiin, lehmät myytiin saksalaisille, mikäli oli ostajia, lampaat teurastettiin ja lihat suolattiin astioihin. Porot jäivät metsään ilman mitään hoivaa.”[10]

Metsiin jäävien porojen lisäksi huolta lähtijöissä herätti karjan kohtalo. Biret-Máret (Pieski) kertoi myöhemmin, että karavaanien ruvetessa tulemaan Inarijoelta kokoontumispaikkaan Rovisuvantoon lehmät ammuivat lohduttomasti: ”Viattomat luontokappaleetkin ymmärsivät, että jotain pahaa oli tapahtumassa.” Karjan kuljettaminen ei tullut kysymykseen. Se piti teurastaa tai myydä saksalaisille, joiden taitoihin ei

luotettu. Kaisa Kitti suri, millainen kohtelu hänen kolmella lehmällään ja kahdella vasikallaan mahtoi olla saksalaisten käsissä: ”– – kuinka kauvon lienevät kiusanneet ennen ko tappovat.” Hevoset saatiin mukaan, mutta koirat oli ammuttava.[11]

Koko Suomen puoleisen saamelaisalueen evakuointi runsaassa viikossa oli suomalaisten viranomaisten ja Lapin asukkaiden yhteinen suursaavutus. Ihmiset oli haalittava kokoon melkein yksitellen laajoista erämaista, jonne mentiin ja josta tultiin veneillä ja jalan. Karl Nickul on huomauttanut, että saamelaisväestön määrä oli vain prosentin luokkaa koko maan asukasluvusta, mutta alue kattoi kahdestoistaosan koko maan alueesta.[12] Inarin kirkonkylän evakuointipäällikkö, kirkkoherra Mauno Aho kuvaili myöhemmin *Lapin Kansassa* viranomaisten toimintaa:

> Monta pulmaa oli harkittavana, monta keinoa keksittävänä. Minnepäin suuntaat kulkusi Angelin asukas? Astu venheeseen, souda Tenoa 10 pnk, niin pääset tien päähän. Miten saa sanan Kutturan, Repojoen ja Lisman asukas. Lähtipä Ivalosta venepartio, sauvoi jokea 11 pnk, ja auttoi avuttomat erämaan läpi Enontekiön puolelle, jonne oli lyhyempi matka. Suuren Inarinjärven rantamaat oli myös puhdistettava. Siksipä puksutti moottorivene toisensa jälkeen järvellä, siksipä laivakin halkoi aaltoja, koska oli tavaroitakin saatava tien varteen. Koppelon ja Veskoniemen väki saapui Ivaloon jokea myöten. Ja kun yksinäiset talot siellä täällä tyhjentyivät, olivatkin jo loput tien varrella, nim. Kaamanen, kk, Ivalo, Nellimö, Akujärvi ja Törmänen.
>
> Voi sitä hälinää ja vilinää, mikä syntyi, kun sana saapui! Oli harkittava minkä otti, minkä jätti, oli pakattava, sahattava, naulattava, käärittävä. Jopa ilmestyivät ensimmäiset pakkaukset tien varteen, mutta olipa jo ottajatkin. Jopa ensimmäiset ihmiset olivat matkavalmiina, kiireiset hyvästit, hätäinen katse vielä rakkaaseen kotipaikkaan, ja niin otti auto omansa. Oli toisia, jotka ensi kertaa kokivat sen ihmeen, että matka joutui ja tarvitsi vain istua.[13]

Utsjoen asukkaiden kokoontumispaikat olivat Rovisuvanto ja Kaamanen, jonne asukkaat tulivat joko Tenojokea pitkin tai jalan Petsikkotunturin yli. Inarijokelaiset kävelivät Tirron kautta Inariin tai laskivat veneillä jokea alas Karigasniemeen, josta he jatkoivat utsjokelaisten mukana. Inarijärveltä asukkaat kulkivat yleensä veneillä. Inarin kunnassa kokoamispaikkoina toimiva kirkonkylä, Ivalo ja Törmänen, jossa myös Petsamon väestö pysähtyi. Sieltä evakot kuljetettiin Rovaniemelle. Keski-Pohjanmaalle ohjattavista inarilaisista

KUTTURALAISTEN EVAKKOONLÄHTÖ

Länsi-Inarin evakuoimisesta on kaksi tulkintaa. Evakuoinnin johtaja Mauno Aho kertoi myöhemmässä raportissaan pyytäneensä Ivalon komendanttivirastosta luvan siihen, että Ivalojoen Kutturan sekä Repojoen ja Lisman asukkaat evakuoitaisiin Ruotsiin. Kutturalaisilla on asiasta toinen käsitys. Heidän mukaansa Ivalojokivarsi unohdettiin.

Evakuoinnin ollessa parhaimmillaan huuhkajalainen kersantti Reino Lehtonen alkoi ihmetellä, missä kutturalaiset olivat. Vasta siinä vaiheessa Aho havahtui ja suunnitteli lähettää sotilaspartion Kutturaan. Lehtonen tiesi kuitenkin, että partisaanipelon takia miehet vartioivat kylää asein. Lehtonen, joka tunsi kutturalaiset, lähti itse kahden miehen kanssa.

Ahon raportin mukaan Ivalojokivarren evakuointi alkoi 14. syyskuuta. Ajankohta tukee kutturalaisten tulkintaa myös siinä, että oli liian myöhäistä pyrkiä muiden inarilaisten mukaan, koska evakuoinnin määräaika umpeutui seuraavana päivänä. Kylän koirat tapettiin porokoiria lukuun ottamatta, ja matka lehmien kanssa suuntautui Nunnaseen ja Peltovuomaan.

Lismasta mukaan liittyi lisää väkeä tiettömälle taipaleelle Nunnaseen, sieltä 30 kilometriä polkua Peltovuomaan sekä maantietä yhä jalan Enontekiölle ja vähitellen Jokkmokkiin, Ruotsiin. Kesäkelillä matka tavaroiden kanssa oli vaivalloinen, koska apuna voitiin käyttää vain takka- eli kantoporoja.

Inarinsaamelainen evakkomatkalla – ei kuitenkaan Lapista vaan Karjalasta. Kurkijärvelle asettunut käsityönopettaja Uula Sarre joutui muiden karjalaisten mukana jättämään kotiseutunsa 1944. Uskollinen Elo-hevonen vei tavaroita aluksi Pohjanmaalle ja lopulta Loimaalle, jonne hänet asutettiin. ASK.

tekivät poikkeuksen Länsi-Inarin porosaamelaiset kylät, jotka evakuoitiin Ruotsiin.

Kuljetukset järjestyivät yllättävällä tavalla. Kun suomalaiset kuorma-autot oli varattu pääosin Petsamon evakuoimiseen, Ivalon saksalainen komendantti, majuri von und zu Fraunberg määräsi evakot kuljetettaviksi saksalaisten autojen kyydissä Rovaniemelle eräänlaisena paluurahtina. Rovaniemen suunnasta tulevat saksalaiset kuorma-autot purkivat kuormansa Ivalossa, mutta nyt yksikään ei saanut lähteä takaisin ilman evakkoja. Kaiken kaikkiaan pohjoisimman Lapin evakuointi tapahtui 90-prosenttisesti saksalaisella kalustolla.[14]

Saksalaisten käytös evakuoimisvaiheessa oli pääasiassa moitteetonta, myös upseeriston, joka ymmärsi jo tilanteen. Saksalaiset auttoivat kuormaamisessa sekä huolehtivat matkallakin lapsista ja naisista. Vielä tässä vaiheessa kuljetuksista huolehtivat Inarin ”kantasaksalaiset”. Nämä jopa valittelivat vanhojen väärtiensä lähtöä, mutta vakuuttelivat pitävänsä näiden taloista ja muusta omaisuudesta hyvän huolen: ”Ette tunne niitä omiksenne, kun palaatte!” Lapin sodan alettua erilliset hävitysjoukot tulivat huolehtimaan tuhotun maan taktiikasta.[15]

Rovaniemellä yhteislähtöä jouduttiin odottelemaan päiväkausia. Ruuhkaisella radalla tuon tuosta pysähtelevät junat veivät väen Kemiin, josta jatkettiin laivalla Raaheen pimeässä, kylmässä ja myrskyssä. Evästä oli käsketty varata viideksi vuorokaudeksi, mutta matka kesti pitempään, yleensä reilun viikon. Raahesta kuljetukset jatkuivat Ylivieskaan, josta evakkoja alettiin vähitellen jakaa lopullisille evakkopaikkakunnille.[16]

Pohjois-Suomen evakuointi sujui kaiken kaikkiaan järjestelmällisesti, nopeasti ja tehokkaasti. Petsamo katsottiin evakuoiduksi määräpäivään 14. syyskuuta mennessä, Utsjoki päivää myöhemmin. Inarin evakuointi oli täysin valmis illalla 17. syyskuuta. Kunnan alueelta oli siirretty pois yhteensä 3206 ihmistä.[17] Tehokkuuteen vaikuttivat huolellisesti tehdyt evakuointijärjestelyt, joiden suunta tosin muuttui viime hetkillä. Samoin syynä voi pitää sodan aikana syntynyttä yhteishenkeä sekä luottamusta viranomaisiin, kuten myös lievää pakottamistakin: luvattomasti jääneitä uhattiin jälleenrakennuskorvauksien menettämisellä.

Pohjois-Suomen evakuointi poikkesi täysin Pohjois-Norjan vastaavasta. Siellä evakuoinnista huolehtivat saksalaiset, jotka olivat miehittäneet Norjan neljä vuotta aiemmin. Evakuointi alkoi sodan ollessa jo käynnissä. Selkeätä organisaatiota ei ollut, vaan evakuointi suoritettiin pakolla, muun muassa polttamalla asumukset. Paikalliset asukkaat eivät luottaneet saksalaisiin, vaan lähes kolmannes heistä jäi ”talvehtimaan” Ruijan tuntureille ja vuonoihin. Heitä nimitettiin ”luola-asujiksi” (huleboer). Evakkotalvesta tuli pitkä ja hankala, sillä saksalaiset partioivat Ruijassa koko talven. Kiinni saadut talvehtijat vangittiin ja muutamia jopa ammuttiin.[18]

Joitakin jäi toki Suomen puolellekin. Toistakymmentä poromiestä Länsi-Inarista päätti nimismiehen myötävaikutuksella pysyä kotiseudullaan pitämässä poroja poissa saksalaisten ulottuvilta. Lähes kaikki olivat saamelaisia Kutturasta, Lismasta, Lemmenjoelta ja Menesjärveltä.[19] Myös vuotsolainen Hirvas-Niila (Hirvasvuopio) jäi asustelemaan yksinään erämaihin. Oula Aikion mukaan hän tiesi jo jäädessään, että kansa palaisi pian takaisin.[20]

Samoin Kittilässä Piera Maggan kerrottiin jääneen ”puolustamaan Raattaman kylää saksalaisia vastaan Lapin sodassa” eli huolehtimaan poroelosta sodan riehuessa ympärillä.[21] Teno- ja Inarijoen varressa oli saksalaissodan aikana joitakin ”talvehtijoita”. Jotkut viettivät talven Norjan puolella, jossa tilanne ei ollut lainkaan helpompi. Asiakirjoihin talvehtijat eivät näytä jääneen.[22] Lisää poromiehiä alkoi palata pohjoiseen heti sodan päätyttyä, jo ennen vuodenvaihdetta.

Utsjoellakin Maria Helander, nuori nainen Äimäjoelta, jäi talven ajaksi pohjoiseen. Hän saattoi sukulaisiaan Syysjärvelle saakka, mutta lähti yön hämärissä paluumatkalle. Hän kiersi kaukaa tarkastuspartiot, jotka valvoivat evakoiden lähtöä. Ailigastunturista hän katseli autiota ja tyhjää Utsjoen kylää, eikä kuullut ympäristössä pikkulintujen lauluakaan. Norjan puolen tutut hakivat hänet Rovikenttään ja Sirman kylään, jossa hänen tuleva aviomiehensä asui. Siirtyessään myöhemmin Norjan kansalaiseksi hän ei tarvinnut Suomen valtion korvauksia.[23]

Syyskuun aikana kaikkiaan 168 000 pohjoissuomalaista kymmenine tuhansine elikoineen joutui evakkotielle Lapin sodan alta. Hieman alle kolmasosa meni Ruotsiin, lopuista suurin osa Pohjanmaalle. Saamelaisia evakuoituja oli silloisten laskutapojen mukaan kaiken kaikkiaan parisentuhatta: Inarin asukkaista heitä oli neljännes eli noin 800 henkeä, Utsjoen kunnasta lähes kaikki 850, Enontekiön väestöstä 250 henkeä ja Sodankylän asukasmäärästä murto-osa. Pohjanmaalla saamelaiset sijoitettiin neljään kuntaan: Inarin asukkaat Ylivieskaan, utsjokelaiset Alavieskaan, kolttasaamelaiset Kalajoelle ja pieni Sompion väestö Himangan kuntaan.[24]

Länsi-Lapin asukkaat siirrettiin evakkoon Ruotsin puolelle, joka oli lupautunut ottamaan satatuhatta Suomen evakkoa karjoineen. Enontekiön kunnassa pakkauskäsky annettiin 9. syyskuuta ja evakuointikäsky kahta viikkoa myöhemmin. Itä-Enontekiön kokoamispaikkana oli Peltovuoma, jonne

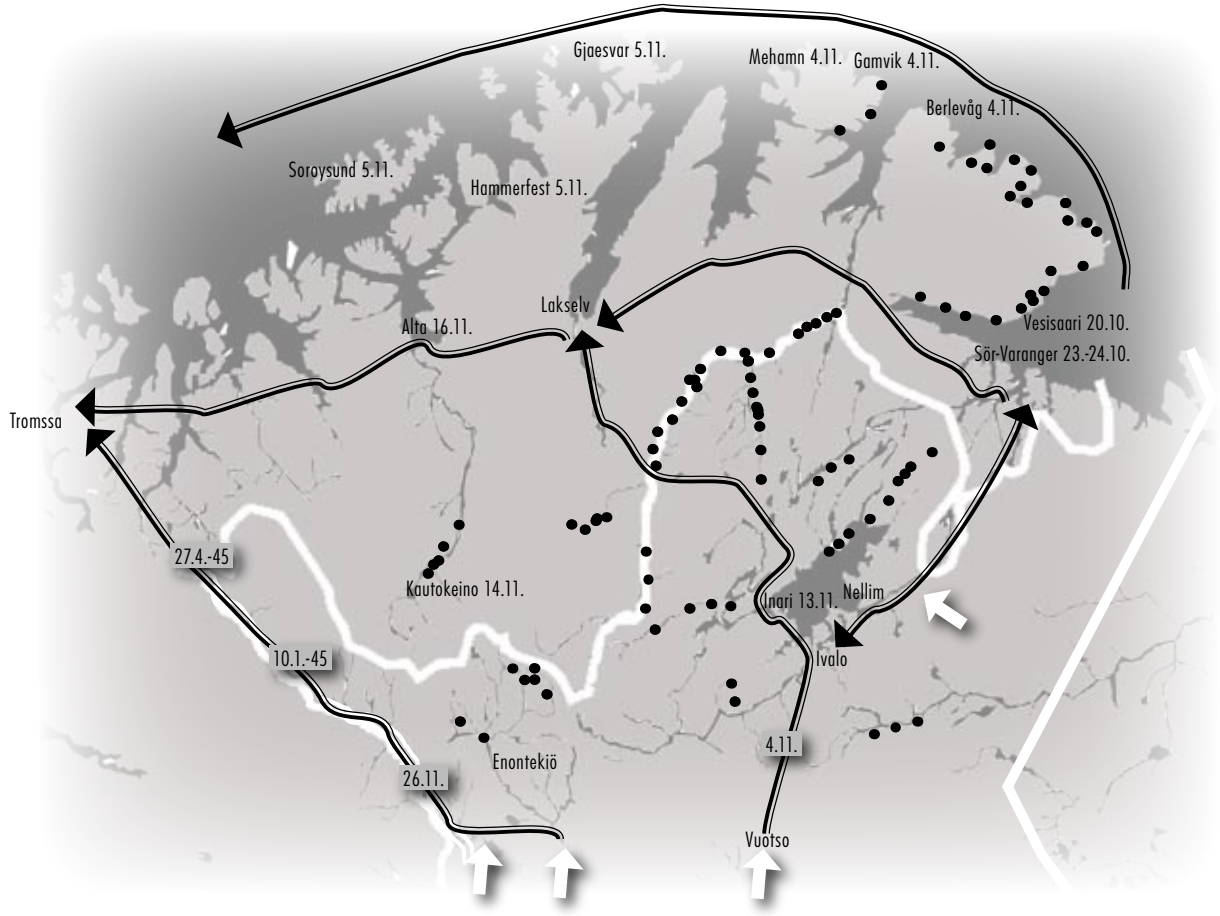

Lapin sota syksyllä 1944. Saksalaiset vetäytyivät Lapista ja Petsamosta Norjan tukialueilleen kolmea pääreittiä. He tuhosivat teiden suuntaisesti kaiken, mutta kauempana pääreiteistä asutus säilyi osaksi tai kokonaan. Karttaan on merkitty päivämäärät, jolloin saksalaiset irtautuivat kustakin asemapaikastaan, joka samalla tuhottiin. Säilyneet asuinpaikat Lapin rakennusperinnön (1982) mukaan. Norjan puolen säilyneet asutukset merkitty vain Itä-Finnmarkin osalta.

myös Länsi-Inarin saamelaiset saapuivat. Enontekiöläisten evakkopaikkakuntina olivat Jokkmokk ja Arvidsjaur Norrbottenissa. Osa jäi kuitenkin asumaan sukulaisten kyliin heti Ruotsin rajan taakse, erityisesti Kaaresuvannon alueelle.[25]

KOTIMAAN PAKOLAISET

Evakkomatkaa koskevissa muistiinpanoissaan utsjokelainen Josef Lukkari kuvasi, miten matka Rovisuvannosta vei aluksi yöpaikkaan Ivalon terveystalolle, sitten saksalaisilla kuormaautoilla Rovaniemelle. Kemin syväsatamassa evakuoidut siirtyivät laivaan, joka pääsi liikkeelle vasta yöllä: ”Meren valtias taisteli monta monta tuntia Pohjanlahden aaltoja vastaan vähääkään väistymättä ja saapui päivällä Lapaluodon laiturille. Siihen päättyi evakuoitavien vesimatka. Se olisi virkistänyt,

Niilas Pieski.
B
Ylivieskan.
Utsjoki.
Tavaran laatu:
Hihnoja, sinkkiä ja kuhn
XII 8°E
Yli. 6696.
72 4078.
22/10-44
Huomautuksia: Snsp.15/T-44
Siirretty:

Evakkoajan ongelmallinen huoltotilanne näkyy miesten sekalaisessa vaatetuksessa. Oheinen Niillas Pieskin tavaraluettelo kertoo siitä, mitä lähtökiireessä otettiin mukaan. Tavarat olivat perillä yli kuukauden lähdön jälkeen.

Máret-Niillas Pieski (oik.) lähti evakkoon suoraan heinäjängältä. Ylivieskan kirkolla otetussa kuvassa myös Piera Porsanger lapinpuvussaan sekä Jouni Porsanger. BAL.

jos päivällä olisi voinut nähdä, mitä näköala tarjosi ensikertalaiselle."

Junakyytiä Ylivieskaan matkalaiset saivat odottaa koko päivän. Lotat tarjosivat keittoa. Joissakin junavaunuissa oli istuimia, toisissa olkia, joiden päällä saattoi nukkua. Neljän päivän kuluttua lähdöstä saavuttiin lopulta Ylivieskaan, jonka piti olla utsjokelaistenkin pääteasema. Ylivieskaan tulleet pohjoisen evakot majoitettiin tilapäisesti julkisiin rakennuksiin odottamaan lopullista sijoittamista. Uskovaisesta Lukkarista tuntui pahalta, että eräänä majoituspaikkana toimi Ylivieskan kirkko."Se oli epämiellyttävä kuva traagisesta tilanteesta." Ylivieskassa oli kuitenkin paljon katselemista "rajaseutujen yksitoikkoiseen elämään tottuneille".[26]

Muidenkin saamelaisevakkojen mieliin Ylivieska syöpyi lähtemättömästi, sillä syyskuun puolivälissä se oli täpötäynnä sijoittamistaan odottavia evakkoja. Biret-Máretkin muisti ristiriitaisin mielin tätä *girkostallanáigia*, kirkosteluaikaa, kun Herran temppeli täyttyi matkalla rähjääntyneistä evakoista. Jotkut tekivät tarpeitaan astioihin alttarin luona, toiset *pahakkaat* kiroilivat. Briitta Aikio muistaa kirkossa syntyneen kaksi lastakin. Ylivieska oli hänen mukaansa kuin valtava siviililleiri:

> Jokirannassa oli nuotioita, siellä keiteltiin korvikkeita, jopa vellitkin, ja tietysti moni joikin janoonsa jokivettä. Olihan totuttu Inarissa puhtaaseen, saastevapaaseen veteen. Vaikka Kalajoen vesi oli tummaa ja saasteista, niin eihän täällä osannut aavistaa, mitä seuraa kun juo sitä vettä. Ja niin oli sairastavuus suuri. Mahatauti levisi kuin rutto, monen evakon tie siellä päättyi hautaan. Tuli sitten kielto ettei saa juoda jokivettä.

Evakuointisuunnitelmien muututtua sijoituspaikkoja vaihdeltiin vielä siinä vaiheessa, kun väestö oli Pohjanmaalla. Utsjokelaisten matka jatkui Ylivieskasta Kalajoelle, jossa suunnitelmat muuttuivat vielä kerran, kun lopulliseksi määränpääksi varmistui Alavieska.[27] Matka Kalajoelta Alavieskaan alkoi 22. syyskuuta, siis runsaat kaksi viikkoa evakuointimääräyksen antamisesta. Lukkarin pettymykseksi matkaan päästiin vasta illalla, sillä pimeässä oli mahdotonta nähdä uuden kotipaikan maisemaa kuorma-auton lavalta:

> Luonnon ihanuudesta olisi mielellään riemuinnut, mutta syksyn musta yö teki sen mahdottomaksi. Kun tultiin mainitun pitäjän kirkolle, ei enää nähty mitään. Huomattiin vain, että kirkko ja joitakin muita rakennuksia sivuutettiin. – – Mutta varmasti luonto on täällä toisellainen, sellainen

Kansan Kuvalehti vieraili saamelaisten evakkojen luona Pohjanmaalla, joskin ”porolappalaiset” olivat suurelta osin Ruotsin puolella.

Sabmelaš-lehti kuvasi vuoden 1944 lopulla, että joulu tuli saamelaisalueelle, josta kaikki olivat paenneet: ”Tämä on pimeä maa. Ei paukahtele nyt pihkapuu uunissa, ei paista valo ikkunasta ulos… koko Saamenmaa on kuukaudessa autioitunut seutu, kaikki paljaana, talot poltettuina, eikä ole mitään muuta kuin mittaamaton maantie. Ja on kuin mittaamaton tie kulkisi läpi kuoleman varjostaman maan.”

Josef Guttorm kirjoitti saamelaisten omaan lehteen: ”Tämä matka onkin meidän erämaavaelluksemme kuten muinoin Israelin lasten erämaavaellus. Ja monissa asioissa meidänkin laitamme voi olla kuin Israelin lasten. He napisivat usein ruuasta ja monesta muusta asiasta. Mutta mitä siitä seurasi? Uusi rangaistus. Saamen veljet ja sisaret! Älkäämme antako tyytymättömyyden ja valittamisen halun vallata mieliämme!” Hän lopetti:

”On luonnollista, että Saamen suvun mieli, kaikki toiveet, silmät ja pää kääntyvät vain pohjoiseen, Saamen suuntaan. Se kaipaa ja ikävöi tuntureille, joille ja järville. Se ikävöi poroja, lohia ja kesäyön aurinkoa, joka kultaa kaikki Saamenmaan metsät. Nosta nyt, Saamen suku, pääsi ylös ja katso rohkein mielin ja uuden toivon silmin kauniin Saamenmaan suuntaan, joka autereisesti häämöttää kaukaa alta Seitsentähden.”

Máret-Niillasin tytär Birit-Anni Pieski (myöh. Lehtola) sonnustautui evakkoaikana mielestään tyylikkääseen lannanpuseroon valokuvaajalle mennessään. BAL.

Harvinainen yksityinen kuva saamelaisista evakkoajalta: Birit-Anni Valle ja Kaisa Paadar Ylivieskassa keväällä 1945. Siida.

aavistus kulki sielusta sieluun, vaikka ei tien vieressä nähty kuin sankat kuusimetsät ja kivet ja kalliot.[28]

Vähitellen saamelaisevakoita alettiin majoittaa yksityisiin taloihin ja osin julkisiin rakennuksiin. Viimeinen ”pykällys” – seisoskelu väkijoukossa odottamassa oman nimen ja sijoituspaikan ilmoittamista – saattoi kestää viikkokausia. Vielä pidemmäksi koitui tavaroiden odottelu. Tavarat, jotka lähtiessä oli saatu hyvin ”evakoituksi” kuorma-autoihin, kulkeutuivat Tornion, Kemin, Oulun ja Kokkolan kaupunkeihin ja useille rautatieasemille.[29]

Sillä, että suuri osa tavaroista oli kateissa kuukausia, oli suuri merkitys alkuajan sopeutumiseen. Monella oli usein mukanaan vain yksi vaatekerta, joka kului nopeasti loppuun. Likaisissa tai jopa rikkinäisissä lapinvaatteissa oli noloa mennä suomalaisten vieraiksi, eivätkä lantalaisvaatteet tuntuneet mukavilta. Vaateavustukset eivät olleet riittäviä. Vielä kesäkuussa 1945 viranomaiset löysivät useampia vaunulasteja täynnä evakoiden tavaroita.[30]

Monille saamelaisille matka Pohjanmaalle oli kuin ulkomaan matka, joka jäi mieleen. Jo pelkästään tiet olivat näkemisen arvoisia, niitä kun ei juuri ollut kotiseudulla. Uudet eläin- ja kasvilajit, kuten siat ja kanat sekä omenat ja porkkanat, herättivät kiinnostunutta uteliaisuutta. Ihmettelemistä riitti peninkulmien päähän näkyvissä niityissä, isoissa turnipsi- ja viljapelloissa sekä navetoissa, joissa saattoi olla lehmiä kymmenkertaisesti se määrä, mikä pohjoisen navetoissa. Yksinpä teurastaminenkin tapahtui Pohjanmaalla toisella tavalla kuin pohjoisessa.[31]

Mutta koska matkaan oli lähdetty pakolla, oli myös niitä, joille kokemukset olivat ahdistavia ja vaikeita, aivan kuten monille muillekin pakolaisille. Ensimmäisen kulttuurishokin tuottivat ympäristöön ja arkipäivän toimeentuloon liittyvät yksityiskohdat. Kun Oulun läänin siirtoväentarkastaja kävi vierailulla Alavieskan saamelaisten luona, nämä valittivat tukehtuvansa Pohjanmaalla tasangoilla. Tunturissa ja metsien suojissa he tunsivat olevansa turvassa ja hengittävänsä vapaasti. Pohjanmaan alankomaiden autius ja tasainen laajuus tuntuivat tukahduttavilta.[32]

Eräs pakolaisille tyypillinen kulttuurishokin aihe oli vesi ja ruoka. Ne mainitaan useissa lähteissä: asiakirjoissa, lehtikirjoituksissa ja haastatteluissa. Kuten Briitta Aikion kuvaus osoittaa, Pohjanmaan jokivesi tuotti evakoille järkytyksen. Inarin kirkkoherra kertoi, että jotkut luulivat juomavesisankoa likavesiämpäriksi, kunnes kuulivat, että se oli kaivosta haettu. ”Ja muuan toinen evakko sanoi ottavansa mieluummin vettä kuin kaljaa, joksi hän ensin tätä Ylivieskan nestettä luuli.”[33] Alueelääkärikin omisti vuosikertomuksessaan asialle kokonaisen kappaleen: ”Ruskea likainen pahanhajuinen vesi pelotti Lapin kirkkaisiin vesiin tottuneita, ei siinä uskaltanut peseytyä, ei pestä astioita ja vaatteita, kaivovedetkin olivat niin pahanmakuisia ja sameita, ettei missään tahtonut uskaltaa janoaan sammuttaa.”[34]

Elintarviketilanne Keski-Pohjanmaalla oli vaikea, ja korteilla oli vaikea saada kunnollista ruokaa. Paikalliset kauppiaat toimittivat paremmat tavarat omiensa suihin. Ylivieskassa oli ollut huono perunavuosi ja kun ostolupaa hakiessa oli tiedettävä paikka, mistä perunoita sai, monet evakot kärsivät perunapulasta. Tietoon tuli myös tapauksia, joissa peruna oli ”ennemmin syötetty eläimille kuin luovutettu siirtolaisille tai valmistettu perunajauhoiksi, josta sai paremman hinnan”.[35]

Tammikuussa 1945 Inarin kunnallislautakunnan esimies Antti Aikio totesi, että vaikka paikallisten suhtautuminen oli ”muutamia valitettavia poikkeuksia lukuunottamatta” myönteinen, elintarvikepulaa oli jossakin määrin. Kaikkein välttämättöminkin saatiin vasta pitkäaikaisen jonottamisen jälkeen. Inarilaiset kauppiaat olivat aktiivisesti hankkineet kauppaliikkeidensä avaamista, mutta huoneistoja ei ollut saatu: ”paikallisten viranomaisten taholta – – on tahdottu nähdä ne mahdollisesti väärässä kilpailumielessä”. Aikion mukaan tämä oli erityisen outoa siksi, että inarilaiset eivät saaneet paikkakunnan kaupoista edes välttämättömimpiä elintarvikkeita.[36]

Korttiruuan ja kuponkien loppuessa evakoiden oli turvauduttava mustaan pörssiin, jota ilman monetkaan perheet eivät olisi pärjänneet, mutta joka tehokkaasti vei saamelaisilta viimeisenkin ”*ruhtabihtan*” (vähät rahat).[37] Evakot muistelivat vesi kielellä pohjoisen järvien rasvaista kalaa, ja poromiesten käynnit kotiseudulta olivat aina ilahduttavia tervehdyksiä ”sen todellisen” sivistyksen parista – erotusaidoilta ja tunturista. Myös polttopuusta oli tavaton puute ja kilpailu, mikä tuntui oudolta metsäisen Inarin asukkaille.[38]

Ensimmäiset kokemukset kuvastivat sitä pohjaa, jolle pohjoisen luonnonkansan suhteet suomalaiseen maatalousväestöön tulisivat rakentumaan. Suomalaisten talonpoikien elämäntavat ja ihanteet olivat monella tavoin toisenlaiset kuin luontaiselämää viettäneiden saamelaisten. Saamelaisryhmien väliset erot heijastuivat myös sopeutumisessa. Jonkinasteista maataloutta harjoittaneet ja suomea puhuvat Sompion ja Inarin saamelaiset koettiin läheisemmiksi kuin vuotuiskierron mukaan eläneet Petsamon kolttasaamelaiset. Näiden siisteys ja elämäntavat eivät miellyttäneet pohjalaisia sen enempää kuin heidän ortodoksinen uskontonsakaan.[39]

Vuotson evakkoja kotimatkalla. He odottelevat kyytiä Kannuksen asemalle Väliviirteen kylässä Tuomaalan talon pihalla keväällä 1945. Muut ovat Maggan perhettä paitsi henkselihousuinen evakkotalon pikkupoika. Siida.

Evakkoonlähdön nopeuden takia saamelaiset eivät voineet esittäytyä keskipohjalaisille parhaalla mahdollisella tavalla: heillä ei ollut tavaroita, ei ruokaa ja rahakin hupeni matkalla nopeasti. Ennakkoluulot olivat molemminpuolisia. Esimerkiksi Karigasniemessä lantalaisia oli ennen sotia suorastaan pelätty, koska yksi paikkakunnalle osunut lantalainen oli mielenhäiriössä surmannut perheensä. Jotkut pohjalaiset pitivät saamelaisia sivistymättöminä metsäläisinä, jotka puhuivat ”kummallista kieltä” ja tulivat häiritsemään heidän rauhaansa.[40]

Yksi koko talven kestäneistä ongelmista oli asuntotilanne. Ahtaat tilat tuottivat hankaluutta, sillä pienessä tuvassa asui jopa 6–10 henkeä. Viisihenkinen perhe saattoi saada sijan pienen pienessä uunittomassa vinttikamarissa, joka ”ei ole ihmisasunnoksi kelpaava”. Ylivieskalainen isäntä taas hääti kolmehenkisen saamelaisperheen isosta maalaistalosta pimeään ja mustaan saunaan: ”Syynä on talonväki maininnut, että se ei voi sietää siirtolaisten ravintonaan käyttämän kalan hajua.”[41]

Valitukset koskivat yleensä äärimmäisiä tapauksia, joissa talonomistajat eivät halunneet luovuttaa evakoille kelvollisia tiloja. Yleisesti ottaen pohjalaiset olivat vieraanvaraisia isäntiä, jotka ymmärsivät tilanteen vakavuuden ja halusivat auttaa. Hädänalaisessa tilanteessa löytyi ymmärrystä ja huumoria molemmin puolin. Inarin kunnan esimies Antti Aikiokin asui perheineen ullakkohuoneessa, mutta totesi asunto-olot ”tyydyttäviksi”.[42]

Ahdas asuminen lienee lisännyt terveydenhuollon ongelmia, jotka olivat vakavia mikrobi-ilmaston muuttuessa tuntureilta lakeuksille. Jo matkan aikana ihmisiin oli iskenyt vaikea ja itsepäinen ripuli, johon lähes jokainen sairastui. Ripulin lisäksi evakoilla oli alusta lähtien keuhkokuumetta, kurkkumätää, tulirokkoa ja keltatautia. Tammikuussa 1945 kulkutautien tulva, joka oli vaivannut muuta Pohjanmaata, ulottui myös Ylivieskaan. Tuberkuloosin lisäksi kurkkumätä ja lavantauti koituivat evakoiden turmaksi.[43]

Taudit olivat tehokkaita erityisesti saamelaisten keskuudessa, kun taas paikkakuntalaiset ja karjalaiset evakot sääs-

tyivät kulkutaudeilta. Syyksi arveltiin immuniteetin puuttumista, olihan esimerkiksi tuberkuloosi saamelaisalueella varsin uusi ilmiö vielä sota-aikana. Lisäksi siihen vaikutti ruokavalion muuttuminen, ilmastonvaihdos sekä ”jopa kotiikäväkin”, jonka mainitsivat kuolinsyyksi sekä aluelääkäri että saamelaiset haastatellut.[44] Kuolinkellot alkoivat soida jo ensimmäisinä viikkoina. Erityisesti lapsia kuoli talven aikana vatsatauteihin ja kulkutauteihin: kurkkumätään, hinkuyskään ja lavantautiin.

Uusiin oloihin oli kuitenkin sopeuduttava puolin ja toisin. Talven mittaan alkuajan ennakkoluulot hälvenivät sekä paikallisten että evakoiden keskuudessa. Uskonto eli seurat ja kirkonmenot olivat tärkeä yhteishengen luoja ja ylläpitäjä. Jumalanpalvelusten lisäksi maakirkkoja pidettiin kouluilla ja taloissa. Seuroja järjestettiin yksityistaloissa viikollakin. Paikkakuntalaiset antoivat mielellään kotinsa seurapirteiksi evakkoja ja heidän pappejaan tai saarnaajiaan varten.[45]

Jo vuodenvaihteessa poromiehiä alkoi palata pohjoiseen, ja kevättalven mittaan matkaan lähti myös muita aikuisia miehiä valmistelemaan evakkojen palautusta. Yleisemmin palautukset saivat kuitenkin vielä odottaa. Lapista kantautui huhuja täydellisestä tuhosta. Listoja hävitetyistä rakennuksista annettiin julki huhtikuussa. Kirkkoja lukuun ottamatta kaikki merkittävämpi rakennuskanta oli tuhoutunut.[46]

Inarin pororikkaan, Juhani Jomppasen, haastattelu helmikuun lopulla antoi synkän kuvan Inarin oloista. Hänen poikansa Matti oli kirjoittanut ajohärkien joutuneen lähes kokonaan hukkaan, ja muutenkin ”paljon oli poroja poissa”. Jomppasen mukaan edellisenä kevättalvena (1944) poroja oli ollut Inarissa noin 12 000 ja rauhan aikana lähes kolminkertainen määrä. Nyt Sallivaaran aitaan oli erotuksessa juoksutettu 4000 poroa. ”Väkisinkin kävivät Jomppasen Juhanin mietteet alakuloisiksi, kun hän näitä mietti”, toimittaja pohti. Kun puhe kääntyi Inariin palaamiseen, Juhanin kasvoille palasi hymy: ”Jos nuorempi olisin – jo olisin minäkin mennyt.”[47]

Irtautuminen omasta kotiympäristöstä ja turvattomuuden tunne loivat saamelaisten keskuuteen myös uudenlaista yhtenäisyyden tunnetta, joka vahvistui yhteisissä kokoontumisissa. Tärkeä tekijä yhteisyyden tunteen heräämiselle oli huoli tulevaisuudesta. Ymmärrys siitä, että ei pelkästään oma paikallinen ympäristö, vaan kaikkien saamelaisten perinteinen kotiseutu oli tuhottu, oli keskeinen syy saamelaisten järjestäytymiseen. Keväällä 1945 Alavieskassa syntyi ensimmäinen Suomen saamelaisten yhdistys *Samii Litto*, saamelaisten liitto.[48]

Kaiken kaikkiaan evakkoaika opetti saamelaisille suomalaisen kulttuurin ja maatalousyhteisön tapoja ja malleja sekä konkreettisessa että henkisessä mielessä. Hilkka Oksala on eritellyt evakkotalven välittömiä vaikutuksia saamelaisiin. Niitä olivat uudenlainen suhde suomen kieleen, uudet pukeutumis- ja puhtausihanteet sekä vaikutteet maatalouden alalla, joiksi tutkija lukee niin aikaisen heräämisen kuin heinänviljelyksenkin. Muista taidoista ja tavoista hän mainitsee uudet ruokalajit, leikit ja sirkkelin käytön.[49]

Evakkoajan voi nähdä saamelaisille yksilöllisesti merkittävänä vaiheena, jonka aikana heille kehittyi uudenlainen suhde suomalaiskulttuuriin. Se oli voimakkaasti tunnepitoinen jakso, jonka saamelaiset erilaisten kokemustensa ja erilaisten luonteidensa mukaisesti kokivat joko myönteisen elämyksellisenä tai hyvin kielteisenä, jopa traumaattisena aikana. Vaikutteet olisivat voineet jäädä yksittäisiksi ja normaalioloissa ne olisi sulautettu osaksi perinteistä kulttuuria. Lapin sodan aiheuttama hävitys ja jälleenrakennus johtivat kuitenkin siihen, että evakkoajan kokemukset loivat pohjan voimakkaalle suomalaistumiselle.

Voidaan sanoa, että talvi- ja jatkosota sekä saksalaisaika toivat ”pienoiskoossa” saamelaisalueelle ne tekijät, jotka jälleenrakennusaikana vakiintuivat osaksi saamelaisalueen käytäntöjä. Samalla tavoin evakkoajan voi nähdä pohjana niille muutoksille, jotka löivät läpi jälleenrakennusaikana koko Lapissa. Lyhytaikainen evakkomatka ei kulttuurisesti ollut vielä käänteentekevä – suurin muutos tapahtui Lapin sodan myötä.

PALUU TUHOTTUUN MAAHAN

”Kun kärpänen alkaa korvallisella pörrätä, on – – evakkojen paluuta kotiin enää vaikea estää”, kirjoitti *Lapin Kansa* huhtikuussa 1945. Evakot olivat kevään kuluessa pitäneet kansalaiskokouksia, joissa he ilmaisivat viranomaisille toiveensa päästä palaamaan kotiseuduilleen. Asia ei kuitenkaan ollut niin yksinkertainen. Vaikka sota oli ohi, koko saamelaisalueen rakennuskanta oli tuhottu, minkä lisäksi saksalaisten jälkeensä jättämä raskas miinoitus teki paluun toistaiseksi mahdottomaksi.

Lapin sota oli alkanut lokakuun alussa 1944, kun suomalaiset olivat käyneet saksalaisten kimppuun Torniossa. Laguksen joukoissa taisteluihin osallistuivat myös Osasto Pennasen sotilaat, joissa oli monia saamelaisia. Lapin sota sai piankin kostosodan luonteen. Saksalaiset hävittivät ja miinoittivat Lapin suuremmalla systemaattisuudella kuin normaali poltetun maan taktiikka vaati. Berliinin ja Dresdenin ohella Lappi oli toisen maailmansodan tuhotuin alue. Suuri osa suomalaisten joukkojen tappioista sodan aikana johtui miinoista.[50]

Evakosta paluu poltetun Ivalon läpi. Nitsijärvelle matkaavan Ola Saijetsin perheestä kuvaan ovat päätyneet vaimo Liisa ja poika Jouni-Mikael. Kuvan ulkopuolelle jäivät lapset Matti ja Katri, joka talutti evakkopaikkakunnalla lahjaksi saamiaan lammas- ja pässikaritsaa. Tuhottu maisema kauhistutti vanhempia, mutta lapset löysivät raunioista hauskoja leikkipaikkoja – jälkeenpäin ajatellen henkensä kaupalla. Saijetsin perhe osallistui Kaunispäällä Lapin jälleenrakentamisesta kertovan filmin kuvauksiin tulistelemalla tunturin laella. LMM.

Saksalaiset vetäytyivät Pohjois-Norjan tukialueilleen kolmea pääreittiä: Käsivarren tietä, Ivalon ja Karigasniemen kautta Lakselviin sekä Kirkkoniemestä Jäämeren rannikkoa pitkin länteen. Saamelaisalueelle taistelut ehtivät lokakuun loppupuolella, kun saksalaiset suojasivat Ivalon yhteyksiään Vuotson Schutzwall-linjalla. Neuvostojoukkojen läpimurto Petsamossa loka-marraskuun vaihteessa joudutti saksalaisten vetäytymistä. Sota Inarissa ja Tenolla loppui, kun saksalaiset vetäytyivät rajan yli 5. marraskuuta. Sen sijaan Käsivarren suunnalla suomalaisten hyökkäys pysähtyi koko talveksi Lätäsenon linjalle.[51]

Vetäytyvät saksalaiset tuhosivat Suomen ja Norjan Lapin täydellisesti erityisesti pääteiden varsilta. Hävitystyö eteni järjestelmällisesti vaiheittain niin, että eri partioilla oli omat tehtävänsä: ensiksi kerättiin talteen kaikki syötävä ja käyttökelpoiset tavarat. Sen jälkeen talot sytytettiin tuleen ja

Martti Vallen vaimo Aili Valle on palannut evakosta Jurmukoskelle kahden Ylivieskasta ostetun lehmän kanssa. Hän käytti Utsjoen mallin lapinpukua. Siida.

kaikki rakennuskanta hävitettiin. Saksalaiset lähettivät tuhopartioita myös yksinäisiin taloihin ja taloryhmiin. Esimerkiksi Repojoelle tuhoajat kulkivat 70–80 kilometrin matkan tieltä polttaakseen kaksi taloa. Toisaalta saksalaisten tuhopartiot liikkuivat paljolti teiden suunnassa, minkä takia erämaa-asutuksia jäi tuhoamatta.[52]

Enontekiön ja Inarin kunnat hävitettiin 80–90-prosenttisesti, kun muualla Lapissa tuho oli keskimäärin 40–47 prosentin luokkaa. Inarissa keskuskylät hävitettiin täysin Ivalon rukoushuonetta lukuun ottamatta.[53] Nellim oli tuhottu täysin, kun taas Sulkusjärven ja Ahvenjärven talot olivat säilyneet. Kaukaisemmasta saamelaisasutuksesta Inarissa säilyi Angeli kaukana Inarijoella sekä Lisma Repokairan takana. Myös esimerkiksi Nuoran Juhanin paikka Ivalon ja Inarin välillä oli säilynyt. Siellä oli tuhoutunut vain vanha aitta, joka oli ehkä palanut vahingossa, kun perunavarkaissa olleet saksalaiset olivat tulistelleet paikalla.[54]

Uula Lanton uusi talo rakenteilla Angelin kentässä Inarijoella.
Valok. Jorma Jussilainen 1948. MV.

Muuten tuhoamistyö oli tarkkaa. Veneet oli kerätty yhteen ja poltettu tai muuten särjetty, nuotat ja muut kalastusvälineet oli leikelty rikki ja kaivot räjäytetty. Teiden ja puhelintolppien hävittämisen lisäksi jopa kilometritolpat oli räjäytetty yksitellen.[55] Toisaalta on huomautettu, että jäljessä tulleet suomalaiset sotilaat polttivat nuotioissaan suuren osan siitä, mikä saksalaisilta oli jäänyt Inarissa tuhoamatta, kuten heinäseipäät, haasiat, aidat ja jopa sillat.[56]

Vaikeakulkuinen Utsjoen kunta säästyi muita paremmin, sillä siellä oli tuhottu vain kolmisenkymmentä taloa. Koska teitä ei juuri ollut, saksalaiset tuhopartiot eivät päässeet muualle kuin Karigasniemen lähimaastoon. Luontokin suojeli utsjokelaisten taloja: saksalaisten vetäytyminen tapahtui juuri siihen aikaan syksystä, jolloin veneillä ei enää päässyt liikkeelle ja jäät eivät vielä kantaneet.[57]

Saksalaisten aiheuttamat tuhot metsissä laskettiin suuriksi, yli miljoonan markan suuruisiksi. Vahinko oli syntynyt pääosin hakkuista, joita saksalaiset olivat tehneet eri puolilla saamelaisaluetta. Esimerkiksi Inarin ja Ivalon tien varrella oli hakattu metsää kiireesti vasta perääntymisvaiheessa. Saksalaisten jälkeensä jättämät miinoitukset ja ammusvarastot olivat osaltaan syynä sotien jälkeen riehuneisiin metsäpaloihin, jotka täydensivät tuhoa.[58]

Saksalaisten tuhotun maan taktiikkaan kuului tappaa myös kaikki porot. Norjan puolella oli systemaattisiakin suunnitelmia suurten teurastusten tekemiseksi, mutta saamelaiset pystyivät viemään porot turvaan.[59] Suomen puolella porosaamelaiset jäivät vastoin evakuointimääräyksiä pitämään poronsa poissa saksalaisten ulottuvilta vetäytymisvaiheen ajan.[60] Muonion seudulla saksalaiset ampuivat Ruotsin puolelta karanneen monisatapäisen tokan viimeiseen kisuraan. Sompiossa Lapin palkisen poromiehet löysivät Purnumukasta satakunta poronraatoa, joista oli käytetty ruuaksi vain pieniä paloja.[61]

Joidenkin laskelmien mukaan Suomen Lapin porokanta pieneni sodan aikana yli puoleen aiemmasta. Syinä olivat luovutukset armeijalle, pakkoteurastukset, paimennukseen liittyvät ongelmat, petovahingot sekä sodan jälkeen vielä porojen kuoleminen miinavahinkoihin.[62] Sodan seurauksena saamelaiset menettivät suurimman osan kotieläinkannastaan. Sota ja sodan jälkeen riehunut penikkatauti hävittivät paljon alkuperäistä maatiaisporokoirakantaa Suomen Lapista. Tuhon myötä Lapista oli hävitä sukupuuttoon myös ainutlaatuinen lehmärotu, lapinlehmä. Vaikka se lopulta säilyi, sen sijasta yleistyi sotien jälkeen länsisuomenkarja, jota tuotiin mukana evakkomatkalta.[63]

Tuhoamisen lisäksi saksalaiset miinoittivat Lapin raskaasti. Se oli pääsyynä siihen, että evakuoitua väestöä päästiin palauttamaan laajemmassa mitassa vasta keväällä ja kesällä 1945.[64] Talven mittaan seudulle oli palannut poromiehiä sekä muita työntekijöitä aloittamaan jälleenrakennusta. Vuoden 1944 loppuun mennessä esimerkiksi Inariin oli palannut 140 miestä, jotka kaikki oli merkitty poromiehiksi. Tammikuussa miehiä palasi kaksikymmentä lisää.[65]

Into palata oli niin suuri, että sääntöjäkin saatettiin rikkoa. Ne, jotka olivat saaneet matkustusluvan Rovaniemelle työnhakuun, jatkoivat matkaansa pohjoiseen pestejä kyselemättä. Miinanraivauksen edistyessä rakennustyöt alkoivat päästä käyntiin. Metsähallitus aloitti puunajon maaliskuussa. Puun saanti oli kuitenkin hankalaa, ja vaikka Inarissa oli huhtikuussa jo viisi sahaa, materiaalin puute hidasti rakentamista.[66]

Siinä, missä eteläinen Lappi palasi evakosta suurin joukoin jo kevättalvella, Inarin ja Utsjoen asukkaiden paluu kangerteli. Alueen miinoitus oli erittäin tiheää ja raivaaminen oli hidasta. Tilapäissuojia pyrittiin rakentamaan tulijoiden käyttöön, asumiskelpoinen rakennuskanta kartoitettiin ja vähäinen säilynyt esineistö pyrittiin kokoamaan talteen. Helmi-maaliskuun vaihteessa Inariin siirtyi 500–600 asukasta aloittelemaan jälleenrakennustöitä.

Enontekiölle palanneiden määräksi arvioitiin maaliskuun lopulla vajaat 80 henkeä. Asukkaita päästettiin säilyneisiin ja miinoittamattomiin kyliin.[67] Niinpä kutturalaiset lehmineen palautettiin Ruotsin Jokkmokkista keväällä. He tulivat maanteitse Purnumukkaan, josta alkoi patikkamatka erämaan läpi. Kutturassa syntyneet lehmät osasivat suunnistaa viimeiseltä nuotiopaikalta suoraan kotiin ja jo kylän viereisen vaaran päältä alkoivat ammua täyttä kurkkua.[68]

Utsjoelle, joka oli säästynyt muita pohjoisia kuntia paremmin niin tuholta kuin miinoitukseltakin, väkeä alettiin palauttaa suuremmissa erissä huhti-toukokuussa. Viisitoista ensimmäistä perhettä pääsi lähtemään matkaan huhtikuun puolivälissä. Toukokuun loppuun mennessä noin 450 asukasta eli puolet utsjokelaisista oli palautettu kotiseudulleen. Se oli prosentuaalisesti runsaasti enemmän kuin inarilaisia, joista vain neljäsosa oli päässyt palaamaan.

Paluumatka alkoi usein junan tavaravaunussa Iijoelle tai Kemiin saakka, josta kuorma-autot kuljettivat matkalaisia Sodankylään ja lopulta Ivaloon saakka. Osan matkaa kulkijat joutuivat usein kävelemäänkin. Toukokuussa kelirikko haittasi matkustamista Lapissa, mutta tiet olivat täynnä evakkoja. Näkymät teiden varsilla olivat lohduttomia. Kaikkialla oli räjäytettyjen talojen, siltojen ja puhelinpylväiden jäänteitä. Saamelaiskylistä Vuotso oli poltettu, samoin hieman kauempana tiestä sijaitseva Purnumukka.[69]

Tieosuus Sodankylästä Ivaloon saatiin raivatuksi toukokuun kuluessa. Kesäkuun alussa 12-miehinen raivausryhmä lähti Inarin tielle. Juhannuksen alla kuljetusmahdollisuudet Inariin todettiin jo hyviksi sekä maitse että vesitse, ja veneitä oli riittävästi saatavissa. Niinpä kesäkuun lopulla määrättiin palautettaviksi kirkonkylän, Näätämön, Väylän ja Paadarin kylien asukkaat.[70] Katekeetta Agneta Valle kuvasi kotiinpaluuta:

> Ensin kyllä kun raunioituneeseen Inarin kirkonkylään tuli, löi lamaannuksella, mutta kun matkan väsymykset nukkui lappalaisten teltassa, Inarin taimenta pitkän kalapaaston jälkeen söi ja Inarin kristallinkirkasta vettä sai juodakseen, sai uidakseen. Tuntui ettei enää mitään puuttunut. Sitten vielä kun pääsi työhön lapsukaisten pariin, mielihyvällä ei ollut rajoja. Tuli mieleen, kuinka kestinkään evakkoajan työttömyyden, yksitoikkoisuuden.[71]

Inarista Karigasniemeen mennessä tie oli edelleen miinoitettu. Miinat loppuivat kuitenkin, kun päätieltä kääntyi Angeliin päin tai Kaamasen jälkeen Utsjoen suuntaan. Syysjärvelle kulkeva tie oli jäänyt miinoittamatta, mutta muuten Ilmari Hustich kuvasi kesällä 1945: ”Vain yksi ainoa jonkin savupiipun vierellä törröttävä kodanrunko on muistona Syysjärven vanhoista lappalaistaloista. Pääskyset etsivät turhaan pesäpaikkoja täältä samoin kuin muualtakin. Niiden melkein avuton liikehtiminen entisten pesätalojen savupiippurauniioiden ympärillä on niitä yksityiskohtia, jotka syöpyvät mieleen nykyisestä Lapista.”[72]

Jo Mierasjärvellä talot olivat ehjiä, samoin kuin yleisemminkin Utsjoki- ja Tenojokivarressa. Tuhot alkoivat näkyä

Saamelaiset osallistuivat jälleenrakentamiseen myös muuten kuin omien talojensa rakentajina. Porsangerin veljekset Samuel, Niilo ja Jouni ansiotöissä. Uudenlaisia uria urkeni: Niilosta tuli kirvesmies, Jounista rakennusmestari ja Samuelista kaupunginjohtaja. LPK.

Sotienjälkeistä muotia: Máret Niillas Pieski sisnakat jalassa ja lippalakki päässä, ”ettei tukka mene silmille”. Rakennushirret ovat uutta taloa varten.
Valok. Aslak Pieski ilmeisesti 1946. BAL.

Suuria ikäluokkia alkoi syntyä myös Lapissa. Näkkäläjärven Iiskon lapset Maarit Anni ja Jouni Lismassa 1947. Valok. Pentti Heilala 1947. MV.

Briitta Aikio matkalla Jolnivuonosta Inariin jäätä pitkin viedessään lehmäänsä astutukseen Turuselle kirkonkylään. Siida.

Tenoa ylävirtaan mennessä vasta Piesjoen seudulla, sillä vanha asutus Outakoskella, Talvadaksessa, Nuvvuksessa ja koko Ala-Tenolla oli säilynyt. Utsjoen kunnan kärsimät tuhot rajoittuivat melko selkeästi Karigasniemen seudulle, jonka kautta Kaarasjoen tie kulki. Rovisuvannossa ja Karigasniemessä oli poltettu yhteensä 13 taloa. Joensuussa, Piesjoella, Kaamasmukassa ja Kuoppanivassa oli tuhottu 15 taloa. Siitä Inarijoelle mentäessä asutus oli taas säilynyt Angeliin saakka.

Puuttomalla seudulla kolmenkymmenenkin talon rakentaminen toi haasteensa. Sitä paitsi jäljelle jääneet talotkin olivat siivottomassa kunnossa, kun niissä oli talvella asustellut kutsumattomia vieraita – Norjan puolen asukkaita, virkamiehiä ja ilmeisesti sotilaitakin. Kaikki irtain oli viety ja maahan kaivetut kätköt oli paljastettu ja ryöstetty. Vieraat olivat repineet rautauuneja irti seinästä ja vieneet ikkunoita kehyksineen, olipa mukaan lähtenyt kokonaisia aittojakin. Tulijat löysivät siis talonsa suhteellisen ehjinä, mutta usein niissä ei ollut kuin seinät ja katto.

Utsjoen väestön toinen suuri vaellus tapahtui heinäkuussa, jolloin loppuosa asukkaista palautettiin kotiin. Sen sijaan Inarissa miinanraivaustyöt olivat vielä kesällä meneillään ja palauttaminen oli hitaampaa. Elokuuhun mennessä kotiseudulleen oli päässyt 1800 inarilaista, mutta 1400 asukasta odotti edelleen Pohjanmaalla. Suuri osa jäi sinne seuraavaankin talveen, sillä joulukuussa heitä oli edelleen lähes 1200. Puolet näistä palautettiin keväällä, mutta vielä seuraavanakin talvena palauttamista odotti kolmattasataa inarilaista.[73]

Enontekiöläisistä oli elokuuhun 1945 mennessä saatu palautetuiksi 1400 henkeä. Kaikkien asukkaiden katsottiin palanneen kotiinsa seuraavana keväänä. Enontekiön ja Käsivarren kyläkeskukset oli tuhottu yhtä perusteellisesti kuin muualla Lapissa. Enontekiö, Hetta, Kaaresuvanto ja Kätkäsuvanto olivat täysin raunioina. Samoin Nunnasesta, Peltovuomasta ja Vuontisjärveltä vain muutamia taloja oli jäänyt pystyyn. Paikalla käynyt Reino Rinne kuvasi, että entisen vuosisataisten lapintalojen sijaan maisemaa hallitsi nyt ”kovin vieras ja muuallakin tilapäissävyinen parakki, persoonaton lautarakennelma”.[74]

Syyskuussa 1945 Suomen Huollon tarkastaja, kirjailija Martta Haatanen, kävi Utsjoella ja Inarissa tutustumassa talveen varautuvan väestön tilanteeseen. Korsut ja parakit olivat monille ensimmäisiä asumuksia, joihin saatettiin tyytyä pitkäänkin. Jälleenrakentaminen aloitettiin yleensä saunasta ja navetasta, jotka saivat toimia väliaikaisina asuntoina. Monet asustelivat hyvinkin alkeellisesti, teltan resuissa ja jätelaudoista tehdyissä kopeissa. ”Kaamasessa, Paatsjoella ja muissa pohjan puolen kylissä asuu suuria perheitä ’turvehdituissa’ lautahökkeleissä, aitoissa, korsuissa ja teltoissa.” Haatanen totesi kuitenkin väestön mielialan hyväksi: ”Sain vaikutelman ahertavista muurahaisista.”[75]

Ensimmäinen talvi vietettiin tilapäisasunnoissa, joita rakenneltiin hyvin erilaisista materiaaleista. Tulisijan tekemiseen tarpeet saatiin saksalaisten romukasoista, joko valmiit kamiinat ja torvet tai tynnyri, johon tulisija muokattiin. Usein romustaja liikkui asiallaan suorastaan henkensä kaupalla miinojen ja ansojen vuoksi. Tilapäisasunto oli usein sovellus sodanaikaisesta korsusta, joka oli nopeasti tehtävissä vähistä tarpeista. Naulat ja saranat kerättiin yleensä vanhoista raunioista. Erityisen antoisia olivat saksalaisten varastoparakkien rauniot. Niistä saattoi löytyä naulalaatikoiden jäännöksiä, jotka palaessaan olivat sulaneet yhdeksi möykyksi vain toiselta laidaltaan.[76]

Keskeistä Lapin jälleenrakentamisessa oli omatoimisuus ja omavastuu, sillä ihmiset rakensivat talonsa itse. Valtio avusti jälleenrakentamista korvauksin, lainoin, järjestelyin ja tavaranhankinnoin. Eduskunnan säätämän ns. toisen korvauslain (1945) mukaisesti sodan aiheuttamat vahingot korvattiin jokaiselle, joka oli noudattanut evakuointikäskyä. Vahinkoja arvioivat paikalliset arvioimislautakunnat, joiden päätösten perusteella Lapin tarkastuspiiri päätti avustuksista. Käytännössä korvaussummat eivät riittäneet uusien talojen rakentamiseen. Korvausmenettelyn lisäksi valtio jakoi jälleenrakennuslainoja, joista kunnat tekivät ehdotuksensa sosiaaliministeriölle. Valtio tuki jälleenrakentajia myös erikoistukitoimilla, kuten verohelpotuksilla ja rahtiavustuksilla. Maanhankintalain mukaisia tiloja rakennettiin esimerkiksi Inariin puolen sataa.[77]

Huomattava apu saamelaisillekin oli ulkomainen avustustoiminta. Ruotsalaiset lahjoittivat parakkeja väliaikaisiksi asunnoiksi, järjestivät sairaanhoitoapua ja keräsivät rahaa naapurimaan kärsimyksiin. Inarin kannalta olennaista oli kolttasaamelaisille järjestetty erityisapu, jota Lapin Sivistysseura ohjasi eteenpäin. Tärkeimpiä ulkomaisen avun antajia Suomessa oli UNNRA, Yhdistyneiden Kansakuntien avustus- ja jälleenrakennustoimikunta. Kirkkoherra Aho oli sitä mieltä, että ”ilman vierasta apua olisi selviytyminen ollut aivan kyseenalaista”.[78]

Kolttasaamelaiset 1944–49

Juuriltaan revityt

Kolttanaisia valokuvaamossa luultavasti evakkomatkalla 1945. Edessä Mari Semenoff ja Kirsti Fofanoff päässään kolttatyttöjen päähineet, takana Mari Fofanoff ja Helena Semenoff vaimojen päähineissään. Siida.

Kun lähes koko pohjoinen Suomi evakuoitiin Lapin sodan alta syksyllä 1944, myös viisisataa Petsamon kolttasaamelaista joutui jättämään kotiseutunsa. Jo evakkomatkan aikana alkoi keskustelu heidän palauttamisestaan tai uudelleen asuttamisestaan. Kesti kuitenkin viisi vuotta ennen kuin kolttien asuttaminen Inarin kuntaan oli saatettu loppuun. Vuonna 1949 Sevettijärven koltat pääsivät lopullisille asuinsijoilleen Pohjois-Inariin, kun taas toinen puoli koltista jäi Nellimin alueelle Etelä-Inariin.

Hankkeessa voi nähdä kaksi käännekohtaa. Ensimmäinen niistä oli keskustelu siitä, olisiko kolttien parempi palata entisille asuinsijoilleen Neuvostoliittoon vai pysyä Suomessa. Toinen käännekohta koski vuosina 1946–1947 tehtyä havaintoa siitä, että alun perin koltille varattu alue oli aivan liian pieni koko väestölle. Keskustelu liittyi valtakunnalliseen kysymykseen siirtoväen kohtaloista, sillä Suomi joutui sotien jälkeen sijoittamaan kotiseudultaan evakuoidut karjalaiset sekä Petsamon ja menetetyn Sallan väestöt.[1]

Kolttien suhteen kiinnostavaa on tarkastella, kenen näkökantojen mukaisesti toimenpiteitä suunniteltiin. Se edellyttää kurkistamista niiden toimikuntien ja viranomaisten näkemysten taakse, jotka veivät hanketta eteenpäin. Aiheellista on kysyä, pääsikö kolttien oma ääni kuuluville suomalaisten viranomaisten toiminnassa. Näyttää kuitenkin yksinkertaistetulta väittää, että hankkeen osapuolina olivat vain "etelän poliitikot/ virkamiehet" ja kolttasaamelaiset. Myös välittäjien eli ulkopuolisten lapintuntijoiden ja paikallistason virkamiesten merkitys kolttakeskustelussa vaikuttaa merkittävältä.

”TYYTYVÄISIÄ NÄLKÄÄ NÄKEVIÄ...”

Toisessa maailmansodassa koltta-alue oli taas kerran maailmanpolitiikan taistelukenttänä. Kolttamiehet joutuivat armeijaan ja, kuten todettu, olivat mukana jopa tuhoamassa oman heimonsa asuinpaikkoja. Talvisodassa kolttaväestö evakuoitiin Tervolaan, mutta pääsi palaamaan kotiseudulleen sodan jälkeen. Jatkosodan aikana kolttia evakuoitiin lännemmäksi partisaanivaaran takia. Suomalaisten ”saamenystävien” muodostama Lapin Sivistysseura pyrki avustamaan kolttia sota-aikana, kuten sen jälkeenkin, järjestämällä muun muassa kansainvälisiä keräyksiä.[2]

Saksalaisia vastaan alkanut Lapin sota tiesi koltille niin porojen, asuntojen kuin koko kotiseudunkin menetystä syyskuussa 1944. Koltat evakuoitiin kiireesti muiden petsamolaisten kanssa Kalajoelle, jonne ohjattiin poikkeuksellisen paljon siirtoväkeä. Syksyllä paikkakunnalla laskettiin olevan noin 4000 ”ylimääräistä” henkilöä, mikä ylitti tuhannella hengellä lasketun sijoituskyvyn. Vuodenvaihteessa Kalajoen väestöstä oli siirtoväkeä kaikkiaan 58,6 prosenttia, kun toisilla ”saamelaispaikkakunnilla”, Alavieskassa ja Ylivieskassa, määrä oli noin 34 prosenttia ja muualla vielä vähemmän.[3]

Niinpä asuntotilanne Kalajoella säilyi erittäin huonona koko talven. Koltat sijoitettiin ensin yhteismajoitukseen nuorisoseurantalolle, kouluille ja suojeluskuntatalolle. Siirtäminen yksityismajoitukseen eteni hitaasti, ja Vasankarissa osa koltista tungettiin asumaan merenrannan kalamajoihin.[4] Yhteismajoituspaikat eivät kelvanneet talviasumiseen. Ilmojen kylmetessä kolttia pyrittiin sijoittamaan pienemmissä erissä neljälle eri kylälle, mutta siirtoväen huollon mukaan ”tyydyttävästi ei heidän olojaan ole saatu järjestetyksi, vaan valituksia tulee yhtenään”. Jo varhain tavoitteeksi tuli koltien siirtäminen sopivampaan paikkaan, kuten vapautuneelle Pohjois-Pohjanmaalle.[5]

Lapin Sivistysseura totesi loppusyksystä kolttien kärsivän suoranaista hätää Kalajoella.[6] Kulkutautien ja terveyden heikentymisen lisäksi viranomaiset näkivät kolttien kärsivän myös henkisestä lamaantumisesta. Siirtoväen johtaja kuvasi: ”Siirtyminen äkkiä näin kokonaan uuteen ja outoon luontoon kaikkine huolineen on saanut aikaan henkisen masennuksen, jolle olisi paras lääke sopiva työ, metsästys y.m.”[7]

Tilannetta vaikeutti paikallisen väestön epäluuloisuus ortodoksista, puolipaimentolaisissa oloissa elänyttä väestöä kohtaan. Paikallisten asenteet kolttiin näyttävät koko talven olleen kärjekkäämpiä kuin pohjoissaamelaisiin ja inarilaisiin Ala- ja Ylivieskassa. Kesällä 1945 huoltojohtaja mainitsi kalajokelaisten saattavan jopa turmella huoneistonsa välttyäkseen asuttamasta kolttasiirtolaisia. Sellaisiakin tapauksia oli, että isäntä oli kantanut siirtolaisten tavarat pihalle ja jättänyt perheen ulos. [8]

Kolttien ongelmana oli myös tottumattomuus säännöstelyyn. Lapin Sivistysseuran mukaan he kuluttivat korttinsa

Koltat palasivat talvisodan jälkeen takaisin kotiseudulleen, jossa Suomen Kuvalehti vieraili 1943, juuri ennen kuin partisaanivaara aiheutti uuden evakuoinnin.

epätaloudellisesti jo säännöstelykauden alussa ja ”kärsivät loppuaikoina nälkää”.[9] Helmikuussa 1945 Kalajoella vieraillut siirtoväen tarkastaja totesi, että ”– – leipä loppuu tavallisesti 15–20 päivän aikoihin joka kuukausi ja muu aika on mentävä miten sattuu. Lihaa, tai perunaa, eivät koltat ole onnistuneet saamaan ollenkaan”. Puutteen taustalla oli tarkastajan mukaan ”heidän kaikin puolin vähäpätöinen olemuksensa ja ääretöin vaatimattomuus”. Kun rahaa ei juurikaan ollut, koltat eivät pystyneet ostamaan ”sivusta” eli mustasta pörssistä.[10]

Maininnan kolttien epätaloudellisuudesta voisi tulkita johtuvan suomalaisten tarkkailijoiden kielteisestä asenteesta kolttia kohtaan. Todennäköisemmin se heijastanee sitä Karl Nickulin havaintoa, että sesonkiluonteisessa pyyntikulttuurissa eläneet koltat olivat tottuneet epäsäännölliseen rytmiin ravinnonsaannissa. Niinpä evakossa ollessaankin he söivät saamansa ”saaliin” yhteisesti heti sen saatuaan.[11]

Kaikesta päätellen koltat itse suhtautuivat tilanteeseen rauhallisesti, mutta Lapin Sivistysseuran tavoin suomalaiset viranomaiset näkivät asian toisin. Kolttien parista palaavan tarkastajan hälyttävän raportin mukaan ”sai allekirjoittanut sen käsityksen, että he näkevät suoranaista nälkää [alleviivaus tarkastajan]”. Hän hämmästeli sitä, että vaikeasta tilanteesta huolimatta koltat säilyttivät valoisuutensa. Tarkastaja kuittasikin viralliseen raporttiinsa: ”Ikävää on nähdä noin tyytyväisiä nälkää näkeviä ihmisiä.”[12]

Siirtoväen huollon johtajan alkuperäinen suunnitelma kolttien suhteen oli tehdä tasoitussiirto Yli-Iihin Oulun seudulle.[13] Sijoituspaikaksi varmistui kuitenkin Oulujoella sijaitseva Maikkulan pakolaishuoltola, joka oli kunnostettu saksalaisten parakeista inkeriläisiä pakolaisia varten. Helmikuun puolivälissä noin 150 kolttaa siirrettiin Maikkulaan, minkä lisäksi osa sijoitettiin Haukiputaalle, Iihin ja Kuivaniemelle.[14]

Siirto ei suuresti parantanut oloja. Puolitoistasataa kolttaa asutettiin viiteen parakkiin, kooltaan 7,5 x 15 metriä. Niistäkin yhtä ruvettiin käyttämään keittiönä. Lautakämpät olivat hataria, kosteita ja kylmiä. Vieraillessaan Maikkulan evakkoleirillä kirjailija-lehtimies Reino Rinne kauhisteli: ”Piikkilanka-aidalla eristetty parakkialue hiekkakankaalla, ahdas ja ankea. Kuin vankileiri – miksi? Miksi piikkilanka-aita!”[15]

Jaakko Sverloffin antama yhteenveto uusista asunnoista oli Lapin Sivistysseuran sihteerille Karl Nickulille ikävää luettavaa: ”Meille oli parempi asua Rahjankylässä kuin nyt lautaparakissa: aina märkä seinät.” Hän osasi ottaa tilanteen huumorinkin kannalta: ”Kokki (neiti Kaarret) se meillä hyvä, mutta mitä panna pataan.” Hän kertoi ruokana olevan sillivelliä ja kauravelliä. Maaliskuussa hän kehui olojen muuttuneen paremmiksi, kun ruoaksi saatiin hernekeittoa ja maitovelliä.[16]

”HYVÄ ISÄNTÄ ON KAIKKEIN PARHAIN”

Tammikuussa 1945 sisäasiainministeri Kaarlo Hillilä laati muistion toimenpiteistä kolttasaamelaisten suhteen. Hän päätyi siihen, että kolttien palauttaminen Neuvostoliiton puolelle oli suotava ja kiirehdittävä vaihtoehto. ”Suomen alueella ei ole heidän totuttuja elintapojaan vastaavaa sijoituspaikkaa löydettävissä”, Hillilä kirjoitti. ”Kansantieteellisesti ainutlaatuisena ihmisryhmänä” koltat oli saatava palaamaan vanhoille asuinsijoilleen, jossa he saisivat jatkaa entisiä totuttuja elämäntapojaan. Tämä edellytti Neuvostoliiton kanssa tehtävää sopimusta. Koska neuvottelut voisivat kestää, koltat oli sijoitettava väliaikaisesti asumaan yhteen ”kolhoosiin” esimerkiksi Inarin alueelle.[17] Hillilä vei asiaa eteenpäin neuvottelemalla kolttien palauttamisesta neuvostoliittolaisen ministeri P.D. Orlovin kanssa, joka ”uskoi asian järjestyvän”.[18]

Jukka Nevakivi on pitänyt Hillilän näkemystä Neuvostoliittoon palauttamisesta ”poikkeuksellisen radikaalina kantana”. Hän oudoksuu tämän oletusta siitä, että koltat olisivat saaneet jatkaa rauhassa perinteistä elämäänsä entisillä alueillaan: ”Eikö hän ollut vanhana tiedustelumiehenä perillä Stalinin tavasta hoitaa alkuperäiskansoja?” Nevakivi päättelee, että Hillilän ehdotus oli yritys saada käsistä ”kuuma peruna” eli ratkaista kolttien asuttamisesta syntynyt kireä tilanne helpoimmalla tavalla.[19]

Nevakiven kriittinen kannanotto erityisesti suhteessa Stalinin politiikkaan on paikallaan. Hillilän valinnalla oli kuitenkin oma taustansa, joka oli vielä kevättalvella 1945 perusteltu. Näyttää nimittäin siltä, että Hillilän kanta juontui Lapin Sivistysseuran sihteeriin Karl Nickuliin, jota täytyy pitää yhtenä parhaimmista koltta-asioiden tuntijoista, mutta joka tuohon aikaan myös eniten kampanjoi Neuvostoliittoon palauttamisen puolesta.

Nickul oli ennen sotia tutustunut läheisesti kolttien oloihin ja pyrkinyt kehittämään niitä kolttien omien näkemysten mukaisesti. Useissa kannanotoissaan viranomaisille talvella 1944–1945 hän korosti sitä, että koltat ansaitsivat erityishuomion. Vähäisestä lukumäärästä huolimatta heidän hallussaan oli ollut melkein puolet koko Petsamon alueesta ja he muodostivat Petsamon alueen kantaväestön. Sen lisäksi he edustivat ainutlaatuista elämänmuotoa sekä Suomessa että koko maailmassa.[20]

Pelagea ja Terenti Gauriloff poikiensa Antin ja Aleksin/Pekan kanssa Kestimäjärvellä Nellimissä luultavasti syksyllä 1945. Siida.

Kaisa (Taisia) Gauriloff päästää kaloja verkosta Inarin Mustolassa sotien jälkeen. Kaisa oli kolttien tunnetuimpia tarinankertojia, jolta muun muassa kirjailija Robert Crottet sai lukuisia kertomuksia. Siida.

Antti Semenoja ja Aune Sverloff Luton alueella vuonna 1945. Siida.

Huotari Feodoroff veistää lautaa Rautaperäjärvellä luultavasti vuonna 1945. Siida.

Syksyllä 1944 viranomaiset näyttävät käsitelleen kolttien kohtaloa osana muiden petsamolaisten asuttamista. Nickul taas ajoi sitä, että kolttaväestö oli asutettava omana kokonaisuutenaan eikä siroteltava sitä muiden petsamolaisten joukkoon. Hän korosti myös, että kolttien asuttamista käsiteltäessä tärkein oli kolttien oma mielipide. Vieraillessaan useita kertoja evakossa olevien kolttien – vanhojen Petsamon tuttaviensa – luona Nickul varmistui siitä, että he halusivat palata kotiseudulleen. Kolttien luottamusmies Jaakko Sverloff ilmaisi myös kirjeissään Nickulille vanhan polven hartaan toiveen päästä takaisin kotijärville.[21]

Nickulilla oli lähihistoriallisia havaintojakin siitä, että sukualueet merkitsivät koltille enemmän kuin kuuluminen johonkin valtioon. Hän tiesi, että Tarton rauhassa koltat olivat valinneet asuinvaltionsa täysin sukualueidensa perusteella. ”Kolttain asenne – – ei johdu mistään politiikasta. Se on heille pelkästään kysymys elämisen pohjasta ja kotiseudun perinteistä”, hän perusteli Hillilälle. Nickulin vaikutus Hillilän omaksumaan kantaan olikin ilmeinen, olivathan he tehneet yhteistyötä koltta-asiassa jo Hillilän toimiessa Lapin läänin ensimmäisenä maaherrana.[22]

Alkutalven mittaan ja siis Hillilän mietinnön jälkeen kolttien keskuudessa syntyi uusi asetelma, kun rintamamiehet palasivat evakkopaikkakunnalle. He asettuivat vastustamaan Neuvostoliittoon muuttamista. Nuoret miehet olivat kasvaneet 24 vuoden aikana Suomen yhteyteen ja taistelleet suomalaisten rinnalla, minkä takia he suorastaan kammoksuivat paluuta entiseen vihollismaahan. He olivat samalla kannalla Petsamon siirtoväen kokouksen kanssa, joka oli joulukuussa ehdottanut kolttien sijoitusalueeksi Luton seutua läntisessä Inarissa. [23]

Nuoret kolttamiehet eivät jääneet odottelemaan uusia esityksiä sijoituspaikasta vaan matkasivat maalis-huhtikuussa 1945 valmistelemaan kolttien väliaikaista asettumista Petsamontien varteen. Matti Sverloff, entisen suonikyläläisten kylänvanhimman Kiurelin poika, kirjoitti Nickulille Lutolta ja perusteli nuorten kantaa:

> Olisi tietysti edullista meillekin, että menemme omalle synnyinseudullemme, mutta tietysti Suomi on meidän paras Isäntämme ollut ja ehkä tuleekin olemaan edelleen. Se on kyllä selvää, että monet tulee kyllä moittimaan tätä menetelmää ja etenkin ne tulevat sukupolvet. Synnyinseutu on jokaiselle rakas, mutta hyvä Isäntä on kaikkein parhain, kuin olla siellä minkä sydäntä ei tunneta.[24]

Nickul luonnehti syntynyttä ristiriitaa kolttien keskuudessa: ”Tuntuu siltä, että vanhempi väki jossakin mielessä ajattelee niin sanoakseni lappalaiskansallisemmin; nuoremmat ovat sodan aikana omaksuneet toisen asenteen. Sota, johon lappalaiset lojaalisina kansalaisina ovat osallistuneet, on luonut kiperän tilanteen. Vanhemmat ovat kahden vaiheilla. He tahtovat syntymäseuduilleen, mutta lapsirakkaina he eivät tahdo erota nuorista. Nuoret pelkäävät ennen kaikkea, etteivät he kuitenkaan saisi asua entisillä paikoillaan.” Vanhat kolttasaamelaiset halusivat välttää sukujen ja perheiden hajoamisen. Niinpä nuorten miesten kanta voitti.[25]

Samaan tulokseen tuli maatalousministeriön asettama ns. Petsamon toimikunta, jonka tehtävänä oli pohtia myös kolttien asutuskysymystä. Kiireellisyyden vuoksi se antoi erillisen lausunnon kolttien sijoittamisesta jo maaliskuun lopulla 1945, ennen varsinaisen mietinnön valmistumista. Toimikunnan mielestä kaikki koltat oli asutettava Suomen puolelle Luttojoelle. Suonikylän koltat sijoitettaisiin poronhoitoon soveltuvammille alueille Luton etelä- ja itäosiin. Paatsjoen ja Petsamonkylän koltat asutettaisiin lähemmäksi Inariin johtavaa tietä, koska toimeentulon arveltiin vaativan ansiotöitä. [26]

Toimikunta teki merkittävän linjanvedon korostamalla sitä, että kolttaväestö piti säilyttää yhtenäisenä ryhmänä, jonka mahdollisuudet jatkaa perinteistä elämäänsä turvattaisiin. Erillisillä määräyksillä oli taattava heille yksinoikeus kalastukseen. Samoin poronhoitoalueesta oli neuvoteltava paikallisten paliskuntien kanssa. Vastoin Nickulin kantaa toimikunta ei kuitenkaan kannattanut uuden talvikylän rakentamista, vaan sen mukaan asumukset oli rakennettava kolttaperheiden oman valinnan mukaan hajalleen alueen vesistöjen varsille.[27]

Toimikunnan ehdotus lähti lausuntokierrokselle, jolla paikalliset osapuolet saivat lausua mielipiteensä alueen sopivuudesta ja näköpiirissä olevista mahdollisista ristiriidoista. Kolttien kokous tammikuussa 1946 ilmaisi tyytyväisyytensä alueeseen.[28] Muuten ehdotuksen vastaanotto ei ollut lainkaan innostunut. Tyypillistä oli, että esimerkiksi Inarijärven eteläpuolella sijaitseva Lapin paliskunta katsoi koltille löytyvän paremmat poronhoitomahdollisuudet Inarijärven pohjoispuolelta. Metsähallitus piti kalastusmahdollisuuksia huonompina kuin Suonikylässä, samalla kun se varoitti Nellimin-Luton alueen suurten hakkuiden aiheuttavan rauhattomuutta ihmisten elämässä. Metsähallitus puolsi esitystä sillä ehdolla, että pyyntielinkeinoille ei asetettaisi rajoituksia. Paikallisilla asukkailla oli säilytettävä vapaa kalastus- ja metsästysoikeus.[29]

Nevakivi luonnehti kriittisimpiä lausuntoja: ”Metsälaitoksen herrat pelkäsivät kala-apajiaan, eivätkä palkisyhdistystenkään miehet olisi luopuneet jäkälämaistaan.”[30] Inarin kunnan hoitokunta totesi, että se ”ei mielellään ottaisi [kolttia] kunnan alueelle”, mutta ei vastustanutkaan hanketta. Se oli huolissaan siitä, että koltat ”tulevat kauan ja ainakin 5 vuotta olemaan yhteiskunnallisen huollon tarpeessa”. Siksi valtion oli pidettävä huolta siitä, että kunnalle ei aiheutuisi liiallisia rasituksia. [31]

Nuorten miesten ja Petsamon toimikunnan kannasta huolimatta Nickul jatkoi spekulointia Neuvostoliittoon palaamisesta esimerkiksi *Helsingin Sanomissa* kesäkuussa 1945.[32] Kirjeessään Matti Sverloffille samana kesänä hän perusteli: ”Pelkään, että kestää vuosikausia ennenkuin uudet asunnot saadaan kuntoon ja sellaisia kalajärviä ette saa mistään kuin Teillä oli ennen. On aivan toinen asia elää pienellä alalla kuin Suenjelin [Suonikylän] laajassa maassa. Olen tullut siihen käsitykseen, että Teidän sittenkin olisi parasta mennä takaisin Suenjeliin. Minusta olisi tietenkin hauska, jos jäisitte Suomeen, – – mutta sellaista aluetta ei Suomen Lapissa ole ja Suomi on muutenkin nyt köyhä maa.”[33]

Nickulin itsepintaisuus palauttamisasiassa kiinnittää huomiota, vaikka nuorten miesten kanta oli ehdoton ja vaikka kirjeissä Matti Sverloffilta hän sai kuulla rajan takaa kantautuneita tietoja poronhoidon kollektivisoinnista. Nevakiven mainitseman realismin sijasta Nickul näyttää pitkään säilyttäneen idealistisen ja naiivinkin uskon siihen, että Neuvostoliitossa koltat pystyisivät jatkamaan elämäänsä paremmissa oloissa kuin Suomessa. Vanhojen kolttien tavoin Nickulille tuotti suuria vaikeuksia taipua ajatukseen Suonikylän menettämisestä kalaisine järvineen ja runsaine laidunmaineen.

Suurena syynä Nickulin kantaan olivat hänen havaintonsa Luton alueelta, joka tarjosi karun vastakohdan entiselle elämälle. Monien vierailujensa perusteella Nickul tunsi kolttien tilanteen Lutolla paremmin kuin kukaan muu suomalainen ja hänen vakava huolensa oli se, että alue ei pystyisi millään tarjoamaan tyydyttäviä edellytyksiä sen enempää kalastukselle kuin poronhoidollekaan. Koltat itse taas olivat tyytyväisiä siihen, että pääsivät viimeinkin asettumaan aloilleen.

Vieraillessaan Kalajoella kevätkesällä 1945 Nickul totesi: ”Meillä on syytä toivoa, että tämä raskas talvi, jonka saamelaiset ovat joutuneet elämään [Pohjanmaalla], on tuottanut enemmän rakkautta heidän omaan synnyinseutuunsa ja elämäntapoihinsa, ja että myös ne suomalaiset, joiden taloissa he menneen talven asuivat, ovat tulleet tuntemaan heidät sellaisina kuin he ovat.”[34] Ainakin saamelaisten lähtövalmius

kuvasti sitä, että rakkaus synnyinseutuun oli evakkotalvena vahvistunut.

”KÖYHINÄ VIERASTA POLKUA KÄYMME”

Kolttaväestön suurpalautukset alkoivat loppukesästä 1945, elokuun puolivälistä syyskuun puoliväliin. Marraskuun loppuun mennessä runsaat puolet koltista, 262 henkeä, oli saatu siirretyksi Inarin kunnan alueelle.[35] Lähes kaikki olivat suonikyläläisiä, jotka näyttävät saaneen etusijan viranomaisten suunnitelmissa. Siinä, missä koko Suonikylän väestö palautettiin ensin vuoden 1945 aikana, muut kolttaryhmät saivat odottaa vuoroaan evakkopaikkakunnilla Kalajoella ja Oulun seudulla vuoteen 1946 saakka.

Tällä jaottelulla oli suomalaisten viranomaisten toiminnassa vanhat perusteet. Jo Petsamon aikana lähtökohtana oli suojata erityisesti Suonikylän edut, kun taas muiden kolttaryhmien – ”maantievarren kolttien” – katsottiin suomalaistuneen tai suomalaistuvan niin, että heidän kulttuurinsa suojeleminen oli turhaa.[36] Asetelma tuli uudelleen esiin sisäasiainministeri Kaarlo Hillilän muistiossa, jossa hän Jukka Nevakiven sanoin ”karskisti” jakoi kolttasaamelaiset kahteen ryhmään. Paatsjoen kalastajakoltat olivat hänen mukaansa ”degeneroituja” ihmisiä, jotka olivat elättäneet itsensä osaksi kerjäämällä ja osaksi kalastamalla. Suonikylän koltat taas olivat suuria poronomistajia, jotka olivat tulleet yleensä hyvin toimeen.[37] Jaottelu oli kuin suoraa toistoa kruununvouti Plantingin näkemyksistä 1930-luvulla.

Kesäkuussa 1945 Kalajoella oli vielä parisataa kolttaa, joista paatsjokelaisia oli 41, lapinkyläläisiä 74 ja suonikyläläisiä 95 (toisen tiedon mukaan 80).[38] Elokuussa siirtoväenosasto ja Inarin hoitokunta saivat kovaa arvostelua siitä, että Luttojoelle sijoitettavista koltista oli luetteloitu vain suonikyläläiset. Sen sijaan puolet kolttaväestöstä eli Paatsjoen, Lapinkylän ja Vuoremin koltat puuttuivat kokonaan. Helsingissä toimivan Petsamon asian esittelijän mielestä ”näyttää siltä kuin kunnan hoitokunta ei olisi pitänyt tarpeellisena edes tiedustella heiltä asiaa, vaan pitänyt selvänä, että jos suonikyläläiset sijoittuvat Lutolle, niin muut voidaan siirtää sinne ilman muuta.”[39]

Sama kävi ilmi Kalajoen kunnantalolla pidetyssä neuvottelussa joulukuussa, jolloin suuri osa suonikyläläisistä oli jo sijoitettu Inariin. Kokous totesi, että Lapinkylän ja Kolttakönkään asukkaiden lopullista sijoituspaikkaa ei ollut lainkaan suunniteltu. He eivät tunteneet Inarin seutua kuten suonikyläläiset. Joka tapauksessa he halusivat Inarin seudulle, lähinnä teiden varsille, jossa olisi tilaisuus kalastaa ja harjoittaa

ERÄÄN PAIKALLISYHDISTYKSEN TARINA

Siinä, missä Samii Litto suuntautui erityisesti Inarin ja Utsjoen (pohjois)saamelaisten asioihin, Lapin Sivistysseura jatkoi kolttien tukemista. Vaikka seuran säännöissä ei puhuttu paikallisosastoista mitään, Karl Nickul päätteli, että sellaisen perustamiselle ei myöskään ollut estettä. Niinpä jo toukokuussa 1946 Ivalossa perustettiin Lapin Sivistysseuran alainen ”Ivalon kerho”, jota Erkki Innola puheenjohtajana ja Matti Sverloff sihteerinä alkoivat organisoida.

Paikallisyhdistyksen tehtävänä oli toimia kolttien edunvalvojana paikan päällä sekä huolehtia kulttuuritoiminnasta. Se järjesti iltamia ja opintokerhoja, myi kirjoja ja alkoi kerätä rahaa huoneistoa varten, joka kävisi niin saamelaisten yöpymispaikaksi kuin museoksikin. Sverloff toimi myös kolttien asiamiehenä huoltoelimissä. Kerhon rakennuttama saamelaispirtti eli Lapin pirtti valmistui helmikuussa 1950 Ivalojoen kauniille törmälle, mutta sen moitittiin olevan liian kaukana kylästä.

Muutenkin Lapin kerhon toiminta oli vaikeuksissa. Sverloffin ja Innolan tilalle oli tullut omalaatuinen seikkailija, nuorisokirjankin tehnyt Aulis Nuotio, jonka puheenjohtajuus ei vakauttanut horjuvaa toimintaa. Lapin Sivistysseura pelkäsi toiminnan menevän ”pelkäksi tanssiksi”. Kun Nuotio kavalsi kerhon varat ja häipyi maisemista, Lapin Sivistysseura lakkautti Ivalon kerhon vähin äänin joulukuussa 1950. Nuotio saatiin kiinni vasta myöhemmin.

poronhoitoa, mutta myös käydä ansiotöissä. Koltat olivat sitä mieltä, että kukin kolttaheimo oli pidettävä koossa.[40]

Koltat asettuivat Nangujärven, Tsharmijärven sekä muitten suurimpien järvien rannoille. Olosuhteet olivat monin tavoin hankalat. Niin porot, laidunmaat kuin kalavedetkin olivat jääneet rajan taakse. Pelkästään Suonikylän alue oli käsittänyt 4800 neliökilometriä, johon mahtui niin erinomaisia jäkälämaita kuin mainioita kalavesiäkin. Uudella alueella sijaitsevat mitättömät järvet olivat kalaköyhiä ja kalastustarvikkeita ei alussa juuri ollut.

Kohtuullisen hyvistä jäkäliköistä oli kovin vähän iloa, kun porot oli menetetty. Suonikyläläisillä oli Petsamossa ollut yhteensä runsaat 3500 poroa, mutta ensimmäiset tilannekatsaukset olivat synkkiä: ”Poroja on koltilla tällä hetkellä n. 10, ollen heillä kuitenkin ajohäristä samoinkuin kalastustarpeista huutava puute.” Matsašjärveläinen Matti Fofanoff muisteli kaihoissaan 900 poroa, jotka Onttas Fofanoffin perikunnalla oli vielä edellisenä talvena: ”Siinä oli rikkaus”, hän murehti, ”nyt köyhinä vierasta polkua käymme, maattomina, talottomina, porottomina. Ei verkkoja edes, millä kalanpyyntiin taas kävisi käsiksi ja uutta elämää aloittaisi.”[41]

Osa koltista hankki toimeentulonsa ansiotöillä, esimerkiksi poroaitojen rakentajina ja pororenkeinä. Jälleenrakennus ja Paatsjoen voimaloiden rakentaminen työllistivät jonkin verran. Pyynnin ongelmien takia kolttien oli pakko käyttää korvausvarojaan myös jokapäiväiseen kulutukseen. Huoltoavustuksia nautti toistasataa henkeä. Anni Feodoroff kuvasi myöhemmin alkuvuosien elämää:

> Muutamat meistä asettuivat Nellimiin, muutamat Luttojoen ympäristöön. Me jäimme Nangujärvelle, johon oli jäänyt muutama parakki pystyyn. Niitä ihmiset rupesivat laittamaan asuintaloiksi. Oli siinä tekemistä. Kaikki piti aloittaa alusta, mitään ei saanut valmiina. Mikäli onnisti, saattoi kaupasta saada lankaa, josta valmistimme verkkoja ja nuottia. Miehet tekivät veneitä, rekiä, saneja, pulkkia, länkiä ja hihnoja. Porojakaan ei ollut. Mm. Lapin Sivistysseura osti poroja muilta poromiehiltä ja jakoi niitä perheille niin, että isompi perhe sai enemmän ja pienempi perhe vähemmän poroja. Muutamat saamelaiset ostivat itsekin poroja. Niin alkoi poroluku vähitellen nousta.[42]

Kuten kuvauksesta käy ilmi, koltat eivät uudessa tilanteessa olleet niin olosuhteiden armoilla ja avuttomia kuin joskus on annettu ymmärtää. Heti tullessaan he olivat alkaneet rakentaa erämaihin kesäpaikoiksi kelpaavia kämppiä ja aittoja perinteiseen malliin. Uusilla asuinalueillaankin he pyrkivät nopeasti muodostamaan elämänsä samankaltaiseksi kuin se oli ollut Petsamon aikana. Rakentaminen ei voinut tähdätä pysyvään asutukseen niin kauan kuin päätöstä lopullisesta asuinalueesta ei ollut saatu.

Alusta lähtien Luttojoen alueen ahtaus ja luonnonantimien riittämättömyys herättivät arvostelua sekä kolttien keskuudessa että julkisuudessa. Ei ollut puhettakaan siitä, että koltat olisivat voineet palata vanhaan yhteiskuntajärjestelmäänsä ja puolipaimentolaiseen vuotuiskiertoon, kuten vanha polvi ja Nickul olivat toivoneet. Petsamon toimikunnan kannan mukaisesti alueelle ei aiottu rakentaa talvikylää, ja poronhoidon kannaltakin alueen todettiin olevan liian pieni.[43]

Kolttien sijoittamiskysymyksessä näyttää pitkään olleen vain kaksi vaihtoehtoa: joko tyytyminen Luton alueeseen tai palaaminen rajan taakse. Syksyllä 1945 Lapin lääninhallitus ehdotti kolmatta mahdollisuutta eli suonikyläläisten sijoittamista Inarijärven koillis- ja pohjoispuolelle. Se oli Luttojokea parempi sekä kalastusmahdollisuuksien että poronhoidon kannalta. Suojametsäalueena se oli myös rauhoitettu metsänhakkuiden aiheuttamalta levottomuudelta. Metsähallitus oli samalla tavoin huomauttanut mahdollisesta laajennuksesta Inarijärven pohjois- ja koillispuolelle niin, että muut koltat jäisivät Lutolle.[44]

Yllättävältä voi tuntua se, että kyläkokouksessaan tammikuussa 1946 koltat torjuivat ehdotuksen alueen laajentamisesta. He halusivat ”jyrkästi pysyä” Petsamon toimikunnan kannassa. Koltat katsoivat menettäneensä vanhoja ”ammattimahdollisuuksia” ja tulleensa riippuvaisiksi ansiotöistä. Luttojoella oli tiedossa savottoja, jotka olivat koltillekin tervetulleita. Kokouksen mielestä niin kalastuksen kuin poronhoidonkin edellytykset Luttojoella olivat riittävät. Järven pohjoispuolella kulkuyhteydet olivat hankalat, kun käytössä ei ollut poroja, veneitä eikä moottoreita.[45]

Inarin nimismies, joka välitti kolttien päätöksen lääninhallitukselle, kannatti itse pohjoisempaa sijoituspaikkaa. Hänen mielestään kolttien kantaan vaikutti enemmän entisen asuinseudun ja paliskunnan läheisyys kuin Luttojoen paremmuus.[46] Yhtä lailla syynä saattoi olla kolttien väsyminen jatkuvaan epävarmuuteen ja muuttoihin. Monet olivat ehtineet rakentaa pieniä asumuksia Luttojoelle, joten uusi muutto tuntui vaivalloiselta.

Kolmas tulkinta on se, että alueen todellinen pienuus ei ollut vielä selvinnyt koltille. Vuoden 1945 loppuun mennessä kolttaväestöstä oli palautettu vasta noin puolet. Niinpä tammikuinen kolttakokous, joka koostui pelkästään suonikylä-

läisistä, saattoi tehdä laajentamiselle kielteisen päätöksensä olemassa olevan tilanteen pohjalta. Muut koltat palautettiin Luton alueelle vuoden 1946 aikana, erityisesti keväällä ja kesällä. Kun valtioneuvosto huhtikuussa määräsi virallisesti Luton seudun koltta-alueeksi, sinne sijoitettavan kolttaväestön kokonaismäärä oli sata ruokakuntaa, yhteensä viitisensataa ihmistä.[47]

Heinäkuussa 1946 Suonikylän ja Paatsjoen kolttien edustajat pitivät kokouksen Lapin maatalousseuran kanssa, jonka agronomi Pauli Sipilä oli asutustoimikunnan puheenjohtaja. Kokouksen tehtävänä oli laatia suunnitelma Luton alueen asuttamiseksi ja hyödyntämiseksi parhaalla mahdollisella tavalla. Se laati luettelot kalajärvistä ja summittaisen suunnitelman sijoittamisesta. Kaikkia järviä ehdotettiin yhteisiksi, jotta kalaa riittäisi kaikille.[48]

Koltat totesivat kokouksessa kuitenkin, että alue oli riittämätön heidän tarpeisiinsa. Vuoden alussa tehty päätös oli siis muuttunut, kun väki oli lisääntynyt. Maatalousseura välitti sanoman hallitukselle vielä samana syksynä: ”– – valtioneuvoston määräämä alue ei takaa kaikille kolttalappalaisille heidän entisiä elinkeinoja käyttäen toimeentuloturvaa.”[49] Nickul ja Sipilä vierailivat syksyllä Helsingissä ministeri Lauri Kaijalaisen puheilla vakuuttelemassa, että koltat eivät voineet saada elatustaan valtioneuvoston määräämästä alueesta. Ministerin tylyn kannan mukaan alueen piti tyydyttää kolttia.[50]

Helpottaakseen kolttien vaikeaa tilannetta Lapin Sivistysseura ja sen sihteeri Nickul organisoivat kansainvälisen keräyksen, jonka tavoitteena oli saada hankittua poroja ja kalastusvälineitä. Norjan ja Tanskan lisäksi kampanja herätti innostusta erityisesti Ruotsissa, jossa järjestetyn keräyksen tuloilla pystyttiin hankkimaan koltille suopunkeja ja kalastusverkkoja. Pelastusarmeijan ja kveekarien vapaaehtoiset tulivat töihin saamelaisalueelle kesästä 1946 lähtien.[51]

Avustajalistassa oli myös Suomen Punainen Risti, UNRRA (amerikkalainen avustusjärjestö The United Nations Relief and Rehabilitation Administration), Svenska Europahjälpen ja monia yksityisiä lahjoittajia. Erityisen arvokkaaksi yhteydeksi koltille osoittautui sveitsiläinen kirjailija Robert Crottet, joka oli vieraillut Suonikylässä ennen sotia. Hän suuntasi keräystoiminnan Englantiin, jossa hän perusti avustustoimikunnan nimellä *Skolt Lapp Relief Fund*. Uuden talvikylän rakentamiseen tähtäävä keräys tuotti yhteensä neljä miljoonaa markkaa.[52]

Valtion määrärahoilla ja eri järjestöjen avustuksilla koltat saivat hankituksi yli 1500 poroa sekä kalastusvälineitä sen verran, että seuraavina vuosina tilanne katsottiin tyydyttäväksi. Ilmaiseksi jaetut porot ja pyyntivälineet aiheuttivat kuitenkin kateutta muiden inarilaisten keskuudessa, joiden mielestä koltat olivat tarpeeksi rikkaita ilman avustuksiakin. Kolttien asioita hoitava Matti Sverloff sai usein kuulla kolttien olevan ”syöttiläitä”, jotka käyttivät muita hyväkseen. Jopa Inarin kunnassa pelättiin, että kun koltat tottuisivat ilmaiseen elämään, heistä tulisi kunnalle suuri rasitus.[53]

”LUNTA OLI PALJON, LAMPAAT MÄÄKIVÄT...”

Kesäkuussa 1947 koltat pitivät kyläkokouksen, jossa pohdittiin vaihtoehtoa ahtaaksi koetulle Luton alueelle. Jaakko Sverloff kirjoitti Karl Nickulille: ”– – kovasti oli erimielisyys, mutta lopuksi [sovittiin, että] Iijärven puolella katsotaan paikka.” Kokous valitsi kuuden miehen retkikunnan tutkimaan kalavesiä ja heinämaita Inarijärven pohjoispuolella. Kolmen koltan lisäksi retkikuntaan kuului Lapin maatalousseuran edustaja.[54]

Iijärven seutu osoittautui liian puuttomaksi. Sen sijaan Sevettijärven ja Inarijärven välinen alue vaikutti riittävän laajalta, ja siellä oli paremmat mahdollisuudet poronhoidolle. Heinäkuun lopulla 1947 retkikunnan kolttajäsenet selostivat tuloksia heimolaisilleen ”suenjelinkielellä”. He vakuuttivat, että pohjoispuolella oli paljon paremmat elinmahdollisuudet, kun kuljetusongelmat vain saataisiin ratkaistuiksi.[55] Seutu oli vanhastaan tuttua aluetta miehille, jotka olivat paimentaneet siellä Suonikylän poroja talvisodan aikana.[56]

Alueella asui ennestään noin kymmenen taloutta Inarin ja Utsjoen saamelaisia sekä muutamia suomalaisia perheitä, yhteensä alle sata henkeä. Lähtökohtana oli olla loukkaamatta heidän etujaan. Kolttien kannalta alue oli historiallisestikin luonteva vaihtoehto. Se oli aikanaan ollut läntisimmän kolttakylän, Näätämön, syyskalastusaluetta. Näätämön koltat olivat joutuneet luopumaan siitä vuoden 1826 rajankäynnin yhteydessä, käytännössä aiemminkin.

Retkikunnan tulosten selvittyä maatalousseuran asutustoimikunnan puheenjohtaja Sipilä laati muistion, jossa hän ehdotti kolttasaamelaisten toiseksi sijoituspaikaksi Näätämön aluetta Inarijärven koillispuolella. Näätämön alue oli tarkoitettu Suonikylän koltille, joiden pääelinkeinoina oli poronhoito ja kalastus. Sijoitusmäärä oli noin 60 ruokakuntaa, yhteensä 230 henkeä. ”Petsamon muut koltat, jotka – – ovat tottuneet jo ennenkin ansiotöihin ja jotka jo ennemminkin ovat asuneet Suonikylän koltista erillään muun asutuksen yhteydessä, sijoitetaan Luton alueelle.” Jälkimmäisen alueen sijoitusmäärä oli noin 65 ruokakuntaa eli 220 henkeä.[57]

Darja Jefremoff uuden Nellimin kotinsa edustalla. Siida.

Uljana ja Olli Gauriloff kasvattilastensa Marfan ja Savelin kanssa uuden kodin portailla Rautaperäjärvellä. Siida.

Lapin maatalousseuran sihteeri Pauli Sipilä (keskellä) teki merkittävää yhteistyötä Suonikylän kolttien asuttamiseksi Sevettijärvelle. Papereita allekirjoitetaan Jaakko Sverloffin ja tämän Fetsi-vaimon kanssa. OMA.

Vassi Semenoja poikansa Antin kanssa luultavasti vielä Luton alueella evakosta palattua. Myöhemmin Sevettijärven alueelle muutettuaan Semenojat rakensivat Kirakkajärvelle. Siida.

Sipilän toimikunnan mukaan talvikylää ei rakennettaisi, vaan asutus sijoittuisi ”poronhoidollisten ja kalastuksellisten huomioiden mukaisesti sukukunnittain haja-asutuksena, jota koltat itsekin ehdottavat”. Valtio rakentaisi koltille asuinrakennuksen, aitan, lammasläävän ja käymälän. Koltat itse saisivat valita asuinpaikkansa ja päättää, ketkä ja mitkä sukukunnat millekin paikalle asettuisivat. Asutustoimikunta lupasi valvoa, että alueella ennestään asuvan väestön edut huomioitaisiin.[58] Syksyllä 1947 Sverloff matkusti Helsinkiin, jossa hän Nickulin kanssa pyrki taivuttelemaan virkamiehiä uuden suunnitelman kannalle. Lapin Sivistysseura taas vetosi maatalousministeriöön.[59]

Lokakuussa 1947 valtioneuvosto hyväksyi ehdotuksen Näätämön alueen liittämisestä aiempaan koltta-alueeseen, joka laajeni yli kaksinkertaiseksi.[60] Maanomistuskysymys hoidettiin eräänlaisella kompromissilla. Näätämöön muuttavat koltat olivat suonikyläläisiä, joiden Petsamon aikaisia sukualueita suomalaiset hallintomiehet tulkitsivat yhteisomaisuudeksi. Niinpä yksityisten perheiden maanomistuksen sijaan määriteltiin vain koltta-alueet. Tämä ei vastannut saamelaisten perinteistä käsitystä alueidensa hallinnasta.[61]

Rakentaminen alkoi vuoden 1948 alussa. Helmikuussa Nickul kirjoitti Sevettijärveltä: ”Täällä on aivan toinen tunnelma kuin edellisinä vuosina. Uusi kylä on kaikkien mielessä.” Suuri osa taloista saatiin asuttavaan kuntoon jo ennen talven tuloa. Elokuussa viranomaiset tarjosivat moottorivenekyytejä syysmuuttoon, mutta koltat ilmoittivat, että muutto oli parasta tehdä talvikelillä.[62]

Suonikyläläisten muutto lopullisille asuinsijoilleen alkoi maalis-huhtikuussa 1949. Sevettijärvi oli kokonaan autoteitten ulottumattomissa, joten hevosmiehet hakivat ihmiset ja tavarat Nangujärveltä ja Luton varrelta Akujärvelle. Osa koltista tuli poroineen suoraan Inarijärven yli Sevettijärvelle. Muut kuljetettiin Pohjolan Liikenteen kuorma-autoilla järven ympäri lähelle Kaamasta, josta matka jatkui poroilla määränpää-

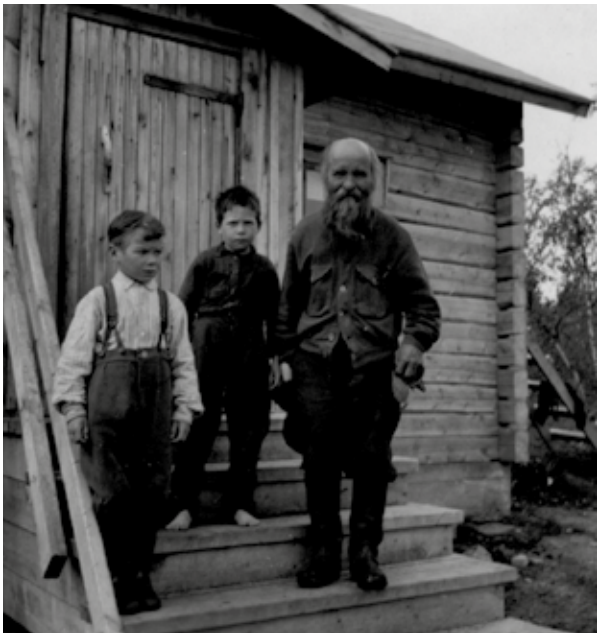

Ivtsa Feodoroff ehti näkemään kolttaheimon murrosajat 1800-luvun Venäjän ajoista Sevettijärvelle muuttoon. Välijärven talon portailla myös Aleksi ja Simo Feodoroff. OMA.

Kolttasaamelaisten asuttaminen Suomeen 1945-1949. Aluksi kaikki koltat oli tarkoitus asuttaa ns. Nellimin alueelle, mutta vuonna 1947 alue laajennettiin koskemaan myös ns. Näätämön eli Sevettijärven aluetta. Koltat asutettiin kyläkunnittain siten, että suuri osa suonikyläläisistä muutti Sevettijärvelle, muut koltat Nellimin alueelle.

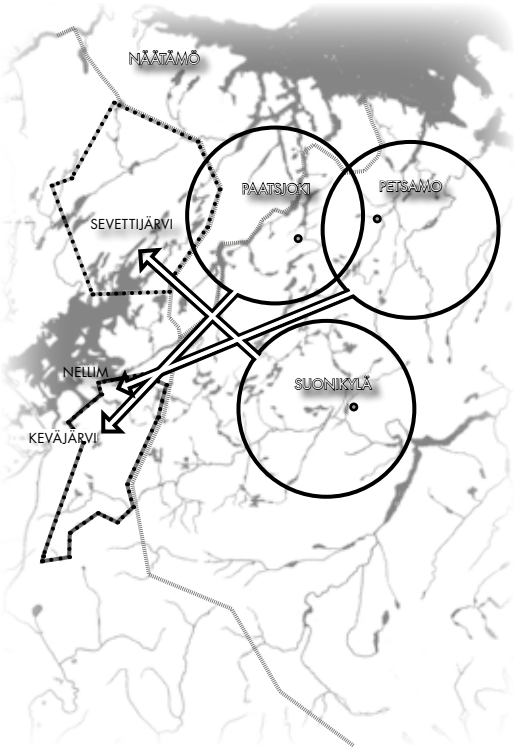

hän. ”Lunta oli paljon, lampaat määkivät ahkiossa, sylilapset itkivät komsioissa”, kuvaa kolttakirjailija Claudia Fofanoff.[63]

Muutto sinällään ei ollut koltille uutta ja erikoista, muistuttihan se normaalia kevätmuuttoa, jollaisia he olivat tehneet jo Suonikylän aikoina. Nyt määränpää oli kuitenkin täysin outo seutu. *Leu´ddissaan* eli kolttasaamelaisten eeppisessä laulussa Vassi Semenoja ja Helena Semenoff ovat kuvanneet runollisesti sitä, miltä tuntui menettää kotiseutu ja tulla asumaan kokonaan uuteen ympäristöön: ”Länteen aurinko laskee / idästä aurinko nousee / se tuo mieleen entisen rakkaan synnyinseutumme. – – Meidät juuriltamme revittiin,/ yli tuiskuisen Inarijärven tuotiin./ Ei ollut autoja eikä hiekkateitä./ Meidät lähelle merenrantaa tuotiin / keskellä kylmintä talvea uudelleen kasvamaan istutettiin kuin puun taimet,/ mutta juuret entisille kotiseuduille jäivät.”[64] Menetetyn kaipuu hallitsi Suonikylässä kasvaneiden kolttien mieliä vielä vuosikymmeniä.

Muuton yhteydessä kesällä 1948 nähtiin omalaatuinen, mutta ymmärrettävä välikohtaus, joka hyvin kuvasi kolttien evakkoväsymystä. Yhdeksän kolttaperhettä, yhteensä 33 henkeä, kieltäytyi lähtemästä Näätämön alueelle. Maatalousseura totesi tylysti, että heille ei tultaisi osoittamaan asuinpaikkaa muuallekaan ja he jäisivät vaille valtionavustusta, elleivät muuttaisi. Kuusi perhettä taipui viranomaisten kovisteluun.

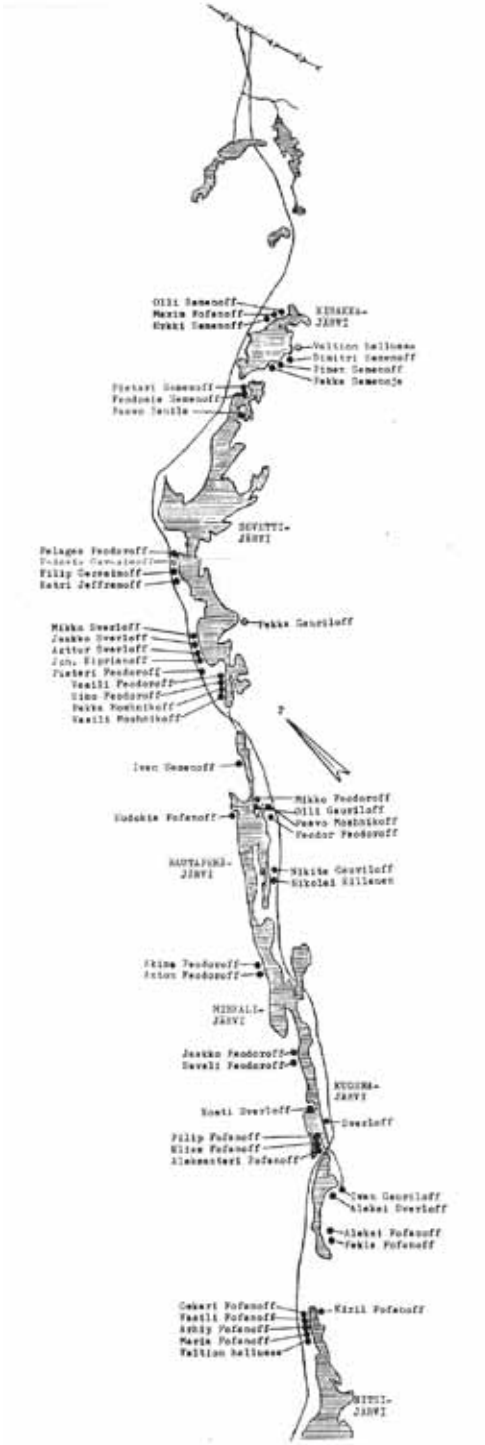

Asutuksen sijoittuminen Näätämön alueelle (Holsti 1989).

Kolme perhettä piti päänsä, ja heidän katsottiin ”luopuneen kolttaetuuksista ja valtion avuista”. He rakensivat siis ilman avustuksia.[65]

Näätämön alueen koltta-asutus, jota 1950-luvun alussa oli kaikkiaan 267 henkeä, sijoittui yli viidenkymmenen kilometrin pituiselle vyöhykkeelle Nitsijärven kylästä Kirakkajärvelle. Varsinaisen keskuspaikkansa mukaan Näätämön alueen uusia asukkaita alettiin kutsua Sevettijärven koltiksi. Asumukset samoin kuin rukoushuone rakennettiin valtion varoin. Inarin kunta rakennutti valtion tukemana kansakoulun, oppilasasuntolan ja terveystalon.[66]

Kuten tutkija Päivi Holsti myöhemmin totesi, suvun merkitys asuinpaikan valinnassa oli edelleen suuri kuten Petsamossakin. Koltat valitsivat asuinpaikkansa suvun mukaan: Semenoffit asettuivat lähelle Norjan rajaa Kirakkajärvelle, alueen toiseen päähän Luona- ja Nitsijärvelle puolestaan Fofanoffit, muut suonikyläläiset suvuittain Sevettijärven ympäristöön. Viimeksi mainittuun asettui myös kolme perhettä Paatsjoen kolttaryhmästä.[67]

Holstin mukaan paikalleen asettuminen mahdollisti tiettyjä elinkeinollisia muutoksia kuten perunanviljelyn ja karjanpidon, joka kiertolaiselämän aikana oli ollut mahdotonta. Talvikylän puuttuminen heikensi kuitenkin kolttien yhteenkuuluvuutta, sillä talvikylä oli ollut sosiaalisesti yhdistävä tekijä. Sen puuttuessa ei yhteen enää kokoonnuttu kovin usein, ja monet leikit, laulut ja perinteen muodot unohtuivat.[68]

Suonikyläläisten lähdettyä Inarin yli muut kolttasaamelaiset jäivät Luton alueelle. Pääosa Petsamon kylän asukkaista asettui Tsarmijärven (vuodesta 1946 alkaen) ja Nellimin (1948) alueille. Paatsjoen saamelaiset rakensivat talonsa lähemmäksi Ivaloa ”Pikku-Petsamoon”, Keväjärvelle ja Mustolaan. Nellimin koltta-alueelle asutettiin kaikkiaan 140 kolttasaamelaista, joille rakennettiin valtion määrärahoin 35 asuin- ja 34 talousrakennusta sekä kymmenen saunaa.[69]

Kolttien lisäksi Inariin siirtyi runsaasti muitakin siirtolaisia vanhasta Petsamosta. Vaikka suuri osa asutettiin vuoden 1945 maanhankintalain myötä eteläiseen Lappiin Tervolan Varejoelle, osa halusi tutumpiin olosuhteisiin. Tervolan ja Sallan ohella tärkeäksi sijoituspaikaksi tulikin Inarin kunta, jonne sijoitettiin kolmessa vuodessa noin 35–40 Petsamon suomalaista perhettä sekä koko kolttasaamelainen väestö.[70]

Suuri osa siirtoväestä asettui Ivalon ympäristöön, mutta myös Inarin suuntaan sekä Nellimiin, Akujärvelle ja Nanguvuonoon. Kunta sai muutamassa vuodessa lähes 1200 hengen väestölisän siirtolaisista, jotka olivat tulleet joko pysyvästi asumaan tai väliaikaisesti töihin. Kun myös rajatyömaat aiheut-

tivat voimakasta muuttoliikettä pohjoiseen, Inarin kunnan väkiluku lisääntyi lähes räjähdysmäisesti, ajanjaksolla 1945–1949 runsaat 26 prosenttia. Se tiesi kasvavaa työttömyyttä ja lisääntyvää kilpailua rajallisista resursseista.[71]

Saamelaisasiain komitea vieraili kolttien parissa elokuussa 1949. Olli Semenoffin mukaan kalaa oli heikosti, sillä – toisin kuin Suonikylässä – vedet olivat kirkkaammat ja kalat eivät käyneet verkkoihin eivätkä nuottaan. Inarijärvelle ei nykyisillä välineillä voinut mennä. Varpuniemen isäntä Holmberg totesi, että kalastus oli aina ollut keväällä huonoa, mutta parempaa syksyllä. ”Halla vie perunat, mutta ei kaloja”, hän lohdutti.

Jaakko Sverloff totesi, että ennen alueen valintaa tehdyn tutkimusretken aikana ei ehditty kalastamaan, joten kalakannasta ei ehditty saada käsitystä. Hän piti kuitenkin oikeana tehtyä valintaa: ”Jos olisimme jääneet maantien varteen, ei meillä olisi mitään mahdollisuuksia tulla toimeen.” Poronhoidon kannalta alue oli sopiva, sillä laitumet olivat hyvät. Siinä, missä Muddusjärven palkisen poromiehet kokosivat poronsa vasta kevättalvella, koltat alkoivat kokoamisen jo syksyllä. Holmberg oli jopa sitä mieltä, että jos kolttien tapa saisi paikalliset poronhoitajatkin toimeliaammiksi, siitä olisi etua seudun poronhoidolle.[72]

Myöhemmin suomalaisia viranomaisia ja hallintojärjestelmää arvosteltiin kolttien myöhemmästä tilanteesta. Viranomaisten nähtiin halunneen lähettää koltat takaisin Neuvostoliittoon päästäkseen eroon ”kuumasta perunasta”[73]. Kolttien Suomeen asuttaminen varmistui, mutta selvitys- ja valmistelutyön tekijöitä on moitittu vitkastelusta, kestihän asuttaminen vuosikausia. Myös asutuksen suunnittelussa viranomaisten on epäilty pyrkineen suomalaistamaan kolttia siinä, että talvikylää ei Petsamon mallin mukaisesti rakennettu, tai halunneen muodostaa Sevettijärvestä ”elävän museon”.[74]

Kuten on tullut esille, arvostelu ei kaikin osin ollut perusteltua. Keskustelu Neuvostoliittoon palauttamisesta perustui ainakin Nickulin kohdalla suurelta osin myös kolttien omiin toiveisiin, joiden suhteen kolttien sisällä avautui selkeä ristiriita vanhemman ja nuoremman sukupolven välille. Ne viivytykset, joita kolttien asuttamisessa tapahtui, johtuivat alueen sopivuuden arvioinneista, joissa koltilla itsellääkin muuttui kanta. Koltat olivat mukana myös keskustelemassa talvikylän roolista ja asutustavan valinnassa. Siitä, oliko valinta oikea vai ei, on kinasteltu myöhemmin myös kolttien itsensä parissa.

Koltat olivat siis mukana keskustelemassa omaa tulevaisuuttaan koskevista päätöksistä. Selvältä kuitenkin näyttää, että suomalaisen hallintokoneiston ja kolttakokouksen välissä toimineilla välittäjillä oli suuri rooli keskusteluyhteyden syntymisessä. Kolttien luottamusmies Jaakko Sverloff, vanha kolttien ystävä Karl Nickul sekä Lapin maatalousseuran agronomi Pauli Sipilä muodostivat kolmikon, joiden yhteistoiminta ”kentällä” oli ehdoton edellytys sekä koltta-asian pysymiselle julkisuudessa että viranomaisissa tehdyille päätöksille.

Ironisena voi nähdä sen, että kolmikosta aktiivisin eli Nickul kannatti sitkeimmin Neuvostoliittoon palaamista, jota myöhemmin on pidetty ”lampaiden heittämisenä susille”. Hänen näkemyksensä perustui kuitenkin pitkäaikaiseen ystävyyteen nimenomaan vanhemman sukupolven ja Jaakko Sverloffin kanssa, samoin kuin useisiin vierailuihin Nellimin alueella, jonka tarjoamat edellytykset hän totesi liian kapeiksi.

Julkisessa keskustelussa kolttien asuttamiskysymys tuli tavaksi sijoittaa tietynlaiseen saamelaisia koskevaan ”uhridiskurssiin”, jossa historian saamelaisia on kuvattu myötätuntoisesti alistettuna ja päähän potkittuna vähemmistönä. Monissa sotienjälkeisen ajan lehtiartikkeleissa ja reportaaseissa juuriltaan revittyjen kolttien elämää kuvattiin synkin värein, ilman toivoa tulevasta, ”katoavan kansan joutsenlauluna” tai kirjoituksina ”häviävän heimon kylästä”.[75]

Toisaalta kyse oli myös hyvin todellisesta inhimillisestä tragediasta, jonka toinen maailmansota tai mukanaan. Ikiaikaisen kotiseudun menettäminen sekä muutto uudelle asuinalueelle ja arkielämän aloittaminen oudoissa oloissa merkitsivät monille koltille kipeää kokemusta, jonka jättämät haavat olivat erittäin syvät ja vaikuttavat vielä tänäkin päivänä. Muutokset olivat niin rajuja, että kolttien pitkäaikaisen luottamusmiehen Matti Sverloffin sanoin ”sielun olisi pitänyt ehtiä mukaan”.[76]

Koltta-asutuksen rajoja ja kolttaetuja muutettiin seuraavien vuosikymmenten kuluessa useita kertoja. Kolttalaki ja -asetus vuodelta 1955 sekä 1970-luvulla voimaan tulleet maanjärjestelylaki ja lainmuutos ovat olleet aikanaan edistysaskeleita, jotka eivät kuitenkaan pitemmän päälle ole riittäneet turvaamaan kolttien etuja. Kolttakulttuurin kehitys on edelleenkin kiinni sekä kolttien omasta aktiivisuudesta että viranomaisten poliittisesta tahdosta ja kyvystä reagoida muuttuneisiin oloihin.

Kulttuurin muutos ja koulukysymys 1945–1952

Jälleenrakennettu Saamenmaa

”Emäntä Elli Porsanger rakkaan kahvikupposensa äärellä.” Antti Hämäläinen vieraili Akukoskella Tenon retkellään 1940-luvun lopulla. SKS.

Hävitetyn maakunnan jälleenrakentaminen tiesi suurta murrosta myös saamelaisille. Muutokset ulottuivat aineellisen kulttuurin uutuuksista suomalaisten ihanteiden yleistymiseen, elämäntavan murroksesta kokonaan uudenlaiseen sulautumiskehitykseen. Jo aiemmissa tutkimuksissa on tullut selväksi, että Lapin sota ja sotienjälkeinen murros oli hyvin kokonaisvaltainen niin saamelaisalueella[1] kuin laajemminkin Lapin alueella[2].

Saamelaisalueella kehitys oli erityisen monimutkainen, sillä muutokset koskivat sekä saamelaista kulttuuria että paikallista (suomalaista) yhteisöä. Sodan voi nähdä laukaisseen liikkeelle nopeutetun kehityksen, jossa pitkän aikavälin kehityskulut tapahtuivat hyvinkin lyhyessä ajassa. Suorimmin toinen maailmansota koski Petsamon kolttasaamelaiseen väestöön, joka joutui karjalaisten tavoin jättämään kotiseutunsa ja jäämään pysyvästi Suomeen.

Muiden saamelaisryhmien, kuten Inarin ja Tenon saamelaisten, kohdalla vaikutukset olivat epäsuorempia. Elinkeinojen ja taloudellisten rakenteiden muutos, jälleenrakennusajan kulttuuriset vaikutteet sekä saamelaisalueiden maankäyttöön suuntautuvat yhteiskunnalliset paineet johtivat kehitykseen, jota on kuvattu saamelaisten nopeana suomalaistumisena. Erityisen vahvana suomalaistajana on nähty koululaitos, kun vuonna 1947 täysimääräinen oppivelvollisuus tuli koskemaan kaikkia suomalaisia. Saamen kielen asema nousi kuitenkin keskustelun aiheeksi ja erillisiä saamelaiskouluja suunniteltiin jopa niin, että Inarin syrjäkyliin kanniskeltiin jo pulpetteja odottamaan saamenkielisen opetuksen alkua.

TIEN HISTORIA VI

Saksalaisten aiheuttama tuho tuli merkitsemään käännettä saamelaiskulttuurin kehityksessä, mutta nopeudessa eri alueiden kesken oli eroja. Ne riippuivat tuhon laajuudesta. Tuhoamatta jääneillä alueilla elämä asettui evakon jälkeen nopeasti vanhoille uomille. Martti Linkola on todennut, että ”Lapin sodan aiheuttama evakkoaika Ruotsin puolella rajan takana ei nähdäkseni paljonkaan muuttanut Enontekiön saamelaisten elämää, kuten joskus on arveltu. Sen muuttivat vasta vasta 1950-luvulla hiljalleen alkaneet ja sitten kiihtyvästi edenneet taloudellis-yhteiskunnalliset muutokset.”[3] Sama koski Inarin ja Utsjoen erämaa-asutuksia.

Sen sijaan tuhotuilla alueilla elämä muuttui usein nopeasti. Asutukset olivat tulleet hävitetyiksi pitkälti siksi, että ne olivat helppojen liikenneyhteyksien varsilla tai ulottuvilla. Sodan jälkeen tiet toivat mukanaan runsaasti Lapin jälleenrakentamiseen osallistuvaa väestöä, jonka myötä saamelaisalue alkoi voimakkaasti suomalaistua. Kuten T.I. Itkonen totesi, tiet vetivät asutusta puoleensa samalla lailla kuin joet ja muut vesistöt aikaisemmin.[4] Ne levisivät vähitellen myös erämaihin ja toivat paitsi edistystä myös muutoksen.

Postilaitoksen, poliisin, rajavartioston ja terveydenhuollon toiminta tehostui teiden parantumisen myötä – ja jälleen niiden kielenä oli suomi. Saamelaisalueen suomalaiskeskukset tien varressa laajenivat nopeasti. Sotia edeltäneenä aikana Petsamon liikenteen solmukohtana toiminut Ivalo kasvoi lähes räjähdysmäisesti. Saamelaisten suhde kunnan uuteen keskukseen nousi esille saamelaislähetystön vierailulla vuonna 1947 Helsingissä:

> Inarin pitäjän alueella asuva saamelaisväestö, joka valtaosaltaan on sijoittunut asumaan pitäjän länsi- ja pohjoispuolelle, on ihmeekseen saanut nähdä, että pitäjän vanha keskuspaikka, Inarin kirkonkylä, on vastoin saamelaisväestön ja pitäjän enemmistön tahtoa aiheetta ja mielivaltaisesti syrjäytetty sodasta aiheutuneen jälleenrakentamisen yhteydessä. Kaikki huomattavimmat virastot, niin hyvin valtion, kuin kunnan ja seurakunnankin, on pitäjäläisten valtaosan mielipidettä kuulematta ja sen vastaisesti siirretty Ivalon kylään, joka virkamiehille tarjonnee suuremmat kulku- y.m. mukavuudet etelään päin, vastaavasti pidentäen ja tehden hankalaksi länsi- ja pohjoisinarilaisten yhteydet pitäjän virastoihin.[5]

Sotien jälkeen rajanvalvontaa Norjan suuntaan tiukennettiin. Isak ja Kristiina Eriksen Utsjoen Välimaasta tarvitsivat henkilökohtaiset ja kuvin varustetut rajapassit tavatakseen Norjan puolen sukulaisiaan ja tuttaviaan. LEK.

Andaras-Hansin eli poromies Hans Kitin talo Seitalassa edusti uutta sisustusmallia Tenolla sotien jälkeen. Keittiössä häärää Anna-Liisa Vuolab, Riutulan kasvatti, myöhempi Laiti. Valok. Antti Hämäläinen. MV.

Matti Kuuva emäntineen Pisterniemessä 1949. OMA.

Suomalaisten viranomaisten toiminta tehostui sotien jälkeen liikenneyhteyksien parantuessa – ja niiden kielenä oli suomi. Elle Ásllat Ánne eli Anni Nuorgam Utsjoen sairasmajalla Rita Berggrenin (vas.) vastaanotolla 1948. Valok. Antti Hämäläinen. SKS.

Ivalon aiempi suomalainen kanta-asutus, joka oli pitkälti sulauttanut saamelaisväestön, jäi monitasoisen väestönmuutoksen jalkoihin. Saamelaisasiain komitean sanoin Ivalo muotoutui maantietä pitkin virtaavien ”jälleenrakentajatyöläisten, vielä sijoittamatta olevan siirtoväen ja myöskin monenlaisten maankiertolaisten kerääntymispaikaksi”.[6]

Suomalaisasutus kerääntyi myös pohjoisempana nimenomaan maantien läheisyyteen. Esimerkkinä tästä oli Karigasniemi Norjan rajalla, jossa tullin ja rajavartioston perustaminen synnytti uuden taajaman. Uusi asutus, joka syrjäytti vanhan ”saamelaisen Gáregasnjárgan”, syntyi saksalaisaikana rakennetun Kaarasjoen maantien varteen ja itse asiassa seurauksena tien olemassaolosta. Tulli ja rajavartiosto toivat mukanaan suomalaista virkamieskuntaa ja asutusta. Nuorten miesten lisääntyminen aiheutti toisaalta levottomuuksia paikkakuntalaisten kanssa, mutta johti myös lisääntyviin keskinäisiin avioliittoihin.[7]

Tullin ja rajavartioston tehtävänä oli valvoa Suomen ja Norjan välistä liikennettä ja rajakauppaa. Käyttöön tulivat rajapassit, joiden avulla valvottiin myös paikallisten kulkemista sekä raja-alueen tuontia ja vientiä. Suomalaisten kauppaliikkeiden yleistyminen rajanpinnassa vähensi Norjan kauppaa ja saamelaistenkin kaupankäynti ”Suomeen päin” lisääntyi. Kauppamatkat Kaarasjoelle toki jatkuivat vilkkaina vielä vuosikymmeniä, sekä virallisesti että salaa, sillä monet elintarvikkeet olivat siellä halvempia. Samoin esimerkiksi käsitöiden myynti Norjan puolelle antoi elantoa tenolaisille ja inarijokelaisille perheille vielä pitkään.[8]

Inarissa muutos oli vielä selkeämpi. Tie- ja kauppaverkoston kehittyessä liikenteen suunta kääntyi lähes täysin etelään. Tavara saatiin paikallisista kaupoista, joiden varastot täydennettiin Rovaniemeltä. Kauppoja syntyi runsaasti heti sodan jälkeen, kuten Reino Rinne kuvasi vuonna 1946 kirkonkylällä: ”Oli osuuskauppaa, karjapohjolaa, poroa ja riistaa, yksityis-Nykästä, taka-Lappia ja muitakin.” Saamelaista väriä kaupankäyntiin antoivat Biennás-Jovnná (Vest), Taka-Lapin Jooseppi (Guttorm) ja Johan Erkki Jomppanen.[9]

Sotienjälkeistä suomalaistumiskehitystä saamelaisalueella symboloi – ja osittain aiheuttikin – itse jälleenrakentaminen. Saamelaisalue jälleenrakennettiin kokonaan suomalaiseksi, suomalaisten tyyppitalojen standardien mukaan. Vanhat lapintalot olivat vuosikymmenten ja jopa -satojen mittaan muovautuneet osaksi perinteistä saamelaiskulttuuria. Nyt saamelaisten oli marssittava jälleenrakennustoimistoon katsomaan standardipiirroksia muutamista talotyypeistä, jotka olivat valittavina.[10]

”Seitalan tyttärien aitta kauniine aitolappalaisine käsitöineen.” Antti Hämäläisen valokuvassa poseerasivat Hánssa Káre (Kaarina Kitti, myöh. Niittyvuopio) ja Anna-Liisa Vuolab (myöh. Laiti). SKS.

Uudet talot olivat omakotitaloja, joiden sisustus seuraili suomalais-pohjalaista talomallia. Uutuutena olivat myös saunat, joissa oli pukeutumistila ja eteinen. Saamelaistaloihin alkoi tulla suomalaisia tarvekaluja ja koristeluja, ikkunaverhoja ja pöytäliinoja. Koulutarkastaja Antti Hämäläinen haikaili sotien jälkeen, että ”vain harvoissa Tenon taloissa on enää jäljellä oikea Lapin piisi, s.o. luonnonkivistä savella muurattu avotakka, joka lämmitti, valaisi, jonka äärellä nopeasti käristi poronkuut ja kiehautti kahvit”.[11]

Vanha ”huoleton epäjärjestys”, jota Ilmari Hustich piti kodan käytännöllisestä sisustuksesta periytyvänä, alkoi siis väistyä evakossa omaksutun siisteysihanteen tieltä. Vain pihapiirin sijoittelu muistutti sotia edeltäneen ajan lapintaloista. Aittojen, katosten ja telineiden irrallinen ryhmittely kuvasti Hustichin sanoin ”lappalaisten itsetiedotonta pyrkimystä säilyttää jotain kotaleirin ympärillä vallinneesta väljyydestä ja avaruudesta”[12].

Muutenkin suomalaiset ihanteet alkoivat näkyä saamelaisten arkipäivässä ja käytännöissä. Selvimpiä merkkejä uusista vaikutteista oli muutos pukeutumisessa: saamelaisasusteet alkoivat korvautua suomalaisilla vaatteilla. Osasyynä oli suomalaisvaatteiden helpompi saatavuus pula-aikana, mutta kyse oli muustakia: nuorison halusta seurata muotia tai näyttää suomalaiselta. Myös suomalaisväestön ja vähitellen turisminkin lisääntyminen aiheutti sen, että saamelaiset eivät ainakaan yksin liikkeellä ollessaan mielellään käyttäneet lapinpukua. Silmätikuksi joutuminen tuntui kiusalliselta.[13]

Erityisesti keskuskyliin lähtiessään nuoriso hylkäsi saamenvaatteet ja pukeutui ”lannanvaatteisiin”. Johan Nuorgam esitteli tästä *Sabmelaš*-lehdessä monia esimerkkejä: ”Oli syysmarkkina-aika. Moottorivene oli täynnä kylälle menijöitä. Matkalaisilla oli päällään enimmäkseen saamenpukuja niin miehillä kuin naisillakin. Mutta kun tulimme lähelle kylää, eräs saamelainen nuorimies riisui saamentakin pois ja jäi puseroisilleen, ja sellaisena hän oli koko markkina-ajan.” Vuosikausia Helsingissä asunutta Nuorgamia ärsytti se, että monet nuorista eivät tuntuneet tietävän, että puseroa käytettiin työvaatteena ”eikä missään tapauksessa markkinakoristeena”.[14]

Tavallisia muodikkuuden lieveilmiöitä tuli esiin. Koska ”ei ollut kaunista pukeutua lämpimästi”, kuten vanhemmat ihmiset motkottivat, nuoret tytöt palelluttivat pakkasessa itseään. Lääkärin kerrottiin joutuneen ”nylkemään” joltakulta nailonsukat jalasta. Säpikkäiden käyttö väheni ja tilalle tulivat narukengät. Silkkisukat ja korkeakorkoiset kengät kuuluivat jo hienon neidon vaatekaappiin. Myös sateenvarjot ilmaantuivat Karigasniemen kyläkuvaan. ”Ja ajan henki se on tytöille tarttunut”, huokailivat vanhemmat.[15]

Sama kehitys tuli ilmi saamen kielen puhumisen suhteen, joka tuntui erityisesti nuorista kovin vanhanaikaiselta ja osoitti puhujan alkuperän. Moni saamelainen nuori on jälkeenpäin tunnustanut, että suomalaisten keskuudessa kylillä tai markkinoilla vanhempia saamelaisia ei mielellään tunnettu. Heidän kanssaan olisi joutunut puhumaan saamea ja sitä kautta tullut merkityksi ”lappalaisena”.

Vanhemmat alkoivat antaa lapsilleen suomalaisia etunimiä, ja jotkut suomalaistivat sukunimiään. Suomalaistava vaikutus näkyi jopa saamelaisalueen hallinnossa. Utsjoen kunnanvaltuuston kokouskieli vaihtui 1950-luvun alussa suomeksi, vaikka enemmistö jäsenistä säilyi saamelaisena. Sitä ennen vain pöytäkirjat oli tehty suomeksi, kun taas kokoukset oli käyty saameksi.[16]

Evakkoaikana opitut maatalouden mallit alkoivat näkyä Tenolla asti sotien jälkeen. Hevosta oli käytetty jo aiemmin rahdinajossa ja tavarankuljetuksissa, mutta nyt sitä alettiin käyttää vetojuhtana esimerkiksi heinätöissä. Sodan myötä pienten ”lapinlampaiden” tilalle tulivat myös suomalaiset maatiaislampaat. Lähes sukupuuttoon kuolleen lapinlehmän korvasi evakkomatkalta palattaessa mukana tuotu länsisuomenkarja.

Lehmärodun vaihtuminen kuvasti hauskallakin tavalla sotienjälkeistä muutosta. Lapinlehmä eli pohjoissuomenkarja oli ollut pohjoisen karuihin oloihin kehittynyt kokovalkoinen, pienikokoinen ja sitkeä laji, joka oli tottunut syömään alueelta löytyvää niukkaa sekaravintoa. Sen sijaan uutta lehmää ei kärsinyt jättää ”lapinlehmän sapuskoille”. Se tarvitsi parempaa rehua, sillä se lypsi ja myös rasittui lapinlehmää enemmän. ”Etelänlehmää” (*madda-gussa*) naureskeltiin, kun se ”ei osaa sääskiä palkia, ei älyä kävellä pensaiden läpi eikä häntäänsä heiluttaa”.[17]

Keskeisimpiä muutoksia Tenolla oli maanmuokkauksen ja -viljelyn läpimurto. Nurmiviljely vaihtui kylvöheinään, ja koneellistuminen mahdollisti nurmikenttien kynnön. Samaan aikaan rahatalouden rooli korostui. Ansiotulojen suhteellisen määrän lisääntyessä karjasta saatavaa tuottoa alettiin laskea numeroissa, ja tuotto ei enää tuntunut vastaavan siihen suunnattuja työresursseja. Omavaraistalouden arvojen tilalle tuli rahatalouden arvomaailma. Sen mukaisesti entinen monitalousmalli ei ollut tarpeeksi tehokasta.

Nämä kaksi kehityslinjaa johtivat mullistaviin muutoksiin. Lisärehu- ja väkirehuruokinnan lisääntyessä jänkäheinän keruu ja jäkälännosto loppuivat vähitellen. Koska tehostunut maatalous edellytti työväen läsnäoloa varsinaisessa asuinpaikassa, vanha kesäpaikkajärjestelmä (eli tapa asua vuoden

Karjanjalostuksesta innostunut maatalousväki joutui pohjoisessa useinkin vastakkain karun arkipäivän kanssa. Hans Paltto Akukoskelta tuotti maatalousneuvojille päänsärkyä, kun taloon ruokittavaksi annettu rotusonni meni nälkäisen suurperheen suihin. Palton perhe vas. Aslak Uula, isä-Hansin sylissä Ritva ja Inka Sofia -äidin (o.s. Biti) sylissä Birit. Valok. Antti Hämäläinen 1947. SKS.

mittaan vähintään kahdessa paikassa) mureni nopeasti. Utsjokilaaksossa tämän vanhan elämäntavan katoaminen tapahtui 1940-luvun kuluessa.[18]

Elinkeinojen keskinäinen tasapaino alkoi muuttua vähitellen siten, että jokin luontaiselinkeino alkoi hallita talon ekologista toimintaa. Useimmiten se oli maatalous, jonka merkitystä tulevaisuuden elinkeinona suomalaiset viranomaiset korostivat, vaikka arktisella alueella se oli erittäin haavoittuva elinkeino. Jälleenrakennusajalle oli tyypillistä hallintoviranomaisten halu ohjata Lapin elinkeinokehitystä voimakkaastikin uuteen suuntaan etelän ihanteiden mukaisesti.[19]

Saamelaisjohtajista esimerkiksi Johan Nuorgam arvosteli avoimesti tätä suuntausta. Hänen mukaansa oli käynyt selväksi se tosiasia, että Inarin korkeudella maanviljelys ei voinut olla toimeentulon perusta. Siitä huolimatta maatalousneuvojat ja muut virkamiehet elättelivät toiveita maatalousvaltaisesta saamelaisalueesta – ”puhumatta mitään Lapin todellisesta elinkeinosta, poronhoidosta”.[20]

Nuorgam arvosteli esimerkiksi kirkkoherra Koiviston tekemää lakialoitetta Inarin-Menesjärven alueen muuttamisesta uudisasutusalueeksi. Koivisto ehdotti alueelle valtion varoin rakennettaviksi tiloja suomalaisille siirtolaisille, jotka voisivat yrittää tulla toimeen maanviljelyksellä tai mahdollisten malmilöytöjen myötä saada lisätöitä kaivutöistä. Nuorgamin mielestä jokainen Länsi-Inarin karua maastoa tunteva tajusi ajatuksen järjettömyyden. Nuorgam tunsi syvää huolta saamelaisten kohtalosta suomalaisten lisääntyessä:

> Tulkoot, saattaa joku arvella, joka ei tunne minkäänlaista huolta kansan tulevaisuuden suhteen, mutta toinen, jolle kansan arvo on kallis, ei todellakaan haluaisi vieraiden tulevan kuluttamaan niitä vähäisiä elinkeinoja, jotka pohjoisimmassa Lapissa vielä ovat saamelaisten hallussa. Kun me (oikein) ajattelemme, niin asia on näin: järvissä ei ole enää kaloja niin paljon, että ne riittäisivät yksinään elättämään juuri ketään; maita on runsaasti, mutta niiden viljely ei

Kulttuurit kohtaavat tunturissa: Edward Mannela, Kaijukka eli Aslak Juuso, Piera Rist, Ville Vuopionperä, Aslak Rist ja lantalainen perhostutkija, joka kulki usein Yliperän maastoissa. Taustalla ilmeisesti Saivaara. Siida.

MUUTTUVA POROSAAMELAISUUS

Sotien jälkeenkin Suomen saamelaisalueelta löytyi erilaisia poronhoitomalleja. Itäisessä Lapissa, kuten Sompiossa ja Inarissa, poronhoito oli sopeutettu suomalaismalliseen paliskuntajärjestelmään. Rajatut alueet eli paliskunnat tai palkiset huolehtivat yhteisestä poronhoidosta osuuskunnan tavoin. Puheenjohtajana oli poroisäntä ja hallitus huolehti toiminnasta. Porot olivat kesät hajallaan metsissä, joista niitä alettiin syystalvella koota eroteltaviksi toisistaan. Esteaitoja palkisten välillä rakennettiin myös 1950-luvulla.

Erotukset esimerkiksi Inarin Siuttavaarassa tai Sallivaarassa olivat suuria. Noin 4 000–10 000 poroa koottiin isoihin suopunkiaitoihin, joista osa oli rakennettu jo 1920- ja 1930-luvuilla. Poroja eroteltiin usein viikkokausia. Sen takia erotuksista tuli sosiaalisiakin tapahtumia, joihin ihmisiä kokoontui eri puolilta. Erotukset koettiin poikkeuksellisiksi ajanjaksoiksi, jolloin esimerkiksi kunnanjohtajalle tai pankkiirille pieni irrottelu oli sallittua.

Sen sijaan Käsivarressa ja Enontekiöllä poronhoidossa vaikuttivat edelleen omat järjestelynsä, joiden suhde paliskuntalaitokseen oli etäisempi. Pohjana oli vanha suku- ja porokyläyhteisö, joka sääteli paimentamista ja elämäntapaa, kun taas poroisäntä – yleensä suomalainen talollinen – valvoi porojen lukemisen verotusta varten. Martti Linkola tutki 1960-luvulla erityisesti Lapin paliskunnan porokylien toimintaa ja vaiheita. Hän varoittaa näkemästä porokylissä vain yhtä mallia, sillä siitojen kokoonpano oli käytännössä jatkuvassa muutostilassa.

Elämäntavoiltaan lähimpänä talollista mallia olivat Linkolan mukaan Näkkälät, jotka olivat Hetan läheisyydessä paimentavina asuneet taloissa pidempään kuin muut. Monilla oli perunamaat ja lehmät, vaikka tapana oli edelleen jutaa Pöyrisjärvelle. Muut porokylät siirtyivät ensiksi kesätaloihin ja vasta myöhemmin talvitaloihin. Erkuna rakensi oman talvitalon jo 1930-luvun alussa, kun taas muut porokylät siirtyivät talvitaloihin sotien jälkeen.

Linkolan mukaan asumismuodon muutos oli saamelaisyhteisöjen sisäistä kehitystä, johon ulkopuolisilla ei juurikaan ollut vaikutusta. Sotien jälkeen myös keskusjohtoiset tekijät tulivat muuttamaan porosaamelaisten kulttuuria. Eräs selkeimmistä muutostekijöistä oli Kilpisjärven maantie, kuten Yrjö Kokon *Neljän tuulen tie* -romaanin Ahku ennusti. Kuljetusyhteyksien parantuminen sai muun muassa Kovan ja Labban kesäasuinpaikat siirtymään maantien varteen. Keskuspaikaksi tuli vähitellen Ropijärven perukka.

Suinpäin ei taaskaan muutettu, vaan: saamelaiset "kokeilivat" maantievarren elämää asumalla aluksi kodassa, ennen kuin kesätalo siirrettiin tai rakennettiin. Maantie toi monia muutoksia porosaamelaisten arkipäivään ja liikkumiseen. Myös tien tuomien matkailijoiden merkitys huomattiin viimeistään 1950-luvun vaihteessa, jolloin tien varteen alkoi nousta myyntipisteitä. Nämä olivat kotia tai umpilaavuja, joissa saamelaiset myivät lapintavaraa kohtalaisen harvoille turisteille.

Esimerkiksi Juhani Valkeapään perhe asui Aatsakurussa kahdeksan kilometrin päässä tiestä. Susanna-emäntä lähti joka kesäaamu tien varteen ja palasi iltayhdeksältä. Myöhemmin tienvarteen rakennettiin kota, jossa emäntä yöpyikin. Myyntiartikkeleina olivat porontaljat ja käsityöt. Vuosikymmenen lopulla turistikauppa oli Kovan ja Labban kylissä jo vakiintunut ja taloudellisesti merkittävä elinkeino.

Toisaalta maantiellä ei ollut lainkaan vaikutusta esimerkiksi Erkunan kylään. Vanhan kesäkylän hylkääminen 1950-luvun alussa ja asettuminen talvitaloihin oli seurausta Norjan vastaisen raja-aidan rakentamisesta. Samoin Kaijukan kylä pysyi kaukana maantiestä, joskin Kaijukka itse oli tunnettu persoona, jonka luokse matkailijat mielellään tulivat ja joka itse mielellään sai pientä sivutuloa matkailijoiden opastamisesta. Kaijukan porokylästä tehtiin monia dokumenttifilmejäkin.

Lapin paliskuntien poronhoidolle oli vielä sotien jälkeisinä vuosinakin ominaista tiukka kesäpaimennus, jonka ansiosta erillään pysyvien poroelojen omistussuhteet olivat hyvin selvillä. Kesäpaimennuksen rasittavuuden takia paliskuntien väliin ja valtakunnan rajalle pyrittiin rakentamaan esteaitoja. Lapin paliskunnan ja Norjan vastainen aita valmistui valtion rakentamana 1950-luvulla.

Sen myötä kesäpaimennus löystyi tai lakkasi nopeasti. Seurauksena oli eri kylien porojen sekaantuminen keskenään. Se pakotti suuriin ratkomisiin eli erotuksiin syksyllä ja syystalvella. Niistä ei kuitenkaan ehtinyt muodostua samanlaista perinnettä kuin idempänä Lapissa, koska moottorikelkka-aika 1960-luvun alkupuolelta lähtien muutti erotuskulttuuria koko Lapissa. Liikenneyhteyksien parantuminen johti vähitellen kaikissa läntisen Lapinkin porokylissä – viimeksi Kaijukassa – kesäpaimennuksen löystymiseen ja jutamisen loppumiseen. Perinteinen vuotuiskierto loppui koko saamelaisalueella sotia seuraavina vuosikymmeninä.

Saamenmaassa tule yksinään kannattamaan; poronhoitoalueet ovat myös laajat, mutta eivät niin laajat, että niillä voisi lisätä poroeloja määrättömiin.

Jos asiat pääsevät rauhassa menemään siihen suuntaan kuin ne ovat tähän saakka menneet, niin ei ole kaukana aika, kun viimeinen saamelainenkin on heittänyt tyhjän laukun selkään ja lähtenyt tien päälle etsimään sen verran tienestiä, että saa jotain suuhunsa pistää.[21]

Nuorgamin näkemys siitä, että saamelaisalueen elinkeinot kestäisivät vain tietyn, rajatun määrän ihmisiä, muistutti Utsjoen kunnanvaltuuston perusteluja 1920-luvulla. Hän toi myös esiin, että suureneva asutus ja jälleenrakennuksen tarpeet olivat johtaneet kasvavaan tehokkuuden vaatimukseen, joka olisi luonnon kannalta kestämätön kehityssuunta. Nuorgam muistutti vanhasta saamelaiseen elämäntapaan liittyneestä piirteestä: monitaloudesta, joka oli jäämässä uuden elinkeinopolitiikan jalkoihin.

SAAMEN KIELI JA KOULU

Eräänä voimakkaimmin suomalaistavana tekijänä maailmansotien jälkeisessä tilanteessa on pidetty koululaitoksen toiminnan tehostamista Lapissa.[22] Ironista kyllä, Lapin kansanedustajat Erkki Koiviston johdolla tekivät eduskunnassa ehdotuksen oppivelvollisuuslain muuttamiseksi. He halusivat saada Lapin lapset tasa-arvoiseen asemaan muun Suomen kanssa ja esittivät, että vuoden 1921 oppivelvollisuuslaissa olevat rajoitukset oppivelvollisuudelle oli poistettava.[23] Siinähän yli viiden kilometrin päässä koulusta olevat lapset vapautettiin oppivelvollisuudesta. Heistä olivat huolehtineet kiertävät katekeetat.

Eduskunta hyväksyi lakimuutoksen alkavaksi vuonna 1947. Sen jälkeen oppivelvollisuuslaki koski myös harvaan asuttujen kuntien kaikkia lapsia. Lainmuutos edellytti uusien koulujen rakentamista sekä oppilasasuntoloiden perustamista kauempaa tuleville lapsille. Uudistus ei ollut tarkoitettu koskemaan pelkästään saamelaisalueen, vaan koko Lapin ja muiden harvaanasuttujen alueiden tilannetta. Kuten myöhemmin nähtiin, sillä oli suuri vaikutus saamelaisiin.

Tieto siitä, että täysmittainen oppivelvollisuus korvaisi vanhan katekeettalaitoksen ja kiertokoulun, sai aikaan jonkin verran keskustelua siitä, miten koululaitos huolehtisi saamelaislasten äidinkielisestä opetuksesta. Vuonna 1946 Samii Litto ja Lapin Sivistysseura laativat yhteistä ohjelmaa, jossa ne ehdottivat saamen kieltä virallistettaviksi saamelaisalueen

Tenolla saamelaislapset kasvoivat lähes täysin saamenkielisessä ympäristössä. Nuori äiti Kaarina Vest Rovisuvannosta sylissään tuleva kirjailija Jovnná Ánde.
Valok. Antti Hämäläinen 1948. MV.

kouluissa, ”joko opetuskieleksi kaikilla luokilla tai ainakin alakoululla”. Jälkimmäisessä tapauksessa saamen olisi oltava oppiaineena myös yläkoulussa, jossa uskontoa olisi opetettava saameksi. Yhdistykset ehdottivat perustettaviksi viisi erityistä saamelaiskoulua, joiden opettajatkin olivat jo tiedossa.[24]

Lapin Sivistysseura ei ollut yksimielinen tästä ohjelmasta, sillä monilla suomalaisilla oli varovainen suhtautuminen saamen kielen aseman vahvistamiseen. Kirjailija Reino Rinteen mukaan ”ei voitane ajatusta pelkästään lapinkielisistä kansakouluista ainakaan yleisemmin toteuttaa”. Hänen mukaansa saamelaiset tarvitsivat yhteiskunnassa pärjätäkseen kunnollisen suomen kielen taidon, jonka oppimista saamenkielinen opetus häiritsisi. Rinne kiteytti: ”Lappalaistemme sivistystasoa ja harrastusta omaa kieltään sekä muutakin kansallista kulttuuriaan kohtaan voidaan kohottaa ja auttaa eteenpäin vain suomen kielen ja suomenkielisen sivistystyön ohella.”[25]

Samana vuonna kansanedustaja Lauri Kaijalainen teki esityksen saamenkielisen opetuksen kehittämisestä Lapin komiteanmietinnön (1938) pohjalta. Kaijalainen kehotti hallitusta ryhtymään ”sellaisiin toimenpiteisiin, että lapinkieltä äidinkielenään puhuville lapsille varattaisiin, mikäli heidän vanhempansa tai huoltajansa sitä haluavat, tilaisuus saada opetusta äidinkielensä luku- ja kirjoitustaidossa niissäkin kansakouluissa, joissa lain mukaan on käytettävä tarpeen mukaan lappia suullisessa opetuksessa”.[26]

Kaijalaisen mukaan vuoden 1921 oppivelvollisuuslaki antoi siis mahdollisuuden vain suulliseen opetukseen saameksi, kun taas hänen mielestään oli varmistettava edellytykset myös kirjalliseen sivistykseen omalla äidinkielellä. Vanhempien tahdon korostaminen oli jo vanha perinne, jota esimerkiksi professori E.N. Setälä oli 1930-luvun vaihteessa vastustanut näennäisperusteluna. Hänen mielestään kyseessä oli lapsen oikeus, joka oli turvattava vanhempien tahdosta välittämättä.

Sivistysvaliokunta, jonka tehtäväksi asian pohtiminen siirrettiin, kuuli asiantuntijoina filosofian kandidaatti Karl Nickulia ja ylioppilas Nilla Outakoskea. Valiokunnan mukaan kyseessä oli ”merkillepantava kulttuurikysymys, johon on syytä uhrata työtä ja varoja”. Sotienjälkeistä poliittista ilmapiiriä kuvasi valiokunnan näkemys siitä, miten paljon Neuvostoliitossa oli tehty pienten vähemmistökansallisuuksien, kuten saamelaisten, hyväksi. Viittaus Yhdysvaltojen intiaanipolitiikkaan lienee ollut enemmän Nickulin peruja, joskin tällä oli sympatioita myös itänaapurin suuntaan.

Valiokunnan mukaan saamenkielinen opetus takaisi saamelaisten tasaveroisuuden suomalaisten rinnalla. Äidinkielen kouluopetus estäisi heitä vieraantumasta kotiseudustaan ja

kansallisuudestaan, samalla kun asialla oli laajempi kulttuurinen merkitys koko Suomelle. Valiokunta asettui Kaijalaisen esityksen kannalle siltä pohjalta, että kansakoulujen alakouluasteella opetus olisi saamenkielistä, kun taas yläkouluissa se tapahtuisi pääasiallisesti suomeksi.[27]

Keskustalaisen Kaijalaisen lisäksi vasemmiston kansanedustaja Elsa Karppinen (skdl) teki samana vuonna esityksen saamenkielisen opetuksen laajentamiseksi kansakouluissa.[28] Karppinen piti saamelaisia kielitaitoisena kansana, jolle äidinkielen käyttö oli ollut ”luvatonta” koko Suomen itsenäisyyden ajan. Koululaitos oli pyrkinyt vieroittamaan lapset omasta kielestään. Kansanedustajan mielestä jälleenrakennustyössä oli huomioitava saamelaisten kansalliset oikeudet niin kielellisenä kuin sosiaalisenakin kysymyksenä. ”Muussa tapauksessa häviää tämä kansan sirpale sukupuuttoon. Sellaiseen ei meillä voimakkaampana [kansana] ole oikeutta.”[29]

Päinvastoin kuin kansanedustaja Koiviston esitys, Kaijalaisen ja Karppisen ehdotukset jäivät ilmaan. Vuoden 1921 oppivelvollisuuslaki jäi voimaan kieliasiassa siinä muodossa kuin jo kouluneuvos Salmela sitä oli 1930-luvulla selostanut. Näyttää siltä, että saamelaisalueella lakia tulkittiin vielä pitkään tiukasti Kaijalaisen tavoin niin, että vain suullinen opetus oli sallittu. Sen sijaan saamen kielen luku- ja kirjoitustaidon opettamista ei saanut sisällyttää opetusohjelmiin.[30]

Kuten Lapin kansanedustajat olivat toivoneet, kansakoulujen ja asuntoloiden rakentaminen nopeutui lainmuutoksen seurauksena. Saamelaisten kannalta yleisellä oppivelvollisuudella oli kahdenlaisia seurauksia. Kaikki saamelaislapset pääsivät nyt osallisiksi täydestä koulutuksesta ja köyhemmilläkin lapsilla oli mahdollisuus päästä opintielle aiempaa paremmin. Tämä tuli näkymään myöhempinä vuosikymmeninä siinä, että koulutus loi saamelaisille uusia keinoja vaikuttaa omien etujensa ajamiseksi suomalaisessa yhteiskunnassa.

Toisaalta yleiseen koulupakkoon siirtyminen johti saamelaisten oman kulttuurin kannalta ongelmalliseen kehitykseen. Pääsyynä oli se, että koululaitos toimi pelkästään suomalaisten koulutus- ja sivistysihanteiden varassa. Saamen kieli ja saamelaisten oma kulttuuriperintö jäi kokonaan huomioimatta. Jo Lapin Sivistysseura varoitti, että oppivelvollisuuslain edellyttämät suuret koulut asuntoloineen olisivat vahingollisia saamelaisnuorille, sillä ne vierottaisivat lapsia kodeistaan. Ne olisivat ”heimon säilymisen kannalta kielteinen ratkaisu”.[31]

Oppivelvollisuuslain muutos lakkautti käytännössä vanhan katekeettajärjestelmän, jossa saamen kielen taitoiset opettajat olivat kiertäneet erämaissa asuvien oppilaiden luona. Niille oli ollut ominaista kodinomainen ilmapiiri sekä katekeetan laaja-alainen läsnäolo lapsen ja perheen elämässä. Nyt uusi lainmuutos velvoitti syrjäalueiden asukkaat lähettämään lapsensa keskustakylien kouluihin, joiden laitosmainen asuntolaelämä muodostui vastakkaisiksi kotioloille. Kokoaminen suuriin koulukeskuksiin ja asuntoloihin oli jo sinällään itsetuntoa järkyttävä asia, jonka traumaattisuus monen saamelaislapsen osalta muistutti joidenkin evakkokokemuksia.[32]

Talvikaudet kestävä oleskelu suomenkielisessä ympäristössä poissa kotiseudulta vieroitti lapsia omasta taustastaan. Oppiessaan ja omaksuessaan koulussa suomen kielen ja päntätessään päähän suomalaiskulttuurin oppeja Topeliuksen *Maamme kirjasta* alkaen lapset ohjattiin suomalaiseen ajattelutapaan ja maailmankuvaan. Saamelaiset alkoivat ajatella suomeksi ja suomalaisittain. Lasten luonnollinen yhteys kotikieleensä katkesi ja vanhastaan perinteellisinä välittyneet taidot – kuten poronhoito ja käsityö – jäivät unohduksiin tai oppimatta.

Kodista vieraantumiseen liittyi voimakas tunne suomalaisuuden ja suomalaisten tapojen ylivertaisuudesta, mikä vaikeutti entisestään sopeutumista ”vanhaan” elämään. Jälleenrakennusaikana monista saamelaisista tuli opettaja Iisko Saran sanoin ”suomalaisempia kuin suomalaiset itse”. He olivat ymmärtävinään, että menestyäkseen heidän ja heidän lapsiensa oli omaksuttava suomalainen arvomaailma, vaihdettava identiteettiään.[33]

Tilannetta ennakoitiin jo keskustelussa, jota talvella 1946–1947 käytiin saamelaislasten ja koulun suhteesta. Lapin Sivistysseura totesi: ”On kieltämättä nurinkurista, jos opettaja ei hallitse lasten kieltä. Hänen olisi kyettävä keskustelemaan lapinkielellä esikuvallisella tavalla, niin että oppilaissa heräisi ja vahvistuisi huolitellun kotikielen arvostaminen.”[34] Saamelaislähetystö kiteytti ongelman keväällä 1947:

> Olisi huolehdittava siitä, ettei saamelaislapsi aloittaessaan koulunkäyntinsä saa sellaista tunnetta, että hän samalla kääntää selkänsä kodille, jonka henkinen perintö luonteeltaan muka olisi sellaista, jolle tulevaisuutta ei voida rakentaa. Koulun asiana on rohkaista eikä nujertaa lasten uskoa saamelaisten tulevaisuuteen. Saamelaislapset olisi sen vuoksi koottava omiin kouluihin saamelaisine opettajineen, jotka tuntevat oppilaiden kotielämän ja suhtautuvat siihen myönteisellä mielenkiinnolla.[35]

Lähetystö esitti valmiin ohjelman tilanteen turvaamiseksi. Saamelaiskoulujen toteuttamiseksi oli erikseen koulutettava saamelaisia opettajia. Alakouluasteella suullinen opetus oli

annettava kokonaan saameksi, ja saame oli oltava opetusaineena koko koulunkäynnin ajan. Valtion oli perustettava erityinen lautakunta suunnittelemaan saamen kielen asemaa opetuksessa, samoin kuin koulujen opetusohjelmaa ja oppikirjoja. Lähetystö esitti myös jatkokoulutuksen järjestämistä.[36]

Eniten keskustelua herätti kysymys suomen kielen roolista saamelaislasten opetuksessa. Lapin Sivistysseura suositteli vähittäistä siirtymistä suomen kieleen. Alakouluissa saamenkielinen ja saamen kielen opetus oli välttämätöntä, mutta yläkoulussa opetuksen piti jo käydä suomen kielellä. Saame voisi toimia apukielenä ja oppiaineena.[37] Antti Outakosken mielestä ehdotus opetuksen vaihtumisesta suomenkieliseksi kolmannella luokalla oli lapsen kehitykselle vahingollista. ”Näin ollen katsoisin asiallisemmaksi ja oikeudenmukaisimmaksi suunnitella kansanopetus järjestettäväksi kokonaisuudessaan lappalaiselle pohjalle. – – Siis katson, ettei lappalaisten kouluissa lappi ylemmillä asteillakaan saa tulla vieraan kielen asemaan.”[38]

Tuomo Itkonen pelkäsi, että esimerkiksi Utsjoella ”suuri oppositio” olisi pelkkää saamenkielistä opetusta vastaan. Hän epäili mahdollisuutta suorittaa alakoulu vain saameksi, kun äidinkielisiä oppikirjoja olisi vain pari-kolme kappaletta. Eräänä saamenkielisen opetuksen uranuurtajana Itkonen totesi: ”En ole luullakseni koskaan pyrkinyt pitemmälle kuin siihen, että lappalaislapset kansakoulussa saisivat (mahdollisimman täydellisen) taidon käyttää äidinkieltään sekä suullisesti että kirjallisesti. Kunhan tässä edes päästäisiin siunattuun alkuun!”[39]

SAAMELAISTEN KOULU?

Keväällä 1947 myös saamelaisalueella tehtiin merkittävä ehdotus koulupolitiikan linjaamiseksi. Inarin kunnanvaltuusto sai käsiteltäväkseen ehdotuksen saamenkielisen kansakoulun perustamisesta Repojoelle, Länsi-Inarin porosaamelaisten alueelle. Asian puuhamiehenä oli kutturalainen Niila Magga, jonka ehdotuksen kunnanvaltuutettu Erkki Jomppanen Menesjärveltä esitteli valtuustolle. Jomppasen mukaan saamelaislapset piti yrittää Norjan mallin mukaisesti koota samalle kansakoululle ja saada heille lapin kieltä taitava opettaja.[40]

Kansakoululautakunta puolsi hanketta. Asia näytti niin selvältä, että uudelle Repojoen koululle hankittiin kalusteet. Ne sijoitettiin Niila Maggan taloon Kutturaan odottamaan lopullista päätöstä.[41] Kunnanvaltuusto oli kuitenkin empiväinen. Se halusi siirtää hankkeen taloudellisesti edullisempaan ajankohtaan. Saamenkielisen koulun perustaminen olisi tukalassa taloustilanteessa hankalaa. Kunnan esimies Antti Aikion mielestä ainoa mahdollisuus saamelaiskouluille oli siinä, että valtio ottaisi kokonaan vastatakseen niiden ylläpidosta. Hän pelkäsi, että valmistumassa oleva jäisi taakaksi Inarin kunnalle.[42]

Valtuustoa näyttää askarruttaneen myös hankkeen ”saamelaisuus”. Kirkkoherra Aho, jolla oli kansakoululautakunnassa paljon sananvaltaa, totesi Lapin Sivistysseuralle, etteivät häntä kiinnostaneet lainkaan lappalaisten ”oma-koulu-hankkeet”. Hän ei antanut arvoa väitteille, että saamelaisten lapset ”menevät pilalle” suomalaisessa koulussa. Hänen mielestään saamen kielen viljeleminen kouluissa oli turhaa, koska ”lappalaisten enemmistö haluaa, että heidän lapsensa käyvät suomalaista koulua yhdessä suomalaisten lasten kanssa”. Nuotion mukaan Aho piti Jomppasta ja Maggaa ”kiihkeinä nillalaisina” eli Nilla Outakosken kaltaisina radikaaleina.[43]

Lapin Sivistysseuran sihteeri Karl Nickul yritti vaikuttaa asiassa Lapin läänin kansakoulutarkastajaan, Pentti Vasuntaan. Tämän mukaan hanke oli sinällään oppivelvollisuuslain hengen mukainen, sillä ”kansakoulussa, jossa on yksinomaan muun kuin suomen- tai ruotsinkielisten Suomen kansalaisten lapsia, on opetus annettava lasten äidinkielellä”. Vasunnan mukaan Inarissa kyseisiä kouluja ei kuitenkaan ollut muita kuin Riutulassa, jossa ”sielläkin on kysymys äidinkielestä – – valitettavasti varsin epäselvä”.[44]

Vasunnan mukaan kuntaa ei voinut velvoittaa perustamaan saamenkielistä koulua. Hänen mukaansa se olisi vaikeaa, koska laajalla alueella lapset olisi koottava vielä kauempaa kuin nykyisiin kouluihin. ”Osittaista suullista lapinkielistä opetusta” voitiin antaa nykyiselläänkin Riutulan, Kaamasen ja kirkonkylän kouluissa. Vasunta näki suuremmaksi ongelmaksi saamenkielisten opettajien puutteen. Heitä oli vähän ja usein mieluummin ”panivat kaulukset kaulaansa” eli siirtyivät etelään. Vasunta lohdutti Nickulia, että jos Repojoen ja Riutulan lisäksi ehdotettu Sevettijärven kolttakoulukin saataisiin perustetuksi, ”silloinhan lappalaiset ovat saaneet yhden koulun sijasta kolme, joissa on yksinomaan lappalaislapsia”.[45]

Vasunnan mielestä Riutulan koulua olisi pitänyt huomattavasti laajentaa, jos siitä haluaisi saamelaiskoulun. Ehdotetun Sevettijärven koulun Vasunta sen sijaan arvioi tulevan (koltta) saamenkieliseksi. Entisen Paatsjoen piirin suomalaiset oppilaat tulisivat käymään Nellimin koulua, ja partakkolaiset tulisivat edelleen Inariin. Vasunnan kanta oli siis hyvin pidättyväinen. Keskustelussa maaherra Uuno Hannulan kanssa molemmat olivat päätyneet siihen, että ”kotikielen säilyttämiseksi järjestettäköön esim. kansanopisto, joka olisi kokonaan lapinkielinen”.[46]

LAPIN VIIKKO 1951

Vuonna 1951 Helsingissä järjestettiin taas Lapin viikko, joiden perinne oli aloitettu ennen sotia. Messuhallissa järjestettiin laaja tapahtuma, jossa Lapin suomalaisten yritysten ja muiden toimijoiden ohella oli pieni osasto saamelaisillekin. Samii Litto ja Lapin Sivistysseura olivat järjestäneet kolmiosaisen näyttelytilan, jossa esiteltiin saamenpukuja, käsityötä ja kirjallisuutta. Halliin oli rakennettu myös laavu, jossa Aslak Juuson ja Juhani Valkeapään perheet esittivät porosaamelaisten elämää.

Messuhallin ulkopuolella sijaitsevassa poroaidassa oli nelisenkymmentä poroa. Aidan ulkopuolella oli vielä pikkutokka ajoporoja, joiden kyytiin kävijät saattoivat päästä. Saamelaiset herättivät taas paljon huomiota tiedotusvälineissä ja perinteiseen tapaan he pääsivät vierailulle presidentti J. K. Paasikiven luo. Eräänä saamelaisryhmän esiintyjänä oli seitsenvuotias pikkupoika Käsivarresta. Hänen nimensä oli Nils-Aslak Valkeapää, jolle Lapin viikko merkitsi 50-vuotisen taiteilijauran alkua.

Lapin viikko sattui samaan aikaan marsalkka Mannerheimin hautajaisjuhlallisuuksien kanssa. Saamelaisten ”väärti”, kenraali Väinö J. Oinonen oli oppaana, kun kymmenkunta yliperän saamelaista lähti ensimmäisten joukossa jonottamaan Suurkirkkoon kunniakäynnille. Susanna Valkeapää loi lähtiessään jäähyväiskatseen sotalipulla peitettyyn arkkuun, jonka ääressä kunniavartiossa seisoi neljä nuorta upseeria. Hän kuiskasi Oinoselle, että siinä pojat olivat vahtimassa vanhaa isää.

Kenraali Väinö J. Oinonen saamelaisten väärtiensä kanssa luultavasti Helsingissä poroviikon aikana 1951. Vas. Susanna ja Johannes Valkeapää poikansa Nils-Aslakin kanssa, joka teki ensimmäisen esiintymisensä taiteilijana poroviikolla. Kenraalin vieressä Aslak ja Inga Juuso, Yrjö Metsälä sekä Inga-Siiri ja Marja Juuso. Pellavapäätyttö on kenraalin tytär Birgitta. Valok. Pekka Kyytinen. LMM.

Nils-Aslak Valkeapään äiti Susanna oli taiteellinen luonne itsekin, jonka piirroksia saamelaisten elämästä Áillohaš kokosi myöhemmin omaan runokirjaansa.

Vasunta viittasi useassa kohdin kunnan muuttuneeseen kantaan, jonka hän ilmeisen hyvin tiesi. Kunnanvaltuusto päätyi nimittäin vuonna 1948, ilman varsinaista keskustelua, kielteiseen päätökseen niin saamenkielisen koulun kuin Repojoen saamelaisen koulupiirinkin suhteen. Se vetosi Kouluhallituksen tekeillä olevaan selvitykseen saamelaislasten koulutuskysymyksestä ja siirsi koulun perustamista toistaiseksi. Valtuusto halusi kouluhallituksen osallistuvan "saamelaiskoulun erikoiskustannuksiin" ja pohti, voitaisiinko asia ratkaista kiertävällä alakoululla.[47]

Kumpikaan ei toteutunut. Valtuusto purki päätöksensä Repojoen koulupiirin perustamisesta "senvuoksi, koska saamelaiskoulukysymystä kunnan alueella ei sanotun koulupiirin perustamisella voida osittaisestikaan ratkaista".[48] Ajatus erillisen Repojoen piirin perustamisesta, jota Isak Näkkäläjärvi anoi vielä heinäkuussa 1949[49], korvattiin Menesjärvellä. Syynä oli ehkä menesjärveläisen Jomppasen osuus ja kultakuumeen luoma asutus Lemmenjoella. Jo valmiiksi hankitut koulun kalusteet pulpetteineen jäivät Niila Maggan peräkamariin.

Saamelaiskoulusta ei enää puhuttu. Saamenkielinen "kolttakoulukaan" ei toteutunut. Sevettijärvestä tehtiin oma koulupiirinsä, mutta koulu oli suomenkielinen. Keskustelu saamen kielen asemasta koulussa jatkui vielä Saamelaisasiain komiteassa, jonka asiantuntijana oleva Magga totesi: "Saamenkieli on ollut suojaton. Kansakoulun pitäisi tukea äidinkieltä. Saamelaiset jäävät nykyisin vähemmistöksi asuntoloissa ja suomalaistuvat. Jos jatkuu nykyisellään, niin saamelaisuudesta pian on vain muisto jäljellä." Magga jatkoi:

> Saamelaiset on saatava niin korkealle sivistystasolle, ettei ole syytä heidän halveksimiseen. Yhdessäolo sodassa vaikutti kohtalonyhteyden heräämiseen. Esi-isien aikana suomalaiset eivät tulleet samoille asennoille saamelaisten kanssa. Nykyiset seka-avioliitot osoittavat arvonannon nousua. Tulevaisuuteen koulu vaikuttaa olennaisesti. Sivistys ja elinkeinoelämä ovat vuorovaikutuksessa.
>
> Luonnollisesti saamelaisten täytyy oppia suomea. Lopputuloksena ei saamelaisuuden tehostaminen pyri suomalaisen ja saamelaisen välisen juovan laajentamiseen vaan poistamiseen, sivistystason samanlaistumiseen.[50]

Komitean näkemyksen mukaan kunnilla ei ollut riittävästi kiinnostusta eikä varoja hoitaa oppivelvollisuuslain 18 §:ään sisältyvää mahdollisuutta äidinkieliseen opetukseen. Sen takia olisi perustettava erillisiä saamelaiskouluja, joista valtion vastaisi. Ensimmäisissä keskusteluissa määriteltiin tarpeelliseksi perustaa kolme saamelaiskoulua Utsjoen kunnassa (Outakoski, kirkonkylä ja Nuorgam) ja Inarissa peräti kuusi (Menesjärvi, Riutula, Partakko, Sevettijärvi, Nellim ja Angeli). Sodankylään riitti yksi, kun taas Enontekiötä ei kokouksessa mainittu.

Kokouksen mukaan pienet koulut olivat parempia kuin suuret. "Suurissa kouluissa erämaan lapset oppivat kaikenlaista pahaa. Saamelaiskoulujen kurssi voisi olla lyhyempi ja tehokkaampi ja saamelaisaloja vastaavampi", kaavaili Laura Lehtola. Muut jäsenet olivat kuitenkin sitä mieltä, että saamelaiskoulujen kurssien piti vastata muiden koulujen kursseja, jotta saamelaiset eivät jäisi "alakynteen yhteiskunnassa".

Antti Outakosken mielestä saamen kielen taitoisille opettajille oli annettava etusija opettajanpaikkoja täytettäessä. Samoin heille olisi maksettava samanlainen lapinlisä kuin saamea taitaville papeille. Outakoski edusti komiteassa sitä kantaa, että molemmat alaluokat olisivat täysin saamenkielisiä ja yläluokillakin opetuskieli olisi saame, joskin suomea olisi oppiaineena huomattava tunturimäärä. Oula Aikion mukaan saamen oli oltava etusijalla alaluokilla, kun taas yläluokilla suomi olisi etusijalla määrätyissä aineissa. "Sellainen ohjelma vahvistaisi kansallistuntoa, mutta oppilaan myöhempää kehitystä varten on tärkeää oppia hyvin suomea." Jomppanen ja Nickul kannattivat varovaista linjaa.

> Jomppanen: Tilanne on nyt sellainen, että jos tulee kouluun lapinpukuisena, lapset karkaavat pelätessään, että heitä aiotaan puhutella lapiksi. Ei voida mennä kovin jyrkkään suuntaan, koska väestö ei sellaista kannata vaan pelkää saamelaisten jäävän jälelle kehityksestä. Alaluokilla opetus lapinkielellä, yläluokilla suomeksi, mutta lappi opetusaineena.
>
> Nickul: Opettajat väittävät, että opetuskielen jyrkkä vaihtuminen liiaksi lisäisi jo ennestäänkin vaikeata askelta toiselta kolmannelle luokalle. Ehkä suomenkielen puhetunteja pitäisi olla jo alakoulun toisella luokalla.[51]

Jomppasen maininta lasten suhtautumisesta saamen kielen puhumiseen selittyy ilmiöllä, josta komiteakin sai esimerkin eräältä poromieheltä. Tämä kertoi, että käydessään Ivalossa tervehtimässä koulussa olevaa tytärtään, tämä ei halunnut lähteä isän kanssa kauppaan ostoksille. "Myöhemmin tytär kertoi syyn olleen siinä, ettei hän tahtonut ilmaista kyläläisille olevansa saamelainen, isällä kun oli lapinpuku päällään."[52]

Lausunnossaan saamelaisasiain komitealle opettaja Hans-Aslak Guttorm oli sitä mieltä, että kansakoulun alaluokilla opetus kävisi saameksi ja yläluokillakin uskonnonopetuksen kohdalta. Hänen mukaansa opettajain paikat olisi julistettava avoimiksi joka vuosi, kunnes saamenkieliset opettajat saataisiin. Opettajiksi valmistuville oli annettava apurahoja. Lisäksi kansakoulujen saamelaisopettajain koulutus ja rakennusten kunnostaminen oli asetettava tavoitteissa kansanopiston edelle.[53]

Inarilainen Tuomas Tanhua ehdotti komitealle kiertävien kansakoulujen perustamista saamelaisten pariin. Hänen mielestään katekeettakoulut olivat parempia kuin alakoulut. Hänen mukaansa lisäämällä kotiseutuopetus katekeettakoulun opetukseen saataisiin täysin alakoulua vastaava muoto. Kun katekeettakouluja oltiin lakkauttamassa, oli mahdollista perustaa tilalle kiertäviä kansakouluja, jolloin suuria asuntoloita ei tarvittaisi.[54]

Luonnoksessaan vuonna 1950 saamelaisasiain komitea viittasi ehdotettuun saamelaistoimistoon valtionhallinnossa ja ehdotti sen tehtäväksi luoda ”erikoinen koulumuoto, saamelaiskoulu, joka ottaa huomioon saamelaisten kulttuurin, kielen ja olosuhteet. – – Koulut voivat ala-asteella paikoin alussa olla kiertokoulun luontoisia, mutta jokaiselle lapselle on taattava kansakoulun täysi oppimäärä.”[55]

Mietinnön ehdotusten pohjalta kouluhallitus järjesti elokuussa 1952 saamelaisopettajien neuvottelupäivät Helsingissä. Hans-Aslak Guttormia lukuun ottamatta pääkaupunkiin kokoontuivat kaikki Suomen saamelaiset opettajat: Eljas Aikio, Juho Högman, Pekka Lukkari, Helmi Suokas ja seminaarilainen Eino Lukkari. Kouluhallitus oli varannut rahoitusta oppikirjojen tuottamiseen. Pekka Lukkari sai tehtäväkseen laatia saamenkielisen laulukirjan ja Nilla Outakoski kieliopin.[56] Kesällä 1953 Lapin Sivistysseura ja kouluhallitus järjestivät Inarissa ”luentopäivät” eli moniviikkoisen saamen kielikurssin, jonne kokoontui kolmisenkymmentä saamelaisnuorta. Luentopäivät ja kielikurssi jäivät kuitenkin mietinnön ainoiksi tuloksiksi. Saamen kieleen liittyvä kiinnostus väheni taas kouluhallituksessakin.[57]

Kaikesta kritiikistä huolimatta vuonna 1921 annettu oppivelvollisuuslaki osoittautui lopulta jopa paremmaksi kuin sitä seuraava kansakoululaki vuonna 1957. Aiemmassa laissa vähemmistöille annettiin mahdollisuus saada sekä suullista että kirjallista opetusta äidinkielellään, joskin toive toteutui käytännössä vain harvoin. Uusi laki, jolta *Sabmelaš*-lehden mukaan ”saamelaiset ja saamelaisten ystävät odottivat paljon”, ehdotti vielä rajatumpia oikeuksia. Siinä puhuttiin vain saamen kielen suullisesta opetuksesta. Opetusministeriölle ja kouluhallitukselle antamassaan lausunnossa Lapin Sivistysseura vaati lain muuttamista vähintäänkin aiempaan muotoonsa ja niin, että saamen kieli olisi mahdollista saada oppiaineeksi kouluihin.[58] Valituksia ei otettu huomioon, vaan uusi laki rajoitti jopa vapaaehtoista saamen kielen opetusta vielä 1960- ja 1970-luvuilla.

RAUNIOIDEN LAPISTA VALKOISEEN PEURAAN

Saamen kielen asema kouluissa ei siis parantunut sotien jälkeen. Samoin oli laita muun saamelaislapsia koskevan opetuksen, johon ei juuri sisällytetty paikallisia, lasten omaa kulttuuriperinnettä huomioivia piirteitä. Inarin ja Utsjoen saamelaislapsetkin saivat kirjallisen oppinsa aapis- ja lukukirjoista, jotka esittelivät lähinnä Varsinais-Suomen ja Hämeen ihmisten elämää. Maantiedon tunneilla opiskeltiin ”Suomen” joet Kemijoesta alaspäin. Siiri Magga-Miettunen kuvaa omaa kouluaikaansa:

> Uudisraivaus on kaikkien opettajien ja oppikirjojen lempiaihe. Urheat ja rohkeat uudisraivaajat ovat Suomen selkäranka.” Hallan soista karkotellen, rauhan töihin taltutellen kosket kuohuisat.” Saarijärven Paavo opitaan varhain ulkoa. Lopotellaan Suomen vesistöt ja Pohjanmaan joet: Pyhäjoki, Kalajoki… Myöhemmin Siiri voi vain ihmetellä, että tuollaisia kuraojiako ne vain olivatkin. Myös Vantaanjoki on pettymys, vaikka vihkoon tulee armoton miinus, jos sitä ei osannut näyttää salamannopeasti kartalta. Kaikki muu oli tärkeää, Ivalojokea vain ei mainittu. Inarijärvikin oli vain hyljätty, halpa, arvoton.[59]

Monet saamelaiset muistavat kouluajoiltaan Z. Topeliuksen *Maamme kirjan* suunnilleen ainoana teoksena, jossa lappalaisista puhuttiin. Kirjassa oli kuvakin lappalaisista, jotka ajoivat pulkalla. Teoksen mukaan saamelaiset olivat pienikokoisia ja asuivat tunturissa. Myöhempi kirjailija Kerttu Vuolab on kertonut saamelaislapsen oudoista tuntemuksista lappalaiskuvauksen ääressä: hän tiesi, että kirjan ”lappalaiset” liittyivät jotenkin häneen ja hänen alkuperäänsä, mutta kuvaus oli täysin vieras eikä sillä ollut mitään tekemistä hänen arkipäivänsä kanssa.[60]

Iisko Saralle jäi koulun 5. tai 6. luokalta mieleen oppikirja, jossa esiteltiin lappalaisia sanoin ja kuvin. Kuvasta hän tunnisti tuttuja ihmisiä: siinä olivat Äivehjärven Aaslakka Ingansa

SAAMELAISTEN KANSANOPISTO

Sotienjälkeisinä vuosina kysymys saamelaisten jatkokoulutuksesta nousi esiin kansakoulukysymyksen rinnalla. Heinäkuussa 1947 Samii Litto alkoi ajaa kansanopiston perustamista Inariin. Samaan aikaan katekeetta Laura Lehtola neuvotteli suomalaisten viranomaisten kanssa pyrkimyksestä perustaa ”lappalaisten kansanopisto tai sanoisiko paremmin: lappalaisten nuorisokoulu”. Lehtola löysi ”vilpittömän saamilaisten ystävän” Muhoksen rovastista, A. I. Heikinheimosta. Tämä oli ollut puuhaamassa Inariin saamelaispapin virkaa.

Heikinheimo ja Lehtola järjestivät kokouksen Inarin kansakoululla syyskirkon aikaan 1948. Perustettuun *Saamien kristillisen kansanopiston kannatusyhdistykseen* varattiin edustus kaikille saamelaisyhdistyksille. Kokous korosti saamelaisten omien elinkeinojen ja kädentaitojen oppimista, mutta myös vankkaa kristillistä henkeä. Heikinheimo luotti saamenkielisen opetuksen toteutumiseen kansakoulussa, kun taas kirkko voisi hoitaa kansanopistoasian. Kirkkohallitus myönsikin lainan tilan ostamiseen Inarijärven rannasta. Samoin valtio myönsi työttömyysmäärärahoja rakennustöihin.

Heikinheimon kanta siitä, että kirkon avustusten takia opiston oli oltava luterilainen uskontunnustusta myöten, sai aikaan vastustusta. Lapin Sivistysseuran mielestä ahdasmielinen kristillisyys saattoi ajaa saamelaisten etujen edelle ja eriarvoisti niin ortodoksisia kolttia, lestadiolaisia kuin vapaamielisesti ajatteleviakin. Samii Litton piirissä teologian ylioppilas Nilla Outakoski epäili Heikinheimon saamenhenkeä ja korosti lestadiolaisuutta saamelaisalueen vahvana uskonsuuntana. Erkki Jomppanen vaati kannatusyhdistyksen sääntöihin takausta saamelaisten vaikutusmahdollisuuksista.

Myös eduskunnan sivistysvaliokunta päätyi kesällä 1949 olemaan puoltamatta kristillisen opiston rahoitusta. Sen mukaan Inariin yritettiin perustaa tavallinen suomalainen kansanopisto saamelaisuuden varjolla, kun opistoon ei kuitenkaan olisi saatavissa tarpeeksi saamelaisia opiskelijoita. Syksyllä eduskunta päätti olla rahoittamatta opistoa. Se katsoi parhaaksi odottaa saamelaiskomitean työn valmistusta.

Outakoski alkoi kehittää ajatusta opistosta niin, että se toimisi ”laajalla humaanisella pohjalla”. Kevättalvella 1950 hän järjesti kokouksen, joka perusti kilpailevan kannatusyhdistyksen *Samii Nuoraiskuvla – Saamien Nuortenopisto*. Perustajajäsenet olivat kaikki saamelaisia pääosin Inarista. Tulevilta oppilailta edellytettiin saamelaisuutta sekä opettajalta muodollisten ehtojen lisäksi hyvää suullista ja tyydyttävää kirjallista saamen kielen taitoa.

Aiempi kannatusyhdistys pahoitteli, että Outakoski oli saanut ryhmän ”ymmärtämättömiä ja uskonnosta vieraantuneita [saamelaisia] – – eksytetyksi vastustamaan kristillisen opiston hanketta”. Lohtuna oli, että ”ei kai sitä Jumalakaan salline”. Kannatuslistoja rovasti Heikinheimon hyväksi koottiin ovelta ovelle. Saamelaisasiain komitea ei ottanut kiistaan kantaa. Erimielisyyksiä soviteltiin jopa maaherra Uuno Hannulan johdolla.

Käänne tapahtui vuoden 1950 lopulla. Samii Litton henkilösuhteet olivat kärjistyneet niin, että Jomppanen ja Nuorgam sanoutuivat irti Outakosken jyrkästä linjasta myös kansanopistoasiassa. Neuvotteluissa alkuperäinen kannatusyhdistys muutti sääntöjään niin, että johtokunnan jäsenistä yhdeksän tuli olla saamelaisia. Opiston nimeksi sovittiin *Samii Kristalaš Nuoraiskuvla – Saamelaisten kristillinen kansanopisto*. Kun kiista oli kiteytynyt siihen, tulisiko rehtoriksi Heikinheimo vai Outakoski, yhdistys kutsui väliaikaiseksi rehtoriksi Tuomo Itkosen.

Tehty sovinto ja Outakosken ohittaminen rehtorivalinnassa syvensivät juopaa Samii Litton sisällä. Opiston rakennustalkoissa kesällä 1953 puuhasivat mukana Jomppanen ja Nuorgam, Outakoski ja Pekka Lukkari eivät. Syksyllä 1953 toimintansa aloittaneesta Saamelaisten kristillisestä kansanopistosta muodostui erityisesti 1950- ja 1960-luvuilla merkittävä opinahjo saamelaisnuorille, joista monet jatkoivat erityisesti opettajankoulutukseen.

kanssa (Aslak ja Inga Aikio). Tekstissä kerrottiin, että Suomessa asui kaksituhatta lappalaista, jotka olivat pienikokoisia, kellertäväihoisia ja viettivät alkeellista elämää. Mieleen jäävä oli kuvauksen lopputoteamus: ”Lappalaiset ovat sukupuuttoon kuoleva kansa.”[61]

Ei ollut ihme, että kirjallinen kulttuuri pysyi saamelaisille vieraana vielä sotienjälkeisenäkin aikana. Osasyynä oli myös lestadiolaisuus, jonka mukaan vain hengellinen kirjallisuus oli hyväksi. Maailmalliset vaikutukset saattoivat kuitenkin sekoittua hengellisiin. Kun kenraali Väinö J. Oinonen tutki Enontekiön porosaamelaisten erään perheen kirjallista harrastusta, hän havaitsi koko kodan kirjastossa vain kaksi kirjaa, Norjassa painetun saamenkielisen *sálbma-* eli virsikirjan ja tukholmalaisen ravaratalon monisatasivuisen, värikuvin somistetun myyntiluettelon.[62]

Topeliuksen kirja kuului pitkään suomalaiseen saamelaiskuvauksen perinteeseen, joka jatkoi elämäänsä myös sotien jälkeen, vaikka uuttakin tietoa oli saatavilla. Sota-aika merkitsi murrosta suomalaisessa Lapin kirjallisuudessa sikäli, että monet klassikot poistuivat näyttämöltä. Arvi Järventaus kuoli vuonna 1939, kunniaprofessoriksi korotettu Samuli Paulaharju ja Oulun poliisimestari E. N. Manninen vuonna 1944.

Sotia edeltäneen ajan matkakuvausten linjaa jatkoi Antti Hämäläinen. Teoksessaan *Tunturien takaa* (1945) hän piirsi läpileikkauksen ”vanhasta Lapista”, joka oli Lapin sodan myötä suureksi osaksi kadonnut, vaikka kirjasta sitä ei pystynyt huomaamaan.[63] Uutta Lappia edusti maantieteilijä Ilmari Hustichin matkakuvaelma *Tuhottu ja tulevaisuuden Lappi* (1946). Hän seuraili vanhojen Lapin kävijöiden jälkiä, mutta Lapin sodan jälkeisen kesän kokemukset ja havainnot olivat vailla eksotiikkaa. Koruttomasti Hustich kuvasi hävitetyn Lapin nousemista tuhkasta, muuttolintujen ihmetystä vanhoilla pesintäsijoillaan ja saamelaisten paluuta miinoitettujen maiden läpi kotiin.[64]

Vanha Lapin romantiikka muutti muotoaan matkailun alalla. Petsamon sijasta matkailijoille avautui kaksi uutta kiinnostuksen kohdetta saamelaisalueella sota-aikana rakennettujen teiden ansiosta. Käsivarsi ja sen päätepisteenä Kilpisjärvi alkoivat kehittyä matkailun houkuttajina, kuten Länsi-Lappi muutenkin. Jäämeren tie suuntautui nyt Kaarasjoelle ja Tenolle, jonne Helsingistä saattoi matkustaa kahdessa vuorokaudessa, joskin Inarin ja Utsjoen kuntiin tarvittiin matkustuslupa vielä pari vuotta sodan jälkeen.[65]

Sotien jälkeen tuotettiin paljon Lappia koskevia lyhytdokumentteja, kuten *Pohjolan palkisilla* (1947), *Lomapäiviä Tenolla* (1948) ja *Kolmen valtakunnan Lappia* (1949). Ne palvelivat

senvuoksi hän muuttelee alinomaa.
Kesällä lappalaisen porot käyvät laitumella öisin, jolloin helle ja sääsket niitä vähemmän vaivaavat. Aamuisin koirat ajavat porot varvuista tehtyyn aitaukseen, ja siinä lypsetään naarasporot eli vaatimet. Mutta tämä ei käy hyvällä päimsä; ne on otettava kiinni suopungilla (heittopaulalla), joka nakataan niiden sarviin, ja sidottava puihin.

Illalla ne taas ajetaan laitumelle yöksi. Silloin pitää koirien ja paimenten olla niitä vartioimassa, sillä susi seuraa porolaumojen jälkiä ja väijyy pensastossa.
Jos lappalaisella ei olisi poroa, ei hän voisi erämaassaan elää. Poronnahasta hän tekee melkein kaikki vaatteensa. Poronmaito, poronjuusto, poronliha ovat hänen ruokansa. Tahtoessaan ostaa jauhoja hän myy porojansa Norjaan tai ajaa niitä Ouluun. Siellä seisoo sadottain

Saamelaislapsetkin lukivat Z. Topeliuksen Maammekirjaa vielä 1950-luvulla. Sen lappalaiskuvaus oli yli sadan vuoden takaa. Porokyydit olivat ehtineet vaihtua linja-automatkoiksi koulupaikoille.

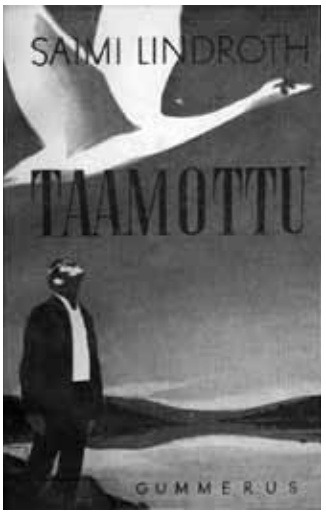

Utsjoen terveydenhoitaja Saimi Lindroth kirjoitti tositapahtumiin perustuvan romaanin Utsjoen maisemista.

Saamelaisten pyhiä paikkoja ja perinnettä tutkivat v. 1953 professori Erkki Itkonen (vas.) ja kansanrunouden tutkija Jouko Hautala. Oppaana toimi Johan Nuorgam. TLK.

T. I. Itkosen Suomen lappalaiset I–II oli valtava, lähes 40 vuoden tutkimustyölle ja kokemukselle rakentuva tietoteos.

myös matkailun tarpeita. Saamelaisista kertovat osiot tai filmit rakentuivat uusista havainnoista, perinteisistä lappalaiskuvista sekä jo käytetyistä otoksista. Tunnetuimpia dokumentaristeja olivat Aimo Jäderholm ja Holger Harrivirta. Selostustekstien tekijöistä erottui asiantuntevalla äänellään Usko Kemppi, laulujen tekijänäkin tunnettu Lapin kävijä. Valentin Vaalan kokoillan elokuva *Maaret, tunturien tyttö* (1947) kuvattiin pääosin Kilpisjärvellä.[66]

Kirjallisuuden alalla johtavaksi saamelaiskuvaajaksi nousi Yrjö Kokko niin ikään Länsi-Lapista. Teoksen *Neljän tuulen tiellä* (1947) johtoteema hahmottui, kun Muonion eläinlääkärinä toimiva Kokko tutustui Anni Labbaan, porokylän johtajaan. Hänestä sai paljon vaikutteita teoksen Ahku, viisas ja harkitseva lapinnainen. Hänen rengeikseen on romaanissa merkitty Skuolfi ja Falli, joiden esikuvat olivat porosaamelaiset vaikuttajat ”Nilppa” Tornensis ja Aslak Juuso.

Teoksen päähenkilöksi kirjailija kehitteli Jounin, jolla oli lantalainen isä ja saamelainen äiti. Saamelaista kansanperinnettä käyttävä Kokko teki pojasta *vaihdokkaan*, joka sekaannuksen vuoksi päätyi porosaamelaisten Tavgien perheeseen. Jounissa oli muistumia Kokon tuttavasta, Piera Maggasta, vaikka olikin pääosin keksitty hahmo. Puoliksi lantalaisen saamelaispojan kehityksen kuvaus sopi karjalaissyntyisen kirjailijan päämääriin.[67] Paitsi, että se noudatteli vanhojen saamelaiskuvausten kaavaa J. A. Friisin *Lailasta* alkaen[68], se antoi mahdollisuuden kuvata kahden kulttuurin rajapintaa.

Neljän tuulen tiellä on jopa kansatieteellisiä sävyjä saava kuvaus kahden kulttuurin kohtaamisesta. Romanttisesti teos korostaa kahta arvoiltaan vastakkaista kulttuurimuotoa: perinteistä, luontoon sopeutunutta elämänmuotoa sekä lantalaisten virkamiesten ja uudisasukkaiden maailmaa, jolle antavat leimansa rahatalouden arvot. Jälkimmäinen kuvataan viekoittelevana vaihtoehtona, jonka omaksuminen tietää niin porojen kuin elämänmuodonkin tuhoutumista. Viisas Ahku pystyy näkemään uhkaavan vaaran, esimerkiksi maantien kohtalokkaan merkityksen rauhattomuuden ja moraalittoman elämäntavan tuojana.

Päähenkilö Jouni kasvaa porosaamelaiseen kulttuuriin, mutta sodan myötä joutuu tutustumaan myös suomalaisten kulttuuriin. Lantalaisasussa hän tuntee kulkevansa väärissä vaatteissa, mutta puettuaan lapinpuvun päälleen hän tuntee nekin oudoiksi. Hän kamppailee lannanmaan houkutuksia vastaan, johon kuuluu helpompi elämäntapa, isän perintö ja suomalaisen tädin tarjoama raha-apukin. Jouni pelkää kuitenkin, että ”ahdistava levottomuus, joka oli kaikissa etelän ihmisissä”, tarttuu häneenkin. Hän valitsee äitinsä perinnön.[69]

Vuosi 1947 oli antoisa suomalaisten saamelaiskuvan kehityksen kannalta. Eino Mäkisen ja Erik Blombergin ohjaama filmi *Porojen parissa* merkitsi suomalaisen dokumenttielokuvan täysosumaa. Tuleva elokuvaohjaaja Blomberg kehitteli Inarin Hammastunturissa tapahtuvan poroerotuksen kuvaukseen jopa jännittävän, dramaattisen kaaren.[70] Tutkimuksellisesti tärkeä oli Karl Nickulin englanninkielinen julkaisu *The Skolt Lapp Communivty Suenjelsijd during the year 1938*, joka kirjasi suonikyläläisten vesi- ja maaoikeudet rajoineen ja perhekuvauksineen sotia edeltäneeltä ajalta. Kielivalinnan takia teos jäi suurelta yleisöltä tuntemattomaksi.[71]

Sen sijaan T.I. Itkosen voi nähdä lyöneen itsensä läpi jopa suuren yleisön keskuudessa suurteoksellaan *Suomen lappalaiset I–II*. Kyseessä oli 1 180-sivuinen jättiläinen, joka perustui vuosikymmenten työlle sekä kentällä että arkistoissa. Sitä on nimitetty laajimmaksi yhden miehen yhdestä kansasta laatimaksi monografiaksi.[72]

Teoksen pohjana oli nelisenkymmentä kirjoitelmaa eri aiheista, useat niistä laajoja. Viiden koltanmatkan lisäksi Itkonen teki lyhyet matkat Tenolle ja Enontekiölle, jossa hän oli vieraillut jo 1910-luvulla. Teosta kootessaan Itkonen löysi haastateltavia yllättävilläkin tavoilla. Kun syksyllä 1944 lähes kaikki Inarin ja Utsjoen saamelaiset tuotiin evakkoon keskiselle Pohjanmaalle Ylivieskaan ja Alavieskaan, Itkonen käytti tilaisuuden hyväkseen. Hän lähti kokoamaan arvokasta kenttäaineistoa saamelaisista – Pohjanmaalta![73]

Arvioinnissaan Itkosen kirjasta Karl Nickul totesi: ”Tieteellisten seurojen julkaisusarjoissa hajallaan olevat, rajoitettuja kysymyksiä käsittelevät tutkielmat jäävät suurelta yleisöltä huomaamatta ja matkakertomukset sekä niiden kaltainen kevyempi kirjallisuus kertoo tavallisesti lappalaisista niin suppeasta näkökulmasta, ettei kuvaus tee oikeutta tälle kansanheimolle.” Siksi yleistajuisen teoksen julkaiseminen oli tärkeää saamelaistiedon kannalta.[74]

Nickulin mielestä yleiskuvauksen laatiminen oli mahdollista vain Itkoselle, joka oli ollut saamelaisten kanssa tekemisissä lapsuudesta saakka. Hänen etunaan oli myös saamen kielen taito, joka tarjosi edellytykset saamelaisten ajatusmaailman ymmärtämiselle. Se näkyi esimerkiksi 19 sivun pituisessa listassa poronnimityksistä. Pitkällä tutkijanurallaan Itkonen oli koonnut valtavan aineiston, joka ”täsmällisesti ryhmiteltynä ja mielenkiintoisesti esitettynä on nyt jokamiehen vaivattomasti käytettävissä”.

Suomen lappalaiset I–II oli kansatieteellisen tutkimuksen aarrearkku. Se sisälsi suunnattoman määrän saamelaisia koskevaa tietoa vanhoista arkeologisista löydöistä veneen

Antti Hämäläinen julkaisi kuvakirjan Tenolta 1948. Kansikuvassa Hilmar Holmberg perheensä kanssa.

Erik Blombergin Valkoinen peura (1952) oli lapinromanttisesti latautunut ja tehokkaasti rakennettu elokuva Piritan (Mirjami Kuosmanen) villistä salaisuudesta. SEA.

kaarinauloihin ja tenolaisista verkoista hiirensatimiin ja kärpän*luskuihin*. Tutkija kirjasi yksityiskohtaiset selostukset suvuista, nimistöistä, puumerkeistä, poron korvamerkeistä ja saamenkielisistä nimityksistä. Samalla se oli yleisteos Suomen saamelaisten historiasta, aineellisesta kulttuurista sekä ”mytologiasta ja taikauskosta”.[75]

Asiantuntijoiden laatimaa kirjallisuutta saamelaisalueelta ilmestyi muutenkin jonkin verran, joskin tiedon syvällisyydessä osa rinnastui matkakirjallisuuteen. Sotavuosina Lappiin ihastunut kenraali Väinö J. Oinonen tutustui saamelaisiin Kokon tavoin. Teos *Kolmen valtakunnan Kota-Lappia* (1947) oli

sekoitus asianmukaista kerrontaa paikallisista ihmisistä, ulkopuolisen havaintoja elämänmuodosta ja kulttuurin muutoksesta sekä lapsenomaisen uteliasta kiinnostusta saamelaisten ”pimeään puoleen”, noituuteen ja uskomuksiin.[76]

Toinen johtava asiantuntija oli Antti Hämäläinen, joka oli liikkunut saamelaisten parissa jo ennen sotia kansakouluntarkastajana ja matkakirjailijana. Hänen viimeiseksi kirjakseen jäi vuonna 1949 julkaistu kuvateos *Teno – Suomen kaunein joki*, jossa hän sanoin ja kuvin toi lukijoiden eteen muuttumassa olevan saamelaisalueen. Lapinpukujen tilalla näkyi lannanvaatteita, lapinpiisien eli -takkojen tilalla siisteyttä hohtavia standarditalojen keittiöitä.[77]

Suomalainen Lapin romantiikka uusiutui 1940- ja 1950-luvuilla niin kirjallisuudessa kuin elokuvataiteessakin. Edvin Laineen ja Topi Leistelän kuvitteellinen *Tapahtui kaukana* (1950) kertoi malmintutkijoiden matkasta pohjolaan. Saamelaisilla oli elokuvassa hupsun naurattajan rooli. Erik Blombergin ja Jack Witikan *Aila – Pohjolan tytär* samana vuonna kuvasi lappalaisnaisen (Mirjami Kuosmanen) ”arktista raivoa”, kun hän pyrki kostamaan isänsä surmanneelle lantalaiselle (Tapio Rautavaara) eli omalle poikaystävälleen. Kansainvälisille markkinoille pyrkivä elokuva korosti erämaan omia lakeja.

Blombergin kansainväliseksi läpimurroksi osoittautui *Valkoinen peura* (1952). Vaikka se oli sijoitettu saamelaisympäristöön, sillä ei ollut juurikaan tekemistä saamelaisten perinteiden kanssa. Sen sijaan elokuva oli hypnoottinen kuvan, musiikin ja näyttelijätyön (Kuosmanen) yhdistelmä. Lappalaisvaimo Pirita hakeutuu lappalaisen noidan luo, jonka tekemää lemmenjuomaa kukaan mies ei voi vastustaa. Täydenkuun aikana Pirita muuttuu valkoiseksi peuraksi, joka tuhoaa jokaisen häntä haluavan miehen. Lopulta aviomies surmaa peuran, joka kuollessaan saa taas Piritan hahmon.

Saadakseen asianmukaista paikallisväriä Blomberg luki runsaasti saamelaisia koskevaa kirjallisuutta. Hän käytti muun muassa Itkosen *Suomen lappalaisia* suunnitellessaan elokuvan hääkohtausta, jossa hän kuitenkin yhdisteli eri saamelaisryhmien perinteitä taiteellisen näkemyksensä mukaisesti. Saamelaisuus sai hänen tulkinnassaan salaperäisen ja jopa seksuaalisen sävyn. Kuosmasen näyttelemän Piritan hahmossa oli vahvan naisen voimaa ja itsenäisyyttä, joka asettuu lopulta ristiriitaan yhteisön kanssa. Ajan taiteelle oli tyypillistä, että vahvojen naishahmojen kohtalona oli tuhoutua.[78]

Tietynlaisena kirjallisena rinnakkaisteoksena *Valkoiselle peuralle* voi pitää juuri samana vuonna ilmestynyttä romaania, Annikki Kariniemen *Poro-Kristiinaa*. Niillä ei ilmeisesti ollut tekemistä keskenään, vaan samanaikaisuus oli sattumaa. Kariniemen asiantuntemus Lapin asioissa oli eri luokkaa kuin etelästä tulleilla elokuvantekijöillä, sillä hän oli itse Lapista kotoisin ja kaukaisessa sukuhaarassa oli saamelaista vertakin.

Poro-Kristiina sisälsi toisaalta perinteiselle Lapin romantiikalle ominaisia mytologian ja mystiikan teemoja, mutta kerrontatavaltaan se viittasi uuteen realistiseen ja psykologiseen virtaukseen. Romaani käsitteli naisen asemaa perinteisessä yhteisössä – naisen, jonka yli elämä ”tolvaa raskaalla rautapohja-ahkiolla”. Päähenkilö on vahvaluonteinen, omaan suuntaansa kulkeva nainen, joka itsenäisen luonteensa takia joutuu ristiriitaan muiden ihmisten kanssa. Hän ei halua taipua miesten käsityksiin naisen asemasta.

Kristiinan itsenäisyyden vertauskuvana Kariniemi käytti noituutta, jota *Valkoisen peuran* tapaan oli käytetty salaperäisen Lapin vertauskuvana myös aiemmassa Lapin kirjallisuudessa. Kuten Piritalle, myös Kariniemen romaanin naiselle / noidalle käy huonosti. Monista muista Lapin kirjailijoista Kariniemi eroaa siinä, että hänen tulkinnassaan Kristiinan teot ja kohtalo määräytyvät hänen suhteestaan omaan yhteisöönsä, eivät jostakin salaperäisestä luonnonlaista tai Lapin kirouksesta.

Noituus on romaanissa samalla tavoin yhteisön tuomitsema asia kuin naisen itsenäisyyskin. Molemmat vieraannuttavat Kristiinan omasta yhteisöstään. Kristiina kantaa koko elämänsä vahvaa syyllisyydentunnetta. Epäselväksi jää, johtuuko se noituudesta vai hänen itsenäisyydestään. Hän tuntee aiheuttaneensa vääryyttä läheisilleen ja pelkää kostoa, joka toteutuu erakoitumisen tuottamana yksinäisyytenä.[79]

Saamelaispolitiikka 1945–1952

Saamelaispolitiikan alkuvaiheet

Saamelaispolitiikka Suomessa oli toiseen maailmansotaan saakka hoidettu pitkälti suomalaisten kesken, lukuun ottamatta yksittäisiä saamelaistahoilta lähteneitä aloitteita. Tilanne oli toinen kuin Norjassa ja Ruotsissa, joissa saamelaiset olivat perustaneet niin järjestöjä kuin tiedotusvälineitäkin 1900-luvun vaihteesta saakka. Huhtikuussa 1945 Suomenkin tilanteeseen tuli muutos, kun evakkomatkalla olevat saamelaiset perustivat Samii Litto (Saamelaisten yhdistys) -seuran. Se oli ensimmäinen saamelaisten oman aktiivisuuden pohjalta syntynyt järjestö.[1]

Samii Litton toiminnanjohtaja Johan Nuorgam 1950-luvun vaihteessa. Taustaseinällä saamelaisten käsityömerkiksi kaavailtu "Sami kalvu" -tunnus.
Valok. Matti Poutvaara. TLK.

Saamelaisten poliittinen aktiivisuus pääsi kanavoitumaan Samii Litton kautta, jonka toiminta oli hyvin vilkasta koko jälleenrakennusajan. Tätä aktiivisuutta kuvasi saamelaislähetystön vierailu Helsinkiin vuonna 1947. Se vaati saamelaisten asioiden huomioon ottamista jälleenrakentamisajan ongelmienkin keskellä. Keskustelu erityisen saamelaisasiain toimiston perustamisesta valtionhallintoon ja erillisen saamelaisalueen perustamisesta kiihtyi. Tuloksena oli saamelaisasioita pohtivan komitean perustaminen tekemään radikaalejakin ehdotuksia saamelaisten asioiden parantamiseksi.

Saamelaisten etnopoliittista heräämistä Suomessa voi pitää tietynlaisena vastaliikkeenä sille kehitykselle, jota on nimitetty saamelaisten suomalaistumiseksi.[2] *Yhteiskunnallisten rakenteiden muutos ja esimerkiksi koululaitoksen rooli olivat omiaan integroimaan saamelaisia suomalaiseen kulttuuriin, mutta samoilla ilmiöillä oli kääntöpuolensa. Vilkastunut yhteiskunnallinen osallistuminen ja koulutus antoivat saamelaisille uudenlaisia keinoja turvata kielensä ja kulttuurinsa suomalaisen kulttuurin sisällä.*

SAAMENKANSAN EDUT JÄLLEENRAKENNUKSEN AIKANA

Saamelaisten omaehtoisen järjestötoiminnan alku oli kuvaava. Evakkomatkallaan keskiselle Pohjanmaalla saamelaiset kokoontuivat ensimmäistä kertaa laajamittaisesti yhteen ja huomasivat yhteistoiminnan tarpeellisuuden. Yhtenäistä ”saamenkansaa” ei siihen saakka ollut historiassa ollut. Inarilaiset, utsjokelaiset ja länsipuolen porosaamelaiset olivat eläneet suhteellisen eristyneinä toisistaan.

Keski-Pohjanmaalla, vieraskielisten ja -tapaisten suomalaisten keskuudessa, saamelaiset huomasivat olevansa ”samaa kansaa” samantyyppisine pukuineen, ajatuksineen, vieläpä kielineenkin. Saamelaisten keskinäinen yhteisyyden tunne kasvoi. Kodin menetys, turvattomuuden tunne ja yleensä vieraat olot loivat uuden sosiaalisen kentän, joka edisti yhteistunnon voimistumista ja johti keväällä 1945 konkreettiseen keskinäiseen järjestäytymiseen.[3] Seuran julkilausumat korostivat, että sota oli tuhonnut asumukset, karja oli hävitetty, porokarjat pienentyneet tai, kuten koltilla, menetetty kokonaan. Puheenjohtajaksi valittu Nilla Outakoski antoi julkilausuman:

> Kokous katsoi, että saamelaiset olivat hoitaneet sodassa velvollisuutensa Suomea kohtaan samoin kuin muut suomalaiset ja joutuneet kärsimään vähintään yhtä paljon. Siksi saamelaiset olisi myös saatava suomalaisten kanssa samanarvoisiksi. Se edellyttää, että saamen kieli ja kulttuuri saavat sitä arvostusta, mikä sille kuuluu – ei armosta, vaan koska saamelaiset ovat sen ansainneet.[4]

Outakosken tavoin Samii Litto käytti asiapapereissaan johdonmukaisesti nimitystä *saamelainen* vanhan termin *lappalainen* asemasta. Saamelaiset halusivat käyttää omakielistä sanaa tullessaan valtaväestön julkisuuteen, jopa vastoin kielitoimiston kantaa. Lapin Sivistysseura seurasi esimerkkiä etupäässä sihteerinsä Karl Nickulin omaksuman asenteen perusteella. Jo syksystä 1946 lähtien – aluksi tosin epäsäännöllisesti – hän käytti saamelaiset tai ”saamit” -sanaa. Hänen kauttaan se siirtyi Lapin Sivistysseuran asiakirjoihin ja esimerkiksi *Lapin Kansan* uutisointiin.[5]

Samii Litton ytimen muodosti alkuvuosina kaksi tahoa, Antti Outakosken perhe ja Johan Nuorgam. Molemmat toimivat Oulussa, vaikka varsinainen keskus oli Inari, jossa saamelaistoiminta oli hyvin vilkasta. Siellä järjestettiin

Johan Nuorgam (oik.) ja Pekka Lukkari E. Luukan seurassa. Nuorgam oli Lapin Sivistysseuran ”kasvatti” ja kehittynyt taitavaksi saamelaisasioiden hoitajaksi. Lukkari oli käynyt Kajaanin seminaarin ja teki elämäntyönsä opettajana ja rehtorina Inarin kirkonkylässä. Samii Litton jälkeenkin hän osallistui saamelaispolitiikkaan puolen vuosisadan ajan. OMA.

Erkki Jomppanen toimi niin poroisäntänä, Samii Litton johtohahmona, liikemiehenä kuin kunnallispoliitikkonakin. Hän oli 1950- ja 1960-luvuilla Inarin kunnassa pitkäaikainen valtuuston puheenjohtaja ja sai myöhemmin kunnallisneuvoksen arvon. Siida.

Aimo Nilla Outakoski oli Samii Litton perustajajäsen isänsä Antin tavoin. Hän oli yhdistyksessä radikaalin linjan edustaja, joka joutui usein vastakkain niin Lapin Sivistysseuran kuin suomalaisten päättäjienkin kanssa. Ylioppilaskuva 1938. MAOK.

porokilpailuja, valistus- ja huvittelutilaisuuksia sekä saamelaisjuhlia. Pienen kansan heräävässä toiminnassa yksittäisten johtohahmojen merkitys oli erittäin suuri. Siksi heihin kannattaa kiinnittää huomiota, koska heidän kauttaan rakentui seuran toiminta ja julkisuus.

Isä Antti ja poika Nilla Outakoski vuorottelivat yhdistyksen puheenjohtajina 1940-luvun lopulla.[6] Nilla Outakoski, nuori teologian opiskelija, oli aktiivisempi toimija julkisuudessa. Hänen persoonaansa kuvaa, että Kevan veljesten lisäksi hän oli ainoa saamelainen upseeri toisessa maailmansodassa. Erityisesti Nilla Outakosken voi katsoa edustaneen saamelaisliikkeen radikaalia siipeä, jolla oli alusta saakka taisteluasenne Lapin Sivistysseuraan. Hän oli täynnä ideoita ja osasi käyttää julkisuutta hyväkseen, mutta hänen vahvat mielipiteensä aiheuttivat epäluuloja niin suomalaisten kuin saamelaistenkin keskuudessa.

Toinen johtohahmo, Johan Nuorgam, oli tavallaan Lapin Sivistysseuran ”opetuslapsi”. Hän oli ollut 1930-luvulla vuosikausia Helsingissä kielimestarina suomalaisilla tutkijoilla, jotka olivat Sivistysseuran keulamiehiä. Nuorgam sai Helsingissä kokemusta organisaatiotoiminnasta ja suhdetoiminnasta. Lapin sodan jälkeen hän jäi töihin Ouluun, jossa hän toimi vuosikaudet Oulunsuun kansakoulun talonmiehenä ennen siirtymistään Inariin 1950-luvun vaihteessa. Nuorgam edusti sovittelevaa kantaa ja pitkän linjan käytännön työtä.

Outakoski hätkähdytti sivistysseuralaisia heti Samii Litton perustamiskokouksen yhteydessä antamillaan lausunnoilla. Lapin Sivistysseuran sihteeri Nickul, joka oli kokouksessa mukana ”yksityisestä aloitteesta ja kutsumattomana”, piti saamelaisten omaa aktivoitumista ilahduttavana, mutta hän moitti Outakosken asennetta epälojaaliksi: ”S(ivistyss)euran aikaansaannokset oli yhdistyksen puolelta leimattu mitättömiksi, jota vastoin Ruotsissa suoritetusta työstä lappalaisten hyväksi oli annettu harhauttavia ja liioiteltuja tietoja”, Nickul raportoi seuralle.[7]

Samii Litto pyrki turvaamaan saamelaisten etuja jälleenrakentamisen paineissa. Lista seuran ehdotuksista eri tahoille oli vaikuttava. Se oli huolissaan saamelaisista sotaorvoista, tuontiluvista, kanttorin koulutuksen apurahoista, yksittäisistä erämaapuhelimista, valtion toimenpiteistä Tenojoen rantatörmien tukemiseksi, hirvien kaatoajan pidentämisestä, saukkokantojen rajoittamisesta, urheiluharrastusten kehittämisestä saamelaisalueella sekä venemoottorien hankinnasta.[8]

Yhdistys kiinnitti suurta huomiota liikenneolojen järjestämiseen ja vaati tieverkoston tiheämpää rakentamista. Samoin se painotti kaupankäynnin saamelaistamista: ”Koska suuret osuusliikkeet, kuten Petsamon Osuuskauppa Taka-Lappi ym.

Postiauto on saapunut Karigasniemeen.
Valok. Antti Hämäläinen 1948. MV.

ovat alkaneet tuntea lisääntyvää mielenkiintoa saamelaisalueita kohtaan ja koska näiden liikkeiden päätoimipaikat ja niin ollen myöskin voiton käyttömahdollisuudet ovat etelämpänä, on herännyt kysymys saamien itsensä johtamasta kaupallisesta yhtymästä."[9] 1940-luvun lopulla saatiin aikaan saamelaisten hallinnoima osakeyhtiö *Saamen Tuote*, jota johti Samii Litton aktiivi J.E. Jomppanen.

Huomattavaa on, kuinka suurta huomiota Samii Litto antoi kotiteollisuuden ja sen markkinoinnin kehittämiselle "saamien omalta pohjalta". Se totesi: "Koska tulevaisuus tuo suuret määrät turisteja nimenomaan saamelaisalueelle – – on neuvoteltu saamelaisliikemiesten kanssa hyödyn saamiseksi saamelaisille itselleen." Ensimmäisiä suuria hankkeita oli saamelaisten kotiteollisuusnäyttely Helsinkiin syksyllä 1946. Samassa yhteydessä lähti neljän hengen yhtye kiertueelle pitkin Suomea ja Ruotsiin "esittäen joiguja y.m. ohjelmaa".[10]

Kun yhdistys osallistui Norjan, Ruotsin ja Suomen saamelaistöiden näyttelyyn Lillehammerissa heinä-elokuussa 1950, se vaati tarkkaa valvontaa aitoudesta, ettei "humpuukitavaraa" pääsisi mukaan: "Lapin esineiden valmistuksessa on esiintynyt paljon mielikuvituksellisesti valmistettuja esineitä, joilla ei ole mitään kulttuuriarvoa. Rovaniemellä ja osaksi täälläkin valmistetaan esineitä, joilla ei ole mitään tekemistä varsinaisen Lapin kotiteollisuuden kanssa."[11]

Nuorgamin tultua toiminnanjohtajaksi Samii Litto aloitti huomattavan hankkeen: se kehitteli oman laatumerkin saamelaisille kotiteollisuustuotteille. Samoin se "päätti ryhtyä elvyttämään saamelaisten kotiteollisuutta kurssien muodossa".[12] Patentti- ja rekisterihallitus hylkäsi kuitenkin hakemuksen laatumerkille, koska yhdistyksen toiminta ei voinut käsittää elinkeinon ja muun ansiotoiminnan harjoittamista. Kotiteollisuuskursseihin taas ei saatu varoja.[13]

Yhdistyksellä oli yllättävän vahva vaikutus esimerkiksi valtakunnallisen Kotiteollisuusliiton näkemyksiin. Tämä otti tarkasti vaarin yhdistyksen vaatimukset, vaikka tietous oli hankittava miltei perusteista alkaen: "– – pyrimme saamelaistöiden näyttelyyn saamaan aitoja saamelaisaiheita niin, että esim. pääsiäistiput eivät tule kysymykseen. Sisarenne mies

SAAMELAISET KUNTAPOLITIIKASSA

Utsjoen kunnanhallinnon toimijoina olivat sotiin saakka olleet pääasiassa saamelaiset ja kokouskielenä oli saame. Sotien jälkeen saamelaiset säilyivät enemmistönä niin kunnanvaltuustossa kuin -hallituksessakin, vaikka suomalaisten määrä lisääntyi muun muassa petsamolaisten kalastajien asuttamisen myötä. Tämä oli osasyy siihen, että kunnanvaltuuston kokouskieli muuttui 1950-luvun alussa suomeksi, vaikka enemmistö oli saamelaisia. Päinvastainen tapaus oli Sodankylä, jossa ensimmäinen saamelainen valittiin kunnanhallitukseen vasta vuonna 1953.

Inarin kunnassa saamelaiset olivat olleet enemmistönä kunnallislautakunnassa 1920-luvulle saakka, jolloin kunnan painopisteen siirtyminen Ivalon suuntaan alkoi muuttaa myös edustajien suhdetta. Kunnan esimiehenä toimi kuitenkin sotienjälkeiseen aikaan saakka inarinsaamelainen Antti Aikio, joka muutti nimensä Avaskariksi. Uuden kunnallislain myötä (1949) perustettavaksi tullutta kunnanjohtajan virkaa hän ei hakenut, mutta toimi kunnanvaltuuston puheenjohtajana vuosina 1953–1956.

Inarissa edustajien määrä kunnanvaltuustossa vastasi suurin piirtein saamelaisten osuutta kunnan väkimäärästä eli neljännestä. Saamelaisia ehdokkaita vaaleissa oli suomalaisiin verrattuina suhteellisen vähän, mutta saamelaiset näyttävät äänestäneen tunnollisemmin omiaan, koska valituista saamelaisten prosentuaalinen osuus oli paljon suurempi kuin suomalaisten. Vuonna 1945 valtuustoon valittiin tosin vain kaksi saamelaista, mikä teki 13,3 prosenttia edustajista. Sen sijaan vuonna 1947 valitut neljä saamelaista edustajaa muodostivat runsaan neljänneksen (26,6 prosenttia) valtuustosta. Myös vuonna 1950 valtuustossa oli neljä saamelaista edustajaa.

Vuoden 1953 vaaleissa ehdolla olevista saamelaisehdokkaista valittiin puolet, ja peräti kuusi saamelaisvaltuutettua nousi 21 henkeä käsittävään valtuustoon, mikä teki 28,6 prosenttia valtuustosta. Menesjärveläisestä Johan Erkki Jomppasesta tuli Avaskarin ohella menestynein saamelainen kunnallispoliitikko Inarissa. Hän aloitti pitkän rupeaman kunnanvaltuuston puheenjohtajana vuonna 1957. Erikoinen tilanne nähtiin vuonna 1959, kun valtuustokauden puheenjohtajaksi valittiin tunturisaamelainen Erkki Jomppanen (kokoomus) ja varapuheenjohtajaksi koltta Timo Titola (skdl).

varmaan tietää, ovatko tontut ja peikot alkuperäisiä saamelaisaiheita."[14] Huomiota kiinnittää, kuinka luontevasti liitto omaksui saamelainen-sanan käytön.

KILPAILEVAT JÄRJESTÖT

Lapin Sivistysseuran suhde Samii Littoon muotoutui alkuvuosina epäluuloiseksi. Kyse oli erityisesti henkilösuhteista. Vanhat lapinystävät eivät tulleen lainkaan toimeen Nilla Outakosken kanssa, johon seuran jäsenistä esimerkiksi professori Erkki Itkosen välit tulehtuivat nopeasti. Niinpä hallitus päätti kokouksessaan vuonna 1946 tehdä yhteistyötä uuden seuran kanssa, mutta "määräten asenteensa tapauskohtaisesti".[15]

Sihteeri Nickul suhtautui Outakoskeen kollegoitaan sovittelevammin. Monien tapaamisten aikana välit tuntuivat usein paranevan, kunnes ristiriidat taas yllättivät. Outakoski näyttää pitäneen suomalaisia liian isällisinä yhteistyössä niin, että he eivät luottaneet saamelaisten kykyyn määrätä omista asioistaan. Hänen mukaansa saamelaisasioita pystyivät kunnolla ymmärtämään vain saamelaiset itse. Samoin hän arvioi suomalaisia liian sovinnollisiksi suhteessa valtioon, jolta hänen mielestään täytyi vaatia suuria myönnytyksiä saamelaisten oikeuksien parantamiseksi.[16]

Nickulia taas ärsytti Outakosken tapa sekä mitätöidä että ymmärtää väärin Lapin Sivistysseuran tarkoitusperiä. Nickul motkotti Outakosken toimintatavoista, tämä kun oli sanonut uskovansa propagandaan: "– – tuntuupa siltä, että pikku valheet eivät ole vaarallisia, jos tarkoitus on hyvä. Sodan rappeuttavaa vaikutusta varmaan!" Nickul tuskitteli vastustajansa luonnetta: "Miksi miehen, joka on lahjakas ja idearikas, täytyy olla noin epäsosiaalinen?"[17] Yhdistysten näkemyseroista Nickul kirjoitti Matti Sverloffille:

> Meillä on vähän erilainen asenne kuin Samii Littolla. Me emme tahdo nostattaa kiihkokansallista lappalaista henkeä, vaan sovittaa suomalaiset ja lappalaiset huolehtimalla siitä, etteivät lappalaiset joudu liikoja tinkimään oikeuksistaan. Minusta kiihkokansallisuus on suorastaan pahasta ja se veisi lappalaiset turmioon. Se nostattaisi vastustuksen suomalaisten joukossa ja lappalaiset jäisivät alakynteen. Päinvastoin täytyy vedota suomalaisten parhaisiin tunteisiin ja sovittaa vastakohtaisuuksia.[18]

Nickulin näkemyksen mukaan Outakosken edustama Samii Litto ajoi siis kiihkokansallista suuntausta. Nickul hakeutui mieluummin epäviralliseen yhteistyöhön Samii Litton

sovinnollisemman haaran kanssa. Tätä edustivat esimerkiksi Johan Nuorgam, Pekka Lukkari ja Erkki Jomppanen. Myös Samii Litton sisällä vaaka kallistui sovinnollisemmalle puolelle vuonna 1949, kun Johan Nuorgam valittiin yhdistyksen toiminnanjohtajaksi ja hän muutti Inariin.

Outakosken edustaman ”kiihkokansallisuuden” luonteesta on vaikea muodostaa luotettavaa kuvaa, koska hänen omia kannanottojaan ja kirjeenvaihtoa on säilynyt vain vähän. Hän ei myöskään missään vaiheessa esittänyt selkeää ohjelmaa edes Samii Litton nimissä. Niinpä hänen näkemyksiään on hahmoteltava lehdistössä käytyjen keskustelujen ja usein hänen vastustajiensakin kannanottojen perusteella. Samii Litton arkisto antaa viitteitä siitä, että Outakoskella oli toiminnassaan hyvinkin edistyksellisiä ja johdonmukaisia suunnitelmia, joiden kehittely oli kuitenkin lyhytjänteistä ja päättyi usein henkilöriitoihin.

Alusta lähtien Samii Littolla oli tietoinen strategia mediapolitiikaksi – tai oikeastaan useita strategioita, jotka tähtäsivät niin tehokkaaseen tiedotukseen yhdistyksen piirissä kuin saamenkielisen radio- ja lehtitoiminnankin kehittämiseen. Outakoski ymmärsi ulkoisen tiedottamisen päälle niin, että hän vaikutti vahvasti koko 1940-luvun lopun tiedottamisen kenttään sekä julkisesti että kulissien takana. Saamelaisten asia oli lehdissä hyvin esillä, mutta julkisuudessa olo aiheutti myös väärinkäsityksiä.[19]

Radikaali uutuus oli saamenkielisen radiotoiminnan aloittaminen, pienessä mitassa tosin. Oulun radioaseman kautta saatiin lähetetyksi uutislähetys saameksi kerran viikossa. Nuorgamin lisäksi radiotoiminnan aloittajina oli koko Outakoskien perhe, josta Nillan sisar Magga Pohjanraito oli radion aktiivinen toimittaja yhdessä Nuorgamin kanssa. Aloittajilla oli selvä käsitys radion merkityksestä, sillä suunnitelmissa oli lastentunteja, kulttuuri- ja musiikkilähetyksiä sekä tiedotuksia ajankohtaisista asioista, koska puhelinverkko oli vielä puutteellinen. Suunnitelmat toteutuivat vasta vuosikymmeniä myöhemmin.[20]

Sanomalehtipolitiikassaan Samii Litto joutui vastakkain Lapin Sivistysseuran kanssa. Outakosket pitivät *Sabmelaš*-lehteä konservatiivisena ja kirjoitustavaltaan epäonnistuneena. Siksi he perustivat yhdistyksen nimissä oman lehden. Se kulki työnimillä ”Samii Oddasak” (Saamelaisten uutiset) ja ”Saamii Aviisa” (Saamelaisten Lehti) eri hakemuksissa, joita laadittiin – ei suinkaan apurahaa, vaan – paperinsaantia varten. Sotienjälkeisinä vuosina uusi lehti tarvitsi Elinkeinotoiminnan Säännöstelytoimikunnan luvan paperia ja painamista varten.[21]

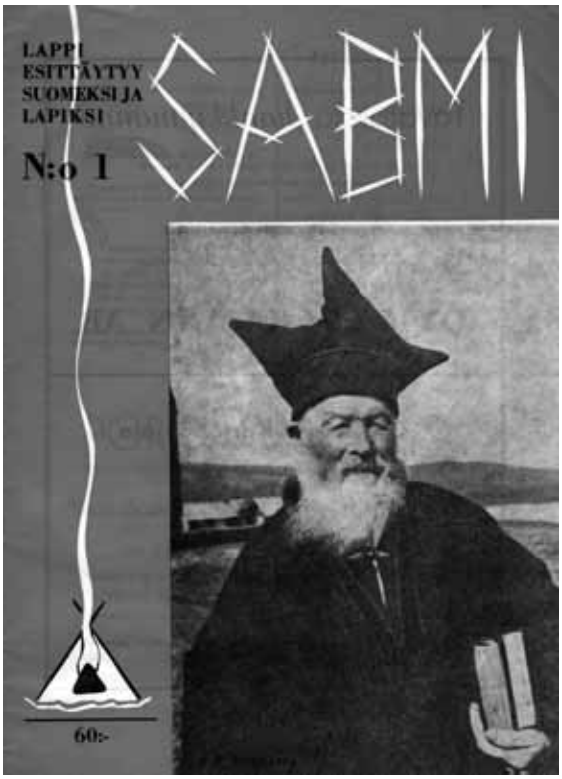

Antti ja Nilla Outakoski perustivat Sabmi-lehden kilpailijaksi Lapin Sivistysseuran julkaisutoiminnalle. Lehteä ilmestyi kuitenkin vain yksi numero. Kannessa oli jo edesmennyt Vanha Koulumies, katekeetta N. W. Holmberg.

Outakosken lehdeltä lupa evättiin, kun paperinsäännöstelykomitean jäsen Kustaa Vilkuna piti *Sabmelaš*-lehteä riittävänä julkaisukanavana saamelaisasioissa.[22] Koska Vilkuna oli myös Lapin Sivistysseuran jäsen, Outakoski raivostui ja syytti ”lantalaisten” yhdistystä hankkeensa sabotoinnista. Nickul, joka ilmeisesti ei tiennyt asiasta, sai säännöstelykomitean muuttamaan mielensä, mutta se ei pelastanut häntä julkisuuden ryöpytykseltä. Jopa *Lapin Kansan* pääkirjoitus otti tiukan kannan Outakosken puolesta. Nickul luonnehti Nillan veljelle Aslak Outakoskelle närkästyneenä: ”On se hassua, että joudumme hankkimaan heille paperia ja kuitenkin Nilla moittii yhteistyötä huonoksi *meidän* puoleltamme.”[23]

Tunturisanomat

Nro 7 SAAMEN ÄÄNI

INARISSA 17. 2. 1951 Toimittaja Pekka Lukkari

Utsjoen kunnan lähetystö Helsingissä

Tunturisanomat oli saamelaisia aiheita käsittelevä suomenkielinen lehti, jota painettiin Inarin kirkonkylällä omassa käsipainossa.

UUTISIA KYLILTÄ JA TUNTURISTA

”Auton ja pulkan yhteentörmäys Inarissa.” ”Sudet ahdistelevat tokkia.” ”Talo paloi poroksi Menesjärvellä.” Otsikot ovat peräisin 1950-luvun alussa ilmestyneestä *Tunturisanomat*-lehdestä, jota toimitettiin Inarin kirkonkylällä. Lehden päätoimittajana oli Pekka Lukkari ja toimitussihteerinä Johan Nuorgam, joka oli saamenkielisen *Sabmelaš*-lehden päätoimittaja.

Lukkarin mukaan ”tunturilaiset” olivat sitä mieltä, että etelästä – pääkaupungista ja Rovaniemeltä – tuotettu tieto ei riittänyt, vaan inarilaisten piti saada lukea paikallisiakin uutisia ja näkemyksiä. Ensimmäisen numeron pääkirjoituksessa Antti Outakoski puolusteli saamelaislehden suomenkielisyyttä: ”– – me [saamelaiset] tarvitsemme ei ainoastaan suomen kieltä, mutta myöskin sitä puhuvien myötämielistä suhtautumista pyrkimyksiimme.”

Tunturisanomat alkoi ilmestyä vuonna 1950 aluksi kerran kuukaudessa, vuoden 1951 alusta lähtien joka viikko. Tiikelipainokone oli ostettu käytettynä *Kaleva*-lehdestä Oulusta ja palveli pitkään hyvin, joskin talvikylmillä pakkanen jäädytti musteen. Lehti ladottiin käsin. Painamisen jälkeen latoja Teuvo Lehtola nuoli osoitelaput kahdeksaansataan kirjekuoreen.

Lehden aihevalikoima oli laaja: se ulottui uutisista mielipidekirjoituksiin, elinkeinoista rajakauppaan ja saamen kielen asemasta kaunokirjallisiin kuvauksiin. Uusi poronhoitolaki, kuten myös saamelaiskomitean mietintö, julkaistiin ”jatkokertomuksena”. Petojen esiintymisistä raportoitiin laajasti, samoin kuin porokilpailujen tulokset. Uutinen kertoi, että poro voitti Suomen nopeimman ravihevosen ratajuoksussa.

Lehti puuttui kärkevästikin kunnan (suomalaisten) virkamiesten saamattomuuteen ja valtiovallan välinpitämättömyyteen. Myös saamelaisten oma kielteisyys kulttuuriinsa otettiin puheeksi. ”Kulttuuriko syntiä?” eräs kirjoittaja moitti lestadiolaisesti ajattelevia. Toisen mukaan saamen kieltä ei tahtonut kuulla enää edes seuroissa saamelaisalueella, kirkosta puhumattakaan.

Maksullisten ilmoitusten lisäksi vakituisina palstoina oli tiedotuksia, tietovisa ”Tunnetko saamea”, yleisönosasto, ”Saamelaistohtori puhuu” -palsta, veikkausvihjeitä sekä uskonnollisia kirjoituksia, koska ”teidän vastustajanne perkele käy ympäri niin kuin kiljuva jalopeura, kenen saisi niellä”. *Tunturisanomien* kaunokirjallinen aineisto oli runsasta. Yleensä kirjoittajat esiintyivät nimimerkillä – vain Annikki Kariniemi-Willamon novelli ”Juutuan yö” ilmestyi kirjailijan nimellä. Lukijoille julistettiin kirjoituskilpailukin, mutta seurauksena oli, että ”ensimmäistä palkintoa ei voitu jakaa huonon tason vuoksi”.

Tunturisanomista tuli paikkakunnalla suosittu lehti. Tilaajia oli vajaa tuhat, mutta irtonumeroitakin suorastaan jonotettiin ilmestymispäivänä. Viikoittain ilmestyvän lehden julkaiseminen oli kuitenkin raskasta, kun tilaus- ja ilmoitustuloilla ei pärjännyt eikä valtiolta saanut tukea. Painokoneen rikkoontuminen keväällä 1952 oli lopullinen syy lehden lopettamiseen.

Juhannukseksi 1948 ilmestyi 28-sivuinen *Sabmi*-kuvalehti, painokseltaan 2000 kappaletta, samoin kuin kerran kuukaudessa ilmestyväksi kaavailtu *Saamii Aviisa* -sanomalehti.[24] Vuonna 1949 Outakoski jätti kuitenkin molemmat lehdet kokonaan Samii Litton kontolle. Niiden julkaiseminen tyrehtyi alkuunsa, kun yhdistys asetti etusijalle korrehtuurivedoskoneen hankkimisen *Sabmelaš*- ja *Tunturisanomat*-lehtien painamista varten.

Julkaisupolitiikkaan liittyi toinenkin taistelu Outakoskien ja Lapin Sivistysseuran johdon välillä. Outakosket eivät hyväksyneet professori Erkki Itkosen kehittelemää saamen kielen kirjoitustapaa (ortografiaa), jota Lapin Sivistysseura käytti muun muassa *Sabmelaš*-lehdessä. He näkivät sen poikkeavan liiaksi niin puhekielestä kuin Norjan puolella käytetystä kirjoitustavastakin, jota Suomen puolen saamelaiset olivat tottuneet lukemaan. Asiasta kehkeytyi vuosien mittainen kädenvääntö yhdistysten kesken.[25]

Koulu- ja kielipolitiikassakin Outakoskella oli radikaalimpi linja kuin Lapin Sivistysseuralla. Jälkimmäinen piti riittävänä sitä, että opettajat olisivat saamentaitoisia ja että suullinen opetus olisi äidinkielellä alaluokilla. Sen sijaan yläluokilla lasten piti Sivistysseuran mielestä opiskella suomeksi selviytyäkseen suomalaisessa yhteiskunnassa. Outakoski ehdotti perustettaviksi erityisiä saamelaiskouluja, joissa saamen kielellä olisi virallinen asema opetuskielenä sekä ala- että yläluokilla.[26]

Outakoski ajoi saamen kielen virallistamista myös oikeudenkäytön alueella ja kirkon toiminnassa. Hän ehdotti komiteaa pohtimaan kieliasiaa ja muita saamelaisten tarpeita. ”Lapin kielellä on perin merkityksetön ’hyvään tahtoon’ mutta ei lainsäädäntöön perustuva asemansa, joten se ei siis ole kehuttava. Lisäksi suuret etäisyydet ja erilaisen kulttuuripohjan huomioon ottaen voidaan havaita, etteivät tavalliset työmuodot, esimerkiksi pyhäkoulutyössä, tule kysymykseenkään.”[27] Ilmeisesti Outakosken aloitteesta Samii Litto ehdotti ”lapinkielen lisää” paikallisten pappien palkkaukseen:

> On yleensä tunnettua, että saamilaisväestö suhtautuu etelästä saapuviin virkamiehiin, niinpä pappiin ja lukkariinkin, nähden arkuudella, varovaisuudella ja epäillen. Ja jos he ovat vielä saaminkieltä taitamattomia, niin asia on yhä pahempi. Sielunhoidollisissa asioissa tällainen tilanne on vahingollinen. On Lapissa olleita pappeja, jotka sanovat, että he ovat etenkin vanhempaan väestöön nähden päässeet vakavissa uskonnollisissa kysymyksissä oikeaan kosketukseen vasta silloin, kun ovat voineet sen esittää heidän äidinkielellään, saaminkielellä.[28]

Tammikuussa 1946 Outakosket ja Lapin Sivistysseuran edustajat kokoontuivat laatiakseen yhteisen ohjelman. Hahmotelmaan sisältyi saamen kielen virallistaminen kouluissa, tulkkien saaminen käräjille sekä saamelaisia koskevien lakien ja asetusten kääntäminen saameksi. Saamen kieli oli saatava myös jumalanpalveluksiin niin, että liturgiat olisivat saameksi. Outakoski ehdotti, että valtio perustaisi jonkinlaisen ylitarkastajan viran, jonka haltijan tehtävänä olisi valvoa saamelaisten etuja ja kehittää elinkeinoja. Lapin Sivistysseura katsoi olevansa ehdotuksista pitkälti samaa mieltä, joskin Nickul näpäytti, että seura oli jo alkuvuosinaan pohtinut ”muutamia näistä kysymyksistä”.[29]

Vuonna 1946 Outakoski kehitteli myös ajatusta erillisestä lappalaisalueesta. Heijastuksia siitä näkyi kirjailija Reino Rinteen arvioinneissa *Kaltio*-lehdessä: ”Sellaisiin radikaalisiin toimenpiteisiin kuin kaikkien lapin heimoon kuuluvien siirtämistä samalle, tähänastisesta suppeammalle alueelle tai suomalaissyntyisten karkoittamista lappalaisten alueelta – jota Saami Liiton taholta lienee pohdittu – ei voitane edes ajatella.” Rinne vetosi joidenkin suomalaisten sukujen pitkäaikaiseen asumiseen alueella, samoin kuin siihen, että ”puhtaita lappeja ei enää ole”.[30]

Lapin Sivistysseura sai pohdittavakseen samantyyppisen ajatuksen vuoden lopulla: ”Outakosken mielestä olisi erotettava erikoinen alue saamelaisille, joilla olisi siellä kulttuuriautonomia. Koulut olisivat lapinkielisiä ja poronhoito lappalaisten yksinoikeus.” Asian esittelijä sihteeri Nickul ei pitänyt ehdotusta tarkoituksenmukaisena eikä saamelaisten kannalta edullisenakaan: ”Se kärjistäisi lappalaisten ja suomalaisten välejä ja lappalaisten edut tulisivat siitä lopulta kärsimään.”

Seuran ilmapiiri näytti henkivän vastahakoisuutta kaikille Outakosken ajatuksille. Sen sijaan Lapin Sivistysseuran ”oman miehen”, Ivalossa toimivan Aulis Nuotion, samantyyppinen esitys sai myönteisemmän vastaanoton. Nuotio ehdotti, että ”lappalaisseutujen asuttaminen suomalaisilla voitaisiin keskeyttää”. Itkonen ja Nickul kannattivat ajatusta.[31]

Lapin Sivistysseura teki omat ehdotuksensa siitä, miten valtion tulisi tukea saamelaiskulttuuria. Saamelaisalueen virkamiesten oli käytävä saamenkulttuurin kurssi ja opiskeltava saamen kieltä. Tärkeää oli kouluttaa saamelaisnuoria opettajiksi valtion varoin samoin kuin valmistella oppikirjoja niin ala- kuin yläkoulujakin varten. Rahoitusta oli saatava *Sabmelaš*-lehden julkaisemiseksi joka kuukausi. Sivistysseura ehdotti perustettavaksi myös saamelaisten oman kansanopiston, jonka rehtorina olisi saamelainen. Malli oppilaitokselle olisi saatavissa Jokkmokkin kansankorkeakoulusta Ruotsista.[32]

SAAMELAISLÄHETYSTÖSTÄ KOMITEAAN

Vastakkaisuuksista huolimatta oli eräs asia, josta sekä Samii Litto että Lapin Svistysseura olivat samaa mieltä. Kummankin mukaan Suomen valtiolta puuttui johdonmukainen saamelaispolitiikka. Ne ajatukset, jotka johtivat aluksi saamelaislähetystön ja myöhemmin saamelaisasiain komitean radikaaleihinkin ehdotuksiin saamelaisten tulevaisuuden turvaamiseksi, muotoutuivat vuoden 1946 aikana molempien yhdistysten piireissä.

Tiettyjen perusajatusten alkuperää on kuitenkin vaikea hahmottaa. Esimerkiksi Aulis Nuotion ehdotus suomalaisasutuksen pysäyttämisestä ei ollut ainutlaatuinen, sillä Nilla Outakoskikin ajoi suomalaisen ”sisäänmuuton” kieltämistä tai ainakin sen muuttamista kieliperustaiseksi. Outakoski kertoi myöhemmin vaatineensa saamelaisasioiden sijoittamista sisäasiainministeriön – ei Lapin lääninhallituksen – alaisuuteen ja joutuneensa siitä maaherra Uuno Hannulan vihoihin.[33]

Nickulin kuningasajatuksena näyttää koko sotienjälkeisen ajan olleen erityinen saamelaisasioista vastaava toimisto valtionhallinnossa eli sisäasiainministeriössä. Sen sijaan Nickul ei alun perin ilmeisesti kannattanut erityisaluetta ja hän suhtautui varovasti kieliperusteisiin.[34] Outakosken ja Hannulan välien huononeminenkaan ei luultavasti johtunut tietystä ehdotuksesta tai päätöksestä, vaan Outakosken jatkuva arvostelu sai maaherran hermostumaan niin, että hän ei halunnut lainkaan olla tekemisissä Outakosken eikä sitä myötä Samii Litton kanssa.[35]

Täysin yhtä mieltä yhdistykset eivät olleet siitä, millä keinoilla asioita ajettaisiin. Vuoden 1946 lopulla Lapin Sivistysseura suhtautui lähes huvittuneesti Outakosken tai Samii Litton viimeisimpään keksintöön siitä, että saamelaisten olisi koottava erityinen lähetystö matkalle Helsinkiin vaatimaan oikeuksia saamelaisille: Nickul totesi isällisesti: ”Se on oikeastaan Nilla Outakosken hommaa. Se poika on aikamoinen hosuja, mutta ehkä siitä jotain hyvää syntyy.”[36]

Toisen tulkinnan mukaan lähetystö sai alkunsa tammikuussa 1947 Sallivaaran poroerotuksesta, jossa erityisesti Niila Magga ja Erkki Jomppanen esittivät huolensa saamelaisten tulevaisuudesta sodanjälkeisessä tilanteessa. Joka tapauksessa Samii Litto kutsui pääsiäiseksi Inariin koolle kansalaiskokouksen, johon saapui yli 70 ihmistä. Lapin Sivistysseuran edustajina siihen osallistuivat Ivalon Kerhon puuhamiehet Erkki Innola ja Matti Sverloff.[37]

Kokous perusti lähetystön, joka lähtisi pääkaupunkiin tapaamaan tärkeitä päättäjiä presidenttiä myöten. Evästykseksi kokous mainitsi ”saameheimon tulevaisuuden kannalta elintärkeinä kysymyksinä” kouluolojen järjestämisen, saamelaisten vaikutusmahdollisuuksien tehostamisen, poronhoidon arvon tunnustamisen sekä kolttien sijoittamisen. Lähetystö laati julkilausuman jaettavaksi niin päättäjille kuin tiedotusvälineillekin. Vaatimustensa tueksi se kutsui asiantuntijoikseen tunnettuja nimiä, kuten kirjailija Erik Thermanin enontekiöläisiä koskevissa ja T.I. Itkosen kieliasioihin liittyvissä kysymyksissä.[38]

Huomattuaan lähetystön ajatuksen hyväksi Lapin Sivistysseura otti Samii Litton ohella aktiivisen roolin sen toteuttamiseksi pääkaupungissa. Lähetystöön kuului saamelaisia kaikista Suomen saamelaisryhmistä Enontekiön porosaamelaisia lukuun ottamatta, nämä kun eivät kuuluneet Samii Littoon. Lähetystö kokoontui Nickulin asunnolla ja lähti sieltä vierailuille viranomaisiin. Käynti sattui pahimmoilleen hallituksen vaihdoksen aikaan, minkä takia vierailu presidentin luona oli tärkeä julkisuuden kannalta. Eduskunnan lisäksi lähetystö kävi maatalousministerin ja kulkulaitosministerin puheilla, tie- ja vesirakennushallituksessa, opetusministeriössä ja tärkeimmässä kaikista eli sisäasiainministeriössä, jolle saamelaisasiat kuuluivat.[39]

Lähetystön jakamassa julkilausumassa ilmoitettiin ensin: ”Lappalaiset eli saamelaiset”, minkä jälkeen puhuttiin pelkästään saamelaisista. Presidentti J.K. Paasikiven luona Niila Magga lausui: ”Erakkoasemastaan huolimatta saamelaisväestö ymmärtää ne vaikeudet, joissa maamme tätä nykyä elää. Omista vaikeuksistaan huolimatta ovat saamelaiset kuitenkin täyttäneet ja edelleenkin aikovat täyttää – – velvollisuutensa.” Tästä syystä saamelaiset toivoivat myös valtion täyttävän omat velvoitteensa.[40]

Julkilausuman mukaan suomalainen elämänmuoto oli alkanut syrjäyttää saamelaisten perinteistä yhteiskuntaelämää. Uusien ihanteiden mukaan saamelaisten elintavat ja elinkeinot tulkittiin alkeellisiksi, minkä myötä kansan kulttuurinen ja kansantaloudellinen arvo jäi tunnustamatta. ”Valtion taholta ei kiinnitetty huomiota alkuasutuksen järkiperäiseen sopeuttamiseen ajan vaatimuksiin, vaan saamelaiset jätettiin oman onnensa varaan. Niin saamelaiset ovat jääneet osattomiksi paljosta sellaisesta, mikä on tarjona maamme muille kansalaisille.”

Lähetystö esitti listan vaatimuksia, joista ensimmäisenä oli saamelaisten asioiden hoitoa varten perustettava ”erikoinen valtion vakinainen elin”. Sen tehtävänä olisi pitemmällä tähtäimellä suunnitella ja valvoa saamelaisten kulttuurista ja taloudellista kehitystä. Paitsi valtion tasolla, saamelaiselimen olisi heräteltävä kunnallisten virkamiesten mielenkiintoa

Saamelaislähetystö kävi Helsingissä viranomaissa ja tiedotusvälineiden vieraina 1947. Istumassa oik. Nilla Outakoski, Jaakko Keränen, Niila Magga ja Leo Karppinen. Seisomassa oik. Karl Nickul, Matti Sverloff ja Erkki Jomppanen.

saamelaisasiaan. ”Sen olisi huolehdittava siitä, että yleisiin toimiin, kuten järjestysvallan, sairaanhoidon ja muille aloille, mikäli mahdollista otettaisiin paikkakuntalaisia ja sen olisi valvottava, että tällaisiin tehtäviin soveltuvat saamelaiset saisivat mahdollisuuden valmistua niihin.”

Sisäasiainministeriölle oli esittää tarkempiakin toivomuksia: ”Saamelaisten asumalla alueella toimivilta valtion virkamiehiltä – – olisi vaadittava tätä tarkoitusta varten perustettavassa lautakunnassa suoritettava saamelaiskulttuurin kurssi. Poliisit, kätilöt y.m. olisi koulutettava paikkakuntalaisista.”[41] Elimellä olisi kuitenkin lähinnä hallinnollinen luonne, minkä takia se olisi alistettava sisäasiainministeriölle.

Lähetystön mielestä erityisen valtionelimen suunnittelu oli annettava erikseen perustettavalle valtion komitealle, jolle se antoi myös epämääräisemmin kuvatun tehtävän. Väestökasvusta huolimatta saamelaisten tulevaisuus oli vaarassa vielä nopeammin kasvavan suomalaisväestön takia. Sen takia valtion oli lähetystön mukaan ”pysäytettävä väistymisprosessi” ja pyrittävä rajoittamaan suomalaisasutuksen laajenemista.

Periaatteellisten kysymysten lisäksi lähetystön lähtökohtina olivat sodan aiheuttamat käytännön syyt, ennen kaikkea kolttasaamelaisten sijoittaminen ja poronhoidon tulevaisuus. Lähetystö ehdotti rajattaviksi tiettyjä alueita yksinomaan saamelaisten poronhoidolle. Se korosti paikallisten roolia poronhoidon hallitusta, mutta lisäsi, että suomalaisten rinnalla ”– – saamelaisten ylimuistoiseen porolaidunten nautintaan” oli kiinnitettävä erityistä huomiota.[42]

Tärkeä kysymys lähetystölle oli myös kouluolojen järjestäminen saamenkielisillä seuduilla. Saamen kielen huono hoito oli johtanut äidinkielen halveksuntaan (Outakosken kanta) ja yliampuviin kiihkokansallisiin ilmaisuihin (Nickulin kanta). Lisäksi lähetystö teki ehdotuksia tieverkoston parantamiseksi,

Uula Morottaja (sikari kädessään oik.) oli ahkera inarinsaamelaisten kielen ja kulttuurin edistäjä. Vieressä Johan M. Valle, Heikki Sarre, Elsa Kuuva, Katri Lahdenmäki, Inga Paadar ja Pekka Paadar. TLK.

matkailun kehittämiseksi yhteisesti saamelaisten kanssa sekä rajakauppaoikeuden palauttamiseksi. Yhtä tärkeää oli järjestyneen terveydenhuollon kehittäminen ja yhdistystoiminnan tukeminen. Lähetystö pyrki jo ennakolta torjumaan tyypillisiä vastaväitteitä:

> Saamelaisten pieneen lukumäärään nähden ehdotetut toimenpiteet voivat tuntua suureellisilta, mutta on otettava huomioon, että saamelaisten merkitys on suurempi kuin heidän lukumääränsä edellyttää (heidän asumansa aluekin on noin 1/12 koko maasta), että saamelaisten elinkeinot ovat taloudellisesti tuottavia, että saamelainen kulttuuri on maamme erikoislaatuista henkistä omaisuutta ja että Suomi näihin saakka miltei tyyten on laiminlyönyt saamelaisensa.[43]

Saamelaislähetystö herätti suurta huomiota pääkaupungin julkisuudessa. Siitä kirjoitettiin lehdissä ja se vieraili saamenpuvuissa niin tiedotusvälineiden pakeilla kuin eduskunnassa ja presidentinkin luona. Valtionhallinnossakin lienee syntynyt jonkinlaista vastakaikua ainakin siitä päätellen, että jo paluumatkalla pitämässään kokouksessa lähetystö pohti mahdollisen valtionelimen kokoonpanoa.[44]

Lapin Sivistysseura painosti valtiota ratkaisuihin korostamalla, että esimerkiksi ”valitettavat erehdykset – – kolttien sijoittamista koskevassa virkamiestoiminnassa” osoittivat tarvetta saamelaisasioiden erikoistuntemukselle. Seuran mielestä oli käynyt yhä ilmeisemmäksi, että vapaaehtoisen harrastuksen varassa toimiva seura ei voinut tyydyttävästi hoitaa saamelaisasiaa kokonaisuutena ilman valtiovallan aktiivista asennetta.[45]

Lokakuussa 1947 sisäasiainministeriön kansliapäällikkö Erkki Mantere kutsui Nickulin keskustelemaan saamelaisasiantuntemuksesta valtioneuvostoon. Hän arvioi, että suurempaa hallintoelintä kuin yhtä virkamiestä tuskin voitiin saada aikaan. Hän kysyi Nickulin valmiutta ryhtyä toimeen. Tämä kieltäytyi. Hänen mielestään toivottavinta oli saada siihen saamelainen. Nickul ei kuitenkaan osannut ehdottaa sopivaa miestä, koska tämän täytyi olla paitsi saamelaisten luottohenkilö myös vastuullinen valtioneuvoston saamelaispolitiikasta.

Nickul otti asian esille Lapin Sivistysseurassa, joka kiirehti asiaa kommentoimatta kuitenkaan henkilöä. Lausunnossaan ministeriölle seura teki vertailuja muihin maihin: ”Ruotsissa on valtion toimihenkilöinä vastaavia kysymyksiä varten useita poronhoidonvalvojia ja yksi koulutarkastaja. Yhdysvalloissa on koko intiaanihallinto alistettu sisäasiainministeriöön omine kouluasiainosastoineen ynnä muine erikoisosastoineen.” Nickulin mielessä oli siis eräänlainen *Commissioner of Lapp Affairs* Yhdysvaltain intiaanihallinnon mallin mukaisesti – olihan hän ollut yhteydessä Indian Affairsiin jo 1930-luvulta lähtien.[46]

> Kaikista saamelaisasiamiestä koskevista keskusteluista paistaa läpi kysymys siitä, miten virkaan oli saatavissa saamelainen henkilö ilman, että jouduttaisiin valitsemaan Nilla Outakoskea. Monet virkamiehet – samoin kuin Lapin Sivistysseuran jäsenet – pitivät tätä riitapukarina. Tilannetta ei parantanut se, että Outakoski sai kuulla Manteren ja Nickulin neuvottelusta. *Rovaniemi*-lehdessä hän syytti Nickulia juonittelusta. Lehden pääkirjoituksen mukaan ”helsinkiläiset piirit” ajoivat Nickulia saamelaisten asiainhoitajaksi. Lehti korosti, että tarjolla oli sopivia saamelaisiakin. Jos asiainhoitaja olisi suomalainen, niin ”olemme varmoja siitä, että mistään keskinäisestä luottamuksesta ei voida enää puhua”.[47]

Asiasta nousi melkoinen kaplakka. Siinä väiteltiin täyttä päätä asiasta, jota ei vielä ollut olemassakaan. Nickul vakuutteli, että epäluulot hänen ja Lapin Sivistysseuran suhteen olivat aiheettomia. Hänellä ei ollut aikomusta ryhtyä saamelaisasiain hoitajaksi, koska tämän piti olla sekä valtioneuvoston että

Utsjoen ”napoja”: Olli Tapiola ja Juhani Helander sotien jälkeen. Valok. Antti Hämäläinen. MV.

Maaherra Uuno Hannula saamelaisten keskellä. Kuvassa mm. Kaapin Aslakan Aslak (Aikio), Jouni Magga, Olavi Magga ja Kaapin Jounin tytär Pikku-Elli. Siida.

saamelaisten luottamusmies. Jomppasen tavoin Nickul pelkäsi kielteisen julkisuuden pilaavan asioiden käsittelyä.[48]

Vuoden vaihteessa Mantere päättikin, että saamelaisasiamiehen virkaa ei kannattanut perustaa, ennen kuin saamelaiskysymys olisi kunnolla selvitetty. Kansliapäällikkö siirtyi toiseen saamelaislähetystön ehdotukseen. Tammikuussa 1948 hän ehdotti perustettavaksi lappalaiskomitean. Siihen kuuluisi Samii Litton ja Lapin Sivistysseuran edustajien lisäksi ministeriöiden edustajia. Nickul suhtautui ehdotukseen varovasti. Hän arveli, että ministeriö oli pelästynyt kohua ja halusi nyt vain asian pois käsistään. Vaarana oli, että jos kunnollista komiteaa ei saataisi aikaan, sen ehdotuksiakaan ei otettaisi vakavasti – ”ja sitten menee taasen vuosia ennenkuin asia uudestaan voi päästä eteenpäin”.[49]

Nickulin tehtäväksi lopulta jäi komitean kokoaminen. Maaherra Uuno Hannula kieltäytyi puheenjohtajuudesta, mutta ehdotti varatuomari L.I. Itkosta, jolla oli valtioneuvostossa suuri Lapin asiain tuntijan arvovalta. Saamelaisjäseniä komiteassa olivat poromies Oula Aikio Sompion alueelta, kauppias J.E. Jomppanen Inarista ja Antti Outakoski tavallaan Tenon saamelaisten edustajana. Komitean ainoa naisjäsen oli katekeetta Laura Lehtola, jota inarilaisten edustaja Uula Morottaja ehdotti tilalleen. Komiteaan ei kuulunut enontekiöläisiä, jotka eivät olleet sen enempää Samii Litton kuin Lapin Sivistysseurankaan jäseniä. Itkosen mielestä ”sikäläiset ovat niin ahtaasti omien poronhoito y.m. tehtäviensä vallassa, ettei heillä nykyoloissa ole riittävää kiinnostusta tällaisiin yhteisiin asioihin”.[50]

Kansakouluntarkastaja Vasunnan sijasta komiteaan tuli kanslisti Jussi Lainioranta maatalousministeriön asutusasiainosastosta. Nickulin tulkinta oli, että hallitus halusi näin oman puumerkkinsä komiteaan, olivathan esittäjinä ministerit Raatikainen ja Oittinen. Hän harmitteli sitä, että ”koulumies” jäi komiteasta pois, mutta yhteistyö Lainiorannan kanssa sujui hyvin. Outakoski kuoli kesken komitean työn, mutta niin loppuvaiheessa, että tilalle ei ehdotettu ketään muuta. Myös Itkonen alkoi sairastella, joten sihteeri Nickulin harteille jäi paljon vastuuta.[51]

SAAMELAISALUE, SAAMELAISTEN HALLINTO

Saamelaisasiain komitea aloitti työnsä helmikuussa 1949. Se oli Nickulin mielestä ”merkillinen tapaus” jo pelkästään siksi, että puolet jäsenistä oli saamelaisia. Ensimmäistä kertaa koko Suomen historiassa valtionkomiteaan ylipäätään kuului saamelaisia. Vaikka Nickul epäili komitean arvovaltaa suomalaisten päättäjien silmissä, hän toivoi sen merkitsevän käännekohtaa valtion saamelaispolitiikassa.[52]

Valtioneuvosto oli asettanut komitealle tehtäväksi suunnitella toimenpiteitä ”lappalaisten tulevaisuuden turvaamiseksi taloudellisella ja sivistyksellisellä alalla”. Sama määritelmä oli komitean nimessä, jota ensimmäinen kokous piti liian pitkänä. Komitean saamelaisjäsenet vastustivat myös lappalainensanaa. Ehdolla nimeksi olivat ”Saami komitea” ja ”Saamelaiskomitea”, kunnes J.E. Jomppasen ehdotus ”Saamelaisasiain komitea” voitti. Jomppasen ehdotuksesta komitea päätti sisällyttää mietintöön ehdotuksen, että kaikessa virallisessa kielenkäytössä ”lappalaisen” tilalla oli ruvettava käyttämään ”saamelainen” -termiä.[53]

Ensimmäisten pohdittavien asioiden joukossa oli kysymys siitä, millä tavoin saamelainen määriteltäisiin. Perinteisesti se oli tehty täysin äidinkielen perusteella. Jos jompikumpi vanhemmista puhui äidinkielenään suomea, lapsia ei laskettu lappalaisiksi eli saamelaisiksi. Vaikka molemmat vanhemmat olivat saamelaisia, mutta puhuivat kotona suomea, lapset laskettiin suomalaisiksi. Näin oli esimerkiksi Antti Aikion eli Avaskarin perheessä, jossa sekä isä että äiti olivat saamelaisia, mutta lapset suomalaisia![54]

Nickul oli intiaanien parista saamiensa esimerkkien pohjalta valmis ehdottamaan saamelaiseksi sitä, jonka yhteisö tunnusti saamelaiseksi. Komitea päätyi kuitenkin pitämään perinteisen linjan, joskin Aikio ja Jomppanen arvostelivat sitä, että saamelaisen suomalainen vaimo jäi tämän määrittelyn ulkopuolelle. Lopullisessa mietinnössä saamelaiseksi laskettiin ”henkilö, jonka vanhemmat tai toinen heistä kotikielenään puhuu tai on puhunut saamea ja joka itse sitä puhuu. Pieniin lapsiin ja mykkiin nähden ratkaistaan saamelaisuus perheen kotikielen mukaan.” Komitea myönsi: ”Määritelmä on sikäli ahdas, että se sulkee pois ne saamen heimoa olevat henkilöt, jotka eivät puhu saamea.”[55]

Sompiolaisen Oula Aikion mielestä komitean olisi pitänyt tehdä työnsä elinkeinollisesta eikä kansallisesta näkökulmasta. Komitean kannaksi kuitenkin tuli pohtia nimenomaan saamelaisten etuja. Siksi se määritteli erillisen saamelaisalueen, johon kuuluisivat Inarin, Utsjoen ja Enontekiön kunnat sekä Sompion saamelaisten asuttama osa Sodankylästä. Alussa mukaan kaavaillut Kittilän ja Savukosken kunnat jäivät kokonaan saamelaisalueen ulkopuolelle.[56]

Kannanottona saamelaislähetystön toivomukseen ”väistymisprosessin” pysäyttämisestä komitea lähti siitä, että suomalaista uudisasutusta saamelaisalueelle oli rajoitettava tai

se oli lopetettava. Aiempaa väestöä ei voinut alueelta karkottaa, joten vain vastainen muuttoliike alueelle oli rajoitettava: ”– – kehitys valtion toimenpiteillä olisi ohjattava niin, että saamelaisella väestöllä saamelaisalueella olisi väljät mahdollisuuden levittäytyä ja ensisijainen oikeus käyttää hyväkseen luonnon antimet. Alueella oleva suomalaisväestö ei saisi laajentua alueellisesti, mutta sen oikeuksia ei muissa suhteissa tarvinne rajoittaa.”[57]

Omaksumansa kannan perusteella komitea päätti heti hakea keskeytystä meneillään olevaan maanhankintalain soveltamiseen. Samoin se pyysi kansanedustaja Erkki Koivistoa perumaan esityksensä asutuslain soveltamisen laajentamisesta Inarin kunnassa.[58] Komitea vaati myös poronhoitolain uudistamista niin, että pienten suomalaispaliskuntien sijaan saamelaiset saisivat enemmän vaikutusvaltaa paliskuntain yhdistyksessä ja sitä kautta Suomen poronhoidossa. Komitean mielestä uuden lain mukaan kymmenen vuotta saamelaisalueella asunut ja poronhoitoa harjoittanut suomalainen saisi pitää oikeutensa.[59]

Komitea pohti sisäasiainministeriön alaisuudessa toimivan saamelaiselimen kokoonpanoa ja tehtäviä. Mantere oli jo ohjeistuksessaan todennut, että esittelijän tai lautakunnan sijoittaminen lääninhallitukseen ei olisi hyvä ratkaisu, koska maaherran alaisena se ei olisi riittävän itsenäinen. Lainiorannan mielestä oli ”demokraattiselta kannalta” vaarallista antaa asiat yhden miehen käsiin. Komitea hyväksyi hänen ehdotuksensa viran määräaikaisuudesta.

Jomppanen korosti sitä, että saamelaisilla piti olla sananvaltaa virkamiehen valinnassa, ”jotta eivät jäisi mielivallan alle”. Komitea piti ongelmana sitä, miten elimellä voisi olla sekä valtioneuvoston että saamelaisten luottamus. Se ehdotti toimeen jopa kahta henkilöä, joista toinen olisi valtioneuvoston nimittämä esittelijä. Toinen olisi saamelaisten luottamushenkilö, jonka saamelaiset valitsisivat kansanedustajan tapaan. Vaihtoehtona oli se, että saamelaisasioita valvoisi viisihenkinen lautakunta, jonka ehdotuksia ja päätöksiä toteuttaisi valtionhallinnossa toimiva virkamies.[60]

Seuraavaksi nousi kysymys asianhoitajan etnisyydestä eli kansallisuudesta. Jomppanen oli sitä mieltä, että jos asianhoitajaksi ei nimitettäisi saamelaista, se osoittaisi valtioneuvoston epäluottamusta saamelaisiin. Nickul piti parhaana vaihtoehtona, että virkaan saataisiin pätevä saamelainen, mutta varoi taas etnistä lähtökohtaa: ”Pätevyysvaatimuksiin ei – – voida panna, että viranhoitajan täytyy olla määrättyä kansallisuutta. Se olisi

Saamelaisvieraat Valtionkonttorissa vuonna 1950: vanhemman polven vaikuttaja Juhani Jomppanen nuoren poliitikon, Johan Erkki Jomppasen, kanssa. TLK.

SUUR-SAAMEA LUOMASSA?

Ruotsalainen *Dagens Nyheter* -lehti esitti keväällä 1949 kohuuutisen: ”Pohjois-Suomen lappalaisille luvataan oma vapaavaltio kommunistikampanjassa”. Lehti vetosi luotettaviin lähteisiin kertoessaan, että suomalaiset kommunistit olivat aiemmin keväällä aloittaneet agitaatiokampanjan Pohjois-Suomen lappalaisalueilla. Tavoitteena oli muokata lappalaisten mielipidettä riippumattoman Lapinmaan luomiseksi. Lehti käytti alueesta nimitystä ”Finnmarken”, sillä suunnitelmana oli toteuttaa vastaavia toimia myös Ruotsin ja Norjan lappalaisalueilla.

Lehden mukaan agitaattorien tarjoama syötti eli tuleva lappalainen autonominen alue saattoi tuntua houkuttelevalta, mutta se osoitti agitaattoreiden ”massiivista tietämättömyyttä lappalaisten ajattelutavasta”. Saamelaisten suuri enemmistö suhtautui agitaatioon suurin varauksin, eikä kommunistipropagandalla ollut hyvää maaperää Pohjolan tuntureilla: ”Siihen saamelaisväestö on liian pieni ja liian realistinen.”

Samii Litton pikaisesti antamassa tiedotteessa kiellettiin saamelaisten haaveilevan jonkinlaisesta itsenäisestä alueesta, puhumattakaan valtiosta. Yhdistys irvaili, että tuskin tukholmalaislehdetkään saattoivat kuvitella 2 500 saamelaisen ”ottavan vallan käsiinsä”. ”Totuus on kyllä se, että saamelaisten asiat ovat olleet melkein ilman hoitoa, mutta tietämättömyyttä osoittava teko on tehdä johtopäätös, että saamelaiset yleisesti suunnittelisivat ’Suur-Lappia’. Me pyrimme parantamaan asemaamme toisilla keinoilla, jotka ovat sopusoinnussa saamelaisten rauhaarakastavan luonteen ja valtiolakien kanssa.”

Helsingin Sanomat ja *Suomen sosialidemokraatti* kertoivat ruotsalaislehden uutisesta tuoreeltaan. Vasemmistolainen *Työkansan Sanomat* piti koko huhumyllyä porvarilehtien provokaationa, joka oli sepitetty ”todennäköisesti suomalaisessa propagandakeskuksessa”. Lehden mukaan tavoitteena oli vaikeuttaa saamelaisten esittämien parannusten toteuttamista. Harhautuksella pyrittiin estämään saamelaisia huomaamasta, että ”vain kansandemokraatit todella ajavat heidän niin taloudellisia, kultturellisia kuin muitakin vähemmistökansallisuudelle kuuluvia oikeuksia”.

Aamulehden pakinoitsija pilkkasi kommunisteja, jotka olivat tekaisseet ”oikein oman lappalaisprokrammin”. Tarkoituksena oli saada lappalaiset lantalaisia vastaan: ”Selittävät, kuinka muka valtiovalta ja yleensä kaikki muut meidän maassamme ’halveeraavat’ lappalaisia eivätkä välitä vähääkään saamelaiskansan elämisenehdoista ja muusta sellaisesta.” Pakinoitsijan mukaan saamelaisia yritettiin jallittaa eli ”höntittää” Tšekkoslovakian tielle, jossa lappalaiset siepattaisiin kommunismin helmaan. Jutussa oli vahvasti myös ”kansainvälisen komplotin [salaliiton] käryä”.

Arvo Poika Tuominen väitti myöhemmin muistelmissaan, että vuosina 1947–1948 suomalaisten kommunistien toimeksi annettiin tutkia mahdollisuuksia ”sellaisen Lapin neuvostotasavallan luomiseksi, johon olisi liitetty Suomen, Ruotsin ja Norjan lappalaiset”. Tuomisen mukaan ajatus lienee lähtenyt itsestään suuresta Stalinista, joka tsaarien tavoin haaveili pääsystä Jäämerelle.

Stalinin ajatus ei ollut uusi, sillä jo vuosina 1920–1921 oli keskusteltu ”Pohjolan kommunistisesta neuvostotasavallasta”. Ajatuksen isä, Tukholmassa asuva kommunisti Edvard Gylling, kutsuttiin päämieheksi Karjalan kommuuniin, josta piti tulla skandinaavisen neuvostotasavallan keskuspaikka. Tavoitteena oli yhdistää Suomen, Ruotsin ja Norjan pohjoisosat Neuvosto-Karjalaan. Stalinin vainojen aikaan suunnitelma kääntyi Gyllingiä vastaan, kun hänen epäiltiin kaavailleen Neuvosto-Karjalan yhdistämistä porvarillisiin Skandinavian maihin.

Gyllingin ja Stalinin ajatuksilla ei ollut toteutumisen edellytyksiä. Keväällä 1948 levinneet huhut ”autonomisen Suur-Lapin” perustamisesta eivät olleet sen realistisempia, mutta ne heijastelivat pohjoiskalotin tulenarkaa tilannetta. Yksinpä rajaseudulla järjestetty susien metsästyskampanjakin tulkittiin vakoiluksi ja provokaatioksi.

Huhut kertoivat myös saamelaispolitiikkaa kohtaan tunnetuista epäluuloista. Niin Norjan kuin Suomen viranomaisetkin olivat vanhastaan pelänneet, että yksinkertaisten lappalaisten liikkuessa rajojen yli he levittäisivät kommunistisia aatteita. Norjan viranomaiset puhuivat ”tundrabolshevismista”, jota esimerkiksi saamelaisten pohjoismainen yhteistyö edisti. Huhut heijastuivat myös Saamelaisasiain komitean työhön.

Laura Lehtolan puheenvuoro osoitti komitean jäsenten varovaisuutta: ”Epäluuloja on jo olemassa Etelä-Suomessa, ehkä Pohjois-Suomessakin. Komiteaa epäillään kommunistiseksi, jota pidimme vaarattomampana kuin jos meitä epäiltäisiin fasisteiksi. Näitä epäilyksiä tullaan lietsomaan mm. saamelaisalueen suomalaisten taholta ja lietsotaankin jo.” Siksi esimerkiksi kysymys tulevan saamelaisvirkamiehen etnisyydestä oli kuuma peruna.

Tarkemmin ks. Lehtola – Rantala 2011.

vastoin sivistysvaltioiden yleistä käytäntöä." Puheenjohtaja pyysi jokaiselta komitean jäseneltä kantaa asiaan:

> Jomppanen: Hänen on oltava saamelainen.
> Aikio: Hänen on oltava saamelainen.
> Lehtola: Hänen on mieluimmin oltava saamelainen, mutta ehtoa voidaan tuskin panna lakiin.
> Nickul: Hänen on oltava saamelaisten luottamusta nauttiva henkilö ja mieluimmin saamenkielen taitoinen. [61]

Saamelaiset jäsenet siis olivat saamelaisuuden kannalla, suomalaiset asettivat ehtoja. Nickul vetosi suomalaiseen hallintokäytäntöön, mutta vertasi jopa Natsi-Saksan politiikkaan sitä, että tietty rotu tai kansallisuus nostettaisiin lähtökohdaksi. Lehtolan varovaisuus puolestaan heijasteli sitä keskustelua, jota julkisuudessa käytiin komitean työn tiimoilta. Saamelaisasiain komiteaa syytettiin siinä jopa saamelaisvaltion kaavailemisesta.

Komitealle tuli runsaasti ehdotuksia toimenpiteiksi saamelaisten asioiden parantamiseksi, samoin lausuntopyyntöjä, osaksi erikoisiakin. Jo ensimmäisessä kokouksessaan komitea käsitteli puolustusvoimien pääesikunnan kaavailemaa muutosta uuteen asevelvollisuuslakiin, jonka mukaan päätoimisille poronhoitajille Lapin läänin asevelvollisista voitaisiin "myöntää lomaa niin paljon kuin heidän elinkeinonsa harjoittamiselle on välttämätöntä". Ehdotus lienee ollut lähtöisin kenraalikirjailija Väinö Oinoselta, joka oli liikkunut paljon Enontekiön porosaamelaisten keskuudessa.[62]

Vanha rauhanpuolustaja Nickul oli heti valmis kehittelemään ehdotukselle perusteluja. Tärkein oli Strömstadin rajasopimukseen 1751 vetoava vakuumus siitä, että mahdollisen sotatilan myötä saamelaisheimon jäsenet voisivat joutua sotilaallisesti vastakkain. Nickul piti ehdotusta maltillisena sikäli, että lainsäädäntöön ei pitänyt sisällyttää "rodullisia näkökohtia", vaan erivapaudet koskisivat kaikkia poronhoitajia. Muut komitean jäsenet halusivat rajoittaa ehdotuksen koskemaan vain saamelaisia. Tämä tuli komitean viralliseksi kannaksi.[63]

Lopullisessa mietinnössä ehdotus ilmaistiin vielä kärjekkäämmin niin, että "maamme saamelaiset vapautettaisiin vakinaisesta palveluksesta sotalaitoksessa". Vasta sen jälkeen tuli lievennys: "tai, mikäli tähän ei katsota voitavan suostua, että he saisivat suorittaa asevelvollisuutensa rajavartiostossa ja heidät lomautettaisiin poronhoidon vaatimusten mukaan". Perustelut ehdotukselle kokonaan vapauttamisesta kuuluivat:

> Jos sellainen erittäin valitettava tilanne syntyisi, olisi se heimon kannalta tuntuvasti lievempi, jos saamelaiset olisivat vapautetut vakinaisesta palveluksesta. Ruotsissa saamelaiset ovat vapautetut vakinaisesta palveluksesta rauhan aikana ja v:n 1751 rajasopimus takaa Ruotsin ja Norjan saamelaisille ystävällistä kohtelua sekä turvaa ja apua naapurimaassa myös sodan aikana. Suurin piirtein tätä sopimusta kunnioitettiin viime maailmansodankin aikana, vaikka vieras valta silloin isännöi Norjassa.[64]

"MERKILLINEN TAPAUS"

Komitea saavutti kohtalaisen yksimielisyyden päälinjoista jo varhain niin, että toukokuussa 1949 jaettiin vastuualueet mietinnön kokoamiseksi. Esimerkiksi Nickul sai tehtäväkseen luonnostella historiallista katsausta, Lainioranta saamelaisalueen perustelua sekä Jomppanen ja Aikio poronhoitoa koskevia osioita. Joitakin tärkeitä ehdotuksia syntyi myöhäisessäkin vaiheessa, kuten ajatus lapinrahastosta Lainiorannan ehdotuksena vuonna 1950: "Saamelaispolitiikka olisi rahoitettava alueen luonnonrikkauksilla tai osalla niistä."[65]

Vastuualueiden jakamisesta huolimatta mietinnön kirjoittaminen jäi pitkälti Nickulin huoleksi. Hän oli palkattomana sihteerinä kahdella muullakin taholla, Lapin Sivistysseurassa ja Suomen Rauhanliitossa, mutta työteliäästi hän syventyi saamelaiskulttuurin koko kenttään. Hän tottui toimittamaan keskeneräisiä papereita muiden kommentoitaviksi. Kun Pekka Lukkari suhtautui hänen luonnoksiinsa koulutuksesta lievän huvittuneesti, Nickul kirjoitti:

> Joudun komiteassa kirjoittamaan luonnoksia asioista, joita tunnen vielä vähemmän kuin kouluasiaa. Eikä se ole naurun asia eikä siitä kukaan voi loukkaantua. Joku tyhmeliini – sihteeriparka, joka ei saa olla arka – kirjoittaa ensin ja viisaat muuntavat sen sitten istunnoissa vastaamaan komitean yhteistä kantaa. Näkisitpä mitä olemme Lainiorannan kanssa rustanneet poronhoidosta! – – Sepustuksessamme on pontta, mutta ei perää. Poronhoitajat muokkaavat sen aivan uuteen uskoon ja meistä on vain hauska, kun he hymyilevät jutullemme, mutta kun mietintö aikanaan on valmis, niin meillä kaikilla on vakavat naamat.[66]

Mietintöön tulevien tekstien tarkastuskokouksia pidettiin kevääseen 1951 saakka. Pohjoisten paliskuntien poromäärien lisäksi komitea kokosi tilastot koko saamelaisväestöstä vuonna

ULKOSAAMELAISET SODAN JÄLKEEN

Saamelaisasiain komitean selvityksen mukaan saamelaisalueen ulkopuolella asui yhteensä 83 saamelaista. Heistä valtaosa oli petsamolaisia, jotka eivät olleet palanneet evakkotieltä pohjoiseen. Muualle jääneisiin Petsamon saamelaisiin kuului 40 kolttaa ja 28 luterilaista saamelaista. Viimeksi mainituista vain vajaa kaksikymmentä oli jäänyt saamelaisalueelle. Suuri osa sijoittui muualle Lappiin, erityisesti Tervolaan, Tornion seudulle ja Rovaniemelle. Koltista kymmenkunta oli jäänyt Kalajoelle ja kuusi henkeä Tervolaan, mutta useiden mainittiin vain asuvan "etelässä". Enontekiön saamelaisista yhdenkään ei tiedetty asuvan muualla. Sompion kolmesta muualla asuvasta saamelaisesta kaksi oli mennyt naimisiin Ruotsiin.

Tilastonsa pohjalta komitea saattoi todeta, että päinvastoin kuin usein väitettiin, saamelaisten lukumäärä oli suurempi kuin koskaan. Väestötutkimus osoitti saamelaisten lukumäärän kasvavan. Täytyy muistaa määritelmän tiukkuus: kieliperustaisessa tilastoinnissa ei ollut laskettu saamelaisiksi niitä "saamen heimoon kuuluvia", jotka eivät osanneet saamea. Tilaston mukaan puolet saamelaisista asui Inarin kunnassa, jossa oli kolme saamelaisryhmää.

1949 lähettämällä saamelaisalueen kirkkoherroille lomakkeet täytettäviksi. Komitea sai saamelaisiksi lukemiensa henkilöiden kokonaismääräksi 2529 henkilöä. Se myönsi luetteloista ehkä puuttuvan joitakin henkilöitä, mutta katsoi tilastojensa muuten eroavan edukseen "kirkonkirjoissa sovelletusta epämääräisemmästä käytännöstä".[67]

Kuten Nickul oli enteillyt, vuonna 1952 julkaistu *Saamelaisasiain komiteanmietintö* oli "merkillinen tapaus". Ehdotukset olivat kautta linjan edistyksellisiä, jopa radikaaleja, kuten saamelaisten vapauttaminen asepalveluksesta ja ehdotus laiksi saamelaisrahastosta, jossa saamelaistoimintoja rahoitettaisiin pohjoisten kuntien luonnonvaroista saatavilla tuloilla. Poronhoitolain muuttamista koskevan esityksen lisäksi merkittävä oli saamelaislakiehdotus, ajatus erityisestä saamelaisalueesta, jonka tarkoitus oli "suojella saamelaisten etuja ja oikeuksia heidän todellisilla asuinalueillaan".

Komitea ei tyytynyt vain ehdottamaan kulttuurista ja elinkeinollista suojaa. Koska saamelaisväestö lisääntyi nopeasti, sen "ensisijainen kotipaikkaoikeus sen nykyisellä asuinalueella" oli turvattava erityisellä lainsäädännöllä. Pyrkimyksenä oli tyrehdyttää myös ulkopuolinen muuttovirta, minkä takia komitea ehdotti, että valtion maata lakattaisiin myöntämästä muille kuin saamelaisille.[68]

Valtionhallintoon komitea ehdotti perustettavaksi saamelaisasiain toimiston, jossa olisi kaksi määrävuosiksi nimitettyä viranhaltijaa: saamelaisasiain esittelijä toimiston päällikkönä sekä kolmeksi vuodeksi kerrallaan valittava saamelaisten edustaja. Kussakin saamelaisalueen kunnassa taas toimisivat saamelaisyhteisön ääntä edustavat päätöskoneistot, yhteisökokous ja saamelaisvaltuusto. Jälkimmäinen olisi koko saamelaishallinnon yhteiselin, johon valittaisiin edustajia kustakin kunnasta suhteessa saamelaisten määrään.[69]

Nickul sai komitean mietinnölle julkisuutta niin, että viranomaiset olivat siitä tietoisia. Hän katsoi tarpeelliseksi puolustella mietintöä tiedotusvälineissä: "Ehdotukset alueen asutuspolitiikan alalla tuntuvat ensi näkemältä verraten radikaaleilta, mutta ne voivat olla hyvinkin aiheellisia. Näyttää siltä, että pohjoisimmat kuntamme väestöllisesti ovat saaneet kehittyä liian umpimähkäisesti."

Saamelaisasiain komitean mietinnön seuraukset on helposti lueteltavissa. Kouluhallitus järjesti vuonna 1952 saamelaisopettajien neuvottelupäivät Helsingissä. Pekka Lukkari alkoi valmistella saamenkielistä laulukirjaa ja Nilla Outakoski kielioppia. Mitään muuta ei tapahtunut. Samuli Aikion sanoin valtiovalta vaiensi mietinnön lakaisemalla sen vihreän veran alle.[70] Mietinnön vastaanotto osoitti, että Nickulin pelko herrojen halusta saada saamelaiskysymys pois ei ollut turha. Vuonna 1955 hän harmitteli komitean puheenjohtajalle L.I. Itkoselle: "Olen muistuttanut sekä opetus- että sisäministeriä asiasta, mutta vaikka he myöntävät asian olevan tärkeän, eivät he kuitenkaan tartu siihen ponnella. Hehän yleensä ovat sellaisia politikoita, jotka välittävät vain ääniä tuottavista kysymyksistä."

Komitea sai pettyä myös saamelaisten reaktioihin. Mietintö tuli keskelle Samii Litton kriisiä ja valtakamppailua. "Luulin komitean mietinnön innoittavan saamelaisia. Ehkä se on vähin sitä tehnytkin. Kun sitä myös kuitenkin on pidetty henkilökohtaisten tavoitteiden merkkinä, niin en ole tahtonut sen toteuttamisen hyväksi intoilla. En ollenkaan pyri miksikään johtajaksi", tilitti Nickul.[71]

Vielä 1960-luvulla Nickul kommentoi nyrpeästi, että "komitean ehdotuksiin ei maan hallituksella ollut aikaa perehtyä,

ja mietintö jäi pölyttymään ministeriöiden hyllyille". Hänen lauseensa "ja sitten menee taasen vuosia ennenkuin asia uudestaan voi päästä eteenpäin" oli osoittautunut oikeaksi. Vuonna 1973 mietintönsä esittänyt Saamelaiskomitea sai tuoda esiin lähes samat asiat kuin vuoden 1952 mietintö. Niihin kuului ajatus saamelaisalueesta sekä uudistettu versio saamelaislaista eli siitä, että saamelaiset itse hallinnoisivat omia alueitaan ja niiden luonnonresursseja.

TOIMINNAN JA HAJOAMISEN VUODET

Vuosi 1949 oli merkittävä Samii Litton toiminnassa. Yhdistys perusti toiminnanjohtajan viran Inariin, jossa sijaitsi myös yhdistyksen parakkitoimisto. Näin toiminnan painopiste siirtyi Oulusta saamelaisalueelle. Nilla Outakoski, joka oli tähän saakka toiminut lähes palkattomana yleisasiamiehenä, ei hakenut toiminnanjohtajaksi, vaan keskittyi teologian opintoihinsa. Toiminnanjohtajaksi valittiin Johan Nuorgam, joka muutti Oulusta Inariin. Uusi toiminnanjohtaja alkoi hankkia rahoitusta yhdistyksen toimitalolle, joka rakennettiin seuraavana vuonna Uutelan Uulan (Länsman) rahoituksella Inarin kansakoulun viereiselle tontille.[72]

Seuraavat vuodet olivat Samii Litton hedelmällisintä aikaa. Samii Litto hankki vuonna 1949 Oulusta Rapid-tiikelipainokoneen ja oikovedoskoneen. Oma käsikirjapaino tuli edullisemmaksi kuin painattaa kaukana etelässä. Se teki mahdolliseksi myös Lapin Sivistysseuran päätöksen siirtää *Sabmelaš*-lehden toimitus Inariin ja alkaa painaa sitä yhdessä Samii Litton kanssa. Päätoimittajaksi tuli Nuorgam.[73]

Siirryttyään saamelaisalueelle ja Nuorgamin käsiin *Sabmelaš* muuttui aiempaa elävämmäksi ja tuoreemmaksi. Nuorgam oli radiotoimittajana saanut hyvää kokemusta toimitustyöstä ja pystyi suhteillaan saamaan paljon tekijöitä lehdelle. Nuorgam toimitti myös viikoittain ilmestyvää suomalais-saamelaista lehteä *Tunturisanomat*, joka käsitteli saamelaisten ja yleisemminkin Taka-Lapin asioita. Sen päätoimittajana oli Pekka Lukkari.

Samii Litto järjesti porokilpailuja, huvitilaisuuksia ja valistustapahtumia, joissa oli satamäärin kuulijoita. Esimerkiksi vuonna 1951 pidettiin esitelmiä Karigasniemessä, Inarissa ja Nuorgamissa yhteensä yli 500 kuulijalle. Aiheet ulottuivat Isak Sabasta entisajan urheilumuotoihin. Seuraavana vuonna pidettiin kaikkiaan yhdeksän esitelmätilaisuutta monenkin puhujan voimin. Kuulijoita oli yhteensä lähes tuhat.[74] Tilaisuuksien suosio selittyi osaksi sillä, että Nuorgamin aikana Samii Litto ei sulkenut ulos paikallista suomalaista väestöä,

Samuel Porsanger Utsjoen Kutuniemestä osallistui niin jatkosotaan, Lapin sotaan kuin Lapin jälleenrakennukseenkin. Määrätietoinen itseopiskelu johti hänet yhteiskunnalliseen korkeakouluun ja kunnallistutkinnon suorittamiseen 1952. Hän toimi useissa paikoissa kunnansihteerinä, mutta Raisiossa ura eteni kunnan- ja kauppalanjohtajaksi ja lopulta kaupunginjohtajaksi. LPK.

vaan tapahtumia järjestettiin yhteistoiminnassa. Samii Litto kehitteli myös vakituista elokuvatoimintaa.

Yhdistyksen urheilutoiminta paisui 1950-luvun alussa niin laajaksi, että eri kyliin oli ruvettava perustamaan paikallisjaostoja. Vuonna 1952 niitä oli Utsjoen pitäjässä neljä, Inarissa viisi ja Vuotsossa yksi. Lajit ulottuivat yleisurheilusta saamelaisten hiihtokilpailuihin. Yhdistys järjesti neljät kisat vuodessa: kesä- ja talvikisat Karigasniemessä sekä kesäkisat ja Marianpäivän kilpailut Inarissa.[75]

Samii Littoa vastaan syntyi monia ennakkoluuloja. Lievimpiä olivat ne, joissa yhdistystä pidettiin pelkkänä hyväntekeväisyysjärjestönä, koska se joutui pakostakin mukaan avustustoimintaan. Jotkut pitivät sitä rahasampona. Niinpä Antti Outakoski tiesi olevan paljon saamelaisia, jotka ”ymmärtämättömyyksissään puhuvat, että me muka teemme tätä työtä tienaamisen takia”. Samoin yhdistys joutui tasapainottelemaan saamelaispolitiikan ja saamelaisten vankan uskonnollisuuden, ennen kaikkea lestadiolaisuuden, välillä. Teologian ylioppilas Outakoski joutui selittelemään, miksi yhdistys järjesti tanssitilaisuuksia. Ne johtivat eroamisiin liitosta, koska toiminnan nähtiin muuttuneen ”seuran alkuperäisiä periaatteita vastaan”.[76]

Outakosken mukaan yhdistyksestä levitettiin jopa poliittisesti tarkoituksenhakuisia huhuja, joissa kerrottiin Samii Litton pyrkimyksistä lappalaisvaltion muodostamiseen sekä paikallisten viranomaisten ja jopa maaherran erottamiseen. Läänin korkeimmat virkamiehet (joilla Outakoski lienee viitannut ainakin verivihollliseensa Uuno Hannulaan) kertoivat kuulemma Helsingissä Samii Litton sekaantuneen asekätkentäjuttuun. Outakosken mukaan Samii Littoa vastassa oli olemassa voimakas oppositio myös saamelaisalueella, ”varsinkin Utsjoen kirkolla, mutta siellähän onkin aina esiintynyt innokkaita suomalaisuuden ’esitaistelijoita’, omasta keskuudestamme lähteneitä, joiden lyhytnäköisyys on erinomaisen hyvin perusteltua”. Se viittasi erityisesti opettaja Högmaniin.[77]

Vaikka Outakoski itse ei ollut hakenut toiminnanjohtajan paikkaa, hän puuhaili yhdistyksen taustahahmona välillä niin, että sai huomautuksia johtokunnalta. Reservinluutnantti Outakoski saattoi omin päin sopia Mannerheimin rintapatsaiden myynnistä yhdistyksen hyväksi, ja hallituksen oli melkein pakko hyväksyä jo aloitettu hanke. J. E. Jomppanen paheksui omavaltaisuutta ja piti patsashanketta poliittisena toimintana, joka ei sopinut yhdistyksen julkiseen kuvaan. Myyntikampanja johti melkoiseen sotkuun, sillä yhdistys peri saataviaan hankkeen toimittaja J. Sarlinilta vielä vuosia myöhemmin poliisiviranomaisten avulla.[78]

Samii Litto järjesti monenlaista toimintaa. Maire Aikio pitelee ajoporoa Inarin porokisoissa 1948. Siida.

Eräs 1950-luvun alun huomattavimpia asioita saamelaiskulttuurissa oli pohjoismaisen yhteistyön viriäminen 1940-luvun lopulla. Se alkoi samoihin aikoihin sekä Lapin Sivistysseuran että Samii Litton piirissä. Nickul oli luonut jo ennen sotia kansainvälisten suhteiden verkoston, johon kuului yhteistyö Ruotsin saamelaisten, esimerkiksi Israel Ruongin ja kirkkoherra Gustav Parkin, kanssa. Vuonna 1948 hän teki Pekka Lukkarin kanssa moniviikkoisen tutustumismatkan Ruotsin saamelaisalueelle. Samana vuonna 1948 myös Outakoski kahden muun saamelaisen kanssa vieraili Tromssassa järjestetyssä kokouksessa suunnittelemassa pohjoismaista yhteistyötä.[79]

Suurena ongelmana oli Norjan viranomaisten suhtautuminen yli rajojen suuntautuvaan yhteistyöhön. Yhteisen kirjakielen kehittämisestä tuli taas osa poliittisia kiistakuvioita. Viranomaisten mielestä yhteispohjoismainen kielipolitiikka ja radiotoiminta olivat omiaan edesauttamaan "tundrabolshevismia", jossa vahingolliset aatteet leviäisivät petollisesti yli rajojen.[80] Norjan konsulaatti oli nihkeä myöntämään viisumeita saamelaiskokouksiin. "Olemmeko me saamelaiset niin vaarallisia ihmisiä?" ihmetteli Antti Outakoski Thor Frettelle.[81] Viranomaisten nihkeydestä huolimatta toiminta rajojen yli tiivistyi vähitellen niin, että vuonna 1953 Jokkmokissa pidettiin ensimmäinen yhteispohjoismainen saamelaiskonferenssi.[82]

Samii Litton toiminta hajosi vuonna 1952–1953 henkilöriitoihin. Kansanopistoasiassa kärjistynyt tilanne johti kesällä 1953 siihen, että Jomppasen ja Nuorgamin puuhaillessa hikihatussa opiston rakennustöissä yhdistyksen "nillalainen haara" kaappasi vallan. Isak Valle toimi puheenjohtajana ja Outakoski sihteerinä kokouksessa, josta olivat poissa niin hallituksen jäsenet Erkki Jomppanen ja Hans Aslak Guttorm kuin toiminnanjohtaja Nuorgamkin. Myöhempien perustelujensa mukaan "kapinalliset" olivat huolestuneita yhdistyksen taloustilanteesta Nuorgamin (ja Jomppasen) tehottoman toiminnan takia. [83]

Kokous valitsi uuden hallituksen puheenjohtajaksi Pekka Lukkarin ja lakkautti toiminnanjohtajan viran, jonka tilalle perustettuun palkalliseen sihteerin toimeen valittiin Eino Lukkari. Kokous perusti toimikunnan yhdistyksen "varojen uudelleen suuntaamista varten" ja päätti laittaa toimitalon vuokralle. Jäsenistöstä kokous totesi: "– – ne henkilöt, jotka pyynnöstä huolimatta eivät vuoden 1953 loppuun mennessä ole suorittaneet jäsenmaksujaan, katsotaan Samii Littosta eronneiksi".[84]

Uusi hallitus touhusi syksyyn saakka: sihteeri peräsi Nuorgamilta yhdistyksen papereita yömyöhälläkin ja peri mieleisiltä jäseniltä maksuja. Jomppanen, joka oli jo kokenut poliitikko niin paliskuntien kuin kunnankin palveluksessa, saattoi kansanopistoasian loppuun ennen kuin ryhtyi vastahyökkäykseen. Hän mobilisoi suuren joukon omia kannattajiaan vaatimaan koolle ylimääräisen vuosikokouksen. Vaikka Lukkari avasi sen, Jomppanen valittiin puheenjohtajaksi.

Kokous totesi yksikantaan kesällä pidetyn kokouksen olleen laiton ja keväisen yleiskokouksen päätösten vastainen. Vuosikokous päätti erottaa niskuroijat hallituksesta ja yhdistyksestä. Jomppanen teki saman tien enemmänkin puhdistuksia liitossa, olihan kesän kokous antanut hyvät keinot niiden tekemiseksi. Jäsenmaksukaavakkeita jaettiin tästä lähin vain "luotettaville henkilöille". Kaikki muut pyyhittiin luetteloista pois, he kun eivät maksaneet jäsenmaksuja (joita tosin ei karhuttukaan).[85]

Kun perustajajäsenistä vielä Hans Aslak Guttorm erosi vuonna 1957[86], Samii Litto alkoi muuttua "kahden miehen järjestöksi". Vanhoista aktiiveista vain Johan Nuorgam jatkoi Jomppasen rinnalla. Parivaljakon suurimpia saavutuksia oli Saamelaismuseon perustaminen Inariin vuonna 1959 Turun yliopiston pohjalaisen osakunnan avustuksella. Nuorgam oli ideoija ja käytännön mies, Jomppanen hoiti viralliset yhteydet. Yhdistys perusti myös leirintäalueen.[87]

Samii Litto koki 1960-luvulla saman kohtalon kuin Lapin Sivistysseura 1940-luvulla nuorten saamelaisradikaalien kanssa. Nämä pitivät sitä sekä korruptoituneena että hampaattomana yhdistyksenä.[88] Nuori saamelaisliike toi esiin uusia vaatimuksia, ennen kaikkea oikeudet maahan ja veteen. Sen politiikassa näkyivät kuitenkin samat perusteemat kuin Lapin Sivistysseuran ja Samii Litton toiminnassa aiemmin: kielikysymys, tiedotuspolitiikka ja saamelaisten organisoituminen omien oikeuksiensa puolustamiseksi.

Loppulause

Tuleva taiteilija: Nils-Aslak Valkeapää äitinsä Susannan (o. s. Bals) ja sisarensa Elli-Marjan kanssa kylästelemässä. Marja Vuorelaisen ottama kuva on 1950-luvun alusta. LMM.

Helposti vedettävä johtopäätös 1900-luvun alkupuoliskon kehityksestä on se, että saamelaisten ja Lapin kihlakunnan asioista keskusteltiin ajoittain vilkkaastikin. Erityisesti tämä koskee 1900-luvun ensimmäistä vuosikymmentä sekä Petsamon aikaa, kuten myös jälleenrakennusaikaa sotien jälkeen. Eri osapuolilla ja toimijoilla oli erilaisia tulkintoja siitä, miten asioita piti hoitaa. Kiistoissa ja ehdotuksissa oltiin huolestuneita siitä, että saamelaiset eivät voineet suomalaisen järjestelmän puitteissa toteuttaa erityisesti omaan kieleensä liittyviä oikeuksia.

Yhtä lailla selvää on, että aloitteet ja keskustelut eivät useimmiten johtaneet saamelaisille myönteisiin tuloksiin. Keskustelua saamelaisasioista 1900-luvun alkupuoliskolla voi pitää toteutumattomien ehdotusten ja suunnitelmien historiana. Ajatuksia ja tavoitteita oli, mutta ne perusteltiin kumoon vetoamalla saamen kielen pienuuteen ja hajanaisuuteen. Samoin perusteluina käytettiin "kehityksen" asettamia tarpeita tai katoavan kielen hyödyttömyyttä suomalaisessa yhteiskunnassa.

Perustelujen tutkiminen on tärkeää, jotta eri vaihtoehdot tulevat näkyviin ja se, että kehityksen suunnista oli erilaisia tulkintoja. Se, mikä tulkinta ja vaihtoehto valittiin, riippui usein valta-asetelmista. Sotienjälkeiseen aikaan saakka saamelaisasioista keskustelivat pääosin suomalaiset viranomaiset, lapintuntijat ja saamenystävät. Tulkinnanvaraista on, kuinka vahvasti suomalaisuus loppujen lopuksi vaikutti arkipäivän tason saamelaiselämään vuosisadan alkupuolella. Tässä suhteessa saamelaisryhmien välillä oli suuria eroja. Jälleenrakennusaika loi koko saamelaisalueella uuden tilanteen.

KEHITYKSEN EHDOT

Olen aiemmin[1] väittänyt erheellisesti, että Suomessa ei tunnettu 1900-luvun alussa samanlaista kiinnostusta Lappia kohtaan kuin Norjassa ja Ruotsissa. Tarkemmin katsoen kiinnostus oli suurta, sillä 1890-luvun lopulta lähtien Lappia alettiin uudella tavoin kytkeä osaksi Suomen valtiota. Se kehittämistyö, jota Norjan puolen esimerkin mukaisesti voitaisiin nimittää suomalaisuuden kansalliseksi rakentamisprojektiksi, alkoi Lapissakin vuosisadan vaihteessa.

Se tapahtui uusien säädösten, maanmittaustyön, liikenneyhteyksien kehittämisen ja hallinnon vahvistamisen avulla. Kehitys johti paikallisten rakenteiden vähittäiseen häivyttämiseen. Lapin kihlakunnan pohjoisosien "omassa maantieteessä" niin liikenne- kuin sukuyhteydetkin suuntautuivat enemmän pohjoiseen eli rannikolle kuin etelään. Harva asutus perustui laaja-alaiselle luonnonkäytölle vuotuiskierron mukaisesti. Sitä leimasivat enemmän perheiden ja sukujen nautinnat laajoissa erämaissa kuin kyläjärjestelmään kuuluminen.

Suomalaisen yhteiskunnan lähtökohtana oli alueiden tehokkaampi hyödyntäminen. Itsestään selvinä pidettyihin ihanteisiin kuului yhden elinkeinon ja asuinpaikan politiikka: maanviljelyksen ensisijaisuus sitoi uudisasukkaan yhteen paikkaan sekä vähensi sivuelinkeinoja ja sitä kautta vuotuiskiertoa. Maanviljelyskulttuuri keskittyi kyliin, joiden väestönkasvua pidettiin jopa kehityksen mittarina.

Olen kirjassani hahmotellut "tien historiaa" vertauskuvana 1900-luvun alkupuoliskon kehityskulusta.[2] Maantie kytki Lappia ja saamelaisaluetta Suomeen, samalla kun se pyrki irrottamaan erityisesti Utsjoen aluetta taloudellisesti Norjasta, joka nähtiin poliittisesti kilpailijana. Näin maantie teki Lapin myös riippuvaiseksi eteläisestä suunnasta, joka aiemmin oli ollut sille lähes merkityksetön.

Maantiet toivat mukanaan uutta väestöä ja kokosivat väestöä varsilleen samalla lailla kuin joet olivat aiemmin houkutelleet asutusta rannoilleen[3]. Ne helpottivat matkustamista ja maatalouden edellyttämää tavarainkuljetusta. Tavoitteena oli myös pohjoisten metsien hyödyntäminen. Kalusto ei kuitenkaan vuosisadan alussa riittänyt suuriin kuljetuksiin vaan metsien merkitys alkoi korostua vasta 1920- ja 1930-luvuilla.

Juho Kyyhkynen oli 1900-luvun alun tunnetuimpia Lapin taiteilijoita, joka kuvasi töissään saamelaisia asialliseen tyyliin. Tosin vuonna 1905 Vuotsossa tehty taulu kertoi jo väistyvästä ajasta, sillä Sompion saamelaiset olivat juuri siirtymässä talollisiksi. Kyyhkysen teos toimi kuitenkin opetustauluna Suomen kouluissa vuosikymmenten ajan ja antoi koululaisille pysyvät vaikutelman Lapin asukkaista. THHK.

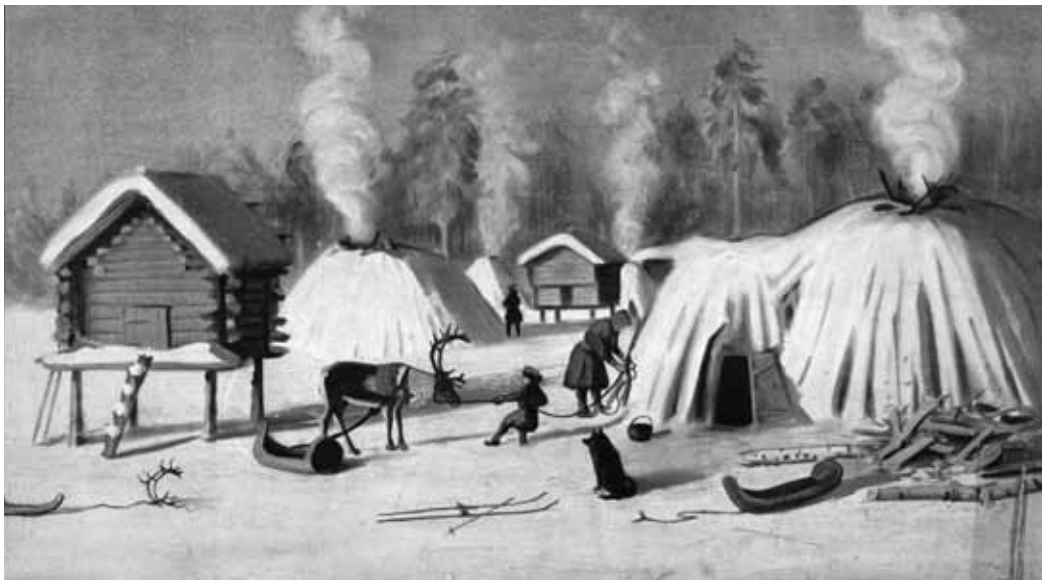

Sompion saamelaiset Kutturan kylää myöten olivat maantien vaikutuspiirissä 1910-luvulta lähtien. Kutturan Antti ja Niila sekä Kaarina Magga istuvat auton portailla 1930-luvun vaihteen tienoilla. Siida.

Tieverkoston kehittyminen merkitsi suurta edistystä, teki Lapin tasavertaisemmaksi muun Suomen kanssa ja paransi elintasoa. Se oli perusta Lapin luonnonvarojen tehokkaammalle hyödyntämiselle. Maantien historialla oli myös kääntöpuolensa. Luonnonkäyttö muuttui tasapainottomaksi. Väestönkasvu ja palkkatöiden kausittaisuus aiheuttivat työttömyyttä, jota pyrittiin korvaamaan yhtä kausittaisilla hätäaputöillä. Liikaväestö tuli pohjoisten kuntien taakaksi. Tiet halkoivat myös porojen laidunalueita ja yhtenäisiksi koettuja nautinta-alueita, joiden herkät vuotuiskiertojärjestelmät kärsivät tien historiasta.

Joidenkin kylien, kuten suomalaisen Kaukosen ja saamelaisen Purnumukan, asukkaat eivät uskoneet maantien siunauksellisuuteen, vaan purnumukkalaiset ”juonittelivat” maantien ohittamaan oman kylänsä. Tapausta voi tulkita kahdella tavalla. Sitä voi pitää huvittavana esimerkkinä nykyaikaa koskevista ennakkoluuloista tai kouriintuntuvana ilmauksena huolesta nykyajan vaikutusten suhteen.

Samalla lailla voi tulkita Utsjoen kunnanvaltuuston radikaalia päätöstä, joka pyrki estämään maantien rakentamisen kunnan alueelle sillä perustelulla, että se toisi huonoja ”lantalaisia” vaikutteita. Kunnanvaltuuston tekemien ehdotusten listaa vuonna 1925 voi pitää hyvin erityislaatuisena, koska saamelaisista koostuva virallinen elin asettui siinä vastustamaan kaikkia niitä kehityksen piirteitä, joita suomalaiset viranomaiset pitivät pyhinä.

Kunnanvaltuuston kyseenalaistamiin asioihin kuuluivat liikenneverkoston rakentaminen (ei maantietä eikä puhelinta), maanviljelyksen leviäminen (ei suomalaista uudisasutusta), jatkuva väestönkasvu (ei liikaväestöä, joka vaatisi kunnanhuoltoa), koulusivistys (ei koulupakkoa), sekä rajojen valvonta (ei rajavartiostoa). Ehdotuksia yhdistävänä ajatuksena oli, että Utsjoen kunnasta oli muodostettava lappalainen erityisalue. Pohjalla lienee ollut ajatus jopa saamelaisten itsensä hallinnoimasta alueesta, vaikka sitä ei sanottu julki.

Suomalaiset viranomaiset eivät lainkaan ymmärtäneet kunnanvaltuuston kantaa. Sitä pidettiin osoituksena harkitsemattomuudesta tai oppimattomasta taantumuksellisuudesta. Suomalaisten asennetta osoitti ehdotuksen nopea sivuuttaminen eduskunnassa ilman keskustelua tyyliin ”eihän sinne Utsjoelle ole kukaan muuttamassakaan”. Suomalaisten helpotukseksi myöhemmät kunnanvaltuustot vaihtoivat kantaa ja olivat valmiita kaikkeen kehitykseen.

Samanlainen ehdotus ja laajemmin perusteltuna tehtiin 1930-luvulla, kun Petsamon Suonikylää alettiin suunnitella kolttasaamelaisten suojelualueeksi. Kolttien itsensä tekemä ehdotus lähti välittömästä huolesta sen suhteen, että rajoittamaton uudisasutus oli ajanut kriisiin kaksi maantien ulottuvissa olevaa kolttakylää. Maantien historian vaikutus oli johtanut perinteisen, vuotuiskiertoon perustuvan elämäntavan murtumiseen. Suonikyläläiset ehdottivat alueensa luonnonkäytön rajoittamista paikallisten perheiden ja sukujen haltuun.

Suomalaiset virkamiehet jopa kahdessa ministeriössä lähtivät hankkeeseen aluksi mukaan, sillä heille kysymys lienee ollut rajatuista erityisoikeuksista taloudellisesti merkityksettömällä alueella. Lapin Sivistysseuran sihteeri Karl Nickul alkoi kuitenkin keskustella asiasta jopa ”kulttuuriprobleemina”. Hän kysyi, oliko kulttuurimuodon, jonka edellytykset selvästi olivat erilaiset kuin maanviljelyskulttuurilla, samanlaistuttava hallintomiesten haluamaksi ja siten kohdattava myös uudisasukaskulttuurin lieveilmiöt. Voi olla, että tämä ajatusmalli muutti asian kuumaksi perunaksi niin viranomaisille kuin paikallisille suomalaisillekin. Hankkeen käsittely hidastui, kunnes uusi Lapin lääninhallitus laittoi sille lopullisen pisteen.

Rinnakkain suomalaisen hallinnon etenemisen kanssa kehittyi myös Lappia ja saamelaisia koskeva asiantuntijajärjestelmä. Uuden alueen kytkeminen emämaahan sekä tuotti että tarvitsi tietoa. Lapininnostus poiki monenlaisia kirjoituksia matkakirjoista suomennoksiin, asiantuntijakuvauksista kaunokirjallisuuteen. Petsamon liittäminen Suomeen aiheutti suoranaisen kirjallisuuden aallon, jossa saamelaiskuvauksilla oli vankka osansa.

Suomalaisten saamelaiskuva ei kuitenkaan ollut yhtenäinen. Esimerkiksi tieteen saralla rotututkimukset muodostivat yhden, vilkkaasti kiistellyn haaran, joka ajautui kriisiin 1930-luvulla. Sen rinnalla suomalais-ugrilainen kansatiede tarjosi oman mallinsa kehittyneiden ja kehittymättömien suomensukuisten kansojen jaottelemiseksi. Saamelaiskulttuurin kehitystä selostettiin myös esimerkiksi maantieteellisten teorioiden pohjalta. Tieteen lisäksi saamelaisten kulttuuriin, rotuun ja kehittyneisyyteen liittyviä asioita pohdittiin julkisuudessa monella kentällä, kuten puolitieteellisessä kirjallisuudessa, lehtikirjoituksissa, matkakirjoissa ja romaaneissa.

”Kentällä” toimivat usein toiset asiantuntijat, joilla oli suuri vaikutus saamelaisten todellisuuteen. Esimerkiksi vuoden 1905 Lapin taloudellisten asioiden komiteaan kuuluvat lapintuntijat olivat entisiä tai nykyisiä virkamiehiä sekä paikallisia suomalaisia ja maakunnallisia vaikuttajia. Lapin komitean tausta-aineistoksi kirjoitetut kuvaukset eri pitäjistä kertovat hauskasti, kuinka kirjavaa virallinen saamelaistietous saattoi olla. Se kuvasi tosiasiaa, että virkamies oli koulutettu oman alansa, mutta ei saamelaisuuden asiantuntijaksi. Jokainen tutustui saamelaisuuteen kuten parhaiten taisi. Lähtökohtina olivat ennakkotieto, edeltäjien antamat neuvot, arkipäivän kokemus sekä tutustuminen kirjallisuuteen.

Tärkeää sen suhteen, vahvistuivatko vai heikkenivätkö ennakkokäsitykset paikan päällä, oli se, kenet virkamies sai ”kulttuuriseksi tulkikseen” ja millaista tietoa tämä antoi. Usein vaihtuvien suomalaisten pappien, nimismiesten ja metsänhoitajien alapuolelta löytyi pysyvämpi paikallinen kerros lukkareita ja katekeettoja, poliiseja ja valtuutettuja, metsänvartijoita ja apulaisia. Erityisesti Utsjoella ja osin Inarissakin he olivat usein saamelaisia. Heillä oli merkittävä asema suomalaisen hallinnon vakiinnuttamisessa ja pysyvyyden luomisessa.

Toinen keskeinen asia virkamiesten suhteelle saamelaisten kanssa oli heidän oma persoonansa ja maailmankatsomuksensa. Monilla oli samankaltaiset taustat suomalaisen sivistyneistön edustajina, mutta jokaisella oli myös omat asenteensa sekä kykynsä kohdata ihmisiä ja kiinnostua heidän elämästään. He kokosivat tietonsa hyvin erilaisista lähteistä. Tieteelliset teokset muodostivat näistä vain pienen osan. Julkisuuden saamelaiskuva koko laajuudessaan, komiteanmietinnöistä kantaaottaviin lehtikirjoituksiin, sekä heijasti että muokkasi Lappiin tulevien suomalaisten asenteita ja käsitystä saamelaisista.

Saamelaiskuvan ja käytännön todellisuuden välinen suhde on kuitenkin tulkinnallinen. Yhtäläisyysmerkkien vetäminen niiden välille voi johtaa virheellisiin yleistyksiin, mutta olisi jopa sinisilmäistä olettaa, että mitään yhteyttä ei ole. Ne kehitys- tai rotueroihin viittaavat lausunnot, joita esimerkiksi Lapin virkamiehet julkisuudessa ja asiakirjoissa antoivat, heijastivat olemassa olevia asenteita, jotka vaikuttivat saamelaisiin tavalla tai toisella.

Niihin liittyi käsitys suomalaisen kulttuurin etevämmyydestä, joka antoi suomalaisille oikeuden määrätä myös Lapin ja saamelaisten tulevaisuudesta. Vetoaminen lappalaisten kehittymättömyyteen, välinpitämättömyyteen, laiskuuteen, it-

sekurin puutteeseen tai kulttuuriseen rappioon riitti usein jo sinällään tieteellisen kuuloiseksi perusteluksi sille, että saamelaisia ei tarvinnut ottaa huomioon Lapin asioita kehitettäessä. Loppulausunnoksi sopi kommentti Lapin rajavartioston komentajan tyyliin ”jonkinlaista sanoisinko lappalais kulttuuria”.

Suomalaisten saamelaiskuvaa luonnehti usein alentuva suhtautuminen ja isällisyys eli Tuomo Itkosen sanoin *isäntäajattelu*, mutta myös säälinsekainen käsitys saamelaisista suomalaisten heikompana tai suorastaan jälkeenjääneenä pikkuveljenä. Myönteisinä nähdyt seikat, kuten utsjokelaisten edistyksellisyys, tulkittiin siten, että he olivat saaneet runsaasti suomalaista verenperintöä. Porosaamelaiset ja koltat koettiin usein vieraaksi elementiksi[4], johon oli suhtauduttava erityisellä tavalla – edellisiin epäluuloisesti, jälkimmäisiin halveksuvasti.

Vaikka suomalaisuuden ylivertaisuuteen liittyvä ajattelutapa oli laajalti hyväksytty ja tuli esille käytännöissä, sille löytyi myös arvostelijoita tai ainakin niitä, jotka hakivat vaihtoehtoisia ratkaisuja. Esimerkiksi 1900-luvun alussa niin kirkon piirissä kuin muotoutuvan kansakoululaitoksenkin suunnitelmissa korostettiin saamenkielisen opetuksen merkitystä. Kirkon politiikka toteutui menestyksellisesti käytännössäkin.

Saamelaisia koskeva suopeus saattoi nousta suomalaisten omista kansallisista kokemuksista sorrettuna kansanosana venäläisvallan alla. Piispat Johansson ja Koskimies korostivat tätä seikkaa asettuessaan tukemaan saamen kielen asemaa, samalla kun he tietoisesti asettivat vastalauseensa Norjan ja Ruotsin piispojen kielipolitiikalle. Tältä pohjalta vähemmistöjen oikeudet pyrittiin ottamaan huomioon myös pitkään valmistellussa oppivelvollisuuslaissa vuonna 1921. Ne eivät kuitenkaan toteutuneet käytännössä.

Useimmiten vielä 1920- ja 1930-luvuilla saamelaiskysymyksen nähtiin koskevan saamen kieltä ja äidinkielistä opetusta. Vain harvoin sitä nähtiin kokonaisvaltaisena ongelmana oman kulttuuri-identiteetin säilyttämisestä, puhumattakaan omistuksesta maihin ja vesiin tai saamelaisesta hallinnosta. Niitä koskivat lähinnä Utsjoen kunnanvaltuuston ehdotus 1925 ja hanke Suonikylän suojelualueeksi.

Vuonna 1932 perustettua Lapin Sivistysseuraa voi kuitenkin pitää kiinnostavana tässä suhteessa. Järjestö oli aluksi hyvin akateemiselta pohjalta muodostettu järjestö, joka keskittyi kirjallisen kulttuurin kysymyksiin ja aloitti vilkkaan saamenkielisen julkaisutoiminnan. Seuran sisälle syntyi kuitenkin 1930-luvun puolivälissä toinenkin suuntaus Karl Nickulin myötä. Hän korosti saamelaisasiaa yhteiskunnallisena ”kulttuuriprobleemina” ja sodan jälkeen jopa sosiaalisena kysymyksenä. Suonikylän suojeluhankkeen myötä seura alkoi osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun, mikä jatkui sotaaikana kolttien avustustoimintana.

Saamenystävien järjestön lisäksi tärkeä rooli saamelaisten aseman korostamisessa oli yksittäisillä toimijoilla niin virkamieskunnassa kuin julkisuudessakin. Tutkijat Frans Äimästä T.I. Itkoseen ja J.E. Rosbergistä Väinö Tanneriin pyrkivät omilla tuotannoillaan vaikuttamaan vallitsevaan saamelaiskuvaan. Jopa vielä suurempi merkitys oli nimismies ja varatuomari L.I. Itkosen ja kruununvouti W.F. Plantingin kaltaisilla saamelaismyönteisillä lapintuntijoilla erilaisissa komiteoissa ja virkamiestoiminnassa.

YHDEN KANSAN MONET KASVOT

Useassa yhteydessä on todettu, että saamelaisten kulttuuria ja historiaa koskevista yleistyksistä harhaanjohtavimpia on nähdä heidät yhtenäisenä väestönä ja kulttuurimuotona.[5] Suomen saamelaisten vaiheissa 1900-luvun alkupuoliskolla on monia eroavaisuuksia Ruotsin ja Norjan monien saamelaisryhmien kohtaloihin, Kuolan saamelaisista puhumattakaan. Suomen sisälläkin, vähäväkisen Lapin kihlakunnan alueella, oli useita kielellisiä ja kulttuurisia saamelaisryhmiä. Niiden suhde suomalaisuuteen, hallintoelimiin ja muutoksiin oli erilaista.

Esimerkiksi monille Tenon saamelaisille suomalaisuus oli vielä 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä kaukainen asia, joka ei näkynyt arkipäivässä päivittäin eikä kuukausittainkaan. Kaste, kiertokoulu, ripillepääsy, avioliitto, matka kirkolle juhlapyhinä, hautajaiset – ne yhdistivät lähes jokaisen saamelaisen suomalaiseen yhteiskuntaan. Muuten Suomen valtioon kuulumisesta kertoivat pienet yksityiskohdat, kuten ”jauhopassin” hakeminen nimismieheltä Norjan vierailua varten tai pöytälaatikossa olevat tilapaperit.

Sen sijaan Kutturassa tai Vuotsossa asuvat saamelaiset saattoivat tiettyinä vuodenaikoina olla jatkuvassa yhteydessä suomalaisiin kultamiehiin ja 1910-luvun lopulta lähtien myös matkailijoihin. Inarin kirkonkylän lähettyvillä asuvat saamelaiset kävivät viikoittain kirkolla tai asuivat naapureina suomalaisten kanssa, kun taas Koillis-Inarissa kalasteleva inarinsaamelainen saattoi olla lähes koko elämänsä ajan tekemisissä vain lähisukulaistensa kanssa.

Enontekiön porosaamelaiset ”väärtistelivät” suomalaisissa taloissa pimeimmän talven pitäessään poroelojaan *oudassa*, metsäalueella. Suurimman osan vuotta he asuivat kuitenkin ylämaissa porokylissään, joihin saattoi kuulua suomalaisiakin renkejä. Erämaissa asui myös joitakin suomalaisia talollisia, joiden kanssa saamelaisilla oli hyvät välit. Yhtä paljon kuin

SAAMELAISNAINEN YHTEISÖSSÄÄN

Saamelaisten kanssa tekemisissä olevat virkamiehet, tutkijat ja muut vierailijat olivat yleensä miehiä, jotka korostivat miesten toimintaa. Vaikka he kylästellessään nauttivat naisten vieraanvaraisuudesta ja valokuvasivat näitä, kun miesväki oli metsässä, he eivät useinkaan nähneet naisia merkittävinä tekijöinä. Miehet hoitivat pääosan toiminnoista suomalaisyhteiskunnan suuntaan: tilanhoitoon kuuluvat velvollisuudet, yhteiskunnallisen päättämisen, poronhoidon hallinnon ja julkisen keskustelun.

On selvää, että naiset olivat paljon keskeisempiä oman aikansa tapahtumissa kuin lähteet antavat ymmärtää. Heidän "löytämisensä" on kuitenkin hankalaa muiden luomista lähteistä, joiden merkityssisällöt määräytyivät ulkopuolisista ihanteista. Kuten Gunlög Fur toteaa, kolonialismin kohteina olevien yhteisöjen naiset syrjäytetään valkoisten miesten laatimissa lähteissä ja "koloniaalisten kohtaamisten historiat kirjoitetaan edelleen miestoimijoiden näkökulmasta".

Saamelaisnaiset saattavat tulla jopa kaksinkertaisesti vaiennetuiksi, sillä vaikka saamelaismiesten historia avautuisikin, naisten rooli voi edelleen jäädä varjoon. Heidän asemansa kodin toimijoina, lasten kasvattajina, oman lähiseutunsa tuntijoina, perinteen taitajina, perheiden yhteyksien ylläpitäjinä, vuotuiskierron vaatimien tehtävien järjestelijöinä, poroerotusten osallistujina tai lestadiolaisliikkeen tukipilareina on jäänyt pimentoon.

Jopa saamelaisyhteisöjen vahvat naiset, kuten perheistään ja poronhoidosta huolehtivat lesket tai laajalti liikkuvat kansankätilöt, ovat jääneet tietoon vain suullisesta perinteestä. Runsaan kertomaperinteen lisäksi naisista tehdyt joiut, leu´ddit ja livđet, joita löytyy kohtalaisen paljon, kertovat yhteisöjen omasta arvostuksesta. Eräänä syynä naisten syrjäytymiseen julkisesta toiminnasta saattoi olla se, että suomalaisten parissa enemmän liikkuvat saamelaismiehet osasivat paremmin suomen kieltä kuin naiset, kuten esimerkiksi J. E. Rosberg totesi. Luku- ja kirjoitustaito avasi miehille erinomaisia väyliä suomalaiseen yhteiskuntaan

Naispuolisia "tulkkeja" tai välittäjiä erottuu 1900-luvun alun historiasta vain muutamia. Ulkopuolisten parissa tunnetuin oli Anna-Briitta Mattus, perinteentaitaja, joka 1910-luvulta lähtien teki jopa ulkomaankiertueita. Puolen vuosisadan mittaan häneltä kerättiin laaja kokoelma joikuja ja niihin liittyvää taustatietoja. Porokylän johtajana toiminut Anni Labba vaikutti suuresti kirjailija Yrjö Kokon lapintuntemukseen ja erityisesti *Neljän tuulen tiellä* -teokseen. Joidenkin hahmojen, kuten Jaak Sverloffin Fetsi-vaimon, tiedollinen merkitys esimerkiksi Karl Nickulin asiantuntemukseen jää arvailujen varaan.

Naispuoliset katekeetat, diakonissat, terveyssisaret ja opettajat tutustuivat nimenomaan perheiden, naisten ja lasten elämään. Heidän jättämänsä lähdemerkinnät ovat paljon vähäisempiä kuin miesten, mutta esimerkiksi opettaja Hilja Vartiaisen, katekeetta Laura Lehtolan sekä terveyssisar Elsa Engmanin ja Saimi Lindrothin elämäkerrat voisivat antaa kiinnostavaa valoa myös saamelaisten "yksityisiin tiloihin". Tutkija Jenny Paulaharjun merkitys miehensä Samuli Paulaharjun tutkimusten naiskuvaan oli suuri, sillä esimerkiksi tämän *Taka-Lappia* kirjan haastatelluista eli kolmasosa oli naisia.

Saamelaisnaisten rooli myös yhteiskunnallisina toimijoina alkoi kasvaa sotien aikana, kun kotirintaman työvoimapulan takia heidän oli otettava vastuuta miestenkin töistä. Vaikka sotien jälkeen esimerkiksi Samii Litto -yhdistyksen toiminnassa naisten rooli jäi taas vähäiseksi, jälleenrakennusaika loi parempia edellytyksiä myös saamelaisnaisten roolien muutoksille.

Samuli Paulaharjun valokuvassa vuonna 1925 esiintyi vaatimaton nainen Anna-Priita Morottaja, joka esitteli Jenny Paulaharjulle saamelaisen käsityön eli duodjin perinteitä käytännössä. Tämä maailmanmatkaaja oli kiertänyt Saksassa ja Englannissa esittämässä saamelaista laulumusiikkia, josta hän hallitsi niin pohjoissaamelaisen luohtin kuin inarinsaamelaisen livdenkin. Myöhemmällä sukunimellään Mattus hän tuli tunnetuksi perinteentaitajana, jolta kerättiin 1900-luvun alkupuoliskolla valtavat määrät perinneaineistoa. SKS.

Suomeen, porosaamelaisilla oli yhteyksiä Norjaan, joka oli lukuisille saamelaisille yhteinen suunta vielä 1900-luvun vaihteessa.

Ulkomaailman aiheuttamat muutokset kohdistuivat eri tavoin Suomen saamelaisryhmiin eri aikoina. Ehkä kaikkein suurin muutos 1900-luvun vaihteessa koski porosaamelaista kulttuuria. Sompion, Inarin ja Utsjoen porosaamelaiset asettuivat talollisiksi ja pyrkivät sopeutumaan paliskuntajärjestelmään. Maantien tulo Vuotsoon muutti Sompion saamelaisten ja suomalaisten välejä mullistavallakin tavalla, kun taas Länsi-Inarin ja Utsjoen porosaamelaiset elivät lähes täyssaamelaisessa ympäristössä.

Sen sijaan Enontekiön porosaamelaiset jatkoivat paimentolaiselämää lähes koko 1900-luvun ensimmäisen puoliskon ajan. Suuria muutoksia tapahtui sielläkin, kun vanhoja porokyliä tai sukuja katosi ja uusia syntyi. Ruotsinsaamelainen ja suomalainen pororenki saivat muodostettua omat porokyläns-sä, kun taas Piennin siida syntyi ja hajosi lähes kokonaan. Sotien jälkeen Enontekiön ja Käsivarren porosaamelaisperheet asettuivat lopullisesti talollisiksi.

Varhaisia kaupunkisaamelaisia: Antti ja Maria Outakosken perhe Oulussa joskus 1920-luvulla. Lapset Aslak ja Magga lapinvaatteissa. Aslakista tuli vuonna 1936 Oulun maakunta-arkiston pitkäaikainen johtaja. MAOK.

Porosaamelaisiin verrattuna inarinsaamelaisen kulttuurin muutos oli hitaampaa ja jopa näkymättömämpää. Siihen vaikuttivat eniten tilakeinottelu 1910-luvulla, espanjantauti sekä Inarijärven eteläosiin suuntautuva metsätalous laajoine tukkityömaineen sotienvälisenä aikana. Hajallaan suuren järven rantamilla asuva väestö ei muodostanut varsinaisia inarinsaamelaisia kyliä, mikä lienee osaltaan suojellut kieltä ja kulttuuria perheiden ja sukujen piirissä.

Teno- ja Inarijoen jokilaaksot edustivat Suomen saamelaisalueella seutuja, joissa suomalaisen yhteiskunnan vaikutus tuntui ennen toista maailmansotaa kaikkein vähiten. Sitä yhdistivät Suomeen lähinnä vain virkamiehet, kuten pappi, nimismies ja sairaanhoitaja. Suomalainen maantieteilijä Ilmari Hustich nimittikin sitä ”Utsjoen tasavallaksi”, joka oli Suomesta lähes täysin erillinen saareke.

Kolmannen kielellisen ja neljännen kulttuurisen ryhmänsä Suomi sai Tarton rauhassa 1920, kun kolttasaamelaiset tulivat sen kansalaisiksi. Kahden kolttakylän, Petsamonkylän ja Paatsjoen *sijdien,* voi sanoa jääneen suomalaisen kolonialismin jalkoihin. Uudisasutuksen leviäminen, teiden rakentaminen ja myöhemmin kaivosteollisuus murensivat perinteisen elämäntavan, joka oli herkkä muutoksille. Sen sijaan Suonikylän koltat, joiden alueet sijaitsivat syrjässä suomalaisasutuksista ja hallintomiesten kiinnostuksesta, olivat säilyttäneet puolinomadisen elämäntavan, jossa asuinpaikkoja vaihdettiin vuotuiskierron mukaisesti.

Arkistolähteistä on mahdoton aina luotettavasti päätellä, missä määrin paikallinen ihminen – esimerkiksi Inarijärven kalastaja tai Peltotunturissa paimentava porosaamelainen – oli kiinnostunut suomalaisen yhteiskunnan asioista ja kuinka paljon ne hänen elämäänsä vaikuttivat. Suuria linjoja hahmottelevan tutkijankin on hyvä välillä pysähtyä miettimään, mikä oli tärkeää tavallisille saamelaisille sellaisessa vaiheessa, jota hän itse ehkä nimittää murroksen tai jopa mullistusten ajaksi. Vaikka tietyt kehityskulut ja niihin liittyvät rakenteiden muutokset ovat jälkeenpäin eriteltävissä ja nähtävissä, tulkinnanvaraista on, miten ne näkyivät arkipäivässä ja jokapäiväisissä askareissa – etenkin, kun ihminen pyrkii aina sopeuttamaan elämänsä suuriinkin muutoksiin.[6]

Samalla tavoin lähteiden kapeus rajoittaa mahdollisuutta tarkastella yksityiskohtaisesti sitä, miten saamelaisten suhtautuminen ”ulkomaailmaan” vaihteli yhteisöjen sisällä. Selvää

Maantie toi mukanaan monenlaisia ihmisiä ja aatteita, kuten usein toistuvan kultakuumeen, johon saamelaiset osallistuivat yleensä kuljetus- ja muonitustehtävissä. ”Sauva-Aslakka” eli Aslak Peltovuoma oli Sompion saamelainen, joka teki Tankajoelta jopa kultalöydön näkemänsä unen perusteella. Hän ei kuitenkaan tullut hakeneeksi valtausta, joten muut veivät hyödyn. Sotien jälkeen Ranttilan veljekset löysivät kultaa Lemmenjoelta. SKS.

Jurmukosken vanha isäntä Matti Valle, hänen poikansa Martti js tämän vaimo Aili sekä talon piikana toiminut Magga Kitti poikansa Jounin kanssa. Isäntäväellä Utsjoen lapinpuvut, Jounilla evakkoaikana yleistynyt sarkapusero ja lippalakki. Jouni Kitistä tuli myöhemmin ahkera saamelaispoliitikko. Siida.

on kuitenkin, että suhtautumista esimerkiksi suomalaisen yhteiskunnan laajentumiseen ei voi lähestyä joko-tai -asetelman kautta, myönteisenä tai kielteisenä. Tenolaisen yhteiskunnan tarkastelu osoitti, että samassa yhteisössä saattoi olla saamelaisia, jotka suhtautuivat suomalaisiin vaikutteisiin hyväksyvästi ja jopa innostuneesti sekä toisia, jotka eivät olleet tai halunneet olla niiden kanssa juuri missään tekemisissä.

Edellisiä voisi nimittää *suomalaissuuntautuneiksi* saamelaisiksi, jotka pyrkivät nopeasti sopeutumaan uuteen yhteiskuntaan. Siihen kuului suomalaisten tapojen, kuten vaatetuksen, vähittäinen omaksuminen sekä suomen kielen käytön lisääntyminen ja jopa yksinomaistuminen. Suomalaisuus nähtiin paitsi edistyksen merkkinä myös hyödyllisenä koko perheen myöhemmälle selviytymiselle. Tämä strategia oli ominainen lähellä suomalaisia yhteisöjä oleville

saamelaisille, jotka kokivat saavuttavansa tasa-arvoisuutta peittämällä lappalaisen taustansa.

Suomalaisuudelle selkänsä kääntäviä saamelaisia voisi nimittää *vanhakantaisiksi*. Kysymyksessä saattoi olla pelkästään kyse asumisesta sellaisessa ympäristössä, jossa suomalaisuudella ei ollut merkitystä. Tämä ”ydinalue” mureni 1900-luvun kuluessa kaiken aikaa. Toisille vanhakantaisuus oli tietoinen valinta. Tietyistä kirjallisista maininnoista päätellen tähän ryhmään kuului esimerkiksi Kadja-Nilla, joka suhtautui Uunio Saalaksen kaltaisiin porottomiin lantalaisiin kylmän ylenkatsovasti.

Toisaalta on virheellistä kuvitella, että tällainen vanhakantainen saamelaisuus olisi ollut sisimmältään niin ”ikiaikaista” ja muuttumatonta kuin monet suomalaiset antoivat ymmärtää. Esimerkiksi ylätenolaiseen saamelaisuuteen lujan leiman antoi lestadiolaisuus, joka oli 1890-luvulla levinnyt Norjan puolelta erityisesti Outakosken seudulle. Vaikka se edusti ”uutta aikaa”, sen kannattajat suhtautuivat kielteisesti moderniin yhteiskuntaan.

Suomalaissuuntautuneiden ja vanhakantaisten välillä oli monenlaisia muunnoksia. Myötäilijäksi tai *sopeutujaksi* voisi nimittää saamelaista, joka käytti hyväkseen suomalaisen yhteiskunnan luomia mahdollisuuksia, mutta säilytti saamelaisuutensa ja saamen kielen sen rinnalla tai taustalla. Esimerkiksi kunnianarvoisille Holmbergin veljeksille tasapainottelu kahden kulttuurin välillä toi arvostusta ja vaikutusvaltaa molemmissa.

Astetta vanhakantaisempaa tyyppiä taas edusti *kansallistietoinen osallistuja*. Usein hänen taustaansa liittyi erityinen suhde suomalaisuuteen, kuten opiskelu tai muu asuminen suomalaisympäristössä. Etääntyminen omasta ympäristöstä, samoin kuin tutustuminen suuryhteiskunnan toimintatapoihin, sai hänet näkemään oman saamelaisyhteisönsä aseman uudella tavalla. Esimerkiksi opettaja Josef Guttorm oli saanut suomalaisen koulutuksen, mutta se oli herättänyt hänet tekemään aktiivista työtä oman kielensä ja kulttuurinsa hyväksi. Osallistujien rooli alkoi kasvaa sota-aikana ja sen jälkeen. [7]

Nämä toimintatyypit eivät tietenkään olleet yleensä selkeäpiirteisiä ja niihin sekoittui muitakin aineksia. Esimerkiksi Tenon lestadiolaisuutta voi tarkastella pelkästään kielteisenä asenteena maallisuuteen, mutta myös osana saamelaisten vanhakantaista suhdetta modernisaatioon, joka Suomen puolella kytkeytyi lantalaisen yhteiskunnan leviämiseen. Utsjoen saamelaisten ”kansallismielisyys”, johon suomalaiset kiinnittivät huomiota moneen otteeseen, kuvasi sitä, että ns. sivistyksen eli suomalaiskulttuurin omaksuminen ei ollut kaikkien saa-

”Karhu-Sammeli” ja Anna Morottaja Sammuttijärvellä 1946 tai 1947. Molemmat olivat syntyneet tsaarinvallan aikana 1899. Sammeli kasvoi Lemmenjoen Sotkajärvellä, mutta isän kuoltua hän joutui huutolaiseksi. Anna Saijetsin koti oli Sammuttijärven pohjoispäässä Jaakopinkaltion talossa. Valokuvaaja Unto Aarnio lavasti kuvan pariskunnasta selvittelemässä verkkoja. Poika Matti kertoo heidän keskustelleen luontevasti inarinsaameksi: ”Isä: Nytpä sinunkin naamasi pääsee kuvaan. Äiti: No niinpä sinunkin pärstäsi.” MMK.

Eksotiikkaa etelän tuttujen mieliksi 1950-luvun alussa Karigasniemessä: edesmenneen Niiles Pieskin perhe haki kuvaajan pyynnöstä varastosta asiaankuuluvaa rekvisiittaa. Vanhin poika Hans-Niiles (vas.) hikoilee talvikamppeissa, eikä ahkiokaan luistane kesäkeleillä. Äiti Birit virnuilee takana, Aslak ja Birit-Anni pidättelevät sanojaan. BAL.

melaisten keskuudessa niin tervetullut asia kuin suomalaiset virkamiehet ja julkisuus halusivat sen nähdä.

Kiista Outakosken opettajan saamenkielisyydestä 1900-luvun alussa taas osoitti, että suhtautuminen saamenkieliseen opetukseen ei aina ollut itsestään selvästi myönteistä. Tapaus on mahdollista nähdä merkkinä sulautumisprosessin alkamisesta. Toisen käsityksen mukaan saamen kielen asema valtakielenä oli niin vahva, että suomen kieli haluttiin ottaa haltuun lisävoimavarana. Sillä oli siis välineellinen arvo.

Elämäntapojen suomalaistumisenkaan ei tarvinnut merkitä saamelaisuuden täydellistä unohtamista tai kansallistunteen puutetta, pikemminkin päinvastoin. Esimerkiksi etelään muuttaneet saamelaiset oppineet suomalaistuivat elämäntavoiltaan jo siksi, että saamelaisuuden peittäminen oli käytännön elämän ja erityisesti lasten kannalta kätevintä. Silti he tai heidän lapsensa saattoivat myöhemmin ryhtyä saamelaisuuden puolestapuhujiksi. Oulun seudulla asuneen Antti Outakosken perheestä nousi sotienjälkeisen ajan radikaalein saamelaisvaikuttaja, Nilla Outakoski.

Tärkeätä tässä jaottelussa on huomata se, että pienikin yhteisö oli moniääninen: sen sisällä vaikutti monia asenteita ja mielipiteitä. Suomalaiset virkamiehet ja asiantuntijat saattoivat nostaa jonkin äänen esille kaikkien saamelaisten mielipiteenä. Voi olla, että he eivät edes ymmärtäneet saamelaisten moninaisuutta, mutta yksiäänisyyden korostaminen toimi hyvänä strategiana julkisuudessa. Kun saamenystävät julkisuudessa korostivat ”lappalaisten” vaativan äidinkielistä opetusta, kansakouluntarkastaja K. Kerkkonen saattoi rientää kertomaan, että Outakosken kansakoulun johtokunnan kannan perusteella ”Utsjoen lappalaiset” halusivat vain suomenkielistä opetusta.

Ristiriitaisuus, joka saatettiin tulkita jopa lappalaisten mielenmuutokseksi, saattoi keskeyttää asian kehittelyn, ja se on myöhemminkin ollut helppo kääntää käsitykseksi saamelaisten keskinäisestä riitelystä ja kyvyttömyydestä tehdä yksimielisiä päätöksiä. Tämäkin piirre johti osaltaan saamelaisia ymmärtämään sen, että heidän oli ruvettava järjestäytymään, jotta yhteisiä asioita voitaisiin tuoda julkisuuteen keskitetysti.

Sota-aikaan saakka saamelaisten oma toiminta suomalaisessa julkisuudessa perustui yksittäisiin vaikuttajiin. Juhani Jomppasen ja Kaapin Jouni Aikion kaltaiset ”gentlemannit” esiintyivät suurien kaupunkien porotapahtumissa ja levittivät tietoa saamelaiskulttuurista. Vaikka esimerkiksi Jomppanen hoiti omia afäärejään esiintymisensä lomassa, hän teki myös merkittäviä aloitteita ja ehdotuksia suomalaisille viranomaisille. Kirkkoherra Itkosen kielipolitiikka lienee ollut paljon velkaa Jomppaselle, ja kun presidentti Svinhufvud vieraili Inarissa, Jomppanen vaati puhelinlinjaa kotiseudulleen Menesjärvelle – ja sai sen.

Virallisen saamelaispolitiikan tekijöinä olivat pääosin suomalaiset saamenystävät, jotka erityisesti 1920- ja 1930-luvuilla herättivät runsaasti keskustelua saamelaisasioista. Tietty hierarkia rajoitti saamelaisten osallistumista vastuullisiin toimiin myös saamenystävien järjestössä. Myöhemmät saamelaiset politiikan vaikuttajat saivat kuitenkin ”koulutuksensa” suomalaisen yhteiskunnan piirissä.

Osa saamelaisista sai hyödyllistä järjestöelämän koulutusta paliskuntien edustustehtävissä ja kunnanpolitiikassa. Osalle sotapalvelus merkitsi suurta askelta: aliupseereiksi ja jopa upseereiksi nousseet miehet saivat varmuutta johtamistaidossa, samalla kun tietoisuus suomalaisen yhteiskunnan toimintatavoista ja edellytyksistä kasvoi. Kolmantena pohjana oli Johan Nuorgamin ja Oulussa kasvaneen Nilla Outakosken kaltaisten miesten tutustuminen suomalaiseen yhteiskuntaan ja järjestötoimintaan.

Saamelaisjärjestö Samii Litton perustamisen taustalla vuonna 1945 oli saamelaisten halu itse vaikuttaa ja olla yhteydessä suomalaisiin päättäjiin jälleenrakentamisen aikana. Saamen kielen merkityksen lisäksi yhdistys korosti saamelaisten omaa roolia niin koulutuksen kuin hallinnonkin suunnittelijoina. Helsingissä vieraillut Saamelaislähetystö esitti jopa radikaalin kehittämisohjelman, jota Saamelaisasiain komitea kehitteli mietinnössään. Saamelaisliikkeen ehdotuksista edistyksellisimpiä oli eräänlainen saamelaisten itsehallinto sekä erillinen saamelaisalue, jonne suomalaisen uudisasutuksen leviäminen oli kielletty. Komiteanmietinnön kohtaloksi koitui kuitenkin sama unohtaminen kuin edellisten vuosikymmentenkin ehdotusten.

Sotienjälkeinen tilanne saamelais-suomalaisissa suhteissa oli ristiriitainen. Suomalaissuuntautuneisuus saamelaisyhteisöissä kasvoi, mutta sille löytyi myös vahvoja vastavoimia. Vuonna 1947 voimaantulleen oppivelvollisuuslain uudistuksen vaikutukset kuvasivat kehityksen kaksisuuntaisuutta. Ne olivat haitallisia saamelaisyhteisöjen perinteille ja yhtenäisyydelle, kun keskuskylien asuntoloihin ja kouluihin kootut lapset oppivat pitämään suomalaisia arvoja ja tapoja omiaan parempina. Samalla koulutus loi kuitenkin pohjan, jonka avulla nuoret saamelaiset pystyivät paremmin puolustamaan omaa kieltään ja kulttuuriaan.

Saamelaisten toiminnassa alkoi yhä enemmän näkyä tietty kaksoisrooli, tarve selviytyä ja vaikuttaa kahdella taholla. Oma yhteisö vaati tiettyjä kykyjä ja taitoja, suomalainen yhteiskunta

toisia. Matti Morottaja toteaa: ”Inarinsaamelaisessa yhteisössä sai arvostusta henkilö, joka selviytyi hyvin luonnossa, osasi kulkea eksymättä. Tätä asiaa ilmaisee verbi *täiđiđ*, ja tällaisen taidon omaava henkilö on *taiđiš*. Tärkeinä pidettiin pyynti- ja poronhoitotaitoja, oli hyvä ampua tarkasti ja heittää hyvin suopungilla. Laajaa poron korvamerkkien tuntemista ja muistamista arvostettiin. Mainetta sai myös väsymätön hiihtäjä tai kävelijä.”[8]

Nämä taidot olivat tärkeitä kehittää jo lapsena. Siksi koulu saattoi keskeyttää esimerkiksi kunnon poromiehen kehittymisen. Koulu antoi kuitenkin edellytyksiä uusiin taitoihin, jotka liittyivät suomalaisen yhteiskunnan rakenteiden tuntemiseen, poliittiseen vaikuttamiseen tai oppineisuuteen. Niihin kasvaminen esimerkiksi asuntolaelämän myötä saattoi olla hyvinkin kivuliasta. Viimeaikaisessa saamentutkimuksessa on korostettu saamelaisten roolia osaajina ja pärjääjinä poikkeustilanteissa. Se kiteytyi välttämättömyyden hyvettä korostavassa sanonnassa: ”*Lei bággu birget* [oli pakko pärjätä]”, johon sisältyy myös runsaasti kipeitä tuntemuksia.[9]

Kahden erilaisen yhteisön ihanteet olivat usein keskenään ristiriitaisia. Morottajan mukaan saamelaiset arvostivat toki sivistyneisyyttä ja varakkuutta, mutta osaamattomuus saamelaistaidoissa aiheutti aliarvostusta.[10] Esimerkiksi 1900-luvun alkupuolen saamelaiset oppineet tulivat tuntemaan tämän asenteen kotiseudulla käydessään. Kaksoisroolin ristiriitaisuus sävytti myös saamelaispolitiikan kehitystä. Usein oli eri asia olla vaikuttaja omassa yhteisössään kuin lähteä mukaan laajempaan kansalliseen politiikantekoon, joka avasi laajempia näkökulmia koko saamelaisväestön kysymyksiin, mutta etäännytti poliitikkoa paikallisen tason elämästä.

TASA-ARVOISESTI VAIETUT

Näyttää siltä, että Suomen saamelaispolitiikkaa ei voi sinällään rinnastaa Norjan sulauttamispolitiikkaan, joka pyrki selkeiden säädösten, määräysten ja virkamieskäytäntöjen avulla rajoittamaan saamelaisten ja kveenien oikeuksia. Autonomisessa ja itsenäistyneessä Suomessa ei annettu virallisia lakeja ja ohjeita, joiden pohjalta saamen kielen käyttöä olisi tietoisesti rajoitettu tai kulttuurisia oikeuksia tietoisesti syrjitty.

Tarjosiko uusi suomalainen yhteiskunta siis saamelaisille paremmat mahdollisuudet kehittää kieltään ja kulttuuriaan kuin skandinaaviset naapurimaat? Saivatko Suomen saamelaiset rauhassa kehittää omaa elämänmuotoaan rinnakkain uuden suomalaisen järjestelmän kautta? Kärjistetysti voi todeta, että vaikka lähtökohdat olivat erilaiset, tulos molemmissa maissa oli samankaltainen.

Monista aloitteista huolimatta Suomen valtiovalta ei tehnyt mitään järjestääkseen saamenkielistä opetusta, eikä aloitteita myöskään saamelaisten erityisoikeuksien turvaamiseksi toteutettu. Vuoden 1921 oppivelvollisuuslakiin liittynyt väittely 1930-luvun vaihteessa osoitti, että vaikka laissa vähemmistölle kuului muodollinen oikeus äidinkieliseen opetukseen, se ei toteutunut käytännössä. Naapurimaiden tavoin Suomenkin saamelaisaluetta alettiin kytkeä osaksi emämaata sekä kunnallis- ja poronhoitohallinnon että liikenneverkoston ja koululaitoksen avulla. Kaikkien niiden kielenä oli suomi. Suomalainen kolonialismi ei välttämättä ollut sorron tai alistamisenkaan historiaa, vaan syrjään työntämisen ja vaientamisen tapa.[11]

Verratessaan Norjan ja Ruotsin saamelaispolitiikkaa Suomeen, Jukka Nyyssönen on nähnyt suurimpana erona suomalaisten tavan kohdella kansanryhmiä tasavertaisuuden näkökulmasta. Sillä oli kaksi puolta. Kaikilla piti olla samat oikeudet ja sama yhteiskunnallinen kohtelu eli kaikkien piti tulla Suomen valtion samanarvoiseksi ja yhtenäiseksi osaksi. Kääntöpuolena oli periaate, jonka mukaan samanarvoisuus ei sallinut erityisoikeuksia. Vähemmistöä ei saanut suosia enemmistön kustannuksella.[12]

Lapinystävät kiinnittivät huomiota tämän periaatteen ristiriitaisuuteen jo omana aikanaan. Vuonna 1905 kirkkoherra Lauri Itkonen moitti kirkon politiikkaa siitä, että suomalaisten korostama yhdenmukaisuuden periaate oli epätasa-arvoinen saamelaisia kohtaan – näiden kun oli pakko sopeutua suomalaiseen järjestelmään, kun taas suomalaisten ei tarvinnut ottaa huomioon saamelaisten omaa kieltä ja kulttuuria. Itkosen poika Tuomo korosti 1930-luvun vaihteessa, että laiskuus eli tekemättömyyskin saattoi olla epätasa-arvoinen teko, jos sen seurauksena vähemmistön kansallisuus ja kieli joutuivat uhanalaisiksi.

Nyyssösen mukaan Lapin komiteanmietinnössä (1938) tuli selvästi esille ajatus siitä, että kun saamelaisille annetaan kaikki samat edellytykset hyvinvointiin ja elintason nousuun kuin kaikille muillekin, ei ollut mitään tarvetta erityiskohteluun.[13] Ongelmana oli se, että saamelaisiin sovellettiin suomalaisen yhteiskunnan lähtökohtia ja arvomaailmaa. Saamelaisen kulttuurin omat perinteet ja käytännöt jätettiin huomiotta. Vähemmistön oma kieli, omat kulttuuriperinteet ja yhteiskunnalliset järjestelmät eivät saaneet suojelua.[14]

Poronhoitolainsäädäntöä voi pitää esimerkkinä suomalaisen saamelaispolitiikan luonteesta. Vaikka saamelaisen poronhoidon erityisluonne oli tiedossa, sitä ei vuoden 1898 paliskunta-asetuksessa tai vuosien 1932 ja 1948 poronhoitolaeissa otettu millään tavoin huomioon. Kun paliskunta-

järjestelmä oli suomalaisen poronhoidon mallin mukainen, säädöksillä pyrittiin sopeuttamaan saamelainen poronhoitokin valtaväestöjen malleihin.

Turhiksi jääneiden ehdotusten ja ne kumonneiden perusteluiden lista tässä tutkimuksessa osoittaa, että saamelaisasioista keskusteltiin runsaasti ja että niiden yhteydessä tehtiin vaihtoehtoisia valintoja. Sen lisäksi, miksi ja miten jokin tapahtui, tutkijan tehtävänä on kysyä, miksi niin tapahtui jonkin muun sijaan. Kysymällä, miten ja miksi tietty tulkinta voitti ja toinen hävisi, vältytään pitämästä historiassa tehtyjä valintoja ”luonnollisina” tai ennalta määrättyinä.

Epätasapainoisia valtasuhteita kuvasi se, että suomalaiset määräsivät yleensä aina siitä, mikä oli Lapin ja saamelaisten kehitykselle hyväksi. Utsjoen kuntaa lukuun ottamatta – jossa sielläkin papit, nimismiehet ja vierailevat tuomarit olivat suomalaisia – saamelaisten ei useinkaan katsottu olevan kykeneviä päättämään asioistaan. Asenteiden, puhetapojen ja painotusten avulla saamelaisille luotiin kehykset, joista oli turha rimpuilla irti.

Esimerkiksi saamenkielisen opetuksen kehittäminen, josta keskusteltiin paljon niin 1900-luvun kuin 1930-luvunkin vaihteessa, kilpistyi usein kansakoulutarkastaja K. Kerkkosen tai Alfred Salmelan kaltaisten miesten järkeilyihin. He käyttivät asiantuntemustaan torjumaan uudistukset tietynlaisen ”yksi kieli, yksi mieli” -politiikan perusteella. Molemmat kertoivat olevansa myötämielisiä saamen kielen kehittämiselle, mutta käytännössä torjuivat siihen liittyvät ehdotukset perusteluilla, joiden he vakuuttivat olevan ”lappalaisväestön parhaaksi”.

Saamen kielen kehittämistä jarruttavien viranomaisten ja asiantuntijoiden perustelut toistuivat vuosikymmenestä toiseen. Niiden mukaan saamelaisväestö oli liian pieni ja asui liian harvassa, jotta lain suomat edut olisivat voineet tulla kysymykseen. Koska saamen ”murteita” eli kieliä oli monia, oli väärin asettaa mitään niistä etusijalle – toisin sanoen mitään niistä ei voinut ruveta kehittämään koulukielenä. Saamelaisluokkien tai -koulujen käytännön järjestelyjä pidettiin vaivalloisina ja kalliina. Lisäksi saamelaiset eivät kuulemma olleet yksimielisiä siitä, halusivatko se saamen kieltä opetettavan kouluissa.

Perusteluna käytettiin myös saamenkielisten opettajien ja opetusmateriaalin puutetta. Saamelaisia oli koulutettu opettajiksi, mutta Josef Guttormia ja Juho Högmania lukuun ottamatta he eivät olleet saaneet tai hakeneet paikkaa saa-

melaisalueelta. Inarinsaamelainen Samuel Saijets sai turhaan odottaa luvatun inarinsaamenkielisen koulun perustamista, jota viranomaiset lupailivat. Tuomo Itkosen yritys valmistaa opetusmateriaalia eli saamenkielistä aapista oli surkuhupaisa esimerkki siitä penseydestä, jolla viranomaiset käytännössä suhtautuivat kaipaamaansa oppimateriaalien tekoon.

Julkisessa sanassa käytettiin perusteluja, joita viranomaiset eivät sanoneet julki. Niiden mukaan saamen kieli oli katoava kieli, jonka kehittämiseen käytetyt varat olivat hukkaan heitettyjä. Taustalla oli kulttuuriteoreettinen ajatus, että lappalaiskansa ”jutaa kohti kuolemaansa”, joten saamelaistenkin ainoa mahdollisuus selviytyä oli omaksua suomalainen kulttuuri. Rotu- tai kulttuuriteoreettisilla perusteluilla asenteet saatiin kuulostamaan tieteellisesti päteviltä ja ainoilta vaihtoehdoilta.

Kuten Utsjoen kunnanvaltuuston ehdotuksen ohittaminen eduskunnassa ilman keskustelua osoitti, perustelematta jättäminenkin saattoi olla kannanotto, joka heijasteli valtasuhteita. Toisaalta Suonikylän suojeluhankkeen yhteydessä vastustajien perustelut kuulostivat jopa saamelaismyönteisiltä. Suonikylään ei pitänyt luoda ”reservaattia” tai ”ulkoilmamuseota”, joka ei suojelun myötä enää pystyisi kehitty-

Kuvan kertomia historioita: Erkki Mikkola tavoitti vuonna 1931 Paadarin sukua Ákšujärven kesäpaikasta, vas. Kaarina, Anna-Kreetta, Matti-Uula, ”Huuto-Aili” (Huutoniemen talosta) sylissään Niilo, Máárjá-ákku huivi päässä, Birit, Heikki Sarre sekä isäntä-Joonaksen veli Martti. Jovnnii Marttin eli Ákšu-Marttin asui Tuurukoskella, mutta hänen kesäkotansa näkyy kuvassa vasemmalla. Hän oli kova tarinankertoja, joka kertoi lapsille kantaneensa takana näkyvän vaaran (Sijdâváárâš) lähemmäksi, kun se oli hänen mielestään liian kaukana. Kuvan lapsista ehkä värikkäimmän elämän koki nuorimmainen Matti Uula: jatkosodassa hän jäi 1942 sotavangiksi Neuvostoliittoon kaikkiaan kolmeksi vuodeksi, mutta pääsi palaamaan sodan päätyttyä. Saksalaiset polttivat Ákšujärven kentän Lapin sodassa. Palattuaan väki muutti Karhujärvelle. MV.

Saamelaisten omat historiat ovat auenneet muun muassa äänitearkistoista, joihin tallennettu joikuperinne kertoo tarinoita esi-isistä ja -äideistä. Vuotson seudun joiuista kootun äänilevyn kansi vuodelta 2011.

mään. Joidenkin käsitysten mukaan se edistäisi vain huonoja elämäntapoja turvassa suomalaisen yhteiskunnan kurilta ja järjestykseltä. Pääperusteluna oli se, että kolttia ei voinut ”väkisin” rajata ulos vääjäämättömästä kehityksestä, joka kulki kohti maanviljelystä, erämaiden valtausta ja rajoittamatonta luonnonkäyttöä.

Suomalaisten virallinen saamelaispolitiikka ymmärretään usein ylhäältä alas suuntautuvana käskytysketjuna, jossa valtion tasolta lähteneet ymmärtämättömät määräykset on toteutettu alemmilla tahoilla ilman merkittäviä muutoksia. Oletuksena on, että mitä kauempana päättäjät ovat, sitä ymmärtämättömämpiä ja asiantuntemattomampia päätöksiä he tekevät. Käsite ”Helsingin herrat” esiintyi jo 1900-luvun alkupuolen lähteissä vertauskuvana pohjoisen oloja ymmärtämättömälle lähestymistavalle.

Oleellinen kysymys on, kenen asiantuntemusta pidettiin asianmukaisimpana eli mikä taho sai viimeisen sanan saamelaisasioissa. Tutkimukseni perusteella ratkaisevia lausuntoja ja jopa päätöksiä tehtiin usein lähempänä kuin pääkaupungissa. Esimerkiksi äidinkielisen opetuksen järjestämisen pullonkaulana tuntui usein olevan Lapin kansakouluntarkastajan toimisto. Viralliset lausunnot olivat kyllä saamelaisille myönteisiä, mutta sellaisilta kuulostivat myös ne perusteet, joilla suurinta osaa uudistuksista ehdotettiin hylättäviksi.

Suonikylän hankkeenkin suhteen mielenkiintoista on, että ”Helsingin herrat” suhtautuivat siihen vakavasti ja tietyt ministeriöt valmistelivat sitä toteutettavaksi. Lausuntokierroksilla kovimmat vastustajat löytyivät paikalliselta taholta eli metsähallituksesta ja Petsamon kunnasta. Paikallinen kruununvouti oli hankkeen puolustaja, samoin Oulun lääninhallitus. Hankkeen kohtalon ratkaisu löytyi lopulta maakuntatasolta, kun vasta perustettu Lapin lääninhallitus Rovaniemellä käytännössä lopetti hankkeen kehittämisen kielteisellä päätöksellään.

Enemmän kuin etäisyys, tehtyihin valintoihin näyttävät siis vaikuttaneen maakunnalliset ja paikalliset eturistiriidat. Lääninhallitus halusi keskittyä koko läänin tulevaisuutta koskevaan moderniin kehittämisohjelmaan, ei tuhlata varoja jonkin katoavan kulttuurin suojeluhankkeeseen. Monet paikalliset tahotkin, kuten Petsamon kunnan edustajat ja metsähallitus, pelkäsivät menettävänsä etuja suojeluhankkeen myötä.

Maakunnallisten ja paikallisten tahojenkaan saamelaispolitiikkaa ei pidä yleistää. Näiltä tasoilta löytyi myös merkittäviä saamelaisetujen ajajia, kuten nimismies L.I. Itkonen, kruununvouti Planting ja lääninagronomi Pauli Sipilä. Suomalaisten tavoin saamelaisten päättäjien suhde saamelaisetujen edistämiseen vaihteli. Esimerkiksi inarinsaamelainen Antti Aikio näyttää Inarin kunnan esimiehenä omaksuneen linjan, jonka mukaan kaikkien kuntalaisten etu oli tärkeämpi kuin saamelaisten erityisedut.

Suomalaisten toiminnassa saamelaisiin nähden voi siis nähdä runsaasti aste-eroja. Suomen Petsamon politiikasta on puhuttu suoranaisena kolonialismina, jossa kolttaväestö jäi suomalaisen uudisasutuksen ja hallintokulttuurin jalkoihin. Ajalta on tietoja jopa suorasta rasismista. Petsamon politiikassa on kuitenkin nähtävissä sisäinen ero, joka muistuttaa Ruotsin eristämispolitiikan ja Norjan sulauttamispolitiikan erilaisuutta. Pyrkimys suojella Suonikylän kolttakulttuuri uudisasutukselta sai suomalaisilta päättäjiltä suhteellisen laajan hyväksynnän, kun taas muut koltat eivät saaneet osakseen minkäänlaista erityishuomiota. Saamelaisryhmiä jaoteltiin Suomessakin ”oikeisiin ja vääriin”.

Usein on todettu, että monet ilmiöt – virkamiesten suhtautuminen, asuntolakoulujen vaikutus tai yleiset syrjäseudun ongelmat – olivat samanlaisia niin Lapin suomalaisille kuin saamelaisillekin. Se on totta sikäli, että yksilöiden kokemuksia ei voida asettaa ”paremmuusjärjestykseen”, koska jokainen kokee asiat omalla tavallaan. Ero syntyy siitä, että omaa kieltään puhuvia sekä omiin perinteisiin ja arvoihin kasvatettuja ihmisiä alettiin sopeuttaa toisenkieliseen ja -mieliseen järjestelmään.

Saamelaisalueen virkamiehet olivat suomalaisen sivistyneistön edustajia, jotka olivat suomalaisten arvojen ja ihanteiden läpitunkemia. Koululaitos perustui suomalaisille lähtökohdille ja suomen kielelle, eikä muille kielille tai kulttuuriperinteille annettu kuin kenties eksoottista arvoa. ”Aapiskukon” pänttääminen saattoi olla yhtä tuskallista niin suomalaisille kuin saamelaisillekin, mutta toinen ehkä ymmärsi, mikä kukko oli, toinen ei. Saamelaislapsille kyse oli kieli- ja kulttuurirajasta, joka heidän oli ylitettävä ilman vastavuoroisuutta naapurin puolelta.

JOHDATUS OMIIN HISTORIOIHIN

Kulttuurien kohtaamista voidaan tarkastella yhtä lailla sulautumishistorian tai konfliktihistorian valossa kuin vuorovaikutuksen ja yhteistoiminnan kenttänäkin. Pelkkien kielteisten vaikutusten rinnalla kulttuurien kohtaamisen ja törmäämisen voi nähdä synnyttäneen myös myönteistä kehitystä. Vauriolla voi olla myös hedelmällinen puolensa. Siitä voi ruveta versomaan uudenlaisia kehityskulkuja ja sitä kautta uudenlaisia perinteitä.

Ulkopuolisen vaikutuksen tutkiminen on tärkeää, samoin kolonialismin haavojen parantaminen ja siihen liittyvien katkeamien eli rikottujen perinteiden kartoittaminen. Sen ohella saamelaisten historiaa on voitava tarkastella muussakin kuin kolonialismin valossa. Katse kääntyy saamelaisiin itseensä ja kurkistelee lähteiden antaman kuvan taakse. Millaisiksi muotoutuivat saamelaisten ”omat historiat”, joita laajoja linjoja tutkivat yleiset historiat eivät pysty kunnolla tavoittamaan? Mitä muuta he tekivät kuin ”elivät Suomen valtiossa”? Miten saamelaisten keskinäiset suhteet muotoutuivat?

Se on toisen tutkimuksen aihe, joka edellyttää uusia polkuja ja keinoja. Kuva ei koskaan tarkennu kylliksi, koska tarkkuus liittyy valittuun näkökulmaan. Oma esitykseni on tarkentanut kansain väleihin enemmän saamelaisesta kuin suomalaisesta näkökulmasta, mutta uudet tiedot ja tulkinnat nostavat esiin uusia tarkennuksen aiheita. Karkeasti määritellen olen painottanut Inarin ja Utsjoen alueiden pohjoissaamelaisten sekä Petsamon kolttien historiaa sekä sellaisia suhteita saamelaisten ja suomalaisten välillä, joissa toimijoina ovat olleet miehet.

Sen sijaan inarinsaamelaisten historia osoittautui käyttämieni lähteiden kannalta ongelmalliseksi kentäksi, samoin kuin Sompion porosaamelaisten tai Petsamon ”maantievarren kolttien” tarkemmat vaiheet. Sama koskee naisten roolia, joka nousee sitä olennaisemmaksi, mitä syvemmälle yhteisöjen sisäisiin rakenteisiin pureudutaan. Ne vaativat toisenlaista näkökulmaa, joka tarkentaa pienten saamelaiskylien, sukujen, perheiden ja arjen vaikuttajien vaiheisiin.

Paljon tietoa ”omista historioista” on kadonnut suullisen perimätiedon mukana, mutta runsaasti sitä on muistissakin. Eräs lähdeaineisto, jota en ole systemaattisesti käyttänyt muuten kuin evakko- ja jälleenrakennusajan osalta, ovat haastattelut. Tutkijan omien kokoelmien lisäksi niitä löytyy runsaasti erilaisista äänitearkistoista, joiden koko kirjo on vasta avautumassa.[15] Haastattelujen merkitys korostuu, kun aikakautta hahmotellaan tapahtumahistorian lisäksi myös koettuina ja kerrottuina historioina.

Saamelaistutkimuksessa on viitattu eri saamelaisryhmien välisiin luokitteluihin saamelaisten omassa keskuudessa, mutta kyse on myös sukujen välisistä valtasuhteista, samoin kuin perheiden ja vaikuttajien teoista ja asenteista. Kaikkiin suhteisiin liittyvä kysymys vallasta tunkeutuu elämän eri alueille ryhmien väleistä henkilökohtaiselle tasolle, perheiden sisäisestä kanssakäymisestä sosiaalisiin hierarkioihin.

Saamelaisten omiin historioihin kuuluvat myös perinteisen tapaoikeuden ja maankäytön mallit, joiden merkitys on alkanut avautua vasta saamentutkimuksen myötä. Niiden historiallinen kartoittaminen on tärkeää siksi, että ne edustavat saamelaisten omia, syrjään työnnettyjä perinteitä, joiden palauttamisella on merkitystä nykypäivän saamelaisille. Niiden selvittäminen tuo esiin myös saamelaisten ja suomalaisten välisiä törmäyksiä, jotka palaavat taas valtaväestön ja vähemmistön välisiin teemoihin.

Pieni lapin sanasto

Samuli Paulaharjun selityksin

Valikoima Paulaharjun Lapin kirjojen ”outoja sanoja” -luetteloista, jotka esittelivät eri Lapin seutujen murresanoja. Luettelossa ei ole otettu huomioon alueellisia eroja. Monet vanhan Lapin suomen murteen sanoista pohjautuivat saamen kieleen, joskin Paulaharju merkitsi niistä vain osan. Hänen saamen kielen kirjoitustapansa ei vastaa nykyistä. Osa ”lapin sanoista” oli skandinaavista vaikutusta lähinnä Jäämeren rannikolta.

aapa, lap. *aahpe* — aava merenselkä, myös suuri puuton suo, samoin kuin vuomakin

aihki — iso tuuhea petäjä

ajohärkä — kuohittu poro, jota käytetään ajamiseen

elo — lappalaisen koko porolauma, josta hän elää; suurempi kuin tokka

juovattaa, lapin *tshuövvot* — seurata jonkun perässä, noudattaa jälkiä

jutaa, lap. *johtet* — kulkea, ajaa, olla matkalla

jänkä, jänkkä, lap. *jiegge* — puuta kasvava suo, räme, mutta ei niin suuri kuin vuoma

kaara — kovertaen tehty puukaukalo, kalakaukalo

kaaristaa, lap. *gaarrat* — nuorittaa tavarat ahkioon

kallokas — poron päänahasta, kallonahasta tehty karvakenkä

kammi — turvemaja

keino, lap. *gäidno* — tie

kiiruna — tuntuririekko, Lagopus mutus

kiisa, lap. *gisa* — lapinlipas, arkkunen, vakkanen

kinnipeski — vanha peski, josta karva on nivonut, kulunut, pois

kisura, lap. *gisur* — pieni, kurja poro

kiveliö — suuri, asumaton erämaa

koipikengät — poron koipinahasta tehdyt karvakengät

kollostaa — valjastaa, sonnustaa raitoporot peräkkäin toisiinsa kiinni joko ahkioineen tai ilman, raitoon

komsio — lapinlapsen kätkyt, puusta koverrettu, nahalla päällystetty kuo mullinen kaukalo

kopara, lap. *guöpper* — poron sorkka

kortto — pilaus, paha silmays; myös kirosana, kuten koranus

korvamerkki — omistajan merkki poronkorvassa

kulkuttaa — vetää poikki joen ulottuvaa ajoverkkoa pitkin virtaa joessa olevaan patoon taikka vastaverkkoon saakka

kuntura, lap. *goddor* — yhden poron koipinahat (*gamas-goddor*); myös *suodna-goddor*, yhden poron suonet

laavu, lap. *lavvo* — eräretkillä ja poropaimenessa mukana kuljetettava pieni teltta, lauteista seipäiden varaan nuotion ääreen pingoitettu sateen- ja tuulensuoja

lankoori — langaards, norj. piipputupakka

lannanmaa, lanta — maanviljelysmaa, paimentolaismaan vastakohta

lantalainen, lap. *laddelas* — talossa asuja, ei lappalainen

loude, lap. *loavdda* — kotavaate, iso hamppuvaate, joka kotariukujen varaan pingotetaan kesäkodan seiniksi

maahiainen — maanalainen taruolento, myös *gufitar*

muistella, lap. *muihtalet* — kertoa asioita, tarinoita, tapahtumia

muturi — moottori

myötäle, vastale — myötämaa, vastamaa

naakia, lap. *njahkat* — hiipiä väijyen jonkun perissä t. jonkun luokse

niesta, lap. *nieste* — ruoka, eväs

nili, lap. *njalla* — pitkän kannon (joskus kahdenkin) nenään laudoista t. pienistä hirsistä kyhätty pikku aittanen

niva, lap. *njavve* — kova virtapaikka joessa

nokko — kylliksi

nulkata, lap. *njolkastet* — juosta hiljalleen (porosta)

nulppo, lap. *nulhppo* — sarveton poro

nuora, lap. *nuörre* — pitkä kapea salmi

nutukas — poron koipinahasta tehty erivarisilla veroilla koristeltu kenkä

outa, lap. *vuovte*	metsä
pahta, lap. *pahte*	jyrkkä korkea kallioseinä
pailakka, lap. *spailek*	opettamaton ajoporo
paliskunta	poronhoitopiiri
paljakka	paljas tunturinlaki t. vaaranlaki
palkia	liikkua ruokamailla (porosta)
pallas	iso Jäämeren kampela, Hippoglossus vulgaris
parttio	tokkaa pienempi joukko poroja t. peuroja
peski	poronnahoista ommeltu lapinturkki, umpinainen, paidankaltainen, karvat ulkopuolella
porokaarre, lap. *karde*	aitaus, jossa porojen erottaminen, merkitseminen ja lukeminen toimitetaan
purkapeski	komea peski, tehty pehmeästä vasannahasta. jonka karva ei ole vielä ennättänyt kasvaa pitkäksi ja karkeaksi. Vastakohta ”pöykkyri”, karkeakarvainen peski.
pykällys	porojen lukumäärä merkittiin ”pykälyspuihin”, nelikulmaisiin palikkoihin, joissa oli sekä omistajan että raition puumerkki ja vuosiluku
raitio, lap. *raihte*	poropaimen
raito, lap. *raido*	useampia poroja ahkioineen, tai ilmankin, valjastettu ja sonnustettu peräkkäin
rautio	seppä
riuku	säätyläisnainen; neiti, rouva, ei lapinpukuinen
rukattaa, lap. *ruohttat*	kiirehtiä, laukata
ruukaltaa	laukata, syöksyä kiireesti
ruukata	tavata (olla tapana) tehdä
rykimäaika, lap. *rahkat-aike*	porojen kiima-aika, tapahtuu Mikkelin aikoina ja kestää parisen viikkoa.
saaloa, lap. *saallot*	huohottaa, läähättää (porosta)
saivo, lap. *saivva*	kirkasvesinen tunturijärvi; muutamat saivot ovat pyhiä ja pelättyjä
seili	purje
seppä	mestari, taltava tekemään jotakin; myös: seppä joikaamaan
sieppuri, lap. *sieben*	karhuntaljasta tehty hartiapeite
siita, siida, lap. *siida*	lapin kotakylä
siljo, lap. *sialjo*	kotakenttä, kyläkenttä, tasainen kenttä esim. kodan luona
singuttaa	pingoittaa, venyttää
sisna	karvattu, parkittu poronnahka
sivakka, lap. *savek*	suksi
suohkana, lap. *suohkkan*	pitäjä
suopunki, lap. *suohppan*	parikymmentä metriä pitkä silmukkanuora, jolla poro heitetään kiinni
säpäkkeet	poronkoivista tehdyt sääriverhot, ulottuvat yli polvien
taajoa, lap. *dagjot*, *dajotet*	leikkiä, telmätä
taamoa, lap. *dabmat*	kesyttää, taltuttaa, masentaa
takkahärkä	porohärkä, jonka selässä kannatetaan tavaratakkaa, kun ei voi ahkiolla ajaa
tauro, lap. *davrro*	hyvin keitetty hyvä kala; kalan makeus ja rasvaisuus
tieva, lap. *tievva*	hiekkakumpu t. -mäki
titti, lap. *diddi*	pieni lohi
tokka, lap. *tohkke*	iso poro- t. peuralauma, pienempi kuin elo
tolkata	tulkita
tolvata, lap. *tolvastet*	juosta kovasti (porosta)
turvegammi	turpeista pystypuiden varaan rakennettu lapinasunto, jossa saman katon alla on tupa ja navetta, porstua välissä
vaadin, myös vaami, vaamen, lap. *vaatsham*	täysikasvuinen naarasporo, porolehmä
valkko	valkoinen poro
vasa	poron vasikka
vasomisaika	aika, jolloin poro poikii, vasoo
veiki, lap. *veaike*	iltapuhde, klo 4–5:stä 10–11:een illalla
veitallaan	vapaana
vuoma, murteellisesti ”uoma”, lap. *vuobmi*	suuri puuton suo
vuottoraippa, lap. *vuöhttaraihpe*	poron vetohihna, ahkion keulaan kiinnitetty, joka poron olkavyöstä t. längistä käy vatsan alitse ahkion keulaan.
vuottua, lap. *vuöhttut*	näkyä, tuntua (eläimen t. ihmisen jäljistä)
väärti	tuttava, kestiystävä, hyvin tavall. vieläkin Lapissa

Lähdeviitteet

JOHDANTO

1 Ks. esim. Aikio 1985a, 89.

2 Aikio 1992. Saamelaisesti orientoituneista historiantulkinnoista ks. Lehtola 2005b.

3 Julku 1995, 17.

4 Yhteenveto oikeusministeriön tutkimusprojektista ks. Vahtola 2006.

5 Aikio 1985a, 89; Aikio 1991.

6 Hyvän kuvan skandinaavisesta saamelaishistorian tutkimuksesta ja sen kysymyksenasetteluista saa artikkelikokoelmista, jotka on julkaistu kokonaan tai osittain yhteydessä yhteispohjoismaisen historiaverkoston konferensseihin 1995–2005, esim. *Föredrag vid Nordiska Samehistoriska Symposiet i Lövånger 13–14 februari 1995*. Umeå: Historiska institutionen vid Umeå universitet, 1996; *Stat, religion, etnisitet.* Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996. Red. Bjørn Petter Finstad et alii. Tromsø: Sámi dutkamiid guovddaš – Senter for samiske studier 1997; *Den komplexa kontinenten. Staterna på Nordkalotten och samerna i ett historiskt perspektiv.* Red. Peter Sköld och Patrik Lantto. Umeå: Institutionen för historiska studier 2000; *Befolkning och bosättning I Norr. Etnicitet, identitet och gränser I historiens sken.* Red. Peter Sköld och Patrik Lantto. Umeå: Centrum för samisk forskning 2004; *Ett land, ett folk. Sápmi i historia och nutid*. Red. Per Axelsson och Peter Sköld. Umeå: Centrum för samisk forskning 2005; *Igår, idag, imorgon. Samerna, politiken och vetenskapen*. Red. Peter Sköld och Per Axelsson. Umeå: Centrum för samisk forskning 2005. Ks. myös *Conflict och cooperation in the North*. Eds. Kristiina Karppi & Johan Eriksson. Umeå: Forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 2002.

7 Esim. Korpijaakko-Labba 1999, joka käsittelee autonomian ajan kehitystä erityisesti oikeudellisessa suhteessa; T. Nahkiaisojan tutkimukset Inarin ja myös Utsjoen kehityksestä 1800-luvulta 1900-luvun alkupuolelle; Lähteenmäki 2004, joka käsittelee Pohjoiskalottia monietnisenä ja -kulttuurisena ympäristönä 1800-luvulla; Kylli 2005 kirkon ja saamelaisten kohtaamisesta Utsjoella ja Inarissa 1742–1886; Enbuske 2008, joka keskittyy Kemin Lapin ja Enontekiön kehitykseen jättäen Inarin ja Utsjoen tilanteen vähemmälle.

8 Vrt. Coates 1991, xv–xxii. Hyvä esimerkki perinteisen kansatieteilijän suhtautumisesta uudempaan aikaan on T.I. Itkosen tuotanto, jonka pääteos oli klassinen *Suomen lappalaiset I–II* (1948). Itkonen kartoitti yksityiskohtaisesti muun muassa Lapin uudisasutuksen, verottamisen ja kauppasuhteiden historiaa 1500-luvulta 1700-luvulle. Sen jälkeisenä aikana hän ei kuitenkaan enää nähnyt merkittäviä kehitysvaiheita tai muutoksia. Suomen saamelaisalueen poronhoitoa tutkinut Reijo Savolainen on todennut *Suomen lappalaiset* -teosparista, että ”kansatieteellisen otteen takia teoksen käyttöä vaikeuttaa paikoin ajoituksen puutteellisuus”. Savolainen 1984, 4. Esimerkiksi nykyajan (siis 1940-luvun) poronhoitoa käsittelevässä osassa liikutaan välillä 1900-luvun alussa ja välillä 1930- ja 1940-luvuilla erottelematta selkeästi eri vaiheita, vaikka elinkeinon luonne muuttui suuresti tälläkin välillä. Myös Samuli Paulaharjun historialliset katsaukset kärsivät ajoituksen puutteesta – ehkä tarkoituksellistikin tyylillisistä syistä.

9 Esimerkiksi Suomen itsenäisyyden ajan lähteet alkoivat tulla käsille vasta 1980- ja 1990-luvuilla, sota-ajan ja sen jälkeisen jakson arkistomateriaali vieläkin myöhemmin. Siksi kokonaiskuvaa niin aikakaudesta kuin sitä koskevista lähteistäkin on ollut vaikea muodostaa. Esimerkkinä arkiston avautumisen merkityksestä voi pitää Siida saamelaismuseon perustamista vuonna 1998. Tuossa yhteydessä tuli julkiseksi Samii Litton arkisto 1940-luvulta ja 1950-luvun alusta. Arkisto, jolle tämän kirjankin osuus Samii Litton toiminnasta pitkälti perustuu, muutti vahvasti kuvaa Suomen saamelaisten järjestötoiminnasta, jonka ajateltiin usein alkaneen vasta 1960-luvulta. Ks. Lehtola 2000; Nyyssönen 2007, 93–120, vrt. Outakoski 1982.

10 Rotututkimuksista ks. erityisesti Isaksson 2000.

11 Linkola 1972; Savolainen 1984; Linkola 1990; Näkkäläjärvi 2004; Valkeapää 2006; Kortesalmi 2008.

12 Esim. Kähkönen 1982; Kähkönen 1988; Lassila 2001 (ja Lassila 2005); Aikio-Puoskari 2001; Mustakallio 2009.

13 Inarin historiasta ks. erityisesti *Inari–Aanaar*-historiateos, joka ulottuu vanhoista ajoista 1960-luvun alkuun; Sompion historiasta esim. Linkola 1967; Sammallahti 1967; M. Aikio 1987; M. Aikio 1989; Väyrynen 2001; saamelaisista erämaa-asutuksista esim. Magga 1994; Tynys 2000, Sara-Sara 2004.

14 Müller-Wille 1974; S. Aikio 1977; Saressalo 1982; Oksala 1988; Tiilikainen 1990; Länsman 2000.

15 Huuskonen 2004.

16 Esim. Nickul 1970; Holsti 1990; Semenoja 1993; Lehtola 1994, 20–25 ja 170–188; Lehtola 1999b; Sverloff 2003.

17 Lapin-kuvasta suomalaisessa kirjallisuudessa Mela-Kiander 1991; V.-P. Lehtola 1997. Saamelaisista elokuvissa ks. J. Lehtola 2000. Kuvataiteiden Lappi- ja saamelaiskuvasta Hautala-Hirvioja 1999, 2005, 2006 ja 2011. Valokuvista ks. viite 46. Saamelaisiin liittyvistä musiikkiperinteistä esim. Jouste 2001 ja Jouste 2006 sekä J. Lehtola 2008. Postikorteista Lapin kuvaajina ks. J. Lehtola 1997, Furu 2009 ja Lehtola 2011 sekä Lapin postimerkeistä Mäkinen 2006. Karttojen Lapin kuvaa on esitellyt Teeriaho 2008 ja Teeriaho 2009. Lapinnukeista ks. Heikkilä – Kyläniemi 2004. Myös esim. Kansallismuseon saamelaisesineistön keräämisestä ja kokoelmista on tehty tutkimusta ks. Puurunen 2002 ja Puurunen 2004. Lapin kirjallisuutta on tutkittu myös sen antaman lantalaiskuvan kannalta, ks. Lehtola 1997a; Kyläniemi 1999.

18 Esim. inarilaisten vanhan vuotuismuuton muistoista ks. Jefremoff 2001; saamelaisten luonnonkäytöstä M.-S. Aikio 2003–2004; Pieski 2006, Magga 2008.

19 Kuten Ritva Kylli huomauttaa, vuoden 1809 kaltaiset Suomen historian rajavuodet eivät 1700- ja 1800-luvun osalta istu saamelaisten historiaan. Kaukana valtakunnan keskuksista sijaitsevissa seurakunnissa elettiin monessa suhteessa omaa elämää. Lappi sai osittain omaa lainsäädäntöä, ja valtakunnallisia lakejakin piti pohjoisen oloissa monesti soveltaa. Saamelaisten historiaa määrittävinä rajavuosina olivat pikemminkin Strömstadin rajasopimuksen vuosi 1751 sekä rajasulkujen vuodet 1852 ja 1889. Kylli 2008, 375.

20 Müller-Wille 1996, 25.

21 Esim. Aikio 1988, 65–68.

22 Aikio 1977, 159; Lehtola 2004, 352–354.

23 Ks. Lehtola 2005a.

24 Julku 1968.

25 Ks. Lehtola 2005a.

26 Väitöstilaisuutensa lektiossa historioitsija Mauno Hiltunen käytti oikeusministeriön piirissä tehdystä tutkimuksestaan nimitystä ”lapintutkimus”, jonka voi tulkita lähtevän suomalaisen yhteiskunnan kysymyksenasetteluista ja siten lähtökohdiltaan erottuvan saamelaiselta pohjalta tehdystä ”saamentutkimuksesta”. Hiltunen 2006.

27 Esim. Helander 1999; Jefremoff 2001; Länsman 2004, Aikio, M.-S. 2003–2004; Nahkiaisoja 2006, Magga 2007 ja Magga 2008

28 Esim. Lehtola 1994; Rasmus 2008; Kotimäki 2011.

29 Mm. Lähteenmäki 2004, 95–96, 312; Enbuske 2008, 35–36, 513–516. Keskustelusta ks. esim. Tuominen 2010, 336–337, joka ei ole valmis hyväksymään kritiikkiä siitä, että ”eurooppalaista jälkikoloniaalista teoriaa olisi tarkoitushakuisesti ja pakottamalla sovitettu pohjoisen historian tutkimukseen”.

30 Keskustelu professori Mark Nuttallin (University of Alberta, Edmonton, Kanada) kanssa.

31 Sulauttamispolitiikoista ks. Lehtola 1997b, 44–46.

32 Nyyssönen 2009, 168–169.

33 Tuominen 2010, 336–337.

34 Vuokko Hirvosen suullinen maininta.

35 Lähtökohtana Norjan saamelaisten ja kveenien kohtaamisen historialle ks. Saressalo 1996, 159–162.

36 Kulttuurihistoriallisen ”katseen” merkityksestä pohjoisen historian tulkinnoissa ks. Tuominen 2010.

37 Thuen 1995, 5; Tuulentie 1997, 26–27; Tuulentie 2001, 53–54.

38 Ks. Said 2011, 13–37.

39 Niemi 2000, 109–111.

40 Schneider 2004, 562–568.

41 Jaottelun lähtökohtana ovat esimerkiksi Ruotsissa tehdyt tulkinnat saamelaispolitiikan eksperttien roolista (experternas roll), ks. esim. Karlsson 1995, toisaalta välittäjän ja tulkin rooliin liittyvät lähtökohdat erityisesti alkuperäiskansoihin liittyvässä tutkimuksessa, ks. esim. Young 2003, 138–142.

42 Ks. esim. Jernsletten 1997, jossa viitataan myös saamenystävien ristiriitaisiin rooleihin.

43 Itkonen 1914, 316.

44 Esim. Hagedorn 1988, 60–61; Clifford 1992, 97–102.

45 Ks. esim. Asp 1965, 58–61.

46 Saamelaisia koskevista valokuvista ks. esim. Heikka 2000; Sinisalo – Kojo 2005; Räisänen 2011, 186–187. Historiallisista valokuvista on pidetty saamelaisalueella näyttelyitä, ks. esim. Nana nisu 2004. Taiteellisesta lähestymistavasta ks. Edwards 1999; Puranen 1999; Lohiniva 1999; Sinisalo-Kojo 2005, 28–29. Erillisistä valokuvaajista esim. Saanio 1990; Linkola 1990; Blåfield 1992; Ruotsala 2003; Dölle 2010.

47 Enbuske 2008, 16–17. Toisaalla Enbuske painottaa samaa asiaa eri tavalla: ”Historiallisissa asiakirjoissa – – lappalaisuus oli toisaalta paikkaan, elinkeinoihin ja verotukseen sidottu väestökäsite, ei pelkästään etninen määrite joskin myös sitä.” Tässä kohdin hän vähättelee lappalainen-käsitteen etnistä ulottuvuutta (johon elinkeinokin kuuluu) muutaman poikkeuksen, kuten lapinkylään muuttaneiden suomalaislähtöisten perhekuntien, perusteella.

48 Itkonen 1914, 297–316; Kylli 2005, 458–459.

49 Hyvärinen 2010, 122–123.

50 Korpijaakko-Labba 1999, 32–33, 225–226.

51 Ks. Lehtola 2009b, 38.

52 Nahkiaisoja 2006, 24. Enbusken mukaan jo lapinkylien aikana lapinkylissä asui suomalaislähtöisiä perhekuntia, jotka kuitenkin kirjattiin lappalaisiksi lapinveron maksamisen mukaan. Enbuske toteaa: ”Heidän etnisyyttäään saati itseidentifikaatiotaan on näin vuosisatojen kuluttua oikeastaan mahdoton tietää.” Enbuske 2008, 17. Tämä pitää paikkansa. Todennäköistä on kuitenkin, että nämä perheet saamelaistuivat kieleltään ja tavoiltaan samalla tavoin kuin suomalaisympäristöön muuttaneet saamelaiset suomalaistuivat. Myös lapinkyläjärjestelmän murtumisen jälkeen voi olettaa suomenkielisten lappalaisten olleet poikkeuksia, ja kuten esimerkiksi 1900-luvun alussa kävi, hekin omaksuivat saamen kielen ja lappalaistuivat.

53 Korpijaakko-Labba 1999, 21; Enbuske 2008, 225.

54 Hyvärinen 2010, 122–123.

55 KM 1905, 374–375. T.I. Itkosen mukaan saamelaisten määrä oli laskenut ”maassamme” (eli Kemin Lapissa) 1700-luvulta alkaen, mutta autonomian aikana se lähti uudelleen nousuun. Aikavälillä 1830–1930 lisäysprosentti oli 88,5. Itkonen korosti kasvunlisäyksen tapahtuneen nimenomaan Inarissa ja Utsjoella. Itkonen 1948 I, 132.

56 A. Aikio 1998, 45. Nimen vaihto ei välttämättä merkinnyt identiteetin vaihtoa, mutta niillä on yhteys sikäli, että tilan perustaneilla saamelaisilla nimenvaihto oli yleisempää kuin suomalaisilla.

57 KM 1908:5, 15.

58 KM 1908:5, 12.

59 KM 1908:5, 23–24.

60 Rosberg 1911b, 184–186.

61 T.I. Itkonen 1912, 93–95; I. Itkonen 1914.

62 Ilmiöstä esihistorian suhteen ks. Lehtola 2008a.

63 Jo J. Schefferus totesi 1673, että saamelaiset eivät pitäneet lappalainen-sanasta, ks. Schefferus 1674/1963, 27), samoin Aikio 2007, 94–95. Norjalaisista lähteistä Odner 1983, 29–30.

64 Ks. Lehtola 2009.

65 Itkonen 1948 I, 128.

66 Koskimies – Itkonen 1917/1987, 370–373.

67 Oinosen (1947) mukaan termiä lantalainen oli yritetty johtaa suomen kielen lanta-sanasta esimerkiksi ruotsinkielisessä käännöksessä *gödselman*, mutta selityksen osoitti ”vääräksi jo se, että lanta-sanan eteläistä merkitystä ei Käsivarressa edes tunnettu, vaan kyseinen aine on sontaa”. Sanan *gödselman* mallina pitäisi siis olla *sontalainen*. Oinonen 1947, 34.

68 Jouni Jomppasen eli Hilposen haast. 1961 (E. Ala-Könni). Kperi AK-0544. TY. Lappalainen-sanan alkuperää oli ennen Hilpostakin tutkittu jo satoja vuosia. Jotkut selitykset vaikuttavat jälkeenpäin ”hilposmaisilta”, kun sanaa on yritetty selittää verkon lappamisella tai saamen kielen eksymistä kuvaavalla sanalla (*láhppon*). Vallitsevan käsityksen mukaan sana on samaa perua kuin suomen kielen *lape*, syrjäpuoli, eli se syntyi kuvaamaan syrjässä asuvia, usein luultavasti vielä eri kieltä puhuvia ”toisia”.

69 Ks. Lehtola 1995b.

70 U. Morottaja T.I. Itkoselle 7.3.1961. TIIA. KA.

71 Jouste 2006.

72 Jouste 2011.

73 Ilmari Mattuksen ja Aune Mustan suulliset maininnat.

74 Lapinpuvun käytöstä ks. esim. Lukkari 1995. Lukkarin esimerkissä nainen saattoi häissä osoittaa ”väärällä pukeutumisella” mieltään vihittävän parin keskinäistä sopivuutta kohtaan.

75 Itkonen 1991, 140.

76 Äimä 1929.

77 Itkonen 1991, 140.

78 Paulaharju 1927, 26-28. Utsjokelaisen hämmästykseksi inarinsaamesta löytyi omia, erikoisia sanoja monille asioille, kuten puhumiselle (*särdnut* – pohjoissaameksi *hállat* tai *hupmat*), veneelle (*käärbas* – *fánas*) ja kumppanille (*kueimi* – *skihpar*). Länsi-Inarin murre oli lähempänä pohjoissaamea kuin Paatsjoen murre, joka muistutti kuulemma maahiaisen puhinaa tai kosken kohinaa.

79 Paulaharju 1927, 26; Launis 1922, 28–33. Utsjokelaisten käsityksen mukaan inarinsaame oli samaa juurta koltan kielen kanssa. Myös Paulaharjun omasta mielestä inarinsaame oli ”ikivanhan suomenlapin rikasääänteistä haastelua”, jonka pehmeyttä ja sävyisyyttä hän vertasi inarinsaamelaisten käytökseen. Kirosanatkin inarilainen lausui pehmeästi ja vaatimattomasti. Inarilaiset luettiin muutenkin samaan ryhmään kolttien kanssa. Vaikka inarinsaame-

laiset olivat muiden keminsaamelaisten tavoin alkujaan kuuluneet samaan itäsaamelaiseen kieli- ja kulttuuripiiriin kolttien kanssa, nämä olivat Venäjän vallan alaisuudessa kehittyneet niin eri suuntaan, että heihin liittyi muiden saamelaisryhmienkin keskuudessa vahva ”toiseuden” tunto.

80 Paulaharju 1927, 19, 26–28, 56, 113, 223–225, 227.

81 Lähteenmäki 2004, 287–288, 290, 296. Hän vetoaa myös G. Wahlenbergiin, jonka mukaan inarinsaamelaiset olivat lähes oma kansansa, jonka vuorovaikutus muihin oli vähäistä. KM 1905, 290; Lähteenmäki 2004, 296. Lähteenmäki toteaa ristiriitaisesti, että inarilaiset, utsjokelaiset ja enontekiöläiset saamelaiset määrittelivät itsensä oman alueensa ja elinkeinonsa kautta,”eivät etnisen ryhmän mukaan”. Alue ja elinkeino kuuluvat keskeisesti identiteettiin muiden ominaisuuksien, esimerkiksi kielen, kanssa.

82 von Düben 1873/1977, 2–3. Castrénin lausunto oli mahdollisesti taustalla myös Frans Äimän näkemykselle 1920-luvulla, ks. Äimä 1929.

83 Kylli 2005, 459. Lähteenmäen tavalla voisi tulkita myös myöhemmän nimityskiistan 1920-luvulta. Petsamon koltat kuuluivat itäsaamelaiseen kieliryhmään ja nimittivät itseään termillä sämm´laz, saamelainen (pohjoissaameksi nuortalaš, itäläinen). Suomenkieliseen koltta-sanaan liittyi monien suomalaisten mielestä halventava vivahde, selittiväthän monet suomalaiset kirjailijat sen tulevan venäjän kielen ”täitä” merkitsevästä sanasta. Kun kolttien ystävä Väinö Tanner 1920-luvulla kysyi, halusivatko koltat sen sijaan tulla nimitetyiksi lappalaisiksi, nämä kielsivät. Suomeksi puhuttaessa koltat halusivat olla ”kolttia”, sillä ”lappalaisilla” tarkoitettiin heidän mukaansa luterilaisia saamelaisia, joita oli Petsamossakin. Tanner 1929, 62–83.

84 Kylli 2005, 458–459.

85 Esimerkiksi paikannimistöillä on ollut tärkeä merkitys saamelaisten luonnonkäytössä, mikä on näkynyt myös saamelaistutkimuksessa. Oulun yliopiston saamen kielen ja kulttuurin piirissä tehdyistä pro gradu -töistä monet ja väitöskirjoistakin muutama ovat koskeneet paikannimistöä, ks. http://www.oulu.fi/giellagas/fi/tutkimus/opinnaytteet.html, samoin laitoksen tutkimustoiminta ks. http://www.oulu.fi/giellagas/fi/tutkimus/julkaisut_2001_2008.html. Saamelaisen paikannimistön problematiikkaa ks. esim. S. Aikio 2003; Mattus 2007.

86 Saamelaisten perinteisestä maankäytöstä sekä saamelaisen kulttuuriympäristön tunnuspiirteistä esim. Helander 1999; Jefremoff 2001; Länsman 2004, Aikio, M.-S. 2003–04; Nahkiaisoja 2006, Magga 2007 ja Magga 2008. Artikkelikokoelmista ks. esim. *Eletty, koettu maisema. Näkökulmia saamelaiseen kulttuurimaisemaan*. Toim. Tiina Elo ja Päivi Magga. Rovaniemi: Lapin ympäristökeskus.

87 Esim. KM 1905; Paulaharju 1927; Itkonen 1948 I.

88 Esimerkiksi sompiolainen Elsa-Marja Aikio (o.s. Hetta) totesi kertoessaan esi-isistään ja vanhoista nimikäytännöistä: ”Heillä ei ole ollut muuta kuin että ovat kutsuneet vain isän nimellä, niinhän ne entisaikaan. Miten lieneekään niin, [että] Hetta on pantu sitten sukunimeksi, minä en sitä asiaa tiedä.” Sammallahti 1975, 12. Saamesta suom. Sammallahti. Aikion tulkinnan mukaan sukunimi Hetta oli ”tullut vasta täällä Hetassa”.

89 Utsjoen suvuista Aikio, M.S. 2003–2004, 48–51 ja 121–123.

90 Kolmen Kitti-Niilan seikkailuista ks. Paadar 1999. Kukin Niila erotettiin hyvin saamelaisnimiensä perusteella. Väinö Oinonen nimitti ”keskuusnimiksi” niitä nimiä, joita käytettiin saamelaisten keskuudessa Oinonen 1947, 75.

91 1800-lukua koskeva osio perustuu seuraaviin lähteisiin: Buharov 1885/2010, Linkola 1972, Savolainen 1984, Onnela 1985b, Kähkönen 1988, A. Aikio 1995, Nahkiaisoja 1995 ja 2006, Korpijaakko 1999, Enbuske 2003 ja 2008, Lähteenmäki 2004, Kylli 2005 ja 2008, Mustakallio 2009, Lehtola 2010; Aikio-Aikio 2010.

TUNTURIEN, JOKIEN JA JÄRVIEN KANSA

1 Koiviston jaottelu pohjautui tenolaisten omiin näkemyksiin. Myöhemmistä tutkijoista esimerkiksi Ludger Müller-Wille (1974) esitti samanlaisen luokittelun tenonsaamelaisten omien määritelmien pohjalta vedenrannan ihmisten ja yläihmisten välillä, joista edelliset olivat maanomistajia tai talollisia, jälkimmäiset porosaamelaisia. Robert Paine näki rannikkosaamelaisilla saman jaottelun *dálulaš/dálon* vs. *baggjeolmuš*. Ks. Saressalo 1982, 64.

2 Oksala 1988, 68–69.

3 Rosberg 1912, 69–70, 76.

4 Rosberg 1911b, 172. Konrad Nielsen jakoi myös tenonsaamelaiset kolmeen murreryhmään: Jalven-Rajalan, kirkonkylän ja Outakosken murteisiin. Niiden erot olivat tietysti erittäin pienet verrattuina tenonsaamelaisten ja Enontekiön porosaamelaisten väliseen murre-eroon. Nielsen 1912.

5 KM 1905, 13.

6 Andelinista ks. Kylli 2005, 209–222.

7 Rosberg 1911b, 172–173.

8 Hustich 1946, 126.

9 S. Aikio 1977, 100–102.

10 Rosberg 1912, 76–77.

11 KM 1921, 38.

12 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

13 Rosberg 1911b, 192.

14 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

15 Rosberg 1911b, 195; A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

16 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

17 Rosberg 1912, 85.

18 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA. Toki tulosta tuli niin, että kirkkoherra Koiviston mukaan ”usea Utsjoen miespuoli” oli syytettynä ja tuomittunakin jostakin. Piispaintarkastusten raportit eivät kylläkään tukeneet tätä väitettä, sillä rikosten määrä Utsjoella oli hyvin vähäinen.

19 Rosberg 1911b, 172.

20 Fellman 1906 III, 337.

21 Rosberg 1912, 112.

22 Morottaja 1961, 7.

23 Rosberg 1911b, 172.

24 Rosberg 1911b, 194.

25 ”Maamme pohjoisimpien osien metsä- ja asutusolot 2.” Kaleva 17.6.1910.

26 Rosberg 1911b, 194.

27 Lehtola 1984, 106; Sarre 1988, 133. Aili Hihnala (o.s. Saijets) luonnehti myöhemmin: ”Ja jos lehmä lensi, se ois sopinut piipusta alas, se oli suora pörötin, ei ollut peltiä eikä mitään.” Jefremoff 2001, 59.

28 Rosberg 1911b, 195.

29 J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA; Rosberg 1911b, 194.

30 Ks. tilastot Nahkiaisoja 2003, 263–265; T. Lehtola 1998, 259.

31 Fellman 1906 III, 337; Rosberg 1912, 119.

32 Rosberg 1912, 119–120.

33 Sarre 1988, 127.

34 Rosberg 1912, 121–122.

35 Rosberg 1912, 120.
36 Rosberg 1912, 120.
37 Sarre 1988, 127.
38 Jefremoff 2001, 120.
39 Rosberg 1912, 120.
40 Itkonen 1914.
41 Rosberg 1911b, 173. Rosberg suosi nimitystä porolappalaiset (*renlappar*), koska se kuvasi hänen mielestään paremmin näiden elämäntapaa kuin termi tunturilappalaiset (*fjällappar*), olivathan porosaamelaiset osan vuodesta metsäalueilla ja vesistöjen varsilla. Nimitys porolappalaiset oli hänen mukaansa myös varhaisempi, esimerkiksi Fellmanin käyttämä, joskin esimerkiksi inarinsaamelaiset puhuivat "tunturilaisista". Rosberg 1912, 26.
42 Savolainen 1984, 91. Porosaamelaisten taustoista erityisesti Enontekiön alueella 1800-luvulla ks. esim. Enbuske 2008. Jo 1800-luvulla Käsivarteen kaavailtiin "lapin rajaa", jonka yli uudistaloja ei olisi perustettu. Lisäksi heinävahingoista käydyt kiistat alkoivat jo 1800-luvulla, samoin kuin porovarkauksiin liittyvät selvittelyt.
43 Valkeapää 2006, 6–7.
44 Näkkäläjärvi 2004, 28–29.
45 Itkonen 1948 II, 165; Linkola 1972, 274–277; Valkeapää 2006, 6–7.
46 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert:t Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
47 Rosberg 1912, 67 insinööri Onni Ollilan tietojen mukaan.
48 Itkonen 1948 II, 161, 166.
49 Rosberg 1912, 35–36.
50 Rosberg 1911b, 182; Rosberg 1912, 35–36.
51 Castrén 1908, 62.
52 Rosberg 1911b, 183.
53 Rosberg 1912, 35; Aikio 1988, 65–69; Tuomas Maggan haastattelu (Päivi Magga). Koko Sodankylässä oli v. 1909 asukkaita 5168, joista saamelaisia siis 91. Vuonna 1900 poroja koko pitäjässä oli 19 421, joista saamelaisilla 6 920.
54 Linkola 1967, 260.
55 Itkonen 1948 II, 169–170.
56 Rosberg 1912, 67.
57 Savolainen 1984,103–104.
58 Itkonen 1948 II,169–170.
59 Teuvo Lehtolan suullinen maininta; Lehtosalo 1999, 12.
60 Lehtosalo 1999, 12.
61 Aikio 1987, 23, 37.
62 Aikio 1987, 36.
63 Kännö 1992, 44–49; Hihnavaara 1998.
64 Rosberg 1912, 37–38.
65 Tarkasti ottaen Priitakaan ei tosin ollut "aito kalastajalappalainen", vaan inarinsaamelainen palkollinen, jonka Niila tapasi Laanilassa, ks. Magga 2003, 12–16.
66 Enbuske 2008, 437.
67 Aikio 1987, 34.
68 Magga 1994, 293–294.
69 Magga 1994, 292–293.
70 Magga 1994, 294.
71 Aikio 1987, 35.
72 Rosberg 1912, 37.
73 Magga 1994, 295.
74 Magga 1994, 294. Magga on pitänyt Sompion porosaamelaisten kieliympäristöä laajemminkin saamelaisille ominaisena. Hän pitää erheellisenä suomalaisten yleistä käsitystä siitä, että Sompion saamelaiset eivät osanneet muita kieliä kuin saamea, mutta myös saamelaisten itsensä suosimaa käsitystä, jonka mukaan kultaisessa menneisyydessä saamelaiset olivat yleisesti tulleet toimeen vain saameksi. Maggan mukaan saamelaiset eivät muinoinkaan rakentaneet muuria kielensä ympärille, vaan pitivät kielitaitoa arvossa. "Kielettömät" eli yksikieliset ihmiset herättivät jopa huvitusta saamelaisten parissa. Magga 1994, 295.
75 Aikio 1987, 37; Enbuske 2009, 241.
76 Väyrynen 2001, 3–6; Väyrynen 2010, 81–83; ks. myös Näsi 1990–1991, 8.
77 Rosberg 1912, 51.
78 Korpijaakko 1999, 21; Enbuske 2008, 225.
79 KM 1905; Rosberg 1912, 67; Rosberg 1911b, 202–218. Kun komitea kokoontui Raattaman kylässä kesällä 1902, paikalliset osallistujat totesivat, että lappalaisia ei paikkakunnalla ole. Ptk Raattaman kylästä 3.7.1902. LKA, OMA. Vuonna 1905 ilmestyneessä mietinnössä lukumääränä on kuitenkin 14 henkeä, joista suuri osa asui ainakin vuonna 1910 Raattamassa, ks. viite 7.
80 Savolainen 1984, 104–105.
81 Kaleva 17.8.1901.
82 Rosberg 1912, 45–46, 67; Rosberg 1911b, 202–218. Rosbergilla ei ollut tietoa, laskettiinko lappalaisiin esimerkiksi Kumpulaisen perhe, jossa mies oli Viitasaarelta kotoisin ja vaimo Gaupin suvusta Koutokeinosta. Suomalaistuneiden sukujen jälkeläisiä ei laskettu saamelaisiin, vaikka esimerkiksi Pekka Pokka olisi A.W. Granitin mukaan siihen kuulunut. Rosberg 1912, 67.
83 Paulaharju mainitsi kuitenkin vuonna 1927, että Antti Unga vaelteli tuolloin 70 poron tokkansa kanssa Kolarin kiveliöissä: "Ukko onkin enää ainoa aitolappalainen, joka täällä alhaalla, vanhojen lappalaisten perintömailla, vielä elää isien tavalla." Paulaharju 1922/1977, 74–75.
84 Ruotsala 2002, 115.
85 Rosberg 1912, 67; Ruotsala 2002, 115; Kittilän pitäjän henkikirjat 1900–1910. OMA.
86 Ruotsala 2002, 115; Kittilän pitäjän henkikirjat 1900–1910. OMA; Rosberg 1912, 67. Vuoden 1904 henkikirjoissa mainitaan itsellinen lappalainen Niilo Magga s. 1880, siis 24-vuotias nuorukainen sekä Josef Magga s. 1853 ja Tuomas Magga 1846 (v. Inkeri 1842) perheineen, yhteensä 9 henkeä. Kun Niilo löysi vaimokseen Marian 1881 ja kun Tuomaksen perhekin kasvoi, vuonna 1910 saamelaisia oli henkikirjan mukaan 14 henkeä.
87 Rosberg 1911b, 202–218, ks. myös Savolainen 1984, 105–106.
88 Rosberg 1912, 45–46. Samana vuonna neljä muuta Kittilän saamelaista osallistui Saksaan suuntautuneeseen retkeen, jossa saamelaiset esiintyivät Hagenbeckin eläintarhassa ja muilla Euroopan "näyttämöillä". Ks. Lehtola 2009a.
89 Kittilän plk:ien ilmoitukset poronomistajista 1912. PKA. KA.
90 Ruotsala 2002, 114.
91 Niemelä 1955; Sippola-Rauhala 2002, 20.

RAJANKÄYNTEJÄ JA KARTANTEKIJÖITÄ

1 Rosberg 1911b, 232–233. ("Ennen pitkää ilmestynee geologi V. Tanteren laatima Lapin geologinen kartta selityksineen, maanmittauksen ylihallitus parantelee yhtämittaa Lapin karttaa ja metsäylihallitus koettaa keksiä keinoja suojellakseen Lapinmaan kallista metsää.")
2 Ks. Lehtola 1997b, 46.
3 Savander 1900, 58.
4 Savander 1900, 16; Rosberg 1911b, 5.
5 Rosberg 1911b, 44–45.
6 Manninen 1998, 232–233, alkuperäinen artikkeli *Kansan kuvalehti* 1931.

7 Myöhemmin kustannustilanteen parannuttua Guttorm antoi myös rajankäynnistä kertovan pienoisromaaninsa julkaistavaksi (1983).
8 Guttorm 1983; ks. myös Lehtola 1997b, 202–207.
9 Savander 1900, 151; Gustafsson 1933, 70–71; Tanner 1936, 49.
10 Gustafssson 1933, 45–46.
11 Gustafssson 1933, 49.
12 Ollila 1903, 131;Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1930, 5; Gustafssson 1933, 45–47; Rosberg 1911b, 228–229. P.W. Aurén oli maanmittarina uranuurtaja, joka oli mukana jo kultaryntäyksen alkuvuosina. Hän julkaisi vuonna 1894 *Uleåborgs län* -kirjan ensimmäisen osan. Muistiinpanoja Utsjoelta, Inarista ja Sodankylästä. Toista osaa ei ilmestynyt.
13 Ks. Teeriaho 2008, 64–79.
14 Tanner 1936, 49.
15 Huhtamies 2008, 398–400; Gustafsson 1933, 11. Tilakeinottelusta tuli 1910-luvulla suuri ongelma muun muassa Inarissa. Maanmittarien osuus oli merkittävä siinä, että Lappi alettiin nähdä poikkeuksellisena alueena, jonka isojakoa varten tarvittiin oma lainsäädäntönsä.
16 Castrén 1907, 226; Gustafsson 1933, 29–31. Metsäviranomaiset kartoittivat Inarin järviseutujen havumetsäalueita 1,25 miljoonan hehtaarin alalla 1900-luvun alkuvuosikymmeninä.
17 Rosberg 1911b, 5–6.
18 Promemoria 1918. Kyösti Haatajan arkisto 28–39. OMA; Gustafsson 1933, 71–72; Tanner 1936, 49. Lapin kartoittamisessa oli mukana monia maanmittarikunnan myöhempiä merkkihenkilöitä, kuten myöhempi maanmittaushallituksen ylijohtaja Kyösti Haataja (kolmena kesänä), varatuomari Lahja Castrén (kahtena kesänä), lääninmaanmittausinsinööri Juho Haataja sekä insinööri Onni Ollila, joka vastasi Utsjoen ja Inarin kolmioverkon rakentamisesta vuosina 1903–1910. Gustafsson 1933, 74.
19 Castrén 1907, 226. Josef Aurén oli kyllä jo vuonna 1865 määrännyt kolmiopisteitä muun muassa Inarijärvellä, mutta niitä ei ollut sidottu laajempaan runkomittaukseen. Myöhemmät kartoittajat olivat käyttäneet niitä lähtökohtina, mutta eri alueita koskevien karttalehtien sovittaminen yhteen oli hankalaa.
20 Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1930, 5–6; ks. myös Huhtamies 2008, 392–393.
21 Castrén 1908, 56; Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1930, 6.
22 Promemoria 1918. Kyösti Haatajan arkisto 28–39. OMA; Gustafsson 1933, 80; Veriö 1984, 8.
23 Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1928; Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1930; Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1933.
24 Ollila 1903, 141.
25 Ollila 1903.
26 Castrén 1908, 57.
27 Castrén 1907, 239.
28 Castrén 1908, 59.
29 Castrén 1908, 61.
30 J.J.S.: ”Kirje Lapista.” Kaleva 29.8.1901.
31 *Suomen kartasto 1899*.
32 Onnela 1985, 365.
33 *Suomen kartasto 1910*.
34 Boxström, A. 1899.
35 *Suomen kartasto 1910*.
36 Andersson 2007, 238–247.
37 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA. Porosaamelaiset, jotka 1800-luvun lopulle saakka laidunsivat Norjan puolella, harjoittivat välityskauppaakin. He myivät Suomen tuotteita Norjan markkinoilla ja toivat Ruijan merikalaa, raanuja ja roukoja myyntiin esimerkiksi Kolarin markkinoille. Köyhemmät pitäjäläiset toimivat renkeinä kauppiailla. Enontekiön etelä- ja itäosista kuljetettiin aikanaan myös paljon luvattomasti hakattua rakennuspuuta tunturien yli Alattioon ja Koutokeinoon niin, että esimerkiksi Peltovuoman metsät olivat vuosisadan alussa erittäin huonossa kunnossa. Itkonen 1948 II, 210, joka viittaa vuoden 1921 komiteanmietintöön.
38 J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA; Naemi v. Bonsdorff L. Itkoselle 30.1.1908. Kansio 2. LIA. KA. Inarilaiset halusivat vuosisadan vaihteessa vahvistaa paitsi yhteyttä Kittilästä Inariin myös reittiä Suolisvuonolta Norjaan. He vaativat rakennettaviksi kärryteitä. Jälkimmäistä yhteyttä pidettiin jopa tärkeämpänä, kun yhdysliikenne Norjan kanssa tulisi olemaan ”vielä vilkkaampaa” kuin aiemmin. Kuvernööri oli luvannut rakentaa kärrytien, jos norjalaiset saataisiin tekemään sama omalla puolellaan.
39 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA; Esim Itkonen 1948 II, 210–211.
40 Aikio 1977, 38.
41 Aikio 1977, 37.
42 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA. Vuosina 1925–1926 tietä laajennettiin Könkään niskasta Nivajoelta Nuorgamiin johtavaksi maantieksi.
43 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
44 KM 1905:3, 1–2.
45 KM 1900: 5.
46 Kertomuksia Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA; KM 1905:3, 1–2. Komitean muina jäseninä olivat lääninagronomi Karl Laurin, metsänhoitaja E. Hultin ja kalastusasioiden tuntijana maisteri J.A. Sandman. Poronhoidon osalta selvitystyö ulotettiin lisäksi niihin Kemin ja Oulun kihlakunnan pitäjiin, joissa poronhoitoa harjoitettiin. Alkuperäisen ehdotuksen tekijästä, senaattori Eliel Johnssonista tuli vuonna 1901 prokuraattori eli kenraalikuvernööri Bobrikovin lähin kotimainen neuvonantaja. Hänet aateloitiin vuonna 1904 Eliel Soisalon-Soinisena, joka vuonna 1905 joutui poliittisen salamurhan uhriksi.
47 Epäluuloisuus komiteaa kohtaan heijastui Aslak O. Helanderin laatimassa ”Utsjoen kirjeessä” *Päivälehdessä* syyskuussa 1902. Kirjoittajan mukaan vieraat ”kehottivat ukkoja tekemään toivomuksia olosuhteittensa parantamiseksi”, mutta pitivät vetonuottaa lähes maailmanlopun välineenä. Kirjoittajan mukaan komitean vierailun aikana levitettiin perätöntä huhua tenolaisten innokkuudesta luvattomaan koltem-kalastukseen. Aslak O. Helander: ”Kirje Lapista”. *Päivälehti* 30.9.1902. Lapin komitean arkisto Ha:1. OMA.
48 KM 1905:3, 255–261.
49 KM 1905:3, 292–373.
50 KM 1908:5, 21–35.
51 KM 1905, 236–247.
52 T. Lehtola 1998, 317–318. M. Enbusken mukaan Oulun piiri päätti jo 1905 rakentaa tien Sodankylästä Rovaniemelle, kun taas Lapin neuvottelukomitea antoi lausuntonsa 1906. Senaatti hyväksyi tien rakentamisen 1911. Enbuske 2009, 241.
53 Lehtola 1984, 92.
54 Paulaharju 1923/1963, 11.
55 Esim. ”Purnumukan saamelaisia”. *Lapin Kansa* 31.7.2003.
56 Korhonen 1977/2008, 115–116.

57 Jorma Korhonen: ”Saame vaihtuu suomeen. Pohjoisen maaton kieli ei enää välity sukupolvelta toiselle, vaan kuolee.” *Helsingin Sanomat* 13.3.1988.
58 Sodankylän ja Ivalon maantien rakentamisesta ks. Enbuske 2009, 241–242
59 Paulaharju 1914.
60 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA; KM 1921, 27. Tienrakennuksesta 1910-luvun lopulla ks. Enbuske 2009, 243–244.
61 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA. Useimmat puolsivat tietä Tenojokilaaksoon, mutta sen oli tapahduttava yhteistyössä Norjan kanssa. Myös polkua Niittyvuopiosta Inariin ehdotettiin paremmin viitoitetuksi ja sen laittamista polkutieksi kannatettiin.
62 Aslak Ola Aikion ja Magga Mattuksen haastattelut, ks. Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–1991. Siitä, mistä puut hakattiin, ei ole tietoa. Sen sijaan esimerkiksi Syrjälän taloa rakennettaessa vuonna 1916 rakennustarpeet kaadettiin keväällä Kevolta. Sieltä ne kuljetettiin sonnilla Kevojoen varteen ja alkukesällä korkean veden aikana uitettiin Syrjälän rantaan. Montakaan ammattitaitoista paikallista kirvesmiestä ei ollut, joten Syrjälän isäntä joutui veistämään hirret yksin. Rakentamiseen kului kaksi vuotta. Myöhemmin laajennukseen tarvittavat puut hankittiin Inarijoelta. Rakentamisintonsa lisäksi Vulles Ovllá tunnettiin seudun viimeisenä tervanpolttajana. Uula Guttormin haastattelu, ks. Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–1991.
63 Aleksanteri (Santeri) Walle L. Itkoselle 4.2.1917. Kansio 2. LIA. KA.
64 A. Fränti: ”Maantieasia Lapissa I–II”. *Peräpohjolainen* 20.–22.6.1916.
65 KM 1921, 28–29.
66 KM 1921, 24.
67 Korteniemi 1995, 6.
68 KM 1921, 3. Tilakeinottelusta ks. T. Lehtola 1998, 314–316.
69 KM 1921, 3.
70 Ks. erityisesti KM 1921, 58–60. Isonjaon keskeyttämiseen pohjoisessa vaikutti osaltaan myös itsenäistyminen ja kansalaissota, joiden myötä etelämpänä tehtävät maanmittaukset aiheuttivat puutetta maanmittausinsinööreistä.
71 -l-a: ”Metsäkeinottelusta Inarista. Merkillepantava ilmiö.” *Kaleva* 18.10.1915.
72 U. Morottaja T.I. Itkoselle 22.8.1915. TIIA. KA.
73 KM 1921, 58–60. Uula Sarre totesi jälkeenpäin, että kauppiaat saivat tiloja haltuunsa langettamalla talollisille suuria kauppalaskuja maksuun ja tarjoamalla edullisia kauppoja. Sarre 1929. Vanhojen Lapin kauppiaiden kerrottiin ennen vanhaan sitoneen asiakkaita itseensä antamalla näille runsaasti lainaa, minkä jälkeen heitä oli mahdollista hallita. T. Lehtolan suullinen maininta.
74 ”Ne talojen omistajat ja haltijat keskiosissa pitäjää, jotka vielä omistavat talonsa, kertoivat järjestään, että etupäässä Puhakka ja Kerkelä olivat kyllä koettaneet, käyden heidän luonaan, saada tilaa tai ainakin tilalletulevaa metsää ostetuksi, vaan että etupäässä tarjotun hinnan vähyyden takia kaupanteot olivat rauenneet.” KM 1921, 58–60.
75 KM 1921, 55–56.
76 KM 1921, 61–62.
77 KM 1921, 135.
78 T. Lehtola 1998, 314–316.

”OMA KIELI ON JUMALAN LAHJA”

1 ”Oappateägji Josef Guttorm.” Sabmelaš 3–4/1944, 4–5. Guttormin 60-vuotishaastattelun mukaan hän olisi käynyt kotona vain kerran koko opiskeluaikana, kun taas Josefin veli Jouni kertoi hänen oleskelleen kotona joka kesä kuukauden verran. Ks. myös Outakoski 1968; Aslak 1968.
2 Mustakallio 2009, 280–281.
3 Mustakallio 2009, 285.
4 Utsjoen piispantark ptk 1896. OTA Eb:138. OMA.
5 Inarin piispantark. ptk 8.–11.8.1896. OTA Eb:18a. OMA.
6 G. Johanssonin päiväk 24.8.1896, s. 188. Coll. 743. GJA. HYK.
7 Ks. Kähkönen 1984, 78–79.
8 Inarin piispantark. ptk 8.–11.8.1896. OTA Eb:18a. OMA.
9 Utsjoen piispantark ptk 1896. OTA Eb:138. OMA.
10 Kerkkonen 1914, 14, 31–32.
11 Kähkönen 1988, 277.
12 Kerkkonen 1914, 14, 31–32.
13 Kirkkoherra arvosteli tilannetta suoremminkin vuosikertomuksissaan kommentoidessaan kansakoulun uskonnonopetusta: ”Ei hyvä, kun opettaja ei osaa Lappia eikä ole seminarin käynyt.” Vuosik. 1901. Utsjoen kirkonarkisto II S:2. OMA.
14 Opettajain lehti 35 / 28.8.1914; Rovaniemi 26.8.1922.
15 Oulun hiippak piispa Kouluylihallitukselle 17.12.1896 (luonnos). Utsjoen piispantark ptk:t. OTA Eb:138. OMA. Piispan mukaan Holmberg ”nykyään Suomen sivistyneimpänä lappalaisena ja 15 vuotta erityisellä uutteruudella ja taidolla kiertokoulua Utsjoella pitäneenä on mielestäni siihen ainoa sopiva”.
16 Kerkkonen 1914, 30–31.
17 ”Lappalaisten äidinkielinen koulunkäynti”. *Uusi Suomi* 9.4.1929.
18 ”Oappateägji Josef Guttorm.” *Sabmelaš* 3–4/1944, 4–5; Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1902 (Aukusti Hakkarainen). Utsjoen piispantark ptk 1902. OTA Eb:138. OMA. A. Koivisto totesi 1902, että vaikka Guttorm oli käynyt vain kiertokoulun ja kotikoulua, kun taas muut seminaariin tulijat kansakoulun, hän suoritti seminaarin neljässä vuodessa kuten muutkin. Koivisto toivoi, että saamelaisen opettajan myötä myös kirjojen alalla tapahtuisi edistystä, ks. A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
19 Kähkönen 1988,277, 327. Outakosken koulu kuului tuomiokapitulin tarkastuksen piiriin, kunnes tämän pyynnöstä senaatti siirsi tehtävän kouluylihallitukselle 1901
20 Outakoski-Aho 2009, 22.
21 Outakoski-Aho 2009, 21.
22 Utsjoen Outakosken koulun vuosikert 1900–1901. KA. Toisen tulkinnan mukaan Erikssonilla oli virkasuhde elokuuhun 1901 saakka, mutta johtokunta valitsi uuden opettajan aloittamaan jo vuoden alusta hoitamaan viransijaisuutta. Aalto tuli kuitenkin Outakoskelle vasta syksyllä 1901, joten Eriksson jatkoi toimessaan siihen saakka. Erikssonien muuttokirjat Utsjoelta ovat vasta vuodelta 1902, mutta koska Olga Eriksson kuoli Viipurissa vuonna 1901, on todennäköistä, että Elias Eriksson on muuttanut vaimon kanssa. OTA K IX:1. OMA.
23 G. Johansson J.R. Koskimiehelle 13.6.1901. Coll 108.4. JRRK. HYK.
24 G. Johansson J.R. Koskimiehelle 22.12.1900. Coll 108.4. JRRK. HYK.
25 J.J.S: ”Kirje Lapista”. *Kaleva* 29.8.1901.
26 J.R. Koskimiehen pvk kesä-heinäkuu 1902. JRKK. HYK.
27 J.R. Koskimiehen pvk kesä-heinäkuu 1902. JRKK. HYK. Samalla matkalla piispa tapasi myös Josef Guttormin, joka oli ”jokseenkin vilkas ja miellyttävä mies”.
28 J.J.S: ”Kirje Lapista”. *Kaleva* 29.8.1901.
29 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 16.9.1902 ja 28.10.1902. Coll 108.4. JRRK. HYK.
30 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 28.10.1902 ja 20.1.1903. Coll 108.4. JRRK. HYK.
31 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 20.1.1903; ”Lappalaisten äidinkielinen koulunkäynti”. *Uusi Suomi* 9.4.1929.

32 *Peräpohjolainen* 14.2.1903.
33 *Peräpohjolainen* 14.2.1903.
34 Rosberg 1910, 231.
35 KM 1971, 10–11.
36 Kähkönen 1988,280.
37 KM 1971: B 63, 9–10.
38 Inga Guttormin suullinen maininta. Alex Hagelin oli muuttanut sisarensa luokse ja jäänyt asumaan Utsjoelle, ks. Maria Outakoski: Muistelmia Utsjoen Outakosken kansakoulun taipaleelta I–III. LK 8.–10.2.1968; Aslak: "Utsjoen I kansakoulu Outakoskella täyttää 90 vuotta." LK 3.4.1968.
39 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 20.1.1903. Coll 108.4. JRRK. HYK.
40 Puhuessaan myöhemmin kiistasta Kerkkonen totesi olleensa laajalla Lapin matkalla vuosina 1906–1907. Ks. Liukkonen 1993, 126.
41 Kerkkonen 1914, 14.
42 J. Guttorm J.R. Koskimiehelle 18.1.1908. Coll 108.4. JRRK. HYK.
43 KM 1905:3, 163–164.
44 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
45 Liukkonen 1993, 126.
46 Kerkkonen 1914, 15.
47 Saalas 1963, 185.
48 Utsjoen piispantark ptk 1907. OTA Eb:138. OMA.
49 Kähkönen 1988, 280–281.
50 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1913 (P.R. Heikinheimo). Utsjoen piispantark ptk 1913. OTA Eb:138. OMA.
51 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1913 (P.R. Heikinheimo). Utsjoen piispantark ptk 1913. OTA Eb:138. OMA.
52 Koskimiehestä ks. Mustakallio 2009, 324–367.
53 Utsjoen piispantark ptk 1902. OTA Eb:138. OMA; J.R. Koskimiehen pv-k kesä-heinäkuu 1902. JRKK. HYK.
54 Utsjoen piispantark ptk 1902. OTA Eb:138. OMA; Kähkönen 1988,280.
55 Inarin piispantark ptk 1902. OTA Eb:18a. OMA.
56 J.R. Koskimiehen pv-k kesä-heinäkuu 1902 ja 15.7.1907. JRKK. HYK.
57 Mustakallio 2009, 440.
58 Mustakallio 2009, 441.
59 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 2.3.1903 ja (kortti) 24.8.1903. Coll 108.4. JRRK. HYK.
60 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 2.3.1903 ja (kortti) 24.8.1903. Coll 108.4. JRRK. HYK.
61 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
62 "Kielisortoa Lapissa". *Kaiku*-lehteä sit. *Kaleva* 17.4.1901.
63 Utsjoen piispantark ptk 1907. OTA Eb:138. OMA.
64 J.R. Koskimiehen pv-k 19.–21.7.1907. JRKK. HYK.
65 Utsjoen kirkkohra Kuopion hiippak tuomiokapitulille 4.11. ja 29.12.1907. Konseptikirjat 1906–1915. Utsjoen kirkonarkisto L II:2. OMA.
66 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1913 (P.r. Heikinheimo). Utsjoen piispantark ptk 1913. OTA Eb:138. OMA.
67 Rosberg 1910, 231–232.
68 Ks. esim. Itkonen 1970, 81–82.
69 Utsjoen piispantark ptk 1913. OTA Eb:138. OMA.
70 Toimittaja N. H:ta sit. Oinas 2008, 107.
71 *Perä-Pohjolainen* 11.1.1916.
72 Kertomus Enontekiön kappeliseurakunnasta ajalta 1907–1913. Kesäkuun 12. p:nä pidettävää piispantarkastusta varten kirjoitti H.A. Järventaus. Piispantarkastuskertomukset Eb:4.OMA.
73 Järventauksen Sodankylän ajasta ks. Oinas 2008, 192–238.
74 Liukkonen 1993, 131–132.
75 Sodankylän piispantark 1913. OTA Eb:138. OMA.
76 Nahkiaisoja 2003, 282.
77 Katekeettamatrikkeli. Kähkönen 1988, 421–471.
78 Ensimmäinen maininta Sodankylän saamelaisten liittämisestä suomalaiseen koulujärjestelmään löytyy vuodelta 1892, jolloin mainitaan "Mutenian piiri, johon kuuluu Mutenian kylä ja lappalaiset". Liukkonen 1993, 127–129.
79 Sodankylän katek koulun tark. ptk 12.6.1908. OTA, OMA. Vt. katekeettana toimi Aleksanteri Kumpula, kun varsinainen katekeetta J.D. Sipola oli sairaana. Kumpikaan ei osannut saamea.
80 KM 1905:3, 234–235.
81 Liukkonen 1993, 125.
82 Katekeettamatrikkeli. Kähkönen 1988, 421–471. Kiertokoulusta Aikion aikana ks. Morottaja 1961.
83 Ks. esim. Liukkonen 1986, 118–121. Esimerkiksi vuonna 1906 asetettu komitea maaseudun alkuopetuksen järjestämiseksi alemman kansanopetuksen kunnallistamista, mutta siihen suhtauduttiin kriittisesti. Esimerkiksi Lapin rovastikunta ei pitänyt sitä kristilliseltä kannalta suotavana. Toinen komitea ehdotti vuonna 1907 yleisen oppivelvollisuuden määräämistä kaikilla 7-vuotiaille lapsille ja eduskunta hyväksyi asian 1910, mutta senaatin esityksestä keisari hylkäsi sen. Kustannusten pelättiin ylittävän valtion taloudelliset resurssit.
84 Kähkönen 1988, 65.
85 KM 1908:5, 7; *Kaleva* 30.11.1907.
86 KM 1908:5, 7; *Kaleva* 30.11.1907.
87 *Kaleva* 4.12.1908.
88 Tuomiokptln kok ptk 11.5.1911 § 12. OTA Ca:61, OMA.
89 Katekeettamatrikkeli. Kähkönen 1988, 421–471; Kähkönen 1988, 432–439.
90 Kähkönen 1988, 282–283.
91 J. Guttorm J.R. Koskimiehelle 2.6.1913. Coll 108.4. JRRK. HYK.
92 Kähkönen 1988, 465–466.
93 Liukkonen 1993, 130–131.
94 Liukkonen 1993, 131.
95 Kähkönen 1988, 104.
96 Kähkönen 1988,179.
97 Kähkönen 1988, 108.
98 Valle 1970.

NIMISMIEHEN KUISTILTA, PAPPILAN VERANNALTA

1 T.I. Itkonen: Muistelmia lapsuusvuosilta Pulkkilassa ja Inarissa (kirjoitettu 1951–1953). TIIA C. KA. Itkosten matkasta Inariin ja Ahngerista myös esim. Lilja 2010. Itkosen elämästä ks. Itkonen-Kaila 2011.
2 S. Paulaharju T. Anhavalle 21.12.1941, sit. Harju 1989, 24. Ervastin teos *Suomalaiset Jäämeren rannalla. Matkamuistelma* ilmestyi Oulussa 1884. Paulaharjun mainitsema Boris Gleb tunnettiin myös suomalaisella nimellä Kolttaköngäs.
3 Topelius julkaisi sadun Sampo Lappalaisesta *Lukemisia lapsille* -kirjassa, jonka suomennos ilmestyi ensi kerran 1874. *Maamme kirja* ilmestyi suomeksi ensi kerran 1876. Siihen sisältyi saamelaisia tarinoita ja joikusuomennoksia sekä M.A. Castrénin matkakuvauksen pohjalta tehty selostus "Lappalaisista". Topeliukselta ilmestyi 1898 myös teos *Suomi 19:nnellä vuosituhannella* sekä suomeksi että ruotsiksi, mutta se koski perinteistä "Suomea", joka päättyi Pohjanmaahan. Saamelaiset mainittiin myös lukuisissa suomalaisten ja suo-

men kielen varhaisvaiheita koskevissa julkaisuissa. Esim. Ingman 1893; Wallin (Voionmaa) 1894; Wennola 1899.

4 I. Itkonen ilm. Toivo Itkoselle 7.9.1909. Kansio 3. LIA. KA.

5 Castrén 1908, 56.

6 Mustakallio 2009, 101–104. Esimerkiksi Utsjoella ja Inarissa kausi oli kahdeksan vuotta, Sodankylässä kymmenen. Vuonna 1847 kaksinkertaisia virkavuosia koskeva etu menetettiin lukuun ottamatta Inarin ja Enontekiön kappalaisia. Kuopion hiippakunnan perustamisen myötä se taas palautettiin. ”Kymmenkunta vuotta näytti olevan se aika, jonka ihminen ja pappi saattoi kestää Lapin perukoilla”, Mustakallio toteaa.

7 von Düben 1873; Schefferus 1674.

8 Peräpohjolainen 2.4.1903; Fellman 1906; Itkonen 1961, vii–viii; Andelin 1858. J. Fellmanin muistelmasarjasta ilmestyi vain kahta ensimmäistä vuotta koskeva osuus vuonna 1844. Hänen poikansa, hovioikeuden presidentti Isak Fellman toimitti kirjasarjan. Kolmas osa meni painoon jo 1903, mutta koko sarja ilmestyi lopulta 1906. Meurmanin suomenkielinen lyhennelmä pohjautui muistelmaosaan, mutta siihen oli sopivin osin lisätty otteita Fellmanin keräelmistä.

9 Fellman 1910–1915.

10 Joki 1953, 14–16. Ruotsinkielinen teos oli nimeltään *Nordiska resor och forskningar af M.A. Castrén*, joka alkoi ilmestyä jo Castrénin kuolinvuotena 1852. J.V. Snellman valitteli kuitenkin, että Castrénin kirjoitukset jäivät tuntematomiksi kansamme enemmistölle kielen vuoksi. Suomennos ilmestyi vasta vuonna 1953.

11 Lönnrot 1902. Ensimmäistä v. 1836–1837 Lapin matkaansa Lönnrot kuvasi osassa I ja toista, vuosiin 1841–1842 ajoittunutta matkaa osassa II. Molemmat osat julkaistiin uudelleen yhtenäisteoksena vuonna 1980, ks. Lönnrot 1980. Ks. myös T(unkelo) 1902

12 T.I. Itkonen: *Muistelmia lapsuusvuosilta Pulkkilassa ja Inarissa* (kirjoitettu 1951–1953). TIIA C. KA. Andelin oli tehnyt 1850- ja 1860-luvuilla neljä käännöstä hengellisistä kirjoista, yhden A. Laitin kanssa, sekä pienen inarinsaamen sanaston.

13 Mustakallio 2009, 437.

14 J.R. Koskimiehen pv-k 7.6.1902. JRKK. HYK.

15 J.R. Koskimiehen pv-k 27.6.1902. JRKK. HYK.

16 Koutokeinon välikohtaus 1852

17 F. Äimä K. Larssonille 13.4.1904 ja päiväämätön. LKK. HKM.

18 F. Äimä K. Larssonille 13.4.1904 ja päiväämätön. LKK. HKM.

19 Oinas 2008, 105.

20 F. Äimä K. Larssonille 13.4.1904 ja päiväämätön. LKK. HKM. Vihjeestä päätellen Äimä itsekin käytti tai ainakin oli suunnitellut käyttävänsä informantteina Sörnäisten saamelaisia. Vankilassa asuvat saamelaiset olivat merkittäviä mm. Norjan saamenkielisen kirjallisuuden kehittäjinä, koska esimerkiksi Koutokeinon kapinasta (1852) elinkautiseen tuomittu Lars Jacobsen Hætta käänsi vankila-aikanaan runsaasti hengellistä kirjallisuutta saameksi ja kirjoitti myös muistelmiaan, jotka yhdessä Anders Bærin kanssa julkaistiin myöhemmin, ks. Hætta – Bær 1993.

21 T.I. Itkonen: Muistelmia lapsuusvuosilta Pulkkilassa ja Inarissa (kirjoitettu 1951–1953). TIIA C. KA; Itkonen 1991, 282; J. Tela L. Itkoselle 2.10.1915 ja 4.5.1915. Kansio 2. LIA. KA. Ahnger oli vuosisadan vaihteessa Haapajärven kihlakunnan nimismiehenä.

22 Ks. T. Lehtola 1998, 268–271.

23 Ks. esim. Sandman 1892; Sandberg 1898; S(ederholm) 1899.

24 *Suomi. Matkaopas* 1905. Ks. myös *Suomen kartasto* 1899; *Suomen kartasto* 1910.

25 Andersson 1914; Enbuske 2008, 48–49.

26 Esim. Sederholm 1901; Helander 1902.

27 Larin Kyösti 1909.

28 Koskenniemi 1912.

29 Paulaharju 1934. Paulaharju julkaisi pari artikkelia Turista ja alkoi jopa kääntää tämän pääteosta. Matti Aikion kirjan esittelijä (luultavasti kääntäjä Aksel von Schantz) mainitsi Matti Aikion käyttävän vierasta kieltä toisin kuin ”hänen ainoa toinen kirjailijaksi lyöttäytynyt maanmiehensä naapurimaassa Ruotsissa”, ks. Aikio 1912b, 3.

30 Turi 1920/1988, 175–176.

31 Jalvi 1914 ja Jalvi 1915.

32 Kertomuksia Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

33 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA. Päähuomionsa Halonen kiinnitti uudisasukkaisiin, joiden hän totesi olevan perin ”alkuperäisellä kannalla” etelän viljelijöihin verrattuna. Peltoviljelys ei juuri kannattanut, ja niittyviljelyskin oli hankalaa siellä täällä sijaitsevilla niityillä. Jopa pääelinkeinona toimiva karjanhoito tuotti kovin niukan tulon”.

34 J.V. Parlin: Kertomus Kittilän pitäjän olosuhteista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

35 J.V. Parlin: Kertomus Sodankylän pitäjän olosuhteista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

36 J.V. Parlin: Kertomus Sodankylän pitäjän olosuhteista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

37 J.V. Parlin: Kertomus Sodankylän pitäjän olosuhteista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA. Joku komiteanjäsen oli merkinnyt reunahuomautukseksi: ”Eikö kaikki ole muualta tulleita, ensimmäiset v. 1873. Ennen heidän tuloaan olivat alueen varsinaiset lappalaiset Sodankylästä sukupuutossa noin 45–50 vuotta.”

38 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

39 Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

40 KM 1908:5, 16–17.

41 KM 1905, 37.

42 KM 1908:5, 15, 39.

43 *Hufvudstadsbladet* 27.5.1910. Jomppasen kiertueesta ks. Lehtola 2009.

44 Lehtola 2009, 329–330.

45 Esim. Äimä 1902a, Äimä 1902b ja Äimä 1903.

46 Rosberg 1911; Rosberg 1912; Rosberg 1919; Rosberg 1922.

47 Rosberg 1911b, 177–178, 189.

48 Rosberg 1911b, 184–186.

49 Rosberg 1911b, 175–176.

50 Rosberg 1911b, 177.

51 Rosberg 1911b, 177–178, 189.

52 Rosberg 1911b, 176.

53 Sirelius 1913.

54 Sirelius 1919, 3.

55 Rosberg 1911b, 162–163.

56 Sirelius 1919, 8–11.

57 Tanner 1912 ja 1913; Tanner 1917. Itkosesta ks. Itkonen 1991.

58 Paulaharju 1921.

59 Pohjanpää 1915, 54.

60 Mustakallio 2009, 101–104.

61 Mustakallio 2009, 108–109; A. Järventaus M. Tauszigille 12.1.1921. AJA, SKS.

62 Ilmari Itkonen Amanda Itkoselle 19.10.1913. Kansio 2. LIA. KA.

63 Ks. S.G. Sarvilinna L. Itkoselle 28.3.1913; L. Itkonen Amanda Itkoselle 14.10.1913; Amanda Itkonen L. Itkoselle 10. 10. 1913; L.A. Itkosen ansioluettelo. Kansio 1. LIA. KA.
64 L. Itkonen Amanda Itkoselle 20.1.1914. Kansio 2. LIA. KA.
65 I. Itkonen L. Itkoselle Hetasta 10.7.1916. Kansio 3. LIA. KA.
66 P. Heickel L. Itkoselle 20.4.1916. Kansio 2. LIA. KA.
67 A. Järventaus T.I. Itkoselle 16.8.1917. TIIA. KA; A. Järventaus M. Tauszigille 12.1.1921. AJA, SKS.
68 Toivo Itkonen L. Itkoselle 9.11.1913. Kansio 2. LIA. KA.
69 Henrik Mattus L. Itkoselle 1914–1920. Kansio 2. LIA. KA.
70 ”Pyeri Ustev!” S. Mattus L. Itkoselle 12.11.1914 ja 15.6. (vuosi puuttuu). Kansio 2. LIA. KA.
71 Aleksanteri Walle 6.9.1914, 22.3.1915 27.1.1916, 4.2.1917, 21.7.1917 ja 15.10.1918. Kansio 2. LIA. KA. Vuonna 1917 Santeri Walle kirjoitti: ”– – emme taija nähdä elävillä silmillä, mutta uskoen lujasti herraan jesukseen että saisimme tavata toisemme tämän elämän perästä”. Aleksanteri Walle L. Itkoselle 4.2.1917. Kansio 2. LIA. KA.
72 Koskimaa 1917, 114–115.
73 Arvi Pohjanpää (vuoteen 1906 Nordqvist) oli runoilija Lauri Pohjanpään veli, joka julkaisi esikoisteoksensa 26-vuotiaana. Kirjalliset harrastukset jäivät lakimiehen arkityön myötä. Hänestä tuli myöhemmin hovioikeudenneuvos ja sotaylituomari. Vuoden 1908 olympialaisissa Suomen voimistelujoukkueessa, joka sai pronssia.
74 Ks. Lehtola 1997a, 69–77.
75 Järventauksen Lapin ajasta ks. Oinas 2008.
76 Paasilinna 1957, 34.
77 Järventauksen tuotannosta ks. Lehtola 1997a, 63–69, 184–185, 208–231.

SAAMIKANSAN VANHA JA UUSI AIKA

1 Tenon alueesta maantieteellisesti ja kulttuurisesti yhtenäisenä alueena ks. MűllerWille-Aikio 2005.
2 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1902 (Aukusti Hakkarainen). Utsjoen piispantark ptk 1902. OTA Eb:138. OMA.
3 Ranta 1978; Birit-Marja Rannan haast. NOA. OMA. Saamelaisten kirjallinen sivistys ei ollut mitään uutta ja yllättävää. Vuonna 1903 *Kalevan* toimittaja totesi, että kaaresuvantolaiset olivat kovia seuraamaan sanomalehtiä. Esimerkiksi buurisota herätti kovasti huomiota, sillä porosaamelaiset tunsivat itsensä ”ikäänkuin sukulaissieluiksi näiden Etelä-Afrikan metsästäjien ja karjalaumojen omistajain kanssa”. Kaleva 30.7.1903.
4 Joidenkin tietojen mukaan Holmberg toimi vuosina 1878–1880 opettajana Utsjoen sittemmin lakkautetulla kansakoululla, ks. esim. Ranta 1966.
5 Vuonna 1948 T.I. Itkonen luonnehti: ”Læstadiuksen oppi on vaikuttanut heihin syvästi, niinkuin peräpohjalaisiin yleensä. Tunturikansan herkkään mieleen tehoavat helposti saarnaajan voimakkaat sanat aiheuttaen ’liikutuksia’, joihin usein liittyy hyppelyä ja hihkumista. On ollut huomattavia lappalaisia saarnamiehiäkin, joskaan ei Suomessa siinä määrin kuin Ruotsin- ja Norjan-Lapissa. Læstadiolaisuutta tavataan enimmin porolappalaisten ja tenonlaaksolaisten keskuudessa, varsinkin ’seurojen’ aikoina, vaikka niiden ohimentyä ’suruttomuus’ pyrkii valtaamaan ihmiset, eritoten nuorison. Inarilainen on maltikkaampi valtionkirkollinen.” Itkonen 1948 I, 155.
6 Jalvi 1966, 89: piirroskuva keruumatkalta.
7 Paulaharju 1927, 227.
8 Nils-Henrik Valkeapään suullinen maininta.
9 Saamelaisten virsimusiikin erikoislaadusta ks. Jouste 2006, 286–289.
10 Nielsen 1904, 24.
11 Launiksen keräysmatkoista ks. Launis 2004.
12 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1902 (Aukusti Hakkarainen). Utsjoen piispantark ptk 1902. OTA Eb:138. OMA. Kirkkoneuvoston muina jäseninä olivat Klemet Laiti Outakoskelta, Niilo Holmberg Nuorgamista, Aslak Lukkari kirkonkylältä ja Isak Nillukka Outakoskelta.
13 Outakosken koulun vuosikertomukset 1899–1911. Ep:63. KA.
14 Utsjoen kunnanvaltuuston asiakirjat (säilyneet). UKA. OMA.
15 Hirvonen 1999, 40–46
16 Kähkönen 1988, 470; Ranta 1978.
17 Piispantark. ptk 13.3.1892. OTA. OMA.
18 Kertomus tämän seurakunnan katekeetan N.W. Holmbergin toimesta v. 1897. Utsjoen kirkonarkisto M Id:1. OMA. Selostus lienee kirkkoherran tekemä hakemus katekeetan palkankorotukseksi.
19 ”N.W. ja Fredr. Holmberg jabmam.” *Sabmelaš* 3/1937, 1–2.
20 Aikio 1985, 84.
21 Manninen 1931/1998, 111–115; ”N.W. ja Fredr. Holmberg jabmam.” *Sabmelaš* 3/1937, 1–2.
22 ”N.W. ja Fredr. Holmberg jabmam.” *Sabmelaš* 3/1937, 1–2.
23 Aikio 1985, 85.
24 Aikio 1977, 98–104.
25 Aikio 1977, 100–102.
26 Herastuomari on arvonimi, joka voidaan myöntää käräjäoikeuden lautamiehelle pitkäaikaisesta ja ansiokkaasta toiminnasta, yleensä vähintään kymmenen vuoden jälkeen. Käytännössä arvonimi myönnetään yleensä kolmannen kauden puolivälissä.
27 Esim. Aikio 1977, 93–94, 101, 139–140. Kyse oli pitkälti vaihtokaupasta, sillä tavaraa ostettiin riekoilla ja poronlihalla eli ns. irtaimilla (boddosat).
28 ”Oappateägji Josef Guttorm.” *Sabmelaš* 3–4/1944, 4–5. Kansakoulun alkuvaiheissa Lapin kunnissa seurakunnan pappi oli miltei poikkeuksetta kansakoulun johtokunnan puheenjohtajana tai jäsenenä. Kähkönen 1988, 335.
29 Fränti 1914.
30 Sabmelaš 1/1962.
31 Oulun hiippak piispa Kouluylihallitukselle 17.12.1896 (luonnos). Utsjoen piispantark pk:t. OTA Eb:138. OMA. Piispan mukaan Holmberg ”nykyään Suomen sivistyneimpänä lappalaisena ja 15 vuotta erityisellä uutteruudella ja taidolla kiertokoulua Utsjoella pitäneenä on mielestäni siihen ainoa sopiva”.
32 Nielsen kehui kielimestariaan Guttormia: ”En olisi voinut saada parempaa tilaisuutta tutustua Utsjoen lappiin, omituiseen murteeseen, jota puhutaan ’kahden könkään’ välillä Suomen puolella.” Nielsenin mukaan utsjokelaisten puhe erosi Pulmangin murteesta, mutta se oli lähellä Tenonvuonoa olevan Troldfjordenin murretta; samoin erilaista kuin ylempänä Tenolla asuvien saamelaisten murre. Utsjoen murre muistutti ominaisuuksiltaan suomen kieltä muun muassa vahvojen tavukorkojensa ja kovien klusiiliensa ansiosta. Nielsen 1904, 11–12
33 J. Guttorm J.R. Koskimiehelle 8.7.1913. Coll 108.4. JRRK. HYK.
34 Aikio 1984, 28.
35 Outakoski-Aho 2009, 24.
36 Ranta 1978.
37 ”Antti Outakoski 60 vuotta.” *Kaleva* 10.1.1943.
38 S.A. Saijets J.R. Koskimiehelle 18.1.1908. Coll 108.14. JRRK. HYK; Amanda Itkonen L. Itkoselle 30.9.1908. Kansio 3. LIA. KA.
39 A. Hakkarainen J.R. Koskimiehelle 20.1.1903. Coll 108.4. JRRK. HYK.
40 Guttorm 1925.
41 Guttorm 1925.

42 Koulutoimen Ylihall Lapin piirin kansakoulutark:lle 17.8.1910. Da 56: Kirjekonseptit 1910. KHA V. KA; Kaleva 13.6.1910.
43 *Perä-Pohjolainen* 14.6.1910.
44 Kansak. tark. K. Kerkkonen Koulutoimen Ylihall:lle 15.12.1910. Eb 3104. STO. KA. Kerkkonen laskeskeli: "Jos noudatettaisi ja voisi noudattaa sitä Kansak. Aset. 121 (muut. 7/3 93) määräystä, että 'opetus tapahtuu oppilasten äidinkielellä', edellyttäen, että lapinkielisiä oppikirjoja olisi, niin tulisi Suomen Lapissa vahvistettujen piirijakopäätösten mukaan Utsjoen lappi olemaan opetuskielenä paitsi Outakosken koulussa, joka jo toimii, Utsjoen kirkonkylän ja Inarin tunturipiirin kouluissa, joiden perustamista ja koulutalojen rakentamista valtionvarat tuskin tulevat vuosikymmeniin sallimaan." Tarkastajan mukaan opettajien puute oli ongelma, koska esimerkiksi Outakoski "tuskin milloinkaan haluaa Lappiin palata". Josef Guttorm oli pitänyt virkaansa vasta kahdeksan vuotta ja "reippaana miehenä asuntoetujen ja palkankorotusten vuoksi pysyy siinä parikymmentä vuotta".
45 Koulutoimen Ylihall Keis. Maj:lle 22.11.1910. Eb 3104. STO. KA; Senaatin tal. os. 3029/425 1910. STO. KA.
46 Senaatin talousosaston ptk 1.3.1911. Ptk:t III 1911. STO. KA.
47 Koulutoimen Ylihall Lapin piirin kansak. tark:lle 28.3.1911. STO. KA.
48 Sainio 1966, 17–22.
49 Jalvi saattoi saada tuberkuloosin seminaarissa, jossa sitä esiintyi jonkin verran. Vaikka lääkäri varmistui keuhkotaudista vasta 1916, minkä jälkeen Helander lähti viimeiselle matkalleen ja kuoli Inarissa Heimo Lehtolan kortteeriin. Muottačalmmit-kokoelma heijastelee sitä, että hän lienee tiennyt tai aavistanut tautinsa jo 1914. Sainio 1966, 32–36 ja 48–52.
50 Lagercrantz 1950, 30.
51 Jouni Guttorm: "Kylä niemessä. Omaelämäkerta." Jorma Kevan kok.; Jorma Kevan suullinen maininta. Jouni oli tutustunut ja rakastunut Kristiinaan 12-vuotiaana Utsjoen kirkolla, jossa Kadja-Nillalla oli oma kirkkotupa. Jounin valmistuttua myös Kristiina kävi Inarissa talouskoulun ja toimi miehensä koululla tyttöjen kansakoulunopettajana. Vanhana Kristiina mainitsi lempiharrastukseen puutarhanhoidon. J. Guttormia koskevia päiväämättömiä leikkeitä ym. Jorma Kevan kok.
52 Jorma Kevan suullinen maininta. Jouni Guttorm sai elämäntyöstään Suomen Leijonan Ritarikunnan kultaisen ansiomitalin v. 1954, Kristiina Suomen Valkoisen Ruusun Ritarikunnan I luokan mitalin kultaristein 1956.
53 Jarga 1924.
54 Jouni: "Ilta". Päiväämätön lehtileike. Jorma Kevan kok. Azlak Njargasta ja Emil Pyttysestä ks. esim. Saarinen 2001.
55 Antti Outakoskella todettiin vanhemmiten keuhkojen laajentuma, jolle kova piipunpoltto ei ollut hyväksi. Hän kuoli keuhkosairauteen keväällä 1950. Siinä, missä Erikssonit toivat yhden saamelaisen etelään, heidän jäljiltään jäi Tenolle yksi sukulaisen, Olga Erikssonin veli Alex Hagelin, jonka kolmesta lapsesta kehkeytyi Tenon pitkäaikainen suomalainen suku. Outakoski-Aho 2009, 24–25.
56 Kerkkonen 1914, 31–32. Vuonna 1914 Kerkkonen totesi, että valmistuneita opettajia alkoi olla jopa yli tarpeen: yksi Utsjoen kieltä puhuva opettaja (siis Antti Outakoski) oli odottamassa paikkaa ja kaksi oli parhaillaan seminaarissa. Myös yksi inarinkielinen opettaja (Saijets) oli valmistunut ja odotti Patsjoen koulun valmistumista. Kerkkonen moitti saamelaisten opettajien kouluttamista vahingolliseksi, koska näin tulivat "Lapin lahjakkaimmat nuorukaiset vedetyiksi pois kansaltaan, jolla ei suinkaan ole liikoja kykyjä tuhlattavissa". Hän lisäsi: "Ja katsoen siihen. että lappalaisnuorukaisten yleinen kehitys, havaintopiiri ja elämänkokemus ennen seminaariin menoa ei ole sen veroinen kuin muiden toverien, on syytä ajatella, ettei heidän kehittävä toimensa etelämpien seutujen kouluissa voi olla sen arvoinen, kuin etelän oloissa kasvaneiden." Kerkkonen ehdotti saamelaisten kouluttamista opettajien sijaan papeiksi, tuomareiksi, nimismiehiksi ja muille aloille, joilla saamen kielen taitoa tarvittiin.
57 Kaleva 12.1.1909; Rosberg 1912, 76.
58 J. Guttorm J.R. Koskimiehelle 18.1.1908. Coll 108.4. JRRK. HYK.
59 Keis. Suomen senaatin päätös 22.9.1911; Keis. Suomen senaatin Siviilitk Lääkintöhallitukselle 31.5.1912, kopio Utsjoen srk. Saapuneet asiakirjat 1911–1943. Utsjoen kirkonarkisto J V:2. OMA.
60 Utsjoen kirkkohra Kuopion hiippak tuomiokapitulille 30.10.1912 alkaen. Konseptikirjat 1906–15. Utsjoen kirkonarkisto L II:2. OMA; Lääkintöhallitus Utsjoen kirkkoherranvirastolle 13.4.1916. Saapuneet asiakirjat 1911–1943. Utsjoen kirkonarkisto J V:2. OMA.
61 Saalas 1963,185–186.
62 Saalas 1963, 184.
63 Rosberg 1911b, 163.
64 L.I. Itkonen Lauri Itkoselle 18.3.1927. Kansio 3. LIA. KA.
65 Lohilahti oli kirkkoherra Itkosen hevoskuskina Kittilästä Inariin ja herätti perheen huomiota huolettomalla pukeutumisellaan ja syljeskelyllään. Ks. T.I. Itkonen: Muistelmia lapsuusvuosilta Pulkkilassa ja Inarissa (kirjoitettu 1951–53). TIIA C. KA.
66 Paulaharju 1927, 45–46.
67 Kertomus havainnoistani ja keskusteluistani matkalla Petsamoon 16.6.–2.7.1929. (Erkki Reijonen) Oulun lh yl os ark. 5989. OMA.
68 Tarja Länsman 2000, 53.
69 Ks. Saressalo 1985; Saressalo 2010.
70 Lehtola 1984, 16.
71 Sainio 1966, 42–43.
72 Sainio 1966, 42–47.
73 Jalvi 1915.
74 Jalvista ks. esim. Henriksen 1955; Aikio 1966; Outakoski 1966; Sainio 1966; Sainio 1972; Lukkari 1984; Lehtola 1997a, 194–197. Tietyn runot ja novellit opittiin tuntemaan saamelaisten parissa kohtalaisen hyvin sekä suullisesti että esimerkiksi *Sabmelaš*-lehdessä uudelleen julkaistuina.
75 Sainio 1966, 12–15.
76 Oksala 1988, 72.
77 Lagercrantz 1950, 120. Lagercrantz julkaisi matkaltaan artikkelin ks. Uusi Suomi 27.6.1921.

PALISKUNNISTA PORORUTTOIHIN

1 Henrik Mattuksen haast. 1911, ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 64. Nielsenin ja Ulven haastattelut on myöhemmässä julkaisussa merkitty K. Nissenin nimiin.
2 KM 1905, 102. Ks. myös Kortesalmi 2008, 369–387. Vuonna 1898 annettu lupa porojen syöttöön kruununmailla oli määräaikainen ja ulottui vuoteen 1902 saakka, jolloin sitä jatkettiin taas viidellä vuodella. Sara – Sara 2004, 47–48.
3 Savolainen 1984, 30–36, 55.
4 Savolainen 1984, 36.
5 Ohjesääntö porojen hoidolle Utsjoen pitäjässä 25.4.1900; Ohjesääntö porojen hoidolle Inarin pitäjässä 9.3.1901.
6 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
7 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.

8 Savolainen 1984, 25–26.
9 Iisko Näkkäläjärven haast. 1911, ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 27–29.
10 Enbuske 2008, 411–419.
11 KM 1905, 101.
12 Näkkäläjärvi-Pennanen 2000; Lehtola 1997.
13 Linkola 1972, 61.
14 Näkkäläjärvi-Pennanen 2000, 82.
15 Linkola 1972, 61.
16 Näkkäläjärvi-Pennanen 2000, 82; Näkkäläjärvi 2004, 32.
17 KM 1905, 85; Heikkinen 2002, 87. Hannu Heikkisen mielestä paliskuntajärjestelmän suurin vaikutus itse poronhoidolle oli selkeiden ja rajattujen maa-alueiden hahmottuminen.
18 Valkeapää 2006, 6.
19 Näkkäläjärvi 2004, 32.
20 Tarkat tiedot aidasta ks. Enbuske 2008, 486, ks. myös Kortesalmi 2008, 358–359; Autto 2005, 10. Petter Tuomas Maggan tiedot isästään ks. Niemelä 1989, 20–21. Lähteessä Sippola-Rauhala 2002, 47 rakentamisajankohdaksi mainitut vuodet 1905–1909 eivät pidä paikkaansa. Aita mainitaan sitä paitsi jo Lapin taloudellisen komitean mietinnössä 1905. Linkola kertoo Heikki Maggan alkaneen paimentaa porojaan rengasaidassa Norjasta paluunsa (1903) jälkeen, jolloin vuoteen 1908 mennessä porot olivat loppuneet. Linkola 1972, 265.
21 Lapin kom. ptk kok Hetassa 7.7.1902. LTKA. OMA; Autto 2005. Aita ulottui Vuontisjärvestä Ounasjoen suuntaan Ounasjärven länsipäähän, sieltä Sammalvaaran länsipuolitse Pahakurun, Keräjärven ja Pallastunturin yli Vuontisjärveen.
22 Kortelainen 1968, 143–145.
23 Autto 2005, 10–11.
24 Linkola 1972, 264–268.
25 Sippola-Rauhala 2002, 47.
26 Autto 2005, 10–11.
27 Linkola 1972, 264–268.
28 Kortesalmi 2008, 358.
29 Sippola-Rauhala 2002, 47–48.
30 Autto 2005, 11–12.
31 Komiteanmietintö 1905, 84.
32 Itkonen 1948 II, 133–135.
33 Lapin komitean pitämien kuntakokousten ptk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA; KM 1905, 84–85; Kortesalmi 2003, 573–575.
34 Morottaja 2006.
35 Itkonen 1948 II, 133–135.
36 Itkonen 1992, 81 (1913).
37 KM 1905, 87.
38 Itkonen 1948 II, 145–153.
39 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–03. LKA Cb:1; Lapin komitean pöytäkirjojen konsepteja 1902. LKA Cb:2. OMA. OMA.
40 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–03. LKA Cb:1; Lapin komitean pöytäkirjojen konsepteja 1902. LKA Cb:2. OMA. OMA.
41 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–03. LKA Cb:1; Lapin komitean pöytäkirjojen konsepteja 1902. LKA Cb:2. OMA. OMA.
42 J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
43 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–1903. LKA Cb:1; Lapin komitean pöytäkirjojen konsepteja 1902. LKA Cb:2. OMA. OMA. Inarin kunnassa kiellettiin laskemasta poroja kahta peninkulmaa lähemmäksi taloja. Utsjoella kielto koski yksityisten talojen jäkälämaiden lisäksi yleisiä kulkuteitä, joihin oli pidettävä kilometrin etäisyys. Samoin kiellettiin syöttämästä poroja sulan maan aikana kahdeksan kilometriä lähempänä asuttuja seutuja. Enontekiöllä porot piti pitää viiden ja puoli kilometrin yksittäisistä taloista ja kahdeksan kilometrin päässä taloryhmistä eli kylistä. KM 1905, 104.
44 Lapin komitean pitämien kuntakokousten pk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA.
45 Vielä vuonna 1882 koko poronhoitoalueella oli vain 44 000 päätä, mutta jo vuosikymmentä myöhemmin määrä ylitti 100 000 poron rajan. Vuonna 1895 poroja oli kaikkiaan 130 000, johon määrä palasi vuosisadan vaihteen pienen taantuman jälkeen. Taustatekijänä poromäärien kasvulle on pidetty poronlihan menekin kasvua 1800-luvun lopulla, kun sen vienti niin Ruotsiin kuin Keski-Eurooppaankin parani. Myös suomalaiset alkoivat 1800-luvun loppupuolella kehittää omaa poronhoitoaan sen sijaan, että pitäisivät poroja perinteisesti saamelaisraitioiden ”katsottavina”. Savolainen 1984, 51–52.
46 Savolainen 1984, 53.
47 Savolainen 1984, 80.
48 Linkola 1972, 56.
49 J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
50 Savolainen 1984, 60–63.
51 Teuvo Lehtolan suulliset tiedot; Itkonen 1948 II, 93, 121.
52 Nahkiaioja 2003, 507–508; Halinen 2004, 39–40.
53 Savolainen 1984, 91.
54 Rosberg 1911b, 122.
55 Paulaharju 1927, 123.
56 Rosberg 1912, 57.
57 Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve); vrt. myös Savolainen 1984, 99.
58 Hans H. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 23.
59 Nils J. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 16.
60 Hans H. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 23.
61 Jouni G. Aikion haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 8–9.
62 J. Jomppasen haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 10.
63 Nils J. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 14–15.
64 Hans H. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 23.
65 Nils J. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 13–14.
66 Nils J. Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 15.
67 Rosberg 1911b, 145.
68 Poronlypsämisestä Enontekiöllä ks. Linkola 1972, 318–325.
69 Kortelainen 1968, 141.
70 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
71 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
72 Utsjoen henkikirja 1900. OMA. Vuosisadan vaihteessa oli meneillään porosaamelaisten asutustavan muutos. J.E. Rosberg tiesi kertoa vuonna 1901

kolmesta porosaamelaisesta kota-asukkaasta, jotka olivat samat kuin henkikirjassa luetellut. Ivar Pieski perheensä kanssa paimensi 400 poroa Paistunturissa, Nils Jumppanen (Jompan) perheineen laidunsi samansuuruista karjaa Utsjoella ja Tenolla sekä Aslak Lensman naimattomana 250–300 poron omistajana paimensi Utsjoelta itään.

73 KM 1905, 15.
74 Rosberg 1912, 62–63.
75 Itkonen 1948 II, 143; Magga Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 3–4. Ks. myös Rosberg 1912, 63.
76 A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
77 Saalas 1963, 183.
78 Savolainen 1984, 110.
79 Saalas 1963, 183.
80 Paulaharju 1927, 105, 115–124.
81 Saressalo 2010.
82 Saressalo 1985; Saressalo 2010.
83 Saressalo 1985; Saressalo 2010.
84 Saressalo 2010.
85 Itkonen 1948 II, 120. Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–1991. Kyseessä oli kivistä rakennettu seisonta-aita, johon porot koottiin räkkäaikana ja johon sytytettiin savut suojaksi hyönteisiä vastaan.
86 Ohjesääntö porojen hoidolle Utsjoen pitäjässä 1901. Ohjeet uudistettiin vuonna 1936, ks. Saijets-Helander-Renvall 2009, 17. Paliskuntien rajanvetoon liittyvistä kysymyksistä ks. Pieski 1999.
87 Lapin komitean pitämien kuntakokousten ptk:t 1902–1903. LKA Cb:1; Lapin komitean pöytäkirjojen konsepteja 1902. LKA Cb:2. OMA. OMA.
88 Saalas 1963, 183.
89 Lapin komitean pitämien kuntakokousten ptk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA.
90 Lapin komitean pitämien kuntakokousten ptk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA.
91 Lapin komitean pitämien kuntakokousten ptk:t 1902–1903. LKA Cb:1. OMA.
92 Itkonen 1948 II, 143–144.
93 Magga Kitin (Muotkatunturi) ja Nils J. Kitin (Lisman siida) haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 3. Magga Kitti oli Nils Olsen Niittyvuopion leski. Kolme vuotta riitti porojen totuttamiseen myös Nils J. Kitin mielestä.
94 Magga Kitin haast. 1911 ks. Nissen 1911/2006 (haastattelijat K. Nielsen ja A. Ulve), 3–4.
95 Itkonen 1948 II, 143–144.
96 Paistunturin plk ilmoitus 10.7.1912. PKA. KA.
97 Ptk Utsjoen kunnan kok 22.6.1912. PKA. KA.
98 Poroisäntä O. Aikion erill. lisäys Kaldoaivin plk:n ilmoitukseen. PKA. KA.
99 *Perä-Pohjolainen* 20.3.1913.
100 *Perä-Pohjolainen* 20.3.1913.
101 Ks. Lehtola 2010.
102 Kert rajantark 10.10.1919. DIVa:1. ENA. OMA.
103 Kert rajantark 10.10.1919. DIVa:1. ENA. OMA.
104 Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista ja A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
105 J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA; A. Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta. Kert. Lapin kunnista 1902–1903. LKA Ee:1. OMA.
106 Kert rajantark 10. 10. 1919. DIVa:1. ENA. OMA.
107 I. Itkonen L. Itkoselle Hetasta 25.12.1914. Kansio 3. LIA. KA.
108 I. Itkonen L. Itkoselle Hetasta 25.12.1914. Kansio 3. LIA. KA. Piikikäs puhetapa oli Itkoselle ominainen, sillä samalla tavoin hän arvioi elinympäristöään niin kaupungissa kuin Lapissakin. Esimerkiksi puolustellessaan kirjeidensä vähäisyyttä Hetasta hän totesi, että paikalliset olot (niin suomalaiset kuin saamelaisetkin) olivat ”niin alkeellismuotoiset, tapahtumat niin vähäpätöiset ja jokapäiväiset, katsantokannat niin lapselliset tai niin pikkumaiset ja matalat, että mielellään säästää toista niihin tutustumasta”.

RAUHATTOMILLA RAJOILLA

1 Ks. esim. *Peräpohjolainen* 3.3.1910, 30.7.1910 ja 27.8.1912; *Kaleva* 14.2.1914. Vuosien 1838 ja 1844 säädökset olivat taanneet Lapin kihlakunnalle vapaan oikeuden Norjan kauppaan. Vuonna 1897 Norjan ja Suomen raja oli tullut yleiseksi tullirajaksi, mutta se salli edelleen ns. pienen rajakaupan. Muualla yleistyneiden passimääräysten sijasta rajanylittämiseen ja tavarantuontiin pohjoisella rajalla riitti viranomaisen lupalappu. Norjan ja Suomen kesken laadittiin erilaisia säännöksiä, joista toiset pyrkivät tiukentamaan, toiset tietyin osin helpottamaan rajanylitystä.
2 *Kaleva* 14.2.1914; Aleksanteri Walle L. Itkoselle 4.2.1917. Kansio 2. LIA. KA.
3 Aikio 1977, 155–156.
4 U. Morottaja T.I. Itkoselle 22.1.1916 (Pekka Nellimin kirjeen ohessa). TIIA. KA.
5 Rantatupa 1979, 67–68.
6 Ks. Lehtola 2003, 325–326.
7 Inarin sk-esik. ptk:t 18.4. ja 9.7.1918. PK 1196/21. SArk.
8 Oksala 1988, 106–107; Informantti N. Uula Guttormin haastattelu, ks. Aslak A. Pieskin kokoelma 1991–1992. YA.
9 Kuussaari 1939, 345–351; ks. myös Inarilaiset Suomen puolesta 2001, 97. Inarista mukana oli kolme Aikiota eli Heikki, Iisakki ja Matti, kolme Mattusta eli Martti, Matti ja Sammeli sekä koko joukko Saijetseja eli Johan, Martti Juhonpoika, Petter (Pekan Petteri), Matti (Pekan Petterin Matti), Pekka (Nellimön Pekka) ja Uula. Myös Sarreja oli kolme: Heikki, Juho ja Uula, samoin kuin Valleja: Heikki, Heikki Heikinpoika ja Iisakki. Lisäksi joukkoon kuuluivat Antti Kuuva, Pekka Morottaja (Karhu-Pekka), Matti Mujo, Jouni Musta ja Matti Paadar (Kristiinan Pekan Matti).
10 Jääkäri-Antin eli Antti Helanderin (1882–1966) tarinasta ks. Manninen 1938/1998, 188–192; Mättö 1958, jota on referoitu kirjassa Soðiideamet veteránat. Sotiemme veteraanit 2005, 118–124. Antin vaimo oli Birgitta Mujo.
11 Toivo Itkonen L. Itkoselle 30.7.1918. Kansio 3. LIA. KA.
12 Teira 1933.
13 Toivo Itkonen L. Itkoselle 30.7.1918. Kansio 3. LIA. KA; Lehtola 1998, 326–327; Itkonen 1991, 229, vrt. myös Rantatupa 1979, 152. Espanjantauti koski pahiten Inaria (ks. erillinen selostus), mutta muuallakin sitä esiintyi. Sompion saamelaisten parissa Piera Saran perhe kuoli kokonaisuudessaan ja syyllisenä pidettiin espanjantautia, vaikka kuolemat eivät olleet aivan samanaikaisia. Päivi Maggan suullinen maininta.
14 Itkonen 1991, 229.
15 Auer 1919, 638. Venäjän vallankumous tuntui sikäli, että se lopetti venäläisten laivojen kauppamatkat Tenonsuulle, jonka markkinoilta oli tuotu venäläisiä ryynejä. Nyt lapsille oli vaikea selittää, miksi niitä ei enää saanut. Olavi Holmbergin haast., ks. Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–91. Nälkäajasta ja Norjan puolen espanjantaudista ks. myös Niittyvuopio 1955.
16 O.J.G.: ”Utsjoen eristäytymispyrkimykset” y.m. kirjoitusten johdosta. Rovaniemi 19.6.1926.
17 A.S.: ”Utsjoen kysymys”. *Rovaniemi* 29.5.1926; Juhani Ahola: ”Utsjoen kysymys.” *Rovaniemi* 19.6.1926; *Rovaniemi* 12.11.1926.

18 I. Itkonen L. Itkoselle Hetasta 20.5.1918. Kansio 3. LIA. KA.
19 Itkonen 1991, 233.
20 Ptk Ivalon elintarvikeltk:n kok 11.11.1918. Liite Ilo Kyrön kirjeessä T.I. Itkoselle 12.11.1918. TIIA. KA.
21 I. Kyrö T.I. Itkoselle 12.11.1918. TIIA. KA.
22 S. Walle L. Itkoselle 15.10.1918. Kansio 2. LIA. KA.
23 Henrik Mattus L. Itkoselle 17.8.1919. Kansio 2. LIA. KA.
24 I. Itkonen T.I. Itkoselle 9.10.1919. TIIA. KA.
25 Aikio 1977, 138–139.
26 Aikio 1977, 23, 159–160.
27 Kännö 1992, 101–102.
28 Kortesalmi 2007, 343–354.
29 Nickul 1934.
30 M. Linkolan suullinen maininta.
31 Paulaharju 1921, 90–95.
32 Nickul 1933.
33 ”Rajasotaa” koskevissa uutisissa kolttien varkauksista ks. esim. Kaleva 9.10.1911 ja 13.8.1912 ja suomalaisten jäämisestä kiinni Peräpohjolainen 2.12.1912 ja 29.12.1914 sekä Kaleva 7.1.1915
34 Yleisesti ks. Kännö 1992.
35 Kännö 1992, 41–59.
36 Ks. Kännö 1992.
37 Porosodan tunnusmerkeistä ks. esim. *Kaleva* 9.10.1911, *Kaleva* 13.8.1912. Kolttakiistan taustoista ks. Kännö 1992, 76–86; Lehtola 1994, 85–86.
38 Walleniuksen henkilöstä ks. Lehtola 1994b.
39 Kännö 1992, 81, 206, 221.
40 Kännö 1992, 85–87.
41 Nickul 1934.
42 Wallenius 1933; Kännö 1992, 79–103; Lehtola 1994, 83–90.
43 Kännö 1992, 121.
44 Wallenius 1994, 111.
45 Kännö 1992, 100–101; Paasilinna 1984, 14.
46 Linkola 1963.
47 Ks. Lehtola 2005.
48 Wallenius 1933; ks. Myös Lehtola 1997a, 174–177.
49 Kuussaari 1939, 352–361.
50 Ks. Lehtola 2003, 326.
51 Kuussaari 1939, 198; Lehtola 2003, 326.
52 Esim. Hentilä 1996, 126–127.
53 Voionmaa 1919, 46–49, 50–69. Voionmaalle lappalaiset olivat ”rotutaistelun” hävinnyt osapuoli, joka oli pohjoisillakin alueilla jäänyt vahvempien kansojen jalkoihin: ”Lappalaisten alamaisuus oli järjestynyt yksinkertaisen rotu- ja perheorjuuden tapaan, siten että suomalaisilla tai ruotsalaisilla isännillä oli takamailla lappalaiset orjaperheensä, joiden tuli suorittaa omistajilleen tietyt verot.”
54 Voionmaa 1919, 92–93, 135.
55 Ks. Kaukiainen 1997, 55–56.
56 Toisenlaisena hallinnollisena ratkaisuna Inarin kunnanvaltuusto esitti vuonna 1922 oikeusministeriölle, että Lapin kihlakunta olisi jaettava kahtia, itäiseen ja läntiseen kihlakuntaan. Itäiseen kihlakuntaan kuuluisivat Petsamo, Utsjoki, Inari, Pelkosenniemi ja Sodankylä, joka toimisi hallinnollisena keskuksena. Ehdotus ei johtanut toimiin. *Rovaniemi* 1922.
57 Manninen 1998, 213–216; rajankäynnistä esim. Kaarninen 1999, 82.
58 Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1933, 6–7.
59 Huhtamies 2008, 401–402.
60 KM 1923: 21.
61 Huhtamies 2008, 395.
62 *Rovaniemi* 8.6.1922, 4.12.1924 ja 14.4.1927; Lehtola 1996, 274. Ab Kemi Oy ja Ab Veitsiluoto Oy tulivat pohjoiseen juuri ennen maailmansotaa. Ne ostivat Luttojoen latvoilta 250 000 runkoa kuljetettaviksi Pohjanlahden rannikon teollisuuslaitoksiin. Sodan syttyminen esti kuitenkin hankkeen. Nahkiaisoja 2003, 305–307
63 Ks. Puustinen oli ollut vahvasti mukana heimosodissa Itä-Karjalan valloitushankkeiden yhteydessä, ks. Vahtola 1988, 278, 289, 292–293, 381, 414–415, 417,
64 Puustinen 1922, 66.
65 Kaukiainen 1997, 113.
66 Ks. Itkonen 1970, 307–308. Länsipohjan kysymyksestä tarkemmin Nygård 1978, 161–167.
67 Kaukiainen 1997, 9.
68 Eriksen – Niemi 1981; Ryymin 1998.
69 Kaukiainen 1997, 34–43. Entente tarkoitti Ranskan ja Britannian välistä epävirallista liittoa, joka vuodesta 1904 alkaen luonnehti Euroopan voimakaksikkoa ja muodosti Venäjän lisäksi toisen vastapoolin Saksalle ensimmäisessä maailmansodassa.
70 Paasilinna 1983, 212–213; Kaukiainen 1997, 46.
71 Suomenmaa 1931, 370.
72 Ks. Lehtola 1994b, 100–104.
73 Kaukiainen 1997, 57–71.
74 Maanm. hall ylitireht. salainen kirje Oulun läänin maaherralle 21.2.1925. Kyösti Haatajan arkisto HII:1. OMA.
75 Manninen 1998, 227–239, alkup. kirjoitus Kansan Kuvalehti 1931. Rajankäynnistä ks. Kirjeenvaihto maanmittaushallituksen ylitirehtöörin, Oulun läänin maaherran ja Utsjoen piirin nimismiehen välillä 21.2.–13.7.1925. Kyösti Haatajan arkisto HII:1. OMA.
76 Esim. Kaukiainen 1997, 10; Ryymin 1998, 123.
77 Esim. Paasilinna 1983, 10.
78 Fure 1996, 109–147.
79 Kaukiainen 1997, 104–113.
80 Nygård 1977, 159–169: Kaukiainen 1997, 107, 235–236; Ryymin 1998, 123–124, 143; Ryyminin mukaan kiinnostus Ruijaan lisääntyi vuosina 1927–1934, jonka jälkeen se väheni oikeistosuuntauksen menettäessä voimaansa.
81 Nygård 1978, 167–168; Kaukiainen 1997, 117. Suomalaisten aktiivien, esimerkiksi Ilmari Turjan, matkat Ruijaan, Petsamon suomenkielisen sanomalehden perustaminen samoin kuin lestadiolaisten saarnaajien matkat Norjan puolella tulkittiin agitaatioksi.
82 Nygård 1978, 167–170; Kaukiainen 1997, 101–135.
83 Ryymin 1998, 125.
84 Samalla lailla kuin suomalaiset heimoaktivistit, norjalaiset viranomaiset panostivat tiedonvälitykseen. Kirjastotoimintaa tuettiin, ja Vesisaareen rakennettiin voimakas radioasema. Radioiden hankintaa helpotettiin tai niitä jopa lahjoitettiin rajaseuduille. Norjankielistä koululaitosta tukemaan perustettiin Svanvikin kansanopisto Suomen rajan tuntumaan. Vanha norjalaistamiseen liittyvä toimenpide oli vahvistaa itärajan norjalaista luonnetta asutustoiminnan ja uudisraivauksen avulla. Ryymin 1998, 127–137.
85 Fure 1996, 50; Kaukiainen 1997, 122–128 .

ALEMPI KULTTUURI, KATOAVA KANSA?

1 Turja 1928, 55–56.
2 Kemiläinen 1993, 136.

3 Isaksson 2001, 189–198, 269–272. Selostukseni suomalaisesta rotututkimuksesta perustuu pitkälti Pekka Isakssonin lisensiaattityöhön, artikkeleihin ja väitöskirjaan *Kumma kuvajainen* (2001), joista viittaan pääasiassa viimeksi mainittuun.
4 Isaksson 2001, 189–198, 269–272.
5 Isaksson 2001, 233, 275. Suomalainen Tiedeakatemia asetti vuonna 1924 antropologisen toimikunnan, joka alkoi toteuttaa Kajavan hanketta. Puheenjohtaja J.J. Karvonen tuli lääkintöhallituksesta ja jäseninä olivat kansatieteen professori U.T. Sirelius, maantieteen prof. J.G. Granö sekä anatomian prof. Yrjö Kajava sihteerinä ja hankkeen tosiasiallisena johtajana.
6 Isaksson 2001, 233–235.
7 Itkonen 1928, 209–221; Itkonen 1948 I, 138–139; Isaksson 2001, 250.
8 Isaksson 2001, 256–257.
9 Isaksson 1996, 61–65; Isaksson 2001, 256–257.
10 Alfred Salmela: Tenolta Tuntsalle. Rovaniemi 1.6.1926; Birit Anni Lehtolan (o.s. Pieski) suullinen kertomus ilmeisesti Antti Hämäläisen vierailusta Karigasniemessä 1930-luvulla.
11 Isaksson 2001, 250–251. Kaivettujen luurankojen lukumäärä vaihtelee kaivauskertomuksen 67:sta antropologisen toimikunnan lukuun 71. Kaivauksiin liittyneistä vaiheista ks. esim. Itkonen 1970; Isaksson 2001, 251 av. Vuonna 1936 tehty Muinaistieteellisen toimikunnan kaivaus Savukosken Mukkalan kalmistossa, joka palautui 1600-luvulle, tuotti kuusi luurankoa lisää. Itkonen 1948 I, 144.
12 Inarin hautuumaasaarista kaivetut pääkallot palautettiin ja uudelleen haudattiin löytöpaikoilleen vuonna 1995. Saamelaisten vaatimaan palauttamiseen liittyneessä keskustelussa nousi esiin hyvin katkeria reaktioita ja asenteita, jotka tuntuivat perustuvan pitkäaikaisiin traumaattisiin muistoihin ”hyväksikäytöstä” ja ”kolonialismista”. Eräs Saamelaiskäräjien jäsen puuskahti, että tieteelliset tutkimuksetkin pitäisi haudata kallojen mukana. Palauttamisesta ks. Lehtola 2004c.
13 Itkonen 1970, 330–331.
14 LSS ptk 28.3.1934. LSSA, KA; Isaksson 2001, 260.
15 *Suomen Kuvalehti* 40/1933.
16 Lampén 1921a, 122.
17 Isaksson 2001, 232–239.
18 Isaksson 2001, 232–239; skandinaavisesta rotututkimuksesta esim. Broberg 1982; Eriksson 1982.
19 Isaksson 2001, 239–246.
20 Mikkola 1920, 834.
21 Itkonen 1928, 209.
22 Isaksson 2001, 297–302.
23 Näätänen 1937.
24 Isaksson 2001, 250–255, 311–312.
25 Hildén 1936, 449–450.
26 Therman 1940/1990, 109.
27 Outakoski 1937, 202–213.
28 Lindeqvist 1926.
29 Ruuth 1920, 1033.
30 Ruuth 1920, 1033.
31 Korpijaakko 1989, 47–71.
32 Aikakauden teksteissä lappologia-sana esiintyy ainakin J.K. Qvigstadin juhlakirjan johdannossa v. 1928; ks. myös K. Nissen Itkoselle 2.1.1928. TIIA. KA.
33 Linkola 1985; Linkola 1991. T. Itkonen 1991; Itkosen keräelmistä Kansallismuseolle ks. Puurunen 2002.
34 Ks. T. ja K. Itkonen 1991.
35 Paasilinna 1986, 299–300.
36 Paulaharjusta ks. myös Harju 1989; Laaksonen 1991.
37 Ks. esim. Müller-Wille 1989, joka on ainoita yleisesityksiä 1900-luvun saamelaistutkimuksesta. Väinö Tannerista ks. Massa 1981; Susiluoto 2000.
38 Nickulista ks. esim. Lehtola 2000.
39 Müller-Wille 1989, jonka mukaan Tanneria yhdisti toiseen myöhempään maantieteilijään, Ilmari Hustichiin, pyrkimys nähdä sirkumpolaarinen alue kokonaisuutena ja tutkia saamelaisten lisäksi mm. intiaaneja.
40 Korhonen 1985, 148. Tutkimusmatkoillaan ympäri pohjoismaita vuosina 1918–1926 hän teki merkittävän keruutyön ja hankki harvinaisen laaja-alaisen saamen kielten tuntemuksen.
41 Vahtola 1999.
42 Petsamon tutkimuksesta ks. Vahtola 1999.
43 Itkonen 1948 I, 156.
44 *Rovaniemi* 5.11.1923.
45 Olli-Pekka 1927.
46 *Suomenmaa* 1931, 263.
47 Hämäläinen 1945, 78.
48 Ks. esim. Pälsi 1931, 24.
49 Therman 1940/1990, 47.
50 Lampén 1921a, 78––0. Lampén väitti rallattelijan olevan Sammeli Morottaja, mutta tämä ei koskaan käynyt Saksassa. Matti ja Hans Morottajan suulliset maininnat. Lampénin kuvaus on kuitenkin harvinaisuudestaan huolimatta niin uskottavan tuntuinen, että sillä täytyy olla todellisuuspohja. Luultavasti hän on kirjailijan vapaudella yhdistänyt todellisen tapauksen ja Sammelipojan, josta hänellä oli kirjassaan valokuvakin. Ks. tarkemmin Lehtola 2008, 338.
51 Turja 1928, 58–70.
52 Setälä 1927, 46.
53 ”Napapiirin takana.” *Kaleva* 21.8.1924.
54 Manninen 1934/1998, 145–149. Manninen muutteli usein artikkeleissaan ihmisten nimiä muutamilla kirjaimilla niin, että esimerkiksi Hans Skaiti oli oikeasti kauppias Hans Laiti.
55 Pälsi 1931, 19–20.
56 Lampén 1921a, 122.
57 Launis 1922b, 24–25.
58 Turja 1928, 69–70.
59 Nickul 1933.
60 Therman 1939/1990, 67.
61 Turja 1928, 70.
62 Rosberg 1911, 162.
63 Sosiaalidarvinismista ks. Broberg 1982. Suomalaiskansallisesta tutkimuksesta yleisesti ks. esim. Kemiläinen 1985.
64 Manninen 1929.
65 L.F. Rosendalin matkaselostus elokuussa 1921. Kopio sosiaalihall. ark. köyh. tark diaari 1921 Ac:2. Ks. ALRK. YA.
66 Lindroth 1970, 43.
67 *Rovaniemi* 7.2.1929.
68 Aspelin 1921. Aspeliniakin on pidettävä lapineksperttinä, sillä tämä varatuomari ja entinen tsaarin armeijan upseeri oli Lapissa metsästäjänä, kalastajana ja kullanetsijänä 1910–1918, Tornion rajavartiopataljoonan päällikkö 1918–1919 sekä Oulun, Lapinmaan ja Kainuun kutsuntapiirien piiripäällikkö 1919–1930. Lapinmaan vaalipiirin valitsemana kansanedustajana hän oli vuosina 1922–1924.
69 Paulaharju 1922/1977, 76.

70 Nickul 1933; Nickul 1970, 65.
71 Therman 1939/1990, 12–13. 152, 290, 367.
72 Therman 1939/1990, 108. Therman ei koskaan käynyt Petsamossa.
73 Therman 1940/1990, 100.
74 Therman 1939/1990, 152, 163, 223, 290, 369.

INARINSAAMELAINEN KÄÄNNE

1 Juho Koskimaa oli oululainen kirjailija, joka vuosina 1917–1926 julkaisi suuren määrän kirjoja etupäässä Lapin aiheista. Koskimaa liikkui 1910-luvun alkupuolelta lähtien erityisesti Sompion seudulla, mutta tunsi hyvin myös Inarin alueen. *Uskollinen vähässä* kertoi Jäämeren rannikolle tautivuosien jälkeen muuttaneesta Hannun-Erkistä ja hänen nousustaan konsuli Hanseniksi.
2 Koskimaa 1926/1944, 5–6.
3 Espanjantauti oli ns. A-viruksen aiheuttama influenssa, johon auttoi hyvä hoito ja lääkitseminen. Sen on arvioitu aiheuttaneen I maailmansodan jälkimainingeissa noin 25–50 miljoonaa kuolemantapausta. Suomessa tauti raivosi heinäkuun 1918 alusta kevättalveen 1920 saakka. Vahtola 1998, 89–90; T. Lehtola 1998, 331–334.
4 Suomen lääkintöhall. Oulun läänin maaherralle 15.10.1920. Oulun läänin kanslian ark. OMA; Kuolleiden luettelot v. 1920. ISA; Kertomukset kuntien sosiaalihuollon tark. Inarissa 19.7.1923. Lapin läänin sosiaalihuollon piiritark. ark. Dd:1. OMA.
5 Jefremoff 2001, 118.
6 *Lapin Kansa* 20 2.1920.
7 *Kaleva* 28.2.1920; Kuolleiden luettelot v. 1920. ISA.
8 Järventaus 1921/1990.
9 Ilmari Mattuksen suullinen maininta.
10 Nahkiaisoja 2003, 295.
11 Nahkiaisoja 2003, 294.
12 Nahkiaisoja 2003, 294.
13 Lampén 1921, 53.
14 Inarin henkikirjat 1920. OMA; Nahkiaisioja 2003, 294. Matti Enbusken mukaan Kyrö muuttui Ivaloksi ”tien myötä”, Enbuske 2009, 241. Lampénin maininta postitoimiston muuttamisesta Ivaloksi sopii tähän tulkintaan.
15 *Rovaniemi* 17.1.1922 ja 7.10.1924; Nahkiaisoja 2003, 307.
16 *Rovaniemi* 17.1.1922 ja 7.10.1924. Ylipäätään 1922 kiinnitettiin paljon huomiota pohjoisen tienrakennukseen, mm. Kyrön kylästä Petsamoon.
17 Esim. *Rovaniemi* 17.1.1922 ja 27.1.1923; Nahkiaisoja 2003, 307. Petsamon tien rakentamisesta tarkemmin ks. Enbuske 2009, 243–245.
18 Nahkiaisoja 2003, 305–307.
19 *Rovaniemi* 5. 11. 1923.
20 Ks. esim. Nahkiaisoja 2003, 294 ; Lehtola 1996, 274–275.
21 *Rovaniemi* 8.6.1922, 4.12.1924 ja 14.4.1927.
22 Ks. Lehtola 2003, 327.
23 *Rovaniemi* 15.9. ja 10.10.1925, 25.9. ja 31.10.1926, 27.9.1927.
24 *Rovaniemi* 15.9. ja 10.10.1925, 25.9. ja 31.10.1926, 27.9.1927; Nahkiaisoja 2003, 313–314.
25 Esim. *Rovaniemi* 26.9.1925, 20.3. ja 20.4.1926.
26 *Rovaniemi* 3.3., 17.3., 19.3. ja 19.7.1927.
27 *Rovaniemi* 14.2. ja 2.6.1925.
28 Esim. Itkonen 1952, 214.
29 *Lapin Kansa* 1926–29.
30 *Rovaniemi* 30.4.1927.
31 Ks. Lehtola 2003, 342–343 ja siinä olevat lähteet.
32 *Rovaniemi* 14.7.1925.
33 *Rovaniemi* 6.8.1927.
34 *Rovaniemi* 28.2.1928.
35 Nahkiaisoja 2003, 308.
36 E. L.: Taka-Lapin ja Ruijan matkoilta. *Pohjolan Sanomat* n:o 158, 1938. Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA.
37 Kähkönen 1988, 291.
38 Saijets 1988/2001, 89–90; Itkonen 1991, 238; Hemgård 2008, 79.
39 Korteniemi 1995, 5. Erämaataloja oli muun muassa Nellimjärvellä, Kessijärvellä ja -vuonossa, Nammijärvellä, Lallajärvellä, Paksuvuonossa, Kapperjoensuussa, Kyynelvuonossa, Suolisvuonossa, Järvenpäässä, Hiiriniemessä, Pisteriniemessä, Sulkusjärvellä, Ahvenjärvellä, Kivijärvellä ja Kontosjärvellä.
40 Korteniemi 1995, 6.
41 Lehtola 1996, 260–261.
42 Korteniemi 1995, 6; Lehtola 1996, 260–261.
43 Saijets 1988/2001, 89–90.
44 Korteniemi 1995, 6–9; Jefremoff 2001, 36.
45 Esim. Korteniemen haastatteluissa ensimmäiset hakkuut ajoitettiin vuoteen 1925 Sulkusjärvellä, josta ne siirtyivät myöhemmin Tsarmijärvelle. Muistikuvat vaihtelivat myös siitä, kuinka monta eri savottaa Nellimin ympäristössä oli ja tarvittiinko niissä työvoimaa kaksisataa vai tuhat miestä. Korteniemi 1995, 6.
46 *Rovaniemi* 8.6.1922, 4.12.1924 ja 14.4.1927.
47 Snellman 1998; vrt. myös Lehtola 2003, 426.
48 Korteniemi 1995, 6.
49 Korteniemi 1995, 6.
50 Jefremoff 2001, 19.
51 Itkonen 1991, 250.
52 Saijets 1988/2001, 89–90.
53 Hemgård 2008, 78.
54 Itkonen 1991, 238; Saijets 1988/2001, 89; Hemgård 2008, 79, 94–95.
55 Lehtola 1996, 274.
56 Nahkiaisoja 2003, 306.
57 Hemgård 2008, 129.
58 Hemgård 2008, 79, 94–95.
59 Itkonen 1991, 238–239; Saijets 1988/2001, 89; Hemgård 2008, 79.
60 F. Äimän muistiinpanot Inarissa 1929. Suomalais-ugrilaisen seuran arkisto. SKSKA???
61 Äimä 1929.
62 Salmela 1929; Montell 1929.
63 Sarre 1929.
64 Sarre 1929.
65 Jouste 2011; ks. myös J. Lehtola 2007, 273. Jouste itse on tunnistanut inarinsaamelaisen musiikkiperinnettä toisaalta paikallisuuteen liittyvien tunnuspiirteiden kuten kielen, esittäjien ja kohteiden, toisaalta erilaisten musiikillisten piirteiden avulla. Sillä oli selviä eroja pohjoissaamelaiseen joikuun. Livđe ei ollut sävelmältään sidottu kohteeseensa, kuten pohjoissaamelainen joiku, vaan sama melodia voi toimia eri kohteiden kuvaamiseen. Joiun iskevän symboliikan sijasta livđelle oli tyypillistä tarinankerronnan suurempi merkitys.
66 Jouste 2011. 1900-luvun alkuvuosikymmenillä muotoutunutta näkemystä ei Jousteen mukaan kyseenalaistettu yli puoleen vuosisataan – edes silloin, kun A.O. Väisänen tallensi Anna-Briitta Mattukselta huomattavan laajan aineiston inarinsaamelaista perinnettä. Jousteen mukaan tutkijoiden näkemykset vaikuttivat kohtalokkaasti inarinsaamelaisen musiikin myöhempiin tulkintoihin.

67 Nahkiaisoja 2003, 231; L. Aikio 2010, 2–11.
68 Akujärvi 1996; H. Aikio 2005; Mätäsaho 2007.
69 Jefremoff 2001, 29–56 ja 58 (kartta).
70 Ks. esim. Mattus 2007a ja 2010.

UTSJOKI JA LANTALAISEN PELKO

1 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 20.7.1913 (kirkkoherra P.R. Heikinheimo). Piispantark pk:t 1912. OTA, OMA.
2 *Rovaniemi* 3.8.1926.
3 Kertomus kirkon ja koulun tilasta Utsjoen seurakunnassa 1920–22. J.E. Kaakinen 7.6.1923. UKA M Id:1. OMA.
4 Kertomus kirkon ja koulun tilasta Utsjoen seurakunnassa 1920–22. J.E. Kaakinen 7.6.1923. UKA M Id:1. OMA. Vaatimus lämmityslaitteista kirkkoon muodostui kirkkoherrojen pysyväksi virreksi tuomiokapitulille, sillä niitä ei ollut saatu vielä talvisotaankaan mennessä. Vuotava katto sentään saatiin korjatuksi 1930-luvun lopulla.
5 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA; ”Suomen pohjoisimman kolkan kuulumisia.” *Kaleva* 9. 12. 1923.
6 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA.
7 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA; ks. Myös Kertomus kirkon ja koulun tilasta Utsjoen seurakunnassa 1920–1922. J.E. Kaakinen 7.6.1923. UKA M Id:1. OMA. Pappeja ärsyttävä kirkkolaulu oli Utsjoella vanha perinne, ks. Kylli 2005, 262.
8 Manninen 1938, jossa kirja sai nimensä *Tunturi uhkaa* papinrouvan ahdistuksesta.
9 Ahola 1927, 507–508. Vielä vuonna 1925 Suomesta tulevien postipakettien enimmäispaino kesällä oli kilon, talvella kolme kiloa. Utsjoen kunnan esitys postilaitokselle oli kolme ja kymmenen kiloa. Rovaniemi 24.2.1925.
10 Olli-Pekka 1927.
11 Ahola 1927, 507–508. Vielä vuonna 1925 Suomesta tulevien postipakettien enimmäispaino kesällä oli kilon, talvella kolme kiloa. Utsjoen kunnan esitys postilaitokselle oli kolme ja kymmenen kiloa. Rovaniemi 24.2.1925.
12 Müller-Wille 1996, 29.
13 Ks. esim. Antti Leinonen Utsjoen kirkkoherralle 18. .1922. OTA K IX:1. OMA; Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA. Inga Katekeetan jälkeen vuonna 1935 sairasmajan hoitajaksi tuli Saimi Lindroth ja tämän jälkeen Elsa Engman vuonna 1939. Utsjoen terveydenhoitohenkilökunta 1924–1938. ARyA.
14 Olli-Pekka 1927.
15 ”Suomen pohjoisimman kolkan kuulumisia.” Kaleva 9.12.1923. Kaleva tuli joka 18. asukkaalle. Viidensadan asukkaan pitäjässä se ei tietenkään tehnyt kovin paljoa, mutta kuvasti lukuhaluja.
16 Esim. Guttorm 1925, 86; ”Lapin kirjakieltä luodaan Helsingissä” (Johan Nuorgamin haastattelu). *Uusi Suomi* 21.9.1934,
17 *Suomenmaa* 1931, 372; ”Suomen pohjoisimman kolkan kuulumisia.” *Kaleva* 9.12.1923.
18 A.A. Neitiniemen esitys ”Yhtenäisen suunnitelman valmistamisesta valtakunnan lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista varten”. 18.2.1925. Liitteet IV,2. Anom. ehd. n:o 4. Vp 1925; *Rovaniemi* 7.2.1925.
19 A.A. Neitiniemen esitys ”Yhtenäisen suunnitelman valmistamisesta valtakunnan lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista varten”. 18.2.1925. Anom. ehd. n:o 4. Vp 1925. Liitteet IV,2. VP 1925; *Rovaniemi* 7.2.1925. Ludger Müller-Willen mukaan tapaus muistettiin Utsjoella vielä 1960-luvun lopulla, mutta kunnanarkiston tuhoutuminen teki mahdottomaksi tutkia sitä asiapapereista. Ludger Müller-Willen suullinen maininta. Sen takia ei ole täysin varmaa, että valtuuston puheenjohtaja olisi ollut nimenomaan opettaja Josef Guttorm, sillä esimerkiksi hänen veljensä Ola-Isak oli viralliselta nimeltään O.I. Guttorm. Josef käytti kuitenkin muotoa O.J. Guttorm jo vuosisadan alussa esim.allekirjoittaessaan kirkkoherra Heikinheimon kielitodistusta vuonna 1907.
20 Itkonen 1952, 212–213; Heikkola 1982, 145–148.
21 *Rovaniemi* 5.11.1923.
22 *Rovaniemi* 7.2.1925. Lapin maatalousseura oli tehnyt aloitteen tähän suuntaan päättämällä kustantaa saamenkielisen maatalouskirjasen, jonka sisältö laadittaisiin saamelaisalueen oloja silmälläpitäen.
23 Maanviljelijä A.A. Neitiniemi oli tuore kansanedustaja Lapin kihlakunnasta Kittilän vaalipiiristä. Hän oli aiemmin toiminut monissa luottamustoimissa, esimerkiksi Lapin isojakoa pohtivassa komiteassa. Mahdollista on, että Utsjoen erityisasia ja -järjestelyt olivat nousseet esille tässä yhteydessä.
24 A.A. Neitiniemen esitys ”Yhtenäisen suunnitelman valmistamisesta valtakunnan lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista varten”. 18.2.1925. Anom. ehd. n:o 4. VP 1925. Liitteet IV,2. VP 1925
25 *Rovaniemi* 24.2.1925.
26 Heickel 1925. Heickel oli Rajaseutuyhdistyksen johtokunnan jäsenenä vuosina 1924–1930 ja puheenvuoronsa perusteella edusti eri kantaa kuin rajaseutuasiaa pohtinut komitea.
27 Artikkelin ”Lappalaisalueen muodostamisesta” (*Rovaniemi* 2.4.1925) allekirjoituksena oli E.N.M. Sekä nimikirjaimet että kirjoitustyyli viittaavat selkeästi E.N. Manniseen, sillä argumentointi enteili Mannisen kirjoituksia vuonna 1929. Manninen korosti retorisesti hyvin selvin sanankäänteinen olevansa asiantuntija: ”Niille, jotka epäilevät nyt sanomaani, toivoisin tilaisuutta asioihin perehtymiseen.” *Rovaniemi*-lehden toimitus lisäsi alkuun: ”vaikka olemmekin periaatteessa toista mieltä kuin kirjottaja – – mielestämme ei ole syytä kieltää julkisuutta myöskään allaesitetyiltä näkökohdilta, varsinkin kun ne saattavat antaa aihetta asialle terveelliseen keskusteluun.”
28 *Rovaniemi* 2 4.1925.
29 *Rovaniemi* 2.4.1925.
30 *Rovaniemi* 12.3.1925.
31 *Rovaniemi* 14.7.1925.
32 *Rovaniemi* 14.7.1925.
33 Sivistysvaliokunta talousvk:lle 30.10.1925. Liite talousvaliok mietintöön n:o 5 lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista koskevan anomusehdotuksen johdosta 25.11.1925. Asiakirjat V. VP 1925
34 Talousvaliok mietintö n:o 5 lapinkielisen väestön taloudellisen ja sivistyksellisen tilan kohottamista koskevan anomusehdotuksen johdosta 25.11.1925. Asiakirjat V. VP 1925
35 Rovaniemi 18.2. ja 26.2.1926.
36 Vuonna 1948 T.I. Itkonenkin arveli Utsjoen säilyvän ”verraten puhtaasti lappalaisena jo siitä syystä, ettei siellä ole muualta tulleille enää sopivaa asuinmaata”. Itkonen 1948 I, 119. Poikkeustilanne eli jälleenrakennusaika loi kuitenkin olosuhteet, joiden myötä vuonna 1925 osoitettu huoli liiallisesta väestönkasvusta osoittautui aiheelliseksi.
37 *Rovaniemi* 11.5.1926.
38 *Rovaniemi* 11.5.1926.

39 *Rovaniemi* 5.11.1923.
40 *Rovaniemi* 24.2.1925.
41 Salmela 1926.
42 O.J.G. 1926.
43 ”Yllä olevan kirjoituksen johdosta” (toimituksen huomautus). Rovaniemi 19.6.1926.
44 ”Yllä olevan kirjoituksen johdosta” (toimituksen huomautus). Rovaniemi 19.6.1926.
45 *Rovaniemi* 19.6.1926.
46 Ks. Lilja 2005.
47 *Rovaniemi* 5.11. ja 13.11.1926.
48 ”Utsjoki”. O. Willamon raportti (tuntemattomalle taholle) 3.4.1928. Jälj. Väinö Tannerin arkistossa. VTA. TM.
49 Kertomus havainnoistani ja keskusteluistani matkalla Petsamoon 16.6. – 2.7.1929. (Erkki Reijonen) Oulun lh yl os ark. 5989. OMA.
50 ”Lappalaisväestön ja kielellisten oikeuksien puolesta”. *Lapin Kansa* 21.9.1929.
51 Utsjoen kirje *Lapin Kansa* 20.11.1928.
52 Esim. *Lapin Kansa* 17.10.1929.
53 Manninen 1933 V, 4.
54 Müller-Wille 1974.
55 Manninen 1933 V, 4.
56 *Lapin Kansa* 18.12.1928. Inarin kunnan esimies kannatti tiensuuntaa Utsjoen kirkonkylään. *Lapin Kansa* 25.4.1929.
57 Aikio 1977, 39, 43.
58 *Suomenmaa* 1931, 375.
59 Manninen 1933 V, 4.
60 Manninen 1931/1998, 111.
61 Manninen 1931/1998, 176.
62 Kertomus havainnoistani ja keskusteluistani matkalla Petsamoon 16.6.–2.7.1929 (Erkki Reijonen). Oulun lh yl os ark. 5989. OMA.
63 *Suomenmaa* 1931, 370.
64 *Suomenmaa* 1931, 371.
65 *Suomenmaa* 1931, 371.
66 Hämäläinen 1945, 223–224.
67 Hämäläinen 1945, 222–223. Hämäläinen kertoio Utsjoen kunnanvaltuuston (kuvitellusta) keskustellusta epäaidolla, karjalaissekoitteisella murteella. Tarinan *piessasta* (!) hän päättää: ”Ko näi hyvvää asjaa [!] kuin maantien tekova vastustethan (!), niin minusta tuntuu, että se pelätty jo on täällä.” Sama.
68 Lindroth 1970, 82–83. Lindroth käytti teoksessaan ilmeisesti peitenimeä ”opettaja Ola Guttorm”, vaikka todennäköisesti tarkoitti Josefia.

KESÄTALOJA, VÄÄRTISUHTEITA JA HEINÄKORVAUKSIA

1 Paulaharju 1922/1977, 78.
2 Paulaharju 1922/1977, 78.
3 *Suomenmaa* 1931, 263–267; Itkonen 1948 II, 158–159.
4 *Suomenmaa* 1931, 263–267; Itkonen 1948 II, 158–159.
5 Kuvaus Lapin paliskunnan poronhoidosta perustuu pitkälti Martti Linkolan selvityksiin, ks. Linkola 1972, johon pohjautuu myös esimerkiksi Nieminen-Pietilä 1999, 85–91. Paulaharju luetteli 1920-luvun alussa seuraavat porokylien johtajat: Tuomas Labba, Jouni Labba, Piera Labba, Antti Kalttopää, Niila Kalttopää, Piera Kalttopää, Maarit Valkeapää (Jussa Valkeapään leski, o.s. Vasara), Antti Palojärvi, Piera Vasara, Aslak Juuso, Niila Tornensis ja Piera Tornensis. Tornensikset olivat muuttaneet hiljakkoin Koutokeinosta. Porokylät siirtyivät talveksi Palojoen tienoille. Suurimpia poronomistajia olivat Palojärven Antti 500-päisine tokkineen sekä Juhani Valkeapään leski Maaret 400 porollaan. Paulaharju 1922/1977, 78–93.
6 Valkeapää 2006, 6–7; Linkola 1972, 201–208.
7 Linkola 1972, 201–220. Piennin kylä oli esimerkki hävinneestä porokylästä, kun 1950-luvulla loput pienniläiset liittyviät naapurikyliin, jotka jakoivat pienniläisten maat. Linkola 1972, 160–199.
8 Linkola 1972, 201–220.
9 Linkola 1972, 173–180.
10 Esim. Linkola 1972, 179, 191–198.
11 Therman 1940/1990, 302, kääntäjän alaviite.
12 Linkola 1972, 223–225.
13 KM 1929, 34–35; Linkola 1972, 290.
14 Paulaharju 1922/1977, 78.
15 Pöyrisjärven merkityksestä ”kahden kansallisuuden kesäpaikkana” ks. Linkola 1965.
16 Kortelainen 1995, 73–77.
17 Itkonen 1948 II, 158–159. Pöyrisjärven tilanteesta 1930-luvulla ks. Näkkäläjärvi 2004, 34–36. Paulaharjun luettelossa 1920-luvun alun kotakunnista Näkkälän palkisessa pöyrisjärveläisiin kuuluivat 1) yli 80-vuotias Tuomas Näkkäläjärvi ”eukkoineen”, 2) hänen poikansa Tuomaan Antti eli ”Vilkuna”, 3) toinen poika Tuomaan Iisko eli ”Iskuna”, vuonna 1921 kuolleen Iisakki Näkkäläjärven pojat 4) Iskon Antti eli ”Kannirainen” ja 5) Iskon Jussa eli ”Pintapoika” sekä 6) Iskon perikunta: Isko, Anni ja Saara ja 7) Proksin Elli, Juhan-Erkki Proksin leski. Kalkujärveläisiä olivat 8) Heikki Magga Pierkkujärven puolessa, 9) hänen poikansa Niila Proksi sekä 10) Jussa Salomoninpoika Näkkäläjärvi Raaskaltiolla. Paulaharju 1922/1977, 78, alaviite 2.
18 Itä-Enontekiön poronhoidosta ks. Näkkäläjärvi 2004, 32–34; Linkola 1972, 265–268.
19 Paulaharju 1922/1977, 82; Itkonen 1948 II, 158.
20 Paulaharju 1922/1977, 78–93; Itkonen 1948 II, 158–159.
21 Linkola 1972, 330–332.
22 Itkonen 1948 II, 158–159.
23 Linkola 1972, 334.
24 Väärtilaitoksesta Norjassa ja Ruotsissa ks. Paine 1957, 249–251; Eidheim 1971, 26–31; Pehrson 1964; Nordin 2002, 153–155; Ruong 1969, 87–88; Suomessa Linkola 1972, 330–339; Mäki 1995; Länsman 2004, 44–80.
25 Linkola 1972, 336–339.
26 Therman 1940/1990, 51.
27 Linkola 1972, 337.
28 Linkola 1972, 336–337.
29 Linkola 1972, 190, 330–332, 336–337. Linkolan mukaan raha- ja markkinatalous vähensivät väärtisuhteen merkitystä vaihtokaupassa ja porotalouteen liittyvässä yhteistyössä. Sotien jälkeen väärtisuhde muuttui enemmän pelkäksi majapaikkajärjestelmäksi.
30 Therman 1940/1990, 100–101.
31 Kortelainen 1995, 78–81; Linkola 1990, 28. Kortelainen kertoo Vilkunan väen oleskelleen tuvassaan jo ensimmäisen maailmansodan jälkeisellä nälkäajalla, siis luultavasti vuonna 1918, jolloin myös sauna olisi ollut valmiina, mutta ajankohta lienee Kortelaisen erehdys, jota itse tarina lantalaisten ryöstöretkestä Vilkunan aittaan ei edellytä. – Vilkunan isä Tuomas seurasi esimerkkiä siirtämällä Hetasta ostamansa tuvan Kenttälompolon ja Harrijoen väliseen niemeen.
32 Linkola 1972, 184–190.
33 Linkola 1972, 290.

34 Linkola 1972, 81–82, 226–227.
35 Linkola 1972, 116–118.
36 Linkola 1972, 278–291.
37 Therman 1940/1990, 104.
38 *Suomenmaa* 1931, 264–267.
39 *Rovaniemi* 15.11.1924.
40 *Suomenmaa* 1931, 263.
41 Ks. myös Sammallahti 1998, jonka mukaan ajoittain jopa puolet poroelinkeinon tuotosta 1920- ja 1930-luvuilla meni talollisille, ”jotka arvioivat vahingot pääosin itse ja vaurastuivat vastaavasti”.
42 Oinonen 1947, 37.
43 Therman 1940/1990, 100–102.
44 Oinonen 1947, 37.
45 Therman 1940/1990, 107–108.
46 Therman 1940/1990, 100–102 ja 163–164.
47 Therman 1940/1990, 109. Porovahinkokiistat vähenivät V. Oinosen mukaan 1940-luvulla keskinäisten sopimusten ja järjestelyjen, samoin kuin valtiovallan säädösten, ansiosta, mutta tyyten ne eivät loppuneet. Oinonen 1947, 37. Sammallahti näkee myös porosaamelaisten statuksen laskeneen paikallisten suomalaisten silmissä entisestään, mihin vaikutti sosiaaliturvan kehitys, suomalais-talollisen poronhoidon lisääntyminen ja hallinnon tuki suomalaiselle kulttuurille. Sammallahti 1998.
48 Esim. Näkkäläjärvi 2004, 36; Valkeapää 2006.
49 Valkeapää 2006, 6.
50 Manninen 1933/1998, 241–242.
51 *Lapin Kansa* 3.10.1929.
52 Näkkäläjärvi 2004, 30.
53 Näkkäläjärvi 2004, 36; Valkeapää 2006.
54 Hustich 1946; Ranta 2001; Halinen 2004, 40; Näkkäläjärvi 2004, 36; Valkeapää 2006.
55 Pekka Sammallahden maininta.
56 Ranta 2001; Halinen 2004, 40.
57 Itkonen 1948 II, 159.
58 KM 1934, 18–19.
59 Linkola 1967, 261.
60 *Suomenmaa* 1931, 302, 304; Teuvo Lehtolan maininta.
61 *Suomenmaa* 1931, 304; Korhonen 1977/2008, 116.
62 Paulaharju 1927, 123–124.
63 Uula Niittyvuopion haast. ks. Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–1991. YA.
64 Paulaharju 1927, 123.
65 Kortesalmi 2007, 385–387.
66 T. Lehtola 1996, 275; Kortesalmi 2007, 385–387.
67 Poronhoitolain muutoksista ks. Kortesalmi 2008.
68 Ks. J. Lehtola 2000, 67–68.
69 T. Lehtola 1996, 276.
70 *Lapin Kansa* 1.2.1936.
71 *Lapin Kansa* 11.2.1936; Nuorgam 1936; Suomi–Filmin saamelaistuotannosta ks. Lehtola 2000, 68–70.
72 Nuorgam 1936.
73 Teuvo Lehtolan suullinen maininta. Samaa ennakkoluulottomuutta kuvasi, että paluumatkalla Oulussa Jouni puhui itsensä pankkiin nostamaan rahaa poikkeuksellisesti kahdeksan aikaan illalla. Nuorgam 1936.

KOLTTASAAMELAISET TALOUSIHMEEN JALOISSA

1 Rosberg 1928, 223. Rosberg jakoi itäsaamelaiset termeillä ”Tulomalappar” (Suonikylä, Nuortijärvi, Pasvik, Petsamo ja Muotka) ja ”Kolalappar” (Akkalasta Terin saamelaisiin).
2 Nickul 1970, 210–211. Koltta-aluetta koskevien karttojen epämääräisyyteen oli kiinnittänyt huomiota majuri Martti Walleniuskin koillisrintaman sodan aikana. Hänen ratkaisunsa oli se, että hän määräsi (ehkä myöhempiä tarkoituksiaan varten) kartanpiirtäjänsä Samuli Paulaharjun leikkaamaan jokaisesta kartasta irti Nuortijärven ja Luton alueen, laittamaan ne päällekkäin ja piirtämään niistä keskiverron. Joku paikan päällä käynyt sai vielä yrittää ratkaista epäselvyyksiä. Kartasta tuli Walleniuksen mukaan myöhemminkin tarkasteltuna hyvä. Ks. Lehtola 1994b, 78–79.
3 Sverloffin vaiheista tarkemmin ks. Lehtola 1994a, 20–24.
4 Petsamon piirilääkärin vuosik 1921 sekä L.F. Rosendalin matkaselostus elokuussa 1921. Ks. ALRK. YA.
5 Vaasan Jaakkoo 1924, 130; Kuusikko 1996, 38, viite 40.
6 L.F. Rosendalin matkaselostus elokuussa 1921. Kopio sosiaalihall. ark. köyh. tark diaari 1921 Ac:2. ALRK. YA.
7 Launis 1922, 25.
8 Onnela 1999, 105–107; Sverloff 2003, 112. Vrt. esim. virallinen taulukko, mm. Kuusikko 1998, 38 ja Blomster 1978, 90. Myös Tanner 1927, 93, jossa Tanner ihmettelee maatalousministeriön perusteita kansallisuuksien luetteloimisessa.
9 Esim. Kuusikko 1996, 38. Elfvingin luetteloimista 191 koltasta puuttuivat suonikyläläiset, ks. Blomster 1978, 90, alaviite 2.
10 Tanner 1929, 301–304.
11 Tanner 1929, 311–316.
12 Blomster 1978, 90.
13 Tanner 1929, 62–83. Luterilaisia saamelaisia kutsuttiin myös nimellä *varjelâš*, *varjaš*, joka koski erityisesti Varanginvuonosta tulleita merisaamelaisia. Merisaamelaisten nimityksenä oli koltaksi *redd'sâme*, venäjäksi *filmaanit*. Tunturisaamelaisten nimitys oli pohjoissaamen mukainen *paij(é)sâme*. Rosberg 1928, 223. Filmaaneista tarkemmin ks. Leinonen 2009.
14 Tanner 1929, 63–70; Tanner 1929/2000, 45–47.
15 Tanner 1929, 70–82; Tanner 1929/2000, 47–48. Vuonna 1929 ulkoministeriön avustuksella Petsamossa matkustanut Erkki Reijonen laati hänkin alueen lappalaisista tilaston, joka vastaa pitkälti Tannerin lukuja. Reijosen mukaan Petsamossa oli yhteensä 456 lappalaista, joista luterilaisia oli 61 ja ortodoksisia kolttia kaikkiaan 395 henkeä. Kun raportti muuten oli kolttia koskevalta osaltaan kovin epämääräinen, voi epäillä Reijosen omaksuneen tilastonsa suureksi osaksi Tannerin ruotsinkielisestä tutkimuksesta, joka ilmestyi juuri vuonna 1929. Kertomus havainnoistani ja keskusteluistani matkalla Petsamoon 16.6.– 2.7.1929. (Erkki Reijonen) OLKA Hc5:3. OMA.
16 Tanner 1929, 301–302; Kertomus havainnoistani ja keskusteluistani matkalla Petsamoon 16.6.–2.7.1929. (Erkki Reijonen) OLKA Hc5:3. OMA.
17 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 10.2.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
18 Hämäläinen 1938, 147.
19 Sergejeff 1992, 97, 101–101.
20 Hämäläinen 1938, 147–150.
21 Hämäläinen 1938, 147–150; Sergejeff 1992, 100–101.
22 Sergejeff 1992, 110.
23 Sergejeff 1992, 121
24 Hämäläinen 1938, 146.
25 Vartiainen 1929, 181–191; Hämäläinen 1938, 146; Sergejeff 1992, 140–147.

26 Blomster 1978, 75.
27 Alavuotunki 1999, 49.
28 Paasilinna 1983, 30.
29 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 13. 10. 1928. OLKA Hc5:3. OMA.
30 Sisäasiainmin. Kulkulaitosten ja yleisten töiden min:lle 11.3.1927; ks. myös yleisesti: Maanteiden ja siltojen rakentamiseen liittyvät asiakirjat. PKKA CIVc:1, OMA.
31 Vartiainen 1929, 181–191.
32 Runtti 1997, 419. Vaskon mäki oli Ounasvaaran kisojen päänäyttämö, kunnes Pöyliövaaran rakennettiin 1937 suurmäki. Vaskon mäki korvattiin kokonaan uudella mäellä 1947.
33 M. Fedotoff T.I. Itkoselle 6.1.1929. TIIA 2. KA.
34 Vaasan Jaakkoo 1924, 96–97.
35 Lampén 1921.
36 Vaasan Jaakkoo 1924, 94–102.
37 Lampén 1921a, 114–118, 122. Samaan tulokseen päätyi esimerkiksi ruotsalainen Håkan Mörne, joka käsityksensä tueksi lainasi nordlandilaispappi Petter Dassin suorasukaista lappalaistakuvausta: "Jos miehell' on joskus mittavuutta,/ voi äidistä päätellä irstaisuutta,/ vaikk'en sitä vannoa voisi." Mörne 1939, 246. Jopa sanan "koltta" Lampén johti ilmeisesti yleisen käsityksen mukaisesti venäjän kielestä, jossa se hänen mukaansa tarkoitti rupipäätä, kaljupäätä; juuri tämän kielitieteellisen päätelmänsä perustelemiseksi Iso-Keisari pelästytti kolttanaisia haravoimalla heidän pääkallojaan.
38 Vaasan Jaakkoo 1924, 101-102.
39 Mörne 1939, 245.
40 Nickulin näkemyksistä ks. Lehtola 2000, 60–64.
41 Koskimaa 1920, 5–19.
42 Ks. Lehtola 1994b, 227–241.
43 Wallenius 1933, 19–92.
44 Ilmari 1934, 134–141.
45 Vrt. esim. Therman 1939/1990, joka sijoittuu Enontekiölle, ja Manninen 1938, joka sijoittuu Utsjoelle.
46 Launis 1922b, 28–29.
47 Rosberg 1911, 113.
48 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 10.2.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
49 Launis 1922, 24.
50 Paasilinna 1983.
51 Tanner 1929, 209–211.
52 Tanner 1929, 208; Sammallahti 1993, 18–19; Linkola-Sammallahti 1995, 51–52.
53 Nickul 1970, 33, 211; Tanner 1929, 208; Linkola-Sammallahti 1995, 51. Tannerin mukaan Jakov Semenoffin, Iivana Kiprianoffin ja Kiureli Gauriloffin perheistä kaksi jälkimmäistä muutti rajan yli vuonna 1926. Neuvostoliitto siirsi kolttasaamelaiset rajanpinnasta idemmäksi 1930-luvun kuluessa. Suljettu raja katkaisi entisten sukulaisten yhteydet 70 vuodeksi. Neuvostoliiton alueen saamelaisten oloista ks. Linkola-Sammallahti 1995, 52; Sergejeva 1995, 67–81; Ruotsala 1996, 311–326.
54 Tanner 1929, 209–211; suom. ks. Tanner 1929/2000, 69–70.
55 Nickul 1970, 33. Kun talvikylän jäkälämaat ja lähialueen polttopuu oli käytetty loppuun, kylän paikkaa yleensä siirrettiin.
56 Tanner 1929, 209–211; suom. ks. Tanner 1929/2000, 69–70.
57 Sverloff 2003, 113–114.
58 Maatalousministeriö Oulun läänin maaherralle 15.9.1926. PKKA BI:45. OMA; "Petsamon kolttalappalaiset." Helsingin Sanomat 13.5.1926; Nickul 1948, 54.
59 "Petsamon kolttalappalaiset." *Helsingin Sanomat* 13.5.1926.
60 "Petsamon kolttalappalaiset." *Helsingin Sanomat* 13.5.1926.
61 Esim. Sisäasiainministeriö Oulun läänin maaherralle 3.2.1927; Oulun läänin maaherra Pmon kihlak kr.voudille 20.1.1928; 2.3.1929. OLKA Hc5:3. OMA.
62 Esim. Sisäasiainministeriö Oulun läänin maaherralle 3.2.1927; Oulun läänin maaherra Pmon kihlak kr.voudille 20.1.1928; 2.3.1929. OLKA Hc5:3. OMA.
63 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 10.2.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
64 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 21.4.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
65 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 21.4.1927; ks. myös ptk Suonikylän kolttakokouksesta 10.4.1927; anomus Pmon kruununvouti maaherralle 27.4.1927; kolttakokouksen anomus Valtioneuvostolle 20.4.1927;. OLKA Hc5:3. OMA. Kruununvouti Planting opasti maaherran kautta Oulun vankilaviranomaisiakin, joiden alaisuuteen oli tulossa kaksi porovarkaudesta tuomittua kolttaa: "Toivottavaa vaan olisi, että vankilaviranomaiset ottaisivat huomioon heidän kehittymättömyytensä, sillä oikein käsiteltyinä ovat he aivan hiljaisia ja nöyriä miehiä. Kielen taitamattomuus tuottanee vaikeuksia puolelle ja toisellekin, mutta varmaa on, etteivät he edes ymmärrä millään lailla ruveta konstailemaan ja että, jos sellaista sattuisi tapahtumaan, on se laskettava kehittymättömyydestä ja ymmärtämättömyydestä johtuneeksi."
66 Arpomisessa käytettiin kolmea esinettä: leipää hyvän jäkälämaan ja puupalaa parhaan metsämaan merkkinä, kun taas kivi tarkoitti hylättävää paikkaa. Ks. Tanner 1929, 105, 339, 384; Itkonen 1948 II, 253–254
67 Nickul 19448, 54. Ks. myös Semenoja 1993, 37–38.
68 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 21.4.1927; ks. myös ptk Suonikylän kolttakokouksesta 10.4.1927; anomus Pmon kruununvouti maaherralle 27.4.1927; kolttakokouksen anomus Valtioneuvostolle 20.4.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
69 Ptk Pmon kruununvoudin ja Suonikylän kolttalapp:ten kokouksesta Suonikylässä 26 –28.2.1928. PKKA BI:45. OMA; Vartiainen 1929, 95.
70 Ptk Pmon kruununvoudin ja Suonikylän kolttalapp:ten kokouksesta Suonikylässä 26.–28.2.1928. PKKA BI:45. OMA; Vartiainen 1929, 95.
71 Vartiainen 1929, 96–97.
72 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 6.3.1928. OLKA Hc5:3. OMA.
73 Paasilinna 1983,25.
74 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 10.2.1927. OLKA Hc5:3. OMA.
75 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 11.1.1929. OLKA Hc5:3. OMA; Petsamon kihlakunnan kr.vouti Oulun läänin maaherralle 9.5.1932. PKKA BI:45. OMA.
76 Ptk Petsamon kr.voudin suor. loppukatselmuksesta Suonikylässä 12.12.1930; Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 31.12.1930. OLKA Hc5:3. OMA.
77 Sisäasiainministeriö Oulun läänin maaherralle 14.1.1933. PKKA BI:45. OMA.
78 Monille ulkopuolisille se tarjosi esimerkin tietynlaisesta "alkuperäisestä" luonnonkansan oikeusjärjestelmästä. Esimerkiksi Väinö Tannerin ja Karl Nickulin tutkimuksia Suonikylän siidajärjestelmästä ja sobbarista on käytetty jatkuvasti koko metsäsaamelaisen kulttuurin perusmalleina.
79 Ptk kr. voudin kokoonkutsumasta Suonikylän uuden talvikylän kolttain kokouksesta 12.12.1930. PKKA BI:45. OMA.
80 Petsamon kunnanvalt pk 1931–1944. Petsamon kunnanark Ca:_1–3. OMA.
81 Ptk Pmon kv kok 9.9.1936 sekä 30.11.1938, liite 1. Petsamon kunnanark Ca:_1–3. OMA.

82 E. Engman V. Snellmanille 23.5.1928. Kirjeenvaihto MLL:oon. ARyA.
83 M. Koskimies MLL:lle 26.3.1934. Kirjeenvaihto MLL:oon. ARyA; Engman V. Snellmanille 27.3.1930. Kirjeenvaihto MLL:oon. ARyA.
84 Vartiainen 1929, 43–44.
85 Vartiainen 1929, 56.
86 Petsamon kihlakunnan kr.vouti Oulun läänin maaherralle 9.5.1932. PKKA BI:45. OMA.
87 Vartiainen 1929, 67–80, 159.
88 Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 6.3.1928. OLKA Hc5:3. OMA.
89 Vartiainen 1929; Sompio koulutiellä 1957; Petsamon kr.voudin tilannekatsaus Oulun läänin maaherralle 6.3.1928. OLKA Hc5:3. OMA.
90 Anni Tattari Karl Nickulille 21.5.1936. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.
91 Esim. Semenoja 1993, 44–45.
92 Anni Tattari Karl Nickulille 31.12.1932. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.
93 Anni Tattarin ja Karl Nickulin kirjeenvaihto esim. 31.12.1932, 8 4.1933, 8.10.1933, 29.12.1933 ja 29.2.1934. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.
94 Anni Tattari Karl Nickulille 4.6.1933. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.
95 Esim. Vartiainen 1929, 39, 78.
96 Anni Tattari Karl Nickulille 4.6.1933. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.
97 Anni Tattari Karl Nickulille 21.5.1936. Kolttia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA.

”LAPIN KIELEN SÄILYTTÄMISASIALLA ON JO KIIRE!”

1 Laki oppivelvollisuuslaiksi 26. 11. 1920. Vp 1920; Muutoksia lakiin oppivelvollisuuslaiksi 15.4.1921. Vp 1921.
2 *Lapin Kansa* 11.4.1929.
3 Kähkönen 1988, 67.
4 Laki oppivelvollisuuslaiksi 15.4.1921. VP 1921.
5 *Lapin Kansa* 29.1.1929.
6 Teuvo Lehtolan suullinen tarina.
7 Jefremoff 2001, 99.
8 Salmela 1926.
9 Salmela 1926.
10 Therman 1940/1990, 367–368.
11 Therman 1940/1990, 51–52.
12 Teuvo Lehtolan suullinen maininta veljestään Pentistä.
13 Itkonen 1929b.
14 *Rovaniemi* 29.9.1925 ja 22.10.1925
15 *Rovaniemi* 29.9.1925. Kunta teki tarkistetun piirijakoehdotuksen, jonka Kouluhallitus hyväksyi ja laati suunnitelman Inarin koulujen tärkeysjärjestykseksi: ensin piti rakentaa Koppelon ja Paatsjoen Virtaniemen kansakoulut, sitten Ivalo ja Toivoniemi ja kolmannessa vaiheessa Riutula ja Törmänen. *Rovaniemi* 22.10.1925.
16 Piispantarkastus Inarissa 7.– 8.8.1921. OTA. OMA.
17 Kähkönen 1988, 256.
18 Muuten katekeettakunta säilyi suomenkielisenä. pitkäaikainen katekeetta P.J. Kumpulainen, joka jäi eläkkeelle vuonna 1921, sai työnsä jatkajaksi Herman Karjalainen (1921–1948). K.E. Kumpulainen jatkoi toisena katekeettana 1940-luvun lopulle saakka. Kuru siirtyi Karjalaisen manttelinperijäksi.
19 Kähkönen 1988,421–427.
20 Kähkönen 1988, 470–471; Tietoja kirkollisista pientenlastenkouluista Utsjoen seurakunnassa 1935. Utsjoen kirkonark MId:1. OMA. Kirjoituksessaan Vanhasta Koulumiehestä E.N. Manninen totesi, että nyt virassa oleva katekeetta oli ”lantalainen, joka sitä paitsi opetti vain suomeksi”. Manninen 1998, 195; alkuperäinen kirjoitus v. 1940. Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1932 (E. Vuornos). Utsjoen piispantark ptk 1932. OTA Eb:138. OMA.
21 Kertomus Utsjoen seurakunnan katekeettakoulun tilasta v. 1922. J.E. Kaakinen 28.5.1923. Utsjoen kirkonarkisto M Id:1. OMA.
22 Piispantark ptk Inarissa 1921 ja 1929. OTA OMA; Katekeettamatrikkeli. Kähkönen 1988, 421–471. Matti Lehtola jatkoi ensimmäisenä katekeettana vuoteen 1930 saakka, jonka jälkeen virkaa ei täytetty. Lustbergin seuraajana oman pojan jälkeen Saima Jyvälä 1924–1936. Toisen katekeetan saamen kielen taidosta ei ole mainintaa. Laura Lehtolan hoitama katekeetan virka lakkautettiin viimeisimpänä kaikista vuonna 1955, ks. Lehtola 1984.
23 Äimän ja T.I. Itkosen lausunto kouluneuvos O. Rauhamaalle 21.10.1929. FÅA. GI.
24 Sompiolaisten haastattelut (Päivi Magga). GIA.
25 Kähkönen 1988, 290.
26 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1932 (E. Vuornos). Utsjoen piispantark ptk 1932. OTA Eb:138. OMA.
27 Kähkönen 1988, 283.
28 Kähkönen 1988, 217, 289.
29 Kähkönen 1988, 281.
30 Piispantark ptk Inarissa 1929. OTA. OMA.
31 Therman 1940/1990, 367–368.
32 Kähkönen 1988, 158.
33 Valle 1970. Inarin katekeettakoulun historiasta ks. myös Keva 1959. Katekeetta Laura Lehtola julkaisi muisteluksiaan useassa yhteydessä ks. esim. Lehtola 1958, Lehtola 1959; Matti Lehtolan kirjoittama teos *Viimeinen katekeetta* (1984) kuvaa katekeetta Lehtolan monipuolisen työn vaiheita ja oloja, ks. Lehtola 1984
34 Leinonen 1974, 18.
35 Kähkönen 1988,256.
36 Itkonen 1970, 305–306.
37 Kähkönen 1988, 163, 337.
38 Itkonen 1970, 305–306.
39 Itkonen 1970, 305–306. Itkosen muisti on epätarkka sikälikin, että Utsjoen kirkonkylällä ei vielä tuolloin ollut kansakoulua, kuten hän väittää.
40 *Lapin Kansa* 12.1.1929. Rantasen tapa pitää sairauden leviämistä nimenomaan saamelaisten ongelmana oli outo hänen omien tilastojensa valossa. Hänen mukaansa 32 prosenttia aikuisista sairasti tuberkuloosia ja lapsista 28 prosenttia oli tartunnan saaneina, mutta toisaalta aikuiset lappalaiset näyttivät välttäneen keuhkotaudin, kun perheen lapsilla saattoi olla se.
41 *Lapin Kansa* 29.1.1929; *Rovaniemi* 7 2.1929. Myös *Kotimaa*-lehti, tuomiorovasti Mannermaa ja kirkkoherra Itkonen puolustivat katekeettalaitosta, joka tuntui Lapin oloihin soveliaalta ratkaisulta. Itkonen 1970, 305–306.
42 *Lapin Kansa* 12.1.1929.
43 *Lapin Kansa* 12.1.1929.
44 Kähkönen 1988, 338–339.
45 Kertomus srk tilasta 1934 (Tuomo Itkonen). Inarin piispantark p:t. OTA Eb:18a. OMA.
46 Kertomukset srk tilasta ja piispantark ptk:t Inarissa 1921, 1929 ja 1934. OTA OMA.
47 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA.

48 Katekeettakoulujen vuosikertomukset 1925–1946. UKA MId:1. OMA; Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1924 (E.J. Ahola). Utsjoen piispantark ptk 1924. OTA Eb:138. OMA. Eri-ikäisiä opetettiin samassa tilassa ”kahdessa ryhmässä iän ja kehityksen mukaan” niin, että kun toista ryhmää opetettiin, toinen teki hiljaista työtä kirjoituksessa tai laskennossa.
49 Frans Äimän ja T.I. Itkosen lausunto kouluneuvos O. Rauhamaalle 21.10.1929. FÄA. GI.
50 Manninen 1933 V, 4.
51 Itkonen 1970, 343.
52 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1932 (E. Vuornos). Utsjoen piispantark ptk 1932. OTA Eb:138. OMA.
53 Sompio koulutiellä 1957, 72, 79.
54 Kähkönen 1988, 68, 161–162.
55 T. Lehtola 1998, 342. Saamelaisia valmistuneita olivat Hannu Mattus ja Yrjö Musta (1928), Anna-Mari Sarre (1929), Hans Kuuva ja Asla Valle (1932), Eljas Aikio (1934), Matti Uula Mattus (1935), Helga Kuuva, Jouni Porsanger ja Rauna Valle (1938), Aslak Aikio ja Paulus Aikio (1939), Yrjö Arvo Saijets (1940) ja Uula Ranttila (1941).
56 *Lapin Kansa* 8.6.1937.
57 Oulun hiippak tuomioktli:n kok ptk 23.2.1935, liite 9. OTA Ca:85, OMA.
58 Esim. Birit Anni Lehtolan (o.s. Pieski) suullinen kertomus.
59 ”Kielellisten vähemmistöjen kansakoulut.” *Uusi Suomi* 28.12.1928; *Lapin Kansa* 3.1.1929.
60 *Lapin Kansa* 3.1.1929; ”Kielellisten vähemmistöjen kansakoulut.” *Uusi Suomi* 28.12.1928.
61 *Lapin Kansa* 3.1.1929; ”Kielellisten vähemmistöjen kansakoulut.” *Uusi Suomi* 28.12.1928.
62 Laki oppivelvollisuuslaiksi 26.11.1920. Vp 1920; Muutoksia lakiin oppivelvollisuuslaiksi 15.4.1921. Vp 1921. Vrt myös Halila 1950, 42–44.
63 ”Kielellisten vähemmistöjen kansakoulut.” *Uusi Suomi* 28. 12. 1928.
64 Itkonen 1970, 307–313.
65 Itkonen 1929a. Halila toteaa 1920-luvun tilanteesta venäjän- ja saamenkielisten oikeuksista puhuessaan oppikirjojen puutetta korvanneen melkoisesti sen seikan, että ”useimmissa kouluissa oli lasten äidinkieltä taitava opettaja”, Halila 1950, 43. Tämä ehkä koski venäjänkielisiä, mutta ei missään tapauksessa saamelaisia.
66 Itkonen 1929a.
67 Salmela 1929; vrt. Nygård 1978, 165.
68 Yrjö-Koskinen 1929.
69 Salmela 1929.
70 Äimä 1929.
71 ”Lappalaisten äidinkielinen koulunkäynti”. *Uusi Suomi* 9.4.1929.
72 Salmela 1929.
73 Yrjö-Koskinen 1929.
74 Manninen 1929.
75 Äimä 1929. Kouluneuvos Rauhamaa arvosteli seminaarin käyneitä saamelaisnuorukaisia, jotka Utsjoen opettajia lukuun ottamatta olivat jääneet töihin muualle. Pedar Jalvistakin oli ennen varhaista kuolemaansa toivottu Lapin Agricolaa, mutta oman heimonsa hyväksi ”hän tuskin ennätti tehdä muuta kuin kirjoittaa lapinkielisen novellin – – ja runovihkosen”. ”Lappalaisten äidinkielinen koulunkäynti”. *Uusi Suomi* 9.4.1929. Kirjoittajien antama kuva valmistuneiden saamelaisopettajien määrästä oli hieman suurenteleva, sillä esimerkiksi Sortavalan seminaarista oli valmistunut 1930-luvun alkuun mennessä Josef Guttormin lisäksi vain kaksi saamelaista, ks. Sortavalan seminaari 1880–1930.
76 Yrjö-Koskinen 1929.
77 Manninen 1929; Itkonen 1970, 305–306. Mielenkiintoinen vertailukohta Mannisen ajatteluille löytyy Tuomo Itkosen osoittamasta suunnasta eli Norrbottenista. Suomalaisvastainen Luulajan hiippakunnan piispa Olof Bergqvist, joka oli myös oikeistolaispoliitikko, oli 1920-luvun alussa sitä mieltä, että suomen kielen asema Pohjois-Ruotsissa oli puolustuspoliittinen kysymys, koska se hajotti kansakuntaa. Hänen mielestä suomen kieltä ”ei tietenkään tulisi sortaa”, mutta sen tukeminen ei ollut missään tapauksessa Ruotsin etujen mukaista. Klockare 1985, 258–259.
78 Itkonen 1929b.
79 Äimä 1929.
80 Yrjö-Koskinen 1929.
81 Itkonen 1929.
82 Montell 1929.
83 Äimä 1929.
84 Kertomus srk tilasta piispantark varten 1929 (Tuomo Itkonen). OTA. OMA; Itkonen 1970, 316.
85 Itkonen 1970, 316–317.
86 *Lapin Kansa* 11.4.1929.
87 *Lapin Kansa* 29.1.1929.
88 *Lapin Kansa* 17.8.1929.
89 *Lapin Kansa* 1.10.1929.
90 ”Lappalaisväestön ja kielellisten oikeuksien puolesta”. *Lapin Kansa* 21.9.1929.
91 ”Lappalaisväestön ja kielellisten oikeuksien puolesta”. *Lapin Kansa* 21.9.1929.
92 *Lapin Kansa* 17.10. ja 22.10.1929.
93 Frans Äimän ja T.I. Itkosen lausunto kouluneuvos O. Rauhamaalle 21.10.1929. FÅA. GI. Raadin mielestä Petsamon luterilaisten saamelaisten ”murre pitää yhtä Varangissa käytetyn ’merilapin’ murteen kanssa ja jotka niinollen helposti voivat oppia Norjanlapin kirjakieltäkin lukemaan”.
94 Frans Äimän ja T.I. Itkosen lausunto kouluneuvos O. Rauhamaalle 21.10.1929. FÅA. GI.
95 Setälää sit. Itkonen 1970, 320.
96 Itkonen 1970, 322–323. Komitean jäseniksi ehdotettiin Tuomo ja T.I. Itkosta, Äimää ja professori Setälää.
97 T. Itkonen T.I. Itkoselle 16.11.1929 ja 16.2.1931. TIIA. KA.
98 Itkonen 1970, 322–323.

LAPIN SIVISTYSSEURA JA SAAMENYSTÄVÄT

1 Itkonen 1970, 325–326. Perustamisesta ja Lapin Sivistysseuran vaiheista ks. myös ”Sami Čuvgetusseärvi 25-jahkasaš.” Sabmelaš 1–2/1958; Aikio 1984.
2 Itkonen 1970, 325–326.
3 Valmistelevan kok ptk 27.11.1932. Kansio 33, LSSA, KA; Itkonen 1970, 326.
4 Valmistelevan kok ptk 27.11.1932. Kansio 33, LSSA, KA.
5 Valmistelevan kok ptk 27.11.1932. Kansio 33, LSSA, KA.
6 Kaukiainen 1997, 117–118; Aikio 1984, 27–28. Väinö Lassila valitteli perustavassa kokouksessa: ”Sitä ikävämmältä tuntuu, että joltain taholta on maamme rajojen ulkopuolella ryhdytty leimaamaan perusteilla olevan seuramme pyrkimykset jonkunlaiseksi kiihkonationalismiksi, vieläpä hyökkäyksen valmistelemiseksi erästä naapurimaatamme vastaan”. Perustavan kok ptk 11.12.1932. LSSA, KA.
7 Ensimmäinen seuran hallintoon osallistunut nainen oli Syysjärven nuorisoseuran sihteeriksi vuonna 1936 valittu Maria Mattus. Ensimmäinen naisjäsen Lapin Sivistysseuran hallituksessa oli Lempi Kena-Wickstrand vuosina 1948–1959. ”Lapin Sivistysseuran hallitus 1932–1982”, ks. Bálggis – Polku 1984, 113–115.

8 ”Lapin Sivistysseuran hallitus 1932–1982”, ks. Bálggis – Polku 1984, 113–115; Itkonen 1970, 325–326. Ravilan jälkeen sihteereinä toimivat V.I. Mikkonen (1933), Erkki Itkonen (1933–37) ja E. Mikkola (1938–39), kunnes sihteeriksi tuli Karl Nickul (1940–1970).
9 Perust. kok ptk 11.12.1932. LSSA, KA.
10 Väliaikaisen toimikunnan ptk 13.12.1932. LSSA, KA; Aikio 1984, 29.
11 Väliaikaisen toimikunnan pk:t 4.12. ja 13.12.1932. LSSA, KA.
12 *Lapin Kansa* 13.5.1933.
13 LSS:n vuosikertomukset 1933–1934. LSSA, KA.
14 LSS:n vuosikertomukset 1933–1934. LSSA, KA.
15 LSS vuosikert 1934. LSSA, KA.
16 Itkonen 1970, 331–332.
17 LSS:n vuosikertomukset 1933–1934. LSSA, KA.
18 Manninen 1933.
19 Itkonen 1970, 328–329.
20 Itkonen 1970, 329; LSS hall kok 23.8.1933. LSSA, KA.
21 ”Lappalaispolitiikkaa. Oikaisua kaipaava kohta ’Lapin sarjassa’.” *Helsingin Sanomat* 7.8.1933.
22 LSS vuosikok ptk 28.3.1934. LSSA, KA.
23 Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 30.3.1932, 14.11.1933. SPA III An:166. OMA; Itkonen 1935, VIII.
24 Kirjailija suunnitteli: ”No jahka kielimiehet pääsevät ensin selville, onko esim. kirjoitettava: gandda vai gan´da, vai kanda vai kanta (poika), niin sitte kait ehtii WSOY:n kera neuvotella.” Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 31.3.1934. SPA III An:166. OMA.
25 Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 15.2.1934. SPA III An:166. OMA. Itkonen esitti jo itsekin aapisen sisällöstä ”kriidillisiä huomautuksia”. Hänen mukaansa aiheet liikkuivat enimmäkseen ulkona, harvoin sisällä, joskin hän totesi, että ”niin kai ne lasten touhutkin suureksi osaksi ovat kotioloissa”. Lisäksi hän oli huomannut, että teksti oli ”selvästi maskuliininen” eli tyttöjä kiinnostavat aiheet puuttuivat. Siinä hän pyysi apua Jenny Paulaharjulta.
26 Itkonen 1970, 332–333.
27 Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 4.9.1934. SPA III An:166. OMA.
28 Op. J. Guttorm kirkkohra E. Vuornokselle 6.5.1935. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.
29 Ks. Nuorgam 1935, 3.
30 Itkonen 1970, 334. Itkonen itse totesi löytäneensä 1960-luvulla avaamattomia kirjapaketteja Länsipohjan piirin kansakouluntarkastajan jäämistöstä. Tämän oli ilmeisesti pitänyt toimittaa niitä Enontekiön kouluille. Samoin suuret määrät aapisia pölyttyi myöhemmän Saamelaisten kristillisen kansanopiston kellarissa 1990-luvulle saakka. Pienen kirjaston lisäksi Inarin opiston opettajain asuntotalon kellarissa oli ”arkistohuone”, jossa säilytettiin vanhojen opiston pöytäkirjamappien lisäksi runsaasti Itkosen aapiskirjoja.
31 Kähkönen 1988, 289. Antti Hämäläinen kertoo pilkallisen ja panettelunhaluisen tarinan siitä, miten eräs saamen kieltä käyttävä katekeetta ei suostunut käyttämään Itkosen aapista opetuksessa. Niinpä hänen hylkäämänsä kirjat ”odottavat edelleenkin sellaista kieliniekkaa, joka niistä pystyisi lukemaan salat julki”. Hämäläinen piti muutenkin Itkosen saamelaispolitiikkaa epäilyttävänä, ks. Hämäläinen 1945, 223–227.
32 Aikio 1984, 30.
33 Itkonen 1970, 328; Teuvo Lehtolan maininta.
34 ”Lapin Sivistysseuran hallitus 1932–1982”, ks. Bálggis – Polku 1984, 113–115. Ensimmäinen saamelainen hallituksen jäsen oli J.E. Jomppanen kaudella 1948–49. Puheenjohtajistossa ensimmäinen saamelainen oli Oula Näkkäläjärvi varapuheenjohtajana vuonnna 1970 ja Johannes Helander puheenjohtajana vuosina 1973–79.
35 ”Sabmelažžak ja Sami Čuvgehusseärvi.” *Sabmelaš* 1/1934, 1–2.
36 ”Sabmelažžak ja Sami Čuvgehusseärvi.” *Sabmelaš* 1/1934, 1–2.
37 *Sabmelaš* 4/1935 ja 1/1936, 4.
38 *Sabmelaš* 3/1936, 4.
39 Nimim. Asgu: ”Sami eäna.” *Sabmelaš* 1/1941, 4.
40 Nuorgam 1934, 2–3.
41 Itkonen 1970, 333.
42 ”Sabmelažža lokkiidi.” *Sabmelaš* 2/1934, 1.
43 Korhonen 1980, 58–60; Solbakk 1997, 49–66.
44 ”Aigi vuoigŋa”. *Sabmelaš* 2/1935, 1
45 ”N.W. ja Fredr. Holmberg jabmam.” *Sabmelaš* 3/1937, 1–2.
46 Uula Morottajan ensimmäinen kirjoitus ks. *Sabmelaš* 1/1936, 4.
47 *Sabmelaš* 1/1941, 2.
48 ”Sami Čuvgehusseärvi 5-jahkasaš.” *Sabmelaš* 3/1937, 1.
49 Nuorgam 1959.
50 Länsman 1959.
51 Paadar 1959.
52 LSS vuosikok:t 25.3.1933 ja 28.3.1934. LSSA, KA; ”Lapin Sivistysseuran kunniajäsenet” ks. Bálggis – Polku 1984, 112.
53 Itkonen 1970, 377.
54 Lapin Sivistysseuran julkaisuja n:o 1, 4, 7 sekä 15–16.
55 Sabmelaš 1/1937, 2.
56 Lapin Sivistysseuran julkaisuja n:o 6 ja 11; Aikio 1984, 30; Katsaus 1937, 6–8.
57 Katsaus 1937, 9–10.
58 Ptk Syysjärven ns perust. kokouksesta 7.6.1936. Liite, LSS hall. ptk 2.10.1936. LSSA, KA; ”Lapin Sivistysseuran hallituksen jäsenet” ks. Bálggis – Polku 1984, 113–114; ”Nuorai seärvi rakkaduvvum Anar Čoavčesjavrai.” Sabmelaš 3/1936, 3. Ks. Myös Nuorgam 1984; Mattus 2009.
59 Syysjärven ns vuosikertomus 1936. LSS hall. ptk 2.10.1936. LSSA, KA.
60 Syysjärven ns vuosikertomus 1936. LSS hall. ptk 2.10.1936. LSSA, KA; ks. myös Aikio 1984, 31.
61 LSS hall ptk 4.9.1934.
62 LSS hall ptk:t 1938–1944. LSSA, KA.
63 LSS hall ptk:t 1938–1944. LSSA, KA.
64 LSS hall ptk:t 1.2.1934 ja 8.3.1934.
65 Ks. J. Lehtola 2000, 68–69.
66 Lapin Sivistysseuran julkaisuja n:o 2–3 ja 8. Sarjan n:o 5 oli katsaus seuran viisivuotiseen toimintaan 1937.
67 Lapin Sivistysseuran julkaisuja n:o 9–10 ja 12–14.
68 LSS hall kok 17.12.1938; lehdistötiedote 2.2.1939. LSSA, KA; ks. myös ”Muttin sadni sabmelaš-čajatusai pirra.” *Sabmelaš* 1/1939, 1.
69 LSS vuosikok 28.11.1937. LSSA, KA.

TULKIT JA LAPINTUNTIJAT

1 Deetz – Deetz 2000.
2 Clifford 1997, 18–19.
3 Clifford 1997, 18–25.
4 Műller-Wille 2007, 299.
5 Nina Puurusen mukaan Itkonen kokosi vuosien 1912 ja 1913 retkillä yhteensä 222 numeroa esineistöä. Hän kulki Koltissa myös Samuli Paulaharjun kanssa 1914–16 ja 1930-luvulla Kustaa Vilkunan kanssa. Itkonen kokosi Kansallismuseon saamelaiskokoelmaan kaikkiaan 545 numeroa, mikä muodosti siitä viidesosan. Suurin osa eli 91 prosenttia Itkosen keräelmistä oli kuitenkin

koltta-alueelta, jonne Itkosen kenttätyöt pääosin suuntautuivat. Puurunen 2002, 43–47.

6 Nuoran Pekka auttoi Paulaharjua hieromaan kauppoja mm. Madzašjaurin kolttien kanssa. Paulaharju ja Tuomo Itkonen tutustuivat v. 1915 keräystoiminnan yhteydessä. Ks. esim. Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 2.5.1915, 21.5.1915 ja 15.9.1921. SPA III An:165–166. OMA.

7 Koskimies 1917, xvi; Koskimies – Itkonen 1917. Itkonen suomensi Koskimiehen tekstit, viimeisteli tarkekirjoituksen sekä täydensi teosta omilla muistiinpanoillaan. Teos ilmestyi uudistettuna painoksena vuonna 1978, ks. Laitinen 1978.

8 U. Morottaja T.I. Itkoselle 26.2.1925. TIIA. KA.

9 *Sabmelaš* 2–3/1962; *Sabmelaš* 2–3/1963; Mattus 2006.

10 U. Morottaja T.I. Itkoselle 2.2.1927. TIIA. KA.

11 Morottaja hankki Seurasaaren ulkomuseoon saamelaisten rakennuksia, kuten nili-aittoja ja kotia. Puurunen 2002, 43–47.

12 J. Lehtola 2007, 52–53.

13 Morottaja saattoi aloittaa kaksikielisen kirjeen: "Tierva kuhesáikan Toivo"! ja muisteli ehkä Nuoran Pekan ja Itkosen yhteistä retkeä Suonikylään: "Nellimin kirkkoveneessä tulitte Nellimiin ja tast outas vuolkiit Piekka ruhhiin nuoðiseelkist väácin kurppoð". U. Morottaja T.I. Itkoselle 7.3.1961. TIIA. KA.

14 U. Morottaja T.I. Itkoselle 28.11.1935. TIIA. KA; M. Morottaja 2006.

15 Pälsi 1931, 24.

16 Itkonen 1948 I, 149. T.I. Itkosen sanoin Jomppanen matkusti Petsamon alueelle "saadakseen selville itäisten naapurien uskonnon ja muut olosuhteet": Hänen mukaansa tapaus kuvasti saamelaisillekin ominaista tiedonhalua.

17 Ks. Lehtola 2009.

18 Pälsi 1931, 24.

19 J. Jomppanen. T.I. Itkoselle 1.1.1933. TIIA. KA.

20 J. Jomppanen. T.I. Itkoselle 1.1.1933 ja J.P. Jomppanen. T.I. Itkoselle 28.8.1933. TIIA. KA.

21 T. Itkonen T.I. Itkoselle 2.6.1932. TIIA. KA.

22 K. Jomppanen. T.I. Itkoselle 26.7.1932 ("ex officio scripsit Erkki Itkonen"). TIIA. KA.

23 E. Itkonen T.I. Itkoselle 26.7.1932 (K. Jomppasen kirjeen P.S.) TIIA. KA.

24 T. Itkonen T.I. Itkoselle 2.6.1932. TIIA. KA.

25 Pälsi 1931, 24.

26 J. Jomppanen T.I. Itkoselle 1.1.1933. TIIA. KA.

27 Nickul 1977.

28 Sverloffista ks. erityisesti Linkola 1985b.

29 Nickulin elämästä ks. Lehtola 2000.

30 Ks. Lehtola 1999, 156–157 ja siinä mainitut lähteet.

31 Nickul 1948.

32 Tarkemmin ks. Lehtola 2000, 37–40.

33 Nickul 1933; Nickul 1936.

34 Vahtola 1999, 501–504.

35 Nickul 1948.

36 J. Lehtola 2000, 72–75; V.-P. Lehtola 2000, 88–90.

37 K. Nickulin ja J. Sverloffin kirjeenvaihto 1930–1972. KNA. KA.

38 Ks. Lehtola 2000, 90–91.

39 KAR: "Kiveliön pappi." *Seura* 21/1938.

40 E. Vuornos J.R. Koskimiehelle 9.8.1922, 18.1.1924, 23.2.1924 ja 6.1.1928. Coll 108.18. JRRK. HYK.

41 E. Vuornos J.R. Koskimiehelle 13.4.1929, 31.7.1929, 1.2.1932 ja 19.12.1934. Coll 108.18. JRRK. HYK. Aholan siirryttyä pois Utsjoelta jo vuonna 1929, piispa Koskimies sopi, että kun Vuornos itse joutui hoitamaan Muoniota vuoden 1930 alkuun, Inarin kirkkoherra Itkonen hoiti Utsjoen seurakuntaa väliajan.

42 N.W. Holmbergin ja Fr. Holmbergin kirjeet (mol.) 10.10.1930 E. Vuornokselle. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

43 N.W. Holmberg E. Vuornokselle 4.6.1934. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

44 E. Vuornoksen kirjeenvaihto N.W. Holmbergin kanssa 1930–1937. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA. Vain Holmbergin kirjeet ovat säilyneet, mutta niistä päätellen Vuornos kirjoitti vähintään yhtä paljon.

45 Esim. N.W. Holmberg E. Vuornokselle 10.11.1931, 24.11.1931, 2.3.1932 ja 29.6.32. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

46 Esim. N.W. Holmberg E. Vuornokselle 30.12.1931, 1.6.1931, 10.7.1931, 28.7.1931 ja 7.8.1931. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

47 E. Vuornoksen kirjeenvaihto N.W. Holmbergin kanssa 1931–1934. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

48 Utsjoen piispantark ptk 1932. OTA Eb:138. OMA.

49 Esim. N.W. Holmberg E. Vuornokselle 1.9.1931, 5.9.1931, 4.11.1932, 18.2.1933, 22.6.1933, 27.7.1933, 1.9.1933, 15.10.1933, 17.11.1933, 7.12.1933. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

50 N.W. Holmberg E. Vuornokselle 8.5.1934, 14.6.1934, 16.8.1934, 10.9.1934, 26 2.1935, 12.3.1935, 13.4.1935, 30.4.1935, 1.6 1935, 10.6.1935, 8.7.1935, 16.9.1935, 18.11.1935. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

51 N.W. Holmberg E. Vuornokselle 18.11.1935, 5.5.1936, 27 8.36 ja 10.9.1936. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.

52 Nilla Outakoski: Roavas Erkki Vuornosa muitosánit 14.7.1984; Käsikirjoitus "Suomen kirkko ja saamelaiset". NOA. OMA; *Lapin Kansa* 4.4.1986. Kehuessaan Vuornoksen yhteyttä saamelaisiin ja lestadiolaisiin Outakoski letkautti myöhemmästä tilanteesta, jossa "karkeasti luonnehtien seurakunta hoitaa toimitukset ja lestadiolainen liike sielut".

53 Esim. Young 2003, 131.

54 "Lapin kirjakieltä luodaan Helsingissä." *Uusi Suomi* 21.9.1934.

55 Ravila 1934, 7–8; Itkonen 1960, 2.

56 J. Nuorgam T.I. Itkoselle 29.8.1932. TIIA. KA.

57 J. Nuorgam T.I. Itkoselle 8.9., 10.11. ja 29.12.1932. TIIA. KA; Ravila 1934, 8. Nuorgam toimitti mm. harvinaisuuden, sarvisen lumenpudistimen, lapinpuukkoa muistuttavan esineen, jolla kotaan tullessa pudisteltiin lumet peskistä ja jaloista. T.I. Itkonen I. Itkoselle 27.5.1933. TIIA. KA.

58 J. Nuorgam T.I. Itkoselle 20.5.1933 ja 25.6.1934. TIIA. KA.

59 "Lapin kirjakieltä luodaan Helsingissä." *Uusi Suomi* 21.9.1934.

60 "Lapin kirjakieltä luodaan Helsingissä." *Uusi Suomi* 21.9.1934.

61 Itkonen 1960.

62 Ravila 1934. Vuonna 1982 saamelainen kustantamo Jårgaleaddji julkaisi Nuorgamin tarinat pienenä kirjasena hänen omalla nimellään. Paavo Ravila mainittiin "muistiinpanijana". Nuorgam 1982.

63 Itkonen 1934–37, Itkonen 1938 ja Itkonen 1939.

64 "Lapin kirjakieltä luodaan Helsingissä." *Uusi Suomi* 21.9.1934.

65 T.I. Itkonen I. Itkoselle 27.9.1935. TIIA. KA.

66 Itkonen 1948 I–II.

RESERVAATTIPOLITIIKKAA VAI SAAMELAISTEN OIKEUKSIA?

1 Paasilinna puhui "pehmeärajaisesta reservaatista" ks. Paasilinna 1983, 20–22.

2 Petsamon kihlakunnan kr.vouti Oulun läänin maaherralle 9.5.1932. Petsamon kihlak kruununv ark. BI:45. OMA; Ptk Suonikylän kolttalappten kok.

18.4.1932. Petsamon kihlak kruununv ark. BI:45. OMA; Ks. Kuusikko 1996, s. 232–234.
3 Tanner 1929, 212–213; suom. ks. Tanner 1929/2000, 71.
4 Insinööri Laukkanen maa- ja metsätalousministeriölle 13.2.1932, ks. Itkonen (I) 1936.
5 Peltomaa 1997.
6 Ptk Suonikylän uuden talvikylän kolttain kokouksesta 12.12.1930. PKKA BI:45. OMA.
7 Ptk Suonikylän kolttalappten kok. 18.4.1932. PKKA BI:45. OMA.
8 Sisäasiainministeriö Pmon kihlak kr.voudille 19.6.1931. Liitteenä lausunto J.J. Mikkola; "Kolttalappalaisten asiakirjakokoelma". PKKA BI:45. OMA.
9 Nickul 1933, 33.
10 Maaherran lausunto 12.9.1932, ks. Itkonen (II) 1936.
11 Ptk Pmon kv kok 30.3.1931. PKA Ca:1–3. OMA. Valtuuston mielestä "Suonikylän kolttahuolto vaatii avustuskuluja noin 3–5 kertaa enemmän kuin kylän verovelvolliset voivat kunnallisverona suorittaa". Kruununvouti piti tätä perustelua virheellisenä Suonikylän osalta, jonka poronhoito koitui hänen mukaansa koko kunnan hyödyksi.
12 Petsamon kihlakunnan kr.vouti Oulun läänin maaherralle 9.5.1932. PKKA BI:45. OMA.
13 Ptk Suonikylän kolttalappten kok. 18.4.1932. PKKA BI:45. OMA.
14 Petsamon kihlakunnan kr.vouti Oulun läänin maaherralle 9.5.1932. PKKA BI:45. OMA.
15 Sisäasiainministeriö Maatalousministeriölle 3.10.1932. PKKA BI:45. OMA.
16 Maatalousministeriö Oulun läänin maaherralle 12.1.1933. PKKA BI:45. OMA.
17 Ptk Suonikylän koltta-asutuksen rajain määr. varten pid. neuv. kok. Höyhenjärven majatalossa 8.8.1933. PKKA BI:45. OMA.
18 Ptk Suonikylän koltta-asutuksen rajain määr. varten pid. neuv. kok. Höyhenjärven majatalossa 8.8.1933. PKKA BI:45. OMA.
19 "Ehdotus Suonikylän rajoiksi Petsamossa" 5.10.1933. (Insinööri Ilmari Laukkanen) PKKA BI:45. OMA; Ptk Suonikylän koltta-asutuksen rajain määr. varten pid. neuv. kok. Höyhenjärven majatalo 8.8.1933. PKKA BI:45. OMA.
20 Itkonen (III) 1936.
21 Itkonen (III) 1936.
22 *Nickul 1938. Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA.*
23 *Helsingin Sanomat* 17.7.1938. Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA.
24 Epäluulostaan huolimatta Lapin Sivistysseura lähetti Lapin komitealle muistionsa ks. "Nickulin laatima, alettiin käsitellä 25.11.1936 LKA, KA.
25 Nickul 1938. Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA.
26 *Helsingin Sanomat* 17.7.1938.
27 Nickul 1937a.
28 Ks. Andersson – Henriksson 2010, 333–334.
29 Nickul 1933, 80.
30 Nickul 1936.
31 *Lapin Kansa* 8.5.1937.
32 Pasi Pulju näkee asian ymmärtävämmin toteamalla, että "Kaijalainen peilasi huumorimielessä koko maan tilanteen omaan vaalipiiriinsä ja sai ruotsinkielisten vaatimukset näyttämään epärealistisilta." Pulju 1996.
33 Lapin taloudellinen komitea Maatalousministeriölle 30.6.1937. LKA, KA.
34 "Selostus komitean antamista erillisistä mietinnöistä, esityksistä ja lausunnoista." KM 1938, s. 13.
35 Nickul 1933, 80; ks. myös Nickul 1970b, 65.
36 *Helsingin Sanomat* 1.11.1937.
37 *Rovaniemi* heinäkuu 1938 (tark. päiväämätön). Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA. Lapin komitean vähemmistöön kuuluivat päätoimittaja Lauri Kaijalainen, everstiluutnantti Oiva Willamo ja maanviljelijä Eelis Hietala.
38 Suunnitellaanko Suomeen "kansatieteellistä ihmistarhaa". Käsikirjoitus V. 1938. Käsikirjoitukset. KN arkisto. KA.
39 Nickul 1937b.
40 *Rovaniemi* 19.10.1937.
41 Ptk kokouksesta Lapin läänin maaherran ja Suonikylän kolttien kesken 27.2.1938. Kaarlo Hillilän ark D:7. OMA; Nickul 1948.
42 Petsamon kr.vouti Lapin läänin Maaherralle 30 4.1938. Kaarlo Hillilän ark D:7. OMA.
43 Ks. myös oma kantani Lehtola 2000, 78.
44 Lapin läänin maaherra Maatalousministeriölle 11.5.1938. (Maaherra Kaarlo Hillilä.) Kaarlo Hillilän ark D:7. OMA.
45 Rovaniemi heinäkuu 1938 (tark. päiväämätön). Petsamon kunnan arkisto PKA Fj:1–4. OMA.
46 Lapin läänin maaherra Maatalousministeriölle 11.5.1938. (Maaherra Kaarlo Hillilä.) Kaarlo Hillilän ark D:7. OMA.
47 "Suonikylän kysymyksestä vieläkin." *Lapin Kansa* 19.7.1938.
48 "Suonikylän kolttakysymyksestä." *Poromies* 4 / 1939.

LÄÄNIN SYNNYSTÄ LAPIN TUHOON

1 Onnela 1977.
2 Waltari 1928.
3 Hämäläinen 1949, 5–6.
4 Kertomus Utsjoen srk tilasta piispantarkastukseen 1932 (E. Vuornos). Utsjoen piispantark ptk 1932. OTA Eb:138. OMA; P. Guttorm kirkkohralle 8 12.1931. Yksityisiltä saap kirjeet. Utsjoen kirkonarkisto J VI:1. OMA.
5 Teuvo Lehtolan suullinen maininta.
6 *Lapin Kansa* 24.1.1929.
7 J. Lehtola 2008, 84–85; Lehtola 1997b, 9–11.
8 Paulaharju 1934.
9 Manninen 1938.
10 Hämäläinen 1938; Hämäläinen 1945. Hämäläisestä valokuvaajana ks. Ruotsala 2003.
11 Tarkemmin ks. Lehtola 1997a, 197–207.
12 KM 1938, 7–9.
13 KM 1938, 7–9.
14 *Lapin Kansa* 27.8.1936.
15 *Lapin Kansa* 20.5.1937
16 Itkonen 1970, 343–344; *Lapin Kansa* 20.8.1936. Högman moitti kokouksessa Lapin Sivistysseuraa artikkelista, jonka Johan Nuorgam oli julkaissut salanimellä *Sabmelaš*-lehdessä. Siinä oli ihmetelty sitä, että Utsjoen koulussa, jonka oppilaista lähes kaikki olivat saamelaisia ja tulivat kouluun lähes ummikkoina, ei käytetty saamen kieltä edes apukielenä.
17 *Lapin Kansa* 20.8.1936.
18 Itkonen 1970, 346.
19 Tuomo Itkonen S. Paulaharjulle 3. 10. 1935. SPA III An:166. OMA.
20 Itkonen 1970, 341–348.
21 Lauri Kaijalaisen aloite "Toimenpiteistä lapinkielisen opetuksen laajentamiseksi kansakouluissa". Toiv, al. N:o 84. VP 1946 VIII.
22 "Lapinkielisen väestön sivistystarpeet". Luonnos. LKA:
23 Itkonen 1970, 342.
24 KM 1938.
25 Hustich 1982, 223–227.
26 Hustich 1982, 227.

27 Itkonen 1970, 345.
28 Hans Niiles Pieskin haastattelu; Jouni Kitin suullinen maininta. Neuvostoliiton saamelaisten tilanteesta esim. Kiseljov – Kiseljova 1987; Sergejeva 1995.
29 Sahavirta 2010a.
30 Tarkemmin ks. Sverloff 1984.
31 M. Fedotoff T.I. Itkoselle 8.1.1941. TIIA. KA.
32 Sahavirta 2010b; A. Aikio 2010.
33 Hans Guttormin haastattelu, ks. Sotiemme veteraanit 2005, 130–133.
34 Jokipii 1977, 257; Itkonen 1979, 61–64.
35 Itkonen 1976; Jokipii 1977; Itkonen 1979, 61–64.
36 Hustich 1946, 46–47
37 Westerlund 2010.
38 Hustich 1946, 47.
39 Kokko 1948, 314.
40 Kokko 1948, 322–323.
41 Ks. Nickul 1950. Hauska kuvaus saamelaisen matkasta sotaväkeen sota-aikana ks. Skuolfi 1951–1952. Kirjailija Eino Guttormin teos *Biehtar soađis* kuvaa sotaa erityisesti Jouni Petteri Guttormin silmin.
42 Luettelo saamelaisista kaatuneista ks. Lehtola 1994a, 241–243. Luettelon pohjana ovat olleet seurakuntien kirkonarkistojen kuolleiden kirjat, Petsamon ortodoksisen seurakunnan luettelot sekä sota-arkiston kutsuntaluettelo. Utsjoen ja Inarin sotaveteraanimatrikkelien perusteella luettelosta puuttui viisi nimeä: Enok Lukkari, Vasilei Fedotoff, Pekka Gauriloff, Benjamin Moshnikoff ja Uula Sliden, jotka on lisätty lukumäärään. Enontekiöltä, Sodankylästä ja Petsamosta ei ole ollut käytettävissä veteraanimatrikkeleita.
43 KM 1952, 16.
44 Sotiemme veteraanit 2005; Inarilaiset Suomen puolesta 2001. Utsjokelaisista alikersantin natsat saivat Yrjö Hagelin, Aslak Ola Helander (kaatui 1944), Niiles Laiti, Heikki Lukkari, Uula Pajuranta, Hans Niiles Pieski, Aslak Piitula (Guttorm), Antti Porsanger, Jouni Iivari Rasmus ja Nils Ola Vuolab. Inarilaisista saamelaisia alikersantteja olivat Yrjö Aikio, Juhani Jomppanen, Niilo Jomppanen (kaatui 1942), Onni Kuuva, Petteri Kuuva, Jouni Paadar (kaatui 1944), Uula Ranttila, Hans Johan Saijets, Matti Uula Saijets, Yrjö Saijets ja Jouni Vuomajoki. Koltista alikersantiksi kohosi ainakin Vasko R. Fofanoff.
45 Sođiideamet veteránat 2005.
46 Lapin läänin maaherran vuosikertomukset 1939–1946. OMA; Oula Näkkäläjärven ja Inger-Saara Maggan haastattelut. Ks. myös nimimerkki ”Korsan” pakinat *Sabmelaš*-lehdessä 1944–1946. Esimerkki sota-ajan tuomista levottomuuksista oli vuonna 1942 Käsivarressa sattunut laaja pororyöstöjupakka, jossa Norjan poromiehet ryöstivät mm. Aslak Juuson poroja (”norjalaisten Suomen alueella 30.8.1942 tekemä poro-y.m. ryöstö”) ja jota setvittiin vuosikausia kolmen maan yhteisissä neuvotteluissa. Esim. ”Porovarkautta koskevat asiakirjat”. LLKA Hc:76. OMA.
47 Kaila 1950.
48 Oula Näkkäläjärven haastattelu. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.
49 Kortelainen 1995, 33.
50 Lapin läänin maaherran vuosikertomukset 1939–1946. OMA.
51 Itkonen 1970, 403; Kirkkoherra M.V. Ahon haastattelu 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; Westerlund 2008, 113–121.
52 Veijola 1998, 75–83.
53 Saksalaisten oleskelusta Petsamossa ks. Korpi 1999, 605–628; Inarissa Lehtola 2003 ja siinä mainitut lähteet.
54 Lapin lh eri kuntien Vss. päälliköille 12.4.1941. LLKA Hc:77. OMA.
55 Lapin lh Oulun läänin lh:lle 10.6.1941. Liitteet: Salainen porojen evakuoimissuunnitelma sekä Luettelo porojen evakuoimistyöhön ehdotetuista henkilöistä. LLKA Hc:77. OMA.
56 A. Aikio 2010, 66–69. Kaunokirjallinen kuvaus partisaanihyökkäyksestä saamelaisten kimppuun otsikolla ”Pahoja ihmisiä” ks. Magga-Miettunen 2010, 22–32.
57 Pekka Lukkarin maininta, ks. Sođiideamet veteránat 2005, 112.

ETÄÄLLÄ POHJANMAALLA

1 Maarit Vuomajoen haastattelu. Saamelaisten evakuoinnista yleisesti ks. Lehtola 1994 (korjattu painos 2004); Aikio 2000. Lapin sodasta ja siviilien kokemuksista ks. esim. Runtti 1989; Lehtola 1994; Lähteenmäki 1999; Tuominen 2001.
2 Tuominen 2001, 323–326; Tuominen 2003, 102–103.
3 Ks. esim. Luettelo Yht. E. Roin alueen evakuoitavista kunnista, niiden sijoituskunnista ja purkausasemista 10.9.1944. JRA Bc:12. OMA.
4 Psuo.Ev.E:n selostus pohj. Suomen evakuoinnista 30.10.1944. Poliisitark. Armas Alhavan kok. C:1. OMA. Ylipäällikön käskyllä evakuoinnin johtosuhteet organisoitiin uudelleen 7. syyskuuta, jolloin siviilijohtoinen Pohjois-Suomen Evakuointiesikunta (Psuo.Ev.E) perustettiin johtamaan evakuointia Lapin ja Oulun lääneissä. Käskytyksessä tapahtuneiden sekaannusten takia se pääsi kuitenkin työhön käsiksi vasta 10. syyskuuta, ja evakuointi aloitettiin käytännössä ilman sitä, Pohjois-Lapin osalta Yhteysesikunta Roin välityksellä.
5 Maarit Vuomajoen ja Birit-Anni Lehtolan haastattelut. Muistiinpanoissaan evakuoinnin kulusta utsjokelainen Josef Lukkari mainitsi, että utsjokelaisten lähtöpäiväksi määrättiin tiistai 12. syyskuuta. Se tarkoitti ilmeisesti lähtöpäivää kokoamiskeskuksista. ”Evakkomatkasta”. Pvk v. 1944. Josef Lukkarin arkisto Aa:1. OMA.
6 Maarit Vuomajoen haastattelu.
7 Arrela 1977, 104.
8 B. Aikio 1977.
9 A. Aikio 2010, 70.
10 ”Evakkomatkasta”. Päiväk 1944. Josef Lukkarin arkisto Aa:1. OMA.
11 Taka-Lapin Is.p.E:n sotapäiväkirja 2, 7.9.1944. SA; Arrela 1977, 105; Kaisa Kitin haastattelu.
12 T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; Taka-Lapin Is.p.E:n sotapäiväkirja 2, 7.9.1944. SA; Arrela 1977, 105; Nickul 1950. Yhdelle Näätämön kylän miehelle sanaa ei saatu, mutta tämä arvasi asian löydettyään muut talot tyhjinä ja vaelsi Nellimin kautta Ivaloon.
13 LK 26.10.1944 ja 10.2.1945; Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA.
14 Evakkoon lähdöstä silminnäkijäkuvauksia ks. esim. B. Aikio 1977; Kuuva 1975; Kuuva 1981; Kuuva 1987. Saksalaiset autot kuljettivat jatkuvasti kalustoa kohti pohjoista ja Ivalon saksalainen komendantti oli antanut nimenomaisen määräyksen, että ne eivät saaneet palata tyhjinä – ilman evakkoja – Rovaniemelle.
15 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA. Vielä saksalaisten poistumiselle annetun määräpäivän jälkeen majuri Fraunberg ”vakuutti omalla henkilökohtaisella korrektilla kohtelullaan ja sydämellisyydellään – – ymmärtävänsä täydellisesti Suomen aseman nykyisen välttämättömän pakkotilanteen edessä”. Hän huomautti kuitenkin samantien, että kaikkien sotilasjoukkojen oli parasta häipyä alueelta ”aivan ensi tilassa”. Taka-Lapin Is.p.E:n sotapäiväkirja 2, 17.9.1944. SA. – Arrela toteaa Inarin tilanteesta samoin määräajan um-

peuduttua: ”Saksalaiset eivät eleelläkään huomauttaneet tilanteen tekemästä kuperkeikasta, mutta toimistossa työskentelevä suomalainen rouva yritti kyllä parhaansa. Hän meni kuuleman mukaan perääntyjien mukana.” Saksalaisten toiminnasta Arrela päätteli, että he aikoivat asettua taloksi pitemmäksi aikaa. Esimerkiksi kirjakauppa perustettiin Osuuskauppaan. Arrela 1977, 104.

16 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA.

17 Taka-Lapin Is.p.E:n sotapäiväkirja 2, 17.9.1944. SA; Selvitys Lapin läänistä evakuoidun väestön ja karjan määrästä ja sen palautuksesta 1944–1946. Kvalt ptk liitteet 1946. IKA.

18 Norjan puolen tilanteesta tarkemmin ks. Lehtola 1994, 110–118.

19 Maarit Länsmanin ja Teuvo Lehtolan haastattelut; Enontekiön ev.päälll. Bertil Öhmanin haast. 24.7.1947 (T.T. Kaila) JRA. OMA. Mukana olivat muiden muassa Lassin-Uulan-Niila (Niila West), Hannun-Jouni (Jouni Kitti), Hannun-Niila (Niila Kitti), Näkkälän-Iisko (Iisko Näkkäläjärvi), Kutturan-Niila (Niila Magga) sekä Nillan-Piera ja -Jouni (Piera ja Jouni Länsman). Ainoa nainen porukassa oli lismalainen Ándde-Máreha-Máret (Maarit Länsman). *Lapin Kansan* keväällä 1945 haastatteleman Juhani Jomppasen mukaan myös hänen poikansa Matti ja Jouni-Piera olivat viettäneet saksalaisajan kotonaan ja ”muutaman muun Inarin miehen kanssa koetelleet koota poroja, kun me toiset täällä evakkoina venyimme”. *Lapin Kansa* 13.1.1944. – Tarkemmin ”tunturien pakolaisista” ks. Lehtola 1994, 97–104. – Kirkkoherra M. Aho mainitsi myöhemmin, että alueelle jäi poromiesten lisäksi joitakin ”muuten vain, itsellensä iki-itkuksi”. Hän viittasi evakuointimääräyksen pykälään, jonka mukaan vain määräysten mukaisesti evakuoiduilla oli oikeus korvauksiin. Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA.

20 O. Aikio T.I. Itkoselle 1.10.1959. TIIA. KA.

21 Niemelä 1955, 14.

22 Luettelo evakuoituihin kuntiin Lapin läänin alueelle jääneistä henkilöistä. (Päiväämätön). LLKA Hc:76. OMA. Kun viranomaiset listasivat Lapin läänin alueelle jääneitä henkilöitä, Inarin kohdalla mainittiin vain nimismies ja poliiseja. He poistuivat alueelta viimeisinä viranomaisina. Utsjoella nimismiehen lisäksi mainittiin Uula Kitti kunnan edustajana.

23 Helander 2005, 137–142.

24 Luettelo Yht.E.Roin alueen evakuoitavista kunnista 10.9.1944. JRA Bc:12. OMA; Runtti 1989. Elävä kuvaus Sompion alueen saamelaisten evakkomatkasta ks. A. Aikio 2010, 70–77.

25 Ruotsin evakot, mm. Lehtola 1994, 88–90.

26 ”Evakkomatkasta”. Pvk v. 1944. Josef Lukkarin arkisto Aa:1. OMA.

27 Ks. esim. Luettelo Yht. E. Roin alueen evakuoitavista kunnista, niiden sijoituskunnista ja purkausasemista 10.9.1944. JRA Bc:12. OMA.

28 ”Evakkomatkasta”. Pvk v. 1944. Josef Lukkarin arkisto Aa:1. OMA.

29 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; Lehtola 1998, 457. Kunnanarkistot jäivät kirkkoherra Ahon arvelun mukaan Rovaniemellä saksalaisten käsiin. Samoin Inarin kirkon alttaritaulu joutui hukkateille, mutta löydettiin myöhemmin maantien ojasta Kemin läheltä. Alttaritaulu restauroitiin ja otettiin uudelleen käyttöön Saamelaiskirkon valmistuttua vuonna 1952.

30 Kertomus Lapin läänin materiaalin evakuoinnista jne. LLKA Hc:78. OMA; Ca:1 Siirtoväen paikallistoimikunnan ptk 14.2.1945. Inarin siirtoväen huoltojoht. ark. OMA; Inarin kunnan hoitokunta Sisäasiainministeriölle 7.6.1945. Valtuuston kirjetoisteet 1945. IKA. Siirtotavara koottiin kahteen keskukseen, Ylivieskaan ja Ouluun. Inarilaiset ehtivät ottaa mukaansa melkoisen määrän tavaraa, sillä Ylivieskassa kirjatuista siirtotavaroista lähes puolet, kaikkiaan 634 kollia, oli tullut Inarista. Petsamosta oli koottu 173 kollia, kun sen sijaan esimerkiksi Sodankylän osuus oli 41 ja Utsjoen 26 kollia. Oulun kohdalla samat luvut olivat 38–77–166–12. Utsjokelaisten tavaroiden kokonaismäärä oli siis 38 kollia. Luettelo Lapin läänin kunnista evakuoitujen siirtotavaroiden sijoituspaikoista. LLKA Hc:78. OMA.

31 Maarit Vuomajoen, Maarit Nousuniemen, Eino Jokisen haastattelut; Jouni Helanderin ja Josef Aslak Aikion haastattelut (Niilo Aikion haastattelut, SRA).

32 Eero Ehon haastattelu. Tarkastuksia evakkopaikkakunnilla tehtiin esimerkiksi Ylivieskassa syyskuun lopulla 1944, Kalajoella sekä Yli- ja Alavieskassa joulukuussa, Alavieskassa helmikuussa 1945. Selostus tarkastusmatkasta siirtoväen huoltoa kosk. asioissa mm. Ylivieskan kuntaan 27.9. – 3.10.1944. OLKA Hc5:38. OMA; Selostus tarkastusmatkasta, jonka allekirjoittanut siirtoväen huoltotarkastaja teki 18.12.–22.12.1944 välisenä aikana Kalajoen, Ylivieskan ja Alavieskan kuntiin. Oulunlh Hc5:38. OMA; Selostus allekirjoittaneen tekemästä siirtoväen huoltoa koskevasta tarkastusmatkasta Alavieskan kuntaan 7.–10.2.1945. OLKA Hc5:38. OMA; Tarkastaja H. Tenhamon tarkastuskertomus ajalta 4.–10.2.1945. OLKA Hc5:3. OMA; Selostus allekirjoittaneen siirtoväen huoltoa koskevasta tarkastusmatkasta Ylivieskan kuntaan 12.12.1945. OLKA Hc5:38. OMA.

33 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA.

34 Inarin aluelääkärin vk. 1944. Inarin ja Utsjoen aluelääkäripiiri Db:1. OMA.

35 Ca:1 Siirtoväen paikallistoimikunnan ptk 23 1.1945. Inarin siirtoväen huoltojoht. ark. OMA. Kunnanvaltuusto 27.10.44. Tilapäistoimikuntien pk:t. IKA. Kirkkoherra Aho ilmaisi saman myöhemmin sanomalla, että ”monet syöttivät senkin vähän mieluummin lehmilleen kuin möivät evakoille, jotka siitä syystä olivat katkeria”. Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T. T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA. Siirtoväen huoltojohtajan sanamuoto maidonjakelusta oli lähes sama: maitoa annettiin ”ennemmin lampaille kuin siirtolaisille”.

36 Tark. Tauno Lehtisen kert. siirtoväen tarkastuksista mm. Ylivieskassa 27.9.–3.10.1944. OSHA Hc:38. OMA; Inarin kunnan hoitokunta Lapin läänin kansanhuoltopiiritoimistolle 23.2.45. Kirjeiden toisteet. IKA; LK 16.1.1945.

37 Tark. Tauno Lehtisen kert. siirtoväen tarkastuksista mm. Ylivieskassa 27.9.–3.10.1944. OSHA Hc:38. OMA; Inarin kunnan hoitokunta Lapin läänin kansanhuoltopiiritoimistolle 23.2.45. Kirjeiden toisteet. Inarin kunnan hoitokunnan ark. OMA; esim. Maarit Vuomajoen haastattelu.

38 J. Laakso: Yleisvaikutelmia Vaasan läänissä tekemältäni tarkastusmatkalta pohjois-suomalaisen siirtoväen keskuudessa 9.3.1945. Sisäasiainministeriön siirtoväenasiain osasto sisäasiainmin. Kaarlo Hillilälle 8.3.1945. JRA Bc:10. OMA.

39 Karl Nickulin kirjeenvaihto 1944–1945. KNA. KA.

40 Siirtoväen paikallistoimikunnan ptk 23.1.1945. Inarin siirtoväen huoltojoht. ark. Ca:1. OMA; Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; *Lapin Kansa* 16.1.1945.

41 Ca:1 Siirtoväen paikallistoimikunnan ptk 23.1.1945. ISHA. OMA; Tark. H. Tenhamon tark. matkasta mm. Ylivieskaan 11.–17.2.45. OSHA Hc:38. OMA.

42 LK 16.1.1945.

43 Inarin aluelääkärin vk. 1944. Inarin ja Utsjoen aluelääkäripiiri Db:1. OMA; Vuosikertomukset 1944–1945. Inarin ja Utsjoen aluelääkäripiiri Db:1. OMA; *Lapin Kansa* 24.10.1944.

44 Tark. Kalle Hongan kert. matkasta mm. Ylivieskaan 18.–12.–22.12.1944. OSHA Hc:38. OMA.

45 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T.T. Kailan konseptit ja aineisto

Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA. Ahon mukaan ylivieskalaiset suhtautuivat karjalaisiin epäluuloisemmin kuin inarilaisiin: he pitivät mieluummin luonaan ”pohjalaisia kuin karjalaisia”.

46 Inarin kunnan hoitokunta Lapin lääninhallitukselle 9.4.1945. IKA.

47 *Lapin Kansa* 27.2.1945.

48 LSS hallituksen ptk 16.6.1945. LSSA. KA. Samii Litton perustamisesta ja toiminnasta tarkemmin ks. Lehtola 2000.

49 Oksala 1988.

50 Lapin sodasta yleisesti ks. Peltonen 1984; Nevakivi 1984; Tuominen 2003, 111–114.

51 Selostus taisteluista perustuu PsDE:n. Jpr.E:n, Jääkäripatt. 2:n, JP3:n; JP4:n ja Tst.os. Hynnisen sotapäiväkirjoihin syksyllä 1944. SA; ks. myös Matti Hurun selostus, IVM, 126–127.

52 Hustich 1946, 116–127. UNNRA:n edustajat pitivät koko Lappia Euroopan täydellisimmin hävitettynä seutuna, ja Lapissa taas Inari kuului kaikkein tuhotuimpiin alueisiin. Ks. Otto Timonen: Muistio ”Lapin kunnallisen elämän sodanjälkeisestä kehityksestä ja nykynäkymistä. Jätetty Edusk. laki- ja talousvaliokunnalle Ivalossa 10.8.1959. Lähetettyjen kirjeiden toisteet. IKA.

53 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T. T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; Inarin kunnan 100-vuotishistoriikki 1956,13; Onni Nikulan haastattelu; Itkonen 1952, 223; Hustich 1946.

54 Jefremoff 2001, 61.

55 Kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T. T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA; Inarin kunnan 100-vuotishistoriikki 1956,13; Onni Nikulan haastattelu.

56 M. Lehtola 2002.

57 Ks. Ursin 1980; Müller-Wille 1974.

58 Nyyssönen 2000, 34–35.

59 Oula Näkkäläjärven haastattelu. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.

60 Maarit Länsmanin ja Teuvo Lehtolan haastattelut; Enontekiön ev.päätl. Bertil Öhmanin haast. 24.7.1947 (T.T. Kaila) JRA. OMA; kirkkoherra M.V. Ahon haast. 7.–8.8.1947. T. T. Kailan konseptit ja aineisto Lapin sota -kirjaan. JRA Ad:3. OMA.

61 Halsti 1980, 305; Jouni Saijetsin haastattelu.

62 Lapin läänin maaherran vuosikertomukset 1945–48. OMA. Ongelmana oli tuhojen laskeminen, koska lukuporoja pyrittiin ”pimittämään” korvausten parantamiseksi ja verojen kiertämiseksi.

63 Saksalaisten tekemistä tuhoista Suomessa tai Norjassa ei maksettu korvauksia. Eräänlainen ”rahaton anteeksipyyntö” saatiin Saksan liittopresidentín, Johannes Raun, vierailulla Suomessa vuonna 2001, ks. Műller-Wille 2007, 303.

64 Lapin lääninh. tark. E. Koskimaan matkakertomus mm. Inarista keväällä 1945. JRA Bc:1. OMA; Paavo Pandy Lapin lh:n siirtoväenosastolle 12.5.1945. LLKA Hc:23. OMA.

65 Lapin lh puhelinsanoma Sisäasiainmin. svao:lle 1.1.1945; ”Palautukset Lapin läänissä 28.1.45 mennessä”. Lapin lh puhelinsamoma Sisäasianmin. svao:lle 29.1.1945. LLKA Hc:23. OMA.

66 Paavo Pandy Lapin lh:n siirtoväenosastolle 12 5.1945. LLKA Hc:23. OMA; Lapin maatalouss. Asutustk II, Da:1. Asutustk toimintakertomukset 1945–1951. OMA; Inarin kunnan jälleenr.ltk Lapin Maatalousseuralle 7.4.1945. Lapin maatalouss. Asutustk II, Fa:2, Saapuneet kirjeet. OMA; Pekka Morottajan maininta, IVM, 128.

67 Ks. Lapin läänin väestön palautus Ruotsista. JRA Bc:13. OMA.

68 Juhani Maggan haastattelu.

69 Sompion alueen saamelaisten paluusta ks. A. Aikio 2010, 77–79. Maantievarren rakennukset oli poltettu, minkä takia Sompion saamelaiset asettuivat aluksi erämaissa tai kauempana tiestä sijaitseviin taloihin, jotka olivat säästyneet: ”Näissä elettiin viikkoja, kuukausia tai jopa vuosi saattoi vierähtää.” Sama.

70 Lapin lääninh. tark. E. Koskimaan matkakertomus mm. Inarista keväällä 1945. JRA Bc:1. OMA; Paavo Pandy Lapin lh:n siirtoväenosastolle 12.5.1945. Lapin lh: asiak. 1945, Hc:23. OMA; Lapin lh puhelinsanoma Sisäasiain siirtov. osastolle 21.6., 22.6. ja 28.6.1945. LLKA Hc:23. OMA; Lapin maatalousseura Lapin lh:lle 9.6.1945 LLKA Hc:23. OMA; Lapin lääninh. tark. E. Koskimaan matkakertomus mm. Inarista keväällä 1945. JRA Bc:1. OMA; E. Koskimaan matkakertomukset – koskien siirtoväen ja siirretyn karjan palauttamismahdollisuuksia 28.5. ja 11.6.1945. JRA Bc:13. OMA.

71 Agneta Valle K. Nickulille 26.10.45 Lappia koskeva kirjeenvaihto, KNA, KA.

72 Hustich 1946, 117–118.

73 Siirtoväen lukumääräluettelot 15.1.1946. Ylivieskan siirtoväen huoltojohtaja Bb:2. OMA.

74 Rinne 1991, 78.

75 Martta Haatasen tarkastuskert. mm. Inarin kunnassa syysk. 1945. JRA Bc:13. OMA.

76 *Lapin Kansa* 6. 11. 1947; Martta Haatasen tarkastuskert. mm. Inarin kunnassa syysk. 1945. JRA Bc:13. OMA.

77 Inarin Vapaan Huollon Keskuksen pk:t 1945–46. ISHA Ca:1. OMA; Runtti 346.

78 Kertomus seurakunnan tilasta. Piispantark. 1945. OTA, OMA; Nickul 1950; *Lapin Kansa* 20.12.1946; Muistiinpanoja Oulun läänin maaherran kertomuksista 1944–46. JRA Ca:1. OMA. Ks. myös Ulkomainen apu. JRA Bd:13. OMA, samoin Lapin läänin maaherran kertomukset 1946–1948. JRA Ca:3. OMA.

”MEIDÄT JUURILTAMME REVITTIIN”

1 Petsamon kolttasaamelaisten evakuoinnista ja uudelleen asuttamisesta ks. Holsti 1990; Lehtola 1994, 170–188; Lehtola 2000, 110–123. Koko Petsamon väestön evakuoinnista ja sijoittamisesta erityisesti Tervolaan ks. Nyyssönen 1999, 629–656.

2 Ks. esim. Nickul 1946; Nickul 1956, 89–90.

3 Esim. Luettelo Yht. E. Roin alueen evakuoitavista kunnista, niiden sijoituskunnista ja purkausasemista 10.9.1944. Jälleenrakennusasiakirjat (JRA) Bc:12. OMA; Kyllönen 1980, 478. Kyllönen arvelee, että siirtoväen poikkeuksellisen suuren määrän aiheutti ”jokin sekaannus”. Sama.

4 Siirtoväen huollon johtaja Oulun lh:lle (päiväämätön, marraskuussa 1944). OLKA Hc5:3. OMA.

5 LSS siht siirtoväen huollon johtajalle 19. 11. 1944, Siirtoväen huollon johtaja Oulun lh:lle (päiväämätön, reaktio LSS:n sihteerin kirjeeseen), LSS Oulun lh:lle 30. 11. 1944, Kalajoen piirin nimismies Oulun lh:lle 3. 12. 1945. OLKA Hc5:3. OMA. Nickul itse oli kaiken aikaa kirjeenvaihdossa Suonikylän johtajan, Jaakko Sverloffin, kanssa. Ks. J. Sverloffin ja K. Nickulin kirjeenvaihto 1944–45. KNA, KA.

6 LSS siht siirtoväen huollon johtajalle 19.11.1944. OLKA Hc5:3. OMA.

7 Siirtoväen huollon johtaja Oulun lh:lle (päiväämätön, marraskuussa 1944. OLKA Hc5:3. OMA; Lehtola 1994, 146–149.

8 Selostus läänintark. Osmo Martikaisen matkoista mm. Alavieskaan ja Kalajoelle 11. ja 12.7.1945. KD 9374/46. Siirtoväenos. Ea127. Sisäasiainmin. arkisto (SMA), KA.

9 LSS Oulun lh:lle 30.11.1944. OLKA Hc5:3. OMA.

10 Tarkastaja H. Tenhamon tarkastuskertomus ajalta 4. – 10.2.1945. OLKA Hc5:3. OMA.
11 Vanhojen Inarin kalastajasaamelaisten sanotaan kiteyttäneen tämän filosofian: ”Silloin, kun kalaa tulee, me syömme kaikki hyvin. Silloin, kun kalaa ei tule, me emme syö.” Teuvo Lehtolan suullinen maininta.
12 Tarkastaja H. Tenhamon tarkastuskertomus ajalta 4.– 10.2.1945. OLKA Hc5:3. OMA. Kolttien tilanne koko talven säilyi vaikeana ja keväällä suuressa siirtoväen kokouksessa heidän todettiin evakkoaikanaan joutuneen ”puille paljaille”. Ks. ptk siirtoväen kok. 6.5.1945. KD 14.167. Siirtoväenos. Ea64. SMA, KA.
13 Siirtoväen huollon johtaja Oulun lh:lle (päiväämätön, reaktio LSS:n sihteerin kirjeeseen. OLKA Hc5:3. OMA.
14 Oulun lh sisäasiainministeriölle 8 3.1945. OLKA Hc:7. OMA. Suonikylän kolttien siirrosta ks. Ruonakoski 2001).
15 Rinne 1991, 170. Oulun lääninhallituskin kiinnitti huomiota Maikkulan pakolaishuoltolan huonoon kuntoon, tosin vasta lokakuussa 1945 kirjeessä sisäasiainministeriölle. OLH Sisäasiainmin. siirtoväenasiainosastolle 18. 10. 1945. KD 20.642. Siirtoväenos. Ea84. SMA, KA.
16 K. Nickulin kirjeenvaihto J. Sverloffin ja S. Kaarretin kanssa 1945. KNA. KA. Sverloff, josta oli monien muiden kolttien tavoin vasta aikuisiässä tullut Suomen kansalainen, oli oppinut kirjoittamaan ensin venäjäksi, joten suomenkielinen kirjoittaminen tuotti vähän vaikeuksia, vaikka hän osasi puhua sitä kohtalaisen hyvin.
17 Kaarlo Hillilä PM. Hki 11.1.1945 sisäasiain siirtoväenosastolle. OLKA Hc:3. OMA.
18 K. Nickul maaherra U. Hannulalle 30.9.1946. Kirjeenvaihto 1944–47. KNA. KA.
19 Nevakivi 1991.
20 Esim. K. Nickul K. Hillilälle 7.3.1945. Kirjeenvaihto 1944–1947. KNA. KA.
21 K. Nickul K. Hillilälle 7.3.1945. Kirjeenvaihto 1944–1947. KNA. KA; LSS sihteeri siirtoväen huollon johtajalle 19. 11. 1944. OLKA Hc5:3. OMA.
22 Kaarlo Hillilä: PM. Hki 11.1.1945 sisäasiain srirtoväenosastolle. OLKA Hc:3. Hillilä oli Nickulin lapsuudentoveri, joka Lapin läänin ensimmäisenä maaherrana oli vuonna 1938 tutustunut koltta-asiaan Nickulin välityksellä.
23 Nickul 1945.
24 Matti Sverloff Karl Nickulille 20.9.–13.11.1945. Kirjeenvaihto 1944–1947. KNA. KA.
25 Nickul 1945.
26 ’V. Kolttalappalaisten sijoitus.’ Petsamon toimikunnan mietintö (ote) 24.3.1945. Lapin lh yl. os. ark. (LLHA) Hd:2. OMA; Sisäasiainm. Lapin lh:lle 17.8.1945. OLKA Hc:3. Myös esim. K. Nickul U. Hannulalle 30.9.1946. Kirjeenvaihto 1944–1947. KNA. KA.
27 V. Kolttalappalaisten sijoitus.C Petsamon toimikunnan mietintö (ote) 24.3.1945. OLKA Hd:2. OMA. Päivi Holstin mukaan Petsamon toimikunta palasi jopa sotia edeltäneen ajan kolttakulttuurin suojeluideaan, jossa kolttien alkuperäinen elämäntapa pyrittiin suojaamaan erityisin toimenpitein. Holsti 1990, 29–30.
28 Sisäasiainministeriön siirtoväenasiain osasto Lapin lh;lle 14.8.1945. LLHA Hc5:3. OMA: Maatalousmin. asutusasiainosasto Lapin lh:lle 1.9.1945. OLKA Hd:2. OMA; Ptk kolttien kokouksesta Nangujärvellä 10.1.1946. LLHA Hd:2. OMA.
29 ’Kolttalappalaisten juttu’ (yhteenveto lausunnoista). LLHA Hd:2. OMA.
30 Nevakivi 1991.
31 ’Kolttalappalaisten juttu’ (yhteenveto lausunnoista). LLHA Hd:2. OMA.
32 Nickul 1945.
33 K. Nickul M. Sverloffille 21.8.1945. Ks. Lehtola 2000, 110–115.
34 Nickul 1949.
35 Esim. Lapin lh Lääninhallitukselle 30.11.1945. LLHA Hd:2. Hd:2. OMA; Nickul 1947.
36 Ks. Lehtola 1999, 157; Lehtola 2000, 49–52.
37 Kaarlo Hillilä PM. Hki 11.1.1945 sisäasiain siirtoväenosastolle. OLKA Hc:3. OMA; Nevakivi 1991.
38 ”Kalajoen koltat 26.6.1945” (muistilappu) sekä Luettelo Kalajoen kunnassa olevista koltista ja lappalaisista 1.12.1945. Oulun lh Hc5:3. OMA.
39 Petsamon asiain ylim. esittelijä asutusasiainosastossa tuomari Nukarille siirtoväenasiainosastossa 15.8.1945. OLKA Hc5:3. OMA.
40 Neuvottelukokous Oulun lääninhallituksen ja kolttain kesken Kalajoen kunnantalolla 5.12.1945. OLKA Hc:3. OMA. Joulukuun alussa 1945 Kalajoella oleskeli 34 kolttaperheestä (yhteensä 111 henkeä), kaikki olivat muita kuin suonikyläläisiä. Kolttakyläläisiä oli 30, lapinkyläläisiä 58 ja paatsjokelaisia 23 henkeä. Lisäksi paikkakunnalla oli vielä kahdeksan Petsamon luterilaista saamelaisperhettä. Kolttia oli myös Pohjois-Pohjanmaalla. Esimerkiksi Kuivaniemellä oli 18 Höyhenjärven, Kolttakönkään ja Salmijärven kolttaa. Samoin Iissä oli kuusi kolttaperhettä, yhteensä 22 henkeä. ”Kalajoen koltat 26 6.1945” (muistilappu) sekä Luettelo Kalajoen kunnassa olevista koltista ja lappalaisista 1.12.1945. OLKA Hc5:3. OMA; Sisäasiainmin. siirtoväenosasto 26.11.1945. sekä Raportit 3.–5.12.1945 Iissä, Kuivaniemellä ja Kalajoella tehtyjen kyselyjen tuloksista. OLKA Hc5:3. OMA.
41 *Lapin Kansa* 17.10.1945.
42 Semenoja 1993, 54.
43 Ptk kokouksesta Ivalossa 7.7.1946. Lapin maatalousseuran asutustk (LMA) II Ha:7. OMA.
44 Lapin lh Kemin piirin nimismiehelle 4.1.1946 sekä Kemin piirin nimismies Lapin lh:lle 7.1.1946. LLHA Hd:2. OMA.
45 Ptk kolttien kokouksesta Nangujärvellä 10.1.1946. LLHA Hd:2. OMA.
46 Inarin piirin nimismies Lapin lh:lle 14.1.1946. LLHA Hd:2. OMA.
47 VN päätös maatalousmin. kirjeellä Maatalousseurojen keskusliiton asutusvaliokunnalle 11.4.1946, ks. Kolttasaamelaisten sijoittaminen 1988, liite 1.
48 Ptk Ivalossa pidetystä kolttakokouksesta 7.7.1946. LMA II. Ha: 2–7. OMA.
49 K. Nickul U. Hannulalle 30.9.1946. KNA. KA; ’Eräästä ajankohtaisesta lappalaiskysymyksestä.’ K. Nickulin radioesitelmä 25.11.1946. KNA. KA; LSS hall ptk 8.3.1947. Lapin Sivistysseuran arkisto LSSA. KA.
50 LSS hall ptk 8.3.1947. LSSA. KA.
51 LSS vuosikert. 1946 sekä LSS hall ptk 18.11.1946. LSSA. KA.
52 ’Matkavaikutelmia Lapista.’ K. Nickulin puhe LSS:n vuosikokouksessa 30.3.1947. Käsikirjoitukset. KNA. KA. Ilmeisesti Nickul yritti herätellä amerikkalaisiakin ks. American Anthropologist 1947, Volume 49, 3, 537–538; http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/aa.1947.49.3.02a00280/pdf, 4–5.
53 LSS hall ptk 8.5.1946. LSSA. KA; A. Nuotio K. Nickulille 19.4.1948 ja 13.5.1948; E. Innola Nickulle 10.5.1948. KNA. KA; Inarin kunnallisltk Lapin lääninh:lle 21.4.1948. Kunnallisltk asiakirjat. Inarin kunnan arkisto (IKA); ’Matkavaikutelmia Lapista.’ K. Nickulin puhe LSS:n vuosikokouksessa 30.3.1947. Käsikirjoitukset. KNA. KA.
54 Kolttien yl. majoituskokous Ivalon Pikku-Petsamossa 31.7.1947. LLHA Hd:2. OMA. Ks. myös Jaakko Sverloffin haast. Yo4480 B /1972. EAKA. TY.
55 Laura Lehtola Karl Nickulille 26.6.1947; Jaakko Sverloff Karl Nickulille 12.8.1947. Lappia koskeva kirjeenvaihto. KNA. KA; Kolttien yleinen majoituskokous Ivalon Pikku-Petsamossa 31.7.1947. LLHA Hd:2. OMA.
56 Ks. esim. Sverloff 1982; Sverloff 2003, 126–131.
57 Lapin maatalouss. asutustoimikunta maatalousministeriölle 9.10.1947. LMA

II Ha:!3. OMA; ks. myös Saamelaislähetystö 1947, 4–5.
58 Lapin maatalouss. kok. ptk 3.12.1948. LMA II, Ca:1. Tk pk:t 1945–51. OMA.
59 LSS maatalousministeriölle 30.10.1947. LMA II Ha:13. OMA.
60 VN päätös maatalousmin. kirjeellä Maatalousministeriön asutusasiainosastolle 30.10.1947, ks. Kolttasaamelaisten sijoittaminen 1988, liite 2.
61 P. M. Kolttien asunto- ja maanomistusolojen järjestäminen. Lapin maatalouss. asutustk II. Ha:17, Asutustoiminnanjohtajan koltta-asioita koskevaa henkilökohtaista kirjeenvaihtoa. Myös: K. Nickul Uula Morottajalle 6.1.1948. Lappia koskeva kirjeenvaihto. Martti Linkolan ja Pekka Sammallahden mukaan ”esimerkiksi suonikyläläisten alueiden hallinta täytti maanomistuksen tuntomerkit”. Linkola – Sammallahti 1995, 53.
62 Ptk kolttakokouksesta Ivalossa 2.8.1948. LMA II Ha:7.
63 Päiväämätön PM Petsamon siirtoväen asuttamisesta. OLKA Ce:1. OMA; SAK ptk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA; Fofonoff 1988.
64 Lp-levy *Moošt Sue'nnjlest* (Muistoja Suonikylästä 1979). Runon suomennos Semenoja (1992) 55.
65 Ptk kolttakokouksista Ivalossa 2.8.1948. LMA II Ha: 2–7; Lapin maatalouss. kok. ptk 30.5.1951. LMA II, Ca:1. Tk pk:t 1945–51. OMA. Erään Nellimiin jääneen suonikyläläisperheen tunnoista Jaakko Gauriloffin puheenvuoro ks. Gauriloff 2002, 24–32, ks. myös http://www.rauhanpuolustajat.fi/refugies/jaakko.html.
66 ptk Ivalossa pidetystä kolttakokouksesta Sevettijärvellä 12.8.1949. LMA II. Ha: 2–7.
67 Holsti 1990, 42.
68 Holsti 1990, 54–55.
69 Lapin maatalouss. asutustk Maatalousministeriölle 1.11.1948. LMA II. Ha:!3. OMA; P. M. Kolttien asunto- ja maanomistusolojen järjestäminen. LMA. Ha:17; ptk Ivalossa pidetystä kolttakokouksesta 4.8.1948. LMA II. Ha: 2–7 OMA.
70 Muistiinpanoja Lapin läänin maaherran kertomuksista 1944–1945, 1949–1950. JRA Ca:2. OMA.
71 Asutustk toimintakertomukset 1945–1951.LMA II, Da:1. OMA; Kunnalliskertomukset 1948–1951. IKA; Petsamolaismuistio 1950. Petsamon siirtoväki ry:n Ivalon alaosaston arkisto. OMA; Nyyssönen 1999, 641–652; Lehtola 2003, 378–379 Sevettijärven asuttamisen jälkeen maaherra saattoi todeta siirtoväen sijoittamisen ”jo suurinpiirtein tulleen loppuun suoritetuksi läänin oman siirtoväen keskuudessa”. Lapin läänin maaherran kertomukset 1949–1950. Lapin lh sisäasiainmin:lle 10.6.1950. KD 149/511 1949 ja KD 137/510. 1950. SMA. KA. Ks. myös Aminoff 1950–51.
72 SAK ptk 15.–27.8.1949. SAKA 2:1. OMA.
73 Nevakivi 1991.
74 Ks. ”Häviävän heimon kylä Inarin Sevettijärvi” II, *Lapin Kansa* 24.9.1958.
75 Esim. *Seura* 15. 11. 1951; *Lapin Kansa* 18.9.–25.9.1958; ks. myös Lehtola 2005, 87–88.
76 Matti Sverloffin suullinen maininta.

JÄLLEENRAKENNETTU SAAMENMAA

1 Ks. esim. Lehtola 1994a.
2 Ks. Lähteenmäki 1999; Tuominen 2003.
3 Linkola 1990.
4 SAK ptk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA.
5 Luonnos kirjeeksi sisäasiainministeriölle (7.4.1947 pidetun saamelaiskokouksen yhteydessä). SAKA 1:1. OMA.
6 KM 1952, 39.
7 Saamelais-suomalaisista avioliitoista Utsjoella ks. Műller-Wille 1974, 181–188; Műller-Wille 1996, 94–98.
8 Ks. tarkemmin Lehtola 1994a, 196–200.
9 Rinne 1991, 78; Lehtola 1994a, 196–198
10 Maarit Nousuniemen haastattelu. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.
11 Hämäläinen 1948.
12 Hustich 1946.
13 Birit Anni Lehtolan ja Maarit Nousuniemen haastattelut. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.
14 Nuorgam 1955.
15 Birit Anni Lehtolan ja Maarit Nousuniemen haastattelut. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.
16 Hans Niiles Pieskin haastattelu. Muistiinpanot kirjoittajan hallussa.
17 Juhani Maggan ja Teuvo Lehtolan haastattelut; Tiilikainen 1990. Lapinlehmä eli pohjoissuomenkarja on edelleen erittäin uhanalainen, sillä vuonna 2006 rodusta oli jäljellä enää 250 eläintä.
18 Tiilikainen 1990.
19 Tiilikainen 1990.
20 Nuorgam 1948.
21 Nuorgam 1948; Nuorgam 1949.
22 Ks. Lehtola 1994a, 217; Rasmus 2007. Saamen kielen asemasta erityisesti Utsjoella ks. Műller-Wille 1974, 138ff; Műller-Wille 1996, 73ff.
23 E. Koivisto ym.: Ehdotukset laeiksi oppivelvollisuudesta ja kansakoululaitoksen kustannuksista annettujen lakien avustamisesta. Liitteet VIII, a. Lak. Al. N:o 21. VP 1946; *Lapin Kansa* 24.5.1946.
24 Utsjoen kahdessa saamelaiskoulussa opettaisivat Juho Högman ja Hans Aslak Guttorm, Inarissa Eljas Aikio, Purnumukassa Helmi Suokas (hänkin alkujaan Guttormeja) sekä Enontekiöllä Pekka Lukkari. Yhdistykset esittivät suunnitelman saamenkielisten oppikirjojen valmistamiseksi. LSS hall ptk 28.1.1946. LSSA, KA.
25 Rinne 1946.
26 Lauri Kaijalaisen aloite ”Toimenpiteistä lapinkielisen opetuksen laajentamiseksi kansakouluissa”. Toiv, al. N:o 84. VP 1946 VIII.
27 Sivistysvaliokunnan mietintö N:o 21 toimenpiteitä lapinkielisen opetuksen laajentamiseksi kansakouluissa ja lappalaisten omakielistä opetusta tarkoittavien toivomusaloitteiden johdosta. Toiv. al. mieti. N:o 86. 1946 VP.
28 Ed. Karppisen aloite N:o 85. VP 1946 VIII.
29 Kesk. ehdotuksesta toivomuksiksi lapinkielisen opetuksen laajentamiseksi kansakouluissa 10.7.1946, ed. Karppisen puheenvuoro (ainoana). VP 1946.
30 Näin asian ymmärsi 1960-luvulla esimerkiksi Pekka Lukkari, joka opetti saamea vapaaehtoisena aineena Ivalossa. Tuomas Maggan maininta.
31 Luonnos LSS:n lausunnoksi OPM:lle (päiväämätön, vuodelta 1946, vrt. Aslak Outakosken vastaus luonokseen 14.11.1946). SAKA 1:1. OMA. Asuntolakoulujen myöhemmistä vaikutuksista ks. erityisesti Rasmus 2008.
32 Ks. tarkemmin Lehtola 1997, 62.
33 Lehtola 1997b, 62.
34 Luonnos LSS:n lausunnoksi OPM:lle (päiväämätön, vuodelta 1946, vrt. Aslak Outakosken vastaus luonokseen 14. 11. 1946). SAKA 1:1. OMA.
35 ”Lappalaisten tulevaisuuden turvaaminen vaatii valtiovallan toimenpiteitä.” Niilo Magga ym. sisäasiainministeriölle 7.4.1947. SAKA 1:1. OMA; Saamelaislähetystö 1947, 8–15.
36 ”Lappalaisten tulevaisuuden turvaaminen vaatii valtiovallan toimenpiteitä.” Niilo Magga ym. sisäasiainministeriölle 7.4.1947. SAKA 1:1. OMA; Saamelaislähetystö 1947, 8–15. Lähetystö esitti myös emäntäkoulun perustamista saamelaistytöille, samoin kuin saamelaisen kansanopiston rakentamista niin

tytöille kuin pojille. Vertailukohteena lähetystö käytti Ruotsia, jossa oli niin lappalaiskouluja *(nomadskolor)* kuin myös saamelainen kansankorkeakoulu Jokkmokkissa. Lähetystö teki viittauksen myös Leningradin Pohjoisten kansojen instituuttiin, joka oli suuntautunut Neuvostoliiton pohjoisten kansojen opetukseen ja tutkimukseen.

37 Luonnos LSS:n lausunnoksi OPM:lle (päiväämätön, vuodelta 1946, vrt. Aslak Outakosken vastaus luonokseen 14.11.1946). SAKA 1:1. OMA.

38 Aslak Outakoski: ”P. M. Lappalaisten kansanopetuksen järjestäminen.” 14.11.1946. (Vastaus LSS:n luonnokseen.) SAKA 1:1. OMA.

39 Tuomo Itkonen: ”Reunahuomautuksia opetusministeriölle lähetettävän – – kirjelmän luonnokseen”. (Päiväämätön, v. 1946, luultavasti suurin piirtein samanaikainen Aslak Outakosken vastaavan kirjeen kanssa). SAKA 1:1. OMA.

40 *Lapin Kansa* 6.11.1947. Jomppanen vetosi huomiota herättäneeseen tapaukseen, jossa neljä saamelaistyttöä oli karannut kirkonkylän kansakoulusta. Heidät löydettiin väsyneinä 40 kilometrin päässä matkalla kotiin räntäsateessa. ”Syynä tapaukseen ei varmasti ole opettajan enempää kuin asuntolanhoitajankaan ymmärtämättömyys vaan pikemminkin se painostus, jonka kohteeksi saamelaislapsi eroavan ulkomuotonsa ja käytöstapansa johdosta joutuu suomalaisten toveriensa taholta”, Jomppanen arveli.

41 Juhani Maggan haastattelu.

42 Kv 13.5. ja 26.7.1947. IKA; Inarin kunnan kansakoululltk Inarin kunnallisltk:lle 7.9.1947. IKA; A. Nuotio K. Nickulille 19.4.1948. Lappia koskeva kirjeenvaihto, KNA. KA.

43 A. Nuotio K. Nickulille 19.4.1948. KNA, KA.

44 Lapin piirin kansakouluntark Pentti Vasunta K. Nickulille 13.12.1947 ja 17.1.1948. KNA, KA.

45 P. Vasunta K. Nickulille 13.12.1947 ja 17.1.1948. KNA, KA.

46 P. Vasunta K. Nickulille 13.12.1947 ja 17.1.1948. KNA, KA.

47 Kv 12.12.1947. IKA.

48 Kv 20.5.1948. IKA.

49 Kv 4.7.1949. IKA.

50 SAK ptk 15.–27.8.1949. SAKA 2:1. OMA.

51 SAK ptk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA.

52 SAK ptk 15.–27.8.1949. SAKA 2:1. OMA.

53 SAK ptk 20.2.–5.3.1950. SAKA 2:1. OMA.

54 SAK ptk 15.–27.8.1949. SAKA 2:1. OMA.

55 SAK ptk 12.–19.4.1950. SAKA 2:1. OMA.

56 ”Suoma samiin vejolašvuohta vazzit friijja skuvla.” *Sabmelaš* 5 ja 7/1952. Lukkari sai Lavlagak-teoksensa kaksi osaa valmiiksi 1953 ja 1963, kun taas Outakosken kielioppi ei valmistunut.

57 Ks. Lehtola 2000, 146.

58 Ks. ”Odda skuvlalahka.” *Sabmelaš* 2/1958.

59 Magga-Miettunen 2004.

60 Kerttu Vuolabin maininta tekijälle.

61 Iisko Saran suullisesti kertoma muistikuva. Hän ei muistanut kirjaa, joskin asetti *Maamme kirjan* ehdolle. Topeliuksen kirjaan ei kuitenkaan sisälly hänen muistamaansa tekstiä.

62 Oinonen 1947, 78.

63 Hämäläinen 1944.

64 Hustich 1944.

65 Ks. esim. Hämäläinen 1949, 5–6.

66 Ks. J. Lehtola 2000, 98–106.

67 Parkkinen 2004, 318–321.

68 Ks. J. Lehtola 2000, 48–60, 117ff, jonka mukaan saamelaisia päähenkilöitä esittivät suomalaiset,

69 Parkkinen 2004, 318–321.

70 J. Lehtola 2000, 104–105.

71 Nickul 1948.

72 Itkonen alkoi jo 1942 systemaattisesti kerätä tietoa suurteosta varten lukemalla mm. ”Jaakko ja Iikka Fellmanin” tuotantoa ja muuta perustutkimusta. Esim. T.I. Itkonen A. Matsonille (päiväämätön v. 1942). Bbi, TIIA. KA.

73 T. Itkonen 1992, 16.

74 Nickul 1949.

75 Itkonen 1948 I–II.

76 Oinonen 1947.

77 Hämäläinen 1949; Ruotsala 2003.

78 Lehtola 2000, 131–142, jossa myös Annikki Kariniemen arvioita valkoisen peuran myytistä.

79 Kariniemi 1952.

SAAMELAISPOLITIIKAN ALKUVAIHEET

1 Samii Littoa ei ollut ensimmäinen Suomen saamelaisten järjestö – olihan Lapin Sivistysseura Johan Nuorgamin johdolla vuonna 1936 perustanut Syysjärven nuorisoseuran, jonka kaikki perustajajäsenet olivat saamelaisia. Se oli kuitenkin Lapin Sivistysseuran aikaansaannosta. Samii Litto oli ensimmäinen saamelaisten oman ja yhteisen aktiivisuuden pohjalta lähtenyt yhdistys Suomessa.

2 Mielenkiintoinen varhainen artikkeli saamelaisten etnopolitiikasta ks. Műller-Wille 1977, 235–247.

3 Nickul 1946; Asp 1965, 49; Lehtola 1994, 152. – Vanha opettaja J. Guttorm, joka sairasteli evakkoaikana, ei pystynyt juuri osallistumaan, kuten hän valitteli T.I. Itkoselle: ”Saamienliitto on perustettu ja jäseniä on kerätty ja yhä kerätään. Saamelaissyntyiset nuoret ovat innostuneet asiaa ajamaan. Minä, niin kuin on luonnollista, en voi muuta kuin toivottaa Liitolle menestystä ja pitkää ikää!” J. Guttorm T.I. Itkoselle 13.4.1945. TIIA. KA.

4 *Lapin Kansa* 25.4.1945; ks. myös *Helsingin Sanomat* 15.4.1945. *Sabmelaš*-lehti ilmaisi saman: ”Saamelaiset ovat olleet sodassa samalla tavoin kuin suomalaisetkin, samalla lailla kaatuneet isänmaamme puolesta; sitä todistavat sankarihaudat, joissa saamelaiset sankarit nukkuvat. He ovat olleet samoissa pahoissa paikoissa kuin suomalaisetkin. Ja on tullut selväksi, että ei saamelainenkaan ensimmäisenä juokse pakoon. Sen takia saamelaiset vaativat, että saamelaista pidettäisiin Suomessa tasa-arvoisena suomalaisten kanssa ja että suomalaisetkin pitäisivät arvossa saamen kieltä ja saamelaista kulttuuria ja auttaisivat niitä, jotka yrittävät edistää saamelaisten kehitystä. Saamelaiset eivät rukoile sitä armosta, vaan saamelaiset ovat sen ansainneet.” *Sabmelaš* 2/1945; Itkonen 1959, 15.

5 Samii Litton johtok ptk:t 1945–1948. SLA; Karl Nickulin kirjeenvaihto 1946–1948. KNA. KA; Lapin Sivistysseuran hall ptk:t 1947–1948. LSSA. KA.

6 Nilla Outakoski toimi Samii Litton puheenjohtajana vuosina 1945–46 ja ehkä 1947, kun taas Antti Outakoski vuosina 1948–1949 ja mahdollisesti 1950. Vuonna 1951 puheenjohtajana oli Erkki Jomppanen, v. 1952–1953 Isak Valle ja 1954–1956 Hans-Aslak Guttorm, kunnes Erkki Jomppanen vuonna 1957 aloitti ”ikuisen puheenjohtajakautensa”. SL toimintakert:t 1945–1972. SLA, Siida.

7 Hall ptk 13.6.1945. LSSA. KA; *Helsingin Sanomat* 15.4.1945. Ks. myös K. Nickul T. Itkoselle 21.6.1945. KNA. KA. Kirjeessään Pekka Lukkarille Nickul luonnehti Outakoskea ja tämän antamaa haastattelua *Helsingin Sanomissa* huhtikuussa 1945: ”– – tuntuu hyvin intomieliseltä ja innostusta tarvitaankin, mutta näin meidän kesken en oikein pidä hänen otteistaan. Tämänpäiväisessä

lehtihaastattelussa oli suoranaisia virheitä, jotapaitsi se ei kokonaisuutena antanut totuudellista kuvaa tilanteesta. – – Nuoruuden innostuksessaan hän tulee puhuneeksi paljon puuta heinää. Hän sanoi itse minulle, että tarkoitus pyhittää keinot." K. Nickul P. Lukkarille 15.4.1945. KNA, KA. Tuomo Itkoselle Nickul valitti, että seurat voisivat tukea toisiaan, mutta "näyttää siltä, kuin uusi yhdistys ei oikein hyväksyisi meitä". K. Nickul T. Itkoselle 21.6.1945. KNA, KA.

8 SL hall ptk:t 1946–1950. Asiakirjoja 1946–1960 SLA.

9 SL toimintakert 1945–1946. SLA.

10 SL toimintakert 1945–1946. SLA.

11 SL Kotiteollisuusjärjestöjen keskusliitolle 28.5.1950. Asiakirjoja 1946–1960. SLA.

12 Hall kok ptk 15.8.1950 ja 19.7.1952. Hall ptk:t 1947–1962. SLA. Yhdistys teki seikkaperäisiä suunnitelmia kurssien toteuttamiseksi, esim. SL Kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön Työvoima-asiain osastolle 5.3.1953. Asiakirjoja 1946–1960 SLA.

13 Esim. Lapin maatalousseuran vastaus Samii Littolle 18.4.1951; Kotiteollisuusjärjestöjen keskusliitto Samii Littolle 23.4.1951. Asiakirjoja 1946–1960. SLA.

14 Kotiteollisuusjärjestöjen keskusliitto neiti Elsa Nykäselle 26.4.1950. Asiakirjoja 1946–1960. SLA.

15 Hall ptk 28.1.1946. LSSA. KA.

16 Oulusta kotoisin oleva Nickul vieraili joskus Outakoskilla ja oli hyvä ystävä Antin toisen pojan, Aslakin, kanssa, joka toimi Oulun maakuntamuseossa. Erästä vierailuaan Nickul kommentoi: "Keskustelimme kaikessa rakkaudessa, vaikka se äiti ei voinut olla pariin otteeseen alleviivaamatta, että vain saamelaiset kykenevät ajamaan heimonsa asiaa, ja Magga oli myös hiukan kärkevä." K. Nickul E. Itkoselle 25.6.1948. KNA, KA. Nilla Outakosken arkisto Oulun maakunta-arkistossa ei sisällä juurikaan Samii Litton aikaan sisältyvää materiaalia, vaan Outakosken omat käsitykset tulevat esiin harvoissa kirjeissä, joita sisältyy Samii Litton arkistoon. Tulkintani Outakosken asenteista perustuu myös osaksi henkilökohtaisiin kokemuksiin sekä suulliseen tietoon.

17 K. Nickul T. Itkoselle 21.6.1945: K. Nickul T. Frettelle 15.6.1947. KNA. KA.

18 K. Nickul M. Sverloffille 9.6.1946. KNA. KA.

19 U. Hannula K. Nickulille 11.5.1948. KNA. KA.

20 Lehtola 1997c, 9–17.

21 Samii Ođđasak -lehti oli tarkoitus aloittaa vuoden 1948 alussa. Kustantajana olisi ollut "Sami Sagai Oy" – "ainoa, puhtaasti saamelainen lehtiyritys" – yhdessä Samii Litton kanssa. Puhtaan uutisaineiston lisäksi lehden oli tarkoitus olla "kultturellinen". Painosmäärä olisi ollut tuhat, kokonaissivuluku neljä formaatilla 45–40. SL Kansanhuoltiministeriölle 4.11.1947. SLA.

22 Kansanhuoltomin. Rationalisoimistoimiston vastaus Samii Littolle 9.12.1947. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

23 K. Nickul Aslak Outakoskelle 16.12.1947. KNA, KA; "Vastauksien vastaus". Nilla Outakoski LSS:n sihteeri K. Nickulille. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

24 Samii Litto Elinkeinotoimikunnan Säännöstelytoimikunnalle 26.11.1948. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

25 Esim. K. Nickul Aslak Outakoskelle 25.11.1946; H.-A. Guttorm E. Itkoselle 15.1.1948. KNA, KA.

26 K. Nickul M. Sverloffille 9.6.1946. KNA, KA.

27 Samii Litto Oulun Tuomiokapitulille, Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

28 Samii Litto Oulun Tuomiokapitulille 27.9.1948. Asiakirjoja 1946–1960, SLA. Samii Litto ajoi aktiivisesti myös papin apulaisten saamelaistamista. Saamelaisia pyrittiin kouluttamaan kanttori- ja lukkari-urkureiksi. Inarin ja Utsjoen kanttoriurkurien virkoihin yritettiin saada pätevyysvaatimukseksi saamen kielen taito. Pöytäkirja Samii Litton hallituksen kokouksesta 9.2.1948. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

29 LSS hall ptk 28.1.1946. LSSA, KA.

30 Rinne 1991.

31 LSS hall ptk 23.11.1946. LSSA, KA.

32 K. Nickul R. Rinteelle 30.10.1946. KNA, KA.

33 Nilla Outakosken suullinen tiedonanto.

34 K. Nickulin kirjeenvaihto mm. E. Jomppasen ja P. Lukkarin kanssa 1945–1950. KNA, KA.

35 Esim. K. Nickul U. Hannulalle 29.2. ja 2.5.1948, U. Hannula K. Nickulille 11.5.1948. KNA, KA.

36 K. Nickul R. Rinteelle 30.10.1946. KNA, KA.

37 Saamelaislähetystö 1947. Kirjanen on Nickulin tekemä kuvaus lähetystön matkasta. Siitäkin hän joutui riitoihin Outakosken ja Hans Aslak Guttormin kanssa, joiden mielestä Samii Litton roolia vähäteltiin kirjasessa. Ks. esim. Aslak Guttorm Karl Nickulille 12.11.1947. KNA. KA.

38 Niilo Maggan, Nilla Outakosken, Leo Karppisen, Matti Sverloffin ja J.E. Jomppasen kirjelmä "Inarissa 7.4.1947 pidetyn kansalaiskokouksen valtuuttamana ja Lapin Sivistysseuran edustajina" sisäasiainministeriölle 7.4.1947. SAKA 1:1. OMA; erillinen lausunto julkaistu ks. "Lappalaisten tulevaisuuden turvaaminen vaatii valtiovallan toimenpiteitä." Saamelaislähetystö 1947, 3–4 ja 8–15.

39 Saamelaislähetystö 1947, 6–7.

40 Saamelaislähetystö 1947, 4–5.

41 "Eräitä viranomaisille esitettäviä toimenpiteitä" (luonnos). SAKA 1:1. OMA.

42 "Lappalaisten tulevaisuuden turvaaminen vaatii valtiovallan toimenpiteitä." Niilo Magga ym. sisäasiainministeriölle 7.4.1947. SAKA 1:1. OMA; Saamelaislähetystö 1947, 8–15.

43 "Lappalaisten tulevaisuuden turvaaminen vaatii valtiovallan toimenpiteitä." Niilo Magga ym. sisäasiainministeriölle 7.4.1947. SAKA 1:1. OMA; Saamelaislähetystö 1947, 4, 8–15. Ensimmäiset maininnat lähetystöstä Lapin Sivistysseuran kokouksessa 23.11.1946. LSSA, KA. Lähetystö ehdotti toimia Enontekiön kytkemiseksi muuhun Lappiin sekä ratsutietä Nunnasesta Lisman ja Kutturan kautta Purnumukkaan. Inarin ja Menesjärven välinen tie oli rakennettava loppuun, samoin kuin Ivalon tiestä haarautuva Ylikitisen tie. Lähetystö kiirehti myös puhelinlinjoja välille Inari-Menesjärvi-Repojoki sekä Kaamasesta Partakon kautta Räkkijärvelle ja Pakanajoelle.

44 Toiveissa oli lautakunta, jonka jäseniksi kokous kaavaili Leo Karppista Sodankylästä, Erkki Jomppasta Inarista, opettaja Antti Outakoskea Utsjoelta, Juhani Juhaninpoika Näkkäläjärveä Enontekiöltä ja kolttien edustajana Matti Sverloffia Inarista. Yksi toimisi sisäasiainministeriössä saamelaisasioiden ja etujen valvojana. Leo Karppinen, J.E. Jomppanen ja Niila Magga sisäasiainministeriölle 11.5.1947. SAKA 1:1. OMA; Saamelaislähetystö 1947, 7.

45 LSS sisäasiainministeriölle 9.12.1947. SAKA 1:1. OMA.

46 LSS sisäasiainministeriölle 9.12.1947. SAKA 1:1. OMA; K. Nickul min. Urho V. Toivolalle 3.2.1949. KNA, KA.

47 Rovaniemi 30.12.1947.

48 SAK pk 20.2.–5.3.1950. SAKA 2:1. OMA; K. Nickulin kirje päätoimittaja Matti Pekkalalle 6.1.1948. KNA. KA.

49 K. Nickul Erkki Jomppaselle 25.1.1948. KNA. KA.

50 Esim. Uuno Hannula K. Nickulille 11.5.1948 ja K. Nickul N. Outakoskelle 19.7.1948. KNA. KA. Laura Lehtolasta tuli siis komitean ainoa naisjäsen. Nickul korosti Lehtolan asiantuntemusta inarinsaamelaisten asioissa, mutta huomautti myös: "Demokraattiselta kannalta olisi suotavaa, että joku nainen olisi komiteassa mukana". K. Nickul I. Itkoselle 4.2.1949. KNA. KA.

51 K. Nickul I. Itkoselle 4.2.1949. KNA. KA. Ehdotettu Lainioranta oli Nickulille ”tuntematon mies, arvelen olevan Jussi Lainion nimellä esiintynyt kirjailija”. Näin tosiaan oli: Lainioranta oli alkujaan kittiläläinen mies, joka oli kansanvalistusseuran kurssien avulla opiskellut itselleen tutkinnon. Hän julkaisi 1930-luvuilla kaksi novellikokoelmaa, jotka herättivät suurta huomiota. Sen jälkeen hän häipyi julkisuudesta ja toimi valtion virkamiehenä kaikessa hiljaisuudessa. Sama. Pekka Lukkari ihmetteli, oliko Vasunnan poisjättämisen myötä ”Lapin koulu tosiaankin jätetty lievästi sanoen unholaan”. P. Lukkari K. Nickulille 22.2.1949. KNA, KA.

52 K. Nickul ministeri Urho V. Toivolalle 3.2.1949. KNA. KA. Puheenjohtaja Itkonen puhui ”saamelaisten tulevaisuuden turvaamiskomiteasta”, vaikka sen mahdollisuuksien suhteen hän oli vielä varovaisempi kuin Nickul. Hänen mielestään ”tämän toimenpiteen oikeutus ja tarkoituksenmukaisuus tulee lopullisesti todistetuksi vasta silloin, jos kykenemme tekemään niin järkeviä ehdotuksia että valtiovalta kallistaa niille korvansa”. Itkonen ei pitänyt edes siitä, että komiteasta kirjoiteltiin lehdissä. Nickul oli sitä mieltä, että komitean työn oli ”hyvä pilkahdella, ettei tule kuin salama kirkkaalta taivaalta”. I. Itkonen K. Nickulille 10.2.1949; KN Pekka Lukkarille 12.9.1949. KNA. KA.

53 SAK pk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA. Vaihtoehtoisista nimistä ”Lapin komitea” hylättiin pituuden lisäksi sen takia, että sitä oli käytetty vuoden 1938 komitean yhteydessä. Lääninjaon myötä myös käsite Lappi oli muuttunut komitean tehtävään katsoen liian laajaksi. Saapuneissa kirjeissä komiteaa nimitettiin niin Lapin komiteaksi kuin ”Itkosen komiteaksikin”, ks. SAKA 4:1 ja SAKA:2:1. OMA; SAK pk 12.–9 4.1950. SAKA 2:1. OMA.

54 SAKA 3.1.1:2. OMA.

55 SAK pk 15.–27.8.1949. SAKA 2:1. OMA; KM 1952, 30. Jo komitean kokouksissa kättä alettiin vääntää siitä, että määritelmä ei sopinut ”pieniin lapsiin ja mykkiin nähden”. Lisäys pienistä lapsista ja mykistä tuli mukaan komiteanmietinnön määritelmään, mitä Lainioranta eriävässä mielipiteessään piti ”hämmentävänä” ja tarpeettomana, ks. Kom miet. 1952:12, 91–92.

56 SAK pk 7.–13.3.1949, 20.2.–5 3.1950 ja 12.–9.4.1950. SAKA 2:1. OMA.

57 SAK pk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA.

58 SAK MMM:lle ja sen asutusasiain ylijohtajalle maanhankintalain soveltamisen keskeyttämisestä 12.3.1949; ylijohtaja Veikko Vennamon vastaus 17.3.1949. SAKA 4:1. OMA; SAK pk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA. Koivisto ei suostunut komitean ehdotukseen. Asiantuntijat olivat hänen mukaansa todenneet ”tämän Uudenmaan lääniä suuremman alueen kykenevän häiriöittä elättämään sekä nyt sijoitettavan että entisen paikallisen väestön”. ”Lapin olojen järjestelystä ilmennyt erimielisyyttä”. Uusi Suomi 13.6.1949. Saamelaisten pappi Niilo M. Mattila oli toista mieltä. Poikkeuksellisen jälleenrakennuskauden perusteella ei hänen mukaansa voinut tehdä johtopäätöksiä normaalin ajan oloista. Vilkkaan rakentamisen jälkeen ei ollut mitään takeita töiden jatkumisesta monella alalla, esimerkiksi metsätöissä. ”Näin ollen ’asiantuntijat’, jotka väittävät täällä tulevan vielä suuremmankin väestön toimeen, rakentavat pilvilinnojen varaan. Emme kai voi asutusta järjestää, ellei ole varmuutta siitä, että asukkaille myös on töitä?” ”Lapin olojen järjestelystä.” Uusi Suomi 29.6.1949.

59 SAK pk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA.

60 SAK pk 20.2.–5.3.1950 ja 12 –19.4.1950. SAKA 2:1. OMA.

61 SAK pk 20.2.–5.3.1950. SAKA 2:1. OMA.

62 Pv. PE. ”tiedoksi” SAK:lle 8.2.1949. SAKA 4:1. OMA: SAK Pv. PE:lle 12.3.1949. SAKA 4:1. OMA.

63 SAK pk 7.–13.3.1949. SAKA 2:1. OMA.

64 KM 1952, 78–79

65 SAK ptk 2.–7.5.1949. SAKA 2:1. OMA.

66 K. Nickul P. Lukkarille 31.1.1950. KNA. KA.

67 SAK ptk 2.–12.3.1951. SAKA 2:1. OMA. Väestötilastot ks. SAKA 3.1.1:1–7. OMA, niihin liittyvät selostusosat SAKA 3.1.3:1. OMA sekä porotilastot SAKA 3.1. 2:1. OMA. Myös KM 1952, 30.

68 KM 1952, 81–82.

69 KM 1952, 82–83.

70 Aikio 1982, 31–32.

71 K. Nickul L.I. Itkoselle 12.5.1955. KNA. KA.

72 Hakemukset toiminnanjohtajaksi, Asiakirjoja 1946–1960 sekä Hall ptk 15.8.1950. SLA. Outakoski valmistui teologian kandidaatiksi vuonna 1951

73 Hallituksen ptk 27.11.1950. Hall ptk:t 1947–1962. SLA.

74 Esitelmöitsijöinä olivat Nuorgam, J.E. Jomppanen, Pekka Lukkari, porotalouden neuvoja Vilho Kiuru, tekn. M. Räsänen, opettaja Eino Lukkari ja katekeetta Jooseppi Lukkari. Suomalaisia puhujia lukuun ottamatta esitelmät pidettiin saameksi.

75 Toimintakert:t 1950–1953. SLA.

76 SL toimintakert 1948. SLA; Antti Outakosken kirje 3.1.1949. Asiakirjoja 1946–1960. SLA; Nils Vuolabin kirje Samii Littolle 24.9.1853. Asiakirjoja 1946–1960. SLA.

77 N. Outakosken osoitteeton ja päiväämätön kirje 1950-luvun alusta. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

78 J.E. Jomppasen eriävä mielipide hallituksen kokouksessa 6.9.1952 sekä Hall. ptk 27.4.1953 ja 11.10.1954. Hall ptk:t 1947–1962. SLA.

79 Ks. Karl Nickulin ja Pekka Lukkarin kirjeenvaihto v. 1948. KNA. KA; Outakoski 1982, 66.

80 Lehtola 1997c, 79

81 Antti Outakoski Thor Frettelle 27.9.1948. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

82 Ks. Esim. *Sabmelaš* 1–2/1953.

83 Esim. J. Nuorgamin lausunto 20.4.1950, ks. myös muita Asiakirjoja 1946–1953. SLA; Eino Lukkari: ”Herra päätoimittaja”, *Lapin Kansa* 26.7.1970; Nilla Outakoski: ”Millä tavoin Samii Litto toimii”, *Lapin Kansa* 5.1.1971.

84 Hallituksen pöytäkirja 25.7.1953. Asiakirjoja 1946–1960, SLA. Ks. myös Nilla Outakoski: ”Millä tavoin Samii Litto toimii”, *Lapin Kansa* 5.1.1971.

85 Vuosikok ptk 2.11.1953. Niin vuosien 1953–1954 kuin 1950-luvun lopun jäsenluetteloissa satoja jäseniä on ”eronnut” sen perusteella, että jäsenmaksut ovat ”jääneet maksamatta”. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

86 H.A. Guttorm SL hall kokoukselle 29.4.1957. Asiakirjoja 1946–1960, SLA.

87 Ks. Sainio 1963, 120–123.

88 Ks. esim. J. Nuorgamin leikekokoelma vuosilta 1969–1971, jolloin Samii Litton asioista käytiin kiivas keskustelu. Leikkeet. SLA1.

PÄÄTÄNTÖ

1 Lehtola 2000, 155; myös Lehtola 2004, 11.

2 Tiestä paikkojen rakentajana 1950-luvulta lähtien Inarissa ks. Valkonen 2008, 255–258.

3 Enbuske 2003, 58, jonka mukaan tieverkon myötä irtauduttiin vesistöistä asutusta ja liikkumista ohjaavina tekijöinä.

4 Nyyssönen 2009, 168–169.

5 Yleistämisen ongelmallisuudesta teoreettisesti ks. Valkonen 2009, esim. 104–136.

6 Muutoksen näkymisestä yksittäisen henkilönelämäntarinassa ks. esim. Aikio-Puoskari 2010.

7 Seuraava jaottelu on tehty sen mallin pohjalta, jolla sosiologi Erkki Asp väitöskirjassaan 1960-luvun puolivälissä hahmotteli saamelaisten asennoitumista

saamelaisuuteen ja suomalaisuuteen sotienjälkeisenä aikana. Asp 1965, 58–61.

8 Morottaja 2006. Saamelaisten kasvamisesta oman kulttuurinsa taitoihin ks. A. Aikio 2010.

9 Ks. esim. Rasmus 2008; A. Aikio 2010; Kotimäki 2011.

10 Morottaja 2006.

11 Enontekiöläisen Yrjö Kortelaisen varovaisin sanoin valtiovallan toimenpiteet ovat olleet ”yksipuolisia” Kortelainen 1968, 141.

12 Nyyssönen 2009, 168–169.

13 Nyyssönen 2009, 168–169. Tasa-arvoisuuden lähtökohta johti Nyyssösen mukaan myyttiin Suomesta ”hyvänä valtiona”, joka ei ollut alistanut eikä kohdellut väärin vähemmistöjä, vaan suhtautunut kaikkiin samanarvoisesti. Samanarvoisuuden lähtökohtaan on viitattu myös myöhemmässä suomalaisessa tutkimuksessa, jonka mukaan alistamisesta ja etenkään kolonialismista ei voi puhua Lapin historiassa. Nyyssösen mukaan tälläkin ajattelulla on vanha pohja. Vaikka 1920- ja 1930-luvuilla Suomessa ilmeni jopa rasistisia äänenpainoja, ne katosivat kansainvälisen ihmisoikeusajattelun myötä. Nyyssösen mukaan suomalaisten itsekuvaksi tuli Suomi ei-imperialistisena demokratiana, jolla ei ollut vähemmistöongelmaa. Tämä johti helposti myös käsitykseen siitä, että saamelaisia ei ollut alistettu eikä kohdeltu väärin historiassa. Nyyssönen 2009, 169–170.

14 Sama on jatkunut myöhemminkin. Esimerkiksi Matti. Morottaja on arvostellut sitä, että inarinsaamelaiset on jatkuvasti luettu tavallisiksi kuntalaisiksi ja kansalaisiksi eikä suinkaan alkuperäisväestöksi erityisine oikeuksineen. Morottaja 2006.

15 Ks. esim. artikkelikokoelma *Kohtaaminen – Gávnnadeapmi*. Toim. Marko Jouste. Inari: Sámi museum – Saamelaismusiikkisäätiö ja Yhteispohjoismainen joikuarkistoprojekti 2007.

Lähteet ja kirjallisuus

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Giellagas-instituutin Saamelainen kulttuuriarkisto, Oulu

- Frans Äimän arkisto
- Haastattelukokoelmat
- Saamelaisradion aineistot
- TKU-kopionauhat

Helsingin yliopiston kansatieteen laitoksen arkisto

- Nuorgamin kylätutkimus, joht. Samuli Aikio
  - Aikio, Samuli: Muistiinpanoja kenttätöistä 1968–1969
  - Kaldoaivin paliskunnan asiakirjat 1920–1966 (Siirretty Saamelaisarkistoon.)
    - Luettelot porojen lukumääristä
    - Huutokauppapöytäkirjoja

Hämeenlinnan historiallisen museon arkisto (HHMA)

- Kyösti Larssonin (Larin-Kyöstin) kokoelma
  - Kirjeenvaihto
  - Aslak Hetta -näytelmän käsikirjoitus

Inarin kunnan arkisto (IKA)

- Kunnanhallituksen ja -valtuuston pöytäkirjat

Kansallisarkisto (KA)

- Eliel Soisalon-Soinisen arkisto
- Karl Nickulin arkisto (KNA)
  - Kirjeenvaihto 1920–1950
    - Lappia koskeva 1929–1944, 1945–47, 1948–1948, 1949–1950
    - Kolttasaamelaisten kanssa käyty 1931–1950
  - Kirjeenvaihto 1951–1951, 1952–1952
- Kirkollisasiaintoimituskunnan arkisto
- Kouluhallituksen arkisto
- Lapin komitean arkisto 1936–38
- Lapin Sivistysseuran arkisto (LSSA)
  - Pöytäkirjat 1932–1952
  - Saapuneet asiakirjat
  - Sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat
  - Muut asiakirjat
    - Painotuotteet, lehtileikkeet jne.
- Lauri Itkosen arkisto
  - Kirjeenvaihto
  - Toivo Itkosen kokoelma
- Maataloushallituksen arkisto
- Nuorten Naisten Kristillisten Yhdistysten Liiton arkisto
  - Riutulan lastenkodin arkisto
- Opetusministeriön arkisto
  - OPM:n mietintöjä ja lausuntoja 1918–1941
- Osasto Pennanen
  - Kotijoukkojen Esikunta (KotijE)
    - Ilmasuojelutston spk 10.6.–25.10.1944
    - Evakuointisuunnitelmat ja toimeenpanokäskyt 1944
  - Taka-Lapin ilmasuojelupiirin esikunta
    - Spk 1.9.–27.11.1944
- Otto Sarven arkisto 1867–1980
- Porolaidunkomisionin arkisto
- Senaatin arkisto
- Sisäasiainministeriön arkisto
  - Siirtoväenasiain toimiston asiakirjat 1944–50
- Suomalais-ugrilaisen seuran arkisto
  - T.I. Itkosen arkisto
- Suomen ja Norjan porölaidun- ja porosopimusneuvottelukunta

Kansalliskirjasto (Helsingin yliopiston kirjasto, HYK)

Yrjö J.E. Alasen arkisto

Gustaf Johanssonin asiakirjoja

Gustaf Johanssonin kokoelma

Kirjeenvaihto

J.R. Koskimiehen arkisto (JRRK)

Päivä- ja muistikirjoja 1887–1903, 1903–1910, 1910–1915

Saadut kirjeet

Lähetetyt kirjeet

Personalia

Karl Gustaf Larssonin (Larin-Kyöstin) kokoelma

Kirjeenvaihto

Armas Launiksen kokoelma

Omaelämäkerta

Kirjeenvaihto

Uunio Saalaksen kokoelma

Päiväkirja Lapin matkalta 1905

Kansanperinteen arkisto (Kper), Tampereen yliopisto

Erkki Ala-Könnin kokoelma

Saamelaisia koskeva ääniteaineisto

Museovirasto

Kansatieteen käsikirjoitusarkisto (KTKKA)

489. Antti J. Rytkönen: Utsjoen kirkkotuvista. KO:n stip. v. 1958.

980. Jorma Heinonen: Luettelo asuinpaikoista v. 1956 Utsjoen kunnassa.

981. Ilmari Itkonen: Inarinlappalaisten vanhat rakennusmuodot. SMY:n stip. 1913.

983. T.I. Itkonen: Kirjoitelmia lappalaisten elintavoista. Antellin valtuusk. Stip. 1913.

984. T.I. Itkonen: Enontekiön lappalaisten poronhoito. Kansatieteen laudaturtyö 1916.

988. Samuli Paulaharju: Tarnoita. Inari. 1914.

994. Samuli Paulaharju: Inarin lappalaisten kotielämästä. 1914.

1008. Th. Schvindt: Lapponica.

1010. Kustaa Vilkuna: Paatsjoen ja Petsamon kolttien kylistä. KO:lle v. 1927.

1011. E.A. Virtanen: Muistiinpanoja Suonikylän ja Inarin metsä – l. kalastajalappalaisten puolinomaditaloudesta.

Oulun maakunta-arkisto (OMA)

Enontekiön nimismiehen arkisto (ENA)

Kertomuksia rajantarkastusmatkoilta 1882–1905, 1914–29

Nimismiehen päiväkirjoja rajantarkastusmatkoilta 1894–1997, 1922–1930

Suomen ja Norjan rajaseutua koskevia poroasioita

Suomen ja Ruotsin rajaseutua koskevia poroasioita

Inarin kunnan arkisto (IKA)

Inarin siirtoväen huoltotarkastajan arkisto (ISHA)

Josef Lukkarin arkisto (JLA)

Jälleenrakennusasiakirjat (JRA)

Martti Ursinin kokoama asiakirja-aineisto Lapin sodasta ja jälleenrakennuksesta

Lapin taloudellisen komitean arkisto

Kertomuksia Lapin kunnista 1902–1903:

Y. Halonen: Enontekiön kunnan oloista

J. Rossander: Kertomus elinkeinoista, kulkuteistä y.m. Inarin kunnassa (päivätty tammikuussa 1902)

Aukusti Koivisto: Kertomus Utsjoen seurakunnasta

J.V. Parlin: Kertomus Sodankylän pitäjän olosuhteista

J.V. Parlin: Kertomus Kittilän pitäjän olosuhteista

Lapin lääninkanslian arkisto (LLKA)

Inarin siirtoväen huoltojohtajan arkisto (ISHA)

Lapin maatalousseuran asutustoimikunta II (LMA II)

Ha:17–19: koltta-aineistoa

Nilla Outakosken kokoelma (NOK)

Oulujoen siirtoväen huoltojohtajan arkisto

Ca:1 Siirtoväen huollon pöytäkirjat 1942–1946

Da:3 Lähetettyjen asiakirjojen tositteet

Ea:5 Saapuneet kirjeet

Oulun lääninkanslian arkisto (OLKA)

Oulun läänin yleisen osaston arkisto

Oulun lääninhallituksen siirtoväen huoltotarkastajan arkisto (OSHA)

Petsamon kihlakunnan kruuvunvoudin arkisto (PKKA)

Petsamon kunnan arkisto (PKA)

Saamelaisasiain komitean arkisto 1949–1951

Samuli Paulaharjun III arkisto (SPA III)

Sodankylän kunnan arkisto

Utsjoen kunnan arkisto (UKA)

Utsjoen kirkonarkisto

Siidan arkisto, Inari (Siida)

Samii Litton arkisto (SLA)

Suomalaisen kirjallisuuden seuran kirjallisuusarkisto (SKS KirA)

Arvi Järventauksen kokoelma

Jenny Järventauksen päiväkirja / muistiinpanot 1910-l. mm. Enontekiön kylästä

Kirjeenvaihto

Kyösti Larssonin (Larin Kyöstin) kokoelma

Kirjeenvaihto

Tromssan museon arkisto (TrMA)

Johan Albert Kalstadin kokoelma

Konrad Nielsenin ja A. Ulven haastattelumuistiinpanot 1911

Väinö Tannerin kokoelma

Turun yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos

TKU/TYKL-arkisto: Talvadas-projektin materiaali

Yksityiset arkistot

Jorma Kevan kokoelma, Helsinki

Jouni Guttorm: Kyläniemessä. Oma elämäkerta. Käsikirjoitus.

Päiväämättömiä lehtileikkeitä ym. Jouni ja Kristiina Guttormista

Veli-Pekka Lehtolan hallussa, Oulu

Saamelainen evakko -kirjan materiaali

Haastattelumuistiinpanot

Lehtileikkeitä, muistiinpanoja

Siiri Magga-Miettusen kokoelma, Kemi

Niila Maggan sotakirjeet

Ludger Müller-Willen kokoelma, Montreal, Kanada

Tutkimuspäiväkirjat, kesäkuu 1968 – kesäkuu 1969: Utsjoen kirkonkylä.

Aslak A. Pieskin kokoelma 1990–1991

Haastattelut Utsjoen historiasta, asuinpaikoista, nautinta-alueista jne.

Arja-Liisa Räisäsen kokoelma, Oulu (ARLK)

Elsa Engmanin elämään liittyvää materiaalia

Sis. Petsamon ja Utsjoen terveydenhoito-oloja koskevia asiakirjoja eri arkistoista

HAASTATTELUT

Aikio, Niilo 1993: Eváhkkohistorjja muitalusat. Toteutus Niilo Aikio, Minna Saastamoinen, Niilo Vuomajoki. Utsjoki: Utsjoen palvelukeskus.

Saamelaismuseo Siida

Ulkomuseoprojekti – Saamelaisten kulttuurikohteiden inventointi (haastattelijoina Irja Jefremoff ja Kaisu Nikula)

Mm. Aili Hihnalan (o. s. Saijets), Mikko Kangasniemen, Juhani Morottajan, Lyyli Vehmasahon (o. s. Sarre), Antti Mustan, Yrjö Aikion ja Maria Karisaaren (o. s. Aikio), Elsa Ronkaisen (o. s. Aikio) ja Ella Soinin (o. s. Kaarret) haastattelut.

Konrad Nielsenin ja A. Urben haastattelut, ks. Johan Albert Kalstadin kokoelma (TrMA).

SANOMALEHDET

Kaleva
Lapin Kansa
Perä-Pohjolainen 1898–1919
Rovaniemi

AIKAKAUSLEHDET

Maailma 1919–1930
Suomen Kuvalehti 1916–1945
Kansan kuvalehti 1927–1934, 1944–1945
Sabmelaš 1934–1967
Suomen Matkailu 1936–1967

BIBLIOGRAFIAT

Donner, Kai 1912: *Bibliographia Ostrobotniensis: luettelo Pohjanmaata ja Suomen Lappia sekä pohjalaisia henkilöitä ja sukuja käsittelevästä kirjallisuudesta.* Helsinki: Pohjalaiset osakunnat.

LÄHDE- JA ASIAKIRJAJULKAISUT

Komiteanmietintö n:o 5 1900: Komitealta, joka on asetettu antamaan lausuntoa niistä periaatteista, joihin valtion metsätalouden tulisi perustua.
Komiteanmietintö n:o 3 1905: Komitealta Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimusta varten. Hki.
Komiteanmietintö n:o 5 1908: Neuvottelukomitealta, joka on asetettu keskustelemaan ja lausuntoa antamaan Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimusta varten asetetun komitean mietinnöstä. Hki.
Komiteanmietintö n:o 7 1910: Maamme pohjoisimpiin osiin järjestettävien suojelusalueitten eroittamista varten asetetulta komisionilta. Helsinki.
Komiteanmietintö n:o 2 1914: Porolaidunkomisioonin mietintö. Helsinki.
Komiteanmietintö n:o 13 1920: Valtionmetsäkomitean mietintö n:o 4. Helsinki.
Komiteanmietintö n:o 13 1921: Komitealta, joka on asetettu valmistamaan ehdotuksia läänien itsehallinnosta, alempiasteisista hallinnollisista tuomioistuimista sekä nykyisten läänien ja niiden hallinnon uudestaan järjestämisestä.
Komiteanmietintö n:o 20 1921: Komisionilta, joka on asetettu antamaan lausuntonsa niistä asioista, joilla on yhteyttä Inarin, enontekiön ja Utsjoen kuntain verollepanojen ja isojakojen kanssa. Helsinki.
Komiteanmietintö n:o 21 1923: Petsamon radan taloudelliset edellytykset / Jalmar Castrén.
Komiteanmietintö n:o 8 1929: Erinäisiä porontoitoa koskevia kysymyksiä selvittämään asetettu komitea. Hki.
Komiteanmietintö n:o 3 1934: Erinäisiä poronhoitoa koskevia kysymyksiä selvittämään asetetun komitean mietintö II. Hki.
Komiteanmietintö n:o 8 1938: Lapin taloudelliset olot ja niiden kehittäminen. Lapin komitean mietintö.
Komiteanmietintö n:o 2 1946: Kansakoulukomitean mietintö. Helsinki.
Komiteanmietintö n:o 12 1952: Saamelaisasiain komitean mietintö Helsinki.
Komiteanmietintö n:o B 63 1971: Saamelaisten koulutuksen kehittämistoimikunnan mietintö. Helsnki.
Nissen, K. 1911/2006: *K. Nissena jearahallamat Suoma bealde 1911:s*. Doaimm. Mikkel Nils Sara. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.
Ohjesääntö porojen hoidolle Utsjoen pitäjässä 25.4.1900. Oulu 1901.
Ohjesääntö porojen hoidolle Inarin pitäjässä 9.3.1901. Oulu 1901.
Porolaidunkomission mietintö 1914. Helsinki.
Poronhoitolaki 1932: Suomen Asetuskokoelma n:o 239. Hki.
Valtiopäiväasiakirjat 1939–1945.

LÄHDEKIRJALLISUUS

Kaikki tutkimusajan (1896–1953) tekstit kaunokirjallisuudesta tieteellisiin teksteihin on tutkimuksessani nähty lähteinä, joita on tulkittava kirjoittajan taustojen, aikansa aatteellisen ilmapiirin ja kirjoitusten kerronnallisuuden valossa. Luettelossa ei ole mainittu nimettöminä kirjoitettu artikkeleita tai sanomalehtiuutisia; ne mainitaan viitteissä. Lähdekirjallisuuteen kuuluvat myös muistelmat ym. jälkeenpäin tuotettu muistinvarainen aineisto.

Ahola, Kyllikki 1927: Elämää Suomen pohjoisimmassa pappilassa. Rouva Kyllikki Aholan yksityiskirjeestä. *Kotiliesi 24*.
Aikio, Briitta 1977: (Otsikoton kertomus evakkomatkasta.) – *Pohjoinen taikapiiri.* Toim. Jorma Etto. Rovaniemi: Pohjoiset kirjailijat.
Aikio, Matti 1912a: *Eläinten nahoissa: tarina Ruijasta*. Suom. Juhani Siljo. Helsinki: Kirja.
Aikio, Matti 1912b: *Ruijan rannoilla. (Kertomus Norjan Lapista.)* Suom. Aksel von Schantz. Hämeenlinna: Karisto.
Aikio, Niilo 2000: *Liekkejä pakoon – saamelaiset evakossa 1944–45.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Ailio, Julius 1899: *Kesäkausi Jäämeren ja Vienanmeren rannoilla.* Matkamuistelma. Kuopio.
Ailio, Julius 1920: Suomen asuttaminen. *Valtionmetsäkomitean mietintö* 1. Komiteanmietintö n:ro 16. Helsinki.
Alkio, Paavo 1934: Taas Lappiin. *Kansan Kuvalehti* 15.
Andelin, Anders 1858: *Kertomus Utsjoen pitäjästä*. Suomi III.

Andersson, G.A. 1914: *Tietoja Sodankylän ja Kittilän pitäjien aikaisemmista ja myöhemmistä waiheista kokoillut ja kertonut G.A. Andersson*. Kemi.

Arrela, Lauri 1977: (Otsikoton kertomus evakkomatkasta.) – *Pohjoinen taikapiiri*. Toim. Jorma Etto. Rovaniemi: Pohjoiset kirjailijat.

Aspelin, Arth(ur) 1921: "Tulevaisuuden elinkeinot Lapissa." *Kaleva* 27.2.

Auer, Väinö 1919: Patsjoen karanteniaseman matkoilta. *Suomen Kuvalehti* 28.

Bergroth, Elis 1897: Lappalaispappien etuoikeuksista. *Vartija*.

Braun, G. 1927: *Nationalitätenfragen in Nordeuropa*. II: Die Lappen. Zeitschfit fur Geopolitik. Bd IV.

Buharov, D.N. 1885/2010: *Matka Lapissa syksyllä 1885*. Suom. Marja Leinonen. Helsinki: SKS.

Carpelan, J. 1928: Trolldom och vidskapelse i Petsamo. *Scoutposten*, Bd VI, no 8–9, VII, no 2. Helsingfors 1923, 24.

Castrén, Jalmar: *Petsamon radan taloudelliset edellytykset*. Helsinki 1923.

C(astré)n, L(ahja) 1907: Inarijärven saarten maantieteellinen kartoitus keväällä ja kesällä v. 1906. *Maamittari-Yhdistyksen Aikakauskirja* 1907.

C(astré)n, L(ahja) 1908: Inarijärven saarten maantieteellinen kartoitus keväällä ja kesällä v. 1906 (jatkoa). *Maanmittari-Yhdistyksen Aikakauskirja* 1908.

Donner, O. 1881: M.A. Castrén. Hänen merkityksensä kielentutkinnolle. *Valvoja* 1881, s. 269–275.

Dūben, Gustaf von 1873/1977: *Om Lappland och lapparne*. Stockholm : Norstedt.

Ekbom, P.G. 1931: Paimentolaisten ja koskien parissa. *Suomen matkailijayhdistyksen vuosikirja*. Hki.

Elfving, Östen 1924: *Petsamon taloudellisesta elämästä ja toimenpiteistä sen kehittämiseksi*. Lausunto maatalousministeriölle Helsinki.

Elfving, Östen 1933: Suomen-Norjan porosopimuksesta. *Suomen Kuvalehti* 1933, 1571–73.

Elmgren, Hilda 1897: Kolmetoista vuotta Lapissa. *Kyläkirjaston kuvalehti* B. 1897.

Fellman, Isak 1910–1915: *Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och lapparne. 1–4*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.

Fellman, Jacob 1906: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I–IV*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.

Fellman, Jacob 1907: *Poimintoja muistiinpanoista Lapissa*. Toim. ja suom. Agathon Meruman. Helsinki: Kirja.

Finnilä, Carl 1917. Långs Utsjoki och Kevojoki dalfören. *Terra* 29.

Finnilä, Carl 1918. *Bortom polarcirkeln*. Andra upplagan. Stockholm: Albert Bonniers.

Fofonoff, Claudia 1988: Muutto Sevettijärvelle 40 vuotta sitten. *Lapin Kansa* 19.5.1988.

Fränti, A. 1914: Outakosken kansakoulu. *Opettajain lehti* 35 / 28.8.

Gardi, René 1939: *Puoris päivi! In Flussboot und zu Fuss durch Finnisch Lappland*. Bern, Leipzig.

Gauriloff, Jaakko 2002: (Puheenvuoro.) *Réfugiés – pakolaisten ääniä Suomessa*. Toim. Maija Kuikka. Helsinki: Like – Rauhanpuolustajat.

Genetz, A. 1877–79: Matkamuistelmia Venäjän Lapista. *Suomen Kuvalehti*.

Granit, A.W. 1905: Cahelekvarre. *Geografiska Föreningens Tidskrift*. Bd XVII, s. 205. Helsingfors.

Granit, A. W.: Anteckningar om geografiska benämningar i Enare Lappmark. *Fennia* 32, no. 6.

Granit, A.W. 1920–21: Lapparne och deras land. *Finlands Årsbok*. Helsinki.

Granit, A. W.: Lappalaiset, muinainen kansansiru. *Suomen yleinen kalenteri* 1925. Hki 1924.

Granö, J.G. 1936: Asutus. *Suomen maantieteen käsikirja*. Toim. Kaarlo hildén et al. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura – Otava.

Grape, E.J. 1803/1904: Utkast till Beskrifning öfver Enontekis Socken i Torneå Lappmatk. *Kgl. Sv. Vet. Acad. Nya Handl. XXIV, XXV.*

Grotenfelt, Arvi 1900: Sivistyshistoriallisia katsauksia vuosisadan vaihteessa. *Valvoja* 1900, s. 385–401 ja 481–493.

Grotenfelt, Arvi 1906: Nykyaikaiset rotuteoriat sielutieteen valossa. *Valvoja* 1906, 97–192.

Grotenfelt, Gösta 1920: *Suomen poronhoito*. Helsinki : Otava.

G. (Guttorm), O.J. 1926. Utsjoen eristäytymispyrkimykset y.m. kirjoitusten johdosta. *Rovaniemi* 19.6.1926.

Guttorm, Jouni 1925: Koulumatka Utsjoelta Kajaania kohti. – *Kajaanin seminaari 1900–1925. Muistojulkaisu.* Helsinki, 79–88.

H.A. 1930: Lapin lammastaloudesta. *Karjatalous* no 23.

H.M. Kuvaelmia oloista ja elämästä Suomen pohjoisessa Lapissa. *Savo* 1890 n. 124.

Hætta, Lars – Bær, Anders 1993: *Usko ja elämä. Koutokeinon saamelaisten hengellisestä elämästä, Lars Levi Laestadiuksen heräyksestä ja lestadiolaisuuden alkuvaiheista ennen vuotta 1852*. Toim. ja käänt. Pekka Sammallahti. Utsjoki: Girjegiisá.

Halsti, Wolf H., *Lapin sodassa. JR 11:n mukana Oulusta Kaaresuvantoon*. Helsinki 1980, 305

Hannikainen, Lauri 1914: Tenojoen varsilta ja Ruijasta. *Terra* 1914.
Hannikainen, Lauri 1927: Muistelmia Lapinmatkalta. – *Kotimaan kirja* 1927: Maakuntalukukirja:. Lappi-Petsamo. Toim. E.N. Setälä, Laina Hännikäinen ja A. Kohonen. Helsinki: Otava.
Harva, Uno 1938: Suomensukuisten kansain sukulaisnimistön rakenne. *Virittäjä* 42. Helsinki.
Heickel, Eero 1925: Lappalaisemme kansallisesti turvattava. *Rovaniemi* 8.3.1925.
Helander, Aslak 1902: Kirje Lapista. *Päivälehti* 1902 n 251.
Helander, Johannes 2005: Muisteluksia Maria Varsista (o.s. Helander). *Sođiideamet veteránat. Sotiemme veteraanit.* Utsjoki: Utsjoen sotaveteraanit.
Hemgård, Sarah 2008: *Nellimövuonon kauppias. Fredi Fredlundin tarina*. 2. korj. p. Ivalo: Ukko-Media.
Henriksen, Hans J. 1955: Muihtalus Pedar Jalvist 1955. *Sábmelaš* 2.
Hildén, Kaarlo 1936: Antropologiset tunnusmerkit. *Suomen maantieteen käsikirja.* Päätoim. Kaarlo Hildén. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura – Otava.
Hirsjärvi, A. 1937: Suenjel. Toim. T.I. Itkonen ja K. Nickul. (Kirja-arvostelu). *Virittäjä*.
Holmberg, Volmari 1959: Ohcejoga ovddeš markantavik. *Sábmelaš* 6–7/1959.
Hustich, Ilmari 1946: *Tuhottu ja tulevaisuuden Lappi*. Helsinki: Kustannustalo.
Hällström, G. 1911: Kolalapparnas hotade existens. *Ymer* 1911, s. 239.
Hällström, K.A. 1888: Matkustus Lapissa. *Duodecim*.
Hällström, K.A. 1891: Kuvia Kittilän piirilääkärin alueelta. *Duodecim*.
Hämäläinen, Antti 1938: *Koltta-Lappia sanoin ja kuvin*. Helsinki: WSOY.
Hämäläinen, Antti 1945: *Tunturien mailta*. Helsinki: WSOY.
Hämäläinen, Antti 1949: *Teno – Suomen kaunein joki*. Helsinki: WSOY.
Ilmari, Erkki 1934: *Vedenjakajan takaa. Erämaan miesten parissa Lapin kairoilla ja kiveliöissä*. Jyväskylä: Gummerus.
Itkonen, Erkki 1938: Antti Hämäläisen Koltta-Lappia sanoin ja kuvin. (Kirja-arvostelu), *Virittäjä*.
Itkonen, Erkki 1959: Sabmelaš-plađi vuostas jahkikerddiid logađettiin. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plađi 25-jahkasaš álmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.
I.L. (Itkonen, Lauri) 1901: "Kielisortoa Lapissa" *Kaiku* 16.4.
Itkonen, Lauri 1912: Piirteitä Inarin suomalaisen asutuksen vaiheista ja oloista. *Ilkka* 24.2.
Itkonen, L. I.1913: Tietoja Inarin kirkonkylän seudun muinaisuudesta. *Suomen Museo* XX.
Itkonen, L.I. 1914: Inarinlappalaiset sukunimet ja suvut. *Jouko. Pohjois-Pohjanmaan osakunnan kotiseutujulkaisu II*. Helsinki: Pohjoispohjalainen osakunta.
Itkonen, L.I. (I–III) 1936: Suonikylän territoriokysymys I–III. (Yhteenveto lausunnoista.) *Lapin Kansa* 2. – 4.7.
Itkonen, Lauri 1960: Johan Nuorgam 60-jahkasaš. *Sabmelaš* 1–2.
Itkonen, Lauri 1963: Ovddeš aiggii Sabmi. (Matkemuihtalus 1900-logu alggus.) *Sabmelaš* 4–5.
I., T. [Itkonen, T.I.] 1912: J.E. Rosberg: Lappi. (Kirja-arvostelu). *Virittäjä*.
Itkonen, T.I. 1926: Poroja ja kolttia. *Suomen Kuvalehti* no 24.
Itkonen, T.I. 1928: Lappalaiset. *Suomen suku II.* Helsinki: Otava.
Itkonen, T.I. 1933: Petsamon kartan nimistö. *Virittäjä*.
Itkonen, T.I. 1934–37: Elämänviisautta Inarin Iijärveltä I–III. *Kalevalaseuran vuosikirja* 14/1934, 15/1935 ja 17/1937.
Itkonen, T.I. 1938: Tunturilappalaisten kansantietoa Inarista. *Kalevalaseuran vuosikirja* 18.
Itkonen, T.I. 1939: Inarin tunturilappalaisten joikuja. *Kalevalaseuran vuosikirja* 19.
Itkonen, T.I. I–II 1948: *Suomen lappalaiset I–II.* Helsinki: WSOY.
Itkonen, T. I. – Äimä, F.: Sompion ja Kuolajärven hävinneiden lapinmurteiden sanaston jäännökset. *S. U. S. XXX* 30. Hki 1913–1918.
Itkonen, Tuomo 1929a: Suomalaisuus ja lapinkielinen vähemmistö. *Uusi Suomi* 4.4.1929.
Itkonen, Tuomo 1929b: Lappalaisuuden ei ole tarvis sortua. *Rovaniemi* 11.5.1929.
Itkonen, Tuomo 1934: *Samikiel Abis. Lapinkielinen aapinen*. Helsinki: WSOY.
Itkonen, Tuomo 1968: Iloista ja harrasta Jumalan perheväkeä. *Kotimaa* 9.7.1968.
Itkonen, Tuomo 1970: *Pippinä ja pappina*. Helsinki: WSOY.
Jalvi, Pedar 1914: "Noidan joiku," *Kotiseutu*.
Jalvi, Pedar 1915: Lappalaisten laulurunoudesta. *Kotiseutu*.
Jalvi, Pedar 1966: *Sabmelazzai maidnasak ja muihtalusak. Lappalaisten satuja ja tarinoita*. Toaimm. / Toim. Samuli Aikio. Helsinki: Lapin Sivistysseura.
Jarga, Azlag (= Emil Pyttynen) 1924: "'Kuropatki'", *Liekki* 8 and 15 August.
Jokinen, Eino 1996: *"Ei mirkki vaan pissi". Utsjoen elämää entisaikaan*. Utsjoki: Girjegiisá.

Jomppanen, J.E. 1959: Sabmelažžai oassi kielddai eällimist. *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plaði 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.

Jutikkala, Eino 1926: *Suomen talonpojan historia*. Helsinki: WSOY.

Juva, Einar 1929–38: *Suomen kansan aikakirjat I–X*. Helsinki: WSOY.

Järventaus, Arvi 1916: *Risti ja noitarumpu*. Helsinki: WSOY.

Järventaus, Arvi 1917: *Synnin mitta. Kertomus nykyaikaisesta Lapista*. Helsinki: Kirja.

Järventaus, Arvi 1921/1990: *Tunturikertomuksia*. Helsinki: Kirja. (2. p. 1990 Helsinki: WSOY.)

Järventaus, Arvi 1922: *Kaukainen onni. Kertomus etsijän ikävästä*. Helsinki: Kirja.

Kajava, Y. 1922: Suomen kansan antropologia. *Terra* 1922, 1.

Kajava, Yrjö 1912: Lappalaisten hampaat. *Duodecim* 3–4.

Kajava, Yrjö 1914: Katsaus suomalaisten kansojen antropologiaan. *Duodecim* 4.

Kangas, Kirsi 1999: Muitogovat boares Rivdolis. *Oađa Sápmelaš* 1.

KAR (nimim.) 1938: Kiveliön pappi. *Seura* 21.

Katila, E. 1901: Ensimmäinen tuloni Kultalaan. *Matkailijayhdistyksen vuosikirja*.

Kerkkonen, K. 1914: *Lapin piirin kansakoulut lukuvuosina 1906–12*. Jyväskylä.

Kertomus Utsjoen pitäjästä. *Oulun Lehti* 1881, 30–31.

Keva, Uula 1959: Anar kateketain. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plaði 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.

Kitti, Anni 1984: *Muštalusah oovdiš Aanaar paapai kuàttà. Erään saamelaisopettajan elämästä*. Toim. Antero Niva. Inarin seurakunta.

Kivikoski, Ella 1934: Mitä olivat lappalaisten seidat? *Kotiseutu*.

Korhonen, Jorma 2008: *Pohjoisen keinoilla – lehtimiehenä Lapissa ja Lapin laidoilla*. Inari: Kustannus-Puntsi.

Koskimaa, Juho 1920: *Pohjalaisia ja peräpohjalaisia*. Oulu: Kirjola.

Koskimaa, Juho 1926: *Uskollinen vähässä*. Jyväskylä: Gummerus.

Koskimies, A.V. – Itkonen, T. I. 1917: *Inarinlappalaista kansantietoutta*. SUST 40. Helsinki: Societe Finno-ougrienne.

Kuussaari, Eero: *Suomen suvun tiet. Kuvaus Suomen sukukansojen kehityksestä sekä tuhatvuotisista vaelluksista ja valtataisteluista*. Hki 1935.

Kuuva, Iisak 1994: Vuosmuš pievlâ evakko maŋa. *Anarâš*. Elomáánu.

Kuuva, Iisak 1995: Mottoom suátimaainás. Omâstum Ákš´-jäävr Maatt´Uulá (Matti Uula Paadar) mušton. *Anarâš*. Juovlámáánu.

Kuuva, Iisak 2001: Ylivieskast puáránemluámust já evakkost. *Anarâš*. Roovvâdmáánu.

Kuuva, Sammeli 1975: Suonikylästä ja Nellimistä. – *Evakkotaival. Kuvia ja muisteluksia Lapin evakoista 1944–45*. Toim. Jorma Etto. Rovaniemi: Pohjoiset kirjailijat.

Kuuva, Sammeli 1981: Evakkoon Nellimin erämaasta. *Kansa taisteli, miehet kertovat* 6;

Kuuva, Sammeli 1987: Evakkoäigi mušto Njellim kuavluin. – *Sápmelaš* 1.

Lagercrantz, Eliel 1950: *Laulava Lappi. Tunturikävijän ja tutkijan elämyksiä ja mietteitä*. Helsinki: WSOY.

Lampén, Ernst 1921a: *Jäämeren hengessä*. Jyväskylä: Gummerus.

Lampén, Ernst 1921b: Petsamo ja Lappi. *Matkailulehti*.

Lampio, E. – Hannikainen, L. 1921: *Petsamon opas*. Helsinki: Otava.

Laukkanen, I. 1926: Petsamon asuttaminen, – *Maanmittaus* 1.

Launis, Armas 1922a: *Aslak Hetta. 3-näytöksinen ooppera*. Helsinki: WSOY.

Launis, Armas 1922b: *Kaipaukseni maa*. Jyväskylä: Gummerus.

Launis, Armas 1922c: Saamen säveleitä etsimässä. *Kalevalaseuran vuosikirja* 2.

Launis, Armas 2004: *Tunturisävelmiä etsimässä: Lapissa 1904 ja 1905*. Toim. Minna Riikka Järvinen. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lehtola, Laura 1958: Kateketa matkemuihtalusak. *Sabmelaš* 6–7.

Lehtola, Laura 1959: Matkemuihtalusak. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plaði 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.

Lehtola, Laura 1984: *Viimeinen katekeetta. Opettajana Inarin erämaissa*. Toim. Matti Lehtola. Helsinki: WSOY.

Lehtola, Matti 2002: Hävityksen hylkäämä. *Inarilainen* 24.1.

Leiviskä, Iivari 1934: *Suomen maa ja kansa*. Porvoo: WSOY.

Lindeqvist, K.O. 1926: *Suomen historia*. Helsinki: WSOY.

Lindroth, Saimi 1948: *Taamottu. Romaani Lapin suuren luonnon keskeltä*. Jyväskylä: Gummerus.

Lindroth, Saimi 1970: *Terveyssisarena tunturipitäjässä*. Mäntsälä: Omakustanne.

Linkola, Yrjö 1932: Suonikylän kolttien asuinsijoilla. *Kansan kuvalehti* 2.

Lähde, Vihtori 1920: Kansanopetuslaitoksen ominainen kehittäminen Lapissa. *Opettajain lehti*.

Länsman, Jouni 1959: Maid Sabmelaš-plađi lohkkik callek. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plađi 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki-Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.

Lönnrot, Elias 1902: *Elias Lönnrotin matkat I–II*. Helsinki: SKS.

Lönnrot, Elias 1980: *Matkat 1828–1844*. Helsinki: Weilin + Göös.

Magga-Miettunen, Siiri 2004: Saamelaislapsen muistoja omalta kouluajaltaan. Esitelmän käsikirjoitus. (Julkaisematon.)

Manninen, E.N. 1929: Lappalaista ei ole tarvis sortaa, se sortuu itsestään. *Rovaniemi* 27.4.

Manninen, E.N. 1933: Lapin sarja VI: Lappalaispolitiikkaa. *Helsingin Sanomat* 5.8.1933.

Manninen, E.N. 1938: *Tunturi uhkaa. Romaani lappalaisista*. Jyväskylä: Gummerus.

Manninen, E.N. 1945/1998: "Tunturin erakko". *Kansan Kuvalehti* 1945. (Sisältyy teokseen Manninen, E. N.: *Kahdentoista härjän raito*. Inari: Kustannus-Puntsi, 207–210.)

Manninen, Ilmari 1934: Eräs lappalainen parannusmenetelmä. *Kalevalaseuran vuosikirja* 14.

Manninen, Ilmari 1936: *Pohjan pitkiltä periltä*. Helsinki: WSOY.

Mattus, Ilmari 1996: *Čovčjäävrist Kaamâsân Syysjärveltä Kaamaseen*. Inari: Omakustanne.

Mattus, Ilmari 1996: *Eellimpäälgis*. Inari: Anarâškielâ servi ry.

Mattus, Issá 2000: Sietiö Eino maainâst. *Anarâš.* Čohčamáánu.

Mikkola, J.J. 1920: Suomen kansa antropologisessa suhteessa. *Oma maa* 1. Helsinki: WSOY.

Modeen, Gunnar 1936: Väestö. – *Suomen maantieteen käsikirja*. Päätoim. Kaarlo Hildén. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura, 19–66.

Montell, I. 1929: Lapin kansallisuuden ja kielen säilyttämisasialla on jo kiire. *Rovaniemi* 16.4.

Morottaja, Uula 1959: Keđgijävri kirkko. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plađi 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.

Morottaja, Uula 1961: "Talle ko mun lijjin kiertoškoovlast. *Sabmelaš* 1–2.

Mättö, Tuulikki 1958: Maailman pohjoisin jääkäri. *Viikko-Sanomat* 18.

Mörne, Håkan 1939: *Ruijan rannoilta Petsamon perukoille*. Suom. V. Hämeen-Anttila. Hämeenlinna: Karisto.

Nervander, E. 1908: *Matkakuvaelmia ja muistoja Lapin rajoilta*. Pori: Gust. Ronelius.

Nervander, E. 1922: Suomen luonnon kauneus. *Oma maa II*.

Nickul, Karl 1933: Suenjel, kolttain maa. – *Terra* 45:2.

Nickul, Karl 1934: Ihmismetsästäjät "kulttuuria" levittämässä. *Rauhaa kohti* 1.

Nickul, Karl 1936: Lapinkävijät, kunnioittakaa lappalaisten ominaislaatua! *Suomen matkailu* 3.

Nickul, Karl 1937a: Kuinka käy Suomen "intiaanien"? *Suomen Kuvalehti* 17.

Nickul, Karl 1937b: Suonikylän lappalaiskulttuurin vaaliminen. *Helsingin Sanomat* 1. 11.

Nickul, Karl 1938: Lappalaisten oma kulttuuri kelvollinen pohja heidän elämänsä tulevalle kehitykselle. *Helsingin Sanomat* 17.7.

Nickul, Karl 1945: Petsamon kolttalappalaiset. Eräitä näkökohtia heidän sijoittamiseensa. *Helsingin Sanomat* 26.6.

Nickul, Karl 1946: Om de finska samernas öden under krigsåren. *Samefolkets Egen Tidning* 3.

Nickul, Karl 1947: Vähän lappalaisista. *Rauhaa Kohti* 5.

Nickul, Karl 1949: Suomen lappalaiset. *Suomen sosialidemokraatti* 5.1.

Nickul, Karl 1950: The Finnish Lapps in Wartime and After. Royal Anthropological Institute, *Man*, May 70.

Nickul, Karl 1956: Changes in a Lappish Community. A Reflection of Political Events and State Attitude. – *Arctica. Essays presented to Åke Campbell. Uppsala*: Studia Ethnographica Upsaliensis XI.

Nickul, Karl 1970a: *Saamelaiset kansana ja kansalaisina*. Helsinki: SKS.

Nickul, Karl 1970b: Vähän petsamolaisista. – *Eilispäivän Petsamo*. Toim. Jorma Pohjanpalo. Helsinki: WSOY.

Nickul, Karl 1977: Jaakko Sverloffiin muistolle. *Aamun Koitto* 19.

Nielsen, Konrad 1904: Lappalaisia murteita tutkimassa. Matkakertomus Norjan ja Suomen Lapista. *S. U. S. Aikakauskirja* XXI, 4, XXII, 3.

Niemelä, Yrjö 1955: Kittilän viimeiset. *Kuvaposti* 47.

Niittyvuopio, Aslak 1955: Muihttustam. *Sabmelaš* 1.

N(ordquist), O. 1900: Muistiinpanoja matkalta Suomen Lapissa kesällä 1899. *Suomen Kalastuslehti* IX.

Nuorgam, Johan 1934: "Preäva Anarist". *Sabmelaš* 3.

Nuorgam, Johan 1935: "Koiki oaksi saddi muorast." *Sabmelaš* 3.

N., J. (Nuorgam, Johan) 1947: Sabmelažžak Helsigist. *Sabmelaš* 1.

Nuorgam, Johan 1948: Eänäkilvim ja poazutikšum. *Sabmelaš* 5.

Nuorgam, Johan 1955: Sami karvvuk. *Sabmelaš* 7–8.

Nuorgam, Johan 1959: Sabmelaš-plađi oaivilak. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plađi 25-jahkasaš ālmmustuvvama*

keäžild. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.
Nuorgam, Juhani 1982: *Dološ´dábit ja vierut Idjajávrri guovlluin*. Bajasčálli Paavo Ravila. Deatnu: Jår´galæd´dji.
Nuorti, Aslak 1936: *Seikkailuja Saamemaassa*. Jyväskylä: Gummerus.
Oinonen, Väinö J. 1947: *Kolmen valtakunnan kota-Lappia*. Helsinki: WSOY.
Oinonen, Väinö J. 1951: Niila Tornensis muihtun. *Sabmelaš* 7–8.
Ollila, Onni 1903: Kolmiomittaus Lapissa v. 1903. *Maanmittariyhdistyksen aikakauskirja*.
Ollila, Onni 1905: Kartta Utsjoen pitäjästä ja pohjois Inarista. *Geografiska Föreningens Tidskrift*.
Olli-Pekka 1927: Muutamia hetkiä Utsjoelle. *Rovaniemi* 24.2.
Oulunkosket, Petsamo, Lapinmaa 1925: (Kartasto).
Outakoski, Aslak 1934: Kolttakylän paastosta kevätmuuttoon. *Kaleva* 27.5.
Outakoski, Aslak 1937: Entistä ja nykyistä Tenosta [sic] ja sen asukkaista. *Jouko III*.
Outakoski, Maria 1968: Muistelmia Utsjoen Outakosken kansakoulun taipaleelta I–III. *Lapin Kansa* 8.–10.2.
Outakoski, Nilla 1982: Saamelaisten järjestötoiminta. *Kaltio* 2.
Paadar, Iisakki 1959: Maid Sabmelaš-plaði lohkkik callek. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plaði 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.
Paadar, Iisakki 1999: Golbma Niila. *Oađa Sápmelaš* 1.
Paulaharju, Jenny 1939–40: Kotanaisen asema perheessä. *Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliiton vuosikirja* VII.
Paulaharju, Samuli 1914: Lapintiellä. *Kodin kuvasto* 46. (15.11.)
Paulaharju, Samuli 1922: Salkko-Niila ja hänen ”pirunsa”. *Rovaniemi* 18.10.
Paulaharju, Samuli 1922/1977: *Lapin muisteluksia*. 3. p. Helsinki: WSOY.
Paulaharju, Samuli 1923/1963: *Wanhaa Lappia ja Peräpohjaa*. 2. p. Helsinki: WSOY.
Paulaharju, Samuli 1927: *Taka-Lappia*. Helsinki: WSOY.
Paulaharju, Samuli 1934: Johan Tuuri 80-vuotias. *Kansan kuvalehti* 34.
Paulaharju, Samuli 1939: *Sompio. Luiron korpien vanhaa elämää*. Helsinki: WSOY.
Peltomaa, Jaakko 1997: Matti Sverloff kokoaa kolttien historiaa. Tsaarivalta turvasi koltille oikeudet, jopa munkit häädettiin kalavesiltä. *Lapin Kansa* 9.12.
Pesonen, Niilo 1936: Suomalaisten antropologisista ominaisuuksista. *Duodecim* 7.
Petsamolaismuistio 1950: *Petsamolaisten musta kirja*. Oulu: Oulun kirjateollisuus.
Pf. K. Sanasia Lapista. Matkamme Ounastunturille. *Joukahainen* VI.
Pieski, Hans 1999: Kun Paistunturin ja Kaldoaivin paliskuntien välinen raja määriteltiin 1899. *Poromies* 1.
Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1928. Maanmittaushallituksen toimesta Pohjois-Suomessa suoritetut kolmiomittaukset I. Helsinki: Maanmittaushallitus.
Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1930. Maanmittaushallituksen toimesta Pohjois-Suomessa suoritetut kolmiomittaukset II. Helsinki: Maanmittaushallitus.
Pohjois-Suomen kolmiomittaukset 1933. Maanmittaushallituksen toimesta Pohjois-Suomessa suoritetut kolmiomittaukset III. Helsinki: Maanmittaushallitus.
Puustinen, Viljo 1922: *Mietelmiä Lapista ja Petsamosta*. Helsinki: Otava.
Pälsi, Sakari 1931: *Petsamoon kuin ulkomaille*. Helsinki: WSOY.
Ravila, Paavo 1934: *Reste lappischen Volksglaubens. Ges. und hrsg. von Paavo Ravila.* Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
Ravila, Paavo 1959: Sabmelažžak ja talaš aigi. – *Tavggai vuoldi. Avvukirji Sabmelaš-plaði 25-jahkasaš ālmmustuvvama keäžild*. Helsinki – Inari: Sami Čuvgetusseärvi – Samii Lihttu.
Rese, Karl 1889: Lapissa. *Matkailijayhdistyksen vuosikirja.*
Rinne, Reino 1991: *Lapin rauha. Retkiä Lapissa kesällä 1946*. Kuusamo: Karhu-kirjat.
Rissanen, Santeri 1914: Hieman lappalaisten asuinsijoilta pohjoisimmassa Savossa. *Kotiseutu*.
R.J. 1890: Muistelmia tarkastusmatkalta Lapinmaassa. *Kansakoulun lehti* 1890.
R.J. E. 1902: En intressant turistråt. *Matkailijayhdistyksen vuosikirja*.
Roivainen, H. 1939: Tutustutaanpa vähän Tunturi-Lappiinkin! *Pellervo* 19–20.
Rosberg, J.E. 1891: Nordöstra Sodankylä. *Geografiska Föreningens Tidskrift*, 3. årgången, nr. 1–2.
Rosberg, J.E. 1911a: Lappalaiset. – *Suomen kartasto 1910: Teksti II. Väestö ja kulttuuri*. Suomen maantieteellinen seura, Helsinki.
Rosberg, J.E. 1911b: *Lappi*. Helsinki: Kansanvalistusseura.
Rosberg, J.E. 1912: Anteckningar om lapparna i Finland. *Geografiska Föreningens Vetenskapliga Meddelanden*. Bd IX (1910–1912). Helsingfors.
Rosberg, J.E. 1917: Språk- och nationalitetsgränser. *Terra* 1.
Rosberg, J.E. 1919: *Petsamon maa*. Helsinki: Otava.
Rosberg, J.E. 1922: *Lapplynne*. Helsingfors: Söderström.

Rosberg, J.E. 1928: Kan en språklig sammanslutning bland lapparna tänkas? – *Festskrift til rektor J. Qvigstad (1853 4. april 1928)*. Tromsø: Tromsø museums skrifter Vol. II.

Ruuth, J.W. 1920: Suomen asutus ja valtiolliset rajat vuoteen 1617. *Oma maa* I. Helsinki: WSOY.

S., E.W. 1909: Poron nimitykset Enontekiön Lapissa. *Luonnon Ystävä*.

Saalas, Uunio 1963: *Muistelmia lapsuuteni ja nuoruuteni ajoilta*. Helsinki: WSOY.

Saamelaislähetystö 1947: *Saamelaislähetystön käynti Helsingissä toukokuussa 1947*. Helsinki: Lapin sivistysseura.

Saarinen, R.1926: Kolttalappalaisten asuinalueilla. *Uusi Suomi* 20.6.

Sahavirta, Helena 2010a: Koltat joutuivat sotavangeiksi Kuolaan. (Katri Jefremoffin haast.) *Kaleva* 13.2.

Sahavirta, Helena 2010b: Porot ajettiin piiloon pommikoneilta. (Heikki Tuomas Vallen haast.) *Kaleva* 16.2.

Saijets, Matti Mooses 1988/2001: Nellimin kylän syntyä. Kirjotti Matti Mooses Saijets v. 1988. – Irja Jefremoff: *Varristallam. Inarinsaamelaisten vuotuismuutto*. Inari: Saamelaismuseosäätiö 2001, 89–90.

Salmela, A. 1929: Kansakoululaitos ei sorra ketään kielellisesti. *Rovaniemi* 16.4.

Salmela, Alfred 1926: Tenolta Tuntsalle. *Rovaniemi* 1.6.

Salminen, Väinö 1922: Lappi ja lappalaiset. *Oma Maa. Tietokirja Suomen kodeille*. III osa. WSOY, Porvoo.

Sandberg, H.R. 1898: Reseberättelse – studieresa till Inari, Utsjoki och Enontekis lappmarker. *Finlands Forstmästareföreningens Medd*. XV. Hki.

Sandman, J. Alb. 1892: Bland Lappar. *Turistföreningen i Finland Årsbok*. Hki.

S(andström), A(xel) 1912: *Nykyisestä poronhoidosta Suomen Lapissa*. Helsinki: Suomen metsätieteellinen seura.

Sarlin, Emil 1904: Poronhoito Suomen Lapissa. *Helsingin Kaiku*, 347–350.

Sarre, Ella 1988: Kessini kasvot. – *Pohjoinen erämaa Kessi-Vätsäri*. Toim. Tapio Osala. Vaasa, O & G Kustannus.

Sarre, Uula 1929: Haluaako Suomi säilyttää Lapin kansan ja kielen? *Rovaniemi* 27.4.

Sarva, Gunnar 1918: Miten Suomi jaettiin kolmen valtakunnan kesken. *Suomalainen Suomi* 3.

S(avander), O(tto) 1900: Muistelmia rajankäynnistä Suomen ja Norjan välillä vv. 1896–1897. *Nuori Suomi. Päivälehden joulualbumi* X. Helsinki: Eero Erkko.

Schefferus, Johannes 1674/1979: *Lapponia*. Suom. Tuomo Itkonen. Hämeenlinna: Karisto.

S(ederholm, J. J.?) 1899: Matka Patsjoelle. *Turistföreningens i Finland Årsbok*.

Sederholm, J.J. 1901: Kirjeitä Lapista. – *Uusi Suomi* n. 176, 200, 214, 220, 226, 228. 232.

Setälä, E.N. 1917: Suomen sukuisten kansojen esihistoria. – *Maailman historia* Bd II. Helsinki: Otava.

Setälä, Salme 1927: Pohjoista kohti. – *Kotimaan kirja: Maakuntalukukirja*: *Lappi-Petsamo*. Toim. E.N. Setälä, Laina Hännikäinen ja A. Kohonen. Helsinki: Otava.

Sinnemäki, J. 1935: *Laupeudensisaria. Kolme diakoniatyön uranuurtajaa*. Helsinki: Otava.

Sirelius, U.T. 1913: Lappalaiset. – *Tietosanakirja V*. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö.

Sirelius, U.T. 1919: *Suomen kansanomaista kulttuuria. I osa*. Helsinki: Otava.

Skuolfi (nimim. = Guttorm, Hans-Aslak) 1952: Sabmelaš soahteveägast. *Sábmelaš* 2/1951 – 2/1952.

Sirelius, U.T. 1913: Lappalaiset. – *Tietosanakirja V*. Hki.

Suomalainen, E.W. 1908: Pari lappalaista vierasta Etelä- ja Keski-Suomessa. *Luonnon Ystävä*.

Suomen kartasto 1899. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura.

Suomen kartasto. Tekstit 1899. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura.

Suomen kartasto 1910: Atlas de Finlande 1910; Atlas öfver Finland 1910. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura.

Suomen kartasto 1910. Tekstiosa 2: Väestö ja kulttuuri. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura 1911.

Suomen kartasto 1925–1928: *Suomen kartasto 1925 – Atlas of Finland – Atlas över Finland*. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura.

Suomenmaa X, 2 1931: Oulun lääni, pohjoisosa. Helsinki: WSOY.

Suomen suku I–III 1926, 1928. Helsinki: Otava.

Suominen, Y.K. 1926: Antropologina Lapissa. *Suomen Kuvalehti* 37.

Sutherland, Halliday 1939: *Lapland Journey*. Lontoo–New York: Geoffrey Bles.

Sverloff, Matti 1982: Lähtö evakkoon. – *Bálggis. Polku. Lapin Sivistysseura 1932–1982*. Helsinki: Lapin Sivistysseura;

Tallgren – Toivonen: Suomen kansan esihistoriallinen kulttuuriperintö. *Suomen kulttuurihistoria I*. 1933.

Tanner, Väinö 1913: Nautsjok–Karnijok–Luttojok–Nuorttijärvi. Anteckningar under en snabbtur i ryska Lappland 7–15/IX 1909. *Fennia* 33, no 2.

Tanner, Väinö 1927: Voidaanko Petsamon aluetta käyttää maan hyödyksi? Keinoja ja tarkoitusperiä. *Fennia* 49, no 3.

Tanner, Väinö 1928: Petsamon alueen paikannimiä, I: Lappalaisia paikannimiä. *Fennia* 49, no 2. Helsinki.
Tanner, Väinö 1929: Antropogeografiska studier inom Petsamoområdet. I. Skoltlapparna. *Fennia* 49.
Tanner, Väinö 1929/2000: *Ihmismaantieteellisiä tutkimuksia Petsamon seudulta. Kolttalappalaiset*. Toim. Paulo Susiluoto. Suom. Pirjo Hyvärinen. Helsinki: SKS.
Tanner, Väinö 1936: Suomen karttakuvan kehitys. – *Suomen maantieteen käsikirja*. Päätoim. Kaarlo Hildén. Helsinki: Suomen maantieteellinen seura, 19–66.
Tanner, Väinö – Castrén, J. 1926: Framställiningar till regeringen. *Helsingin Sanomat* no 128, 13/5.
Teira, Kurt 1933: Petter Morottaja – ”Suomen sotaherra”. *Kansan Kuvalehti* 12.
Therman, Erik 1934: *Lapplandsresan*. Helsingfors: Söderström & co.
Therman, Erik 1939/1990: *Noitien ja paimentolaisten parissa*. Suom. Heikki Annanpalo. Helsinki: WSOY.
Tiesmaa, Erkki 1937: Lappalaisia lainoja Kittilän porosanastossa. *Virittäjä*.
Topelius, S. 1889: *Luonnonkirja ala-alkeiskouluin tarpeeksi*. 9. p. Helsinki: SKS.
Topelius, Zacharias et alii 1898: *Finland i 19de seklet. Framställdt i ord och bild af finska skriftsällare och konstnärer*. Red. Z. Topelius. Helsingfors.
Topelius, Zacharias: *Maa. Suomi 19:nnellä vuosisadalla*. Helsinki.
Topelius ym. 1898: *Finland i 19de seklet framställdt i ord och bild af finska skriftställare och konstnärer*. Toim. Z. Topelius ym. Helsingfors: G.W. Edlund.
Tovlááh 1997: *Tovlááh mainâseh*. Toimâttâm Matti Morottaja. Aanaar: Anarâškielâ servi.
T(unkelo), E.A. 1902: Elias Lönnrot Suomen lappalaisten äidinkielen puolesta. *Virittäjä* 6.
Tuominen, Arvo 1958: *Maan alla ja päällä. Muistelmia vuosilta 1921–1933*. Helsinki: Tammi.
Turi, Johan 1931/1988: Från fjället. – *Sámi deavsttat. Duodddaris*. Doaimm. Nils-Erik Hansegärd. Jokkmokk: Sámi Girjjit.
Turja, Ilmari 1928: *Ruijan rantaa ja Ruijan merta. Kveenejä ja kinttupolkuja*. Helsinki: WSOY.
Vaasan Jaakkoo 1924: *Petsamhon valaskaloja onkimhan. Matkakuvaus.* Jyväskylä: Gummerus.
Valle, Agneta 1970: Jumalan ihme se on. *Kotimaa* 24.3.
Wallenius, K.M. 1933: *Ihmismetsästäjiä ja erämiehiä*. Helsinki: WSOY.
Wallenius, K.M. 1994: *Petsamo. Mittaamattomien mahdollisuuksien maa*. Toim. Sakari Kännö. Helsinki: Otava.
Valonen, Niilo 1948: Vähän kyröläisten lappalaismuistoista. *Satakunta XIV*. Vammala.
Waltari, Mika 1928: *Suuri illusioni*. Helsinki: WSOY.
Vartiainen, Hilja 1929: *Koulupaikan neitinä kolttain parissa*. Jyväskylä: Gummerus.
Wiklund, K.B. 1905: Språken i Finland 1880–1900. *Ymer* H. 2.
Vilkuna, Kustaa 1929: Huomioita koltanlappalaisten merikalastuksesta. *Suomen Museo* XXXVI. Hki.
Vilkuna, Kustaa 1944: Salkon pirut. *Uusi Suomi* (päiväämätön lehtileike, luultavasti v. 1944). Tekijän hallussa.
Virtanen, E.A. 1929: Kolttain lait. *Kansan kuvalehti* 15.
Virtanen, E.A. 1941: J.J. Mikkolan Kolttakylän arkisto. (Kirja-arvostelu.) *Virittäjä*.
Voionmaa, Väinö 1919: *Suomi Jäämerellä*. 2. painos. Helsinki: Edistysseurojen kustannusosakeyhtiö.
Vuorela, Einari 1929: Tunturin runoilija Pedar Jalvi. *Uusi Suomi* 13.3.
Väisänen, A.O. 1926: Kolttia kokemassa. *Helsingin Sanomat* 18.–29.8.
Väänänen, Kalle 1917: *Luonnonkansojen häviäminen*. Helsinki: Kansanvalistusseura.
Yrjö-Koskinen, Lauri A. 1929: Sortaako vapaa Suomi lappalaisia? *Uusi Suomi* 9.4.
Äimä, Frans: Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. *SUSA XX*V.
Äimä, Frans 1902a: Matkakertomus Inarin Lapista. *S.U.S. XX*, no 4.
Äimä, Frans 1902b: Tietoja Inarin kalastajalappalaisten rakennuksista. *Virittäjä*.
Äimä, Frans 1903: Muutamia muistitietoja Inarin lappalaisten vanhoista uhrimenoista. *Virittäjä*.
Äimä, Frans 1929: Lappalaisten suomalaistuminen. *Uusi Suomi* 11.4.

Valokuvien lähteet

ASK – Aslak Sarren kokoelma
ASLK – Anni-Siiri Länsmanin kokoelma
BAL – Birit-Anni Lehtolan kokoelma (tekijän hallussa)
EAK – Eero Avaskarin kokoelma
ELK – Eila Lahden kokoelma (E.N. Mannisen kuvajäämistö)
GTL – Geologian tutkimuslaitos
HKK – Hilma Kaarretin kokoelma
IKA – Inarin kunnan arkisto
Kaleva – Sanomalehti *Kalevan* kuva-arkisto
LEK – Lahja Eriksenin kokoelma
LKK – *Lapin Kansan* kuva-arkisto
LMM – Lapin maakuntamuseon valokuva-arkisto
LPK – Lasse Porsangerin kokoelma
MAOK – Maarit Outakoski-Ahon kokoelma
MIKK – Marja Itkonen-Kailan kokoelma
MMK – Matti Morottajan kokoelma
Montera – Kuvakäsittelijä Monteran korjaama kuva kirjasta (J.E. Rosberg 1911)
MV – Museovirasto
Otava – Otavan kuva-arkisto
PPMK – Pohjois-Pohjanmaan museon kokoelma
SEA – Suomen elokuva-arkisto
Siida – Saamelaismuseo Siidan kuva-arkisto
SKS – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kuva-arkisto
SMAK – Sirkka Mansikka-ahon kokoelma
SML – Suomen Matkailuliiton kokoelma (Suomen valokuvataiteen museo)
THHK – Tuija Hautala-Hirviojan kokoelma
TLK – Teuvo Lehtolan kokoelma (tekijän hallussa)
TM – Tromsø Museum
VM – Västerbottens museum

Tutkimuskirjallisuus

Ahmajärvi, Jouni 2003: *”Se maa on taikamaa, on maa mun kaipauksen”. Armas Launiksen kuva Lapista ja saamelaisista*. Aate- ja oppihistorian pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Aikio, Áile 2006: Johtolagaid ja johtinneavvuid nuppástusat. Kulkureittien ja -välineiden kehitys. – *Dološ áiggi muitu. Eilinen keskellämme*. Utsjoki: Utsjokisuun kyläyhdistys.

Aikio, Áile – Hirvonen, Vuokko 2004: Ohcejoga girkostobut – márkanbáikkis musean. Utsjoen kirkkotuvat – markkinapaikasta museoksi. – *Ohcejoga girkostobut – márkanbáikkis musean. Utsjoen kirkkotuvat – markkinapaikasta museoksi*. Utsjoki: Utsjoen kyläyhdistys.

Aikio, Aimo 2010: *Olmmošhan gal birge: áššit mat ovddidit birgema*. Kárášjohka: ČálliidLágadus.

Aikio, Antti 2010: Suomen saamelaisten historiallinen erilliskehitys. – *Kysymyksiä saamelaisten oikeusasemasta*. Toim. Kai T. Kokko. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Aikio, Aslak 1995: *Avioliitto ja identiteetti. Saamelaisten ja suomalaisten avioituminen Utsjoella, Inarissa ja Enontekiöllä 1731–1920*. Oulu: Oulun yliopiston historian laitos. (Julkaisematon opinnäyte.)

Aikio, Aslak 1998: Inarinsaamelaisten avioliitot suomalaisten kanssa 1731–1920. – *Kirjoituksia Inarin historiasta.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Kustannus-Puntsi.

Aikio, Aslak 2004: Peltojärven häviö. Etninen kohtaaminen Enontekiöllä. – *Sámiid rievttit gillii ja historjái. Saamelaisten oikeudet kieleen ja historiaan*. Toim. Tuomas Magga ja Veli-Pekka Lehtola. Oulu: Giellagas-instituutti.

Aikio, Heli 2005: *Sarre soga albmáidnamaid árben 1700-logus 1900-logu beallemuddui*. Sámegiela ja -kultuvra kandidáhtadutkamuš. Oulu: Giellagas-instituhtta. (Julkaisematon opinnäyte.)

Aikio, Kristiina 2010: Vuotsolaisen joiun jäljillä. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Aikio, Laila 2010: *Muddusjärven paliskunnan historiikki. 110 vuotta organisoitua poronhoitoa*. Liiketalouden opinnäytetyö. Inari: Saamelaisalueen koulutuskeskus. (Julkaisematon opinnäyte.)

Aikio, Maria Sofia 2003–2004: *Deanu- ja Ohcejohlegiid kulturinventeren. Loahpparaporta. – Tenon- ja Utsjokilaaksojen kulttuuri-inventointi*. Loppuraportti. Inari: Sámi museum – Saamelaismuseosäätiö.

Aikio, Marjut 1987: Saaritunturien saamelaiset. – *Saamelaiset – sovinnolliset sopeutujat*. Rovaniemi: Lapin maakuntamuseo.

Aikio, Marjut 1989: *Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä. Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910–1980*. Helsinki: SKS.

Aikio, Marjut 1993: Saamelaiset ja suomalaisten itsenäisyys. – *Suomalaisten tarina 4: Järjestelmien aika 1968–1990*. Kirjayhtymä, Helsinki.

Aikio, Marjut – Aikio, Pekka 2010: Vuotson saamelaisten juurista. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Aikio, Niilo 2000: *Liekkejä pakoon. Saamelaiset evakossa 1944–45*. Helsinki: SKS.

Aikio, Pekka 1982: Poronhoito Lapinmaan elinkeinona. – *Lapin plakaatista tilojen autioitumisen aikaan. Lapin historiaseminaari Rovaniemellä 8.–9.6.1981*. Toim. Seppo Aho ja Leena Heikkola. Oulu: Oulun yliopiston Pohjois-Suomen tutkimuslaitos.

Aikio, Samuli 1966: Lemehaš Piehtar oanekis eällim. *Sabmelaš* 3. (Suomeksi: Piirteitä Pedar Jalvin kirjallisesta tuotannosta. *Lapin Kansa* 29.11.1966.)

Aikio, Samuli 1977: *Nuorgamin kauppa ja liikenne 1900–1968. Kansatieteellinen tutkimus*. Suomalais-ugrilaisen kansatieteen pro gradu. Helsingin yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Aikio, Samuli 1984: Sámi Čuvgehussearvvi 50 jagi. Lapin Sivistysseura 50 vuotta. – *Bálggis. Polku. Sámi Čuvgehussearvvi 1932–1982 Lapin Sivistysseura.* Helsinki: Lapin Sivistysseura.

Aikio, Samuli 1985a: Katsaus saamelaisten historiaan. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa*. Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.

Aikio, Samuli 1985b: Nils Wilhelm Holmberg, vanha koulumies. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa*. Hämeenlinna: Karisto.

Aikio, Samuli 1987. Yksi mieli, yksi mieli. Pohjoissaamen kirjakielen yhtenäistyminen. *Virittäjä* 4.

Aikio, Samuli 1991: 1800-talet som brytningsperiod i samernas historia. – *Samesymposium*. Red. av Marjut Aikio och Kaisa Korpijaakko Rovaniemi: Lapin yliopiston hallintovirasto.

Aikio, Samuli 1992: Olbmot ovdal min. Girjegiisá, Utsjoki.

Aikio, Samuli 2003: Inari ja inarilaisten nimiä. Paikannimistö historian kuvastajana. – *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Inarin kunta.

Aikio, Samuli 2007: Saamelaisia perinteenkerääjiä. – *Kohtaaminen – Gávnnadeapmi. Seminaarikirja suomalaisten äänitearkistojen saamelaisaineistoista, keräyksestä ja käytöstä*. Toim. Marko Jouste. Inari: Sámi museum – Saamelaismuseosäätiö.

Aikio-Puoskari, Ulla 2001: *Saamen kielen ja saamenkielinen opetus Pohjoismaissa. Tutkimus saamelaisten kielellisistä ihmisoikeuksista Pohjoismaiden kouluissa*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Aikio-Puoskari, Ulla 2010: Saamelaisesta elämänmuodosta saamelaiseen kulttuuriin. Isoäidin elämä muutoksen mittatikkuna. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Akujärvi, Anja 1998: *Morottajan suku*. Ivalo: Omakustanne.

Alavuotunki, Jouni 1999: Petsamon historia yhteisalueen jaosta ensimmäiseen maailmansotaan. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura, 35–58.

Aminoff, Tauno (1950–51): Petsamon luovutetulta alueelta siirtyneiden kolttalappalaisten elinmahdollisuuksien turvaaminen. *Asutustoiminnan aikakauskirja* 3/1950 ja 1/1951.

Andersson, Rami – Henriksson, Markku 2010: *Intiaanit. Pohjois-Amerikan alkuperäiskansojen historia.* Helsinki: Gaudeamus.

Aslak (nimim.) 1968: Utsjoen I kansakoulu Outakoskella täyttää 90 vuotta. *Lapin Kansa* 3.4.

Asp, Erkki 1965: *Lappalaiset ja lappalaisuus. Sosiologinen tutkimus nykylappalaisista* Turku: Turun yliopiston sosiologian laitos.

Autio, Veli-Matti 1986: Ensimmäisen tasavallan kulttuuripolitiikka 1917–1944. – *Opetusministeriön historia IV*. Helsinki: Kirkollistoimikunta – Opetusministeriö.

Autto, Kari 2005: *Ouniksen vaiettu terrori*. Moniste, päivätty 30.3.2005. (Julkaisematon moniste.)

Autto, Sanna – Karjalainen, Timo P. – Syrjälä, Leena 2008: Rajamaan identiteetti, luontosuhde ja maankäytön politisoituminen. – *Ympäristösosiologian virrat ja verkostot. Juhlakirja professori Timo Järvikosken 60-vuotispäivänä*. Toim. Timo P. Karjalainen, Pentti Luoma ja Kalle Reinikainen. Oulu: Oulun yliopiston Thule-instituutti.

Blomster, Tapani 1978: *Petsamon väestö 1921–1939*. Yleisen historian pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Blåfield, Martti 1992: Hannes Pukki ja hänen kielitieteelliset matkansa Petsamoon 1929–1939. – Kiril Sergejeff-Martti

Blåfeld, *Petsamon kuvia. Hannes Pukki Petsamon kirjalaisten ja kolttien luona 1929–1939*. Jyväskylä 1992.

Boxström, A. 1899: Väestötilasto. – *Suomen kartasto 1899*. Suomen maantieteellinen seura, Helsinki.

Broberg, Gunnar 1982: Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos: Lärdomshistoriska Årsbok* 1981–82.

Clifford, James 1997: *Routes. Travel and Translation in the Lste Twentieth Century*. Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press.

Coates, Ken S. 1991: *Best Left As Indians. Native-White Relations in the Yukon Territory, 1840–1973*. Montreal – London – Buffalo: McGill-Queens University Press.

Deetz, J. – Deetz, P.S. 2000: *The Times of Their Lives: Life, Love, and Death in Plymouth Colony*. New York: Random House.

Dölle, Sirkku 2010: Kirkkoherra kameran takana. Juhani Ahola valokuvaajana. *Raito* 1.

Edwards, Elizabeth 1999: Essee. Essay. – Puranen, Jorma 1999: *Imaginary Homecoming. Kuvitteellinen kotiinpaluu*. Oulu: Pohjoinen.

Eidheim. Harald 1971: *Aspects of the Lappish Minority Situation*. Oslo: Universitetforlaget.

Enbuske, Matti 1998: Miten muotoutui Peräpohjolan maakunta. – *Oulun sukututkija* 1. Oulu: Oulun sukututkimusseura.

Enbuske, Matti 2003: Lapin asuttamisen historia. – *Lappi. Maa, kansat, kulttuurit*. Helsinki: SKS.

Enbuske, Matti 2006: *Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun. Lapinmaan maaoikeudet*. Oikeusministeriön julkaisuja 6. Helsinki: Oikeusministeriö.

Enbuske, Matti 2008: *Vanhan Lapin valtamailla. Asutus ja maankäyttö Kemin Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta 1900-luvun alkuun*. Helsinki: SKS.

Enbuske, Matti 2009: *Vuosisadat Pohjan teillä. Tiet, liikenne ja tiehallinto Oulun läänin alueella 1600-luvulta 2000-luvulle*. Oulu: Tiehallinnon Oulun tiepiiri.

Enbuske, Matti 2010: Suomen suurimmila tietyömailla. Valtamaantien rakentaminen kohti Inaria. *Raito* 1.

Eriksen, Knut Einar – Niemi, Einar 1981: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i Nord 1860–1940*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitersforlaget.

Eriksson, Gunnar 1982: Darwinism and Sami Legislation. – *The Sami National Minority in Sweden*. Ed. by Birgitta Jahreskog. Uppsala: Rättsfonden (The Legal Rights Foundation).

Evjen, Bjørg – Hansen, Lars Ivar 2009: One people – many names: on different designations for the Sami population in the Norwegian county of Nordland through the centuries. – *Continuity and Change* 24 (2). Cambridge: Cambridge University Press.

Finsk-ugriska institutionen i Uppsala. Red. Raimo Raag – Lars-Gunnar Larsson. Ursus 2. 1996.

Fur, Gunlög 2006: Reading Margins: Encounters in Sapmi and Lenapehoking in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Feminist Studies* Volume 32, Issue 3, Fall.

Fure, Odd-Bjørn 1996: Mellomkrigstid 1920–1940. – *Norsk utenrikspolitikks historie 3*. Oslo: Universitetsforlaget.

Furu, Leena 2009: Lappi postikorteissa. *Raito* 1.

Gustafsson, Alfred A. 1933: Mittaus- ja kartastotyöt vuoden 1809 jälkeen. – *Suomen maanmittauksen historia, II osa: Venäjänvallan ja itsenäisyyden aika*. Helsinki: WSOY.

Hagedorn, Nancy L 1988: A Friend to go Between Them: The Interpreter as Cultural Broker During Anglo-Iroquois Councils, 1740–70. *Ethnohistory* Vol. 35, No. 1 (Winter).

Halila, Aimo 1950: *Suomen kansakoululaitoksen historia. Neljäs osa. Oppivelvollisuuskoulun alkuvaiheet 1921–1939*. WSOY, Helsinki.

Halinen, Petri 2004: Lemmenjoen 1800-luku ja 1900-luvun alku. – *Lemmenjoki. Suomen suurin kansallispuisto*. Toim. Liisa Kajala. Inari: Metsähallitus, 37–43.

Halonen, Tarja 2000: Tasavallan Presidentti Tarja Halosen puheenvuoro Saamelaiskäräjien avajaisissa Utsjoella 1.4.2000. (Lehdistötiedote.)

Harju, Marjut 1989: *Samuli Paulaharju. Ruijanrannan reppuherra*. Helsinki: SKS.

Hartikainen, Arja 1996: Talvimatkailua Suomen Lapissa. *Raito* 1.

Hautajärvi, Harri 1995: *Lapin läänin matkailuarkkitehtuurin historia.* Lisensiaattityö. Oulu: Oulun yliopiston Arkkitehtuurin osasto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Hautala-Hirvioja, Tuija 1999: *Lappi-kuvan muotoutuminen suomalaisessa kuvataiteessa ennen toista maailmansotaa.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston taiteiden tiedekunta.

Hautala-Hirvioja, Tuija 2005: Saamelaiset suomalaisen kuvataiteen aiheina ennen toista maailmansotaa. – *Rajoilla. Pekka Rönkkö 50.* Jyväskylä: Monerva.

Hautala-Hirvioja, Tuija 2006: The Image of the Sámi in Finnish Visual Arts before the Second World War. *Acta Borealia* Vol. 23, Nr. 2.

Hautala-Hirvioja, Tuija 2011: Lapin kuvaajat ja kulkijat. – *Lapin taika. Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään*. Helsinki: Ateneumin taidemuseo – Valtion taidemuseo.

Heikka, Elina 2000: Modernin maailman kokijat. Pohjoinen dokumenttivalokuvaus 1950-luvulta 1990-luvulle. – *Pohjoinen valokuva. Dokumenttivalokuvaus Pohjois-Suomessa*. Toim. Jukka Järvinen, Arja-Liisa Räisänen, Pirkko Siitari ja Jussi Vilkuna. Oulu-Inari: Pohjoinen Valokuvakeskus – Kustannus-Puntsi.

Heikkilä, Darja – Kyläniemi, Hanna 2004: Lapinnukkeja, lapinpukuisia nukkeja, nukkeja Lapista. *Raito* 1.

Heikkinen, Hannu 2002: *Sopeutumisen mallit. Poronhoidon adaptaatio jälkiteolliseen toimintaympäristöön Suomen länsisellä poronhoitoalueella 1980–2000*. Helsinki: SKS.

Heinonen, Kati – Valtonen, Taarna 2006: Kaksi kulttuuria kohtasi kesällä 1905. *Hiidenkivi 6*.

Helander, Elina 1999: Sami subsistence activities – spatial aspects and structuration. Acta Borealia 2.

Helander, Elina 2000: Saamelainen maailmankuva ja luontosuhde. – *Beaivvi mánát. Saamelaisten juuret ja nykyaika*. Toim. Irja Seurajärvi. Helsinki: SKS.

Helander, Johannes 1985: Tenon lohi ja saamelaiskulttuuri. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.

Hentilä, Seppo 1996: Itsenäistymisestä jatkosodan päättymiseen 1917–1944. – Osmo Jussila – Seppo Hentilä – Jukka Nevakivi 1996: *Suomen poliittinen historia 1809–1995*. Helsinki: WSOY.

Herrala, Timo – Minkkinen, Jouko 1991: *Tuomo Itkonen ja hänen kasvatustoimintansa Inarissa vuosina 1923–42 ja 1953–59*. Rovaniemi: Lapin yliopiston luokanopettajien koulutusohjelma.

Hihnavaara, Lauri 1998: Ala-Ponku – Mosku. Talo noitalappalaisen suojelevan käden alla. *Raito* 2.

Hiltunen, Mauno 2006: *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550–1808. Lapinmaan maaoikeudet*. Oikeusministeriön julkaisuja 6. Helsinki: Oikeusministeriö.

Hirvelä, Anne 1999: Petsamon matkailu. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944.* Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura, 329–346.

Hirvonen, Heikki 2003: *"Mitä toivomme itsellemme, se meidän tulisi antaa myös saamelaisille". Tuomo Itkonen saamen kielen ja kulttuurin puolestapuhujana.* Suomen ja Skandinavian historian pro gradu. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Hirvonen, Vuokko 1999: *Saamenmaan ääniä. Saamelaisen naisen tie kirjailijaksi.* Helsinki: SKS.

Holsti, Päivi 1990: *Suonikylän koltat vuosina 1939–1957.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Huhtamies, Mikko 2008: *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008*. Helsinki: Maanmittauslaitos/Edita.

Hustich, Ilmari 1942: Befolkningsgeografiska skisser från Enare och Utsjoki. *Terra* 54: 1–2.

Hustich, Ilmari 1982: Lapin kehityspiirteitä viimeisen puolen vuosisadan ajalta. – *Lapin plakaatista tilojen autioitumisen aikaan. Lapin historiaseminaari Rovaniemellä 8.–9.6.1981*. Toim. Seppo Aho ja Leena Heikkola. Oulu: Oulun yliopiston Pohjois-Suomen tutkimuslaitos.

Huuskonen, Marjut 2004: *Stuorra-Jovnnan ladut. Tenonsaamelaisten ympäristökertomusten maailmat.* Helsinki: SKS.

Hyvärinen, Heikki 2010: Saamelaisten kulttuurin ja elinkeinojen säätely. – *Kysymyksiä saamelaisten oikeusasemasta*. Toim. Kai T. Kokko. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Immonen, Kari: "Mennyt meissä." Artikkeli kotisivulla www.utu.fi/kulttuurihistoria/ kimm. (Muokattu 6.7.2005.)

Inarilaiset Suomen puolesta 2001: *Inarilaiset Suomen puolesta. Veteraanimatrikkeli.* Toim. Jaakko Peltomaa. Ivalo: Ukko-Media.

Inarin historiikki 1956: Inarin kunnan 100-vuotishistoriikki. Inari: Inarin kunta.

Isaksson, Pekka 1997: Saamelaiset kansakunnan rakentamisen marginaalissa. Kosmopolis 3.

Isaksson, Pekka 1998: Antropologiset mittaukset Inarissa 1900-luvun alussa. – *Kirjoituksia Inarin historiasta*. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Kustannus-Puntsi, Inari.

Isaksson, Pekka 2000: *Kumma kuvajainen. Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia*. Pohjoiset historiat 1. Inari: Kustannus-Puntsi.

Itkonen, Erkki 1951: Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet. *Virittäjä*.

Itkonen, Erkki 1961: Alkulause. – Fellman, Jaakko: *Poimintoja muisitinpanoista Lapissa*. Agathon Meurmanin toimittaman suomennoksen uusintapainos. Helsinki: Werner Söderström.

Itkonen, Terho 1991: Saatesanat. – Itkonen, T. I.: *Lapin-matkani*. Helsinki: WSOY.

Itkonen, Terho ja Kerttu 1991: T.I. Itkosen bibliografia. *Suomen museo*.

Itkonen, Tuomo 1976: Karigasniemen maantiestä ja Barbarossa-suunnitelmasta. *Kaltio* 1.

Itkonen, Tuomo 1979: Lapin oloista ja tiealoitteista ennen sotia. *Tornionlaakson vuosikirja*. Tornio: Tornionlaakson kotiseututoimikunta.

Itkonen-Kaila, Marja 2008: *Pulkka ja vene. – Isän huone. Kulttuurivaikuttajien tyttäret kertovat*. Helsinki: SKS.

Itkonen-Kaila, Marja 2011: Lauri Itkonen. Kirkkoherra, kielitieteilijä, tiedemies ja raamatuntutkija kirkkoherrana Vihdin vaikeina vuosina. Julk. Vihti 500-juhlavuosisivustolla *www.vihti.fi/palvelut/museo/henkilogalleria/prime110.aspx*. Luettu 25.1.2011.

Jaatinen, Lauri 1982: Itsenäisyyden ajan asutuspolitiikka Lappia muovaamassa. – *Lapin plakaatista tilojen autioitumisen aikaan. Lapin historiaseminaari Rovaniemellä 8.–9.6.1981*. Toim. Seppo Aho ja Leena Heikkola. Oulu: Oulun yliopiston Pohjois-Suomen tutkimuslaitos.

Jaatinen, Stig 1988. Johan Evert Rosberg: Liv och gärning. *Terra* 100.

Jefremoff, Irja 2001a: Lapinkenttien kutsu – inarinsaamelaisia asuinpaikkoja ja kolttakenttiä inventoimassa. *Raito* 1.

Jefremoff, Irja 2001b: *Varristâllâm. Inarinsaamelaisten vuotuismuutto.* Inari: Saamelaismuseosäätiö.

Jefremoff, Irja 2003: Opin kylvöä pohjoisessa – Inarin koululaitos 100 vuotta. *Raito* 1.

Jernsletten, Regnor 1997: Reindrift, samevenner og samisk etnopolitikk i Norden 1945–74. – *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*. Red. Bjørn Petter Finstad et alii. Tromsø: Sámi dutkamiid guovddaš – Senter for samiske studier.

Joki, Aulis J. 1953: Johdannoksi. – Castrén, M. A.: *Tutkimusmatkoilla pohjolassa*. WSOY, Helsinki.

Jokipii, Mauno 1976: Vuodenvaihde 1940–1941 uudessa valossa. *Historiallinen aikakauskirja* 1–2.

Jokipii, Mauno 1977: Lapin välirauhan ajan tienrakennukset ja niiden suurpoliittinen tausta. *Scripta historica V*. Oulu: Oulun historiaseura, 224–269.

Jokipii, Mauno 1988: *Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41.* Helsinki: Otava.

Joona, Juha 2006: *Entisiin Tornion ja Kemin Lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista. Lapinmaan maaoikeudet.* Juridica Lapponica 32. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Jouste, Marko 1998: Change and metrics in Guhtura-Niillas´ luohti. *Etnomusikologian vuosikirja* 10.

Jouste, Marko 2000: Melodinen variointi porosaamelaisen Kaapin-Jounin joiussa. *Etnomusikologian vuosikirja* 12.

Jouste, Marko 2001. Saamelaiskuvauksen teemoja suomalaisessa joikututkimuksessa. *Musiikin suunta* 1.

Jouste, Marko 2004: Armas Launiksen vuoden 1904 Lapin matkan joikukeräys ja soiva vertailuaineisto. *Musiikin suunta* 26:2.

Jouste, Marko 2005: Katsaus pohjoissaamenkielisen virsiperinteen historiaan. *Etnomusikologian vuosikirja* 17.

Jouste, Marko 2006: Suomen saamelaisten musiikkiperinteet. – *Suomen musiikin historia 8: Kansanmusiikki.* Toim. Päivi Kerala-Innala, Anneli Asplund, Petri Hoppu, Heikki Laitinen, Timo Leisiö, Hannu Saha ja Simo Westerholm. Helsinki: WSOY.

Jouste, Marko 2007: Saamelaismusiikin tallennus. – *Kohtaaminen – Gávnnadeapmi. Seminaarikirja suomalaisten äänitearkistojen saamelaisaineistoista, keräyksestä ja käytöstä*. Toim. Marko Jouste. Inari: Sámi museum – Saamelaismuseosäätiö.

Jouste, Marko 2011: *"Tullačalmaaš kirdāčči – tulisilmä lenteli." Inarinsaamelaisten historiallinen musiikkikulttuuri perinteisen ja modernin maailman välissä.* Tampere: Tampereen yliopisto.

Julku, Kyösti 1968: Veljesmurhan anatomia. Suomen saamelaisen asutuksen vaiheet. *Kaltio* 6.

Julku, Kyösti 1988: Lapin läänin suuraluenimityksistä. *Lapin Kansa* 10.1. ja 12.1.

Julku, Kyösti 1995: Miten Lappia asutettiin? *Hiidenkivi* 4.

Järvinen, Anu 2004: *"Tässähän on niinku työpaikka tehty kotiin, ei se sen kummempaa ole." Matkailuyrittäminen Lemmenjoen saamelaiskylän innovaationa 1940-luvulta 2000-luvulle*. Kulttuuriantropologian pro gradu -tutkielma. Oulu: Taideaineiden ja antropologian laitos. (Julkaisematon opinnäyte.)

Kaarninen, Pekka 1999: Petsamon liittäminen Suomeen. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura.

Kaila, Toivo T. 1950: *Lapin sota.* Helsinki: WSOY.

Kallio, Paavo 1982: Tutkijain Lappi. – *Lappi 1. Elävä, toimiva maakunta*. Toim. Martti Linkola. Hämeenlinna: Karisto.

Kangasniemi, Veikko 1989: *Satakunnan kulkurista kullankaivajaksi. Kangasniemen sukutarina.* Rovaniemi: Omakustanne.

Kaukiainen, Leena 1997: *Avoin ja suljettu raja. Suomen ja Norjan suhteet 1918–1940*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Kemiläinen, Aira 1985: *Mongoleista eurooppalaisiksi suomalaisessa roduntutkimuksessa. – Mongoleja vai germaaneja.* Toim. Aira Kemiläinen. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Kiseljov, A.A. – T. A Kiseljova 1987: *Sovetskije saamij. Istorja, ekonomika, kultura*. Murmansk.

Klockare, Sigurd 1985: Norrbottenin kielitaistelu 1888–1958. *Kaltio* 6.

Koivukangas, Tanja 2003: *Terveydenhoito ja sairausolot Kittilän piirilääkäripiirissä 1866–1920*. Oulu: Oulun yliopisto. (Jul-

kaisematon opinnäyte.)
Kolttasaamelaisten sijoittaminen 1988: *Kolttasaamelaisten sijoittaminen sekä koltta-alueen ja kolttaetujen kehitys v. v. 1945–1984*. Sevettijärvi: Koltta-asiain kannatusyhdistys.
Koponen, Eino 2005: "Sápmelaš". – *Saami. A Cultural Encyclopedia*. Ed. by Ulla-Maija Kulonen, Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen.
Korhonen, Mikko 1985: Saamen kieli – suomen kielen sukulainen ja kielitieteellinen tutkimuskohde. – *Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Hämeenlinna: Karisto.
Korpi, Kalle 1999: Jatkosota Petsamossa. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura.
Korpijaakko, Kaisa 1990: Saamelaiset ja suomalainen historiankirjoitus. *Historiallinen aikakauskirja* 2.
Korpijaakko-Labba, Kaisa 1999: *Saamelaisten oikeusasemasta Suomessa – kehityksen pääpiirteet Ruotsin vallan lopulta itsenäisyyden alkuun*. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta.
Korpijaakko-Labba, Kaisa 2004: Saamelainen kulttuuri ja menneisyydentutkimus. – *Sámiid rievttit gillii ja historjái. Saamelaisten oikeudet kieleen ja historiaan.* Toim. Tuomas Magga ja Veli-Pekka Lehtola. Oulu: Giellagas-instituutti.
Kortelainen, Yrjö 1968: Jääkaudesta nykyaikaan, mutta entäs sitten? *Tornionlaakson vuosikirja*. Tornio: tornionlaakson kotiseututoimikunta, 125–150.
Korteniemi, Matti 2995: *Nellimin kylän vaiheita*. Kulttuuriantropologian proseminaarityö. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)
Kortesalmi, J. Juhani 2003: Poronhoito. – *Suomen maatalouden historia* 1. Helsinki: SKS, 562–580.
Kortesalmi, J. Juhani 2008: *Poronhoidon synty ja kehitys Suomessa*. Helsinki: SKS.
Kosonen, Katariina 2000: *Kartta ja kansakunta. Suomalainen lehdistökartografia sortovuosien protesteista Suur-Suomen kuviin 1899–1942*. Helsinki: SKS.
Kotimäki, Elina 2011: *Saamelaisen Hans Niiles Pieskin elämäkerta. Elämänhallinnan ja identiteetin rakentuminen kerronnan kautta.* Saamelaisen kulttuurin pro gradu -tutkielma. (Julkaisematon opinnäyte.)
Kulonen, Ulla-Maija 2005: "Lapp". – *Saami. A Cultural Encyclopedia*. Ed. by Ulla-Maija Kulonen, Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen.
Kurkela, Paavo 1988: *Enontekiön koululaitos 100 v. Hetan koulu 1888–1988*. Hetta: Enontekiön kunta.
Kuusikko, Kirsi 1996: *Laiton Lappi, laiton Petsamo. Rikollisuus ja järjestysvalta Petsamossa 1921–1944*. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
Kylli, Ritva 1999: Anders Andelin Utsjoen saamelaisten kirkkoherrana. *Kaleva* 20.11.
Kylli, Ritva 2005: *Kirkon ja saamelaisten kohtaaminen Utsjoella ja Inarissa 1742–1886*. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
Kylli, Ritva 2006: Saamelaisuus ja saamelaiset asiakirjoissa. Esitelmä Monikulttuurisuus ja asiakirjallinen kulttuuriperintö -seminaarissa 10.11.2006 Oulun maakunta-arkistossa. (Julkaisematon käsikirjoitus.)
Kylli, Ritva 2008: Samaan aikaan Pohjan perillä. 1800-luvun alku Utsjoen ja Enontekiön lapinmaalla. *Historiallinen aikakauskirja* 4.
Kyllönen, Matti 1980: *Kalajoen ja Rautio historia 1865–1975.* Kalajoki: Kalajoen kunta.
Kyläniemi, Hanna 1999: Lantalaiskuva. Suomalaisen kulttuurin kuva T.I. Itkosen, Mannisen, Paulaharjun ja Pälsin Lappi-kirjoissa. *Raito* 1.
Kähkönen, Esko 1982: *Kansanopetus Suomen Lapissa ennen kansakoulua*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
Kähkönen, Esko 1988: *Katekeetat Suomen Lapissa 200 vuotta*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
Kännö, Sakari 1992: *Mosku. Kertomus poromies Aleksanteri Hihnavaarasta ja Lapin kenraali Kurt Martti Walleniuksesta vuosina 1900–1938*. Helsinki: WSOY.
Laaksonen, Pekka 1991: Samuli Paulaharjun Lappi. *Kotiseutu* 4.
Laine, Antti 2006: Sivistystä rajaseudulle. – *Ostiensis – tiedettä ja tutkimusta Joensuun yliopistossa* 2. Joensuu: Joensuun yliopisto.
Laitinen, Lea 1978: Saatteeksi. – Koskimies, A.V. – Itkonen, T. I.: *Inarinlappalaista kansantietoutta*. Toinen, uudistettu painos. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
Lantto, Patrik 2000: *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Umeå universitet.
Lassila, Juhani 2001: *Lapin koulutushistoria – kirkollinen alkuoperus, kansa-, perus- ja oppikoulut. I–II*. Oulu: Kasvatustieteiden ja opettajankoulutuksen yksikkö.
Lassila, Juhani 2005: *Lapin koulutus 1630–2001*. Oulu: Oulun yliopiston Thule-instituutti.
Lehto, Lauri – Lehto, Mirjami – Rautiola, Milka 1987: Mihin katosi Peräpohjola? *Kaleva* 27.9.
Lehtola, Jorma 1997: Lappalaisia menneisyydestä. *Raito* 1.
Lehtola, Jorma 2000: *Lailasta Lailaan. Tarinoita elokuvien lappalaisista*. Inari: Kustannus-Puntsi.

Lehtola, Jorma 2007: *Laulujen Lappi. Tarinoita haavemaasta*. Inari: Kustannus-Puntsi.

Lehtola, Jorma 2011: Postikorttien pohjola on toinen maa – kuusi jaetta kuvitellusta kansasta. – *Lapin taika. Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään*. Helsinki: Ateneumin taidemuseo – Valtion taidemuseo.

Lehtola, Veli-Pekka 1983: Saamen kielellä Saamen kansalle. (Hans-Aslak Guttormin haastattelu.) – Sápmi. Teemanumero saamelaiskysymyksestä. Toim. Ulla Aikio-Puoskari. *Politiikan puntari* 5–6.

Lehtola, Veli-Pekka 1985: Lapin-kirjallisuuden kaksi linjaa. *Kaltio* 6.

Lehtola, Veli-Pekka 1994a: *Saamelainen evakko. Rauhan kansa sodan jaloissa*. Helsinki: City Sámit. (Korj. painos 2003.)

Lehtola, Veli-Pekka 1994b: *Wallenius – kirjailijakenraali K.M. Walleniuksen elämä ja tuotanto*. Oulu: Pohjoinen.

Lehtola, Veli-Pekka 1995a: Alempi rotu, katoava kansa? Saamelaiset ja sosiaalidarwinismi 1920- ja 1930-luvun kirjallisuudessa. – *Faravid* 17/93. Oulu: Oulun historiallinen yhdistys.

Lehtola, Veli-Pekka 1995b: Polut kahden maailman rajalla. – *Pohjoinen identiteetti Euroopassa. Lapin tiede- ja kulttuuripäivien 1995 alustukset*. Rovaniemi: Lapin yliopiston hallintovirasto.

Lehtola, Veli-Pekka 1996: Nimettömän kansan historiasta. Saamelaisen historiantutkimuksen näkymistä. – *Historia fenno-ugrica I:2. Congressus primus historiae fenno-ugricae*. Red. Kyösti Julku. Oulu 1996.

Lehtola, Veli-Pekka 1997a: *Rajamaan identiteetti. Lappilaisuuden rakentuminen 1920- ja 1930-luvun kirjallisuudessa*. Helsinki: SKS.

Lehtola, Veli-Pekka 1997b: *Saamelainen ääni. Saamen Radio 1947–1997*. Helsinki: Yleisradio. (Saameksi 2001.)

Lehtola, Veli-Pekka 1997c: *Saamelaiset – historia, yhteiskunta, taide*. Oulu: Kustannus-Puntsi.

Lehtola, Veli-Pekka 1998: Jääkäri, kalastaja, nimismies, kirjailija. – E, N. Manninen: *Kahdentoista härjän raito. Kuvauksia vanhasta Lapista*. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Kustannus-Puntsi.

Lehtola, Veli-Pekka 1999a: Aito saamelainen ei syö haarukalla ja veitsellä. Stereotypiat ja saamelainen kulttuurintutkimus. – *Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit. Osa 1*: Outamaalta tunturiin. Toim. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola ja Mervi Autti. Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja C:16. Rovaniemi, 1999.

Lehtola, Veli-Pekka 1999b: Kaipaukseni maa. Petsamo suomalaisessa kirjallisuudessa 1910-luvulta 1940-luvulle. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944.* Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Petsamo-Seura: Rovaniemi, 2000.

Lehtola, Veli-Pekka 1999c: Petsamon kolttasaamelaiset. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944.* Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Petsamo-Seura: Rovaniemi, s. 149–169. 2000.

Lehtola, Veli-Pekka 2000a: Kansain välit – monikulttuurisuus ja saamelaishistoria. – *Beaivvi mánát. Saamelaisten juuret ja nykyaika*. Toim. Irja Seurujärvi-Kari. Helsinki 2000.

Lehtola, Veli-Pekka 2000b: Lapin kuvauksen perinne. – *Panorama Lapponica. Lapin maiseman synty.* Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja C:14. Lapin yliopisto: Rovaniemi 2000.

Lehtola, Veli-Pekka 2000c: *Nickul. Rauhan mies, rauhan kansa*. Kustannus-Puntsi: Inari 2000.

Lehtola, Veli-Pekka 2000d: Saamelaispolitiikan alkuvaiheet Suomessa. *Faravid 24.* Oulu: Oulun historiallinen yhdistys.

Lehtola, Veli-Pekka 2003a: Inarin yhteiskuntaelämää 1920–1939. – *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Inarin kunta.

Lehtola, Veli-Pekka 2003b: Tuhon ja nousun vuodet. – *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Inarin kunta.

Lehtola, Veli-Pekka 2004a: ”Kaukaa alta seitsentähden” – saamelaiset 1900-luvun Suomessa. – *Suomen kulttuurihistoria 4: Koti, kylä, kaupunki.* Helsinki 2004.

Lehtola, Veli-Pekka 2004b: Mielikuvien rajasota. Kiistoja koltanmaan ja kolonialismin maastossa. – *Rajanylityksiä.* Toim. Olli Löytty. Helsinki: Gaudeamus 2004.

Lehtola, Veli-Pekka 2004c: ”Oikeus omaan historiaan.” Saamelainen kulttuuriperintö ja historiatietoisuus. – *Sámiid rievttit gillii ja historjái. Saamelaisten oikeudet kieleen ja historiaan.* Toim. Tuomas Magga – Veli-Pekka Lehtola. Oulu: Giellagas-instituutti.

Lehtola, Veli-Pekka 2005a: Sámi kultuvra dutkamuša hástalusat. Saamelaiset itse tutkimuksensa tekijöiksi. Professorin virkaanastujaispuhe, Julkaistu: *Kaltio* 5. Myös osoitteessa: *http://www.kaltio.fi/vanhat/index0699.html?762* (tark. 14.4.2010).

Lehtola, Veli-Pekka 2005b: *Saamelaisten parlamentti. Suomen saamelaisvaltuuskunta 1973–1995 ja Saamelaiskäräjät 1996–2003*. Inari: Saamelaiskäräjät.

Lehtola, Veli-Pekka 2007: Saamenmaa sodan jaloissa. – *Sodan*

ekologia. Sodankäynnin ympäristöhistoriaa. Toim. Simo Laakkonen – Timo Vuorisalo. Helsinki: SKS 2007, 237–270.

Lehtola, Veli-Pekka 2008a: Eteläisen Suomen muinaiset lappalaiset. *Muinaistutkija* 4.

Lehtola, Veli-Pekka 2008b: Kolttien asuttaminen Inariin 1944–49. *Historiallinen aikakauskirja* 4/2009.

Lehtola, Veli-Pekka 2008c: Lappologi yhteiskunnallisena vaikuttajana. Maanmittaaja ja saamenystävä Karl Nickul tutkimuksen ja politiikan välimaastossa. – *Puolesta hengen ja puolesta maan. FT Turo Mannisen 70-vuotisjuhlakirja*. Oulu: Oulun historiaseura.

Lehtola, Veli-Pekka 2009a: Lappalaiskaravaanit harhateillä, kulttuurilähettiläät kiertueella? Saamelaiset Euroopan näyttämöillä ja eläintarhoissa. *Faravid* 2009. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.

Lehtola, Veli-Pekka 2009b: Saame-sanan juuria suomalaisessa julkisuudessa. – *Ei kiveäkään kääntämättä. Pentti Koivusen juhlakirja 2009*. Toim. Janne Ikäheimo – Sanna Lipponen. Oulu: Oulun yliopiston arkeologian laitos.

Lehtola, Veli-Pekka 2010: *Porojen kansallisuus?* Suomen ja Norjan kiista rajaseudun poronhoidosta 1852–1936. – *Faravid* 34. Oulu: Oulun historiallinen yhdistys.

Lehtola, Veli-Pekka – Rantala, Leif 2011: En samisk stat? – *Arctic Review on Law and Politics.* No. 1 / 2011 volume 2.

Lehtosalo, Reino 1999: Kautokeinon verikapinasta Korvasen Kotirovaan. – *Sodankyläseura 50 v. Kotiseutujulkaisu II*. Sodankylä: Sodankylä-seura.

Leinonen, Marja 2009: Kuolan niemimaan filman-saamelaiset. *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja / Journal de la Société finno-ougrienne 92.* Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura. (Myös: http://www.sgr.fi/susa/92/leinonen.pdf.)

Leinonen, Tapio 1974: Johttioahpateäddji Agneta Valle muihtui. *Sámi Juovllat*.

Lilja, Erkki 1996: Teilläkin on historia. *Raito* 2.

Lilja, Erkki 2006: Utsjoen tielautakunta kirjelmöi 80 vuotta sitten. *Inarilainen* 13.4.

Lilja, Erkki 2010: Lahja Lapinmaalle, Itkoset Inariin. *Inarinmaa* 20.1.2010.

Linkola, Anni – Linkola, Martti 2000: Kolttasaamelaiset – vähemmistön vähemmistö. – *Siiddastallan – siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen*. Oulu: Pohjoinen, 158–167.

Linkola, Martti 1965: Pöyrisjärvi – kahden kansallisuuden kesäpaikka. *Kaltio* 6–7.

Linkola, Martti 1967: Sompion porolappalaiset. – *Entinen Kemijoki.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Weilin + Göös.

Linkola, Martti 1972: *Enontekiön lappalaisten poronomadismi. Poronhoidon ja asutuskuvan kehitys Enontekiön Lapin paliskunnan alueella rajansuluista vuoteen 1965.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston suomalaisen ja vertailevan kansatieteen laitos. (Julkaisematon opinnäyte.)

Linkola, Martti 1985a: Itkosten veljessarja. – *Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa*. Hämeenlinna: Karisto.

Linkola, Martti 1985b: Jaakko Sverloff. – *Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Hämeenlinna: Karisto.

Linkola, Martti 1985c: Saamelaisten poropaimentolaisuuden vaiheet. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.

Linkola, Martti 1990: Ihmisten ja porojen maa. – Marja Vuorelainen: *Lapin kuvat*. Helsinki: SKS, 13–31 ja kuvatekstit.

Linkola, Martti 1991: T.I. Itkonen 1891–1968. *Suomen Museo*.

Linkola, Martti – Sammallahti, Pekka 1995: Koltanmaa, osa Saamenmaata. – *Koltat, karjalaiset ja setukaiset: pienet kansat maailmojen rajoilla.* Joensuu 1995.

Liukkonen, Juhani 1986: *Katekeettakoulu Suur-Sodankylässä ennen oppivelvollisuusaikaa 1837–1921.* Pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Liukkonen, Juhani 1993: *Katekeettakoulu Suur-Sodankylässä 1837–1950*. Oulun yliopisto, Oulu.

Lohiniva, Leena 1999: *Bereniken hiukset. Berenice's hair. Coma Berenices. Pohjoisen naistaiteilijan identiteettiä etsimässä. In Search of Northern Woman artist's identity*. Rovaniemi: Rovaniemen taidemuseo.

Lukkari, Pekka 1984: Pedar Jalvi. – *Bálggis, Polku.* Lapin Sivistysseura 1932–1982. Helsinki: Lapin Sivistysseura.

Lukkari, Rauni Magga 1995: *Čalbmemihttu = Silmämitta*. Rovaniemi: Lapin maakuntamuseo.

Lähteenmäki, Maria 1999: *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Lähteenmäki, Maria 2004: *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889*. Helsinki: SKS.

Lähteenmäki, Maria 2009: Napoleonin sotien pohjoisin käänne. Suomen sota liitti Lapin ja Karjalan Suomeen. *Hiidenkivi* 4.

Länsman, Anni-Siiri 2004: *Väärtisuhteet Lapin matkailussa*. Inari: Kustannus-Puntsi.

Länsman, Anni-Siiri 2007: Näkökulmia saamelaiseen kulttuuriympäristöön – esimerkkinä Nillan Pieran talon kunnostus valtakunnallisesti arvokkaassa Lisman kylän maisemassa. *Suomen ympäristö* 34.

Länsman, Tarja 2000: *Kaldoaivin erämaa-alueen asutus- ja elinkeinohistoriaa*. Helsinki: Edita – Metsähallitus.

Löppönen, Paavo 1988. Tutkimuspolitiikka itsenäisyyden alun Suomessa. Suomen Maantieteellinen Seura ja Petsamo-tutkimus vuosina 1926–1933. *Terra* 100, 1.

Magga, Aini 2010: Elämää sotavuosina. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista.* Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Magga, Päivi 2007: Rakennuksia, kotasijoja, muistoja: saamelaista kulttuuriympäristöä inventoimassa. – *Eletty, koettu maisema. Näkökulmia saamelaiseen kulttuurimaisemaan*. Toim. Tiina Elo ja Päivi Magga. Rovaniemi: Lapin ympäristökeskus.

Magga, Päivi 2008: Saamelaisuus Ivalojoen kulttuurimaisemassa – esimerkkinä Lisman ja Kutturan kylät. – *Kulta-symposium 2008*. Sodankylä: Kultamuseo.

Magga, Päivi 2010: Vuomaselkä – poroaidallinen kulttuuriperintöä. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista.* Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Magga, Tuomas 1994: Giellamolsun ja áddenmiella. Manin Guhtura sámit dál suomastit? – *Festskrift til Ørnulv Vorren*. Tromsø: Tromsø Museum, 290–299.

Magga, Tuomas 1999: Orthographic overloading and morphological cues in Saami. – Israel Ruong -seminára 20.11.1998. *Diedut* 3. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta.

Magga, Tuomas 2006: Objektista subjektiksi – kuka ”omistaa” saamen kielen? – *Piirikultuuriq ja -keeleq.* Võro instituudi toimõndusõq 17. Võro: Võro instituut, 137–143.

Magga-Miettunen, Siiri 2010: Purnumukan ja Kutturan kylien vaiheita. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Manninen, Turo – Junila, Marianne 2005: *Lapin sairaanhoidon historia*. Rovaniemi: Lapin sairaanhoitopiirin kuntayhtymä.

Massa, Ilmo 1981: Arktisen kulttuurintutkimuksen juurilla. Väinö Tanner suomalaisen antropogeografian uranuurtajana. – *Suomalaisen antropologian uranuurtajia*. Toim. Anita Kelles-Viitanen. Helsinki: Suomen Antropologinen Seura.

Massa, Ilmo 1984: The problem of the development of the north between the wars: some reflections of Väinö Tanner's human geography. *Fennia* 162, 2.

Mattus, Ilmari 1993: Sare suuhã. *Anarâš*. Elomáánu.

Mattus, Ilmari 2006: Anarâškuávlu Aanaar. *Anarâš.* Čohčamáánu.

Mattus, Ilmari 2007a: Mitä paikannimet kertovat? *Suomen ympäristö* 34.

Mattus, Ilmari 2007b: *Sarren suku*. Julkaisematon käsikirjoitus (päivitetty 1.3.2007).

Mattus, Ilmari (Uccpárnáá Vuoli Ilmar) 2009: Čovčjäävri nuorái servi. *Anarâš*. Juovlamáánu.

Mattus, Ilmari 2010: *Itä-Inarin paikannimistö*. Helsinki: Metsähallitus.

Mattus, Ilmari 2011a: *Mattus suuhã*. (Julkaisematon käsikirjoitus.)

Mattus, Ilmari 2011b: *Mujo suuhã*. (Julkaisematon käsikirjoitus.)

Mela-Kiander, Aino 1991: *Lapin-kuva suomalaisessa kirjallisuudessa 1917–1945*. Yleisen historian lisensiaatintutkimus. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Meriläinen-Hyvärinen, Anneli 2007: *Luonnon kanssa käsikkäin. Selviytymisem strategiat neljässä pohjoissuomalaisessa yhteisössä eri aikoina 1680-luvulta 1990-luvulle.* Oulu: Oulun yliopisto.

Morottaja, Hans 1998: Muštoh Ijjäävri postâalmast. Reedrik uksâkyeddim. *Anarâš*. Kesimáánu.

Morottaja, Matti 2001: Anarâškielâlâš sensaatio. *Anarâš*. Roovvâdmáánu.

Morottaja, Matti 2003: Meniš-Aanti päikki. *Anarâš*. Porgemáánu.

Morottaja, Matti 2006: Kulttuuri. Elämäntapa. Kieli. Tutkimus. – *Anarâš – Inarinsaamelaiset – The Inari Saamis. Internet-sivusto www.siida.fi/anaras*.

Müller-Wille, Ludger 1974: *Lappen und Finnen in Utsjoki (Ohcejohka), Finnland. Eine Studie zur Identität ethnischer Gruppen im Kulturkontakt*. Westfälische Wilhelms-Universität Münster, 1971. Münster: Institut für Geographie und Länderkunde – Geographische Kommission für Westfalen.

Müller-Wille, Ludger 1977. The ”Lappish Movement” and ”Lappish Affairs” in Finland and Their Relation to Nordic and International Ethnic Politics. *Arctic and Alpine Research* 9 (3).

Müller-Wille, Ludger 1989: Finnish Lapland between south and north: developments in anthropology and human geography since the 1920. *Terra* 101:1.

Müller-Wille, Ludger 1996: *Kahden kulttuurin kohtaaminen: saamelaiset ja suomalaiset Utsjoella*. Suom. Irja-Lea Ubani. Rovaniemi: Arktinen keskus.

Müller-Wille, Ludger 2007. Sápmi und die Sámi in den Augen deutschsprachiger Mitteleuropäer: Zeitläufte von

Vorstellungen, Wissensbildung und Berührungen seit dem 17. Jahrhundert. – *Sámit, sánit, sátnehamit. Riepmočála Pekka Sammallahti miessiemánu 21. beaivve 2007*. Ed. by Jussi Ylikoski and Ante Aikio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Société Finno-Ougrienne.

Müller-Wille, Ludger and Samuli Aikio 2005: Deatnu – River United, River Divided. Living With Borders in Ohcejohka, Sápmi. – *The North Calotte. Perspectives on the Histories and Cultures of Northernmost Europe.* Ed. by Maria Lähteenmäki and Päivi Maria Pihlaja. Aanaar-Inari: Puntsi Publisher.

Mustakallio, Hannu 2009: *Pohjoinen hiippakunta. Kuopion-Oulun hiippakunnan historia 1850–1939.* Kuopio-Oulu: Kuopion ja Oulun hiippakunnat.

Mäki, Jari 1995: *Väärtisuhteet Karesuvannossa. Karesuvannon suomalaistalollisten ja Käsivarren saamelaisporonhoitajien väliset sosiaalis-taloudelliset vuorovaikutussuhteet 1950-luvulta 1970-luvulle*. Oulun yliopiston taideaineiden ja antropologian laitoksen pro gradu -tutkielma. (Julkaisematon opinnäyte.)

Mäkinen, Kalevi 2006: Postimerkkien Lappi. *Raito* 2.

Mätäsaho, Rauna 2007: *Morottaja soga ovdanamat 1900-logus*. Sámegiela kandidáhtadutkamuš. Oulu: Giellagas-instituhtta. (Julkaisematon opinnäyte.)

Nahkiaisoja, Tarja 1995: Inarin asutushistorian piirteitä 1800-luvulla. – *Kirjoituksia Inarin historiasta.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Kustannus-Puntsi.

Nahkiaisoja, Tarja 1998a: *Inarin pitäjän asutuskehitys 1805–1910*. Oulu: Oulun yliopiston historian laitos. (Julkaisematon opinnäyte.)

Nahkiaisoja, Tarja 1998b: Inarin Lapin väestö- ja asutushistorian piirteitä. – *Rohkea, reima ja horjumaton. Samuli Onnelalle omistettu 60-vuotisjuhlakirja.* Oulu: Oulun historiaseura.

Nahkiaisoja, Tarja 2003: Inarilaisyhteisön muutoksen aika (1977–1920). – *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Inarin kunta.

Nana nisu 2004: *Nana nisu – vahva nainen. Tenon Saamen naisen historia ja nykypäivä -valokuvanäyttelyn luettelo*. Utsjoki: Duovvi ry.

Nevakivi, Jukka 1984: 40 vuotta Lapin sodasta. Eripainos: *Kaleva*.

Nevakivi, Jukka 1991: Entäpä jos karjalaiset ja koltatkin olisi luovutettu? *Kaleva* 1. 10.

Nickul, Erkki 1968: *Suomen saamelaiset vuonna 1962. Selostus Pohjoismaiden saamelaisneuvoston suorittamasta väestöntutkimuksesta.* Tilastotieteen pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Nickul, Erkki 2002: Tiedettä vai kansanvalistusta? Muistumia Lapin sivistysseuran 70 vuoden taipaleelta. *Rajaseutu* 3.

Nickul, Karl 1970: *Saamelaiset kansana ja kansakuntana*. Helsinki: SKS.

Niemelä, Yrjö L. L. 1989: *Ounasjoen maa*. Kittilä: Omakustanne.

Nieminen, Mauri – Pietilä, Urho A. 1999: *Peurasta poroksi*. Rovaniemi: Paliskuntain yhdistys.

Niittyvuopio, Erva 2005: "Pieni joukko uskovaisia Kristuksessa". Uskonto-etnografinen tutkimus uskonnollisen elämän murroksesta saamelaisessa kyläyhteisössä 1960-luvulla. Uskontotieteen pro gradu. Helsinki: Helsingin yliopisto. (Julkaisematon opinnäytetyö.)

Nordin, Åsa 2002: *Relationer i ett samisk samhälle. En studie av sköterensystemet ja Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. Umeå: Umeå universitet.

Nygård, Toivo 1978: *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen*. Helsinki: Otava.

Nykänen, Tapio 2007: *Valtion rajapinnalla. Käsivarren porosaamelaiset suvereenin haastajina*. Valtio-opin pro gradu -tutkielma. Rovaniemi: Lapin yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Nyyssönen, Jukka 1999: Pois Petsamosta. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura, 629–656.

Nyyssönen, Jukka 2000: *Murtunut luja yhteisrintama. Inarin hoitoalue, saamelaiset ja metsäluonnon valloitus 1945–1982*. Lisensiaatintyö. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Nyyssönen, Jukka 2007: *"Everybody recognized that we were not white". Sami identity politics in Finland, 1945–1990*. Tromsø: Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø.

Nyyssönen, Jukka 2009: De finska samernas etnopolitiska mobilisering inom statliga ramar. – *Fredens konsekvenser: samhällsförändringar i norr efter 1809.* Red. av Lars Elenius, Patrik Lantto och Matti Enbuske. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Näkkäläjärvi, Klemetti 2000a: Poron korvamerkit yhteisöjärjestelmän perustana. – *Siiddastallan – siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen.* Toim. Jukka Pennanen ja Klemetti Näkkäläjärvi. Oulu: Pohjoinen.

Näkkäläjärvi, Klemetti 2000b: Porosaamelaisen luonnonympäristö. – *Beaivvi mánát. Saamelaisten juuret ja nykyaika.*

Toim. Irja Seurajärvi. Helsinki: SKS.
Näkkäläjärvi, Klemetti 2004: *Eallin Jávrresduoddaris. Nuorta-Eanodaga lagašhistorjá sániiguin ja govaiguin. – Jauristunturin elämää. Itä-Enontekiön lähihistoriaa sanoin ja kuvin.* Eanodat – Enontekiö: Eanodaga sámiid searvi.
Näkkäläjärvi, Klemetti – Pennanen, Jukka 2000a: Paliskuntalaitos suomalaistaa poronhoidon hallinnon. – *Siiddastallan – siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen.* Oulu: Pohjoinen, 82–83.
Näkkäläjärvi, Klemetti – Pennanen, Jukka 2000b: Liikkumisen ulottuvuudet. – *Siiddastallan – siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen.* Oulu: Pohjoinen, 110–121.
Näsi, Saija 1990–91: *Entinen ja nykyinen Sompio*. Matkailuopaskurssin työ. Kopio: Lapin maakuntakirjasto. (Julkaisematon opinnäyte.)
Odner, Knut 1983: *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fennoscandia*. Oslo: Oslo universitet.
Oinas, Outi 2008: *Kauniit asiat ja ihmisten asiat eivät voi olla Jumalalle vieraita. Kirjailija, pappi Arvi Järventaus ja Lappi*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
Oksala, Hilkka 1988: *Talvadaksen yhteydet ulkomaailmaan noin vuosina 1900–1950. Tulkintoja tenonsaamelaisten kulttuuriympäristön muutoksista*. Suomalaisen ja vertailevan kansatieteen laudatur-tutkielma. Turun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)
Onnela, Samuli 1977: Tornionlaakson ja Perä-Pohjolan asema Oulun läänin jakokeskustelussa. *Tornionlaakson vuosikirja*.
Onnela, Samuli 1985a: Lapin asutus- ja väestöhistoriaa 1600-luvun asutusplakaateista alkaen. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa*. Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.
Onnela, Samuli 1985b: Lappi Pohjoiskalotin osana 1600-luvulta 1900-luvulle. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.
Onnela, Samuli 1988: Lapin läänin viisi vuosikymmentä. *Kaleva* 2.1.
Onnela, Samuli 1995: *Suur-Sodankylän historia 1.* Sodankylä: Suur-Sodankylän historiatoimikunta. (Yhdessä Aimo Kehusmaan kanssa.)
Onnela, Samuli 1999: Petsamon väestöhistoriaa. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura, 103–122.
Onnela, Samuli 2003: Inarinmaan ja inarilaisten tuhannet vuodet. – *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään.* Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Inarin kunta.
Onnela, Samuli 2006: *Suur-Sodankylän historia 2. Suurpitäjä saamelaisten ja suomalaisten maana vuosina 1747–1916*. Sodankylä: Suur-Sodankylän historiatoimikunta.
Outakoski, Nilla 1966: Pedar Jalvi – saamelainen runoilija. *Lapin Kansa* 7.8.
Outakoski-Aho, Maarit 2009: *Elias ja Olga Erikson opettajina Utsjoen Outakoskella 1800-luvun lopulla*. Ilomantsi: Omakustanne.
Paasilinna, Erno 1957: Lapin kirjallisuuden ongelmat ja ohjelmat. *Kaltio* 5.
Paasilinna, Erno 1983: *Maailman kourissa. Historiaa ja muistoja Petsamosta*. Helsinki: Otava.
Paasilinna, Erno 1986: *Kansan palvelijoita. Kootut kirjoitukset 1964–1984*. Helsinki: Otava.
Paine, Robert 1957: *Coast Lapp Society I. A Study of Neighhbourhood in Revsbotn Fjo*rd. Tromsö: Tromsö Museum.
Palkiselta palkiselle 1998: *Palkiselta palkiselle. Paliskuntain yhdistys 1948–1998*. Toim. Markku Torkko. Rovaniemi: Paliskuntain yhdistys.
Parkkinen, Jukka 2004: *Yrjö Kokko – sadun ja luonnon runoilija*. Helsinki: WSOY.
Paunonen, Heikki 1985: Peräpohjolan ja Lapin peräpohjalaismurteet. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.
Pehrson, Robert N. 1964: *The bilateral Network of Social Relations in Könkämä Lapp-District*. Oslo: Norsk Folkemuseum.
Peltonen, Martti 1984: Lappi toisessa maailmansodassa. – *Lappi 2: Elävä, toimiva maakunta*. Toim. Martti Linkola. Hämeenlinna: Karisto.
Pentikäinen, Juha 1995: *Saamelaiset – pohjoisen kansan mytologia*. Helsinki: SKS.
Perko, Touko 1977: *Suomen teiden historia II: Suomen itsenäistymisestä 1970-luvulle*. Helsinki: Tie- ja vesirakennushallitus, Suomen tieyhdistys.
Pieski, Aslak A. 2006: Ohcejohkalaččaid luonddu geavasheapmi. Utsjokelaisten luonnon käyttöä. – *Dološ áiggi muitu. Eilinen keskellämme*. Utsjoki: Utsjokisuun kyläyhdistys.
Pieski, Pentti 2000: Tenon saamelaisten kalastus. – *Siiddastallan – siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen*. Oulu: Pohjoinen.
Porsanger, Jelena 2007: *Bassejoga čáhci. Gáldut nuortasámiid eamioskkoldaga birra álgoálbmotmetodologiijaid olis.* Kárášjohka: Davvi Girji.
Pulju, Pasi 1996: Pohjoissuomalaisten kielitaistelu. *Kaleva* 9.7.
Puranen, Jorma 1999: *Imaginary Homecoming. Kuvitteellinen kotiinpaluu*. Oulu: Pohjoinen.
Puurunen, Nina 2002: *Saamelaisuus Kansallismuseossa. Suomen*

Kansallismuseon saamelaisten esinekokoelmien muodostuminen, karttuminen ja analyysi. Pro gradu -tutkielma kansatieteen oppiaineessa. Helsingin yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Puurunen, Nina 2004: Kolttakulttuuria Kansallismuseoon. T.I. Itkosen keruumatkat Petsamon Lapissa 1910- ja 1920-luvulla. *Raito*.

Pääkkönen, Erkki 2008: *Saamelainen etnisyys ja pohjoinen paikallisuus. Saamelaisten etninen mobilisaatio ja paikallisperustainen vastaliike*. Rovaniemi: Acta universitatis lappoensis 153.

Rahkola, Hilkka 1997: *Petsamon kansankoulut vuosina 1921–1944*. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto 1997. (Julkaisematon opinnäyte.)

Rahkola, Hilkka 1999: Petsamon kansakoulut. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944*. Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura.

Raittila, Pekka 1985: Lestadiolaisuus, Lapin kristillisyys. – *Lappi 4: Saamelaisten ja suomalaisten maa.* Toim. Martti Linkola. Helsinki: Karisto.

Ranta, Birit 1978: 100-vuotias koulu Utsjoella I–III. *Lapin Kansa* 4.–6.7.

Ranta, Tapani 2001: Näkkäläjärvet vaelsivat Käsivarresta itään. *Lapin Kansa* 8.9.

Rantala, Leif (red.) 2006: *Dokument om de ryska samerna och Kolahalvön*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Rantala, Leif 2009–2010: Petsamon Vaarlamansaari – historia ja nykyaika. *Lapin tutkimusseuran vuosikirja* XLVIV–XLVV.

Rantatupa, Heikki 1979: *Elintarvikehuolto ja säännöstely Suomessa vuosina 1914–1921*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Rasmus, Minna 2008: *Bággu vuolgit, bággu birget. Sámemánáid ceavzinstrategiijat Suoma álbmotskuvlla ásodagain 1950–1960-logus*. Oulu: Giellagas-instituutti.

Rasmussen, Siv 2008: *"…Vellikaara Vettasia…" Muonion ja Äkäslompolon alueen saamen historia.* Muonio: Muonion kunta.

Rautio Helander, Kaisa 2008: *Namat dan nammii: sámi báikenamaid dáruiduhttin.* Várjjaga guovllus Norgga uniovdnaáiggi loahpas. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta.

Ravila, Paavo 1971: Kappale Enontekiön paliskuntien menneisyyttä. *Kalevalaseuran vuosikirja*.

Rinno, Soile 1987: *Länsi-Enontekiön saamelaisväestön puvuissa ja niiden käytössä tapahtuneita muutoksia vuosina 1939–1969.* Rovaniemi: Lapin maakuntamuseo.

Roudasmaa, Stig 1981: *Oulun varuskunnan historia*. Oulu: Oulun historiaseura.

Runtti, Susanna 1989: *Lapin läänin evakuointi syksyllä 1944*. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Runtti, Susanna 1997: Mäen valtiaat. – *Rovaniemen historia 1721–1990: Jokivarsien kasvatit ja junantuomat.* Matti Enbuske – Susanna Runtti – Turo Manninen. Rovaniemi: Rovaniemen kaupunki, Rovaniemen maalaiskunta ja Rovaniemen seurakunta.

Ruonakoski, Elina 2001: *Kansatieteellisesti ainutlaatuiset. Suonikylästä evakuoitujen kolttasaamelaisten siirto Kalajoelta Oulujoelle helmikuussa 1945*. Tampereen yliopisto: Suomen historian proseminaarityö. (Julkaisematon opinnäyte.)

Ruong, Israel 1969: *Samerna*. Stockholm: Aldus/Bonniers.

Ruotsala, Helena 1996: How changes in the environment influenced the way of life of the Saami, Komi and Nenetsi people on the Kola peninsula 1880–1990. *Historia fennougrica. Congressus primus historiae fenno-ugricae.* Oulu 1996. I:2, s. 311–326.

Ruotsala, Helena 2002: *Muuttuvat palkiset. Elo, työ ja ympäristö Kittilän Kyrön paliskunnassa ja Kuolan Luujärven poronhoitokollektiivissa vuosina 1930–1995*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.

Ruotsala, Helena 2003: Inkeristä Tenon varrelle. Antti Hämäläinen Lapin kuvaajana. *Raito* 2.

Ruuttula-Vasari, Anne 2004: *"Herroja on epäiltävä aina – metsäherroja yli kaiken." Metsähallituksen ja pohjoissuomalaisten kanssakäyminen kruunumetsissä vuosina 1851–1900*. Oulu: Oulun yliopisto.

Ryymin, Teemu 1998: *"Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt." Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitik i mellomkrigstiden*. Hovedoppgave i historie. Bergen: Universitet i Bergen.

Ryymin, Teemu 2004: Narrating the Arctic Finns: Samuli Paulaharju's Representations of the Kvens. *Acta Borealia* 1.

Räisänen, Alla 2011: Marja Vuorelainen ja Lapin kuva. – *Lapin taika. Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään*. Helsinki: Ateneumin taidemuseo – Valtion taidemuseo.

Saanio, Matti 1990: Marja Vuorelainen – Lapin ihmisen kuvaaja. – Marja Vuorelainen: *Lapin kuvat.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Saarinen, Heli 2011: *Valkoisen peuran myyttinen Lappi. Lappimyytin tie keskiajan kuvastosta suomalaiseen elokuvaan*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Saarinen, Tauno 2001: Oppressed worker versus communist hero – characters in the Finnish communist magazines in the 1920s. – *"People of a special mould"? International conference on comparative communist biography and prosopography*

Manchester, 6th–8th April 2001. Lähde: http://www.kansanarkisto.fi/saarela.htm.

Said, Edward W. 2011: *Orientalismi*. Suom. Kati Pitkänen. Helsinki: Gaudeamus.

Saijets, Mika – Helander-Renvall, Elina 2009: *Ihmisen, poron ja luonnon vuorovaikutus. Perinnetiedon merkitys saamelaisessa poronhoidossa Utsjoella*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Sainio, Matti A. 1963: Inarin saamelaismuseo. *Kotiseutu* 5.

Sainio, Matti A. 1966: *Pedar Jalvi. Suomen ensimmäinen lapinkielinen kirjailija*. Helsinki: Lapin Sivistysseura.

Sainio, Matti A. 1972: Ohcejotbárdni geas bođii girječálli. – Lukkari, Pekka: *Lohkamušak*. Helsinki: Lapin Sivistysseura. (Julkaistu uudelleen: *Giellavealgu. Antologia joatkkaskuvlii*. Oslo: Universitetsforlaget 1987.)

Salli, Toivo 2001: Inarilaiset ja petsamolaiset Suomen puolesta. – *Inarilaiset Suomen puolesta: Veteraanimatrikkeli*. Toim. Jaakko Peltomaa. Ivalo: Ukko-Media.

Sammallahti, Pekka 1967: *Sodankylän saamelaisten entistä elämää Elsa-Marja Aikion kertomana*. Helsinki: Castrenianum.

Sammallahti, Pekka 1993: Historia niin kuin se luetaan. Piirteitä kolttasaamelaisten vaiheista. *Aamun koitto* 19.

Sammallahti, Pekka 1995: Entiset lappalaiset nykyisiä saamelaisia. *Helsingin Sanomat* 11.3.

Sammallahti, Pekka 1996: Saamelaiset julkisuusmyllytyksessä. *Kanava* 7.

Sammallahti, Pekka 1998: Rasismi ahdistaa saamelaisia. *Hiidenkivi* 1.

Sápmelaččat 1993: *Sápmelaččat.* Doaimm. Aage Solbakk. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta – Davvi Girji o.s.

Sara, Iisakki – Sara, Inker-Anni 2004: Porosaamelaiset Lemmenjoen kansallispuistossa. – *Lemmenjoki. Suomen suurin kansallispuisto.* Toim. Liisa Kajala. Inari: Metsähallitus, 44–63.

Saressalo, Lassi 1982: *Talvadaksen kylän etnohistoriallinen kehitys. Folkloristiikan tutkimuksia 1*. Turku: Turun yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos.

Saressalo, Lassi 1985: Kadja-Nilla – Avain perinteen sanottavaan. – *Etiäinen 1: Folkloristiikkaa ja uskontotiedettä*. Turku: Turun yliopisto.

Saressalo, Lassi 1996: *Kveenit. Tutkimus erään pohjoisnorjalaisen vähemmistön identiteetistä*. Helsinki: SKS.

Saressalo, Lassi 2010: Kadja-Nilla (1856–1929), porosaamelainen. Kansallisbiografian internet-sivut *http://artikkelihaku.kansallisbiografia.fi/artikkeli/9261/*. Julkaistu 15.1.2010.

Saukko, Tiina 2010: *"Lapsia Jumalan valtakuntaa varten." NNKY:n ulkolähetystyö Inarissa vuosina 1920–1938 ja Riutulan lastenkoti*. Oulu: Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Savolainen, Reijo 1984: *Suomen poronhoito-organisaatio ja -omistus autonomian ajan lopulla*. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Semenoja, Sinikka 1993: *Itäsaamelaiset vuoteen 1952. Kolttasaamelainen näkökulma. Peruskoulun historian oheislukemisto.* Oulun yliopiston kasvatustieteiden laitoksen opinnäyte. Oulun yliopisto 1993. (Julkaisematon opinnäyte.)

Sergejeff, Kiril 1992: Petsamojoen kolttien viimeiset vuono- ja merikalastukset. – Kiril Sergejeff-Martti Bläfeld, *Petsamon kuvia. Hannes Pukki Petsamon kirjalaisten ja kolttien luona 1929–1939*. Jyväskylä 1992.

Sergejeva, Jelena 1995: Kuolan saamelaiset: menneisyys ja nykyisyys. – *Koltat, karjalaiset ja setukaiset: pienet kansat maailmojen rajoilla*. Joensuu.

Sinisalo, Hannu – Kojo, Raimo O. 2005: *Kolme Pohjoista. Three Northern Views*. Tampere: Tampereen museot / Tampere Museums.

Sippola, Anna-Liisa – Rauhala, Juha-Pekka 2002: *Acerbin keinosta Jerisjärven tielle. Pallas-Ounastunturin kansallispuiston historiaa.* Rovaniemi: Metsäntutkimuslaitos.

Snellman, Hanna 1998: Inarinkuume eli uittomiehiä Inarissa. – *Kirjoituksia Inarin historiasta*. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Kustannus-Puntsi, Inari.

Solbakk, Aage 1997: *Gielas gillii, mielas millii. Sámi čállingiela historjá*. Karašjohka: Davvi Girji.

Sompio koulutiellä 1957: *Sompio koulutiellä. Sodankylän opettajayhdistyksen 25-vuotisjulkaisu*. Toim. Arvo Ylitalo, Toivo Lähde, Ensio Hanski ja Kauno Laine. Sodankylä.

Sortavalan seminaari 1880–1930. Helsinki: Oy Valistus.

Sotiemme veteraanit 2005: *Sotiemme veteraanit – Sođiideamet veteránat*. Doaimm./Toim. Pentti Pieski. Utsjoki: Utsjoen sotaveteraanit.

Stoor, Maritta 1999: "Enköhän mie itte tiiä parhaiten, kuka mie olen." Suomea puhuvien saamelaistn ja nk. lappalaisten etninen identifikaatio. – *Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit 1: Outamaalta tunturiin.* Inari-Rovaniemi: Kustannus-Puntsi – Lapin yliopisto.

Strøm Bull, Kirsti 2001: Rettshistorie 1852–1960. – *Reindriften i Finnmark. Rettshistorie 1852–1960*. Red. av Kirsti Strøm Bull – Nils Oskal – Mikkel Nils Sara. Oslo: Cappelen akademisk forlag.

Suomalainen paikannimikirja 2007: *Suomalainen paikannimikirja*. Helsinki: Karttakeskus – Kotimaisten kielten tutki-

muskeskus.

Susiluoto, Paulo 2000: Esipuhe. – Tanner, Väinö 1929/2000: *Ihmismaantieteellisiä tutkimuksia Petsamon seudulta 1: Koltalappalaiset*. Toim. Paulo Susiluoto. Helsinki: SKS.

Sverloff, Matti 2003: *Suenjelin saamelaisten perintö*. Inari: Omakustanne.

Teeriaho, Yrjö 2008: *Vanhojen karttojen Lappi*. Helsinki: AtlasArt.

Teeriaho, Yrjö 2009: Lapin historiaa karttojen kuvaamana. *Raito* 1.

Thuen, Trond 1995: *Quest for equity: Norway and the Saami challenge*. St. John's Nfld: Institute of Social and Economic Research, Memorial University of Newfoundland.

Tiilikainen, Leena 1990: *Utsjokilaakson karjanhoitajat. Maatalous saamelaisessa elinkeinokokonaisuudessa 1930-luvulta 1980-luvulle*. Rovaniemi: Lapin maakuntamuseo.

Toivola, Matti 1996: Lapin vanhat kulkukeinot. *Raito* 2.

Tommila, Päiviö 1977: Pohjois-Suomen sanomalehdistön historia ja sen tutkiminen. *Scripta historica V.* Oulu: Oulun historiaseura.

Tuominen, Marja 2001: Vaikka se tuntu pahaltaki, mutta se oli hyväki. – *Saatiin tämä vapaus pitää. Tutkija kohtaa rovaniemeläisveteraanin.* Toim. Heikki Annanpalo et al. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Tuominen, Marja 2003: Lapin sodan tuhot ja jälleenrakennus. – *Lappi: maa, kansat, kulttuurit*. Toim. Ilmo Massa ja Hanna Snellman. Helsinki: SKS.

Tuominen, Marja 2010: Pohjoisen kulttuurihistorian paikat ja haasteet. – *Kulttuurihistoriallinen katse.* Toim. Heli Rantala – Sakari Ollitervo. Turku: Turun yliopisto.

Tuulentie, Seija 1997: *Kansallinen identiteetti ja saamelaiskysymys. Suomalaisuuden ja saamelaisuuden rakentuminen saamelaisten oikeuksia koskevista lakiehdotuksista käydyissä keskusteluissa 1980- ja 1990-luvuilla.* Sosiologian lisensiaatintyö. Rovaniemi: Lapin yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Tuulentie, Seija 2001: *Meidän vähemmistömme. Valtaväestön retoriikat saamelaisten oikeuksista käydyissä keskusteluissa*. Helsinki: SKS.

Tynys, Tapio 2000: Eräitä kehityslinjoja ja 1900-luvun tapahtumia. – *Vätsäri – erämaa järven takana.* Toim. Tapio Tynys. Helsinki: Metsähallitus.

Uola, Mikko 2010: *Vallankumouksellisia, vakoilijoita ja asevelijiä. Myyttejä ja tosiasioita Lapin historiasta 1910-luvulta 1940-luvulle*. Jyväskylä: Minerva.

Ursin, Martti 1980: *Pohjois-Suomen tuhot ja jälleenrakennus sakasalaissodan 1944–45 jälkeen*. Rovaniemi.

Vahtola, Jouko 1988a: *"Suomi suureksi, Viena vapaaksi." Valkoisen Suomen pyrkimykset Itä-Karjalan valtaamiseksi vuonna 1918*. Oulu: Pohjois-Suuomen historiallinen yhdistys.

Vahtola, Jouko 1998b: Espanjantauti Inarissa. – *Kirjoituksia Inarin historiasta*. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inari: Kustannus-Puntsi.

Vahtola, Jouko 1999: Petsamo Suomen tieteen tutkimuskohteena. – *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944.* Toim. Jouko Vahtola ja Samuli Onnela. Rovaniemi: Petsamo-Seura.

Valkeapää, Nils-Henrik 2006: *Vuovjjuš: Enontekiön paimentolaissaamelaisuutta kuvaava näyttely*. (Näyttelyesite, Siida.) Versio 29.7.2006. (Julkaisematon näyttelyteksti.)

Valkonen, Jarno 2008: Eletyistä luonnoista funktionaalisiin ympäristöihin. – *Ympäristösosiologian virrat ja verkostot. Juhlakirja professori Timo Järvikosken 60-vuotispäivänä*. Toim. Timo P. Karjalainen, Pentti Luoma ja Kalle Reinikainen. Oulu: Oulun yliopiston Thule-instituutti.

Valkonen, Sanna 2009: *Poliittinen saamelaisuus*. Tampere: Vastapaino.

Varjo, Uuno 1962: Lapin läänin asutuksen ja talouselämän kehitys toisen maailmansodan jälkeen. *Lapin Tutkimusseuran vuosikirja* III.

Veijola, Pertti 1998: *Suomen metsänrajametsien käyttö ja suojelu*. Kolari: Metsäntutkimuslaitoksen Kolarin tutkimusasema.

Westerlund, Lars 2008: *Saksan vankileirit Suomessa ja rajaalueilla 1941–44*. Helsinki: Tammi.

Willamo, Harri 2004: *Stadin poika ja Lapin keisari. Willamon suvun tarina*. Tampere: Pilot-kustannus.

Väyrynen, Anna-Liisa 2001: *Sodankylän Kurujärvi – kylä, joka eli 1911–1963*. Kulttuuriantropologian proseminaaritutkielma. Oulun yliopisto. (Julkaisematon opinnäyte.)

Väyrynen, Anna-Liisa 2010: "En tahtonut ois vaihtaa tätä vieraan maisemiin" – allasevakkojen elämänvaihteista. – *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Toim. Ulla Aikio-Puoskari ja Päivi Magga. Vuotso: Vuohču Sámiid Searvi.

Young, Robert J.C. 2003: *Postcolonialism. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Henkilöhakemisto

(Hakemisto kattaa sivut 4–457.)

A

Aalto, Antti Juhani 86, 87
Aalto, Dagmar Elisabet 86
Aaltonen, Hellin 99
Aarnio, Unto 451
Afanasjeff, German 267
Afanasjeff (o.s. Fedotoff), Maria 21
Afanasjeff, Oudotja 175
Afanasjeff, Roman 266
Afanasjeff, Vasko 255
Afanasjeva, Maria 184
Ahkila, Risto 187
Ahnger, Charles Emile 74, 103–104
Aho, Mauno 373, 387, 412
Ahola, Juhani 162, 215–216, 324, 325
Ahola, Kyllikki 216–218
Aikio, Abram Juhonpoika 98
Aikio, Anna 364
Aikio, Anna (Kirkkoväärtin-Anna) 112
Aikio, Anna-Maria 229
Aikio, Anni 325
Aikio, Antti 69
Aikio, Antti (Kunnan-Antti, myöh. Avaskari) 44, 45, 203, 204, 304, 353, 378, 379, 412, 426, 434, 436, 437, 456
Aikio, Aslak (Kaapin Aslakan Aslak) 417, 433
Aikio, Briitta 372, 376, 378, 386
Aikio, Brita 146
Aikio (o.s. Morottaja), Brita Kaisa 146
Aikio, Eero 353
Aikio, Eljas 230, 290, 365, 415
Aikio, Elli 433
Aikio, Gabriel (Annas- eli Annan-Kaapi) 181, 360
Aikio, Hannu 150, 203
Aikio, Heikki 146
Aikio, Iisak (Issá) 92
Aikio, Iisak (Miljoona-Iisakki) 196
Aikio, Inga 417
Aikio, Inga Elle 185
Aikio, Johan Abrahaminpoika 148
Aikio, Johan Fredrik 215
Aikio, Johannes (Kirkkoväärti-Johannes) 112
Aikio, Jouni (Kaapin Jouni) 31, 47, 148, 149, 151, 235, 253, 349, 360–361, 452
Aikio, Juhani 365
Aikio, Juhani Heikinpoika 98
Aikio, Juhani (Tsieskulin Juhani) 230
Aikio, Juho 365
Aikio, Juho eli Juhani 92, 95, 98, 283
Aikio, Kaisa 191
Aikio, Katri 253
Aikio, Liisa (Leppälän Liisa eli Kempeleen Liisa) 192
Aikio, Maarit (Jovsset-Máret) 230
Aikio, Maire 440
Aikio, Margit 253, 360
Aikio, Mari 44
Aikio, Marja Sofia 31
Aikio, Marjut 54, 55, 77
Aikio, Matti 68
Aikio, Matti (kirjailija) 104, 105, 135, 156
Aikio, Matti (myöh. Posti-Matti) 69
Aikio, Matti (Pekka-pojan Matti eli Piákkáá-Matti) 175, 178
Aikio, Mikkel 44
Aikio, Mikko 95
Aikio, Ola 153
Aikio, Ola (Sara Vuolli) 146
Aikio, Oula (Kaapin-Pieran-Oula) 79, 181, 290, 306, 374, 414, 434
Aikio, Piera (Kaapin-Piera) 181, 290
Aikio, Rauna 353
Aikio, Saara (Uulan Saara o.s. Saijets) 112
Aikio, Sammel 69
Aikio, Samuli 13, 15, 66, 126, 127, 304, 438
Aikio, Valpu 178, 196
Ailio, A. J. 285
Alariesto, Andreas 75–76
Andaras Hansa
ks. Kitti, Hannu
Andelin, Anders 34, 38, 90, 101, 105, 111
Andersson, G. A. 104
Antin Pieti 189
Aslaksen, Elin 113
Aslaksen, H. 113
Aspelin, Arthur 194
Auer, Väinö 17, 37, 59, 159, 162, 178, 240, 314
Aurén, Josef 61
Aurén, P. W. 61
Autto, Juho 57
Autto, Kari 141

B

Berggren, Rita 404
Blomberg, Erik 361, 419, 420, 421
Bonsdorff, Naemi von 97
Borg, E. W. 28, 93
Buharov, D. N. 25, 41
Butler, Frank H. 105

C

Castrén, Jalmari 270, 273
Castrén, Kaarlo 253, 309
Castrén, Lahja 30, 53, 62, 67–68, 74, 101
Castrén, M. A. 102
Colliander, O. I. 89
Crottet, Robert 391, 398

D

Donner, Otto 103
Düben, Gustaf von 102, 103

E

Eikjokk, Inga 257
Eilert-Johnsen, E. 113
Eklund, A. P. 45
Elfving, Östen 155, 258
Elo, hevonen 373
Enbuske, Matti 22–23
Engman, Elsa 21, 170, 276–277, 447
Enontekiö, Lempi 28
Eriksen, Isak 403
Eriksen, Kristiina 403
Eriksen (Katekeetta), Inga 218
Eriksson, Edvin 87
Eriksson, Elias/Eljas 83, 84, 85, 86, 121, 129
Eriksson, Maria 127
Eriksson, Maria 127
Eriksson, Olga 83, 85, 86, 127, 129
Erkuna ks. Palojärvi, Antti Erkinpoika
Ervast, A.V. 101, 102
Eränen, Jaakko 133, 229, 233

F

Fellman, Isak 102
Fellman, Jacob 29, 34, 41, 102, 105, 304, 316
Fedotoff, Mikko 155, 264, 266, 359
Fedotoff, Olli 267
Fedotoff, Pimen 359
Fedotoff, Vasko 264
Feodoroff, Aleksi 399
Feodoroff, Anni 395
Feodoroff, Anton 269

Feodoroff, Feodor 269
Feodoroff, Filip Timosejevitsh 269
Feodoroff, Huotari 330, 341, 392
Feodoroff, Illep 330
Feodoroff, Ivan (Eunka-Ivčča) 255, 269, 270, 336, 399
Feodoroff, Marij 341
Feodoroff, Okmi 336
Feodoroff, Pimen 260
Feodoroff, Savilei 255
Feodoroff, Simo 399
Fofanoff, Claudia 399
Fofanoff, Kirsti 388
Fofanoff, Mari 388
Fofanoff, Matti 365, 395
Fofanoff, Ontrei 330
Fofanoff, Onttas 395
Fofonoff, Archip Andrejevitsh 269
Fofonoff, Feodor 269
Fofonoff, Matvei 269
Fofonoff, Riiko 276
Fofonoff, Sergei 269
Forsman, A.V.
ks. Koskimies, A.V.
Forsman, J. R.
ks. Koskimies, J. R.
Fraunberg, von und zu 374
Fredlund, Fredi 208
Frette, Thor 441
Friis, J. A. 102, 103, 304, 418
Frosterus 122
Fränti, A. 79, 127, 352
Fur, Gunlög 447

G

Gadolin, Guido 73
Gaup, Aslak 56
Gauriloff, Aleksanteri 269
Gauriloff, Aleksi/Pekka 391
Gauriloff, Andrei 269
Gauriloff, Anna (o.s. Sverloff) 337
Gauriloff, Antti 391
Gauriloff, Grigori 269
Gauriloff, Iivana Riikonpoika 337
Gauriloff, Jegor 255
Gauriloff, Kaisa (Taisia) 391
Gauriloff, Marfa 332, 397
Gauriloff, Mash 309
Gauriloff, Mikolai (Ohnas-Mikolai) 309
Gauriloff, Ohsnin 336
Gauriloff, Olli (Ohnas-Olli) 321, 332, 397
Gauriloff, Pelagea 391
Gauriloff, Saveli 397
Gauriloff, Tatjana (o.s. Feodoroff) 309
Gauriloff, Teppana 330
Gauriloff, Terenti 269, 391
Gauriloff, Uljana 321, 332, 397
Genetz, Arvid 102, 103
Granit, A.W. 45, 62, 66
Gummerus, J. 124
Gunnari, Enok 80, 159
Guttorm, Aslak (Polis-Ásllat eli Olen-Ásllat) 218
Guttorm, Hans-Aslak 60, 82, 84, 127, 304, 306, 309, 350, 351–352, 415, 441
Guttorm, Helmi 82
Guttorm, Josef (myös O. J. eli Ovlá-Jovsset) 27, 60, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 94, 105, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 162, 218, 220, 225, 227, 230, 233, 244, 249, 288, 289, 219, 296, 303, 313, 327, 350, 353, 358, 377, 451, 454
Guttorm, Joosef (Taka-Lapin Jooseppi) 163, 208, 405
Guttorm, Jouni 82
Guttorm, Jouni Lauri Olanpoika
ks. Keva, Jouni
Guttorm, Jouni (Sota-Jouni) 365
Guttorm, Kristiina 82
Guttorm (myöh. Keva), Kristiina (o.s. Vuolab)
ks. Keva, Kristiina
Guttorm, Maarit 82, 127
Guttorm, Marit 310
Guttorm, Niila 310
Guttorm, O. J.,
ks. Guttorm, Josef
Guttorm, Ola 84, 105, 124
Guttorm, Ola Iisakki 84, 99
Guttorm, Ola (Post-Ovlá) 16, 170
Guttorm, Samuel (Reistin Sammeli eli Jovsset-Sámmol) 226
Guttorm, Samuel (Veli-Sammeli eli Olen-Sámmol) 229
Guttorm, Senja 308
Guttorm, Uula Aslak 82
Guttormsen, Elmini 113

H

H. N., toimittaja 94
Haapala, A. 312
Haataja, Kyösti 173, 174, 299, 300
Haataja, T. J. 43
Haatanen, Martta 387
Hagelin, Alex 87, 88, 124
Hagelin, Martta 99
Hagenbeck, Carl 318
Hakkarainen, Aukusti 87, 88, 89,90, 93, 122, 125, 128, 296, 310
Halonen, Inka 113
Halonen, Jouni 113
Halonen, Yrjö 51, 71, 73, 94, 105, 106–107, 153, 163
Halt, Matti 257
Halt, Ola 257
Halt, Pekka 257
Halt, Piera 257
Haltta, Lassi 256
Haltta, Olavi 256
Hammas-Inkeri 96
Hannibal Barka 281
Hannikainen, Lauri 170
Hannula, M. A. 296
Hannula, Uuno 356, 412, 430, 433, 440
Harrivirta, Holger 418
Hautala, Jouko 418
Heickel, Arthur 106
Heickel (myöh. Kuussaari), Eero 221, 222
Heickel, Pekka Rudolf
ks. Heikinheimo, P. R.
Heikel, Ragnar 174
Heikinheimo, A. I. 204, 416
Heikinheimo, P. R. 93, 94, 96, 99, 116, 124, 130
Heilala, Pentti 386
Heilimo, Esko 334
Helander, Antti (Jääkäri-Antti) 161
Helander, Aslak 104
Helander (o.s. Högman), Elli 146, 148, 149
Helander, J. 8
Helander, J. F. 73
Helander, Jon Fr. 128
Helander, Jouni 146,148, 218, 325
Helander, Juhani 433
Helander, M. W. 152
Helander, Maria 130
Helander, Maria 374
Helander, Marja 21, 22
Helander, Petter (Jalvi, Pedar l. Pohjansäde, Pekka) 27, 105, 120, 121, 123, 129, 130, 134–135, 304, 351
Hellander, Hannu 122
Hellberg, L. 311
Henddo-Niillas
ks. Valle, Niiles
Hetta, Bigga 357
Hetta, Briitta 253
Hetta (o.s. Ponku), E. 113
Hetta, Ella 56
Hetta (o.s. Ponku), G. M. 113

Hetta, Iisak 77
Hetta, Isak Jouninpoika 54, 56, 96
Hetta (o.s. Tuuri), J. 113
Hetta, Jouni 113, 290, 372
Hetta, Juhani 56
Hetta, Juho 248
Hetta, Marja Katrina 95
Hetta (o.s. Magga), Maria 280
Hetta, Marja 113
Hetta, Oula 96
Hetta, Paulus 280
Hetta, Pietari 290
Hetta, Uula 75
Hihnavaara, Aleksanteri (Mosku) 54–55, 166–167, 168
Hildén, Kaarlo 179, 182
Hiljas-Matti
ks. Peltovuoma, Matti
Hilli, Esa 284
Hillilä, Kaarlo 323, 344, 355, 356, 360, 390, 392, 394
Hinkula, Matti 29
Hirvas-Niila
ks. Hirvasvuopio, Nils
Hirvasvuopio, Inka (Hirvas-Inka) 357
Hirvasvuopio, Nils (Hirvas-Niila) 55, 290, 350, 374
Hirvonen, Vuokko 17, 129
Holmberg, Anna 127
Holmberg, Elin 113
Holmberg, Ella 113, 325
Holmberg, Fredrik 38, 39, 40, 59, 60, 120, 121, 125, 126–127, 180, 231, 308, 324, 326, 327, 451
Holmberg, Hilmar 419
Holmberg, J. W. 126
Holmberg, J. W. 401
Holmberg, Johannes 59
Holmberg, Jouni 59
Holmberg, K. 113
Holmberg, Maarit 59
Holmberg, Marta 113
Holmberg, N. W. 40, 73, 84, 90, 94, 95, 98, 99, 105, 120, 122, 124–126, 127, 135, 230, 283, 304, 324–327, 427, 451
Holmberg, Nils 113
Holmberg, Nils H. 113
Holmberg, Olavi 325
Holmberg (Harva), Uno 185, 186, 266, 316
Holsti, Päivi 400
Hornborg, G. E. 45
Hukka-Salkko
ks. Sal(o)mo Näkkäläjärvi
Hulkko, P. 230
Hult, R. 63
Hustich, Ilmari 246, 354, 362, 384, 406, 417, 448
”Huuto-Aili” 455
Hyvönen, V. 220
Hällsten, K. G. 180
Hällström, Gustav 318
Hämäläinen, Antti 158, 187, 194, 213, 233, 240, 349, 351, 258, 259, 274, 275, 300, 301, 404, 405, 406, 407, 417, 419, 421, 425
Högman, Elli
ks. Helander, Elli
Högman, Johan 325
Högman, Johan Fredrik 79, 120, 123, 124
Högman, Jouni 148
Högman, Juho 148, 158, 231, 287, 288–289, 304, 353, 415, 440, 454
Högman, Márget (o. s. Bigga) 120
Högman, Taavetti 364
Högman, Uula 310

I

Ieš-Pieti
ks. Vasara, Pieti
Ikonen, Ansa 253
Ilmari, Erkki 291, 320, 350, 361
Ingan-Antin-Antti
ks. Aikio, Antti
Inger, Antti 257
Innola, Erkki 394, 430
Isaksson, Pekka 179
Itkonen, Aili 100
Itkonen, Amanda 100
Itkonen, Arvo 100, 163
Itkonen, Eeva 100
Itkonen, Erkki 20, 27, 155, 185, 186, 304, 306, 307, 308, 309, 316, 319, 362, 424, 426, 429, 431, 435
Itkonen, Ilmari
ks. Itkonen, Lauri Ilmari
Itkonen, Lauri Arvid 41, 79, 80, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 101, 102, 103, 115, 116, 118, 122, 132, 155, 309, 453
Itkonen, L. I. (Lauri Ilmari) 22, 49, 115, 132, 153–155, 162, 163, 291, 352, 434, 438, 446, 456
Itkonen, T. I. (Toivo Ilmari) 25, 27, 28, 29, 30, 31, 41, 77, 92, 100, 114, 115, 116, 117, 136, 142, 143, 148, 154, 155, 161, 162, 178, 181, 184–185, 186, 187, 188, 192, 192, 208, 212, 238, 242, 244, 264, 266, 275, 288, 291, 297, 300, 308, 309, 310, 311, 313–316, 318, 319, 320, 324, 328, 329, 338, 349, 359, 403, 418, 419–420, 430, 446
Itkonen, Tuomo 27, 94, 100, 115, 126, 155, 173, 180, 188, 204, 208, 209, 211, 222, 230, 233, 280, 284, 285, 288, 289, 292–293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 316–320, 329, 338, 350, 352, 353–354, 412, 416, 446, 453
Itkonen, Tyyne 100
Itäkivi, Juhani 164

J

Jaakkola, Jalmari 184
Jalvi, Pedar
ks. Helander, Petter
Jaurun Mitri
ks. Semenoff, Mitri
Jefremoff, Aleksanteri 334
Jefremoff, Andrei 170
Jefremoff, Anton 175
Jefremoff, Antti 267
Jefremoff, Boris 175
Jefremoff, Darja 397
Jefremoff, Darmidon 175
Jefremoff, Irja 31, 207
Jefremoff, Katariina 263
Jefremoff, Prokopi 263
Johansson, Gustaf 15, 34, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 122, 124, 127, 327, 446
Johnsson, E. (myöh. Soisalon-Soininen) 60, 72
Jokela, Eila 349
Jokela, Lauli 338
Jokinen, Eino 187, 214, 229
Jomppalan isäntä
ks. Högman, Johan
Jomppanen, Aslak 109, 148, 197
Jomppanen, Aslak (Kolmonen) 355
Jomppanen, Birit 319
Jomppanen, Elli 145
Jomppanen, Elsa 147
Jomppanen, Johan Erkki 20, 25, 362, 365, 405, 412, 414, 416, 424, 425, 427, 430, 431, 434, 435, 436, 437, 440–441
Jomppanen, Jouni (Hilponen) 28–29
Jomppanen, Jouni-Piera 109, 197, 198, 318, 319
Jomppanen, Juhani 49, 109, 110–111, 148, 149, 159, 190, 197, 198, 209, 252, 296, 304, 316–320, 349, 350, 353, 360, 380, 435, 452

Jomppanen, Katri 319
Jomppanen, Maaret 109
Jomppanen, Marja 109, 147
Jomppanen, Matti 109, 147
Jomppanen, Matti (Juhanin Matti) 22, 355, 380
Jomppanen, Niila 145, 250, 252
Jomppanen, Niilo (Nilppi) 368
Jomppanen, Nils 49, 150, 152, 189, 230
Joun-Andaras 102
Jouste, Marko 29, 211, 212
Juhana III 245
Jukola, Yrjö 197
Julku, Kyösti 13, 15
Jussilainen, Jorma 383
Juuso, Antti (Metsun-Antti) 236
Juuso, Aslak (Gáijon l. Kaijukka) 50, 234, 236–237, 238, 242, 243, 408, 409, 413, 418
Juuso, Inga 413
Juuso, Inga-Siiri 413
Juuso, Jouni 236
Juuso, Lars-Juhani 236
Juuso, Marja 413
Jäderholm, Stig 418
Järventaus, Arvi 28, 94–95, 99, 102, 103, 115, 116, 117, 119, 138, 156, 167, 173, 198, 308, 350, 417
Järvinen, A. E. 350
Jääkäri-Antti
ks. Helander, Antti

K

Kaakinen, J. E. 215
Kaapin Jouni
ks. Aikio, Jouni
Kaarret, Selina 390
Kadja-Nilla
ks. Vuolab, Nils
Kaijalainen, Lauri 340, 341, 344, 346, 352–353, 354
Kaila, T. T. 367
Kajava, Yrjö 179, 181, 182
Kalinin, Ljubava 262
Kalinin, Mikko 259
Kalinin, Pekka 261, 365
Kalttopää, Antti (Piennin-Antti) 153, 237, 238, 243
Kalttopää, Jussa (Piennin-Jussa) 153, 237, 242
Kalttopää, Piera (Piennin-Piera) 153, 237, 242
Kangasniemi, Eenokki 197
Kangasniemi, Frans 41, 44, 80, 164, 203
Kangasniemi, Iivari (Villen Iivari) 210
Kangasniemi, Kaisa 310
Kangasniemi, Marja (Ville-Máárjá) 210
Kangasniemi, Ville (Junnun-Ville) 41
Kangasniemi, Yrjö 80
Karhunen, Kalle 161
Kari, Kaarina 234
Kari, Yrjö 215, 310, 355
Kariniemi, Annikki 421, 428
Karjalainen, Herman 98
Karlsberg, Niilo 90
Karppinen, E. 411
Karppinen, Leo 431
Kataja, Väinö 117
Kaukiainen, Leena 177
Kauppa-Matti
ks. Sarre, Matti
Kekkonen, Urho 341, 355
Kemi, Elli 56, 57
Kemppainen, Jaakko 133
Kemppi, Usko 418
Kerkelä, Henry 80
Kerkkonen, K. 88, 129, 130, 452, 454
Keränen, Jaakko 309, 431
Keskitalo, Albert 99, 218, 226, 283, 289, 304, 326, 353
Keskitalo, Tauno 207
Ketola, Juho Erkki (Martin Juhan Erkki) 57
Ketomella (o.s. Sarre), Elli 57, 103
Keva, Jouni 27, 84, 97, 99, 128–130, 192
Keva (o. s. Vuolab), Kristiina 128, 129
Keva, Nilla 365, 424
Keva, Uula 361, 365, 424
Kinnunen, Hermanni 276
Kitti, Andreas Hansen 125
Kitti, Anni 98, 99
Kitti, Antti 189
Kitti, H. 57
Kitti, Hannu Antinpoika (Andaras-Hans) 37, 148, 250, 409
Kitti, Hans Hansinpoika 148, 149
Kitti, Johan Petter 147
Kitti, Jouni 450
Kitti, Jouni (Hannun Jouni) 163, 368
Kitti, Kaarina (Hánssa Káre) 405
Kitti, Kaisa 367, 373
Kitti, Kristiina 147
Kitti, Magga 450
Kitti, Magga Hansintytär 150, 152
Kitti, Marja (Kitti-Pekan-Marja) 357
Kitti, Nils Hansinpoika 148
Kitti, Nils J. 120, 149
Kitti, Sammeli 367
Kitti, Sulo 367
Kitti, Uula 148, 189
Kivi, Aleksis 101
Klami, Uuno 298
Koivisto, Aukusti 37, 40, 71, 73, 88, 93, 103, 105, 106, 107–108, 110, 150, 153
Koivisto, Erkki 407, 409, 411, 435
Kokkarinen, Mikko 44
Kokko, Arvid
Kokko, Yrjö 362–363, 408, 418
Kolmonen ks. Jomppanen, Aslak III 355
Konietzko, Julius 315
Korhonen, Mikko 27
Korpijaakko-Labba, Kaisa 23, 183
Kortelainen, Yrjö 141, 149, 242
Kortesalmi, J. Juhani 165
Koskamo, Olli 38, 122, 230
Koskenniemi, V. A. 105
Koskimaa, Juho 116, 117, 119, 197, 267–268
Koskimies, A. V. 28, 92, 102, 212, 315
Koskimies, J. R. 27, 74, 86, 88, 89, 90, 94, 98, 102, 103, 122, 127, 324, 327, 446
Kumpulainen, Karl Edvard 96
Kumpulainen, Petteri 96
Kumpulainen-Gaupin perhe 56
Kunnan-Antti
ks. Aikio, Antti
Kuokkanen, Rauna 17
Kuosmanen, Mirjami 420
Kuru, Juho Albert 98, 283
Kutturan Niila
ks. Magga, Niila
Kuussaari, Eero
ks. Heickel, Eero
Kuuva (o.s. Morottaja), Elli 209
Kuuva, Elsa 432
Kuuva, Matti 365, 404
Kuuva, Matti (Kettu-Matti) 48
Kuuva, Oskar 80
Kuuva, Pekka (Kettu-Pekka) 48
Kuuva, Pekka (Paul Maati Piättár Piäkká) 161, 209, 365
Kuuva, Pekka (Raali-Pekka) 365
Kylli, Ritva 30
Kyrö, Ilo 81, 162, 202

Kyyhkynen, Juho 277, 443
Kyytinen, Pekka 413
Kähkönen, Esko I. 83, 87, 285
Kännö. Sakari 165, 166
Kärppä, Heikki 283

L

Labba, Anni 418, 447
Labba, Jouni 50, 51
Labba, Nils 50
Labba, Pietari 236, 243
Labba, Tuomas 35, 50, 236, 238
Laestadius, L. L. 309
Lagercrantz, Eliel 128, 129, 135, 138, 185, 186
Lahdenmäki, Katri 432
Laine, Edvin 421
Lainio, Jussi
ks. Lainioranta, Jussi
Lainioranta, Jussi 350, 434, 435, 437
Laiti, Anni (Jovnn-Ánne) 214
Laiti, Aslak 34, 85
Laiti, Hans 127, 161, 190, 216–217, 221, 224
Laiti, Inka-Elli 217, 228
Laiti, Josef (Ánot-Jovsset) 230
Laiti, Josef (Tortti-Jooseppi) 194
Laiti, Maarit 217
Laiti, Rauna 217
Laiti, Sammel 248, 250
Laiti, Uula 123, 131, 218
Laitinen, Onni 192–193, 288
Lampén, Ernst 180, 191, 200, 265
Lampio, Eero 190, 268
Lantalainen, tuntematon 4 ("muhtin dovdameahttun láttán"), 172 (öljykanisterimies), 325 (lääkäri), 408 (perhostutkija), 435 (*Lapin Kansan* lukija)
Lantto, Uula 383
Larin Kyösti
ks. Larsson, Kyösti
Larsson, Kyösti (Larin Kyösti) 27, 103, 104–105, 111, 117
Lassila, Väinö 181–182, 299, 300, 301, 303, 309, 309, 310, 311, 338
Laukkanen, Ilmari 338
Launis, Armas 27, 30, 102, 103, 109, 121, 123, 129, 183, 191, 255, 268, 360
Lehtola, Laura 66, 75, 133, 204, 211, 284, 414, 416, 434, 435, 436, 447
Lehtola, Matti 45, 95, 203
Lehtonen, Reino 373
Leistelä, Topi 421
"Lemmensuu" 281
Lensman
ks. Länsman
Lilius, Ida 97, 127
Lindeqvist, K. O. 183
Lindforss, Anton 168
Lindroth, Saimi 192, 230, 233, 417, 447
Linkola, Martti 139, 165, 184, 237, 242, 247, 248, 349, 403, 408–409
Linna, Toivo 289
Liukkonen, Juhani 95, 97, 99
Logje, Antti 56, 57
Lohilahti, Johan 132
Loimaranta, Y. 304
Lukkari, Aslak 218
Lukkari, Aslak (Uhca-Ásllat) 126
Lukkari, Aslak (Veahčat-Ásllat) 282
Lukkari, Brita 130
Lukkari, Daavid 368
Lukkari, Eino 84, 415, 441
Lukkari, Elli 325
Lukkari, Erkki (Erkke-Lemeha Erkke) 363
Lukkari, Josef 99, 123, 130, 372, 375–376
Lukkari, Maria 218
Lukkari, Pekka 84, 306, 310, 415, 416, 423, 427, 428, 437, 438, 439, 441
Lukkari, Sammeli 198
Luoma, Samppa 260
Lusman Piettar
ks. Paadar, Pekka
Lusmaniemi, Johan Petter eli Pekka 49
Lusmaniemi, Wulle 49
Lustberg, Frans Verner 95–96
Luther, Martti 121
Luukka, E. 423
Luukkonen, Justus 80
Lähde, Vihtori 97
Lähteenmäki, Maria 30
Länsman, Antti 159, 164
Länsman, Aslak 150, 152
Länsman, Aslak (Májjo-Ásllat) 157, 163
Länsman, Iivari 159
Länsman, Jouni 308
Länsman, Magga 159
Länsman, Niila Niilanpoika 57, 148
Länsman, Nils 308
Länsman, Nils (Salkko-Niila) 57, 133, 148, 151, 152
Länsman, Niila 159
Länsman, Ola 150, 152
Länsman, Oula 250
Länsman, Piera 70
Länsman, Piera (Kidis-Piera l. Oula-Piera) 230, 248, 251
Länsman, Piera-Niila 148
Länsman, Uula 159
Länsman, Uula (Uutelan Uula) 439
Lönnrot, Elias 102

M

Maamies, Eero 227
Magga, Ánne 240
Magga, Anni eli Unit-Ánne 12
Magga, Antti 96
Magga, Antti 444
Magga, Brita-Johanna 168
Magga, Elle 240
Magga, Elsa 168
Magga, Elsa-Maria 368
Magga, Guttorm eli Kuttura 55, 96
Magga, Heikki 12
Magga, Heikki 57, 141
Magga, Heikki 238
Magga, Heikki (Heaikka Heijá) 240
Magga, Heikki (Issát Heijá) 240
Magga, Inga-Saara 240
Magga, Inker-Anni 56
Magga, Inker-Marja (o.s. Hetta) 172
Magga, Inkeri 168
Magga (o.s. Ponku), Inkeri 280
Magga (o.s. Hetta), J. M. 113
Magga, Jouni 433
Magga, Jouni Taneli 240
Magga, Juhani 361
Magga, Kaarina 96
Magga, Kaarina 172
Magga, Kaarina 444
Magga, Kaisa (Kutturan Kaisa) 149
Magga, Kristiina (o.s. Aikio) 172
Magga, Matti 168
Magga, Niila eli Nils (Kutturan Niila) 55, 96, 148, 238
Magga, Niila (Heikin Niila) 246, 368
Magga, Niila / Niilo (Kutturan Niilan Niila) 55, 96, 148, 412, 414, 430, 431, 444
Magga, Nils-Antti 240
Magga, Olavi 433
Magga, Onni 168

Magga, Oula 172
Magga, Oula 368
Magga, Pauli 368
Magga, Paulus 168, 248
Magga, Paulus 368
Magga, Piera 57, 374, 418
Magga, Piera 172
Magga, Piera (Kutturan-Piera) 172, 248
Magga, Priita Helena 96
Magga, Priitta-Johanna 368
Magga, Tuomas 56, 57, 105, 172
Magga, Tuomas Niilanpoika 55, 56
Magga-Miettunen, Siiri 415
Magga-Tornensis, Josep 55, 56
Mannela, Edward 408
Mannerheim, C. G. E. 413, 440
Mannermaa, J. A. 90
Manninen, Artturi Aleksanteri 60, 153
Manninen, E. N. (Eero Niilo) 16, 27, 60, 124, 155, 158, 161, 161, 166, 170, 174, 177, 180, 190, 192, 216, 218, 221–222, 224, 226, 229, 231–233, 246, 251, 282, 289, 292–293, 293, 294, 295, 299, 302, 303, 309, 324, 325, 349, 350–351, 417
Manninen, Ilmari 185, 349
Manninen, Otto 298, 300
Mantere, Erkki 432, 434, 435
Marcus, yliluutnantti 361
Máret-Niillas ks. Pieski, Nils
Markow, W. 59, 60
Mattila, Niilo M. 204
Mattus (o.s. Morottaja), Anna-Briitta 47, 447
Mattus, Antti (Nili-Antti) 175
Mattus, Elli 28
Mattus, Elli-Mari 366
Mattus, Hannu (Junnas-Hannun-Hannu eli Posti-Hannu) 209, 307
Mattus, Heikki 28
Mattus Henrik 116, 136, 164
Mattus, Iivari 290
Mattus, Ilmari 198
Mattus, Kaisa 201, 201, 213
Mattus, Maria 310
Mattus, Martti 161, 366
Mattus, Matti 306
Mattus, Matti (Utsa Pannas Máhtte) 161
Mattus, Sammeli 118, 161, 169
Matvig, Anders 257
Menes-Antti ks. Morottaja, Antti
Merikanto, Oskar 121
Mesch, Borg 105
Metsälä, Yrjö 413
Meurman, Agathon 102
Mikkola, Aapo 57
Mikkola, Alisa 18
Mikkola, Erkki 4, 22–23, 187, 226–227, 248, 251, 309, 454–455
Mikkola, J. J. 181, 310–311, 334
Mikkonen, V. 309
Molotov, Vjatšeslav 359
Montell, I. 210, 211, 292, 294, 296
Morottaja, Anna 47
Morottaja, Anna 451
Morottaja, Anna-Briitta ks. Mattus, Anna-Briitta
Morottaja, Antti 315
Morottaja, Antti (Menes-Antti) 44, 47, 148
Morottaja, Antti (nuorempi Menes-Antti) 47
Morottaja, Antti (Ranta-Antti) 67, 68, 204, 209
Morottaja, Elli ks. Mattus, Elli
Morottaja, Johannes 199
Morottaja, Jonas Juhaninpoika 148
Morottaja, Jouni 47
Morottaja, Mari (Ranta-Mari) 67
Morottaja, Matti 47
Morottaja, Matti 316, 451, 453
Morottaja, Pekka 80. 161, 169, 199
Morottaja, Pekka (Karhu-Pekka) 47
Morottaja, Priita Heleena 55
Morottaja, Sammeli (Karhu-Sammeli) 47, 451
Morottaja, Uula (Leski-Antin-Uula) 29, 80, 143, 159, 208, 209, 297, 308, 315–316, 319, 432, 434
Morottaja, Yrjänä 47
Moshnikoff, Anastasia 253
Moshnikoff, Andrei 269
Moshnikoff, Kiurel 253, 269, 275, 276
Moshnikoff, Mitri 267
Moshnikoff, Vasko 208
Mosku ks. Hihnavaara, Aleksanteri
Mujo, Anna (o.s. Saijets) 48
Mujo, Anna Pigá 48
Mujo (ent. Morottaja, os. Sarre), Briitta 193
Mujo, Inka 28
Mujo, Mari 28
Mujo, Matti (Vuollin Matti) 48
Mujo, Sammeli 289
Mujo, Uula (Jänis-Uula) 48
Musikka, Hilda 95
Musta, Hannu 212, 310
Musta, Maarit (o.s. Sarre) 210
Musta, Matti (Annan Matti) 148
Musta, Matti (Valpun Matti) 210
Musta, Uula 201, 365
Musta, Valpu 148
Mustakallio, M. J. 299, 300, 309
Műller-Wille, Ludger 218, 231
Mäkinen, Eino 419
Mörne, Håkan 267
Mörsäri, A. 276

N

Nahkiaisoja, Tarja 23, 31, 34
Nandelstadh, Matts von 171, 172, 173
Neitiniemi, A. A. 219–221, 222, 223, 250
Nelimarkka, Eero 310
Nevakivi, Jukka 390, 393, 394
Nickul, Karl 25, 27, 167, 171, 178, 179, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 194, 253, 267, 270, 273, 274, 278–279, 298, 310, 311, 320–324, 331, 334, 336–337, 338–340, 341, 343–344, 345, 346, 347, 349, 373, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 401, 410, 412, 414, 419, 423, 424, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 438–439, 441, 445, 446
Nielsen, Konrad 123, 127, 136, 148, 149, 152, 297, 308
Niemelä, Armas 367
Niittyvuopio, Antti ks. Outakoski, Antti
Niittyvuopio, Aslak 37, 215, 283
Niittyvuopio, Aslak-Uula 283
Niittyvuopio, Birit-Anni 283
Niittyvuopio, Hans 127, 151, 250
Niittyvuopio, Hans-Ilkka 283
Niittyvuopio, Jouni 250
Niittyvuopio, Jouni (myöh. Orti) 283
Niittyvuopio, Kristiina (Sofe-Risten) 370
Niittyvuopio, Maarit (Ásllat-Máret) 283
Niittyvuopio, Magga 283
Niittyvuopio, Niila 37
Niittyvuopio, Niiles 127, 151, 250
Niittyvuopio, Piera (Sofe-Piera) 283
Niittyvuopio, Uula (Sofe Uula) 283

Niittyvuopio, Uula (Uulas-Uula) 37, 125, 130–131, 150
Niittyvuopio, Veikko 283
Nikodemus, Elsa 95, 113
Nikodemus, Pekka 52
Nikodemus, Susanna 52
Njarga, Azlak (salanimi) ks. Pyttynen, Emil
Nordling, X. 41, 43
Nordström, Ragnar 259
Nuora-Juhani l. Saaravuollin Juhani ks. Saijets, Juhani Matti
Nuoran-Pekka ks. Saijets, Petteri Petterinpoika
Nuorgam, Anni (Elle Ásllat Ánne) 404
Nuorgam, Johan (Juhani) 219, 307, 308, 310, 312, 327–329, 406, 407–408, 409, 416, 418, 422, 423–424, 425, 427, 428, 439–440, 441, 452
Nuorgam, Oula 49
Nuorgam, Paavali 150
Nuotio, Aulis 394, 429, 430
Nutti (Nikodemus), Nils 56, 57
Nygård, Toivo 177
Nykänen, Matti 405
Nyyssönen, Jukka 453
Näkkäläjärvi, Anni (Iiskon-Anni) 246
Näkkäläjärvi, Antti (Iiskon-Antti) 238
Näkkäläjärvi, Antti (Tuomaan-Antti; Vilgon l. Vilkuna) 242, 243, 246
Näkkäläjärvi, Iisko 50–51, 137, 139, 238
Näkkäläjärvi, Iisko (Iiskon-Iisko) 246–247, 386
Näkkäläjärvi, Inga 239, 246–247
Näkkäläjärvi, Inka 51
Näkkäläjärvi, Inka (Salkon Jussan Inka) 138
Näkkäläjärvi, Isak 414
Näkkäläjärvi, Jouni 386
Näkkäläjärvi, Juhani (Iiskon-Jussa) 238
Näkkäläjärvi, Juhani (Salmon-Jussa) 137, 238, 246
Näkkäläjärvi, Kaarin Maria 348
Näkkäläjärvi, Klemetti 139
Näkkäläjärvi, Kristiina 243
Näkkäläjärvi, Maarit 138, 239
Näkkäläjärvi, Maarit 239
Näkkäläjärvi, Maarit Anni 386
Näkkäläjärvi, Matti (Iiskon Antin Matti) 244
Näkkäläjärvi, Oula 163, 367
Näkkäläjärvi, Salomo (Hukka Salkko) 17
Näkkäläjärvi, Tuomas 51
Näätänen, Esko K. 179, 180, 182

O

Oinonen, Birgitta 413
Oinonen, Väinö J. 244, 413, 417, 420–421, 437
Oittinen, Reino 434
Oksala, Hilkka 380
Olin, V. V. 49, 147
Ollila, Onni 64
Ollilan isäntä ks. Aikio, Petter
Olli-Pekka, pakinoitsija 188
Olsen (o.s. Holmberg), Anna 113
Olsen, Ole 113
Onnela, Samuli 171
Orlov, P. D. 390
Outakoski, Antti 128
Outakoski, Antti 127–128, 130, 151, 412, 414, 424, 427, 428, 429, 434, 448, 452
Outakoski, Aslak 130, 179, 183, 342, 427, 448
Outakoski, (Aimo) Nilla 130, 410, 412, 415, 416, 427, 429, 430, 431, 432, 438, 439, 440, 441, 452
Outakoski, Maria 448

P

P. E., nimimerkki 308
Paadar, Alli (myöh. Korhonen) 206
Paadar, Anna-Kreetta 455
Paadar, Anni 366
Paadar, Birit 455
Paadar, Eero 358
Paadar, Iisakki 308, 366
Paadar, Inga 432
Paadar, Inga (myöh. Vahlqvist) 206
Paadar, Joonas 455
Paadar, Kaarina 455
Paadar, Kaisa 366, 377
Paadar, Kalevi 358
Paadar, Maarit 366
Paadar, Márjjá 455
Paadar, Martti (Jovnnáš-Márte eli Ákšu Márte 455
Paadar, Matti (Ristiinas-Pekan Matti) 69
Paadar, Matti-Uula 455
Paadar, Niilo 455
Paadar, Pekka 201, 432
Paadar, Pekka 206–207, 358–359
Paadar, Pekka (Lusman-Piettar) 198
Paadar, Pekka (Ristiinas-Pekka) 79
Paadar, Yrjö 80, 161
Paasikivi, J. K. 360, 413, 430
Paasilinna, Erno 119, 185, 276, 330
Pacius, Fredrik 306
Palojärvi, Anni 14
Palojärvi, Antti Erkinpoika (Erkin-Antti eli Erkuna) 14, 51, 235, 237, 238, 243
Palojärvi, Erkki 51
Palojärvi, Iisko Antinpoika 237
Palojärvi, Inka 243
Palojärvi, Maarit Antintytär 237
Palojärvi, Matti 243
Palojärvi, Oula 243
Paltto, Aslak 4
Paltto, Aslak Uula 407
Paltto, Birit 407
Paltto, Eljas 65
Paltto, Hans 407
Paltto, Inka Sofia (o.s. Biti) 407
Paltto, Kirsten 229
Paltto, Kirsti 4
Paltto, Kristiina 4
Paltto, Maarit 4
Paltto (o.s. Pokka), Maarit (Lásse-Máret) 229
Paltto, Marianna 229
Paltto, Ola 4
Paltto, Ritva 407
Paltto, Sammel 251
Paltto, Uula 4, 370, 371
Panne, Aslak 146, 148
Panne, Jouni 148
Panne, Niiles 148
Panne, Ola 65
Park, Gustav 441
Parlin, J. V. 73, 106, 107
Paulaharju, Jenny 174, 185, 349, 447
Paulaharju, Samuli 27, 30, 31, 57, 75, 77, 101, 102, 105, 115, 133, 148, 151, 174, 178, 184, 185, 186, 187, 193, 194, 201, 212, 215, 217, 234, 235, 238, 243, 303, 304, 306, 315, 316, 349, 350, 351, 360, 417, 447
Pavel, kapteeni 60
Pehkonen, E. Y. 271, 346, 456
Peltovuoma, Aslak 449
Peltovuoma, Ida Maria 52
Peltovuoma, Iisakki 52
Peltovuoma, Ingermari 290
Peltovuoma, Inkeri 52
Peltovuoma, Juhani 52
Peltovuoma, M. 113
Peltovuoma, Magreta 52

Peltovuoma, Matti (Hiljas-Matti) 54
Pennanen, Antti 364, 365, 380
Pennanen, Jukka 139
Perunka, Riitta 28
Petin Kiureli 170
Pienni
ks. Kalttopää
Pieski, Aslak 385, 451
Pieski, Birit 8, 451
Pieski, Birit-Anni 194, 377, 451
Pieski, Hans-Niiles 8, 451
Pieski, Ivar (Ivvár) 150, 151, 152, 251
Pieski, Máret (Biret-Máret) 8, 371, 372, 376, 451
Pieski, Nils 150
Pieski, Nils (Máret-Niillas) 8, 37, 370, 371, 376, 385, 451
Pieski, Ola 365
Pietinen, A. 196, 307, 328
Piti, Nils 230
Planting, W(äinö) F(erdinand) 192, 236, 258, 259–261, 270–273, 276, 278, 331, 334, 335, 345, 347, 446, 456
Pohjanpelto, V. 346–347
Pohjanpää, Arvi 115, 117, 119
Pohjanraito, Magga 427, 448
Pohjansäde, Pekka (salanimi)
ks. Helander, Petteri
Pohjola, Jaakko 279
Polis-Ásllat
ks. Guttorm, Aslak
Ponku, Katariina 33
Ponku, Matti 33, 52, 54, 55, 96, 149
Ponku, Susanna 33
Porsanger, Elli 402
Porsanger, Jouni 376, 385
Porsanger, Klemet Jouni 365
Porsanger, Niilo 385
Porsanger, Piera 376
Porsanger, Samuel (Birit-Lásse-Sámmol) 365, 385, 439
Porsanger, U. P. 230, 309
Post-Ovllá
ks. O. A. (Uula) Guttorm
Poutvaara, Matti 422
Proksi, Elli (Pieran Elle) 138
Proksi, Erkki 51
Proksi, Inga (Pieran Inga) 138
Proksi, Nils 136
Pudas, Konrad 255
Pudas, Leonitz 255
Puhakka, August 80, 202
Pukki, Hannes 186, 175, 263, 334
Puolakanaho, Hannu (Reutu-Hannu) 248
Puranen, Jorma 22
Puustinen, Viljo 172–173
Pyhäjärvi, Anselmi (Pyhä-Selmi) 167
Pyttynen, Emil 129
Päiviö, Juho 148
Pälsi, Sakari 190, 212, 316, 317, 319, 349

Q

Qvigstad, J. K. 102, 103, 309

R

Raatikainen, Juho 434
Ramsay, August 104
Ranta-Antti
ks. Morottaja, Antti
Rantanen, Vilho 288
Ranttila, Anna-Mari 43
Ranttila, Birit (Kádjá-Biret-Biret) 43
Ranttila, Kristiina 43
Ranttila, Matti 43
Ranttila, Niilo 360, 449
Ranttila, Olli 43
Ranttila, Uula 43, 360, 449
Ranttila, Veikko 360, 449
Rasmus, Antti 150, 152, 153
Rasmus (o.s. Vest), Elli (Biennáš-Elle) 226
Rasmus, Martti 329
Rasmus, Piera (Elle-Piera) 226
Rasmus, Samuel 370
Rasmus, Samuel (Heiken-Ovllá-Sámmol) 226
Rasmus, Uula (Biennáš-Elle-Ovllá) 365
Rasputin, Grigori 265
Rauanheimo, M. 276
Rauhamaa, Onni 87, 190, 292–293
Rautavaara, Tapio 421
Ravila, Paavo 179, 185, 186, 300–301, 304, 306, 307, 308, 309, 328, 329
Rechardt, Werner 141
Rehn, R. 58
Reijonen, Erkki 239
Rendulic, Lothar 361
Renvall, August 250
Renvall, Essi 360
Renvall, Torsten 161, 169
Rese, Karl
ks. Ahnger, C. E.
Rettig, P. C. 106
Reutu-Hannu
ks. Puolakanaho, Hannu
Rinne, Reino 387, 390, 405, 410, 429
Rist, Piera 408
Rist, Aslak 408
Ristiinas-Pekka
ks. Paadar, Pekka
Roivainen, H. 241
Rosberg, J. E. 25, 38, 41, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 68, 87, 94, 107, 111, 112–113, 114, 132, 136, 148, 149, 150, 182, 184, 187, 192, 193, 268, 315, 361, 446, 447
Roschier, Y. T. 301
Rosendal, L. F. 192
Rossander, J. 44, 45, 73, 105, 106, 107, 144, 154
Ruong, Israel 242, 441
Ruuth, J. W. 183
Ryymin, Teemu 177
Rämö, Yrjö 276

S

Saalas, Uunio 62, 88, 130–131, 151
Saarinen, Y. H. 64
Saba, Isak 135, 298, 300, 304, 306, 439
Said, Edward W. 19
Saijets, Agneeta 36
Saijets, Aili 358
Saijets, Aili Katariina 205
Saijets, Aili Marja (o.s. Mattus) 205
Saijets, Anna 36
Saijets, Anni 67
Saijets, Anni 283–284
Saijets, Anni (Tuuru-Juhháán-Aanti-Ánná) 284
Saijets, Arvo 207
Saijets, Aune Valpu 207
Saijets, Elsa 358
Saijets, Hannu (Sienpáárnáá-Hannu) 112
Saijets, J. M. 41, 80, 202, 204, 205, 208, 313
Saijets, Jouni-Mikael 381
Saijets, Juhan Antti 212
Saijets, Juhani (Nuoran-Juhani) 44
Saijets, Juhan Petter 36, 118
Saijets, Juhani 118
Saijets, Juhani Matti (Nuora-Juhani) 36
Saijets, Katri 381
Saijets, Liisa 381
Saijets, M. M. 202
Saijets, Mari 210
Saijets, Mari (Kantas-Mari) 366
Saijets, Maria Heleena 36
Saijets, Martti 118, 208
Saijets, Matti 207
Saijets, Matti 381
Saijets, Ola 381

Saijets, Pekka (Nuoran-Pekka) 69, 313–315, 316, 319
Saijets, Petteri Petterinpoika 204, 205
Saijets, Saara (o.s. Aikio) 112
Saijets, Sammeli 103, 128, 313, 455
Saijets, Sulo Sammeli 281
Saijets, Uula 161
Saijets, Valpu 118
Saijets, Valpu Miina 36
Saijets, Vappu 357
Salkko-Antti
ks. Länsman, Antti
Salkko-Niila
ks. Länsman, Niila
Salmela, Alfred 27, 180, 224, 281, 288, 290–291, 292, 411, 454
Sandström, Axel Hugo 73
Sara, Anni (Ovlinan Anni) 138
Sara, Iisko 411, 415
Sara (o.s. Ponku), K. 113
Sara, Piera 113
Saressalo, Lassi 151
Sarlin, J. 440
Sarre, Aili 315
Sarre, Anna-Marja (Kávppi-Maati Ánná-Máárjá) 169
Sarre, Briitta-Anni (o.s. Aikio)
Sarre, Heikki 24
Sarre, Heikki 372, 432, 455
Sarre, Inka 162
Sarre, Juhan 69
Sarre, Kirsti 28
Sarre, Matti 69
Sarre, Matti 310
Sarre, Matti Antinpoika 202
Sarre, Matti (Kauppa-Matti l. Kävpp-Matti) 169
Sarre, Sammeli 315
Sarre, Samuel (Kávppi-Maati Saammal) 169
Sarre, Uula (Loimaan Uula) 67, 210–211, 294, 350, 358, 373
Sarre, Yrjänä 48
Sarre, Yrjö 64, 207
Saukko, Tiina 97
Savander, Otto 59, 70, 71
Savolainen, Reijo 137
Schefferus, Johannes 23, 27, 101
Semenoff, Evdokim 269
Semenoff, Helena 388
Semenoff, Ivan (Utts Evvan) 333, 341
Semenoff, Mari 388
Semenoff, Mitri (Jaurun Mitri) 164–165, 268
Semenoff, Oula 333
Semenoff (o.s. Gauriloff), Serefina 21
Semenoja, Antti 392, 398
Semenoja, Vassi 398
Seppänen, Kauko 358
Sergejeff, Kiril 259
Setälä, E. N. 127, 297, 410
Setälä, Salme 190
Seurujärvi, Kalle 191
Sietiö, Matti 175
Siljo, Juhani 105
Sipilä, Pauli 396, 397, 398, 401, 456
Sipola, J. D. 96
Sirelius, U. T. 114
Sirma, Olaus 119
Skaiti, Hans (sepitenimi)
ks. Laiti, Hans
Skoore (Skåre), Antti 257
Skoore, Matti 257
Sliden, Akseli 256
Sliden, Katri 256
Sliden, Lassi 257
Sliden, Piera 257
Snaula, Ola 257
Snaula, Piera 257
Soikero. J. N. 51
Soini, Elle 28
Solja, Niilo 334
Somby, Uula 283
Soriola, Heikki 101
Sotaniemi, Hilja 358
Spirte, koira 251
Squanto, Patuxet-intiaani 312
Stalin, Josef 390, 436
Stockfleth 121
Stratz, C. H. 181
Suikki, Fredrik 56
Suomalainen, E. V. 50
Suokas (o.s. Guttorm), Helmi 415
Suominen, Y. K. 181
Suonio 134
Suonttajärvi, Eemeli 240
Suonttajärvi, Inka 240
Sundvall, F. W. 90
Suvirinne, Vilho 161
Sverloff, Agni 322
Sverloff, Aune 392
Sverloff, Feodosia Nikiforovna (Fetsi) 257, 321, 323, 324, 397, 447
Sverloff, Ivan 269, 330
Sverloff, Jaakko (Huottar-Illepin-Jakk) 171, 255, 257, 276, 320–324, 336, 390, 392, 396, 397, 398
Sverloff, Karp 269
Sverloff, Kiureli (Illep-Kiureli) 269, 270, 274, 276, 330, 334, 335, 338, 392
Sverloff, Matti 84, 270, 392, 393, 394, 396, 401, 426, 430, 431
Sverloff, Oijaš 321
Sverloff, Pavel eli Paavali 257, 269, 336
Sverloff, Uljana 257
Sverloff, Vassi 257
Sverlova, Solomania 257
Svinhufvud, P. E. 235, 253, 353, 360, 452
Sørli, Arne 298

T

Tanhua, Tuomas 415
Tanner, Väinö 62, 64, 65, 115, 146, 178, 183, 184, 186, 256, 258, 261, 267, 268, 270, 273, 323, 331, 446
Tanner, Väinö (ministeri) 285
Tapiola, Ola eli Olli (Gáva-Ovllá, alk. Helander) 219, 226, 433
Tapionlinna, T. W. J. 281, 288, 296, 324
Tarjanne, A. J. 285, 288, 296, 303
Tarkka, N. 171
Tattari, Anni 278–279
Teira, Kurt 161
Tela, Jalmari 81, 94, 104, 197, 198, 215, 283
Tenopuro, Uula 365
Tepsell, Mikko 159
Therman, Erik 182, 191, 195, 242, 244–245, 281, 285, 349, 430
Thuen, Trond 18
Tihonka, venäläinen 269
Titoff (o.s. Koputoff), Anna 21
Titoff, Krišan 184
Titoff, Uljana 21
Titola, Timo 365, 426
Topelius, Z. 66, 101, 127, 306, 411, 415, 417
Tornensis, Nils (Piritan-Nilppa) 236, 237, 238, 242, 243, 245, 281, 418
Tornensis, Piera 190, 236
Tuominen, Arvo Poika 436
Tuominen, Marja 17
Tuomola, Lauri 154
Turi, Johan 105, 304
Turja, Ilmari 177, 179, 190, 191, 192
Tuulentie, Seija 118

U

Uhca-Ásllat
ks. Lukkari, Aslak
Ulve, A. 136, 148
Unga, Antti 56, 105

Unga, Pieti 56
Utsa Pannas Máhtte
ks. Mattus, Matti
Uulas-Uula
ks. Niittyvuopio, Uula

V

Vaala, Valentin 418
Vaasan Jaakkoo (Jaakko Oskari Ikola) 255, 265, 266
Waenerberg, Uno 28, 45
Valkeapää, Elli-Marja 442
Valkeapää, Inkeri 56, 57
Valkeapää, Juhani 242, 409, 413
Valkeapää, Nils-Aslak (Áillohaš) 413, 442
Valkeapää, Nils-Henrik 246
Valkeapää, Susanna 409, 413, 442
Valle, Agneta 98, 99, 283, 284, 285, 304, 384
Valle, Aili 97
Valle, Aili 187
Valle, Aili 382, 450
Valle, Aleksanteri
ks. Walle, Santeri
Valle, Antti (Uhca-Ánddes) 251
Valle, Aslak-Uula 283
Valle, Birit-Anni 377
Valle, Elsa 97
Valle, Esko 207
Valle, Heikki 187
Valle, Isak 441
Valle, Johan M. 432
Valle, Joose 199
Valle, Juho 283
Valle, Káre (ent. Aikio, o. s. Panne) 251
Valle, Katri 178
Valle, Knut 187
Valle, Maria 187
Valle, Martti 382, 450
Valle, Matti 97
Valle, Matti 450
Valle, Matti (Heikin Matti) 148
Valle, Matti (Pitkä-Matti) 148
Valle, Niiles (Henddo-Niillas) 251
Valle, Ole Olefsen 179
Valle, Paavali 30, 44, 49
Valle, Paulus 44
Valle, Piera (Ánne-Piera) 251
Valle, Rauna (Máhtte-Rávdna tai Sire-Rávdna) 251
Valle, Sammeli 161, 201
Walle, Santeri 44, 79, 116, 159, 164
Valle, Uula (Ánne-Ovllá) 251
Wallenius, Martti 161, 164–167, 168, 169, 173, 249, 268, 323, 339, 349, 350
Waltari, Mika 349
Vartiainen, Hilja 261, 264, 274, 277–278
Vasara, Elli 241
Vasara, Pieti (Ieš-Pieti) 123
Vasunta, Pentti 412, 414
Veskoniemi, Aleksanteri 112, 146
Veskoniemi, Frans 201
Veskoniemi, Hans 201
Veskoniemi, Kaisa 201
Vesko-Ranssu
ks. Veskoniemi, Frans
Vest, Elli (Biennáš-Elle) 251
Vest, Jouni (Biennás-Jovnná) 291, 226, 405
Vest, Jovnná Ánde 369, 410
Vest, Kaarina 369, 410
West, Uula (Lassin Uula) 148, 169
Vesterelven, Ivar 257
Westermarck, Edvard 339
Wiklund, K. B. 25, 102, 114
Vilkuna, Kustaa 185, 186, 264, 266, 309, 323, 427
Willamo, Oiva 227–229, 361
Villman, rakennusmestari 77
Virchow, Rudolph 181
Virkkula, Mari 301
Wirkkula, V. A. 90, 115
Virtanen, E. A. 349
Witikka, Jack 421
Voionmaa, Väinö 169–170
Vuolab, Anna-Liisa 404, 405
Vuolab, Kerttu 415
Vuolab, Kristiina
ks. Keva, Kristiina
Vuolab, Maarit 131
Vuolab, Maarit 151
Vuolab, Maarit (Kadja-Máret) 8
Vuolab, Nils (Kadja-Nilla) 8, 21, 31, 78, 125, 129, 130, 133, 149, 150, 151, 152, 248, 251, 451
Vuolab, Nils (Pikku-Nilla) 151, 248, 249, 251
Vuolab, Oula 151
Vuopionperä, Ville 408
Vuornos, Anna-Liisa 325, 327
Vuornos, Erkki 27, 301, 308, 324–327, 353
Vuornos, Pekka 327
Vuornos, Tuomas 325
Vähäsarja, K. 164
Väisänen, A. O. 186, 316

Y

Yrjö-Koskinen, G. Z. 83
Yrjö-Koskinen, Lauri A. 292, 293, 295, 296

Ä

Äimä, Frans 29, 45, 103, 110, 111, 116, 143, 184, 208, 210, 211, 212, 288, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 315, 328, 446

Lopussa seisoo kiitos

Käsikirjoitukseni hovilukijoina ovat olleet Matti Enbuske, Marko Jouste, Jorma Lehtola, Anneli Meriläinen, Ludger Müller-Wille sekä kaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimetöntä refereetä. Kiitän heitä siitä! Käsikirjoitukseen jääneet virheet ovat täysin omalla vastuullani. Haastateltujen lisäksi erityiskiitokset ansaitsevat monet erilaista apua antaneet kuten esimerkiksi:

Áile Aikio
Ante Aikio
Laila ja Onni Aikio
Pekka Aikio
Samuli Aikio
Ulla Aikio-Puoskari
Veikko Aitamurto
Rauno Endén
Lahja Eriksen
Petri Granberg
Inga Guttorm
Väinö Guttorm
Marja Itkonen-Kaila
Arja Jomppanen
Marjatta Jomppanen
Esko Jomppanen
Tarmo Jomppanen
Matjas Jumisko
Jaana Jäntti
Kaisa Korpijaakko-Labba
Jukka Kukkonen
Anna Kuuva
Petra Kuuva
Riinakaisa Laitila
Heikki Laitinen
Birit-Anni Lehtola (†)
Matti Lehtola
Teuvo Lehtola (†)
Martti Linkola (†)
Anni-Siiri Länsman
Outi Länsman
Anne-Maria Magga
Juhani Magga
Päivi Magga
Ilmari Mattus
Hans Morottaja
Matti Morottaja
Aune Musta
Juhani Nousuniemi
Jukka Nyyssönen
Erva Niittyvuopio
Maarit Outakoski-Aho
Outi Maria Paadar
Kirste Paltto
Jaakko Peltomaa
Aslak A. Pieski
Hans-Niiles Pieski (†)
Tiina Pirttimäki
Pauli Planting
Lasse Porsanger
Hilkka Rasmus
Meeri Rauhala
Anja Saijets
Katri Saijets
Pekka Sammallahti
Aslak Sarre
Pirkko Siitari
Hanna Snellman
Seija Risten Somby
Dikka Storm
Arto Tenkanen
Marja Tuominen
Nils-Henrik Valkeapää
Káre Márjá Vuolab
Maarit Vuomajoki (†)
Viljo Välitalo
Anna-Liisa Väyrynen

Giellagas-instituutin lisäksi monet muut julkiset tahot ovat auttaneet merkittävästi työn valmistumisessa. Oulun yliopiston humanistinen tiedekunta tarjosi työskentelytilat virkavapauteni aikana. Erityisen tutuksi tuli Oulun maakunta-arkiston, Saamelaismuseo Siidan, Museoviraston sekä Kansallisarkiston ja -kirjaston väki. Sen lisäksi kiitän monia arkistoja ja laitoksia, joilta olen saanut kirjaani arvokasta kuvamateriaalia tai siihen liittyvää apua.

Erityisen lämmin kiitos Maria Lukalle kannustuksesta ja kärsivällisyydestä!

Veli-Pekka Lehtola

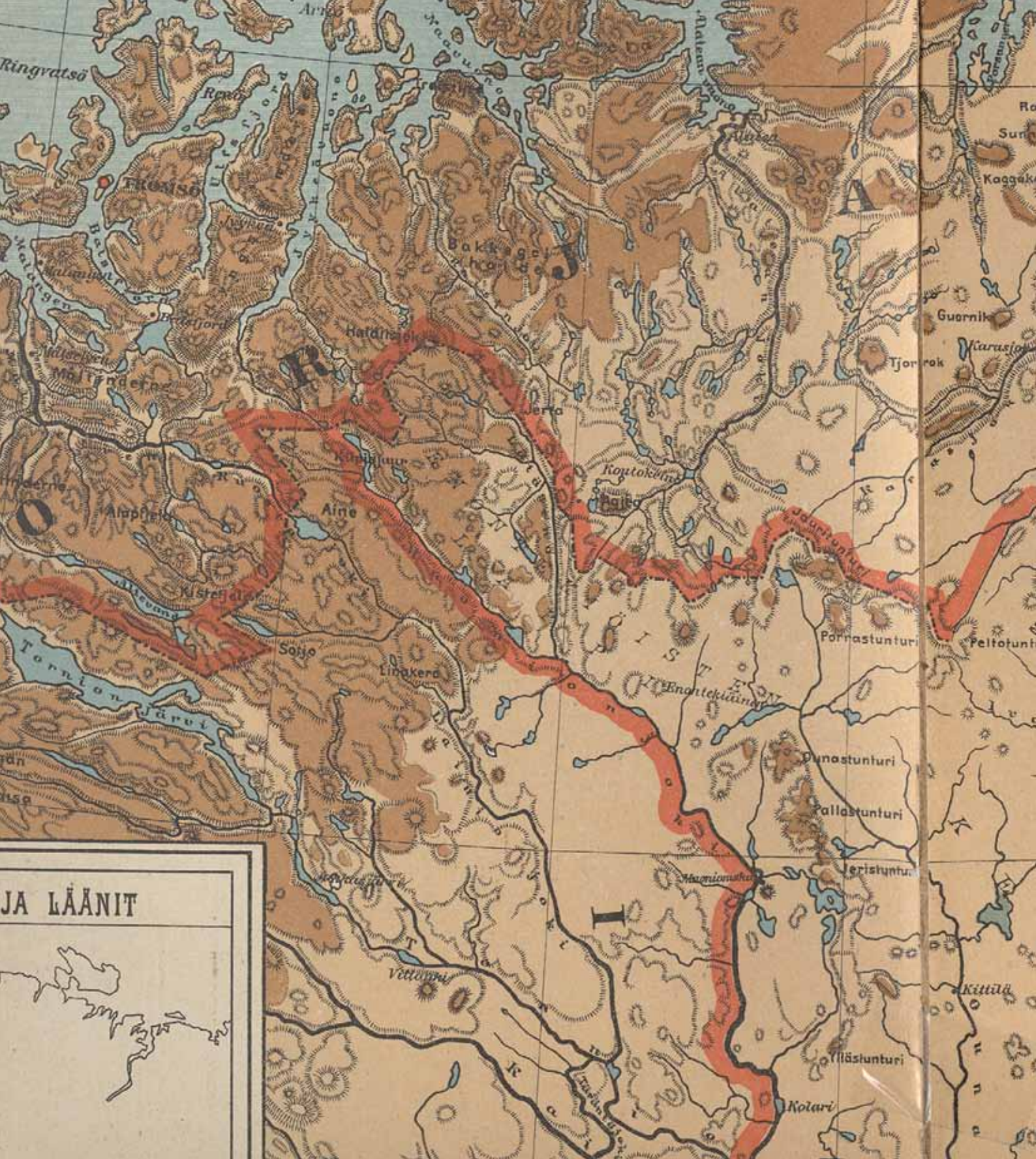
Ringvatsö
Tromsö
Bakkagård
Haldde
Aine
Kilpisjärvi
Kilpisjärvi
Kaitokeino
Kaitokeino
Jäkäratunturi
Pornastunturi
Peltotunt
Enontekiönjoki
Sonjo
Linakera
Tornion järvi
Vittanki
Kolari
Kittilä
Yllästunturi
Jeristuntu
Pallastunturi
Gunastunturi
Guernik
Tjorrok
Karasjo
Kaggak
Sur
Ro
JA LÄÄNIT

VESISAARI
Madakietsa
Rajepää
Petsinkitunturi
Petsingitunder
Aratunder
Peldoivi
Matkevaara
Inari
Aapatunturi
Hammastunturi
Nuotjaur
Tratasj
Vuolim
Nuorititunturi
Nattastunturi
Kumputunturi
Sodankylä
Portimoskoi
Pratunturi
Värriötunturi
Sarsatunturi
Kaitatunturit
Narmitunturi
Tsjuntund
Montsjetund

Millaista oli suomalainen kolonialismi Lapissa, ja miten saamelaiset vastasivat siihen? Mikä oli saamelaisten oma panos, kun heidän tulevaisuudestaan Suomessa päätettiin? Mihin tähtäsivät suunnitelmat lappalaisten suojelualueiksi Utsjoella ja Petsamossa?

Saamelaiset suomalaiset on ensimmäinen laaja kokonaisesitys saamelaisten ja muun Suomen suhteista 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Se piirtää uusia tulkintoja niin valtion virallisesta saamelaispolitiikasta kuin kohtaamisista kentälläkin – siitä, ketkä saamelaisasioista keskustelivat ja millaisista lähtökohdista suhteita luotiin.

Teoksen saamelaista näkökulmaa heijastelee runsas kuvitus, joka muodostaa oman kertomuksensa. Se perustuu pääosin suomalaisten ottamiin valokuviin, jotka on tulkittu saamelaisten omien historioiden kannalta.

Veli-Pekka Lehtola on saamelaisen kulttuurin professori Oulun yliopiston Giellagas-instituutissa. Teos perustuu vuosikymmenten mittaiseen tutkimukseen sekä artikkeleihin ja luentoihin aiheesta, joka on jäänyt vähälle huomiolle aiemmassa tutkimuksessa ja suomalaisessa julkisuudessa.

ISBN 978-952-222-331-9
ISSN 0355-1768
92.89; 92
www.finlit.fi/kirjat